PREHISTORIA

ENCYKLOPEDIA HISTORYCZNA ŚWIATA

I

Autorzy koncepcji ogólnej (Rada Naukowa)
prof. dr hab. Stanisław Grodziski
prof. dr hab. Aleksander Krawczuk
prof. dr hab. Antoni Podraza
prof. dr hab. Marian Zgórniak

ENCYKLOPEDIA HISTORYCZNA ŚWIATA

TOM I

PREHISTORIA

opracowanie naukowe prof. dr hab. Janusz K. Kozłowski

Agencja Publicystyczno-Wydawnicza Opres

Kraków 1999

Koordynacja serii

Wawrzyniec SAWICKI

Projekty okładek serii

Joanna BRAUN

Redakcja

Zdzisława OTAŁĘGA (redaktor naczelny), Robert ANDRUSZKO, Piotr BUDNY, Dariusz KOSIŃSKI; redakcja techniczna: Sebastian SZWUGIER, Wojciech ZAJDEL; korekta: Iwona GŁUSZEK (kierownik), Magdalena LUŚCIŃSKA, Krystyna SŁUPEK; kartografia i ikonografia: Radosław ULISZAK (kierownik), Andrzej KUCHTA, Wojciech MACIEJOWSKI; skład i łamanie: Stefan ŁASKAWIEC (kierownik), Tomasz BIŚTA, Maciej GRACZAK, Grzegorz MAJ

Tekst © by OPRES, Kraków 1999

Mapy © by OPRES, Kraków 1999

Agencja Publicystyczno-Wydawnicza Opres, ul. Westerplatte 13, 31-033 Kraków, tel. (+48 12) 422 66 07, e-mail: Wydawnictwo@opres.krak.pl

Wszelkie prawa zastrzeżone. Żadna część niniejszej publikacji nie może być reprodukowana, przechowywana jako źródło danych, przekazywana w jakiejkolwiek — elektronicznej, mechanicznej, fotograficznej lub innej — formie zapisu bez pisemnej zgody posiadacza praw.

ISBN 83-85909-48-6 (całość)

ISBN 83-85909-51-6 (tom I)

Druk i oprawa

Zakład Graficzny „Colonel" s.c. 30-532 Kraków, ul. Dąbrowskiego 16

Autor koncepcji szczegółowej tomu

prof. dr hab. Janusz K. Kozłowski

Autorzy tomu

doc. dr hab. Jan Chochorowski [J.Ch.] — Rozdziały XX-XXII; Hasła.

doc. dr hab. Piotr Kaczanowski [P.K.] — Rozdział XXIII; Hasła.

prof. dr hab. Janusz K. Kozłowski [J.K.K.] — Rozdziały I-XIX, Rozdziały XXIV-XXVII; Hasła.

Konsultanci

dr Jarosław Balon (Wydział Biologii i Nauk o Ziemi UJ)

prof. dr hab. Walery Pisarek (Przewodniczący Rady Języka Polskiego przy Prezydium PAN)

Autorzy rysunków

Urszula Bąk

Urszula Socha

Agnieszka Sajda-Konieczna

artysta plastyk Grzegorz Wojtasik

WPROWADZENIE

Tom niniejszy otwiera edycję 14-tomowej Encyklopedii Historycznej Świata Wydawnictwa OPRES, która jest niespotykanym dotychczas na rynku wydawniczym, oryginalnym rozwinięciem koncepcji wydawania encyklopedii historycznych. Encyklopedia Wydawnictwa OPRES dąży bowiem do rekonstrukcji historycznej nie obciążonej europocentryzmem oraz omawia m.in. węzłowe problemy danej epoki, budzące najwięcej kontrowersji. Nie negując znaczenia dziejów politycznych, w sposób równorzędny traktuje rozwój gospodarczy, zmiany struktur społecznych, dzieje kultury w jej najrozmaitszych przejawach (m.in. oświata, nauka, sztuka, literatura), życie duchowe i religijne, a także obyczajowość, życie codzienne i stosunki demograficzne.

Część pierwszą stanowić będzie siedem tomów poświęconych poszczególnym epokom. I tom, **Prehistoria**, *przedstawia rozwój społeczeństw od początku kultury ludzkiej do powstania pierwszych organizmów państwowych (szczegółowe omówienie tomu w przedmowie). Kolejny tom,* **Starożytność część I**, *obejmować będzie: Bliskowschodni Krąg Kulturowy (początek V-IV tysiąclecia p.n.e. do III wieku p.n.e.) oraz Śródziemnomorski Krąg Kulturowy (początek III tysiąclecia p.n.e. do roku 476 n.e.). W tomie tym omówione zostaną m.in. dzieje i kultury krajów mieszczących się w obrębie wyróżnionych kręgów kulturowych: Kręgu Bliskowschodniego (Egipt i Nubia, Mezopotamia, Anatolia, Palestyna i Iran) i Kręgu Śródziemnomorskiego (cywilizacja Basenu Morza Egejskiego, dzieje Greków, ludów Italii, ludów Europy Zachodniej i Środkowej oraz państwa rzymskiego). Tom III,* **Starożytność część II**, *obejmować będzie: 1) Chiński Krąg Cywilizacyjny (czasy prehistoryczne i klasyczne z wyraźnym zróżnicowaniem czasowym poszczególnych kultur, w przypadku np. Chin starożytność zostanie zamknięta przed panowaniem dynastii Thang, a więc do wieku VII); czynnikiem łączącym ten krąg jest pismo; 2) Indyjski Krąg Cywilizacyjny (czasy prehistoryczne – przed pojawieniem się Ariów – aż po okres klasyczny i jego ewolucję do najazdu muzułmanów na północy i wyczerpania się możliwości ekspansywnych na południu); cezura czasowa – przełom XII i XIII wieku; czynnikiem łączącym ten krąg jest hinduizm; 3) Indochiński Krąg Cywilizacyjny (czasy najstarsze aż do powstania dominującej w regionie Kambodży cywilizacji Angkoru i jej załamania się na przełomie XIII i XIV stulecia); 4) Wielki Step. Tom IV,* **Średniowiecze** *(395-1492), obejmować będzie m.in. takie zagadnienia, jak: zasadnicze cechy epoki na tle całości dziejów Europy, charakterystykę głównych kręgów cywilizacyjnych i regionów, kontakty międzyregionalne, oraz pojęcia: społeczeństwo i państwo, bunty i wojny, dyplomacja, system stosunków międzypaństwowych, kultura i cywilizacja, religia i kościoły. Tom V,* **Historia Nowożytna** *(1492-1789), poświęcony zostanie m.in. charakterystyce głównych regionów cywilizacyjnych na świecie, ich roli i znaczeniu w dziejach, omówieniu mapy politycznej świata i jej zmianom, ustrojom politycznym, stosunkom międzynarodowym. W tomie* **Historia Nowoczesna** *(1789-1918) obok historii Europy, która w tym czasie odegrała przodującą rolę w świecie, zostaną omówione również dzieje pozostałych części świata i kręgów kulturowych, ze szczególnym uwzględnieniem historii obu Ameryk, przeżywających wówczas okres burzliwego rozwoju, i Kręgów Dalekiego Wschodu, które na przełomie XIX i XX wieku wkroczyły w okres modernizacji gospodarki oraz struktur społecznych i państwowych. Tomy dotyczące poszczególnych epok zamyka* **Historia Najnowsza** *(1914-2000).*

Część opisowa tomów poświęconych epokom przedstawiać będzie zarys dziejów danej epoki historycznej według następującego schematu: ogólna charakterystyka epoki; periodyzacja; charakterystyka centrów kulturowych; demografia i osadnictwo; gospodarka; kultura i życie codzienne; pojmowanie świata; mitologie, religie; nauka, filozofia, ideologie, doktryny polityczne; struktury i stosunki społeczne; ustrój polityczny; przebieg najważniejszych wydarzeń międzynarodowych. Od powyższego schematu będą odbiegały przede wszystkim tomy **Prehistoria** *i* **Starożytność**, *ponieważ dotyczą one kultur i państw, które dominowały w poszczególnych centrach kulturowych, a następnie przestały istnieć.*

W części drugiej, hasłowej, znajdują się informacje encyklopedyczne dotyczące danej epoki, m.in. różnego rodzaju zestawienia (tablice chronologiczne, wykazy liczby ludności w różnych przekrojach czasowych), słownik biograficzny głównych postaci historycznych, słownik geograficzny zawierający objaśnienia miejsc, które odegrały ważką rolę w danej epoce, np. miejsca bitew, traktatów pokojowych, miejscowości o wybitnym znaczeniu kulturowym, słownik pojęć typowych dla danej epoki (np. feudalizm, prawo magdeburskie, lenno, inwestytura). Oprócz pozycji stałych, powtarzających się we wszystkich tomach epokowych, część hasłowa będzie zawierała też wiadomości specyficzne dla danej epoki, np. w prehistorii zestawienie i krótką charakterystykę tzw. kultur archeologicznych, a w średniowieczu zestawienie dat powstania uniwersytetów.

Historia poszczególnych krajów zostanie omówiona w sześciu tomach dotyczących kontynentów. Pierwsze dwa tomy zostaną poświęcone **Europie**, *dwa kolejne* **Azji**, *następne* **Afryce**, *obu* **Amerykom, Australii i Oceanii**, *a ostatni – krajowi ojczystemu,* **Polsce**. *Opis każdego państwa składał się będzie z systematycznego przedstawienia dziejów danego kraju (rozdziały odpowiadać będą głównym okresom historii danego państwa) oraz z wykazu najważniejszych dat, władców i głów państw, tablic genealogicznych rodów panujących, a także zestawień dotyczących zajmowanego terytorium, liczby ludności, wskaźników rozwoju gospodarczego. Tomy poświęcone kontynentom, podobnie jak dotyczące epok, zawierać będą część hasłową.*

Encyklopedia Historyczna Świata Wydawnictwa OPRES jest bogato ilustrowana rysunkami i mapami oraz nie publikowanymi dotychczas barwnymi fotografiami, które powinny ułatwić Czytelnikowi zrozumienie omawianych zagadnień.

Autorami Encyklopedii Historycznej Świata Wydawnictwa OPRES są wybitne osobistości świata nauki, pracownicy Uniwersytetu Jagiellońskiego, Uniwersytetu Warszawskiego i Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie, m.in. profesorowie M.K. Byrski, A. Chwalba, M. Dziekan, A. Dziubiński, J. Hauziński, J. Kieniewicz, J. K. Kozłowski, W. Kozub-Ciembroniewicz, J. Łaptos, A. Mania, B. Nowak, E. Orloff, A. Pankowicz, M. Salamon, B. Składanek, R. Sławiński, J. Śliwa, M. Śliwiński, J. Tubielewicz, L.W. Zyblikiewicz. W skład komitetu naukowego wchodzą wybitni uczeni, kontynuatorzy krakowskiej szkoły historyków, profesorowie S. Grodziski, A. Krawczuk, A. Podraza i M. Zgórniak.

Encyklopedia Historyczna Świata Wydawnictwa OPRES przeznaczona jest dla szerokiego kręgu odbiorców, począwszy od pracowników naukowych i studentów nauk humanistycznych, nauczycieli i uczniów szkół średnich, a skończywszy na wszystkich tych, którzy z racji zainteresowań i pasji zechcą uzupełnić swą wiedzę z zakresu historii.

Wydawnictwo OPRES

PRZEDMOWA

W części opisowej tomu I, **Prehistoria**, przedstawiono rozwój społeczeństw prehistorycznych, ze szczególnym uwzględnieniem ewolucji biologicznej człowieka, rozwoju kultury, gospodarki, sposobów uzyskiwania i obróbki surowców do wyrobu narzędzi, stosunków społecznych, wierzeń i obrządku grzebalnego. W przeobrażeniach tych poza granicami naszego poznania pozostały działania poszczególnych jednostek, a w wielu przypadkach także podziały etniczne (językowe), polityczne i ideologiczne. W opisie czasów protohistorycznych wiedza oparta na źródłach pisanych w poważnym stopniu uzupełniała źródła archeologiczne, wydobywając z mroku anonimowości niektóre ludy, a nawet postacie historyczne żyjące na styku między ludami „barbarzyńskimi" a wysoko rozwiniętymi cywilizacjami starożytności. W części hasłowej najwięcej uwagi poświęcono stanowiskom archeologicznym, taksonomicznym jednostkom kulturowym grupującym podobne zespoły archeologiczne, a także podstawowym terminom związanym z analizą źródeł archeologicznych (np. z zakresu pierwotnych technologii).

Inspiracją dla autorów tego tomu były stosunkowo nieliczne dzieła syntetyczne, prezentujące prehistorię i protohistorię świata, a przede wszystkim „La Préhistoire dans le monde" pod red. J. Garangera (Presses Universitaires de France, Paris 1992), „La Préhistoire d'un continent à l'autre" pod red. J. Guilaine'a (Larousse, Paris 1986), „Cambridge Encyclopedia of Archeology" pod red. A. Sherratta (Cambridge University Press, 1982) czy też „Archeologia" pod red. L. Fasaniego (Mondadori, Milano 1983). Jeszcze mniej jest dzieł poświęconych prehistorii, łączących część narracyjną z hasłową; do nielicznych należy „Encyclopedia de Paleoantropologia e Preistoria" pod red. A. Beltrana, A. Broglia i L. Facchiniego (Jaca Book, Milano 1993).

W literaturze polskiej poza podręcznym słownikiem prehistorycznym nie było dotychczas syntetycznego opracowania prehistorii i protohistorii świata. Za najlepszą syntezę pradziejów, ograniczoną jednakże do Europy, należy uznać „Kultury i ludy dawnej Europy" pod red. S.K. Kozłowskiego (PWN, Warszawa 1981), książkę łączącą wykład o prehistorii i protohistorii Europy z obszernym opracowaniem kartograficznym.

We wszystkich dotychczasowych syntetycznych ujęciach pradziejów autorzy nie potrafili zerwać z głęboko zakorzenionym europocentryzmem i przedstawianiem pradziejów innych kontynentów z perspektywy europejskiej. W niniejszym tomie główny nacisk położono na regiony, które w poszczególnych okresach odegrały dominującą rolę w rozwoju historycznym. Dotyczy to Afryki w początkowych etapach rozwoju ludzkości, Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej w czasie pojawienia się gospodarki wytwórczej, południowo-wschodniej Europy w eneolicie, Anatolii i krajów zakaukaskich w epoce brązu. Jednocześnie ukazano odrębność rozwoju kulturowego w czasach prehistorycznych na obszarze Azji Wschodniej, Australii i Oceanii oraz Nowego Świata.

Zgodnie z przyjętą zasadą etapy rozwoju kulturowego związane z formowaniem się wysoko rozwiniętych cywilizacji Bliskiego Wschodu, Azji Środkowej i Południowej, Dalekiego Wschodu, Ameryki Środkowej i Południowej (obejmujące tzw. okresy predynastyczne, protodynastyczne w Afryce i Azji oraz tzw. okres formatywny na terenie Nowego Świata) zostaną omówione w tomie II. Natomiast oddziaływania wysoko rozwiniętych cywilizacji na protohistoryczne społeczności Europy, Afryki i Azji oraz tzw. późną prehistorię poza regionami oddziaływań wysoko rozwiniętych cywilizacji (np. społeczności epoki żelaza w środkowej i południowej Afryce, ludy mezoindiańskie i neoindiańskie na terenie Nowego Świata) przedstawiono w tomie **Prehistoria**.

Należy zdawać sobie sprawę z faktu, że każda praca syntetyczna z dziedziny archeologii ulega stosunkowo szybkiej dezaktualizacji w wyniku ogromnego przyrostu źródeł archeologicznych, z których każde może otworzyć nowe perspektywy poznania dziejów społeczeństw prehistorycznych. Dlatego też autorzy starali się opierać na wynikach najnowszych badań i uwzględniać te stanowiska archeologiczne, których wartość dokumentacyjna odpowiada wymaganiom współczesnej archeologii lub które zostały zbadane przy zastosowaniu bardziej nowoczesnych technik i metod.

Dodatkowych wyjaśnień wymagają systemy podawania dat. Daty uzyskane metodą radiowęglową różnią się od dat kalendarzowych i konieczna jest ich kalibracja, czyli przeliczenie na daty kalendarzowe, a ściślej na interwały dat kalendarzowych. W rozdziale I podano sposoby przeliczania dat radiowęglowych, oparte na porównaniu datowań radiowęglowych z datowaniami dendrochronologicznymi. Dla okresów wcześniejszych przeliczanie to jest jeszcze stosunkowo mało pewne i może być jedynie przybliżone. Daty radiowęglowe niekalibrowane podawano jako daty „lat temu" lub „b.p." (before present) — punktem odniesienia, ze względu na standardy datowań radiowęglowych, jest w tym przypadku rok 1950. Daty kalibrowane, stosowane w odniesieniu do młodszej epoki kamienia i czasów późniejszych, oznaczane są jako daty „B.C." (before Christ). Ta zasada oznaczania radiowęglowych dat kalibrowanych została przyjęta podczas Konferencji Radiowęglowej, która odbyła się w 1987 r. w Christchurch na Nowej Zelandii.

Oznaczenia B.C. zachowano przy kalibrowanych datach radiowęglowych, by podkreślić, że datowanie jest w danym wypadku oparte na metodzie radiowęglowej (a nie na datach historycznych), a także w celu podkreślenia, iż mimo kalibracji istnieją różnice między datami radiowęglowymi a historycznymi. W rzeczywistości daty kalibrowane są przeważnie uśrednionymi datami odpowiadającymi zakresom czasowym, a nie konkretnej dacie kalendarzowej.

Posługując się przybliżonymi kalibracjami wcześniejszych dat, można zaproponować następującą kalibrację niektórych dat obliczanych za pomocą metody radiowęglowej:

10 000 lat temu odpowiada przedziałowi 9 008-9 587 lat B.C.
12 000 lat temu — 11 866-12 126 lat B.C.
13 000 lat temu — 13 280-13 573 lat B.C.
20 000 lat temu — 20 000-23 000 lat B.C.
30 000 lat temu — 28 000-32 000 lat B.C.
40 000 lat temu — 39 000-42 000 lat B.C.

Daty dla okresów wcześniejszych niż 40 tys. lat są na ogół uzyskiwane metodami, które nie wymagają kalibracji (np. metodą termoluminescencyjną), choć ich duże standardowe błędy powodują, że w rzeczywistości daty te odpowiadają także znacznym interwałom czasowym. Należy dodać, że w kilku rozdziałach dotyczących protohistorii, w odniesieniu do obszarów, dla których nie ma dobrych krzywych kalibracyjnych, używano wyjątkowo dat niekalibrowanych p.n.e. Daty te są oznaczane jako p.n.e. [konw.] (=konwencjonalne, bez kalibracji). Daty historyczne, oparte na własnej rachubie czasu społeczeństw historycznych, zostały oznaczone jako daty p.n.e. lub n.e.

Wyjaśnień wymaga też taksonomia kulturowa, czyli jednostki taksonomiczne grupujące zespoły archeologiczne o podobnym zestawie typów. Jednostki te tradycyjnie nazywane są kulturami archeologicznymi. W odniesieniu do jednostek, których wydzielenie oparte jest wyłącznie na wytworach kamiennych, stosowano termin „przemysły". Kultury łączono w kompleksy lub kręgi, a jeśli tworzyły sekwencje czasowe — w tradycje kulturowe. Z kolei podobne przemysły grupowano w technokompleksy. Jednostki niższego rzędu wyodrębniano jako grupy kulturowe. W rozdziale I zostały przedstawione główne problemy interpre-

tacji archeologicznych jednostek taksonomicznych, związane z ich miejscem w rzeczywistym zróżnicowaniu kultury „żywej" czasów prehistorycznych, oraz ich stosunek do jednostek etnicznych (językowych), politycznych i innych. W obrębie jednostek taksonomii kulturowej wydzielano fazy jako wewnętrzne etapy rozwoju, odpowiadające poszczególnym etapom przekształceń kultur lub przemysłów.

W celu ułatwienia Czytelnikowi uzyskania możliwie najpełniejszych informacji, wskazania powiązań problemowych bądź rzeczowych między częścią opisową a hasłową, zastosowano system odsyłaczy wewnątrz zdań części opisowej, umieszczonych przed odpowiednimi wyrazami. Strzałka (→) przed wyrazem lub wyrażeniem kieruje do odpowiedniego hasła, w którym zawarte są wiadomości potrzebne do pełniejszego zrozumienia zagadnienia lub objaśniające je szerzej czy też uzupełniające je. Odsyłacz: **zob.** (zobacz) pojawia się tylko w części opisowej i kieruje Czytelnika do innych rozdziałów rozwijających zagadnienie lub do innych tomów encyklopedii, w których — ze względu np. na chronologię — zostało ono szeroko omówione. W nawiasie kwadratowym umieszczamy odsyłacz, który kieruje np. do pojęcia czy zagadnienia szerszego.

Zdjęcia zamieszczone w tomie zostały wykonane przez autorów opracowań w czasie podróży naukowych oraz przez fotografików pracujących dla czasopisma „Archeologia Żywa", które udostępniło Wydawnictwu swoje zbiory, za co serdecznie dziękujemy.

Wydawnictwo OPRES

SKRÓTY UŻYTE W ENCYKLOPEDII

$	— dolar amerykański
adm.	— administracyjny
archip., Archip.	— archipelag, Archipelag (przed nazwą)
arkt.	— arktyczny
astr.	— astronomia, astronomiczny
b.	— były
cieśn., Cieśn.	— cieśnina, Cieśnina (przed nazwą)
cz.	— część
d.	— dawniej
dep., Dep.	— departament, Departament (przed nazwą)
dł.	— długość (z liczbą)
dł. geogr.	— długość geograficzna
dol., Dol.	— dolina, Dolina
dopł.	— dopływ
E	— długość geograficzna wschodnia (przy podawaniu współrzędnych geograficznych)
G.	— Góry (w nazwach)
geogr.	— geograficzna, geograficzny
geol.	— geologiczny
gł.	— główny(e)
głęb.	— głębokość
grub.	— grubość, grubości
jez., Jez.	— jezioro, Jezioro (przed nazwą)
kam.	— kamienny
kan., Kan.	— kanał, Kanał (przed nazwą)
kotl., Kotl.	— kotlina, Kotlina (przed nazwą)
konw.	— konwencjonalne
kult.	— kultura
ludn.	— ludność, ludności
M.	— Morze (w nazwie)
m.	— miasto (tylko z nazwą)
maks.	— maksymalny
miejs.	— miejscowość
mieszk.	— mieszkańcy (przy liczbie)
minim.	— minimalny
N	— szerokość geograficzna północna (przy podawaniu współrzędnych geograficznych)
n.	— nazwa
najw.	— najwyższy
nar., Nar.	— narodowy, Narodowy
n.e.	— naszej ery
niz., Niz.	— nizina, Nizina (przed nazwą)
n.p.m.	— nad poziomem morza
O.	— Ocean (w nazwach)
obj.	— objętość
obw.	— obwodowy, obwód
ok.	— około
ośr., Ośr.	— ośrodek, Ośrodek
pd., Pd.	— południowy, południe, Południowy (w nazwach)
płw., Płw.	— półwysep, Półwysep (przed nazwą)
pn., Pn.	— północny, północ, Północny (w nazwach)
PN	— Park Narodowy (tylko z nazwą)
p.n.e.	— przed naszą erą
poj., Poj.	— pojezierze, Pojezierze (przed nazwą)
poł.	— połowa
pow.	— powierzchnia (z liczbą)
p.p.m.	— poniżej poziomu morza
prod.	— produkcja
prow., Prow.	— prowincja, Prowincja (z nazwą)
przeł., Przeł.	— przełęcz, Przełęcz (w nazwie)
przem.	— przemysłowy
przyl., Przyl.	— przylądek, Przylądek (przed nazwą)
rep., Rep.	— republika, Republika (przed nazwą)
roln.	— rolnictwo
rozdz.	— rozdział
rz., Rz.	— rzeka, Rzeka
S	— szerokość geograficzna południowa (przy podawaniu współrzędnych geograficznych)
st., St.	— sanctus (łac.), saint (fr.), Sankt (niem.)
stan.	— stanowisko
stol.	— stolica (przy nazwie)
szer.	— szerokość (z liczbą)
szer. geogr.	— szerokość geograficzna
środk., Środk.	— środkowy, Środkowy
św.	— święty (z imieniem, nazwą)
temp.	— temperatura
transkr.	— transkrypcja
W	— długość geograficzna zachodnia (przy podawaniu współrzędnych geograficznych)
w., W.	— wyspa, Wyspa (w nazwach)
wg	— według
wsch., Wsch.	— wschodni, wschód, Wschodni (w nazwach)
wulk.	— wulkan, wulkaniczny
wys.	— wysokość (przy liczbie)
wyż., Wyż.	— wyżyna, Wyżyna (przed nazwą)
zach., Zach.	— zachodni, zachód, Zachodni (w nazwach)
zał.	— założony, założył, założyciel
zat., Zat.	— zatoka, Zatoka
zewn.	— zewnętrzny
zjedn., Zjedn.	— zjednoczony, Zjednoczone (przy: Stany)
zool.	— zoologiczny
zw.	— zwany
zwł.	— zwłaszcza
żegl.	— żeglarski, żeglowny

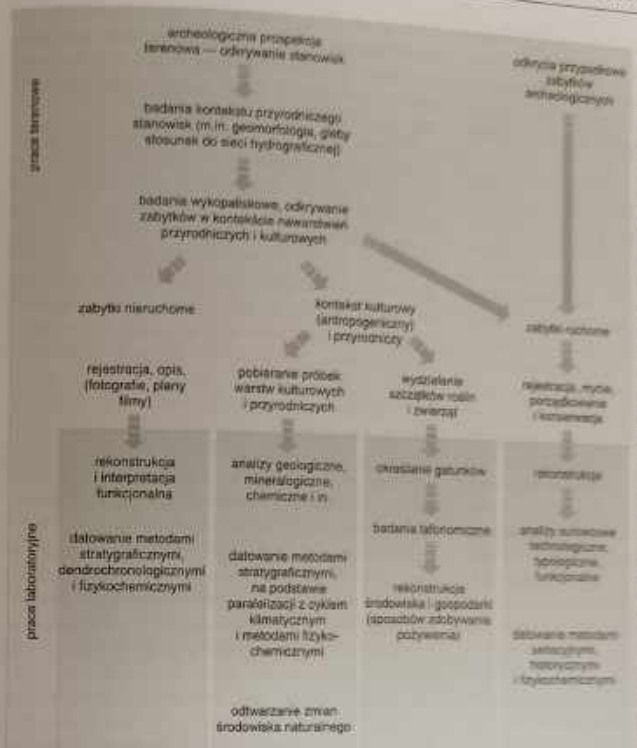
Rozdział I

ARCHEOLOGIA I JEJ METODY

Janusz K. Kozłowski

Archeologia zajmuje się badaniem śladów kultury ludzkiej zarówno z okresów prehistorycznych (dzieje ludzkości od chwili pojawienia się człowieka do czasu powstania pisma i źródeł pisanych), protohistorycznych (kiedy na jednych terenach żyły ludy znające pismo i mające własną rachubę czasu, a ludność innych obszarów będąca na niższym stopniu rozwoju kulturowego pozostawała z nimi w kontakcie), jak i historycznych (okres tzw. wielkich cywilizacji charakteryzujących się wysokim poziomem rozwoju społecznego i kulturowego). Dla czasów prehistorycznych archeologia jest podstawą rekonstrukcji procesów dziejowych, z czym wiąże się wiele problemów wynikających z charakteru źródeł archeologicznych i trudności w ich datowaniu. W odróżnieniu od źródeł historycznych źródła archeologiczne są nieme (brak nazw ludów i imion osób, które były ich twórcami) i niekompletne (z powodu różnic pomiędzy kulturą „żywą", którą tworzyły i rozwijały społeczeństwa prehistoryczne, a kulturą „martwą", która dotrwała do naszych czasów w postaci reliktów kopalnych). Procesy, które prowadziły do przekształcenia (fosylizacji) prehistorycznej kultury „żywej" w archeologiczną kulturę „martwą", noszą nazwę procesów tafonomicznych. Do naszych czasów zachowała się niewielka część kultury „żywej" w porównaniu z czasami prehistorycznymi. W różnych warunkach historycznych człowiek pozostawiał na miejscu swojego pobytu rozmaite przedmioty i wytwory: inna była zawartość śmietnisk, inna inwentarzy domów porzuconych w warunkach klęsk (np. podczas pożarów lub wybuchów wulkanów), inny natomiast skład wytworów będących wyposażeniem grobów. Poza tym znacznie lepiej zachowały się wytwory z surowców mineralnych (glina, kamień) niż organicznych (kość, drewno); organiczne przetrwały jedynie w specyficznych warunkach, np. drewno w środowiskach wilgotnych lub wyjątkowo suchych. W rezultacie tych wszystkich procesów niszczących wyroby kultury „żywej" obraz kultury „martwej" ogranicza się najczęściej do wyrobów kamiennych i ceramiki, których w rzeczywistości mogło być mniej niż wyrobów z surowców organicznych. W mniejszym stopniu zachowały się też drewniane konstrukcje mieszkalne i resztki pożywienia. Dalsza selekcja znajdowanych wytworów była spowodowana procesami postdepozycyjnymi, czyli czynnikami naturalnymi (np. procesami erozji lub sedymentacji) lub ludzkimi (człowiek, kopiąc np. fundamenty pod dom, nieświadomie niszczył warstwy kulturowe). Jeśli uwzględni się trudności w wykrywaniu źródeł archeologicznych, które odnajduje się często dzięki przypadkowym okolicznościom (wykopy przemysłowe, obsunięcia stoków itp.), to obraz osadnictwa (tj. rozmieszczenia śladów człowieka), jak i całokształtu materialnych wytworów kultury ludzkiej, jakim dysponuje archeolog, jest wysoce niekompletny.

Zachowany obraz pozbawiony jest bezpośrednich informacji dotyczących nie tylko nazw ludów i imion twórców tych materialnych śladów, ale także całej sfery myśli, wiedzy czy ideologii społeczeństw prehistorycznych. Stąd odtworzenie sfery stosunków społecznych, ideologii i wierzeń jest znacznie trudniejsze, zwłaszcza że istnieje stosunkowo niewiele materialnych świadectw ludzkich zachowań w postaci np. przedmiotów sztuki, reliktów świątyń, pochówków.

Ryc. 1. Schemat postępowania badawczego w archeologii

Wytwory i typy

Źródła archeologiczne wyrwane z kontekstu nawarstwień przyrodniczych i kulturowych mają mniejszą wartość dla rekonstrukcji prehistorycznej kultury „żywej", ale mogą być przedmiotem analizy i klasyfikacji stanowiących pierwszy etap studiów nad pozostałymi źródłami archeologicznymi. Analiza ta polega na łączeniu wytworów (artefaktów) charakteryzujących się podobnymi cechami (atrybutami) w jednostki klasyfikacyjne zwane typami. Tak utworzona klasyfikacja zabytków archeologicznych ma znaczenie porządkujące. Nie należy jej mylić z typologią rozumianą jako ciągi rozwojowe wytworów, od bardziej prymitywnych do bardziej złożonych, którym przypisywano niekiedy rolę wyznaczników chronologii względnej. Tak rozumiana typologia, wywodząca się z dziewiętnastowiecznej biologii ewolucyjnej, porównywała ciągi typologiczne wytworów do rozwoju gatunków w biologii. W poszczególnych typach widziała rodzaj skamielin przewodnich dla określonych okresów prehistorii. Rozwój typologiczny wytworów pod-

legał jednak innym prawidłowościom niż rozwój gatunków. Był on uzależniony od poziomu i warunków rozwoju technologii, dostępności surowców, czynności zabezpieczających byt poszczególnych społeczności i nie zawsze miał charakter linearny.

Obok aspektów typologicznych (odpowiadających cechom morfologicznym poszczególnych wytworów, które pozwalają na ich klasyfikację) bardzo istotne jest analizowanie wytworów pod względem surowcowym, technologicznym i funkcjonalnym. Surowiec, z którego wykonywano przedmioty, jest bardzo ważny, przede wszystkim z uwagi na sekwencję czasową wprowadzania kolejnych surowców, będącą podstawą periodyzacji pradziejów. Wyróżnianie w Europie trzech epok (kamienia, brązu i żelaza) wskazuje na istotne znaczenie chronologiczne podstawowych surowców. Z drugiej strony badania nad pochodzeniem użytkowanych surowców pozwalają poznać zakres interregionalnych kontaktów ludności prehistorycznej. Badania te prowadzone są metodami zapożyczonymi z mineralogii i petrografii (w przypadku surowców kamiennych), chemii i nauk technicznych (w przypadku metali), a także botaniki i zoologii (w przypadku surowców organicznych).

Podstawą do określenia ogólnego zaawansowania poziomu technologicznego społeczeństw prehistorycznych są badania technologiczne, mające na celu określenie sposobu produkcji wytworów. Prowadzone są one metodami zapożyczonymi z nauk technicznych badających współczesne procesy technologiczne (np. ceramikoznawstwa, metalografii) przez porównanie ich z opisanymi przez etnologów technologiami użytkowanymi we współczesnych kulturach „pierwotnych" (ewentualnie rezultatami badań etnoarcheologicznych prowadzonych specjalnie dla wyjaśnienia konkretnych problemów dawnych technologii) oraz za pomocą archeologii eksperymentalnej (odtwarzanie procesów technologicznych w celu uzyskania efektu porównywalnego z wyrobami prehistorycznymi).

Odtwarzanie procesów technologicznych ma szczególne znaczenie dla rekonstrukcji prehistorycznych sposobów obróbki surowców kamiennych, nawet takich, które nie są znane u współczesnych ludów „pierwotnych"[1].

Podobne problemy nasuwa odtworzenie funkcji wytworów prehistorycznych; dotyczy to nie tyle np. narzędzi metalowych czy naczyń ceramicznych, których kształty nie różnią się zbytnio od podobnych wytworów dzisiaj jeszcze użytkowanych w kulturze ludowej, ile głównie wytworów kamiennych, szczególnie tych nie znanych we współczesnych kulturach „pierwotnych". W tym celu pomocne są tzw. badania traseologiczne, oparte na mikroskopowych badaniach śladów zużycia, śladów pozostawionych przez oprawy z surowców organicznych na tych narzędziach, ewentualnie mikrośladów substancji organicznych w postaci fitolitów (skrzemieniałych komórek roślinnych) lub pozostałości organicznych (roślinnych i zwierzęcych) identyfikowanych metodami chromatograficznymi.

Badania nad funkcją wytworów, szczególnie narzędzi i broni łowieckiej, pozwalają na poznanie gospodarki ludów prehistorycznych. Odróżnienie gospodarki przyswajającej (zbieracko-łowiecko-rybackiej) od wytwórczej (rolnictwa lub hodowli) jest możliwe nie tylko przez porównanie wyposażenia narzędziowego, lecz także i miejsc, na których zakładano obozowiska lub osady, a przede wszystkim szczątków pożywienia znajdowanych w stanowiskach archeologicznych. Osadnictwo wiąże się ze środowiskiem przyrodniczym, w którym zakładano obozowiska lub osady; środowisko to było różne w przypadku ludów łowiecko-zbierackich, rolniczych lub pasterskich. Szczątki pożywienia występujące w stanowiskach archeologicznych w postaci makroszczątków roślinnych i kości zwierzęcych są przedmiotem badań archeobotaniki i archeozoologii. Badania te pozwalają ustalić nie tylko gatunki roślin i zwierząt, będące pożywieniem pierwotnego człowieka, ale także sposób ich pozyskiwania i przygotowywania pokarmów.

Zespoły i kultury archeologiczne

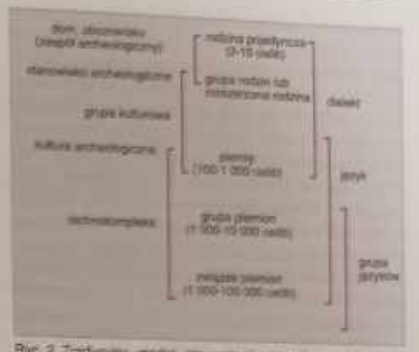
Drugim etapem analizy archeologicznej jest wyodrębnianie tzw. zespołów archeologicznych, czyli wytworów powiązanych ze sobą funkcjonalnie i użytkowanych przez tę samą grupę ludzką w określonym odcinku czasu, ewentualnie podlegających jednolitemu procesowi przekształceń.

[1] Współczesne ludy strefy tropikalnej i arktycznej będące na niskim stopniu rozwoju.

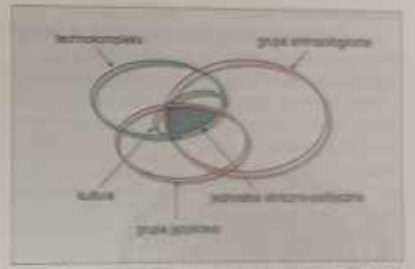
Do zespołów mogą należeć inwentarze obozowisk lub osad, domów, dary składane zmarłym (wyposażenie grobów) lub zawartość tzw. skarbów (przedmiotów celowo ukrytych). Zespoły archeologiczne grupuje się na podstawie określonych typów wytworów. Jednostki, które charakteryzują się podobnym zestawem typów występujących (z podobną częstotliwością) w określonym czasie i na określonym terytorium, nazywamy kulturami archeologicznymi. Jednostki te grupuje się w kręgi lub kompleksy kulturowe, ewentualnie dzieli się je na jednostki niższego rzędu, np. grupy kulturowe.

Jednym z podstawowych paradygmatów archeologii było interpretowanie jednostek taksonomicznych, zwanych kulturami archeologicznymi, jako równoważnika występujących w kulturze „żywej" jednostek etnicznych, będących wyrazem wspólnoty tradycji kulturowej, języka, a w pewnych przypadkach także grup społecznych lub jednostek politycznych. Z czasem narastał krytyczny stosunek do takiego rozumienia kultur archeologicznych. Wycinkowy charakter kultury „martwej", będącej przedmiotem klasyfikacji archeologicznej, skłaniał do ostrożności w interpretacji archeologicznych jednostek taksonomicznych jako dawnych jednostek etnicznych. W przypadku źródeł archeologicznych związanych z epoką kamienia, często ograniczonych do zabytków kamiennych, bardziej uzasadnione wydawało się używanie terminu „przemysł" niż „kultura", podkreślającego technologiczne podobieństwo wytworów, niekoniecznie odpowiadającego konkretnej kulturze. Zaczęto też używać terminu „technokompleks" na oznaczenie szerszych, wyższego rzędu, jednostek taksonomicznych grupujących zespoły o wspólnych cechach technologicznych.

Wspólne kategorie typologiczne w zespołach niekoniecznie muszą odzwierciedlać wspólne więzi tradycji kulturowej lub wspólnotę językową. Mogą one natomiast grupować zespoły wytworów o podobnej funkcji (np. inwentarze obozowisk łowieckich, miejsc zabijania zwierząt, pracowni obróbki kamienia), a nawet inwentarze stanowisk zasiedlanych krócej lub dłużej. Z drugiej strony przykłady etnograficzne wskazują, że wiele dziedzin kultury materialnej nie musi odzwierciedlać różnic etnicznych, lingwistycznych lub religijnych. W konsekwencji granice różnych aspektów zróżnicowania kultury „żywej" wzajemnie się przecinają, co w znacznym stopniu utrudnia identyfikację jednostek taksonomicznych opartych na kulturze „martwej".

Ryc. 2. Tradycyjny model interpretacji zespołów archeologicznych i jednostek taksonomicznych grupujących zespoły (wg D. Clarke'a). Kolejnym poziomom klasyfikacji przyporządkowane są odpowiednie jednostki społeczne i etniczne

Ryc. 3. Przykładowe relacje pomiędzy archeologicznymi jednostkami taksonomicznymi (technokompleks, kultura) a jednostkami antropologicznymi, językowymi i etniczno-politycznymi. Schemat oparty na wynikach badań etnoarcheologicznych

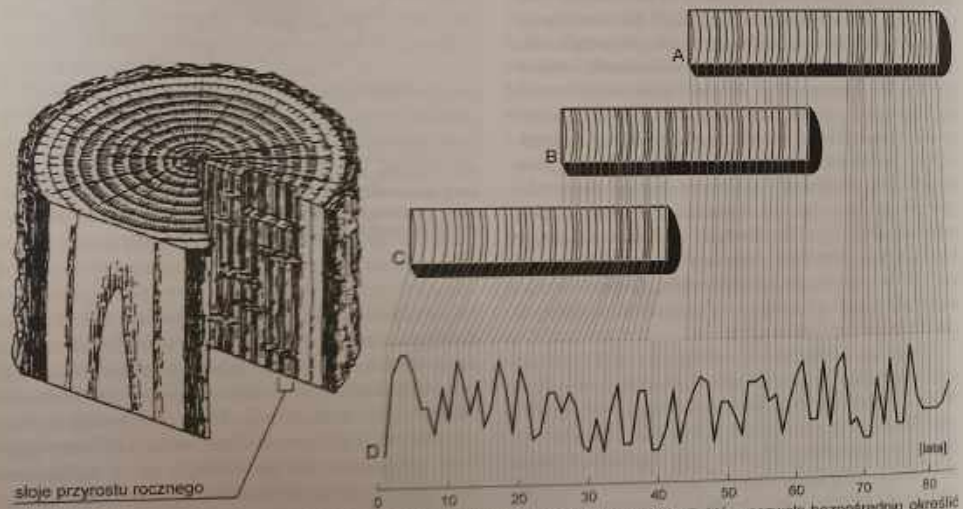
Datowanie w archeologii

Datowanie względne w archeologii opiera się przede wszystkim na metodzie stratygraficznej. Dla prehistorii szczególnie ważne jest jednak datowanie absolutne, które opiera się na metodach zapożyczonych z nauk przyrodniczych. Stosunkowo najwcześniej próbowano datować zabytki archeologiczne, opierając się na powiązaniu ich z warunkami środowiskowymi (głównie

paleoklimatycznymi) rekonstruowanymi metodami sedymentologicznymi i paleontologicznymi oraz z cyklem zmian klimatycznych na Ziemi. Cykl ten został w przybliżeniu wydatowany w latach 30. XX w. na podstawie hipotetycznego powiązania zmian klimatycznych ze zmianami nachylenia osi Ziemi w stosunku do ekliptyki, a dla czasów późniejszych (koniec plejstocenu, początek holocenu) na podstawie osadów warwowych[1]. Obecnie datowanie cyklu zmian klimatycznych zostało znacznie uściślone dzięki datowaniom metodami fizykochemicznymi poszczególnych okresów klimatycznych na krzywych temperatury i wilgotności określanych za pomocą zawartości izotopów stałych ($^{16}O/^{18}O$) w osadach dennych Atlantyku i w lodowcach Grenlandii i Antarktydy. Stosunek tych izotopów ściśle odpowiada średnim temperaturom panującym w czasie tworzenia się osadów lub w czasie powstawania lodowców.

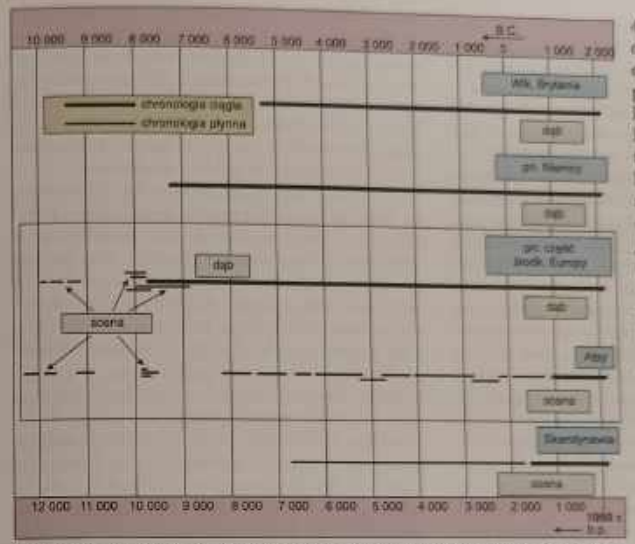
Na zbliżonych zasadach opiera się paleomagnetyczna metoda datowania pozwalająca określić orientację pola magnetycznego zarejestrowaną w niektórych osadach geologicznych, a następnie powiązać ją z cyklami paleomagnetycznymi datowanymi innymi metodami. W okresie ostatnich dwu i pół mln lat występowały dwa długie cykle: magnetyzmu odwrotnego (Matuyama) i normalnego (Brunhes), których granica przypadała ok. 0,74 mln lat temu. W obrębie tych cykli występowały krótsze epizody odwrócenia pola magnetycznego (np. w obrębie okresu Matuyama epizody: Réunion 2,14-2,12 i 2,04-2,01 mln lat temu, → Olduvai ok. 1,87-1,67 mln lat temu oraz Jaramillo ok. 0,97-0,9 mln lat temu). Obie te metody pozwalają jedynie na bardzo przybliżone datowanie absolutne.

Prawdziwą rewolucją w archeologii było wprowadzenie, wynalezionej przez W. Libby'ego w 1947 r., metody radiowęglowej. Metoda ta opiera się na badaniu zawartości w substancjach organicznych radioaktywnego izotopu węgla ^{14}C tworzącego się w górnych warstwach atmosfery pod wpływem promieniowania kosmicznego, równomiernie na ogół przyswajanego przez organizmy żywe w całej biosferze. Od momentu

Ryc. 4. Metoda dendrochronologiczna jest jedyną metodą określania chronologii w archeologii, która pozwala bezpośrednio określić kalendarzowy wiek ścięcia drzew. Dokonujemy tego, licząc słoje przyrostu rocznego na poszczególnych przekrojach drzew zachowanych w materiale kopalnym i zestawiając ze sobą poszczególne przekroje (A, B, C) na podstawie sekwencji określonych grubości tych słojów. W ten sposób można konstruować krzywe dendrochronologiczne (D). Zestawiając poszczególne krzywe od czasów historycznych do prehistorycznych, można uzyskać ciągły zapis sekwencji słojów przyrostu. Pozwala to z kolei na dopasowanie do tej krzywej słojów przyrostu poszczególnych pni drzew, określenie daty ich ścięcia, a w konsekwencji datowanie kontekstu archeologicznego i przyrodniczego, w którym występują

[1] Osady warwowe powstają w cyklu rocznym w zbiornikach jezior przy czole lodowca.

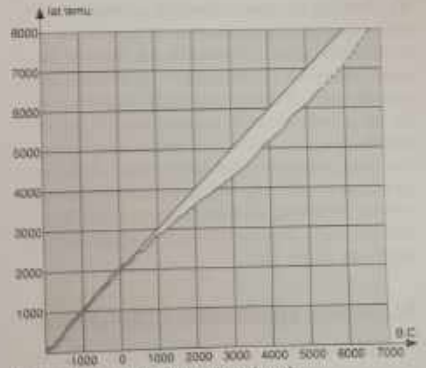
Ryc. 5. Ramy czasowe krzywych dendrochronologicznych dla poszczególnych części Europy. Ramy te zależą od ciągłości zachowanych reliktów kopalnych drzew. Ogólnie można wyróżnić chronologie ciągłe (oparte na historycznych datach ścięcia drzew) oraz chronologie płynne (pozbawione ciągłości i oparte na datowaniu ścięcia poszczególnych drzew metodami fizykochemicznymi lub geologicznymi). Istnienie chronologii ciągłych pozwala na powiązanie dat kalendarzowych z datami radiowęglowymi (wykonanymi dla poszczególnych słojów przyrostu) i tym samym na kalibrację dat radiowęglowych (tj. ich przeliczenie na daty kalendarzowe)

40 tys. lat. Jednocześnie ograniczony zasięg metody dendrochronologicznej powoduje, że wiarygodne kalibracje dat radiowęglowych można wykonać tylko dla ostatnich 10 tys. lat. Ostatnio kalibrację rozciągnięto na czasy 10-40 tys. lat temu, opierając się na warwowych osadach jeziora Suigetsu w Japonii oraz na datowaniu koralowców kopalnych z osadów morskich.

Do datowania okresów wcześniejszych stosowane są inne metody fizykochemiczne, najczęściej dwie metody izotopowe: torowo-uranowa ($^{230}Th/^{238}U$) oraz potasowo-argonowa ($^{40}K/^{40}U$). Pierwsza metoda opiera się na stosunku obu izotopów w szczątkach organizmów morskich (małże kopalne, koralowce kopalne) oraz w naciekach jaskiniowych; dzięki tej metodzie można datować

śmierci organizmu następuje rozpad wyjściowej zawartości ^{14}C, przy czym okres połowicznego rozpadu wynosi 5 570 lat. Określając zawartość izotopu w próbce substancji organicznej pobranej z warstwy kulturowej za pomocą liczników Geigera-Müllera albo mierząc bezpośrednio w akceleratorze stosunek liczby atomów ^{14}C do ^{12}C, można określić czas, jaki upłynął od śmierci organizmów żywych (np. drzew, zwierząt), z których pochodziła substancja organiczna. Okazało się jednak, że wiek określony tą metodą nie odpowiada latom kalendarzowym, ponieważ zawartość wyjściowa ^{14}C zmieniała się w czasie. Opierając się na innych metodach, np. dendrochronologii (liczenie słojów przyrostu drzew), można kalibrować wiek radiowęglowy, czyli przeliczać konwencjonalne lata radiowęglowe na daty kalendarzowe. Stosunkowo krótki okres połowicznego rozpadu radiowęgla powoduje, że wiarygodne daty można tą metodą określić dla czasów sięgających wstecz niewiele więcej niż

warstwy, których wiek odpowiada okresowi występowania tych izotopów. Druga metoda opiera się na zjawisku uwalniania argonu w czasie

Ryc. 6. Krzywa kalibracji dat radiowęglowych

podgrzewania skał (np. erupcji wulkanicznych) i stopniowym przekształcaniu części radioaktywnego potasu w argon. Dzięki tej metodzie można datować próbki skał wulkanicznych, których wiek sięga nawet kilku mln lat. Jest to też jedna z metod datowania występowania najwcześniejszych hominidów ze wsch. Afryki.

Do ważnych metod datowania znalezisk z okresów sięgających kilkuset tysięcy lat należy metoda termoluminescencyjna, wykorzystująca zjawisko gromadzenia energii w kryształach kwarcu i niektórych innych minerałów pod wpływem promieniowania izotopów znajdujących się w ich otoczeniu (głównie uranu, toru i potasu). Energia ta, podczas podgrzewania minerałów, zostaje uwolniona w postaci pewnej dozy światła, która może być zmierzona i która jest proporcjonalna do czasu, jaki minął od poprzedniego podgrzewania, które doprowadziło do poziomu zera zegar termoluminescencyjny. Datowanie termoluminescencyjne może dotyczyć glin, krzemieni i innych skał, które były w przeszłości podgrzewane (np. w ogniskach); metoda ta wymaga jednak pomiaru radioaktywności środowiska bezpośrednio otaczającego badane próbki. Na podobnej zasadzie opiera się też metoda datowania na podstawie rezonansu spinowego (ESR). Polega ona na pomiarze energii wolnych elektronów wpadających w sieć kryształów kalcytu pod wpływem promieniotwórczego tła w osadach geologicznych. Różnica pomiędzy tymi dwiema metodami polega na sposobie pomiaru ilości elektronów w sieciach krystalicznych. Metodą ESR datowane są nacieki jaskiniowe i emalia zębów kopalnych kręgowców.

Wszystkie powyższe metody dają podstawy do przybliżonego datowania absolutnego. Przybliżenie to obejmuje dla okresów nam bliższych mniejsze odcinki czasu, natomiast dla okresów bardziej odległych — znacznie większe. Należy sobie to uświadomić zwłaszcza, gdy mowa o współczesności zjawisk kulturowych czy wydarzeń historycznych odległej przeszłości. Współczesność ta jest jedynie przybliżona, w rzeczywistości często obejmująca ramy chronologiczne odpowiadające całym epokom w czasach historycznych. Dla czasów prehistorycznych istnieje tylko jedyna metoda pozwalająca na datowanie z precyzją do określonego roku — jest to metoda dendrochronologiczna; daty radiowęglowe — nawet pomijając ramy błędu standardowego — po kalibracji odpowiadają różnym przedziałom czasowym sięgającym nieraz kilkuset lat w skali chronologii kalendarzowej.

Osadnictwo i środowisko

Ślady pobytu człowieka na danym terenie, zarówno w postaci luźnych znalezisk na powierzchni lub w warstwach kulturowych, jak i w postaci zespołów, pozwalają na odtworzenie sposobów zasiedlenia tego terenu przez człowieka. Sposoby te odzwierciedlają zarówno typ wykorzystywania terytorium w zależności od strategii zdobywania pożywienia, jak również zależność człowieka od warunków środowiskowych, a w okresach późniejszych także wpływ człowieka na przekształcanie środowiska naturalnego. Podstawowym warunkiem właściwego odczytania tych zależności jest możliwość odtworzenia dawnego środowiska odpowiadającego okresowi pobytu człowieka na danym terytorium. Metody rekonstrukcji środowiskowych i paleoklimatycznych zob. rozdz. III.

Badając procesy osadnicze na podstawie map punktów osadniczych, trzeba zdawać sobie sprawę, że mapy te odzwierciedlają obecny stan badań archeologicznych i mogą różnić się od dawnych sieci osadniczych. Szerokie ramy chronologiczne datowania stanowisk archeologicznych (zwłaszcza takich znalezisk, jak wyroby kamienne i ceramika) sprawiają, że mapy te odzwierciedlają stan sieci osadniczych w szerokich przedziałach czasowych. Wnioskowanie o związkach punktów osadniczych i hierarchizacja sieci osadniczych są więc wysoce utrudnione. Należy o tym pamiętać, posługując się zamieszczonymi w encyklopedii mapami nie tylko punktów osadniczych w poszczególnych regionach, ale także zgeneralizowanymi mapami wyznaczającymi zasięgi poszczególnych jednostek taksonomicznych w wybranych okresach.

Stosunki społeczne i ideologia

Najwięcej trudności sprawia rekonstrukcja stosunków społecznych i ideologii społeczeństw prehistorycznych. Przez długi okres stosunki te rekonstruowano głównie przez analogie etnologiczne ze współczesnymi społeczeństwami „pierwotnymi". Przeciw traktowaniu tych społeczeństw jako naszych „żyjących przodków" przemawia fakt, iż żyją one w zupełnie innych strefach klimatycznych i roślinnych (głównie w strefie międzyzwrotnikowej i podzwrotnikowej) oraz mają odmienną przeszłość historyczną. Badane przez nas prehistoryczne społeczeństwa strefy umiarkowanej Eurazji były przodkami wysokich cywilizacji starożytności klasycznej. Należy się więc spodziewać, że wiele wątków mitologicznych i religijnych występujących u tych społeczeństw było bliższe cywilizacjom klasycznym niż np. zbieracko-łowieckim społecznościom pd. Afryki czy Nowej Gwinei. Także rozwój społeczny w klasycznych rekonstrukcjach był przedstawiany w postaci linearnej od form prostych do bardziej złożonych, co nie zawsze odpowiadało rzeczywistości, np. wielkość grup ludzkich zmieniała się odpowiednio do zmian środowiska, postępu technologicznego i gospodarczego.

Rekonstrukcje stosunków społecznych i odtworzenie ideologii powinny być dokonywane z zachowaniem całej ostrożności, na podstawie materialnych reliktów zachowanych w stanowiskach archeologicznych, a nie domysłów. W dziedzinie struktur społecznych do takich reliktów należą formy zabudowy, wielkość i plan osad oraz domostw, a także zróżnicowanie pochówków, będące wyrazem braku bądź obecności różnych aspektów zróżnicowania społecznego, wielkości grup ludzkich i rodzaju więzi łączących członków społeczności lokalnych. Hierarchizacja sieci osadniczych może dostarczać dodatkowych danych na temat istnienia lub braku ponadlokalnych więzi społecznych. O wiele trudniej jest wnioskować na podstawie materialnych reliktów o sferze ideologii i kultury symbolicznej. Kłopoty zaczynają się już przy zwykłym rozróżnieniu wyznaczników czysto estetycznych (np. ornamenty na ceramice, ozdoby stroju) od treści symbolicznych, których nośnikami mogą być te ozdoby. Badania etnoarcheologiczne wskazują na wysoki potencjał treści symbolicznych we wszelkich ekspresjach artystycznych u współczesnych społeczeństw „pierwotnych", jednak przenoszenie tych treści do prehistorycznej Europy wydaje się wysoce ryzykowne. Dlatego też zgodzić się należy z francuskim archeologiem A. Leroi-Gourhanem, że archeolog próbujący je odczytać jest w sytuacji widza, który spóźnił się na spektakl w teatrze i chciałby zrekonstruować treść sztuki na podstawie dekoracji. O wiele istotniejsze wydaje się być poszukiwanie wewnętrznych struktur w obrębie materialnych odpowiedników dawnych wierzeń i mitologii niż poszukiwanie wyrywkowych analogii w materiale etnograficznym.

Rozdział II

ROZWÓJ ARCHEOLOGII I WSPÓŁCZESNE ORIENTACJE BADAWCZE

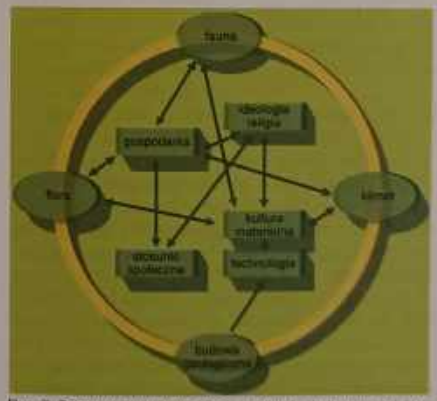
Janusz K. Kozłowski

Początki archeologii wiążą się z kolekcjonerstwem zabytków i sięgają XVI-XVII w. Dzieje archeologii jako nauki służącej odtworzeniu najdawniejszej historii ludzkości rozpoczynają się dopiero w XIX w. W tym okresie archeologia pozostawała pod silnym wpływem ewolucjonistycznej biologii, traktując rozwój wytworów materialnych w podobny sposób jak biologia rozwój organizmów żywych. Jednocześnie zainteresowanie współczesnymi społeczeństwami „pierwotnymi" na terenach pozaeuropejskich prowadziło do traktowania ich jako naszych „skamieniałych" przodków, a tym samym jako reliktów odpowiadających kolejnym etapom rozwoju społeczeństw prehistorycznych. Dominujący w archeologii ewolucjonizm, wywodzący się zarówno z biologii, jak i etnologii, prowadził do poszukiwania dowodów istnienia takich samych stadiów ewolucji na całym obszarze ekumeny.

Dopiero na początku XX w., wraz z wykształceniem się w etnologii szkoły kulturowo-historycznej, zaczęto zwracać większą uwagę na lokalne różnice w rozwoju społeczeństw prehistorycznych, jednocześnie dostrzegając równoległy rozwój częściowo niezależnych kręgów kulturowych od początku kultury ludzkiej. W latach 30. uważano, że kręgi te miały znaczenie inspirujące dla znacznych obszarów, na które rozprzestrzeniały się elementy kulturowe wywodzące się z pierwotnych centrów. Dla niektórych badaczy pradziejów Europy centra te znajdowały się na Bliskim Wschodzie (np. dla angielskiego archeologa G. Childe'a), dla innych natomiast w pn. Europie (np. dla niemieckiego archeologa G. Kossinny). Do lat 50. archeologia została zdominowana przez teorie kulturowo-dyfuzjonistyczne, które identyfikowały jednostki taksonomiczne (kultury archeologiczne) z etnicznymi, co doprowadziło do wciągnięcia archeologii w orbitę nacjonalizmu i rasizmu w czasie II wojny światowej i czystek etnicznych w okresie późniejszym.

Archeologię kulturowo-dyfuzjonistyczną (w latach 60. i 70.) zaczęli krytykować przedstawiciele dwóch kierunków: tzw. nowej archeologii anglosaskiej oraz amerykańskiej archeologii antropologicznej. Pierwszy kierunek zmierzał do formalizacji metod analizy źródeł archeologicznych, propagując neopozytywistyczną wiarę w możliwość zbudowania modeli matematycznych, tzn. że relacje między poszczególnymi dziedzinami kultury ludzkiej da się przedstawić w postaci wzorów matematycznych, które wyjaśniałyby zasady działania społeczeństw prehistorycznych. Tym samym celom służyło też podejście systemowe, w którym różne dziedziny kultury były współdziałającymi częściami jednego systemu kulturowego, a on z kolei był częścią szerszego systemu obejmującego warunki środowiskowe w obrębie całej biosfery. Stąd „nowa archeologia" traktowała kultury archeologiczne jako formy adaptacji człowieka do środowiska przyrodniczego. Drugi kierunek, związany z antropologicznym podejściem do źródeł archeologicznych, wywodził się wprawdzie z amerykańskiej antropologii społecznej (np. L. Binforda), ale miał też swoje korzenie europejskie w etnograficznej szkole francuskiej (A. Leroi-Gourhana). Głównym celem tych kierunków było badanie synchronicznych struktur społeczno-kulturowych i obserwowanie prawidłowości w ich działaniu. Wymagało to przerzucenia pomostu pomiędzy kulturą „żywą" badaną przez antropologię społeczną (w sensie europejskim etnografię) a kulturą „martwą" analizowaną przez archeologię. Rolę tego pomostu miała spełniać teoria średniego rzędu (middle range theory), formułowana w pracach L. Binforda. Jednocześnie zamiast zastosowania metody indukcji przy analizie materialnych reliktów przeszłości proponowano podejście hipotetyczno-dedukcyjne, opierające się na formułowaniu hipotez i ich weryfikacji w świetle źródeł archeologicznych.

Każdy z tych kierunków rozszerzył niewątpliwie horyzonty badawcze archeologii, ale i znamionował jej regres. Przeniesienie głównego nacisku z aspektów dotyczących historycznego rozwoju społeczeństw na badania dotyczące działalności tych społeczeństw prowadziło do lepszego rozumienia systemów socjokulturowych, ograniczało jednak poznawanie dynamiki procesów historycznych. Stąd kultury archeologiczne (jednostki taksonomiczne) postrzegano bardziej jako rezultat jednakowych czynności wykonywanych w danych obozowiskach lub osadach (czego rezultatem były zespoły obiektów służące tym samym celom) niż jako przejaw tradycji kulturowych. Reakcją przeciwko ujęciom kulturowo-dyfuzjonistycznym było akcentowanie lokalnego rozwoju społeczeństw pradziejowych. Migracje miały być charakterystyczne dopiero dla społeczeństw historycznych, kiedy nastąpił wzrost gęstości zaludnienia, a zmiany kulturowe miały być efektem wewnętrznych przekształceń systemów gospodarczo-społeczno-kulturowych, a nie wyrazem zmian populacji. Tak ekstremalne stanowisko archeologii antropologicznej nie zostało potwierdzone w ostatnich latach, kiedy rozwój paleogenetyki umożliwił identyfikację wielu przesunięć populacji ludzkich nie tylko w czasach historycznych, ale i w okresach prehistorycznych. Badania paleobiologiczne (m.in. nad genealogią DNA) dowiodły w wielu przypadkach, że brak kontynuacji w rozwoju kulturowym był spowodowany przesunięciami ludnościowymi.

Ryc. 7. Schemat ilustrujący pojęcie systemów kulturowych i środowiskowych oraz interakcje zachodzące pomiędzy tymi systemami (wg D.Clarke'a)

Jednocześnie z rozwojem badań etnoarcheologicznych pojawiła się krytyka archeologii tzw. procesualnej. Coraz większy nacisk kładziono na rolę jednostki w działaniu społeczeństw prehistorycznych i na niezależne od praw i prawidłowości formułowanych przez archeologię tzw. procesualną funkcjonowanie tych społeczeństw. Sprzeciwiano się przejętemu z marksizmu, szczególnie przez archeologię anglosaską, prymatowi bazy gospodarczej, zastępując go determinującą rolą symboliki i ideologii w funkcjonowaniu struktur społecznych i rozwoju podstaw gospodarczych. W ten sposób, w ostatnich latach, kształtowała się archeologia tzw. postprocesualna, zwana też symboliczną, której najlepszym wyrazem są prace I. Hoddera. Hodder twierdzi, iż wymiana międzygrupowa była w większym stopniu oznaką więzi społecznych niż rzeczywistym źródłem zaopatrzenia w niezbędne surowce. Jednocześnie przedmioty uzyskiwane przez wymianę częściej były wyrazem prestiżu, niż miały charakter użytkowy. Także zróżnicowanie motywów ornamentacyjnych w ceramice było w większym stopniu wyrazem zróżnicowania społecznego użytkowników tych naczyń oraz ich międzygrupowych relacji i sojuszów niż preferencji estetycznych lub symboliki kultowej. W konsekwencji archeologia tzw. postprocesualna objaśnia podobieństwa stylistyczne

i więzi taksonomiczne bardziej jako wyraz więzi społeczno-kulturowych danych grup ludzkich niż jako przejaw różnych tradycji kulturowych.

Zmieniające się preferencje w sposobach klasyfikacji i interpretacji źródeł archeologicznych od archeologii ewolucjonistycznej XIX w. do archeologii tzw. postprocesualnej końca XX w. nie skłaniają do stosowania jednolitych modeli interpretacyjnych. Preferencje te nie wskazują także na możliwość wypracowania jednej teorii łączącej antropologiczną (etnograficzną) kulturę „żywą" z prehistoryczną kulturą „martwą". W rzeczywistości różnorodność segmentów kultury „żywej" odzwierciedlonych w źródłach archeologicznych wymaga używania różnorodnych metod zarówno klasyfikacyjnych, jak i wyjaśniających. Są więc potrzebne zarówno klasyfikacje oparte na przewodnich typach (monotetyczne), jak i klasyfikacje uwzględniające frekwencję różnych typów (politetyczne). Niezbędne jest również poszukiwanie modeli wyjaśniających, opartych zarówno na zróżnicowaniu funkcjonalnym zespołów, jak i na równoległym rozwoju różnych tradycji kulturowych. Ukazując zmiany kulturowe, konieczne jest uwzględnienie zarówno takiej możliwości, że przejście od jednej kultury do drugiej było efektem wewnętrznych przemian dotyczących wyposażenia (np. w narzędzia), jak i takiej, że zmiany kulturowe były rezultatem migracji.

W miarę przechodzenia do czasów protohistorycznych archeologia w większym stopniu zmu-

Ryc. 8. Schemat przeciwstawiający kierunki historyczne w archeologii (w tym archeologię deskryptywną, ewolucjonistyczną i kulturowo-dyfuzjonistyczną — a więc kierunki opisujące wydarzenia w ich przebiegu historycznym) kierunkom antropologicznym (archeologii procesualnej i kontekstualnej — kierunkom budującym modele wyjaśniające procesy). Wg A. Gallaya, z modyfikacjami

szona jest uwzględniać źródła historyczne, rzucające światło na wpływ wysokich cywilizacji starożytności na społeczeństwa barbarzyńskie i wydobywać czasami niektóre ludy barbarzyńskie, a nawet ich władców, z anonimowości charakterystycznej dla czasów prehistorycznych.

Rozdział III

ZMIANY ŚRODOWISKA NATURALNEGO

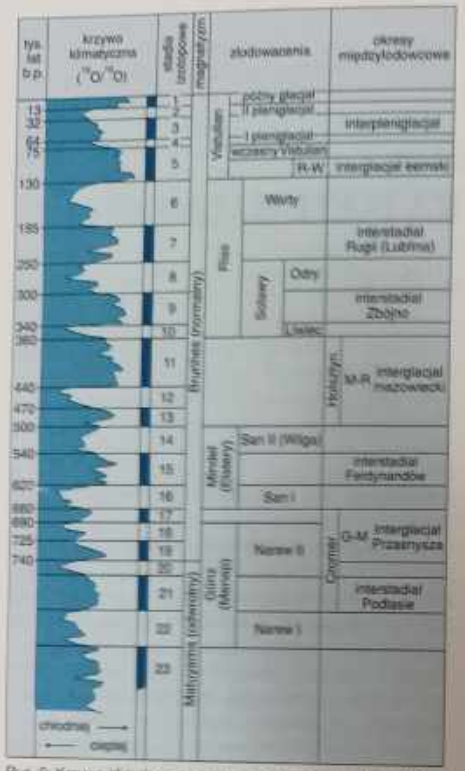
Janusz K. Kozłowski

Wczesnym okresom antropogenezy oraz późniejszemu rozwojowi rodzaju *Homo* odpowiadały zmiany klimatu na Ziemi występujące w dłuższych i krótszych cyklach. Wyrazem tych zmian były wahania temperatury i wilgotności, które powodowały przesunięcia równoleżnikowych stref klimatyczno-roślinnych. Zlodowacenia kontynentalne, zmiany zasięgu kontynentów i linii brzegowych wpływały na rozwój świata roślin i zwierząt, a także samego człowieka. Ich przyczyn należy, zgodnie z teorią M. Milankovića, poszukiwać w zmianach nachylenia osi ziemskiej i względnego położenia Słońca w stosunku do ekliptyki. Niemniej istnieją hipotezy alternatywne, tłumaczące zmiany klimatu np. wybuchami wulkanów i emisją pyłów ograniczających dostęp promieni słonecznych do Ziemi lub zmianami aktywności Słońca.

Odtworzenie pierwotnego środowiska, w którym żył człowiek, wymaga współpracy i wykorzystania badań wielu dyscyplin naukowych. Procesy geomorfologiczne kształtujące rzeźbę powierzchni Ziemi pozostają w ścisłej zależności od klimatu. Dlatego też odtworzenie cyklicznych zmian procesów erozji i sedymentacji jest jednym z podstawowych warunków odtworzenia dawnych klimatów. Powstawanie i rozwój gleb, często zachowanych w postaci kopalnej, jest również bardzo ważnym elementem rekonstrukcji dawnych warunków klimatycznych i paleogeograficznych. Także badania paleobotaniczne (nad dawną szatą roślinną) i paleontologiczne (nad światem zwierząt) dostarczają istotnych informacji dla rekonstrukcji dawnych środowisk.

Wprawdzie wcześniejsze ochłodzenia występowały m.in. ponad 2 mln lat temu, nieco wyprzedzając granicę trzeciorzędu i czwartorzędu (przypadającą ok. 1,5 mln lat temu), to jednak przyśpieszony rytm wyraźnych okresów chłodnych i ciepłych charakteryzuje dopiero okres ostatniego miliona lat, co odpowiada końcowi dolnego, a przede wszystkim środkowemu i młodszemu plejstocenowi. Dopiero okres holocenu (ostatnie 10 tys. lat) charakteryzują warunki klimatyczne zbliżone do współczesnych.

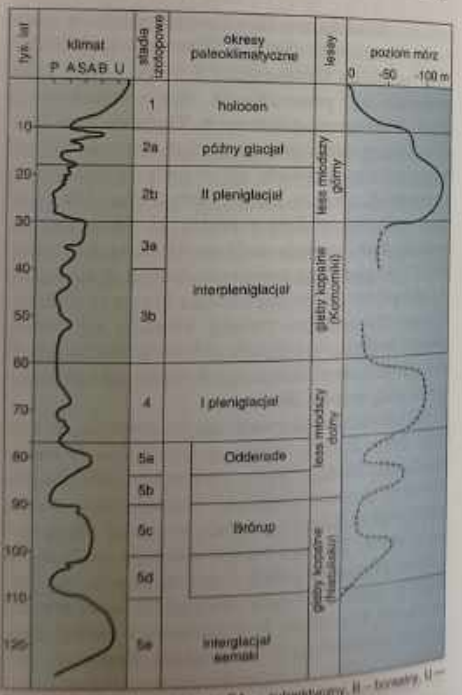
Zmiany klimatyczne dla okresu ostatniego miliona lat są najlepiej (w sposób najbardziej ciągły) zarejestrowane w osadach dennych mórz i oceanów oraz w lodowcach Arktyki i Antarktydy. Doskonałą miarą średnich temperatur jest stosunek stałych izotopów tlenu (^{16}O do ^{18}O), który można określić zarówno dla kopalnego lodu, jak i dla skorupek małży i ślimaków występujących w osadach oceanicznych. Powstające w ten sposób krzywe izotopowe pozwalają na wyróżnienie tzw. stadiów (lub stref) izotopowych odpowiadających okresom cieplejszym (liczby nieparzyste) i chłodniejszym (liczby parzyste). Dla ostatnich 900 tys. lat wyznaczono 23 stadia izotopowe, które odpowiadały okresom transgresji lodowców (glacjałom i stadiałom) oraz okresom międzylodowcowych ociepleń (interglacjałom i interstadiałom). Najwcześniejsze stadia izotopowe przypadają jeszcze przed dolną granicą okresu magnetyzmu normalnego (Brunhes),

Ryc. 9. Krzywa klimatyczna oparta na stosunku stałych izotopów tlenu w powiązaniu z okresami zlodowaceń plejstoceńskich

a więc u schyłku okresu Matuyama (stadia 23-20); należą one jeszcze do dolnego plejstocenu i odpowiadają pierwszym zlodowaceniom alpejskim (Donau, Günz) oraz kontynentalnym (Menap w Holandii, Narew I, II w Polsce). Okresy cieplejsze (szczególnie stadia izotopowe 19, 17) odpowiadają interglacjałowi kromerskiemu (w granicach czasowych od ponad 700 do 615 tys. lat temu), dawniej zwanemu Günz-Mindel. Kolejne ochłodzenie, odpowiadające stadiom izotopowym 16-14, spowodowane było wielkim nasunięciem lądolodu w Eurazji i Ameryce. W Polsce był to okres maksymalnego zasięgu lądolodu, który dotarł do Karpat (zlodowacenie południowopolskie lub Sanu, na zachodzie środk. Europy — Elstery, a w Alpach — Mindel). Odpowiada to okresowi ok. 600 do 450 tys. lat temu. Następne ocieplenie zwane interglacjałem holsztyńskim lub Mindel-Riss (w Polsce mazowieckim) odpowiada stadiom izotopowym 13-11 (450 do 370/350 tys. lat temu). W kolejnym zlodowaceniu zasięg lądolodu skandynawskiego obejmował Europę, szczególnie jej obszary wschodnie, gdzie jego jęzory wcinały się głęboko w doliny Dniepru i Wołgi. Jednocześnie sieć hydrograficzna Europy została w znacznej mierze skierowana do M. Czarnego. Okres ten odpowiadał dwu transgresjom zlodowacenia Riss (w Europie Środk. zwanym stadiałami Odry lub Solawy i Warty) porównywalnym ze stadiami izotopowymi 10-6 (340-125 tys. lat temu). Po tym okresie następuje ostatni interglacjał zwany eemskim (lub Riss-Würm w systemie alpejskim), odpowiadający stadium izotopowemu 5e (125-115 tys. lat temu).

Początek ostatniego zlodowacenia (Wisły lub Würmu) to okres mało stabilny pod względem klimatycznym, z kilkoma dość krótkimi wahaniami chłodnymi (jednak najprawdopodobniej bez transgresji lodowców) określanymi jako stadia 5d i 5b, przedzielającymi okresy relatywnie ciepłe określane często jako Amersfoort i Brörup (stadia 5c i 5a). Cały ten okres odpowiadał przedziałowi czasowemu pomiędzy 115 i 75/70 tys. lat temu. Stadium izotopowe 4 odpowiada zapewne pierwszej transgresji lądolodu skandynawskiego w okresie 70-55 tys. lat temu. Transgresja obejmowała basen M. Bałtyckiego i Północnego i była mniejsza od następnych nasunięć zwanych drugim pleniglacjałem. Okres oddzielający oba pleniglacjały (tzw. interpleniglacjał — stadium 3 — od ok. 55 do 25 tys. lat temu) był niestabilny pod względem klimatycznym, złożony z kilku faz cieplejszych (zwanych Moershoofd, Hengelo, Arcy/Denekamp) i chłodniejszych.

P — klimat polarny, A — arktyczny, SA — subarktyczny, B — borealny, U — umiarkowany.
Z okresami paleoklimatycznymi powiązano zmiany poziomu mórz

Ryc. 10. Krzywa paleoklimatyczna dla okresu ostatnich 120 tys. lat (klimat rekonstruowany jest na podstawie pyłku roślinnego)

Drugi pleniglacjał zaznaczył się dużą transgresją lądolodu skandynawskiego obejmującą znaczną część Niżu Europejskiego (stadium Brandenburg-Leszno-Bołogowo), przypadającą na okres 20-18 tys. lat temu. Później zaczęło się stopniowe wycofywanie lądolodu dające początek okresowi późnoglacjalnemu, niestabilnemu pod względem temperatury i wilgotności, kiedy okresy cieplejsze przeplatały się z ochłodzeniami powodującymi postoje lodowca, które są zaznaczone wałami moren pomorskich i południowoskandynawskich (18-10 tys. lat temu).

Zjawiska glacjalne powodowały rozwój procesów sedymentacyjnych w szeroko rozumianej strefie peryglacjalnej. Następowało tam osadzanie się lessów jako wynik procesów eolicznych transportujących materiał ze strefy sedymentacji fluwioglacjalnej i z dolin rzecznych na obszary wysoczyznowe. W efekcie formacje lessowe należą do dominujących w całej strefie peryglacjalnej Eurazji (od Atlantyku po Pacyfik) oraz pn. Ameryki. Poszczególnym glacjałom odpowiadają główne piętra lessów (np. zlodowaceniu przedostatniemu less starszy, a ostatniemu — less młodszy), które oddzielają interglacjalne gleby uformowane przeważnie w warunkach leśnych (np. gleba interglacjału eemskiego w Polsce określana jako kompleks glebowy Nietulisko). Poszczególne piętra lessów dzielą się na mniejsze jednostki (odpowiadające poszczególnym stadiałom), które rozdzielają gleby interstadialne, głównie czarnoziemy (stepowe) lub inicjalne gleby tundrowe. Jeśli sedymentacja lessów odpowiada okresom szczególnie chłodnym i suchym, to okresom chłodnym i wilgotnym odpowiadają kriogeniczne deformacje gruntu pod wpływem tworzącego się w glebie lodu (np. szczeliny i kliny mrozowe) lub będące wynikiem zamarzania i odmarzania powierzchniowej warstwy gruntu, znajdującej się ponad wieczną zmarzliną (np. soliflukcje[1]). Wszystkie te zjawiska są dobrymi wyznacznikami dawnego zasięgu strefy peryglacjalnej.

Rytm sedymentacji i erozji powiązany z cyklicznymi zmianami klimatu kształtował także obraz dolin rzecznych, co wyrażało się ich wcinaniem w kolejne pokrywy aluwialne i tworzeniem teras rzecznych. Generalnie terasy wyższe są starsze, a niższe młodsze. W strefie peryglacjalnej sedymentacja aluwialna była szczególnie intensywna w końcu cyklów glacjalnych, natomiast wcinanie było bardziej wyraźne w pierwszej części, kiedy regresje morskie (obniżanie poziomu mórz) powodowały obniżanie podstawy erozyjnej. W okresach interglacjalnych sedymentacja była słabsza, ponieważ pokrywa roślinna wstrzymywała erozję. Także podniesienie podstawy erozyjnej nie sprzyjało wcinaniu rzek. Terasy rzek są często pokryte osadami lessowymi, co pozwala na synchronizację teras rzecznych z poszczególnymi stadiami glacjalnymi.

Innym ważnym efektem zlodowaceń kontynentalnych były zmiany poziomu mórz i oceanów spowodowane cyklicznym uwięzieniem części wód w lądolodzie i lodowcach górskich. Okresom glacjalnym odpowiadają więc obniżenia poziomu mórz, natomiast interglacjalnym ociepleniom podwyższanie poziomu mórz. Wyższe poziomy mórz, zaznaczone w postaci kopalnych plaż, odpowiadają okresom ociepleń ok. 650, 500, 470/350, 200 i 120 tys. lat temu. Na wybrzeżach M. Śródziemnego odpowiada to transgresjom: kalabryjskiej, emilijskiej, sycylijskiej, milackiej i tyrreńskiej. Obniżenia poziomu mórz możemy lepiej prześledzić dla okresu ostatniego zlodowacenia, kiedy w pleniglacjałach poziom ten obniżał się do 120 m poniżej współczesnego poziomu. W konsekwencji znacznie zmieniała się linia brzegowa, powodując, że wiele wysp było połączonych z kontynentem (np. wyspy Dalmacji, Wyspy Brytyjskie, część Indonezji), oraz zmieniał się zasięg wielu mórz (np.

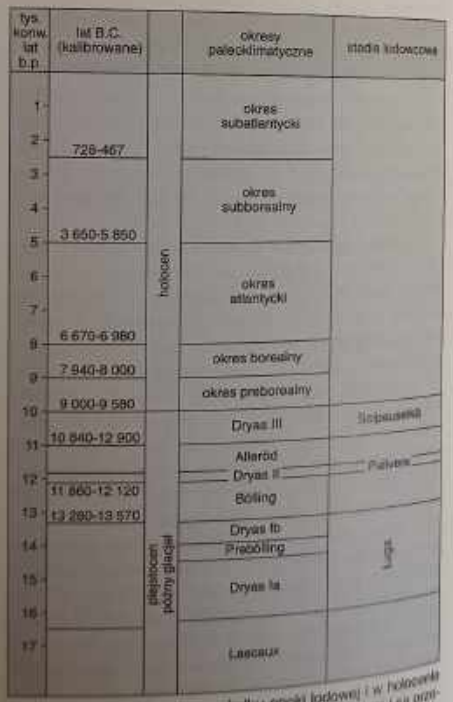
[1] Soliflukcja — spływanie rozmarzniętej warstwy gruntu po zamarzniętym podłożu.

Adriatyk był tylko głęboką zatoką), a także powstawały połączenia transkontynentalne (np. Beryngia pomiędzy pn.-wsch. Azją i pn. Ameryką).

W strefie podrównikowej i podzwrotnikowej efektem zmian klimatycznych były cyklicznie występujące okresy wilgotne i suche, powodowane przemieszczaniem się wyżów atmosferycznych pod wpływem globalnego bilansu termicznego Ziemi. Okresy wilgotne w strefie zwrotnikowej i równikowej są określane jako pluwialne, natomiast okresy suche jako interpluwialne. Ogólnie okresy pluwialne są odpowiednikiem okresów glacjalnych, z wyjątkiem pustyń, np. Afryki, gdzie fazy wilgotniejsze przypadają na początek okresów cieplejszych, a fazy suche mogą odpowiadać europejskim pleniglacjałom.

Jednym z najważniejszych źródeł informacji o paleoklimatach, obok badań izotopów stałych, są rekonstrukcje kopalnych zbiorowisk roślinnych dokonywane głównie na podstawie analizy pyłkowej (procentowym określeniu udziału pyłków roślin, które zachowują się najlepiej w środowiskach wilgotnych, ubogich w tlen i kwaśnych, takich jak osady jeziorne i torfowe). Wykorzystywane są także analizy makroszczątków roślinnych (paleokarpologia), drewien, często zwęglonych (antrakologia), a także badania fitolitów (skrzemieniałych komórek roślinnych). Dzięki badaniom paleobotanicznym można określić nie tylko stopień zalesienia krajobrazu — stosunek pyłków drzew [AP] do pyłków innych roślin [NAP] — ale także oznaczyć udział poszczególnych gatunków, których współczesne wymagania klimatyczne są nam znane. Łącząc stanowiska współczesne sobie, o podobnej zawartości pyłków określonych roślin, można kreślić tzw. izopole, które służą do tworzenia map roślinności danych okresów. Rekonstrukcje roślinności przeprowadzano zarówno dla wczesnych interglacjałów (np. holsztyńskiego, kromerskiego), jak również dla poszczególnych okresów ostatniego zlodowacenia. Dokładność tych rekonstrukcji wzrasta szczególnie dla schyłkowego glacjału i holocenu, kiedy ilość profili pyłkowych jest znacznie większa. Właśnie analiza pyłkowa była podstawą wydzielenia zarówno chłodnych okresów w późnym glacjale umiarkowanej strefy Europy, jak i przedzielających ich ociepleń. Okresy chłodne są nazywane dryasowymi (od dębika ośmiopłatkowego — *Dryas octopetala*), a przedzielające je okresy interstadiałów — Prebölling, Bölling i Allerød (od stanowisk duńskich, w których zachowały się pyłki z tych okresów). Podział holocenu na poszczególne okresy klimatyczne (preborealny, borealny, atlantycki, subborealny, subatlantycki) także opiera się na rekonstrukcjach klimatu wynikających z analiz pyłkowych.

Ważnym źródłem dla rekonstrukcji paleośrodowiskowych są zwierzęta kopalne. Najwięcej danych dostarczają zwierzęta o małej tolerancji środowiskowej, które zmieniały zasięg występowania wraz ze zmianami klimatu i przesuwaniem stref klimatycznych. Należą do nich przede wszystkim małże i ślimaki (malakofauna) oraz drobne ssaki, głównie gryzonie. Opierając się na szczątkach gatunków tych zwierząt zachowanych w poszczególnych warstwach i przy uwzględnieniu współczesnego zasięgu tych gatunków, można rekonstruować środowis-

Ryc. 11. Ewolucja klimatu u schyłku epoki lodowej i w holocenie (okresy dryasowe odpowiadają stadiałom lodowcowym i są przedzielone okresami interstadialnymi Lascaux, Prebölling, Bölling i Allerød)

ka dawne, a nawet kreślić mapy zasięgu poszczególnych stref klimatycznych. Większe ssaki mogą być też przydatne do rekonstrukcji paleoklimatycznych, aczkolwiek ich wymagania ekologiczne nie są tak wyraźne jak np. gryzoni. Liczba szczątków większych ssaków, na które polowano, często była efektem celowej selekcji i nie odzwierciedlała rzeczywistej roli tych gatunków w składzie lokalnej fauny.

Badania nad ewolucją świata zwierząt mogą też dostarczać istotnych danych dla wieku poszczególnych zespołów faunistycznych. Zanikanie jednych gatunków i pojawianie się nowych jest podstawą do wydzielenia biozon — horyzontów czasowych, często dość precyzyjnie datowanych metodami fizykochemicznymi i geologicznymi. Mają one istotne znaczenie dla określania wieku stanowisk archeologicznych z wczesnego i środkowego plejstocenu, szczególnie wczesnych interglacjałów. Dla schyłku plejstocenu charakterystyczne jest wymieranie niektórych gatunków dużych ssaków (mamutów, nosorożców włochatych, niedźwiedzi i lwów jaskiniowych), inne gatunki zmieniły wymagania ekologiczne.

Badania nad kopalną fauną są źródłem bardzo cennych informacji dotyczących sezonowości polowań i procesów osadniczych. Określanie sezonu, w którym niektóre gatunki zwierząt były zabijane, jest możliwe dzięki badaniom procesu ich reprodukcji, przyrostu poroży, np. u jeleniowatych, oraz tworzenia się słojów przyrostu zębów, np. u koni lub lisów.

Rozdział IV

PERIODYZACJA PRADZIEJÓW

Janusz K. Kozłowski

J.Ch. Thomsen w 1926 r. zaproponował pierwszy system periodyzacji czasów prehistorycznych określany jako system trzech epok, wydzielając epoki kamienia, brązu i żelaza. System ten sprawdził się dla Europy, natomiast w przypadku innych regionów świata — jak wykazał późniejszy rozwój badań nad pradziejami obszarów pozaeuropejskich — wprowadzanie metali nie miało tam tak przełomowego znaczenia; społeczeństwa mogły osiągać bardzo wysoki stopień rozwoju gospodarczo-społecznego, nie znając metalu. Stąd obok periodyzacji opartej na użytkowanych surowcach coraz większe znaczenie przypisuje się sposobom produkcji pożywienia, wydzielając dwa okresy społeczeństw przyswajających gotowe produkty zdobywane w wyniku polowań, rybołówstwa i zbieractwa, po którym nastąpił rozwój społeczeństw wytwórczych, uzyskujących pożywienie przez uprawę roślin i hodowlę bydła. Ponieważ istniało kilka centrów wprowadzenia gospodarki wytwórczej związanych z Bliskim Wschodem, pn. Afryką, wsch. Azją, Ameryką Środk. oraz Pd., można mówić, że to kryterium periodyzacji ma charakter ogólnoświatowy. Centra te oddziaływały na inne obszary (np. centrum bliskowschodnie na Europę), prowadząc do upowszechnienia gospodarki wytwórczej na przeważającej części ekumeny. Poza zasięgiem nowej gospodarki (tj. procesu neolityzacji) pozostawały niektóre obszary, na których gospodarka przyswajająca przetrwała do czasów kolonizacji europejskiej. Jest jednak faktem bezspornym, że właśnie centra powstania gospodarki wytwórczej odegrały istotną rolę w powstaniu pierwszych cywilizacji i najwcześniej zostały opisane w źródłach. W centrach tych najwcześniej też wprowadzono rachubę czasu.

Obok kryteriów gospodarczych i surowcowych w budowaniu periodyzacji czasów prehistorycznych wykorzystuje się jeszcze inne kryteria, do których można zaliczyć: dla etapów najdawniejszych — rozwój biologiczny człowieka, dla późniejszych — podstawowe przemiany środowiska naturalnego na granicy plejstocenu i holocenu, mające także charakter ogólnoświatowy. Jednocześnie dla okresów jeszcze późniejszych, protohistorycznych, kryteria periodyzacji często wiązały się z wydarzeniami historycznymi, znanymi ze źródeł pisanych, których echa docierały do społeczeństw barbarzyńskich.

System podziału czasów prehistorycznych zaproponowany przez Thomsena najbardziej sprawdza się dla obszaru Bliskiego Wschodu i Europy. Epoka kamienia jeszcze w XIX w. została podzielona na starszą epokę kamienia łupanego (paleolit), środkową epokę kamienia (mezolit) i młodszą epokę kamienia gładzonego (neolit). Obecnie definiuje się poszczególne okresy epoki kamienia zupełnie inaczej:

1. **Paleolit** obejmuje całokształt rozwoju społeczeństw zbieracko-łowiecko-rybackich od początków kultury ludzkiej aż do końca plejstocenu. Paleolit dzieli się na:

a) s t a r s z y odpowiadający wczesnym hominidom i początkowi rodzaju *Homo* (aż do czasów *Homo erectus*), przypadający na okres od początku kultury ludzkiej aż do ok. 300/250 tys. lat temu;

b) ś r o d k o w y obejmujący czasy występowania człowieka neandertalskiego (ewentualnie preneandertalskiego) w Europie oraz archaicznych form *Homo sapiens* i człowieka neandertalskiego na Bliskim Wschodzie, a więc czasy pomiędzy 300/250 tys. a 40 tys. lat temu;

c) g ó r n y obejmujący rozwój od pojawienia się rozwiniętych form *Homo sapiens sapiens* (człowieka kromaniońskiego) do końca plejstocenu (od 40 tys. do 10 tys. lat temu).

2. **Epipaleolit** jest pojęciem regionalnym, odnoszącym się głównie do Bliskiego Wschodu, gdzie zmiany kulturowe i gospodarcze (np. intensywne zbieractwo roślin, kontrola stad zwierząt dzikich, osiadły tryb życia) wyprzedzają pojawienie się gospodarki wytwórczej. Zmiany te następują jeszcze na końcu plejstocenu, pomiędzy 17 tys. a 10 tys. lat temu. W tym sensie epipaleolit był okresem przygotowania do zmiany gospodarki przyswajającej na wytwórczą. Epipaleolit ma jednak charakter ściśle regionalny, ograniczony do centrów powstawania najwcześniejszej gospodarki wytwórczej na Bliskim Wschodzie i w Afryce Pn.

3. **Mezolit** jest dziś powszechnie definiowany jako okres kontynuacji (na początku holocenu) gospodarki zbieracko-łowiecko-rybackiej. Przestał on być traktowany jako przejściowe stadium pomiędzy paleolitem (jako okresem gospodarki przyswajającej) a neolitem (jako okresem gospodarki wytwórczej). Nie był to więc okres, w którym następowało przejście do nowego etapu rozwoju gospodarki, choć wiele społeczeństw mezolitycznych pod wpływem kontaktów ze społeczeństwami neolitycznymi i późniejszymi przyjmowało nową gospodarkę. Na północnych krańcach Europy formacja mezolityczna (łowcy i zbieracze) dotrwała jednak do czasów niemal współczesnych. Na niektórych obszarach pn. Europy ceramika pojawiła się jeszcze w mezolicie; mówi się wówczas o tzw. mezolicie ceramicznym.

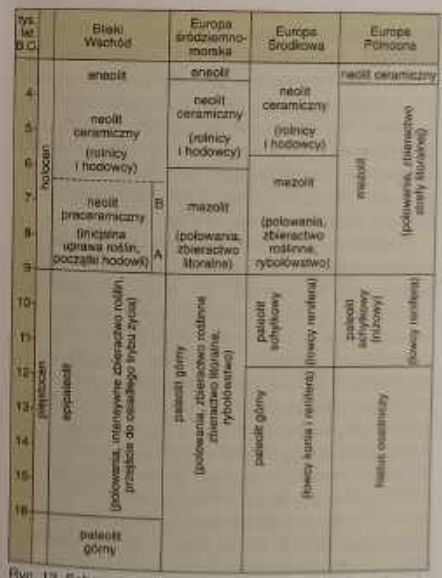
4. **Neolit** jest dziś rozumiany przede wszystkim jako okres gospodarki rolniczo-hodowlanej, a nie tylko jako okres kamienia gładzonego (technika gładzenia znana była sporadycznie i w górnym paleolicie) oraz ceramiki (którą produkowano rzadko także w górnym paleolicie). Neolit dzieli się na kilka etapów:

a) n e o l i t p r e c e r a m i c z n y obejmujący najwcześniejsze społeczeństwa rolnicze na Bliskim i Środkowym Wschodzie, pojawiające się jeszcze na samym początku holocenu, nie znające produkcji naczyń glinianych (okres od ok. 10 do 8 tys. lat temu)

b) n e o l i t c e r a m i c z n y odpowiadający dalszemu rozwojowi społeczeństw o gospodarce wytwórczej na Bliskim Wschodzie i ich ekspansji do Europy, a także do środk. Azji w okresie od 8 000 do 5 700 lat temu (6 800-4 500 lat B.C.). Oczywiście im dalej od centrów bliskowschodnich, tym początek neolitu ceramicznego był późniejszy (np. na ziemiach Polski przypadał dopiero ok. 6 600 lat temu = 5 400 lat B.C.)

c) n e o l i t (w krajach śródziemnomorskich zwany też chalkolitem) jest często określany jako epoka miedzi. W rzeczywistości pojawienie się pierwszych metali (miedzi i złota) nie miało wpływu na zmianę surowca, z którego wykonywano podstawowe narzędzia, nadal były to różne gatunki kamienia.

Wprowadzenie pierwszych metali do produkcji ozdób i niektórych narzędzi sprzyjało przemianom gospodarczym i społecznym, które przy-

Ryc. 12. Schemat periodyzacji końca epoki kamienia na terenie Bliskiego Wschodu i Europy. Schemat pokazuje współwystępowanie formacji mezolitycznej (ludy zbieracko-łowieckie) i neolitycznej (ludy rolniczo-hodowlane)

czyniły się do powstania pierwszych cywilizacji na Bliskim Wschodzie lub protocywilizacji eneolitycznych w pd.-wsch. Europie. Na niektórych terenach Europy (np. w Skandynawii) eneolit nie jest wydzielany; okres ten włączony jest w ramy późnego neolitu i przypada na lata 3 200 do 2 100 B.C. Eneolit na Bliskim Wschodzie przypada na czasy od ok. 5 500 do ok. 4 000 lat B.C., przechodząc bezpośrednio w okres predynastyczny w Mezopotamii; w Anatolii przypada na czasy 5 000-3 500 lat B.C., natomiast w pd.-wsch. Europie na okres 4 700-3 300 lat B.C. W Europie Środk. okres ten zaczyna się ok. 4 000 i kończy dopiero ok. 2 200 lat B.C.

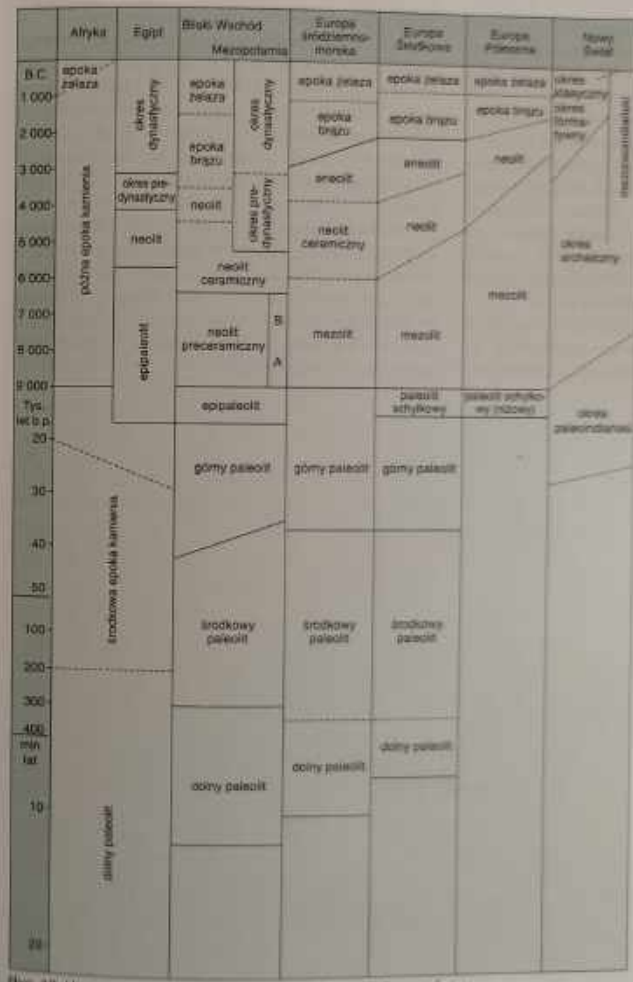
Epoka brązu na Bliskim Wschodzie wchodzi już w zasadzie w obręb czasów predynastycznych w Mezopotamii, natomiast w Anatolii zaczyna się ok. 3 500 lat B.C. i trwa aż do czasów Starego i Nowego Państwa Hetyckiego (ok. 1 800-1 200 lat B.C.). W Europie epoka brązu zaczyna się najwcześniej na terenie Grecji 3 300/3 200 lat B.C., natomiast w Europie Środk. dopiero 2 200 lat B.C., a w Skandynawii ok. 1 900/1 800 lat B.C.

Epoka żelaza na Bliskim Wschodzie i w Anatolii zaczyna się ok. 1 200/1 100 lat B.C. i odpowiada czasom dynastycznym. W Europie Pd.-Wsch. początek epoki żelaza odpowiada także wczesnym etapom cywilizacji greckiej (okres protogeometryczny), a w Europie Środk. — tzw. okresowi halsztackiemu (od miejs. Hallstatt w Austrii), którego początek — w zależności od regionu — przypada na czasy od 1 100-700 lat B.C. Na Pfw. Apenińskim w tych czasach rozpoczyna się już okres historii pisanej. Dalsza periodyzacja epoki żelaza jest oparta na rozwoju kulturowym wspartym wydarzeniami historycznymi, których konsekwencje były odczuwalne wśród ludów barbarzyńskich Europy (kolonizacja grecka, ekspansja i rozwój kultury Scytów, Celtów, ekspansja państwa rzymskiego).

Powyższy system periodyzacji może być, z pewnymi modyfikacjami, zastosowany również do terenu Azji. Zachodnia część Azji znajdowała się w paleolicie środkowym pod wpływem europejskich neandertalczyków, a więc paleolit środkowy odpowiadał tam czasom dominacji neandertalczyków i ich kultury. Zachodnia część Azji była też pod wpływem bliskowschodniego centrum gospodarki rolniczo-hodowlanej, co widoczne było przede wszystkim na terenie Iranu, Transkaukazji oraz Turkmenii. Tereny te podlegały neolityzacji w sposób podobny jak Europa łącznie z podobnym rytmem pojawiania się pierwszych metali. Wschodnia część Azji w paleolicie środkowym była zamieszkiwana przez późnych przedstawicieli *Homo erectus* i archaicznych *Homo sapiens*, którzy mogli tworzyć bardzo różne technologie, zarówno bliskie środkowopaleolitycznym w Europie, jak i technologie kontynuujące otoczakowe tradycje lokalne. We wsch. części Azji ceramika pojawia się już pod koniec plejstocenu (ok. 12 tys. lat temu), dzięki zbieracko-łowieckim społecznościom wczesnego holocenu, żyjącym na wybrzeżu Pacyfiku. Pierwsze rośliny uprawne i zwierzęta udomowione pojawiają się w VI-V tysiącleciu B.C. niezależnie od ośrodków bliskowschodnich, przy czym pojawienie się poszczególnych gatunków udomowionych było bardziej rozłożone w czasie niż na Bliskim Wschodzie. Jak widać, proces neolityzacji w Azji Wsch. nie miał charakteru jednolitego, poszczególne elementy gospodarki neolitycznej nie rozprzestrzeniały się w jednakowym tempie i nie były prawdopodobnie związane z migracją etniczną. Pewne ujednolicenie, w przeciwieństwie do Europy, następuje dopiero w środkowym neolicie, głównie w znacznej części Chin. Początek epoki brązu w Azji Wsch. przypada dopiero na II tysiąclecie B.C. Jakkolwiek niektórzy badacze uważają, że epoka brązu zaczęła się prawie 1 000 lat wcześniej na terenie Indochin, to hipoteza ta jest kwestionowana. Podobnie jest z hipotezą wcześniejszej od Chin neolityzacji pd.-wsch. Azji (Tajlandia) i istnienia tam niezależnego ośrodka uprawy roślin.

Periodyzacja pradziejów Afryki sprawia najwięcej trudności. Jedynie pn.-wsch. Afryka podlegała wpływom Bliskiego Wschodu (podobny rytm zmian i podobne ramy chronologiczne). Pozostała część Afryki jest przedmiotem odrębnej periodyzacji. Przede wszystkim pojęcie epoki kamienia w Afryce jest utożsamiane z rozwojem wszelkich społeczności zbieracko-łowieckich, zarówno plejstoceńskich, jak i holoceńskich. Tak rozumianą epokę kamienia dzieli się na wczesną (identyfikowaną z dolnym paleolitem europejskim), która obejmuje rozwój wczesnych hominidów i *Homo erectus/ergaster*, środkową epokę kamienia (Middle Stone Age — MSA) odpowiadającą najprawdopodobniej czasom archaicznych *Homo sapiens* i będącą częściowym równoważnikiem środkowego paleolitu w Eurazji. Jej ramy chronologiczne zamykają się w granicach

200-20 tys. lat temu. Po niej następuje późna epoka kamienia (Late Stone Age — LSA), obejmująca czasy od 20 nawet do 2/3 tys. lat temu, która jest odpowiednikiem zarówno górnego paleolitu, jak i epipaleolitu oraz mezolitu na terenie Eurazji. W Afryce termin „neolit" nie zawsze i nie wszędzie jest używany na oznaczenie społeczeństw o gospodarce wytwórczej. Poza obszarami nad dolnym Nilem, pozostającymi pod wpływem Bliskiego Wschodu, raczej używany jest termin „społeczeństwo produkujące pożywienie" („food producing societies"), a w przypadku społeczności o gospodarce hodowlanej związanej z południowosaharyjskim centrum neolityzacji często używany jest termin „neolit pasterski" (néolithique pastoral). Społeczeństwa pn.-wsch. Afryki stosunkowo wcześnie (IV tysiąclecie B.C.) dają początek wysokim cywilizacjom doliny Nilu okresu predynastycznego, ale poza tym obszarem oddziaływań bliskowschodnich (które przynoszą znajomość miedzi i brązu) cała pozostała część Afryki poznaje żelazo, jako pierwszy metal, dopiero w drugiej połowie I tysiąclecia B.C. Tylko na obszarach pomiędzy równikiem i zwrotnikiem Raka ludy późnej epoki kamienia o gospodarce zbieracko-łowieckiej zetknęły się ze społeczeństwami znającymi żelazo, ceramikę i gospodarkę wytwórczą.

Rys. 13. Uproszczona periodyzacja pradziejów Starego i Nowego Świata

Podstawowe kryteria periodyzacji Nowego Świata dotyczą też formy gospodarki, przy czym przejście do gospodarki wytwórczej ograniczało się do dwu centrów: mezoamerykańskiego i andyjskiego, tych samych, w których powstały wysokie cywilizacje. W centrach tych można wyróżnić okres zwany paleoindiańskim lub litycznym, obejmujący rozwój społeczeństw zbieracko-łowieckich od początku zasiedlenia Ameryki do końca plejstocenu. Zanik wielkiej fauny ssa-

ków na granicy plejstocenu i holocenu spowodował konieczność przystosowania się ich łowców do nowych warunków. Rozpoczyna się okres zwany archaicznym, który na terenie Meksyku i Ameryki Środk. (Mezoameryki) oraz Andów peruwiańskich charakteryzował się stopniowym przechodzeniem od intensywnego zbieractwa i łowiectwa do uprawy pierwszych roślin, a częściowo też do hodowli. Proces ten trwał do końca III tysiąclecia B.C., kiedy to pojawia się najstarsza ceramika i kiedy zakończony zostaje proces stabilizacji osadnictwa; powstają wówczas pierwsze centra ceremonialne (obrzędowe) i polityczne. Zaczyna się wówczas okres zwany formatywnym, który można porównywać do okresów predynastycznych w bliskowschodnich centrach cywilizacyjnych. Początek okresu formatywnego najwcześniej przypada na terenie Ekwadoru (koniec III tysiąclecia B.C.), nieco później na terenie Peru (połowa II tysiąclecia B.C.), a jeszcze później w Meksyku i Ameryce Środk. (Mezoameryce, przełom II i I tysiąclecia B.C.).

Poza centrami cywilizacji przedkolumbijskich gospodarka zbieracko-łowiecka przetrwała do czasu pojawienia się pierwszych Europejczyków. Okres ten niekiedy jest nazywany mezo- i neoindiańskim (w Arktyce neoeskimoskim), przy czym pierwsze z tych pojęć było zastrzeżone dla społeczeństw nie znających ceramiki, drugie natomiast dla społeczeństw znających ceramikę. Ludy te mogły występować równocześnie, czego dowodem jest opisany w pierwszych kronikach hiszpańskich przykład mezoindiańskich Guanahatabeyów i neoindiańskich Tainów w basenie M. Karaibskiego.

Należy podkreślić, że rola metali na terenie Nowego Świata nie wiązała się z żadnymi istotnymi przemianami kulturowymi i technologicznymi. Wprowadzenie miedzi i złota w wysokich cywilizacjach Meksyku i Ameryki Środk. (Mezoameryki) i strefy andyjskiej nie spowodowało modyfikacji podstawowych narzędzi pracy, którymi do pojawienia się Europejczyków były głównie narzędzia kamienne. Także krótkotrwałe pojawienie się miedzi w kulturach neoindiańskich rejonu Wielkich Jezior Ameryki Pn. (tzw. kultury starej miedzi — Old Copper Culture) w drugiej połowie II tysiąclecia B.C. nie miało żadnych konsekwencji dla rozwoju kulturowego tej części Nowego Świata.

Rozdział V

AFRYKAŃSKA PRAKOLEBKA LUDZKOŚCI

Janusz K. Kozłowski

Hipoteza o afrykańskiej prakolebce ludzkości, którą zawdzięczamy jeszcze K.R. Darwinowi, zyskała w ostatnich czasach silne poparcie dzięki odkryciu w Afryce Pd. i Wsch. wielu szczątków prymatów i wczesnych hominidów. Badania antropologiczne potwierdzają, że bezpośrednimi przodkami rodzaju *Homo* były australopiteki, które od wcześniejszych naczelnych różnił dwunożny chód. Australopiteki pojawiły się w okresie pliocenu pomiędzy 5 a 4 mln lat temu. Ich wyodrębnienie było związane ze zmianami tektonicznymi i klimatycznymi w Afryce: po uformowaniu się wielkiego rowu tektonicznego (ryftu) wzdłuż wsch. Afryki zmiany klimatyczne spowodowały wyraźne oddzielenie wschodnioafrykańskiej sawanny od lasów równikowych Afryki Środk. W konsekwencji na obszarze Afryki Środk. rozwinęły się małpy człekokształtne, w tym najbliższe człowiekowi szympansy, a w Afryce Wsch. z jej bardziej suchym klimatem i otwartym krajobrazem — australopiteki.

Pierwsze australopiteki datowane na ok. 5-4 mln lat temu są reprezentowane przez *Australopithecus ramidus*, którego szczątki znaleziono w 1994 r. k. Aramis w Etiopii. Forma ta jest wcześniejsza od *Australopithecus afarensis* żyjącego od 4 do 3 mln lat temu, znanego z odkryć w → Hadarze w Etiopii (w 1974 r. odkryto tu najbardziej kompletne szczątki szkieletu tego gatunku, należące do kobiety nazwanej Lucy), a także w Laetolil w Kenii. Późniejsze formy australopiteków wykazują ewolucję w kierunku odmian bardziej gracjalnych, jak datowany na okres od 3,5 do 2,5 mln lat temu *Australopithecus africanus*, charakteryzujący się lżejszą budową niż *Australopithecus robustus* i *Australopithecus boisei* datowane na okres od 2,5 do 1,3 mln lat temu.

Pomimo małego wzrostu (do 1 m), silnego owłosienia i wysuniętej do przodu potężnej żuchwy australopiteki miały wiele cech zbliżonych do człowieka. Pojemność mózgoczaszki osiągała 400-500 cm^3, wobec 400 cm^3 u szympansa i ok. 1 450 cm^3 u człowieka współczesnego. Ich otwór potyliczny umieszczony był na spodzie czaszki, a nie przesunięty ku tyłowi jak u małp człekokształtnych, co wskazuje (łącznie z kształtem miednicy i kości nóg) na wyprostowaną pozycję i dwunożny chód, a zostało to udokumentowane odciskami stóp z Laetolil datowanymi na 3,5-3 mln lat temu.

Tryb życia i sposób zdobywania pożywienia przez australopiteki są wciąż przedmiotem kontrowersji. Podkreśla się, iż duże rozmiary zębów trzonowych wskazują na spożywanie pokarmów twardych, natomiast mniejsze rozmiary siekaczy i kłów, które nie przekraczają wysokości innych zębów, zbliżają uzębienie australopiteków bardziej do rodzaju *Homo* niż do naczelnych; służyły bardziej do rozdrabniania niż przecinania pokarmów. Można więc przypuszczać, że australopiteki były bardziej zależne od pokarmu roślinnego niż zwierzęcego. Badania kości zwierzęcych nagromadzonych w miejscach odkrycia szczątków australopiteków (→ Koobi Fora w Kenii, Sterkfontein i Makapansgat w Afryce Pd.)

Ryc. 14. Czaszka *Australopithecus africanus* z dolnej formacji ze Sterkfontein, datowana na 3,0-2,6 mln lat temu
[fot. Artur Anuszewski]

wskazują, że to raczej *Australopithecus* padał ofiarą drapieżników niż sam był łowcą. Świadczy o tym wysoki procent kości samych australopiteków w stosunku do kości innych kręgowców, a także przeważający udział szczątków osobników młodych, którzy najłatwiej padali ofiarą drapieżników. Nie można jednak wykluczyć, że w niektórych niszach ekologicznych australopiteki nie tylko żywiły się roślinami, ale i zbierały bezkręgowce lub polowały na drobne kręgowce, a w niektórych przypadkach (np. *Australopithecus africanus*) uzupełniały pożywienie padliną.

Problemem, który wzbudza najwięcej dyskusji wśród antropologów, jest kwestia wyodrębnienia się rodzaju *Homo*, co najpewniej nastąpiło w Afryce Wsch. pomiędzy 3 a 2 mln lat temu. Relacje filogenetyczne na tym etapie ewolucji człowieka są przedstawiane w postaci kilku hipotez, które w uproszczeniu można sprowadzić do trzech schematów:

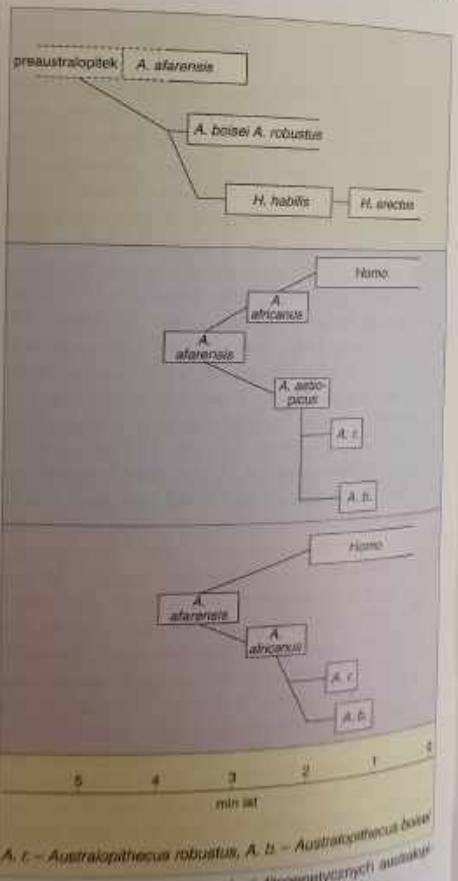
1. Rodzaj *Homo* i australopiteki mieli wspólnych przodków i rozwijali się równolegle (Y. Coppens).

2. *Australopithecus afarensis* dał początek dwu liniom ewolucyjnym: jednej reprezentowanej przez *A. africanus* i przez *Homo*, drugiej — przez prymitywniejsze formy *A. robustus* i *A. boisei* (E. Delson, C. Howell).

3. *Australopithecus afarensis* dał z jednej strony początek linii *Homo*, z drugiej wszystkim pozostałym (młodszym) australopitekom (D. Johanson, T. White).

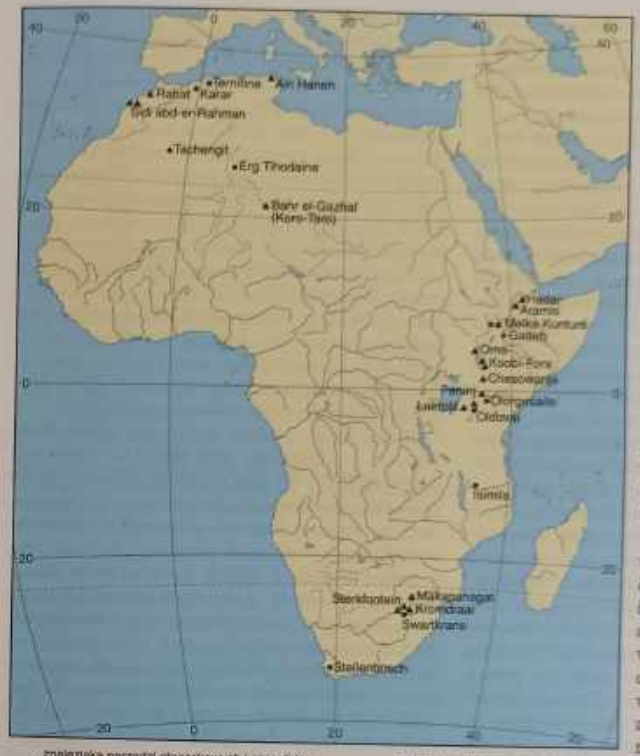
Rozbieżność poglądów sprowadza się więc do traktowania rodzaju *Homo* jako rodzaju występującego równolegle z australopitekami, o korzeniach sięgających wspólnych przodków, lub też przyjmowania, że rodzaj *Homo* oddzielił się na jednym z bardziej zaawansowanych etapów rozwoju australopiteków.

Najstarsze ślady rodzaju *Homo* są znane, jak dotychczas, wyłącznie ze środkowowschodniej

A. r. – *Australopithecus robustus*, *A. b.* – *Australopithecus boisei*

Ryc. 15. Hipotezy dotyczące relacji filogenetycznych australopiteków i rodzaju *Homo*

▲ znaleziska narzędzi otoczakowych i szczątków kostnych *Homo habilis* i australopiteków

● znaleziska wytworów aszelskich i szczątków kostnych *Homo erectus*

Ryc. 16. Ważniejsze znaleziska szczątków kostnych *Homo habilis* i australopiteków oraz narzędzi otoczakowych, a także szczątków kostnych *Homo erectus* i narzędzi pięściakowych na terenie Afryki

Afryki, a szczególnie z basenu jez. Turkana (Kenia) oraz z Olduvai (Tanzania), które to regiony można uznać za właściwą kolebkę rodzaju *Homo*. Czaszkę ER 1 470 odkryto w dolnej części formacji Koobi Fora (wsch. brzeg jez. Turkana) poniżej warstwy tufu wulkanicznego oznaczonego literami KBS i datowanego metodą argonowo-potasową na 1,60-1,54 mln lat. Znalezisko to jest jednym z najlepiej zachowanych szczątków zaliczanych do *Homo habilis*. Wiek czaszki ER 1 470 początkowo oceniany był na ok. 3 mln lat, obecnie na ok. 2 mln lat. Czaszka ta wykazuje większą pojemność niż czaszki australopiteków (750-800 cm^3), silniejsze wysklepienie, drobniejsze uzębienie, morfologicznie zbliżone do *Homo sapiens*. Także części szkieletu postkranialnego odkryte nad jez. Turkana wykazują wiele cech progresywnych. Ogólnie więc *Homo habilis* był osobnikiem o większej mózgoczaszce, krótszej twarzy i wyraźnie wyższym wzroście od australopiteków.

Badania prowadzone nad szczątkami kostnymi z profili formacji Koobi Fora nad jez. Turkana w Kenii i Shungura w dolnej części dorzecza Omo w Etiopii oraz z przełęczy Olduvai w Serengeti (Tanzania) wskazują na współwystępowanie rodzaju *Homo* i australopiteków, w okresie pomiędzy 2,5 a 1,5, być może nawet 1 mln lat temu.

Znane są też przypadki współwystępowania *Homo habilis* i *Australopithecus boisei* (a być może także *Australopithecus africanus*) w tych samych warstwach, co powoduje trudności w przypisaniu jednemu z tych gatunków pierwszych narzędzi kamiennych. Na obecnym etapie badań wydaje się jednak bardziej prawdopodobne, że australopiteki nie wytwarzały narzędzi, posługując się jedynie kośćmi,

Ryc. 17. Narzędzie otoczakowe kultury oldowajskiej

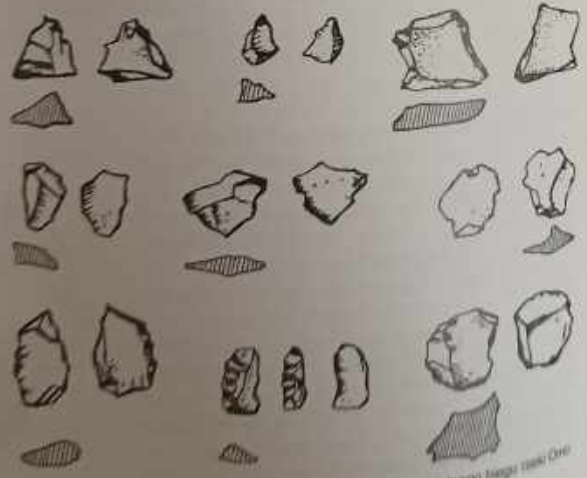
otoczakami kamiennymi i patykami, podobnie jak czynią to dzisiejsze małpy człekokształtne. Dopiero *Homo habilis* był nie tylko użytkownikiem, ale również wytwórcą narzędzi, zapewne nie tylko kamiennych, ale i drewnianych.

Najstarsze ślady narzędzi kamiennych związane są z kulturą oldowajską nazywaną tak od wytworów pochodzących z najniższej serii warstw w wąwozie Olduvai w Tanzanii (tzw. Bed I). Są to otoczaki z pojedynczymi odbiciami na krawędzi formującymi jednostronne (tzw. choppery) lub dwustronne (tzw. chopping-toole) ostrze. Obok narzędzi → otoczakowych z jedno- i dwustronną obróbką były też narzędzia z wielokierunkową obróbką w postaci sferoidów, służące prawdopodobnie do rozcierania lub jako bolasy (kamienie do miotania). Przy obróbce tych narzędzi produkowano też odłupki, które nie zawsze były odpadkami produkcyjnymi, lecz mogły być użytkowane do cięcia lub skrobania.

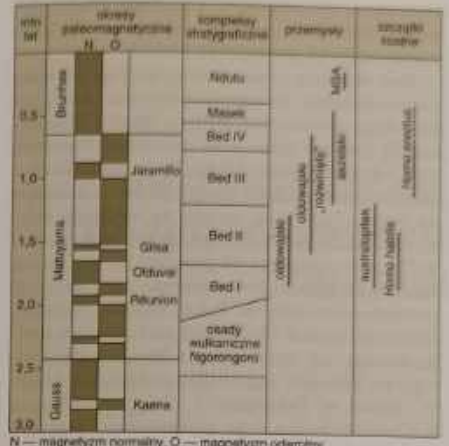
Najstarsze wytwory kultury oldowajskiej pochodzą z formacji Hadar w regionie Afar (Etiopia); bardzo nieliczne serie narzędzi otoczakowych pochodzą z Kada Hadar, gdzie warstwa BKT 2 datowana na 2,63 mln lat temu rozdzielała dwa poziomy występowania zabytków kamiennych, oraz z Kada Gona, skąd 6 wytworów pochodzi z warstwy datowanej, także metodą argonowo-potasową, na 2,4 mln lat temu. Wszystkie zabytki znalezione w formacji Hadar pochodzą z osadów, w których nie występowały szczątki kostne *Australopithecus afarensis*. Nie można więc rozstrzygnąć kwestii, czy najstarsze wytwory pracy ludzkiej były dziełem australopiteków czy *Homo habilis*.

Badania wyrobów kamiennych z najniższych warstw formacji Shungura w dolnej części dorzecza Omo (Etiopia) datowanych na ok. 2,2-2,1 mln lat temu (dolna część jednostki stratygraficznej E) dostarczają danych na temat dalszego rozwoju kultury oldowajskiej. Szczególnie interesujące jest stanowisko Omo 71 — będące dobrze zachowanym małym obozowiskiem nad dawnym brzegiem jeziora — z jednym tylko otoczakiem dwustronnym, nielicznymi odłupkami odpadkowymi oraz nagromadzeniem kości i zębów hipopotama, słonia i żyrafy. Nieco młodsze warstwy, nadal jednak poniżej tufu E, który jest datowany na 1,93 mln lat temu, dostarczyły zupełnie innych wyrobów kamiennych. Stanowiska oznaczone numerami Omo 57 a zwłaszcza Omo 123, zawierały setki drobnych odłupków (1-4 cm), głównie z kwarcu i jaspisu, z których wiele nosiło ślady wtórnej obróbki krawędzi (tzw. retusze) oraz ślady użytkowania ich jako narzędzi do cięcia i piłowania drewna oraz kości i mięsa. Obecność zróżnicowanych przemysłów kamiennych już na najstarszym etapie rozwoju człowieka była przez niektórych badaczy interpretowana jako wyraz istnienia już wówczas różnych tradycji kulturowych. Bardziej prawdopodobne wydaje się jednak, że różnice te są wyrazem dostosowania produkcji narzędzi do lokalnych surowców oraz różnych funkcji tych narzędzi w poszczególnych obozowiskach.

Dolna seria osadów jeziornych w wąwozie Olduvai — określana jako Bed I — datowana pomiędzy 2,2 i 1,7 mln lat temu dostarczyła 18 poziomów zawierających wytwory kamienne. Jest to typowa kultura oldowajska, mimo iż w niektórych poziomach występują jedynie tymczasowe biwaki, w innych bardziej stałe obozowiska podstawowe, a w innych jeszcze przypadkach tylko ślady rozdzielania tusz zwierzęcych, raczej nie upolowanych, lecz pozostawionych przez drapieżniki. W dwóch poziomach poza wyrobami oldowajskimi znaleziono też szczątki *Australopithecus boisei*, co może dowodzić, iż także same wyroby oldowajskie były produkowane

Ryc. 18. Narzędzia mikrolityczne wczesnych hominidów z dolnego biegu rzeki Omo

N — magnetyzm normalny, O — magnetyzm odwrotny

Ryc. 19. Profil paleomagnetyczny stanowiska Olduvai z zaznaczeniem pozycji przemysłów kamiennych, szczątków kostnych australopiteków oraz *Homo* w poszczególnych piętrach formacji geologicznych

przez osobników należących do dwu gatunków: *Australopithecus boisei* i *Homo habilis*, ale też i tego, że jedni i drudzy mogli polować na siebie.

Badania stanowisk oldowajskich wskazują, że czynności wykonywane w obozowiskach i innych miejscach pobytu *Homo habilis* były planowane i zorganizowane przestrzennie. Świadczy o tym różny stopień gęstości występowania wytworów kamiennych oraz szczątków fauny. Na uwagę zasługuje też wybór surowców kamiennych (brył surowych lub otoczaków) użytkowanych przez *Homo habilis*, często transportowanych do obozowisk z dużej — jak na tamte czasy — odległości 15-20 km, a także transport gotowych narzędzi. W rezultacie obraz poszczególnych poziomów występowania śladów pobytu *Homo habilis* w sekwencjach afrykańskich (Olduvai, Koobi Fora, Omo, a także → Melka Kunturé w Etiopii) jest zróżnicowany i odpowiada zarówno obozowiskom podstawowym, jak i bardziej wyspecjalizowanym pracowniom obróbki kamienia, miejscom ćwiartowania tusz zwierzęcych (butchering sites) i innym dziś jeszcze trudnym do identyfikacji śladom pobytu. Niektóre z obozowisk we wspomnianych wyżej sekwencjach stratygraficznych charakteryzują się dość dobrze zachowanym pierwotnym układem kamieni, wytworami kamiennymi i kośćmi, np. stanowisko w formacji Koobi Fora — leżące w samym stropie osadów podścielających tufy — datowane na ok. 1,9-1,8 mln lat temu. W obrębie sezonowego koryta rzeki Omo odkryto obozowisko założone na powierzchni częściowo wyścielonej liśćmi fikusa, a znajdujące się w nim wyroby kamienne (ok. 140) i kości należące do 10 gatunków kręgowców, głównie z rodziny krętorogich, żyraf i dzikich świń, skupiały się na powierzchni w kształcie koła o średnicy ok. 12 m. Kości te świadczą, że do obozowiska przynoszono partie tuszy zwierząt najbardziej przydatnych do konsumpcji. Zwierzęta te mogły być upolowane (co wydaje się mało prawdopodobne) lub mogły paść ofiarą drapieżników (za czym przemawia więcej argumentów).

Jeszcze bardziej interesujących danych na temat obozowisk, datowanych na ok. 1,8-1,7 mln lat temu, dostarcza stanowisko FLK zawarte w najniższej serii (Bed I) osadów jeziornych w Olduvai. W poziomie, który dostarczył szczątków *Zinjanthropusa* (*Australopithecus boisei*, co niekoniecznie musi oznaczać, że poziom ten był zamieszkiwany przez australopiteki), odkryto skupisko w kształcie koła o średnicy ok. 5 m zawierające typowe wyroby oldowajskie (choppery, sferoidy, tłuczki i odłupki), poza którym znajdowały się tylko nieliczne wyroby kamienne; od strony północnej i zachodniej otoczone pasem, na którym znajdowały się liczne kości zwierząt z rodziny krętorogich, żyraf i świniowatych. M. Leakey tłumaczy tę sytuację istnieniem ogrodzenia otaczającego owalną powierzchnię, zbudowanego zapewne z gałęzi i będącego rodzajem osłony od wiatru. Poza ogrodzenie były wyrzucane nieliczne wyroby kamienne. Na terenach nieosłoniętych dokonywano ćwiartowania mięsa zwierząt, natomiast w obrębie osłony koncentrowały się czynności związane z produkcją i użytkowaniem narzędzi kamiennych. Jest charakterystyczne, że omawiany poziom osadniczy w stanowisku FLK dostarczył niemal w wyrównanej proporcji wyrobów kamiennych (40%) i szczątków fauny (57%), podczas gdy we wcześniejszych obozowiskach z dolnej serii Olduvai z reguły kości przeważały nad wytworami.

Odkrywane we wsch. Afryce obozowiska *Homo habilis* są najprawdopodobniej śladami sezonowych pobytów; w czasie sezonu suchego eksploatowano dolne stoki dolin rzek i brzegi jezior. *Homo habilis*, podobnie jak australopiteki, był dobrze przystosowany do życia w dość suchej

i otwartej sawannie środkowowschodnioafrykańskiej. Już obecność *Homo habilis* w pd. Afryce, sugerowana przez M. Wolpoffa na podstawie szczątków znalezionych w jaskini Swartkrans k. Blaawbank (Transwal, Afryka Pd.), jest przedmiotem sporów. Chodzi nie tylko o pozycję systematyczną żuchwy nr SK 15, przypisywanej *Homo habilis*, ale także o jej relację do szczątków australopiteka z tej jaskini, przypisywanych *Paranthropus* (*Australopithecus*) *crassidens*. Jeśli przyjmiemy, że oba gatunki występowały równocześnie, o czym mają świadczyć ich szczątki zachowane w osadach dolnych serii (Member 1,2), datowanych na 1,8 do 1 mln lat temu, powraca pytanie, który z tych gatunków produkował wytwory kamienne typu oldowajskiego znalezione także w dolnych warstwach tej jaskini? Należy przy tym podkreślić, że twierdzenie, np. R. Darta, iż znaleziska nagromadzonych kości ssaków w Makapansgat w RPA i w innych stanowiskach południowoafrykańskich są dowodem na to, że australopitek nie tylko polował na zwierzęta, ale i używał kości dużych ssaków jako narzędzi lub broni łowieckiej, zostało obecnie odrzucone; uważa się, że kości te należą do zwierząt będących ofiarą drapieżników, a rzekome ślady używania tych kości lub ich obróbki są efektem gryzienia przez drapieżniki.

Przy obecnym stanie wiedzy wydaje się mało prawdopodobne, by australopitek lub *Homo habilis* mógł przekroczyć granice Afryki. Przemawia za tym nie tylko brak szczątków kostnych tych gatunków poza Afryką, lecz także bardzo określone wymagania środowiskowe niezbędne do życia. Podkreślić należy, że rzekome zęby *Homo habilis*, odkryte w latach 80. w Yuanmou w Chinach, datowane na prawie 2 mln lat temu, okazały się zębami *Homo erectus*, a ich wiek nie przekracza 0,8 mln lat. Także rzekome wytwory kamienne sprzed 1,8 mln lat pochodzące z terenu Europy (np. stanowiska z Masywu Centralnego we Francji) i Azji (→ Erq el-Ahmar w Izraelu, Riwat w Pakistanie i Longgupo Wushan w Chinach) budzą duże zastrzeżenia dotyczące udziału człowieka w ich powstaniu.

Przy obecnym stanie wiedzy wydaje się, że rozszerzenie ekumeny poza granice Afryki nastąpiło dopiero po pojawieniu się następnego przedstawiciela linii ewolucyjnej *Homo*, jakim był *Homo erectus*.

Ryc. 20. Rekonstrukcja obozowiska *Homo habilis* w rejonie wąwozu Olduvai

Rozdział VI

POJAWIENIE SIĘ *HOMO ERECTUS* I ROZPRZESTRZENIENIE EKUMENY POZA GRANICE AFRYKI

Janusz K. Kozłowski

Pojawienie się *Homo ergaster*/*Homo erectus* na terenie Afryki

Dalszy rozwój rodzaju *Homo* jest przedmiotem wielu kontrowersji. Część antropologów przyjmuje, że następnym po *Homo habilis* etapem ewolucji rodzaju *Homo* był *Homo erectus*. Cechy morfologiczne tego gatunku były wyraźnie bardziej progresywne: pojemność mózgoczaszki 775-1 250 cm^3, czaszka dłuższa i niższa, wysklepienie czaszki pogrubione, twarz szeroka z potężnym uzębieniem, ale morfologicznie typowo ludzkim. Szkielet postkranialny wskazuje na potężną budowę ciała, wysokość poszczególnych osobników była jednak zróżnicowana. Pojawienie się *Homo erectus* wiąże się z przystosowaniem do środowisk otwartych i bardziej suchych, powstałych we wsch. Afryce na początku plejstocenu.

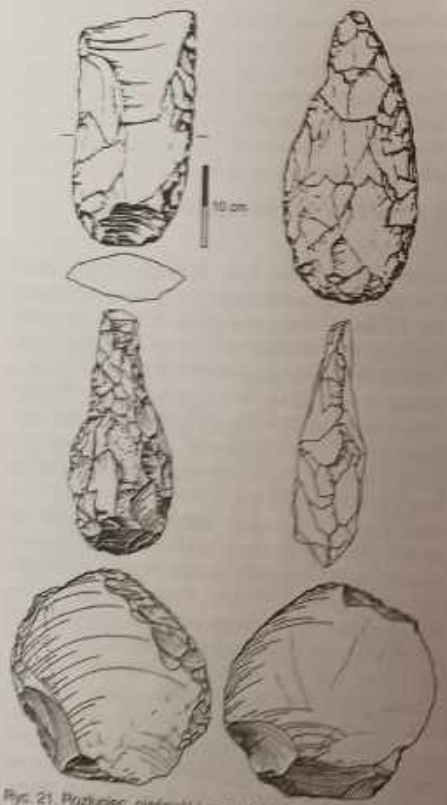
Ostatnio coraz częściej kwestionuje się ten linearny rozwój rodzaju *Homo*, podkreślając różnice zarówno wśród najwcześniejszych jego przedstawicieli (wydzielenie obok *Homo habilis* odrębnej linii *Homo rudolfensis*), jak również wyodrębniając obok *Homo erectus* jego typowo afrykański wariant zwany *Homo ergaster*. Za typowego przedstawiciela *Homo ergaster* jest uznawany szkielet tzw. Turkana Boy z okolic Nariokotome (położonego na zachodnim brzegu jez. Turkana) datowany na ok. 1,6 mln lat temu. Osobnik ten, choć bardzo młody (9-12 lat), charakteryzował się wyjątkowo dużą pojemnością mózgoczaszki oraz wysokim wzrostem. Porównywanie szczątków Turkana Boy z innymi znaleziskami dorosłych okazów rodzaju *Homo* jest jednak utrudnione, a tym samym zróżnicowanie wczesnych form *Homo* w Afryce jest ciągle kontrowersyjne. Nie ulega jednak wątpliwości, że formy te odegrały decydującą rolę w rozszerzeniu ekumeny najpierw do Afryki Pn., a następnie poza granice Afryki. Ponieważ scenariusz tego procesu wskazuje na kilka fal migracyjnych z Afryki mających miejsce pomiędzy 1,8 i 1 mln lat temu, nie jest wykluczone, że brały w nich udział różne formy *Homo*, np. *Homo ergaster* i *Homo erectus*. Wykluczyć należy raczej z tej grupy wcześniejszych przedstawicieli *Homo*: *Homo habilis* i *Homo rudolfensis*, niezależnie od możliwości ich przetrwania w przedziale czasowym pomiędzy 2 i 1,5 mln lat temu (zob. rozdz. V).

Ewolucja kulturowa w dolnym paleolicie Afryki

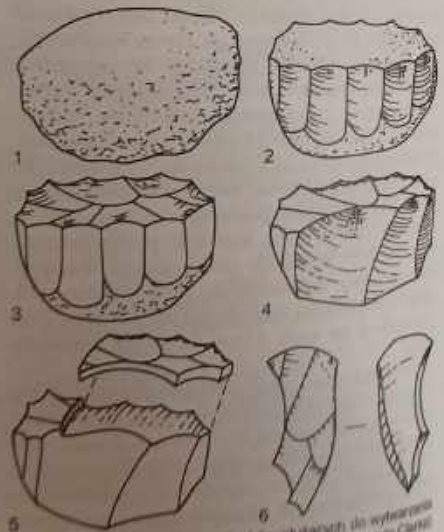
Najwcześniejsi przedstawiciele rodzaju *Homo* posługiwali się wyrobami kamiennymi reprezentującymi zarówno technologie → odłupkowe (przemysł typu Omo), jak również rdzeniowe, związane z produkcją narzędzi otoczakowych jednostronnych i otoczaków z dwustronnym ostrzem (przemysł oldowajski). Poczynając od ok. 1,7 mln lat temu, obserwuje się stopniowy rozwój przemysłu oldowajskiego, ewentualnie jego wariantu znad jez. Turkana określanego jako przemysł kararyjski, którego efektem jest powstanie tzw. rozwiniętego etapu przemysłu oldowajskiego (Developed Oldowan), charakteryzującego się większą standaryzacją narzędzi kamiennych i większym naciskiem położonym na obróbkę dwustronną (bifacjalną). Faktyczna zmiana jakościowa w technologii obróbki kamienia miała miejsce dopiero ok. 1,5 mln lat temu wraz z pojawieniem się dwustronnej technologii aszelskiej (od n. m. Saint-Acheul we Francji), której rezultatem było wytwarzanie → pięściaków i → rozłupców (hachereaux, cleavers). W stanowisku Olduvai odkryto elementy tej nowej technologii wraz ze szczątkami szkieletu *Homo erectus* w stropie serii II (Bed II).

Wiele kontrowersji budzi równoległe występowanie od stropu serii II do serii IV w Olduvai zarówno przykładów przemysłu oldowajskiego rozwiniętego, jak i przemysłu aszelskiego, które zdaniem M. Leakey były dziełem różnych populacji. Natomiast w stanowiskach w rejonie Melka Kunturé w Etiopii mamy do czynienia z płynnym rozwojem od technologii oldowajskiej do aszelskiej w okresie od 1,8 do 0,5 mln lat temu, przy czym podstawowe przekształcenie narzędzi otoczakowych w pięściakowe przypada na okres ok. 1,5-1,2 mln lat temu. Potwierdzają to sekwencje warstw kulturowych z rejonu Konso-Gardula w Etiopii datowane na 1,6-1,3 mln lat temu.

Pięściaki aszelskie lepiej tnące, z dłuższymi i prostymi krawędziami, podobnie jak rozłupce

Ryc. 21. Rozłupiec, pięściaki i narzędzie odłupkowe (na odłupku typu Kombewa) kultury aszelskiej z Afryki (wg J. Desmonda Clarka)

Ryc. 22. Schemat produkcji odłupków służących do wytwarzania rozłupców techniką Tabelbala-Tachengit (wg J. Desmonda Clarka)

i trójścienne piki doskonale nadające się do rozbijania kości i grzebania w ziemi, były narzędziami znacznie doskonalszymi niż narzędzia otoczakowe jednostronne. Dlatego wyposażony w nie *Homo erectus* mógł w sposób bardziej wydajny zdobywać i przygotowywać pożywienie, choć wykonanie tych narzędzi wymagało poszukiwania lepszych surowców kamiennych i większych nakładów pracy. Jeszcze w okresie wczesnej kultury aszelskiej następuje wyraźne rozszerzenie ekumeny na nowe obszary pd. i pn. Afryki. Należy zwrócić uwagę na fakt, że wczesne znaleziska aszelskie w pn.-zach. Afryce (datowane na ok. 1 mln lat temu), czyli narzędzia bardzo podobne do tych z Afryki Środkowowsch., występują wraz ze szczątkami *Homo erectus* (Casablanca, kamieniołom STIC w Maroku, Ternifine — dziś Tighenif — w Algierii).

Dalszy rozwój kultury aszelskiej w Afryce przypadający na okres od 1 do 0,2 mln lat temu charakteryzował się postępującą standaryzacją narzędzi, szczególnie pięściaków, możliwą dzięki zastosowaniu techniki miękkiego tłuka. Jednocześnie udoskonaleniu uległy techniki produkcji odłupków; odłupki stają się coraz częściej półsurowcem do wyrobu narzędzi. Pojawiają się odłupki o standardowej formie, będące efektem odpowiedniego przygotowania → rdzeni i sposobu oddzielenia odłupka (techniki: → Kombewa, Tabelbala-Tachengit, protolewaluaska).

W okresie trwania kultury aszelskiej dokonuje się następny etap ewolucji rodzaju *Homo*. Najmłodsze przemysły aszelskie, datowane na ok. 200 tys. lat temu (np. → Kalambo Falls w Rodezji), były już zapewne dziełem archaicznego *Homo sapiens*. Jednocześnie ewolucja kultury aszelskiej stworzyła podstawy do powstania w okresie 300-200 tys. lat temu jednostek związanych z afrykańską środkową epoką kamienia. Zob. rozdz. VIII.

Rozprzestrzenienie się *Homo erectus* na tereny Azji

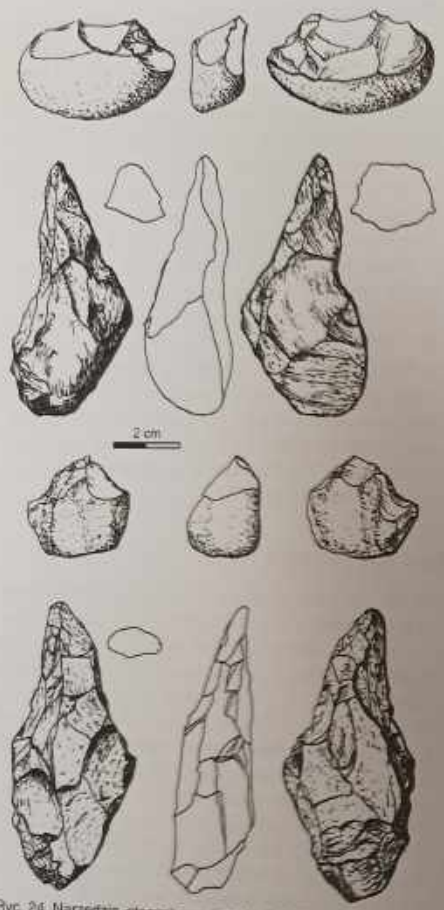
Północnym przedłużeniem wielkiego rowu tektonicznego (ryftu) Afryki jest M. Czerwone, a następnie zapadlisko tektoniczne M. Martwego i doliny Jordanu. Wielu badaczy przypuszcza, że pierwsza migracja *Homo erectus* poza granice Afryki przebiegała właśnie tą drogą. Na poparcie tej hipotezy przytacza się także argumenty paleozoologiczne, wskazujące, iż w okresie pomiędzy 2 i 1 mln lat temu *Homo erectus* był jednym z licznych gatunków ssaków afrykańskich, które tą drogą wędrowały na północ.

Ryc. 23. Przemieszczanie się *Homo erectus*

Przyczyn tych migracji należy dopatrywać się w globalnych zmianach klimatu na granicy pliocenu i plejstocenu, które powodowały zmiany zasięgu sawanny i lasu tropikalnego w Afryce Równikowej, a jednocześnie znaczne zmiany środowiskowe w Afryce Pn. Ciepłe okresy interglacjalne charakteryzował wzrost opadów na Saharze, natomiast okresy chłodne, glacjalne, powodowały osuszenie i ochłodzenie na obszarze pn. Afryki, skłaniając tamtejsze populacje do przemieszczeń nie tylko na południe, ale też w kierunku Bliskiego Wschodu. Zjawiska te były również głównym powodem wędrówek ludności w czasach późniejszych.

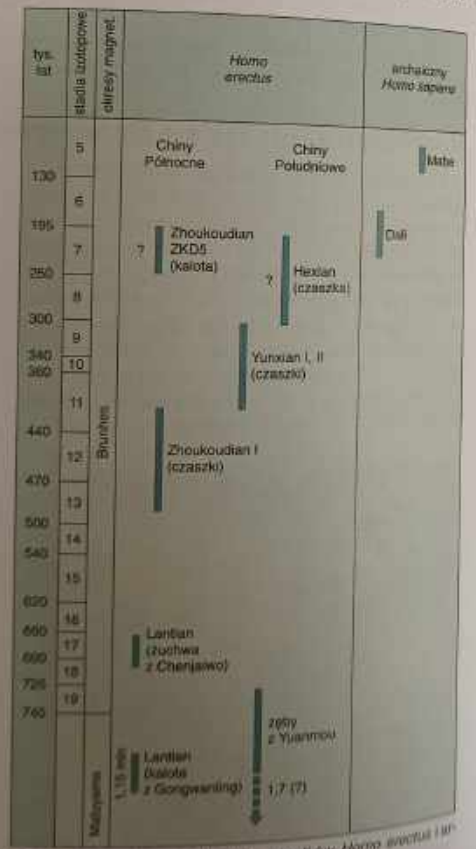
Odkrycia dokonane na Bliskim Wschodzie, w rowie tektonicznym Jordanu, koło Ubeidiya w Izraelu, potwierdzają stosunkowo wczesny wiek osadnictwa na tym terenie. Stanowisko to dostarczyło aż 67 poziomów osadniczych występujących w osadach jeziornych datowanych na 1,4-1,2 mln lat temu. Przemysł kamienny, wykazujący wiele cech wspólnych z afrykańską rozwiniętą kulturą oldowajską, zawiera liczne narzędzia otoczakowe jednostronne, sferoidy i piki. Jednocześnie występują narzędzia z bardziej zaawansowaną obróbką dwustronną w typie protopięściaków, które zapowiadają nadejście kultury aszelskiej. Nieliczne szczątki zaliczane do rodzaju *Homo* należą najprawdopodobniej do *Homo erectus*.

Ryc. 24. Narzędzia otoczakowe i protopięściaki z Tell Ubeidiya w Izraelu (ok. 1,4 mln lat temu)

O przedłużeniu kierunku wędrówki *Homo erectus* na północ świadczy stanowisko Dmanisi w Gruzji odkryte w 1991 r. W stanowisku tym zachowały się wytwory przemysłu kamiennego charakteryzującego się narzędziami otoczakowymi oraz żuchwa *Homo erectus*. Datowanie tego znaleziska jest jednak dość problematyczne: część autorów przyjmuje, że osady jeziorne, które zawierały wytwory i kości, są tylko niewiele młodsze od podścielających je bazaltów datowanych na ok. 1,8 mln lat temu, inni natomiast sądzą, że osady te są znacznie młodsze od bazaltów, niewiele przekraczając milion lat. Za tą ostatnią możliwością przemawia też zaawansowana w rozwoju pozycja *Homo erectus* z Dmanisi. Wymienione znaleziska z Palestyny i Zakaukazia wskazują, że *Homo erectus* rozprzestrzenił się na te tereny z Afryki pomiędzy 1,5 a 1 mln lat temu.

Ponieważ Bliski Wschód jest często uważany za obszar wyjściowy dalszych migracji zarówno do Europy, jak i do Azji Wsch., w wyraźnej sprzeczności z datowaniem najstarszych śladów człowieka na Bliskim Wschodzie pozostają daty dla szczątków *Homo erectus* na terenie Indonezji: 1,81 mln lat dla znalezisk z Modjokerto i 1,66 mln lat dla Sangiran (oba stanowiska na wyspie Jawie). Najbardziej prawdopodobne wydaje się przyjęcie dwu dróg ekspansji *Homo*

Ryc. 25. Datowanie ważniejszych szczątków *Homo erectus* i archaicznych *Homo sapiens* ze wsch. Azji

erectus na wschód. Pierwsza droga, bardziej południowa, była wcześniejsza (ok. 1,9-1,7 mln lat temu) i prowadziła bezpośrednio z Afryki Wsch. przez pd. Arabię do Pakistanu, Indii, na Płw. Malajski i do Indonezji. Druga, późniejsza (ok. 1,5-1 mln lat temu), prowadziła z Bliskiego Wschodu przez Azję Centralną na Daleki Wschód. W ten sposób można wytłumaczyć rozbieżność chronologiczną pomiędzy jawajskim *Homo erectus* (*Pithecanthropus*) a chińskimi znaleziskami sinantropusa, z których tylko nieliczne pochodzą sprzed ok. 1,1-0,9 mln lat (Chenjiawo w Lantian obok, stale dyskusyjnych pod względem chronologicznym, znalezisk z Gongwengling i Yuanmou), natomiast większość znalezisk przypada na okres ok. 500 tys. lat temu (słynne znaleziska Zhoukoudian i Yiyuan w pn. Chinach oraz Yunxian I i II w pd. Chinach).

Znaleziska archeologiczne z Azji Centralnej i Wsch. potwierdzają, że obie ekspansje zaczęły się przed nastaniem kultury aszelskiej. Przemawia za tym występowanie w Azji Centralnej i Wsch. wyłącznie kultur otoczakowych, przy zupełnym braku kultur pięściakowych. Tereny, które podlegały późniejszym (od 1-0,7 mln lat temu) wpływom afrykańskim, były objęte zasięgiem kultury aszelskiej, natomiast tereny poza sferą tych wpływów kontynuowały rozwój technologii odłupkowych i produkcję narzędzi otoczakowych. Linia dzieląca te obszary jest określana jako linia Moviusa od nazwiska amerykańskiego prehistoryka H.L. Moviusa, który pierwszy, jeszcze w latach 40., zwrócił uwagę na tę różnicę regionalną w ewolucji kulturowej. Nawet pojawienie się na Bliskim Wschodzie wytworów obustronnie obrobionych (stanowisko Ubeidiya sprzed 1-4 mln lat) nie jest dowodem lokalnego rozwoju w kierunku kultury aszelskiej, bowiem została ona na Bliski Wschód przeniesiona z Afryki dopiero w fazie rozwiniętej, mniej niż 700 tys. lat temu. Taki pogląd potwierdzają znaleziska np. z aszelskiego stanowiska Gesher Benot Ya'aqov w Izraelu, gdzie pięściaki i rozłupce bazaltowe były produkowane technikami typowo afrykańskimi (np. z odłupków typu Kombewa), a także z syryjskiego stanowiska Latamne z bardzo charakterystycznymi narzędziami trójściennymi.

Ryc. 26. Podział kulturowy Eurazji w dolnym paleolicie

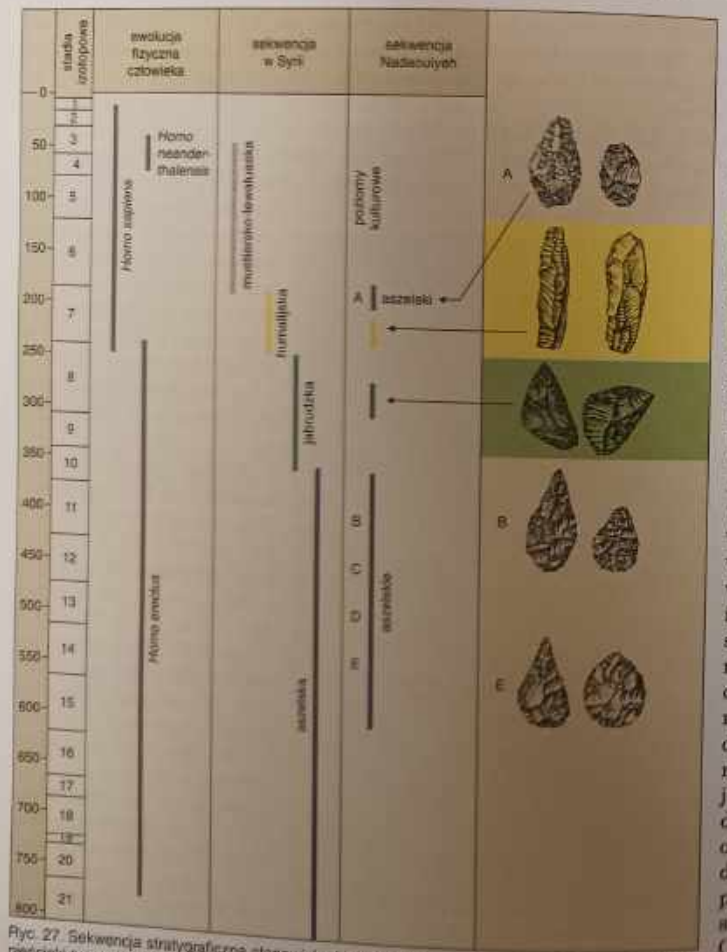
Dalszy rozwój kultury aszelskiej na Bliskim Wschodzie jest potwierdzony bardzo kompletną sekwencją wielu poziomów kulturowych z miejscowości Nadaouiyeh Ain Askar k. → El Kowm w pn. Syrii datowanych pomiędzy 500 a 200 tys. lat temu. W sekwencji warstw osadów jeziornych i trawertynów odkryto bardzo bogate poziomy z pięściakami migdałowatymi i owalnymi, cienkimi, starannie obrobionymi. W niektórych poziomach odkryto 60-70 tys. pięściaków wraz z licznymi kośćmi zwierząt zabijanych przy wodopojach na brzegu jeziora. Wśród tych zwierząt

przeważały konie, dzikie osły i wielbłądy. W warstwie 8 datowanej na ok. 450 tys. lat temu odkryto fragment czaszki *Homo erectus*.

Dla poznania najpóźniejszej fazy kultury aszelskiej szczególne znaczenie ma stanowisko Berekhet Ram na Wzgórzach Golan w Izraelu datowane na ok. 230 tys. lat temu. W górnym poziomie tego stanowiska obok pięściaków występowały liczne narzędzia z odłupków uzyskanych techniką → lewaluaską. Zadziwiający jest fakt odkrycia w tym poziomie najstarszej na świecie figurki antropomorficznej, wykonanej z tufu wulkanicznego.

Druga fala *Homo erectus* przenosi kulturę aszelską z terenu Bliskiego Wschodu na tereny krajów zakaukaskich, gdzie rozwija się ona bardzo długo, aż do ok. 100 tys. lat temu, występując na wys. do 2 000 m n.p.m. w Wielkim Kaukazie (stanowiska takie jak Cona i Kudaro w Osetii). Wielki Kaukaz na północy, podobnie jak góry Taurus na zachodzie, stanowił barierę, jako część linii Moviusa, dla rozprzestrzeniania się kultury aszelskiej. Od wschodu linia Moviusa przebiega wzdłuż pasm górskich centralnej Azji, oddzielając tereny Iranu, Pakistanu i Indii, gdzie występują jeszcze narzędzia pięściakowe (których wiek nie jest dobrze znany), od pozbawionych tych narzędzi terenów Dalekiego Wschodu i pd.-wsch. Azji.

Tereny na wschód i północ od linii Moviusa w Azji przez długi czas, czyli aż do początków górnego paleolitu, zachowały produkcję narzędzi otoczakowych, co dobrze dokumentuje wielometrowa sekwencja warstw jaskini Zhoukoudian (40 km na pd. zachód od Pekinu). We wszystkich poziomach osadniczych (datowanych na 0,5 do 0,1 mln lat temu) znaleziono liczne wytwory, głównie z kwarcu, wśród których występowały otoczaki z jedno- i dwustronnymi ostrzami, sferoidy oraz narzędzia retuszowane z odłupków, często niewielkich rozmiarów. Obok nich znajdowały się szczątki zwierząt, głównie krętorogich, jeleniowatych i wielbłądów, które padły zapewne ofiarą drapieżników. Nadal dyskusyjne jest występowanie w tych warstwach śladów ognia. Obecność popiołu w warstwach, które nie zawierały wytworów, przemawia raczej za naturalnymi pożarami lasu niż za rozniecaniem ognia przez człowieka.

Ryc. 27. Sekwencja stratygraficzna stanowiska Nadaouiyeh Ain Askar w Syrii. Po prawej stronie pięściaki typowe dla poszczególnych faz kultury aszelskiej (A, B, E), zgrzebła typowe dla kultury jabrudzkiej (kolor zielony) oraz narzędzia wiórowe typowe dla kultury hurnalijskiej (kolor żółty)

Ostatnie odkrycia, szczególnie stanowisko Takamori (k. Tsukidate, prefektura Miyagi), wskazują na możliwość występowania *Homo erectus* w pn.-wsch. Japonii w okresie pomiędzy 500 a 300 tys. lat temu. Zastanawia jednak obecność w tych warstwach kamiennych wytworów w postaci obustronnie obrabianych, siekierowatych przedmiotów niepodobnych ani do pięściaków aszelskich, ani do wschodnioazjatyckich otoczaków z dwustronnym ostrzem.

Pierwsze zasiedlenie Europy

Do niedawna czas pierwszego zasiedlenia Europy przez człowieka był przedmiotem kontrowersji pomiędzy zwolennikami „długiej" i „krótkiej" chronologii. Pierwsi chcieli przedłużyć okres zasiedlenia Europy nawet do 2 mln lat, natomiast drudzy zawężali go do ostatnich 500 tys. lat. Ostatnie badania jako najprawdopodobniejszą datę pierwszej kolonizacji Europy wskazują okres pomiędzy 1,1 i 0,7 mln lat temu, co potwierdzają stosunkowo niedawne odkrycia w → Atapuerca k. Burgos w pn. Hiszpanii, gdzie wypełnisko leja krasowego zwanego Trinchera Dolina dostarczyło — obok wytworów kamiennych: narzędzi otoczakowych i odłupkowych, pochodzących z warstwy TD-6 — licznych szczątków kostnych *Homo erectus*. Wiek tej warstwy wyprzedza granicę okresów paleomagnetycznych Matuyama/Brunhes, a więc 760 tys. lat.

Bardziej dyskusyjny jest wiek znalezisk w dorzeczu → Orce w Andaluzji, gdzie narzędzia otoczakowe i odłupkowe znaleziono w osadach jeziornych w kilku punktach pd. Hiszpanii: Venta Micena, Fuente Nueva 3 i Barranco Leon. Ponieważ zalegały one w warstwach o magnetyzmie normalnym w obrębie serii o magnetyzmie odwrotnym (więc w granicach okresu Matuyama), próbuje się wiązać je z tzw. epizodem Olduvai datowanym na ok. 1,8-1,6 mln lat temu. Tymczasem nie można zapominać, że pod koniec okresu Matuyama był jeszcze jeden epizod o nor-

Ryc. 28. Rozmieszczenie ważniejszych dolnopaleolitycznych stanowisk w Europie

malnym magnetyzmie określany jako Jaramillo (ok. 900 tys. lat temu). Biorąc pod uwagę skład fauny z tych warstw, wydaje się bardziej właściwe datowanie powyższych stanowisk na okres ok. 1 mln lat temu. Choć podważa się tezę, że szczątki kostne znalezione w Venta Micena należą do człowieka (*Homo erectus*), to nie ulega wątpliwości, że narzędzia, które tam znaleziono, zostały wykonane przez człowieka. Wiek tych stanowisk pozostawałby w zgodzie z chronologią innych stanowisk z terenu pd. Francji (np. grota Vallonet k. Nicei) i Włoch (np. Monte Poggiolo k. Forlì, Monte Peglia k. Orvieto), które dostarczyły narzędzi otoczakowych w osadach datowanych na ok. 1,1-0,9 mln lat temu.

Niestety nie są znane jeszcze wyniki pełnego opracowania paleoantropologicznego szczątków z Atapuerca TD-6, ale już z pierwszych doniesień wynika, że choć przypuszczalnie mieszczą się w ramach *Homo erectus*, to wykazują pewne cechy specyficzne, które skłaniają niektórych badaczy do zaliczenia ich do odrębnego gatunku *Homo antecessor*. Dawno już znana żuchwa z Mauer k. Heidelbergu, datowana ostatnio na ok. 600 tys. lat temu, choć też bliska *Homo erectus*, wykazuje w uzębieniu cechy bardziej progresywne, skłaniając do wyodrębnienia w Europie specyficznego gatunku *Homo heidelbergensis*, różniącego się od afrykańskiego *Homo ergaster* i azjatyckiego *Homo erectus*, co może być dowodem bardzo wczesnego oddzielenia się pierwotnych mieszkańców Europy, których ewolucja doprowadziła do pojawienia się człowieka neandertalskiego, formy specyficznie europejskiej.

Zgrupowanie najstarszych śladów osadnictwa w Europie Pd.-Zach. sugeruje, iż migracja odbywała się przez Gibraltar. Przyjmując taką hipotezę, musimy jednak pamiętać, że najstarsze ślady *Homo erectus* na terenie Afryki Pn.-Zach. (Maghrebu) nie są starsze niż sugerowany wiek znalezisk z pd.-zach. Europy. Ponadto Cieśn. Gibraltarska w tym czasie nie była węższa niż dziś, stanowiąc niewątpliwie barierę trudną do pokonania, wymagającą znajomości nawigacji.

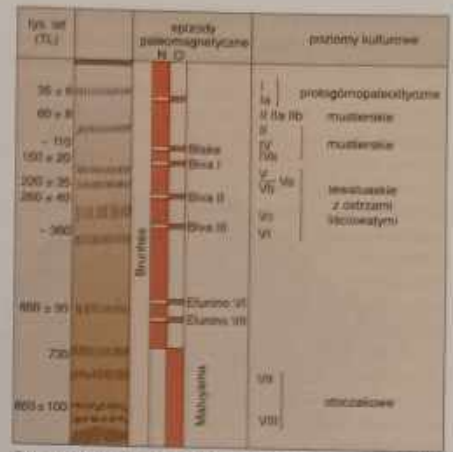
Można rozpatrywać inne drogi zasiedlenia Europy. Rozważa się możliwość istnienia w tym czasie połączenia lądowego ułatwiającego komunikację pomiędzy Tunezją i Sycylią, za czym mogłyby przemawiać dość wczesne znaleziska narzędzi otoczakowych z okolic Agrigento na południowym wybrzeżu Sycylii. Ciągle powraca koncepcja drogi z Bliskiego Wschodu przez Anatolię i Bałkany, choć na razie z terenów pomiędzy Syrią a Adriatykiem nie jest znane żadne tak wczesne znalezisko. Wydaje się, że głównym grzbiet Wielkiego Kaukazu stanowił dostateczną zaporę, uniemożliwiając osiedlenie się ludzi z krajów zakaukaskich w europejskiej części Rosji.

Od momentu pierwszego zasiedlenia zachodniej części basenu M. Śródziemnego do opanowania przez *Homo erectus* środkowego pasa Europy — na północ od 42 równoleżnika — musiał upłynąć dość długi okres, który wymagał od człowieka dostosowania się do nowych warunków paleoekologicznych. Na przełomie wczesnego i środkowego plejstocenu — ok. 800 do 700 tys. lat temu — nastąpiło bowiem kilka chłodnych wahnięć klimatycznych (stadia izotopowe 24-18), których konsekwencją były pierwsze transgresje lądolodu skandynawskiego i lodowców górskich utrudniające penetrację obszarów położonych na północ od Pirenejów i Alp. Wydaje się, że dopiero ocieplenie przypadające pomiędzy 700 a 600 tys. lat temu, zwane interglacjałem kromerskim (od warstw ze szczątkami fauny i flory w rejonie Cromer w Anglii), odegrało istotną rolę w przesunięciu granicy ekumeny *Homo erectus* poza Pireneje i Alpy.

Najstarsze ślady pobytu *Homo erectus*, zapewne związane z *Homo heidelbergensis*, pochodzące sprzed 500 tys. lat, to narzędzia otoczakowe i odłupkowe pochodzące ze środkowego pasa Europy pomiędzy Anglią a Ukrainą Zakarpacką. Najstarszym z tych stanowisk jest Solheilac k. Blanzac nad górną Loarą we Francji, odkryte w piaszczystych osadach brzegu kopalnego jeziora, datowanych na ok. 700 tys. lat temu. Na uwagę zasługuje murek kamienny ograniczający miejsce wypoczynku, położone na piaszczystej łasze obok nagromadzenia kości dużych ssaków (słonia, krętorogich i jeleniowatych) noszących ślady nacięć i rozbijania. Bardziej północne stanowiska, zapewne nieco młodsze, stwierdzono w Anglii (zawalona jaskinia Westbury-sub-Mendip w Sommerset), Niemczech (wytwory kamienne w żwirach Prerenu w Karlich, pokrytych późniejszymi osadami erupcji wulkanicznych), w Czechach (wytwory kamienne i fauna z Přezletic k. Pragi), na Morawach (wytwory kamienne z dolnych warstw lessu na Červenym Kopcu k Brna) i na Ukrainie Zakarpackiej (wytwory kamienne pod wielometrowej miąższości osadami

Ryc. 29. Najstarsze w środk. Europie wytwory kamienne z najniższego poziomu stanowiska Korolewo na Ukrainie Zakarpackiej: A — otoczak z jednostronnym ostrzem, B — odłupek [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 30. Profil stanowiska w Korolewie z oznaczeniem faz paleomagnetycznych oraz pozycji poziomów kulturowych (wg V. Gladylina)

Ryc. 31. Górna część profilu stanowiska w Korolewie [fot. Valeri Sitlwyj]

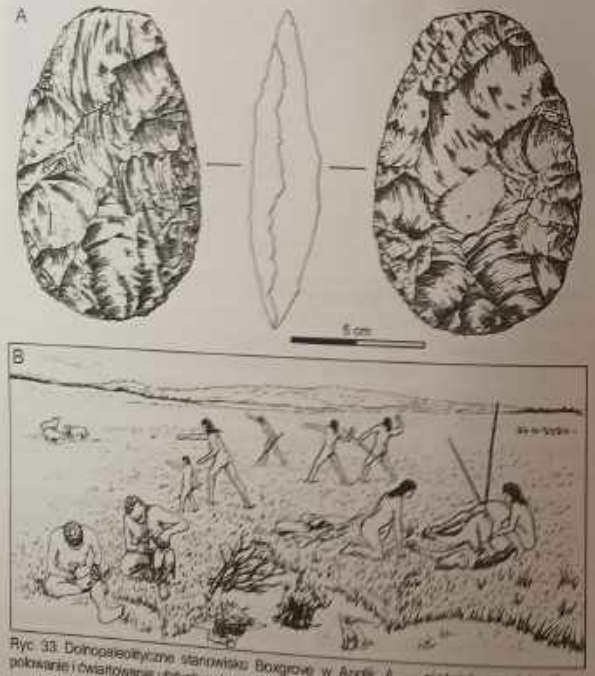
lessów w → Korolewie). Niestety stanowiska te są stosunkowo źle zachowane, na skutek działania czynników postdepozycyjnych, co utrudnia rekonstrukcję wyglądu obozowisk i zajęć ludności. Podważana jest znajomość ognia, początkowo sugerowana w przypadku Přezletic, nie potwierdzona jednak późniejszymi analizami. Ogień, który mógł odegrać istotną rolę w opanowaniu umiarkowanej strefy Europy, znano dopiero — co jest bezspornie potwierdzone — w późniejszym okresie, przypadającym między 500 a 300 tys. lat temu. Charakterystyczną cechą tego okresu jest pojawienie się technologii aszelskiej w zach. Europie, związanej z dwustronną obróbką pięściaków. Obecnie coraz bardziej wątpliwy wydaje się rozwój tej technologii na podłożu wcześniejszych przemysłów otoczakowych i odłupkowych. Więcej argumentów przemawia za tym, że nowa technologia trafiła z Afryki dzięki nowej fali migracyjnej, tym razem niewątpliwie z Maghrebu, która ograniczyła się wyłącznie do Europy Zach. (Francja, Anglia) i Pd.-Zach. (Hiszpania, Włochy).

Wśród bardzo wielu stanowisk aszelskich w Europie Zach. na uwagę zasługuje Terra Amata w Nicei (Francja), gdzie na kopalnej plaży morskiej odkryto ogrodzone kamieniami ogniska, najstarsze tego typu w Europie, datowane na ok. 380 tys. lat temu. Obok ognisk znajdowały się resztki zdobyczy łowieckiej (kości wilka, dzika, tura, jelenia, nosorożca i słonia), pracownie

obróbki krzemienia i prymitywne szałasy z gałęzi, wzmocnione murkiem ułożonym z kamieni. Terra Amata reprezentuje południowy wariant kultury aszelskiej ze stosunkowo nielicznymi pięściakami, natomiast badane ostatnio stanowisko Boxgrove w West Sussex w Anglii reprezentuje północny wariant kultury aszelskiej, obfitujący w pięściaki. Jest to kompleks różnych punktów osadniczych zalegających w osadach kopalnych plaż morskich i lagun, datowanych na ok. 470-360 tys. lat temu. Podstawowa część stanowiska to ślad dużego obozowiska, w którym produkowano i używano znacznych ilości starannie obrobionych pięściaków owalnych i migdałowatych. Stwierdzono też, że podczas użytkowania były one wielokrotnie naprawiane przez odnawianie retuszy krawędziowych. Pięściaki te występowały obok kości zwierzęcych (głównie koni i nosorożców), na których występują ślady cięcia i rozbijania. Badania śladów zużycia na pięściakach potwierdzają, że służyły one przede wszystkim do ćwiartowania zwierząt. Inny sektor tego stanowiska, w którym znaleziono części szkieletu konia (oznaczony jako GTP 17), dostarczył cennych informacji o sposobie polowania i ćwiartowania zdobyczy łowieckich. W łopatce konia znajdowała się dziura, która najprawdopodobniej powstała od uderzenia bronią łowiecką, co wskazuje, że ludność aszelska polowała za pomocą oszczepu. Wprawdzie w samym Boxgrove nie znaleziono takiej broni, ale angielskie stanowisko Clacton-on-Sea w warstwach datowanych na ok. 400 tys. lat temu oraz niemieckie stanowisko Schöningen (Dolna Saksonia), także w warstwach datowanych na ok. 350 tys. lat temu, dostarczyły doskonale zachowanych drewnianych włóczni o dł. do 2 m. W punkcie GTP 17 w Boxgrove znaleziono też informacje

Ryc. 32. Rekonstrukcja szałasu z aszelskiego stanowiska Terra Amata w Nicei, Francja (wg H. de Lumleya)

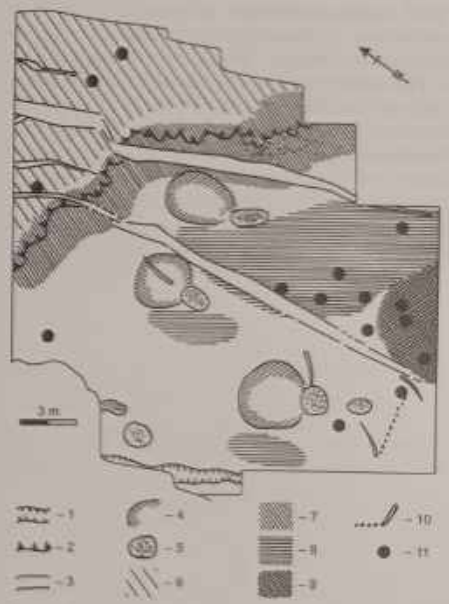
Ryc. 33. Dolnopaleolityczne stanowisko Boxgrove w Anglii. A — pięściak aszelski, B — polowanie i ćwiartowanie ubitych zwierząt — rekonstrukcja sektora GTP 17 (wg N. Bartona)

Ryc. 34. Drewniana włócznia z Schöningen, Niemcy (wg H. Thieme)

dotyczące sposobu oskórowania zabitego zwierzęcia, podziału tuszy i rozbijania kości dla ekstrakcji szpiku. Jest istotne, że w sąsiedztwie szczątków konia nie znaleziono pięściaków, choć służyły one do ćwiartowania zwierząt. Świadczy to o starannym przechowywaniu tych narzędzi i porzucaniu ich dopiero w przypadku stępienia.

Podkreślić należy, że współcześnie znane są, obok stanowisk, w których występują głównie pięściaki, także stanowiska o wyłącznie odłupkowych inwentarzach kamiennych określane mianem klaktońskich (od wspomnianego Clacton-on-Sea w Anglii). Były one najczęściej uważane za pozostałości innych, nieaszelskich grup ludzkich albo za rezultat dostosowania populacji do różnych środowisk: tereny otwarte ułatwiające komunikację — grupy aszelskie, lub tereny leśne, na których żyły bardziej izolowane grupy klaktońskie. Niedawne badania stanowiska w Bernham (Suffolk, Anglia) przyniosły kolejne informacje: obok siebie w tej samej warstwie geologicznej znajdowały się niewielkie skupiska wytworów kamiennych zawierające jedynie albo grube odłupki, albo wyłącznie pięściaki z odpadkami po ich produkcji. Ponadto wszystkie wyroby były wykonane z tego samego krzemienia pochodzącego z warstw znajdujących się w niezbyt dużej odległości, co wskazywać może na wykorzystywanie różnorakich technologii: technologii wytwarzania pięściaków jako trwałych

Ryc. 35. Plan obozowiska w Bilzingsleben, Niemcy: 1 — koryto strumienia, 2 — brzeg dawnego jeziora, 3 — szczeliny mrozowe, 4 — szałasy, 5 — ogniska, 6 — strefy umieszczania odpadków, 7 — strefy produkcji i przygotowywania pokarmów na brzegu jeziora, 8 — pracownie obróbki krzemienia, 9 — bruk, 10 — murki z kamieni i kości kopalnych słoni, 11 — szczątki *Homo erectus* (wg D. Mania)

narzędzi do ćwiartowania zwierząt i mniej zawansowanej technologii wytwarzania odłupków jako narzędzi, np. do obróbki drewna, porzucanych wraz z obozowiskiem.

Zupełnie inny rozwój kulturowy charakteryzował obszary położone na wschód od Renu i Alp, na których nie znano dwustronnych technik obróbki kamienia. Wyrazem dostosowywania się *Homo erectus* do warunków panujących podczas kolejnych okresów chłodnych, z którymi wiązały się nasunięcia lądolodu skandynawskiego, a szczególnie sięgające daleko na południe zlodowacenie Elstery (stadium izotopowe 12, 470-420 tys. lat temu), było stopniowe zastępowanie grubych narzędzi otoczakowych coraz mniejszymi narzędziami odłupkowymi. Powstawały wówczas typowe dla środk. i wsch. Europy zespoły narzędzi odłupkowych małych rozmiarów (zwanych też → mikrolitycznymi) używane przez *Homo erectus* w okresie 450-300 tys. lat temu. Narzędzia te formowano retuszami zębatymi, często z odłupków odbijanych nie tylko od otoczaków z jednostronnym ostrzem, ale też ze specjalnych rdzeni. W zależności od kształtu i typu retuszu miały one bardziej zróżnicowane funkcje. Świadczą o tym znaleziska w stanowiskach doskonale zachowanych w trawertynach środkowoeuropejskich, takich jak → Vértesszőllös (w pn. Węgrzech) i → Bilzingsleben (Niemcy, Turyngia), gdzie odkryto czaszki *Homo erectus*. W Vértesszőllös znaleziono ogniska otoczone murkami kamiennymi oraz miejsca ćwiartowania zwierząt. Nie jest pewne, czy zwierzęta (konie, byki, jelenie) były upolowane przez człowieka czy też zabite przez drapieżniki. W Bilzingsleben odkryto rozległe obozowisko ze śladami trzech okrągłych szałasów, przed którymi znajdowały się ogniska. Na uwagę zasługuje odrębna lokalizacja miejsc wytwarzania narzędzi, obróbki kości, przygotowywania pokarmów, częściowo na powierzchniach utwardzonych brukiem kamiennym. Do tej samej grupy kulturowej *Homo erectus* należą najstarsze ślady kultury ludzkiej odkryte na ziemiach polskich (Trzebnica k. Wrocławia, Rusko k. Strzegomia na Śląsku), datowane pomiędzy 500 a 350 tys. lat temu.

Ryc. 36. Bruk kamienny i leżące na nim połupane kości w stanowisku Bilzingsleben, Niemcy [fot. Janusz K. Kozłowski]

Rozdział VII

CZŁOWIEK NEANDERTALSKI I ODRĘBNOŚĆ ROZWOJU KULTUROWEGO W ŚRODKOWYM PALEOLICIE EUROPY

Janusz K. Kozłowski

Do niedawna pod pojęciem środkowego paleolitu rozumiano jedynie okres występowania w Europie klasycznych neandertalczyków, czyli okres ostatniego interglacjału i wczesnej fazy ostatniego zlodowacenia (strefy izotopowe 5 i 4). Okres ten był utożsamiany z występowaniem przemysłów → mustierskich (od n. stan. → Le Moustier w Dordogne we Francji). Ostatnie badania nad filogenezą człowieka neandertalskiego oraz odkrycia przemysłów mustierskich starszych od ostatniego interglacjału skłaniają do rozszerzenia pojęcia środkowego paleolitu co najmniej na okres od 300 tys. do 40 tys. lat temu i wydzielenia dwu faz: fazy starszej — formowania się neandertalczyków i ich kultury (300-130 tys. lat temu, strefy izotopowe 8-6), i fazy młodszej — występowanie klasycznych form neandertalczyków i kultur kompleksu mustierskiego oraz mikockiego (od groty La Micoque w Dordogne, Francja — 130-40 tys. lat temu, strefy izotopowe 5-4).

Starsza faza środkowego paleolitu

Ponad 500 tys. lat temu ewolucja biologiczna w Europie zmierzała w kierunku odrębnym niż w innych częściach Starego Świata, co widoczne jest już w morfologii najwcześniejszych populacji europejskich *Homo erectus*, przede wszystkim osobników z Atapuerca i *Homo heidelbergensis*. Także formy późniejsze *Homo erectus*, np. znaleziska zarówno z zach. (Swanscombe, → Biache Saint Vaast, Fontechevade, Steinheim), jak i środk. Europy (Bilzingsleben i Vértesszőllös) można zaliczyć do form preneandertalskich, gdyż w różnym stopniu pojawiają się u nich cechy neandertalskie (głównie dotyczące mózgoczaszki i kości twarzy). Data pojawienia się właściwych neandertalczyków jest dyskusyjna, gdyż występują rozbieżności dotyczące chronologii niektórych znalezisk neandertalczyków (np. z Taubach-Ehringsdorf w Niemczech). Rozbieżności te sięgają okresu od 250 tys. do 100 tys. lat temu. Większość jednak klasycznych neandertalczyków europejskich jest datowana na okres późniejszy od 150 tys. lat temu.

Wielu badaczy rozwój neandertalczyków łączy ze zmianami klimatycznymi i paleogeograficznymi w Europie podczas stref izotopowych 8 i 6. Był to okres wielkich transgresji lodowców skandynawskich, które objęły znaczną część Europy: na zachodzie Nizu Europejskiego było to tzw. zlodowacenie Soławy odpowiadające zlodowaceniu środkowopolskiemu, które miało zasięg mniejszy od poprzedniego zlodowacenia Elstery (południowopolskiego); na Niżu Wschod-

nioeuropejskim — tzw. zlodowacenie dnieprzańskie, które miało największy zasięg, wliczając wielkie loby (jęzory) wcinające się dolinami Dniepru, Donu i Wołgi daleko na południe. W rezultacie większość wód od czoła lądolodu była odprowadzana do zlewiska M. Czarnego; istnienie lobu wcinającego się głęboko w Bramę Morawską spowodowało przelewanie się wód przez wododział oddzielający dolinę górnej Odry od Bečvy i odprowadzanie wód do dorzecza Dunaju. Tak wielkie przesunięcie czoła lądolodu na południe spowodowało objęcie strefą peryglacjalną znacznych części Europy; strefa ta sięgała nawet do krajów śródziemnomorskich. Uwięzienie wód w lodowcach kontynentalnych i górskich spowodowało obniżenie poziomu mórz wokół Europy, łącznie z M. Czarnym, natomiast M. Kaspijskie znajdowało się wówczas w fazie transgresywnej, utrudniając komunikację pomiędzy Europą i Azją. Stanowiska archeologiczne położone na Niżu Europejskim (np. Maastricht-Belvedere w Holandii) świadczą o wysokim stopniu przystosowania się ówczesnych populacji do warunków peryglacjalnych, panujących w okresie izotopowym 8 (ok. 270-250 tys. lat temu).

Okres izotopowy 8-6 (300-130 tys. lat temu), określany czasem jako kompleks risski (od zlodowacenia Riss w Alpach), pod względem kulturowym cechuje zastępowanie technologii formowania pięściaków z brył kamienia zaawansowanymi technologiami odłupkowymi polegającymi na uzyskiwaniu odłupków o pożądanym kształcie w wyniku odpowiedniego przygotowania rdzeni. Ten bardziej złożony proces technologiczny wymagał z jednej strony starannego planowania czynności, z drugiej — wiązał się z wyraźnym oddzieleniem poszczególnych etapów produkcji: przygotowania rdzenia, oddzielenia odłupka pożądanego kształtu, ponownego przygotowania rdzenia, oddzielania dalszych odłupków, ewentualnego retuszowania odłupków. Poszczególne etapy procesu technologicznego mogły być wykonywane w różnych miejscach, nawet przez różnych osobników, co wymagało odpowiedniego stopnia organizacji i bardziej zaawansowanego systemu porozumiewania się (języka). Jednocześnie mniejszy ciężar narzędzi odłupkowych w porównaniu z ciężkimi pięściakami sprzyjał większej mobilności ludności. Umożliwiało to z kolei sezonowe przemieszczanie się w strefie peryglacjalnej w celu uniknięcia surowych zim.

Ryc. 37. Europa podczas przedostatniego zlodowacenia (stadiał Odry)

Przekształcenie się przemysłów aszelskich w przemysły lewaluaskie dokonało się głównie w zach. Europie, ale dzięki wzmożonej mobilności grupy ludności, u której przeważała technologia lewaluaska, dotarło ono także do Europy Środk. (Markkleeberg k. Lipska, Korolewo na Ukrainie Zakarpackiej — poziomy VI-V, Piekary IIa k. Krakowa). Nie oznacza to bynajmniej, że w zach. Europie całkowicie zanikły tradycje aszelskie, lokalnie mogły dotrwać aż do ostatniego interglacjału. W Europie Środk. wraz z techniką lewaluaską, już w okresie przedostatniego zlodowacenia, pojawiły się pierwsze → ostrza liściowate.

Ryc. 38. Najwcześniejsze w Europie ostrza liściowate ze stanowiska w Korolewie na Ukrainie Zakarpackiej
[fot. Janusz K. Kozłowski]

W grupach, których rozwój opierał się na kulturze aszelskiej, występowała w tym czasie duża zmienność zachowań: w niektórych regionach poszczególne czynności były wykonywane w różnych miejscach (np. obróbka kamienia, dzielenie zdobyczy łowieckiej, przygotowywanie posiłków), na co wskazują stanowiska w pn. Francji (np. Biache-St.-Vaast datowane na ok. 200 tys. lat temu). W innych regionach, np. w pd. Francji, w obozowiskach zakładanych w jaskiniach, wszystkie te czynności wykonywane były w jednym miejscu, wokół ognisk i szałasów wymoszczonych trawą morską (grota Lazaret w Nicei datowana na ok. 240 tys. lat temu).

W Europie Środk. i Wsch. obok przemysłów lewaluaskich występowały mikrolityczne przemysły odłupkowe znane już w dolnym paleolicie. Przemysły te charakteryzowały się półsurowcem odłupkowym o przypadkowych kształtach, uzyskiwanym z rdzeni bez specjalnego przygotowania, przerabianym na narzędzia najczęściej zębatymi retuszami. Przemysły takie są spotykane w Europie Środk. (np. tzw. taubachen — w trawertynach okolic Taubach k. Weimaru; w trawertynach wsch. Słowacji — np. w miejscowości Rožbachy), Europie Wsch. (stanowiska takie jak Chriszczi i Michajłowka nad dolnym Donem) i Pd.-Wsch. (jaskinia Yarimburgaz w europejskiej części Turcji). Podobne przemysły pojawiały się też sporadycznie w Europie Zach. (np. tzw. tayacen — n. od miejs. Les Eyzies-de-Tayac w Dordonii, Francja).

W okresie kompleksu risskiego — niezależnie od przemysłów lewaluaskich i taubachenu — formowały się tradycje kulturowe, które stały się podłożem klasycznej kultury mustierskiej następnego okresu. Przykładem może być stanowisko w nawisie → Vaufrey w Dordogne (Francja), gdzie szczególnie interesujące jest występowanie typowej kultury mustierskiej z techniką lewaluaską w warstwie VIII. Kości gatunków zwierząt wymarłych przed ostatnim interglacjałem oraz datowania TL i uranowo-torowe potwierdzają przynależność tych znalezisk do kompleksu risskiego. Dobrze zachowały się zwłaszcza warstwy kulturowe wykazujące przestrzenne zróżnicowanie stref funkcjonalnych obozowisk wokół ognisk. Odkrycia w Ehringsdorf pod Weimarem świadczą o istnieniu w Niemczech Środk., poczynając od 200 tys. lat temu, przemysłów mustierskich; na uwagę zasługują mocno eksploatowane i wielokrotnie naprawiane narzędzia, głównie zgrzebła. Szereg warstw

Ryc. 39. Kamieniołom w Ehringsdorf pod Weimarem, gdzie w warstwach trawertynu odkryto obozowiska neandertalskie i szczątki kostne neandertalczyków [fot. Janusz K. Kozłowski]

zawierających węgle drzewne występujących w profilach trawertynów weimarskich potwierdza stabilność osadnictwa w tym rejonie. Znalezione tu szczątki kostne wskazują, że już w tym czasie pojawił się człowiek neandertalski.

Typowe znaleziska mustierskie z kompleksu risskiego odkryto też na Plw. Bałkańskim, w jednej z najdłuższych kolumn stratygraficznych zbadanych w Jaskini → Crvena Stijena k. Niksic w Czarnogórze. Pojawienie się na pd. wschodnie Europy tak wczesnych przemysłów mustierskich może być dowodem ekspansji neandertalczyków, czego efektem było pojawienie się ich przed ostatnim interglacjałem (ponad 150 tys. lat temu) w pd. Anatolii (jaskinia Karain k. Antalii w Turcji).

Młodsza faza środkowego paleolitu (130-40 tys. lat temu)

W ostatnim interglacjale (ok. 130-110 tys. lat temu) w Europie pojawiają się najbardziej klasyczne formy neandertalczyków, których szczątki znaleziono w stanowiskach: Saccopastore we Włoszech i → Krapina w Chorwacji. Dominującą formą kultury neandertalczyków był kompleks mustierski, występujący w całej Europie. Dopiero we wczesnej fazie ostatniego zlodowacenia (110-60 tys. lat temu) pojawia się, głównie w Europie Środk.-Wsch., alternatywna jednostka kulturowa (określana jako kultura wschodniomikocka), charakteryzująca się renesansem technik dwustronnej obróbki kamienia do produkcji narzędzi różniących się jednak od klasycznych pięściaków aszelskich.

Ryc. 40. Czaszka klasycznego neandertalczyka znaleziona w Chapelle-aux-Saints (po lewej) oraz *Homo sapiens sapiens* znaleziona w Cro-Magnon, ze zbiorów Muzeum Prehistorycznego Uniwersytetu w Liège [fot. A. Leroy]

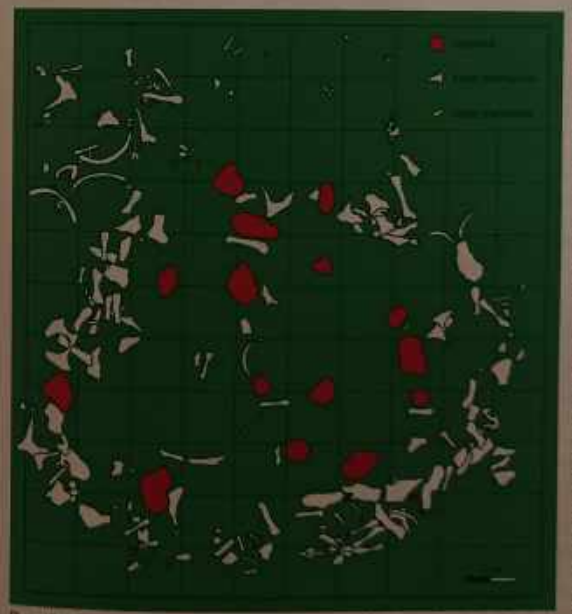
Kultura materialna człowieka neandertalskiego jest oparta przede wszystkim na wyrobach kamiennych, aczkolwiek większość z nich ujawnia ślady obróbki drewna. Niestety, tylko bardzo niewiele stanowisk mustierskich zawiera wyroby drewniane (do wyjątkowych należą np. Abri Romani w Katalonii, gdzie w trawertynach zachowały się odciski przedmiotów drewnianych, lub Lehringen w Dolnej Saksonii, Niemcy, gdzie zachowała się drewniana włócznia podobna do znajdowanych w stanowiskach dolnopaleolitycznych). Coraz większą rolę w niektórych regionach odgrywała też kość, którą obrabiano w tym okresie jak kamień, odbijając odłupki i retuszując ich krawędzie.

Obróbka kamienia w środkowym paleolicie polegała na dwóch podstawowych technikach: lewaluaskiej, która pozwalała odbijać odłupki określonego kształtu, oraz na technice rdzenia dyskoidalnego podobnego do otoczaka z dwustronnym ostrzem, którą uzyskiwano grube odłupki o kształcie nieregularnego trójkąta. Odłupki te były przerabiane technikami retuszu marginalnego lub powierzchniowego na narzędzia określane, w zależności od położenia i kształtu retuszowanej krawędzi, jako różne typy ostrzy i zgrzebeł. Pojawiają się też narzędzia typu górnopaleolitycznego (drapacze, rylce, przekłuwacze) oraz dwustronne ostrza liściowate. Jak wspomniano wyżej, w środkowym paleolicie stosowano też technikę dwustronnej obróbki rdzeniowej, produkując pięściaki typu aszelskiego i mikockiego. W przeciwieństwie do dawnych poglądów przyjmujących, że poszczególne typy narzędzi środkowopaleolitycznych były ostatecznym produktem, a ich kształt odzwierciedlał zamierzoną z góry intencję wytwórcy, dziś coraz powszechniejszy jest pogląd, że kształt narzędzi, a także ich funkcje zmieniały się w procesie użytkowania i naprawy. Mówi się wówczas o transformacji i redukcji narzędzi kamiennych. Sposoby zaopatrywania się w surowce do produkcji narzędzi były w tym okresie wyraźnie zróżnicowane: na terenie zach. Europy neandertalczycy użytkowali surowce zbierane z reguły w promieniu do ok. 100 km, natomiast w Europie Środk. ruchliwość grup musiała być większa, ponieważ surowce pochodzą nawet z odległości 200 do 300 km od stanowisk.

W środkowym paleolicie wzrosła rola pożywienia mięsnego. Potwierdzają to nie tylko badania zużycia zębów u neandertalczyków, ale przede wszystkim skład izotopów stałych (sodu i wapnia) w ich kościach, który zbliżony jest do składu tych izotopów w kościach współczesnych nam drapieżników. Nie ulega wątpliwości, że większość pożywienia mięsnego pochodziła z polowań. Obserwuje się jednak dużą płynność strategii łowieckich, która była zapewne jednym z czynników umożliwiających opanowanie różnych środowisk, zmieniających się wielokrotnie wraz ze zmianami klimatu. Obok polowań na rozmaite gatunki zwierząt zamieszkujące różne środowiska istnieją też dowody na przeprowadzanie selekcji określonych gatunków. W niektórych przypadkach obie strategie uzupełniały się w poszczególnych sezonach. Przykładem są interglacjalne warstwy jaskini Sclayn w Belgii świadczące o tym, że obok polowań na sarny w niektórych okresach roku zadowalano się pojedynczymi okazami innych zwierząt, w tym nie gardząc mięsem zwierząt upolowanych przez drapieżniki. W innych stanowiskach mustierskich obserwuje się wyraźną selekcję gatunków, na które polowano, czego dowodem są duże nagromadzenia kości jednego gatunku, np. bizonów w → Mauran (nad górną Garonną, Francja), koni w Polsce Środk. (→ Zwoleń k. Radomia), dzikich osłów na Krymie i dzikich kóz na Kaukazie. Wciąż dyskusyjną kwestią jest specjalizacja neandertalczyków w polowaniach na niedźwiedzie, co sugerowano dawniej na podstawie jaskiniowych stanowisk alpejskich (jaskinie te były zapewne naturalnymi siedzibami tych zwierząt), aczkolwiek ostatnio zdają się to potwierdzać niektóre stanowiska nizinne (np. Biache-St.-Vaast w pn. Francji czy → Erd k. Budapesztu).

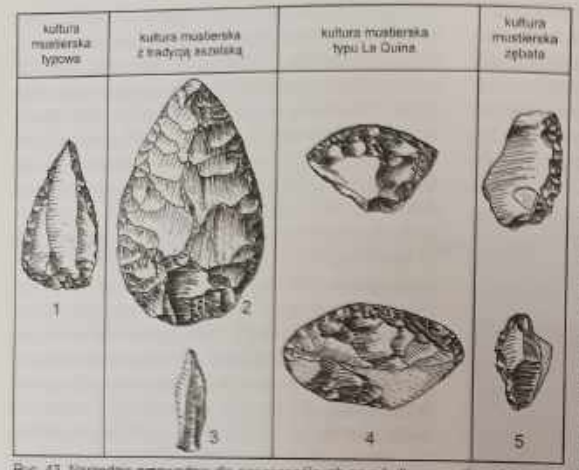

Ryc. 41. Widok stanowiska w Mołodowej I w dolinie Dniestru, Ukraina [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 42. Plan zagrody z kości mamutów ze stanowiska Mołodowa I w dolinie Dniestru na Ukrainie

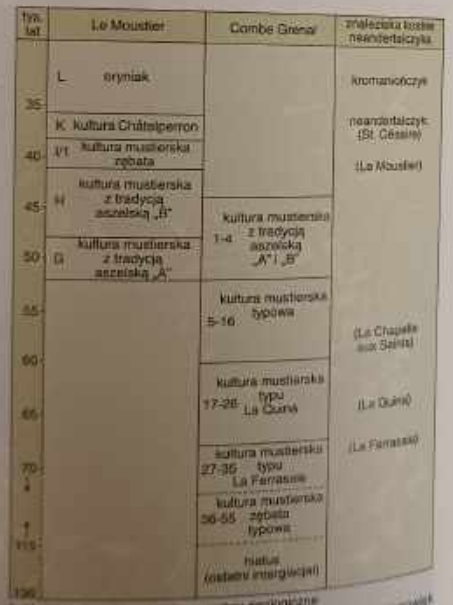
Życie neandertalczyków w coraz większym stopniu koncentrowało się wokół ognisk, często otaczanych kamieniami, obok których znajdowały się konstrukcje mieszkalne. Do ich wznoszenia neandertalczycy wykorzystywali nie tylko kamienie i gałęzie, ale wraz z opanowaniem strefy tundrowej pozbawionej drzew, głównie w Europie Wsch., jako materiału konstrukcyjnego zaczęto używać kości dużych ssaków, przede wszystkim mamutów. Kości te służyły nie tylko do konstrukcji dużych

Ryc. 43. Narzędzia przewodnie dla poszczególnych grup kultury mustierskiej: 1 — ostrze mustierskie, 2 — pięściak, 3 — nóż łyżkowy, 4 — zgrzebła, 5 — narzędzia zębate

ogrodzeń (do 8 m średnicy) terenu wokół ognisk (np. w → Mołodowej I nad Dniestrem na Ukrainie), ale także do budowy małych szałasów i półziemianek (np. Ripiceni-Izvor w Rumunii). W Europie Zach. materiałem, z którego wznoszono murki, ciągle był kamień; kamieniami otaczano obozowiska lub tylko legowiska (np. Ederthal-Buhlen w Niemczech; Grainfollet w Bretanii, Francja; Cueva → Morin w Kantabrii, Hiszpania).

Wewnętrzne rozplanowanie obozowisk wskazuje na to, że życie społeczne było zorganizowane; wiele czynności wykonywanych było w częściach tych samych obozowisk, ewentualnie istniały obozowiska wyspecjalizowane. W obozowiskach podstawowych, znajdujących się głównie w jaskiniach, ćwiartowano zwierzęta, przygotowywano pokarm, obrabiano kamień i retuszowano narzędzia kamienne. Poza jaskiniami znajdowały się tymczasowe obozowiska łowieckie oraz pracownie obróbki kamienia, w których produkowano odłupki jako półsurowiec do wyrobu narzędzi lub gotowe narzędzia, a także miejsca zabijania i ćwiartowania zwierząt. Znane są też obozowiska podstawowe otwarte, zamieszkiwane przez dłuższy czas, podzielone na kilka stref, np. na pracownię obróbki surowców kamiennych, strefę ćwiartowania tusz zwierzęcych przyniesionych do obozowiska, miejsce rozbijania kości celem wydobycia szpiku, miejsce gotowania pokarmów. Każde z tak wyspecjalizowanych miejsc charakteryzował specyficzny zestaw narzędzi służących do wykonywania określonych czynności. Dlatego wiele trudności sprawia interpretacja inwentarzy narzędzi (czy szerzej wszystkich wyrobów kamiennych) występujących w poszczególnych stanowiskach i w ich częściach. Podstawowym pytaniem jest pytanie o to, jak odróżnić podobieństwa tych inwentarzy wynikające tylko ze zbieżności funkcjonalnej od tych, które wyrażają pokrewieństwo kulturowe i biologiczne ich wytwórców. Dodatkowe trudności sprawia niestabilność form narzędzi oraz zmiana ich funkcji podczas użytkowania i po ich naprawie. W rezultacie podobieństwa inwentarzy kamiennych mogą być też efektem długotrwałe-

L, K, I/1, H, G, 1-55 — kolejne warstwy geologiczne

Ryc. 44. Sekwencje stratygraficzne najważniejszych stanowisk mustierskich w zach. Europie: Le Moustier i Combe Grenal dep. Dordogne, Francja. Kolejność występowania poszczególnych grup kultury mustierskiej i ich chronologia oparta na metodzie termoluminescencyjnej

go użytkowania narzędzi i ich przeróbek, co wynikało z długiego okresu zasiedlania stanowisk.

Badania nad strukturą jakościowo-ilościową inwentarzy mustierskich podjęto jeszcze w latach 40. Francuski archeolog F. Bordes pierwszy sporządził listy typów narzędzi, które pozwalały porównywać inwentarze na podstawie różnic między poszczególnymi typami narzędzi. W ten sposób wyróżnił w zach. Europie, opierając się na wysokości udziału zgrzebeł w zespołach mustierskich, pięć grup:

1) typowa kultura mustierska — ze średnim udziałem zgrzebeł i obecnością ostrzy mustierskich;

2) kultura mustierska z tradycją aszelską — ze średnim udziałem zgrzebeł oraz z obecnością sercowatych pięściaków;

3) kultura mustierska typu La Ferrassie — z wysokim udziałem zgrzebeł, ale równocześnie z lewaluaską techniką produkcji odłupków, ostrzy i wiórów;

4) kultura mustierska typu → La Quina — z wysokim wskaźnikiem zgrzebeł, głównie transwersalnych, bez techniki lewaluaskiej;

5) kultura mustierska z narzędziami zębatymi — z niskim udziałem zgrzebeł zastąpionych licznymi narzędziami zębatymi i wnękowymi.

Z wyjątkiem kultury mustierskiej z tradycją aszelską, która jest zjawiskiem wyłącznie zachodnioeuropejskim, wszystkie wyróżnione grupy (facjesy) występują niemal w całej Europie bez wyraźnie rozgraniczonych terytoriów. Ten fakt przemawia przeciwko traktowaniu tych grup jako przejawu różnych tradycji kulturowych lub różnych grup etnicznych. Z drugiej jednak strony podejmowana przez L. Binforda interpretacja tych grup, np. kultury mustierskiej z narzędziami zębatymi lub kultury mustierskiej typowej dla schronisk łowieckich jako miejsc, gdzie dokonywano obróbki drewna, jest nieprzekonywająca z uwagi na wielofunkcyjny charakter wielu narzędzi mustierskich. Podlegały one także naprawom i przeróbkom, a więc nie były porzucane każdorazowo po spełnieniu określonych funkcji. Z kolei dopatrywanie się w tych grupach kolejnych faz rozwojowych kompleksu mustierskiego (P. Mellars) wydaje się też nieuzasadnione z uwagi na różną kolejność ich

Ryc. 45. Europa w okresie wczesnej fazy ostatniego zlodowacenia (ok. 100-60 tys. lat temu)

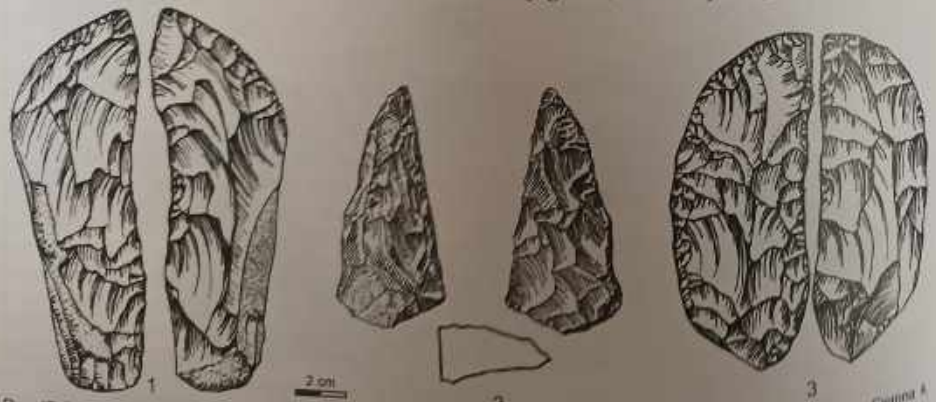
występowania w profilach stanowisk wielowarstwowych. Ostatnio uważa się, że grupy te są przejawem różnych stadiów zużycia i napraw narzędzi odłupkowych, głównie zgrzebeł i ostrzy (H. Dibble), co może dotyczyć jednakże tylko niektórych grup, np. typowej kultury mustierskiej i kultury mustierskiej typu La Quina. Jak widać przyczyny zróżnicowania kultury mustierskiej były bardzo złożone.

Obok zróżnicowania kompleksu mustierskiego opartego na zespołach zachodnioeuropejskich, głównie z wczesnej fazy ostatniego zlodowacenia, patrząc z perspektywy całej Europy, można wyróżnić inny typ zróżnicowania zespołów środkowopaleolitycznych, na podstawie określonych stref geograficznych. Przykładem takiego zróżnicowania jest — we wczesnej fazie ostatniego zlodowacenia (100-60 tys. lat temu) — rozgraniczenie strefy północnej obejmującej niż i wyżyny środkowoeuropejskie, w której dominują zespoły określane jako wschodniomikockie, i strefy południowej (dorzecze środkowego i dolnego Dunaju, Bałkany), w której dominują zespoły typowej kultury mustierskiej. Obie strefy tylko w niewielkim stopniu się zazębiają (np. na Morawach, w zach. Słowacji i na Krymie).

Wymienione jednostki kulturowo-geograficzne archeolodzy skłonni są interpretować jako przejaw różnych tradycji kulturowych, ewentualnie nawet grup etnicznych występujących wśród neandertalczyków. Niestety pochodzenie tradycji wschodniomikockiej ciągle nie jest jasne: wprawdzie wykształcenie specyficznej technologii produkcji asymetrycznych pięściaków i dwustronnych noży nastąpiło jeszcze ponad 200 tys. lat temu w pd.-zach. Europie (dolne warstwy eponimicznego stanowiska La Micoque w Dordogne), to jednak wciąż brak kontynuacji pomiędzy zachodnimi zespołami mikockimi a późniejszymi o 100 tys. lat zespołami środkowoeuropejskimi. Obszar występowania zespołów wschodniomikockich jest też zróżnicowany na wiele jednostek lokalnych, takich jak grupa → Bockstein w Niemczech, grupa prądnicka w Polsce (od doliny Prądnika, w której znajduje się Jaskinia Ciemna w Ojcowie), grupa akkajska na Ukrainie (od stanowiska → Zaskalnaja, Ak-Kaja na Krymie) i w Rosji grupa wołgogradzka (od stanowiska Sucha Meczetka k. Wołgogradu) oraz na przedpolu Kaukazu. Wraz

Ryc. 46. Narzędzia kamienne kultury wschodniomikockiej z Krymu, stanowisko Zaskalnaja V k. Simferopola [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 47. Przewodnie zabytki (noże-zgrzebła) z okresu kultury wschodniomikockiej: 1, 3 — typu prądnickiego (Jaskinia Ciemna k. Ojcowa); 2 — typu Bockstein (jaskinia Bockstein, Niemcy)

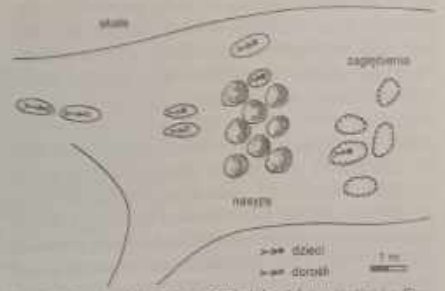

Ryc. 48. Ornament na kości wykonany przez człowieka neandertalskiego (jaskinia Bacho Kiro w Bułgarii — warstwa 12, datowana na ok. 46 tys. lat temu)

z inwentarzami kamiennymi wschodniomikockimi odkryto dość liczne szczątki kostne typowych neandertalczyków (np. w Jaskini → Kulnej na Morawach datowane na ok. 50 tys. lat temu, Jaskini Zaskalnaja V na Krymie), co świadczy o tym, że byli oni twórcami kultury wschodniomikockiej.

Południowa prowincja typowej kultury mustierskiej jest mniej zróżnicowana; różnice polegają przede wszystkim na ilościowym stosunku nie zmienionych retuszami odłupków, ostrzy i wiórów lewaluaskich do retuszowanych zgrzebeł i ostrzy mustierskich. Stosunek ten jest przede wszystkim wyrazem intensywności użytkowania narzędzi i okresu zamieszkiwania stanowisk. Może też być wyrazem łatwego dostępu do dobrych surowców krzemiennych na miejscu, np. stanowiska w dolinie Dniestru i Prutu. Mały udział narzędzi retuszowanych jest uzasadniony obfitością doskonałego krzemienia kredowego, z którego można było bez trudu wykonać, po zużyciu jednych, następne narzędzia. W stanowiskach tej grupy odkryto również ostrza liściowate (np. nad Prutem — zespoły typu Stinka i Trynka w Republice Mołdowa, oraz na Bałkanach — zespoły typu Muselievo-Kokkinopilos w Bułgarii i Grecji). Niestety, na obszarze tej prowincji kulturowo-geograficznej nie odkryto dotychczas szczątków kostnych neandertalczyka. W miarę rozwoju kultury neandertalczyków w Europie następuje postęp, który jednak nie ogarnia całego systemu kulturowego i nie występuje w sposób ciągły. Świadczy o tym to, iż pod względem intelektualnym człowiek neandertalski był bliski współczesnemu *Homo sapiens*.

Podczas środkowego paleolitu powstały też zalążki prawie wszystkich innowacji charakterystycznych dla górnego paleolitu, szczególnie w dziedzinie kultury duchowej i symbolicznej, co wskazuje na konieczność istnienia języka umożliwiającego przekazywanie znaczenia tych symboli. Obecność artykułowanego języka potwierdzają też badania anatomiczne dotyczące organów mowy. Do kultury symbolicznej należy zaliczyć różnego typu zawieszki (m.in. przekłute zęby i kości), a także kości z regularnie powtarzającymi się nacięciami (np. z jaskini → Bacho Kiro w Bułgarii, warstwa 12), a nawet kamienie z ornamentami linearnymi (np. z mustierskiego stanowiska Quneitra w Izraelu, datowane też na ok. 50 tys. lat temu). Przejawem kultury duchowej neandertalczyków jest również fakt grzebania zmarłych, o czym świadczą stanowiska odkryte zarówno w Europie (La Ferrassie, Le Moustier), jak również w Azji (→ Kebara w Izraelu, Dederieh w Syrii, → Shanidar w Iraku, Teszik-Tasz w Uzbekistanie). Zmarli nie byli wprawdzie wyposażeni w dary grobowe (może z wyjątkiem poroży dzikich kóz z Teszik-Tasz), ale zwłoki znajdowały się w celowo wykopanych jamach grobowych, niekiedy pokrywano je kopczykami ziemnymi. Na szczególną uwagę zasługuje obecność pyłków kwiatów przy grobie neandertalczyka z Shanidar (pochówek H8-9), co może być oznaką bardzo subtelnego wyrazu przywiązania do zmarłego.

Ryc. 49. Plan cmentarzyska neandertalczyków w jaskini La Ferrassie we Francji

Rozdział VIII

ARCHAICZNY *HOMO SAPIENS* W AFRYCE I KULTURY ŚRODKOWEJ EPOKI KAMIENIA

Janusz K. Kozłowski

Zainteresowanie okresem środkowej epoki kamienia, który w Afryce odpowiada czasom pomiędzy 300 tys. a 40/20 tys. lat temu, wiąże się z hipotezą, iż z Afryki wywodzą się bezpośredni przodkowie człowieka współczesnego. Hipoteza ta, określana jako Out of Africa, przyjmuje, że ewolucja od *Homo erectus* do *Homo sapiens sapiens* dokonała się jedynie na terenie Afryki, z której nastąpiło rozprzestrzenienie się człowieka współczesnego na obszar całej ekumeny. Przeciwstawiając się policentrycznej genezie *Homo sapiens sapiens* (określanej jako hipoteza kandelabru), znajduje ona poparcie w wynikach badań paleogenetycznych, które prowadzą do wniosku o monocentrycznej genezie człowieka współczesnego. Pierwotny ośrodek powstania *Homo sapiens sapiens* znajdował się w Afryce, na co wskazuje najwięcej cech wspólnych dla różnych grup ludzkich występujących właśnie we współczesnych populacjach afrykańskich. Opierając się na przypuszczalnym tempie różnicowania mitochondrialnego DNA, można przypuszczać, że wyodrębnienie *Homo sapiens sapiens* w afrykańskiej kolebce mogło nastąpić (w zależności od danych przytaczanych przez różnych autorów) pomiędzy 280/200 tys. a 140/126 tys. lat temu. Oceny oparte na całym genomie mitochondrialnym są bardziej ostrożne (ok. 143 tys. lat), podobnie jak ostatnie oceny oparte na nuklearnym DNA (112 tys. lat). Niezależnie od tego, która z hipotez zostanie uwzględniona, jedno jest bezsporne — pojawienie się człowieka współczesnego przypada w Afryce na okres określany jako środkowa epoka kamienia.

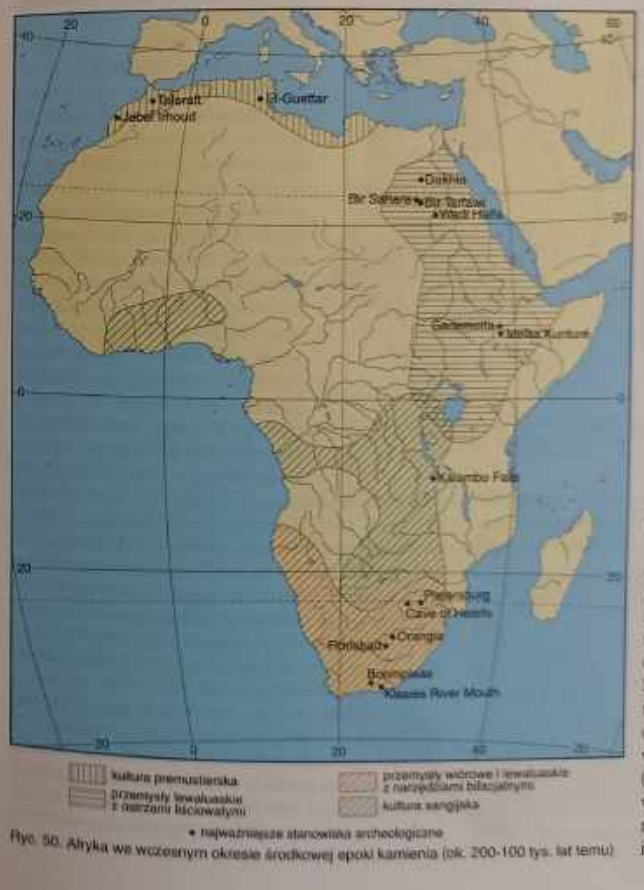
Z punktu widzenia rozwoju kulturowego, a szczególnie technologicznego, w okresie 300-200 tys. lat temu przemysły aszelskie były zastępowane w Afryce głównie przez przemysły odłupkowe, charakteryzujące się umiejętnością odbijania odłupków o zamierzonym kształcie, np. prostokątnym lub trójkątnym. Zastosowanie techniki lewaluaskiej, polegającej na przygotowaniu odłupni rdzenia odbiciami dośrodkowymi i eksploatowanych jako rdzenie jedno- lub dwupiętowe, prowadziło do uzyskiwania pojedynczych odłupków czworokątnych lub owalnych. Specjalny wariant tej techniki w Afryce Pd. jest określany jako Victoria West. Inne techniki formowania specjalnego kształtu odłupków, także pojawiające się u schyłku kultury aszelskiej, takie jak Kombewa i Tabelbala-Tachengit (zob. rozdz. V), służyły przede wszystkim do wytwarzania rozłupców (cleavers). Jednocześnie z postępem technik odłupkowych udoskonaleniu ulegają techniki produkcji narzędzi dwustronnych, które z aszelskich pięściaków rozwijają się w ostrza liściowate.

W Afryce Pd. i Wsch. kompleks aszelski zostaje zastąpiony przez przemysły o dominującej technice lewaluaskiej, charakteryzujące się narzędziami retuszowanymi typu mustierskiego, takimi jak ostrza i zgrzebła. Przemysły te w różnym stopniu zachowały ostrza dwustronne, często o bardzo zróżnicowanych kształtach i określane były w literaturze jako ostrza typu Still Bay (n. od miejs. w pd.-zach. części RPA Stilbaay — ang. Still Bay, w której odkryto stanowiska powierzchniowe). Termin ten został ostatnio zarzucony na rzecz oznaczeń ściśle regionalnych, jak np. grupa → Pietersburg w Transwalu. Badania stanowisk w → Klasies River Mouth w Kraju Przylądkowym wskazują, że przemysły typu Pietersburg występują w długiej sekwencji nawarstwień jaskiń i nawisów nadmorskich rozpoczynającej się ponad 120 tys. lat temu. Także sekwencja warstw Cave of Hearths w pn. Transwalu wykazuje rozwój od późnej kultury aszelskiej do grupy Pietersburg; cechą charakterystyczną jest nie tylko produkcja ostrzy i odłupków lewaluaskich, ale też wiórów.

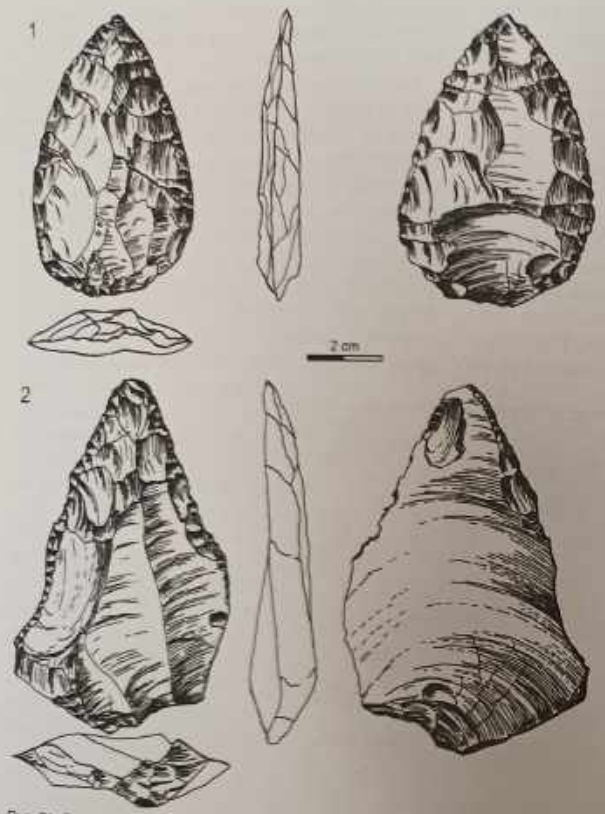
Dzięki temu, że udało się ustalić wiek stanowisk w rejonie jez. Gallas w Etiopii, m.in. stanowiska k. Gademotta, na ponad 150 tys. lat, potwierdziła się hipoteza o wczesnym pojawieniu się klasycznych przemysłów środkowej epoki kamienia w Afryce wraz z rozwiniętą techniką lewaluaską i ostrzami dwustronnymi.

W przeciwieństwie do zdominowanej przez przemysły o technologii lewaluaskiej pd. i wsch. Afryki zach. część Afryki Środk. zachowała inwentarze narzędzi rdzeniowych, głównie dużych, ciężkich ostrzy dwustronnych. Mają one niewątpliwie swe źródło w kulturze aszelskiej i świadczą o przystosowaniu się ludności do warunków panujących w równikowych lasach dorzecza Konga. Ciężkie narzędzia rdzeniowe występują przede wszystkim na terenie Konga, Zairu, Burundi i Rwandy. Bardziej na wschód towarzyszą im narzędzia odłupkowe oraz lżejsze formy ostrzy liściowatych przemysłu sangijskiego (od n. stan. w Sango Bay nad Jez. Wiktorii). Rozwój kultury aszelskiej w sangijską jest najlepiej udokumentowany w rejonie sławnych wodospadów Kalambo Falls w Zambii. Granica pomiędzy oboma kulturami przypada tam na okres ok. 200 tys. lat temu.

W pn. Afryce rozwój kultury aszelskiej został wyraźnie przerwany przez wysuszenie i ochłodzenie klimatu na terenie Sahary w okresie stadium izotopowego 8 (tj. 300-250 tys. lat temu). W kolejnym okresie wilgotnym — ok. 170-70 tys. lat temu — w oazach Pustyni Zachodniej (części Sahary położonej w Egipcie, na zachód od doliny Nilu), np. w Bir Tarfawi i → Bir Sahara, pojawiły się

Ryc. 50. Afryka we wczesnym okresie środkowej epoki kamienia (ok. 200-100 tys. lat temu)

Ryc. 51. Ostrza mustierskie z retuszami marginalnymi (1) i powierzchniowymi (2) ze stanowiska Gademotta w Etiopii (wg F. Wendorfa i R. Schilda)

grupy używające zarówno narzędzi dwustronnych asymetrycznych, jak i odłupkowych narzędzi typu mustierskiego. Jednocześnie nastąpił rozwój techniki lewaluaskiej i zróżnicowanie funkcjonalne obozowisk występujących na brzegach dawnych jezior (w odkrytych tam stanowiskach przeważają narzędzia zębate służące przede wszystkim do obróbki surowców roślinnych), na dnie wyschniętych jezior (gdzie znaleziono więcej zgrzebeł i ostrzy mustierskich służących przede wszystkim do ćwiartowania zwierząt) oraz na obrzeżeniu depresji otaczających jeziora (gdzie występowały zapewne stanowiska zamieszkiwane przez całą dobę; podczas nocy miejsca przy wodopojach były bowiem odwiedzane przez drapieżniki).

Ryc. 52. Stanowisko w depresji dawnego jeziora k. Bir Sahara, Sahara egipska (fot. Romuald Schild)

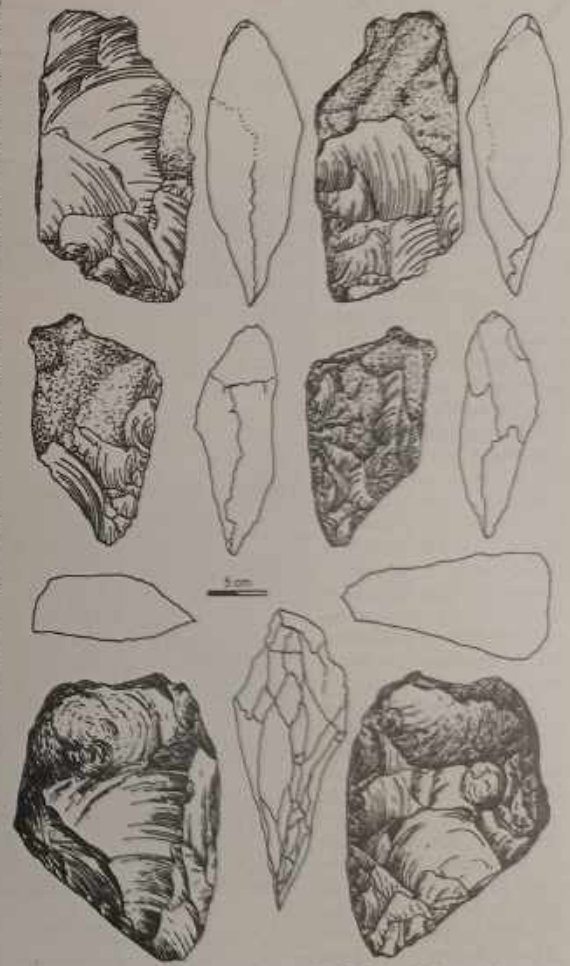
Wraz z rozwojem klasycznych przemysłów środkowej epoki kamienia o technologii lewaluaskiej obserwuje się także w Afryce Pd. ok. 120 tys. lat temu powstanie przemysłów zbliżonych do mustiersko-lewaluaskich, w których obok ostrzy jednostronnych występują dwustronne. Młodsze części długich sekwencji, m.in. takich stanowisk, jak Klasies River Mouth i Jaskini → Boomplaas (znajdujących się w Kraju Przylądkowym), wykazują interstratyfikację poziomów kulturowych grupy Pietersburg z przemysłami o → wiórowej technologii. W Klasies River Mouth przemysł taki określony jako Howieson's Poort charakteryzował się dodatkowo występowaniem narzędzi mikrolitycznych (segmentów, trapezów, półtylczaków mikrolitycznych) typowych w Afryce dopiero dla późnej epoki kamienia. Przemysł Howieson's Poort występuje równolegle z okresem pierwszego ochłodzenia po ostatnim interglacjale, datowanym na ok. 100-90 tys. lat temu.

Pojawienie się tak wcześnie w Afryce Pd. tej kultury, która była typowa dla czasów ponad 70 tys. lat późniejszych, wzbudziło licznie kontrowersje wśród prehistoryków. Dla wielu badaczy ten rozwinięty typ kultury materialnej łączyć należy z pierwszymi *Homo sapiens sapiens*, ewolucyjnie stojącymi wyżej niż formy archaiczne

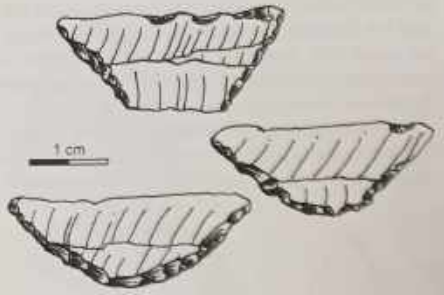
znane z wcześniejszych etapów środkowej epoki kamienia (np. z Florisbad w Orangii). Wspomniane tutaj poziomy Klasies River Mouth dostarczyły szczątków ludzkich, uważanych przez część antropologów za szczątki rozwiniętej formy *Homo sapiens sapiens*, podobnie jak i czaszka pochodząca z równie wcześnie datowanego znaleziska w Jaskini → Border na granicy pd. Afryki i Swazilandu. Część badaczy sądzi jednak, że zmiany technologiczne związane z przemysłem Howieson's Poort nie muszą oznaczać, że pojawił się nowy typ człowieka, ale są wynikiem dostosowania technologii do nowego środowiska, wymagającego odmiennych strategii łowieckich, a tym samym innych typów broni łowieckiej. Przypomnieć trzeba, że w Europie w okresie ok. 180-120 tys. lat temu obserwuje się krótkie okresy, w których pojawiła się technika wiórowa, bez konsekwencji w ewolucji biologicznej. Nie można pominąć opinii kwestionujących poprawność datowania sekwencji warstw w jaskiniach Klasies River Mouth. W związku z tym wspomnieć należy, że w Afryce Środkowowsch. na terenie Tanzanii występują długie sekwencje warstw zaliczanych do środkowej epoki kamienia (przemysły z małymi narzędziami dwustronnymi), które dopiero w okresie ok. 50-25 tys. lat temu stopniowo przechodzą w przemysły wiórowe, podobne do znanych z Howieson's Poort. Przekształcenie to, łącznie z pojawieniem się mikrolitycznych segmentów, jest charakterystyczne dla nawisów Mumba i Nasera położonych w rejonie parku Serengeti.

Ostatnie odkrycia w Afryce Środkowowsch. (m.in. w dolinie Semliki na terenie Zairu) wskazują, że ok. 100 tys. lat temu pojawiły się niektóre innowacje technologiczne, dotyczące także broni łowieckiej, które w pozostałej części Afryki i w Europie występowały dopiero ok. 20 tys. lat temu (np. kościane harpuny). Odkrycia te podbudowują hipotezę o subsaharyjskiej genezie człowieka współczesnego.

W młodszym etapie środkowej epoki kamienia wyodrębnia się obszar środkowozach. Afryki Równikowej, gdzie dominują grube narzędzia

Ryc. 53. Noże-zgzebła asymetryczne ze stanowiska Bir Tarfawi, Sahara egipska

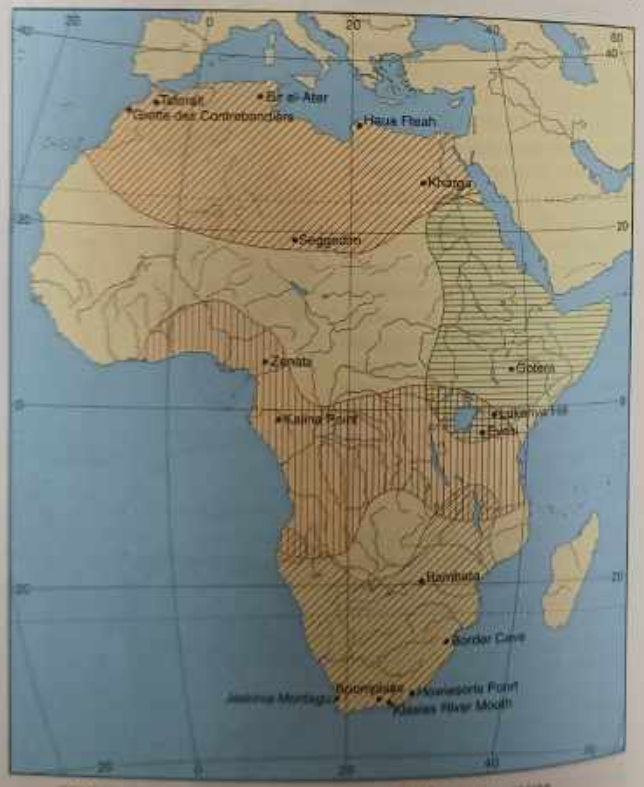

Ryc. 54. Zbrojniki mikrolityczne związane z grupą Howieson's Poort, RPA

rdzeniowe, typowe dla strefy lasu równikowego. Wywodzące się z tradycji sangijskiej przemysły określane są najczęściej mianem lupembijskich (od n. stan. Lupemba w Zairze) i charakteryzują się dość grubymi ostrzami dwustronnymi, siekierowatymi formami owalnymi oraz zwykłymi ostrzami liściowatymi. Dowodem na zaawansowanie tej technologii jest także obecność narzędzi wiórowych (np. półtylczaków i ostrzy z tylcem łukowatym). Określenie wieku stanowisk lupembijskich jest ciągle jeszcze niepewne; znaczna ich część może odpowiadać czasom bliskim początkowi późnej epoki kamienia, tj. ok. 30-20 tys. lat temu.

W Afryce Pn. miało miejsce intensywne zasiedlenie Sahary w okresie ostatniego interglacjału i w początkach ostatniego zlodowacenia (ok. 120-70 tys. lat temu), a także wystąpiły wyraźne różnice pomiędzy Maghrebem i Saharą Wsch. (Pustynią Zachodnią oraz doliną Nilu). Na terenie Maghrebu nastąpił wówczas rozwój przemysłów technologicznie i typologicznie bliskich europejskiemu kompleksowi mustierskiemu. Świadczą o tym stanowiska z terenu: Tunezji (El Guettar, Ain Metterchem), Algierii (Ain Mansoura) i Maroka (najniższe poziomy groty → Taforalt), które dostarczyły dowodów na istnienie tam przemysłów o technologii lewaluaskiej z typowymi mustierskimi zgrzebłami, nawiązującymi do zachodnioeuropejskiej grupy La Ferrassie.

Podobieństwa do europejskich grup mustierskich są jednak czysto formalne, gdyż w okresie ostatniego interglacjału nie występowały połączenia lądowe pomiędzy zach. Europą i Afryką. Jeśli europejska kultura mustierska była dziełem człowieka neandertalskiego, to przemysły

Ryc. 55. Afryka w późnym okresie środkowej epoki kamienia (70-40/20 tys. lat temu)

na terenie Maghrebu były dziełem archaicznych *Homo sapiens*. Świadczą o tym znaleziska z → Jebel Irhoud w pd. Maroku, gdzie szczątki kostne archaicznego *Homo sapiens* współwystępowały z wytworami przypominającymi europejską kulturę mustierską o technice lewaluaskiej. Datowanie Jebel Irhoud, pomimo pewnych kontrowersji, powinno zbliżać się do ok. 80 tys. lat temu.

Z kulturą mustierską Maghrebu wiąże się zagadkowa konstrukcja znajdująca się w stanowisku El Guettar (k. oazy Gafsa w Tunezji). Jest to rodzaj stożkowatego nagromadzenia regularnie kulistych, obrobionych kamieni wapiennych, o wys. ok. 0,75 m i średnicy przy podstawie ok. 1,4 m. W górnej części stosu znajdowały się wytwory krzemienne, m.in. wydłużone ostrza mustierskie, natomiast w centrum — połupane kości i zęby. Konstrukcji tej przypisuje się znaczenie magiczne. Prawdopodobnie miała ona chronić przed złymi duchami sąsiadujące z nią źródło artezyjskie, podobną rolę pełniły środkowoazjatyckie obo, które miały za zadanie chronić skrzyżowania dróg.

Na terenie Afryki Pn.-Zach. (Maghreb) klimat pozostawał wilgotny i ulegał stopniowemu ochładzaniu. Suchy i dość chłodny klimat w okresie I pleniglacjału (ok. 60-40 tys. lat temu) nie sprzyjał osiedlaniu się na tym terenie Sahary. W efekcie doszło do przesunięć ludnościowych do strefy śródziemnomorskiej i przemian kulturowych, których wyrazem było zastąpienie kultury mustierskiej aterską.

W przeciwieństwie do Maghrebu wsch. część Sahary łącznie z doliną Nilu była domeną przemysłów mustiersko-lewaluaskich nawiązujących do Bliskiego Wschodu, niekiedy charakteryzujących się specyficznymi cechami technologii lewaluaskiej (tzw. technika halfiańska od Wadi Halfa w Górnym Egipcie, którą uzyskiwano nie tylko odłupki lewaluaskie, ale także drobne wiórki). Obok przemysłów, w których półsurowiec lewaluaski przerabiano na narzędzia, takie jak ostrza i zgrzebła, w oazach Pustyni Zachodniej występowały również przemysły z narzędziami zębatymi, także oparte na technologii lewaluaskiej. Cały obszar pn. Afryki w okresie ostatniego interglacjału i wczesnej fazy ostatniego zlodowacenia (strefy izotopowe 5e-5a) dostarczał bogatej fauny dużych ssaków, głównie dzikich koni, krętorogich, nosorożców, hipopotamów, gazeli i antylop, na które polowali łowcy zasiedlający Saharę.

Także na terenie wsch. Sahary przemiany kulturowe, będące konsekwencją I pleniglacjału (strefy izotopowej 4), prowadziły do zastępowania przemysłów mustiersko-lewaluaskich aterskimi w okresie ok. 50-40 tys. lat temu. W efekcie nieomal na całym obszarze pn. Afryki u schyłku średniej epoki kamienia (40-20 tys. lat temu) przeważała kultura → aterska (n. od stan. → Bir el-Ater w Algierii).

Badania prowadzone w ostatnich latach na terenie Maroka wskazują, że na wybrzeżu atlantyckim następowało płynne przejście kultury mustierskiej w kulturę aterską. Oryginalność kultury aterskiej polega nie tylko na występowaniu ostrzy trzoneczkowatych i liściowatych dwustronnych, ale także na obecności niektórych typów narzędzi wiórowych górnopaleolitycznych, którym towarzyszą z reguły narzędzia zębate. Duży udział technologii lewaluaskiej wskazuje na lokalne, północnoafrykańskie źródła kultury aterskiej.

Nie ulega też wątpliwości, że kultura aterska jest dziełem północnoafrykańskich *Homo sapiens*, rozwiniętych z form archaicznych typu Jebel Irhoud; świadczą o tym szczątki kostne z tego okresu znajdowane np. w grocie Taforalt, El Harhoura i jaskini Contrebandiera w Maroku.

Ryc. 56. Ostrza trzoneczkowate kultury aterskiej z terenu Algierii

Łowcy aterscy są znani nieomal w całej pn. Afryce od Maroka aż do Egiptu. Zasięg kultury aterskiej na południu obejmował dorzecze Nigru, gdzie na szczególną uwagę zasługuje stanowisko Seggedim (pn. część depresji Kawar), będące unikatowym obozowiskiem drewnianych chat o palisadowej konstrukcji ścian.

Dopiero stopniowe wysuszanie i ochładzanie się klimatu na Saharze ok. 25-20 tys. lat temu położyło kres rozwojowi tej kultury, doskonale dostosowanej do warunków sawanny lub stepu parkowego. Na większości terytorium pn. Afryki obserwuje się wyraźny brak ciągłości kulturowej i osadniczej pomiędzy kulturą ateską i kulturami typowo górnopaleolitycznymi.

Przedstawiając rozwój kulturowy w Afryce Pn., nie można zapominać, że w okresie dominacji przemysłów mustiersko-lewaluaskich występowały też lokalnie przemysły charakteryzujące się technologią wiórową, np. tzw. preoryniak libijski odkryty w najniższych warstwach jaskini Haua Fteah w pn. Libii, z bogatym zestawem narzędzi wiórowych, m.in. rylców. Dotychczas podawany wiek warstw preoryniaku libijskiego (80-65 tys. lat) może być według nowych datowań wcześniejszy niż 100 tys. lat.

Rozdział IX

ARCHAICZNY *HOMO SAPIENS* I EWOLUCJA KULTUROWA W PALEOLICIE ŚRODKOWYM AZJI

Janusz K. Kozłowski

Konsekwencją hipotezy Out of Africa jest przyjęcie drugiej migracji z Afryki poprzez Bliski Wschód do Azji, związanej z rozprzestrzenianiem się archaicznych form *Homo sapiens*. Przyjmując postulowany metodami paleogenetycznymi wiek pojawienia się archaicznych *Homo sapiens* w Afryce na ok. 200-100 tys. lat, należy przypuszczać, że rozprzestrzenianie się tego gatunku na obszar Bliskiego Wschodu miało miejsce najprawdopodobniej w tych ramach czasowych lub nieco później. Badania paleoantropologiczne szczątków ludzkich odkrytych na Bliskim Wschodzie, a przede wszystkim na terenie Izraela, wskazują, że najwcześniejsze znaleziska zaliczane do *Homo sapiens* — określane też jako formy protokromaniońskie (bo wyprzedzające chronologicznie pierwszych ludzi

Ryc. 57. Widok stanowiska archeologicznego w jaskini Qafzeh, Izrael [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 58. Jaskinia Skhul — miejsce odkrycia pochówków człowieka protokromaniońskiego [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 59. Czaszka człowieka protokromaniońskiego z jaskini Qafzeh, Izrael [fot. Janusz K. Kozłowski]

anatomicznie współczesnych, w Europie określanych jako kromaniończycy) — pochodzące z jaskiń → Quafzeh i → Skhul — są datowane na ok. 140-90 tys. lat temu. Formy te wyprzedzają więc chronologicznie pojawienie się pierwszych neandertalczyków na Bliskim Wschodzie, których szczątki są datowane dopiero na ok. 70-40 tys. lat temu. Należy więc przypuszczać, że migracja archaicznych *Homo sapiens* z Afryki dokonała się wcześniej niż rozprzestrzenienie się neandertalczyków z Europy na Bliski Wschód. Jednocześnie można sądzić, że archaiczni *Homo sapiens* i neandertalczycy przez stosunkowo długi czas współwystępowali na stosunkowo niewielkim obszarze, jakim jest teren Izraela.

Sytuacja ta nie sprzyja uzasadnieniu hipotezy multiregionalnego rozwoju (tzw. kandelabru), wskazując, iż na terenie Bliskiego Wschodu nie była możliwa ewolucja od neandertalczyków do *Homo sapiens*, których przedstawiciele pojawili się wcześniej od neandertalczyków. W przypadku Azji musielibyśmy brać pod uwagę bezpośrednią ewolucję od *Homo erectus* do archaicznych form *Homo sapiens*, czego nie uzasadniają badania nad wewnętrzną dynamiką rozwojową *Homo erectus*.

Ewolucja kulturowa w środkowym paleolicie na Bliskim Wschodzie a zróżnicowanie populacji ludzkich

Rozwój kultury aszelskiej na Bliskim Wschodzie został przerwany przez pojawienie się ok. 350-250 tys. lat temu kultury jabrudzkiej (n. od stan. → Jabrud w Syrii), którą cechuje przejście od technologii pięściskowych do odłupkowych. Narzędzia z odłupków, głównie → zgrzebła, mają typowo środkowopaleolityczny charakter i przypominają narzędzia grupy szarenckiej (n. od dep. Charon we Francji) w Europie, od których są jednak ponad 150 tys. lat starsze. W inwentarzach jabrudzkich pojawiają się też pojedyncze pięściaki oraz asymetryczne narzędzia dwustronne przypominające noże mikockie z Europy. Kultura jabrudzka jest bardzo charakterystyczna dla Bliskiego Wschodu, choć zapewne nie jest pozbawiona pewnych powiązań z kulturami mustiersko-lewaluaskimi występującymi na terenie Afryki Pn., ponieważ podobne do jabrudzkich narzędzia dwustronne są znane ze stanowisk położonych na terenach wsch. Sahary. Ustalenie typu antropologicznego, który był odpowiedzialny za powstanie kultury jabrudzkiej, jest utrudnione ze względu na bardzo nieliczne szczątki ludzkie, o kontrowersyjnej pozycji systematycznej, występujące w stanowiskach tej kultury (np. Mugharet el-Zuttiyeh w Izraelu).

Dalszy rozwój kulturowy na Bliskim Wschodzie był zdominowany przez kultury o technologii lewaluaskiej, które w większości nawiązują jednak do kultur afrykańskich środkowej epoki kamienia. Najstarszy etap rozwoju tych jednostek jest reprezentowany przez wczesną fazę kultury mustiersko-lewaluaskiej oraz tzw. kulturę humalijską (od źródła Hummal w oazie El-Kowm w Syrii). Rozwój kultury mustiersko-lewaluaskiej przypada na okres od ok. 250 tys. do ok. 50-40 tys. lat temu. Najpełniejsza sekwencja tej kultury jest znana z jaskini et-Tabun w Izraelu, gdzie główne etapy rozwojowe są definiowane na podstawie kolejnych kompleksów nawarstwień:

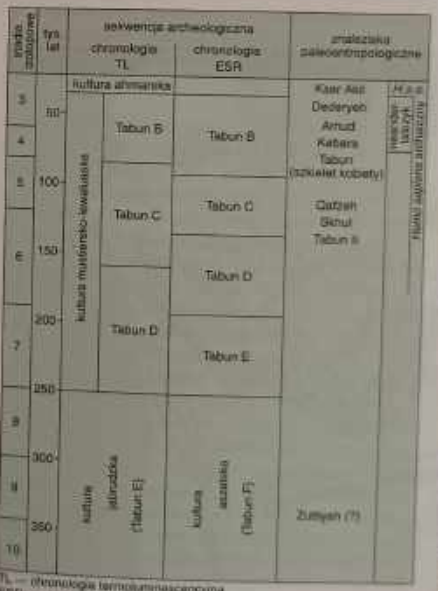
Tabun D — ok. 250-180 tys. lat temu — z wydłużonymi ostrzami i wiórami lewaluaskimi odbijanymi od rdzeni jednopiętowych. Etap ten jest znany też z innych jaskiń Izraela (Abu Sif, Sahba, Rosh Ein Mor), Syrii (Jerf Ajla, Douara IV) i Jordanii.

Tabun C — ok. 180-90 tys. lat temu — charakteryzujący się owalnymi odłupkami odbijanymi od rdzeni lewaluaskich z zaprawą dośrodkową. Etap ten jest znany głównie z Izraela (Quafzeh, Skhul), a także z Syrii (Naame).

Tabun B — ok. 90-45 tys. lat temu — charakteryzujący się krótkimi i szerokimi ostrzami lewaluaskimi pochodzącymi z jednopiętowych konwergentnych rdzeni lewaluaskich [zob. lewaluaska technika]. Etap ten jest znany głównie z Izraela (Kebara, Amud) i Libanu (Bezez).

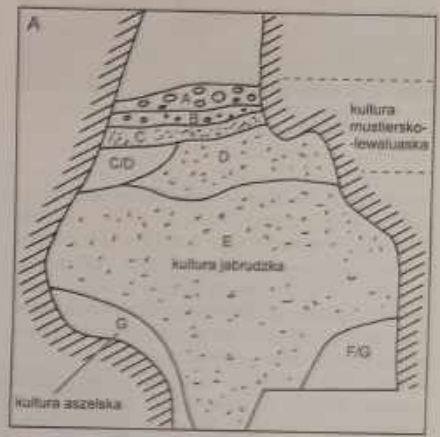
Długi okres rozwoju kultury mustiersko-lewaluaskiej jest tym bardziej zadziwiający, że przyczynili się do niego zarówno przedstawiciele archaicznych *Homo sapiens* (wyłącznie etapów Tabun D i C), jak i neandertalczycy (głównie etapu Tabun B). Skoro u *Homo sapiens* i neandertalczyków nie występowały różnice technologiczne, to można spodziewać się bardziej istotnych różnic w innych dziedzinach gospodarki i kultury słabiej odzwierciedlonych w źródłach archeologicznych.

Niestety w przypadku ludności kultury mustiersko-lewaluaskiej znajomość gospodarki jest

TL — chronologia termoluminescencyjna
ESR — chronologia metodą rezonansu spinowego
H.s.s. — Homo sapiens sapiens

Ryc. 60. Chronologia środkowego paleolitu na Bliskim Wschodzie oparta na stratygrafii stanowiska el-Tabun (wg O. Bar Yosefa)

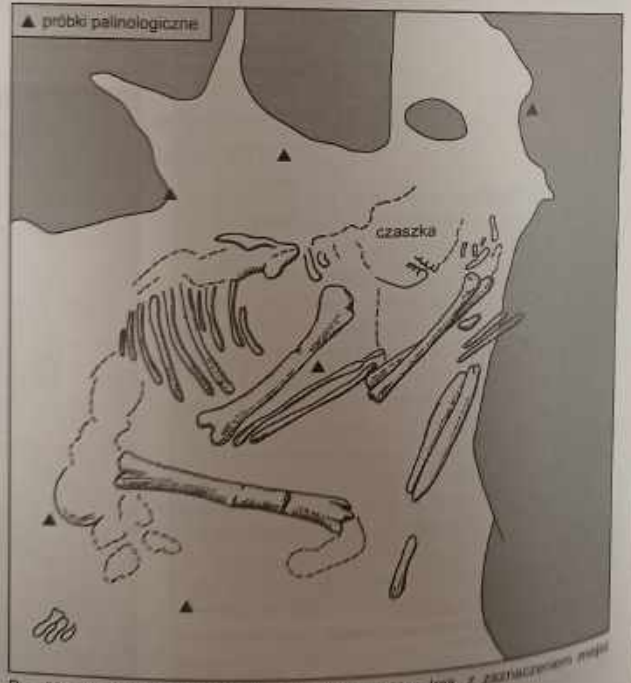
Ryc. 61. Sekwencja stratygraficzna groty el-Tabun: A — wg A. Ronena, B — fotografia profilu [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 62. Jaskinia Kebara — miejsce odkrycia pochówków człowieka neandertalskiego [fot. Janusz K. Kozłowski]

ograniczona do łowiectwa udokumentowanego znaleziskami szczątków fauny. Na Bliskim Wschodzie występowały niewielkie obozowiska łowieckie, przeważnie tymczasowe, znane np. z jaskiń Tirat Carmel, Sefunim i Geula, oraz duże obozowiska podstawowe z ogniskami i strefami dzielenia tusz zwierzęcych, przygotowywania pokarmu oraz obróbki kamienia, np. w Tabun, Quafzeh poziomy XV-VII, Kebara, Amud, a nawet pochówków, np. Kebara; wszystkie wymienione stanowiska położone są na terenie pn. Izraela. Istnienie tymczasowych obozowisk łowieckich świadczy o planowanych wyprawach łowieckich poza obozowiska podstawowe, chociaż polowano też w ich pobliżu. Być może bardziej istotne różnice obozowisk podstawowych wiązały się ze sposobami odżywiania *Homo sapiens* i neandertalczyka, ale dowody na dietę roślinną odkryte w obozowiskach neandertalskich (np. w Kebara) są znikome. Udowodnienie większej roli zbieractwa roślinnego u *Homo sapiens* wymaga jeszcze dalszych badań. Nie została też potwierdzona większa mobilność grup archaicznych *Homo sapiens* w porównaniu z neandertalczykami (szczególnie na osi wschód-zachód, między wybrzeżem śródziemnomorskim a górami).

W pn. części Bliskiego Wschodu, poza szczątkami neandertalczyków, nie stwierdzono dotychczas szczątków archaicznych *Homo sapiens*. Pod względem kulturowym obszar Azji Mniejszej, szczególnie gór Taurus, a także Iraku wraz z częścią gór Zagros, był domeną kultury mustierskiej z dość dobrze rozwiniętą techniką lewaluaską, lecz różniącej się od kultury mustiersko-lewaluaskiej, występującej w pd. części Bliskiego Wschodu, głównie większym wykorzystywaniem rdzeni lewaluaskich (typu recurrent) i bardziej intensywnymi retuszami narzędzi, szczególnie zgrzebeł. Ta odmiana kultury mustierskiej, określana jako typ Zagros, jest znana przede wszystkim z jaskini Shanidar w Iraku. W warstwie D odkryto szczątki 9 neandertalczyków, z których jeden został zabity przez blok skalny w trakcie trzęsienia ziemi, reszta umarła śmiercią naturalną. Dwaj osobnicy dorośli i dziecko zostali pochowani w pozycji siedzącej. Przy jednym z pochówków znaleziono nagromadzenie pyłków kwiatowych, sugerujące złożenie ofiary z kwiatów.

Ryc. 63. Pochówek neandertalczyka z jaskini Shanidar, Irak, z zaznaczeniem miejsc pobrania próbek do analizy pyłkowej

Przemysły podobne do przemysłów typu Zagros występują też na terenie krajów zakaukaskich, a zwłaszcza w Armenii (jaskinie Erewan I i Lusakert I i II), Azerbejdżanie (Jaskinia Taglarska) oraz Gruzji (m.in. Ortvale, Czakati) i przekraczają Kaukaz, docierając aż do dorzecza Kubania (np. Jaskinia Barakajewska). Należy jednak podkreślić, że w krajach zakaukaskich pojawiają się bardziej lokalne grupy kultury mustierskiej, jak np. w jaskini Dżruczula w Gruzji, charakteryzujące się rozwiniętą techniką produkcji wydłużonych ostrzy lewaluaskich, które za pomocą częściowych retuszy płaskich zamieniano na ostrza liściowate.

Paleolit środkowy Azji Centralnej

Kultury wysokich płaskowyżów występujące na terenach Azji Środk. pomimo specyficznych warunków geograficznych i przyrodniczych są kontynuacją kultur prowincji pd.-zachodnioazjatyckiej. Przypisuje się to na ogół ekspansji neandertalczyków z Bliskiego Wschodu na teren pustyń środkowoazjatyckich i pogórza Ałtaju i Pamiru, a częściowo też na stepy Kazachstanu i pd. Syberii. Od południa i wschodu kultury płaskowyżów Azji Środk. są ograniczone tzw. linią Moviusa, która w dolnym paleolicie dzieliła zasięgi kultur pięściakowych i otoczakowych. W środkowym paleolicie linia ta wyznaczała granicę między szeroko rozumianymi kulturami mustierskimi a kulturami otoczakowymi kontynuującymi tradycje dolnopaleolityczne w Azji Wsch. i Pd.

W latach 70. i 80. próbowano ze środkowoazjatyckiej kultury mustierskiej wydzielać wszystkie grupy znane z zach. Europy. V. Ranov wydzielał przemysły lewaluaskie typu Dżar-kutan i Obi-Rachmat, mustiersko-lewaluaskie typu Kairak-kum i Tossor oraz typowe przemysły mustierskie z grot Teszik-Tasz i Ogzi-kiczik. Za specyficzne dla Azji Środk. można było uznać jedynie kulturę mustiersko-soańską ze stanowiska Kara-Bura, charakteryzującą się narzędziami otoczakowymi przypominającymi wyroby kamienne tzw. kultury soańskiej z pn. Indii. W ostatnich pracach (np. L. Wiszniatskiego) przeważa tendencja do łączenia wszystkich przemysłów z techniką lewaluaską, której towarzyszą mustierskie ostrza i zgrzebła, w jedną kategorię taksonomiczną. W konsekwencji środkowoazjatycka kultura mustierska byłaby znacznie bardziej jednorodna niż europejska pomimo znacznego zróżnicowania środowiska geograficznego Azji Centralnej, głównie w postaci stref wysokościowych, w których rozrzucone są stanowiska paleolityczne. Stanowiska te spotykane są od poziomu Jez. Aralskiego aż do wysokości ponad 2 000 m w Ałtaju i Pamirze.

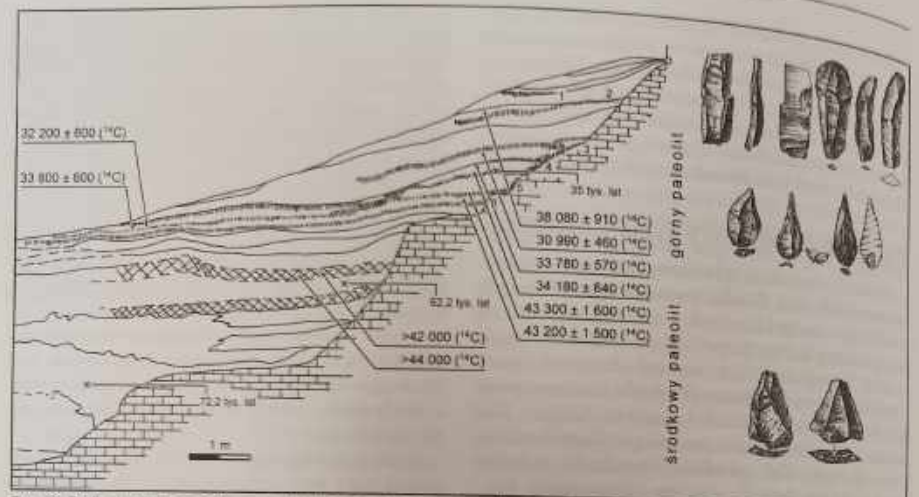
Z punktu widzenia różnic taksonomicznych podstawowe znaczenie ma stosunek techniki lewaluaskiej i narzędzi typu mustierskiego do narzędzi otoczakowych. Stosunek ten pozwala odróżnić przemysły mustiersko-lewaluaskie, nawiązujące do Bliskiego Wschodu, od przemysłów o tradycjach otoczakowych, nawiązujących do pd. i wsch. Azji.

Rozwój środkowego paleolitu Azji Centralnej wiązał się z przystosowaniem się do warunków życia w masywach górskich, co widać na przykładzie stanowisk znajdujących się na wys. od 1 100 do 1 500 m n.p.m. w zach. Tien-szanie i Zarawszanie oraz na wysokościach dochodzących do 2 000 m n.p.m. w Ałtaju i Pamirze. Zasiedlenie obszarów górskich wiązało się z polowaniami na kozice syberyjskie (*Capra sibirica*) i muflony (*Ovis orientalis*), których szczątki w stanowiskach stanowią 60-90% szczątków całej fauny. Obok obozowisk jaskiniowych spotykane są też obozowiska otwarte, głównie podstawowe, wskazujące na całoroczną, nie tylko sezonową penetrację gór. Znane są też wyspecjalizowane pracownie obróbki kamienia, związane głównie z produkcją półsurowca lewaluaskiego.

Wobec małej liczby dat radiometrycznych problem chronologii środkowoazjatyckiej kultu-

Ryc. 64. Widok jaskini Kara-Bom w Ałtaju, Rosja [fot. Marcel Otte]

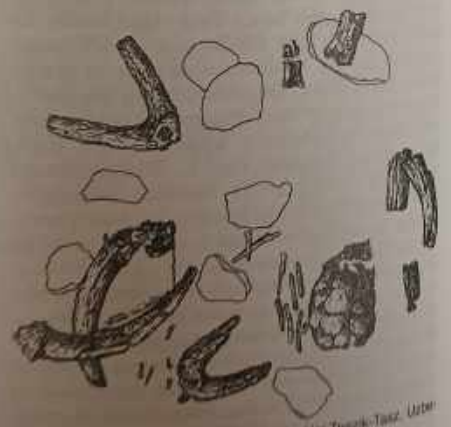

Ryc. 65. Profil stanowiska jaskiniowego Kara-Bom z ważniejszymi znaleziskami z późnej fazy środkowego i starszej fazy górnego paleolitu (wg A. Derewianki)

ry mustierskiej jest przedmiotem wielu kontrowersji. Ostatnie dane dotyczące stanowisk lessowych pd. Tadżykistanu w okolicach Czowaling potwierdzają obecność kultury mustierskiej w glebach kopalnych datowanych na okres ostatniego interglacjału (120-100 tys. lat temu). Dalszy rozwój kultury mustierskiej uzyskał dobre ramy chronologiczne dzięki badaniom stanowiska Kara-Bom w zach. Ałtaju; długa sekwencja warstw środkowopaleolitycznych jaskini jest datowana na okres od ok. 70 do 40 tys. lat temu. Dane paleoklimatyczne wskazują, że panował wówczas klimat chłodny; dopiero pod koniec wymienionego okresu nastąpił zanik wieloletniej zmarzliny i oscylacje wilgotniejsze i cieplejsze. Kultura mustierska znana z groty Kara-Bom charakteryzuje się techniką typowo lewaluaską z licznymi ostrzami, rzadko retuszowanymi, oraz odłupkami i wiórami lewaluaskimi.

W warstwach Kara-Bom zawierających wytwory kultury mustierskiej znaleziono szczątki kozicy syberyjskiej, a także szczątki dużych ssaków (mamut, koń, nosorożec, bizon). Skład szczątków fauny nie zmienia się w warstwach późniejszych, datowanych na ok. 43-30 tys. lat temu. Warstwy te (1-6) dostarczyły dowodów na dalsze lokalne przeobrażenia przemysłów o lewaluaskim podłożu technologicznym w wiórowe przemysły występujące w górnym paleolicie.

O tym, że środkowoazjatycką kulturę mustierską należy przypisywać populacjom neandertalskim, przekonują szczątki kości pochodzące tylko z dwu stanowisk: z groty Teszik-Tasz w Uzbekistanie położonej wysoko w górach (ok 1 800 m n.p.m.) oraz z groty Sibiriaczicha w Ałtaju. W grocie Teszik-Tasz stwierdzono pięć poziomów kulturowych oddzielonych warstwami sterylnymi. We wszystkich poziomach występo-

Ryc. 66. Pochówek neandertalczyka z jaskini Teszik-Tasz, Uzbekistan (wg P. Okładnikowa)

wała ta sama grupa mustierska z techniką lewaluaską oraz kości kozicy syberyjskiej. W jednym z poziomów odkryto grób dziecka 8-9 letniego, zaliczonego do *Homo neanderthalensis*; dziecko zostało pochowane w niewielkiej jamie grobowej, którą otaczał krąg złożony z sześciu czaszek kozic z pionowo ustawionymi porożami. Datowanie uranowe najwyższego poziomu kulturowego na ok. 44 tys. lat temu wyznacza górną granicę chronologiczną środkowoazjatyckiej kultury mustierskiej, pokrywającą się z datowaniami radiowęglowymi z jaskini Kara-Bom.

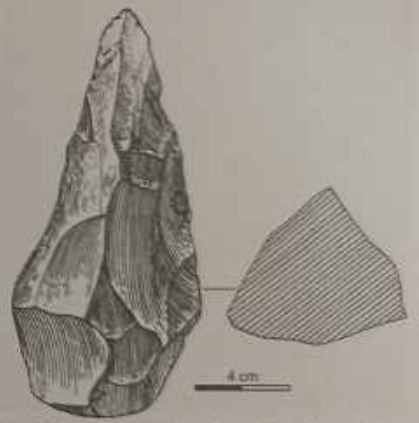
Podkreślić należy, że podobny typ przemysłów mustierskich o technice lewaluaskiej występuje jeszcze dalej na wschód, zwłaszcza w pn. Mongolii. Stanowiska w dolinie Orchonu (m.in. w rejonie Karakorum-Charchorin) wskazują, podobnie jak grota Kara-Bom, na długi okres przekształcania się tych przemysłów w przemysły o lewaluaskiej tradycji technologicznej, które występowały w górnym paleolicie. Niestety stanowiska mongolskie zalegają w osadach stokowych, w związku z tym nie dostarczyły materiału dla datowań absolutnych.

Paleolit środkowy Dalekiego Wschodu

O odrębności kulturowej Dalekiego Wschodu świadczą dwa czynniki: produkcja narzędzi otoczakowych oraz lokalny rozwój *Homo sapiens*, który na tym terenie wywodzi się z dalekowschodnich grup *Homo erectus*. Pogląd ten (będący silnym oparciem dla hipotezy kandelabru) jest uzasadniany dwoma znaleziskami paleoantropologicznymi: prawie kompletną czaszką zaliczaną do archaicznych *Homo sapiens*, odkrytą w Dali (prowincja Shaanxi w Chinach), datowaną na ok. 200 tys. lat temu oraz czaszką z Jinniushan w pn. Chinach datowaną na ok. 195-165 tys. lat temu. Czaszka z Dali została znaleziona wraz z narzędziami, głównie odłupkami o dość nieregularnych, grubych retuszach (w znalezisku nie było narzędzi otoczakowych). Ubogi i nietypowy przemysł z Dali uniemożliwia odpowiedź na pytanie, czy przejście od *Homo erectus* do *Homo sapiens* dokonało się w okresie występowania kultury otoczakowej.

Inne znaleziska datowane na okres środkowego paleolitu (strefy izotopowe 6 i 5) wskazują na lokalny rozwój narzędzi — od otoczaków z jedno- i dwustronnym ostrzem do typowych środkowopaleolitycznych zgrzebeł, ostrzy, a nawet narzędzi dwustronnych. Przemysły takie znane są ze stanowiska 15 w Zhoukoudian (dawniej Czukutien) pod Pekinem, a także z prowincji Shaanxi (stanowiska okolic Xujiayao i w dolinie rzeki Fen w okolicach Dingcun i Cheng-chia-chuang). Dla oznaczenia specyficznego charakteru tych przemysłów używane jest często pojęcie kultury Fen (lub Fen he), dla której charakterystyczna ma być obróbka częściowo dwustronna form wywodzących się od otoczaków z dwustronnym ostrzem oraz debitaż[1] odłupkowy częściowo oparty na specyficznym przygotowaniu rdzeni. Ludność kultury Fen polowała na niedźwiedzie, bizony, nosorożce, słonie i strusie. Większość stanowisk jest datowana na okres ostatniego interglacjału (strefa izotopowa 5e).

Jeszcze bardziej na północ — w rejonie płaskowyżu Ordos — występują w okresie wczesnej fazy ostatniego zlodowacenia przemysły kamienne oparte na drobnych otoczakach, z których produkowano zgrzebła, narzędzia zębate i wnękowe, co dokumentuje stanowisko Sjara-osso-gol. Rejon ten znany jest także z przemysłów powstałych na podłożu technologii

Ryc. 67. Bifacjalne narzędzie z okresu kultury Fen z Dingsun, Chiny

[1] Debitaż — każdy produkt celowego rozbijania brył kamienia.

lewaluaskiej, co świadczyło o szerzeniu się tradycji środkowoazjatyckich na obszar Mongolii, aż po regiony pograniczne pn. Chin (odkrycia w Shuidonggou, dawniej Chouei-tong-keou, gdzie wytwory lewaluaskie występowały wraz z wytworami późnego paleolitu typu gobijskiego).

Tradycje przemysłów otoczakowych kontynuowane są także na terenie Japonii, która w okresie regresji morskich była połączona z Płw. Koreańskim. Dalszy rozwój przemysłów paleolitycznych w okresie od ok. 130 do 70 tys. lat temu ma dokumentować stanowisko Sozudai na wyspie Kiusiu, choć pozostaje kwestią sporną, czy wytwory tam znalezione są rzeczywiście dziełem człowieka. Ostatnie badania stanowiska Hyotan-ana potwierdziły jednak obecność osadnictwa w okresie ok. 100 tys. lat temu na terenie Japonii. Nie ulega też wątpliwości, że wytwory znalezione w dość licznych stanowiskach datowanych na okres pomiędzy 55 a 30 tys. lat temu, m.in. w Hoshino k. Tokio, są dziełem człowieka. Cechą charakterystyczną przemysłów z tego okresu jest przewaga narzędzi otoczakowych, którym niekiedy towarzyszą grube narzędzia dwustronne. Część z nich była niesłusznie porównywana do aszelskich pięściaków (np. z Gongenyama, datowanego także na ok. 50 tys. lat temu). Indywidualny charakter nadają tym przemysłom specyficzne narzędzia siekierowate, częściowo obrabiane techniką gładzenia, a także drobne odłupkowe drapacze. Technologie te kontynuowane są w Japonii aż do ok. 20 tys. lat temu, kiedy pojawiają się pierwsze przemysły wiórowe. Brak szczątków kości uniemożliwia identyfikację typu antropologicznego pierwszych mieszkańców archipelagu.

Rozdział X

EKSPANSJA *HOMO SAPIENS* DO AUSTRALII I POCZĄTKI ZASIEDLENIA NOWEJ GWINEI I TASMANII

Janusz K. Kozłowski

W okresie ostatniego zlodowacenia na skutek regresji morskiej, odpowiadającej stadiom izotopowym 4-2, powstały dwa subkontynenty: jeden, nazywany Sunda, był poszerzeniem Azji Pd.-Wsch. o wyspy Indonezji i Filipin, drugi, określany jako Sahul, obejmował „Wielką Australię" (łącznie z Nową Gwineą i Tasmanią). Zasiedlenie subkontynentu Sunda odnieść należy do czasów wcześniejszych, kiedy na Jawie pojawił się *Homo erectus*, czyli ok. 1,8 mln lat temu.

Nawet w czasie największej regresji morskiej obszary Sundy i Sahulu nie były ze sobą połączone. Dzieliła je cieśnina morska o szerokości od 70 do 300 km, często określana jako Cieśn. Wallace'a (od nazwiska A.R. Wallace'a, który jeszcze w XIX w. określił granicę zoogeograficzną pomiędzy oboma subkontynentami). Pokonanie tej cieśniny, by dotrzeć do Sahulu („Wielkiej Australii"), wymagało więc znajomości żeglugi na pełnym morzu. W konsekwencji przez długi okres uważano, że Australię zasiedlili dopiero w neolicie mieszkańcy Nowej Gwinei, przeprawiając się przez Cieśn. Torresa.

Dopiero od lat 70., dzięki kolejnym odkryciom dokonanym na terenie Australii, cofnięto okres kolonizacji tego kontynentu: najpierw do ok. 40 tys., ostatnio nawet do 60 tys. lat temu. W rezultacie badacze stanęli wobec znacznych trudności dotyczących objaśnienia pochodzenia i typu antropologicznego pierwszych osadników Australii. Ponieważ znane z okresu 60-30 tys. lat

Ryc. 69. „Wielka Australia" (Sahul) w okresie recesji morskiej

szczątki ludzkie odkryte na kopalnej plaży nad jez. Mungo (Nowa Południowa Walia) nie różnią się morfologicznie od współczesnych mieszkańców Australii, należy przypuszczać, że pierwsza fala osadników reprezentowała typowych *Homo sapiens sapiens*. Należałoby więc przyjąć, że w Azji Pd.-Wsch. archaiczne formy *Homo sapiens* istniały już ok. 60 tys. lat temu. Czaszka z Dali w Chinach (zob. rozdz. IX) mogłaby stanowić argument nie tylko za wczesnym pojawieniem się *Homo sapiens* w Azji Wsch., ale też za niezależnym, lokalnym rozwojem wschodnich przedstawicieli *Homo sapiens* z lokalnych populacji *Homo erectus*. Za hipotezą taką mogłyby też przemawiać czaszki archaicznych *Homo sapiens* odkryte jeszcze w XIX w. w Wadjak na Jawie, które uważane są za wynik lokalnej ewolucji późnych przedstawicieli człowieka z Ngandong (tzw. *Homo soloensis*) w odrębny wariant *Homo sapiens* określany jako *Homo sapiens wadjakensis*.

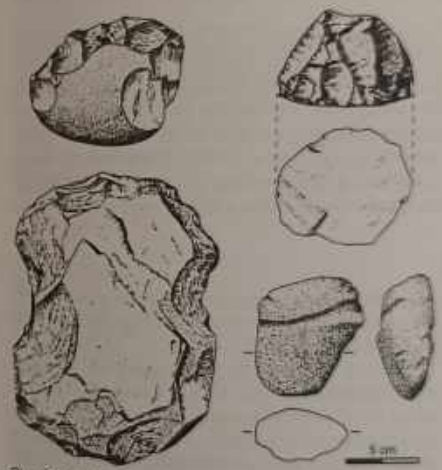
Kwestię tę komplikuje zarówno brak ścisłych datowań radiometrycznych dla znalezisk z Ngandong i Wadjak, jak również ostatnie doniesienia o odkryciu szczątków *Homo erectus* na Jawie, datowanych na ok. 40 tys. lat temu. W związku z tym należałoby przyjąć nie tyle lokalną ewolucję od *Homo erectus* do *Homo sapiens*, ile raczej długotrwałe współwystępowanie tych gatunków. Za tą ostatnią hipotezą przemawia też odkrycie na terenie Australii szczątków ludzkich bardziej prymitywnych aniżeli te znad jez. Mungo, pochodzących z Kow Swamp (prowincja Wiktoria, ok. 350 km od Mungo). Szkielety z Kow Swamp zdaniem wielu badaczy wykazują bliższe podobieństwa do *Homo soloensis* niż do archaicznych *Homo sapiens*. Gdyby przyjąć, że do Australii dotarła jeszcze inna fala osadnicza związana z formami bardziej prymitywnymi, to musiała ona dotrzeć znacznie później niż od pierwszych osadników, ponieważ znaleziska z Kow Swamp są datowane na ok. 13 do 9 tys. lat temu. Z drugiej jednak strony część antropologów uważa, że prymitywne cechy ludzi z Kow Swamp mieszczą się w granicach zmian obserwowanych u aborygenów, a nawet mogą być wynikiem zamierzonych deformacji czaszek, jakich dokonywano jeszcze w XIX w. na terenie Yorku[1].

Jak widać, problem pierwszej kolonizacji Australii jest przedmiotem poważnych kontrowersji antropologicznych. A jak wygląda to od strony archeologii? Ponieważ w większości stanowisk *Homo erectus* na Jawie nie znaleziono wyrobów kamiennych, stąd przypuszcza się, że w regionach tropikalnych narzędzia były wykonywane głównie z drewna, zwłaszcza z bambusa. Tylko w części środkowopołudniowej Jawy w okolicach Padjitan (obecnie Pacitan) odkryto duże serie otoczakowych narzędzi kamiennych określanych jako przemysł padjitański, niestety stanowiska te występują na powierzchni i nie- możliwe jest ich datowanie. Natomiast obecność tradycji otoczakowej w późnym plejstocenie została potwierdzona znaleziskami w jaskini Niah w Sarawaku (pn.-zach. Borneo), której sekwencja warstw kulturowych rozpoczyna się ok. 40 tys. lat temu wraz z przemysłem otoczakowym, któremu towarzyszyły wyroby z kości. Przemysł ten rozwijał się aż do ok. 10 tys. lat temu. Podobny przemysł rozwijał się na wyspie Palawan na Filipinach (jaskinia Tabon), poczynając od 50-45 tys. lat do 9,5 tys. lat temu. Przemysł taboński opierał się w większym stopniu na odłupkach użytkowanych bez retuszy niż na typowych otoczakach z jedno- i dwustronnymi ostrzami. Podobne przemysły, jednak o mniej precyzyjnej chronologii, występowały też na pd.-wsch. krańcach Sundy, np. w Tjabenge (lub Chabenge) w pd.-zach. części Celebesu, a także na Flores i Timorze.

Na okres ok. 40 tys. lat temu datowane są pierwsze ślady pobytu człowieka na Nowej Gwinei. Wczesne ślady archeologiczne na tej wyspie rzadko występują na wybrzeżach (np. na płw. Huon), natomiast częściej znajdują się w górach na wys. do 2 000 m n.p.m. Do takich stanowisk należy schronisko podskalne Nombe z warstwami osadniczymi datowanymi na ok. 32-26 tys. lat temu, w których występowały narzędzia otoczakowe oraz nieliczne siekiery gładzone, podobne do tych znalezionych w Australii. Inne wysokogórskie stanowisko — Kosipe, otwarte, dostarczyło sekwencji warstw datowanych na 32-16 tys. lat temu, w których występują narzędzia otoczakowe i siekiery gładzone. Z terenu Nowej Gwinei nie są znane wczesne szczątki ludzkie.

[1] Deformacje polegające na spłaszczeniu czoła noworodkom były praktykowane u ludności przylądka York jeszcze w XIX w.

Stabilność otoczakowej tradycji kulturowej zaobserwowano także na terenie Australii, gdzie wyróżnia się na ogół tylko dwie fazy rozwoju kulturowego: rozwój narzędzi rdzeniowych i skrobaczy (core-tool-and-scraper tradition) od 60-40 tys. do ok. 8 tys. lat temu, zastąpione następnie rozwojem drobnych narzędzi (small--tool tradition). Jest szczególnie godne podkreślenia, że narzędzia rdzeniowe i skrobacze pojawiają się zarówno przy szczątkach bardziej zaawansowanego *Homo* (znad jez. Mungo), jak i przy bardziej prymitywnych szczątkach z Kow Swamp. Pod względem kulturowym wszystkie plejstoceńskie populacje występujące w Australii są więc bardzo jednorodne. Produkowały narzędzia otoczakowe, skrobacze rdzeniokształtne, skrobacze odłupkowe, a także bardzo specyficzne dla tego kontynentu narzędzia siekierowate obrabiane zarówno techniką łupania (często z wnękami lateralnymi), jak i gładzenia. Nie należy jednak zapominać, że produkcja narzędzi siekierowatych, w tym także obrabianych techniką piktażu i gładzenia, dość wcześnie była znana w Japonii i Azji Pd.-Wsch.

Ryc. 69. Narzędzia związane z wczesną falą osadnictwa na terenie Australii (tzw. core-tool-and-scraper tradition). U góry — otoczaki z jednostronnym ostrzem; u dołu — narzędzia siekierowate (po prawej — obrabiane techniką piktażu i gładzenia)

Dzięki badaniom kopalnych plaż nad jez. Mungo odkryto interesujące pochówki ludzkie. W warstwach datowanych na 30-28 tys. lat temu znaleziono szkielet mężczyzny w pozycji wyprostowanej, posypany ochrą, natomiast w warstwach datowanych na 26,5-24,5 tys. lat temu szczątki kobiety, która częściowo została spalona i pochowana wraz ze szczątkami stosu. Jest to najprawdopodobniej najstarszy na świecie pochówek ciałopalny.

Grupy ludzkie z Australii produkujące narzędzia rdzeniowe i skrobacze wykonywały ryty naskalne, które odkryto m.in. w grocie Koonalda; występują tam motywy geometryczne kreślone palcami na glinie lub ryte na ścianach skalnych, datowane na ok. 22 tys. lat temu.

Nieco wcześniej rozpoczęło się zasiedlenie Tasmanii, połączonej w plenigladziale z kontynentem. Narzędzia rdzeniowe i odłupkowe (np. w jaskiniach Warren i Bone w pd. części Tasmanii) są datowane, podobnie jak w Australii, na okres 34-28 tys. lat temu. Bardziej intensywne ślady osadnictwa pochodzą z okresu 24-22 tys. lat temu (np. Cave Bay na wyspie Hunter u wybrzeży Tasmanii). Późniejsze oddzielenie wyspy mające miejsce we wczesnym holocenie uniemożliwiło przeniknięcie do Tasmanii tradycji kulturowej związanej z narzędziami mikrolitycznymi (small-tool tradition).

Rozdział XI

GÓRNY PALEOLIT AZJI

Janusz K. Kozłowski

Mimo że na terenie Azji odkryto stanowiska zawierające szczątki ludzkie należące do archaicznych *Homo sapiens* i występujące wraz z wytworami kultur środkowego paleolitu, to granicę pomiędzy środkowym a górnym paleolitem wyznaczają zmiany kulturowe dotyczące zarówno technologii, strategii łowieckich, sposobu eksploatacji środowiska, jak i kultury symbolicznej zachodzące w okresie 45-30 tys. lat temu. Jest to jednocześnie okres, w którym w zach. i centralnej Azji zanikają stopniowo neandertalczycy, ustępując miejsca *Homo sapiens sapiens*.

Górny paleolit Bliskiego Wschodu

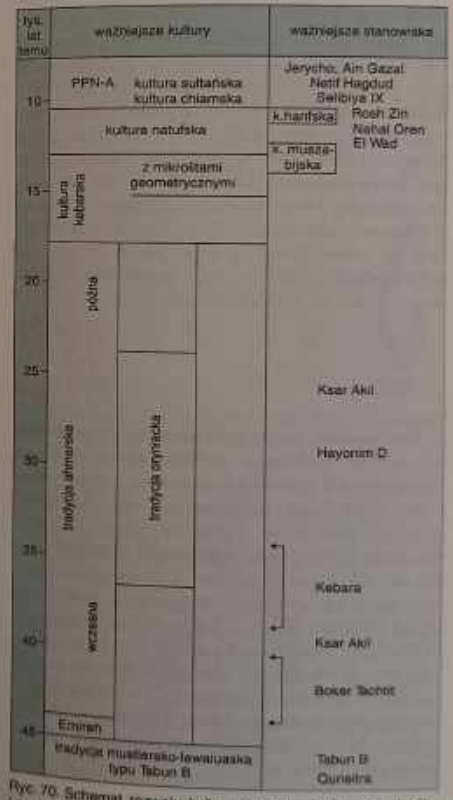
Górny paleolit na Bliskim Wschodzie rozwijał się na podłożu kultury mustiersko-lewaluaskiej na terenie Libanu i Izraela. Sekwencje stratygraficzne groty Ksar Akil w Libanie oraz otwartych stanowisk Boker i Boker Tachtit na pustyni Negew w Izraelu dokumentują, w okresie 45-35 tys. lat temu, przejście technologii lewaluaskiej opartej na produkcji wydłużonych ostrzy w technologię wiórową opartą na jednopiętowym rdzeniu pryzmatycznym. Ponadto pojawia się kultura ahmaryjska (n. od stan. w jaskini Erq el-Ahmar k. Betlejem), w której ostrza lewaluaskie zostają zastąpione ostrzami typu Emireh (mającymi dwustronne, płaskie ścienienie podstawy dla ułatwienia oprawienia w drzewce) oraz mikrolitycznymi wiórkami formowanymi półstromymi retuszami zbieżnymi na wierzchołku (tzw. ostrza typu El-Wad — n. od groty znajdującej się w górach Karmel). Obok narzędzi wyróżniających kulturę ahmaryjską występują typowo górnopaleolityczne drapacze i rylce. Ludność ahmaryjska zajmowała się przede wszystkim polowaniami na konie, gazele i dzikie kozy. Na obszarach wyżynnych i pustynnych znajdowały się tymczasowe obozowiska łowieckie z ogniskami, w których palono gałęziami pistacji i tamaryszku.

Kultura ahmaryjska rozwijająca się na Bliskim Wschodzie od ok. 45 tys. do ok. 20 tys. lat temu — w okresie poprzedzającym maksimum ostatniego zlodowacenia — odegrała główną rolę w powstaniu kultur określanych na tym terenie jako kultury epipaleolityczne, charakteryzujące się mikrolitycznymi → zbrojnikami tylcowymi. Ramy chronologiczne kultury ahmaryjskiej wskazują, że rozwijała się ona, przynajmniej częściowo, równolegle z kulturą oryniacką (oryniakiem), istniejącą na całym obszarze Bliskiego Wschodu. Bardzo często pojęcie oryniaku na tym terenie jest ograniczane do tzw. → oryniaku lewantyńskiego — będącego dość późnym (ok. 30-20 tys. lat temu) wariantem tej kultury oparty na technologii odłupkowej — pojawiającym się w rezultacie późnych oddziaływań oryniaku europejskiego. W przeciwieństwie do tradycji ahmaryjskiej oryniak ma drapacze łódkowate i pyskowate, a także rylce karenoidalne. Rozwój oryniaku lewantyńskiego jest najlepiej repre-

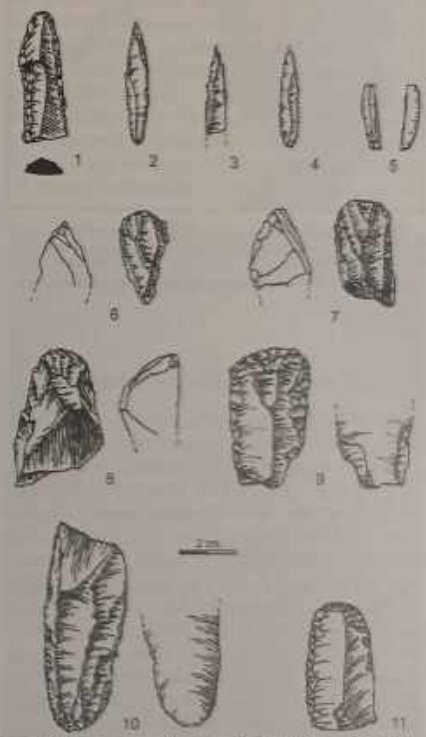
zentowany w warstwach X-V w Ksar Akil w Libanie, w warstwach 4-2 w grocie Jabrud II w Syrii, a także w wielu stanowiskach izraelskich, takich jak → El Wad, Erq el-Ahmar, → Hayonim.

Ostatnie badania wskazują, że kultura oryniacka może mieć starsze korzenie na Bliskim Wschodzie, niż uważano, co sugerują odkrycia w jaskini Kebara w Izraelu; występują w niej typowe dla wczesnego oryniaku kościane ostrza z rozszczepioną podstawą oraz wysokie i pyskowate drapacze. Pomimo pewnych niejasności w stratygrafii tej części sedymentów (chodzi o granicę między warstwą E z zabytkami kultury ahmaryjskiej i warstwami D1 i D2 z zabytkami oryniackimi) można przypuszczać, że początek osadnictwa oryniackiego mógł mieć miejsce wcześniej niż 34 tys. lat temu. Także warstwy XIII-XII w Ksar Akil w Libanie, datowane na ok. 35 tys. lat temu, zawierają narzędzia oryniackie wykonywane z półsurowca wiórowego.

Możliwość lokalnego rozwoju kultury oryniackiej w pn. części Bliskiego Wschodu jest ostatnio łączona z kulturą baradostyjską (od n. masywu Baradost w Kurdystanie Irackim), kulturą znaną z jaskiniowych stanowisk w górach Zagros. Została ona po raz pierwszy wydzielona w jaskini Shanidar przez R. Soleckiego. Później zaliczono do niej liczne zespoły z jaskiń Iraku i Iranu (→ Warwasi, Pa shangar, Yfteh i in.). Najpełniej rozwój kultury baradostyjskiej można prześledzić w kilku warstwach jaskini Warwasi: przemysł kamienny tej jednostki jest typowo wiórowy.

Ryc. 70. Schemat rozwoju kultur górnego paleolitu, epipaleolitu i neolitu preceramicznego na terenie Bliskiego Wschodu

Ryc. 71. Ważniejsze zabytki przewodnie kultury baradostyjskiej z jaskini Warwasi, Irak: mikrolityczne ostrza typu Arjeneh (1-5), drapacze wysokie (6-9) i wiórowce (10-11). Wg H. Dibble'a i D. Olszewskiego

Ryc. 72. Zasięgi kultur epipaleolitycznych na Bliskim Wschodzie

Epipaleolit Bliskiego Wschodu

Na Bliskim Wschodzie, podczas maksimum pleniglacjału ostatniego zlodowacenia, nastąpiły zmiany warunków klimatycznych (ochłodzenia i susza), przyczyniające się do koncentracji osadnictwa w strefie wybrzeża śródziemnomorskiego oraz w dolinie Jordanu. Tereny stepów irano-turańskich oraz pustyń były rzadko i tylko okresowo penetrowane, np. w celach łowieckich. W efekcie jedynie ludność kultury ahmaryjskiej przystosowała się do nowych warunków ekologicznych, dając podstawy do rozwoju postpleniglacjalnej ludności epipaleolitycznej reprezentującej kulturę kebarską (od n. groty Kebara w górach Karmel w Izraelu). Tradycja oryniacka zanikła na początku maksimum pleniglacjalnego.

wy, charakteryzujący się drapaczami, m.in. wysokimi i pyskowatymi, oraz rylcami, zgrzeblami i drobnymi wiórkami typu Krems i Dufour (określane w Iraku i Iranie jako ostrza Arjeneh). Przez długi okres kultura baradostyjska była słabo znana, a większość zespołów archeologicznych do dziś nie jest opracowana naukowo. Dopiero ostatnio H. Dibble i D. Olszewski zwrócili uwagę, iż kultura baradostyjska charakteryzuje się wieloma podobieństwami do najstarszego oryniaku pd.-wsch. Europy. Nie jest wykluczone, że może być on poprzednikiem, który wpłynął na formowanie się europejskiego oryniaku. Hipotezę tę może potwierdzać wiek najstarszych znalezisk z początku okresu kultury baradostyjskiej sięgającej powyżej 40 tys. lat (m.in. z jaskini Yfteh k. Khoramabadu). Ale ogromny obszar Anatolii dzielący góry Zagros od Bałkanów, z którego nie są znane żadne stanowiska z wczesnej fazy górnego paleolitu, nie pozwala na jednoznaczne potwierdzenie tej hipotezy. Na terenie pd.-wsch. Anatolii znane są jedynie dwa stanowiska oryniackie, datowane na ok. 28 tys. lat temu (groty Ucagizli i Merdivenli w prowincji Hatay w Turcji), które reprezentują jednak wariant zbliżony do oryniaku lewantyńskiego. Kultura baradostyjska rozwijała się dość długo, zapewne do ok. 21 tys. lat temu; dzieli ją okres ok. 6 000 lat od najwcześniejszych kultur epipaleolitycznych w pn. części Bliskiego Wschodu.

Stanowiska kultury kebarskiej zgrupowane są wzdłuż wybrzeża syryjsko-palestyńskiego przeważnie w ujściowych częściach sezonowo suchych dolin (wadi) na wysokości odpowiadającej wówczas 150-200 m n.p.m. (w czasach regresji morskiej 120 m p.p.m. stanowiska te znajdowały się ok. 10-15 km od wybrzeża morskiego). Jedynie nieliczne występują w górskich masywach Judei i Wzgórz Golan, a także w pustynnej części Jordanii. Stanowiska kebaryjskie zajmują powierzchnię 25-400 m^2; tam gdzie można wyróżnić indywidualne krzemienice[1] (odpowiadające poszczególnym obozowiskom, zapewne z lekkimi obiektami mieszkalnymi), ich powierzchnia nie przekracza 25-50 m^2.

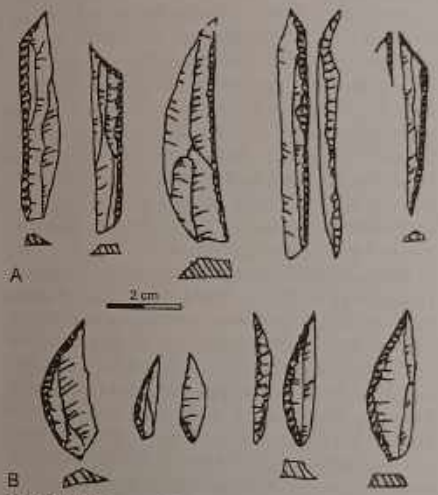
[1] Krzemienice — skupisko zabytków, głównie kamiennych, odpowiadające jednorazowemu pobytowi grupy ludzkiej.

Przemysł kamienny, oparty na eksploatacji jednopiętowych rdzeni do wyrobu wiórków, charakteryzuje obfitość wiórków tylcowych, w tym specyficznych dla kultury kebarskiej wiórków z załamanym tylcem (ostrza typu Kebara lub Jiita) oraz zbliżonych do ostrzy graweckich (od n. stan. → La Gravette w dep. Dordogne we Francji), tzw. ostrzy Falita. Przemysł kościany jest słabo rozwinięty (znane są ostrza, spatule i gładziki), natomiast wiele jest różnego typu kamiennych rozcieraczy, moździerzy, żaren, wskazujących na znaczną rolę pokarmu roślinnego. Szczątki kości świadczą, że polowano przede wszystkim na daniele, gazele oraz koziorożce.

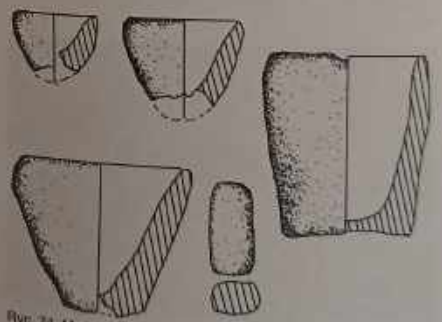
Bardzo nieliczne są pochówki kebarskie, znane przede wszystkim z obozowisk (np. w → Ein Guev i Kebara — warstwa C — w Galilei oraz w Kharaneh IV w oazie Azraq w Jordanii). Zmarłych składano w pozycji przygiętej, bez wyposażenia.

W okresie 14-13 tys. lat temu na Bliskim Wschodzie doszło do wyraźnego zwiększenia wilgotności klimatu. W efekcie osadnictwo rozszerzyło się na dotychczas pustynne obszary Negewu (pd. Izrael), Synaju i w Jordanii oraz nastąpiły zmiany w kulturze materialnej, które doprowadziły do wykształcenia nowej jednostki określanej jako kultura kebarska ze zbrojnikami geometrycznymi. Charakteryzuje się ona zastępowaniem zwykłych wiórków tylcowych mikrolitami geometrycznymi, przede wszystkim segmentami oraz trójkątami, produkowanymi z zastosowaniem techniki rylcowczej (dzielenie wiórka na części przez odłamywanie pod wpływem nacisku dystalnych lub proksymalnych części będących szczególnego typu odpadkami, tzw. rylcowcami).

W miarę rozszerzenia zasięgu osadnictwa obserwuje się większą mobilność grup ludzkich. W strefie nadbrzeżnej i dolinie Jordanu wystę-

Ryc. 73. Mikrolityczne zbrojniki przewodnie dla kultury kebarskiej (A) i kultury kebarskiej z mikrolitami geometrycznymi (B)

Ryc. 74. Moździerze kamienne i rozcieracz z okresu kultury kebarskiej (wg O. Bar Yosefa)

Ryc. 75. Moździerz kamienny z okresu kultury natufskiej z Eynan-Mallaha, Izrael (fot. Janusz K. Kozłowski)

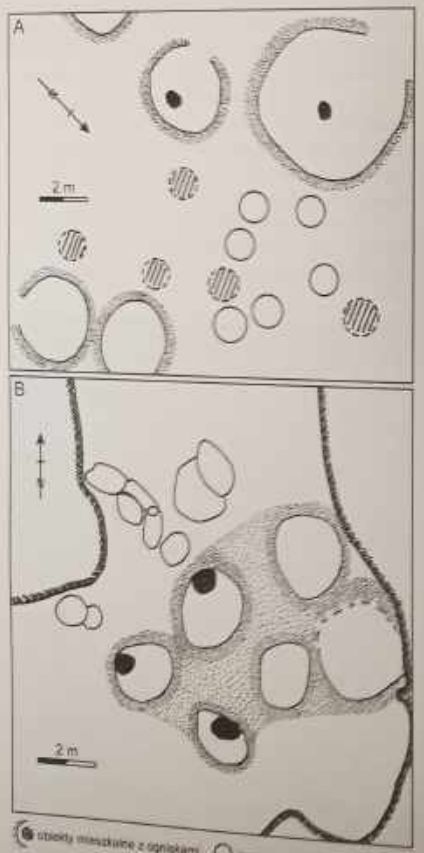
powały bardziej stałe osady o powierzchni sięgającej nawet 300-600 m^2, natomiast na obszarach pustynnych Negewu i Synaju małe obozowiska o pow. 15-25 m^2. Obozowiska te były złożone z ogniska, wokół którego skupiały się strefy produkcyjne (m.in. pracownie obróbki krzemienia) i strefy wyrzucania odpadków.

Kamienne żarna i rozcieracze znajdowane w wielu stanowiskach świadczą o dużym udziale pokarmu roślinnego (np. roślin strączkowych, ziarn dziko rosnących zbóż i kłączy). Ponadto polowano na gazele, daniele i dziki. W rozległym obozowisku odkrytym w miejscowości Neve David k. Hajfy (Izrael) znajdowały się szkielety pokryte kamieniami żarnowymi i kamiennym moździerzem. Świadczy to o rytuałach pogrzebowych: zmarłych chowano wraz z narzędziami służącymi do przygotowywania pokarmów roślinnych.

Około 13 tys. lat temu nastąpiło kolejne osuszenie klimatu na Bliskim Wschodzie, które trwało prawie do końca plejstocenu (ok. 10,5 tys. lat temu). W początkowym okresie osuszania klimatu w pd. części Bliskiego Wschodu (głównie na Synaju i na pustyni Negew wraz z pd. częścią Jordanii) pojawiła się nowa kultura określana jako kultura muszabijska (od n. stan. Mushabi na Synaju). Bliskie pokrewieństwo jej narzędzi z epipaleolitycznymi kulturami pn. Afryki (kultura iberomauruzyjska na terenie Maghrebu oraz pokrewne jednostki w dolinie Nilu na terenie Egiptu i Nubii) sugeruje, że pojawienie się tej kultury mogło być wynikiem migracji ludności z Sahary na teren Bliskiego Wschodu. Ludność ta zapewne nie wyparła całkowicie późnych grup kebarskich z wybrzeża syryjsko-palestyńskiego, a w dolinie Jordanu mogła z nimi współegzystować.

Muszabijskie przemysły kamienne charakteryzuje silny rozwój techniki rylcowcej, służącej do produkcji mikrolitów, zwłaszcza segmentów i ostrzy typu La Mouillah (→ tylczaki z zachowanym negatywem odbicia rylcowca na wierzchołku). W późnej fazie kultury muszabijskiej pojawiają się, podobnie jak w pn. Afryce, ostrza typu Harifa (mikrolityczne ostrza trzoneczkowate) oraz segmenty typu Helwan (z tylcem formowanym półstromym retuszem dwustronnym).

Niewiele wiadomo na temat gospodarki i kultury muszabijskiej. Brak wyposażenia w żarna i rozcieracze przemawia raczej za marginalną

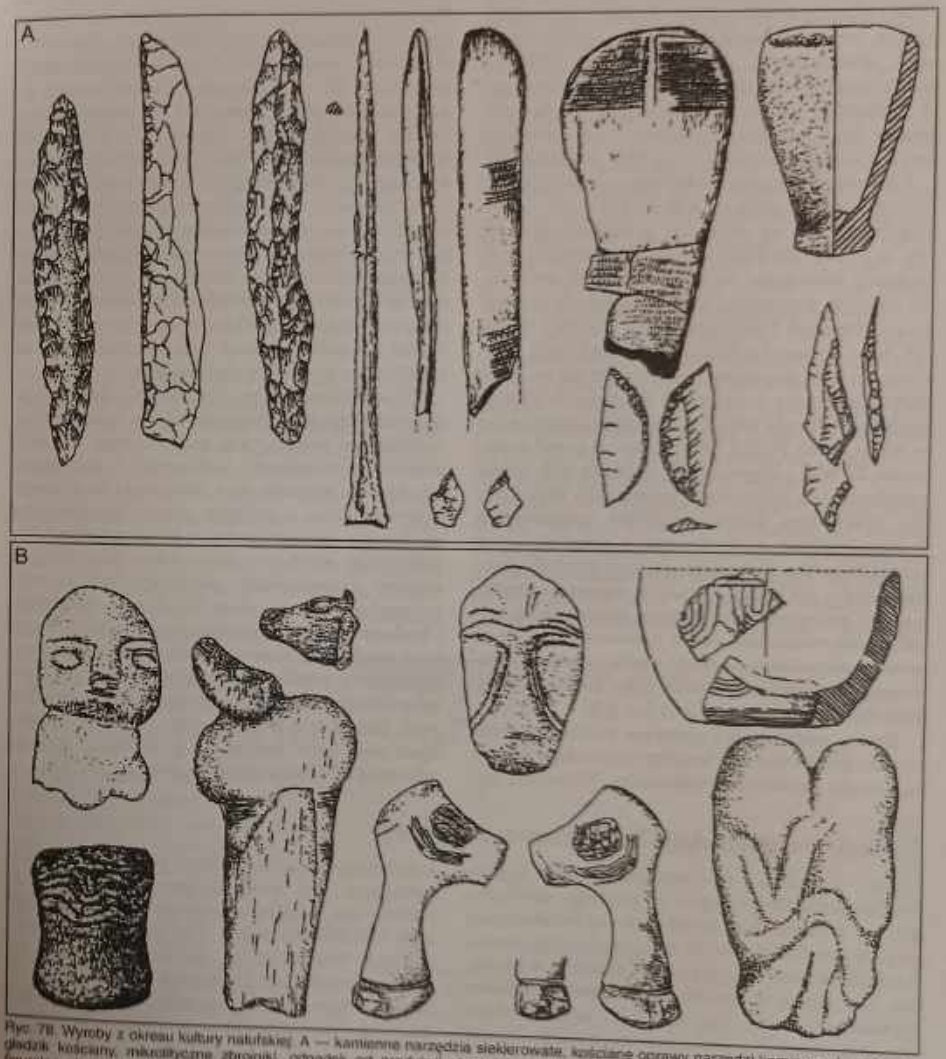
Ryc. 76. Obiekty mieszkalne kultury natufskiej z Eynan-Mallaha (A) i jaskini Hayonim (B), wg O. Bar Yosefa

Ryc. 77. Widok stanowiska natufskiego przed jaskinią El-Wad, Izrael (fot. Janusz K. Kozłowski)

rolą zbieractwa roślinnego, a słabo zachowane kości nie pozwalają bliżej określić rodzajów zwierzyny łownej. Obozowiska na terenie Negewu są przeważnie dość małe, zapewne sezonowe; jedynie w Jordanii występują większe skupiska zabytków kamiennych, prawdopodobnie świadczące o obecności obozowisk podstawowych.

Bardzo istotne zmiany w epipaleolicie Bliskiego Wschodu zaszły w okresie od 12,8 tys. do 10,5 tys. lat temu, kiedy powstała jednostka

Ryc. 78. Wyroby z okresu kultury natufskiej: A — kamienne narzędzia siekierowate, kościane oprawy narzędzi kamiennych, zdobiony gładzik kościany, mikrolityczne zbrojniki, odpadek od produkcji zbrojników (tzw. rylcowiec), moździerz kamienny; B — plastyka figuralna z kości i kamienia oraz zdobione naczynia kamienne (wg O. Bar Yosefa)

kulturowa określana jako kultura natufska (n. od jaskini Shuqba w Wadi el-Natuf). Ludność tej kultury można określić jako półosiadłych łowców i zbieraczy, którzy stworzyli podstawy formowania się gospodarki wytwórczej preceramicznego okresu neolitu. Narzędzia natufskie są dość różnorodne, a jednorodność kultury natufskiej opiera się na budownictwie, rozplanowaniu osad, cmentarzysk, gospodarce oraz kulturze symbolicznej i artystycznej. Obszar zajęty przez tę jednostkę był bardzo rozległy: od pustyni Negew aż do dorzecza Eufratu i od wybrzeża syryjsko-palestyńskiego aż do Wyż. Jordańskiej.

Charakterystyczne dla kultury natufskiej były rozległe osady o pow. od 400 do 1 000 m^2, często znajdujące się na terasach przedjaskiniowych (np. w jaskini El-Wad). Otwarte stanowiska były niekiedy budowane na starasowanych stokach, na których wznoszono rzędy okrągłych domów na kamiennych fundamentach o średnicy 4-9 m (np. w → Eynan-Mallaha). W domach tych pojawiają się doły posłupowe wskazujące na to, że do podtrzymywania konstrukcji dachowych używano drewna. Rzędy okrągłych domów znane są też ze stanowiska Nahal Oren, z teras przed jaskiniami El Wad i Hayonim. W osadach tych liczba znajdowanych wytworów kamiennych wielokrotnie przekracza liczbę zabytków znalezionych w stanowiskach pochodzących z wcześniejszych faz epipaleolitu. Dominują głównie mikrolity geometryczne, takie jak segmenty, trapezy i prostokąty. W przemyśle kamiennym pojawiają się wytwory zapowiadające neolit preceramiczny: są to przede wszystkim sierpaki (noże żniwne) oprawiane w rękojeści kościane oraz ciężkie narzędzia, np. wydłużone siekiery lub piki.

Żarna, moździerze i naczynia wykonane z wapienia, piaskowca lub bazaltu świadczą o dużym znaczeniu zbieractwa roślinnego. Najprawdopodobniej do przechowywania ziarna traw służyły jamy zasobowe (np. w Eynan-Mallaha). Pomimo niewątpliwej stabilizacji osadnictwa i obecności wielosezonowych osad, takich jak Nahal Oren i Eynan-Mallaha, badania paleobotaniczne nie potwierdzają obecności roślin uprawnych. Ponadto pojawienie się w osadach natufskich myszy udomowionej jest wyraźnym dowodem stabilizacji osadnictwa. W osadach natufskich pojawiają się cmentarzyska liczące nawet po kilkanaście grobów. Zawierały one często ozdoby będące częścią stroju: naszyjniki i zawieszki, wykonywane głównie z muszli importowanych z basenu M. Czerwonego, a nawet z doliny Nilu.

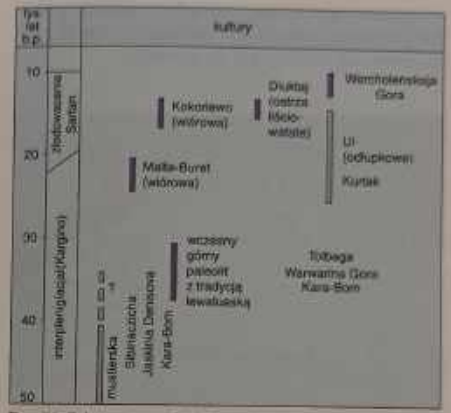
W osadach tych odkryto pojedyncze, dość schematyczne, przedstawienia zwierząt rzeźbione w kamieniu, a także sporadyczne figurki antropomorficzne oraz ornamenty geometryczne ryte w kamieniu, niekiedy na otoczakach. Zdarzały się praktyki rytualne polegające na wyjmowaniu czaszek z grobów i umieszczaniu ich na centralnym miejscu w obozowisku.

W stosunku do wcześniejszych kultur epipaleolitycznych kultura natufska wyróżnia się stabilizacją osadnictwa, pojawieniem się osad stałych o zabudowie kamiennej i zabytkami sztuki oraz większą rolą zbieractwa roślinnego. Jedynie latem i jesienią grupy mieszkańców opuszczały te osady, podczas wypraw łowieckich, zakładając sezonowe obozowiska. Wszystkie te zmiany przygotowały „rewolucję neolityczną" związaną z pojawieniem się upraw zbożowych i hodowli zwierząt. Jednocześnie ze stabilizacją sieci osadniczej ukształtowała się sieć międzyregionalnych powiązań łączących pn. część Bliskiego Wschodu z doliną Jordanu i pustynią Negew. Dzięki tym powiązaniom wschodnioanatolijski obsydian[1] trafiał na południe, a muszle z basenu M. Czerwonego na północ.

Górny paleolit Azji Środkowej i Syberii

Na obszarze rozprzestrzenienia kultur środkowopaleolitycznych o tradycji technologicznej lewaluaskiej obserwuje się lokalny rozwój górnopaleolitycznych technologii wiórowych. Z braku znalezisk szczątków ludzkich nie wiadomo, czy rozwój ten nastąpił jeszcze dzięki neandertalczykom czy już ludziom anatomicznie współczesnym. Na podstawie sekwencji warstw kulturowych jaskini Kara-Bom na Ałtaju, zwłaszcza dat radiowęglowych warstw 4-6, rozwój ten przypada między 42 300±1 500 a 30 990±460 lat temu. Pod względem typologicznym przemysły te charakteryzują się zarówno narzędziami typowymi dla kultury mustierskiej (zgrzebła, ostrza, narzędzia zębate), jak również narzędziami górnopaleolitycznymi,

[1] Obsydian — szklista skała pochodzenia wulkanicznego.

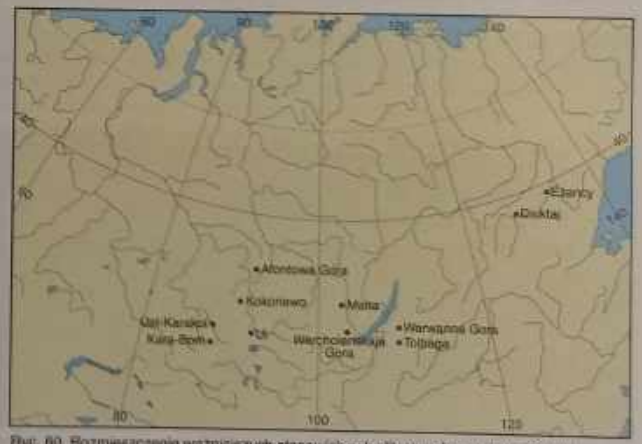
Ryc. 79. Schemat rozwoju kultur górnego paleolitu na terenie Syberii

przede wszystkim wiórami retuszowanymi, często spiczastymi, oraz drapaczami i rylcami. W poziomach młodszych występują szczątki kozicy syberyjskiej, a w niżej leżących warstwach górnopaleolitycznych także kości bizona, konia i osła.

Wczesnogórnopaleolityczna kultura wywodząca się z mustiersko-lewaluaskiej została poznana dzięki stanowiskom odkrytym na Ałtaju (Kara-Tenesz, Małojalmanskaja), a także na Syberii Pd. na Zabajkalu (Warwarina Gora, Tolbaga) i Chakasji (Malaja Zija). Wiek tych stanowisk zamyka się w granicach 36-30 tys. lat.

Brak chronologicznej i typologicznej ciągłości dzieli tę wczesnogórnopaleolityczną kulturę Syberii od kultur górnego paleolitu, które rozwijały się w początkach maksimum ostatniego zlodowacenia (na Syberii określanego jako sartańskie). Poczynając od ok. 24 tys. lat temu, rozpoczyna się na Syberii rozwój typowych kultur wiórowych, których najbardziej klasycznym przykładem jest kultura Malta-Buret (n. pochodzi od stan. w dorzeczu górnej Angary k. Irkucka). Kultura ta często była łączona z kompleksem graweckim w Europie, gdyż w obu tych kulturach występowały statuetki antropomorficzne. Dziś wiadomo, że kulturę Malta-Buret dzieli od kompleksu graweckich kultur Europy nie tylko ogromny dystans terytorialny, ale także istotne różnice, np. odmienna technologia, brak narzędzi tylcowych w zespołach syberyjskich, inny typ statuetek antropomorficznych i ornamentów. Niestety, nie jest znana geneza kultury Malta-Buret, a jej pozorne podobieństwa do kompleksu graweckiego wynikają z podobnych sposobów przystosowania się do warunków zbliżającego się maksimum pleniglacjału. Kultura Malta-Buret charakteryzuje się dość prymitywnym przemysłem kamiennym (drapacze, rylce, przekłuwacze), któremu towarzyszy dość bogaty przemysł z kości, także słoniowej (wydłużone groty, szydła i igły, ciosła i spatule). Oprócz licznych figurek ludzkich (ok. 30) w stanowiskach znaleziono rzeźby ptaków oraz płytki zdobione ornamentami geometrycznymi. Ludność tej kultury polowała na renifery, mamuty, nosorożce i bowidy. Równolegle z kulturą Malta-Buret występują kultury o technologii odłupkowej, głównie w dorzeczu górnego Jeniseju (np. stanowiska Ui 1, Kurtak 4).

W okresie schyłkowego glacjału, poczynając od ok. 16 tys. lat temu, rozpoczął się rozwój nowych jednostek kulturowych, powstających na podłożu technologii odłupkowych (np. kultura → Afontowa Gora w dorzeczu Jeniseju), jak i technologii wiórowych (np. kultura → Kokorie-

Ryc. 80. Rozmieszczenie ważniejszych stanowisk paleolitycznych na terenie Syberii

wo, także nad górnym Jenisejem). Dla kultury Kokoriewo charakterystyczne były rdzenie typu gobijskiego i ostrza kościane ze zbrojnikami krzemiennymi wkładanymi w boczne pazy. Zespoły przypominające kulturę Afontowej Gory były dość szeroko rozprzestrzenione zarówno w dorzeczu górnego Obu, jak i nad Angarą w kraju zabajkalskim (np. Oszurkowo).

W okresie bezpośrednio przed maksimum glacjalnym (ok. 22 tys. lat temu), choć zdaniem niektórych badaczy jeszcze wcześniej (ok. 36 tys. lat temu), strefa ekumeny rozszerzyła się na pn.-wsch. Syberię, głównie do doliny Aldanu (dopływu Leny). Pojawiły się tam najpierw kultury z narzędziami otoczakowymi i mikrolitycznymi rdzeniami do wyrobu wiórków typu gobijskiego (Ichine, Ust-Mil); po maksimum pleniglacjału (ok. 15-14 tys. lat temu) na tym samym terenie pojawiła się tzw. kultura diuktajska (od n. groty Diuktaj w Jakucji) charakteryzująca się pierwszymi ostrzami liściowatymi, które mogą ewentualnie wyjaśniać występowanie dwustronnych ostrzy we wczesnych kulturach Nowego Świata.

Połączenie tradycji narzędzi otoczakowych, odłupkowych oraz produkcji wiórków mikrolitycznych z rdzeni gobijskich charakteryzowało schyłek paleolitu na pd. Syberii, szczególnie tzw. kulturę Wercholenskaja Gora (od n. stan. w okolicach Irkucka), datowaną na okres od 12-10 tys. lat temu. W kulturze tej pojawiły się harpuny z dwoma rzędami zadziorów. Faunę reprezentowały jeleń, koń i bizon, co było powodem, pomimo późnoglacjalnych dat radiometrycznych, odnoszenia tej kultury już do mezolitu.

Ryc. 81. Jedna z warstw kulturowych górnopaleolitycznego stanowiska Malta nad Angarą [fot. Valeri Sitlwyj]

Ryc. 82. Widok górnopaleolitycznego stanowiska Malta nad Angarą w okolicach Irkucka [fot. Valeri Sitlwyj]

Rozdział XII

EKSPANSJA *HOMO SAPIENS SAPIENS* DO EUROPY I ROZWÓJ GÓRNEGO PALEOLITU W EUROPIE

Janusz K. Kozłowski

Europę w okresie poprzedzającym 45 tys. lat zamieszkiwali wyłącznie neandertalczycy. Jedni antropolodzy chcieliby widzieć w Europie lokalną ewolucję od neandertalczyków do kromaniończyków, inni natomiast, przyjmując hipotezę Out of Africa, są zwolennikami poglądu o migracji kromaniończyków z Bliskiego Wschodu do Europy. Pod względem kulturowym okres przejściowy od środkowego do górnego paleolitu jest złożony; obok dość jednolitej, jednak prawdopodobnie alochtonicznej kultury oryniackiej oraz, miejscami, kontynuacji kultury mustierskiej występuje wiele jednostek przejściowych wskazujących na lokalny rozwój od kompleksu mustierskiego do kultur górnego paleolitu. Ponieważ w stanowiskach (np. St. Cesaire we Francji) znaleziono wraz z wytworami kultur przejściowych szczątki kości należące jeszcze do neandertalczyków, a dotychczas znane szczątki kości związane z kulturą oryniacką należą wyłącznie do kromaniończyków, można przypuszczać, że przedstawicielami kultury oryniackiej byli migrujący z Bliskiego Wschodu *Homo sapiens sapiens*. Lokalne grupy neandertalczyków mogły ulegać akulturacji w zetknięciu z ludami kultury oryniackiej. Taką rolę przypisać można kulturom przejściowym, z których część zanikła, część natomiast mogła odegrać pewną rolę w formowaniu się kultur środkowej fazy górnego paleolitu.

Kultury przejściowe

W różnych częściach Europy powstawały jednostki wywodzące się z tradycji mustierskiej, ale charakteryzujące się elementami technologicznymi i typologicznymi właściwymi dla górnego paleolitu. Biorąc pod uwagę charakter dominujących technologii i typów narzędzi kamiennych, można wyróżnić kilka lokalnych jednostek rozwijających się w okresie między 50 tys. a 30 tys. lat temu.

W Europie, podobnie jak w Azji, następował rozwój technologii lewaluaskiej w górnopaleolityczną technologię wiórową, któremu towarzyszyło pojawienie się standardowych narzędzi górnopaleolitycznych; rozwój ten dokonywał się od Bałkanów (np. warstwa VI jaskini → Temnata w pn. Bułgarii) do dorzecza środkowego Dunaju (stan. → Bohunice na Morawach) i górnej Cisy (Korolewo II warstwa II na Ukrainie Za-

Ryc. 83. Wiory typu górnopaleolitycznego z warstwy VI stanowiska Temnata k. Karlukowa, Bułgaria, datowanej na ok. 50 tys. lat [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 85. Ostrza Châtelperron ze stanowiska Arcy-sur-Cure, Francja

Ryc. 84. Rekonstrukcja rdzenia wiórowego typu górnopaleolitycznego z warstwy IIa stanowiska Korolewo na Ukrainie Zakarpackiej [fot. Janusz K. Kozłowski]

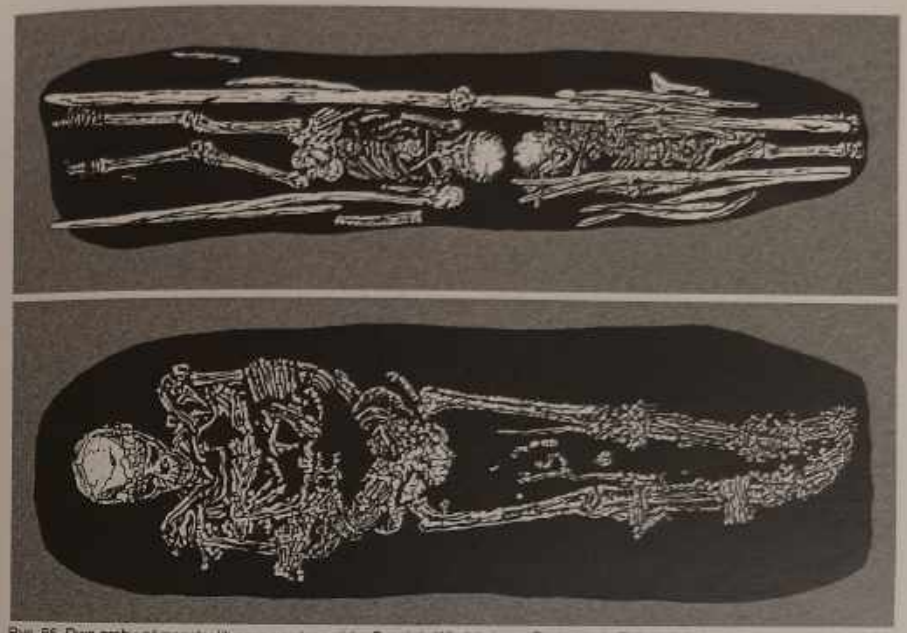
karpackiej). Przemysły te rozwijały się wśród łowców koni i bizonów, najprawdopodobniej neandertalskich, w okresie pomiędzy 50 tys. a 38 tys. lat temu i bez wpływu na dalszy rozwój górnego paleolitu, po czym zanikały.

W Europie Zach. rozwój technologii wiórowych odbywał się wraz z rozwojem mustierskich technologii odłupkowych. Technologie wiórowe służyły do wytwarzania narzędzi górnopaleolitycznych (drapaczy, rylców) oraz specyficznych ostrzy tylcowych z tylcem łukowym, podczas gdy z odłupków wytwarzano nadal narzędzia mustierskie (głównie zgrzebła). Rozwój ten był charakterystyczny dla kultury Châtelperron (od n. stan. Châtelperron w departamencie Allier we Francji) rozwijającej się na terenie Francji i pn. Hiszpanii oraz dla kultury uluskiej (od n. groty Cavallo w Uluzzo k. Lecce w pd. Włoszech), rozwijającej się na terenie Italii i pd. Grecji. Kultury te rozwijały się od ok. 36 tys. do 30 tys. lat temu, przyczyniając się, zdaniem niektórych badaczy, do powstania kultur z ostrzami tylcowymi środkowej fazy górnego paleolitu. Odkrycie czaszki neandertalczyka w grocie St. Cesaire (departament Charente Maritime, Francja) w warstwie kultury Châtelperron wskazuje, że twórcami tej kultury byli jeszcze neandertalczycy.

W środk. i wsch. Europie, będącej pod koniec środkowego paleolitu domeną kultury wschodniomikockiej, dalszy rozwój oparty był na technologii wytwarzania dwustronnych ostrzy liściowatych. W dorzeczu środkowego Dunaju powstała kultura szelecka (od jaskini → Szeleta k. Lillafüred na Węgrzech) rozwijająca się w okresie 42-30 tys. lat temu. Kultura ta rozwijała się też na Morawach, Słowacji i w pd. Polsce (m.in. na Zwierzyńcu w Krakowie). Jej cechą charakterystyczną było występowanie obok ostrzy liściowatych zarówno narzędzi odłupkowych (zgrzebła), jak i wiórowych (drapacze). Podobne do szeleckich, lecz nieco późniejsze, ostrza liściowate znaleziono też na terenie Mołdawii (tzw. kultura bryndzeńska — od n. jaskini Bryndzeny), gdzie towarzyszyły im wiórowe tylczaki. Zarówno kultura szelecka, jak i bryndzeńska odegrały rolę w kształtowaniu się w środk. Europie kultur kompleksu graweckiego.

W Europie Wsch. odpowiednikiem kultur z ostrzami liściowatymi jest tzw. kultura kostenkowsko-sungirska (od n. stan. Kostenki-Streletskaja nad Donem i Sungir k. Włodzimierza na Nizu Rosyjskim). Kultura ta wywodziła się też z podłoża wschodniomikockiego, ale rozwijała się dłużej, zapewne do ok. 26-25 tys. lat temu, kiedy pojawiły się w niej wpływy kultur górnopaleolitycznych — liczne narzędzia wiórowe, wyroby z kości (m.in. słoniowej) oraz sztuka (wycięte z kości sylwetki zoomorficzne, m.in. mamutów). Liściowate ostrza sungirskie obrabiane techniką naciskową, trójkątne z wklęsłą podstawą, należą do najbardziej technicznie zaawansowanych w górnym paleolicie. W stanowisku Sungir odkryto groby zawierające ostrza z kości słoniowej o dł. do 2 m oraz bogate ozdoby stroju; są to jedne z najbogatszych pochówków znanych z paleolitu Europy.

Kultura ostrzy liściowatych wykonywanych ze smukłych wiórów występowała też na Nizu Zachodnioeuropejskim od Wlk. Brytanii (połączonej z kontynentem) do Polski. Jest ona określana mianem kultury jerzmanowickiej (od n. miejs. Jerzmanowice k. Ojcowa). Niestety stanowiska tej kultury to przede wszystkim tymczasowe obozowiska łowieckie w jaskiniach na południowym obrzeżeniu Nizu Zachodnioeuropejskiego. Obozowiska podstawowe są zapewne ukryte głęboko pod osadami glacjalnymi na niżu.

Ryc. 86. Dwa groby górnopaleolityczne ze stanowiska Sungir k. Włodzimierza, Rosja (wg L. Zaliznaka)

Ryc. 87. Liściowate groty typu jerzmanowickiego z 2 warstwy stanowiska Ranis w Turyngii, Niemcy [fot. Janusz K. Kozłowski]

Kultura oryniacka i początki sztuki

Kultura oryniacka, w odróżnieniu od kultur przejściowych, nie wykazuje lokalnych korzeni w Europie. Najwcześniejsze stanowiska oryniackie pojawiają się w pd.-wsch. Europie, głównie w Bułgarii (np. warstwa 11 jaskini Bacho Kiro k. Drianowa i warstwa 4 jaskini Temnata k. Łowecz ze znaleziskami o wieku pomiędzy 45 tys. a 40 tys. lat). W sekwencjach tych stanowisk stwierdzono wyraźną lukę między zespołami mustierskimi a następującymi po nich inwentarzami oryniackimi. Luka ta dotyczy technologii, morfologii narzędzi, pochodzenia surowców kamiennych, organizacji obozowisk. Z tego powodu pojawienie się kultury oryniackiej łączy się z migracją, która najwcześniej miała miejsce na Bałkanach, skąd rozprzestrzeniła się na całą prawie Europę dwiema drogami: drogą śródziemnomorską przez pn. Włochy (jaskinia → Fumane w Veneto datowana na ok. 40-36 tys. lat temu) do Hiszpanii (stanowisko w jaskini → Arbreda w Katalonii datowane na ok. 40 tys. lat temu) oraz drogą prowadzącą wzdłuż Dunaju (jaskinia Istallósko na Węgrzech z dolną warstwą datowaną na ok. 41 tys. lat temu, stanowisko otwarte → Willendorf II w Dolnej Austrii — warstwa 1 datowana na 41-39 tys. lat temu) do pd. Niemiec (jaskinia Geissenklosterle datowana na 40-34 tys. lat temu) i Francji (najwcześniejsze stanowiska datowane na ok. 34 tys. lat temu). Jeszcze późniejsza fala migracji kierowała się na wschód, obejmując dorzecza Prutu i Dniestru (Malul Galben w Rumunii, Korpacz-Mys w Mołdawii), Krym (jaskinia Siuren) i dorzecze Donu (warstwy 2 i 3 stanowiska Kostenki 1). Najstarsze stanowiska w tej strefie pochodzą sprzed ok. 30 tys. lat temu, najmłodsze nawet sprzed 21-19 tys. lat temu.

Znaleziska szczątków kości występujące wraz z przedmiotami kultury oryniackiej należą wyłącznie do *Homo sapiens sapiens*. Neandertalczycy nie mieli nic wspólnego z kulturą oryniacką, toteż błędem jest utożsamianie czaszki neandertalczyka z jaskini Vindja w Chorwacji z kulturą oryniacką. Do najbardziej znanych znalezisk należy pięć szkieletów człowieka kromanionskiego z groty Cro-Magnon w Les Eyzies (w dep. Dordogne) we Francji, z których jeden, należący do 50-letniego mężczyzny, tzw. starca z Cro-Magnon, był podstawą do identyfikacji typu kromanionskiego. Natomiast szczątki dwunastu osobników z jaskini → Mladeč k. Litovli na pn. Morawach, jak i inne znaleziska środkowoeuropejskie przypisywane kulturze oryniackiej wykazują pewną odrębność; zarówno cechy mózgoczaszki, jak i elementy szkieletu postkranialnego są bardziej prymitywne, bliższe populacjom neandertalskim. Także najstarsze szczątki człowieka oryniackiego (zęby i fragmenty szczęki) pochodzące z jaskini Bacho Kiro w Bułgarii zdają się potwierdzać taką hipotezę. Cechy te były przez zwolenników hipotezy kandelabru uważane za argument popierający lokalny rozwój populacji *Homo sapiens sapiens* w środk. Europie. Dla zwolenników hipotezy o migracji tego gatunku do Europy cechy te mogą być raczej dowodem mieszania się w środk. Europie kromanionczyków z neandertalczykami, podczas gdy w Europie Zach. populacje kromanionskie zachowały się w postaci klasycznej.

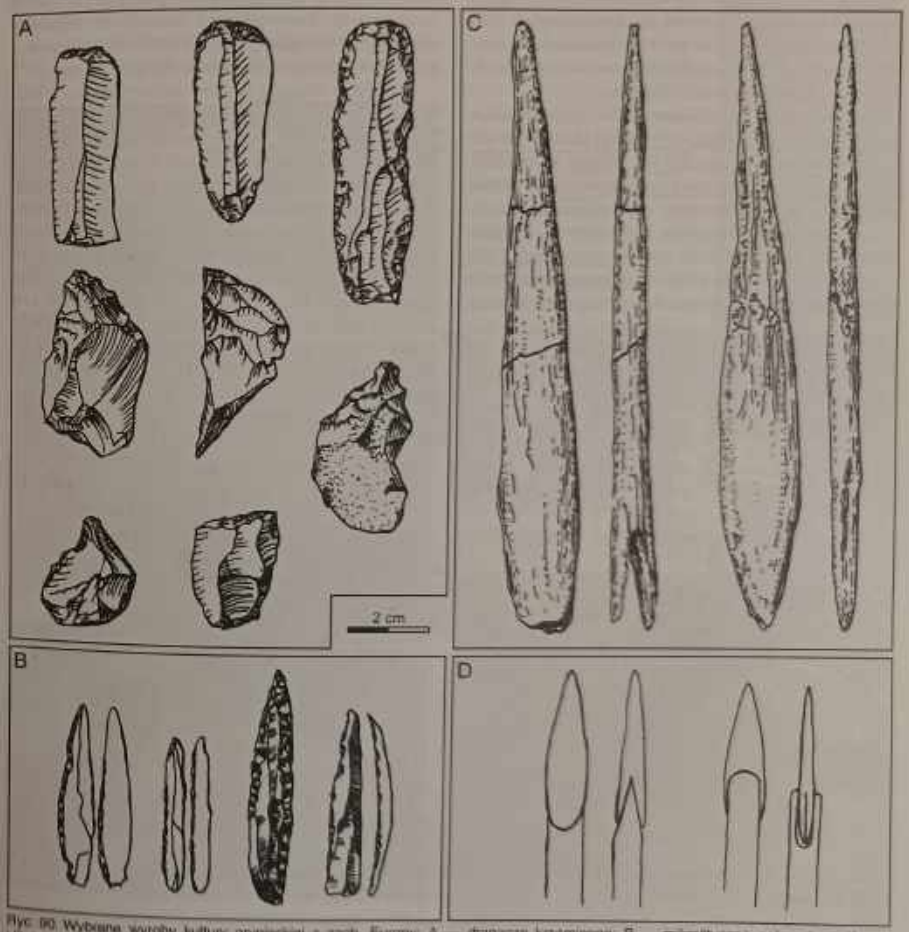
Ryc. 88. Ognisko z najstarszej warstwy kultury oryniackiej z nawisu Fumane w Veneto, Włochy (fot. Janusz K. Kozłowski)

Ryc. 89. Rekonstrukcja obozowiska oryniackiego z jaskini Mladeč k. Litovli, Rep. Czeska (fot. Janusz K. Kozłowski)

Jednolitość kultury oryniackiej w Europie pozostaje w kontraście ze zróżnicowaniem kultur przejściowych. Uderzająca jest zbieżność podstawowych typów narzędzi — od Atlantyku do Donu i od pd. Italii do Polski Środk. — drapaczy łódkowatych i pyskowatych, rylców karenoidalnych, wiorowców, a także mikrolitycznych wiórków z drobnymi retuszami półstromymi (tzw. wiórki typu Dufour lub Krems). Jednorodne są także na całym obszarze narzędzia kościane, a szczególnie płaskie groty, często wykonywane z kości słoniowej, początkowo z podstawą rozszczepioną dla łatwiejszego osadzenia na drzewcach, później z podstawą nierozszczepioną (tzw. groty typu Mladeč).

Ludność oryniacka polowała na rozmaite gatunki dużych ssaków przeważnie na terenach

Ryc. 90. Wybrane wyroby kultury oryniackiej z zach. Europy: A — drapacze krzemienne; B — mikrolityczne ostrza typu Krems i Dufour; C — ostrza kościane z podstawą rozszczepioną oraz typu Mladeč; D — sposób oprawiania ostrzy kościanych

POLOWANIA

otwartych (renifery, mamuty, bizony, nosorożce), choć w okresach cieplejszych w pd. Europie polowano też na zwierzęta leśne (łosie, jelenie, żubry), a na obszarach górskich na koziorożce, kozice i niedźwiedzie jaskiniowe. Grupy oryniackie zamieszkiwały jaskinie, gdzie obozowiska koncentrowały się wokół ognisk, często obudowanych kamieniami (nawis Pataud w dep. Dordogne we Francji), niekiedy umieszczanych w półziemiankach (jaskinia Morin w Kantabrii w Hiszpanii). Budowle półziemiankowe, często pokryte dachem wspartym na drewnianych słupach, pojawiają się też na stanowiskach otwartych, głównie na lessach środkowoeuropejskich (Tibava i Barca we wsch. Słowacji).

Od jednostek przejściowych kultura oryniacka różni się rozwojem produkcji ozdób stroju i pojawieniem się sztuki figuralnej w postaci rzeźb, rytów i malarstwa naskalnego. Oryniackie ozdoby stroju składały się z zawieszek, najczęściej przekłutych zębów zwierzęcych, a także naszyjników z muszelek (często kopalnych) lub z paciorków wykonywanych z kości słoniowej. Ozdoby te były zapewne zewnętrznym wyrazem przynależności do poszczególnych grup ludzkich, ewentualnie służyły identyfikacji osobniczej. Muszle z ówczesnych plaż morskich lub muszle kopalne były transportowane na znaczne odległości (np. z wybrzeża adriatyckiego do Dolnej Austrii lub z wybrzeża Anglii aż do Belgii). Zasięg tych importów przekraczał często skalę eksportu surowców kamiennych. Bogate ozdoby stroju wykonane z muszli i kości słoniowej przypisywane kulturze oryniackiej znaleziono w jaskini Paviland w Anglii przy posypanym ochrą (czerwonym barwnikiem) szkielecie młodego mężczyzny (określanym niesłusznie jako Czerwona Dama), datowanym na ok. 26 tys. lat temu.

Rzeźba oryniacka to głównie wykonane z kości słoniowej zwierzęta, np. mamuty, lwy jaskiniowe, nosorożce i konie. Najwięcej takich rzeźb pochodzi z dorzecza górnego Dunaju (jaskinie Vogelherd i Geissenklosterle), gdzie znaleziono m.in. rzeźbę przedstawiającą mężczyznę z głową lwa (Hohlenstein-Stadel), a w dorzeczu środkowego Dunaju w Dolnej Austrii (Stratzing-Galgenberg k. Krems) tańczącą postać wyciętą z kamiennej płytki.

Ryc. 91. Europa we wczesnej fazie górnego paleolitu

Mimo że rzeźba oryniacka osiągnęła bardzo wysoki poziom artystyczny, sądzono do niedawna, że ryty i malowidła naskalne z tego okresu były dość prymitywne. Dowodem na to miały być odpadnięte fragmenty ścian jaskiń, które zachowały się w warstwach oryniackich. Na skałach tych (np. bloki skalne ze stanowisk w Blanchard, Ferrassie, Castanet, Lartet czy Poisson w dep. Dordogne) znajdują się fragmenty namalowanych zwierząt, prymitywne ryty zoomorficzne lub płaskorzeźby przedstawiające żeńskie organy płciowe.

Dopiero odkrycie w jaskini Chauvet w Vallon-Point-dArc (dep. Ardèche, Francja) artystycznie bardzo zaawansowanych i doskonale zachowanych malowideł przedstawiających lwy, nosorożce, hieny, renifery i konie, datowanych na 32-30 tys. lat temu, całkowicie zrewolucjonizowało poglądy na początki sztuki. Powodem początkowych kontrowersji w ocenie wieku znaleziska z groty Chauvet była sprzeczność między wysokim poziomem artystycznym tych malowideł a wczesnymi datowaniami wyliczonymi metodą AMS (zob. rozdz. I). Później jednak zwrócono uwagę na kompozycję i najczęściej występujące motywy zwierzęce (są to głównie nosorożce — 47, oraz przedstawiciele kotowatych, przede wszystkim lwy — 36), które różnią się od sztuki jaskiniowej późnej fazy górnego paleolitu (gdzie przeważają konie i bizony) i przypominają raczej rzeźbę oryniacką. Okazuje się, że w sztuce nie zawsze to co bardziej prymitywne w naszych

Ryc. 92. Figurki oryniackie z kości słoniowej odkryte w jaskini Vogelherd, Niemcy: A — lew jaskiniowy, B — mamut, C — koń [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 93. Figurka oryniacka z kości słoniowej przedstawiająca postać ludzką z głową lwa z jaskini Hohlenstein-Stadel, Niemcy [fot. Joachim Hahn]

Ryc. 94. Wizerunki organów seksualnych na bloku skalnym z oryniackiej warstwy jaskini La Ferrassie [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 95. Malowidła nosorożców z jaskini Chauvet, dep. Ardèche, Francja

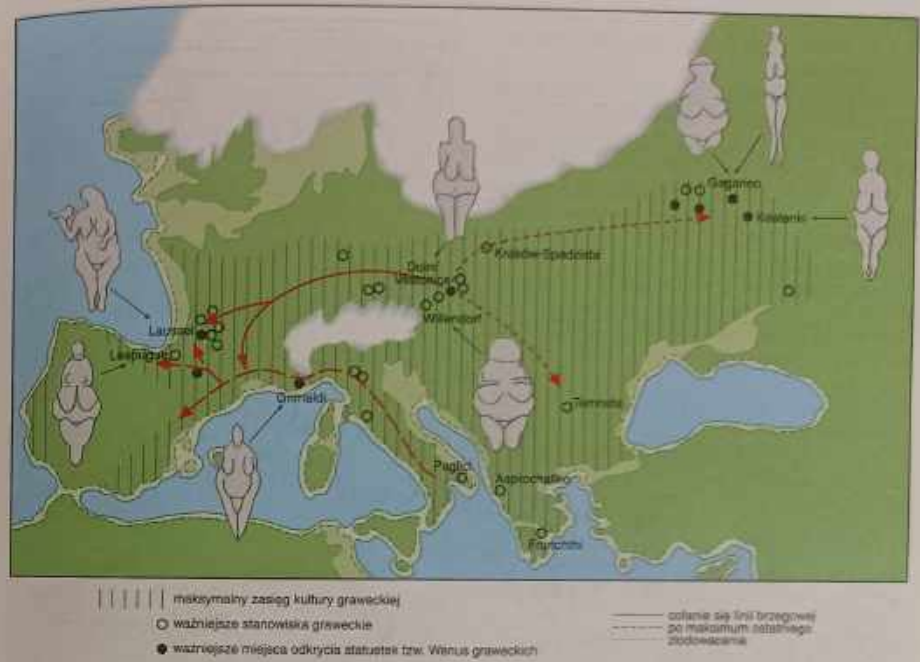
oczach jest chronologicznie wcześniejsze, a samo pojawienie się malarstwa figuratywnego było procesem krótkotrwałym, w skali chronologicznej paleolitu niemal rewolucyjnym.

Rozwój kultury oryniackiej skończył się w Europie ok. 26 tys. lat temu, choć pewne, regionalne grupy oryniackie (głównie na stepach Europy Wsch.) mogły przetrwać dłużej, nawet do maksimum II pleniglacjału (20-18 tys. lat temu).

Kompleks grawecki i apogeum rozwoju paleolitu górnego w środkowowschodniej Europie

W okresie pomiędzy 30-20 tys. lat temu nastąpiło ponowne stopniowe ochłodzenie klimatu, które doprowadziło do kolejnej transgresji lądolodu. Jednocześnie obniżył się poziom mórz i oceanów, w związku z czym linia brzegowa uległa przesunięciu do 120 m p.p.m., poszerzając znacznie zasięg kontynentu europejskiego i łącząc niektóre wyspy z kontynentem. Przesunięciu uległy strefy roślinne, czego efektem było poszerzenie strefy tundry i stepotundry ku południowi oraz tworzenie się refugiów roślinności i fauny na południu Europy.

Wszystkie te czynniki wpłynęły na rozwój kultury ludzkiej, głównie na dość wyraźne ujednolicenie obrazu kulturowego Europy w omawianym okresie. W efekcie tego ujednolicenia powstał technokompleks grawecki. Jego cechą jest technika wiórowa o wysokim stopniu standaryzacji produkowanego półsurowca oraz występowanie stromych retuszy formujących narzędzia tylcowe. Pojawienie się zbrojników mikrolitycznych może świadczyć o używaniu łuku. Jednocześnie nastąpił dalszy rozwój obróbki kości (szczególnie słoniowej) i rogu. Technokom-

maksymalny zasięg kultury graweckiej
ważniejsze stanowiska gravackie
ważniejsze miejsca odkrycia statuetek tzw. Wenus gravackich
zalanie się linii brzegowej po maksimum ostatniego zlodowacenia
hipotetyczne migracje ludności środkowoeuropejskiej kultury pawłowskiej w kierunku zachodnioeuropejskich centrów kultury perigordyjskiej
wędrówka śródziemnomorskiej ludności gravackiej, której efektem mogło być pojawienie się grupy Noailles na terenie Francji
późne (25-20 tys. lat temu) wędrówki ludności kultury pawłowskiej z Europy Środk. do Włoch, oraz na Bałkany; rezultatem tych przesunięć ludnościowych mogą być stanowiska tzw. horyzontu z ostrzami z zadziorem

Ryc. 96. Europa w okresie 30-20 tys. lat temu wraz z maksymalnym zasięgiem lądolodu skandynawskiego

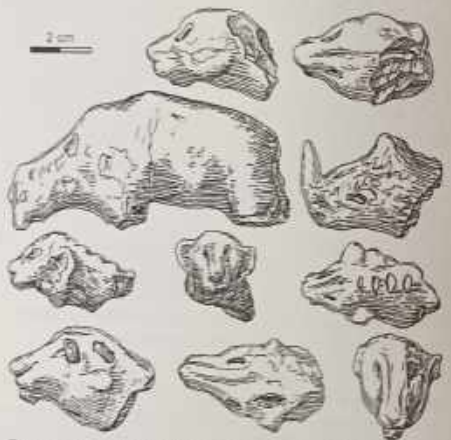
Ryc. 97. Widok stanowisk gravackich u stóp Gór Pawłowskich na Morawach [fot. Janusz K. Kozłowski]

pleks grawecki wyróżnia się też rozwojem specyficznej sztuki, przede wszystkim przedmiotów sztuki ruchomej[1].

Pojawienie się kompleksu graweckiego można interpretować, przyjmując jedną z dwu hipotez:

— jako wyraz ujednolicenia kulturowego będącego wynikiem adaptacji ludności kultur wcześniejszych (kultur przejściowych i kultury oryniackiej) do warunków peryglacjalnych w okresie 30-20 tys. lat temu,

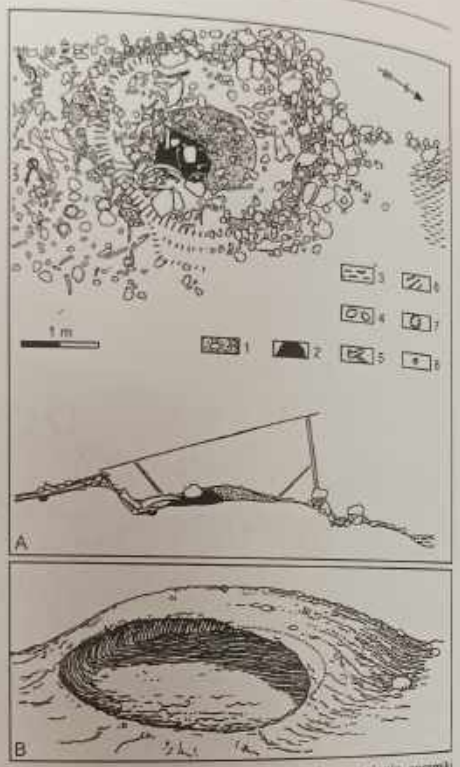
— jako rezultat rozprzestrzenienia z jednego lub więcej centrów na obszar prawie całej Europy (przez rozpowszechnianie lub migracje) pewnych innowacji technologicznych, nowego trybu życia i nowej ideologii.

Ryc. 98. Zoomorficzna plastyka figuralna z wypalonej gliny odkryta w Dolních Věstonicach na Morawach (wg B. Klimy)

Ryc. 99. Główka lisa z wypalonej gliny w Dolních Věstonicach na Morawach [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 100. Obiekt mieszkalny z piecem do wypalania ceramiki w Dolních Věstonicach na Morawach. A — plan sytuacyjny i przekrój poprzeczny: 1 — glina wypalona, 2 — ognisko, 3 — zagłębienie terenu, 4 — kamienie, 5 — kości, 6 — wał gliniany, 7 — małe jamy, 8 — dołki po słupach drewnianych, B — rekonstrukcja pieca. Wg B. Klimy.

Ryc. 101. Rekonstrukcja obiektu mieszkalnego z piecem do wypalania glinianych statuetek w Dolních Věstonicach na Morawach [fot. Janusz K. Kozłowski]

[1] Przeciwieństwo sztuki naskalnej — drobne przedmioty ozdobne lub rzeźba figuralna.

Ryc. 102. Rekonstrukcja obozowiska łowców mamutów w Dolních Věstonicach na Morawach (stanowisko środkowe). Widoczna akumulacja kości mamutów oraz obiekty mieszkalne (wg B. Klimy)

Złożona struktura technokompleksu graweckiego i nierównoczesne pojawianie się różnych innowacji w poszczególnych centrach terytorialnych przemawiają za drugą hipotezą. W świetle tej hipotezy pierwotnym centrum kompleksu graweckiego był obszar środkowego dorzecza Dunaju, gdzie ok. 30 tys. lat temu zaczęła się rozwijać kultura pawłowska (od n. stan. → Pavlov na Morawach), najprawdopodobniej na podłożu lokalnych jednostek z ostrzami liściowatymi (głównie kultury szeleckiej).

Kultura pawłowska objęła swoim zasięgiem głównie pd. Morawy i Dolną Austrię; później rozprzestrzeniła się na teren pd. Polski i zach. Słowacji. Przemysł kamienny charakteryzuje standaryzowany półsurowiec wiórowy przerabiany na rylce, drapacze i ostrza tylcowe; występują też wiórki mikrolityczne, z których produkowano ostrza i mikrolity geometryczne. Bardzo bogaty jest przemysł kościany: groty oszczepów, kopaczki rogowe, kliny z ciosów mamuta, gładzi-

Ryc. 103. Akumulacja kości mamutów w Milovicach, Morawy [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 104. Odciski rąk z jaskini Gargas w Pirenejach, Francja [fot. Janusz K. Kozłowski]

ki i szydła. Rozwinęła się produkcja ozdób stroju i sztuka figuralna. Występują liczne zawieszki i naszyjniki z paciorków oraz przekłutych zębów zwierzęcych, diademy i ozdobne płytki. Plastyka figuralna, zarówno antropomorficzna (figurki żeńskie, tzw. Wenus graweckie), jak i zoomorficzna (przedstawienia mamutów, nosorożców, lwów, niedźwiedzi, a także małych zwierząt, np. lisów), była wykonywana z kości i wypalanej gliny (na Morawach odkryto specjalne piece służące do wypalania figurek). Znalezienie gliny wypalonej w stanowiskach na Morawach pozwoliło na zidentyfikowanie odcisków plecionek i sieci wykonywanych z włókien pochodzenia roślinnego.

Obozowiska pawłowskie były zazwyczaj bardzo rozległe, złożone z wielu obiektów mieszkalnych, często z kilkoma ogniskami, zakładane w pobliżu zbiorowisk kości mamutów (np. w → Dolních Věstonicach, → Milovicach i → Předmosti na Morawach). W obrębie obozowisk odkryto pochówki ludzkie, często wyposażone

Ryc. 105. Figurka Wenus z późnograweckiego stanowiska Moravany-Podkovica, Słowacja (fot. Konrad Pollesch)

Ryc. 106. Figurki Wenus ze stanowiska Kostenki I k. Woroneża, Rosja: A, B — figurki z kości słoniowej, C — głowka statuetki z margla (fot. Janusz K. Kozłowski)

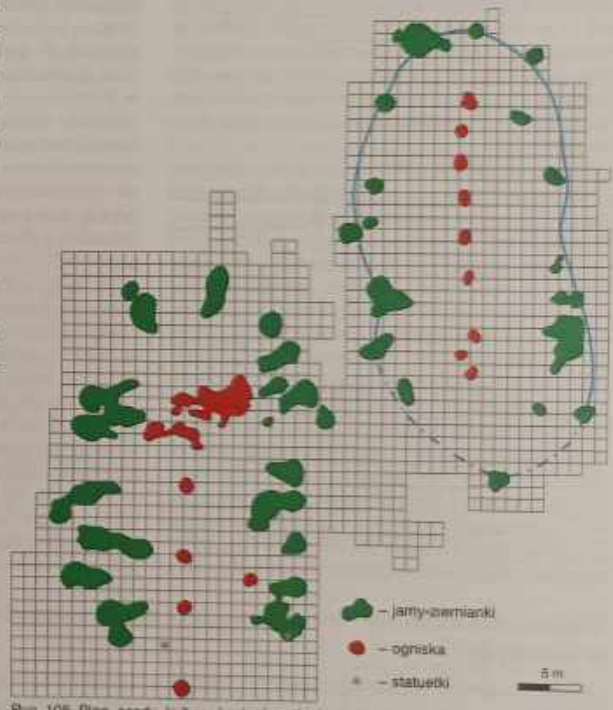
Ryc. 107. Kamienne rzeźby głów lwów jaskiniowych ze stanowiska Kostenki I (fot. Janusz K. Kozłowski)

w ozdoby stroju (Dolní Věstonice, Předmosti). Ludność pawłowska polowała na małe zwierzęta, głównie futerkowe (np. lisy, zające polarne), a także duże ssaki (mamuty, renifery, konie).

Rozwój kultury pawłowskiej w okresie od 30--24 tys. lat temu przedstawiają wielowarstwowe stanowiska otwarte, w których poszczególne obozowiska nawarstwiały się na jednym miejscu (np. Willendorf II w Dolnej Austrii) lub gdzie następowało przesuwanie się obozowisk wzdłuż stoków (Dolní Věstonice w Górach Pawłowskich na Morawach).

Naddunajskie centrum kultury pawłowskiej było punktem wyjścia kilku migracji:

— ok. 28 tys. lat temu grupa ludności pawłowskiej przesunęła się do Europy Zach., dając początek zachodnioeuropejskiemu kompleksowi graweckiemu, określanemu też jako perigordyjski (od n. rej. Perigord w pd.-zach. Francji). Na tym terenie kultura perigordyjska rozwijała się aż do ok. 21 tys. lat temu, ulegając wpływom z południa grupy Noailles z Włoch (n. od miejs. Noailles w departamencie Corrèze we Francji, gdzie badano jaskinię Chez Serre) i z Niżu Zachodnioeuropejskiego, grupy Font Robert z ostrzami trzoneczkowatymi (od n. jaskini Font Robert w miejs. Bassaler w departamencie Corrèze we Francji). Na skutek tych oddziaływań struktura zachodnioeuropejskiego kompleksu graweckiego stała się dość złożona, dzieląc się na wiele grup. Wszystkie te jednostki łączy jednak podobna technologia obróbki kamienia, a także występowanie statuetek kobiecych, tzw. Wenus, znanych

Ryc. 108. Plan osady kultury kostenkowskiej z górnej warstwy stanowiska Kostenki I (wg N.D. Prasłowa)

Ryc. 109. Zdobione przedmioty łopatkowate z kości ze stanowiska Kostenki I [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 110. Warstwa kulturowa z nagromadzeniami popiołu i kości ze stanowiska w Zarajsku, Rosja [fot. Janusz K. Kozłowski]

z pn. Włoch i obszaru Pirenejów. Sztuka skalna zachodniego kompleksu graweckiego w prowincji franko-kantabryjskiej (pd.-zach. Francja i pn. Hiszpania) ogranicza się do dość schematycznych rytów zwierząt (głównie kozic, koni i mamutów — np. w grocie Pair-non-Pair w departamencie Gironde) oraz negatywowych odbić dłoni (np. w grocie → Gargas w Pirenejach). Odkrycia w jaskini → Cosquer k. Marsylii mogą wskazywać, że repertuar graweckiej sztuki skalnej był bardziej bogaty, obejmując również malowidła naskalne koni, koziorożców i kozic oraz ryty naskalne fok.

Pomiędzy 28 tys. i 21 tys. lat temu nastąpiło kilka kolejnych przesunięć ludności graweckiej na pn. Bałkany i zapewne też do pn. Włoch. Przesunięcia te były związane z kolejnymi chłodnymi oscylacjami klimatycznymi, zapowiadającymi maksimum glacjału. Poczynając od 23 tys. lat temu, następowało stopniowe przesunięcie centrów kompleksu graweckiego na teren zach. Słowacji (→ Moravany w okolicach Pieštian) i do Małopolski (kompleks stanowisk przy ul. Spadzistej w Krakowie). Jednocześnie postępowała dalsza specjalizacja w polowaniach na jeden gatunek zwierzęcia — mamuta — który służył nie tylko jako pokarm, ale również jako źródło tłuszczu i kości do podtrzymywania ognia. Z kości mamuta wznoszono także konstrukcje mieszkalne. Pojawiły się nowe sposoby oprawiania narzędzi kamiennych i wiążące się z tym specyficzne ścienianie ich podstaw (noże typu Kostenki i jednozadziorce).

Około 22-21 tys. lat temu nastąpiło znaczne wyludnienie pn. części środk. Europy w wyniku emigracji ludności późnograweckiej (tzw. horyzontu z jednozadziorcami) na Niż Wschodnioeuropejski. W dorzeczu środk. Donu powstała kultura kostenkowsko-awdiejewska (od n. stan. w Kostenkach nad Donem i → Awdiejewa nad Sejmem) zachowująca wiele cech późnej fazy kompleksu graweckiego środkowoeuropejskiego (jednozadziorce i noże typu Kostenki) oraz elementy tradycji pawłowskiej (niektóre formy narzędzi kościanych, ozdoby stroju, szczególnie diademy, i plastykę figuralną, np. statuetki Wenus).

W kręgu kultury kostenkowsko-awdiejewskiej następuje stabilizacja osadnictwa: pojawiają się wielkie osady o zorganizowanej zabudowie złożonej z rzędu centralnych ognisk, otoczonych okrężnie rozmieszczonymi ziemiankami. Są też jamy służące do przechowywania mięsa, wykopywane w wieloletniej zmarzlinie. Jak świadczą ostatnie odkrycia dokonane w Zarajsku pod Moskwą, kultura kostenkowsko-awdiejewska przetrwała na Niżu Wschodnioeuropejskim aż do ok. 16 tys. lat temu, przyczyniając się zapewne do formowania kultur epigraweckich po przeminięciu maksimum II pleniglacjału.

Wpływ maksimum pleniglacjału na osadnictwo paleolityczne w Europie

Dalsze pogorszenie warunków klimatycznych w Europie doprowadziło do transgresji lądolodu skandynawskiego, którego czoło w okresie 20-18 tys. lat temu zajęło pozycję odpowiadającą moremom brandenburskim w Niemczech, leszniańskim w Polsce i bołogowskim na Niżu Wschodnioeuropejskim. Jednocześnie poszerzył się zasięg lodowców górskich, szczególnie alpejskich, które wchodziły na Wyż. Szwajcarską, wypełniały dolinę Górnego Renu i schodziły doliną Rodanu aż do wys. 400 m n.p.m. W konsekwencji uległy zamknięciu lub poważnemu utrudnieniu szlaki komunikacyjne pomiędzy Europą Zach. i Środkowowschodnią. Jednorodność kulturowa Europy graweckiej została przerwana; rozpoczął się odrębny rozwój kultury zach. i wsch. części Europy, który trwał aż do schyłku plejstocenu.

Znaczna część Europy została objęta strefą wieloletniej zmarzliny; jednocześnie przesunięcie Prądu Zatokowego na południe spowodowało kontynentalizację klimatu w Europie, której konsekwencją była szerokoprzestrzenna sedymentacja lessu na obszarach pn.-zach. Europy, w Kotlinie Panońskiej i na Niżu Wschodnioeuropejskim. W efekcie tych zmian obserwuje się zanik ośrodków osadniczych w pn. części Europy Środk., cofnięcie się osadnictwa na pd. zachód Europy w strefę lasotundrową oraz na wschód Europy w obręb stepotundry lub chłodnego stepu.

Około 21 tys. lat temu w pd.-zach. Europie doszło do istotnych zmian kulturowych, których wyrazem było dość nagłe zastąpienie jednostek graweckich kulturą solutrejską (od n. miejs. → Solutré w departamencie Sâone-et-Loire we Francji). Kultura solutrejska charakteryzowała się wprowadzeniem do produkcji ostrzy liściowatych retuszu dwustronnego, techniki do tej pory zupełnie nie znanej w zach. Europie. Geneza tej technologii jest trudna do wyjaśnienia: część badaczy przypuszcza, że mogła być ona przeniesiona z Afryki Pn., gdzie ok. 21 tys. lat temu zanikła charakteryzująca się ostrzami dwustronnymi kultura aterska. Za hipotezą migracji afrykańskiej przemawia fakt, że najwcześniejsze datowane stanowiska kultury solutrejskiej odkryto na Płw. Iberyjskim; w Hiszpanii też stwierdzono obecność ostrzy trzoneczkowatych przypominających ostrza aterskie. Z kolei we Francji wczesną fazę kultury solutrejskiej charakteryzują ostrza z jednostronną obróbką (tzw. pointes à face plane), podobne do ostrzy jerzmanowickich na Niżu Zachodnioeuropejskim. Stąd przypuszcza się, że część ludności kultury solutrejskiej pochodziła z Niżu Zachodnioeuropejskiego. W kulturze solutrejskiej występuje też podobna do graweckiej technologia produkcji wiórów; znane są też typowo graweckie wiórki tylcowe.

Przemysły solutrejskie podlegały rozwojowi polegającemu na zastępowaniu dwustronnych ostrzy laurowatych ostrzami z zadziorem. Ostrza te pełniły funkcję grotów oszczepów, ale w końcowej fazie kultury solutrejskiej mogły też służyć jako groty strzał. Główną innowacją, jaką przyniosła kultura solutrejska, było zastępowanie ostrzy z kości i rogu ostrzami kamiennymi. Interesujące są też solutrejskie kamienne budowle mieszkalne pod nawisami skalnymi, często wybrukowane, znane z Fourneau du Diable w dep. Dordogne, → Salpetrière w dep. Gard we Francji oraz w → Chufín w Kantabrii w Hiszpanii. Kamień był także używany jako materiał do wykonywania płaskorzeźb zoomorficznych, np. słynnego fryzu z Roc-de-Sers w dep. Dordogne we Francji. W późnej fazie kultury solutrejskiej pojawiły się też malowidła naskalne (znane np. z groty Chabot, Oullins i Figuier w dep. Ardèche w pd.-wsch. Francji).

Rozwój kultury solutrejskiej przypadł na maksimum pleniglacjału, czyli na okres 21-18 tys. lat temu. W tym okresie osadnictwo zostaje ograniczone do terenów na południe od Loary; pn. Francja i zach. część Niżu Zachodnioeuropejskiego w zasadzie nie wykazują śladów zasiedlenia. Osadnictwo solutrejskie mogło przetrwać dłużej w niektórych centrach — np. w pd.-wsch. Francji aż do ok. 16 tys. lat temu w postaci tzw. przemysłu salpetryjskiego (od n. jaskinia Salpetrière), a na wybrzeżu śródziemnomorskim Hiszpanii, także w tym samym czasie, w postaci tzw. przemysłu solutrejsko-graweckiego (np. w jaskini → Parpallo k. Walencji). W krajach śródziemnomorskich kultura solutrejska została zastąpiona kulturą epigrawecką, natomiast na terenie pd.-zach. i środk. Francji bardzo oryginalną kulturą tzw. badeguleską (od n. jaskini Badegoule w dep. Dordogne), włączaną do kompleksu magdaleńskiego (od stan. La Madeleine k. Tursac w Dordogne we Francji).

Rozwój kultury solutrejskiej przypadł na maksimum pleniglacjału; nie wydaje się jednak, by ludność tej kultury mogła się adaptować do chłodnego klimatu maksimum pleniglacjału, czyli do okresu największego ochłodzenia klimatu. Przemawia za tym brak śladów tej kultury w pn.-zach. Europie oraz jej koncentracja w śródziemnomorskiej części Francji i Hiszpanii. Stąd też bardziej prawdopodobna wydaje się

hipoteza, że pojawienie się kultury solutrejskiej wiązać należy z migracją ludności z Maghrebu (który był obszarem szczególnie suchym w maksimum glacjalnym).

Adaptacji takich można raczej dopatrywać się u łowców mamutów późnej fazy kultury grawec-kiej charakteryzującej się ostrzami z zadziorem; choć opuścili oni pn. część środk. Europy, to jednak na Niżu Wschodnioeuropejskim musieli dostosować się do bardzo znacznych spadków temperatury, szczególnie w okresie zimowym (do -30° średniej temperatury stycznia), a także zamieszkiwać obszar wieloletniej zmarzliny. W tych warunkach ludność kultury kostenkowsko-awdiejewskiej przetrwała maksimum pleniglacjału, lecz stopniowo ustępowała miejsca grupom łowców mamutów zaliczanych do postpleniglacjalnych jednostek epigraweckich (kultury mezyńska i jelisejewiczańska), których rozwój rozpoczął się ok. 18-16 tys. lat temu.

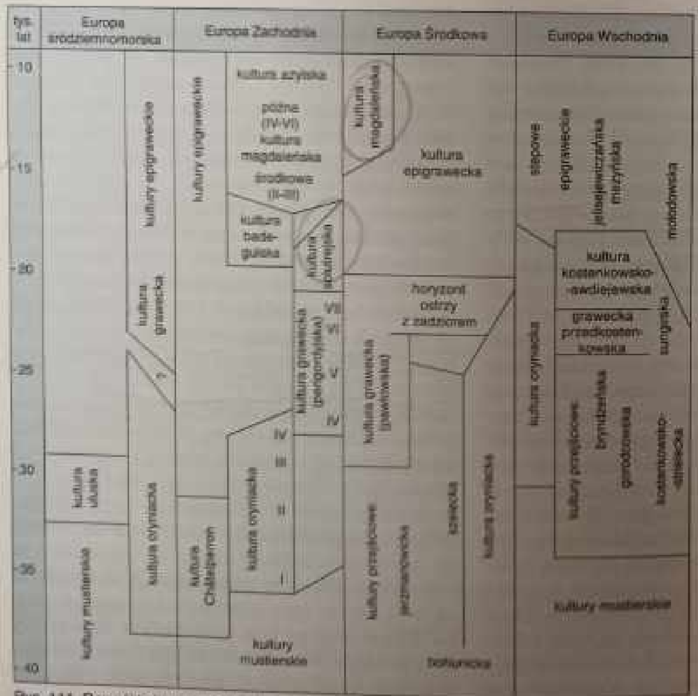
Postpleniglacjalny podział Europy

Transgresja lądolodu skandynawskiego oraz lodowców górskich, głównie alpejskich, doprowadziła (w okresie 20-18 tys. lat temu) do wyraźnego podziału Europy na dwie części; granicą między nimi była pn. część Europy Środk., rzadko penetrowana przez paleolitycznych łowców. Zachodnia część Europy stała się domeną technokompleksu magdaleńskiego, natomiast część wschodnia — epigraweckiego. Południowa Europa była domeną śródziemnomorskich kultur typu epigraweckiego (określanych też jako przemysły śródziemnomorskie z tylczakami), przy czym śródziemnomorska część Francji i Plw. Iberyjski były penetrowane także przez grupy magdaleńskie; zachowały się tam również pozostałości grup solutrejskich.

Poczynając od ok. 18 tys. lat temu, okresy wilgotniejsze i cieplejsze na przemian z okresami chłodniejszymi prowadziły do stopniowego cofania się lądolodu skandynawskiego, a także lodowców alpejskich. W efekcie tego procesu Niż Wschodnioeuropejski stał się ponownie dostępny dla osadnictwa paleolitycznego, choć bardziej intensywna jego rekolonizacja zaczęła się dopiero w późnoglacjalnych interstadiałach Bølling i Allerød, a więc dopiero ok. 12--11 tys. lat temu. Wraz z ponownym zasiedleniem Niżu Zachodnioeuropejskiego nastąpił nawrót osadnictwa w rejony górskie środk. i zach. Europy.

Kulturę epigrawecką, będącą główną jednostką kulturową wsch. i pd. Europy oraz dorzecza naddunajskiego, można podzielić na cztery podstawowe grupy:

1. Kultura epigrawecka strefy peryglacjalnej

Ryc. 111. Rozwój kultur górnopaleolitycznych w Europie

Ryc. 112. Zróżnicowanie kulturowe Europy w okresie interstadiału Bølling (13-12 tys. lat temu)

środk. części Niżu Wschodnioeuropejskiego reprezentowana przez dwie kultury łowców mamutów: mezyńską (od stan. w Mezyniu k. Czernihowa na Ukrainie) i jelisejewiczańską (n. od stan. → Jelisejewicze k. Brianska w Rosji). Jednostki te znane są głównie dzięki swoim najbardziej zaawansowanym konstrukcyjnie, naziemnym budowlom z kości mamutów, odkrytym w wymienionych stanowiskach, a także w → Meziriczi (rejon Czerkasów na Ukrainie) i w Dobraniczewce (k. Kijowa). Stanowiska te

Ryc. 114. Rekonstrukcja obiektu mieszkalnego z kości mamutów z Meziriczi na Ukrainie. Muzeum Instytutu Zoologii Ukraińskiej Akademii Nauk w Kijowie [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 113. Płytka z kości słoniowej ze znakami geometrycznymi z Jelisejewicz k. Brianska, Rosja [fot. Janusz K. Kozłowski]

datowane są na okres od 17-14 tys. lat temu. Najlepiej zachowane cztery domostwa z kości mamutów odkryto w Meziriczi: były to domy okrągłe lub owalne, o pow. 12-20 m^2, pokryte półokrągłymi zadaszeniami wspartymi na murkach ułożonych z żuchw mamutów. Do ich konstrukcji użyto kości 70-100 zwierząt. Ogniska znajdowały się zarówno wewnątrz domostw, jak i poza nimi; domy były otoczone jamami służącymi do przechowywania mięsa oraz strefami wyspecjalizowanej działalności (przygotowywanie pokarmów, obróbka kamienia i kości). W obu wymienionych jednostkach stosunkowo prosty przemysł kamienny kontrastuje z bardzo rozwiniętym przemysłem z kości (także słoniowej) i rogu, z których wytwarzano nie tylko narzędzia (m.in. groty oszczepów, gładziki, młotki, rękojeści narzędzi kamiennych), ale i ozdoby stroju (np. bransolety). W kulturze mezyńskiej dominują ornamenty meandryczne, natomiast w kulturze jelisejewiczańskiej ornamenty głównie w postaci rybiej łuski. Kultura jelisejewiczańska zachowuje pewne elementy realistyczne w sztuce figuralnej (statuetka Wenus), natomiast w kulturze mezyńskiej występują wyłącznie statuetki schematyczne.

Ryc. 115. Figurki antropomorficzne, bâton de commandement (rodzaj berła) i ozdoby z kości słoniowej z Mezynia na Ukrainie [fot. Janusz K. Kozłowski]

2. Kultura epigrawecka strefy czarnomorskiej, związana także z wyspecjalizowanym łowiectwem jednego gatunku zwierząt (na ogół bizona, ewentualnie konia), znana jest głównie ze stanowisk będących miejscami masowego zabijania bizonów (np. Amwrosewka k. Stalino na Ukrainie), ewentualnie ćwiartowania tych zwierząt (Anetowka II k. Nikołajewki nad dolnym Bohem na Ukrainie). Dopiero w późnej fazie kultury epigraweckiej (ok. 15-13 tys. lat temu) pojawiają się w strefie czarnomorskich stepów wpływy z terenów Zakaukaskich (→ Kamiennaja Bałka I i II na Ukrainie). Ze strefą stepową związane są też częściowo kultury występujące na zach. Ukrainie i w Mołdawii, na terenach zbliżonych do Karpat Wsch. Długie sekwencje stratygraficzne lessowych stanowisk naddniestrzańskich (takich jak Mołodowa V, Korman IV k. Kelmency na zach. Ukrainie i → Kosoucy w Mołdawii) wskazują na szczególnie długi okres rozwoju lokalnych jednostek, zwłaszcza tzw. kultury mołodowskiej, pomiędzy 19 tys. a 10 tys. lat temu. Ludność tej kultury, obok polowań na renifery, zajmowała się także zbieractwem roślinnym, o czym świadczą liczne rozcieracze i żarna kamienne. Bogaty jest przemysł kościany z licznymi ostrzami oszczepów i rękojeściami narzędzi kamiennych, natomiast sztuka jest uboga, ogranicza się do bardzo schematycznych statuetek oraz ozdób stroju.

3. Kultura epigrawecka dorzecza naddunajskiego reprezentowaną przez łowców reniferów i koni zaliczanych do tzw. kultury sagvarskiej (od stan. lessowego w → Sagvar nad Balatonem). Jednostka ta rozwijała się na terenie Słowacji, Austrii i Węgier w okresie 19-12 tys. lat temu. Poroża reniferów były wykorzystywane nie tylko do produkcji narzędzi, ale także do konstrukcji fundamentów okrągłych szałasów (Sagvar i Dömös nad Dunajem). W stanowiskach epigraweckich odkryto pojedyncze ogniska otoczone skupiskami kości i narzędzi kamiennych, które dokumentują krótkotrwałe pobyty i częste powroty grup epigraweckich do tych samych miejsc (np. w Kašovie i Moravanach-Žakovskiej na Słowacji). W naddunajskiej kulturze epigraweckiej odżywają pewne cechy tradycji oryniackiej; niektóre ze stanowisk są wręcz zaliczane do epioryniaku.

4. Kultura epigrawecka typu śródziemnomorskiego rozwijająca się na Bałkanach, we Włoszech, pd. Francji oraz na Płw. Iberyjskim, poczynając od 20 tys. lat temu aż do końca plejstocenu. Nie jest wykluczone, że geneza tej jednostki związana była z odrębnymi centrami kompleksu graweckiego znanego z Płw. Bałkańskiego oraz Włoch, zwłaszcza południowych. Kultura epigrawecka podlegała wpływom środkowoeuropejskiego horyzontu późnej fazy kultury graweckiej z ostrzami z zadziorem (ok. 19 tys. lat temu) oraz zachodnioeuropejskiej kultury solutrejskiej (ok. 18 tys. lat temu — pojawienie się ostrzy liściowatych). Następnie doszło do silnego zróżnicowania terytorialnego kultury epigraweckiej strefy śródziemnomorskiej (przejawiającego się w różnych typach → zbrojników geometrycznych), a w końcu — ok. 11 tys. lat temu — do ponownej unifikacji pod wpływem mody azylskiej (tzw. azylianizacji).

W trakcie rozwoju kultury epigraweckiej, szczególnie na terenie Włoch, pojawiła się sztuka naskalna, zarówno w postaci malowideł, jak i rytów zwierzęcych. Najstarsze przedstawienia, z okresu ok. 16-14 tys. lat temu, spotykane są głównie na płytkach kamiennych (np. w grocie → Paglici); młodsze wiekiem są naturalistyczne przedstawienia koni i bowidów z Kalabrii (groty Romito i Niscemi) oraz z Wysp Egadzkich (Cala Genovesi) i Sycylii (Addaura). W przedstawieniach tych można zauważyć pewne analogie do sztuki magdaleńskiej zach. Europy. U schyłku plejstocenu doszło do zaniku sztuki naturalistycznej i zastępowania jej ornamentami geometrycznymi (np. w Romanelli). W kulturze epigraweckiej strefy apenińskiej spotyka się też bogato wyposażone groby z licznymi ozdobami stroju (np. w grobach z → Arene Candide w Ligurii) czy późniejsze pochówki pod pomalowanymi blokami kamiennymi z Villabruna (pn. Włochy). Ludność śródziemnomorskiej kultury epigraweckiej polowała przede wszystkim na koziorożce, w okresie letnim przemieszkując w rejonach górskich, natomiast w zimie osiedlając się na równinach litoralnych. Niektóre z tych stanowisk znajdują się dziś poniżej poziomu morza, jak np. sławna grota Cosquer k. Marsylii, gdzie część malowideł naskalnych pochodzi z okresu rozwoju kultury epigraweckiej wybrzeża liguryjskiego (datowanego na ok. 18 tys. lat temu).

Odrębny rozwój kulturowy w okresie postplenigiacjalnym wykazuje zach. Europa, będąca od ok. 18 tys. lat temu domeną kultury magdaleńskiej. Początkowo kulturę tę traktowano jako bardzo jednorodną, a jej podział chronologiczny na sześć faz opierano na występowaniu najpierw kościanych grotów oszczepów (fazy I-III), a później jedno- i dwurzędowych harpunów (fazy IV-VI). Podział ten został dziś zaniechany na korzyść bardziej złożonej struktury technokompleksu magdaleńskiego w postaci kilku równolegle rozwijających się kultur. Pierwszą fazą technokompleksu magdaleńskiego była tzw. kultura badegulska, charakteryzująca się magdaleńskimi typami ostrzy kościanych oraz odłupkowymi narzędziami kamiennymi. Wyprzedza ona, ale też jest częściowo współczesna typowej kulturze magdaleńskiej z narzędziami mikrolitycznymi i zbrojnikami geometrycznymi (znanej np. z klasycznego stanowiska sztuki wczesnomagdaleńskiej w grocie → Lascaux). W środko-

Ryc. 116. Ryte wizerunki byków z jaskini Niscemi k. Palermo, Sycylia [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 117. Ryte wizerunki zwierząt z jaskini Cala Genovesi na Wyspach Egadzkich, Włochy [fot. Janusz K. Kozłowski]

wej fazie kultury magdaleńskiej również występowało kilka odmian, charakteryzujących się mikrolitami lub specyficznymi typami ostrzy kościanych, które są znane z terenu Francji i pn. Hiszpanii. Najszerszy zasięg ma odmiana charakteryzująca się tzw. navettes (rozdwojonymi na końcach oprawami narzędzi kamiennych), której przedstawiciele ok. 15 tys. lat temu, przez dorzecze górnego Dunaju, dotarli do Polski (Jaskinia → Maszycka).

W późnej fazie kultury magdaleńskiej (charakteryzującej się harpunami) doszło do powstania grup terytorialnych, będących wynikiem rozprzestrzeniania się kompleksu magdaleńskiego w czasie ocieplenia Bölling na północ i na wschód. Takie lokalne grupy powstają na terenie pn. Francji, Belgii, Nadrenii, nad górnym Dunajem, w Turyngii, Czechach i na Morawach.

Ryc. 118. Ryty wizerunek głowy konia na kości z jaskini Pekarna na Morawach [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 119. Bâton de commendement (rodzaj berła) z jaskini Pekarna na Morawach [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ludność technokompleksu magdaleńskiego specjalizowała się w polowaniach na renifery, stąd duża mobilność grup przemieszczających się wraz z migracjami reniferów pomiędzy Basenem Akwitańskim a Pirenejami i Masywem Centralnym we Francji, a także między wyżynami i Niżem Zachodnioeuropejskim, co wpływało na zmiany wielkości grup ludzkich. Na terenie Francji i Hiszpanii występują stanowiska odpowiadające jesienno-zimowym zgromadzeniom ludności; w znaleziskach tych odkryto wiele wytworów artystycznych i symbolicznych, a także liczne ślady przygotowywania zapasów żywności. Ostatnie badania nad sezonowością zajęć ludności magdaleńskiej skłaniają do przyjęcia hipotezy o większej stabilności grup ludzkich, które, zajmując kluczowe dla wędrówek reniferów miejsca (np. brody, wąskie doliny), mogły polować na te zwierzęta w czasie ich jesiennych lub wiosennych migracji. W pozostałych okresach polowano na konie, koziorożce lub inne zwierzęta.

Technokompleks magdaleński charakteryzowały dobrze rozwinięte konstrukcje mieszkalne, zarówno lekkie szałasy, np. w → Pincevent w Basenie Paryskim, bardziej solidne domy typu jaranga w → Gönnersdorf w Nadrenii, jak i prostokątne konstrukcje kamienne z ułożonym brukiem, np. w Le Cerisier w Dordogne. Na uwagę zasługują pochówki występujące w jaskiniach lub pod nawisami skalnymi (np. Laugerie Basse w Dordogne) czy w obstawach kamiennych przypominających megality (St. Germain-la-Rivière w departamencie Gironde).

Ryc. 120. Obozowisko łowców magdaleńskich z Pincevent k. Paryża [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 121. Unikatowy magdaleński pochówek (zawierający szkielet młodej kobiety) w skrzyni z płyt kamiennych odkryty w 1934 r. w Saint-Germain-la-Rivière, dep. Gironde, Francja [fot. Janusz K. Kozłowski]

Najbardziej charakterystycznym zjawiskiem tego okresu jest rozwój sztuki magdaleńskiej, która swoje apogeum osiąga w okresie 18-11 tys. lat temu. W Europie Zach. jest to sztuka naskalna zaliczana do tzw. stylu III i IV wg podziału A. Leroi-Gourhana, natomiast w Europie Środk. — sztuka ruchoma, obejmująca podobne jak w naskalnej sztuce zachodnioeuropejskiej realistyczne motywy zoomorficzne, lecz przedstawiane na wyrobach kościanych lub płytkach

Ryc. 122. Malowidła magdaleńskie na stropie jaskini Lascaux, z tzw. rotundy; dep. Dordogne, Francja [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 123. Malowidło naskalne przedstawiające byka w jaskini Lascaux, dep. Dordogne, Francja [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 124. Rzeźbione w glinie bizony w jaskini Tuc-d'Audoubert, dep. Ariège, Francja [fot. Janusz K. Kozłowski]

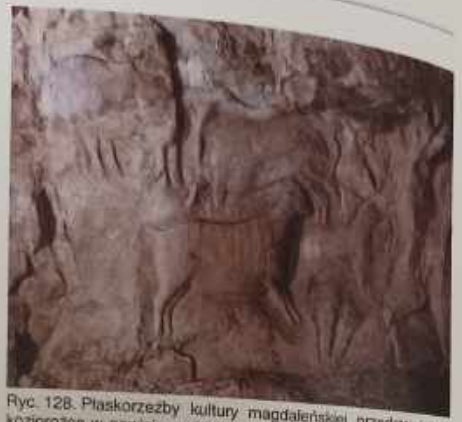
Ryc. 125. Malowidła naskalne przedstawiające bizony w jaskini Niaux; dep. Ariège, Francja [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 126. Rzeźbiony w kości bizon z jaskini La Madeleine pochodzący z warstwy późnej kultury magdaleńskiej — IV; dep. Dordogne, Francja [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 127. Ryte wizerunki kobiet (tzw. Wenus magdaleńskie) z groty Gare de Couze, dep. Dordogne, Francja. Blok wapienny, na którym wykonano te ryty, pochodzi z warstwy późnomagdaleńskiej [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 128. Płaskorzeźby kultury magdaleńskiej przedstawiające koziorożce w nawisie podskalnym Angles-sur-Anglin, dep. Vienne, Francja [fot. Ludmila Yakovleva]

kamiennych. W stylu III pojawiają się w głębokich częściach jaskiń pierwsze sanktuaria z malowidłami i rysunkami naskalnymi (np. → Pech Merle, Lascaux, → Gabillou we Francji), na których centralne miejsce zajmują koń i bizon, na miejscach drugoplanowych występują renifery, koziorożce i kozice, na trzecioplanowych — drapieżniki jaskiniowe, takie jak niedźwiedź jaskiniowy i lew jaskiniowy. Malowidła te są realistyczne, nie pozbawione jednak pewnych celowych deformacji (np. hipertrofii korpusu ciała), często przedstawiające zwierzęta w ruchu. Zwierzętom towarzyszą znaki abstrakcyjne, wiązane niekiedy z symboliką seksualną. W stylu IV starszym (ok. 14-13 tys. lat temu) tendencja realistyczna ulega pogłębieniu, a jednocześnie rozszerza się rozmaitość technik (malowanie, rycie, płaskorzeźba — znane np. z Cap Blanc, Combarelles, → Rouffignac i Font-de-Gaume w Dordogne we Francji). W Centralnych Pirenejach pojawiają się najgłębiej położone sanktuaria jaskiniowe, w których zdarzają się postacie bizonów modelowane z gliny (→ Tuc d'Audoubert). W końcu stylu IV (ok. 12-11 tys. lat temu) pojawiły się pojedyncze ryty i malowidła, umiejscowione niekiedy w zamieszkiwanych częściach wejściowych jaskiń, oraz bogate ryty na płytkach i otoczakach kamiennych o wątkach narracyjnych lub wręcz anegdotycznych, przedstawiające postaci ludzkie lub organy płciowe (Limeuil, Mairie à Teyjat w dep. Dordogne).

Interstadiał Alleröd i ponowna unifikacja Europy (proces azylianizacji)

Okres od 12 tys. do 11 tys. lat temu (w skali chronologii kalibrowanej 11 866/12 126-10 847-10 896 lat B.C.) charakteryzowało ocieplenie klimatu i przesunięcie stref klimatyczno-roślinnych na północ, w tym także zalesienie Niżu Zachodnioeuropejskiego. W efekcie tego procesu następowało przesuwanie się grup ludności z południa na północ i zasiedlanie Niżu Zachodnioeuropejskiego przez nowe grupy ludności, przystosowane do życia w środowisku leśnym.

Jednocześnie grupy łowców renifera emigrowały dalej na północ, do basenu M. Bałtyckiego i Północnego.

Istotne zmiany kulturowe zachodziły także w zach. Europie, w obrębie obszaru zajętego przez technokompleks magdaleński. Ich wyrazem było pojawienie się kultury azylskiej (od stan. Mas d'Azil, departament Ariège, Francja). Kultura ta jest wyrazem głębokich przekształceń, jakim podlegał kompleks magdaleński zarówno w przemysłach kamiennych (pojawienie się tylczaków łukowych i krótkich drapaczy), jak i przemysłach kościanych (występowanie płaskich harpunów) oraz w sztuce (zanik naskalnej sztuki realistycznej, zastąpionej motywami geometrycznymi rytymi lub malowanymi na otoczakach). Kultura azylska znana jest głównie z terenu pd. Francji i pn. Hiszpanii, ale oddziaływania jej wpływają też na kształtowanie się późnej fazy kultury epigraweckiej na terenie Włoch (tzw. romanellien, od stan. w grocie Romanelli k. Otranto, pd. Włochy), gdzie występują zarówno motywy zdobnicze geometryczne, jak i schematyczne przedstawienia zwierząt.

Podczas interstadiału Alleröd elementy typologiczne związane z kulturą azylską szeroko rozprzestrzeniały się w Europie, obejmując także Bałkany, Kotlinę Panońską, kraje czarnomorskie, a nawet Niż Zachodnioeuropejski. Zjawisko to jest określane mianem azylianizacji (lub na niżu znane jako tzw. prąd tarnowiański — od stan. w Tarnowej w Wielkopolsce). Proces azylianizacji był jednocześnie pierwszą próbą dostosowania się ludów paleolitycznych do warunków środowiskowych bliskich tym, które występowały w holocenie (w okresie postglacjalnym). Stąd można uznać, że proces ten zapoczątkował dostosowanie się ludów mezolitycznych do warunków panujących w okresie postglacjalnym Europy. Niektórzy badacze zaliczają wręcz kulturę azylską do mezolitu lub epipaleolitu (ten ostatni termin w niniejszej encyklopedii został zarezerwowany dla postplenigłacjalnych kultur pn. Afryki i Bliskiego Wschodu).

Ryc. 129. Europa w okresie Dryasu III (10,8-10 tys. lat temu)

Ponowne zasiedlenie Niżu Zachodnioeuropejskiego w późnym glacjale

Kiedy czoło cofającego się lądolodu fenoskandynawskiego, ok. 13 tys. lat temu, przesunęło się poza pd. wybrzeże Bałtyku, obszar Niżu Zachodnioeuropejskiego stał się znów dostępny dla osadnictwa paleolitycznego. Dzięki nie zatopionemu połączeniu lądowemu pomiędzy pn.-zach. częścią Niżu Zachodnioeuropejskiego a Wyspami Brytyjskimi obszar niżu był znacznie powiększony w stosunku do stanu dzisiejszego.

W okresie ocieplenia Bøllingu (13-12 tys. lat temu, a w skali chronologii kalibrowanej od 13 280/13 573 do 11 866/12 126 lat B.C.) miały miejsce dwie fale ekspansji magdaleńskiej. Pierwsza z nich przesunęła się na wschód wzdłuż wyżyn środkowoeuropejskich, tworząc wiele grup lokalnych, które mogły penetrować pd. część Niżu Zachodnioeuropejskiego. Druga przesunęła się z pd.-zach. Francji na północ, tworząc nową jednostkę kulturową (najprawdopodobniej pochodzącą od zachodnioeuropejskiej kultury środkowomagdaleńskiej), określaną jako kultura hamburska (od skupienia stanowisk w rejonie Hamburga). Kultura hamburska dokonała pionierskiej kolonizacji Niżu Zachodnioeuropejskiego na terenach pomiędzy Wyspami Brytyjskimi a zach. Polską.

Kultura hamburska technologicznie nawiązuje do tradycji magdaleńskich, choć pojawiają się również specyficzne dla niej narzędzia, np. ostrza z zadziorem (jednozadziorce), przekłuwacze (tzw. Zinken) oraz mikrolityczne półtylczaki. Stanowiska hamburskie były przede wszystkim sezonowymi obozowiskami, głównie wiosennymi i letnimi, zakładanymi często w wąskich dolinach, przez które wędrowały renifery. Najbardziej znane są stanowiska w Dolinie Ahrensburskiej (k. Hamburga), m.in. w Meiendorf, Stellmoor i Poggenwisch. W pobliżu tych stanowisk, w osadach kopalnych jezior, odkryto liczne szkielety reniferów, które były obciążane kamieniami i zatapiane w wodzie, co zapewniało możliwość dłuższego przechowywania mięsa. Na Wyspach Brytyjskich odpowiednikiem kultury hamburskiej była kultura kreswelska (od kompleksu stan. jaskiniowych w Creswell Crags), którą charakteryzowały specyficzne typy tylczaków z załamanym tylcem (tzw. ostrza typu Cheddar). Wobec bardziej zróżnicowanego krajobrazu Anglii w stosunku do Niżu Zachodnioeuropejskiego, w stanowiskach kreswelskich występują szczątki nie tylko reniferów, ale i zwierząt leśnych. Kultura kreswelska rozwijała się aż do interstadiału Alleröd, kiedy to znacznie przybyło terenów leśnych.

Po krótkim okresie ochłodzenia, zwanym Dryasem II (12-11,8 tys. lat temu tj. ok. 11 866/12 126 lat B.C.), podczas którego widoczne jest ponowne cofanie się osadnictwa z Niżu Zachodnioeuropejskiego na teren wyżyn, nastąpiło drugie, jeszcze wyraźniejsze, ocieplenie późnoglacjalne (interstadiał Alleröd). Wraz z rozszerzaniem się zbiorowisk leśnych na niż przeniosły się na te tereny grupy ludności pochodzenia południowego, wyróżniające się narzędziami typu azylskiego i techniką odłupkową. Jednostki, które cechuje obecność azylskich tylczaków łukowych i drapaczy krótkich, na Niżu Zachodnioeuropejskim są zaliczane do kompleksu Federmesser (od niemieckiej nazwy tylczaka łukowego). Ludność tego kompleksu zajmowała się polowaniami na różnorodną faunę leśną (łosie, jelenie, dziki, żubry); były to raczej indywidualne polowania typu traperskiego, które zastąpiły zbiorowe polowania na większe stada zwierząt, np. reniferów.

Łowcy reniferów występowali nadal na północ od kompleksu Federmesser, szczególnie na poszerzonym skutkiem regresji morskiej szelfie pd. Bałtyku, pomiędzy Danią i Litwą. Grupy te, w przeciwieństwie do grup Federmesser, zachowały technologię produkcji regularnych wiórów, które przerabiano na drapacze, rylce i trzoneczkowate groty strzał. Te właśnie groty są formami typowymi dla jednostki określanej jako kultura Bromme-Lyngby (od stan. na terenie Danii), która dała początek społecznościom łowców reniferów, ogarniającym cały Niż Zachodnioeuropejski w ostatnim okresie chłodnym (Dryas III – 11-10 tys. lat temu tj. 10 847/10 985-9 008/9 587 lat B.C.). Jednocześnie niektóre grupy związane z kompleksem Federmesser przesunęły się wraz z cofaniem granicy lasu, na południe; inne z nich częściowo zaadaptowały się do nowych warunków lasotundrowych, utrzymując kontakty z łowcami kultur ostrzy trzoneczkowatych.

Charakterystyczny dla Dryasu III wielki kompleks kultur ostrzy trzoneczkowatych obejmuje trzy wielkie jednostki: kulturę ahrensburską (od n. miejs. Ahrensburg k. Hamburga) na zachodzie, świderską (od stan. Świdry Wielkie pod Warszawą) we wsch. części Niżu Zachodnioeuropejskiego i kulturę desnańską (od rzeki Desna) w Europie Wsch. Wszystkie wymienione jednostki reprezentują łowców reniferów sezonowo wędrujących za reniferami, głównie z południa na północ (w okresie letnim) i odwrotnie (w zimowym). W związku z tym powstały terytoria rozciągnięte południkowo — często wzdłuż dolin dużych rzek — w obrębie których istniały własne systemy zaopatrzenia w surowce mineralne. Część tych grup łowieckich mogła zimować na trasie wędrówek reniferów, zakładając bardziej stałe obozowiska w miejscach nadających się do polowań (np. w sąsiedztwie brodów).

Kultura ahrensburska charakteryzuje się grocikami trzoneczkowatymi uformowanymi retuszami stromymi, mikrolitycznymi półtylczakami (typu Zonhoven) oraz harpunami i grotami oszczepów z kości i rogu. Grociki trzoneczkowate służyły jako groty strzał, czego dowodem są grociki wbite w kości reniferów. Ludność ahrensburska zajmowała środkową część Niżu Zachodnioeuropejskiego aż do Odry, wędrując w okresie zimowym na płaskowyże sąsiadujące z Niżem Zachodnioeuropejskim od południa (np. w Belgii i Niemczech), gdzie polowała na faunę leśną i tundrową.

Kultura świderska obejmowała rozległe terytorium Polski, Litwy, Białorusi i części Ukrainy, łącznie o pow. ok. 700 tys. km^2 (na tym obszarze odkryto ponad 1 200 jej stanowisk). Kulturę tę charakteryzują ostrza trzoneczkowate z płaskimi retuszami, wykonane z doskonałej jakości wiórów. Wióry wymagały z kolei odpowiedniej jakości surowców kamiennych, które wydobywano w kopalniach (np. krzemień czekoladowy w G. Świętokrzyskich) i eksportowano na znaczne odległości (do kilkuset kilometrów). Grupy świderskie wytwarzały też liczne harpuny i ostrza kościane, niekiedy zdobione ornamentami geometrycznymi. Wyroby te rzadko się zachowały, ponieważ stanowiska świderskie najczęściej występują na piaskach, a jedynie wyjątkowo na torfowiskach. Obozowiska świderskie miały głównie charakter sezonowy; rzadko występowały stałe konstrukcje typu półziemiankowego (np. w Grzybowej Górze k. Starachowic).

Najsłabiej poznaną jest kultura desnańska, którą cechują grociki z zadziorem typu greńskiego (od stan. Greńsk na Białorusi). Tryb życia i gospodarka łowców reniferów, szeroko rozprzestrzenionych na Niżu Wschodnioeuropejskim i reprezentujących kulturę desnańską, a sporadycznie penetrujących strefę kultury świderskiej (m.in. na terenie Polski Środk.), niewiele różniły się od kultury świderskiej.

Na początku holocenu grupy ludności kultur ostrzy trzoneczkowatych migrowały na pn. wschód w ślad za reniferami (dotyczy to głównie kultury świderskiej) lub też przystosowywały się do życia w leśnym środowisku wczesnego holocenu (dotyczy to głównie kultury ahrensburskiej).

Ryc. 130. Krzemienne ostrze trzoneczkowate z okresu kultury świderskiej [fot. Janusz K. Kozłowski]

Rozdział XIII

KULTURY PÓŹNEJ EPOKI KAMIENIA W AFRYCE

Janusz K. Kozłowski

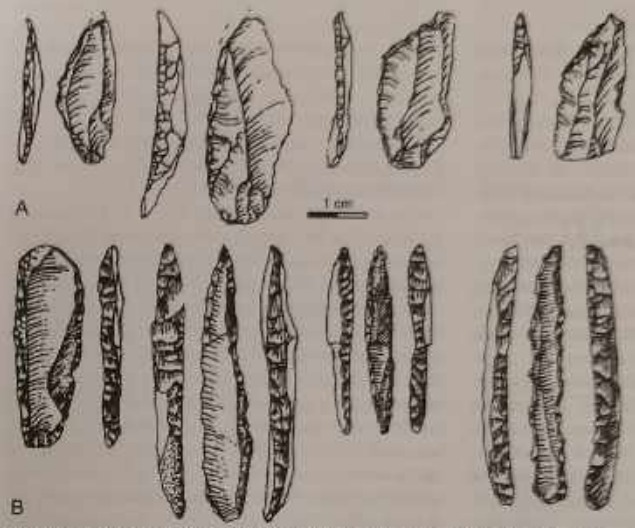
Rozwój kulturowy Afryki w okresie późnej epoki kamienia trwał dłużej niż rozwój kulturowy Eurazji w okresie górnego paleolitu i był zróżnicowany. Kultury pn. Afryki wykazują ewolucję zbliżoną do kultur Bliskiego Wschodu: bezpośrednio po końcowej fazie kultury aterskiej i innych tradycji środkowej epoki kamienia, a także typowych kultur wiórowych górnego paleolitu, zaczął się (ok. 20 tys. lat temu) okres epipaleolitu z przemysłami wiórowymi i mikrolitycznymi. W Afryce Środk. i Pd. okres przekształcenia środkowej epoki kamienia w późną trwał długo, na niektórych terenach nawet do holocenu.

Epipaleolit pn.-wsch. Afryki

W dolinie dolnego Nilu powstało wiele różnorodnych kultur, które rozwinęły się po maksimum pleniglacjalnym (ok. 18 tys. lat temu). Występują wśród nich zarówno jednostki nawiązujące do odłupkowych tradycji lewaluaskich (khormusan, edfouan, halfan, gemaian), jak również charakteryzujące się mikrolityczną techniką wiórową (kubbaniyan, fakhuran, silsilan). Ludność wymienionych kultur, zarówno w dolinie Nilu, jak również w oazach Pustyni Zachodniej w Egipcie, polowała głównie na duże bowidy, takie jak *Bubalus*, *Alcelaphus buselaphus*, *Bos primigenius*, gazele i hipopotamy. Jednocześnie wzrastało znaczenie zbieractwa roślinnego, co dokumentują liczne rozcieracze, kamienie żarnowe i moździerze. Przemysły o mikrolitycznej technologii wiórowej, wśród których najstarszy jest kubbaniyan (datowany na ok. 19 tys. lat temu), charakteryzuje, obok normalnych stromych retuszy zatępiających, pojawienie się mikroretuszy typu Ouchtata. W okresie późniejszym (16-11 tys. lat temu) pojawiły się mikrolity geometryczne produkowane częściowo techniką rylcowczą (microburin). W okresie początkowym epipaleolitu pewną rolę w powstaniu epipaleolitycznych kultur Maghrebu odegrały wpływy kultur z doliny Nilu. Zmiana nastąpiła ok. 16 tys. lat temu: na dolinę Nilu zaczęły oddziaływać kultury z terenu Maghrebu, a także ze śródziemnomorskiego wybrzeża Libii.

Ryc. 131. Rejon Djebel Sâsâleh w Górnym Egipcie: miejsce odkrycia kompleksu stanowisk epipaleolitycznych w dolinie Nilu [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 132. Zbrojniki charakterystyczne dla dwu epipaleolitycznych kultur doliny Nilu: A — kultury kubbaniyan (mikrolityczne tylczaki łukowe i półtylczaki) z okresu ok.17 tys. lat temu; B — kultury fakhuran (ostrza tylcowe) z okresu ok. 19 tys. lat temu (wg P. Vermeerscha)

W wyniku tych oddziaływań pojawiły się ostrza typu La Mouillah (ostrza tylcowe uformowane odbiciem rylcowczym na wierzchołku) w grupie kulturowej silsilan w Górnym Egipcie, a także nowy kształt ostrzy tylcowych w grupie sebekan, w Górnym Egipcie i Nubii. Nowe formy narzędzi w tym okresie mogą mieć swe źródło we wpływie kultur z Bliskiego Wschodu. Równocześnie występują też jednostki o technologii odłupkowej, których powstanie było zapewne związane z migracjami ludności z terenu środk. Afryki, np. kultura sebilska (n. od stan. Gilf el Sebil w rejonie Kom Ombo w Górnym Egipcie).

Początki udomowienia bydła to okres późnych kultur epipaleolitycznych; doprowadziło ono do zmian morfologicznych, m.in. zmniejszenia rozmiarów *Bos primigenius*. Udomowienie bydła miało miejsce w kulturach występujących w oazach Pustyni Zachodniej (np. kultura Qarun w oazie Fayum), natomiast w dolinie Nilu nadal występowały grupy łowców i rybaków, reprezentowane przez kultury: Shamarka w Nubii i El Kab w Górnym Egipcie, które przetrwały aż do wczesnego holocenu.

Ryc. 133. Brzeg jeziora Birket Qarun w depresji Fayum, Egipt. Rejon występowania stanowisk epipaleolitycznych, datowanych na ok. 10 tys. lat temu [fot. Janusz K. Kozłowski]

Epipaleolit Maghrebu

Około 20 tys. lat temu na terenie Maghrebu miało miejsce zahamowanie rozwoju kulturowego okresu między najpóźniejszą fazą kultury aterskiej a najwcześniejszą fazą epipaleolitu, nazywaną kulturą iberomauruzyjską (określenie to jest nadal używane, mimo iż błędnie sugeruje związki pomiędzy przemysłami Maghrebu i Płw. Iberyjskiego). Przemysł iberomauruzyjski charakteryzował się technologią wiórową mikrolityczną oraz zwykłymi wiórkami tylcowymi, wiórkami z mikroretuszami typu Ouchtata i ostrzami tylcowymi zakończonymi odbiciem rylcowczym (ostrza typu La Mouillah). W fazie tej występowały również makronarzędzia, często wykonywane z dużych odłupków, niekiedy przy użyciu techniki łuszczeniowej. Znaleziska z tego okresu są bogate w kościane narzędzia (np. noże, haczyki do wędek, ostrza oszczepów, gładziki). Ludność tej jednostki polowała na antylopy i dzikie konie (*Equus mauritanicus*), rzadziej na drapieżniki (lwy, pantery) i nosorożce. W stanowiskach z tej fazy (śródziemnomorskie wybrzeża Maghrebu, masywy zach. części Atlasu — Maroko) rzadko spotyka się przedmioty sztuki iberomauruzyjskiej; zazwyczaj są to nieliczne zawieszki i naszyjniki oraz zdobione motywami geometrycznymi skorupy strusich jaj. Ostatnio znaleziono wypalone z gliny statuetki zwierząt (kozy?; stanowiska Tamar Hat i →Afalou bou Rhummel w Algierii).

Na wielu cmentarzach, m.in. w Columnata i Afalou bou Rhummel, odkryto szczątki zaliczone przez antropologów do typu antropologicznego Mechta el Arbi, wywodzonego przez niektórych antropologów z archaicznych *Homo sapiens* typu Jebel Irhoud, czyli rozwiniętego lokalnie na terenie Maghrebu. Ponieważ brak jest kontynuacji pomiędzy kulturą aterską a kulturą iberomauruzyjską archeolodzy są skłonni wywodzić kulturę iberomauruzyjską z Sahary egipskiej, a nawet Bliskiego Wschodu. Gdyby koncepcja ta była słuszna, to wówczas typ antropologiczny występujący w kulturze iberomauruzyjskiej powinien odpowiadać populacjom kromaniońskim występującym w tym czasie na Bliskim Wschodzie[1].

Afryka Środkowa

W Afryce Środkowowsch. późne stadia średniej epoki kamienia kończą się ok. 18-16 tys. lat temu. Pojawienie się przemysłów wiórowych i mikrolitycznych odnosi się więc do okresu po 16 tys. lat temu, choć w Matupi (Masyw Hoyo, Zair) sekwencja przemysłów mikrolitycznych zaczęła się ok. 30 tys. lat temu (nie zawierała ona jednak początkowo mikrolitów geometrycznych). Przemysły wiórowe późnej epoki kamienia na terenie Kenii, zaliczane często do tzw. kapsienu kenijskiego (dzięki całkiem powierzchownym analogiom do wczesnoholoceńskiego kapsienu na terenie Maghrebu), pojawiły się dopiero ok. 11 tys. lat temu. Ich produktami są tylczaki, rylce, drapacze oraz mikrolity geometryczne, a także kościane harpuny; narzędzia te dały początek holoceńskim kulturom rybaków i zbieraczy litoralnych znad jezior Ryftu (np. jez. Turkana), jak również kulturom pasterzy na wysoczyznach otaczających Ryft (Nderit Drift).

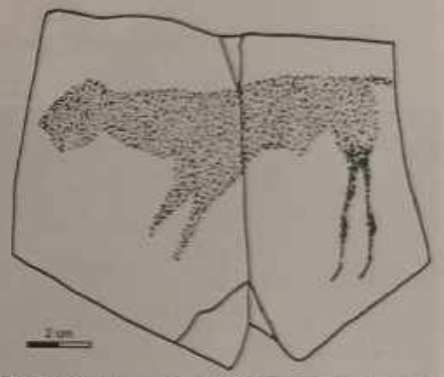
Jeszcze mniej wiemy o późnej epoce kamiennej w Afryce Środkowozach., gdzie kultury makrolityczne o tradycjach środkowej epoki kamiennej przetrwały stosunkowo długo (np. kultury tumban w Gwinei, tahitolan w Zairze i Angoli czy podobne przemysły z siekierami rdzeniowymi i otoczakami z jednostronnym ostrzem ze stanowisk w Burkina Faso). Przemysły mikrolityczne pojawiły się, według wyników dotychczasowych badań, stosunkowo późno. Najwcześniejsze ślady takich przemysłów znane są z Nigerii (Iwo Eleru); ich wiek szacuje się na ok. 11 tys. lat temu. Pełny rozwój mikrolitów geometrycznych na tym terenie nastąpił dopiero w holocenie. Na terenie Afryki subsaharyjskiej (Mali) obecne są również przemysły (np. w Ounan) wykazujące analogie do epipaleolitu Maghrebu; ich wiek nie został do tej pory precyzyjnie określony.

[1] Ostatnio analizowałem narzędzia kamienne odkryte w warstwach Jaskini Haua Fteah w Libii (k. Benghazi) datowane na ok. 40-30 tys. lat temu, zaliczane przez odkrywcę Ch. McBurneya do kultury dabbijskiej (n. od m. Hagfa ed Dabba w Libii). Ostrza tylcowe i mikrolityczne zbrojniki znalezione w tych warstwach znacznie bardziej nawiązują do późniejszej kultury iberomauruzyjskiej niż można by przypuszczać z publikacji Ch. McBurneya. Znaleziska te wskazują, że równolegle z kulturą aterską w środkowej części pn. Afryki występowały kultury wiórowe ze zbrojnikami mikrolitycznymi, z których mogłaby się wywodzić kultura iberomauruzyjska.

Afryka Południowa

Przemysły o technologii wiórowej (ale jeszcze bez elementów mikrolitycznych) upowszechniły się w Afryce Pd. dopiero w okresie pomiędzy 30 tys. a 20 tys. lat temu, pomijając występowanie tylczaków łukowych w środkowej epoce kamienia. W trakcie funkcjonowania najwcześniejszych przemysłów z późnej epoki kamienia na terenie Namibii pojawiają się natomiast pierwsze obiekty sztuki naskalnej (fragmenty realistycznych przedstawień zwierząt malowanych na ścianach jaskini → Apollo 11). Około 22 tys. lat temu pojawiły się przemysły kwarcowe o niezbyt wyraźnej morfologii — jaskinia Boomplaas w Kraju Przylądkowym, a dopiero ok. 19 tys. lat temu — przemysły mikrolityczne określane jako Robberg (od nazwy jaskini w rejonie Nelson Bay). Nieliczne ślady osadnictwa z następnego okresu aż do ok. 11 tys. lat temu związane są z regresją morską, która spowodowała, iż większość stanowisk litoralnych znajduje się dziś poniżej poziomu morza. Późnoglacjalna transgresja morska spowodowała wędrówki ludności w głąb kontynentu. Wyrazem adaptacji ludności do nowych warunków było pojawienie się kolejnej grupy przemysłów mikrolitycznych określanych jako Albany (od n. stan. w Kraju Przylądkowym). Przemysły Albany charakteryzują się przewagą techniki odłupkowej i małym stopniem standaryzacji narzędzi retuszowanych. Geneza przemysłów Albany nie wiąże się, jak przypuszczali niektórzy badacze, wyłącznie z eksploatacją zasobów strefy litoralnej, ponieważ analogiczne przemysły są spotykane daleko w głębi kontynentu, np. w Zimbabwe.

Powrót do technologii wiórowych i wysoki stopień standaryzacji narzędzi nastąpił dopiero we wczesnym holocenie, wraz z pojawieniem się kultury wiltońskiej.

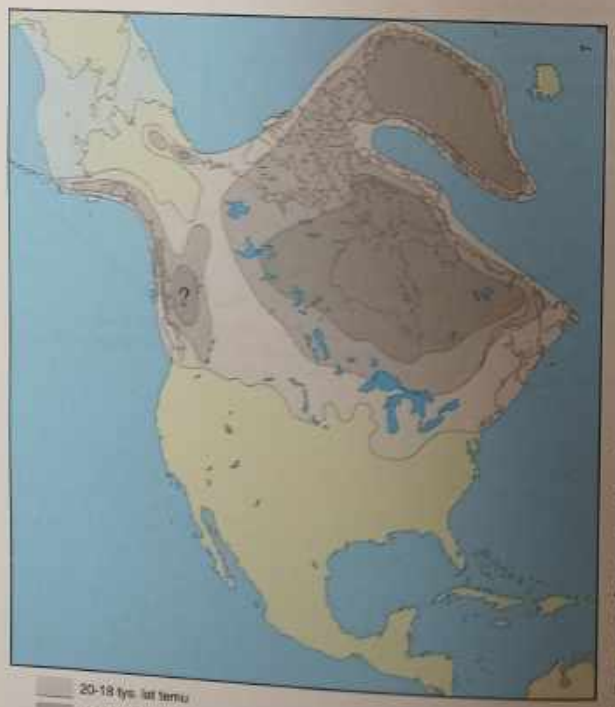

Ryc. 134. Sylwetowe malowidło zoomorficzne z jaskini Apollo 11 w Namibii. Najwcześniejszy (ok. 28 tys. lat temu) przykład sztuki figuratywnej w Afryce (wg K. Wendta)

Rozdział XIV

PIERWSZE ZASIEDLENIE NOWEGO ŚWIATA

Janusz K. Kozłowski

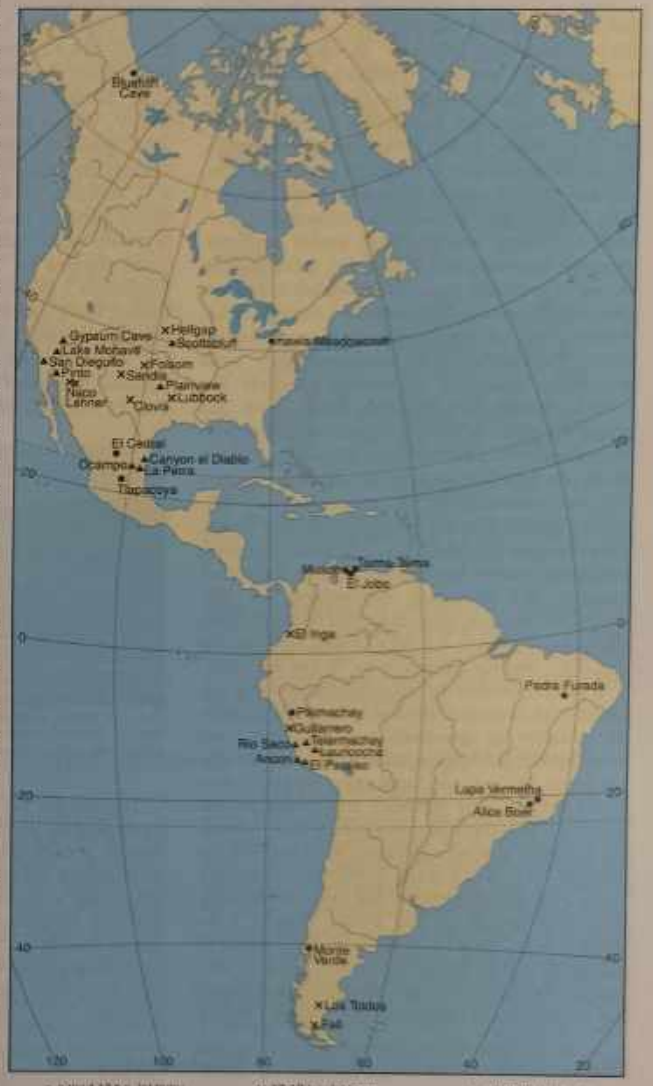
Ryc. 135. Zarys linii brzegowych i lodowców podczas II pleniglacjału (zlodowacenie Wisconsin) na terenie pn. Ameryki

Kontynenty Nowego Świata zostały zasiedlone najpóźniej. Pomimo różnych hipotez łączących zasiedlenie Nowego Świata z migracjami transpacyficznymi lub nawet transatlantyckimi jest dziś prawie pewne, że początki człowieka na terenie obu Ameryk wiązać należy z migracjami z terenu pn.-wsch. Azji. Wskazują na to nie tylko źródła archeologiczne, ale także argumenty antropologiczne i lingwistyczne, wiążące indiańskie populacje Nowego Świata z ludami wsch. Azji.

Podstawowe znaczenie dla zasiedlenia Nowego Świata miała więc droga prowadząca z pn.-wsch. Azji, ściślej z Czukotki na Alaskę. W okresach recesji morskich w miejscu Cieśn. Beringa powstawało połączenie lądowe umożliwiające komunikację pomiędzy Azją i Ameryką Pn. Wystarczyło obniżenie poziomu Pacyfiku do 50 m p.p.m., by powstał już wąski przesmyk lądowy, a obniżenie do 120 m p.p.m., charakterystyczne dla maksimum glacjalnego, spowodowało powstanie połączenia lądowego o szerokości ok. 1 000 km. Tzw. właśnie obszar jest nazywany Beryngią, która sięgała od dorzecza Leny do dorzecza rzeki Mackenzie, a więc jej rozpiętość z zachodu na wschód wynosiła prawie 5 000 km. Beryngia w górnym plejstocenie pojawiała się najprawdopodobniej trzykrotnie, tj. ok. 70 tys. lat temu (I pleniglacjał), ok. 32 tys. lat temu (interfaza chłodna w okresie interpleniglacjału) i ok. 18 tys. lat temu (II pleniglacjał). Niektórzy badacze (np. D. Hopkins) są jednak zdania, że połączenie to, ale o wiele węższe istniało przez cały okres ostatniego zlodowacenia.

Obszar Beryngii charakteryzował się specyficznym środowiskiem stepotundrowym, w którym rozwijały się zespoły fauny łączące gatunki azjatyckie i typowe dla Nowego Świata, co było efektem interkontynentalnych migracji zwierząt, np. mamutów, wołów piżmowych, bizonów, karibu i koni. Azjatyccy łowcy paleolityczni na terenie Beryngii musieli więc dostosować narzędzia i broń łowiecką do warunków panujących na tym obszarze. Kiedy dotarli na teren Nowego Świata, ich kultura różniła się już od rdzennej kultury ludów pn.-wsch. Azji.

Przeszkodą w migracji na obszar Nowego Świata, poza Cieśn. Beringa, były zlodowacenia na kontynencie północnoamerykańskim. Występowanie zlodowaceń na obszarze Kordylierów oraz kontynentalnego zlodowacenia na pn. wschodzie Ameryki (tzw. lądolodu laurentyńskiego — od rzeki św. Wawrzyńca) w maksimum pleniglacjału powodowało odcięcie, głównie w okresie 22-17 tys. lat temu, drogi prowadzącej z Alaski na nie zlodowacone obszary Ameryki Pn.

Ryc. 136. Ważniejsze stanowiska późnego plejstocenu i wczesnego holocenu na terenie Nowego Świata

Problem horyzontu przedliściowatego. Długa i krótka chronologia pradziejów Ameryki.

Data pierwszego zasiedlenia Nowego Świata jest ciągle kwestią ostrych kontrowersji pomiędzy zwolennikami „krótkiej" chronologii (przyjmującej brak osadnictwa przed okresem 12-11 tys. lat temu) a reprezentantami koncepcji „długiej" chronologii (zgodnie z którą człowiek dotarł do Ameryki w okresie jednego z wcześniejszych epizodów ostatniego zlodowacenia, podczas których istniał pomost lądowy pomiędzy Azją a Ameryką). Zwolennicy chronologii „krótkiej" krytykują wiarygodność źródeł archeologicznych starszych niż 12 tys. lat, twierdząc, że nie są to produkty pracy ludzkiej, lub odrzucają związek znalezionych wytworów z datami radiometrycznymi lub innymi datowaniami geologicznymi. Podkreślają też zastanawiający brak wczesnych znalezisk na terenie Ameryki Pn. i ich koncentrację w Ameryce Środk. i Pd. Nie ulega wątpliwości, że wiele znalezisk przypisywanych pierwszym przodkom Indian amerykańskich nie wytrzymuje krytyki, okazując się produktami naturalnymi, np. pseudowytwory kościane z terenu Alaski (dorzecze rzeki Old Crow), datowane na ok. 50-27 tys. lat, wiele znalezisk pseudowytworów kamiennych (np. z Kalifornii, Panamy czy Teksasu), datowanych na 200-28 tys. lat temu, a także czaszki z Oldman River (Kanada), Del Mar, La Jolla (Stany Zjednoczone Am. Pn.), błędnie datowane na 70 tys. lat temu.

Z drugiej jednak strony odkryto obecność wytworów kamiennych obrabianych przez człowieka i śladów po ogniskach oraz rozbitych kości zwierzęcych pochodzących z okresu 35-20 tys. lat temu. Do najlepiej udokumentowanych znalezisk należą dziś wytwory znalezione w sekwencjach stratygraficznych jaskiń z pn. wschodu Brazylii, a w szczególności w nawisie → Boqueirao da Pedra Furada k. São Raimundo Nonato. Podczas pierwszych faz zasiedlenia związanych z ogniskami (od Pedra Furada I poziom B — 32 160±1 000 aż do Pedra Furada IV poziom C — 17 000±400 lat temu). Ludność pierwszych faz zasiedlających Amerykę posługująca się ogniem znała przemysły odłupkowe i otoczakowe z kwarcu i kwarcytu. Węgle drzewne i wytwory odłupkowe w osadach datowanych pomiędzy 22 410 i 15 300 lat temu, wraz z megafauną górnego plejstocenu, stwierdzono także w regionie Minas Gerais, w nawisie Lapa Vermelha IV. Ważne znaleziska pochodzą też z Meksyku, gdzie w stanowisku → El Cedral, w warstwach datowanych pomiędzy 31 850±1 600 a 21 960±540 lat temu, odkryto bogate szczątki fauny, ogniska otoczone kośćmi oraz pojedyncze wytwory z chalcedonu; podobne znaleziska kryły plaże kopalne jez. Chalco w miejscu zwanym → Tlapacoya I, gdzie znaleziono zarówno nagromadzenia kości upolowanych (zapewne) jeleni, wyroby z kwarcytu i obsydianu (nie tylko odłupkowe, ale też wiórowe), jak i otoczone kamieniami ogniska datowane są na 24 000±4 000 lat temu i na 21 700±500 lat temu.

Ryc. 137 Widok stanowiska Pedra Furada k. São Raimundo Nonato, Brazylia. Miejsce odkrycia najstarszych wytworów ludzkich na terenie Nowego Świata (fot. Janusz K. Kozłowski)

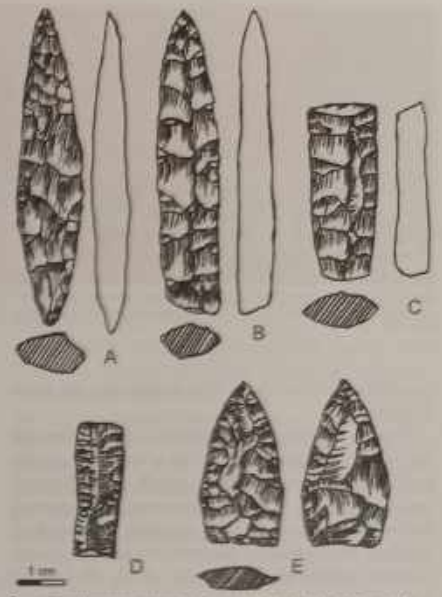
Dotychczas nie udało się odkryć tak wczesnych śladów pobytu człowieka w Ameryce Pn. Można jednak przypuszczać, że grupy ludzkie posługujące się narzędziami otoczakowymi występowały w Ameryce Pn. już pomiędzy 32 tys. a 20 tys. lat temu, przy czym część z nich mogła także posługiwać się bardziej zaawansowaną technologią wiórową. Przemysły te zalicza się do tzw. horyzontu przedliściowatego lub archeolitycznego.

Horyzont wczesnych ostrzy liściowatych

W okresie 15-12 tys. lat pojawiły się pierwsze ostrza liściowate, którym towarzyszyły wyroby odłupkowe i niekiedy wiórowe, często nadal w towarzystwie narzędzi otoczakowych. Pierwsze ostrza liściowate mają najczęściej formę wydłużoną ze starannym retuszem dwustronnym i wąską, zaokrągloną podstawą. Są to tzw. ostrza → El Jobo (od stan. w Wenezueli), których najwięcej odkryto na terenie Wenezueli w stanowiskach Muaco i → Taima-Taima; leżały obok szczątków upolowanych zwierząt zaliczanych do megafauny, która wyginęła z końcem plejstocenu (m.in. *Stegomastodon*, *Megatherium*, *Glyptodon Amerrhippus*). Datowania radiowęglowe ostrzy liściowatych i kości zwierząt określają ich wiek w przedziale 16 375-14 300 lat lat temu. Część kości wykazuje ślady cięcia, rozbijania i opalania. Podobnie wczesne znaleziska ostrzy liściowatych pochodzą z terenu Peru, gdzie związane są z tzw. fazą Ayacucho w sekwencji jaskini Pikimachay; znajdowały się one wraz z kopalną fauną (*Equus*, *Meghaterium*, *Palaeolama*) z okresu 15-13 tys. lat temu. Także znaleziska z basenu jez. Chalco w Meksyku dostarczyły ostrzy liściowatych datowanych na ok. 15 tys. lat temu.

Z okresu ok. 16 tys. lat temu pochodzą pierwsze pewne znaleziska z terenu Alaski (z jaskini Bluefish), gdzie odkryto kilka wiórowych rylców oraz odłupki pochodzące z obróbki ostrzy liściowatych i fragmenty obrobionych kości mamuta. W tym okresie na terenie pn.-wsch. Azji rozwijała się kultura diuktajska, w której ostrza liściowate przypominają najwcześniejsze ostrza z terenu Nowego Świata.

Można więc przypuszczać, że po hipotetycznej, pierwszej migracji z Azji na teren Nowego Świata, sięgającej czasów ponad 30 tys. lat temu, związanej z kulturami odłupkowymi z otoczakami z jednostronnym ostrzem, nastąpiła jeszcze druga migracja (ok. 18-16 tys. lat temu), reprezentowana przez twórców pierwszych ostrzy liściowatych.

Ryc. 138. Wczesne ostrza liściowate z terenu Ameryki: A-C — ostrza typu El-Jobo z Wenezueli; D,E — ostrza z dolnej warstwy jaskini Meadowcroft w Stanach Zjednoczonych Am. Pn.

Właściwe kultury paleoindiańskie (horyzont ostrzy typu fluted)

Mimo że dwa wcześniejsze etapy zasiedlenia Ameryki Pn. są przedmiotem kontrowersji, to etap trzeci, który rozpoczął się ok. 12 tys. lat temu i trwał do przełomu plejstocenu i holocenu, nie podlega wątpliwości. Etap ten identyfikuje się z właściwymi kulturami paleoindiańskimi, które charakteryzuje obecność ostrzy typu fluted. Od wczesnych ostrzy liściowatych odróżnia je kształt (szeroka i lekko wklęsła podstawa) oraz specyficzna technika ścieniania podstawy przez oddzielanie bardzo płaskich odłupków, często zdejmujących znaczną część retuszowanych powierzchni tych ostrzy (taw. fluting). Technika ta pozwalała na łatwiejsze i trwalsze umieszczanie tak ścienionych ostrzy w drewnianych oprawach. Należy podkreślić, że poza Nowym Światem technika ta w zasadzie nie jest znana, a szczególnie brak jej u ludów pn.-wsch. Azji. Stąd też najprawdopodobniej nie była ona wynikiem nowej migracji z Azji, lecz rezultatem lokalnego rozwoju wcześniejszych ostrzy liściowatych, zapewne w środkowopołudniowej części Ameryki Pn. Z tego terytorium technika produkcji ostrzy fluted rozprzestrzeniła się na obszar prawie całego Nowego Świata, od południowych krańców Ameryki Pd. aż do Alaski. Z Alaski technika produkcji tych ostrzy mogła docierać do wsch. wybrzeża Azji, o czym mogą świadczyć ostatnie odkrycia ostrzy typu fluted w Uptar, nad Morzem Ochockim, datowane na okres

Ryc. 139. Ostrza typu Clovis ze stanowiska Hansen w stanie Wyoming (Stany Zjednoczone Am. Pn.): A — widoczne specyficzne ścienienie podstaw ostrzy; B — części wierzchołkowe tych ostrzy [fot. Janusz K. Kozłowski]

wczesnego holocenu, a więc późniejsze od amerykańskich.

Proces lokalnej genezy ostrzy typu fluted nie jest jeszcze dobrze znany, choć sekwencja stratygraficzna nawisu → Meadowcroft (stan Pensylwania) zdaje się, mimo kontrowersji dotyczących datowania poszczególnych warstw, potwierdzać wczesny etap ewolucji pierwszych ostrzy ze ścienieniem podstawy, poczynając od ok. 15 tys. lat temu.

Dalszy rozwój kultur paleoindiańskich z ostrzami typu fluted jest dobrze znany z wielowarstwowych stanowisk w Nowym Meksyku, szczególnie z → Blackwater Draw. Stanowiska położone na płaskowyżu Llano Estacado są powodem określania schyłkowo plejstoceńskiej kultury paleoindian jako kultury Llano, która miała dwie fazy: starszą z ostrzami typu Clovis i młodszą z ostrzami typu Folsom. Kultury wczesnoholoceńskie są określane jako Piano i stanowią przejście do kultur okresu archaicznego, z ostrzami bez ścienienia podstawy.

Ostrza typu Clovis są znane przede wszystkim ze stanowisk związanych z miejscem zabijania i ćwiartowania wielkich zwierząt epoki lodowej, głównie mamutów i mastodontów. Takie stanowiska znajdują się nie tylko w Nowym Meksyku, ale także w Arizonie (Naco, Lehner, Murray Springs), Oklahomie (Domebo), Montanie (Union Pacific) i na innych terenach pd.-zach. i środk. części Stanów Zjednoczonych Am. Pn. Ponieważ znano niewiele obozowisk podstawowych fazy Clovis, stąd trudno było cokolwiek powiedzieć o inwentarzach narzędzi kamiennych towarzyszących ostrzom liściowatym. Dopiero ostatnio odkryto obozowiska podstawowe na wybrzeżach kopalnych jezior, a także miejsca wydobywania surowców kamiennych przerabianych na wióry, które eksportowano na znaczne odległości, np. do Blackwater Draw. Zasięg fazy Clovis uległ też rozszerzeniu na wsch. części

Ryc. 140. Jedno z najwcześniejszych stanowisk typu kill-site (miejsce ubicia mamuta) w Ameryce Pn. w Medicine Creek, w stanie Nebraska [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 141. Miejsce wydobycia jaspisów przez ludność kultury Clovis, Niobara, Nebraska [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ameryki Pn., gdzie odkryto aglomeracje krzemienic tej fazy, np. w Bull Brook w stanie Massachusetts.

W fazie Folsom (11-8 tys. lat temu) technika produkcji ostrzy liściowatych uległa dalszemu udoskonaleniu: zdejmowano cienkimi odłupkami prawie całe retuszowane powierzchnie ostrzy. Jednocześnie uległy zmianie strategie łowieckie. W związku z wymieraniem wielkich ssaków epoki lodowej (mamutów, mastodontów) ludność zaczęła polować głównie na bizony (na centralnych i pd. obszarach Ameryki Pn.) oraz na karibu (w rejonach pn. i pn.-wsch.). Duże stada zwierząt były zapędzane do naturalnych pułapek (np. między piaszczyste wydmy — stanowisko Casper w stanie Wyoming), gdzie masowo je zabijano. Niekiedy znajdowano w takich miejscach szkielety ponad 200 bizonów. Obok stanowisk związanych z polowaniami znane są też obozowiska podstawowe (Lindenmayer w Colorado lub Hanson w Wyoming).

Ostrza typu fluted pojawiają się ok. 11 tys. lat temu na terenie Kanady i Alaski, a ok. 10 tys. lat temu w Ameryce Środk. (w Panamie i Nikaragui) i ok. 9 000 lat temu w Ameryce Pd. (jaskinia Fell w Patagonii). Niezależnie od tak dużego obszaru występowania ostrzy typu fluted (obejmującego w Ameryce Środk. i Pd. ostrza określane też mianem rybiego ogona) na terenach Ameryki Środk. i na znacznych obszarach Ameryki Pd. nadal występowały kultury kontynuujące tradycje horyzontu przedliściowatego i wczesnych ostrzy liściowatych. Kultury takie są znane aż do początku holocenu zarówno na terenach Andów pn. i środk., jak również na całym obszarze wsch. części Ameryki Pd. Te dość prymitywne z punktu widzenia przemysłów kamiennych kultury mogą mieć czasami bogatą obróbkę surowców organicznych, m.in. drzewa i kości, o czym świadczy unikatowe stanowisko → Monte Verde w Chile, datowane na ok. 13-12 tys. lat temu, w którym znaleziono nie tylko liczne drewniane oprawy narzędzi kamiennych i narzędzia drewniane, ale także obiekty mieszkalne zbudowane z kości mastodonta i z drewna.

Rozdział XV

KONIEC EPOKI LODOWEJ I ADAPTACJE POSTGLACJALNE

Janusz K. Kozłowski

Około 10 tys. lat temu kończy się epoka lodowa i rozpoczyna współczesna epoka historii Ziemi — holocen. Radykalna zmiana warunków przyrodniczych związana z ukształtowaniem stref roślinności podobnych do współczesnych oraz podniesienie poziomu mórz i oceanów wpłynęły na zasięg ekumeny, a także na sposób adaptacji grup ludzkich do nowych warunków. Można wyróżnić trzy typy adaptacji, które wykształciły się ok. 10 tys. lat temu:

1. Procesy neolityzacji, czyli powstanie gospodarki wytwórczej rolniczo-hodowlanej, zachodzące w kilku centrach regionalnych, z których najwcześniejsze wystąpiły na terenie Bliskiego Wschodu i pn. Afryki, bezpośrednio na podłożu kultur epipaleolitycznych. Inne niezależne centra neolityzacji (Daleki Wschód, Ameryka Środk. i Pd.) rozwinęły się nieco później. Zob. rozdz. XVI.

Mezolit Europy

Czynniki warunkujące powstanie mezolitu w Europie to: wykształcone w preborealnym okresie holocenu strefy paleoekologiczne oraz zróżnicowanie kulturowe u schyłku plejstocenu. Kształtowanie mezolitu było wypadkową przemieszczeń ludności w związku z zastępowaniem na Niżu Europejskim krajobrazu otwartego zwartymi lasami holoceńskimi oraz adaptacji

2. Powstanie formacji gospodarczo-społecznej, zwanej mezolitem, polegającej na adaptacji paleolitycznej gospodarki zbieracko-łowiecko-rybackiej do warunków panujących w holocenie. Formacja ta wystąpiła na obszarach strefy umiarkowanej Eurazji oraz na jej północnych krańcach, a więc tam, gdzie w plejstocenie i holocenie istniał najbardziej wyraźny kontrast pomiędzy warunkami przyrodniczymi.

3. Kontynuacja tradycyjnej gospodarki zbieracko-łowieckiej w strefie podzwrotnikowej i równikowej, bez wyraźnie zaznaczonych zmian na granicy plejstocenu i holocenu, miała miejsce w późnej epoce kamienia na terenie środk. i pd. Afryki.

Na terenie Nowego Świata schyłek epoki lodowej, zbiegający się z wyginięciem wielu gatunków dużych ssaków, również zaznaczył się pojawieniem nowych postglacjalnych adaptacji kulturowych, nazywanych archaicznymi lub mezoindiańskimi.

łowców reniferów do warunków leśnych. W efekcie tych procesów powstały główne kręgi kulturowe mezolitu:

1. Zachodnioeuropejski — będący efektem adaptacji kulturowych rozpoczynających się jeszcze w okresie Alleröd (kiedy powstaje kultura azylska), ogarniających część jednostek epimagdaleńskich i epigraweckich.

Ryc. 142. Zróżnicowanie kulturowe Europy w mezolicie

2. Północnoeuropejski — związany przede wszystkim z adaptacją łowców kultury ahrensburskiej i społeczności kompleksu Federmesser pozostałych na Niżu Zachodnioeuropejskim w Dryasie III.

3. Północno-wschodnioeuropejski — związany z emigracją łowców reniferów kultury swiderskiej na teren pn. części Niżu Rosyjskiego i napływem, przez Ural, ludności z zach. Azji i Syberii.

4. Czarnomorski będący kontynuacją kultury epigraweckiej wczesnego holocenu — związany z adaptacją ludności epigraweckiej strefy stepowej i napływem nowych grup z terenów zakaukaskich i nadkaspijskich.

5. Śródziemnomorski będący również kontynuacją kultury epigraweckiej wczesnego holocenu — związany z lokalnym rozwojem kultur epigraweckich.

Krąg zachodnioeuropejski

Został wykształcony na podłożu azylskim, epimagdaleńskim oraz, być może, epigraweckim i obejmował tereny Francji, pn. Włoch, Hiszpanii, Szwajcarii, Niemiec, okresowo sięgając do Anglii i Holandii na północy oraz Austrii, Czech i ewentualnie Węgier na wschodzie. Podstawowe jednostki tego kręgu to kultura sauveterska (od stan. → Sauveterre-la-Lemance, departament Lot-et-Garonne, Francja), beurońska (odpowiadająca dawniej wydzielanej kulturze tardenuaskiej, często będącej synonimem całego kręgu zachodniego lub nawet całego mezolitu

Ryc. 143. Profil jaskini Romagnano k. Trento, Włochy Pn. Podstawowa sekwencja wczesnego (kultura sauveterska) i późnego (kultura kasteInowska) mezolitu [fot. Janusz K. Kozłowski]

europejskiego), zwana też kulturą Beuron-Coincy (od stan. w jaskini → Jägerhaushöhle k. Beuron w Niemczech i Coincy-l'Abbaye, departament Aisne we Francji) oraz kultura kastelnowska (od stan. → Chateauneuf-les-Martigues, departament Bouche-du-Rhone we Francji). Krąg zachodnioeuropejski znany jest głównie z obozowisk jaskiniowych zarówno jedno-, jak i wielosezonowych oraz z otwartych obozowisk na wydmach piaszczystych. Inwentarze kamienne w fazie wczesnej charakteryzowała technologia wiórowo-odłupkowa. Podstawowymi zbrojnikami były bardzo małe (hipermikrolityczne) trójkąty, ostrza sauveterskie i segmenty. W fazie późnej dominowała regularna technologia wiórowa (zwana technologią Montbani); z tych właśnie wiórów wykonywano zbrojniki w kształcie trapezów.

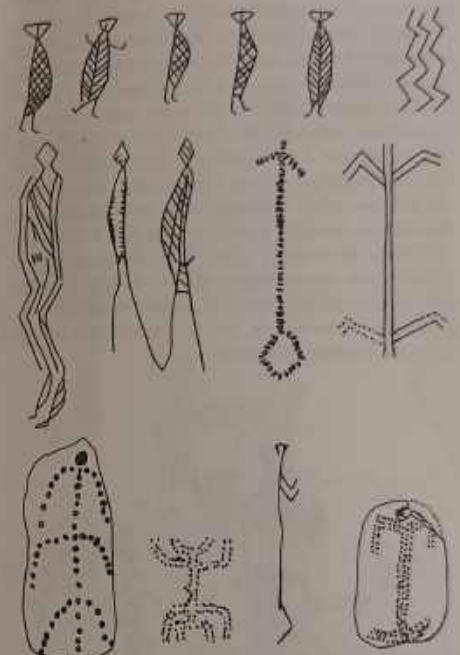
W kręgu zachodnioeuropejskim polowano na różnorodną faunę leśną, głównie jelenie, sarny, konie, tury, łosie, dziki, a na terenach górskich również na kozice i koziorożce. W niektórych stanowiskach kręgu zachodnioeuropejskiego (np. w nawisie Dourgne oraz w grocie Gazel w departamencie Aude, Francja) w warstwach mezolitycznych poprzedzających pojawienie się neolitu (tj. z okresu przed 8 000 lat temu) znaleziono kości udomowionej owcy lub kozy. Ponieważ zwierzęta te nie mogły być udomowione na miejscu, należy sądzić, że do pd. Francji mogły one dotrzeć drogą morską wraz z ludnością ze wsch. części basenu M. Śródziemnego, która w tym okresie podlegała już procesowi neolityzacji (zob. rozdz. XVI).

Na wybrzeżach morskich zach. Europy widoczna jest silniejsza specjalizacja w zbieractwie morskim, przede wszystkim małży i ślimaków. W stanowiskach niektórych kultur kręgu zachodnioeuropejskiego pojawiają się szybko narastające, wielometrowej miąższości śmietniska muszlowe (ekwiwalentem konsumpcji mięsa z jednego jelenia było spożycie aż 50 tys. ostryg). Bardziej osiadły tryb życia ludności na wybrzeżach Bretanii i Portugalii prowadził do powstania specyficznych kultur strefy litoralnej (np. kultury Téviec i Muge).

Krąg północnoeuropejski (mezolit nordyczny)

Obszar Niżu Zachodnioeuropejskiego, pomiędzy Wlk. Brytanią (w okresie preborealnym połączoną jeszcze z kontynentem) a Białorusią, poszerzony o południowobałtycki szelf zalany dopiero w okresie atlantyckim, zajmuje krąg północny (nordyczny). Krąg ten tworzyły jednostki wywodzące się z późnopaleolitycznych kultur z tylczakami łukowymi i ostrzami trzoneczkowatymi (kultura ahrensburska), które w okresie preborealnym pojawiły się na terenie Anglii (kultura → Star Carr), Holandii, Niemiec (kultura Duvensee), Danii (kultura Maglemose) oraz Polski (kultura komornicka). Cechą tych jednostek jest stosowanie technologii wiórowo-odłupkowych, produkcja mikrolitów geometrycznych i ostrzy tylcowych oraz obecność ciężkich narzędzi typu siekier i tranzsetów. Oprócz tych narzędzi występowały ostrza, harpuny, haczyki do wędek, przekłuwacze oraz motyki wykonane z kości i rogu. Ludność kręgu północnoeuropejskiego polowała na jelenie, łosie, sarny, a także dziki. Odławiano też mniejsze ssaki, ptaki i ryby. Łączna liczba gatunków zwierząt, na które polowano, dochodziła w stanowiskach kultury Maglemose do 58 (w tym ok. 30 gatunków ptaków, 20 gatunków ssaków i 8 gatunków ryb). W miarę rozwoju krąg północnoeuropejski, szczególnie w okresie atlantyckim, kiedy linia brzegu Bałtyku cofała się na południe, podzielił się na jednostki wewnątrzkontynentalne (np. kultury postmaglemoskie na Niżu Niemieckim i Polskim, m.in. kultura chojnicko-pieńkowska w Polsce) i jednostki litoralne na wybrzeżach M. Północnego i Bałtyku (np. kultury Kongemose i Ertebölle). W tych ostatnich ważną rolę zaczęło odgrywać zbieractwo morskie, którego pozostałością są wielkie śmietniska muszlowe (tzw. kjökenmöddingi), znane szczególnie z kultury Ertebölle na wsch. wybrzeżu Jutlandii w VIII tysiącleciu B.C. W całym kręgu północnoeuropejskim dużą rolę odgrywało pożywienie roślinne, np. w stanowisku Star Carr w Anglii, datowanym na ok. 9 500 lat temu, znaleziono makroszczątki ok. 14 jadalnych roślin, głównie wodnych.

Krąg północnoeuropejski wytworzył bardzo oryginalne dzieła sztuki ruchomej, znane głów-

Ryc. 144. Ryte na kości schematyczne wizerunki antropomorficzne kultury Maglemose; znalezisko pochodzące z terenu Danii

Ryc. 145. Ornamenty geometryczne z wyrobów kościanych z okresu kultury Maglemose; znalezisko pochodzące z terenu Danii

Ryc. 146. Pochówek mezolityczny z okresu kultury Ertebölle ze Stroby Egede, Dania

nie z kultur Maglemose i postmaglemoskich. Sztuka ta obejmowała realistyczne przedstawienia zwierząt (np. sławna bursztynowa głowa łosia z Egelmarke w Danii datowana na ok. 7 000 lat temu) i liczne przedmioty zdobione motywami geometrycznymi (np. sztylety, ostrza oszczepów zbrojone zbrojnikami krzemiennymi). Podobne motywy występują na bursztynowych rzeźbach zwierząt (łosi, koni, niedźwiedzi) znanych z kultury Ertebölle, a także na przedmiotach drewnianych (np. na wiosłach odkrytych w Tybring Vig).

Z kręgu północnoeuropejskiego, głównie z kultury Ertebölle, znane są liczne pochówki pojedyncze lub tworzące cmentarzyska. Jednym z najbardziej znanych jest złożone z 22 pochówków cmentarzysko w miejscowości Vedbaek Bogebakken na wyspie Zelandii (Dania). Obok grobów szkieletowych odkryto tu dwa ciałopalne oraz dwa groby niekompletne, zdradzające ślady kanibalizmu. W przypadku dwóch szkieletów znaleziono grociki wbite w kości zmarłego, świadczące o gwałtownej śmierci zadanej strzałą z łuku. W innym cmentarzysku duńskim (Skateholm II) odkryto pochówek w trumnie drewnianej, a także pochówki zawierające szkielety psów.

Krąg północno-wschodnioeuropejski

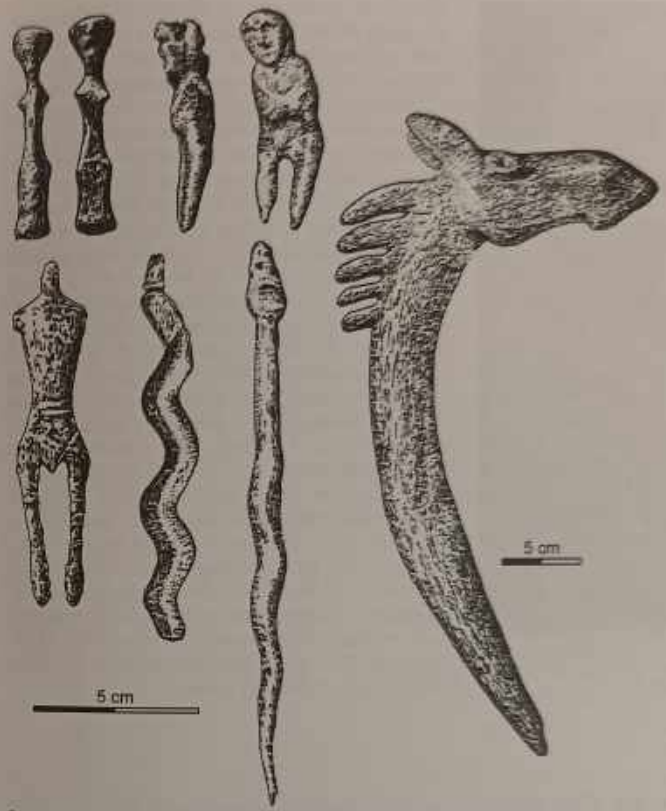
Krąg ten jest charakterystyczny dla pn. części Niżu Wschodnioeuropejskiego i grupuje jednostki wywodzące się z późnopaleolitycznych kultur z grocikami trzoneczkowatymi (głównie kultury świderskiej) oraz z kultur pochodzenia syberyjskiego lub nadkaspijskiego, które na przełomie plejstocenu i holocenu rozprzestrzeniały się wzdłuż Uralu na północ. Do kultur kręgu północno-wschodnioeuropejskiego (zwanego też leśnym — od północnoeuropejskiej strefy tajgi) należą kultury: np. kundajska, niemeńska, narwiańska, wołgo-okska, kamska, jangielska, zajmujące tereny od pn.-wsch. Polski poprzez republiki nadbałtyckie, Białoruś i Rosję aż do pn. części Niżu Wschodnioeuropejskiego, włącznie z basenem M. Barentsa i dorzeczem Peczory.

Poczynając od okresu preborealnego, kultury kręgu północno-wschodniego rozwijają się w głąb holocenu, stopniowo wprowadzając ceramikę i modyfikując swą gospodarkę zbierackołowiecko-rybacką, aż do wytworzenia nowych formacji typu paraneolitycznego reprezentujących tzw. neolit typu leśnego (zob. rozdz. XIX).

Obok dużych obozowisk (Narva, Osa na Łotwie, Kunda-Lamasmägi w Estonii, Wis k. Archangielska) w kręgu północno-wschodnim występują wielkie cmentarzyska, liczące nawet do kilkuset grobów (Olenij Ostrow nad jez. Ładoga). Szkielety znajdowane w grobach, często w pozycji siedzącej, były wyposażone niekiedy w bogato zdobione harpuny, sztylety, ostrza kościane i rogowe. Pojawiają się też kołczany pełne strzał z krzemiennymi grotami oraz gładzone siekierki kamienne. W niektórych grobach znaleziono rzeźby kamienne przedstawiające węże lub wizerunki głów łosia i człowieka. Unikatowe w skali mezolitu europejskiego były znaleziska drewniane odkryte w torfowisku Wis I w dorzeczu rzeki Wyczegda: m.in. łuki, drzewce strzał i oszczepów, narty, łyżwy, sanie i wiosła. Niektóre z tych przedmiotów były zdobione wizerunkami głów zwierzęcych (m.in. wizerunek głowy łosia na zakończeniu nart).

Ryc. 147. Pochówek w kulturze kundajskiej łowcy mezolitycznego z kołczanem pełnym strzał z cmentarzyska w miejscowości Olenij Ostrow, Rosja

Ryc. 148. Figurki ludzkie, głowa łosia i figurki przedstawiające węże (kultura kundajska) pochodzące z cmentarzyska w miejscowości Olenij Ostrow, Rosja

Kultury epigraweckie wczesnego holocenu

Na początku holocenu śródziemnomorska i czarnomorska strefa Europy charakteryzowała się specyficznymi adaptacjami kulturowymi związanymi z rozwojem miejscowych tradycji epigraweckich, często silnie zunifikowanych i zmienionych pod wpływem elementów azylskich. Należy podkreślić, że ewolucja klimatu w strefie śródziemnomorskiej przebiegała odmiennie niż na wyższych szerokościach geograficznych, gdyż późnoglacjalne ochłodzenie Dryasu III było w strefie śródziemnomorskiej znacznie słabsze. Poczynając od Allerodu, następowało stopniowe ocieplanie klimatu ułatwiające adaptację łowców epigraweckich do holoceńskich warunków ekologicznych. W efekcie, na obszarze wsch. Hiszpanii, powstały kultury mikrowiórowe (na podłożu azylskim), na terenie dużej części Włoch zachowały się do początku holocenu lokalne grupy epigraweckie (częściowo współwystępujące z południowymi grupami kultury sauveterskiej), na terenie Bałkanów powstały natomiast, wywodzące się z tamtejszej kultury epigraweckiej, lokalne grupy istniejące aż do pojawienia się pierwszych społeczności neolitycznych. Na stepowych terenach czarnomorskich kształtowały się azyloidalne kultury Krymu (→ Szan-Koba i Fatma-Koba), natomiast w dorzeczu dolnego Dunaju i Dniepru — kultury kontynuujące tradycje epigraweckiej strefy stepu (kultura grebenicka i Kukrek). Część z tych jednostek w okresie młodszego mezolitu (czyli w okresie atlantyckim) podlegała wpływom transeuropejskim, co zaowocowało nowymi technologiami wiórowymi i używaniem trapezów jako grotów strzał. Dotyczyło to szczególnie wpływów ze wsch. Hiszpanii, Włoch i pn.-zach. Bałkanów, gdzie kształtowały się kultury utrzymujące kontakty z kulturą kastelnowską. Inny był przebieg tego zjawiska w krajach nadczarnomorskich, pozostających pod wpływem oddziaływań transkaukaskich.

Rozwój poszczególnych jednostek epigraweckich następował jednak w granicach terytoriów

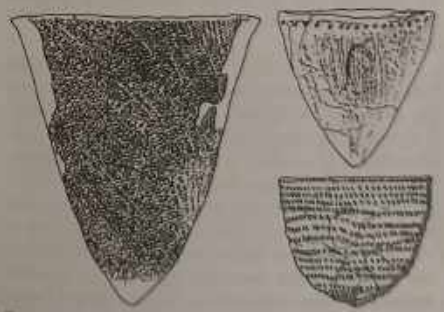
Ryc. 149. Wyrzeźbiona z otoczaka kamiennego głowa ludzka, odkryta w jednym z grobów w Lepenskim Virze, rejon Żelaznej Bramy, Serbia (fot. Janusz K. Kozłowski)

Mezolit Azji

Wydzielanie mezolitu w Azji, jako formacji gospodarczo-społecznej obejmującej ludy zbiersko-łowieckie, które dostosowały swoją gospodarkę do warunków panujących w holocenie, ma sens jedynie w przypadku terenów położonych poza obszarem głównych centrów neolityzacji, czyli poza regionami Azji Pd.-Zach., Pd.-Wsch. oraz Chin. Na tych obszarach ludy epipaleolityczne przechodziły na etap gospodarki wytwórczej; podlegały więc neolityzacji albo na granicy plejstocenu i holocenu, albo na samym początku holocenu. Ludy mezolityczne występowały więc głównie w Azji Środk. i Pn., na terenie Indii oraz w części Azji Pd.-Wsch. Specyficznym zjawiskiem dla Azji Wsch., przede wszystkim dla Japonii, było wczesne (na granicy plejstocenu i holocenu) pojawienie się ceramiki u ludów zbiersko-łowiecko-rybackich, stąd też tamtejsze społeczności wczesnoholoceńskie określa się mianem mezolitu ceramicznego lub paraneolitu.

Kultury paleolitycznych łowców mamutów, bizonów i reniferów występowały w pn. Azji do ok. 10 tys. lat temu. W dorzeczu Jeniseju kultury te charakteryzowały się techniką wiórową, natomiast w dorzeczach Leny, Aldanu, na Czukotce i Kamczatce — występowaniem dwustronnie obrabianych grotów oszczepów i grocików strzał. Obie te tradycje kulturowe przetrwały do początku holocenu, kiedy wybrzeże pn. Pacyfiku stało się domeną kultur charakteryzujących się ostrzami dwustronnymi, natomiast pn. Syberia — kultur wiórowych, wśród których szczególną rolę odegrała kultura sumnagińska. Ta ostatnia rozprzestrzeniła się szeroko na obszarze znacznej części Syberii, głównie wschodniej, będąc prawdopodobnie odpowiednikiem kultur wczesnoholoceńskich przodków ludów eskimoskich, także tych występujących na terenie Nowego Świata.

Ludność Azji Wsch. przystosowała się do warunków życia w strefie litoralnej (np. wybrzeże kontynentalne Chin, wyspy M. Chińskiego i Japonii), co było związane z polowaniami na ssaki morskie, rybołówstwem przybrzeżnym i zbieractwem małży. Poczynając od początku holocenu (faza Protojomon datowana na okres 10 tys. do 5 tys. lat temu) aż do I tysiąclecia B.C. (faza końcowa kultury Jomon), tereny te cechowała wyjątkowa stabilność wzorców kulturowych. Stanowiska kultury Jomon, najdłużej trwającej kultury mezolitycznej, mają na ogół postać wielkich śmietnisk muszlowych przy osadach, które zakładano zarówno na wybrzeżach morskich, jak i nad lagunami, jeziorami oraz przy ujściach rzek. Osady składały się z kilku lub kilkunastu półziemiankowych domostw, pokrytych zadaszeniem wspartym na słupach. Począwszy od środkowej fazy kultury Jomon, w obrębie osad pojawiają się większe, centralnie położone domy, zapewne miejsca zgromadzeń. Inwentarze obejmują wiele gładzonych narzędzi kamiennych (siekierki, kopaczki, kamienie żarnowe, a w najpóźniejszej fazie — noże gładzone z łupku). Dużą rolę odgrywały narzędzia kościane, wśród nich: przekłuwacze, szpile, ostrza harpunów, haczyki do wędek. W kulturze Jomon ceramika występowała już od fazy wczesnej i początkowo była reprezentowana prawie wyłącznie przez stożkowate naczynia spiczastodenne, zdobione reliefowymi ornamentami linearnymi. Później, ok. 5 000 lat temu, pojawiły się zdobienia wykonywane za pomocą odcisków sznura, a naczynia stożkowate zostały zastąpione kulistymi z dnem okrągłym, a w końcu płaskim (ok. 3 500 lat temu). W kulturze Jomon występowała też plastyka gliniana — przede wszystkim figurki kobiet. Ostatnie odkrycia figurek kamiennych pochodzących z późnego paleolitu japońskiego (Iwato na wyspie Kiusiu) pozwalają przypuszczać, że plastyka figuralna mogła się tam pojawić przed początkiem holocenu.

Ryc. 150. Naczynia z okresu kultury Jomon z Japonii

Plastyka figuralna i ceramika kultury Jomon były przedmiotem zainteresowania archeologów w związku z odkryciem wczesnej ceramiki (ok. 5 500 lat temu) na terenie Ameryki Pd., zwłaszcza ceramiki należącej do kultury Valdivia odkrytej w Ekwadorze. Przypuszczano, że korzystając z prądów morskich, ludność kultury Jomon mogła przepłynąć Pacyfik i dotrzeć do Ameryki Pd. Hipoteza ta jednak została ostatnio uznana za błędną.

Zbieracko-rybacki typ gospodarki kultury Jomon utrzymywał się bez żadnych zasadniczych zmian prawie przez cały okres trwania tej kultury. Jedynie ok. 7 000 lat temu nastąpiło udomowienie psa (znanego zresztą na Kamczatce już w późnym paleolicie). Dyskusyjna jest sprawa gryki, którą w znacznych ilościach spotyka się w stanie dzikim od środkowej fazy kultury Jomon, co mogło doprowadzić do jej świadomej uprawy w fazie późnej. Inne rośliny uprawne, w tym ryż, pojawiły się w Japonii dopiero w drugiej połowie I tysiąclecia B.C.

Wczesnoholoceńskie adaptacje grup ludzkich do nowych warunków związanych ze zbieractwem i rybołówstwem spotyka się też w pd.-wsch. Azji: adaptacja ta dotyczy głównie ludności kultury hoabińskiej (n. od stan. Hoa-Binh w Wietnamie), znanej dzięki odkryciu stanowisk w Wietnamie, Kambodży i częściowo w Tajlandii. Kultura ta charakteryzuje się obecnością narzędzi gładzonych, przede wszystkim siekier i cioseł, używanych do eksploatacji subtropikalnego lasu. Nowsze badania wykazują, że kultura hoabińska zaczęła się już w górnym paleolicie, czyli nawet od 28 tys. lat temu. Dopiero ok. 5 000-4 000 tys. lat temu inwentarze ciężkich narzędzi rdzeniowych i gładzonych siekier ustępują zespołom z mikrolitami geometrycznymi. Ten typ przemysłów rozpowszechnił się na terenie Indonezji jeszcze później (np. przemysł taoliański na Celebesie), niewiele wyprzedzając pojawienie się ceramiki. Wspomniane tutaj adaptacje kulturowe nie dotyczą części terenu Tajlandii, gdzie, zdaniem niektórych badaczy, ok. 8 000 lat temu pojawiła się gospodarka wytwórcza (zob. rozdz. XVI).

Na terenach pd. Azji (Pakistan i Indie) kultury zbieracko-łowieckie z mikrolitami geometrycznymi pojawiły się już we wczesnym holocenie, poczynając od ok. 8 000 lat temu, aczkolwiek znanych jest niewiele dobrze datowanych stanowisk potwierdzających obecność jednostek preceramicznych na obszarze Indii (m.in. Birbahanpur w Bengalu, Patne w stanie Macharachtra, Bhimbetka w stanie Madhya Pradesh). Przemysły wiórowe mikrolityczne trwały na tym obszarze długo, aż do eneolitu włącznie, kiedy pojawiła się ceramika oraz zaczęła hodowla kóz. Nie ma pewności, czy preceramiczne kultury wczesnego holocenu można łączyć z początkami sztuki skalnej na subkontynencie indyjskim. Pomimo braku bezspornych datowań niektórzy badacze przypisują ludom mezolitycznym część malowideł naskalnych z Vindhyas (stan Madhya Pradesh) przedstawiających sceny polowań (zob. rozdz. XXVII).

Wczesnoholoceńskie przedneolityczne kultury Afryki

Bardzo specyficzna sytuacja panowała we wczesnym holocenie na terenie pn. Afryki. Pod względem klimatycznym był to okres cechujący się fluktuacjami suchości klimatu; okresy suche występowały na przemian z bardziej wilgotnymi, co powodowało przemieszczenia ludności na terenie Sahary. Epizody bardziej suche występowały ok. 8 500, 7 000, 6 000 lat temu, a poczynając od ok. 4 500 lat temu, następuje pustynnienie Sahary. Pozostałe okresy były stosunkowo wilgotne, przekształcając Saharę w rodzaj suchej sawanny lub parkowego stepu, natomiast wybrzeża śródziemnomorskie — w obszary pokryte lasami sosnowo-dębowymi, podobnymi do występujących dziś na Bliskim Wschodzie.

W tych warunkach rozwój społeczeństw wczesnoholoceńskich przebiegał dwiema drogami: na terenie wsch. i środk. Sahary powstało afrykańskie centrum neolityzacji, gdzie, poczynając od ok. 9 000 lat temu, dochodziło do lokalnej domestykacji bydła i początku świadomych upraw niektórych zbóż. Natomiast tereny Maghrebu, wybrzeża śródziemnomorskiego oraz dolina dolnego Nilu były aż do ok. 6 500-5 000 lat temu domeną społeczności kontynuujących paleolityczną gospodarkę i tryb życia. Społeczności te są określane jako epipaleolityczne, choć należą do formacji, która w Eurazji jest nazywana mezolityczną. Za stosowaniem terminu epipaleolit przemawia jednak brak wyraźnej cezury kulturowej na granicy plejstocenu i holocenu, a w konsekwencji związek jednostek wczesnoholoceńskich z epipaleolitem, który na tym terenie rozpoczął się już od 20-17 tys. lat temu.

Na terenie Maghrebu wczesnoholoceński epipaleolit jest reprezentowany przez kulturę kapską (od n. franc. capsien; stan. eponimicznym jest oaza Gafsa w Tunezji), która rozwijała się w okresie od ok. 9 000-4 000 lat temu. Cechą charakterystyczną tej kultury jest występowanie nacisk owej techniki wiórowej oraz produkcja dużej ilości wiórków tylcowych i mikrolitów geometrycznych. Ludność kultury kapskiej zajmowała się polowaniami (przede wszystkim na gazele *Alcelaphus buselaphus* i *Gazella dorcas*, a także na wielkie bowidy — *Bos primigenius* i *Homoioceras antiquus*, konie i muflony) oraz zbieractwem małży i roślin. Stanowiska kapskie mają często charakter dużych śmietnisk muszlowych, co może świadczyć o półosiadłym trybie życia. Znane są pojedyncze groby kapskie (np. Medjez II), które na ogół noszą ślady rytualnych zabiegów *post mortem* (np. odcinanie głów, piłowanie zębów i czaszek, przewiercanie kości). Występuje też zwyczaj posypywania szkieletów ochrą. Kultura kapska charakteryzuje się ozdobami stroju z muszli morskich i kamieni oraz ozdabianiem jaj strusich rytami; z kulturą tą próbowano też identyfikować część sztuki skalnej znanej ze środkowozach. Sahary (tzw. fazę okrągłych głów w górach Tassili w pd. Algierii). Ostatnie badania wskazują jednak, że sztuka ta odpowiadała dopiero grupom neolitycznym, które pojawiły się na środk. Saharze w okresie neolitycznej fazy wilgotnej (tj. pomiędzy 6 000 a 4 500 lat temu).

Pochodzenie kultury kapskiej jest od dawna przedmiotem kontrowersji: początkowo wiązano jej genezę z wpływami europejskimi (głównie z Sycylii), następnie wskazywano na późnoplejstoceńskie przemysły wiórowe z terenu środkowych Afryki (tzw. kultura kapska z Konii). Dziś wiemy, że sprawa genezy kultury kapskiej jest bardzo złożona: kultura ta jest kompleksem różnych jednostek rozwijających się równolegle (do takich należy dawniej wyróżniana kultura kapska typowa oraz kultura kapska późna i wiele grup regionalnych), które mogły wywodzić się

zarówno z tradycji iberomauruzyjskiej, jak i z kultur epipaleolitycznych dorzecza dolnego Nilu.

Drugim obszarem, na którym występowały wczesnoholoceńskie grupy ludności zbieracko-łowieckiej, jest wybrzeże śródziemnomorskie Libii, gdzie ok. 10-8 tys. lat temu występowała jednostka określana jako kultura libijsko-kapska. Także w dolinie Nilu żyły we wczesnym holocenie społeczności epipaleolityczne nastawione na rybołówstwo i zbieractwo małży, charakteryzujące się obecnością licznych mikrolitów geometrycznych (np. Shamarka w Nubii i El Kab w Górnym Egipcie). Kultury te ponad 6 000 lat temu mogły już produkować ceramikę (np. El Tarif w Górnym Egipcie), a następnie podlegały procesowi neolityzacji.

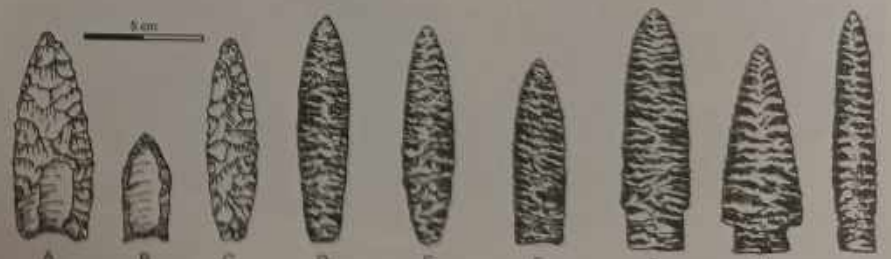
Ogólnie rzecz biorąc, cały obszar pn. Afryki, a także terytoria zajęte przez kulturę kapską podlegały neolityzacji związanej zarówno z centrami saharyjskimi, jak i, być może, bliskowschodnimi (to ostatnie dotyczy głównie wybrzeża śródziemnomorskiego Maghrebu). Podłożem etnicznym procesu neolityzacji były jednak miejscowe społeczeństwa kapskie, tworząc tzw. neolit z tradycją kapską.

Obszary Afryki Środk. i Pd. w okresie wczesnego holocenu charakteryzował ciągły rozwój kulturowy zapoczątkowany w późnym glacjale (ok. 14 tys. lat temu), kiedy to pojawiły się przemysły mikrolityczne zaliczane do późnej epoki kamienia. W okresie 10-4 tys. lat temu istniała kultura wiltońska (n. od nawisu podskalnego na farmie Wilton k. Alicedale w Republice Południowej Afryki), bardzo szeroko rozpowszechniona w całej Afryce Pd., a także Środk. (aż po Etiopię i Nigerię). Cechą charakterystyczną tej jednostki jest występowanie krótkich i okrągłych drapaczy oraz mikrolitów geometrycznych, przede wszystkim segmentów. Ludność wiltońska stosowała gospodarkę opartą na zbieractwie roślin lub małży, a w mniejszym stopniu — na myślistwie. W stanowiskach wiltońskich występują malowane otoczaki; część badaczy przypisuje ludności wiltońskiej niektóre zabytki południowoafrykańskiej sztuki skalnej. Kres rozwojowi kultury wiltońskiej kładą dopiero ekspansje północnych ludów pasterskich (m.in. Hotentotów), które ok. 2 000 lat temu wprowadziły hodowlę bydła i owiec oraz technologię produkcji żelaza.

Archaiczne kultury Nowego Świata

Wielka fauna na granicy plejstocenu i holocenu zanikała także na terenie Nowego Świata, stąd łowcy wielkich ssaków musieli się przystosować do nowych warunków panujących we wczesnym holocenie i zająć się rybołówstwem, zbieractwem roślinnym i litoralnym (małży i ślimaków) oraz polowaniem na drobne ssaki.

Można sądzić, że tylko na obszarze dalekiej północy Ameryki mogło w tym okresie dojść do nowych migracji z terenu Azji; z migracjami tymi niektórzy badacze wiążą powstanie tzw. tradycji paleoarktycznej (zwanej też północno-wschodnią tradycją mikrowiórową). Odkrycia dokonane na terenie Alaski potwierdzają występowanie w okresie 7 000-4 500 lat temu mikrolitycznych przemysłów wiórowych opartych na technologii rdzenia klinowatego (zwanego też gobijskim od schyłkowo paleolitycznych stano-

Ryc. 151. Ostrza łuszczane ze schyłku plejstocenu i początku holocenu z Ameryki Pn.: A — ostrze typu Clovis; B — ostrze typu Folsom; C-I — różne odmiany ostrzy typu Plano

wisk na pustyni Gobi w Mongolii) oraz na produkcji mikroretuszowanych zbrojników z fragmentów wiórów, a także rylców i drapaczy. Przemysły takie stwierdzono przede wszystkim w dorzeczu Jukonu (Fairbanks, Trail Creek, Dry Creek, Healy Lake). Mają one bliskie odpowiedniki we wczesnoholoceńskich kulturach na terenie pn.-wsch. Syberii. Około 4 500 lat temu tradycja ta zaczęła się rozszerzać wzdłuż pn. wybrzeża Ameryki, gdzie dała początek kulturom paleoeskimoskim.

Zupełnie odmienny rozwój kulturowy miał miejsce we wczesnym holocenie na zach. wybrzeżu Ameryki Pn. Dominowały tam przemysły, które miały w swej tradycji zarówno pewne elementy paleoindiańskie (jak np. ostrza liściowate), jak i grube narzędzia typu otoczaków z ostrzem jednostronnym i odłupkowych skrobaczy, przypominające tradycję horyzontu przedliściowatego. Przemysły takie tworzą tzw. zachodnią tradycję jezior „pluwialnych" (Western Pluvial Lake Tradition) rozwijającą się w okresie 10-8 tys. lat temu (horyzont chronologiczny San Dieguito). Później miało miejsce stopniowe różnicowanie lokalnych kultur wczesnoholoceńskich: wybrzeże kanadyjskie i pn. część wybrzeża pacyficznego Stanów Zjednoczonych Am. Pn. stawały się domeną tzw. tradycji starokordylierskiej, która charakteryzuje się obozowiskami grup specjalizujących się w połowach łososi, zbieractwie małży i polowaniach na bobry. W okresie tym nadal odczuwa się obecność tradycji paleoindiańskiej, którą dokumentują ostrza liściowate (np. typu Cascade). Bardziej na południe, w Kalifornii, po upływie okresu horyzontu San Dieguito, nastąpił wzrost znaczenia zbieractwa roślinnego, czego dowodem jest występowanie licznych kamieni żarnowych, rozcieraczy i moździerzy wykonywanych techniką piktażu. Okres ten (8 000-5 000 lat temu) często określany jest jako horyzont kamieni żarnowych (Milling Stone Horizon). Położone dalej na wschód baseny wewnątrzkontynentalne (np. Kolorado) i tereny pogranicza z Meksykiem były we wczesnym holocenie bardziej suche, choć nie tak pustynne jak dziś. Na obszarach tych rozwinęła się tzw. kultura pustynna (Desert Culture), której rozwój (I tysiąclecie B.C.) trwał od horyzontu San Dieguito aż do czasów neoindiańskich (zob. rozdz. XXVI).

Na terenach centralnych równin Stanów Zjednoczonych Am. Pn. pojawiły się (w okresie 10-8,7 tys. lat temu) kultury łowców bizonów, wywodzące się z tradycji Plano. W związku z wyniszczeniem populacji bizonów, poczynając od 7 000 lat temu, ludność tych kultur zaczęła przechodzić do bardziej zróżnicowanej gospodarki, często zmieniającej się w cyklu rocznym, co spowodowało utrzymywanie się, a nawet wzrost mobilności grup ludzkich aż do ok. 3 000-2 500 lat temu, kiedy tereny te zostały objęte zasięgiem kultur leśnych.

Na obszarach Ameryki Środk. i Meksyku w okresie 10-8,7 tys. lat temu utrzymywały się tradycje paleoindiańskie, czego dowodem były polowania na duże ssaki i związana z tym produkcja ostrzy liściowatych. Ponadto wzrosła rola zbieractwa roślinnego, czego dowodem był rozwój grubych narzędzi łupanych, kamieni żarnowych i rozcieraczy. Tendencję taką obserwuje się na obszarach, gdzie wczesnoholoceński rozwój kulturowy jest najlepiej udokumentowany, czyli w górach Tamaulipas w pn. Meksyku oraz na obszarach Tehuacanu w centralnej części Meksyku.

Rozdział XVI

POWSTANIE GOSPODARKI WYTWÓRCZEJ I GŁÓWNE CENTRA NEOLITYZACJI

Janusz K. Kozłowski

Przełomowe znaczenie w historii ludzkości miało wprowadzenie gospodarki wytwórczej, opartej na uprawie roślin i hodowli zwierząt, która zastąpiła gospodarkę przywłaszczającą, zbieracko-łowiecko-rybacką. Wprowadzenie nowej gospodarki jest określane terminem neolityzacja, ponieważ w periodyzacji czasów prehistorycznych mianem neolitu określa się formację gospodarczo-społeczną opartą na rolnictwie i hodowli. Neolityzacja zachodziła najpierw w centrach pierwotnych, czyli tam, gdzie istniały dzikie gatunki roślin i zwierząt, które ulegały udo-

Ryc. 162. Główne centra neolityzacji na świecie

mowieniu; następnie rozprzestrzeniała się na pozostałe obszary ekumeny, dostosowując się do warunków lokalnych.

Pierwotne centra neolityzacji to:

a) centrum bliskowschodnie, związane z uprawą pszenicy i jęczmienia oraz hodowlą owcy i kozy. Centrum to powstało na początku holocenu (ok. 10 tys. lat temu) i odgrywało podstawową rolę w rozprzestrzenianiu się gospodarki wytwórczej na tereny Europy, zach. Azji i częściowo pn.-wsch. Afryki;

b) centrum dalekowschodnie, związane z uprawą prosa oraz hodowlą kóz i świń. Centrum to powstało na terenie Chin ok. 8 000 lat temu. Najprawdopodobniej niezależnie od centrum chińskiego powstała też gospodarka wytwórcza na terenie pd.-wsch. Azji (głównie w Tajlandii i Kambodży), gdzie opierała się na uprawach ryżu (od ok. 10-9 tys. lat temu), którego uprawa mogła być poprzedzona uprawami innych roślin (groch, fasola, dynia i ewentualnie betel);

c) centrum północnoafrykańskie, związane z pd. częścią Sahary, gdzie, poczynając od ok. 8 000 lat temu, pojawiła się uprawa sorgo (lub prosa) oraz hodowla bydła rogatego;

d) centrum środkowoamerykańskie, główne na terenie Meksyku, gdzie, poczynając od ok. 7 000 lat temu, pojawiła się uprawa dyni i tykwy, papryki, fasoli, a zapewne niewiele później także kukurydzy;

e) centrum środkowoandyjskie, na terenie Peru, gdzie od ok. 7 000 lat temu pojawiły się uprawy fasoli, dyni i tykwy, papryki (chili), a także ziemniaków oraz hodowla lamy i alpaki (ok. 5 000 lat temu).

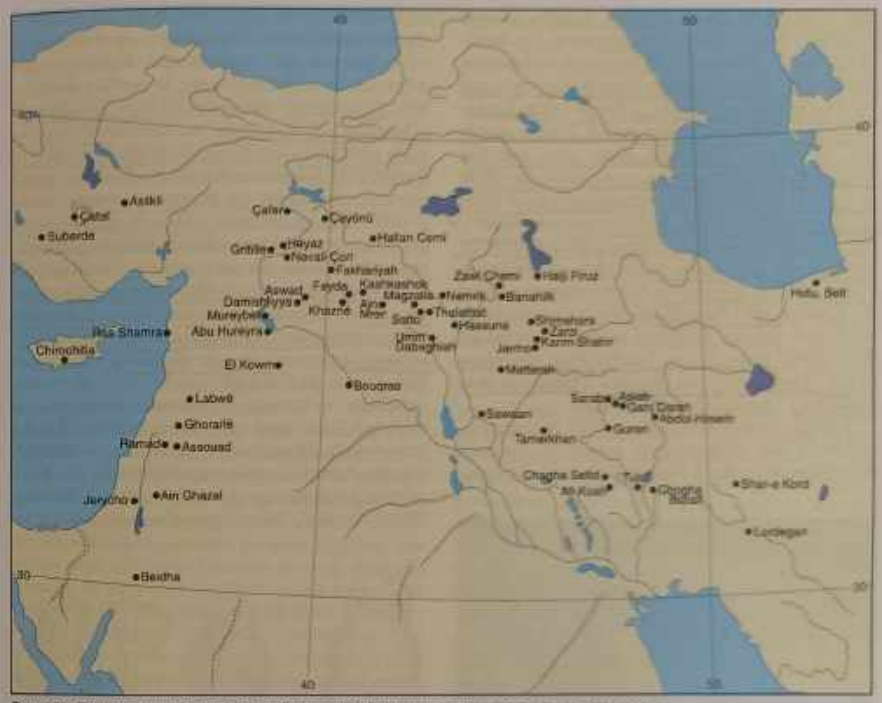
Większość zmian gospodarczych związanych z procesami neolityzacji przypadła na początek holocenu. Neolityzacja była jednym z typów adaptacji epipaleolitycznych łowców i zbieraczy na terenie Starego Świata oraz paleoindiańskich społeczeństw na terenie Nowego Świata do zmiany warunków paleoekologicznych na granicy plejstocenu i holocenu. Pojawienie się metali w pierwotnych centrach neolityzacji (z wyjątkiem środkowej Afryki i pd.-wsch. Azji) doprowadziło do rozwoju na tych terenach cywilizacji o wysokim stopniu rozwoju.

Bliski Wschód

Region Bliskiego Wschodu, od Synaju na południu po obszar górnego Tygrysu i Eufratu na północy, w okresie późnego epipaleolitu charakteryzował się stabilizacją osadnictwa możliwą dzięki intensyfikacji zbieractwa roślinnego i częściowej kontroli nad stadami dzikich zwierząt. Był to jednocześnie obszar, gdzie występowały dzikie trawy, będące przodkami zbóż (pszenicy i jęczmienia), oraz zwierzęta będące przodkami udomowionej owcy i kozy. Stąd też właśnie na tym obszarze doszło do powstania formacji neolitycznej już na pograniczu plejstocenu i holocenu, czyli ok. 10,3 tys. lat temu; jej najwcześniejsze stadium jest określane jako neolit preceramiczny (dla zaakcentowania faktu, iż pojawienie się gospodarki neolitycznej wyprzedziło na tym terenie o ponad 3 000 lat produkcję pierwszych naczyń glinianych). Neolit preceramiczny Bliskiego Wschodu jest z kolei dzielony na dwa okresy: starszy — określany jako PPN A (ang. Pre-Pottery Neolithic), a młodszy jako PPN B.

Okres PPN A rozpoczął się na podłożu kultury natufskiej i obejmował czasy od ok. 10,3 tys. do 9,3-9,2 tys. lat temu. Jego charakterystykę ukazuje stratygrafia stanowiska → Mureybet w Syrii, gdzie: warstwa IA reprezentuje jeszcze typowe pozostałości kultury natufskiej; warstwa IB — świadectwa jej okresu schyłkowego (kultura epinatufska); warstwa II-IIIB należy już do PPN A (10,2-9,6 tys. lat temu), a warstwa IV do okresu PPN B (9 500- 8 800 lat temu). W stanowisku tym zaobserwować można zachowanie kolistego planu domostw aż do warstwy IIIB, występowanie mikrolitycznych inwentarzy kamiennych i coraz liczniejszych grotów strzał obrabianych retuszami powierzchniowymi oraz pojawienie się (poczynając od warstwy IIIA) krzemiennych zbrojników sierpów.

Na tej podstawie można stwierdzić, że gospodarka, w okresie przejścia od kultury natufskiej do PPN A, charakteryzowała się intensyfikacją zbieractwa roślinnego, głównie ziaren dzikich traw, oraz uprawą pszenicy, ale dopiero w fazie IIIB, czyli nie wcześniej niż w okresie PPN A (10,2-9,6 tys. lat temu). W tym czasie nie było jeszcze zwierząt udomowionych, a nagromadzenie czaszek i rogów byków jest raczej dowodem na istnienie już wówczas kultu płodności, o czym świadczą też występujące od waratwy III A terakotowe figurki kobiece.

Ryc. 153. Rozmieszczenie najważniejszych stanowisk neolitu preceramicznego na Bliskim Wschodzie

Rozwój od kultury natufskiej do okresu PPN A jest dobrze udokumentowany na terenie Palestyny, gdzie fazę przejściową reprezentuje tzw. kultura chiamska (od stanowiska w jaskini el Chiam w Galilei). Okres PPN A jest natomiast reprezentowany przez tzw. kulturę sułtańską (od Tell es-Sułtan — stanowiska znanego zazwyczaj jako → Jerycho). Kultura ta, oprócz Jerycha,

Ryc. 154. Fundamenty okrągłych domów kamiennych z Nahal Hagdud w Izraelu — okres PPN A (fot. Janusz K. Kozłowski)

Ryc. 155. Tall es-Sultan (Jerycho) w dolinie Jordanu (fot. Janusz K. Kozłowski)

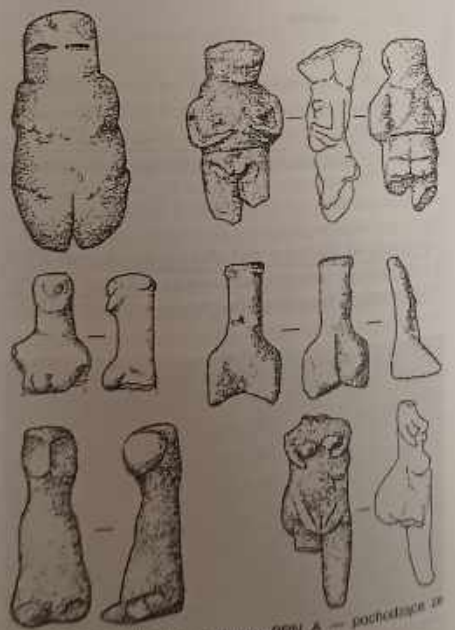
jest znana z → Netif Hagdud, Gilgal, Gesher i Nahal Oren (stanowiska położone na wzgórzach Judei). Wszystkie wymienione stanowiska dostarczyły śladów dużych domów zbudowanych na planie koła lub owalu, z kamiennym fundamentem i ścianami wykonanymi z cegły suszonej na słońcu. Używanie gliny jako surowca budowlanego powodowało, że warstwy powstałe w wyniku zniszczenia poszczególnych osad szybko narastały, tworząc wzgórza zwane tellami. Na specjalną uwagę zasługują monumentalne konstrukcje kamienne w osadzie pochodzącej z fazy PPN A w Jerycho, interpretowane przez K. Kanyon jako fortyfikacje (przez analogię do biblijnych murów Jerycha), natomiast przez O. Bar-Yosefa uważane za konstrukcje chroniące osadę przed wylewami Jordanu i błotnymi osuwiskami z sąsiednich wzgórz Judei.

Kultura materialna okresu PPN A charakteryzowała się intensywnym rozwojem techniki retuszu powierzchniowego na wyrobach kamiennych (ostrza strzał, zbrojniki sierpów) oraz występowaniem siekier obrabianych zarówno techniką łupania, jak i gładzenia. Kształty tych ostatnich narzędzi różnią się: w strefie południowej (Palestyna) występują masywne siekiery z bazaltu lub wapienia, na północy (Syria) – małe siekierki i ciosła o asymetrycznym ostrzu. Bogaty jest inwentarz kamiennych żaren i rozcieraczy, służących do przygotowywania mąki z pszenicy i jęczmienia, których ziarno było przechowywane w specjalnych jamach-silosach, znanych prawie we wszystkich stanowiskach PPN A. Przedmioty sztuki występują stosunkowo rzadko. Były to przede wszystkim kamienne i terakotowe figurki przedstawiające postacie kobiece, często w pozycji siedzącej (Mureybet IIIA, Gilgal, Selibiya IX).

Osady wykazują wyraźne zróżnicowanie: obok wielkich osad o powierzchni 2,5-5,0 ha (stanowiska Mureybet III i Jerycho, w których odkryto centralnie położony, duży dom uważany za świątynię) występują osady średnie 1,5-2,0 ha (Netif Hagdud, Tell → Aswad) i małe 0,5-1,0 ha

Ryc. 156. Mur i baszta kamienna z warstwy neolitu preceramicznego w Jerycho [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 157. Figurki ludzkie z okresu PPN A — pochodzące ze stanowisk Selibiya IX, Netif Hagdud i Mureybet (wg O. Bar Yosefa)

(takie jak Gilgal lub Nahal Oren). W małych osadach, w przeciwieństwie do dużych, nie występuje zróżnicowanie rozmiarów domostw.

Obok domostw odkryto miejsca pochówków. W Jerycho i Netif Hagdud były to groby pojedyncze, przeważnie bez wyposażenia, w których znaleziono szkielety, często pozbawione głów. Głowy, podobnie jak w fazie następnej, niekiedy pokrywane warstwą gliny, znaleziono oddzielnie na podłogach domostw (Netif Hagdud).

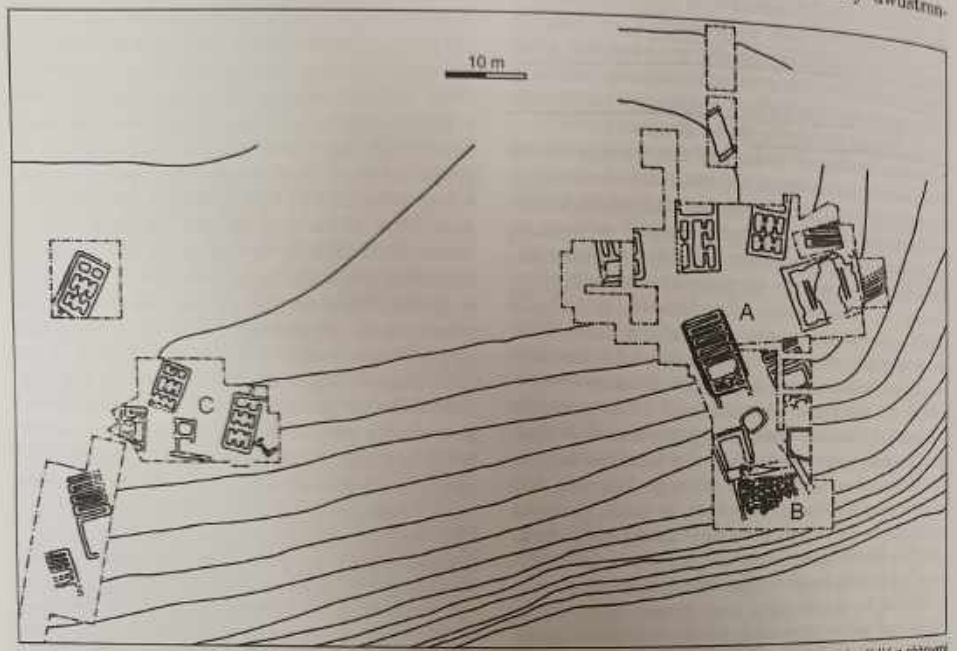
Zasięg kontaktów ludności PPN A z tego terenu z sąsiadami wyznaczają importowane surowce kamienne oraz muszle. Prawie we wszystkich stanowiskach Palestyny występują wyroby ze wschodnioanatolijskiego obsydianu, zaś stanowiska w Judei i Syrii dostarczyły muszli pochodzących z wybrzeży M. Czerwonego. Oznacza to, iż ludność neolitu preceramicznego docierała w fazie PPN A aż do wsch. Anatolii, choć stanowiska tam występujące datowane są dopiero na przełom PPN A i PPN B. Ostatnie badania nad DNA pszenicy płaskórki (*Triticum diccocum*) prowadzą do wniosku, że praojczyzna tego gatunku leżała w rejonie gór Karacadag w dorzeczu górnego Tygrysu. Nie można więc wykluczyć hipotezy, że wsch. Anatolia należała do głównych ośrodków nowej gospodarki rolniczo-hodowlanej, podobnie jak Syria i Palestyna, a jej rozwój mógł być bardzo dynamiczny.

Osobnym problemem jest rozwój neolitu preceramicznego w prowincji iracko-irańskiej, gdzie występuje odrębne podłoże epipaleolityczne, reprezentowane przez kulturę zarzyjską (nazywaną tak od miejscowości Zarzi w Iraku) należącą do strefy kaukasko-kaspijskiej. Badania polskie prowadzone w stanowisku → Nemrik 9 w Iraku pozwoliły wyodrębnić jedną z linii ewolucji lokalnego epipaleolitu w kierunku neolitu preceramicznego. Charakteryzuje się ona okrągłymi domami, częściowo zagłębionymi w powierzchnię gruntu, pochówkami wewnątrz domów, specyficznym przemysłem kamiennym z rombowatymi grotami strzał, bogatym wyposażeniem w żarna i rozcieracze oraz zoomorficznymi rzeźbami (m.in. figurkami ptaków drapieżnych). Ta grupa neolitu preceramicznego powstała ok. 9 500 lat temu i istniała, tworząc podstawę rozwoju PPN B na tym terenie, aż do 8 000 lat temu. Jednocześnie występuje na tym obszarze inny wariant kulturowy, znany m.in. z Mlefaat w Iraku, charakteryzujący się mikrolitycznymi przemysłami kamiennymi. Jego wiek, określany na podstawie znaleziska w → Zawi Chemi, w górach Zagros, sięga nawet powyżej 10 tys. lat. Jednostka ta charakteryzowała się początkowo gospodarką przyswajającą, a następnie zaczątkową uprawą roślin i hodowlą owiec lub kóz. Ludność tej jednostki budowała konstrukcje na planie koła z fundamentem kamiennym, w pobliżu których odkryto pochówki ludzkie wyposażone w ozdoby, np. zawieszki zdobione motywami geometrycznymi, oraz rytualne nagromadzenia czaszek kóz i szkieletów ptaków drapieżnych. Wariant tej kultury w Kurdystanie i górach Zagros, a także w zach. Iranie rozwijał się w czasie trwania PPN B (od ok. 9 300-9 200 do ok. 8 000 lat temu).

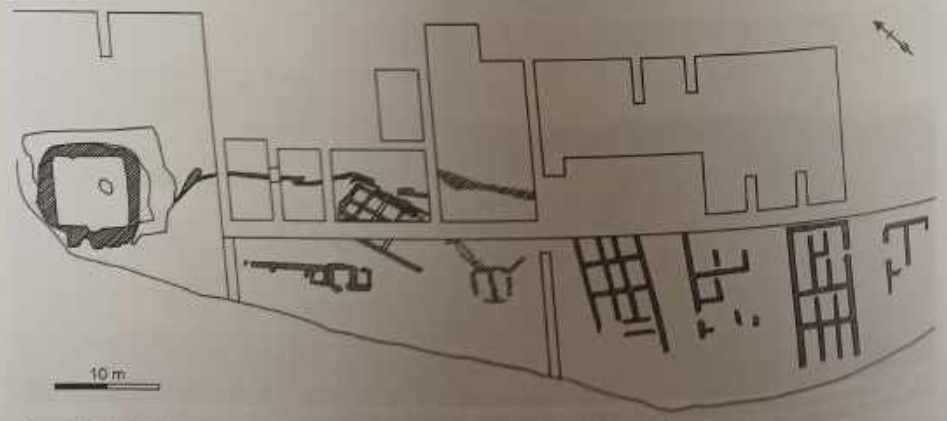

Ryc. 158. Stanowisko neolitu preceramicznego Nemrik 9 w pn. Iraku (badania ekspedycji Uniwersytetu Warszawskiego): A — widok ogólny stanowiska; B — zarnia kamienna [fot. S. K. Kozłowski]

Przejście od PPN A do PPN B było płynne i wiązało się z intensyfikacją rozwoju gospodarczego i kulturowego bez wyraźnych przemieszczeń ludności, które miały miejsce jedynie w pn. części Bliskiego Wschodu w kierunku wschodniej i środkowej Anatolii. W technologii obróbki krzemienia nastąpił rozwój technik naciskowych służących do wykonywania retuszy dwustron-

Ryc. 159. Plan reliktów architektury kamiennej z Cayönü we wsch. Turcji. Na planie przedstawiono relikty z poziomów II-IV z różnymi typami zabudowy: A — plan kratkowy (grill plan); B — poziom bruków (broad pavement); C — plan komórkowy (cell plan). Wg R. Braidwoods

Ryc. 160. Plan reliktów architektury kamiennej z Nevali Çori we wsch. Turcji (wg K. Schmidta)

nych, jak również do oddzielania wiórów ze specyficznych rdzeni dwupiętowych (naviformes). Technika ta wymagała doskonałych surowców kamiennych, stąd we wsch. Anatolii masowo eksploatowano i przerabiano obsydian, a w Jordanii i Izraelu wydobywano krzemień kopalny. Pojawiają się pierwsze gładzone siekiery kamienne. Zasadnicza zmiana nastąpiła w architekturze, gdzie dom na planie koła został zastąpiony konstrukcją na planie prostokątnym zbudowaną z cegieł suszonych na słońcu lub z ubijanej gliny. Domy prostokątne były dobudowywane jeden do drugiego, tworząc zwarte, nieregularne osady. W końcowej fazie PPN B pojawiły się monumentalne konstrukcje kamienne, znane z terenu Jordanii (Basta) i ze wsch. Anatolii (→ Cayönü, Nevali Çori, Hüyük). Odkryto tam duże prostokątne pomieszczenia zbudowane z bloków kamiennych, z kolumnami wspierającymi strop, oraz monumentalne rzeźby. Wzbogacony został obrządek grzebania zmarłych, np. rozpowszechnił się, głównie w Palestynie, zwyczaj malowania twarzy pokrytej wcześniej gliną. Intensyfikacji uległy uprawy zbóż i roślin strączkowych oraz hodowla owiec, kóz i bydła.

W okresie zaawansowanego PPN B obserwuje się silne zróżnicowanie regionalne na terenie Bliskiego i Środkowego Wschodu. Powstała też stała sieć wymiany towarowej, z wyraźnie zaznaczonymi centrami handlowymi, które służyły do przekazywania dóbr luksusowych (np. rzadkich surowców mineralnych, muszli) oraz półsurowca wiórowego używanego do wyrobu standardowych narzędzi.

Wpływy neolitu preceramicznego, głównie oryginalna kamienna architektura i rzeźba (stanowisko Chirochitia), dotarły do środkowopohadniowej Anatolii, skąd drogą morską rozszerzyły się na Cypr, gdzie wcześniej występowała architektura i przemysły kamienne o typowo bliskowschodnich cechach. Neolit preceramiczny sięgnął także do Zat. Perskiej i Płw. Arabskiego.

Najstarszą ceramikę liczącą niewiele ponad 8 000 lat temu znaleziono na terenie Lewantu wraz z wytworami kontynuującymi tradycje PPN B (np. czworokątne domy zbudowane z gliny, przemysły kamienne o technice wiórowej z ostrzami formowanymi retuszami powierzchniowymi). Ceramika ta charakteryzowała się prostymi, przeważnie nie zdobionymi, naczyniami o gładkiej, jasnej powierzchni. Najwcześniej odkryto ją w Tell Aswad w Syrii (warstwy VIII-VII datowane na ok. 8 500 lat temu), a następnie w rejonie środkowego Eufratu oraz na wybrzeżach Syrii i Cylicji. Na tym ostatnim obszarze wykształciła się specyficzna kultura neolitu ceramicznego określana jako kultura DFBW (dark face burnished ware — naczynia o ciemnej, gładkiej powierzchni), znana przede wszystkim z Ras Shamra (warstwa VB), → Amuq (warstwy A i B) w Syrii oraz z dolnych warstw stanowiska → Mersin w Turcji.

Problematyczny jest wiek powstania pierwszej ceramiki w środkowej Anatolii, przede wszystkim na równinie Konya oraz w okolicy

Ryc. 161. Architektura kamienna preceramicznego neolitu z terenu Cypru, Chirochitia [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 162. Zdobione naczynie kamienne z okresu neolitu preceramicznego z terenu Cypru, Chirochitia [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 163. Płaskorzeźba naścienna z Chatal Hüyük, środk. Turcja [fot. Janusz K. Kozłowski]

jez. Burdur. Ceramika pojawiła się tam ok. 8 000 lat temu w tellu → Chatal Hüyük i wyraźnie nawiązuje kulturowo do tradycji PPN B. Chatal Hüyük to ogromna osada, o powierzchni ok. 12 ha, złożona z wielkiej liczby prostokątnych, przyklejonych do siebie domostw glinianych, do których wchodziło się po drabinie przez zadaszenie. Wnętrza domostw dzieliły się na powierzchnie mieszkalne z paleniskami oraz pomieszczenia służące do celów rytualnych i pochówków. Ściany pomieszczeń były pokryte freskami przedstawiającymi postacie antropomorficzne i zwierzęce; na ścianach umieszczano płaskorzeźby Bogini Matki i wizerunki byków, często w połączeniu z czaszkami i rogami tych zwierząt. Symbolika tej sztuki nawiązuje do tradycji PPN B, przede wszystkim przez powiązanie motywów Bogini Matki i byków, a także ptaków drapieżnych. Ceramika z Chatal Hüyük jest na ogół monochromatyczna, o często błyszczącej, jasnej, gładkiej powierzchni; niekiedy ozdobiona motywami geometrycznymi malowanymi czerwoną i białą farbą.

Jeszcze bogatsze malowane motywy geometryczne pojawiają w znaleziskach z równiny Konya na ceramice pochodzącej z okresu 7 500 -7 000 lat temu z tellu → Hacilar nad jez. Burdur, gdzie mimo występowania podobnych czworokątnych domostw (mających jednak normalne wejścia na poziomie gruntu) brak jest specjalnych pomieszczeń rytualnych.

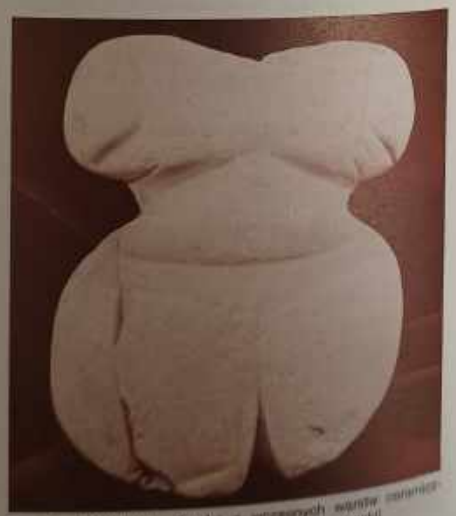
Ostatnie badania wskazują na możliwość występowania w rejonie jez. Burdur jeszcze wcześniejszych kultur neolitu ceramicznego, o wieku ponad 8 500 lat.

Ryc. 165. Kościane oprawy sierpów z Chatal Hüyük, środk. Turcja [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 164. Figurka glinianа Bogini Matki z Chatal Hüyük, środk. Turcja [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 166. Marmurowa figurka z wczesnych warstw ceramicznych w Hacilar, zach. Turcja [fot. Janusz K. Kozłowski]

Afryka Północna

Drugim pierwotnym centrum neolityzacji był obszar środkowej i pd. Sahary, obejmujący tereny od Egiptu i pn. Sudanu, przez pd. Libię, Niger, Mali aż do pd.-wsch. Algierii. Na tym terenie, po wyraźnym osuszeniu i ochłodzeniu klimatu w końcu plejstocenu, doszło we wczesnym holocenie do ponownego rozwoju szaty roślinnej i fauny. W konsekwencji tych zmian, pomiędzy 10 a 9 tys. lat temu, powróciło na ten obszar osadnictwo, skupiające się przede wszystkim w basenach dawnych jezior, np. w rejonie → Nabta Playa (ok. 125 km na zachód od Abu Simbel i brzegu Jeziora Nassera), Bir Kiseiba (dalsze 100 km na zachód) i w innych, bardziej odległych regionach pd.-wsch. Sahary.

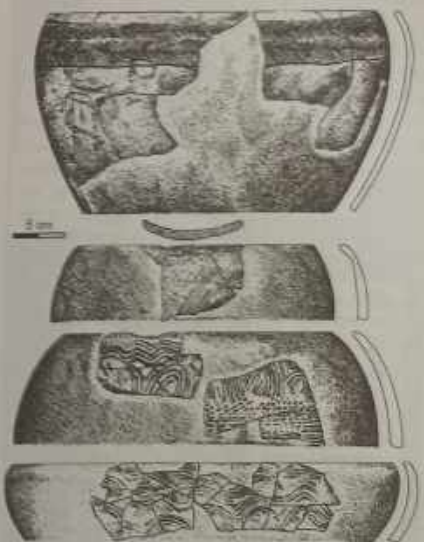
Osadnictwo to wiąże się z tradycjami lokalnego epipaleolitu, choć charakteryzuje się też istotnymi innowacjami w dziedzinie kultury materialnej (pojawienie się ceramiki) i gospodarki (udomowienie bydła oraz pojawienie się intensywnego zbieractwa dzikich traw z rodzaju *Panicum* i *Sorghum*, przechodzących w uprawę prosa i sorga). W świetle nowych badań nie potwierdziły się dawniejsze przypuszczenia, że na tym terenie uprawiano bardzo wcześnie jęczmień oraz hodowano owce lub kozy. Zboża (jęczmień, pszenica) oraz zwierzęta hodowlane pojawiły się w dolinie Nilu dopiero w okresie predynastycznym (ok. 6 000 lat temu) dzięki kontaktom z ludnością Synaju i wybrzeża syryjsko-palestyńskiego.

Neolit saharyjski (zwany też saharo-sudańskim) pojawił się ok. 9 350 lat temu wraz z ceramiką na terenie pd. Libii — stanowisko → Ti-n-Torha (Two Caves), oraz w tym samym czasie na terenie Nigru — stanowisko Temet I, i nieco później — ok. 8 670 lat temu — w pd. Algierii w →Amekni. Podobnie wczesna ceramika występuje w rejonie Nabta Playa, gdzie jest związana z fazą El-Adam, datowaną na okres od ponad 9 500 do 8 800 lat temu.

Wymienione stanowiska były sezonowymi obozowiskami, które w okresie wiosennym, najbardziej suchym, zakładano na plażach jeziornych; natomiast w okresie letnich deszczy — na wydmach otaczających depresje, skąd polowano na zwierzęta żyjące na płaskowyżach. Obok kości małych ssaków, takich jak zające i gazele, w stanowiskach tych odkryto kości zwierząt z rodziny krętorogich; na podstawie badań paleozoologicznych ustalono, że były one niskiego wzrostu i bardziej przypominały udomowione bydło niż jego dzikich przodków. Należy pamiętać, że wczesnoholoceńska sawanna na Saharze nie mogła dostarczyć pożywienia wystarczającego dla egzystowania dużych stad tych zwierząt w stanie dzikim. Człowiek zapewniał im nie tylko pożywienie, ale i wodę, kopiąc w okresie suchym studnie w dnach depresji.

Źródłem pożywienia ludności neolitu saharo-sudańskiego były też rośliny, głównie trawy. We wszystkich wymienionych stanowiskach wczesnego neolitu saharyjskiego występują liczne ziarna potwierdzające konsumpcję ziarna dzikich traw lub zbóż. Kwestią do dziś nie do końca wyjaśnioną jest okres udomowienia tych roślin. Część badaczy sądzi, że w Amekni było już wówczas uprawiane proso, natomiast w przypadku pozostałych stanowisk okres udomowienia prosa i sorgo jest trudny do określenia.

W okresach następnych (El Kortein — 8 800-8 500, El Ghorab — 8 500-8 200 i Nabta Playa — 8 100-7 900 lat temu), wraz ze wzrostem wil-

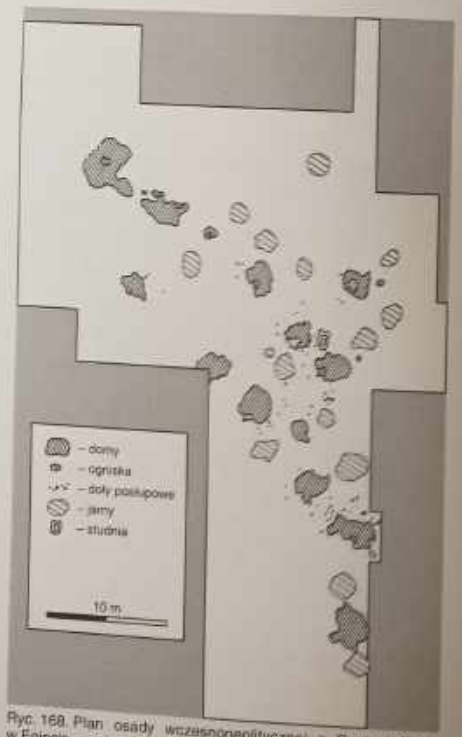

Ryc. 167. Ceramika typu saharo-sudańskiego z Pustyni Zachodniej w Egipcie, datowana począwszy od 9 000 lat temu (wg R. Kuper)

gotności, doszło do zwiększenia gęstości zaludnienia wsch. Sahary przez ludy o podobnej tradycji kulturowej, opartej na technikach mikrolitycznych i ceramice zdobionej odciskami. Wzrastały też rozmiary osad, w których pojawiały się półziemiankowe budowle oraz jamy zasobowe. W jednym ze stanowisk w Nabta Playa odkryto zorganizowany, szeregowy układ domów, wokół których znajdowały się ogniska i jamy zasobowe; pośrodku osady znajdowała się studnia.

Rozwój społeczeństw neolitycznych w centralnych częściach pd. Sahary charakteryzuje mniejsza stabilność osadnictwa i większy zasięg sezonowych migracji ludności pasterskiej, która jednak nadal polowała na gazele (czasem na większe ssaki, np. hipopotamy lub słonie) oraz łowiła ryby w jeziorach. Około 7 500 lat temu zaczął się epizod suchy, który spowodował opuszczenie większości osad i zmniejszenie intensywności osadnictwa na Saharze (trwał on do ok. 6 500 lat temu). Potem nastąpiła ponowna intensyfikacja osadnictwa i powstanie nowych ugrupowań pasterskich na Saharze. To właśnie te społeczności późnego neolitu saharyjskiego w okresie pomiędzy 6 500 i 4 500 lat temu były twórcami najwybitniejszych dzieł sztuki skalnej w masywach Tassili, Hoggaru, Fezzanu, Tibesti i Airu na terenie Sahary Centralnej („styl bowidów" — „Bubalus Phase" lub „Naturalistic Bubaline style"). Styl ten obejmuje naturalistyczne, rytowane w skale wizerunki udomowionego bydła (w mniejszym stopniu udomowionych owiec, które w tym czasie pojawiają się po raz pierwszy na Saharze) oraz wielu tropikalnych zwierząt dzikich, m.in. słoni, nosorożców, hipopotamów i żyraf.

Epizody osuszania klimatu Sahary, przypadające ok. 7 500-6 500 oraz ok. 5 000-4 500 lat

Ryc. 169. Plan osady wczesnoneolitycznej z Pustyni Zach. w Egipcie — rejon Djebel Nabta (wg F. Wendorfa)

Ryc. 169. Ryty wizerunek udomowionej krowy (?) z Wadi Djarat, rejon Tassili, Centralna Sahara, reprezentujący „styl bowidów" [fot. Henri Lhote]

Ryc. 170. Ryty wizerunek byka z długimi rogami pochodzący z Bardai w rejonie Tibesti, środk. Sahara [fot. Henri Lhote]

temu, powodowały przesunięcia ludności z pustyni w kierunku doliny Nilu i wybrzeży śródziemnomorskich. Był to jeden z czynników sprzyjających rozwojowi żyjących w dolinie Nilu społeczeństw rybacko-łowieckich, dotychczas zacofanych w porównaniu z ludami zamieszkującymi Saharę. Drugim czynnikiem, który sprzyjał neolityzacji ludów w dolinie Nilu, były wpływy ludności żyjącej na Synaju i wybrzeżu syryjsko-palestyńskim. W ich efekcie w dolinie Nilu powstały rolniczo-hodowlane kultury okresu predynastycznego: w dolnym Egipcie — kultury Merimde i Fayum, a w środkowym i górnym Egipcie — kultury Badari i Naqada ze swoimi wariantami regionalnymi (zob. tom II, rozdz. Egipt i Nubia).

Europa Południowo-Wschodnia

Badania nad udomowionymi zwierzętami i uprawą roślin dowodzą, że pd.-wsch. Europa nie była kolebką gospodarki wytwórczej. Zarówno udomowiona owca, koza oraz bydło europejskie zostały „importowane" do Europy z ośrodka bliskowschodniego. Najwcześniej występujące w Europie zboża (pszenica i jęczmień) pochodziły również z Bliskiego Wschodu. Proces neolityzacji Europy musiał być więc związany z migracją ludności z tego regionu. Kwestią otwartą pozostają natomiast drogi tej migracji oraz stosunek przybyszów z Bliskiego Wschodu do miejscowych ludów mezolitycznych.

Coraz więcej danych przemawia za tym, że kontakty morskie między wybrzeżem pd. Anatolii a wsch. Peloponezem i Tesalią przez wyspy M. Egejskiego miały miejsce dużo wcześniej, niż sądzono. Kontakty poprzez Bosfor, podkreślane we wcześniejszych opracowaniach, odgrywały mniejszą rolę i były zapewne późniejsze. Już w mezolicie istniała na M. Egejskim rozwinięta żegluga, związana z eksploatacją złóż obsydianu na wyspie Melos oraz pełnomorskimi połowami tuńczyków, udokumentowanymi zarówno znaleziskami w stanowiskach we wschodniej części

Ryc. 171. Jaskinia Franchthi w Grecji: widok na otwarte stanowisko neolityczne Paralia nad brzegiem zatoki [fot. Janusz K. Kozłowski]

Peloponezu (np. w jaskini → Franchthi), jak i na wyspie Gioura w archip. Północnych Sporadów.

Różna była kolejność pojawiania się pierwszych w Europie roślin uprawnych — pszenicy, jęczmienia i roślin strączkowych — oraz pierwszych zwierząt udomowionych — owiec lub kóz. W jaskini Franchthi (wsch. Peloponez) natrafiono na makroszczątki roślin uprawnych i szczątki zwierząt hodowlanych występujących wraz z mikrolitycznymi przemysłami mezolitycznymi. Znaleziska te jako jedyne w Europie można określić mianem neolitu preceramicznego, ponieważ wyprzedzają one warstwy wczesnoneolityczne z ceramiką. Oryginalność ich polega na tym, że mikrolityczny przemysł kamienny jest różny od anatolijskiego przemysłu neolitu preceramicznego, co świadczy o większym znaczeniu lokalnej tradycji mezolitycznej w Grecji kontynentalnej. O tym, że gospodarka rolniczo-hodowlana mogła być przenoszona na teren Grecji bez bliskowschodnich przemysłów kamiennych, świadczą też znaleziska z najniższych warstw stanowiska Knossos na Krecie, datowane, podobnie jak we Franchthi, na ponad 8 000 lat temu.

Dyskusyjna jest dziś, przyjmowana kiedyś powszechnie, obecność neolitu preceramicznego w innych częściach Grecji, zwłaszcza w Tesalii, jak sądzono na podstawie najniższych warstw tellu → Argissa koło Larisy, datowanych na 8 100-7 900 lat temu, w których znaleziono makroszczątki zbóż i kości udomowionych zwierząt wraz z przemysłem kamiennym typu makrowiórowego, charakterystycznym dla ceramicznego neolitu całych pd. Bałkanów. Jednocześnie analiza znalezisk z Argissa przemawia za obecnością w najniższej warstwie tellu nielicznych egzemplarzy ceramiki, która została uznana przez V. Milojcica za pochodzącą z wyżej zalegających warstw. W ten sposób, ok. 8 000 lat temu, pojawiła się niemal równocześnie na tere-

nie całej wsch. Grecji w pełni rozwinięta gospodarka rolniczo-hodowlana nawiązująca do lokalnego mezolitu (jaskinia Franchthi), jak również do w pełni ukształtowanego neolitu ceramicznego, w Tesalii określanego jako kultura Protosesklo.

Najstarsza ceramika europejska (znana np. ze stanowisk Franchthi i → Lerna na Peloponezie oraz Argissa, Sesklo, Otzaki, Prodromos w Tesalii) charakteryzuje się naczyniami półkulistymi, niekiedy na krótkiej nóżce lub stopce. Naczynia te, ręcznie lepione, wypalane każde oddzielnie w ogniskach o temp. do 650°C, nie były produkowane masowo. Są to zarówno nie zdobione naczynia monochromatyczne, jak i zdobione czerwonymi motywami geometrycznymi (malowanymi tlenkami żelaza) na jasnym tle.

Ryc. 172. Wczesnoneolityczne naczynia z tellu Lerna k. Argos, Grecja [fot. Janusz K. Kozłowski]

Narzędzia kamienne wykonywane z regularnego półsurowca wiórowego, z którego produkowano wiórowce oraz drapacze, często używane jako zbrojniki sierpów. W tych samych zespołach spotyka się także gładzone siekierki. Surowce do produkcji narzędzi wiórowych były z reguły importowane (np. obsydian z wyspy Melos oraz krzemień „woskowo-czekoladowy" najprawdopodobniej z zach. Bułgarii), zaś surowce do produkcji narzędzi gładzonych uzyskiwano lokalnie (skały metamorficzne, osadowe i wulkaniczne). Prawie we wszystkich stanowiskach spotyka się ozdoby z kamienia i muszli, a także pieczęcie gliniane (pintadery).

W architekturze najwcześniejszej fazy neolitu w Grecji najprawdopodobniej dominowały małe domy na planie prostokątnym, budowane z cegły suszonej na słońcu, takiej jak na Bliskim Wschodzie. Domy te były stopniowo zastępowane plecionkowymi konstrukcjami ścian polepionych gliną, charakterystycznymi dla całego neolitu bałkańskiego. Niekiedy spotyka się kamienne fundamenty ścian (stanowiska Lerna, Servia, Sesklo). Najwcześniejsze osady, stosunkowo małe (poniżej 1 ha), zakładane były przeważnie na równinach aluwialnych w Argolidzie (wsch. część Peloponezu) i Tesalii. Ostatnie badania wskazują, że część wczesnych osad znajdowała się też na otaczających równiny pagórkach (np. w pobliżu miejscowości Rovenia w Tesalii), a niektóre mogły nawet występować na wysokości do ok. 500 m n.p.m.

Monochromatyczna i barwna ceramika najwcześniejszego neolitu Grecji, zaliczana do tzw. kultury Protosesklo, wykazuje analogie do ceramiki centralnej Anatolii (szczególnie do ceramiki z Hacilar), występująca natomiast wraz z nią ceramika zdobiona ornamentami odciskanymi jest najpewniej wynalazkiem lokalnym. Obecność ceramiki zdobionej ornamentami odciskanymi we wczesnym neolicie Tesalii (Argissa, Zarko, Sesklo) była powodem wyróżniania odrębnego — późniejszego od Protosesklo — etapu rozwoju wczesnego neolitu, na tym obszarze określanego jako Presesklo (lub Magulitsa). W rzeczywistości chodzi jednak o styl zdobienia ceramiki, który nie tworzy wyraźnie odrębnej fazy w ewolucji wczesnego neolitu Tesalii. Ceramika zdobiona odciskami (zwana *impresso*) jest typowa dla terenu zach. Grecji, charakterystyczna jest tu sekwencja stanowiska Sidari, gdzie ponad warstwą lokalnego bezceramicznego

mezolitu (D), datowanego na ponad 7 800 lat temu, występuje warstwa z podobnym przemysłem kamiennym i z ceramiką *impresso* (C1) datowana na ok. 7 500 lat temu. Obecność na terenie wsch. Grecji kultury Protosesklo z ceramiką malowaną i pojawienie się w zach. Grecji ceramiki *impresso* dało początek podstawowemu zróżnicowaniu wczesnego neolitu europejskiego na dwie prowincje kulturowe:

prowincję bałkańsko-dunajską z ceramiką malowaną;

prowincję śródziemnomorską z ceramiką *impresso*.

Pierwsza z tych prowincji obejmuje: środkowe i wsch. Bałkany oraz dorzecze środkowego Dunaju, natomiast druga: strefy litoralne mórz Jońskiego, Adriatyckiego i Tyrreńskiego, a także pd. Francję, śródziemnomorskie wybrzeże Hiszpanii, sięgając nawet do wybrzeża atlantyckiego Portugalii, Hiszpanii i Francji.

Neolityzacja prowincji bałkańsko-dunajskiej była procesem stosunkowo szybkim. Jeśli słuszne jest przypuszczenie, że większość krzemienia użytkowanego w najstarszych stanowiskach neolitycznych wsch. Grecji (datowanych na ok. 8 000 lat temu) pochodzi z zach. Bułgarii, to należałoby przyjąć, że już wówczas „koloniści" greccy penetrowali całe wsch. Bałkany. Z tak wczesną penetracją niektórzy badacze łączą najstarsze stanowiska zach. Bułgarii (np. Krajnici i Elesznica). Nie ma natomiast wątpliwości, że ludność kultury Protosesklo (w okresie 7 700-7 500 lat temu) penetrowała dolinę Strumy/Styrmenu (najniższe warstwy tellu Kovačevo, Galabnik, Proboj, Newestino), docierając do Równiny Sofijskiej (Slatina). Osadnictwo neolityczne, przesuwając się doliną Wardaru, dotarło też do Macedonii (→ Anzabegovo, Vršnik). Powyższe stanowiska dostarczyły ceramiki malowanej na biało, glinianych i kamiennych figurek antropomorficznych oraz makrowiórowych wyrobów krzemiennych. Można przypuszczać, że ta wczesna kolonizacja neolityczna przekroczyła Dunaj, docierając do Oltenii (Circea), a nawet Transylwanii (Gura Baciului, gdzie dowodem związków z obszarami wyjściowymi jest występowanie egejskiego obsydianu). Wszędzie tam występuje ceramika malowana na biało, nawiązująca motywami geometrycznymi do Protosesklo.

W okresie 7 500-7 000 lat temu we wsch. Grecji (na terenach wyjściowych ekspansji neolitu ceramicznego) nastąpił wyraźny postęp w produkcji ceramicznej i architekturze osad oraz w kulturze symbolicznej. W rezultacie kultura Protosesklo została zastąpiona we wsch. Grecji, przede wszystkim w Tesalii, kulturą Sesklo. Ceramika tej jednostki (wypalana w temp. do 800°C) wyróżnia się znacznym wzbogaceniem kształtu naczyń, wśród których, obok naczyń półkulistych, pojawiają się naczynia o formie stożkowatej, puchary na nóżce, stożkowate kubki i baniaste dzbany. Dla tej ceramiki charakterystyczny jest ornament geometryczny, zdobienie polegało na nakładaniu czerwonych tlenków żelaza na podkład z farby białej lub kremowej.

Ryc. 173. Fragmenty wczesnoneolitycznych naczyń zdobione białym wzorem ze stan. Donja Branievina w Wojwodinie, Jugosławia (wg J. Karmanskiego)

Obok ceramiki malowanej cienkościennej pojawia się też ceramika grubościenna o powierzchni chropowatej (taką powierzchnię uzyskiwano celowo) lub zdobionej plastycznie, wypalana w niższych temperaturach. Wskazuje to na funkcjonalne zróżnicowanie ceramiki na kuchenną i stołową, a jednocześnie na przejęcie produkcji części naczyń przez wyspecjalizowanych rzemieślników. Badania w Tesalii wskazują, że niektóre ośrodki produkcyjne wytwarzały tę ceramikę dla konkretnych regionów osadniczych.

Istotne zmiany zachodzą również w osadnictwie, wzrastają rozmiary domów i pojawiają się konstrukcje na planie megaronu z dwoma lub trzema pomieszczeniami (stanowisko w Sesklo), pokryte dachem dwuspadowym, niekiedy malowanym, na co wskazują gliniane modele domów oraz dobrze zachowane szczątki dachu w Pyrgodromos. Występują wzmocnienia słupowe oraz podłogi z drewnianych desek (stanowisko Servia). Pod koniec rozwoju kultury Sesklo pojawiają się dwupoziomowe domy typu Tsangli. Zarówno wewnątrz domów, jak i poza nimi umiejscowione są otwarte ogniska. Powiększają się także rozmiary osad do 2,0-5,0 ha, które mogą pomieścić 100-300 mieszkańców. W osadzie Sesklo występuje układ złożony z akropolu i podgrodzia, które różnią się wymiarami domostw i zwartością zabudowy. Pojawiają się fosy otaczające osady (Servia, Soufli, Achilleion), a nawet obwałowania (→ Nea Nikomedea). Nie musiały to być jednak fortyfikacje, lecz raczej konstrukcje o znaczeniu symbolicznym lub mające na celu odwadnianie zabudowanej powierzchni.

Ryc. 175. Rekonstrukcja zagrody z okresu kultury Sesklo z Achilleion, Grecja (wg M. Gimbutas)

Ryc. 176. Figurka antropomorficzna związana z kulturą Sesklo z Tesalii, Grecja

W kulturze Sesklo zmarłych chowano w grobach usytuowanych w obrębie osad (podobnie jak na Bliskim Wschodzie), a nawet pod podłogami domów. W grobach tych najczęściej znajdowano szkielety kobiet z dziećmi lub samych dzieci, rzadko dary grobowe, natomiast często pochówki wtórne z niekompletnymi szkieletami lub stosy kości ludzkich. Pojawiły się też pierwsze groby ciałopalne (stanowisko Soufli Magoula). Dla sfery kultury symbolicznej istotne znaczenie miały figurki antropomorficzne stojących lub siedzących postaci kobiecych, wykonane z gliny lub marmuru. Nawiązują one do tradycji bliskowschodniej, zakorzenionej jeszcze w neolicie preceramicznym.

Tereny na północ od Rodopów (pn.-wsch. i środkowe Bałkany oraz dorzecze środkowego i dolnego Dunaju) w okresie rozwoju kultury Sesklo stają się domeną wielkiego kompleksu wczesnoneolitycznego określanego jako Starčevo-Karanowo-Kremikovci, natomiast bardziej na północ jako Körös-Cris. Kompleks ten charakteryzował się ceramiką malowaną i barbotinową[1]. Zob. rozdz. XVII.

W okresie 8 000-7 000 lat temu następuje dalsza ekspansja neolitu z ceramiką *impresso* na wybrzeże Adriatyku. Ceramika ta pojawia się u społeczności kultury kastelnowskiej o gospodarce zbieracko-łowieckiej i mezolitycznych przemysłach kamiennych (np. groty Crvena Stijena i Odmut w Czarnogórze) oraz u społeczności wykazujących pełny rozwój gospodarki neolitycznej z rolnictwem i hodowlą (np. stanowisko w → Smilčić w Dalmacji). W zachodniej części Bałkanów dochodzi do zetknięcia się społeczności z ceramiką *impresso* z grupami wczesnego neolitu z ceramiką malowaną (kultury Starčevo), czego dowody znaleziono w stanowisku Obre I na terenie Bośni.

Daleki Wschód

Przez wiele lat uważano, że dalekowschodni neolit, który identyfikowano z kulturą Yangshao, nie wyprzedzał III tysiąclecia p.n.e. i był wynikiem wpływu bliskowschodniego chalkolitu. Dopiero ostatnio wykazano, że rozwój kultury Yangshao był poprzedzony wcześniejszymi etapami lokalnego neolitu, datowanymi na okres poprzedzający 7 000 lat temu. Jednocześnie zweryfikowano wiek początku kultury Yangshao do ok. 6 700 lat temu.

W naukowej literaturze chińskiej pojawiły się w ostatnich latach informacje na temat wieku procesów neolityzacji na terenie Chin, które miałyby znacznie wyprzedzać neolityzację na Bliskim Wschodzie i w Afryce. Hipotezy te wynikają z odmiennego rozumienia neolitu przez badaczy chińskich: okres ten identyfikują oni z występowaniem ceramiki i narzędzi gładzonych, a nie z pojawieniem się gospodarki wytwórczej. Odkrycie w Xianrendong, Zengpian i Nanzhuangtou, w prowincji Shanxi, wczesnej ceramiki (nawiązującej do ceramiki kultury Jomon w Japonii), datowanej na ok. 11 tys. lat temu, wskazuje jedynie na szerszy zasięg we wsch. Azji wczesnej ceramiki, występującej u społeczeństw zbieracko-łowieckich. Także występowanie siekierowatych narzędzi gładzonych w Bailiandong, w warstwach datowanych pomiędzy 19 a 10 tys. lat temu, nie stanowi dowodu na wcześniejszą neolityzację, a jedynie potwierdza starszy wiek narzędzi gładzonych, znanych też w kulturze hoabińskiej w Indochinach i w późnoplejstoceńskich kulturach Indonezji.

Właściwy proces neolityzacji na Dalekim Wschodzie polegał na pojawieniu się najpierw hodowli zwierząt, a dopiero później uprawy roślin (odwrotnie niż na Bliskim Wschodzie). Zwierzęciem najwcześniej hodowanym był pies, znany tu, podobnie jak w Europie, jeszcze z późnego paleolitu. Następnie pojawia się hodowla świń (w IX tysiącleciu), bydła (w VI tysiącleciu) i owiec (w V tysiącleciu). Najwcześniejszą rośliną uprawną był ryż (najprawdopodobniej jeszcze w VIII tysiącleciu) i niewiele później — proso oraz soja. Główne centrum pierwotnej uprawy ryżu znajdowało się w dorzeczu rzeki Jangcy, natomiast soi i prosa — w pn. Chinach i Mandżurii.

W czasach wczesnoneolitycznych, poprzedzających pojawienie się kultury Yangshao, teren Chin był dość zróżnicowany pod względem

[1] Specyficzna technika zdobienia naczyń glinianych stosowana szczególnie we wczesnym neolicie bałkańsko-dunajskim. Technika ta polegała na nakładaniu na powierzchnię już uformowanego naczynia miękkiej gliny, która nierówno przylegając do tej powierzchni, nadawała jej charakterystyczny chropowaty wygląd.

kulturowym; fakt ten mógłby przemawiać za kilkoma niezależnymi ośrodkami neolityzacji. W pn. Chinach występuje wariant kulturowy znany z Cishan (prowincja Habei, określany też jako Beiligang, prowincja Henan); charakteryzuje go ręcznie lepiona ceramika, zdobiona odciskami sznura oraz przemysł kamienny gładzony z siekierami i nożami żniwnymi. Uprawiano proso, które było przechowywane w jamach zasobowych, hodowano trzodę chlewną, psy i kury.

W dolnym odcinku doliny rzeki Jangcy od ok. 7 000/6 800 lat temu występował lokalny wariant znany jako Hangzhou, z uprawą ryżu oraz hodowlą trzody chlewnej, psów, kur i zapewne bydła. Inny wariant kulturowy znany z Zhejiang, np. w Hemudu, charakteryzuje się uprawą ryżu, którego ziarna i słoma zachowały się doskonale w wilgotnych osadach wraz z konstrukcjami drewnianych domów, drewnianymi kopaczkami oraz licznymi pestkami owoców i orzechów zbieranych z dziko rosnących drzew. Ceramika o czarnej powierzchni była zdobiona najczęściej odciskami sznura.

Inne warianty kulturowe, znane z pd.-wsch. Chin, noszą nazwy Yue (w prowincji Fudjian), Guangdong i Guangxi. Charakteryzowały się one większym udziałem gospodarki zbierackiej, rybołówstwa przybrzeżnego i pełnomorskiego oraz ceramiką zdobioną różnego typu odciskami. W przypadku kultury symbolicznej nenlit dalekowschodni różni się od neolitu Bliskiego Wschodu całkowitym brakiem wizerunków antropomorficznych. Stanowiska chińskie zawierają jedynie figurki zwierząt. Wyraźne ujednolicenie kulturowe nastąpiło na Dalekim Wschodzie dopiero w środkowej fazie neolitu wraz z pojawieniem się ceramiki malowanej typowej dla kultury Yangshao.

Ameryka Południowa

Na terenie Nowego Świata najstarsze centra uprawy roślin i hodowli zwierząt znajdują się na stokach Andów w Peru i Ekwadorze oraz na terenie Meksyku.

Na pierwszym z tych obszarów najwcześniejsze ślady uprawy roślin pochodzą z okresu ok. 8 000 lat temu; są to fasola (*Phaseolus vulgaris*), dynia (*Cucurbita sp.*), tykwa (*Lagenaria sp.*) oraz maniok. Rośliny te odkryto w warstwach II-IV jaskini Guitarrero w Peru (8 900-7 700 lat temu) oraz w stanowiskach fazy Early Las Vegas w Ekwadorze. Pod koniec tego okresu (warstwa III jaskini Guitarrero) pojawiają się pierwsze ślady kukurydzy, najważniejszej dla Nowego Świata rośliny uprawnej, aczkolwiek nie ma pewności, czy wówczas została udomowiona. Pewne jest, że kukurydza do Ameryki Pd. dostała się z Meksyku i Gwatemali, zapewne pod koniec plejstocenu, jeszcze w stanie dzikim. Później zaczęto ją uprawiać w kilku niezależnych centrach kulturowych; za tą hipotezą przemawia więcej argumentów niż za koncepcją o rozprzestrzenianiu się uprawnej kukurydzy na południe z terenu Meksyku. W obszarze andyjskim, jak świadczą znaleziska z Ayacucho (faza Chihua), udomowiona kukurydza pojawia się nieco później, dopiero ok. 6 300-5 000 lat temu.

Pierwsze rośliny uprawne w peruwiańskich Andach pojawiły się na stokach zachodnich, na wysokościach ok. 2 000-3 000 m n.p.m., a więc w strefie, która w okresie optimum klimatycznego holocenu charakteryzowała się klimatem dość łagodnym i suchym. Rośliny uprawiane przy użyciu narzędzi ogrodniczych, na małych terenach, w pobliżu stanowisk, głównie jaskiniowych, były tylko uzupełnieniem pokarmu zdobywanego w wyniku polowań i zbieractwa. Świadczy o tym fakt, iż w stanowiskach tego okresu, obok wyposażenia charakterystycznego dla ludów rolniczych (kamienie żarnowe, rozcieracze, moździerze), występuje typowe wyposażenie łowieckie w postaci grotów liściowatych nawiązujących do wczesnych tradycji paleoindiańskich (typu El Jobo).

Te same tradycje kamiennych przemysłów paleoindiańskich przetrwały też na wysokich płaskowyżach peruwiańskich Andów, gdzie już w okresie 7 000-5 000 lat temu miało miejsce udomowienie zwierząt, przede wszystkim alpak (*Lama pacos*) i lam (*Lama glama*), co dokumentują znaleziska w najwyżej położonych stanowiskach jaskiniowych z tego okresu, np. → Lauricocha, Pachamachay i → Telermachay.

Na wybrzeżu peruwiańskim rozwój gospodarki przywiązującej, opartej przede wszystkim na zbieractwie litoralnym, rybołówstwie i polowaniach na ssaki morskie, trwał znacznie dłużej, co umożliwiło przejście do bardziej osiadłego trybu

życia już na przełomie plejstocenu i holocenu. Tradycyjny charakter gospodarki sprzyjał rozwojowi narzędzi kamiennych, wśród których dominowały narzędzia odłupkowe oraz niektóre typy grotów liściowatych. Uprawa pierwszych roślin, czyli dyni, tykwy, fasoli (innego gatunku niż w Andach — *Phaseolus lunatus*) i chili, rozpoczęła się dopiero ok. 6 000 lat temu. Wśród roślin uprawnych pojawia się też bawełna (*Gossypium barbadense*), która, poczynając od granicy 5 000 lat temu, staje się głównym surowcem do produkcji tkanin. Makroszczątki najwcześniejszych roślin uprawnych znaleziono np. w stanowiskach w Chilco (gdzie odkryto stożkowate szałasy z trzciny) i Rio Grande. Z kolei w stanowiskach w Los Gavilanes, → Aspero i Culebras odkryto makroszczątki i pyłki kukurydzy. Około 4 500 lat temu dochodzi na wybrzeżu peruwiańskim do zwiększenia uprawy kukurydzy, która staje się głównym źródłem pozywienia. Z powodu stopniowego osuszania się klimatu w tym regionie niezbędne stało się sztuczne nawodnienie, które z kolei wymagało wyższego stopnia organizacji społecznej oraz koncentracji ludności w większych centrach urbanistycznych i ceremonialnych. W ten sposób zostały położone podwaliny pod wysoko rozwinięte społeczeństwa i pierwsze organizacje państwowe, o czym świadczą odkryte tu ślady wielkich osad (np. → La Palomy o powierzchni ok. 15 ha z ponad 200 obiektami mieszkalnymi), początkowo mających charakter wiejski (np. → Chilica, Rio Grande), później ośrodków z architekturą monumentalną (np. → Rio Seco, Aspero, → El Paraiso na wybrzeżu środkowopółnocnym). Osady te datowane są na ok. 5 000 lat temu. Budowane były też piramidy tworzące kompleksy w kształcie litery U. Rozwój ten przebiegał w ramach kultur nie znających ceramiki, która na wybrzeżu peruwiańskim pojawia się dopiero ok. 4 000 lat temu. Wcześniej, bo ponad 5 300 lat temu, ceramika pojawiła się w Ekwadorze.

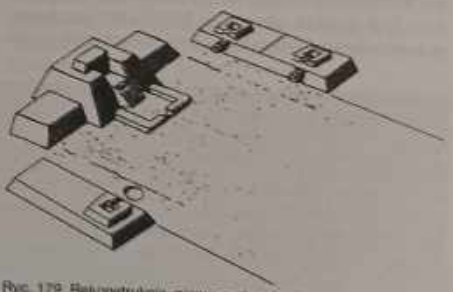
W tym samym okresie preceramicznym na wysokich płaskowyżach andyjskich podstawę wyżywienia stanowiły nadal produkty pochodzące z gospodarki pasterskiej. Jednocześnie powiększyła się liczba roślin uprawnych, wśród których pojawiły się ok. 4 500 lat temu rośliny bulwiaste, takie jak ziemniak (*Solanum tuberosum*), oka (*Oxalis tuberosa*), olluco (*Ullucus tuberosa*) i mashua (*Tropaeolum tuberosum*) oraz ziarna *Chenopodium* (*Chanopodium quinoa*). Na wybrzeżu rośliny te pojawiły się później (np. ziemniak dopiero ok. 4 000 lat temu).

Ryc. 177. Rekonstrukcja szałasu z okresu preceramicznego z Chilca na wybrzeżu Peru (wg S. Engela)

Ryc. 178. Pustynia Nazca na wybrzeżu Peru: rejon występowania licznych stanowisk preceramicznych i klasycznych. (fot. Janusz K. Kozłowski)

Ryc. 179. Rekonstrukcja pierwszych ośrodków ceremonialnych z epoki preceramicznej na wybrzeżu peruwiańskim (wg C. Williamsa)

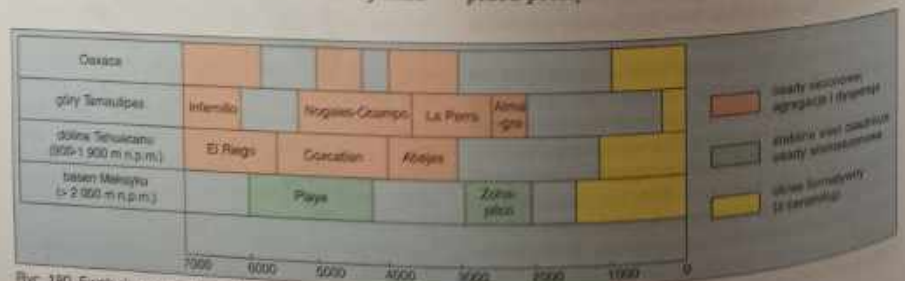
Meksyk i Ameryka Środkowa (Mezoameryka)

Drugim centrum neolityzacji na terenie Nowego Świata były wysokie płaskowyże Meksyku. Rytm przejścia od gospodarki przyswajającej do wytwórczej był odmienny niż w Andach, a ponadto w różnych regionach uprawiano różne rośliny, czego dowodem są sekwencje warstw kulturowych znane z Sierra Tamaulipas w pn.-wsch. Meksyku, doliny Tehuacanu oraz z kotliny jez. Chalco, w której leży stolica Meksyku.

Około 8 000 lat temu, w górach Tamaulipas i w dolinie Tehuacanu, pojawiły się niewielkie, wędrowne grupy ludności zbieracko-łowieckiej (faza Riego w dolinie Tehuacanu, faza Lerma w Sierra Tamaulipas). Rośliny uprawne pojawiły się dopiero pomiędzy 7 000 a 5 500 lat temu, są to głównie dynia i chili, a od ok. 6 600 lat temu – kukurydza, uprawiana zapewne lokalnie. Ogółem udział roślin uprawnych w pożywieniu ludności tego okresu ocenia się na ok. 15%. Większość pożywienia pochodziła nadal z łowiectwa i zbieractwa. W inwentarzach kamiennych występowały zróżnicowane formy liściowatych ostrzy z trzonkiem (typu Coxcaltan i Tilapa) oraz bez trzonka (wywodzących się z tradycji Lerma). Obok tymczasowych obozowisk łowieckich pojawiły się większe osady, z których część miała charakter bardziej stały. Proces powstawania centralnych obozowisk funkcjonujących przez cały rok, z których wychodziły sezonowe ekspedycje, których celem były polowania i zbieractwo, sprzyjał wzrostowi znaczenia upraw. Zwiększały się uprawy kukurydzy, fasoli i dyni oraz pojawiały bogate inwentarze kamienne (np. żarna, rozcieracze, moździerze). W Sierra Tamaulipas okresowi temu odpowiada faza Ocampo, natomiast w dolinie Tehuacanu – faza Abejas. Pod koniec okresu 5 500-5 000 lat temu, w centralnym Meksyku, doszło do istotnej zmiany w technologii produkcji narzędzi kamiennych i użytkowanych surowców. Skały krystaliczne zostały zastąpione obsydianem, który był obrabiany techniką wiórową z wykorzystaniem naciskaczy do oddzielania wiórów w miejsce dotychczas używanych tłuków kamiennych do produkcji odłupków. Ta zmiana wpłynęła na rozwój narzędzi kamiennych, wśród których pojawiły się drapacze, przekłuwacze, rylce i półtylczaki. Dzięki nowej technologii i organizacji produkcji wykształcili się wyspecjalizowani rzemieślnicy i doszło do wymiany gotowych produktów obsydianowych lub wiórowego półsurowca.

Odmienny rytm procesu neolityzacji przebiegał w kotlinie jez. Chalco. Na podstawie badań stanowisk w Tlapacoya i → Zohapilco zidentyfikowano pierwsze stałe, całoroczne osady, które istniały już w fazie Playa (7 500-5 500 lat temu). Podstawą pożywienia mieszkańców były pokarmy pochodzenia zwierzęcego i roślinnego zróżnicowane w zależności od pór roku. Szczególne znaczenie miały dynia, dzika odmiana kukurydzy (*Teosinte*), mały pomidor (*Physalis*), a przede wszystkim liście amarantu (*Amaranthus*).

W okresie następnym (Zohapilco – 4 500-4 000 lat temu) nastąpiła intensyfikacja upraw udomowionej kukurydzy. Nie wpłynęło to jednak na zaniechanie osadnictwa sezonowego, natomiast przyczyniło się do rozwoju narzędzi służących do rozdrabniania pokarmów roślinnych, np. żaren lub rozcieraczy. Nadal był to jednak okres preceramiczny (bez naczyń glinianych), choć sporadyczne odkrycia figurek antropomorficznych z wypalonej gliny wskazują, że metodę formowania i wypalania gliny znano w Meksyku i Ameryce Środkowej (Mezoameryce) jeszcze przed początkiem okresu formatywnego.

Ryc. 180. Ewolucja preceramicznych kultur o zaczątkowej gospodarce wytwórczej na terenie Meksyku

Rozdział XVII

ROZPRZESTRZENIANIE SIĘ GOSPODARKI WYTWÓRCZEJ Z PIERWOTNYCH CENTRÓW NEOLITYZACJI OBSZARU STAREGO ŚWIATA I JEJ ADAPTACJA DO WARUNKÓW ŚRODOWISKOWYCH UMIARKOWANEJ STREFY W EURAZJI

Janusz K. Kozłowski

Podstawowe znaczenie dla neolityzacji Starego Świata miał ośrodek bliskowschodni, który oddziaływał przez Anatolię na Europę, przez płaskowyże Iranu na Azję Centralną oraz przez Synaj na Afrykę. Pierwotny model neolityzacji bliskowschodniej – polegający na hodowli owcy i kozy oraz uprawie pszenicy i jęczmienia – ulegał największym przemianom w miarę rozszerzania się gospodarki wytwórczej do Europy, gdzie napotkał zupełnie odmienne warunki ekologiczne. W okresie optimum klimatycznego holocenu strefa umiarkowana w Europie była porośnięta zwartymi lasami o składzie zmieniającym się równoleżnikowo. Doliny rzek z rozlewiskami i zarośniętymi starorzeczami nie ułatwiały komunikacji i nie nadawały się do upraw zbożowych. Krajobraz ten kontrastował zarówno ze środowiskiem wysokich płaskowyżów Bliskiego Wschodu, stepami irano-turańskimi, jak i ze strefą śródziemnomorską oraz górzystymi obszarami centralnych i wsch. Bałkanów. W dorzeczu środkowego Dunaju musiała się więc dokonać adaptacja pierwotnego modelu neolitu anatolijsko-bałkańskiego do warunków środkowoeuropejskich, szczególnie tych, które panowały na lessowych płaskowyżach umiarkowanej strefy Europy. W ten sposób anatolijsko-bałkańskie wzorce kulturowe i gospodarcze zostały zastąpione nową formacją określaną jako neolit naddunajski (danubian wg G. Childe'a, FTN = First Temperate Neolithic w pojęciu J. Chapmana, J. Nandrisa i innych współczesnych badaczy anglosaskich).

Rozwój tej formacji trwał aż do końca neolitu, dając w pd.-wsch. Europie początek protocywilizacjom epoki miedzi (eneolitu). W tym czasie w północnej części Europy kończył się dopiero proces neolityzacji. Gospodarka wytwórcza ogarniała cały Niż Zachodnioeuropejski i pd. Skandynawię, gdzie powstały lokalne jednostki będące wynikiem łączenia się elementów neolitu naddunajskiego i lokalnego mezolitu.

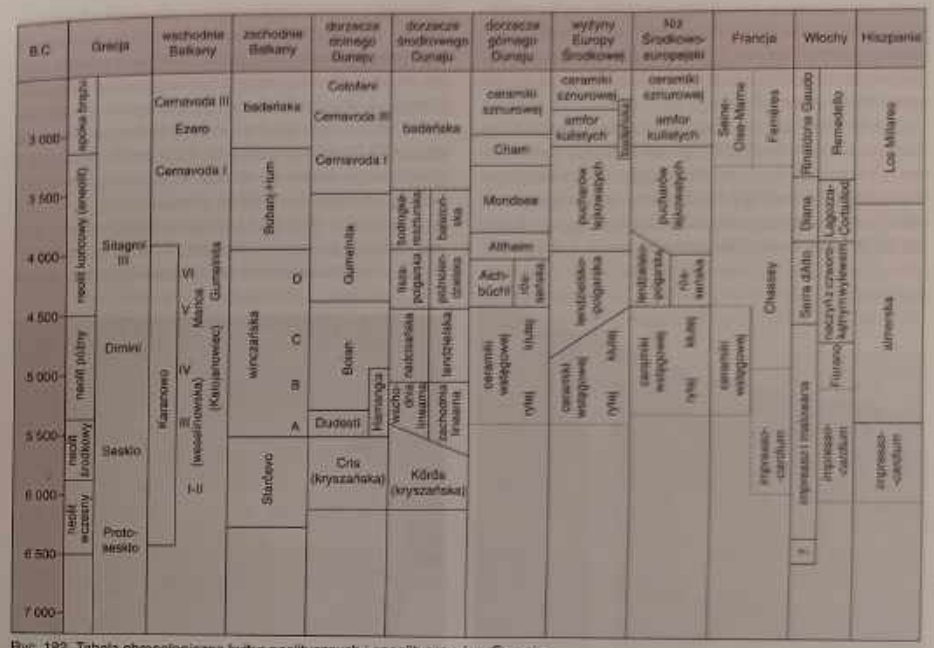
Drugi kierunek oddziaływań neolitu anatolijsko-bałkańskiego objął basen M. Śródziemnego

oraz atlantyckie wybrzeże Europy, dając początek kręgowi kardialnemu, który charakteryzował się ceramiką zdobioną odciskami brzegu muszli sercówki *Cardium edule*.

Kwestią sporną jest charakter rozprzestrzeniania się neolitu z Bliskiego Wschodu na obszar Europy Pd.-Wsch., Środkowej i Zach. Nie budzi dziś wątpliwości alochtoniczność pierwszych uprawianych w Europie roślin i hodowanych zwierząt. Dyskusyjna natomiast jest rola nowych populacji w rozpowszechnieniu gospodarki neolitycznej; czy jej rozpowszechnienie było efektem masowej kolonizacji Europy (w sposób podobny jak szerzenie się *Homo sapiens sapiens* ok. 40 tys. lat temu), czy też czynnikiem akulturacji lokalnych populacji mezolitycznych przyswajających nową gospodarkę. Problem ten jest ciągle przedmiotem gwałtownych polemik, które dotyczą też tempa rozprzestrzeniania się gospodarki neolitycznej. Z jednej strony lansuje się model migracji o jednolitym tempie (hipoteza wave of advance wg L. Cavallego-Sforzy i J. Ammermana), z drugiej — koncepcję kilku szybkich epizodów migracyjnych przedzielonych procesami adaptacyjnymi, umożliwiającymi opanowanie nowych stref ekologicznych. Nie wiadome też, jaki był powód kolejnych fal migracyjnych i rozszerzania się ekumeny neolitycznej, gdyż ówczesne warunki demograficzne i zasoby środowiska naturalnego nie potwierdzają konieczności rozszerzenia ekumeny lub zmiany stref zasiedlenia. Przyczyn migracji upatruje się więc

Ryc. 181. Europa we wczesnym neolicie

Ryc. 182. Tabela chronologiczna kultur neolitycznych i eneolitycznych w Europie

zarówno w klęskach nieurodzajów i innych katastrofach, jak i w poszukiwaniu dóbr luksusowych (np. niektórych gatunków surowców mineralnych). Sugeruje się też przyczyny tkwiące w sferze ideologii społeczeństw rolniczo-hodowlanych.

Neolit pn.-wsch. Bałkanów i dorzecza Dunaju: kompleks z ceramiką malowaną i barbotinową oraz styl winczański

Konsekwencją szybkiego rozszerzania się kultur z ceramiką monochromiczną i malowaną bielą we wczesnym neolicie środkowych i wsch. Bałkanów było powstanie wielkiego kompleksu kultur wczesnoneolitycznych z ceramiką malowaną i barbotinową. Kompleks ten obejmował tereny Bułgarii (kultury → Karanowo i Czawdar-Kremikovci), Macedonii (Anzabegovo-Vršnik), Albanii (Kolsh), Serbii (Starčevo), Rumunii (Cris) i Węgier (Körös). Ten ogromny obszar łączy wiele wspólnych cech, wywodzących się z tradycji neolitu anatolijsko-bałkańskiego. Gospodarka oparta była przede wszystkim na hodowli owcy lub kozy (75% wszystkich zwierząt), na stopniowo wzrastającym udziale bydła, przy niewielkiej liczbie upolowanych zwierząt dzikich. Drugą podstawową dziedziną gospodarki były uprawy zbożowe, głównie pszenicy i jęczmienia, na obrzeżach dolin rzek. Stanowiska tego kompleksu nie tworzyły jeszcze tellów, lecz lokalizowane były na terasach rzek, szczególnie na ich izolowanych występach. Osady były nieduże, złożone z domów wznoszonych na planie prostokątnym, zbudowanych z cegły suszonej na słońcu (np. Anzabegovo w Macedonii) lub z gliny, którą pokrywano ściany zrobione z plecionki z gałęzi i patyków, rzadko wzmacniane drewnianymi słupami. Domy otoczone były głębokimi jamami, z których pobierano glinę do budowy ścian. Jamy te przez niektórych badaczy

były niesłusznie uważane za ziemianki wykorzystywane dla celów mieszkalnych. Osadom nie towarzyszyły cmentarzyska; spotyka się jedynie pojedyncze groby, umiejscowione często w jamach otaczających domy.

Na prawie całym obszarze omawianego kompleksu dość jednolita była też kultura materialna. Przemysły kamienne, oparte na wysoko rozwiniętej technologii wiórowej, charakteryzuje obecność narzędzi z retuszami bocznymi, które służyły jako zbrojniki sierpów, noże i drapacze. Narzędzia te produkowano z surowców kamiennych, najczęściej krzemieni importowanych z północnej części Bułgarii, a w fazie późnej także z obsydianów importowanych ze Słowacji i Węgier. Ponieważ były wykonane z dobrej jakości surowców, stąd można je było wielokrotnie przerabiać. Obok narzędzi łupanych występują gładzone siekiery z ostrzem asymetrycznym, zapewne służące do obróbki drewna.

Ceramika wykazuje duże zróżnicowanie pod względem technologicznym i funkcjonalnym. Obok cienkościennych naczyń zdobionych ornamentami malowanymi (początkowo farbami białymi, później brunatnymi i czerwonymi na jasnym tle, z motywami prostoliniowymi, zastępowanymi spiralnymi) występuje ceramika grubościenna z gliny zawierającej domieszki organiczne, zdobiona motywami plastycznymi, odciskanymi lub o powierzchni obmazywanej. Kształty tych naczyń są mało zróżnicowane, ograniczone do form półkulistych, niekiedy bardziej smukłych, z reguły na niskiej nóżce. Oprócz tego występują duże, workowate naczynia zasobowe, służące do przechowywania zboża.

W wykopaliskach znaleziono gliniane statuetki zoomorficzne i antropomorficzne. Są one dość schematyczne. W przypadku statuetek przedstawiających postacie ludzkie charakterystyczne jest akcentowanie żeńskich cech seksualnych, przy bardzo schematycznym potraktowaniu głowy i twarzy. Wizerunki postaci ludzkich znajdują się też na naczyniach jako element zdobniczy, pojawiają się również naczynia antropomorficzne (np. stan. w Hódmezövásárhely-Gorzsa na Węgrzech); jedno z nich zawierało fragmenty spalonej czaszki ludzkiej. Funkcja tych motywów, podobnie jak i znaczenie symboliki dekoracji ceramicznych są trudne do odtworzenia, ponieważ naczynia te zostały znalezione w różnych miejscach, np. w ogniskach, domach, a nawet śmietniskach. Nie odkryto specjalnie wydzielonych miejsc kultu.

Kompleks z ceramiką malowaną i barbotinową występuje w okresie VI tysiąclecia B.C. Kalibrowane daty radiowęglowe dla kultury Starčevo to okres 6 050-5 450 lat B.C., dla kultury Karanowo — 6 000-5 250 lat B.C., natomiast dla kultury kryszańskiej — 5 760-5 280 lat B.C.

Ryc. 183. Stratygrafia tełu Karanowo na Niz. Trackiej, Bułgaria [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 184. Dom z tazy Karanowo II, Bułgaria [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 185. Naczynia z okresu kultury Starčevo, Kragujevac, Jugosławia [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 186. Naczynie monochromiczne z okresu kultury Starčevo i naszyjnik z paciorków wykonanych z muszli z rodzaju *Spondylus* — Lepenski Vir, warstwa III, rejon Żelaznej Bramy, Serbia [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 187. Malowane fragmenty naczyń z okresu późnej fazy kultury Starčevo, Kragujevac, Jugosławia [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 188. Naczynia z okresu kultury winczańskiej [fot. Janusz K. Kozłowski]

Jeszcze przed końcem rozwoju kompleksu Starčevo-Körös (ok. 5 500 lat B.C.) znaczną część wsch. i środkowych Bałkanów ogarnął nowy prąd kulturowy. Jego efektem było pojawienie się nowej technologii, form i ornamentyki ceramiki oraz głębokie zmiany w sposobach eksploatacji terenu, w systemach osadniczych i strukturach społecznych. Zjawisko to jest określane mianem stylu winczańskiego (od stan. → Vinča pod Belgradem), który obejmuje nie tylko eponimiczną kulturę winczańską, ale również wiele jednostek peryferyjnych, oddziałując na znaczną część dorzecza środkowego i dolnego Dunaju.

W technologii ceramicznej styl winczański charakteryzuje się zanikiem ceramiki malowanej i pojawieniem się ceramiki o ciemnej, gładkiej powierzchni, zdobionej ornamentami rytymi, nakłuwanymi i kanelowanymi. Naczynia były wykonywane z gliny zawierającej wyłącznie domieszki mineralne (głównie piasek), dobrze wypalonej w atmosferze redukującej. Zróżnicowaniu ulegają formy ceramiki, przede wszystkim zaznacza się wyraźna profilacja naczyń (różnego rodzaju mis, kubków, pucharków na nóżce i amfor).

Nowością jest pojawienie się tellów, co wskazuje na stabilizację systemów osadnictwa. Kultura winczańska trwała bardzo długo — na terenie Serbii aż do początku eneolitu (od 5 500 do 4 000 lat B.C.). W jej rozwoju można wydzielić fazę Vinča-Turdaș, czyli A i B (5 500-4 500 lat B.C.), oraz Vinča-Pločnik, czyli inaczej C i D (eneolityczną w okresie 4 500-4 000 lat B.C.). Do najbardziej klasycznych tellów tej kultury zaliczyć należy, obok stanowiska eponimicznego, także stanowiska → Gomolava (fazy B i C) w Wojwodinie, w → Selavac i Opovo w Serbii.

Ryc. 189. Relikty glinianego domu z okresu kultury winczańskiej. Medvednjak, Jugosławia [fot. Janusz K. Kozłowski]

W tellach występuje architektura glinian a także długie domy o konstrukcji słupowej (Go molava). Część tellów była zabudowana równo ległymi rzędami domów, choć istnieć mogły tak że pojedyncze zagrody przesuwane z jednego

Ryc. 190. Gliniane figurki ludzkie z okresu kultury winczańskiej [fot. Janusz K. Kozłowski]

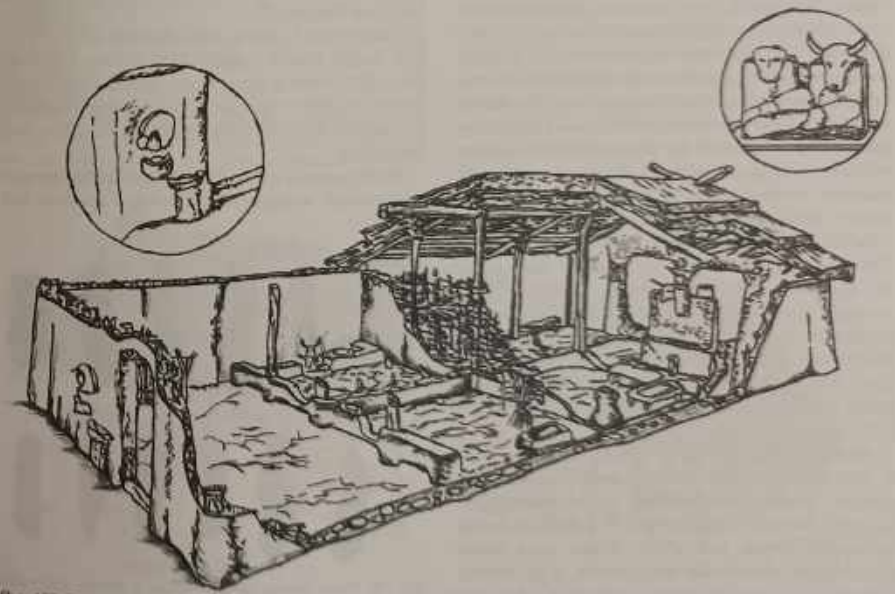

Ryc. 191. Statuetka gliniana przedstawiająca Bogiręę Matkę z dzieckiem, związana z kulturą winczańską [fot. Janusz K. Kozłowski]

miejsca na drugie (Selavac). System osadniczy kultury winczańskiej wskazuje na większą stabilizację osadnictwa w mniejszych centrach regionalnych i postępującą hierarchizację osad. Te same tendencje obserwuje się w systemach zaopatrzenia w surowce kamienne: większą niż we wczesnym neolicie rolę odgrywają surowce lokalne (szczególnie bałkańskie i transdunajskie radiolaryty), których pełna obróbka była prowadzona w poszczególnych osadach, a nawet domach lub zagrodach. Obszar osad był znaczny, o czym świadczą stanowiska, np. Vinča (ok. 9-10 ha) i Selavac (ok. 50 ha), co jednak nie oznacza, że były one zamieszkiwane przez duże grupy społeczne, dowodzi raczej długiego okresu zamieszkiwania i budowy nowych domów na przylegających terenach.

Gospodarka ludności kultury winczańskiej była oparta na hodowli bydła oraz na uprawach zboża, głównie w dolinach rzecznych, często naturalnie nawadnianych wiosennymi powodziami.

Bardzo istotne zmiany zaszły w kulturze symbolicznej i sztuce. W stanowiskach kultury winczańskiej znaleziono ogromną liczbę statuetek antropomorficznych o specyficznych cechach (trójkątne twarze, duże oczy, ciała zdobione niekiedy rytymi ornamentami). Figurki te występują jako wyposażenie prawie wszystkich jednostek mieszkalnych. Znane są też wyjątkowo duże figurki (dochodzące do 0,5 m, np. z Predonicy w Kosowie) oraz specjalne miejsca kultowe w postaci centralnie położonych budowli (np. Parta w Transylwanii). Miejsca kultowe świadczą o istnieniu obok obrzędów domowych zinstytucjonalizowanych form wierzeń lub kultów, których kapłani należeli do uprzywilejowanej grupy społecznej. Prawdopodobnie do grupy tej należały specyficzne skarby kultowe, jak np. znalezione w jamie w stanowisku → Tartaria w Transylwanii figurki gliniane (26), figurki marmurowe (2), symboliczny przedmiot w kształcie kotwicy, bransolety z muszli *Spondylus* oraz trzy tabliczki ze znakami uważanymi za rodzaj protopisma. Tabliczki te budziły wiele wątpliwości, ponieważ ich symbole porównywano ze znakami klinowymi tabliczek mezopotamskich, późniejszych o ponad 1 000 lat. Próbowano więc kwestionować związek tabliczek z Tartarii z kulturą win-

Ryc. 192. Rekonstrukcja świątyni z okresu kultury winczańskiej z miejs. Parta w Transylwanii, Rumunia. Widoczne rzeźbione wizerunki głów byków na ścianach oraz miejsca składania ofiar (wg G. Lazarovicia)

czańską albo podważać zasadność datowań radiowęglowych uważanych za niezgodne z datami „historycznymi". Dalsze znaleziska eneolitycznych tabliczek z protopismem z kręgu kultury Gumelnita potwierdziły jednak wczesny wiek ideogramów pochodzących z Europy Pd.-Wsch.

Neolit naddunajski: ceramika linearna i adaptacja wzorców anatolijsko-bałkańskich do warunków środkowoeuropejskich

W dorzeczu środkowego Dunaju doszło do najistotniejszych przystosowań bałkańsko-anatolijskiego modelu neolitu do warunków środkowoeuropejskich. W kategoriach źródeł archeologicznych transformacja ta odpowiada zastąpieniu kultur wczesnoneolitycznych z ceramiką malowaną kulturami linearnymi (nazywanymi tak od zdobnictwa rytego). Kultury linearne dzielą się na dwie grupy: zachodnią (często określaną jako kultura ceramiki wstęgowej rytej) oraz wschodnią (określaną też jako ceramika linearna Alföldu, czyli Wielkiej Niziny Węgierskiej).

Kultura ceramiki linearnej obejmowała dorzecze środkowej i górnej Cisy, a więc tereny pn.-wsch. Węgier, wsch. Słowacji, pn.-zach. Rumunii oraz Ukrainy Zakarpackiej i stanowiła bezpośrednią kontynuację kultury kryszańskiej. Łącznikiem obu kultur była tzw. grupa Szatmár znad górnej Cisy, której następstwem było rozszerzenie się ekumeny neolitycznej na geograficznie podobne i wcześniej nie zasiedlone obszary północnych dopływów górnej Cisy. W efekcie powstały dwie jednostki: w Kotlinie Koszyckiej grupa Barca III oraz na Nizinie Wschodniosłowackiej — grupa Kopčany. W dalszym procesie rozwoju nastąpiło silne zróżnicowanie terytorialne tych jednostek. Powstały nowe grupy lokalne jak Szakálhát na terenie wsch. Węgier, Raškovce na Słowacji i → Tiszadob-Kapušany na obszarze obu tych terenów. Końcowy etap rozwoju wschodniego odłamu kultur linearnych reprezentuje kultura bukowogórska (n. od G. Bukowych w północno-wschodniej części Węgier). Proces rozwoju wschodniej ceramiki linearnej miał miejsce w granicach 5 500-4 800 lat B.C.

Kultura wschodniej ceramiki linearnej jest w wielu dziedzinach kultury materialnej i gospodarki kontynuacją modelu kryszańskiego (n. od rzeki Kryszy, Cris, Körös). W ceramice nadal wykorzystywana jest glina tłusta oraz glina zawierająca domieszki organiczne, z pierwszej wykonywano cienkościenne naczynia zdobione ornamentami rytymi lub plastycznymi (w niektórych grupach malowanymi na czarno), z drugiej naczynia grubościenne, przeważnie zasobowe, z powierzchnią zdobioną motywami plastycznymi lub obmazywaniem. Przemysł kamienny, obok asymetrycznych siekierek podobnych do używanych w kulturze kryszańskiej, oparty był na wiórach i odłupkach uzyskiwanych z miejscowych surowców, przede wszystkim z obsydianu i limnokwarcytu. Produkowano z nich półsurowiec wiórowy (mniejszych rozmiarów niż w najwcześniejszym neolicie), który był przerabiany na drapacze, półtylczaki i, podobne jak w kulturze kryszańskiej, wiórowce. Stosunkowo słabo znany jest typ i rozplanowanie zabudowy ówczesnych osad. Ostatnie badania wskazują jednak, że domy budowano na powierzchni gruntu, z gliny, plecionki lub drewnianych słupów (te ostatnie odkryto niedawno w → Füzesabony na Węgrzech).

Gospodarka oparta była na hodowli owiec lub kóz, bydła oraz na uprawie pszenicy i jęczmienia, choć wraz z rozprzestrzenianiem się osadnictwa na nowe tereny, szczególnie południowego pogórza Karpat, coraz większą rolę odgrywało łowiectwo.

Kontynuacja wielu elementów kulturowo-gospodarczych wczesnoneolitycznego modelu bałkańskiego powodowała ograniczone możliwości adaptacyjne ludności kultury wschodniolinearnej; ludność ta nigdy nie przekroczyła głównego grzbietu Karpat, zarówno na północ, jak i na wschód. Jednocześnie luka osadnicza występująca w międzyrzeczu Cisy i Dunaju oddzielała wschodni kompleks linearny od zachodniego.

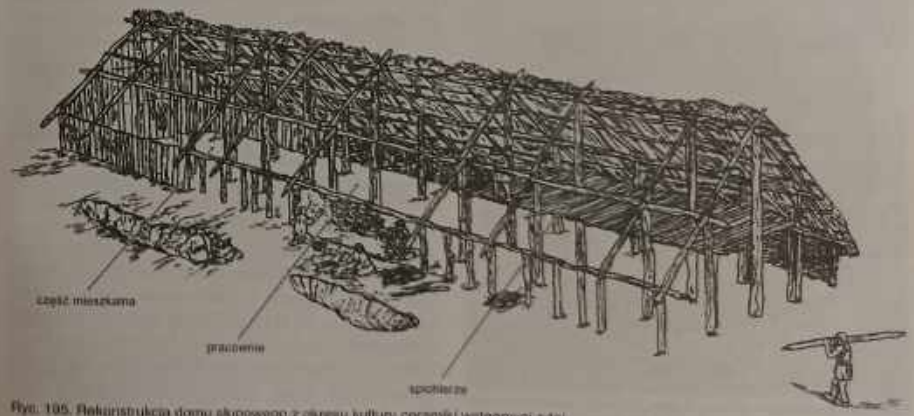
Ryc. 193. Skarb radiolarytowych wiórów z okresu wschodniej kultury ceramiki linearnej Barinske Michalany, wsch. Słowacja (fot. Janusz K. Kozłowski)

Zachodni kompleks linearny (kultura ceramiki wstęgowej rytej) różnił się znacznie od kompleksu wschodniego. W wielu dziedzinach kultury materialnej i gospodarki zrywał on wyraźne z tradycjami wczesnego neolitu bałkańskiego, co umożliwiło jego szerokie rozprzestrzenienie się na lessowe płaskowyże środkowej Europy. Częściowe zerwanie tradycji kulturowej utrudnia zrozumienie procesu genezy zachodnich grup linearnych. Nie ulega dziś wątpliwości, że początków kręgu zachodniego szukać należy na terenie Transdanubii, której południowa część była obszarem zazębiania się osadnictwa kultury Starčevo, fazy protowinczańskiej oraz najstarszej fazy zachodniego okręgu linearnego.

Ryc. 194. Dom słupowy z okresu kultury ceramiki wstęgowej rytej. Zdjęcie wykonano w trakcie badań wykopaliskowych w Olszanicy pod Krakowem (fot. Janusz Kruk)

Do wyjściowych obszarów ekspansji kultury ceramiki wstęgowej rytej należy też zaliczyć Dolną Austrię, Morawy i zach. Słowację. Na tych terenach nie istniało jednak wcześniejsze osadnictwo neolityczne, a osadnictwo mezolityczne było niezbyt liczne i rozproszone. Istnieją dwie hipotezy dotyczące modelu rozprzestrzeniania się kultury ceramiki wstęgowej: przesuwanie się nowej ludności i akulturacja ludności lokalnych sieci osadniczych mezolitycznych. Za pierwszą koncepcją przemawia brak wyraźnych reliktów mezolitycznych w przemysłach krzemiennych wczesnej ceramiki wstęgowej oraz możliwy udział nowej ludności pojawiającej się w tym okresie na pn. Bałkanach i przynoszących kulturę winczańską. Ekspansja kultury ceramiki wstęgowej była ponadto procesem stosunkowo szybkim i o bardzo szerokim zasięgu terytorialnym. W okresie od 5 600 do 5 400 lat B.C. ogarnęła cały obszar środkowego i górnego dorzecza Dunaju, na zachodzie sięgając do Nadrenii, a na wschodzie do doliny dolnej Wisły. W okresie 5 400-5 100/4 900 lat B.C. jej wpływy sięgnęły na zachodzie po Basen Paryski, a na wschodzie po Ukrainę i Mołdawię. Na tych terenach powstał nowy model gospodarki neolitycznej przystosowanej do zalesionych dolin rzek rozcinających lessowe płaskowyże. W takim środowisku lokalizowano wsie neolityczne złożone z kilku

Ryc. 195. Rekonstrukcja domu słupowego z okresu kultury ceramiki wstęgowej rytej

długich domów słupowych o wymiarach sięgających 50 m dł. i 7 m szer. Ściany domów budowano z pni dużych drzew ustawianych w formie palisady i osadzonych w rowkach, i wbitych w ziemię. Dachy były dwuspadowe, wsparte na dwu lub trzech rzędach rzadko rozstawionych słupów wewnętrznych. Podstawą gospodarki stało się intensywne rolnictwo oparte na uprawie zbóż i jarzyn w sąsiedztwie osad założonych na obrzeżach rzecznych dolin. Stosowano gospodarkę przemienno-odłogową, gdy powracano w te same miejsca, budowano nowe domy w miejsce starych. Badania wielkich osad kultury ceramiki wstęgowej dowodzą, że były one zasiedlane w trakcie 15 (np. Langweiler 8 w Nadrenii) lub nawet 20 faz osadniczych (→ Bylany w Czechach). Jeśli przyjąć, że każda faza odpowiadała jednej generacji, to okres osadnictwa w tych osadach mógł sięgać 300-350 lat, co mieści się w zakresie datowań radiowęglowych omawianej kultury (5 450-4 900/4 800 lat B.C.). Osadom „wstęgowym" towarzyszyły zakładane w pewnej odległości cmentarzyska. Duże znaczenie miała hodowla: rzadko żywiono się dziczyzną. Owce lub kozy oraz bydło hodowano także dla mleka, o czym mogą świadczyć naczynia sitowate służące do produkcji sera. Zwierzęta hodowane mogły być trzymane przy osadach lub w odrębnej części długich domów. Prowadzono też letnie wypasy na obszarach górskich, czego dowodem jest obecność stanowisk „wstęgowych" np. w masywie Eifel (Średniogórze Niemieckie,

Ryc. 196. Naczynie z okresu kultury ceramiki wstęgowej rytej z Krakowa-Nowej Huty [fot. Janusz K. Kozłowski]

dokąd docierała ludność pasterska z płaskowyżu → Aldenhoven) lub w zach. Karpatach (dokąd docierała ludność z lessowych wyżyn w dorzeczu górnej Wisły).

Naczynia kultury ceramiki wstęgowej były wykonywane na ogół z gliny tłustej, dobrze wypalone, o szarej lub ciemnobrunatnej powierzchni. Dominowały naczynia półkuliste, słabo zróżnicowane, niektóre miały dziobek lub nóżkę. Naczynia te miały przeważnie ornamentację rytą lub plastyczną. W fazie starszej dominowały wstęgi i pasma wykonane głębokim i szerokim rytem, w fazie środkowej, w części zachodniej – wstęgi obramowane linią rytą, zapełnione nakłuwaniem, natomiast w części wschodniej – tzw. ornament nutowy (linie ryte z nakłuciami). W fazie młodszej utrwala się podział zasięgu kultury ceramiki wstęgowej na strefę zachodnią, w której powstaje ornament kłuty, oraz wschodnią z ornamentyką żeliezowską (od stan. Zeliezovce na zach. Słowacji), czyli pasmami linii rytych przeciętych głębokimi poprzecznymi nacięciami.

W fazie środkowej i młodszej zasięg kultury ceramiki wstęgowej uległ dalszemu rozszerzeniu na zachód (objął wówczas tereny Belgii i sięgał do Basenu Paryskiego), na wschód (przekroczył San, dotarł do dorzecza Dniestru, a nawet do Mołdawii) i na północ (sięgał dolnej Odry). Na zachodzie w tym czasie doszło do bardziej intensywnych kontaktów z lokalnymi populacjami mezolitycznymi (np. z kulturą Beuron-Coincy), czego dowodem jest występowanie mikrolitycznych grocików strzał z retuszami płaskimi. Kontakty z populacjami mezolitycznymi nie zawsze miały charakter pokojowy, stąd osady otaczano fortyfikacjami, o czym świadczą stanowiska Kolonia-Lindenthal w Nadrenii i → Darion w Belgii.

Na zachodnich peryferiach kultury ceramiki wstęgowej rytej dochodzi też do kontaktów z ludnością kręgu wczesnoneolitycznych kultur z ceramiką *impresso*, która dociera do pn. Francji i Belgii zapewne wzdłuż wybrzeża atlantyckiego. Dowodem na to jest pojawienie się pojedynczych naczyń wykonanych z gliny z domieszką tłuczonych muszli i zdobionych ornamentami odciskanymi w stanowiskach kultury ceramiki wstęgowej (tzw. ceramika typu limburskiego i typu La Hoguette) lub nawet pojawienie się mieszanych grup wstęgowo-kardialnych (np. Bliqui w Belgii i Villeneuve-St. Germain we

Francji). Także modyfikacje obrządku grzebalnego w zachodniej części kręgu wstęgowego (występowanie innej orientacji grobów, pojawienie się narzędzi kamiennych w wyposażeniu pochówków, zastępowanie ozdób z muszli ozdobami z kłów dzika) mogą być efektem oddziaływania podłoża mezolitycznego lub grup z ceramiką *impresso*. Podobnie na wschodnich peryferiach kultury ceramiki wstęgowej — w dorzeczu środkowego Dniestru dochodzi do kontaktów z innymi grupami wczesnoneolitycznymi, o czym świadczą pojedyncze naczynia „wstęgowe" znalezione w stanowiskach kultury boho-dniestrzańskiej (potocznie bugo-dniestrowskiej).

Dalszy rozwój neolitu naddunajskiego — krąg lendzielsko-polgarski

Zarysowany już we wczesnym neolicie dorzecza środkowego Dunaju podział na wschodni i zachodni krąg linearny utrzymuje się także w środkowym i młodszym neolicie. W okresie 4 900-4 000 lat B.C. podział ten przebiega pomiędzy kulturą nadcisańską (n. od rz. Cisy), stanowiącą kontynuację wschodniego kręgu linearnego, a kulturą lendzielską (n. od stan. → Lengyel koło Kaposvaru na Węgrzech), będącą kontynuacją części zachodniego kręgu linearnego (kultury ceramiki wstęgowej rytej). Wspólną cechą obu tych jednostek było przyśpieszenie rozwoju społeczno-gospodarczego, wyrażające się powstaniem dużych osad o zorganizowanej zabudowie, często otaczanych fortyfikacjami. Wraz z pojawieniem się obu jednostek w dorzeczu naddunajskim ponownie pojawiła się ceramika malowana.

Kultura nadcisańska zajmowała całą wschodnią część Kotliny Panońskiej. Jej podstawowym obszarem było dorzecze Cisy, choć spokrewnione z nią jednostki z ceramiką malowaną, określane jako kultury → Herpály i → Petresti, pojawiają się także na terenie Transylwanii. Związek z kulturą wschodniolinearną może być prześledzony na przykładzie grupy (lub kultury) Szakálhát-Lebő, której osady dają początek wielkim tellom Wielkiej Niziny Węgierskiej. Telle te tworzyły się podczas całego rozwoju kultury nadcisańskiej, a opuszczone zostały dopiero w eneolicie. Badania tellów takich jak Berettyóújfalu-Herpály, → Vésztó-Mágor, Szegvar-Tűzkövös, Hódmezővásárhely-Kökénydomb, Hódmezővásárhely-Gorzsa czy Ocsód-Kovashalom pozwoliły ocenić rozmiary osad kultury nadcisańskiej i charakter ich zabudowy. Domy budowane były na planie prostokątnym (ok. 5×10 do

Ryc. 198. Widok poziomu osadniczego kultury nadcisańskiej z tellu Hódmezővásárhely-Gorzsa, Węgry [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 197. Badania tellu Herpály, wsch. Węgry, z warstwami kultury nadcisańskiej [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 199. Badania tellu Hódmezővásárhely-Gorzsa, pd. Węgry [fot. Janusz K. Kozłowski]

7×13 m), miały starannie, wielokrotnie wylepiane podłogi i wzmacniane słupami, gliniane ściany. Domy te były często dwupiętrowe z dwuspadowymi dachami krytymi strzechą. We wnątrz domów odkryto piece, paleniska i naczynia zasobowe. Omawiane domy (np. w dolnych warstwach tellu Herpály) początkowo tworzyły niewielkie zgrupowania otoczone rowami, później zaś miały regularną zabudowę rzędową i nadal otoczone były rowami. W niektórych osadach zabudowa była luźniejsza, złożona z otoczonych płotami oddzielnych zagród, utworzonych przez 2-3 budynki (Ócsód-Kovashalom). Rozmiary budynków były dość zróżnicowane. W niektórych stanowiskach (np. Vészto-Mágor) odkryto większe budynki, w których znajdowały się figurki żeńskie, ołtarzyki gliniane oraz naczynia antropomorficzne, co może oznaczać, że budynki te pełniły funkcję świątyń. W wielu przypadkach przedmioty rytualne występowały też w zwykłych domach, łącznie z przedmiotami codziennego użytku.

Ludność kultury nadcisańskiej (i pokrewnych jej kultur z terenu Transylwanii) zajmowała się zarówno hodowlą, głównie bydła, jak i uprawą zbóż (pszenicy, jęczmienia, prosa), ewentualnie roślin strączkowych. Na obszarze Niziny Węgierskiej ważną rolę odgrywało też łowiectwo oraz rybołówstwo.

Cmentarzyska nadcisańskie były położone w bezpośrednim sąsiedztwie osad i składały się z niewielkich grup pochówków. W Vészto-Mágor odkryto obecność mat lub tkanin, w które zawijano zmarłych. Najciekawsze cmentarzysko pochodzi z → Čičarovce na wsch. Słowacji, w którym odkryto centralnie położony grób, szczególnie bogato wyposażony w naczynia, posypany ochrą i otoczony rogami jeleni. Pochówek ten znajdował się w bardzo głębokiej jamie otoczonej kręgiem 5 innych jam. Pozostałe 10 pochówków, nie tak bogato wyposażonych, znajdowało się na linii przecinającej centralnie położone jamy, co wskazuje na różnicowanie się społeczności kultury nadcisańskiej, najprawdopodobniej związane z wyodrębniającą się grupą kapłanów-szamanów, spełniających funkcje magiczne i kultowe.

O kontaktach ludności kultury nadcisańskiej z obszarami leżącymi na północ od Karpat świadczy zdobnictwo ceramiki. Kontakty te zaowocowały eksportem kamienia i soli z terenu grupy pleszowskiej do dorzecza górnej Cisy. Natomiast z basenu M. Egejskiego importowano muszle *Spondylus* używane do produkcji ozdób

Ryc. 200. Ceramika z okresu kultury nadcisańskiej z tellu Vészto-Mágor, środk. Węgry [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 201. Pochówek z okresu kultury nadcisańskiej z tellu Vészto-Mágor, środk. Węgry [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ceramika nadcisańska była na ogół doskonałej jakości, pokryta ornamentyką rytą (nawiązującą do tradycji wschodniolinearnych, a przede wszystkim grupy Szakálhát-Lebo), malowana kolorami czerwonymi i białymi, nakładanymi niekiedy w postaci grubej angoby[1]. W grupach Herpály i Petresti dominują natomiast kolory ciemne, w tym także czarny na tle czerwonym. Wśród naczyń występują np. misy na nóżce, czarki, misy stożkowate.

Ryc. 202. Naczynie malowane z okresu kultury lendzielskiej z Tešetic, pd. Morawy [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 203. Naczynie malowane z okresu kultury lendzielskiej, Kraków-Nowa Huta [fot. Janusz K. Kozłowski]

Kultura lendzielska pojawiła się na podłożu fazy żeliezowskiej kultury zachodniolinearnej (ceramiki wstęgowej rytej) na terenie zachodniej części Kotliny Panońskiej, zach. Słowacji i Moraw. Z tych terenów dość szybko rozprzestrzeniła się na zachód i na północ, sięgając po Pogórze Alpejskie oraz Czechy, wsch. Niemcy i Polskę. Ku wschodowi pierwotny zasięg został powiększony o teren między dolinami Cisy i Dunaju, a na południe o obszar pn. Chorwacji i części Słowenii (tzw. kultura Sopot). Wczesna faza kultury lendzielskiej charakteryzowała się występowaniem ceramiki malowanej, której główne centrum znajdowało się na terenie pd.-zach. Słowacji (grupa Lužianky) oraz na pd. Morawach (tzw. kultura morawskiej ceramiki malowanej). Ceramika malowana farbą czerwoną lub brunatną charakteryzuje sam początek kultury lendzielskiej (faza Ia), ustępując kolejno ceramice zdobionej kombinacjami ornamentów rytych i malowanych (faza Ib), ceramice malowanej kolorami czerwonymi i żółtymi (faza II), po której następuje malowanie grubą warstwą białej angoby (faza III), a w końcu całkowity zanik ornamentu malowanego (fazy IV-V).

Stanowiska lendzielskie usytuowane były przeważnie na wzniesieniach i otoczone rowami oraz palisadami, choć tzw. rondle (koliste rowy i palisady) mogły także występować w obrębie zabudowy, stanowiąc nie tyle fortyfikacje osad, ile miejsca schronienia dla ludności, miejsca kultu lub zgromadzeń (targowiska?). Przypuszcza się, że część tych rowów służyła do celów obronnych, na co wskazują m.in. uszkodzenia kości ludzkich świadczące o nagłej śmierci po-

Ryc. 204. Widok stanowiska wyżynnego w Lengyel, zach. Węgry [fot. Janusz K. Kozłowski]

[1] Angoba — polewa ze szlachetnej glinki, którą pokrywa się naczynia z gliny gorszej, malując na niej wzór.

niesionej prawdopodobnie w bitwie. Domy lendzielskie miały w Kotlinie Panońskiej ściany gliniane oparte na konstrukcji drewnianej, a na północ od Dunaju bardziej przypominały domy kultury ceramiki wstęgowej rytej o palisadowej konstrukcji ścian. Te pierwsze były mniejsze, zbudowane na planie prostokątnym (8-7×4-5 m), natomiast drugie, znacznie większe, stawiane na planie trapezowatym, nawiązywały swą konstrukcją do długich domów kultury ceramiki wstęgowej.

W kulturze lendzielskiej pojawiają się wielkie cmentarzyska liczące nawet do kilkuset grobów (np. stanowiska → Zengővárkony i Aszód na Węgrzech, → Svodin na Słowacji). Zmarli układani byli w grobie w pozycji skurczonej, na lewym boku. W grobach znajdowały się wyroby kamienne, naczynia (z reguły kilka), niekiedy ozdoby stroju. Wyjątkowo pojawiają się groby zbiorowe oraz pochówki ciałopalne.

Gospodarka kultury lendzielskiej oparta była na uprawach zbożowych oraz hodowli zwierząt, przede wszystkim bydła. Istotną rolę w produkcji odgrywało kopalnictwo surowców mineralnych (głównie radiolarytów i krzemieni), występujące na dużą skalę szczególnie w późnym horyzoncie kultury lendzielskiej. Lendzielskie kopalnie krzemieni odkryto np. w Sąspowie na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej, natomiast kopalnie radiolarytów na Przełęczy Vlarskiej na Słowacji, w rejonie Wiednia i w Lesie Bakońskim na Węgrzech. Z reguły są one połączone z wielkimi pracowniami, w których produkowano wióry.

Ryc. 205. Rów stanowiący element fortyfikacji lendzielskiej (tzw. rondla) z Borovej, zach. Słowacja [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 206. Przekrój rowu — fortyfikacji lendzielskiej z Borovej, zach. Słowacja [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 207. Grób lendzielski z wyżynnej osady w Lengyel, Węgry [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 208. Kopalnia radiolarytu związana z kulturą lendzielską w Sumeg, zach. Węgry [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 209. Figurka lendzielska na tle kolekcji pochodzącej z prowadzonych na początku XX w. badań w miejs. Hluboké Mašuvky, pd. Morawy [fot. Janusz K. Kozłowski]

Kultura lendzielska dostarcza też wielu zabytków związanych z obrzędami, np. figurek i naczyń antropomorficznych oraz zoomorficznych. W obrębie osad nie stwierdzono jednak obecności wyodrębnionych miejsc kultu, co może wskazywać na brak odrębnej grupy kapłanów, która mogła istnieć w kulturze nadcisańskiej. Także wyposażenie grobów nie wykazuje wyraźniejszego zróżnicowania.

Wpływy kultury lendzielskiej docierają już w fazie wczesnej do pd. Polski, gdzie krzyżują się z oddziaływaniami zachodnimi (kultury ceramiki wstęgowej kłutej) oraz z wpływami nadcisańskimi. W efekcie powstają jednostki synkretyczne, takie jak grupa samborzecko-opatowska (od stanowisk w Opatowie i Samborcu k. Sandomierza) czy też kultura malicka (od stan. w Malicach koło Sandomierza). Jednostki te rozprzestrzeniają się na teren Niżu Zachodnioeuropejskiego, docierając do Wielkopolski, Kujaw, Ziemi Chełmińskiej oraz Dolnego Śląska. Na obszarach tych, w okresie późnolendzielskim, powstają jednostki z gospodarką lepiej dostosowaną do eksploatacji środowisk niżowych, np. grupa (kultura) brzesko-kujawska (od stan. w → Brześciu Kujawskim koło Włocławka).

Stanowiska grupy brzesko-kujawskiej, datowane na drugą połowę V tysiąclecia B.C., charakteryzują się obecnością długich trapezowatych domów otoczonych jamami, nawiązujących do tradycji kultury wstęgowej, często tworzących duże zgrupowania. Badania w Brześciu Kujawskim wykazały, że były to kolejno zakładane, pojedyncze zagrody, złożone z długiego domu wraz z podwórzem, na którym znajdowały się jamy, w których mieściły się pracownie obróbki rogu, krzemienia oraz miejsca wydobywania gliny. Pojedynczym zagrodom towarzyszyły pochówki, po kilka na każdą fazę użytkowania domu. Gospodarka ludności brzesko-kujawskiej charakteryzowała się dużym udziałem łowiectwa, zbieractwa i rybołówstwa, co wskazuje na lepsze dostosowanie się ludności do leśnych środowisk Niżu Zachodnioeuropejskiego.

Dalszy rozwój neolitu wstęgowego w zachodniej części Europy Środkowej

Podczas gdy krąg zachodniolinearny (wstęgowy) rozwijał się na terenie dorzecza środkowego Dunaju w kierunku kultury lendzielskiej, to na terenie Czech, w dorzeczu górnego Dunaju, Renu oraz na Niżu Zachodnioeuropejskim efektem tego rozwoju było powstanie kultury ceramiki wstęgowej kłutej i pokrewnych jej jednostek kulturowych. Zmiany, jakie nastąpiły w gospodarce, budownictwie i obrządkach grzebalnych, nie były duże w stosunku do kultury ceramiki wstęgowej rytej. W budownictwie np. nastąpiło jedynie przejście od budowy długich domów prostokątnych do konstrukcji opartych na planie trapezu, a także upowszechnienie rowów i palisad otaczających osady. Obok niewielkich zagród pojawiły się większe koncentracje domów, któ-

rym odpowiadały rozleglejsze cmentarzyska złożone z kilkudziesięciu grobów.

W ceramice wstęgowej kłutej przeważają naczynia półkuliste oraz gruszkowate lub o profilu esowatym. Naczynia te, na ogół cienkościenne, były zdobione ornamentami kłutymi wykonywanymi początkowo narzędziami jedno- lub dwuzębnymi, później wielozębnymi. Ornamenty, początkowo w formie linii zygzakowatych lub meandrów umieszczonych tylko na brzuścach, w fazie młodszej pokrywają coraz częściej całą powierzchnię naczyń. Narzędzia kamienne, zarówno wiórowe, jak i gładzone „motyki" w kształcie kopyta szewskiego, nie różnią się od wcześniej występujących narzędzi w kręgu zachodniolinearnym.

Klasyczna kultura ceramiki wstęgowej kłutej występuje głównie na terenie Czech, Śląska, wsch. Niemiec i części Bawarii oraz Austrii. Na pozostałych terenach powstają grupy o charakterze mieszanym (np. małopolskie jednostki z elementami lendzielskimi). Na terenie Nadrenii i Badenii-Wirtembergii powstaje, także na podłożu zachodniolinearnym, specyficzna grupa kulturowa Hinkelstein. W ceramice tej grupy zachowują się formy typowe dla późnej ceramiki wstęgowej rytej, ale jednocześnie pojawiają się zdobienia zarówno kłute, jak i wykonywane techniką tzw. ściegu bruzdowego. Grupę Hinkelstein poznano dzięki odkryciu wielkich cmentarzysk (np. Worms-Rheingewann i Rheindürkheim), na których znajdowały się pojedyncze pochówki. Zmarli chowani byli w pozycji wyprostowanej, wyposażano ich w naczynia i ozdoby, rzadziej w narzędzia kamienne.

Dalsza ewolucja kulturowa na tym terenie jest reprezentowana przez grupę → Grossgartach, znaną przede wszystkim z wielkoobszarowych osad na płaskowyżu Aldenhoven k. Kolonii (cmentarzyska tej grupy pochodzą natomiast głównie z Alzacji). W ceramice tej kultury pojawiają się formy o wyraźnie zaznaczonej profilacji oraz naczynia na nóżkach świadczące o oddziaływaniach stylistycznych kultury lendzielskiej. W ceramice tej pojawiają się motywy ornamentacyjne kłute i odciskane, tworzące szerokie strefy poziome na całej powierzchni naczyń. Grupa Grossgartach jest zachodnim odpowiednikiem później fazy wstęgowej ceramiki kłutej.

Dalszy rozwój obszaru dorzecza górnego Dunaju i Nadrenii związany jest z kulturą rössen-ską (n. od miejs. → Rössen we wsch. części Niemiec), zapewne również wywodzącej się z tradycji grupy Grossgartach, choć obejmuje teren znacznie od niej większy. Nadal dominuje na tym terenie tradycja budowy długich domów wstęgowych na planie trapezu, osiągających nawet 65 m dł. (np. dom z Bochum-Hiltrop). Był to prawdopodobnie zespół składający się z domu właściwego, zagrody dla bydła oraz pełniącego funkcję ogrodu aneksu otoczonego palisadą. Nadal występują rowy i koliste palisady, często złożone z kilku, podobnych do lendzielskich, koncentrycznych fos. Cmentarzyska tej kultury są duże i złożone z kilkudziesięciu grobów. Zmarli chowani byli na ogół w pozycji skurczonej, wyposażano ich w ceramikę, bransolety z marmuru i łupku oraz kamienne narzędzia.

Ceramika kultury rössenskiej charakteryzuje się bogatą dekoracją geometryczną wykonaną na całej powierzchni naczyń techniką odciskaną, kłutą i tzw. ściegu bruzdowego. Motywy te są niekiedy wypełniane barwną inkrustacją. W miarę rozwoju tej kultury, w jej fazie środkowej, ornament jest mniej zwarty i tworzy pionowe zygzaki. W fazie późnej zaczyna dominować ornamentyka tzw. ściegu bruzdowego, tworzącego wiszące trójkąty.

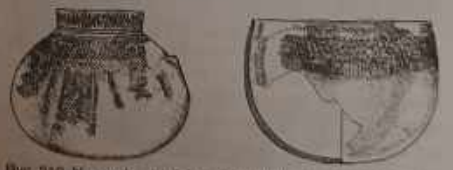
Wpływy rössenskie docierają także do Nizu Polskiego, m.in. na tereny zamieszkiwane przez grupy brzesko-kujawskie, i krzyżują się z oddziaływaniami lendzielskimi (np. Inowrocław-Mątwy).

Neolit północnych wybrzeży Morza Śródziemnego

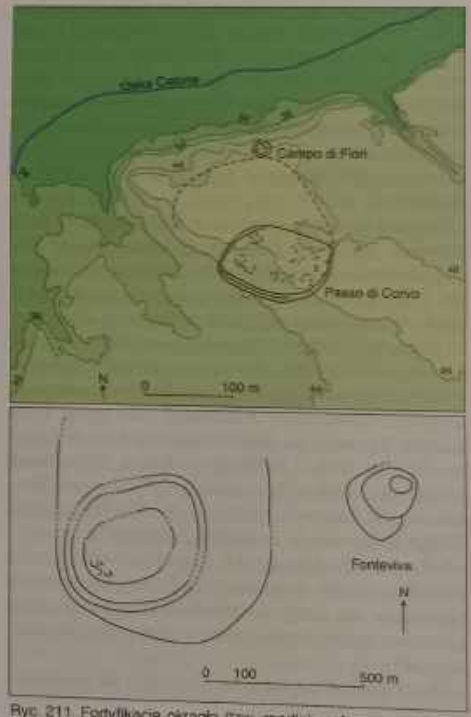
Na terenie Grecji, jeszcze w VII tysiącleciu B.C., najwcześniejszy neolit europejski dzieli się na dwa kompleksy: ceramikę malowaną i ceramikę zdobioną ornamentyką *impresso-cardium* (odciskaną m.in. brzegiem muszelki sercówki *Cardium edule*). Ludy produkujące ceramikę malowaną przybywały dolinami Styrmenu/Strumy i Wardaru przez wsch. i środkowe Bałkany, zaś ludy kultury ceramiki *impresso-cardium* – drogą litoralną wzdłuż północnych wybrzeży M. Śródziemnego. Brak ceramiki *impresso-cardium* na terenach wewnątrzkontynentalnych, a występowanie jej na wyspach śródziemnomorskich (zarówno przybrzeżnych, np. w Dalmacji, jak i na dużych wyspach centralnej części M. Śródziemnego: na Sycylii, Sardynii i Korsyce) świadczy o tym, że ludy znające tę ceramikę dotarły tu drogą morską.

Pierwszym obszarem, na który dotarła kultura ceramiki *impresso-cardium*, było wschodnie wybrzeże Adriatyku, łącznie z wyspami Dalmacji. Ślady osadnictwa ludów tej kultury odkryto w jaskiniach na wybrzeżu oraz w pasmach górskich równoległych do wybrzeża (Crvena Stijena i Odmut w Czarnogórze, Zelena Pećina w Hercegowinie), a także na terenach otwartych na wybrzeżu (np. Smilčić k. Zadaru). Proces neolityzacji przebiegał w sposób bardzo różny. W jednych regionach odkrywano w stanowiskach kamienne inwentarze o typowych cechach mezolitycznych (kastelnowskich) z ceramiką *impresso-cardium*, bez śladów gospodarki neolitycznej, w innych regionach ślady tej gospodarki pojawiają się wraz z ceramiką *impresso-cardium*, np. w stanowisku Smilčić odkryto wyroby ceramiki *impresso-cardium* oraz typowe neolityczne inwentarze kamienne z techniką makrowiórową, ceramiką i bogatymi śladami upraw zbożowych, a także hodowli owiec lub kóz, bydła i psów. W stanowisku tym ponad wczesną warstwą z ceramiką *impresso-cardium* występuje warstwa kultury Danilo, reprezentująca późniejszy etap neolitu, odpowiadający szerzeniu się kultury winczańskiej. W kulturze Danilo nastąpiło udoskonalenie technologii ceramicznej i wyraźna profilacja naczyń; pojawiły się naczynia na nóżkach i rozwinęła się bogata ornamentyka ryta wypełniana inkrustacją. Obok rozwoju lokalnych kultur (dalmatyńskiej grupy z ceramiką *impresso-cardium*, której kontynuacją jest kultura Danilo i podobna do niej kultura Kakanj z Bośni) znaleźć też można na terenie Czarnogóry i Bośni ślady kontaktów ludów litoralnych, wytwarzających ceramikę *impresso-cardium*, z kręgiem kultur wewnątrzbałkańskich z ceramiką malowaną i barbotinową. Przykłady tych kontaktów widoczne są np. w stanowisku Obre k. Sarajewa i w jaskini Odmut w Czarnogórze.

Drugim obszarem silnych oddziaływań kręgu *impresso-cardium* były pd. Włochy wraz z Sycylią. Na tych terenach obserwuje się też wpływy ceramiki i/lub gospodarki neolitycznej na miejscowe społeczeństwa późnomezolityczne o dużym stopniu przystosowania gospodarki przyswajającej do środowiska litoralnego (zbieractwo małży i ślimaków), o czym świadczą znaleziska w jaskini Uzzo w zachodniej części Sycylii, w warstwach datowanych na okres od 7 000-6 000 lat B.C. W tym samym czasie niektóre ludy żyjące na nizinach nadbrzeżnych pd.-wsch. Włoch podlegały wpływom neolitu z basenu M. Egejskiego, przynoszącym zarówno ceramikę malowaną, jak i ceramikę *impresso-cardium*. Dotyczy to przede wszystkim Apulii ze znanym centrum osadnictwa wczesnoneolitycznego na równinie Tavoliere. Niektóre stanowiska na tym terenie są datowane na ok. 7 000 lat B.C. (→ Coppa Nevigata), inne zaś wchodzą w głąb VII

Ryc. 210. Naczynia zdobione ornamentem *impresso-cardium* z Piana di Curinga, pd. Włochy (wg J. Ammermana)

Ryc. 211. Fortyfikacje okrągłe (tzw. rondle) z okresu wczesnego neolitu, pd. Włochy

tysiąclecia B.C. (→ Rendina). Najbardziej zadziwiającym zjawiskiem na tak wczesnym etapie osadnictwa neolitycznego jest pojawienie się okrągłych fortyfikacji typu rondli (ich liczba na równinie Tavoliere jest szacowana na ok. 500) mających niekiedy zwielokrotnione, koncentryczne lub asymetryczne fosy.

Z kręgiem łączącym ceramikę malowaną z ceramiką *impresso-cardium* łączy się też wczesnoneolityczne osadnictwo wsch. Sycylii, a szczególnie tzw. kultura → Stentinello. Ludy tej kultury, podobnie jak w Apulii, osiedlały się również na nadbrzeżnych równinach, na których centrami osadnictwa rolniczego były osady otoczone rowami. Pojawiła się także architektura kamienna, zapowiadająca wielki rozwój tego typu budowli eneolitycznych na wyspach M. Śródziemnego.

Ludy kręgu kultury *impresso-cardium* dotarły w połowie VI tysiąclecia B.C. do Włoch Środkowych, oddziałując na ludy mezolityczne. W ten sposób utworzyły się grupy o mieszanej gospodarce: przyswajającej, zbieracko-łowieckiej oraz hodowlanej obejmującej hodowlę owiec i kóz. Ludność tych grup zmieniała często miejsce pobytu, o czym świadczą małe osady (np. Leopardi w Abruzzach lub Ripabianca di Monterado w Marche), których lokalizacja zmieniała się sezonowo, obejmując zarówno nadbrzeżne równiny, jak i pogórze Apeninów (np. dorzecze Gubbio).

Proces neolityzacji objął w VI tysiącleciu B.C. również pn.-wsch. Włochy, głównie Nizinę Padońską oraz przyległe części Pogórza Alpejskiego. Powstało tutaj wiele niedużych grup lokalnych, w których tradycja mezolityczna odgrywała większą lub mniejszą rolę; grupy te podlegały też wpływom kręgu *impresso-cardium* z wybrzeży Adriatyku oraz z kręgu zachodniolinearnego z terenu Słowenii i Chorwacji. Do grup tych należą: Fiorano na terenie Emilii, Vho w Lombardii oraz Gaban w dorzeczu Adygi. Natomiast tereny pn.-zach. Włoch podlegały wpływom kardialnym z zachodniej części M. Śródziemnego. Widać to wyraźnie w stratygrafii jaskiń liguryjskich, takich jak Arene Candide i Arma del Stefanin, gdzie w sekwencjach mezolitycznych pojawiają się ślady świadczące o hodowli owcy lub kozy, występujące wraz z ceramiką *impresso-cardium*.

Sytuacja na terenie pd. Francji jest znacznie bardziej skomplikowana. W kilku stanowiskach mezolitycznych datowanych na przełom VIII i VII tysiąclecia B.C. (Châteauneuf-les-Martigues nad dolnym Rodanem, groty Gazel i Dourgne w Langwedocji) stwierdzono rzekomo szczątki zwierząt hodowlanych, głównie owiec lub kóz. Inne natomiast stanowiska wyraźnie wskazują na powolne zmniejszanie się roli gospodarki zbieracko-łowieckiej i wzrost znaczenia hodowli owiec lub kóz, a lokalnie także bydła i trzody, ale dopiero w VI tysiącleciu B.C. (np. w grocie → Jean-Cros w Langwedocji lub Pendimoun w Prowansji), czyli wtedy gdy na tych terenach pojawia się ceramika kardialna. Preskardialne kontakty z wschodniośródziemnomorskimi ośrodkami neolityzacji pozostają więc nadal kwestią otwartą. Nie ulega natomiast wątpliwości, że pojawienie się hodowli owiec lub kóz na południu Francji nie może być wiązane z lokalnym udomowieniem zwierząt, ponieważ na terenie tym we wczesnym holocenie nie było dzikich przodków tych zwierząt. Można jedynie rozważać możliwość lokalnego udomowienia roślin strączkowych, na co mogłyby wskazywać dane ze stanowiska w Abeurador (departament Aude, Francja).

Stanowiska kardialne są znane we Francji głównie z tymczasowych obozowisk zakładanych w jaskiniach; natomiast znacznie mniej znane

Ryc. 212. Naczynia zdobione ornamentem *impresso-cardium* z Jaskini Baume d'Oulen, dep. Gard, pd. Francja (wg R. Roudil)

Ryc. 213. Sylwetowe malowidła ze sztuki lewantyńskiej, pochodzące z Cueva del Civil i Cueva del Cavallsa w okolicy Valltorta, pd.-wsch. Hiszpania (wg A. Beltrana)

są obozowiska otwarte, z których tylko nieliczne zostały zbadane (np. stanowisko → Courthezon w departamencie Vaucluse z okrągłymi domami naziemnymi i ogniskami znajdującymi się na zewnątrz). Część stanowisk otwartych położona była zapewne na brzegach lagun (np. stanowisko Leucate we wsch. Pirenejach) i dlatego też zostały one głęboko pogrzebane pod późniejszymi sedymentami.

W podobny sposób następowało rozprzestrzenianie kompleksu *impresso-cardium* wzdłuż wschodnich wybrzeży Hiszpanii. Występują tam zarówno stanowiska litoralne, jak i jaskiniowe, niekiedy dość odległe od wybrzeża i wysoko położone (np. Cova de l'Or koło Walencji — 650 m n.p.m.). Pozostałością po penetracjach łowieckich (i być może letnich wypasach) w masywach górskich w głębi Andaluzji są symboliczne malowidła na ścianach skalnych. Motywy najstarszych malowideł wczesnego stylu geometrycznego sztuki lewantyńskiej, datowanego na podstawie rytów na płytkach kamiennych z Cocina de los Aguas (prowincja Murcja) na VI tysiąclecie B.C., nawiązują do ornamentyki naczyń w stylu *impresso-cardium*. Późniejsze fazy rozwoju tej sztuki, szczególnie narracyjne sceny myśliwskie czy ukazujące hodowlę, uprawę roli i zbieractwo (zaliczane do fazy II i III tej sztuki), odpowiadają zapewne fazie epikardialnej, datowanej na połowę V tysiąclecia B.C.

W VI tysiącleciu B.C. ludy ceramiki kardialnej dotarły do pd. Portugalii (Gruta do Caldeirao), gdzie sposób upowszechniania tej ceramiki, jak i gospodarki neolitycznej również nasuwa wiele wątpliwości. Chodzi przede wszystkim o to, jaką rolę w tym upowszechnianiu odegrała migracja z terenów śródziemnomorskich i jaki był stosunek miejscowej ludności preneolitycznej do kultury napływowej. Miejscowa ludność zajmowała się głównie zbieractwem morskim (jego śladami są śmietniska muszli) oraz prowadziła bardziej osiadły tryb życia niż ludność neolityczna hodująca bydło.

Ludy ceramiki kardialnej dotarły następnie do pd.-zach. Francji, gdzie ostatnie badania pozwoliły wykryć na bagnistych wybrzeżach Atlantyku liczne osady (np. Le Lede du Gourp w departamencie Gironde), niekiedy z bardzo dobrze zachowanymi wyrobami z surowców organicznych. Wzdłuż wybrzeża Atlantyku ludy ceramiki kardialnej docierały do Bretanii i pn. Francji, a nawet do Belgii, Holandii i Nadrenii, gdzie zetknęły się z grupami zachodniego kręgu linearnego.

Neolit dorzecza dolnego Dunaju i krajów nadczarnomorskich

Dorzecze dolnego Dunaju było tylko częściowo objęte zasięgiem wczesnoneolitycznych kultur z ceramiką malowaną. Na przeważającej części tego obszaru proces neolityzacji kultury winczańskiej rozpoczyna się dopiero w środkowym neolicie. Ponieważ dla neolityzacji Dunaj nie stanowił granicy, stąd widoczne są liczne związki kulturowe pomiędzy terenami wsch. Bułgarii i Rumunii. Dotychczas znaleziono tylko niewiele lokalnych, słabo jeszcze rozpoznanych, śladów osadnictwa neolitycznego pochodzącego sprzed horyzontu winczańskiego. Są to położone w pn.-wsch. Bułgarii stanowiska Poljanica-Plato i → Owczarowo, którym na terenie pd.-wsch. Rumunii odpowiadają wpływy kompleksu Körös-Cris.

Wyraźne rozszerzenie się osadnictwa neolitycznego zaczyna się w dorzeczu dolnego Dunaju wraz z pojawieniem się wpływów winczańskich (ok. 5 600 lat B.C.). Wyjściowym obszarem dla tych wpływów były tereny Tracji tureckiej i bułgarskiej. Wielki tell w Karanowie koło Starej Zagory, ponad warstwami wczesnoneolitycznymi z ceramiką malowaną (I, II), zawierał warstwę III przynależną do kultury weselinowskiej, a następnie warstwę IV — wiązaną z kulturą Kalojanowec. Warstwy te charakteryzuje silna profilacja naczyń, przeważnie o gładkiej, ciemnej powierzchni, często kanelowanych. W przemyśle kamiennym technika makrowiórowa zastępowana jest techniką wiórowo-odłupkową. W budownictwie nie było znacznych zmian; nastąpiły one tylko w rozplanowaniu przestrzennym osad, które budowano w układach rzędowych i otaczano palisadą.

Oddziaływania z Niziny Trackiej docierają do pn.-wsch. Bułgarii, gdzie powstaje lokalna kultura Usoje (n. od stan. Usoje koło Warny) oraz do Rumunii, gdzie formuje się kultura → Dudesti. Obie te jednostki, o peryferyjnym charakterze w stosunku do centrów trackich, charakteryzuje ceramika mniej starannie przygotowana, wykonana z gliny z domieszkami organicznymi, zdobiona często odciskami palców i plastycznymi reliefami. Równolegle pojawia się ceramika staranniej wykonana, zdobiona ornamentami rytymi i nakłuwanymi, które mogły być początkowo związane z wpływami winczańskimi, a następnie także z wpływami ludów zachodniego kręgu linearnego, które osiedlały się wzdłuż łuku Karpat aż do Mołdawii i Niziny Wołoskiej. Niewiele wiadomo natomiast o osadnictwie, budownictwie i gospodarce kultur Dudesti i Usoje.

Ryc. 214. Europa w okresie młodszego neolitu

Bardziej wyraźne transformacje kulturowe w dorzeczu dolnego Dunaju nastąpiły dopiero pod koniec neolitu, ok. 4 800/4 700 lat B.C. Zmiany te związane były z rozwojem demograficznym i hierarchizacją organizacji społecznej. Domy miały zróżnicowane rozmiary, zwiększył się obszar osad i pojawiły się duże cmentarzyska. Przemiany te dokonały się w ramach nowo powstających jednostek kulturowych, takich jak kultura Marica na Nizinie Trackiej (odpowiadająca V warstwie tellu Karanowo), kultura Sawa w pn.-wsch. Bułgarii, kultura → Hamangia w Dobrudży oraz kultura Boian na terenie Rumunii. Wspólną cechą tych jednostek jest występowanie ceramiki zdobionej ornamentami rytymi, wycinanymi w podobny sposób jak przy zdobieniu naczyń drewnianych i często wypełnianymi czerwoną inkrustacją (crusted wares). Jednocześnie pojawiała się ponownie ceramika malowana, początkowo głównie grafitem, zapowiadająca okres eneolitu. Wzrosło bogactwo form ceramiki, m.in. pojawiły się naczynia na nóżce, amfory, pokrywki. Glina użyta do jej produkcji zawierała domieszki tłuczonych skorup oraz piasku. W budownictwie występowały nadal domy na planie czworokątnym o ścianach z plecionki polepionej gliną; pojawiły się budowle o charakterze kultowym (np. w Casioarele na Nizinie Wołoskiej, związana z kulturą Boian). Osady zyskały planową zabudowę i miały fortyfikacje w postaci głębokich rowów i palisad. Występowały większe cmentarzyska, na których zmarłych chowano w pozycji skurczonej, jednak bez zbytnio bogatego wyposażenia. W miarę rozwoju kultur Marica i Boian doszło do stopniowej unifikacji całego obszaru nad dolnym Dunajem, zapowiadającej powstanie eneolitycznego kręgu kultur z ceramiką malowaną typu Cucuteni-Gumelnita. W końcowej fazie kultury Boian pojawiają się pierwsze wyroby miedziane, które również zapowiadają nadejście eneolitu.

Odrębny rozwój miał miejsce na obszarze Dobrudży położonym bezpośrednio nad M. Czarnym. Występowała tam kultura Hamangia, której osady były sytuowane nad zalewami i ujściami rzek. Ceramika tej jednostki była często zdobiona ornamentami odciskanymi, natomiast bogata plastyka figuralna antropomorficzna z gliny i marmuru inspirowana wzorami winczańskimi tworzy typ rzeźby stylistycznie bliskiej późniejszej sztuce cykladzkiej.

W jednej z późniejszych faz (faza Giulesti) kultura Boian dotarła na tereny dorzeczy Prutu i Dniestru (na których poprzednio występowała kultura ceramiki wstęgowej rytej oraz kultura boho-dniestrzańska), dając początek kulturze Precucuteni. W ten sposób powstała wschodnia część wielkiego kompleksu eneolitycznego z ceramiką malowaną Cucuteni-Gumelnita.

Kultura Precucuteni charakteryzowała się ceramiką (zawierającą domieszki mineralne) zdobioną ornamentami rytymi, odciskanymi, wycinanymi i kanelowanymi. Wątki malowane były jeszcze stosunkowo rzadkie. Osadnictwo skupiało się na średnich i wyższych terasach rzek. Osady były złożone z wydłużonych, prostokątnych domów o ramie słupowej, niekiedy wypełnianej cegłami suszonymi na słońcu; rzadziej były to konstrukcje półziemiankowe. Osady z domami ułożonymi półkoliście otaczano niekiedy rowami (np. → Traian, → Izvoare w Rumunii, Łuka Wrublewieckaja na Ukrainie). Dotychczas nie odkryto cmentarzysk tej kultury.

Na stepowych terenach położonych nad Bohem, Dnieprem i Donem procesy neolityzacji przebiegały częściowo niezależnie od centrów naddunajskich i bałkańskich. Jedynie międzyrzecze Dniestru i Bohu było terenem, na którym dochodziło do transformacji miejscowych grup mezolitycznych, głównie kultury grebenickiej, w społeczeństwa neolityczne; zmiany te dokonywały się dzięki oddziaływaniom bałkańsko-dunajskim. Niektórzy badacze przypuszczają, że na tym terenie występuje faza preceramiczna neolitu (dolna warstwa stanowiska Soroki-Triaf auckij Les), w której 16% szczątków zwierzęcych należy do gatunków hodowlanych (bydło i trzoda), natomiast 84% do zwierząt łownych

oraz ryb. Swoje przypuszczenia opierają na tym, że dopiero druga warstwa tego stanowiska dostarczyła fragmentów ceramiki (m.in. naczyń spiczastodennych ze słabo wypalonej gliny z domieszką organiczną i tłuczonych skorup), a także wyrobów przemysłu kamiennego o mezolitycznych cechach lokalnych. Jednocześnie pojawiają się pierwsze narzędzia gładzone. Po fazie preceramicznej występują stanowiska zaliczane do tzw. kultury boho-dniestrzańskiej, które zostały podzielone na szereg faz chronologicznych, z których wcześniejsze zawierały też pojedyncze skorupy kultury kryszańskiej, natomiast młodsze — fragmenty naczyń kultury ceramiki wstęgowej rytej. Powyższe procesy rozwoju kultury boho-dniestrzańskiej można tłumaczyć kontynuacją lokalnej tradycji mezolitycznej (w której następuje ewentualne udomowienie bydła i trzody) i wpływów neolitu bałkańsko-dunajskiego, przynoszących uprawy zbożowe. Wiele elementów tego rozwoju jest jeszcze niejasnych, a przede wszystkim brak jest bardziej dokładnych ram chronologicznych. Można jedynie hipotetycznie zakładać, że faza preceramiczna przypada na początek VI tysiąclecia B.C., natomiast schyłek tej kultury na koniec V tysiąclecia B.C.

Bardziej na wschód, w dorzeczu Dniepru, najstarszą kulturą neolityczną jest kultura sursko-dnieprowska, będąca kontynuacją mezolitycznej kultury Kukrek. W stanowiskach tej kultury znaleziono jedynie dowody na istnienie hodowli, natomiast stanowiska znane z rejonu porohów Dniestru wykazują obecność półziemianek, które mogą dowodzić istnienia już jakiejś stabilizacji osadnictwa. W ceramice tej kultury występują naczynia w postaci stożkowatych pucharów zarówno ostro-, jak i płaskodennych, zdobionych ornamentami rytymi i odciskanymi.

W międzyrzeczu Dniepru, Donu oraz Dońca występuje również kultura dniepro-doniecka, o słabo udokumentowanej gospodarce wytwórczej, charakteryzująca się przemysłami kamiennymi o pewnych tradycjach mezolitycznych. W ceramice tej kultury występują naczynia o formach prostych, wykonane z gliny z domieszką tłuczonych skorup, zdobione ornamentami rytymi i odciskanymi, głównie pod krawędzią. Osady (zakładane na niskich terasach i piaszczystych łachach) składały się jedynie z lekkich szałasów. Wyrazem większej stabilizacji sieci osadniczej mogą być natomiast cmentarzyska, których posypywane ochrą, pojedyncze i zbiorowe groby szkieletowe wyposażano bardzo ubogo, co często utrudnia identyfikację kulturową tych pochówków.

Rozwój kultury sursko-dnieprowskiej i dniepro-donieckiej trwał na terenach stepowych aż do pojawienia się w drugiej połowie V tysiąclecia B.C. eneolitycznych kultur stepowych (przede wszystkim kultury → Średnij Stog).

Rozdział XVIII

EPOKA MIEDZI W EUROPIE I NA BLISKIM WSCHODZIE

Janusz K. Kozłowski

Wprowadzenie pierwszych metali, miedzi i złota, do produkcji narzędzi i ozdób nie spowodowało zasadniczych zmian w rozwoju społeczeństw neolitycznych. Początkowo metali tych używano głównie do produkcji ozdób, a nieliczne narzędzia i broń miedziana miały zapewne raczej insygnialny lub ceremonialny charakter. Przy czym należy podkreślić, że pierwsze narzędzia i ozdoby z miedzi pojawiły się już w okresie neolitu (np. w kulturze lendzielskiej na terenie Słowacji), a nawet w neolicie preceramicznym (Cayönü w Turcji). Zasadnicze zmiany w inwentarzu narzędzi i w uzbrojeniu nastąpiły dopiero po wprowadzeniu do ich produkcji brązu. Stąd termin epoka miedzi (na Bliskim Wschodzie i w niektórych krajach śródziemnomorskich używa się pojęcia chalkolitu) nie jest powszechnie stosowany. Poza Bliskim Wschodem i krajami pd.-wsch. Europy często używany jest również termin eneolit lub późny neolit. Pojęcie eneolitu jest szczególnie adekwatne dla obszarów, na których rozpoczęcie produkcji narzędzi i ozdób z miedzi wiąże się ściśle ze zmianami gospodarczymi i społecznymi. Zmiany gospodarcze dotyczą przede wszystkim wzrostu roli hodowli i wykorzystywania hodowanych zwierząt do transportu i orki. Zwierzętami pociągowymi — z czym wiązało się wprowadzenie wozu i radła — staje się nie tylko bydło, ale i koń, którego udomowienie na wschodzie Europy przypada na koniec neolitu, a rozpowszechnienie w całej Europie dopiero na okres eneolitu. Dzięki zwierzętom pociągowym możliwe stało się objęcie uprawami gleb mniej urodzajnych, położonych dalej od osad. Miejsce intensywnej gospodarki rolnej zajmuje w eneolicie ekstensywna gospodarka, zwiększa się areał pól i następuje zasiedlenie obszarów będących w neolicie anekumeną lub zajętych jeszcze wówczas przez społeczności zbieracko-łowieckie. Zmianom tym sprzyjały dwa czynniki: wzrost hodowli i pojawienie się u niektórych społeczeństw eneolitycznych nomadycznego pasterstwa, które umożliwiło zasiedlenie regionów górskich. Zmiany społeczne polegały na specjalizacjach rzemieślniczych i hierarchizacji społeczeństwa oraz tworzeniu się administracyjnych ośrodków władzy.

Podziemna eksploatacja rud miedzi przyczyniła się do rozwoju podziemnego wydobycia innych surowców (np. krzemieni). Surowce te w neolicie były eksploatowane metodami wyłącznie odkrywkowymi — w eneolicie pojawiają się już pierwsze podziemne (galeriowe) kopalnie krzemienia, w których surowiec ten wydobywano nie ze zwietrzelin, lecz z litej skały, co wymagało umiejętności drążenia podziemnych chodników, usuwania urobku i budowy odpowiednich systemów wentylacji. Czynności związane z eksploatacją górniczą oraz przeróbką surowców mineralnych sprzyjały specjalizacji; w ten sposób wyodrębniła się grupa specjalistów-rzemieślników w niektórych dziedzinach zastępujących

przydomową wytwórczość dominującą w neolicie. Specjalizacja produkcyjna oraz pojawiająca już w neolicie grupa osób zajmujących się obrzędowością i kultem były głównymi przyczynami zróżnicowania socjalnego, coraz silniej występującego w eneolicie. Zróżnicowanie to sprzyjało tworzeniu się lokalnych i ponadlokalnych ośrodków władzy, co znajdowało odbicie w hierarchizacji sieci osadniczej i w powstawaniu osad centralnych, spełniających rolę ośrodków władzy politycznej. Na pojawienie się warstwy społecznej sprawującej władzę oraz na dziedziczność tej władzy wskazuje choćby zróżnicowane wyposażenie grobów dorosłych i dzieci oraz różnice w samym obrządku grzebalnym.

Nowe systemy organizacji społecznej, oparte na centralnej władzy, pojawiające się w eneolicie, sprzyjały budowie potężnych fortyfikacji

Ryc. 215. Europa we wczesnym eneolicie

broniących osad oraz budynków o charakterze kultowym i konstrukcji grobowych, np. kamiennych megalitów czy kurhanów.

Wymienione cechy eneolitu, jako specyficznej formacji gospodarczo-społecznej, a nie tylko jako okresu przejściowego pomiędzy neolitem i epoką brązu, najpełniej uwidaczniają się na terenach wsch. Bałkanów i zachodnich krajów czarnomorskich. To właśnie na tych terenach, ok. 4 600 lat B.C., wykształcają się centra protocywilizacji europejskiej, które o ponad 1 000 lat wyprzedzają rozwój pierwszych cywilizacji na terenie Bliskiego Wschodu. Mają one jednak wiele elementów wspólnych z cywilizacjami Mezopotamii i dolnego Nilu, m.in. wyraźnie wykształcone ośrodki władzy, elity polityczne akumulujące wiele luksusowych dóbr, czego wyrazem jest występowanie grobów książęcych, np. na cmentarzysku w Dewni k. Warny, a także zaczątki pisma, w postaci tabliczek, które zostały odkryte w Tartarii i → Gradesznicy. Fakty te wskazują, że tereny wokół zachodnich wybrzeży M. Czarnego, określane przez M. Gimbutas jako kolebka cywilizacji europejskiej („Old Europe"), znajdowały się na etapie transformacji, której efektem mogło być, podobnie jak na Bliskim Wschodzie, powstanie pierwszych państw. Niestety rozwój ten został zahamowany w związku z ekspansjami ludów stepowych, które w drugiej połowie V tysiąclecia B.C. dotarły do dorzecza dolnego Dunaju i wsch., a nawet centralnych Bałkanów i Niziny Węgierskiej. Ekspansje te były nie tylko przyczyną upadku protomiejskich ośrodków eneolitycznych, szczególnie na obszarze kompleksu Gumelnita-Cucuteni-Trypole-Karanowo VI, ale spowodowały także istotne transformacje kulturowe w tej strefie. Ich efektem była przede wszystkim zmiana trybu życia ludności autochtonicznej, co wiązało się z odejściem od rolnictwa i wzrostem roli pasterstwa, a w konsekwencji przejściem od osiadłego do nomadycznego trybu życia. Interpretacja przyczyn tego procesu musi jednak uwzględniać także zmiany klimatyczne zachodzące w okresie subborealnym, charakteryzujące się stopniowym wysuszeniem i stepowieniem wsch. i pd.-wsch. Europy. Zmiany te były też główną przyczyną naporu ludności stepowej ze wschodu na obszary leżące w dorzeczu Dunaju.

Ryc. 216. Tabliczki gliniane z protopismem z Tartarii — Rumunia, i Gradesznicy — Bułgaria

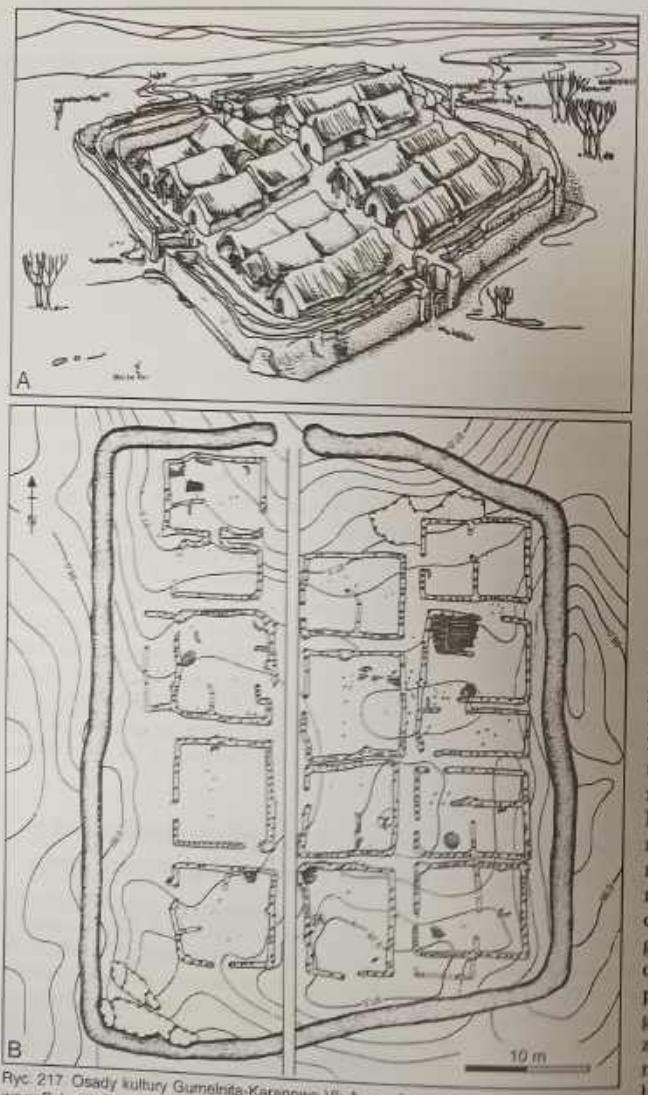
Protocywilizacja epoki miedzi w pd.-wsch. Europie — bałkańsko-czarnomorski krąg eneolitycznych kultur z ceramiką malowaną

Rdzenny obszar eneolitycznych kultur z ceramiką malowaną obejmuje tereny pn.-wsch. Bałkanów, gdzie na podłożu kultury Marica formuje się kompleks Gumelnita-Karanowo VI-Kodżadermen, oraz tereny Mołdawii i Ukrainy, gdzie na podłożu kultury Boian i Precucuteni powstaje wielki kompleks Cucuteni-Trypole.

Kompleks Gumelnita-Karanowo VI-Kodżadermen charakteryzuje się występowaniem wielkich tellów znajdujących się na terasach rzek, często także na wyspach w obrębie niskich teras. Na tellach koncentrowało się osadnictwo od przełomu neolitu i eneolitu do końca wczesnego eneolitu. Z reguły w osadach tych powtarza się w kolejnych ich fazach zasiedlenia ten sam plan rzędowo ułożonych, prostokątnych domostw położonych w obrębie kolistej fortyfikacji (np. Owczarowo, Poljanica, Targowiszte we

wsch. Bułgarii; → Ezero, Karanowo, tell → Azmak na Nizinie Trackiej i Ruse w pn.-wsch. Bułgarii). Domy miały wymiary 9-10×5-6 m i były konstruowane z gliny lub plecionki polepionej gliną. Osady otaczano palisadami albo rowami.

W osadach tych odkryto ślady kultu w postaci ołtarzyków, figurek glinianych i marmurowych znajdujące się w domach oraz specjalne budynki pełniące funkcje świątyń (np. stanowisko w Cesioarele na Nizinie Wołoskiej pochodzące z fazy przejściowej pomiędzy kulturą Boian i Gumelnita). W świątyniach znajdowały się bogate malowidła naścienne oraz wewnętrzne, również malowane, kolumny podtrzymujące strop. Na tym samym stanowisku, w poziomie odpowiadającym kulturze Gumelnita, odkryto również fragment budynku, prawdopodobnie świątyni. Z kolei na terenie pd. Bułgarii, w Dolnosławiu koło Płowdiw, odkryto kompleks budynków z wizerunkami ludzkimi malowanymi na ścianach. W budynkach znajdowały się liczne figurki i inne przedmioty kultu; budynki te były oddzielone od pozostałych części osady potrójnymi liniami malowanymi (lub inkrustowanymi) na powierzchni gruntu. Natomiast we wsch. Bułgarii, w Owczarowie, odkryto w warstwie IX budynek świątyni, w którym znaleziono scenę kultową złożoną z miniaturowych figurek glinianych przedstawiających postaci ludzkie, ołtarze i symboliczne tarcze.

Ryc. 217. Osady kultury Gumelnita-Karanowo VI: A — rekonstrukcja osady z Owczarowa w Bułgarii; B — plan osady obronnej z Targowiszte w Bułgarii. Wg H. Todorowej

Najbardziej bogate znalezisko pochodzi z cmentarzyska w Dewni koło Warny datowanego na drugą połowę V tysiąclecia B.C. Cmentarzysko to liczyło ok. 280 grobów, z których część była nienaruszona i zawierała przedmioty wskazujące na ich przynależność do kręgu kultury Gumelnita-Kodżadermen. Groby warneńskie wykazują wielkie zróżnicowanie w wyposażeniu: od całkowicie pozbawionych darów grobowych do grobów książęcych, z wyjątkowo bogatym wyposażeniem. Przykładem takiego pochówku jest grób nr 43, zawierający szkielet 40-letniego mężczyzny, liczne naczynia, berła, siekiery, ozdoby stroju, a także ze cioesła, szydła i igły. Przedmioty te są wykonane głównie z miedzi i złota, ale także z kamienia i gliny. Ogółem w grobie tym znaleziono ok. 900 przedmiotów złotych o wadze ponad 1,5 kg. Bardziej bogato wyposażone były groby symboliczne (kenotafy), które zawierały maski symbolizujące twarze zmarłych (groby nr 2, 3, 15) lub duże nagromadzenie wyrobów złotych (groby nr 1, 4, 36). Mimo że w grobach nie złożono ciał zmarłych, poszczególne przedmioty rozmieszczono tak, jakby zmarli znajdowali się w grobach, np. berła i topory przy głowach, dłuta i noże krzemienne przy pasie, naczynia malowane złotą farbą przy nogach. Obszar, z którego pochodziły wyroby znalezione na cmentarzysku warneńskim, jest bardzo rozległy — zachodnie kraje czarnomorskie, Anatolia, a być może nawet Kaukaz.

W stanowiskach kompleksu kulturowego Gumelnita-Karanowo VI znaleziono pierwsze skarby wyrobów miedzianych tego kompleksu oraz dowody na intensywną eksploatację miedzi na Średniogórzu Bułgarskim (Ai-Bunar). Na tym terenie rozwijało się też górnictwo krzemienia, głównie w pn.-wsch. Bułgarii.

Gospodarka kompleksu Gumelnita-Karanowo VI opierała się w równych proporcjach na ekstensywnej gospodarce rolnej (uprawa zboża) oraz na hodowli, w której podstawową rolę odgrywały owce, kozy, bydło i trzoda. Bydło wypasano poza osadami, a sezonowo zapewne wypędzano na bardziej odległe pastwiska. Diagramy pyłkowe z rejonu wielkich tellów (np. w Dobrudży bułgarskiej k. Durankułak) nie wskazują na większy wpływ osadnictwa na zmiany w roślinności; fakt ten wiązał się z obecnością na Bałkanach słabo zalesionych otwartych przestrzeni, jak również z prowadzeniem działalności gospodarczej w większej odległości od osad. Wciąż nie wyjaśniona jest sprawa cykliczności zamieszkiwania osad oraz ile czasu upływało pomiędzy jednym a drugim okresem zamieszkiwania. Ślady na kościach bydła wskazują na możliwość stosowania zaprzęgu i transportu za pomocą zwierząt, co z kolei może sugerować sezonowe przemieszczenia się grup ludności.

Rozwój kompleksu Gumelnita-Karanowo VI można zaobserwować na przykładzie ceramiki.

Ryc. 218. Naczynia malowane z okresu kultury Gumelnita-Karanowo VI ze stan. Telisz, Bułgaria [fot. Janusz K. Kozłowski]

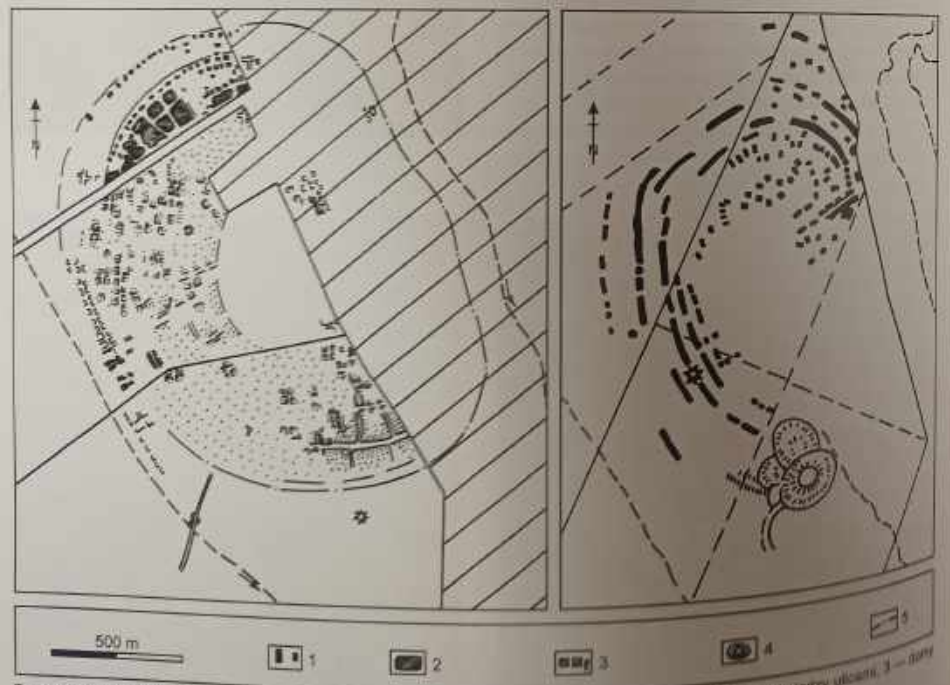
Ryc. 219. Naczynia typu „depas amphikypellon" z późnej fazy kultury Gumelnita-Karanowo VI [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 220. Naczynie typu „askos" z późnej fazy kultury Gumelnita-Karanowo VI [fot. Janusz K. Kozłowski]

w której występowały cztery stadia: I-IV, ewentualnie A1, A2 oraz B1 i B2. Początkowo wyrabiano głównie naczynia wazowate o silnie zaznaczonej profilacji oraz malowane grafitem naczynia amforowate z wydętym brzuścem. Naczynia te zdobiono motywami geometrycznymi (romby, koła, trójkąty) tworzącymi pasma w górnej części brzuśców naczyń. Następnie pojawiają się nowe formy naczyń, głównie pucharki z pogrubionym brzegiem, na których zamiast motywów malowanych występują najczęściej ornamenty uzyskane przez wygładzanie lub świadomy zabieg uzyskiwania chropowatej powierzchni. W ostatniej fazie pojawiają się niskie naczynia wazowate z dwoma symetrycznie umieszczonymi uchami, określane jako „depas amphykypellon", a także skośne jednouche dzbany zwane po grecku „askos".

Obszar położony na wschód od Karpat Wsch., pomiędzy Seretem, Prutem i Dniestrem a Dnieprem, był w tym czasie zajęty przez kompleks Cucuteni-Trypole. W odróżnieniu od wsch. Bałkanów i terenów nad dolnym Dunajem nie występowały na nim osady tellowe, rzadko też pojawiały cmentarzyska. Istniały natomiast wielkie osady zakładane na terasach rzek, często rozleglejsze niż te z kompleksu Gumelnita-Karanowo VI. Typy domów były podobne: prostokątne, dość długie budynki ze ścianami glinianymi, po których pozostały zwały polepy określane mianem „płoszczadek". Plany stanowisk (→ Habasesti, Traian, Cucuteni w Rumunii, Poliwanow Jar, Wladimirowka, → Zwaniec, Kotomyjszczina na Ukrainie) wskazują na półkoliste lub koliste rozłożenie domów wokół centralnego placu, ewentualnie centralnie położonego budynku o większych wymiarach. W niektórych częściach osad spotyka się pracownie, np. garncarskie (Zwaniec), świadczące o tym, że każda osada miała własne grupy rzemieślnicze. Ostatnie badania potwierdzają istnienie wielkich osad złożonych z wielu dziesiątków domów, będących rodzajem protomiast (Majdanskoje, Talianki, Czapajewka). Osady kultury Cucuteni-Trypole można podzielić na średnie (2-4 ha z 50-200 obiektami mieszkalnymi), duże (40-80 ha z 400-600 obiektami mieszkalnymi) oraz bardzo duże (100-450 ha z 1 000-2 000 domów). Jeśli stanowiska małe były zamieszkiwane przez 1 000-2 000 osób, to bardzo duże protomiasta mogły liczyć 10-14 tys. mieszkańców.

Ryc. 221. Plany dużych osad z okresu kultury trypolskiej: 1 — domy naziemne, 2 — kompleksy domów pomiędzy ulicami, 3 — domy rozpoznane metodami geofizycznymi, 4 — zniszczenia terenu, 5 — granice osady

Bardzo wysoki poziom osiągnęła kultura materialna, zwłaszcza wytwórczość krzemieniarska, oparta na kopalnianej eksploatacji złóż tego surowca nad środkowym Dniestrem, a także przetwórstwo rudy miedzi oparte na złożach transylwańskich i kaukaskich. Znajdowane są liczne wyroby miedziane (np. skarb z → Korbuny na Ukrainie liczący ok. 450 wyrobów, m.in. siekier, toporów, dłut, a przede wszystkim ozdób: zawieszek, blaszek naszywanych na odzież, paciorków czy bransolet).

Ceramika Cucuteni-Trypole należy do najznakomitszych w eneolicie pod względem technologicznym i artystycznym. Jej rozwój pozwala na podział chronologiczny kultury Cucuteni w Rumunii na trzy etapy (A, AB, C), podobnie jak kultury trypolskiej na Ukrainie (A, B, C); każdy z tych etapów miał dwie fazy. Ceramika ta charakteryzuje się wazami i pucharami, misami oraz pokrywkami. Początkowo dominuje malowanie polichromiczne, później bichromiczne, a następnie (w okresie późnego eneolitu) malowanie stopniowo zastępowano odciskową techniką zdobniczą, zapożyczoną z kultur eneolitycznych stepu wschodnioeuropejskiego. Na uwagę zasługują liczne gliniane statuetki antropomorficzne i zoomorficzne, a także modele domów.

Gospodarka kompleksu Cucuteni-Trypole nadążała za rozwojem demograficznym; nastąpił wówczas wzrost rozmiarów osad. Przy ówczesnym wysuszeniu klimatu niemożliwy był dalszy rozwój ekstensywnej gospodarki rolnej, nic więc dziwnego, że pasterstwo w późnej fazie rozwojowej (IV tysiąclecie B.C.) tej kultury zaczęło

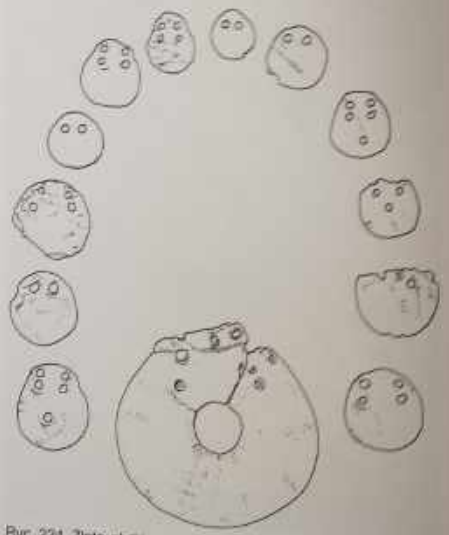
Ryc. 222. Topory miedziane z okresu kultury trypolskiej, ze skarbu odkrytego w Horodnicy nad Dniestrem [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 223. Naczynia z okresu kultury trypolskiej z miejs. Bilcze Złote, zach. Ukraina [fot. Janusz K. Kozłowski]

odgrywać coraz większą rolę. Jednocześnie coraz intensywniejsze kontakty ze środowiskiem stepowym wsch. Europy umożliwiły wprowadzenie hodowli konia i nomadycznej gospodarki pasterskiej.

Oba kompleksy: Cucuteni-Trypole i Gumelnita-Karanowo VI, reprezentują apogeum rozwoju eneolitycznych kultur Europy. Tak wysokiego poziomu nie osiągnęły jednostki występujące na obrzeżu protocywilizacji eneolitycznych: kultury środkowobałkańskie (gdzie obok kontynuacji kultury winczańskiej — faza D, występują kultury Krivodol, Bubanj-Hum i Salcuta), kultury dorzecza Cisy (→ Tiszapolgar i → Bodrogkeresztúr) oraz kultury środkowego Dunaju i wschodnich obrzeży Alp (wywodzące się z tradycji lendzielskiej). Wszystkie te kultury były silnie zakorzenione w lokalnych jednostkach neolitycznych, przyjmując jednocześnie wpływy protocywilizacyjnych centrów wschodniobałkańskich. Ze względu na eksploatację miedzi szczególne miejsce zajmuje kultura winczańska; w jej późnym etapie (D — określanym także jako Vinča-Pločnik II) pojawiły się kopalnie tego surowca w pn.-wsch. Serbii (→ Rudna Glava). Z jednostką tą wiąże się też produkcja specyficznych narzędzi miedzianych, głównie ciężkich siekier i toporów, znajdowanych w skarbach (m.in. w Pločniku, gdzie w tellu kultury winczańskiej odkryto aż cztery skarby zawierające kilkadziesiąt siekier, toporów i dłut).

Ryc. 224. Złote płytki z cmentarzyska z okresu kultury tiszapolgarskiej w Tibawie, wsch. Słowacja (wg S. Šiški)

Istotnym łącznikiem pomiędzy protocywilizacjami wschodniobałkańskimi a ośrodkami naddunajskimi są kultury: Krivodol w pn.-wsch. Bułgarii, Bubanj-Hum w Serbii i Salcuta w pd. Rumunii. W kulturach tych, podobnie jak na wsch. Bałkanach, występują ślady stałych, ufortyfikowanych osad, po których pozostały telle, jednocześnie, szczególnie w Oltenii, pojawiają się ślady tymczasowych obozowisk zakładanych w jaskiniach (np. jaskinia Hotilor w Baile Herculane, której stratygrafia jest podstawą do podziału chronologicznego eneolitu na terenie pd. Rumunii). W późnych etapach rozwojowych tych kultur (a także w kulturze Suplevac-Bakarno-Gumno-Črnobuki na terenie dawnej jugosłowiańskiej republiki Macedonii) pojawiają się typowe dla strefy stepowej elementy zdobnictwa ceramiki (np. odciski sznura), buławy kamienne oraz groby jamowe pokrywane nasypami. Jedni badacze tłumaczą to wpływami kultur ludów stepowych, które napadały na te tereny, inni, podkreślając podobne elementy w późnym etapie kultur kompleksu Gumelnita-Karanowo VI, są skłonni tłumaczyć te wpływy pokojowymi kontaktami z grupami koczowników stepu wschodnioeuropejskiego.

Od późnej fazy kultury nadcisańskiej z ceramiką biało malowaną, określaną jako Csöszhalom-Oborin, w której następnie zanika całkowicie zwyczaj malowania naczyń, rozpoczyna się eneolityczny rozwój kulturowy w dorzeczu Cisy. W drugiej połowie V tysiąclecia B.C. pojawia się na tym terenie kultura tiszapolgarska (zwana tak od wielkiego cmentarzyska w Tiszapolgar-Basatanya), której ludność stopniowo przechodzi od osiadłego trybu życia związanego z uprawą roli do koczowniczego, prawdopodobnie w wyniku przemian środowiskowych, a przede wszystkim wysuszenia i obniżenia poziomu wód gruntowych na Nizinie Węgierskiej. Zmiany zachodzą również w osadnictwie, nie wznosi się już wielkich osad na tellach; osady są rozproszone, mają mniejsze rozmiary, jest ich więcej, stają się centrami osadniczymi stają się cmentarzyska wspólne dla wielu osad zajmujących dany teren. Liczące po kilkaset grobów szkieletowych. Na cmentarzyskach tych zmarłych chowano w pozycji skurczonej na boku, a groby wyposażano głównie w naczynia i noże krzemienne. Niektóre

groby zawierały ozdoby miedziane, a nawet złote, m.in. siekieromłoty, płytki i paciorki oraz bransolety, co świadczy, że stan materialny ludności był już wyraźnie zróżnicowany. W grobach natrafiono też na konkrecje krzemienia (importowanego z doliny Dniestru), co wskazuje na pochówek rzemieślników zajmujących się obróbką surowców kamiennych.

Bezpośrednio po kulturze tiszapolgarskiej pojawiła się kultura bodrogkereszturska (od n. miejs. Bodrogkeresztúr), znana głównie z cmentarzysk; naczynia tej kultury były jeszcze mniej różnorodne, przeważały np. tzw. mleczniki (amforowate naczynia ze zwężającą się szyją, zaopatrzone w dwa uszka pod krawędzią), pozbawione z reguły ornamentów. Jedynie w późnej fazie kultury bodrogkereszturskiej pojawiają się naczynia zdobione ściegiem bruzdowym, niekiedy inkrustacją. W odróżnieniu od cmentarzysk tiszapolgarskich cmentarzyska bodrogkereszturskie są mniejsze, co może wskazywać na mniejszą liczebność grup ludności lub jej większą mobilność. Kierunek ułożenia szkieletów i wyposażenie pochówków są dość różnorodne, co może być wyrazem zróżnicowania społecznego. W niektórych grobach, np. w Majgrad i Tiszaszöllös, znajdowały się złote ozdoby. W kulturze bodrogkereszturskiej dużą rolę odgrywały bowiem ośrodki metalurgiczne, które wykorzystywały złoża miedzi i złota z terenu Słowacji i Transylwanii. W ośrodkach tych produkowano zarówno narzędzia i broń (sztylety, siekiery, siekieromłoty), jak i ozdoby miedziane (bransolety, pierścionki, płytki, zawieszki). Wpływy metalurgii bodrogkereszturskiej docierały na zachód, na tereny objęte późnymi etapami kultury lendzielskiej, jak również na północ, docierając na Śląsk i do Małopolski. W Małopolsce, w rejonie Krakowa, tworzy się lokalna grupa wyciąsko-złotnicka, która może być dowodem migracji niewielkich grup ludności bodrogkereszturskiej na obszar dorzecza górnej Wisły.

Ryc. 225. Miedziane wyroby (sztylet i bransoletki) związane z kulturą bodrogkereszturską, odkryte na cmentarzysku w Wyciązu k. Krakowa (fot. Janusz K. Kozłowski)

Ekspansje wschodnioeuropejskich ludów stepowych w eneolicie i ich znaczenie w przemianach kulturowych w dorzeczu dolnego Dunaju i na Bałkanach

Do istotnych zmian kulturowych, na progu eneolitu, dochodzi na terenach stepowych pomiędzy Karpatami i Uralem. Ludy kultur neolitycznych, które zakładały osady w dolinach wielkich rzek, łączą się, tworząc kompleksy kulturowe o znacznie większym zasięgu, które znane są prawie wyłącznie z cmentarzysk. Zmiany te spowodowane były przechodzeniem od osiadłego do nomadycznego trybu życia i związane były ze zwiększającą się rolą pasterstwa. W okresie tym nastąpiło udomowienie konia, który w późnym eneolicie stał się najwcześniej hodowanym na stepach zwierzęciem, umożliwiającym szybkie przemieszczanie się grup ludzkich na znaczne odległości.

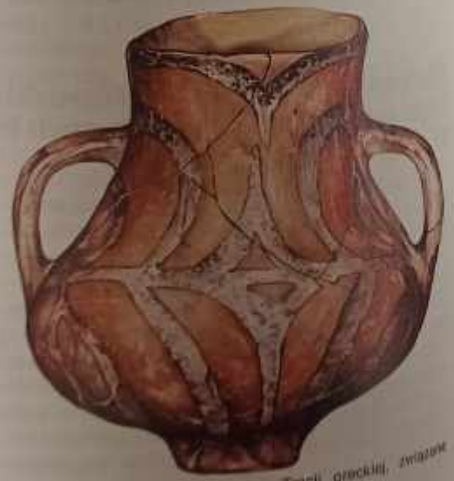
Pierwszym etapem tego rozwoju było powstanie, początkowo na obszarze zajętym przez kulturę dniepro-doniecką, tzw. kultury Średnij Stog II (n. od górnej warstwy stanowiska Średnij Stog na Ukrainie). Z okresu tej kultury pochodzą cmentarzyska występujące w dorzeczu dolnego Dniepru (→ Michajliwka), nad M. Azowskim (→ Mariupol) i położone dalej na wschód (Nowodanilowka, Petro-Swisztunowo). Cechą charakterystyczną tych cmentarzysk jest sposób chowania zmarłych — układanych w pozycji leżącej, na plecach i posypywanych ochrą. Składano ich do pojedynczych lub zbiorowych grobów, znajdujących się w zwykłych jamach grobowych, które były niekiedy zwieńczone konstrukcjami ka-

miennymi. Przykładem takiego obrządku jest cmentarzysko w Mariupolu zawierające 122 szkielety ułożone w komorze na planie prostokąta (o wymiarach 28×2 m), wyłożonej drewnem, do której sukcesywnie wkładano zmarłych. Groby te najczęściej nie zawierały żadnego wyposażenia; wyjątkowo spotyka się duże wióry lub sztylety kamienne, ozdoby kościane i miedziane oraz prawdopodobnie części uprzęży końskiej. Groby zawierające maczugi kamienne można uznać za pochówki osób o uprzywilejowanej pozycji społecznej.

Wiek jednostek kompleksu Srednij Stog II odpowiadał fazie środkowej i ewentualnie początkowi późnej fazy kultury Cucuteni-Trypole, co dokumentują przedmioty świadczące o kontaktach ludności obu kompleksów. Dopiero u schyłku kompleksu Cucuteni-Trypole (w końcu IV tysiąclecia B.C.) wraz z pojawieniem się kultury grobów jamowych dochodzi do większej unifikacji kulturowej strefy stepowej wsch. Europy, na obszarze między dolnym Dunajem a Uralem. Charakterystyczne dla tej kultury były pochówki indywidualne w jamach pod kurhanami, często zwieńczonymi kamiennymi stelami[1].

Źródłem migracji niewielkich grup ludzkich, które docierały do Bałkanów i terenów naddunajskich, był krąg kultur stepowych; migracje te miały miejsce podczas rozwoju kultury Srednij Stog II, w końcowej fazie wczesnego eneolitu (w dorzeczu dolnego Dunaju), a także w trakcie rozwoju kultury grobów jamowych — w epoce późnego eneolitu. O najazdach ludów stepowych świadczą groby lub niewielkie cmentarzyska odnalezione w Rumunii (Casimcea, Brailita) i Bułgarii (Reka Devna), wyposażone w przedmioty z miedzi i krzemienia, głównie zaś w kamienne buławy. Niektóre z grobów były znaczone znanymi z Dobrudży kamiennymi stelami. Podczas najazdów ludy stepowe mogły docierać nie tylko na obszar kultury Gumelnita-Karanowo VI, ale także do Transylwanii (cmentarzysko w Decea Muresului) i na Nizinę Węgierską (Csongrad-Kettöshalom), gdzie znaleziono długie wióry z krzemieni wschodnioeuropejskich oraz kamienne buławy. Rezultatem tych najazdów mogły być także zniszczenia i pożar, których ślady widoczne są w niektórych tellach kompleksu Gumelnita-Karanowo VI na terenie Rumunii i Bułgarii. Na obszarze kultury Cucuteni-Trypole zauważa się też inne oddziaływanie kultur stepowych: import przedmiotów ze strefy stepowej, zmianę w technologii ceramiki, jej formach i ornamentacji, co wskazuje na pokojowe relacje ludów eneolitu dolnodunajskiego i nadczarnomorskiego z plemionami stepowymi. W późnej fazie kultury Cucuteni-Trypole dochodzi do stopniowej asymilacji obrządku grzebalnego ludów stepowych przez społeczności nad dolnym Dniestrem i Bohem (tzw. grupa usatowska kultury późnotrypolskiej). Natomiast kultura Cernavoda I pojawiająca się pod koniec późnego eneolitu na terenie Dobrudży, na którym wcześniej występował kompleks kultury Gumelnita-Karanowo VI, nie ma z nim żadnych powiązań; w stanowiskach kultury Cernavoda I odkryto typową dla strefy stepowej ceramikę z domieszką tłuczonych muszli, zdobnictwo odciskane lub plastyczne oraz liczne kości zwierząt hodowanych, m.in. kości konia. Można przypuszczać, że kultura Cernavoda I była rezultatem osiedlenia się niewielkiej grupy koczowników stepowych w środowisku eneolitycznych grup z kompleksu Gumelnita-Karanowo VI.

Jest bardzo prawdopodobne, że najazdy koczowników odegrały dość istotną rolę w rozpadzie protocywilizacyjnych centrów eneolitycznych pd.-wsch. Europy. Można wręcz zaryzykować hipotezę, iż gdyby nie najazdy koczowników, które zbiegły się w czasie z niekorzystnym dla rolnictwa osuszeniem klimatu, w Europie Pd.-Wsch. powstałyby cywilizacje podobne do cywilizacji występujących na Bliskim Wschodzie, tyle, że o kilkaset lat od nich wcześniejsze.

Ryc. 226. Naczynie malowane z Tracji greckiej, związane z wpływami kultury Gumelnita-Karanowo VI

[1] Stela — pomnik grobowy z postaciami antropomorficznymi, w formie stojącej czworobocznej płyty kamiennej.

Ostatni etap eneolitu strefy bałkańsko-dunajskiej wiąże się z rozprzestrzenieniem kultur zaliczanych do kompleksu badeńskiego (n. od miejs. Baden w Austrii, w pobliżu której znajduje się jaskinia Königshöhle), którego wiek można porównywać już z cywilizacjami wczesnohelladzkiej epoki brązu na terenie Grecji. Do kultur tych zalicza się właściwą kulturę badeńską (zwaną też kulturą Pécel lub ceramiki kanelowanej), występującą na terenie Węgier, Słowacji, Austrii, Czech i Polski Pd., kulturę Cotofeni na terenie Rumunii i pn.-wsch. Bułgarii oraz kulturę Kostolac na terenie Serbii, Chorwacji i Wojwodiny. Wszystkie kultury kompleksu badeńskiego łączy przede wszystkim taka sama forma ceramiki, która ornamentacją (m.in. kanelowaniem) nawiązuje do wczesnobrązowych kultur Macedonii i Tesalii. Odkrycie w miejscowości Center na Węgrzech urn antropomorficznych w grobach ciałopalnych z okresu kultury badeńskiej, nawiązujących formą do urn twarzowych znanych ze stanowiska Troja II, stało się podstawą do wysunięcia hipotezy o bezpośredniej wędrówce ludności wczesnohelladzkiej epoki brązu z terenu zach. Anatolii do dorzecza Dunaju. Dziś hipoteza ta wydaje się wysoce przesadna; można jednak przypuszczać, że motywy ornamentacyjne kultury badeńskiej powstały pod wpływem oddziaływań helladzkich, rozprzestrzeniających się poprzez wsch. Bałkany (gdzie występują wczesnobrązowe kultury Ezero-Karanowo VII) i dorzecze dolnego Dunaju (gdzie występuje kultura Cernavoda II-III) do środkowego Dunaju. Na tym terenie początek kompleksu badeńskiego rozpoczyna się tzw. kulturą Boleraz (n. od stan. w Boleraz w zach. Słowacji).

Ryc. 227. Urna antropomorficzna z grobu 3 w Center, Węgry (wg N. Kalicza)

Rozszerzanie się kompleksu badeńskiego na północ i na zachód było wynikiem nie tyle migracji, co kontaktów sprzyjających przejmowaniu wzorców ornamentacyjnych ceramiki badeńskiej; „moda" badeńska ogarnęła wiele społeczności lokalnych, wywodzących się zarówno z podłoża lendzielskiego (Słowacja, Morawy, Czechy, Austria), jak i z podłoża kultury pucharów lejkowatych (zob. rozdz. XIX) na terenie Polski. Zjawisko to nazywane jest procesem „badenizacji" różnych kultur eneolitycznych. Do ważnych innowacji w kompleksie badeńskim można zaliczyć dość szerokie upowszechnienie obrządku ciałopalnego, pojawienie się wozów czterokołowych (ich gliniane modele znane są z grobów badeńskich np. z Budakalasz na Węgrzech), występowanie monumentalnej architektury kamiennej (np. w należącym do grupy Boleraz stanowisku Hlinsko na pn. Morawach) czy drewniano-ziemnej (Jevišovice na środk. Morawach). Wszystkie te nowości wiązać należy z wpływami helladzkiej cywilizacji epoki brązu.

Eneolit Bliskiego Wschodu i formowanie się wysokich cywilizacji na terenie Mezopotamii

Na początku VI tysiąclecia B.C. na Bliskim Wschodzie, a szczególnie na terenie wybrzeży Syrii i Cylicji, rozwijały się jednostki z ceramiką o ciemnej, gładkiej powierzchni, określaną jako DFBW (Dark face burnished ware). Na terenie pn. Syrii rozwój tych jednostek został podzielony na dwie fazy, określane jako Amuq A i B. Wpływ tej ceramiki na tereny zach. Anatolii nie został

do końca zbadany. Jest on o tyle ważny, że prawdopodobnie był impulsem do „winczanizacji" strefy bałkańsko-dunajskiej w drugiej połowie VI tysiąclecia B.C. Był to ostatni przed epoką brązu okres, podczas którego kultury Bliskiego Wschodu miały wyraźny wpływ na ośrodki bałkańskie.

Dalszy rozwój kulturowy na Bliskim Wschodzie dokonuje się dzięki ośrodkom związanym z pn. Mezopotamią (np. kultury Hassuna i Samarra, datowane na pierwszą połowę VI tysiąclecia B.C.), gdzie rozwijały się neolityczne kultury z ceramiką malowaną, wywodzące się z podłoża lokalnego neolitu preceramicznego (PPN B) oraz neolitu wczesnoceramicznego (kultura Umm Dabaghiah). W ceramice, technice budowlanej, w architekturze domów budowanych na planie prostokąta (z wyjątkiem niektórych domów w kulturze Hassuna budowanych na planie okręgu) kultury te nawiązywały do starszych tradycji neolitycznych. Kultura Hassuna miała dość prymitywne rolnictwo, jeszcze bez nawadniania, natomiast dość dobrze rozwiniętą hodowlę (głównie kóz i bydła). Można przypuszczać, że zaczyna się wówczas transhumancja[1] pomiędzy pn. Mezopotamią a pogórzem Zagrosu, gdzie pojedyncze obozowiska hassuńskie mogły być śladami wypasów letnich. W stosunku do kultury Hassuna kultura Samarra była bardziej przesunięta na południe. Zajmowała obrzeża równin aluwialnych, na których po raz pierwszy zastosowano sztuczne nawodnienie, w związku z czym wzrosła liczba gatunków roślin uprawnych. Pojawiły się nowe gatunki jęczmienia, len i rośliny strączkowe. Przykładem najstarszej sieci nawadniania są kanały równoległe do biegu Tygrysu w okolicach Choga Mami w Mandali, związane zapewne z centrum osadniczym Tell Sawwan. W hodowli wzrosła rola bydła, natomiast spadła hodowla owiec lub kóz. Rozkwitająca gospodarka ludności kultury Samarra pozwalała na zakładanie rozległych osad z dużymi budowlami, często w kształcie litery T, składającymi się z wielu pomieszczeń. W późnej fazie tej kultury (ok. 5 300 lat B.C.) rozwinęła się doskonała pod względem technologicznym i artystycznym ceramika, malowana brunatnymi kolorami na jasnym tle z motywami geometrycznymi i naturalistycznymi.

W stadium końcowym późnego neolitu (II połowa VI tysiąclecia) Mezopotamia zawdzięcza rozwój nowym centrom kulturowym wykształconym na obszarze pogranicza syryjsko-tureckiego (w górnej Mezopotamii między rzekami Balikh i Tygrysem). Jednym z nich była kultura halafska (n. od stan. El Halaf), której rozwój udokumentowany jest najlepiej w stanowisku Tell Arpachiyah nad Tygrysem. Kultura halafska przynosi nową architekturę z kolistymi, sklepionymi budowlami typu tolosów, doskonałej jakości ceramikę malowaną, zdobioną motywami naturalistycznymi i symbolicznymi, przypominającymi motywy z kultury Samarra oraz dawne motywy neolityczne z centralnej Anatolii (Chatal Hüyük), a także rozwój obsydianowego przemysłu wiórowego. Wydaje się, że kultura halafska była jednak mniej rozwinięta pod względem gospodarczym od kultury Samarra i od neolitu środkowej Anatolii. Miała bardziej prymitywne rolnictwo (nie znające jeszcze sztucznego nawadniania i nowych odmian roślin uprawnych), natomiast bardzo dobrze rozwinęło się myślistwo, czego dowodzą znalezione groty strzał, jak i kule do procy. Nie znane są przyczyny ekspansji ludności halafskiej na cały obszar Mezopotamii (łącznie z jej dolnym odcinkiem). Ludność tej kultury dotarła na południe od Tygrysu, osiągając nawet wybrzeże śródziemnomorskie (Amuq C i D w Syrii). Rozszerzanie się elementów halafskich niektórzy naukowcy próbują wyjaśniać rolą, jaką ludność tej kultury odgrywała w handlu wschodnioanatolijskim obsydianem.

Na początku V tysiąclecia B.C. nastąpiło gwałtowne załamanie się kultury halafskiej. Biorąc pod uwagę wielki teren zajęty przez tę jednostkę, załamanie to trudno tłumaczyć jedynie ekspansją kultury obeidzkiej (n. od stan. El Obeid) z terenu pd. Mezopotamii, jest bardziej prawdopodobne, że było ono spowodowane wysuszeniem klimatu, co w połączeniu z brakiem sztucznego nawodnienia doprowadziło do ograniczenia upraw i kryzysu gospodarki rolniczej. Okres ten, odpowiadający pierwszej połowie V tysiąclecia B.C., w pd.-wsch. Europie był czasem wielkiego wzrostu gospodarczego i demograficznego oraz kształtowania się podstaw kulturowych protocywilizacji eneolitycznych. Rozwijające się wówczas jednostki (np. kultury

[1] Transhumancja — forma pasterstwa polegająca na przepędzaniu trzód ustalonymi szlakami z pastwisk górskich na nizinne i z powrotem lub wędrówkach całej ludności wraz z trzodami.

Marica, Precucuteni, późny Boian) stworzyły podstawy do rozwoju eneolitycznych protocywilizacji z ceramiką malowaną. Tworzenie się podstaw protocywilizacji w Europie Pd.-Wsch. przypadało więc na okres kryzysu osadniczego i kulturowego na Bliskim Wschodzie, gdzie dopiero rozwój klasycznej fazy kultury obeidzkiej może być uważany za właściwy etap formowania się cywilizacji mezopotamskiej. Pierwsza połowa V tysiąclecia B.C. była też okresem niepokojów politycznych i kryzysu osadniczego na terenie Anatolii (także poza obszarem wpływów halafskich, np. w → Can Hassan) oraz na wybrzeżu syryjsko-cylicyjskim (w zasięgu wpływów halafskich — np. w Mersin).

Wprawdzie kultury VI i początku V tysiąclecia B.C. są na Bliskim Wschodzie zaliczane do eneolitu, ale użytkowanie miedzi na tych terenach nie jest jeszcze w pełni potwierdzone. Wyraźne cechy eneolityczne, w związku z upowszechnieniem miedzi oraz z przemianami gospodarczo-społecznymi, mają dopiero jednostki z V tysiąclecia B.C., zaliczane do kompleksu obeidzkiego. Kompleks ten był pierwszym, który powstał w pd. Mezopotamii na równinie aluwialnej Eufratu. Pierwsze fazy kompleksu obeidzkiego, określane także jako kultury Eridu i Hadżi Muhammad, miały jeszcze zasięg bardzo ograniczony i były współczesne z rozszerzaniem się kultur Samarra i halafskiej. Pełny, eneolityczny charakter miała dopiero klasyczna faza kultury obeidzkiej (określana jako etapy 3 i 4) przypadająca na okres od 4 500 do 3 700 lat B.C. Rozwijają się wówczas dwa centra tej kultury: w dolnej Mezopotamii, na jej obszarze wyjściowym, oraz centrum północne na terenie Hamrin i Asyrii. W późnej fazie kultura obeidzka rozprzestrzenia się w różnych kierunkach; na wschodzie dociera do krajów nad Zatoką Perską (dzięki nawigacji morskiej nawet do Kataru i Bahrajnu) oraz do Iranu (tzw. kultura Dalma), na zachodzie — aż do wybrzeża śródziemnomorskiego (Amuq E i Ras Shamra III C), a także do wsch. Anatolii.

Tak wielka ekspansja była możliwa dzięki ludności obeidzkiej, która potrafiła się przystosować do różnych warunków środowiskowych. Jej gospodarka obejmowała zarówno różne dziedziny zbieractwa, rybołówstwa i łowiectwa, charakterystyczne dla podmokłych równin aluwialnych, jak również hodowlę — w tym głównie bydła — oraz rolnictwo (dokumentują to głównie kamienne zbrojniki sierpów, które mogły też służyć do ścinania trzciny). Systemy uprawy na równinie aluwialnej są jeszcze słabo poznane, przypuszcza się, że były inaczej zorganizowane niż w kulturze Samarra, ponieważ tereny te wymagały nie tylko nawadniania, ale i odprowadzania okresowego nadmiaru wody celem uniknięcia zasolenia pól.

W osadach kultury obeidzkiej wykształcają się strefy użytkowe oddzielone od kultowych. Było to zwiastunem zmian w systemie organizacji społecznej, gdzie kapłani przejmują jednocześnie władzę administracyjną, co jest charakterystyczne dla wczesnodynastycznej Mezopotamii. Następuje hierarchizacja i uporządkowanie planu zabudowy, co zapoczątkowało procesy urbanizacyjne, które w pełni zakończą się dopiero w czasach sumeryjskich (kultura Uruk), w drugiej połowie IV tysiąclecia B.C. W tym czasie doszło już do załamania się ośrodków protocywilizacyjnych w Europie Pd.-Wsch.

Eneolit zachodniego basenu Morza Śródziemnego i początki kultur megalitycznych

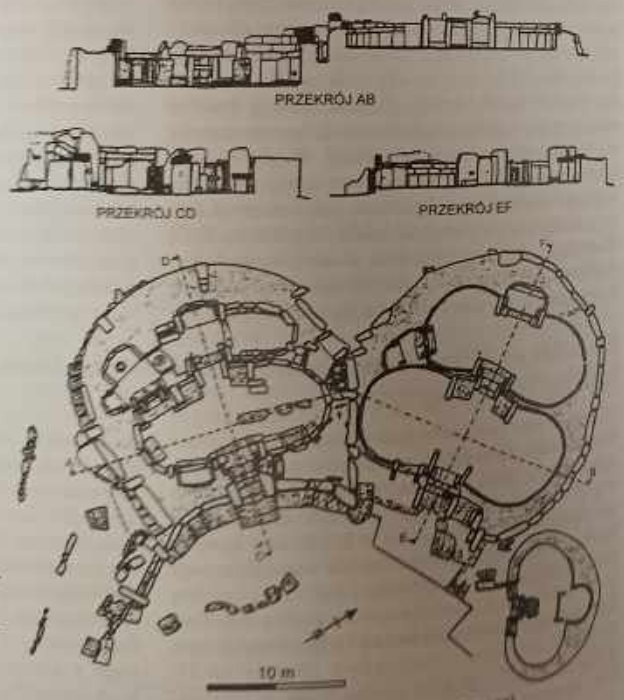
Znaczenie ośrodków eneolitycznych w dorzeczu dolnego Dunaju i na północno-zachodnich wybrzeżach M. Czarnego, a także wczesny rozwój protocywilizacji tego obszaru widoczne są szczególnie w porównaniu z kulturami basenu M. Śródziemnego. Wielki rozwój wspomnianych protocywilizacji przypada już na połowę V tysiąclecia B.C., zaś epoka miedzi na obszarze Egei i Grecji kontynentalnej była okresem stosunkowo krótkim i przypadała głównie na IV tysiąclecie B.C.; w tym czasie tylko w niewielkim stopniu wykorzystywano miedź do produkcji narzędzi. Na przykład na Krecie, w warstwach oznaczanych jako późnoneolityczne (IV tysiąclecie B.C.), tylko sporadycznie pojawiają się siekierki miedziane, a na wyspach cykladzkich (np. na Keos i Naksos) występują niezbyt liczne paciorki miedziane, srebrne i ołowiane. W Grecji kontynentalnej, głównie w północnych stanowiskach (np. w Dekili-Tash i Sitagroi), widać wyraźny wpływ eneolitu trackiego, związanego z kompleksem Gumelnita-Karanowo VI, m.in. ceramikę malowaną grafitem, której towarzyszy ceramika malowana czarną farbą na tle

czerwonym (tzw. styl Galepsos), oddziałująca na obszar kultury Rahmani w Tesalii. Ślady tej kultury (zachowane np. w warstwach tellów Pevkakia i Sesklo) świadczą o tym, że domy z apsydami budowano z cegły suszonej na słońcu. Brak natomiast lokalnej produkcji miedzi, a nieliczne wyroby z tego metalu pochodzą zapewne z ośrodków położonych na terenie kultury Gumelnita-Karanowo VI. Krótki epizod greckiego eneolitu jest jeszcze bardziej problematyczny, jeśli wziąć pod uwagę przypisywaną temu okresowi tzw. kulturę Larisa, której istnienie neguje dziś wielu badaczy, uważając ją za wcześniejszą jednostkę, współczesną z kulturą winczańsko-weselinowską na pn. Bałkanach, lub wydzielając jedynie styl ceramiczny Larisa jako ślad centralnobałkańskich wpływów późnej (eneolitycznej) fazy kultury winczańskiej.

W przeciwieństwie do drugorzędnego znaczenia obszaru egejskiego w eneolicie tereny środkowej części basenu M. Śródziemnego wykazują w tym okresie większą dynamikę rozwojową. W V i pierwszej połowie IV tysiąclecia B.C. dużą rolę odgrywał obszar M. Tyrreńskiego z Wyspami Liparyjskimi i Sycylią. Sekwencje warstw na akropolu Castello di Lipari wskazują na przejście od późnoneolitycznej kultury → Serra d'Alto, charakteryzującej się trójbarwną ceramiką malowaną, do eneolitycznej kultury Diana z monochromiczną czerwoną ceramiką, prawie pozbawioną dekoracji. W kulturze tej pojawia się miedź, o czym świadczą znajdowane w jamowych grobach kultury Diana ozdoby z miedzi, a także ślady po jej odlewaniu oraz szlaka zachowane w warstwach akropolu Castello di Lipari.

Wielki przełom kulturowy dokonuje się na wyspach M. Śródziemnego dopiero w drugiej połowie IV tysiąclecia B.C. wraz z pojawieniem się architektury megalitycznej. Początkowo były to proste groby z korytarzami wyciętymi w skale lub zbudowanymi z luźnych kamieni; potem komory te budowane były na planach bardziej złożonych i jest ich dużo więcej. Większy rozwój architektury monumentalnej nastąpił zwłaszcza na Malcie w drugiej połowie IV tysiąclecia B.C. Cechą charakterystyczną architektury maltańskiej było połączenie świątyń i mauzoleów w wielkie kompleksy, które ogradzano monumentalnymi kręgami. Budowa świątyń megalitycznych wymagała ogromnego wysiłku dużych grup ludności, które współzawodniczyły ze sobą o opanowanie stosunkowo ograniczonych zasobów naturalnych tych wysp.

Fenomen architektury monumentalnej, znanej z archipelagu maltańskiego (przede wszystkim z Malty i Gozo), jest zagadkowy, ponieważ na wyspach tych, u schyłku V i w pierwszej połowie IV tysiąclecia B.C., istniały (podobnie jak na innych wyspach zachodniej części M. Śródziemnego) wyłącznie małe groby wycięte w skale (Zebbug, Xemxija), nie zapowiadające wspaniałej architektury drugiej połowy IV tysiąclecia B.C. Architektura ta, zaliczana do fazy Ggantija

Ryc. 228. Plan świątyni megalitycznej z Mnajdry, Malta (wg J. Evansa)

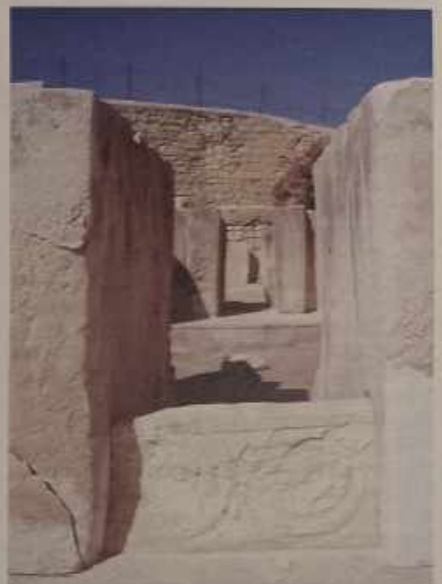
(połowa IV tysiąclecia B.C.) i tarxan (przełom IV i III tysiąclecia), jest przez niektórych badaczy łączona z wpływami epoki brązu z Bliskiego Wschodu. Z drugiej strony wielu naukowców kładzie nacisk na odrębny charakter architektury maltańskiej, podkreślając, że izolacja społeczności tych wysp była przyczyną oryginalnego rozwoju struktur społeczno-religijnych.

Elementy architektury megalitycznej pojawiają się na Korsyce i Sardynii, w niektórych częściach Włoch, pd. Francji, a przede wszystkim w Hiszpanii, docierając do obszarów o lokalnych tradycjach neolitycznych. Można przypuszczać, że zjawisko to było związane bardziej z rozprzestrzenianiem się specyficznego systemu wierzeń, mitów i kosmogonii niż z migracją ludności.

Drugim po Malcie ważnym centrum architektury megalitycznej było Pobrzeże Almerskie w pd. Hiszpanii (kompleks → Los Millares). Jeśli jednak megality maltańskie miały przede wszystkim charakter świątyń, to architektura hiszpańska miała głównie charakter obronny. W obrębie murów zewnętrznych występowały jednak liczne konstrukcje będące grobami i świątyniami, budowane na planie okręgu. Ludność wznosząca te budowle zajmowała się coraz bardziej pasterstwem i łowiectwem niż uprawą roli, co można wiązać z postępującym wysusza-

Ryc. 229. Trzyczęściowy ołtarz ze świątyni megalitycznej z miejscowości Ggantija na wyspie Gozo [fot. Artur Anuszewski]

Ryc. 231. Zdobiony spiralami ołtarz świątyni megalitycznej z Hal Tarxan na Malcie [fot. Artur Anuszewski]

Ryc. 230. Widok ogólny świątyni megalitycznej Hagar Kim na Malcie, faza Tarxan [fot. Artur Anuszewski]

niem się wybrzeża śródziemnomorskiego Hiszpanii w IV tysiącleciu B.C. Podobne centra z architekturą megalityczną powstały też w Portugalii, a przede wszystkim na terenie Estramadury (→ Zambujal) oraz na Korsyce (Bisughje koło Sartène) i na Balearach (tzw. talayotes).

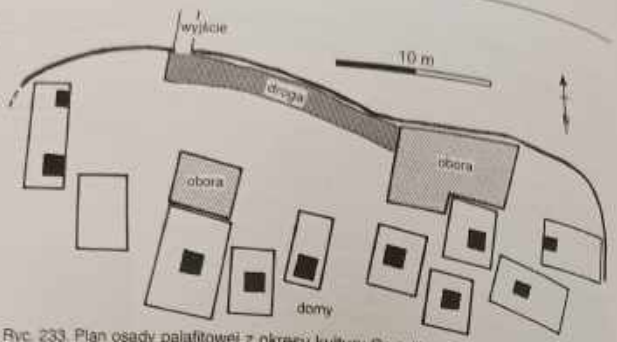
Powodem stopniowego zaniku śródziemnomorskiej architektury megalitycznej była sprzeczność pomiędzy wymagającą wielkich nakładów i współdziałania dużych grup ludzkich architekturą kamienną a systemami gospodarczymi, które faworyzowały ruchliwość grup ludzkich, szczególnie w warunkach niekorzystnych zmian klimatycznych wywołanych wysuszeniem klimatu.

Na przełomie IV i III tysiąclecia B.C., w zachodnich krajach śródziemnomorskich, rozpowszechnia się nowa jednostka — kultura pucharów dzwonowatych — która przez następne tysiąclecie ogarnie olbrzymie obszary od Atlantyku do środkowego Dunaju. Była ona efektem migracji niewielkich grup pasterzy i myśliwych, której wyjściowym terenem był Półwysep Iberyjski, a szczególnie obszar kultur Los Millares i Villa Nova de São Pedro, zakorzenionych w tradycji megalitycznych jednostek śródziemnomorskiego eneolitu.

Sekwencję eneolityczną na terenie pn. Włoch rozpoczyna kultura naczyń z czworokątnym wylewem, która jest niewątpliwym dowodem kontaktów z jednostkami naddunajskimi na przełomie neolitu i eneolitu. Jak wskazuje stratygrafia jaskini Arene Candide w Ligurii oraz otwartego

Ryc. 232. Naczynia z czworokątnym wylewem z pn. Włoch (fot. Janusz K. Kozłowski)

Ryc. 233. Plan osady palafitowej z okresu kultury Cortaillod, Thayngen-Weier k. Schaffhausen, Szwajcaria

stanowiska Isolino di Varese, bezpośrednio z tej kultury wyrasta kompleks Lagozza, dominujący w eneolicie pn. Włoch i tworzący stopniowo wokółalpejski zespół kultur określany jako Cortaillod-Chassey-Lagozza (dwie pierwsze jednostki obejmują tereny Szwajcarii i Francji).

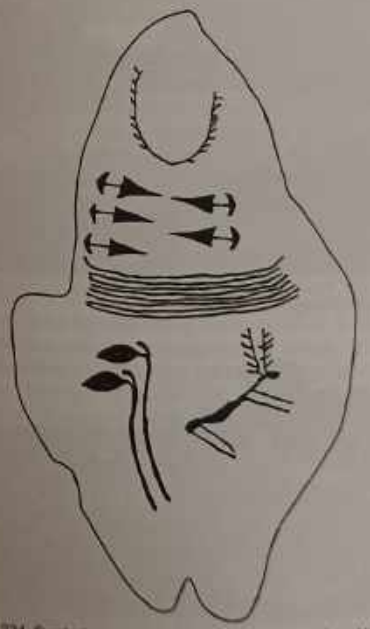
Wraz z wykształceniem się zespołu Cortaillod-Chassey-Lagozza wokół zach. Alp zanika ceramika zdobiona motywami rytymi, która zostaje zastąpiona ceramiką ciemną, o gładkiej powierzchni, prawie pozbawiona ozdób (głównie były to miski, kubki i puchary, niekiedy z uszkami tunelowymi). Ludność tej kultury z terenów podgórskich wokół Alp i Apeninów (włączając Toskanię, Lombardię i Emilię) zamieszkiwała jaskinie i brzegi jezior. Osady na brzegach jezior określane są często niesłusznie jako palafitowe; w rzeczywistości były budowane na podmokłych wybrzeżach jezior, nie zaś na palach ponad lustrem wody. Niewiele wiadomo o obrządku pogrzebowym kultury Lagozza, podobnie jak i kultur → Chassey i Cortaillod, poza tym, że w tych dwóch ostatnich kulturach występowały już groby skrzyniowe, znane np. z rejonu Jez. Genewskiego i z Valais.

Gospodarka tych 3 kultur wskazuje na znaczną rolę rolnictwa i stabilność sieci osadniczych. Po zbadaniu poszczególnych warstw nadjeziornych osad, np. → Egolzwil 4, → Burgaschisee-Sud i → Twann w Szwajcarii, okazało się, że powtarzały się w nich plany zabudowy mieszkalnej i gospodarczej; w osadach tych znaleziono także ślady platform i wykładanych drewnem ścieżek. Stopniowo penetrując regiony górskie, ludność zespołu kultur Cortaillod-Chassey-Lagozza stworzyła oryginalny styl alpejskiej sztuki

skalnej, głównie z rejonu Valcamonica. Sztuka ta rozwijała się aż do epoki brązu.

Ze wszystkich jednostek omawianego kompleksu najszerszy zasięg miała kultura Chassey; obejmowała ona przyalpejską strefę Francji i sięgała do Basenu Paryskiego na północnym zachodzie i do Pirenejów na południowym zachodzie. Niezależnie od istotnego znaczenia elementów północnowłoskich w genezie tej jednostki znaczną rolę musiało też odgrywać lokalne podłoże neolityczne.

Na terenie Francji pojawienie się na przełomie neolitu i eneolitu kultury Chassey prowadzi do wyjątkowej unifikacji kulturowej. Budowane są w tym okresie wielkie (o powierzchni dochodzącej do 15, a nawet 30 ha) fortyfikacje drewniano-ziemne, głównie w zach. Akwitanii, np. w Vieil-Auzay w Wandei lub w Sandun nad dolną Loarą. Gospodarka opierała na rolnictwie (zboża, rośliny strączkowe), hodowli (z dominacją bydła) i myślistwie. Z okresem kultury Chassey wiąże się znaczne rozszerzenie stref eksploatowanych przez człowieka, ingerencja w środowisko (przede wszystkim wycinanie lasów) oraz penetracja rejonów górskich. Kompleks Chassey-Cortaillod-Lagozza charakteryzował się też znaczną stabilnością sieci osadniczych. Mało wiadomo jeszcze o typach domostw kultury Chassey (poza regionem jezior alpejskich, gdzie występują domy drewniane o konstrukcji zrębowej), więcej natomiast wiadomo o pochówkach. Część grobów była megalityczna, zmarłych chowano w skrzyniach kamiennych. Pojawiają się też zbiorowe groby w jaskiniach, o ubogim wyposażeniu oraz rzadko pojedyncze groby bogato wyposażone, tzw. książęce, jak np. grób z → Saint-Michel-du-Touch nad górną Garonną.

Ryc. 234. Symboliczne ryty na płycie kamiennej z rejonu Valcamonica, pn. Włochy (wg E. Anatiego)

Kultura Chassey miała wyspecjalizowane grupy rzemieślników zajmujące się eksploatacją krzemienia w podziemnych kopalniach (występują one zarówno w Basenie Paryskim, jak i na terenie gór Jura), co było typowe dla eneolitu.

Początek późnego eneolitu na obszarze pn. Włoch, Francji i Szwajcarii charakteryzował się większą mobilnością grup ludzkich, które poruszały się na przełomie IV i III tysiąclecia B.C. w obrębie stosunkowo niewielkich regionów. Wynikiem tego było powstanie na terenie pn. Włoch kultury Remedello, we Francji Pd. wielu lokalnych jednostek, np. Ferrières i Fontbouisse w Langwedocji, Couronne w Prowansji, kultur → Artenac i → Peu Richard w środkowej Francji, a we Francji Pn. kultury Seine-Oise-Marne. W kulturach tych pojawia się duża liczba wyrobów miedzianych, stąd większość badaczy przypuszcza, że pochodzą z eneolitu (chalkolitu), a na podstawie małej liczby wyrobów miedzianych w kulturze Chassey część autorów zalicza tę jednostkę do późnego neolitu.

Wyraźnym symptomem wzrostu ruchliwości społeczeństw w tym okresie była transalpejska wymiana surowców, której spektakularnym dowodem jest „człowiek z lodowca", odkryty w 1991 roku w Hauslabjoch koło Tisenjoch w Alpach Tyrolskich (3 200 m n.p.m.), na granicy Włoch i Austrii. Niezależnie od tego, czy był to handlarz pośredniczący w wymianie pomiędzy obiema stronami Alp, myśliwy czy szaman — znaleziska te dowodzi systematycznych kontaktów między ludnością zamieszkującą tereny po obu stronach Alp w drugiej połowie IV tysiąclecia B.C. Kontakty te miały miejsce pomiędzy środowiskiem kultury Remedello w pn. Włoszech (w wyposażeniu „człowieka z lodowca" znaleziono miedzianą siekierę z kręgu tej jed-

nostki) i kultury → Mondsee (ewentualnie → Altheim) po północnej stronie Alp austriackich. Kultury Mondsee i Altheim powstawały na obrzeżach jezior alpejskich pod wpływem oddziaływań naddunajskich.

Odrębny ośrodek rozwoju konstrukcji megalitycznych znajdował się na terenie Bretanii. Na obszarze tym ewolucja konstrukcji megalitycznych przebiegała od niewielkich grobów na planie okręgu, o ścianach układanych z luźnych bloków, poprzez groby skrzyniowe z płyt kamiennych, często z korytarzem, aż do grobów korytarzowych pod kurhanami lub nasypami kamiennymi (cairn), otaczanymi kręgami wielkich bloków. Konstrukcje takie są znane z Bernanez, Carn w Ploudalmezeau i na wyspie Guennoc (departament Finistère). Tradycja kontynuowana była podczas całego V tysiąclecia B.C. w Bretanii i na wyspach kanału La Manche (Jersey). W następnej fazie, w trakcie IV tysiąclecia B.C., nasypy stają się bardziej wydłużone i są oznaczane menhirami; pojawiają się też typowe dolmeny z gigantycznych bloków (→ Locmariaquer w Morbihan; „Table des Marchands" oraz menhir „Men-er-Hrag" o wadze ponad 350 ton). W rezultacie nowych datowań całkowicie zarzucono hipotezy objaśniające szerzenie się budownictwa megalitycznego w sposób dyfuzjonistyczny. Każde z wielkich centrów megalityzmu: środkowośródziemnomorskie, centra iberyjskie, bretońskie i północnoeuropejskie, powstawało niezależnie.

Ryc. 236. Grób dolmenowy z okolic Carnac, Bretania, Francja [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 237. Płyta pokrywająca grób dolmenowy, Locmariaquer, Bretania, Francja [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 238. Aleja menhirów z okolic Carnac, Bretania, Francja [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 235. Rekonstrukcja ubioru „człowieka z lodowca"

Eneolit Azji Centralnej i Wschodniej

Oddziaływania bliskowschodniego centrum neolityzacji dotarły na teren Azji Środkowej w postaci tzw. kultury dżejtuńskiej, która pojawiła się na terenie Turkmenistanu w VI tysiącleciu B.C. Kultura ta (znana przede wszystkim ze stanowiska Dżejtun koło Aszchabadu) charakteryzowała się prostokątnymi domami budowanymi z cegły suszonej na słońcu, ceramiką malowaną ze wzorami geometrycznymi oraz mikrolitycznym przemysłem kamiennym, wywodzącym się z tradycji mezolitu strefy nadkaspijskiej. Gospodarka opierała się na uprawie jęczmienia i pszenicy. Zasięg tej kultury obejmował tereny podgórskie masywu Kopet-Dag oraz obrzeża pustyni Kara-Kum. Kultura dżejtuńska stała się podstawą do rozwoju kultury Anau na tym terenie.

Początki kultury Anau przypadają na przełom VI i V tysiąclecia B.C., a główny rozwój na czasy od V do III tysiąclecia B.C. Badany jeszcze na początku tego wieku tell Anau (północne stoki gór Kopet-Dag) składał się m.in. z dwóch warstw (Ia i Ib), reprezentujących początkowy okres rozwoju kultury Anau. W fazie najwcześniejszej występuje ceramika zdobiona ornamentami geometrycznymi malowanymi kolorem brunatnym na tle żółtym, mikrolityczne przemysły kamienne z pewnymi cechami tradycji dżejtuńskiej, gładzone siekiery oraz pierwsze wyroby miedziane, nawiązujące do początku eneolitu na terenie Iranu (kultura Sialk I). Faza następna, znana też z nowszych badań w Namazga-Depe, wiąże się z rozwojem demograficznym, którego efektem było powiększenie się powierzchni osad nawet do 10 ha. Ceramika nadal jest malowana kolorem brunatnym, ale na tle czerwonym, pojawiają się też pierwsze figurki gliniane. Faza następna znana z młodszej warstwy (II) w Namazga-Depe ma bardziej zróżnicowaną ceramikę: na zachodzie Turkmenistanu polichromowaną z ornamentami nadal geometrycznymi, natomiast na wschodzie Turkmenistanu raczej monochromiczną. W przemysłach kamiennych pojawiają się grociki trzonieczkowate obrabiane retuszami powierzchniowymi. Obok domów prostokątnych występują domy okrągłe, budowane nadal z cegły suszonej na słońcu. Nasilają się kontakty z Iranem, czego dowodem jest pojawienie się wyrobów ze złota oraz paciorków z lazurytu i turkusu. W końcowej fazie eneolitu znów występuje ceramika malowana (tzw. styl Geoksjur) z dominującymi motywami krzyża. Społeczeństwa tej fazy cechuje wyższy stopień organizacji; powstaje sieć kanałów nawadniających oraz centra ceremonialne z sanktuariami i ołtarzami ofiarnymi. Już na początku epoki brązu społeczeństwa te osiągają poziom rozwoju porównywalny z protodynastycznymi kulturami Sumeru i Elamu.

Na terenie Dalekiego Wschodu w VI tysiącleciu B.C. dochodzi do unifikacji kulturowej związanej z szerzeniem się kultury Yangshao (n. od stan. Yangshaocun lub Yang-chao-tsouen w prowincji Henan). Kultura ta charakteryzuje się stopniową stabilizacją lokalnych systemów osadniczych neolitycznych społeczeństw rolniczo-hodowlanych, dotychczas jeszcze półosiadłych. W gospodarce dominowała hodowla psa, świni i kury. Lokalnie (np. w Ching-tsua w prowincji Shanxi) pojawia się hodowla bydła i owcy. Niektórzy badacze wiązali genezę kultury Yangshao z wpływami z Azji Środkowej, co nie zostało potwierdzone całkowicie, mimo podobieństwa ceramiki malowanej pochodzącej z obu tych regionów. Rolnictwo polegało głównie na uprawie prosa i wypalaniu lasów pod uprawę. Z innych roślin uprawnych wymienić należy przede wszystkim konopie, służące do produkcji tkanin, a tym samym przyczyniające się do rozwoju tkactwa; nieco później, ale jeszcze przed początkiem epoki brązu, pojawiła się produkcja jedwabiu. Rozwijała się też uprawa przydomowa, przy użyciu narzędzi ogrodniczych, niektórych jarzyn, głównie kapusty chińskiej. Obok rolnictwa, szczególnie w latach gorszych urodzajów, duże znaczenie miało zbieractwo roślinne oraz rybołówstwo. Ludność tej kultury zajmowała się także polowaniami, szczególnie na małe ssaki i ptaki, czego dowodem są odnalezione pociski do proc i grociki do strzał.

Cechą wyróżniającą kulturę Yangshao jest przede wszystkim wysoki poziom produkcji ceramicznej, kontrastujący z ceramiką neolityczną. Była to ceramika produkowana w wyspecjalizowanych pracowniach, wypalana w temperaturze do 1 000°C i doskonała pod względem przygotowania masy ceramicznej. Ceramika ta pojawia się już w najwcześniejszych stanowiskach kultury Yangshao, np. w Beiligang (prowincja Henan), w Cishan (prowincja Habei) i w Laoguantei (prowincja Shanxi). W miarę rozwoju tej kultury wzbogaca się repertuar form, początkowo ograniczony do mis, pucharów i naczyń butelkowatych. Ceramika ta, przed wypaleniem, była pokrywana motywami geometrycznymi, głównie spiraloidalnymi, malowanymi kolorem czerwonym, brunatnym i czarnym. Dopiero na początku epoki brązu — w III tysiącleciu B.C. — obserwuje się stopniowe przejście od ceramiki malowanej do ceramiki o czarnej, błyszczącej powierzchni, charakterystycznej dla kultury Longshan.

Rozdział XIX

MEZOLIT CERAMICZNY, NEOLIT I ENEOLIT PÓŁNOCNEJ EURAZJI

Janusz K. Kozłowski

W połowie V tysiąclecia B.C., kiedy w Europie Pd. zaczyna się epoka miedzi, na Niżu Zachodnioeuropejskim kończy się koegzystencja ludów neolitycznych o gospodarce wytwórczej i ludów mezolitycznych o gospodarce przyswajającej. Obszary, na których wyspowo rozłożone były regiony podlegające neolityzacji na skutek rozprzestrzeniania się neolitu wstęgowego (naddunajskiego), podlegają powszechnej neolityzacji dzięki gospodarce neolitycznej, która wówczas była już lepiej przystosowana do warunków nizowych i zdecydowanie bardziej konkurencyjna wobec gospodarki ludów mezolitycznych. W efekcie, w zachodniej i centralnej części Niżu Zachodnioeuropejskiego, kończy się proces akulturacji ludów mezolitycznych. Zmiany te przypadają na okres odpowiadający początkowi epoki miedzi na południu i mają wiele cech wspólnych z eneolitem pd.-wsch. Europy, łącznie ze sporadycznym pojawianiem się wyrobów miedzianych na Niżu Zachodnioeuropejskim w drugiej połowie V tysiąclecia B.C.

Inaczej przedstawia się sytuacja na Niżu Wschodnioeuropejskim i niemal na całym obszarze pn.-wsch. Europy. Na tych terenach, mimo pojawienia się ceramiki jeszcze na przełomie VI i V tysiąclecia B.C., nadal dominuje gospodarka przyswajająca. W związku z tym ludy leśnej strefy pn.-wsch. Europy zaliczane są do specyficznej formacji określanej jako mezolit ceramiczny lub paraneolit. Dopiero w III tysiącleciu B.C. przenikają na te tereny niektóre elementy hodowli, a jednocześnie zmienia się sama gospodarka zbieracko-łowiecko-rybacka. Także północna część Azji zachowuje znacznie dłużej gospodarkę przyswajającą, która u reliktowych społeczeństw myśliwskich przetrwała miejscami nawet do czasów współczesnych.

Niż Zachodnioeuropejski

Osadnictwo kultury ceramiki wstęgowej rytej, a następnie kłutej i pokrewnych jej jednostek, często wywodzących się z podłoża lendzielskiego, miało charakter wyspowy; było ograniczone głównie do bardziej gliniastych gleb (np. na terenie Kujaw w Polsce). Pozostałe obszary zajmowały grupy mezolityczne wywodzące się z tradycji Maglemose lub należące do kultury Ertebölle. Ludność tej ostatniej jednostki, związana głównie z obszarem pn. Niemiec, Danii i częściowo Polski Pn.-Zach., pomimo gospodarki zbieracko-łowiecko-rybackiej przyswoiła sobie niektóre elementy kultury neolitycznej (np. ceramikę), co świadczy o kontaktach tej ludności z grupami neolitycznymi związanymi z kręgami rössenskim i lendzielskim.

Niezależnie od tak zróżnicowanego podłoża, w pierwszej połowie IV tysiąclecia B.C. (a według nielicznych dat może nawet 500 lat wcześniej), na znacznym obszarze — od Jutlandii po Kujawy — pojawiła się nowa jednostka kulturowa, początkowo dość uboga pod względem zasobu form ceramiki, określana jako kultura pucharów lejkowatych. Najwcześniejsza faza (A) tej jednostki występuje zarówno na terenie pn. Niemiec i Danii, gdzie może być wynikiem ewolucji mezolitycznej kultury Ertebölle, jak również na Kujawach, gdzie zapewne jest rezultatem wewnętrznych przekształceń lokalnych grup o tradycji lendzielskiej. Pomimo tej złożonej genezy ludność kultury pucharów lejkowatych szybko opanowała i ujednoliciła obraz kultury Niżu Zachodnioeuropejskiego i wyżyn zachodnio- i środkowoeuropejskich, aż do Holandii na zachodzie, Ukrainy na wschodzie, pd. Skandynawii na północy oraz Moraw i Czech na południu. Na całym tym terenie występują bardzo podobne formy ceramiczne (puchary, amfory, kubki, butelki i placki gliniane), podobne motywy zdobnicze (odciskane ornamenty słupkowe, zdobienia plastyczne), a także pochówki z elementami megalitycznymi w postaci dolmenów, grobów korytarzowych oraz długich nasypów (tzw. grobowców kujawskich) obstawianych kamieniami, niekiedy z wewnętrznymi konstrukcjami drewnianymi i długimi nasypami kurhanowymi obłożonymi drewnem. Pochówki z elementami megalitycznymi nie występują w najstarszej fazie kultury pucharów lejkowatych; pojawiają się one dopiero w końcu IV tysiąclecia i na przełomie IV i III tysiąclecia, być może pod wpływem zachodnich, nadatlantyckich centrów kultur megalitycznych.

Niezależnie od elementów wspólnych wielki obszar kultury pucharów lejkowatych można podzielić na cztery grupy regionalne. Grupy

Ryc. 239. Puchar lejkowaty — z grupy południowej kultury pucharów lejkowatych z Krakowa-Nowej Huty
[fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 240. Grób megalityczny pokryty prostokątnym kurhanem ziemnym — południowa grupa kultury pucharów lejkowatych, znalezisko w Kormanowicach 35 k. Lublina. A — na głębokości 10 cm, B — na głębokości 50 cm. 1 — kamienie, 2 — kości, 3 — plama ogniskowa. Wg J. Nogaj

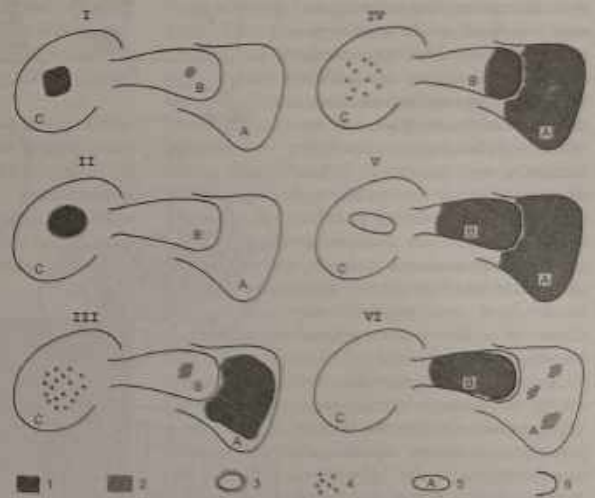

Ryc. 241. Trapezowaty zarys konstrukcji drewnianej uznawany za dom z okresu kultury malickiej. W rzeczywistości może być również zarysem nasypu kurhanowego grobu kultury pucharów lejkowatych, Niedwiedź k. Proszowic, Polska Pd.
[fot. Barbara Burchard]

północna i zachodnia charakteryzują się najbardziej klasycznymi elementami architektury megalitycznej, natomiast wschodnia — długimi nasypami na grobowcach, prawdopodobnie nawiązującymi do architektury długich, trapezowatych domów naddunajskich. W grupie południowej, zwanej też morawsko-śląską, występują pierwsze pochówki ciałopalne, często znajdujące się pod kurhanami. Grupa południowo-wschodnia, żyjąca na terenie Małopolski i Ukrainy Zach., stosowała również elementy architektury megalitycznej, zastępowała je jednak elementami drewnianymi, np. palisadami wokół długich nasypów grobowych. Grupa południowo-wschodnia opanowała złoża krzemienia nad środkową Wisłą i nad Kamienną, stwarzając jeden z największych w Europie ośrodków produkcji kamiennych wiórów i siekier (m.in. z podziemną kopalnią w → Krzemionkach Opatowskich koło Ostrowca Świętokrzyskiego). Grupa ta utrzymywała też intensywne kontakty z eneolitycznymi kulturami dorzecza Dniestru (Cucuteni-Trypole), skąd docierały nie tylko do niej, ale także do innych grup kultury pucharów lejkowatych wyroby z krzemienia naddniestrzańskiego i miedzi.

Na swych południowych peryferiach kultura pucharów lejkowatych stworzyła specyficzne jednostki kulturowe, które częściowo były wynikiem kontaktów z grupami późnolendzielskimi, takie jak → Gatersleben w Niemczech Wsch. i kultura jordanowska (od m. Jordanów na Dolnym Śląsku) w Czechach i na Śląsku. W efekcie powstały oryginalne jednostki, np. kultury: baalberska (n. od miejs. Baalberg) i salzmündzka (n. od miejs. Salzmünde) we wsch. Niemczech.

Powstanie i prężny rozwój kultury pucharów lejkowatych były wynikiem transformacji gospodarczo-społecznych charakterystycznych dla eneolitu europejskiego niezależnie od częstotliwości występowania wyrobów miedzianych. Transformacje te dotyczyły głównie wprowadzenia ekstensywnej gospodarki rolnej, dzięki zwiększeniu areału gruntów ornych, uprawie roli opartej na rolnictwie sprzężajnym, wykorzystaniu zwierząt do transportu i wynalezieniu wozu na kołach, a także powstania centrów władzy, których wyrazem mogły być groby megalityczne na północy, natomiast ufortyfikowane osady na południu. Rozwijał się podział pracy, którego wyrazem były wyspecjalizowane osady,

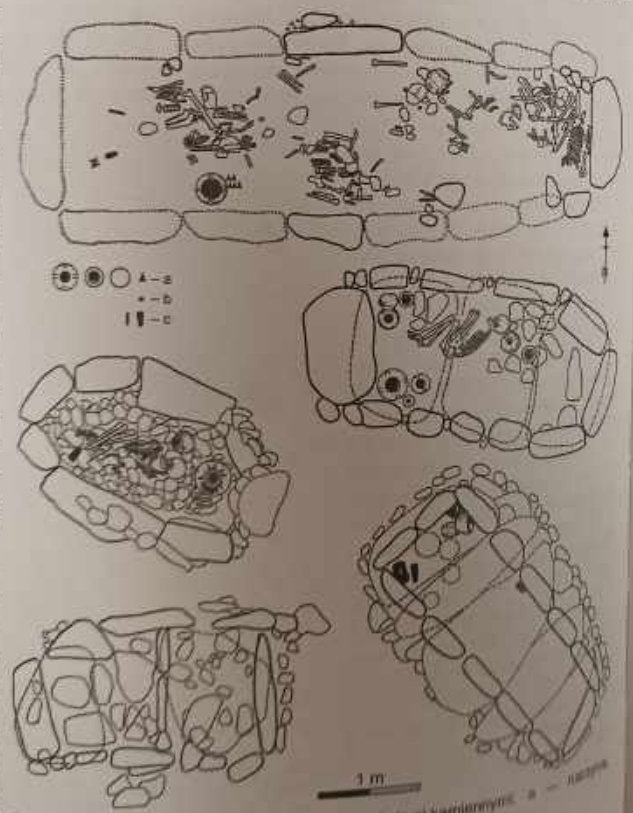
Ryc. 242. Plan osady wielofazowej w Broncicach k. Kazimierzy Wielkiej, Polska Pd. I — wczesna faza kultury pucharów lejkowatych; II — osiedle z okresu kultury ceramiki biało malowanej (lendzielsko-polgarskiej); III — klasyczna faza kultury pucharów lejkowatych; IV-VI — późna faza kultury pucharów lejkowatych z elementami badeńskimi (wg J. Kruka); 1 — podstawowy zasięg obszaru osad, 2 — strefy działalności gospodarczej w sąsiedztwie osady, 3 — fortyfikacje (rów i palisada), 4 — cmentarzyska, 5 — rejony geomorfologiczne stanowiska, 6 — rów otaczający osadę

związane np. z obróbką krzemienia, oraz intensyfikowała wymiana. Zmiany te doprowadziły do opanowania części Niżu Zachodnioeuropejskiego, dotychczas nie objętej osadnictwem neolitycznym, oraz do eksploatacji nowych terenów, także w obrębie wyżyn lessowych. Na południowych i zachodnich obrzeżach kultury pucharów lejkowatych istniała cała mozaika różnych jednostek kulturowych, których wzajemne stosunki nie zawsze musiały być pokojowe, czego dowodem może być obecność fortyfikacji i występowanie śladów gwałtownej śmierci nieraz wielu mieszkańców tych osad.

W podobny sposób jak kultura pucharów lejkowatych (powstała na podłożu lokalnych grup lendzielskich w Europie Środkowej) tworzy się w zachodniej części Niżu Zachodnioeuropejskiego (Nadrenia, Belgia) kultura michelsberska (n. od miejs. Michelsberg w zach. Niemczech) — powstała na podłożu grup epirösseńskich, również wywodzących się z tradycji naddunajskiej. Jednostka ta, podobnie jak kultura pucharów lejkowatych, w drugiej połowie IV tysiąclecia B.C. znacznie rozszerza swój zasięg i nabiera wielu cech typowych dla eneolitu, np. osady wznoszone były na naturalnie obronnych wyniosłościach (często dodatkowo zabezpieczane rowami i palisadami), wzrastały rozmiary osad (nawet do 1 km długości i 840 m szerokości, np. w Urmitz koło Koblencji nad Renem), rozwijało się podziemne górnictwo krzemienia z wyspecjalizowanymi grupami rzemieślników oraz pojawiły się zbiorowe groby z elementami konstrukcji kamiennych.

Kultura michelsberska, ze swoją charakterystyczną ceramiką w postaci pucharów tulipanowatych i naczyń zdobionych ornamentami listw plastycznych, utrzymywała kontakty z kręgiem kultury pucharów lejkowatych, jak również brała udział w formowaniu się grup mieszanych z elementami kultury Cortaillod na przedpolu pn. Alp (m.in. grup → Pfyn, → Schussenried i → Münchshöfen).

Pod koniec IV tysiąclecia B.C. kultury pucharów lejkowatych i michelsberska zostały zastąpione przez nowe, późnoeneolityczne jednostki kulturowe. Na terenie zajętym przez kulturę pucharów lejkowatych powstaje kultura amfor kulistych, która swoimi korzeniami tkwi we wschodniej grupie pucharów lejkowatych. Przebieg tej transformacji kulturowej jest dość trudny do wyjaśnienia. Najprawdopodobniej mamy do czynienia z powstaniem, na marginesie osiadłej ludności kultury pucharów lejkowatych, małych grup ludności utworzonych z osobników nie mogących się przystosować do reguł życia w grupach osiadłych, preferujących bardziej ruchliwy tryb życia, oparty głównie na pasterstwie. Grupy te charakteryzuje kultura materialna kontynuująca tradycje pucharów lejkowatych, jednak znacznie uboższa pod względem zasobu form ceramiki (głównie amfory i misy z ornamentyką odciskaną, częściowo wywodzącą się z tradycji pucharów lejkowatych) i narzędzi kamiennych (głównie siekiery i topory). Także w obrządku grzebalnym kontynuowane są niektóre tradycje „pucharowe": przeważają groby pojedyncze, zmarli chowani byli w jamach, często w skrzyniach, ewentualnie w obstawach kamiennych w pozycji skurczonej. Właśnie groby są głównymi archeologicznymi śladami tej kultury; mniej śladów pozostało po osadach, ponieważ członkowie tej jednostki tworzyli głównie tymczasowe obozowiska na piaszczystych wydmach, rzadko z bardziej stałymi konstrukcjami mieszkalnymi. Kultura amfor kulistych szybko rozprzestrzeniła się z międzyrzecza dolnej Odry i Wisły na tereny rozciągające się od środkowych Niemiec do Wołynia i od Szlezwika-Holsztynu do Czech, a na południowym wschodzie nawet do Mołdawii.

Ryc. 243. Groby kultury amfor kulistych z konstrukcjami kamiennymi: a — ludzkie, b — wyroby miedziane, c — siekiery i topory kamienne

Osadnictwo kultury amfor kulistych stopniowo stabilizuje się na niektórych terenach dzięki bliskim kontaktom z osiadłą ludnością lokalną (pierwsza połowa III tysiąclecia B.C.). Tworzą się wówczas mieszane grupy ludności: kultury amfor kulistych i kultury badeńskiej w Małopolsce oraz w Czechach, a kultury amfor kulistych i kultury bernburskiej (od m. Bernburg) w Niemczech.

Na obszarach zajętych przez kulturę amfor kulistych jeszcze raz, na początku drugiej połowy III tysiąclecia B.C., dojdzie do przejścia od bardziej stabilnych struktur osadniczych rolniczo-hodowlanych do mobilnych struktur pasterskich. Taki właśnie charakter będzie miał proces formowania się kultury ceramiki sznurowej, który przebiegał będzie jeszcze szybciej i w fazie tzw. paneuropejskiej ogarnie większe terytorium niż kultura amfor kulistych. Zasięg wczesnej ceramiki sznurowej był jeszcze większy, jeśli włączyć do niej także tzw. kulturę grobów jednostkowych (Einzelgrabkultur), obejmującą pn. Niemcy, Danię, pd. Skandynawię, a nawet kraje wschodniobałtyckie. Strukturalne i typologiczne związki kultury grobów jednostkowych z ceramiką sznurową, jak również z kulturą pucharów lejkowatych (przede wszystkim grupą północną) wskazują, że proces genezy ceramiki sznurowej był bardzo złożony. Być może poszukiwanie jednego centrum wyjściowego dla powstania paneuropejskiego horyzontu ceramiki sznurowej nie jest uzasadnione, a kompleks paneuropejski powstał równocześnie w kilku ośrodkach.

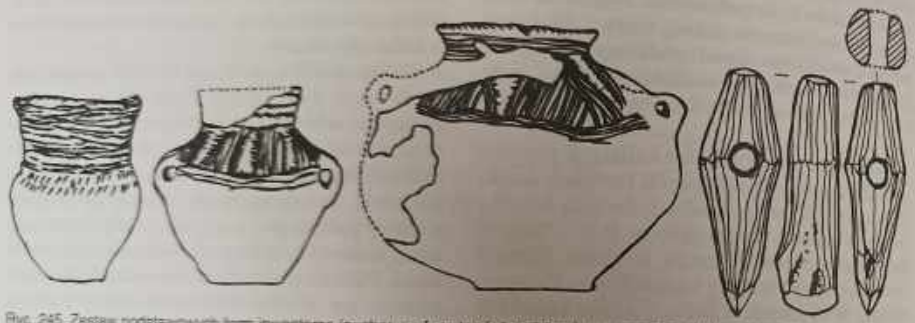
Ryc. 244. Kurhan wczesnego (środkowoeuropejskiego) horyzontu ceramiki sznurowej [fot. Jan Machnik]

Cechą charakterystyczną kultury grobów jednostkowych były pochówki pojedyncze, prawie wyłącznie szkieletowe, w których zmarłych składano w małych, kamiennych skrzyniach, drewnianych komorach lub kłodach. Występują też pochówki bezpośrednio w jamach grobowych, z reguły jednak pod nasypami, niekiedy otaczanymi blokami kamiennymi, palisadami lub rowkami. Położenie grobów w stosunku do poziomu gruntu, na którym wznoszono nasyp ziemny, było często uważane za wyznacznik pozycji chronologicznej pochówku (najwcześniejsze były groby podziemne, później naziemne, a najpóźniejszymi — groby w nasypach kurhanowych). Cechą charakterystyczną pochówków jednostkowych było ścisłe rozróżnienie płci według ułożenia szkieletu (w grobach męskich — na prawym boku, w grobach żeńskich — na lewym). Wyposażenie grobów składało się z pojedynczych naczyń (głównie pucharów, niekiedy na nóżce) oraz siekier i kamiennych sztyletów.

Kultura grobów jednostkowych, podobnie jak cały paneuropejski horyzont ceramiki sznurowej, znana jest głównie z grobów. Prawie zupełnie nie znane są osady i obozowiska związane z tą fazą ekspansji kompleksu sznurowego. W miarę rozwoju ceramiki sznurowej w drugiej połowie III tysiąclecia B.C. dochodzi do stopniowego różnicowania się kompleksu sznurowego, przede wszystkim do wyodrębnienia się tzw. środkowoeuropejskiego horyzontu ceramiki sznurowej, który zachowuje wiele klasycznych form horyzontu paneuropejskiego (puchary, amfory, siekiery, topory łódkowate), ulegających

jednak wzbogaceniu i rozwojowi. Nie zmienia się obrządek grzebalny: głównie są to groby szkieletowe pod kurhanami, z reguły otoczonymi rowkami lub palisadami. Środkowoeuropejski horyzont ceramiki sznurowej występuje przede wszystkim na terenie Polski (Warmia, Mazowsze, dorzecze górnej Wisły) oraz zach. Ukrainy (dorzecze górnego Dniestru).

W horyzoncie środkowoeuropejskim następuje różnicowanie i tworzenie się pierwszych grup lokalnych, takich jak grupa krakowsko-sandomierska i lubaczowska. Później, u schyłku III tysiąclecia B.C., powstają dalsze grupy lokalne, z których część była niewątpliwie wynikiem kontaktów ludności kultury sznurowej z lokalnymi kulturami, np. kulturą pucharów lejkowatych i badeńską. Najlepszym przykładem takiego synkretycznego charakteru grup powstałych z udziałem kultury ceramiki sznurowej jest kultura złocka (od cmentarzyska w Złotej koło Sandomierza); w jej grobach występują zarówno naczynia typowe dla kultury ceramiki sznurowej, jak i kultur amfor kulistych, pucharów lejkowatych i badeńskich. Wraz z powstaniem lokalnych grup ceramiki sznurowej dochodzi do przejścia od nomadycznego (pasterskiego) trybu życia, w którym dużą rolę odgrywała hodowla konia, do osiadłego trybu życia o gospodarce hodowlano-rolniczej, szczególnie na lessach środkowoeuropejskich. Pojawiają się wówczas pierwsze osady.

Ryc. 245. Zestaw podstawowych form inwentarza (puchar, amfory, topór kamienny) wczesnej fazy kultury ceramiki sznurowej

Ryc. 246. Ceramika kultury pucharów dzwonowatych, okolice Sion, Szwajcaria

Na terytorium objętym przez kulturę michelsberską nie doszło do tak radykalnych zmian gospodarczo-społecznych. Nastąpił jedynie rozpad tej wspólnoty na wiele kultur lokalnych, wśród których w drugiej połowie IV tysiąclecia B.C. wyróżnia się na południu kultura Horgen (pd.-zach. Niemcy, Szwajcaria, Liechtenstein), natomiast na północy kultura Seine-Oise-Marne (pn. Francja, Belgia). Kultury te charakteryzuje stabilność sieci osadniczych, osady zakładane były na wybrzeżach jezior alpejskich lub na wysoczyznach. Nadal występują elementy grzebalnego obrządku megalitycznego z grobami skrzynkowymi, ukrytymi niekiedy pod nasypami kurhanowymi. Wyraźnie obniża się jakość ceramiki, ale nadal doskonałe są wyroby przemysłu krzemiennego, szczególnie siekiery, sztylety i groty obrabiane retuszami powierzchniowymi.

Ponowne ujednolicenie kulturowe w zachodniej części Niżu Zachodnioeuropejskiego i na terenach na północ od Alp dokonuje się dzięki ekspansji kultury pucharów dzwonowatych. Jednostki kulturowe, które powstają na Niżu Zachodnioeuropejskim, często charakteryzują się elementami zarówno kultury pucharów dzwonowatych, jak i ceramiki sznurowej, nakładającymi się na relikty kultur pucharów lejkowatych i michelsberskiej, tworząc tzw. kultury pucharowe. Kultury te rozwijają się w drugiej połowie III tysiąclecia B.C. i trwają aż do epoki brązu, której początek przypada na tych terenach na przełom III i II tysiąclecia B.C.

Europa Północno-Wschodnia

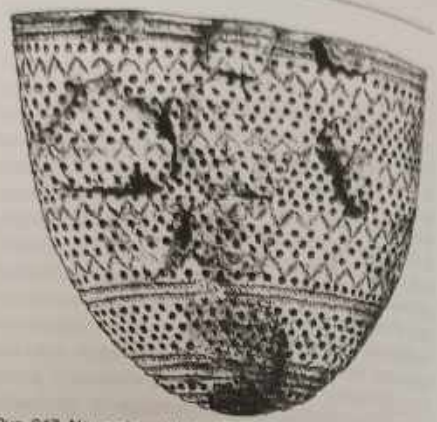
Granica pomiędzy kulturami eneolitycznymi (lub późnoneolitycznymi) a kulturami paraneolitycznymi (określanymi też jako mezolit ceramiczny lub neolit strefy leśnej) przebiegała przez teren pn.-wsch. Polski i Białorusi.

Ceramika pojawia się stosunkowo wcześnie, jeszcze w V tysiącleciu B.C., na terenach wysuniętych najbardziej na zachód, w kulturach niemeńskiej i narwiańskiej występujących na terenie republik nadbałtyckich (Litwa, Łotwa, Estonia) oraz na terenach pn.-wsch. Polski i Białorusi. Ceramika tych jednostek jest najprawdopodobniej pochodzenia stepowego i wiąże się z wpływami kultury dniepro-donieckiej z terenu Ukrainy, na co wskazują zarówno kształt naczyń ostrodennych, jak również odciskana i ryta ornamentyka. Gospodarka tych jednostek, w przeciwieństwie do strefy stepowej, nie zmienia się, zachowując typ gospodarki myśliwsko-rybacko-zbierackiej. Kultura niemeńska tworzy kilka grup regionalnych (jak północno-zachodniobiałoruska, zachodniopoleska), których rozwój trwał bardzo długo, przez prawie całe IV i III tysiąclecie B.C. Od kultury niemeńskiej lepiej poznano kulturę narwiańską, głównie dzięki torfowym stanowiskom na terenie Litwy i Łotwy (np. Sentoji), w których zachowały się wcześniejsze (okrągłe) i późniejsze (prostokątne) drewniane budowle mieszkalne. W osadach tej kultury spotyka się też groby lub same czaszki ludzkie umieszczane w obrębie domostw. Bogate są ozdoby bursztynowe oraz figurki głów zwierzęcych z bursztynu, a także unikatowe drewniane wizerunki antropomorficzne.

Ceramika pojawia się dość wcześnie na obszarach położonych na północ, na terenie Finlandii, szczególnie w tzw. kulturze Sperrings. Naczynia tej kultury są również ostrodenne, początkowo zdobione sznurem owijanym na patyku, później głównie odciskami grzebienia. Pochodzenie tej ceramiki nie jest znane; być może pewną rolę w jej genezie odegrały wpływy z pd. Skandynawii i zachodniej części basenu M. Bałtyckiego, choć nie można wykluczyć wpływów ze wschodu, docierających przez pn. Ural. Wraz z pojawieniem się ceramiki grzebykowej tworzy się duża wspólnota kultur paraneolitycznych, sięgająca po Ural, a także dalej na wschód, na obszar Syberii. Wspólnotę tę tworzyły grupy lokalne, różniące się drobnymi wariantami stylu ceramicznego oraz przemysłów kamiennych. Poza specyficzną kulturą Sperrings, którą cechuje duży udział narzędzi kamiennych z hipku, obrabianych techniką gładzenia (co jest uzasadnione brakiem skał krzemionkowych na terenie Finlandii), do najstarszych jednostek kompleksu kultur z ceramiką grzebykową należy kultura ljałowska (od m. Ljałowo w Rosji) z ceramiką ostrodenną, zdobioną na całej powierzchni odciskami grzebienia, pojawiająca się w połowie V tysiąclecia B.C. nad górnym Donem i Wołgą. Przemysł kamienny tej kultury nawiązuje do

miejscowego podłoża mezolitycznego, podobnie jak gospodarka zbieracko-łowiecko-rybacka.

Do nieco młodszych jednostek kultury ceramiki grzebykowej należy kultura wołgo-kamska, będąca kontynuacją analogicznej jednostki mezolitycznej, z ceramiką ostrodenną początkowo zdobioną nakłuciami i liniami rytymi (pod wpływem kontaktów ze strefą stepową), później wyłącznie motywami dołkowo-grzebykowymi, wynikającymi zapewne z wpływów syberyjskich (ewentualnie uralskich). Do jeszcze młodszych jednostek, związanych z przełomem IV i III tysiąclecia B.C., należy kultura bałachnińska (na terenie środkowej części Nizu Wschodnioeuropejskiego) oraz kultura riazańska (od m. Riazań w Rosji). W miarę poszerzania się strefy oddziaływań z centrum Nizu Rosyjskiego na północ formują się kultury: kargopolska (od stan. w Kargopolu w pn. Rosji) i karelska (od Karelii w pn. Rosji). Kultury te mają również gospodarkę przyswajającą, zmianie natomiast ulegają struktury społeczne, wzrasta przede wszystkim wielkość grup ludzkich. W III tysiącleciu B.C. stosunkowo duże grupy ludności kultury ceramiki grzebykowej zostają zastąpione przez mniejsze i bardziej ruchliwe grupy, są to głównie pojedyncze rodziny.

Ryc. 247. Naczynie zdobione ornamentem grzebykowo-dołkowym — kultura karelska, stanowisko Kurmoła II, Rosja (wg N.N. Guriny)

Północna Azja

W okresie atlantyckim północno-zachodnia część Syberii podlegała wpływom ze środkowego Uralu (m.in. wspomnianej w rozdziale XV kultury jangielskiej), natomiast obszar wsch. Syberii charakteryzował się odrębnym kręgiem przemysłów mikrowiórowych o tradycjach późnopaleolitycznych. Na początku wczesnego holocenu na obszarze wsch. Syberii pojawiają się nowe technologie produkcji narzędzi odłupkowych, rdzeniowych i dwustronnych oraz nowe techniki gładzenia narzędzi oraz produkcji ceramiki. W efekcie, nad dolnym Amurem oraz na terenie wybrzeża pacyficznego Rosji (*Primorie*), dochodzi do formowania się jednostek kulturowych, stosunkowo bliskich kulturze *Jomon* w Japonii, o głównie dwustronnej obróbce grotów strzał i wytwarzanych techniką gładzenia siekier oraz ceramice zdobionej odciskami.

Początki ceramiki, utożsamiane na Dalekim Wschodzie z początkami neolitu, pojawiły się najwcześniej nad dolnym Amurem, gdzie występowała tzw. kultura osipowska. Fragmentów ceramiki zdobionej odciskami typowymi dla tej kultury dostarczyły stanowiska Gasja i Chumi, datowane w granicach 12,1-11,9 tys. lat temu. Także nad środkowym Amurem wczesna ceramika pojawia się w kulturze gromatuchińskiej (n. od stan. Gromatucha), datowanej na ok. 10 tys. lat temu oraz nowopetrowskiej (n. od stan. Nowopetrow), datowanej na 9 800-9 330 lat temu. Wczesne stanowiska z ceramiką spotykane są też na Sachalinie i na Wyspach Kurylskich (datowane na ok. 7 000-6 700 lat temu).

Przejście z inicjalnego etapu neolitu do neolitu środkowego i późnego dokonuje się najwcześniej nad Amurem, gdzie kultury określane jako w pełni neolityczne pojawiają się ok. 7 500 (kultura małyszewska) do 5 000 lat temu (kultura wozniesienowska). Ta ostatnia data dotyczy też bardziej północnych regionów Primoria (kultura rudninska); w znaleziskach na tym obszarze przeważa ciężki inwentarz kamienny nad elementami mikrowiórowymi. Elementy wiórowe, oparte na tradycji pryzmatycznego rdzenia wiórowego, wyraźniej zachowały się w kulturach dorzecza Amuru środkowego.

Na terenie Korei Pn. i Pd. nie odkryto dotychczas tak wczesnych stanowisk z ceramiką

w stanowiskach Tongsamdong i Sopkhokhan odkryto ją wraz z narzędziami dwustronnymi, grubymi narzędziami rdzeniowymi oraz odłupkowymi.

Ludność kultur holoceńskich z ceramiką kontynuuje nadal gospodarkę łowiecką, polując na lokalne różne gatunki zwierząt łownych (wilka, niedźwiedzia, sobola, borsuka, wydrę, dzika), oraz gospodarkę rybacką, o czym świadczą liczne znaleziska harpunów nad Amurem i na terenie Primoria. W skład obozowisk wchodzą na ogół lekkie obiekty mieszkalne, budowane z żerdzi na planie okręgu. Na terenie pd. Kamczatki i sąsiednich wysp jednostki kulturowe należące do tego typu mezolitu ceramicznego z grubym inwentarzem narzędzi rdzeniowych i gładzonych oraz z figurkami zoomorficznymi (np. z Tariskaja) rozwijały się aż do XVII w. n.e.

W konsekwencji badań nad wsch. Syberią pojawiła się hipoteza, że korzenie kultury Jomon nie znajdują się na terytorium Japonii, jak dotychczas przypuszczano, ale właśnie na wsch. Syberii, gdzie kontynuacja technologii obróbki kamienia na granicy plejstocenu i holocenu była bardziej konsekwentna niż na wyspach japońskich.

Znacznie mniej wiadomo o neolicie zach. Syberii, zwłaszcza że wiele stanowisk, dotychczas uważanych za neolityczne (głównie na pd.-zach. Syberii, np. w górnym dorzeczu rzeki Ob), zostało ostatnio zaliczonych do epoki brązu. W rezultacie powstał rodzaj luki między wczesnoholoceńskimi kulturami zbieracko-łowieckimi a późniejszymi kulturami o gospodarce pasterskiej. W świetle nowych badań (w górnym dorzeczu rzeki Ob, nad Irtyszem, a także na obszarach sięgających po środkowy Ural) można przypuszczać, że cmentarzyska, w których znaleziono wyłącznie wyroby kamienne i kościane (groty strzał i oszczepów, harpuny i kamienne siekiery), mogą należeć do mobilnych społeczności neolitycznych. Dotyczy to cmentarzysk np. w Samusie i Tomsku, gdzie odkryto też kościane rzeźby głów ludzkich i zwierzęcych, nawiązujących do tradycji rzeźby z paraneolitycznych stanowisk środkowego Uralu. Brak jednak nadal datowań radiometrycznych dla tych stanowisk.

Rozdział XX

HIPERBOREJCZYCY WIEKU SPIŻU — EPOKA BRĄZU POZA ZASIĘGIEM WYSOKICH CYWILIZACJI W EUROPIE

Jan Chochorowski

Początki technologii obróbki brązu w Europie

Technologia wytwarzania brązu rozprzestrzeniła się w Europie dzięki wpływom przenikającym z Bliskiego Wschodu przez Anatolię, obszary egejskie i Bałkany, a także (na wschodzie Europy) — przez Kaukaz. Chronologię i charakter tego procesu dobrze ilustruje sytuacja obserwowana na zajmujących wśród tych terenów centralne położenie obszarach wsch. Bałkanów (tereny dzisiejszej Bułgarii). Najstarsze wyroby brązowe (tzw. brązy arsenowe), znane na terenie Anatolii co najmniej od V tysiąclecia B.C., pojawiają się na wsch. Bałkanach dopiero w okresie pomiędzy połową IV a początkiem drugiej połowy III tysiąclecia B.C. (w tzw. kulturze Ezero-Karanowo VII na terenie Bułgarii). W trzech fazach chronologicznych wczesnego brązu, reprezentowanych przez etap Ezero A (warstwy XIII-IX), Ezero B (warstwy VI-I) oraz m.in. osiedle odkryte na terenie Nowej Zagory (pd.-wsch. Bułgaria), położone kilka kilometrów od tellu Ezero, widoczne jest stopniowe zmniejszanie się liczby wyrobów miedzianych i wzrost liczby przedmiotów wykonanych ze stopu miedzi i arsenu. Prawdopodobnie na wsch. Bałkanach wykorzystywano głównie surowiec pochodzenia anatolijskiego i kaukaskiego, gdyż brak dowodów na eksploatację w tym czasie miejscowych złóż miedzi. Podobny, cirkumpontyjski zasięg (Anatolia, kultura kuro-arakska, majkopska, grobów jamowych i usatowska) mają także wyroby charakterystyczne dla wschodniobałkańskich ośrodków obróbki metalu (np. topory, siekierki, sztylety-noże). Część z nich jest natomiast podobna do wyrobów występujących na terenach karpacko-dunajskich i na pn.-zach. Bałkanach (np. topory), a nawet w środkowej Europie (siekierki z podniesionymi brzegami).

Zasadniczy przełom w wytwórczości brązowniczej, a także w powiązaniach kulturowych wsch. Bałkanów nastąpił w początkach środkowej epoki brązu, datowanej na tym obszarze na czasy od trzeciego ćwierćwiecza III tysiąclecia do drugiego ćwierćwiecza II tysiąclecia B.C. Dla tego okresu charakterystyczne są znaleziska z osiedla nawodnego Ezerovo II koło Warny czy

znaleziska z Jaskini Emenskiej niedaleko Gabrova. Oprócz rzadkich już brązów arsenowych pojawiają się tam klasyczne brązy cynowe. Większość wytwarzanych wówczas przedmiotów brązowych jest podobna do wyrobów znanych z pn.-zach. Bałkanów oraz z terenów dzisiejszej Rumunii i Węgier. W okresie tym osłabły więzi anatolijsko-bałkańskie, zacieśniły się natomiast karpackie i środkowoeuropejskie. Ośrodki wytopu i obróbki brązu wsch. Bałkanów popadły w zależność od karpackich źródeł surowcowych. W wyniku tych procesów, w czasach odpowiadających fazie środkowego brązu na wsch. Bałkanach (pierwsze ćwierćwiecze II tysiąclecia B.C.), na obszarach karpackich nastąpił intensywny wzrost produkcji wysokiej jakości brązów cynowych. Od tego momentu rozwijające się autonomicznie dzięki wykorzystaniu własnych zasobów surowców karpackie ośrodki brązownictwa zaczęły intensywnie oddziaływać na otoczenie, w tym również na centra macierzyste na obszarach wsch. i pn. Bałkanów.

Klimat w epoce brązu

Rozwój cywilizacji epoki brązu w Europie przypada na młodszą część holocenu, w której po okresie ciepłego i wilgotnego klimatu atlantyckiego w VI-V tysiącleciu p.n.e. warunki klimatyczne stały się bardziej zmienne i uległy względnemu pogorszeniu. Od IV tysiąclecia p.n.e. klimat zmienia się na bardziej suchy, choć nadal stosunkowo ciepły. Tę fazę holocenu wyodrębniono jako okres subborealny, zwany też późnym okresem ciepłym. U schyłku epoki brązu, tj. w pierwszej połowie I tysiąclecia p.n.e. (ok. 700 r.), w Europie Środkowej i Pn. klimat znów stał się wilgotniejszy i choć zasadniczo był nadal ciepły, to jednak charakteryzował się chłodnymi zimami. Tę zmianę klimatu nazywano okresem „wahnięcia subatlantyckiego", a nową fazę klimatyczną holocenu nazywa się okresem subatlantyckim. Wydaje się, że w tym przypadku tempo zmian klimatycznych było dość duże.

Panujący właściwie w całej epoce brązu klimat subborealny nie był jednak zjawiskiem stabilnym i jednorodnym; cechowała go fluktuacyjna zmienność. W porównaniu z dzisiejszym klimatem występowały okresy czasami bardziej chłodne i wilgotne, chłodne i suche bądź też bardziej ciepłe i suche czy też bardziej ciepłe i wilgotne. Wzrost ilości opadów u schyłku epoki brązu i na początku epoki żelaza (wahnięcie subatlantyckie) spowodował znaczne podniesienie się poziomu wód podziemnych i zalewanie siedlisk nad brzegami rzek i jezior.

W tych warunkach klimatycznych zmieniały się również naturalne ekosystemy, a zwłaszcza formacje geobotaniczne (świat roślin). Zasadniczo jednak w Europie Środkowej i Zach. przeważały zbiorowiska roślinne zdominowane przez typowe dla strefy umiarkowanej lasy mieszane, a w Europie Pn. — przez lasy szpilkowe. Od południa i południowego wschodu przesuwały się nadal ku północy zbiorowiska z dominacją buka. Był to gatunek panujący, zwłaszcza na obszarach wyżynnych. Na obszarach wyżynno-górskich przeważały dwa typy roślinności; niższe partie zajmowały zbiorowiska lasu mieszanego wzbogacone dębem, wyższe — lasy bukowo-świerkowo-sosnowe z domieszką jodły, zmieniającą swój udział w zależności od warunków lokalnych. Na obszarach nizowych dominowały lasy dębowe z domieszką olchy i leszczyny, zaś na obszarach staromorenowych — lasy dębowe i dębowo-brzozowe z nieznaczną domieszką sosny. Ku północy i północnemu wschodowi lasy liściaste i mieszane przechodziły w strefę lasów o przewadze drzew szpilkowych (głównie sosny i świerka) oraz brzozy.

W Europie Zach. i Środkowej fluktuacje klimatyczne nie powodowały tak wyraźnych zmian środowiskowych jak w Europie Wsch., cechującej się większym kontynentalizmem klimatu. Dotyczy to zwłaszcza jej południowej i południowo-wschodniej części mających ujemny bilans wodny. W strefie stepowej Europy Wsch. wartość roczna parowania przekracza znacznie wartość opadów wynoszących 450 mm rocznie w części północnej, a 350-400 mm w południowej. O surowości klimatu świadczy np. długość okresu wolnego od mrozu w skali roku. W zachodniej części obszarów stepowych wynosi ona ok. 220 dni, podczas gdy w części północno-wschodniej — nie sięga nawet 130 dni. Nic więc dziwnego, że w epoce brązu głównym rezerwuarem wody na tym terenie była zapewne pozimowa pokrywa śnieżna, co powodowało jednak, że małe rzeki i strumienie odprowadzały 60-70% rocznych stanów wód już w okresie wiosennym,

a później często wysychały. Podstawowym źródłem wody stawały się wówczas wielkie rzeki: Dniestr, Boh, Dniepr, Don, Wołga i Ural, zasilane na północy (poza strefą stepową), wpadające do mórz: Czarnego (Azowskiego) i Kaspijskiego. Fluktuacje lustra wody w tych zamkniętych lub silnie izolowanych od oceanu światowego akwenach są dość czułym wskaźnikiem warunków klimatycznych na obszarach leżących w zlewiskach wielkich rzek stepowych.

Specyfika ekosystemów strefy stepowej powodowała, że skutki wahnięć klimatycznych były tam bardziej odczuwalne niż na innych obszarach, co w większym stopniu ograniczało możliwości ludzkiej egzystencji. Dotyczyło to również w pewnym stopniu obszarów leśno-stepowych, rozciągających się między stepami euroazjatyckimi a strefą zwartego lasu na północy. Urozmaicony krajobraz tych terenów, z bogatymi zbiorowiskami trawiastymi (charakterystycznymi dla stepu parkowego), i zwartymi niekiedy formacjami leśnymi, zwłaszcza w dolinach większych rzek, a także w niewielkich dolinkach i parowach, tzw. bałkach, stwarzał jednak bardziej dogodne warunki bytowania.

W III tysiącleciu p.n.e. w Europie Wsch. dominował klimat suchy, umiarkowanie kontynentalny. Lustro wody w M. Czarnym znajdowało się 2-3 m niżej niż obecnie. Granica między stepem a lasostepem przebiegała od jednego do półtora stopnia geograficznego (1 stopień = 111 km) dalej na północ niż współcześnie; na wschodzie Europy przesunięcie północnej granicy stepu mogło być jeszcze większe. Na południu, na ubogich w opady obszarach nizin: Czarnomorskiej i Nadkaspijskiej, tworzyły się krajobrazy półpustynne, z ubogą roślinnością. Na stepach dominowały zbiorowiska traw kserotermicznych (sucholubnych), natomiast w dolinach zmniejszały się stopniowo połacie lasów aż do całkowitego zaniku.

Z czasem, zwłaszcza od przełomu III/II tysiąclecia p.n.e., klimat stał się wilgotniejszy i uległ względnemu ochłodzeniu. Lustro wody w M. Czarnym zaczęło się podnosić, osiągając mniej więcej dzisiejszy poziom. Wytworzone na południowym obrzeżu stepu środowiska półpustynne były wypierane przez zbiorowiska typu stepowo-łąkowego. Poszerzył się zasięg lasów w dolinach rzek, a na północnych obrzeżach stepu zbiorowiska leśne rozprzestrzeniły się nawet na wododziały. Przesuwają się ku południowi zwarte połacie lasów. Zwierzęta typowe dla strefy leśno-stepowej i stepowej pojawiają się również na stepie. Około połowy II tysiąclecia p.n.e., przez mniej więcej 250-300 lat, panuje dość wilgotny, umiarkowany klimat.

Dalsze ochładzanie się klimatu, od XIII w. p.n.e. zbieżne ze spadkiem ilości opadów, drastycznie pogorszyło warunki egzystencji w strefie stepowej. Zahamowaniu uległ rozwój ekosystemów roślinnych. Granica między stepem a lasostepem wprawdzie nie przesunęła się, ale warunki klimatyczne sprzyjały powstaniu tzw. zimnych stepów o ubogiej, zdegradowanej szacie roślinnej. W okresie dominacji chłodnego i ubogiego w opady klimatu (między XIII a VII w. p.n.e.) znacznie obniżył się poziom lustra wody w M. Czarnym; na początku tego okresu o 4 m, pod koniec okresu o 13 m poniżej stanu obecnego. Polepszenie warunków klimatycznych nastąpiło dopiero w pierwszej połowie VII w. p.n.e., wraz z nastaniem okresu o bardziej obfitych opadach. Ta zmiana klimatu (tzw. atlantyzacja), która w Europie Środkowej i Pn. powodowała niekorzystne dla egzystencji przeobrażenia krajobrazu (np. podniesienie lustra wód podziemnych, zalewanie obszarów zasiedlonych i uprawowych), miała dodatni wpływ na środowisko stepowe.

Pod koniec okresu ubogiego w opady następuje znów transgresja M. Czarnego. W tym czasie (połowa VII w. p.n.e.) na jego północnych wybrzeżach pojawiają się koloniści greccy. Pochodzące od nich informacje, zachowane w źródłach pisanych, pozwalają na lepsze odtworzenie ówczesnych warunków ekologicznych. Wzrost ilości opadów i rozwój umiarkowanego klimatu od V w. p.n.e. spowodowały wyraźne zmiany w środowiskach stepowych i leśno-stepowych. Pozytywny bilans wodny w VI-IV w. p.n.e. umożliwia ekspansję środowisk leśnych w lasostepie, przesuwanie się granicy lasu mieszanego i lasostepu na południe oraz rozwój zwartych zbiorowisk leśnych na stepie. O obecności jezior i zwartych lasów w strefie nadczarnomorskiej świadczą wzmianki w dziełach antycznych autorów. Rozległe połacie lasów rozprzestrzeniały się zwłaszcza u ujść wielkich rzek, np. nad Dnieprem, gdzie tworzyły pas sięgający na szer. 40-50 km od koryta rzeki (kraina Hylaia w opisie Herodota). Faza wilgotnego klimatu kończy się w III w. p.n.e. Od drugiej połowy III w. do drugiej połowy I w. p.n.e. dominuje klimat suchy i gorący.

Geografia złóż metali jako czynnik postępu cywilizacyjnego w epoce brązu

Podstawowe składniki do produkcji brązowniczej — rudy miedzi i cyny — nie są powszechnie dostępnymi surowcami naturalnymi. Wiele ze znanych dziś złóż nie mogło być zresztą eksploatowanych za pomocą technik górniczych znanych w epoce brązu. Stąd też rozmieszczenie dostępnych wówczas zasobów rud stało się ważnym czynnikiem określającym geografię i tempo rozwoju cywilizacyjnego.

Największe znaczenie dla wczesnego etapu rozwoju cywilizacji epoki brązu w Europie miały złoża w zachodniej i północno-zachodniej części Anatolii, na terenach kaukaskich, na Cyprze i Krecie, a także na wsch. Bałkanach i w Siedmiogrodzie. Ogromną rolę odegrały też zasoby miedzi na Płw. Iberyjskim (w pasie Algavre-Sierra Morena-Murcja, na terenie Asturii i w Katalonii). Były one magnesem przyciągającym żeglarzy i kupców nawet ze wschodniej części basenu M. Śródziemnego. W zach. Europie na czoło wysuwają się złoża w pd. Irlandii oraz zach. Anglii (w południowej części Gór Pennińskich) i Walii. Na atlantyckich wybrzeżach kontynentu wielką rolę odgrywały zasoby kruszcowe wydobywane w Bretanii. Dla Europy Środkowej, a także Zach., decydujące znaczenie miały natomiast złoża rud miedzi w Alpach Wsch. i Zach. (zwłaszcza w Alpach Salzburskich), w Tyrolu, Rudawach i w środkowych Niemczech (góry Harz). We wsch. Europie obok kaukaskich, naj-

Ryc. 249. Rozmieszczenie ważniejszych złóż rud metali na terenie Europy oraz kierunki rozprzestrzeniania się cywilizacji wczesnobrązowej

większą rolę odegrały zasoby miedzi występujące w rejonie donieckim oraz na środkowym i pd. Uralu.

Jeszcze rzadziej występowały złoża rud cyny, którą zresztą częściej uzyskiwano z aluwialnych rozsypisk niż z żył kruszcowych. Najważniejsze z nich znajdowały się w zach. Anatolii, w Banacie, w Rudawach i nad Sławą. Dużą rolę odgrywały też złoża kaukaskie i uralskie. Ogromne znaczenie miały zasoby tego surowca w południowej i południowo-zachodniej części Płw. Iberyjskiego, a także w Bretanii, Kornwalii oraz pd. Irlandii, które przyciągały kupców z dalekich nieraz zakątków basenu M. Śródziemnego. Niemal we wszystkich tych regionach na większą lub mniejszą skalę wydobywano także złoto. Pozyskiwano je najczęściej ze złóż aluwialnych (m.in. na Bałkanach, w Siedmiogrodzie, nad górną Cisą, w Rudawach, nad Renem, w Alpach, na Płw. Iberyjskim i w Kornwalii).

Na terenach bogatych w eksploatowane rudy miedzi i cyny tworzyły się w ciągu epoki brązu ośrodki wytwórczości brązowniczej. W zależności od splotu różnych czynników społecznych, politycznych czy gospodarczych przejawiały one większą lub mniejszą aktywność, wywierając presję kulturową na znajdujące się w zasięgu ich oddziaływań tereny. Ośrodki brązownictwa powstawały też na terenach pozbawionych własnych zasobów kruszcowych, na bazie sprowadzanego surowca. Były to: tzw. ośrodek nordyjski, położony na obszarach pn. Niemiec, Jutlandii i pd. Skandynawii, oraz wschodniobałtycki z centrum na terenie Sambii. Powstanie i aktywność takich ośrodków zależały głównie od posiadania poszukiwanego ekwiwalentu wymiennego na metal. W regionach tych ekwiwalentem był przede wszystkim bursztyn.

Rzadsze w porównaniu np. z surowcami kruszcowymi i kamiennymi występowanie rud metali wymusiło większą aktywność poszczególnych społeczności w kontaktach wymiennych. W epoce brązu nasiliła się międzygrupowa wymiana „handlowa". Chęć pozyskania metalu inspirowała niejednokrotnie dalekie, np. transśródziemnomorskie, wyprawy żeglarskie, które z czasem stawały się zjawiskiem normalnym. Ówczesnych żeglarzy, penetrujących nowe szlaki w celu zdobycia cyny, musiały kusić zwłaszcza złoża tego rzadkiego surowca znajdujące się w Bretanii i Kornwalii. Wschodniobałtyckie czy jutlandzkie zasoby bursztynu poszukiwanego w świecie mykeńskim otworzyły dalekiej Północy drogę do kontaktów z bardziej zaawansowanym cywilizacyjnie Południem. Z rozwijającej się wymiany czerpały korzyści wszystkie społeczności zamieszkujące w sąsiedztwie „szlaków handlowych". Najważniejszym osiągnięciem był coraz szybszy przepływ i wymiana informacji o zdobyczach cywilizacyjnych gromadzonych zwłaszcza w ośrodkach o dużym znaczeniu ekonomicznym i politycznym. Była to jedna z głównych przyczyn przyspieszenia tempa rozwoju cywilizacyjnego w epoce brązu, w wyniku czego kształtowały się wszystkie klasyczne centra cywilizacyjne i polityczne Starego Świata, od Mezopotamii aż po Grecję.

Chronologia epoki brązu

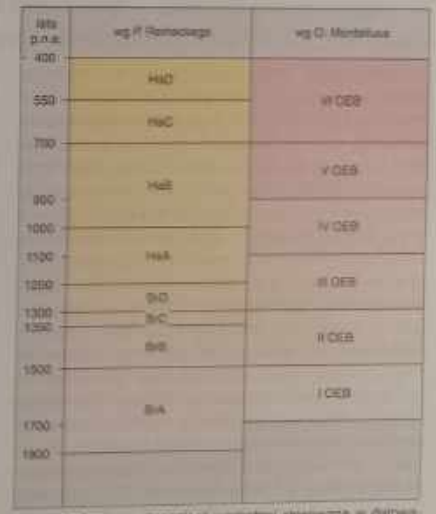
Zjawiska cywilizacyjne epoki brązu przypadają na czasy, w których ludzkość wkracza na karty dziejów pisanych. Wynalezienie na terenach Mezopotamii czy Egiptu sposobów powtarzalnego kodowania i zapisywania w materialnej postaci różnorodnych informacji rozpoczęło w dziejach tych ośrodków i ich najbliższego otoczenia okres protohistoryczny i historyczny. Od tego momentu można mówić o czasie historycznym (kalendarzowym), mierzonym wg rozmaitych kryteriów i z różnych punktów wyjścia, ale zawsze w tempie wyznaczanym rytmem zjawisk astronomicznych. Taką skalą czasu łatwiej się posługiwać, określając miejsce poszczególnych wydarzeń czy zjawisk.

Dla terenów leżących poza zasięgiem bezpośredniego oddziaływania wysokich cywilizacji czas historyczny jakby nie istnieje. Trzeba go dopiero odtwarzać (albo wręcz tworzyć), stosując różnorodne i wciąż jeszcze niedoskonałe zabiegi. W przypadku epoki brązu dotyczy to ogromnej większości terytoriów Europy, oprócz niewielkich skrawków obszarów egejskich i nieco później italskich (czy — szerzej — strefy śródziemnomorskiej). Rzadko kiedy udaje się wykazać paralelność zjawisk uchwyconych w źródłach archeologicznych z wydarzeniami czy procesami, datowanymi źródłami pisanymi, i tą drogą określić (choćby w przybliżeniu) czas historyczny tych pierwszych. Próbuje się temu zaradzić

ustalając metodami stratygraficznymi lub typologicznymi następstwo zjawisk grupowanych w krótsze horyzonty[1] czasowe, których ramy chronologiczne można łatwiej wyznaczyć, poszukując punktów stycznych z wydarzeniami i zjawiskami datowanymi historycznie. Taka ocena czasowa analizowanych zjawisk ma w większym stopniu charakter chronologii względnej niż absolutnej.

Na podobnych zasadach stworzono u schyłku XIX i w początkach XX wieku systemy chronologiczne ułatwiające ocenę czasową zjawisk (i znalezisk) archeologicznych epoki brązu. Jeden z tych systemów, opracowany przez szwedzkiego archeologa i historyka kultury O. Monteliusa (1843-1921), odzwierciedlał specyfikę rozwoju kulturowego Skandynawii, Jutlandii i pn. Niemiec. Epokę brązu, zamkniętą w latach 1700-400 p.n.e., Montelius podzielił (w 1885 r.) na sześć okresów (I-VI OEB), z których pierwszych pięć obejmowało po 200 lat, zaś ostatni, szósty — 300. Drugi system, który również do dziś jest często stosowany, był dziełem niemieckiego archeologa P. Reineckego (1872-1958). Oddaje on z kolei specyfikę zjawisk kulturowych epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na terenach położonych w dorzeczu górnego Dunaju i górnego Renu. Reinecke (w 1924 r.) wydzielił między latami 1800-1200 p.n.e. cztery okresy epoki brązu (A = 1800-1500 p.n.e., B = 1500-1350 p.n.e., C = 1350-1300 p.n.e. i D = 1300-1200 p.n.e.) oraz cztery okresy epoki halsztackiej (A = 1200-1000 p.n.e., B = 1000-700 p.n.e., C = 700-550 p.n.e. i D = 550-400 p.n.e.). Granicę między epoką brązu i wczesną epoką żelaza wyznacza cezura oddzielająca okresy halsztacki B (HaB) i halsztacki C (HaC), tj. data 700 r. p.n.e. System ten był później uściślany i modyfikowany (zwłaszcza przez niemieckiego archeologa H. Mullera-Karpego), co polegało głównie na jego uszczegółowieniu przez wprowadzanie dodatkowych faz w obrębie poszczególnych okresów. Cezury chronologiczne systemów Monteliusa i Reineckego zostały ustalone na podstawie dających się prześledzić powiązań między zespołami rozpatrywanych zjawisk a światem śródziemnomorskim.

Badania przeprowadzone w ostatnich kilkudziesięciu latach wykazały jednak, że ustalone schematycznie cezury chronologiczne nie odpowiadają rzeczywistym datom kalendarzowym, nie mają więc waloru historycznego. Świadczą o tym wyniki datowań uzyskanych metodą radiowęglową (daty kalibrowane), a także daty dendrochronologiczne. Okazało się np., że jeden z najważniejszych dla początków epoki brązu w Europie Środkowej zespołów kulturowych, tzw. kultura unietycka (n. od miej. Únětice koło Pragi), umieszczany tradycyjnie, wg systemu Reineckego w ramach okresu A epoki brązu (1800-1500 p.n.e.), pojawił się wcześniej, bo już co najmniej w XXIII w. B.C., i trwał do XVI w. B.C. Należy zaznaczyć, że ramy chronologiczne kultury unietyckiej nadal budzą kontrowersje, gdyż w zależności od rozpatrywanych terenów mogła ona ukształtować się nawet tuż po połowie III tysiąclecia B.C. i trwać do schyłku XVIII w. B.C. Przykładem podobnej korekty dla epoki brązu w Europie Wsch. może być zmiana ram chronologicznych tzw. kultury grobów katakumbowych, określanych tradycyjnie na 2000-1500 konw. p.n.e., podczas gdy obecnie oceniane są one na 2 800-2 000 B.C. Początki tzw. kultury

Ryc. 249. Systemy chronologii względnej stosowane w datowaniu zjawisk archeologicznych epoki brązu

[1] W stosowanej tu terminologii „horyzont" (np. czasowy czy kulturowy) to zespół podobnych znalezisk archeologicznych występujących niekiedy na znacznych terytoriach we względnie krótkim okresie.

halsztackiej (n. od cmentarzyska Hallstatt w Górnej Austrii), najstarszego ugrupowania[1] wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej (a dokładniej — jej wczesnego stylu, charakterystycznego dla fazy C okresu halsztackiego), datowane przez Reineckego na ok. 700 r. p.n.e., mają obecnie daty dendrochronologiczne z pierwszej połowy VIII w. B.C. Z racji zbyt małej jeszcze liczby oznaczeń radiowęglowych (kalibrowanych) i dendrochronologicznych dla znalezisk i kultur epoki brązu w Europie zjawiska te należy omawiać, wydzielając bardzo długie odcinki chronologiczne.

Ze względu na dynamikę procesu społeczno-kulturowego rozwój cywilizacji epoki brązu w Europie (poza kręgiem śródziemnomorskim) można podzielić na następujące etapy:

1) etap starszy — przenikania i adaptacji anatolijsko-bałkańskich impulsów cywilizacyjnych (w tym technologii obróbki brązu) oraz transformacji oblicza kulturowego miejscowego substratu etnicznego. Zjawiska te mieszczą się głównie w obrębie drugiej połowy III tysiąclecia B.C. Objęły one swoim zasięgiem przede wszystkim tereny pd.-wsch. Europy oraz obszary Kotliny Karpackiej i jej północno-zachodnie obrzeża;

2) etap środkowy — kształtowania się rodzimych, europejskich wzorców kulturowych epoki brązu i ich ekspansji. Etap ten można by umieścić głównie między początkiem pierwszej i drugiej połowy II tysiąclecia B.C. Struktury społeczno-kulturowe cywilizacji „brązowej" ogarnęły wówczas prawie całą Europę, oprócz jej północno-wschodniej części, przy czym regionem najbardziej aktywnym w przemianach cywilizacyjnych była Europa Środkowa, a zwłaszcza jej część zachodnia;

3) etap młodszy — stabilizacji struktur społeczno-kulturowych i intensyfikacji procesu cywilizacyjnego. Zjawiska te ujawniały się niemal na całym terytorium Europy, poza obszarami stepowymi ogarniętymi u schyłku epoki brązu kryzysem ekologicznym. Ramy chronologiczne tego etapu można zamknąć między czasami po połowie II tysiąclecia B.C. a przełomem IX/VIII w. B.C. Ta ostatnia cezura wyznacza początek epoki żelaza na obszarach położonych w centrum Europy (Kotlina Karpacka oraz obszary alpejskie).

W centrum wydarzeń — początki epoki brązu na terenach Europy ogarniętych oddziaływaniami anatolijsko-bałkańskimi

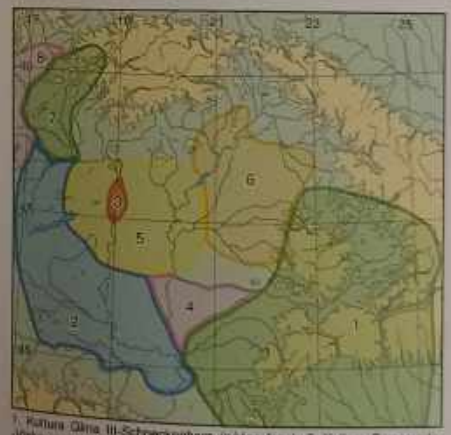
Cywilizacja wczesnobrązowa w Europie kształtowała się pod wpływem oddziaływań ze strefy cirkumpontyjskiej i egejskiej (wczesnohelladzkiej), przenikających ku północy przez tereny wsch. i pn. Bałkanów. Zasadniczą rolę w tym procesie odegrały środowiska kulturowe z przełomu eneolitu i wczesnej epoki brązu rozwijające się w strefie pośredniej, czyli zespoły typu Ezero B-Mihalič i Ezerovo II, związane z terenami dzisiejszej Bułgarii, oraz północnobałkańskie ugrupowania tzw. kultury wuczedolskiej i — ewentualnie — kultury Bubanj Hum III. Impulsy kulturowe, a także infiltracja grup ludnościowych z tego regionu przenikające na północ od dolnego Dunaju na tereny Niziny Wołoskiej, Oltenii i Muntenii oraz dalej, wzdłuż rzeki Aluty do Siedmiogrodu, doprowadziły do uformowania się na tych obszarach ugrupowania nazywanego kulturą Glina III-Schneckenberg. Pod wpływem tych oddziaływań kształtuje się też w tej strefie tzw. siedmiogrodzki ośrodek brązownictwa. Ruchy migracyjne z południa, odbywające się wzdłuż osi Wardar-Morawa, które były jednym z istotnych czynników genezy kultury wuczedolskiej, pojawiły się ponownie w późnym etapie tej kultury. Migracje ludności ze strefy anatolijsko-egejskiej, wypieranej najprawdopodobniej przez najeźdźców kaukaskich niszczących ośrodki na terenie Anatolii i Bałkanów, zapoczątkowały obok silnych prądów kulturowych proces kształtowania się na Nizinie Węgierskiej całego horyzontu młodszych, tzw. postwuczedolskich grup kulturowych. Jakby w ślad za ekspansywnością środowiska wuczedolskiego, która wcześniej doprowadziła do rozszerzenia zasięgu tego ugrupowania na tereny pd.-wsch. Transdanubii (zespoły Zók-Várhegy), kultury postwuczedolskie obejmują stopniowo obszary położone bardziej ku północy, dokonując na nich zasadniczego przełomu cywilizacyjnego. Ośrodki obróbki metalu powstające na tych terenach nawiązywały do tradycji wuczedolskiej.

[1] Pojęcie „ugrupowanie" oznacza zarówno kulturę archeologiczną, jak i grupę kulturową, rozumiane nie jako jednostki systematyki archeologicznej, ale realnie istniejące w pradziejach wspólnoty etniczno-kulturowe.

Rozwijające się w strefie karpacko-dunajskiej eneolityczne ugrupowania późno- i epibadeńskie zostały w tym czasie objęte również oddziaływaniami innych środowisk etnicznych i kulturowych. U schyłku IV tysiąclecia B.C. we wschodniej części Niziny Węgierskiej[1] pojawiły się zespoły kurhanów z pochówkami posypywanymi ochrą, typowe dla wschodnioeuropejskich obszarów stepowych. Był to zapewne efekt przemieszczenia się ze wschodu grup ludności reprezentujących środowiska stepowych nomadów zajmujących się pasterstwem, m.in. koni. W okresie kształtowania się horyzontu ugrupowań postwuczedolskich dochodzi do infiltracji (wzdłuż Dunaju lub z pn. Italii) zachodnioeuropejskich grup koczowniczych, należących do tzw. kultury pucharów dzwonowatych. Kultura ta sięgnęła do północno-zachodniego obrzeża Kotliny Karpackiej, a na Nizinie Węgierskiej doprowadziła do wykształcenia mieszanej grupy Csepel (w rejonie wyspy Csepel na Dunaju).

W efekcie tych oddziaływań w pierwszej połowie III tysiąclecia B.C. powstała na Nizinie Węgierskiej mozaika różnych ugrupowań kulturowych. Około połowy tego tysiąclecia oprócz zespołów późnowuczedolskich i powstałych przy ich udziale ugrupowań kultury Somogyvár-Vinkovci kształtuje się grupa Makó-Kosihy-Čaka, a następnie kultura Maros (w tzw. fazie Pitvaros) oraz grupa Nyirség i kultura wczesnonagyrewska (n. od miejs. Nagyrév). Z Niziny Węgierskiej cywilizacja wczesnobrązowa zaczęła wówczas rozprzestrzeniać się coraz dalej na północ. Oddziaływania kultury Nagyrév przyczyniają się m.in. do powstania kultury (proto-) unietyckiej, która rozwinęła się najpierw na Morawach, a potem stosunkowo szybko objęła swym zasięgiem obszary Czech i pd.-zach. Polski (Śląsk, Wielkopolska). Po obydwóch stronach Karpat, na styku oddziaływań południowych i ugrupowań późnosznurowych (zajmujących północną część Europy Środkowej), pojawiła się wczesnobrązowa, episznurowa kultura Chłopice-Veselé. Równocześnie oddziaływania kultury Vučedol-Zók (zwłaszcza tzw. grupy lubleńskiej) w kierunku zachodnim, doprowadziły do ukształtowania się w pn. Italii kultury Polada, zapoczątkowując rozwój cywilizacji wczesnobrązowej również i na tych terenach.

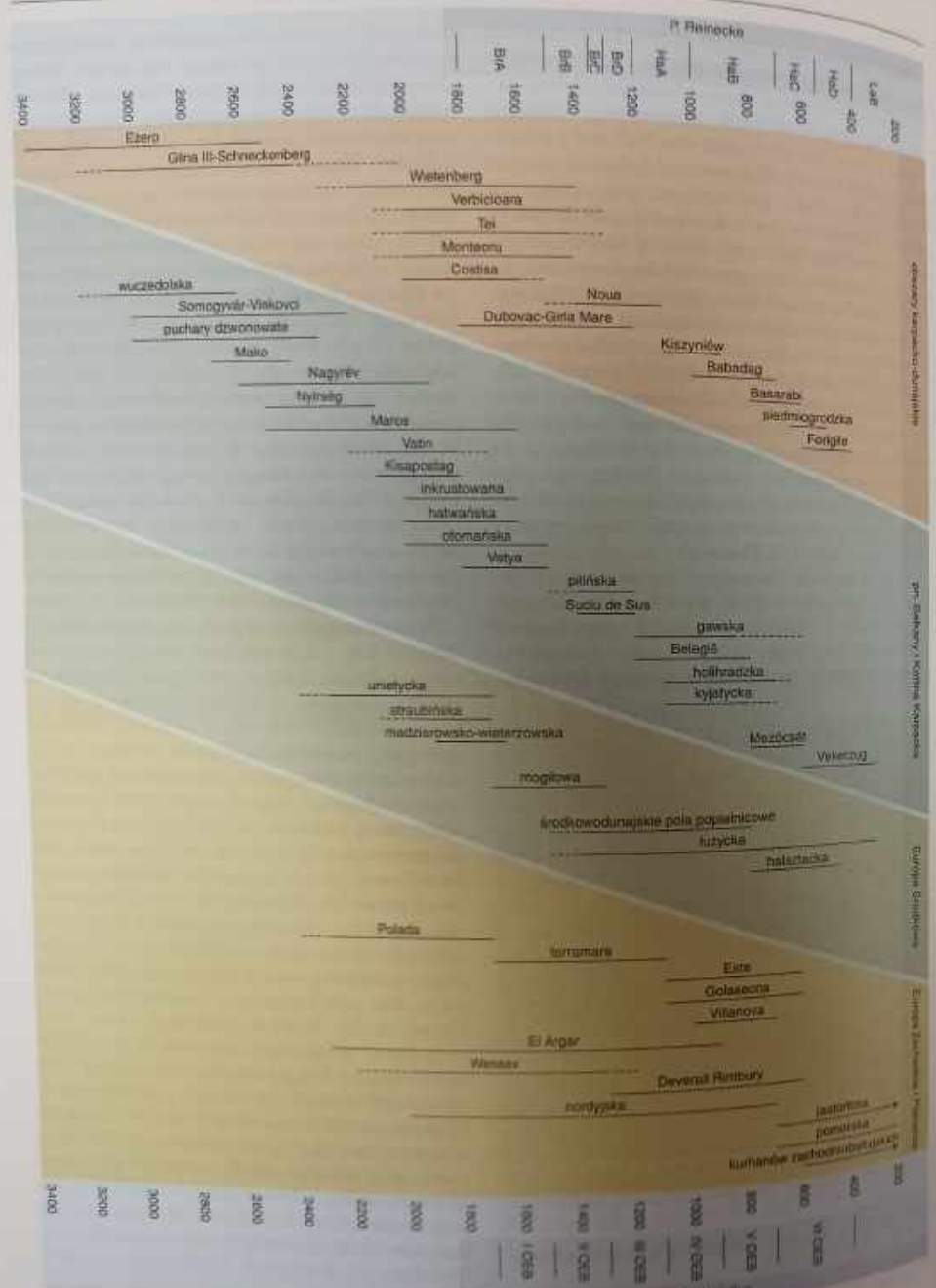
W porównaniu z egejskim modelem kultury Vučedol-Zók — z jej osiedlami obronnymi (w tym także tellami) z wyodrębnionymi akropolami, zwartą zabudową, budowlami mieszkalnymi typu megaronu, z różnorodną plastyką figuralną antropo- i zoomorficzną, bogato zdobioną (m.in. inkrustacją) ceramiką o nawiązaniach egejsko-anatolijskich — model zjawisk kulturowych ugrupowań wczesnobrązowych wydaje się mniej zaawansowany w rozwoju cywilizacyjnym. Dla nowo powstających ugrupowań charakterystyczne są niewielkie, tymczasowe osiedla oraz małe cmentarzyska. Wynikało to z ruchliwego trybu życia poszczególnych grup prowadzących gospodarkę pasterską, opartą na wypasie stad bydła, owiec, kóz oraz koni (np. w stanowiskach grupy Csepel kości końskie stanowią nawet 70% wszystkich materiałów osteologicznych). Osadnictwo grupy Csepel wyróżniało się przy tym charakterystyczną strukturą przestrzenną. Układy osiedli i położonych na ich zapleczu cmentarzysk ciągnęły się pasmowo wzdłuż dolin rzek, wyznaczając strefy stopniowego przemieszczania się ludności wraz ze stadami w poszukiwaniu dobrych pastwisk. W kulturze Somogyvár-Vinkovci osady często lokowane były (podobnie jak w kulturze Vučedol-Zók) na tere-

1. Kultura Glina III-Schneckenberg (późna faza); 2. Kultura Somogyvár-Vinkovci (późna faza); 3. Grupa Csepel kultury pucharów dzwonowatych; 4. Kultura Maros (wczesna faza); 5. Kultura Nagyrév (wczesna faza); 6. Kultura Nyírség; 7. Kultura Chłopice-Veselé; 8. Kultura pucharów dzwonowatych

Ryc. 250. Kultury wczesnej epoki brązu w Kotlinie Karpackiej ok. 2500 B.C. (wg T. Kovácsa)

[1] Obszary nizinne w środkowym dorzeczu Dunaju, obejmujące zarówno Wielką, jak i Małą Nizinę Węgierską.

Ryc. 251. Ważniejsze kultury epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na terenie Europy

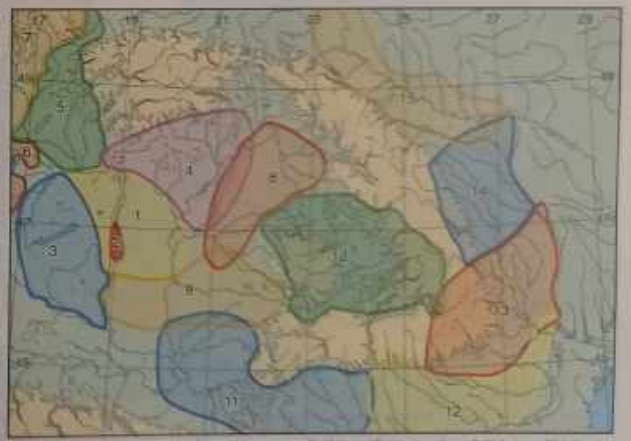
Ryc. 252. Konny wojownik ze środowiska kultury pucharów dzwonowatych (wg F. Wendlera)

koło Szolnoku) jako podstawowym typem osiedli.

W większości z omawianych ugrupowań stosowano na ogół obrządek ciałopalny, najczęściej z pochówkami popielnicowymi. Ciałopalenie sporadycznie pojawiało się na tym terenie już w eneolicie, a przeważało (z wyjątkiem ugrupowań południowych) w kulturze Vučedol-Zók. W kulturze Somogyvár-Vinkovci oprócz popielnicowych pochówków ciałopalnych występowały także pochówki szkieletowe. Zwyczaj grzebania zwłok był powszechny również w kulturze Maros. Zmarłych chowano na niewielkich cmentarzyskach w pozycji skurczonej, mężczyzn na lewym, a kobiety na prawym boku, z twarzami zwróconymi zawsze ku wschodowi.

Charakterystyczną cechą inwentarzy całego omawianego horyzontu kulturowego jest podobieństwo ceramiki, w której dominują uchate kubki, misy oraz dzbany z uszkami u nasady szyjki. W porównaniu z ceramiką kultury Vučedol-Zók naczynia te są niemal całkowi-

nach położonych wyżej, łatwiejszych do obrony. W grupie Nyirség, zwłaszcza nad Cisą, spotyka się także osiedla dłużej użytkowane, które dały początek tellom zasiedlanym później przez ludność kultury hatwańskiej (n. od m. Hatvan w pn. Węgrzech) czy otomańskiej. Nie ma danych o osiedlach z wczesnej fazy kultury Maros (grupy Pitvaros), ale kultura ta znana jest w późniejszych stadiach swego rozwoju z wielkich osiedli tellowych (takich jak Pecica). Horyzont klasycznych „kultur tellowych" reprezentuje też kultura Nagyrév. Osady powstałe we wczesnej fazie rozwoju tej kultury zakładane na niżej położonych terenach, nad rzekami, były na ogół niewielkie, dopiero później ukształtowały się stabilne struktury osadnicze z tellami (np. Nagyrév, Tószeg

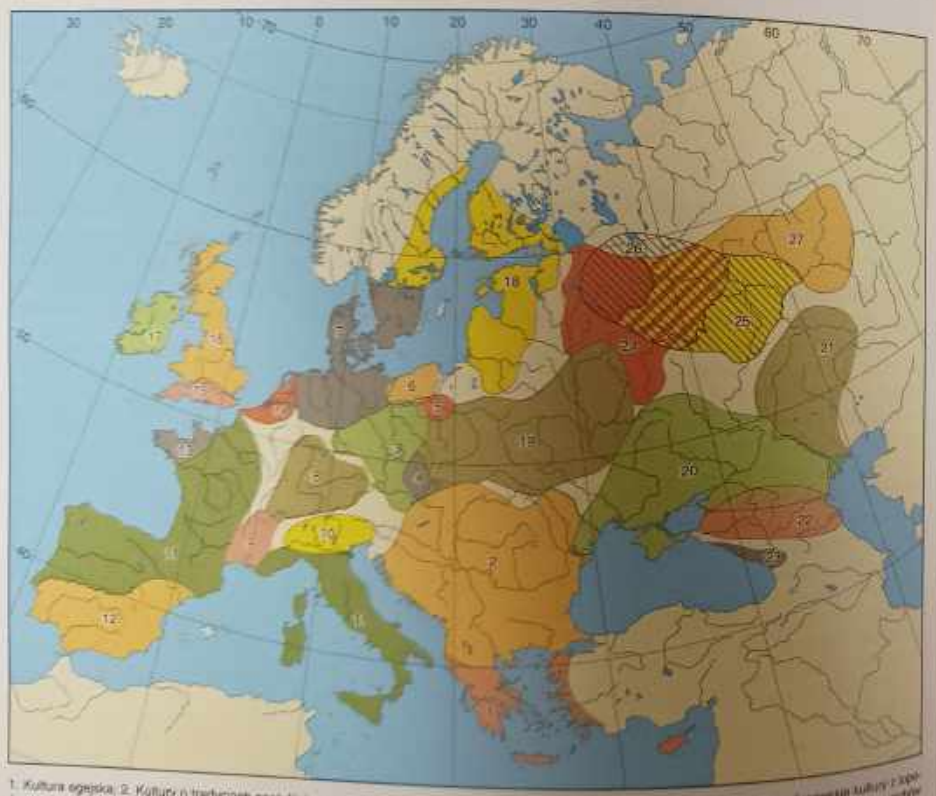

1. Kultura Nagyrév (późna); 2. Kultura Kisapostag; 3. Kultura Kisapostag (panońskiej ceramiki inkrustowanej); 4. Kultura hatwańska; 5. Kompleks Madarovce-Vilaťov-Nowa Cerekiew; 6. Grupa Wieselburg; 7. Kultura unietycka; 8. Kultura otomańska; 9. Kultura Maros/Perian Pecica; 10. Kultura Wietenberg; 11. Kultura Verbicioara; 12. Kultura Tei; 13. Kultura Monteoru; 14. Kultura Costisa; 15. Kultura komarowska

Ryc. 253. Kultury z przełomu wczesnego i środkowego brązu w strefie karpacko-dunajskiej (ok. 2000-1800 B.C.)

cie pozbawione ornamentyki. W skład inwentarza metalowego, jeszcze nielicznego, wchodzą głównie topory, sztylety, siekiery, bransolety i zausznice. Dość liczne były wyroby krzemienne i kamienne oraz kościane.

Ogromne znaczenie dla szerzenia się cywilizacji wczesnobrązowej ku północy miał rozwój kultury unietyckiej w dorzeczu Morawy, górnej i środkowej Łaby oraz górnej i środkowej Odry. Kultura ta powstała w miejscowym, głównie późnosznurowym środowisku, przy udziale elementów kultury pucharów dzwonowatych pod wpływem oddziaływań przenikających z Niziny Węgierskiej. Pojawienie się wysoko rozwiniętych, zwłaszcza w fazie klasycznej, ośrodków wytopu i obróbki brązu kultury unietyckiej, bazujących na złożach miedzi i cyny z Rudaw oraz Turyngii, stanowiło przełom technologiczny w tym regionie. Podstawą gospodarki w kulturze unietyckiej była stacjonarna hodowla i rolnictwo, o czym świadczą np. duże osiedla, ulokowane niekiedy w miejscach łatwych do obrony. Również i w tym ugrupowaniu dominowało grzebanie zmarłych, których zwłoki składane były w pozycji skurczonej, z głowami zwróconymi na południe. Dla kultury unietyckiej charakterystyczne są też pochówki podkurhanowe, niekiedy bogato wyposażone w ceramikę i wyroby

1. Kultura egejska; 2. Kultury o tradycjach anatolijsko-egejskich z dorzecza środkowego i dolnego Dunaju; 3. Kultura unietycka; 4. Kompleks Madarovce-Vítetov-Nowa Ceraklew; 5. Kultura iwieńska; 6. Kultura grobisko-śmiardowska; 7. Kultura nordyjska; 8. Kultura straubińska i adlerberska; 9. Kultura rodańska; 10. Kultura Polada; 11. Zachodnioeuropejskie kultury o tradycjach megalitycznych; 12. Kultura El Argar; 13. Kultura armorykańska; 14. Kultura Hilversum; 15. Kultura Wessex; 16. Kultura naczyń stopkowych; 17. Kultura Boyne; 18. Wschodniobałtyckie i skandynawskie kultury z zapinmi łódkowatymi; 19. Kultury późno- i episznurowe; 20. Kultura grobów katakumbowych; 21. Kultura poltawkińska; 22. Kultura północnokaukaska; 23. Kultura dolmenów kaukaskich; 24. Kultura latjanowska; 25. Kultura balanowska; 26. Kultura wołosowska; 27. Kultury strefy lasmi z ceramiką dołkowo-grzebykową (jurtkowska i garinsko-borska)

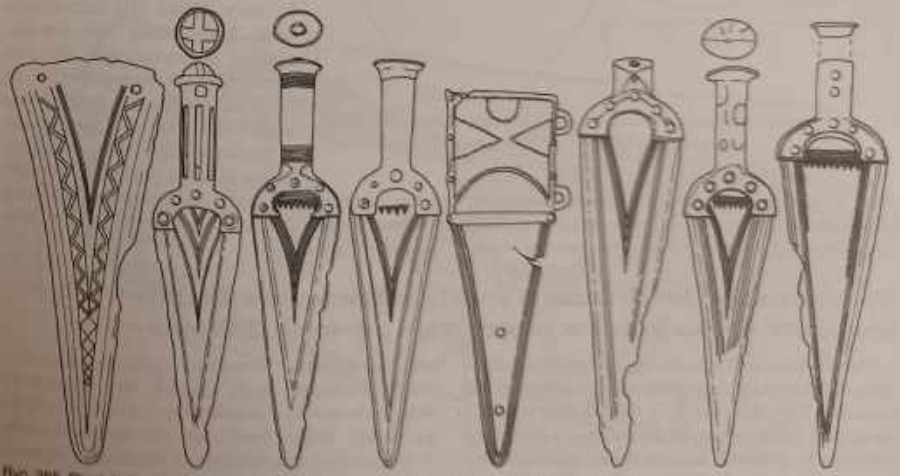
Ryc. 254. Najważniejsze kultury archeologiczne wczesnej epoki brązu w Europie

brązowe. W grobach tych chowano członków arystokracji rodowej lub plemiennej, co może świadczyć o istnieniu w tym środowisku silnego zróżnicowania społecznego.

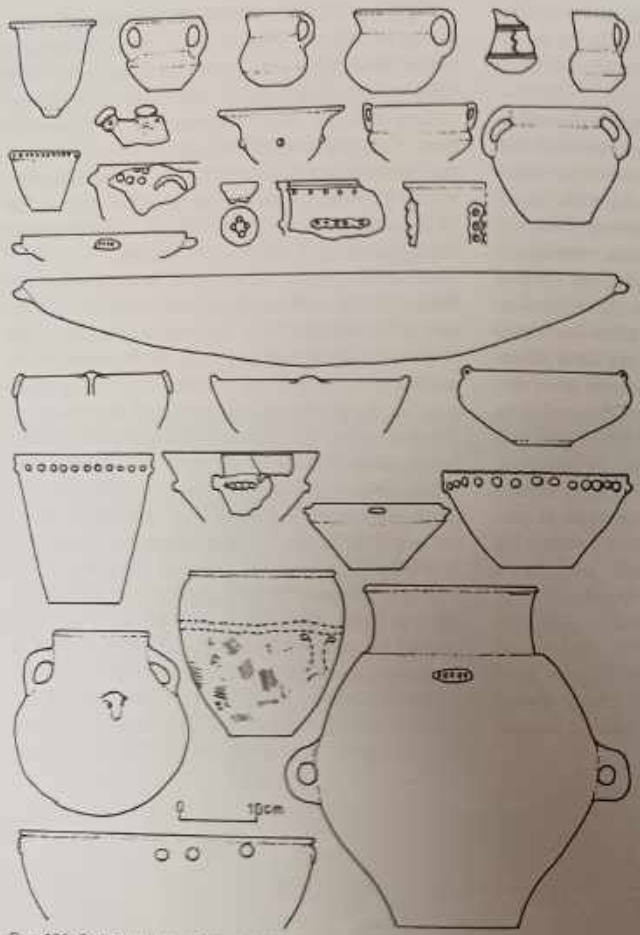
Daleko idące skutki miały też oddziaływania ośrodków unietyckich w kierunku zachodnim. Pod ich wpływem, na podłożu miejscowych kultur, wykształciła się kultura straubińska (n. od m. Straubing). Zajmowała ona tereny Bawarii i Wirtembergii, ale jej oddziaływania rozciągały się na obszary położone jeszcze dalej na zachód i południe, po środkową Nadrenię, Alzację, Jez. Bodeńskie i pn. Włochy. Na bazie północnoalpejskich złóż rudy miedzi rozwinął się tam jeden z ważniejszych w tym okresie ośrodków pozyskiwania metalu, który wytwarzał wyroby podobne pod względem formy do produktów z centrów unietyckich. O znacznym rozwoju technologii obróbki brązu świadczą liczne tzw. skarby znalezione na tych terenach. Również w tym środowisku dominowała mająca w Europie Środkowej starsze (sznurowe) tradycje forma pochówku szkieletowego ze zwyczajem składaniem zwłok mężczyzn na boku lewym, a kobiet — na prawym. Rozwijająca się na północny zachód od kultury straubińskiej kultura adlerberska była w większym stopniu zdominowana przez tradycje kultury pucharów dzwonowatych i silniej powiązana z Europą Zach.

Wpływy ośrodków unietyckich objęły też m.in. tereny środkowej Polski oraz Pomorza, w wyniku czego nastąpiło włączenie w krąg cywilizacji wczesnobrązowej także i tego regionu aż po pobrzeża Bałtyku (kultura iwieńska i grupa płońska). Przemiany akulturacyjne w środowisku kultur episznurowych doprowadziły też do ukształtowania się wczesnobrązowych zespołów typu kultury mierzanowickiej (n. od miejs. Mierzanowice) i strzyżowskiej (n. od miejs. Strzyżów).

W odróżnieniu od mozaiki kultur, jaka wytworzyła się nad środkowym Dunajem, w miejscu krzyżowania się i mieszania różnych wpływów cywilizacyjnych, sytuacja kulturowa po północnej stronie dolnego Dunaju była mniej złożona. Rozległe tereny po obydwóch stronach pd. Karpat zajmowała kultura Glina III-Schneckenberg, ukształtowana w wyniku oddziaływań z południa. Jej początki i wczesna faza (A) rozwoju odpowiadają późnej fazie wczesnego brązu na wsch. Bałkanach reprezentowanej przez stanowiska Ezero VI-IV, Mihalič, Karanowo VIIb i grupę Ezerovo III koło Warny oraz warstwę II Troi w zach. Anatolii, a więc przypadają mniej więcej na pierwszą połowę III tysiąclecia B.C. O powiązaniach z kulturami południa świadczy cmentarzysko w Zimnicei nad Dunajem, z grobami szkieletowymi. Zmarłych chowano w pozycji skurczonej, z głowami skierowanymi na połu-

Ryc. 255. Skarb kultury unietyckiej z miejscowości Hozi Hlbety, Czechy (wg H. Müllera-Karpego)

Ryc. 256. Ceramika kultury Glina III-Schneckenberg z Niz. Wołoskiej (wg J. Machnika)

Bałkanów. Jest to dowód przenikania się grup ludzkich na obszary leżące po północnej stronie dolnego Dunaju.

Ludność kultury Glina III-Schneckenberg zakładała osiedla w miejscach o dużych walorach obronnych, wykorzystując również użytkowane wcześniej tell e. Rzadko spotykane są ślady założeń fortyfikacyjnych. Stabilizację sieci osadniczej warunkowała stacjonarna gospodarka; ważną rolę odgrywała także hodowla (bydła, drobnych przeżuwaczy). Świadczą o tym liczne gliniane figurki zoomorficzne (wizerunki bydła rogatego, baranów). Powszechność transportu kołowego potwierdzają znaleziska glinianych modeli wozów. O dużym znaczeniu miejscowych ośrodków obróbki metali, bazujących głównie na siedmiogrodzkich złożach (m.in. w rejonie Balan, u źródeł rzeki Aluty), świadczą specyficzne tylko dla tego środowiska formy wyrobów, np. topory z asymetrycznym obuchem typu Corbasca, wytwarzane już w początkach rozwoju kultury Glina III-Schneckenberg. Mało znany jest typ obrządku pogrzebowego, ale najbardziej charakterystyczne są w tej kulturze groby skrzynkowe z płyt kamiennych, przykrywane niekiedy kurhanem. Zawierają one głównie pochówki szkieletowe; ułożone w pozycji skurczonej najczęściej na lewym boku, z twarzami zwróconymi w kierunku południowym.

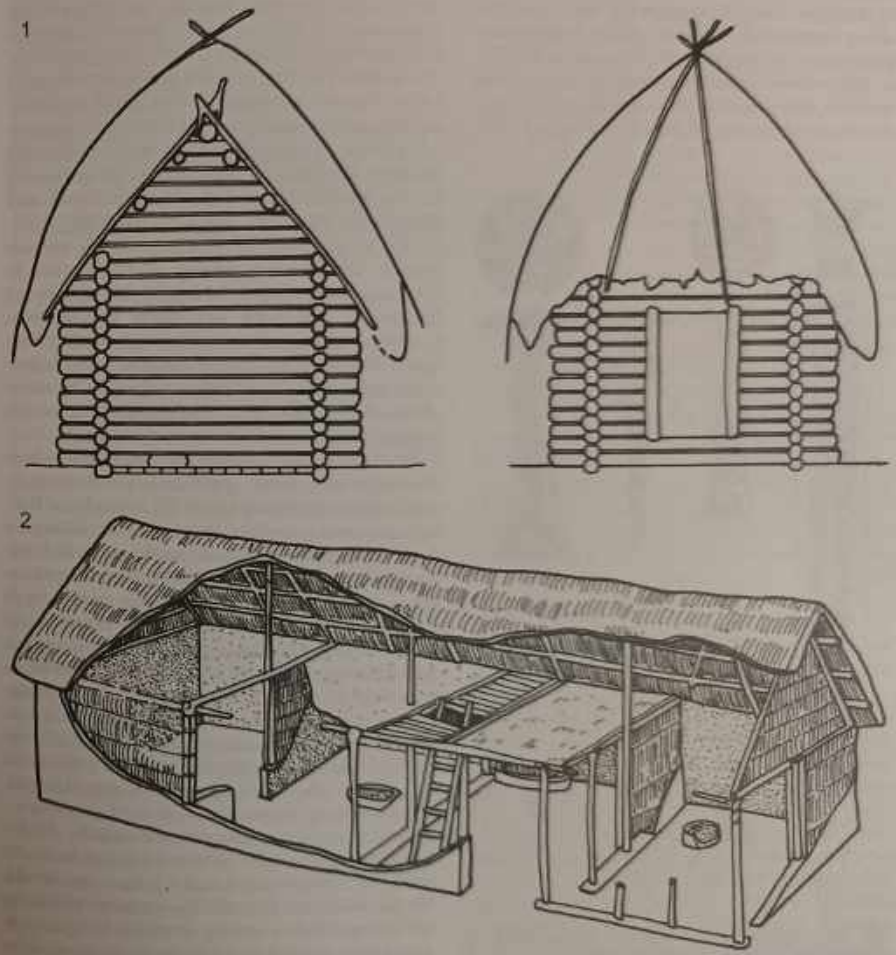
dnie. W grobach tych odkryto głównie naczynia z ukośnie ściętą krawędzią, tzw. askosy, typowe dla okresu środkowego brązu na terenie wsch.

Emancypacja i konfrontacja rodzimych wzorców kulturowych – środkowa epoka brązu w centralnej i pd.-wsch. Europie

Po okresie rozchodzenia się i adaptacji anatolijsko-bałkańskich impulsów cywilizacyjnych, na początku II tysiąclecia B.C. (XIX-XVIII w. B.C.) następuje twórczy proces kreowania i ekspansji rodzimych wzorców kulturowych, ukształtowanych głównie w centrach o szczególnie dużym tempie rozwoju struktur społeczno-kulturowych. Podłożem tych zjawisk był najczęściej dostęp do zasobów surowcowych niezbędnych do produkcji brązu bądź też ich ekwiwalentów o strategicznym znaczeniu w strukturze wymiany (takich jak sól, bursztyn). Podstawą dalszego

rozwoju cywilizacyjnego stała się stabilizacja struktur osadniczych. Wzrastająca aktywność społeczno-polityczna głównych centrów wytwórczych i ugrupowań kulturowo-osadniczych powoli kreowała układy wzajemnych zależności (kontaktów) społeczno-ekonomicznych bądź też prowadziła do konfrontacji przybierającej różne formy, łącznie z militarną. Najbardziej aktywne w zachodzących przemianach były, tak jak poprzednio, społeczności z terenów Kotliny Karpackiej i z obszarów leżących w górnych dorzeczach Dunaju, Łaby i Renu.

Na północno-wschodnich obrzeżach Niziny Węgierskiej rozwijało się w tym czasie ugrupowanie o szczególnym znaczeniu dla zrozumienia zjawisk kulturowych epoki brązu w Europie Środkowej – kultura Otomani-Füzesabony. W fazie wczesnej przypominała ona kulturę hat-

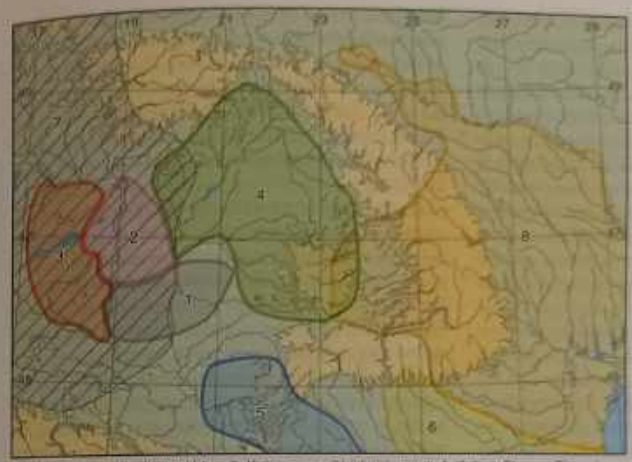
Ryc. 257. Rekonstrukcje domostw kultury otomańskiej: 1 — Békés-Vardomb, 2 — Tiszavé-Terehalom. Wg T. Kovácsa

wańską, a w fazie klasycznej (Füzesabony), przypadającej głównie na okres BrB, osiągnęła wysoki stopień zaawansowania cywilizacyjnego. W kulturze Otomani-Füzesabony na szczególną uwagę zasługuje zwłaszcza struktura osadnictwa. Ludność zamieszkiwała osady obronne na tellach oraz osady otwarte, tworzące często wielkie kompleksy osadnicze. Gród w Otomani oddzielony był fosą od towarzyszących mu osad otwartych. Na akropolu osiedla obronnego w Spiskim Štvrtku znajdowały się natomiast domy zajmowane zapewne przez arystokrację plemienną. W silnie ufortyfikowanym grodzie w miejscowości Barca na Słowacji prostokątne budynki były rozmieszczone wzdłuż ulic o układzie geometrycznym. W osiedlu obronnym Salacea odkryto resztki świątyni ze ścianami ozdobionymi geometrycznym fryzem. Odnaleziono również gliniane idole przedstawiające postać kobiety, związane ze sferą kultu. W fazie wczesnej charakterystyczne dla tej kultury było ciałopalenie, a w fazie klasycznej (Füzesabony) dominowały pochówki szkieletowe. Zmarłych układano w pozycji skurczonej, mężczyzn na lewym, a kobiety na prawym boku, z twarzami zwróconymi ku południowi. O znacznym rozwoju technologii obróbki metalu pozyskiwanego z miejscowych złóż świadczą liczne znaleziska form odlewniczych oraz masowo występujące (w tym również w tzw. skarbach) wyroby brązowe i złote. Na uwagę zasługują rozwinięte kontakty z odległymi terenami, m.in. z obszarami egejskimi, a także z Północą. Ślady osadnictwa kultury Otomani-Füzesabony odkryto też po północnej stronie Karpat (m.in. koło Nowego Sącza nad Dunajcem i niedaleko Jasła nad Wisłoką), a elementy jej wpływów — w znaleziskach należących do kultury trzcinieckiej. Oddziaływania te były zapewne efektem rozwijających się między Południem i Północą kontaktów handlowych, w których głównymi towarami były brąz i bursztyn. O używaniu czterokołowego wozu o pełnych kołach przez ludność kultury Otomani-Füzesabony świadczą znaleziska glinianych modeli takich pojazdów.

Ryc. 258. Skarb przedmiotów brązowych kultury otomańskiej ze środkowej epoki brązu — Hajdúsámson, Węgry (wg. H. Müllera-Karpego)

W dorzeczu środkowego Dunaju tradycje najstarszego horyzontu cywilizacji wczesnobrązowej kontynuowały od końca III tysiąclecia B.C. ugrupowania powstałe w wyniku krzyżowania się i nakładania wcześniejszych zjawisk i nowych impulsów kulturowych. Widoczna jest tendencja stabilizowania się struktur osadniczych i rozwoju technologii (zwłaszcza w zakresie obróbki brązowej). Dominującą formą obrządku pogrzebowego staje się ciałopalenie. Stosowane je w takich ugrupowaniach, jak kultura Kisapostag czy powiązana z nią panońska kultura ceramiki inkrustowanej, znana z licznych, choć niewielkich (ze względu na mobilny tryb życia związany z gospodarką pasterską) cmentarzysk z pochówkami bezpopielnicowymi i popielnicowymi, bogato wyposażonymi w ceramikę. Ciałopalenie występowało także w kulturze hatwańskiej, w której dominowały jednak pochówki bezpopielnicowe. Kultura hatwańska, podobnie jak kultura Maros, należy do grupy klasycznych tzw. kultur tellowych, z osiedlami obronnymi na tellach i grodami na szczytach wzniesień. Stabilna struktura osadnictwa była efektem osiadłego trybu życia związanego z uprawą roli i hodowlą.

1. Kultura Maros; 2. Kultura Vatya; 3. Kultura ceramiki inkrustowanej; 4. Kultura Otomani-Füzesabony; 5. Kultura Dubovac-Gata Mare; 6. Kultura Tei; 7. Krąg kultur mogiłowych; 8. Kultura Nosa

Ryc. 259. Kultury środkowego brązu w strefie karpacko-dunajskiej (ok. 1600-1500 B.C.)

Oddziaływania kultury Kisapostag ku północy doprowadziły również w tym czasie do wykształcenia się (przy udziale elementów unietyckich) lokalnego ugrupowania tzw. kultury madziarowskiej (n. od Maďarovce) na terenie pd.-zach. Słowacji. Z kolei przesuwanie się grup ludności z tego ostatniego ugrupowania ku zachodowi, na tereny leżące w zasięgu kultury unietyckiej, było podłożem powstania zespołów typu Věteřov-Böheimkirchen na terenie Moraw i Dolnej Austrii. Charakterystyczne dla tych ugrupowań są też grody, potężnie ufortyfikowane wałami kamiennymi i ziemnymi oraz fosami. Oddziaływania wieterzowsko-madziarowskie docierały także w środowisko unietyckie na Górny Śląsk (grupa nowocerekwiańska), gdzie również pojawiły się osiedla obronne (Jędrychowice, Nowa Cerekiew).

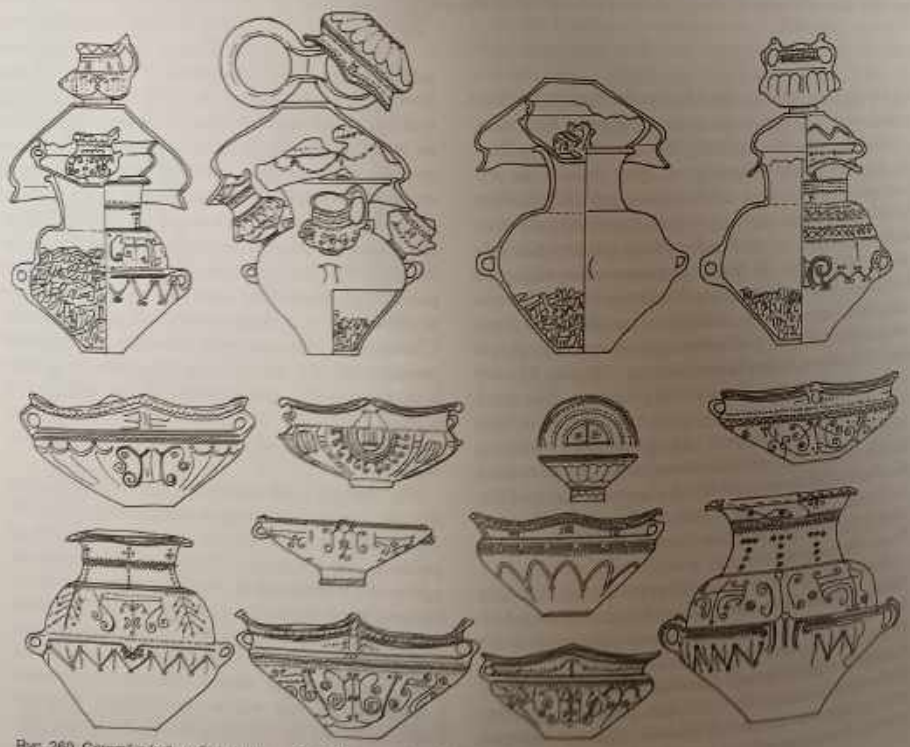
Stabilny system osadniczy miała też kultura Vatya, ukształtowana na bazie elementów kultur Kisapostag i Nagyrév, rozwijająca się w środkowej fazie epoki brązu (od 1 900 do 1 800 B.C.) po obydwóch stronach Dunaju. Osiedla zakładano na wzniesieniach, z czasem pojawiły się również grody na terenie Panonii (gęsto rozmieszczone), tworząco jakby system obronny. W kulturze tej dominował obrządek ciałopalny (popielnicowy). Mimo braku miejscowego surowca technologia obróbki brązu była dobrze rozwinięta, czego potwierdzeniem są liczne znaleziska o oryginalnych formach.

Do klasycznych kultur tellowych należą też ugrupowania z pd. części Wielkiej Niziny Węgierskiej: kultura Maros w swej rozwiniętej, klasycznej fazie oraz kultura Vatin z Banatu, zach. Serbii i Syrmii. Typowa forma osiedli w tym środowisku to wielkie telle z regularną zabudową, złożoną m.in. z budynków o konstrukcji słupowej (czworokątnych i kolistych), z paleniskami pośrodku. Liczne formy odlewnicze znalezione na tellu Pecica dowodzą, że w obrębie kultury Maros oddziaływał aktywny ośrodek obróbki brązu. Występujące w tej kulturze pochówki (szkieletowe, skurczone) odnaleziono zarówno na oddzielnych cmentarzyskach (np. w Mokrinie), jak i na terenie osiedli. Odkryto tam także pochówki szkieletowe umieszczone w wielkich naczyniach — pitosach. Na cmentarzyskach kultury Vatin (o podobnym obrządku) spotyka się groby bogato wyposażone w czekany, sztylety i groty włóczni. Chowano w nich zapewne członków arystokracji plemiennej, dla której broń była jednym z atrybutów prestiżu społecznego. Ślady kontaktów z Egeą i Anatolią poświadczają udział tego środowiska w sięgającej daleko wymianie handlowej.

Po okresie ujednolicenia cywilizacyjnego obszarów leżących w zasięgu kompleksu Glina III-Schneckenberg, w strefie karpacko-dunajskiej pojawiła się tendencja do regionalizacji zjawisk społeczno-kulturowych. Sprzyjało temu zróżnicowane środowisko geograficzne oraz różnorodność miejscowych tradycji i zewnętrznych impulsów kulturowych. Decydujące znaczenie dla tego regionu miał dalszy wzrost aktywności i umocnienie roli siedmiogrodzkiego ośrodka brązowniczego. Zjawisko to związane było z rozwojem tzw. kultury Wietenberg, która ukształto-

wała się na terenie Siedmiogrodu (z centrum nad środkową Maruszą) jeszcze w okresie istnienia kompleksu Glina III-Schneckenberg. Na jej powstanie, obok miejscowego podłoża kultury Cotofeni, złożyły się różnorodne oddziaływania, m.in. infiltracja ludów ze środowiska późnowuczedolskiego. Tak jak wszystkie kultury środkowobrązowe tego regionu wykazuje ona stabilny i długotrwały rozwój aż po czasy odpowiadające stylistycznej fazie BrD. Podstawową formą gospodarki w tym środowisku była hodowla, ogromne znaczenie w rozwoju ekonomicznym miało również górnictwo rud metali i wytwórczość brązownicza. Wzrost gospodarczy prowadził do rozwoju hierarchizacji wewnątrz poszczególnych społeczności. Przypuszcza się, że osiedla i grody, usytuowane na wzniesieniach i kulminacjach górskich (z natury rzeczy trudno dostępnych), były siedzibami arystokratycznych klanów. O istnieniu i wysokim statusie warstwy wojowników świadczą liczne znaleziska broni. Spotyka się wśród niej formy mieczy (tzw. rapierów), charakterystycznych dla zespołów wczesnomykeńskich, co potwierdza istnienie rozwiniętych kontaktów z Bałkanami i Egeą. O potencjale ekonomicznym tego środowiska świadczą liczne skarby wyrobów brązowych, a także złotych (np. Tufalau).

Specyficznym zjawiskiem kulturowym w tym regionie było ugrupowanie Dubovac-Girla Mare, zajmujące obszary na zachód i wschód od Żelaznych Wrót oraz po obydwóch stronach Dunaju. Znane jest ono z wielkich cmentarzysk (Cirna, Balta Verde) z grobami ciałopalnymi, popielnicowymi, wyposażonymi prawie wyłącznie w niezwykle efektownie zdobioną ceramikę. Zwracają uwagę oryginalne idole antropomorficzne wykonane z gliny. Obszary położone bardziej ku wschodowi (Oltenia i rejon międzyrzecza Iskyru i Osymu po południowej stronie Dunaju) zajmowała kultura Verbicioara, znana głównie z osiedli chronionych niekiedy rowami (Verbicioara). Środowisko to charakteryzuje niemal całkowity brak pochówków. Jest to zjawisko dość charakterystyczne dla tego regionu, powtarzające się także w innych ugrupowaniach. Ludność owych kultur stosowała zapewne jakąś formę pochówków, po których nie pozostały ślady archeologiczne. W późnej fazie rozwoju kultury Verbicioara pojawiły się tzw. zolniki, obiekty zapewne kultowe, charakterystyczne dla środowisk kulturowych ze strefy nadczarnomorskiej. Brak pochówków stwierdzono również w kulturze Tei zajmującej Nizinę Wołoską i obszary po przeciwnej stronie Dunaju. Powstała ona na bazie kultury Glina III-Schneckenberg, pod wpływem impulsów nadczarnomorskich. Wydaje się, że zjawisko braku obiektów sepulkralnych (grobowych) w strukturze źródeł archeologicznych jest charakterystyczne dla tych zespołów omawianego regionu, które podlegały wpływom wywodzącym się ze strefy pontyjskiej. W licznych osiedlach kultury Tei wśród różnorodnych znalezisk zwracają uwagę figurki antropomorficzne i gliniane modele wozów.

Ryc. 260. Ceramika kultury Girla-Mare — Cirna, Rumunia (wg H. Müllera-Karpego)

Pewną odrębnością cechowała się kultura Monteoru (Sarata Monteoru koło Ploeszti) zajmująca tereny na północny wschód od Niziny Wołoskiej i w pd. Mołdawii. Była to najstarsza w tej strefie kultura „brązowa", której początki sięgają schyłku kultury Glina III-Schneckenberg. Także i ona rozwijała się długo, ekspandując w fazie środkowej na tereny Siedmiogrodu oraz kultury Costisa w pn. części Mołdawii. Kultura Monteoru jest znana m.in. z osiedli obronnych i cmentarzysk szkieletowych (w fazie schyłkowej — ciałopalnych). W północno-wschodniej części Siedmiogrodu powstał też związany z tym środowiskiem ośrodek obróbki brązu. Podobnie jak wszystkie kultury omawianego kręgu w strefie karpacko-dunajskiej także i ona zanikła w okresie BrD, zdominowana przez nowe ugrupowanie — kulturę Noua o wschodnich koneksjach.

Pojawienie się kultury Noua w strefie karpacko-dunajskiej było wynikiem splotu czynników przyrodniczych i politycznych powodujących istotne zmiany na obszarach stepowych wsch. Europy. Poprawa warunków ekologicznych na stepach przyczyniła się do wzrostu znaczenia gospodarczego i politycznego ludności kultury grobów zrębowych, która oddziaływała również na społeczności egzystujące na zachodnim skraju strefy stepowej, m.in. ludność kultury ceramiki wielowałeczkowej. Przed połową II tysiąclecia B.C. ludność ta przesuwa się ku zachodowi, tworząc podłoże dla powstania między Dnieprem i Dniestrem kultury sabatinowskiej, zaś w strefie karpacko-dunajskiej — kultury Noua. W ten sposób tereny karpacko-dunajskie dostały się w strefę wpływów pontyjskich czego przejawem jest m.in. obecność zolników czy typ produkcji brązowniczej. Presja środowisk stepowych widoczna jest także w pojawieniu się na tych terenach pochówków podkurhanowych w komorach budowanych na zrąb (Halboca, Jacobeni w Mołdawi). W efekcie kultura Noua pojawia się na terenach, na których wcześniej występowały lokalne kultury wczesnobrązowe, czyli na Wyżynie Mołdawskiej, Besarabskiej, w Siedmiogrodzie i na Nizinie Wołoskiej, podobnie jak i spokrewniona z nią kultura Coslogeni (w Dobrudży, Muntenii, pn.-wsch. Bułgarii). Dla terenów tych oznacza to przetrwanie tradycji kultur wczesnobrązowych i jakby pewną barbaryzację zjawisk cywilizacyjnych. Ludność kultury Noua zajmowała się głównie hodowlą, przede wszystkim bydła rogatego. Zamieszkiwała niewielkie osiedla otwarte, którym towarzyszyły zolniki. Zwłoki zmarłych grzebano na niewielkich cmentarzyskach; niekiedy spotyka się też pojedyncze groby ciałopalne, głównie popielnicowe. Niezbyt bogaty inwentarz brązowy uzupełniały wyroby kamienne i krzemienne.

W pierwszej połowie II tysiąclecia B.C. na terenach Kotliny Karpackiej w znacznym stopniu zaadaptowano model cywilizacyjny zaczerpnięty z wzorców anatolijsko-bałkańskich. Oprócz sfery technologii brązowniczej, rozwiniętej zresztą twórczo w autonomicznych ośrodkach produkcyjnych, dotyczy to przede wszystkim struktur gospodarczych i osadniczych. Umiejętne łączenie rozwiniętych technik rolniczych i stacjonarnych form hodowli pozwoliło na intensyfikację procesów gospodarczych (m.in. produkcji żywnościowej) na niewielkich arealach. Rozwój transportu kołowego (o czym świadczą gliniane modele wozów) ułatwiał przełamywanie bariery tzw. odległości ekologicznej, limitującej zasięg efektywnie eksploatowanego terytorium wokół trwale zasiedlonego miejsca. Umożliwiało to tworzenie się stabilnych struktur osadniczych o dużym stopniu zasiedziałości, czego przejawem były scentralizowane formy osadnictwa

z intensywnie zasiedlonymi ośrodkami typu protomiejskiego, niekiedy o planowej zabudowie. Wieloletni związek z eksploatowanym gospodarczo terytorium powodował, że ludzie, czując się emocjonalnie związani z własnymi siedzibami, podejmowali zabiegi w celu ich obrony. Stąd pojawiła się tendencja do wzmacniania stabilności struktur osadniczych przez wybór pod stałe osiedla miejsc, do których dostęp z natury rzeczy był utrudniony, bądź też sztuczne fortyfikowanie, osiągające niekiedy względny monumentalizm (np. wielokrotne systemy wałów i fos).

Drugim istotnym czynnikiem przełomu cywilizacyjnego w stosunku do wcześniejszych miejscowych tradycji było upowszechnianie się ciałopalenia, na co wpłynęły oddziaływania płynące ze wschodniej części basenu M. Śródziemnego. Ta forma obrządku pogrzebowego sporadycznie pojawiała się w Europie Środkowej już wcześniej (np. w kulturach eneolitycznych), ale dopiero w pierwszej połowie II tysiąclecia B.C. stawała się zjawiskiem coraz bardziej masowym. W niektórych ugrupowaniach na terenie Kotliny Karpackiej i jej południowo-wschodnich obrzeżach ciałopalenie było jedyną formą obrządku pogrzebowego. W innych środowiskach utrzymał się zwyczaj grzebania zmarłych wypływający ze starszych miejscowych tradycji, zdominowanych niekiedy przez normy zwyczajowe typowe dla kultur pucharowych czy sznurowych. Ten dualizm nie był oczywiście tylko odzwierciedleniem dwóch różnych tradycji określających sposób traktowania ciał zmarłych. Wynikał on z odmiennych systemów religijnych, determinujących rozległe sfery świadomości kulturowej. Inhumacja jest wyrazem kultu zmarłych przodków i wiary w ich życie pozagrobowe w świecie nieosiągalnym dla ludzkiego doświadczenia, będącym domeną istot lub sił boskich. Zachowując częściowo lub w pełni cielesną powłokę, zmarli są bliżej żyjących jako pośrednicy między nimi a światem tajemnym, nieznanym, który sami już poznali. Dlatego też grzebano zmarłych blisko osiedli, a nawet na ich terenie (niekiedy pod podłogami domostw), bądź też starannie zabezpieczano zwłoki i zaznaczano miejsce pochówku. W celu uwidocznienia takich miejsc stosowano czasem monumentalne formy (np. architektura megalityczna, wielkie kurhany stepowe) po to, by zmarli, pozostając w innym świecie, kontynuowali w symbolicznej formie ziemską egzystencję. Miały im w tym dopomóc składane rytualnie w grobach zestawy (lub symbole) użytkowanych za życia różnych przedmiotów. Pozostając na pograniczu dwóch poziomów istnienia, na określonych magią warunkach, zmarli mogli być orędownikami pomyślnej egzystencji żywych.

Obrządek ciałopalny jest elementem kultów i religii, w których dominuje wiara w przewagę pierwiastka duchowego istoty ludzkiej. Spalenie ma zmarłego uwolnić i oczyścić z substancji cielesnej, by mógł połączyć się z bytem niematerialnym, boskim. Religie te mają charakter solarny: narzędziem oczyszczenia jest unicestwiający ogień, a symbolem boskości — Słońce, ogień sam w sobie, ale równocześnie ciepło przywołujące i odnawiające życie. Duchowy pierwiastek istoty ludzkiej (dusza) osiąga tą drogą inny, boski wymiar w świecie zmarłych. Symbolem wędrówki duszy ku Słońcu (do nieba) jest zapewne unoszący ją jakby w przestworza ptak, którego wizerunki w połączeniu z symboliką solarną stają się atrybutem zabiegów magicznych. W wymiarze symbolicznym ptak jest jakby pośrednikiem między światem żywych i zmarłych.

Na pograniczu tych dwóch poniekąd konkurencyjnych systemów ideologicznych rodziły się niekiedy zachowania będące próbą połączenia wartości jednego i drugiego sposobu patrzenia na naturę i przeznaczenie istoty ludzkiej. Dotyczyło to zarówno sfery świadomości, jak i jej materialnego wyrazu, przejawiającego się w formie obrządku grzebalnego. Pojawiły się też przypadki koegzystencji (klasycznego birytualizmu) zachowań religijnych na tej płaszczyźnie. Przemiany obrządku grzebalnego były jednak zawsze manifestacją przewartościowania podstawowych założeń ideologicznych, właściwych danej społeczności. Stanowiły więc symptom głębokiego przełomu cywilizacyjnego.

Równolegle z konsolidacją środowisk kultywujących i twórczo rozwijających anatolijsko-bałkańskie tradycje kulturowe w Kotlinie Karpackiej nastąpiła aktywizacja innych ugrupowań o ugruntowanym już modelu cywilizacji brązowej. Dotyczyło to zwłaszcza skupisk osadniczych z dorzecza górnego Dunaju oraz górnego i środkowego Renu, gdzie we wczesnej epoce brązu rozwijały się kultury straubińska i adlerberska. W początkach fazy BrB nastąpiła na tym obszarze zmiana oblicza kulturowego, która doprowadziła do powstania nowej formacji, określanej mianem kręgu mogiłowego. Zasadniczą formą obiektów grobowych były tu bowiem ziemne lub kamienno-ziemne mogiły, wznoszone nad szkieletowymi pochówkami, w jamach wykopanych w ziemi. Zmarłych chowano w paradnych strojach, w pozycji wyprostowanej, na wznak, niekiedy w trumnach wydrążonych w kłodach. Zazwyczaj byli oni bogato wyposażeni: mężczyźni głównie w broń (sztylety, z czasem również miecze, groty włóczni, krzemienne grociki strzał), narzędzia (siekiery będące też zapewne bronią) i ozdoby (bransolety), a kobiety — w ozdoby (szpile do spinania szat, bransolety, naramienniki, diademy z blachy, wisiorki i kolie z paciorków, zwłaszcza bursztynowych). W wyposażeniu grobów, szczególnie z początkowych faz rozwoju tego ugrupowania, rzadko występują naczynia ceramiczne, natomiast często militaria. W pobliżu tych niezwykle charakterystycznych pochówków, tworzących zazwyczaj małe cmentarzyska, rzadko budowano osiedla. Ludność prowadziła zapewne mobilny tryb życia, trudniąc się przede wszystkim pasterstwem.

Ten typ zjawisk kulturowych zaczyna się szybko rozprzestrzeniać, głównie w kierunku wschodnim, a także północno-wschodnim. W dość krótkim czasie docierają one na tereny Kotliny Karpackiej po Dunaj, a z czasem nawet dalej — po Cisę, zaś na północnym wschodzie na obszary Śląska i Wielkopolski. Zmiany kulturowe były przynajmniej częściowo wywołane penetrowaniem tych terenów przez ludy kręgu mogiłowego i przebiegały w warunkach przesunięć ludnościowych, starć zbrojnych, wypierania ludności rodzimej, gwałtownego upadku centrów osadniczych. Świadczy o tym tempo przemian dokonujących się w zajmowanej przez przybyszów strefie, ślady zniszczeń w potężnie niekiedy umocnionych osiedlach, które następnie zostały opuszczone, czy też liczne depozyty brązowe (np. skarby horyzontu Koszider), ukrywane w czasach niepokojów politycznych. Nastąpił szybki zanik całego zespołu starszych ugrupowań, np. kultury unietyckiej, wieterzowskiej i madziarowskiej. Wypierana ludność panońskiej kultury ceramiki inkrustowanej przesunęła się wzdłuż Dunaju, wchodząc w skład ugrupowań w rejonie Żelaznej Bramy (Dubovac-Girla Mare) i wywołując dalsze ruchy ludnościowe ku południowi. Napór ludów kontynentalnych na Bałkany zbiegł się w czasie z powstaniem kultury mykeńskiej. Na terenie dzisiejszej Bułgarii zostały opuszczone długo użytkowane osiedla tellowe i zmieniła się struktura osadnictwa. Zapewne jest to efekt napływu grup ludności z północy. W Kotlinie Karpackiej stosunkowo najdłużej procesom przemian opierały się ugrupowania nad środkowym Dunajem (kultura Vatya) oraz we wschodniej części tego terytorium (kultury otomańska, Maros i Wieten-

Ryc. 281. Rekonstrukcje paradnych nakryć głowy ze środkowej epoki brązu. A — Bleckmar, Dolna Saksonia (ok. XIV-XIII w. p.n.e.); B — Wardböhmen, Dolna Saksonia (ok. XIV w. p.n.e.); C — Schwarza, Turyngia (ok. XIV w. p.n.e.). Wg U. Weis-Weyrauch

berg). Znamienne było przy tym istnienie na północno-zachodnich obrzeżach terytoriów zajmowanych przez kulturę Vatya strefy nasyconej osiedlami obronnymi, w których obrębie najdłużej przetrwały tradycje wczesnobrązowej cywilizacji tellowej.

Na zajętych w ten sposób, ogromnych terytoriach mogiłowy model cywilizacyjny początkowo dość jednolity zaczął się z czasem różnicować. Powstały wielkie cmentarzyska kurhanowe, ustabilizowała się sytuacja osadnicza, zmniejszyła się też mobilność i aktywność poszczególnych grup ludności, co doprowadziło do regionalizacji zjawisk kulturowych. Sformalizowały się lokalne standardy zachowań kulturowych, wśród których interesującym zjawiskiem jest regionalizacja stroju i zestawów biżuterii używanej przez kobiety. Utrzymuje się przy tym wyraźne akcentowanie ról oraz funkcji społecznych mężczyzn i kobiet za pomocą charakterystycznych atrybutów. W niektórych ugrupowaniach zestaw inwentarza pochówków kobiecych i męskich był dokładnie ustalony aż po drobne szczegóły. Na terenie Wirtembergii w grobach kobiecych znajdowano zawsze dwie szpile, dwie bransolety, nagolennik, pierścienie, aplikacje brązowe (tarczki), wisiorki i paciorki z brązu, kłów dzika, bursztynu. Groby męskie zawierały z reguły sztylet (miecz), siekierkę, grot włóczni, grociki strzał, jedną szpilę, bransolety, pierścień znajdujący się na palcu prawej ręki zmarłego oraz szczypczyki do wyrywania włosów. W inwentarzu pochówków męskich następują zmiany w uzbrojeniu świadczące o rozwoju technik wojennych. Krótkie sztylety zostały zastąpione długimi mieczami, upowszechniły się również włócznie (oszczepy). Są to przejawy przełomu w taktyce bojowej. Dla ugrupowań mogiłowych charakterystyczne są bogate i wyróżniające się architekturą grobową pochówki arystokracji plemiennej i rodowej. Wszystko to tworzy obraz społeczności o rozbudowanej strukturze społecznej, w której wojownik był nieomal postacią kultową.

Unifikacja bytu i idei — rozwój kultur pól popielnicowych w młodszej epoce brązu na terenie Europy

Zetknięcie się na terenie Kotliny Karpackiej dwóch odmiennych tradycji kulturowych, reprezentowanych z jednej strony przez starobrązowe kultury tellowe, a z drugiej przez kultury mogiłowe, przyniosło z czasem nowe impulsy w rozwoju cywilizacyjnym Europy. Na pograniczu tych środowisk, w ciągu fazy BrC, rozpoczyna się proces przemian, które niebawem objęły większą część kontynentu. Ich najbardziej wymownym, uchwytnym w źródłach archeologicznych wskaźnikiem było szerzenie się ciałopalnego obrządku pogrzebowego. Upowszechnia się zwyczaj umieszczania szczątków zmarłych po ich spaleniu w naczyniach glinianych (popielnicach) bądź też w innych pojemnikach (np. organicznych) i składania do płytkich grobów na wielkich długo użytkowanych cmentarzyskach. Niekiedy przepalone kości zmarłego, wraz z pozostałościami stosu, składano wprost do niewielkiego dołka. Zmienia się wyraźnie skład inwentarzy grobowych. W miejsce bogatego wyposażenia w wyroby brązowe pojawiają się coraz częściej naczynia gliniane, zarówno jako popielnice, jak i tzw. przystawki, nie zawierające przepalonych kości. Z czasem ich liczba i asortyment w zespołach grobowych będzie narastać. Mniej liczne i nie tak efektowne przedmioty brązowe to zazwyczaj części stroju, noszące nieraz ślady przetopienia na stosie. Na cmentarzyskach umieszczane zazwyczaj dość blisko siebie groby nie były w sposób trwały zabezpieczane ani zaznaczane na powierzchni. Przy składaniu nowych pochówków omijano jednak zajęte wcześniej miejsca, powiększając stopniowo areał cmentarzyska. Powstałe w ten sposób, użytkowane przez setki lat, nekropolie archeolodzy nazwali „polami popielnicowymi", zaś ukształtowane w wyniku zachodzących zmian zjawiska cywilizacyjne — kulturami pól popielnicowych.

Za taką formą rytuału grzebalnego, w którym ciało zmarłego palono na stosie, a do wyposażenia i architektury grobowej nie przykładano zbyt wielkiej wagi, musiała kryć się niezwykle atrakcyjna ideologia. Nowe zwyczaje bardzo szybko rozchodzą się w całej Europie, a powstałe w wyniku głębokich przeobrażeń społeczno-kulturowych zjawiska cywilizacyjne obejmują obszary od Katalonii na zachodzie po Mołdawię na wschodzie, pn. Bałkanów na południu i po brzeży Bałtyku na północy. Powszechność przemian zachodzących w sferze świadomości podkreśla dodatkowo fakt pojawienia się nowych

form obrządku pogrzebowego, także w tych ugrupowaniach kulturowo-osadniczych, które kontynuowały swój rozwój bez większych zakłóceń (np. w kręgu nordyjskim).

Na większości obszarów Europy Środkowej i Zach. przemiany miały jednak głęboki charakter i przebiegały niekiedy w dość dużym tempie. Paradoksalnie objęły one w pierwszej kolejności i w najszerszym zakresie środowisko kręgu mogiłowego. Unifikacja kulturowa, jaka dokonała się wcześniej w wyniku ekspansji modelu mogiłowego, ułatwiała jakby teraz przenikanie nowych idei, tym razem w kierunku przeciwnym — z Kotliny Karpackiej ku północnemu zachodowi, a później na coraz to nowe terytoria. Zjawiskiem, które zapoczątkowało ten proces, było uformowanie się w początkach okresu BrC tzw. kultury pilińskiej. Zajmuje ona pogranicze środkowej Słowacji i pn. Węgier, czyli obszary, gdzie ugrupowania mogiłowe zetknęły się ze środowiskiem kultur tellowych o tradycjach wczesnobrązowych. Kultura pilińska powstała na podłożu kultury otomańskiej, przy udziale silnych impulsów ze strony tzw. karpackiej kultury mogiłowej (Egyek) i elementów późnej kultury Vatya. Jej najbardziej charakterystyczną cechą jest właśnie obecność wielkich, płaskich cmentarzysk ciałopalnych z grobami popielnicowymi i bezpopielnicowymi, np. Radzovce — 1 334 groby. Przykład ten ilustruje dominację tej formy obrządku, wywodzącej się z tradycji anatolijsko-bałkańskich i kultywowanej w kulturach o tradycjach wczesnobrązowych we wschodniej części Kotliny Karpackiej.

Kultura pilińska rozwijała się w okresie BrC-BrD, a obecność tak rozległych nekropolii poświadcza wielką stabilność struktur osadniczych i gospodarczych. O stopniu „zasiedziałości" ludności tej kultury świadczą też użytkowane przez długi czas osiedla otwarte (a być może — również obronne) z prężną działalnością ośrodków eksploatujących i przetwarzających zasoby surowcowe z Rudaw Słowackich. Wyroby tego ośrodka rozchodzą się szeroko i są znane z licznych skarbów (np. typu Rimavska Sobota). Wśród motywów zdobniczych na tych wyrobach

1. Kultura mykeńska; 2. Kultury o tradycjach anatolijsko-egejskich z dorzecza dolnego Dunaju; 3. Kultury zachodniobałkańskie typu mogiłowego (szczególnie Glasinac); 4. Kultura Otomani-Füzesabony; 5. Kultura Costisa; 6. Kultura ceramiki wielowałeczkowej; 7. Kultura sabatinowska; 8. Kultura wietrzycka; 9. Kultura komarowska; 10. Kultura trzcinicka; 11. Kultura wschodniotrzcinicka; 12. Kultura pilińska; 13. Kultura przedłużycka; 14. Krąg kultur mogiłowych; 15. Kultura terramare; 16. Kultura apeninska; 17. Kultura nuragów; 18. Kultura Castellieri; 19. Kultura rodańska; 20. Kultury o tradycjach megalitycznych; 21. Kultura armorykańska; 22. Kultura Hilversum-Drakenstein

Ryc. 282. Kotlina Karpacka i jej otoczenie na przełomie środkowego i młodszego brązu

pojawiają się często wizerunki ptactwa (wodnego) oraz kręgi z wpisanym krzyżem, związane z symboliką kultów solarnych.

Niemal równocześnie, jeszcze w ciągu okresu BrC, podobne przemiany zachodzą w środowiskach typu mogiłowego w zachodniej części środkowego dorzecza Dunaju i północnej części Europy Środkowej. Na terenach zach. Węgier, pd.-zach. Słowacji, pd. Moraw i Dolnej Austrii kształtuje się tzw. środkowodunajska kultura pól popielnicowych. Na bazie tzw. kultury przedłużyckiej w pd.-zach. Polsce rozwija się kultura łużycka typu śląskiego. W trakcie III i w początkach IV OEB przemiany te obejmują również środowisko kultury trzcinieckiej i inne ugrupowania w tej części Europy. W efekcie, między Soławą i Wołyniem, Bałtykiem i Karpatami tworzy się wielki kompleks kultur pól popielnicowych typu łużyckiego.

W górnym dorzeczu Dunaju i Renu procesy przemian ujawniają się w ciągu okresu BrD (faza Rigsee) i doprowadzają do powstania północnoniemieckiej kultury pól popielnicowych. Wraz z północnotyrolską (w ciągu BrD) i dolnoreńską (w ciągu HaA) odmianą kręgu „popielnicowego" doprowadzają one do unifikacji

1. Kultura mykeńska i helladzka; 2. Kultury z ceramiką rytą i stempelkową strefy południowotrackiej; 3. Kultury strefy iliryjskiej (Glasinac i in.); 4. Kultura Belegiš II; 5. Kultury pól popielnicowych w środk. i zach. Europie; 6. Kultura knowiska; 7. Kultura unstrucka; 8. Kultura łużycka; 9. Kultura gawska; 10. Kultura kyjatycka; 11. Kultura holihradzka; 12. Kultury z ceramiką kanelowaną (Kiszyniów-Corlateni i in.); 13. Kultura wysocka; 14. Kultura biełogrudowska; 15. Kultura czarnoleska; 16. Kultura bieleziersko; 17. Kultura bondarichańska; 18. Kultura grobów zrębowych; 19. Kultura kubańska; 20. Kultura kobańska; 21. Kultura kolchidzka; 22. Kultura centralnokaukaska; 23. Kultura kajakentsko-chorochojewska; 24. Kultura abaszewska; 25. Kultura nadkaźmieńska; 26. Kultura podkowska; 27. Kultura trzciniecko-sośnicka (późna faza rozwoju); 28. Kręgi kultur wschodniobałtyckich; 29. Krąg nordyjski; 30. Kultura Ekeleks kultur wschodniobałtyckich; 29. Krąg nordyjski; 30. Kultura Ekeluska kultura brązu atlantyckiego; 32. Kultura grobów ciałopalnych; 33. Kultura atlantyckiego; 35. Kultura El Argar (późna); 36. Kultura nuragow; 37. Kultura Pantalica; 38. Kultura apenińska; 39. Kultura terramare

Ryc. 263. Najważniejsze kultury archeologiczne młodszej epoki brązu w Europie

kulturowej ogromnych obszarów między Alpami a Niżem Niemieckim zajętym przez krąg nordyjski. Tereny pn.-wsch. (mniej więcej po Sekwanę) i wsch. Francji (między Alpami i Masywem Centralnym), wcześniej mniej intensywnie poddane presji modelu mogiłowego, w ciągu okresu HaA zostają włączone do kształtującego się teraz kręgu kulturowego. W okresie HaB finalizuje go, w tej części Europy, rozwój katalońskiej odmiany tego kręgu po drugiej stronie Pirenejów. Zjawiska typu pól popielnicowych sięgają tu Walencji, Aragonii i Starej Kastylii oraz terenów leżących w górnym dorzeczu Ebro. Około 1200 r. p.n.e. klasyczny model typu kultury pól popielnicowych (zwany kulturą Deverell Rimbury) pojawia się w pd. Anglii. Podłożem tego zjawiska były przemieszczenia ludnościowe z dolnej Nadrenii. W pozostałej części Wysp Brytyjskich, kultywujących lokalne tradycje, upowszechnia się jednak ciałopalenie.

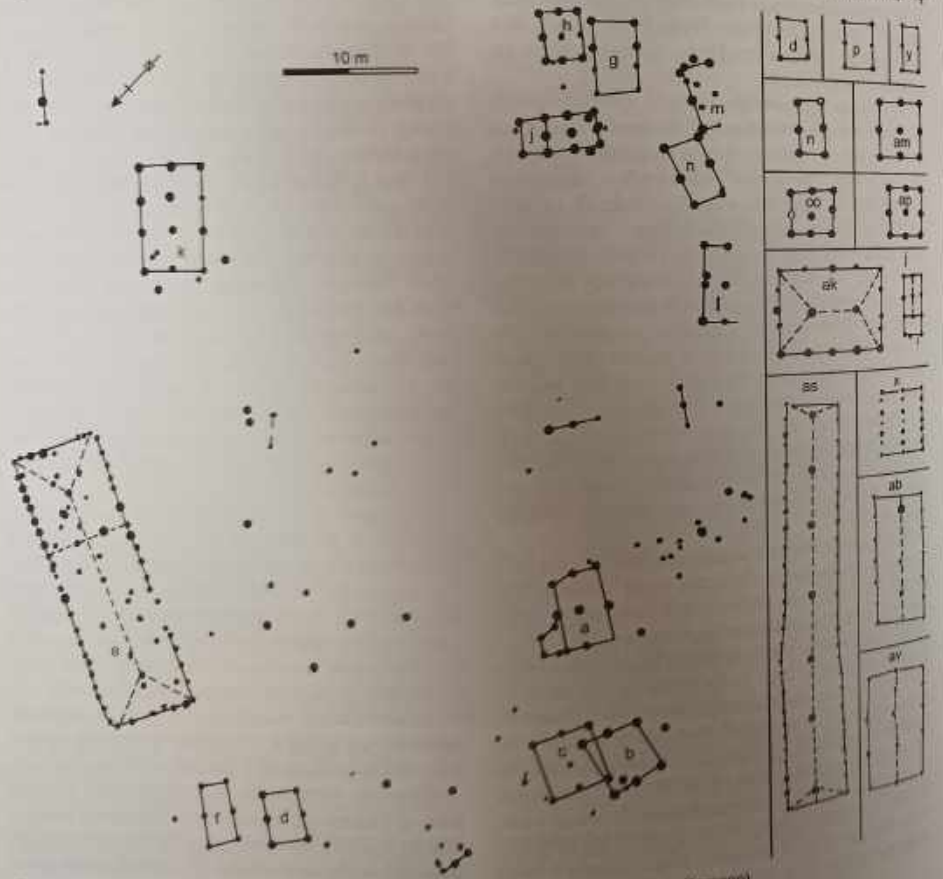
Szerzenie się nowego modelu zjawisk cywilizacyjnych ma na większości obszarów charakter ewolucyjny i przybiera formę stopniowej adaptacji nowych wzorców ideowych, zachowań kulturowych itp. Nie wszędzie jednak procesy akulturacyjne przebiegały w warunkach względnie pokojowych. Na wielu terenach, zwłaszcza na obrzeżach dokonujących się przeobrażeń, towarzyszyły im przemieszczenia ludnościowe wywołujące zapewne niepokoje polityczne. Nowy model zjawisk kulturowych pojawia się bowiem niekiedy nagle i nie jest poprzedzony ewolucją lokalnych ugrupowań. Z takimi zjawiskami mamy do czynienia w pd. Polsce, nad dolnym Renem, nad Rodanem czy w Katalonii. Nie brak też ich symptomów w południowej części Europy Środkowej, na terenie Kotliny Karpackiej.

Również na innych obszarach Europy nie były to czasy spokojne; zwłaszcza w jej południowej części dochodzi do najazdów i konfliktów militarnych oraz przemieszczeń ludności. Do najbardziej spektakularnych zjawisk tego typu należą przemieszczenia tzw. ludów morza, które ogarnęły właściwie niemal cały basen M. Śródziemnego. Epizody te w sposób wyrazisty zapisały się nawet w dziejach Egiptu. Za panowania faraona Merenptaha, pod koniec XIII w. p.n.e. zwiększa się bowiem napór „ludów północnych" na granice Egiptu w rejonie Delty Nilu. Część z nich wywodziła się zapewne z Anatolii, skąd zostały z kolei wyparte przez falę przybyszów z Półwyspu Bałkańskiego. Ostatecznie tzw. ludy morza zostały wprawdzie pokonane przez Ramzesa III, ok. 1180 r. p.n.e., w bitwie na równinie przybrzeżnej opodal Arpad w Delcie (co zostało uwiecznione na ścianach świątyni grobowej w Medinet Habu koło Teb w Górnym Egipcie), ale skutki tych wydarzeń wyznaczają istotną cezurę w rozwoju cywilizacyjnym wielu obszarów w basenie M. Śródziemnego. Należą do nich m.in. tereny Grecji, gdzie w XIII w. p.n.e. wiele osiedli (m.in. Mykeny, Tiryna i Ateny) umacnia swoje obwarowania w obliczu zagrożenia najazdami. W ciągu XIII w. dwukrotnie została złupiona Troja. Dramatyczny obraz sytuacji zagrożenia poprzedzającego zniszczenie osiedla zawierają tabliczki z końca XIII w. odkryte w Pylos. W tym czasie (ok. 1200 r. p.n.e.) zostało też zniszczonych wiele innych ośrodków we wschodniej części basenu M. Śródziemnego (w tym Troja VIIA — ok. r. 1184 wg tradycji greckiej). Zniszczenie cywilizacji późnomykeńskiej otwarło też drogę na tereny Grecji Dorom, przesuwającym się w XII w. z terenu Bałkanów. Pojawienie się na terenie Grecji i w Troi VIIB ceramiki nawiązującej stylem do form znanych z obszarów karpacko-dunajskich (np. tzw. ceramika guzowa z Troi nawiązująca do kręgu gawskiego) świadczy, że jednym z punktów wyjścia i częściową przyczyną wspomnianych niepokojów mogły być przemieszczenia ludności znad środkowego i dolnego Dunaju. Na ten sam okres (XIII w. p.n.e.) przypada też drastyczne wyludnienie obszarów nadczarnomorskich, spowodowane wysychaniem stepu. Znaczna część ludności (m.in. kultury sabatinowskiej) przesunęła się zapewne na południe (głównie przez Kaukaz?).

Po okresie przemian (a niekiedy i niepokojów) sytuacja w poszczególnych regionach objętych kulturami kręgu popielnicowego ulega stabilizacji. Jej podłożem było wytworzenie niezwykle elastycznych form gospodarowania, w sposób maksymalny wykorzystujących naturalne zasoby środowisk lokalnych. Podstawą bytu były oczywiście rolnictwo i stacjonarna hodowla, ale w zależności od warunków w danym regionie zmienia się waga i charakter głównych sposobów gospodarowania i udział naturalnych (dodatkowych) form zdobywania żywności: łowiectwa, rybactwa czy zbieractwa. Podstawą rolnictwa są uprawy zbożowe, przy sprzężajnej obróbce ziemi z użyciem radła. Powszechne są również uprawy ogrodowe za pomocą np. motyk czy

kopaczek oraz wysiew roślin motylkowych (bób, groch, soczewica). Hodowane stada mają charakter stacjonarny. Tworzą je głównie bydło rogate i trzoda chlewna, a także owce i konie. Widoczny niekiedy związek pomiędzy usytuowaniem osiedli a położeniem potencjalnych pastwisk przemawia za organizacją hodowli w formie zbliżonej do zbiorowego wypasu wygonowego. Zapewne część stada była wybijana w okresach deficytu paszy (zimowych), stąd w materiale osteologicznym dominują raczej sztuki młode. Nie wyklucza to oczywiście istnienia rozwiniętej hodowli przyzagrodowej.

Stacjonarnemu modelowi gospodarowania towarzyszył rozwój stabilnych struktur osadniczych. Ich swoista „zasiedziałość" jest istotną cechą ugrupowań społeczno-kulturowych, wytworzonych w młodszej epoce brązu na rozległych obszarach Europy. Ilustrują ją nie tylko użytkowane bardzo długo cmentarzyska (na niektórych obszarach — włączając w to wczesną epokę żelaza — nawet przez ok. 1 000 lat), ale także wielkie, stale zabudowane osiedla. Na ogół (np. w środowisku łużyckim) zauważalna jest tendencja do tworzenia się mikroregionalnych zespołów osadniczych, w skład których wchodzą zwykle cmentarzysko i rozmieszczone w układzie satelickim większe osiedla oraz mniejsze punkty trwałego zasiedlenia (zespoły jednodworcze) czy wręcz doraźne obozowiska (np. szałasy pasterskie). Osiedla mają charakter zdecydowanie wiejski z żywiołowo rozwijającą się

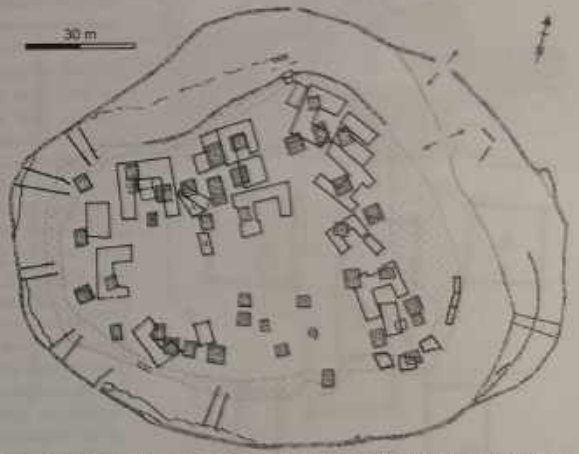

Ryc. 264. Zarys domów słupowych na osiedlu Lovčičky na Morawach, Czechy (wg H. Möllera-Karpego)

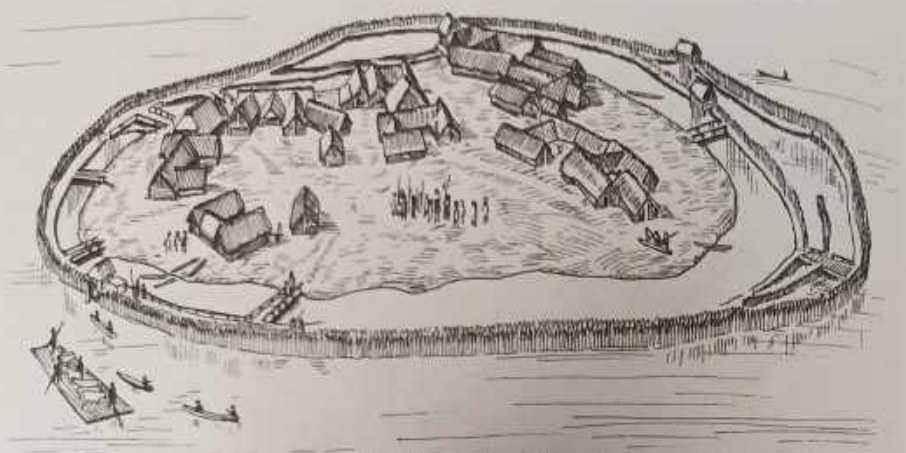

Ryc. 265. Osiedle kultury łużyckiej — rekonstrukcja, Berlin-Lichterfelde (wg E. Probsta)

zabudową (np. osiedla łużyckie w Lutomiersku w Polsce Środkowej czy w Buch pod Berlinem). Niekiedy widoczne są też oznaki planowej organizacji zabudowy; np. osiedle środkowodunajskiej kultury pól popielnicowych (fazy Velatice) w Lovčičkach koło Sławkowa na Morawach. Na powierzchni 3 000 m^2 odkryto tu 13 budowli słupowych (jedno- i wielownętrzowych), rozmieszczonych półkoliście wokół placu, w którego centrum stała duża budowla halowa, znacznie większa od obiektów mieszkalnych (dom zgromadzeń?, świątynia?). Budynki mieszkalne miały zwykle konstrukcję słupową, z dachem dwuspadowym. Były zazwyczaj jedno-, dwu- lub trójwnętrzowe, przy czym w głównym pomieszczeniu najczęściej znajdowało się palenisko. Z reguły budynkom mieszkalnym towarzyszą budynki gospodarcze i różnego typu obiekty pomocnicze (spichlerze-piwniczki, paleniska na wolnym powietrzu). Za przykład takiego zespołu może służyć znane osiedle łużyckie w Lichterfelde na terenie Berlina. W trakcie długiego okresu użytkowania osiedla rozwijały się przestrzennie, ale w przy-

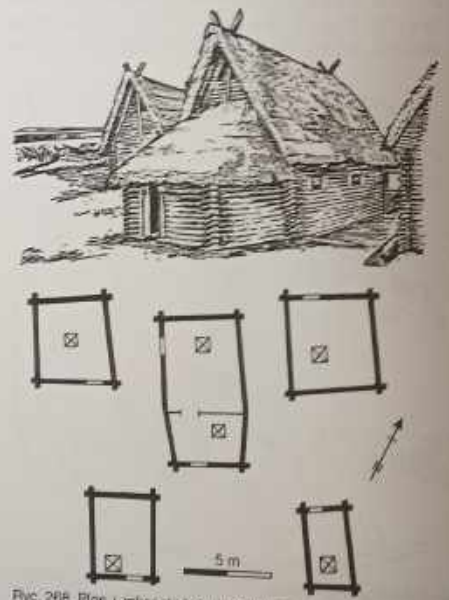

Ryc. 266. Plan zabudowy dwufazowego osiedla nawodnego w Bad Buchau, Badenia-Wirtembergia. Zakreskowane obiekty łączą się z wcześniejszą (HaA-B$_1$) fazą użytkowania (wg H. Reinerth)

Ryc. 267. Osiedle nawodne w Bad Buchau, Badenia-Wirtembergia. Rekonstrukcja zabudowy w młodszej fazie użytkowania (późna epoka brązu — HaB_3–B_1). Wg H. Reinertha

padkach istniejących ograniczeń, np. obszaru podmokłego, obserwuje się zmiany w rozplanowaniu widoczne w następujących po sobie fa-

Ryc. 268. Plan i rekonstrukcja budowli ze starszej fazy osiedla w Bad Buchau, Badenia-Wirtembergia (wg H. Reinertha)

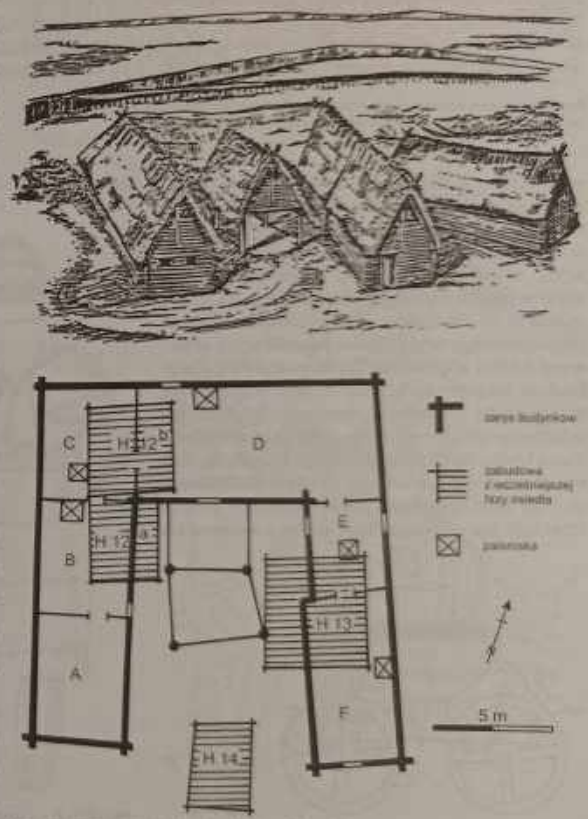
zach budowlanych. Sytuację taką zaobserwowano np. na słynnym osiedlu Bad Buchau w Wirtembergii, założonym na wyspie na jez. Feder.

W młodszej epoce brązu zmienia się nieco organizacja produkcji brązowniczej. Wprawdzie wielkie ośrodki obróbki metalu w Europie (np. węgiersko-siedmiogrodzki, południowoniemiecki, nordyjski) odgrywają wciąż dużą rolę, ale stopień nasycenia „rynku" brązem pozostającym we wtórnym obiegu (np. przetapianym złomem) jest na tyle duży, że uniezależnia w pewnym stopniu lokalne warsztaty od dopływu surowca z zewnątrz. Lepsza znajomość terenu i rozpoznanie jego zasobów umożliwiają też eksploatację dostępnymi wówczas technikami górniczymi niewielkich zasobów rud, zaspokajających lokalne potrzeby. Sztuka odlewnicza rozpowszechnia się, a wiele z lokalnych ośrodków odlewniczych tworzy własny styl.

Zmienia się też stopniowo funkcja brązu jako miernika prestiżu społecznego, o czym świadczą inwentarze grobowe w kulturach pól popielnicowych, w których przedmioty brązowe schodzą (w wymiarze ilościowym i jakościowym) na drugi plan. Wzrasta natomiast rola ceramiki grobowej zdobionej coraz efektowniej w konwencji stylu geometrycznego, z uwzględnieniem wielu symboli przypisywanych kultom solarnym (motywy

współśrodkowe kręgi, promieniste obwódki, krzyże). Nie jest wykluczone, że w tym kontekście adaptowana została i rozbudowana (np. w środowisku łużyckim) tzw. ornamentyka guzowa. W plastyce zarówno glinianej, jak i brązowej (a także w toreutyce) szczególnie charakterystycznymi motywami są wizerunki ornitomorficzne. Do najbardziej wyjątkowych znalezisk tego typu można zaliczyć brązowe modele wozów (grzebalnych?) zdobionych figurkami ptactwa wodnego (znalezione np. w ciałopalnym grobie w kamiennej skrzyni z Acholshausen w Bawarii).

Nie jest do końca jasna wymowa symboliczna pochówków ciałopalnych bezpopielnicowych, w których prochy zmarłych po ich spaleniu składane były bezpośrednio w zagłębionych w podłożu jamach zamiast w popielnicy. Stanowią one trwały (choć liczebnie mniej znaczący) składnik „pól popielnicowych". Być może w tym typie rytuału grzebalnego obowiązywały inne mierniki prestiżu, np. wielkość stosu pogrzebowego, a nie wartość materialna inwentarza grobowego. Nie można też wykluczyć, iż są to pochówki przedstawicieli takich klanów czy rodów, które podlegały nieco innym normom regulującym przebieg ceremonii pogrzebowej. Mogło to też wynikać z kultywowania w tej samej społeczności tradycji wyrastających z różnych środowisk kulturowych. Z przykładami takich zachowań, przybierających niekiedy formy synkretyczne, a równocześnie służących zaznaczeniu prestiżu społecznego, mamy do czynienia w wielu różnych „prowincjach" kręgu popielnicowego. Można to zilustrować na przykładzie tzw. grobów typu kietrzańskiego (n. od miejs. Kietrz koło Głubczyc na Górnym Śląsku), związanych z wczesną (III OEB) fazą rozwoju kultury pól popielnicowych typu śląskiego. Pozostałości kremacji zbierane ze stosu (przepalone kości ludzkie i przedmioty brązowe) składano w porządku anatomicznym w drewnianym sarkofagu, umieszczanym w obezernej jamie. Wokół takich pochówków, nakrytych nasypem ziemnym, grupowały się płaskie groby ciałopalne. W tej formie pochówku, przysługującej osobnikom wyróżnianym z racji prestiżu społecznego, ujawniają się „stare", mogiłowe tradycje, z zastosowaniem nowej, „nobilitującej" cechy obrządku, jaką była kremacja. Podobnie jest w przypadku efemerycznej grupy czakańskiej (Čaka, pd.-zach. Słowacja) z BrD, gdzie pochówki ciałopalne umieszczano pod potężnymi nasypami o średnicy kilkudziesięciu metrów i bogato

Ryc. 269. Plan i rekonstrukcja budowli z młodszej fazy osiedla w Bad Buchau, Badenia-Wirtembergia (wg H. Reinertha)

Ryc. 270. Osiedle nawodne w Bad Buchau. Badenia-Wirtembergia. Rekonstrukcja palisady z wejściem od strony południowo-zachodniej (wg H. Reinerth'a)

raczej do wczesnego okresu rozwoju tego kręgu. W późniejszych czasach struktura społeczna cmentarzysk jest z reguły bardziej egalitarna. Różnice prestiżu społecznego nie znajdują raczej ujścia w formach rytuału grzebalnego, co znamionuje zapewne stabilizację struktur społeczno-politycznych i wytworzonego podziału ról społecznych na poziomie nie wymagającym dodatkowych zabiegów podkreślających prestiż.

Stabilizacja widoczna we wszystkich przejawach aktywności kulturowej, jak i rozwój rozbudowanych struktur osadniczych przyniosły zacieśnienie się związku poszczególnych grup z eksploatowanym przez nie terytorium. Poza kolonizowaniem nowych obszarów następuje kolonizacja we-

wyposażano w ceramikę, ozdoby, broń, a nawet pancerze. Było to zjawisko krótkotrwałe, związane być może z jakąś grupą ludności, która w ogólnym nurcie przemieszczeń ludnościowych, w okresie przemian społeczno-kulturowych w strefie naddunajskiej, przesunęła się na południe (?). W niektórych środowiskach kręgu popielnicowego ze względów prestiżowych stosowano z kolei szkieletową formę pochówku. Przykładem takiego obiektu jest bogato wyposażony w ceramikę pochówek dziewczynki złożonej w komorze grobowej „domu zmarłych" z miejscowości Undenheim koło Moguncji. Przykłady manifestowania w środowisku kręgu popielnicowego tego typu zachowań podkreślających prestiż zmarłego nie są jednak zbyt częste i odnoszą się

Ryc. 271. Brązowy model wozu kultowego — Acholshausen w Bawarii (wg H. Müllera-Karpego)

Ryc. 272. A — mykeński, ciężki pancerz ochronny z Dendry. B — rekonstrukcja lekkiego pancerza wykonana na podstawie znalezisk z grupy czakarskiej na Słowacji. Wg J. Paulika

wnętrzna (zagęszczanie się sieci osadniczej). Mikro-, mezo- i makroregionalne skupienia osadnictwa odpowiadają zapewne istniejącym strukturom społecznym, obejmującym jednostki typu rodów, klanów czy plemion. Ta swoista „zasiedziałość", widoczna na wszystkich obszarach zajętych przez krąg popielnicowy w młodszej epoce brązu, promuje z kolei model defensywnej strategii przetrwania. Na wielu obszarach, zwłaszcza w okresie HaB, nasila się tendencja do fortyfikowania istniejących osiedli bądź też zakładania nowych o charakterze obronnym.

Z reguły wybierano (lub zasiedlano ponownie) miejsca, do których z natury rzeczy dostęp był utrudniony. Przy wznoszeniu fortyfikacji stosowano różne techniki (np. konstrukcje palisadowe, parkanowe, przekładkowe, skrzyniowe) oraz różnorodny materiał: drewno, kamień lub ziemię, w zależności od rodzaju dostępnego budulca. Tam gdzie było to konieczne, dla zwiększenia obronności, obwałowaniom towarzyszyły fosy lub inne dodatkowe urządzenia fortyfikacyjne, zaś do wnętrza osady prowadziły umocnione bramy. Przeważają rozległe osiedla o nieregularnej zabudowie i powierzchni dochodzącej do 20-30, a nawet — wyjątkowo — do około 100 ha. W zależności od rozmiarów mogło je zamieszkiwać stale do 1 000 osób. Wielkość terytoriów tworzących ich zaplecze gospodarcze szacuje się na 30 do 150 km^2.

Osiedla obronne pełniły rolę ośrodków osadniczych, wytwórczych czy handlowych, zabezpieczały też miejsca kultu i były siedzibami władzy. Powoli zaczynają one skupiać wiele funkcji typowych dla zespołów osadniczych typu (proto-) miejskiego. Wraz z rozbudowaną siecią stabilnego osadnictwa stają się zalążkiem struktur społeczno-politycznych, w których ponad związkami wynikającymi z rzeczywistego lub symbolicznego pokrewieństwa, łączącego członków danej grupy, dominują więzi „terytorialne", wynikające z trwałego zasiedlenia i eksploatowania wspólnego terytorium. Poziom organizacyjny osiągnięty przez część społeczności kultur pól popielnicowych u schyłku epoki brązu stawia je więc niemal na progu cywilizacji protomiejskiej.

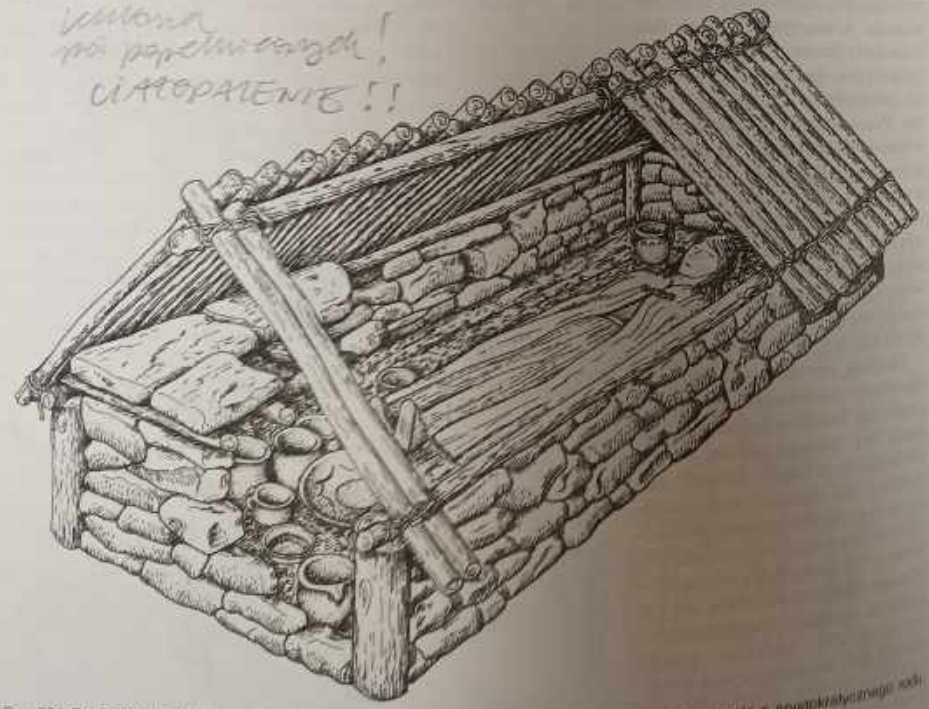
Zakres unifikacji nie był jednakowy na wszystkich obszarach zajętych przez kultury pól popielnicowych. Dotyczy to również najbardziej typowej cechy tego kręgu, jaką była powszechność kremacji. Znane są przypadki przetrwania inhumacji jako zjawiska względnie lokalnego, w otoczeniu środowisk hołdujących obrządkowi ciałopalnemu (np. Zdzienice w Wielkopolsce). Niekiedy są to zjawiska bardziej masowe, stanowiące charakterystyczną cechę większych ugrupowań kulturowo-osadniczych. Tworzą one

Ryc. 273. Wojownik ze środowiska późnej kultury pól popielnicowych. Rekonstrukcja na podstawie znalezisk środkowo- i zachodnioeuropejskich (wg E. Probsta)

swoiste wyspy w „morzu" kręgu popielnicowego. Do takich wyjątków należy np. kultura unstruckа z Niecki Turyńskiej, gdzie na birytualnych cmentarzyskach dominują jednak pochówki szkieletowe. Szczególną cechą tego środowiska są też ślady rytualnego kanibalizmu, stwierdzone w osadach i w miejscach sprawowania praktyk kultowych (np. jaskinie w Bad Frankenhausen). Kanibalizm rytualny jako zjawisko masowe praktykowany był jednak w tym okresie głównie przez ludność kultury knowiskiej (Knoviz koło Słan), w środkowych i zach. Czechach. Kultura ta znana jest wprawdzie z małych, popielnicowych cmentarzysk ciałopalnych, ale w osiedlach występują masowo pojedyncze pochówki szkieletowe; zwłoki były ułożone na boku w pozycji skurczonej; spotykane są także pochówki podwójne, najczęściej matek z dziećmi. Często są one umieszczone po kilka w jamach odpadowych, niekiedy poćwiartowane bądź okaleczone lub jakby bezładnie porzucone. Są to najczęściej pochówki męskie. Na terenie osiedli, w warstwie kulturowej i w jamach śmietniskowych, stwierdzono też dużą ilość rozłupanych kości ludzkich, sprawiających wrażenie odpadków konsumpcyjnych. Ślady kanibalizmu rytualnego znane są z wielu kultur epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie (w tym na ziemiach polskich z Gzina na Ziemi Chełmińskiej), nigdzie jednak nie występuje zjawisko to na taką skalę jak w środowisku knowiskim.

Interesujące są też przypadki renesansu szkieletowej formy pochówków, która jest charakterystyczna dla niektórych środowisk pól popielnicowych u schyłku epoki brązu i w początkach epoki żelaza (np. grupa górnośląsko-małopolska kultury łużyckiej, kultura wysocka na Wołyniu). Na birytualnych cmentarzyskach tych ugrupowań pochówki szkieletowe sięgają niekiedy 2/3, a nawet (w kulturze wysockiej) 90% ogólnej liczby zespołów. Podłoże tego zjawiska nie zostało dotąd poznane, ale wydaje się, iż może być ono symptomem trwałości starych tradycji. Stare, „mogiłowe" tradycje ujawniają

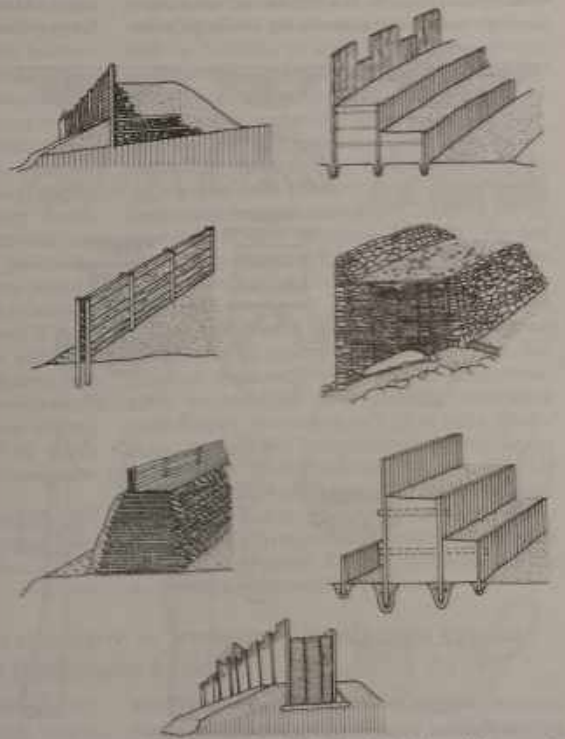

Ryc. 274. Rekonstrukcja komory grobowej („domu zmarłych") z pochówkiem szkieletowym dziewczynki z aryzatkraliycznego sod z okresu kultur pól popielnicowych — Undenheim, Nadrenia-Palatynat (wg E. Probsta)

się na wielu terytoriach (np. na Słowacji, w Saksonii, na Pomorzu) w postaci kultywowania przez długi jeszcze okres zwyczaju nakrywania pochówków nasypami ziemnymi i kamiennymi.

W początkowym okresie rozwoju procesów unifikacyjnych, prowadzących do powstania kultur pól popielnicowych w północno-zachodniej części Kotliny Karpackiej, zjawiska kulturowe w jej wschodniej części — nie objętej wcześniej „ekspansją" mogiłową — ulegają niejako atomizacji. Na podłożu kultury otomańskiej tworzą się tu w okresie BrD lokalne ugrupowania, których wspólną cechą jest jednak stosowanie ciałopalnego obrządku pogrzebowego. Są to: grupa Rákoczifalva nad środkową Cisą, Hajdúbagos w dorzeczu Berettyó, kultura Belegiš z Banatu i Wojwodiny i — przede wszystkim — kultura Suciu de Sus (Felsöszöcs-Stanovo) nad górną Cisą. W obrębie tej ostatniej wyróżnia się zwłaszcza cmentarzysko Lapus, z górzystej strefy pn. Siedmiogrodu, znane z monumentalnych kurhanów (do 100 m średnicy i 5 m wys.) z bezpopielnicowymi pochówkami ciałopalnymi. W bogatym wyposażeniu grobów znajdują się przedmioty brązowe (czekany z tarczkowatym obuchem, siekierki z tulejką), złote i żelazne! (siekierka z tulejką), ale przede wszystkim niezwykle bogata, barokowo zdobiona ceramika. Niewątpliwie w tym środowisku przetrwały tradycje bogatego ornamentowania naczyń, typowe dla kultur o rodowodzie wczesnobrązowym (np. kultury Wietenberg, Verbicioara, Girla Mare) ze strefy karpacko-dunajskiej. W inwentarzu ceramicznym cmentarzyska Lapus wyróżniają się zwłaszcza duże naczynia wazowate, zdobione na górnej części brzuśca rożkowatymi guzami. Wejdą one z czasem do kanonu form ceramicznych kultury gawskiej, a także innych ugrupowań późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w pd.-wsch. Europie.

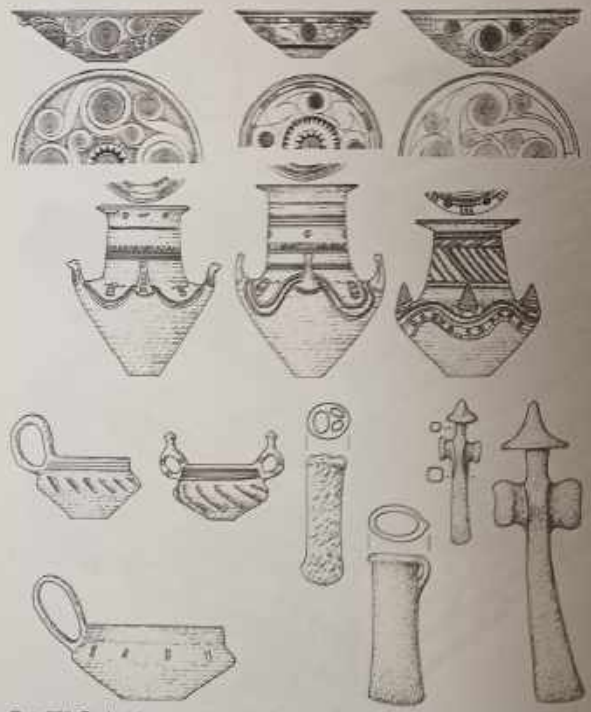
Na omawianych terenach unifikację zapoczątkowuje w okresie HaA proces kształtowania się kultury gawskiej. Podłożem dla tego ugrupowania były wspomniane środowiska ze wschodniej części Kotliny Karpackiej, nie objęte wcześniej zasięgiem kultury mogiłowej ani ekspansją kultury Noua. Rozwój kultury gawskiej w początkowym okresie przebiegał niezwykle dynamicznie. Już na progu okresu HaA ugrupowanie to poszerza swój zasięg na niektóre tereny zajęte wcześniej przez kulturę pilińską. W efekcie, na podłożu pilińskim i przy udziale silnych impulsów „łużyckich", na pograniczu pn. Węgier i środkowej Słowacji tworzy się tzw. kultura kyjatycka (Kyjatice). Granica pomiędzy kulturą gawską a środkowodunajską kulturą pól popielnicowych ustala się na linii Cisy. Na wschodzie ugrupowanie to zajmuje cały Siedmiogród i w ciągu okresu HaA; oddziałuje na tereny po zewnętrznej stronie łuku Karpat, leżące w górnym i środkowym dorzeczu Dniestru. To właśnie na tym terenie, w środowisku zespołów późnoko-

Ryc. 275. Typy konstrukcji obronnych grodów kultury łużyckiej (wg J. Herrmanna)

marowskich (?) i w strefie zajmowanej dotąd przez ludność kultury Noua, kształtuje się kultura holihradzka (Holihrady = Goligradi). Tempo i zakres lawinowo narastających przeobrażeń pozwalają sądzić, że podłożem tych procesów było głównie przemieszczanie się grup ludności z Kotliny Karpackiej. Intensywne oddziaływania związane z ruchami ludnościowymi (w okresie HaA) obejmują również tereny Wyżyny Mołdawskiej i Besarabskiej, doprowadzając do pojawienia się tu kultury Kiszyniów-Corlateni. Dla wszystkich tych ugrupowań charakterystyczny jest m.in. podobny typ inwentarza ceramicznego, w którym wyróżniają się typowe dla kultury gawskiej, wysokie, czernione naczynia wazowate, z rożkowatymi guzami na górnej części brzuśca, zdobione szerokimi kanelami. Podobne ugrupowania, z tzw. ceramiką kanelowaną, powstają się również na Nizinie Wołoskiej, w Muntenii i Oltenii. Tak zwana ceramika guzowa typu gawskiego pojawia się także po południowej stronie Dunaju, na terenie dzisiejszej Bułgarii (Manole), a nawet w północno-zachodniej części Azji Mniejszej (Troja VIIB). Z drugiej strony, intensywne oddziaływania kultury gawskiej obejmują południową część Wielkiej Niziny Węgierskiej, zajętą przez kulturę Belegiš, a naczynia wazowate typu gawskiego pojawiają się na terenie pn. Italii (w środowisku kultury Protovillanova). Wpływy środowiska gawskiego objęły również południową część Małopolski. Ekspansywność ludności wywodzącej się z kręgu kultury gawskiej była niewątpliwie jednym z elementów wzmagających skalę przemieszczeń i niepokojów politycznych w pd. Europie w XII w. p.n.e.

W nowo powstałej strukturze wzajemnych powiązań i zależności cały obszar zajęty przez ugrupowania „satelickie" kultury gawskiej w strefie karpacko-dunajskiej znalazł się w zasięgu oddziaływań tzw. węgiersko-siedmiogrodzkiego ośrodka obróbki metalu. Proces ten zbiegł się z okresem jego największej aktywności i możliwości produkcyjnych. Świadczą o tym gigantyczne wręcz depozyty brązowe z terenu Siedmiogrodu, dające wyobrażenie o skali przetwórstwa i potencjale ekonomicznym grup kontrolujących proces produkcji i dystrybucji brązu. Można wymienić tu choćby trzy znaleziska z rejonu Alba Julia, datowane na okres HaA$_1$: Aiud — około 600 przedmiotów oraz 1 324 bryłek i placków surowca o łącznej wadze około 700 kg; Spalnaca II — około 1 000 przedmiotów o wadze 1 000-1 200 kg, i słynne znalezisko z Uioara de Sus — 5 812 przedmiotów o łącznej wadze około 1 100 kg, wypełniające jamę o średnicy 1,5 m i głębokości 1,2 m. Skala tych (i innych) znalezisk świadczy, iż ośrodek siedmiogrodzki należał do najpotężniejszych centrów wytwórczych w całej epoce brązu na terytorium Europy. Potencjał gospodarczy ugrupowań gawskich z Siedmiogrodu i Niziny Węgierskiej zwiększała też eksploatacja złota (zwłaszcza w aluwiach górnej Cisy) i złóż soli kamiennej w Siedmiogrodzie. Warzeniem soli na dużą skalę zajmowała się też ludność kultury holihradzkiej na Przedkarpaciu.

Ryc. 276. Znaleziska z cmentarzyska Lapus w Siedmiogrodzie (wg H. Müllers-Karpego)

Tak jak na większości obszarów Europy, tak i w środowisku kultury gawskiej normy religijne nakazywały poddawanie zmarłych kremacji. Cmentarzyska gawskie tworzą płaskie groby ciałopalne popielnicowe, wyposażone głównie w ceramikę. W stosunku do potencjału osadniczego, ocenianego choćby przez przymiar liczby i wielkości osad czy liczby skarbów brązowych, liczba cmentarzysk jest jednak niewielka. Koncentrują się one na pn.-wsch. Węgrzech, zaś w Siedmiogrodzie są zjawiskiem wyjątkowym, a ich wielkość jest często ograniczona do pojedynczych grobów. Największe z tych cmentarzysk w Taktabáj liczy zaledwie 17 grobów (dla porównania: „łużyckie" cmentarzysko w Kietrzu na Górnym Śląsku — ponad 3 600 grobów). Niewątpliwie ludność tej kultury musiała stosować jakiś typ obrządku grzebalnego, który nie pozostawił po sobie śladów archeologicznych. Dotyczy to zwłaszcza środowisk kulturowych strefy karpacko-dunajskiej, które znalazły się w strefie oddziaływań nadczarnomorskich. Pewien niedostatek cmentarzysk, w zestawieniu z ogromną liczbą osiedli, jest typowy np. dla kultury sabatinowskiej w okresie młodszego brązu na terenach nadczarnomorskich (pontyjskich) oraz — choć w mniejszym stopniu — dla kultury Noua. W środowisku zdominowanym przez gawski model kulturowy „deficyt" cmentarzysk jest cechą tych ugrupowań, które rozwinęły się na podłożu kultury Noua. Poza Siedmiogrodem są to bowiem ugrupowania typu Kiszyniów-Corlateni, z ceramiką kanelowaną, której znaleziska znane są przede wszystkim z osiedli. Nieco inaczej jest w kulturze holihradzkiej na terenie środkowego, a zwłaszcza górnego Podniestrza, gdzie wpływy kultury Noua nie były tak silne. Z tej strefy znane są bowiem spore cmentarzyska popielnicowe, jak np. w Sopit (74 groby).

Funkcjonowanie rozwiniętej struktury stabilnego osadnictwa w środowisku kompleksu gawsko-holihradzkiego potwierdza istnienie licznych, rozległych i często długotrwale użytkowanych osiedli. Znaleziska te przemawiają za stacjonarnym, rolniczo-hodowlanym charakterem gospodarki tego kompleksu. Początkowo zamieszkiwano głównie osiedla otwarte, ale z czasem (w okresie HaB) nasila się tendencja do fortyfikowania istniejących i zakładania nowych osiedli obronnych. Bardzo często (zwłaszcza w Siedmiogrodzie, na terenie Ukrainy Zakarpackiej i we wsch. Słowacji) lokowano je w miejscach o wybitnych walorach obronnych, np. na grzbietach górskich i szczytach wzniesień sięgających 600-800 m n.p.m., a nawet 1 000 m n.p.m. wysokości. Często są to bardzo rozległe (najczęściej 10-20, ale też 50-60, a nawet 100-hektarowe) osiedla, chronione w miejscach bardziej dostępnych wałami kamienno-ziemnymi i fosami. Wiele z nich nie wykazuje śladów intensywnego zasiedlenia; były wykorzystywane zapewne jako schroniska w obliczu zagrożenia. Pojawianie się obiektów obronnych o charakterze refugialnym widoczne jest również w okresie HaB (w V OEB), na innych terenach otaczających Kotlinę Karpacką, m.in. w kulturze kyjatyckiej, w kulturze łużyckiej, na Morawach i na Śląsku czy w powiązanej ze środowiskiem gawskim kulturze holihradzkiej. W fazie HaB$_{2-3}$ we wschodniej części Kotliny Karpackiej, zauważa się w osadnictwie gawskim tendencję do porzucania nizin i dolin i zasiedlania niekiedy niedostępnych terenów wyżynno-górskich. Na ten okres przypada też wyraźny kryzys w funkcjonowaniu ośrodków obróbki metalu strefy węgiersko-siedmiogrodzkiej.

Zasygnalizowane zjawiska zostały wywołane skierowaną ku zachodowi, w stronę Niziny Węgierskiej, penetracją wojowniczych grup stepowych koczowników, jaka dotknęła wschodnią część Kotliny Karpackiej w X-IX w. p.n.e. Wydarzenia te wywołały kryzys rozwijających się dotąd struktur społeczno-kulturowych i zakłóciły działalność kwitnących ośrodków produkcyjnych. Zapoczątkowało to przemiany, które w sensie chronologicznym wyznaczają kres epoki brązu na większości obszarów Europy, znajdujących się poza zasięgiem wysokich cywilizacji.

W cieniu cywilizacyjnych centrów — wczesna i środkowa epoka brązu w północnej części Bałkanów i Italii

Północną część Półwyspu Bałkańskiego i pn. Italię, dwa różne środowiskowo regiony, łączyła we wczesnej i środkowej epoce brązu jedna wspólna cecha. Mimo bliskości najważniejszych centrów cywilizacyjnych Europy i położenia na szlakach (lub w ich sąsiedztwie) prowadzących

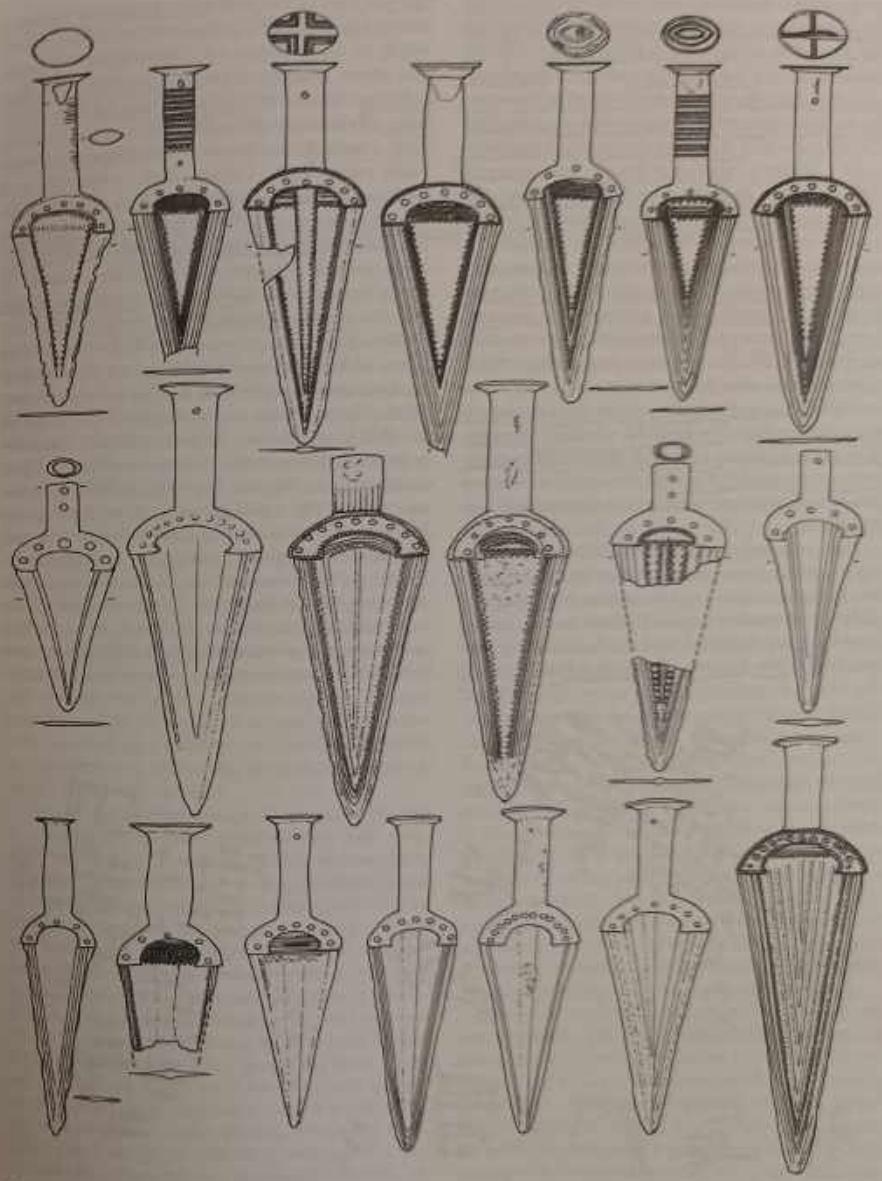
z południa na północ (Wardar — Morawa — Kotlina Karpacka; strefa Adriatyku — pn. Italia — Tyrol — Jutlandia) regiony te nie wniosły do ogólnoeuropejskiego zasobu kulturowego nowych, oryginalnych wartości. Sytuację kulturową w tej strefie ukształtowały miejscowe, późnoneolityczne tradycje i silne impulsy z zewnątrz. Paradoksalnie, w rozwoju tych regionów większą rolę odegrały impulsy i wzorce kontynentalne. Wynika to zapewne z faktu, że źródłem aktywności na wspomnianych szlakach był handel metalem (miedzią) z Kotliny Karpackiej (z jej wschodniej części) i Tyrolu, a także bursztynem z Północy.

Zjawiska kulturowe wczesnej epoki brązu na pn. Bałkanach zdominowane były przez tradycje postwuczedolskiego kręgu kulturowego, reprezentowanego tu głównie przez tzw. grupę lubljańską. Odegrała ona istotną rolę w przekazywaniu wzorców tego kręgu w kierunku zachodnim, do pn. Italii. Podobnie jak inne zespoły wczesnobrązowe tej strefy silne związki z Egeą łączyły też kulturę Bubanj-Hum III z dorzecza Morawy. Sytuacja na tych terenach uległa zmianie w środkowym okresie epoki brązu, gdy znalazły się one w zasięgu silnych wpływów kręgu mogiłowego. Zespoły typu mogiłowego sięgały aż terenu Chorwacji i Słowenii. Pod kurhanami grzebano tu głównie przedstawicieli arystokracji plemiennej. W centralnej, górzystej części pn. Bałkanów, zwłaszcza na terenie Bośni, zaczęła się wówczas rozwijać kultura Glasinac, sięgająca na wschodzie po Serbię, a na południu po Czarnogórę. Związana z tą kulturą ludność trudniła się pasterstwem, w jego charakterystycznej dla obszarów górskich odmianie, i w niewielkim tylko stopniu rolnictwem. Ugrupowanie to znane jest głównie z cmentarzysk kurhanowych z nasypami ziemnymi, pod którymi kryły się konstrukcje kamienne. Podobnie jak w kręgu mogiłowym były to najczęściej kamienne kopce w centrum i kręgi na obwodzie kurhanów. Składane w nich pochówki szkieletowe (wczesne) były bogato wyposażane w broń (m.in. krótkie, trójkątne sztylety) i narzędzia, a później głównie w ozdoby i części stroju. W wytwórczości brązowniczej silnie zaznaczył się, oprócz tradycji środkowoeuropejskich, koloryt bałkański. Wyrazem tego może być np. obecność — obok typowych dla Europy Środkowej szpil do spinania wierzchniego okrycia — jednoczęściowych zapinek, pełniących tę samą funkcję w kręgu śródziemnomorskim. Sytuacja kulturowa i osadnicza w tej części pn. Bałkanów była w późniejszych fazach epoki brązu niezwykle stabilna. Kultura Glasinac rozwijała się tu bez większych zakłóceń przez całą młodszą epokę brązu aż po wczesną epokę żelaza włącznie.

Złożoność obrazu kulturowego i strukturę powiązań międzyregionalnych tej kultury ilustruje sytuacja, jaka wytworzyła się w okresie środkowego brązu na sąsiadującej ze Słowenią Istrii. Na tym terenie pojawiły się wówczas obiekty obronne zaliczane do tzw. kultury Castellieri, o architekturze kamiennej, zbliżonej do mykeńskiej. W obrządku pogrzebowym ludność ta przejęła natomiast zwyczaj grzebania zmarłych pod kurhanami. Wyposażenie pochówków jest tu jednak ubogie, a wyznacznikiem statusu społecznego zmarłego wydaje się być usytuowanie mogiły na dominujących nad okolicą wzniesieniach.

Cywilizację epoki brązu na terenie pn. Italii zapoczątkowała kultura Polada. Proces jej powstawania był niezwykle złożony, przy czym za impuls pierwotny należy uznać wpływy postwuczedolskie, nakładające się na miejscowe, schyłkowe tradycje eneolityczne, właściwe kulturom Remedello i Lagozza. Istotną rolę w ukształtowaniu oblicza kulturowego tych obszarów, w tym głównie charakteru wytwórczości brązowniczej, odegrały jednak impulsy pochodzące z północy, z kręgu unietyckiego, a zwłaszcza z kultury straubińskiej. Związki z ośrodkami Kotliny Karpackiej widoczne są z kolei w ceramice. Zmarłych nie spalonych grzebano niekiedy również pod kurhanami. Kultura Polada zajmowała całą Nizinę Nadpadańską aż po Piemont. Znana jest ona ze stale zamieszkiwanych osiedli otwartych, a w rejonach północnych, przyalpejskich — również z osad nawodnych (palafitowych). Przy osiadłym trybie życia podstawą egzystencji było przede wszystkim rolnictwo.

Oryginalnym zjawiskiem cywilizacyjnym w tym środowisku, będącym ewenementem na skalę europejską, są słynne sanktuaria górskie z rytami naskalnymi w Monte Bégo (w Alpach Liguryjskich koło Ventimigilia) i Valcamonica (w dolinie Oglio w Alpach Lombardzkich). Ich geneza sięga wprawdzie jeszcze eneolitu (zwłaszcza Monte Bégo), ale największy rozwój przypada na wczesną epokę brązu. Świadczą o tym wizerunki berel sztyletowych, nawiązujących formą do okazów znanych z kręgu unietyckiego i kultur

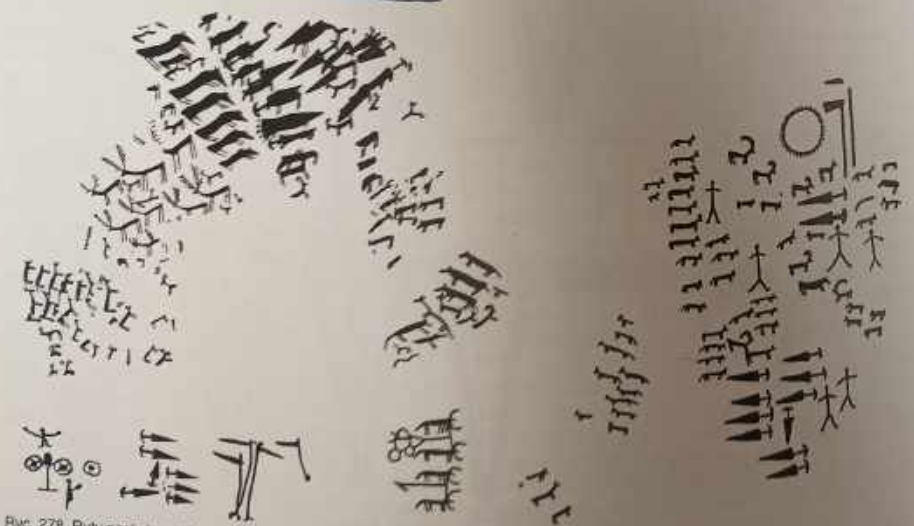

Ryc. 277. Sztylety brązowe ze skarbu z Ripalvansone w Italii (wg H. Müllera-Karpego)

pokrewnych (straubińska i inne). Sanktuarium w Valcamonica funkcjonowało ponad 2 000 lat do przełomu er. Galerie z Monte Bégo (36 tys. wizerunków) i Valcamonica (20 tys.) należą do najważniejszych w Europie świadectw ikonografii antropo- i zoomorficznej w sztuce naskalnej. Dominują w niej wyobrażenia zwierząt hodowlanych i łownych, postaci ludzkich (np. wojowników), a także przedmiotów (np. sztyletów, siekier) i zjawisk (słońca), przedstawionych w konwencji realistycznej. W niektórych scenach zaznacza się, często w sposób bardzo ekspresyjny, wątek narracyjny (m.in. sceny walki, procesje, ceremonie pogrzebowe, zaprzęgi z wozami, z radłem, jeźdźcy). Poza realistycznym ujęciem niezwykle charakterystyczny jest właśnie tematyczny zakres wizerunków, ilustrujących, jak się wydaje, poszczególne sfery życia objęte zabiegami magicznymi. Nie brak tu również wizerunków symbolicznych i symboli słonecznych, motywów geometrycznych itp., typowych zwłaszcza dla wcześniejszego okresu funkcjonowania sanktuarium.

Sytuacja kulturowa w pn. Italii uległa istotnym przemianom przed końcem pierwszej połowy II tysiąclecia p.n.e. Nie można wykluczyć, że było to spowodowane napływem na te tereny nowych grup ludności (zza Alp?, z Kotliny Karpackiej?). Na Nizinie Nadpadańskiej pojawiły się wielkie, silnie umocnione osiedla obronne, tzw. *terra mare*. Były one zabudowane czworokątnymi budowlami, użytkowanymi intensywnie przez dłuższy czas. Pod względem funkcji i formy osiedla te przypominają naddunajskie telle. Zakładano je najczęściej nad brzegami rzek i bagien, często na drewnianych podwalinach rusztowych. Oprócz nich, zwłaszcza nad jeziorami strefy alpejskiej, można również spotkać klasyczne osiedla palafitowe. Dominujący wcześniej zwyczaj grzebania zmarłych nie spalonych został z czasem (w drugiej połowie II tysiąclecia p.n.e.) zastąpiony kremacją, która wkrótce upowszechniła się w całej Italii.

Ten kierunek przemian został wzbogacony przez oddziaływania wywodzące się ze środowiska środkowoeuropejskich kultur pól popielnicowych. Ujawniły się one w okresie BrD (XIV-XIII w. B.C.), w postaci importowanych wyrobów z brązu, typowych dla obszarów północnoalpejskich w fazie Rigsee. Zapewne w XIII w. p.n.e. na tereny pn. Italii zaczęły przenikać grupy ludności południowoniemieckiej (od strony północno-zachodniej do Piemontu) i środkowodunajskiej (od strony północno-wschodniej przez Słowenię albo dolinę Innu i przez Brenner) kultury pól popielnicowych. Na XII w. p.n.e. należy datować przemieszczenia grup ludności ze środowiska kultury gawskiej, wraz z którymi przeniknęły na tereny północnej i środkowej Italii charakterystyczne dla stylu gawskiego formy naczyń (tzw. popielnice typu Villanova). Wydarzenia te były istotnym impulsem w rozwoju cywilizacyjnym pn. części Italii. Pod wpływem tych czynników ukształtowały się tu nowe ugrupowania kulturowo-osadnicze: kultura Este (pn.-wsch. Italia, zach. Słowenia), Melaun (w północnej części Włoch) i Golasecca (Lombardia, Piemont i północna część Niziny Nadpadańskiej). Na południe od Padu rozwijała się w tym okresie kultura Protovillanova. Wszystkie te kultury reprezentują model cywilizacyjny typowy dla kręgu popielnicowego.

Ryc. 278. Ryty naskalne z Valcamonica w pn. Italii (wg E. Anatiego)

Zagłębie surowcowe na peryferiach starożytnego świata – starsza i środkowa epoka brązu w zach. Europie

Mimo znacznego potencjału surowcowego (złoża miedzi, cyny, złota), odgrywającego zasadniczą rolę w procesie tworzenia wzorców cywilizacyjnych epoki brązu, przez cały ten okres Europa Zach. pozostawała właściwie w cieniu najaktywniejszych ośrodków działających w centrum kontynentu, w Kotlinie Karpackiej i na północ od Alp. Zadecydowało o tym zapewne peryferyjne położenie w stosunku do najaktywniejszych ośrodków cywilizacyjnych, zarówno ze świata wysokich kultur basenu M. Śródziemnego, jak i powiązanego z nimi w różny sposób europejskiego interioru. Obszary Półwyspu Iberyjskiego, a częściowo Francji i Wysp Brytyjskich, były raczej strefą docelową, objętą wyselekcjonowanymi przejawami aktywności ludzkiej, niż miejscem globalnego krzyżowania się i kumulowania zjawisk cywilizacyjnych. Stąd też charakterystyczne dla tego regionu jest niewielkie tempo zmian oraz konserwatyzm wzorców i zachowań kulturowych. Zjawiska kulturowe epoki brązu wykazują tu większą jednorodność i stabilność rozwoju.

Na progu epoki brązu tereny zach. Europy, a zwłaszcza Półwyspu Iberyjskiego, były miejscem wielkiego „exodusu", który w znacznym stopniu zintensyfikował i ukierunkował przemiany kulturowe na wielkich obszarach. Chodzi tu o rozprzestrzenianie się w pierwszej połowie III tysiąclecia B.C. kultury pucharów dzwonowatych, nawiązującej do środowiska tzw. kultury Los Millares. Zjawisko to objęło swym zasięgiem ogromne obszary kontynentu, od Gibraltaru po Sycylię oraz pn. Italię na południu, Wyspy Brytyjskie na zachodzie i górne dorzecze Wisły na wschodzie. Mimo wielkich odległości dzielących poszczególne skupienia zespołów tej kultury wykazują one zadziwiającą zbieżność cech. Zazwyczaj są to niewielkie cmentarzyki z pochówkami szkieletowymi w prostych jamach, ze zwłokami ułożonymi w silnie skurczonej pozycji (zapewne z nogami podwiązanymi do tułowia), na boku lewym (mężczyźni) lub prawym (kobiety). Jednolity był też standard wyposażenia, do którego należał podobny zestaw naczyń (z charakterystycznym pucharem dzwonowatym), a w grobach męskich ponadto miedziane sztylety, grociki strzał i charakterystyczne płytki łucznicze do osłony przegubu przed uderzeniami cięciwy oraz guzy kościane i bursztynowe z otworami w kształcie litery V. Zbliżona też była struktura antropologiczna rozsianych na wielkich terytoriach populacji, w Europie Środkowej różna od cech typowych dla ludności autochtonicznej. Zjawisko to było zapewne efektem szybkiego przemieszczania się niewielkich grup pasterzy i myśliwych, trudniących się też górnictwem i obróbką metali, handlem, a być może nawet rozbojem. Mimo krótkotrwałości i niewielkiego potencjału demograficznego tego zjawiska jego wpływ na zaburzenie wcześniejszych struktur i na powstanie wielu kultur wczesnobrązowych na terenie Europy Środkowej, a także na upowszechnienie się umiejętności obróbki metalu był ogromny. Przejawia się to choćby w charakterystycznej dla wielu środowisk wczesnobrązowych w środkowej Europie strukturze gospodarowania (pasterstwo) i w formach grzebania zmarłych. Nie jest wykluczone, że przyczyną mobilności grup koczowniczych pasterzy wywodzących się z Półwyspu Iberyjskiego było wysychanie tamtejszych pastwisk w warunkach suchego i ciepłego klimatu subborealnego.

Tradycje kultury pucharów dzwonowatych utrzymywały się przez właściwie całą epokę brązu na większości obszarów Półwyspu Iberyjskiego, poza jego południowo-wschodnią częścią (prowincja Almeria, Murcja, Grenada, część Jaén i Alicante), zajętą przez kulturę El Argar. Ta ostatnia, związana z prężnym ośrodkiem brązownictwa, reprezentowana jest przez umocnione osiedla typu protomiejskiego, zlokalizowane

Ryc. 279. Pochówek w pitosie. El Argar, Hiszpania, grób 9 (wg H. Müllera-Karpego)

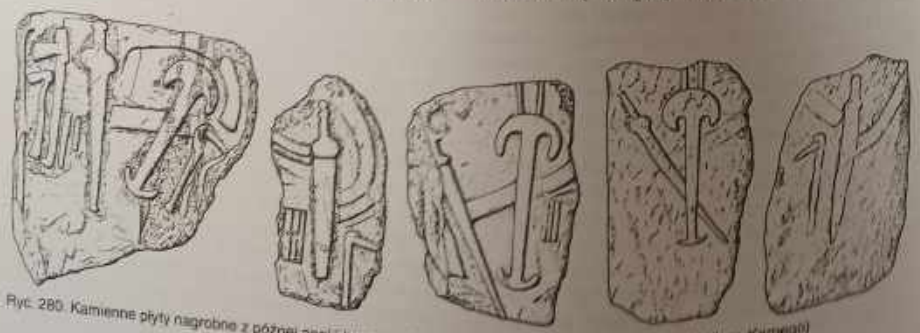
w pobliżu złóż rud metali. W fazie El Argar A charakterystyczne jest zwłaszcza występowanie w obrębie osiedli pochówków w kamiennych grobach skrzynkowych. Ich wyposażenie nawiązuje do standardów kultury pucharów dzwonowatych, ze sztyletami, kamiennymi płytkami łuczniczymi i guzami kościanymi z otworem w kształcie litery V. Bogactwo inwentarza metalowego podkreśla obecność złotych ozdób. W fazie El Argar B odkryto groby w pitosach, wyposażone w charakterystyczne srebrne diademy, a także wąskie sztylety, miecze i płaskie siekierki. Kultura ta rozwijała się (w fazie El Argar C) aż po VIII w. p.n.e., czyli do momentu wzmożenia w tej strefie działalności kolonizacyjnej Fenicjan.

Oryginalne oblicze kulturowe wykazują też obszary południowo-zachodniej części półwyspu, zajmowane przez ugrupowanie określane mianem południowo-zachodnioiberyjskiej kultury epoki brązu. Występują tu również bogate złoża miedzi eksploatowane powierzchniowo. Oprócz osiedli z kamienną architekturą (Castros) spotyka się oddzielne cmentarzyska z grobami skrzynkowymi, przykrywanymi stopniowo w miarę składania kolejnych pochówków, nasypami otoczonymi kamiennymi murkami. U schyłku epoki brązu (IX/VIII w. p.n.e.) pojawia się tu zwyczaj przykrywania grobów płytami kamiennymi z reliefowymi wizerunkami broni.

Na północ od zasięgu tych kultur znaleziska epoki brązu znane są z osiedli z kamienną zabudową oraz z grobów skrzynkowych, a także pitosowych. O istnieniu miejscowej obróbki metalu, nawiązującej stylem do kultury El Argar, świadczą odnalezione formy odlewnicze. Dominujące są jednak tradycje „pucharowe". Na terenie Mesety występują oryginalne budowle (tzw. Motilas), złożone ze stożkowatych wież kamiennych, wzniesionych techniką suchego muru (o wys. do 10 m i grubości ścian 1,5 m). Otaczają je koncentrycznie rozlokowane kręgi kamienne i resztki kamiennych domostw. Tradycje megalityczne w postaci grobów z kamiennych płyt przykrytych nasypem i otoczonych kamiennym kręgiem, widoczne są również na terenie Katalonii.

W produkcji metalu tego regionu widoczny jest silny konserwatyzm. Brak tu innowacji, a wczesnobrązowe formy wyrobów, np. krótkich sztyletów czy płaskich siekierek, utrzymywały się bardzo długo. Sporadycznie tylko pojawiają się formy nawiązujące typologicznie do wytworów środkowoeuropejskich (np. siekiery z piętką czy miecze ze sztabą do rękojeści), przejmowane pośrednio ze środowisk kulturowych z obszaru dzisiejszej Francji.

Kontynuowanie wcześniejszych tradycji widoczne jest również na terenie Francji. Dotyczy to zwłaszcza regionów atlantyckich, gdzie nadal silne są tradycje megalityczne. Typowym przykładem są zespoły tzw. kultury atlantyckiej,

Ryc. 280. Kamienne płyty nagrobne z późnej epoki brązu z wizerunkami broni — Portugalia (wg H. Müllera-Karpego)

znane zwłaszcza z terenów Akwitanii. Miejscem składania zbiorowych (i jednostkowych) pochówków były groby skrzynkowe i podkurhanowe z pochówkami szkieletowymi w pozycji skurczonej. Środowisko to wykazuje powiązania ze strefą atlantyckich wybrzeży Półwyspu Iberyjskiego i Bretanią. W środkowym brązie, w rejonie Médoc u ujścia Garonny, uaktywnił się lokalny ośrodek wytwórczości brązowniczej, co dokumentują m.in. liczne depozyty wyrobów brązowych (w 44 skarbach znaleziono m.in. ponad 930 siekier z podniesionymi brzegami i 320 siekier z piętką).

Szczególnie silnie tradycje megalityczne utrzymywały się w tzw. kulturze armorykańskiej, zajmującej Bretanię i Normandię. Rozwijała się ona przez całą epokę brązu, wykazując dużą niezależność stylu, a także oryginalność w zakresie zjawisk społeczno-kulturowych. We wczesnym brązie wznoszono nadal wielkie kurhany z komorą kamienną, obstawami z głazów itp., zawierające zbiorowe lub jednostkowe, bogato wyposażone pochówki szkieletowe. W inwentarzu grobowym wyróżniają się brązowe sztylety, siekiery, wyroby złote i srebrne, paciorki bursztynowe, ale także liczne grociki strzał z krzemienia, charakterystyczne dla tradycji kultury pucharów dzwonowatych.

Półwyspy Bretoński i Normandzki, z bogatymi złożami rud metali (miedzi, cyny, ołowiu), były równocześnie jednym z największych ośrodków obróbki metalu w skali całej Europy. Charakteryzuje go lokalny, oryginalny styl wytwórczości brązowniczej. Aktywność tego ośrodka w środkowym brązie ilustruje np. horyzont skarbów typu Tréboul (Bretania), reprezentowany przez ponad 50 skarbów, zawierających m.in. ponad 2 000 siekier z piętką o łącznej wadze ok. 700 kg. Gigantyczne rozmiary osiągnęła tu produkcja brązownicza w okresie młodszego brązu. W skarbach tego okresu masowo reprezentowane są masywne siekiery z tulejką o czworokątnym przekroju, zaopatrzone w uszko tzw. typu armorykańskiego. W Bretanii, w ponad 220 depozytach znaleziono ok. 22,5 tys. okazów tego typu, a w Normandii, w ponad 130 depozytach — ok. 14 tys. Siekiery te wykonywane były z tzw. brązów ołowiowych i w większości nie wykazywały żadnych śladów użytkowania. Bardzo ciężkie, ale miękkie, pełniły raczej funkcję uniwersalnego środka płatniczego, jako jednostka dystrybucji surowca.

Nieco odmienny charakter rozwoju wykazują ugrupowania nad dolnym Rodanem, określane mianem kultury nadrodańskiej. Rola Rodanu jako szlaku, wzdłuż którego rozwijały się intensywne kontakty między Północą a Południem, już we wczesnym brązie odcisnęła swoje piętno na rozwoju miejscowych ugrupowań. Eksploatacja zachodnioalpejskich złóż rudy miedzi umożliwiła ukształtowanie się tu ośrodka obróbki metalu, który pod względem stylu silnie nawiązuje do technologii unietyckiej. Znaczenie tego szlaku utrzymywało się również w okresie późniejszym.

Na obszarze tym rozprzestrzeniały się zjawiska związane z kręgiem mogiłowym; przenikały tu również grupy ludności, które z czasem przeniosły środkowoeuropejski model kultury pól popielnicowych aż na Półwysep Iberyjski. W efekcie tereny pn.-wsch. i wsch. Francji zostały w środkowej i młodszej epoce brązu włączone w krąg cywilizacji środkowoeuropejskiej. Poza tymi obszarami, na terenach leżących wzdłuż wybrzeży Atlantyku i w ich sąsiedztwie kontynuowały swój rozwój ugrupowania wyrastające ze starych, atlantyckich tradycji. Związane z nimi społeczności, jakby odwrócone od zmieniającej się nieustannie Europy Środkowej, wykazywały jednak niezwykłą aktywność w zakresie wytwórczości brązowniczej. Okres świetności przeżywa w młodszym brązie armorykański ośrodek wytwórczości brązowniczej. Do rozkwitu tych ośrodków przyczyniło się przenikanie idei wzdłuż wybrzeży morskich. Stąd rodzaj „obojętności kulturowej" na prądy płynące z kontynentu i kultywowanie własnych wartości cywilizacyjnych.

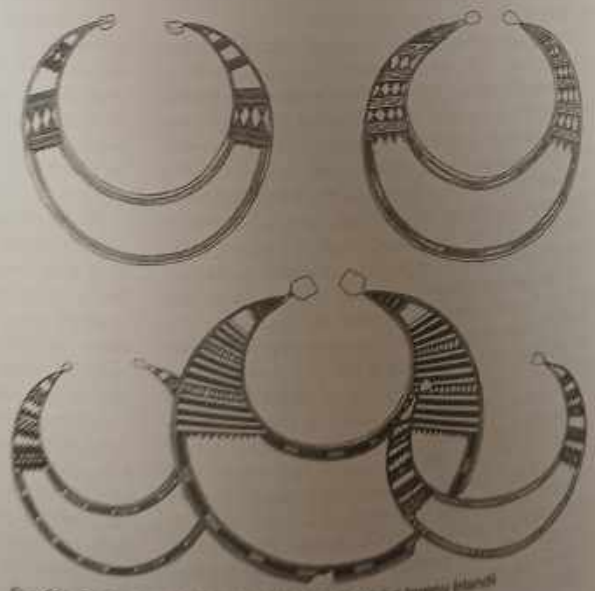
We wczesnym i środkowym okresie epoki brązu żywotność starszych tradycji pozostawiła swój ślad również na obliczu kulturowym Wysp Brytyjskich. Nadal widoczna jest tu dominacja tradycji megalitycznych, a w inwentarzach wyraźne są wpływy kultury pucharów dzwonowatych. W epoce brązu upowszechniły się płaskie, koliste lub podłużne kurhany, otoczone rowem i wałem, wznoszone nad pochówkami składanymi w skrzyniach i przykrywanymi brukami lub kopcami kamiennymi. Na obszarze Irlandii, gdzie tradycje eneolityczne były szczególnie silne, nadal użytkowano monumentalne budowle megalityczne, wśród których wyróżniają się wielokomorowe grobowce z długimi galeriowymi (krytymi płytami) korytarzami lub półkolistymi „dziedzińcami" u wejścia. Bogate zasoby surow-

cowe Wysp Brytyjskich sprzyjały rozwojowi rozległych kontaktów, np. z Europą Środkową, terenami dzisiejszej Francji oraz Półwyspem Iberyjskim, a także z kręgiem kultury mykeńskiej. Dzięki ożywionej wymianie handlowej ze wschodnią częścią basenu M. Śródziemnego ciałopalenie upowszechniło się tu już we wczesnej epoce brązu. Liczne paciorki bursztynowe (całe kolie), znane z ciałopalnych lub szkieletowych grobów bez broni (kobiecych) w pd. Anglii, pochodziły z warsztatów mykeńskich. Produkowano je tam zresztą z bursztynu jutlandzkiego, który w ten sposób krążył po Europie jako ekwiwalent w łańcuchu wymiany handlowej. Groby te wyposażone były ponadto w paciorki fajansowe i złote płytki — apliki. Te ostatnie (większe) znane są także z grobów z bronią (męskich), w których przewodnimi formami są ponadto trójkątne sztylety. Złote ozdoby, zwłaszcza charakterystyczne lunule (półksiężycowate naszyjniki z blachy), występują licznie na terenie Irlandii. Były one misternie zdobione drobno grawerowanym ornamentem.

Struktura powiązań międzyregionalnych oraz charakter lokalnych tradycji (także w zakresie wytwórczości brązowniczej) spowodowały, że na Wyspach Brytyjskich powstały trzy większe prowincje kulturowe: kultura Wessex (pd.-wsch. Anglia od górnej Tamizy po kanał La Manche), kultura Food-Vessel (Walia, środkowa Anglia i Szkocja) i kultura Boyne (Irlandia). O dużej aktywności ośrodków obróbki metalu świadczą liczne znaleziska skarbów (np. horyzont Arreton w środkowym brązie). Wiele skarbów (i luźnych znalezisk) odkryto w pobliżu wybrzeży morskich. Liczne znaleziska przedmiotów brązowych znane są też z terenów leżących np. nad dolną Tamizą. Fakty te wskazują na duże znaczenie szlaków wodnych w rozwoju komunikacji. Intensywne wpływy tego środowiska widoczne są na kontynencie, m.in. po obydwóch stronach ujścia Renu. We wczesnym brązie rozwinęła się tu kultura Hilversum — ugrupowanie powstałe w wyniku infiltracji grup ludności reprezentującej tradycje kultury Wessex i Food-Vessel. Kultura Hilversum znana jest z charakterystycznej drewnianej architektury (domostwa na planie kolistym lub owalnym) i kurhanów z konstrukcjami kamiennymi (pochówki szkieletowe i ciałopalne), nawiązujących do architektury megalitycznej Wysp Brytyjskich.

Na terenie Anglii wyraźniejsze zmiany w formach grzebania zmarłych nastąpiły w początkach młodszej fazy kultury Wessex (w XVI w p.n.e.), kiedy upowszechniło się ciałopalenie. Mimo tych zmian w środkowym brązie nadal kultywowano starsze tradycje kulturowe, utrzymując wysoką aktywność ośrodków obróbki metalu.

Przerwanie lokalnych tradycji na części tych obszarów związane jest dopiero z pojawieniem się ok. 1200 r. p.n.e. tzw. kultury Deverell Rimbury, nawiązującej do modelu środkowoeuropejskich kultur pól popielnicowych. Ujawnia się to również w swoistym stylu wytwórczości brązowniczej, znajdującym się pod wpływem wzorów środkowoeuropejskich i różniącym się od kanonu kultywowanego w pracowniach brązowniczych środkowej i pn. Anglii, Szkocji czy Irlandii.

Ryc. 28. Półksiężycowate naszyjniki z blachy (lunule) z terenu Irlandii (wg H. Müller-Karpego)

Fenomen kwitnących peryferii — epoka brązu w pn. Europie

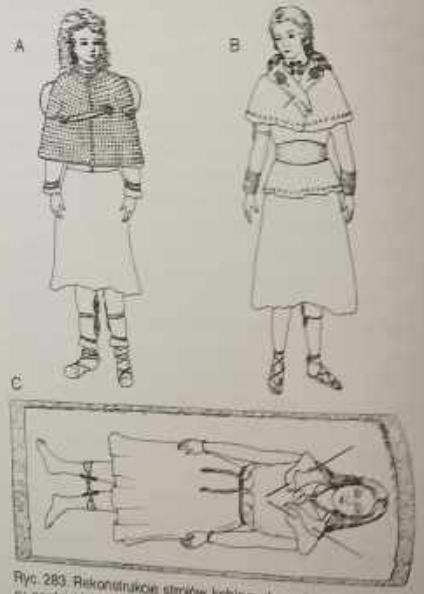
W stosunku do zaawansowanych cywilizacyjnie centrów Kotliny Karpackiej i strefy alpejskiej epoka brązu w pn. Europie jest zjawiskiem spóźnionym chronologicznie. Na obszarach pn. Niemiec, Pomorza, strefy wschodniobałtyckiej, Jutlandii i pd. Skandynawii dowodami przełomu kulturowego są dopiero znaleziska przedmiotów wywodzących się ze środowiska unietyckiego i to już raczej w jego klasycznym stadium rozwoju. W początkach epoki brązu towarzyszą im wyjątkowej klasy wyroby krzemienne (np. sztylety, groty oszczepów), wykonane z brył krzemienia kredowego za pomocą precyzyjnej techniki retuszu powierzchniowego. Niekiedy są to wręcz naśladownictwa unietyckich wyrobów brązowych. Do tego momentu trwają w tej części Europy wcześniejsze tradycje kultur sznurowych (na południowych obrzeżach Bałtyku), kultur strefy leśnej, tzw. dołkowo-grzebykowych (obszary wschodniobałtyckie), czy tradycje tzw. kultury grobów jednostkowych (Niż Niemiecki, Jutlandia i Skandynawia), wzbogacone na zachodzie elementami kultury pucharów dzwonowatych. Stosunkowo szybko, bo już w I okresie epoki brązu (I OEB) wg Monteliusa, ujawnił się tu jednak z niezwykłą siłą fenomen cywilizacyjny, jakim był rozkwit ośrodków wytwórczości brązowniczej na terenach pozbawionych zasobów surowcowych. Podstawą cywilizacyjnego uniezależnienia się tzw. obszarów nordyjskich i wschodniobałtyckich była intensywna wymiana z ośrodkami obróbki metalu Europy Środkowej, a później także Wsch. Tą drogą docierały na Północ miedź, cyna, i brąz, wymieniane głównie na bursztyn, który był ceniony na Południu ze względu na swą żywą barwę, przejrzystość, lekkość i tajemniczą siłę przyciągania. Początkowo eksploatowane były głównie złoża jutlandzkie, później (zwłaszcza od III OEB) — wschodniobałtyckie (zwłaszcza sambijskie).

Zamieszkująca te obszary ludność trudniła się hodowlą oraz w mniejszym stopniu rolnictwem, wykorzystując przy tym naturalną zasobność środowisk wodnych i leśnych. Formy gospodarki naturalnej (rybołówstwo, zbieractwo, łowiectwo) były powszechne, głównie we wschodniej części tego regionu. Na podstawie kryterium kulturowego podzielono go na dwie strefy: nordyjską (pn. Niemcy, częściowo Pomorze, Jutlandia i pd. Skandynawia) i wschodniobałtycką. W pierwszych trzech okresach epoki brązu (wg systemu Monteliusa) w obrządku pogrzebowym tzw. kultury nordyjskiej kultywowane były miejscowe tradycje wzbogacone impulsami unietyckimi, a później mogiłowymi. Zmarłych przyodzianych w paradny strój, ozdoby i biżuterię składano wraz z wyposażeniem w sarkofagach z dębowych kłód, trumnach z desek bądź też w skrzyniach kamiennych; te natomiast układano na poziomie gruntu lub w płytkich jamach i przykrywano nasypem. Bardzo często groby obstawiano kamieniami, przykrywano brukami, a na obwodzie nasypu układano kamienne kręgi lub ustawiano palisady. Zazwyczaj kolejny pochówek składano na wzniesionym już kurhanie (lub tuż obok), tak że z czasem rozrastał się on w sporą mogiłę zawierającą kilka czy kilkanaście grobów. Dla Niżu Niemieckiego typowe są raczej mniejsze kurhany, ale w Jutlandii i Skandynawii spotyka się obiekty okrągłe o średnicy sięgającej 40 m oraz podłużne — liczące nawet do 120 m długości. Wysokość kurhanów dochodziła przeciętnie do 3 m, niekiedy sięgała jednak nawet 8-9 m. Grupy kurhanów, liczące najczęściej do ok. 50 obiektów, umiejscawiano zazwyczaj na naturalnych wyniesieniach terenu.

Zmarłych mężczyzn wyposażano głównie w broń (sztylety, a od II OEB — miecze, oszczepy, siekiery, czekany), jak również noże, brzytwy, pincety. Wśród elementów stroju i ozdób zwracają uwagę szpile, zapinki (od II OEB), ozdobne guzy i tarczki. Specyficzne warunki przyrodnicze na terenach nizowych miały korzystny wpływ na stopień zachowania materiałów organicznych w grobach. Pozwoliło to na rekonstrukcję strojów noszonych przez tę ludność. Ubiór męski składał się z krótkiej szaty sięgającej do kolan, ściągniętej pasem, narzuconego na ramiona płaszcza-peleryny, czapki i skórzanych chodaków. Stosowano głównie tkaniny wełniane. Kobiety ubierały się w bluzki z rękawami i dłuższe lub krótsze spódnice przewiązane pasem, używały też narzutek spinanych fibulą lub szpilami. Sposób ubierania się wykazuje duże zróżnicowanie lokalne; na podstawie standardu ustalonego w danym środowisku można stwierdzić, czy określona osoba była w nim obca czy nie. Niezwykle bogaty był zestaw biżuterii i ozdób kobiecych, w którym na szczególną uwagę

Ryc. 282. Rekonstrukcja stroju męskiego ze środowiska kultury nordyjskiej — ok. XIV w. p.n.e. (wg I. Kubach-Richter)

Ryc. 283. Rekonstrukcje strojów kobiecych ze środowiska kultury nordyjskiej — III OEB. A — Lübz k. Schwerina (ok. XIII w. p.n.e.); B — Molzbach k. Fuldy (ok. XIV w. p.n.e.); C — Uppflamör k. Reutlingen (ok. XIV w. p.n.e.). Wg U. Wels-Weyrauch

zasługują naszyjniki z pręta brązowego lub łańcuchy, naramienniki, bransolety i nagolenniki.

Wielka liczba wyrobów brązowych składających się na wyposażenie grobów świadczy o tym, że brąz był w tym środowisku kulturowym ważnym wyznacznikiem prestiżu. Niezwykły rozwój wytwórczości brązowniczej wyraża się jednak nie tylko dużym nasyceniem wyrobami brązowymi zespołów znalezisk archeologicznych, ale także ich różnorodnością, „barokowymi" formami i bogactwem ornamentyki. Szeroko wykorzystywane wzorce z ośrodków środkowoeuropejskich były twórczo przetwarzane i rozwijane, przyjmując w rezultacie styl charakterystyczny dla rodzimych ośrodków wytwórczych. Wyraźne są tu wpływy stylu unietyckiego oraz form i kanonów zdobienia typowych dla skarbów tzw. horyzontu Koszider z Niziny Węgierskiej. W II OEB środowiska te łączyły bardzo silne związki z kręgiem mogiłowym, widoczne zwłaszcza w obrębie tzw. grupy lüneburskiej z pn.-zach. Niemiec o mieszanym, mogiłowo-nordyjskim charakterze. W późniejszych czasach nasiliły się kontakty z węgiersko-siedmiogrodzkimi ośrodkami obróbki metalu.

Poziom technologiczny wytwórczości brązowniczej (czy wręcz metaloplastyki brązowej) ilustrują zwłaszcza „barokowo" zdobione, pełne rękojeści mieczy, upowszechniające się od II OEB, odlewane, a nie kute naczynia brązowe, będące naśladownictwem form środkowoeuropejskich, czy oryginalne dla strefy nordyjskiej instrumenty z blachy brązowej, tzw. lury (rodzaj trombity). Te ostatnie zaczęły się upowszechniać na całym terytorium nordyjskim od III OEB, a ich szerokie użytkowanie potwierdzają również słynne ryty naskalne z rejonu Bohuslän i Kivik w Szwecji. Spośród form niezwykłych należy też

Ryc. 284. Wózek kultowy z brązu, Skallerup, Dania (wg H. Müllera-Karpego)

wymienić brązowe wózki z kotłami, również zdradzające wpływy środkowoeuropejskie, znane np. ze znaleziska Skallerup pochodzącego z III OEB. Brązowy kocioł na kółkach ozdobiony motywami ptaków pełnił tu funkcje pojemnika (urny) na spalone kości ludzkie. Podobne znaleziska znane są też ze skarbów bagiennych (np. w Ystad). W składzie depozytów bagiennych spotyka się też często naczynia brązowe (np. w Simons Mose).

Skarby bagienne czy ogólniej — pochodzące ze środowisk wodnych (jeziora, rzeki, bagna itp.), są jednym z bardziej charakterystycznych przejawów religijności w kręgu nordyjskim. Przykładem takiego obiektu jest znalezisko gromadne z dzielnicy Berlina — Spandau. W obrębie torfowiska odkryto (poza kościanymi wyrobami z epoki kamienia?) depozyt obejmujący prawie 20 wyrobów brązowych; były to głównie miecze i sztylety, ale także siekiery, groty oszczepów i czekan. Większość z nich pochodziła z pn. Niemiec, Jutlandii i Skandynawii, ale były wśród nich także wyroby z ośrodków w pd. i pd.-zach. Niemczech i z ośrodków węgiersko-słowackich. Są one datowane na II-III OEB, a wrzucano je do wody przez okres co najmniej 100 lat. Składający ofiary rzucali je z ogrodzonego, drewnianego pomostu na palach, zbudowanego nad brzegiem akwenu. Masowe występowanie depozytów bagiennych w kręgu nordyjskim świadczy o koncentracji zachowań magicznych wokół środowisk wodnych.

Ryc. 286. Rekonstrukcja sanktuarium „kultu wodnego" ze środkowej epoki brązu (kultura nordyjska), Berlin-Spandau (wg S. Schwenzera)

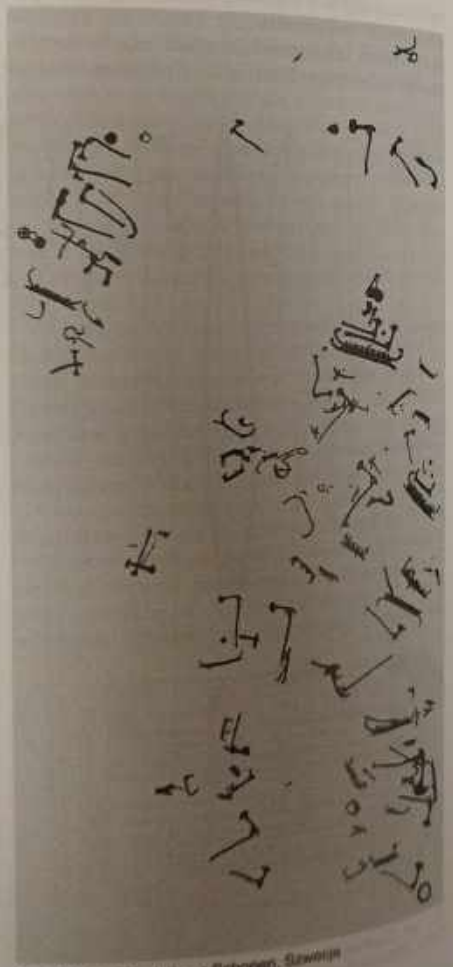
Ryc. 285. Brązowe wota składane w sanktuarium „kultu wodnego", Berlin-Spandau (wg H. Müllera-Karpego)

Kultura nordyjska rozwijała się stabilnie przez całą epokę brązu. Około połowy III OEB nastąpiły w tym środowisku istotne przemiany światopoglądowe, czego wyrazem jest pojawienie się kremacji w obrządku pogrzebowym. U podłoża tego procesu leżały impulsy płynące z kręgu środkowo- i zachodnioeuropejskich kultur pól popielnicowych. Początkowo rytuał pogrzebowy przybierał formy pośrednie: spalone szczątki zmarłych składano nadal w trumnach lub zbliżonych do nich rozmiarami jamach i przykrywano nasypami. Nie zmienił się też skład inwentarza grobowego, w którym

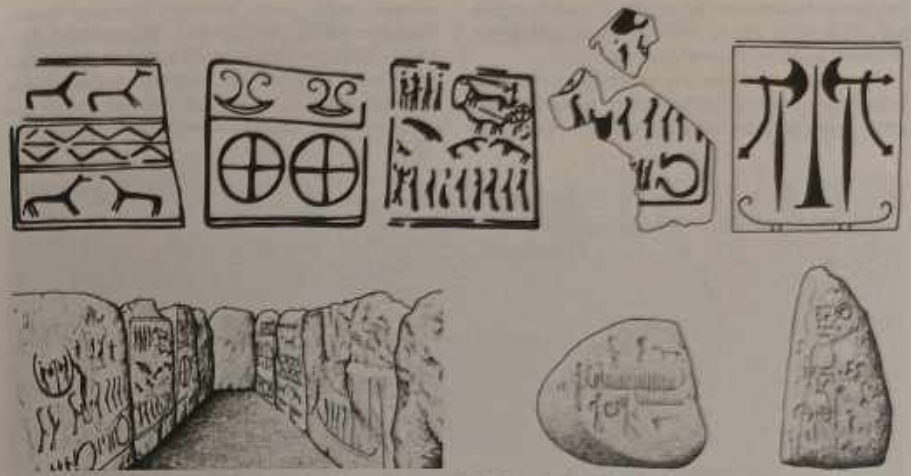
nadal dominował bogaty zestaw brązów przy rzadkiej obecności ceramiki. Z czasem, od IV OEB, upowszechniły się jednak płaskie groby ciałopalne. Zawierają one popielnicę z kośćmi nakrytą misą (lub specjalną pokrywką) oraz mniej liczne i zazwyczaj drobne przedmioty brązowe. Ośrodki produkcji brązowniczej przejawiały nadal wielką aktywność, kontynuując oryginalną linię rozwoju. Ich znaczenie potwierdzają liczne depozyty brązowe i ślady silnego oddziaływania, widoczne np. na terenach środkowoeuropejskich. Niekiedy groby ciałopalne wkopywano w nasypy starszych kurhanów. Interesujący jest fakt, że groby kurhanowe z konstrukcjami kamiennymi budowano tu nadal, ale jedynie dla warstwy arystokracji plemiennej. Groby te są zazwyczaj bogato wyposażone, m.in. w przedmioty złote i wyroby z Południa. Przykładem takiego obiektu może być m.in. słynny kurhan z Seddin koło Poczdamu.

Kolejnym oryginalnym dla strefy skandynawskiej fenomenem cywilizacyjnym są ryty naskalne, spotykane na wybrzeżach Szwecji i zach. wybrzeżach Norwegii. W największej koncentracji występują one w okręgu Bohuslän (na północ od Goteborga). Do najbardziej charakterystycznych należą tu wizerunki długich łodzi o podgiętych dziobach i rufach, z wioślarzami, schematyczne wizerunki postaci ludzkich dzierżących topory (typu Nortycken) na długich drzewcach (wodzowie?, szamani?), wizerunki samych toporów lub innej broni (mieczy) ułatwiające datowanie rytów, sceny orki sprzężajnej za pomocą radła, sceny walk wojowników, wyobrażenia wozów, sani, jeźdźców i wiele innych. Sceny o podobnej tematyce znaleziono też na płytach kamiennych pochodzących ze słynnego grobowca z Kivik. Ze względu na swój narracyjno-magiczny charakter wizerunki te stanowią niezwykle źródło wiedzy o niedostępnych na ogół poznaniu archeologicznemu sferach życia ludności tych terenów.

Aktywizacja ludności zamieszkującej obszary wschodniobałtyckie nastąpiła nieco później niż w kręgu nordyjskim. Zasoby bursztynu z Sambii i z rejonu ujścia Niemna stały się przedmiotem handlu w III, ewentualnie już w II OEB. Fakt ten może tłumaczyć wzmożone kontakty między niektórymi obszarami Europy Środkowej a Południem (za pośrednictwem kultury trzciniecko-lużyckiej i otomańskiej) oraz wyraźną ekspansję środowiska otomańskiego w kierunku północnym (powstanie enklaw otomańskich z osiedlami obronnymi w rejonie ważnych przejść przez Karpaty — dolina Dunajca i Wisłoki). Napływ brązu spowodował też ożywienie lokalnych ośrodków obróbki metalu, zwłaszcza na terenie Sambii (od III OEB). Odkryte tu kurhany z koncentrycznymi kręgami kamiennymi, zawierające groby szkieletowe, pochodzą z II i pierwszej połowy III OEB. W drugiej połowie III i w IV OEB, przy nieco zmienionej architekturze grobowej, rozpowszechniły się ciałopalne groby popielnicowe lub

Ryc. 287. Ryty naskalne z Schonen, Szwecja (wg H. Müllera-Karpego)

Ryc. 288. Komora grobowa z płyt kamiennych zdobionych rytami — Kivik, Szwecja (wg H. Müllera-Karpego)

umieszczane w obstawach kamiennych. Intensyfikacji wymiany handlowej w tym okresie dowodzą też brązy nordyjskie napływające z pd. Szwecji i terenów łużyckich.

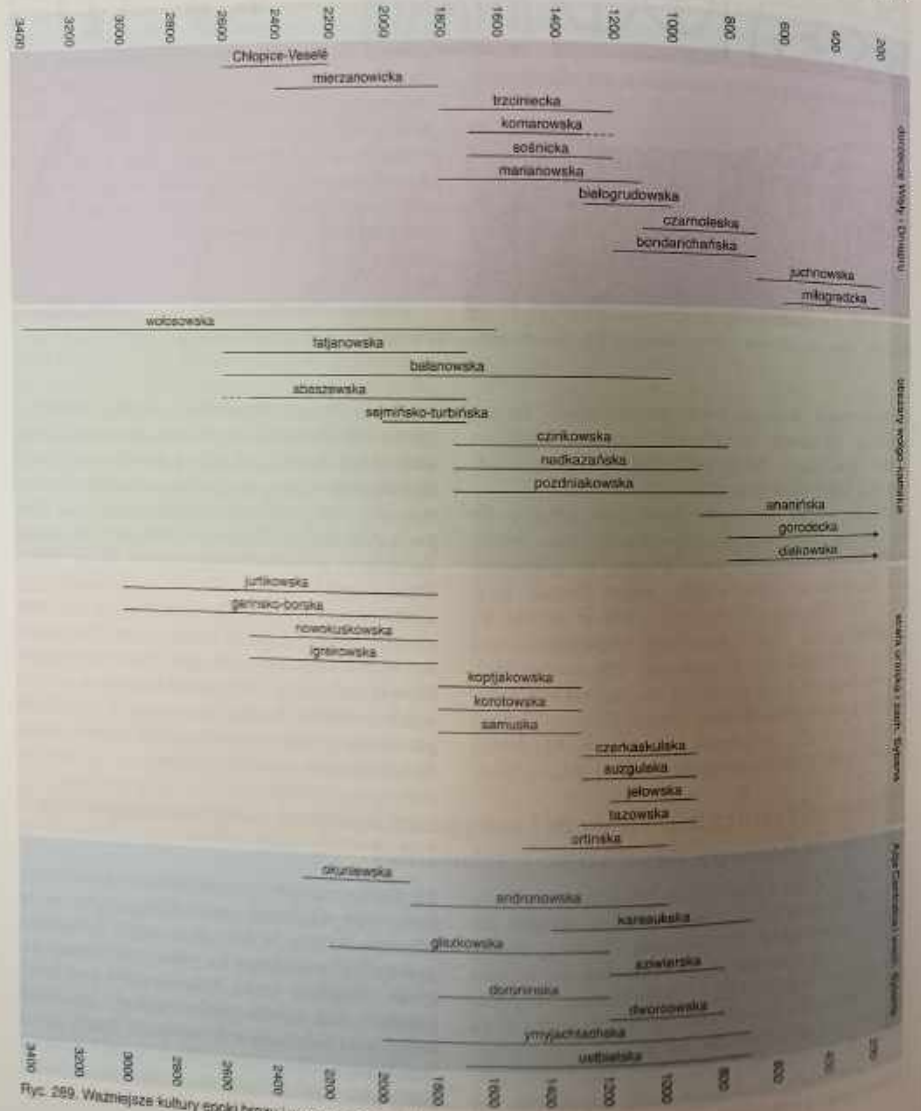
Dalekosiężne kontakty handlowe przyczyniły się też niewątpliwie do ożywienia kulturowego obszarów położonych jeszcze dalej ku północnemu wschodowi (Kurlandia, rejon Zatoki Ryskiej). Od drugiej połowy III OEB w strefie tej zaczynają się coraz bardziej rozpowszechniać brązy nordyjskie. Z czasem (w początkach I tysiąclecia p.n.e.) pojawiły się one nawet w dorzeczu górnej i środkowej Wołgi. Przyczyną tego zjawiska były zapewne kontakty handlowe Skandynawii rozwijające się wzdłuż szlaku: Gotlandia — Wyspy Alandzkie — ujście Dźwiny — górna i środkowa Wołga-Kama i Biełaja — uralskie złoża miedzi. O silnej presji i infiltracji skandynawskiej w kierunku wschodnim świadczą odkrycia osiedli, w tym obronnych, na Wyspach Alandzkich (Sarma) i nad Dźwiną, zakładanych i zamieszkiwanych w IV-VI OEB. Oprócz nich w strefie wschodniobałtyckiej (zwłaszcza w Kurlandii) pojawiły się w tym czasie tzw. groby łodziowe z obstawami kamiennymi w kształcie łodzi, kryjące popielnicowe pochówki ciałopalne. Aktywność handlowa na tym szlaku zanikła dopiero w połowie I tysiąclecia p.n.e., kiedy upowszechnienie się żelaza spowodowało spadek znaczenia miedzi.

Między Karpatami, stepem i ostępami leśnymi — epoka brązu na terenach Europy Środkowowschodniej

Własny rytm i dynamikę przemian cywilizacyjnych wykazywały w epoce brązu obszary położone pomiędzy dorzeczami górnej Warty i Prosny na zachodzie, środkowym dorzeczem Dniepru na wschodzie, łukiem Karpat na południowym zachodzie i strefą zwartych lasów Nizu Wschodnioeuropejskiego na północy. O ich odrębności ekologicznej (geobotanicznej) zadecydowała przewaga środowisk lasu liściastego lub mieszanego z udziałem rozległych zbiorowisk lasu parkowego czy wręcz bezleśnych, trawiastych. Pod względem geomorfologicznym są to głównie wyżyny z żyznymi, często lessowymi glebami, przechodzące na północy w obszary nizinne. Wspólną cechą tych terenów jest brak zasobów rud metali niezbędnych do produkcji brązu oraz położenie w sąsiedztwie „tygla" cywilizacyjnego, jakim była w owych czasach Kotlina Karpacka i jej południowo-wschodnie obrzeża. Ponieważ tempo rozwoju gospodarczego i kultu-

rowego było jednak w tej strefie wyraźnie mniejsze, utworzyła się tu swoista nisza kulturowa, w której kultywowano starsze tradycje.

Na progu epoki brązu tereny te łączy obecność wspólnych tradycji kulturowych, reprezentowanych przez ugrupowania typu późno- i episznurowego, m.in. przez kultury: Chłopice-Veselé, mierzanowicką, strzyżowską, gródecko-zdołbicką na Wołyniu i podkarpacką w górnym dorzeczu Dniestru oraz kulturę środkowodnieprzańską. Ich wspólną cechą był zbliżony rytuał pogrzebowy, w którym dominowało grzebanie

Ryc. 289. Ważniejsze kultury epoki brązu i wczesnej epoki żelaza strefy leśnej Eurazji

Ryc. 290. Znaleziska ceramiczne, metalowe, kamienne, kościane i bursztynowe, charakterystyczne dla kolejnych faz rozwojowych kultury środkowodnieprzańskiej (wg I.I. Artiemienki)

zmarłych (zwłaszcza w zachodniej części tego kręgu), choć występowała też kremacja, zwłaszcza w strefie wschodniej (kultura środkowodnieprzańska). Zmarłych składano najczęściej w pozycji skurczonej, na boku, przy czym dość często (zwłaszcza w strefie zachodniej) sposób ułożenia zależał od płci zmarłego (mężczyzn układano na boku prawym, kobiety na lewym). Stopniowo zanikał zwyczaj wznoszenia kurhanów (zwłaszcza w zachodniej części kręgu), a zamiast tego zaczęto zakładać coraz większe, płaskie cmentarzyska. Zwiększa się też z czasem wielkość i liczba osiedli. Te ostatnie zjawiska odzwierciedlają zachodzące w tym środowisku przemiany modelu gospodarczego i osadniczego. Stopniowe zwiększanie udziału gospodarki rolniczej, przy zachowaniu jednak dominującej roli hodowli, sprzyjało stabilizacji struktur osadniczych. O jednorodności kulturowej tego kręgu świadczy też podobieństwo zespołów znalezisk. Łączy je typ wytwórczości ceramicznej (z dominacją stylu sznurowego w zdobieniu naczyń), znaczny udział różnorodnych wyrobów kamiennych i krzemiennych (topory, siekiery, grociki strzał), a także pierwsze zwiastuny przełomu technologicznego w postaci nielicznych przedmiotów brązowych. Wywodzą się one najczęściej z ośrodków karpackich lub stepowych (katakumbowych). W porównaniu z ubóstwem inwentarza brązowego wytwórczość kamieniarska i krzemieniarska stała na niezwykle wysokim poziomie. Przykładem mogą tu być groty oszczepów i sierpy, wykonane w kunsztowny sposób z krzemienia kredowego (występującego na Wołyniu), a także środkowodnieprzańskie topory kamienne.

Widoczne we wczesnym brązie na tych terenach tendencje do zmian w strukturach gospodarczych i osadniczych ujawniły się ze wzmożoną siłą na następnym etapie przemian kulturowych. Wyznaczają one starszy okres środkowego brązu, przypadający w tym środowisku na drugą ćwierć II tysiąclecia B.C. Na podłożu kultur późno- i episznurowych ukształtował się wówczas rozległy kompleks kultur Trzciniec-Komarów-Sośnica. Kultura trzciniecka (wraz z tzw. kulturą wschodniotrzciniecką) zajmowała obszary od górnego dorzecza Warty i Prosny na zachodzie, po Wołyń i południową część Polesia na wschodzie; kultura sośnicka — środkowe Podnieprze; zaś komarowska — górne i środkowe Podniestrze, np. Powiśle. Na ich rozwój oprócz miejscowego podłoża wpływ miały impulsy płynące z zewnątrz, przede wszystkim ze środowisk bardziej zaawansowanych cywilizacyjnie, szczególnie w zakresie brązownictwa (kultura Costisa i Monteoru, kultura ceramiki wielowałeczkowej, kultura otomańska i madziarowska). Pewną rolę, zwłaszcza w przypadku ugrupowań północnych, odegrało również środowisko kultur nizowych i leśnych, przede wszystkim kultura iwieńska i kultura ceramiki dołkowo-grzebykowej. Oddziaływania te są zapewne wyrazem pełniejszego włączenia się tych środowisk etnicznych w zasięg cywilizacji epoki brązu.

We wszystkich ugrupowaniach tego kręgu występuje wyraźna tendencja do stabilizowania się struktur osadniczych i gospodarczych. Pojawiają się duże osiedla zamieszkiwane w sposób trwały przez dłuższe okresy. Przeważała w nich zabudowa naziemna, z budynkami mieszkalnymi głównie o konstrukcji słupowej. Wraz z towarzyszącymi im budowlami gospodarczymi tworzyły one kompleksy (zagrody), funkcjonujące jako oddzielne jednostki społeczno-ekonomiczne. W osiedlu Pustinka nad Dnieprem (kultura sośnicka) zidentyfikowano 12 takich zagród; przeciętnie ich liczba w tego typu osiedlach wahała się między 10 a 15. Struktury i formy osadnictwa były w kręgu Trzciniec-Komarów-Sośnica silnie zróżnicowane i rozbudowane. Obok wielkich, stałych osiedli znane są również mniejsze, tymczasowe (niemal o charakterze obozowisk), z półziemiankowymi lub innymi lekkimi (typu szałasowego) budowlami mieszkalnymi. Występują one częściej na obszarach o gorszych glebach. Obserwowane przemiany są wyrazem utrwalania się dominującej roli rolnictwa i stacjonarnej hodowli. Widoczne jest również dostosowywanie modelu gospodarki do potencjalnych zasobów środowiska: na obszarach o dobrych glebach (np. wyżyny lessowe) wyraźna jest dominacja gospodarki rolniczo-hodowlanej, natomiast na terenach nizowych obserwuje się znaczny udział gospodarki leśnej i wodnej (łowiectwo, zbieractwo, rybołówstwo).

Ryc. 291. Rekonstrukcja wyglądu osedla kultury sośnickiej, Pustinka nad Dnieprem (wg S.S. Berezanskiej)

Ryc. 292. Rekonstrukcja wyglądu budowli mieszkalnej, Pustinka nad Dnieprem (wg S.S. Berezanskiej)

Ryc. 293. Rekonstrukcja wnętrza budowli mieszkalnej, Pustinka nad Dnieprem (wg S.S. Berezanskiej)

W środowiskach tych stopniowo zaczynają się też upowszechniać osiągnięcia brązownictwa. Wprawdzie nie istniały tu warunki do rozwoju znaczniejszych miejscowych ośrodków wytwórczości brązowniczej, ale wyraźnie zwiększa się dopływ produktów z innych, bardziej zaawansowanych technologicznie centrów (zwłaszcza z tzw. ośrodka węgiersko-siedmiogrodzkiego). Przyczynił się do tego rozwój kontaktów międzygrupowych, które sprzyjały przenikaniu nie tylko technologii brązowniczej i jej wytworów, ale także innych wzorców kulturowych. Rezultatem tego procesu było również pojawienie się w kulturach tego kręgu niezwykłego synkretyzmu w sferze zachowań magicznych i rytuałów pogrzebowych. Oprócz grzebania zmarłych w pozycji wyprostowanej i skurczonej dość szeroko rozpowszechniona była również kremacja. Spalone szczątki zmarłych składano w jamach lub w popielnicach (zwłaszcza w kulturze komarowskiej), niekiedy też pozostawiano w warstwie ciałopalenia i nakrywano kurhanem (kultura komarowska). Spotyka się również przypadki nadpalania szkieletów, a także ślady ognisk pod kurhanami z grobami szkieletowymi. Z czasem rośnie znaczenie obrządku ciałopalnego. W kręgu tym występowały groby płaskie lub podkurhanowe, przy czym liczba pochówków w grobach czy pod kurhanami mogła być bardzo różna. Znane są np. (zwłaszcza w kulturze trzciniec-kiej) liczne groby szkieletowe z pochówkami zbiorowymi.

Rozwój ugrupowań kręgu Trzciniec-Komarów-Sośnica, przebiegający w podobnym rytmie, zostaje przerwany w drugiej połowie II tysiąclecia B.C., w okresie rozprzestrzeniania się kultur pól popielnicowych oraz zmian cywilizacyjnych we wsch. Europie, których rezultatem było pojawienie się kultury Noua i kultury biełogrudowskiej.

Kultura biełogrudowska rozwijała się w okresie od XIII do X w. p.n.e.[1], na obszarze pomiędzy środkowym Dnieprem i Dniestrem. Kontynuowała ona tradycje ukształtowane w okresie wcześniejszym, wzbogacając je jednak o nowe elementy. Kultura ta znana jest z wielkich osied-

[1] Datowanie tradycyjne (radiowęglowe konwencjonalne), nie skorygowane przez kalibrację.

lj (z rozległymi domostwami naziemnymi i półziemiankowymi), świadczących o stacjonarnym charakterze struktur gospodarczych i osadniczych. W sferze zachowań religijnych, analizowanych np. na podstawie niezwykłego zróżnicowania form obrządku pogrzebowego (groby szkieletowe, ciałopalne, płaskie, podkurhanowe), pojawił się nowy element — zolniki. Zapewne jest to wynik kontaktów ze środowiskiem kompleksu kulturowego Sabatinovka-Noua, w którym ten typ obiektów archeologicznych jest masowo reprezentowany. Zolniki są pozostałością praktyk kultowych, polegających na częstym paleniu ognisk i składaniu różnorodnych ofiar wokół ołtarzyków, czy wręcz „fetyszy" usytuowanych w pobliżu osiedli na otwartej przestrzeni. Na skutek częstego powtarzania tego typu zabiegów magicznych w otaczanych kultem miejscach tworzyły się nawarstwienia różnego typu odpadków i popiołu (zoły = zolniki). Często w środku takich obiektów odkrywane są gliniane ołtarzyki lub też inne przedmioty kultu. W środowisku kultury biełogrudowskiej stwierdzono obecność miejscowego brązownictwa, ale stopień nasycenia znalezisk krzemiennymi, kamiennymi i kościanymi przedmiotami codziennego użytku pozostaje jednak znaczny.

Na całym tym terytorium (od środkowego Podniestrza, przez środkowe Podnieprze, aż po dorzecze Worskli) w XI w. p.n.e. zaczęła się rozwijać tzw. kultura czarnoleska (Černyj Les). Na jej powstanie znaczny wpływ miały oddziaływania, a być może nawet przesunięcia ludnościowe z terenów położonych nad dolnym Dunajem (w tym także po jego południowej stronie), zdominowanych w tym okresie przez krąg kultur z tzw. ceramiką stempelkową. Przemieszczenia te odegrały też istotną rolę w kształtowaniu się w tym okresie nowego ugrupowania w środkowej Mołdawii, tzw. grupy Sacharna-Solončeny.

Kultura czarnoleska była zespołem o niezwykle silnym charakterze agrarnym. Zajmowane przez nią tereny leśno-stepowych czarnoziemów stwarzały możliwość daleko idącej specjalizacji w tym zakresie. Utworzone tu stabilne struktury osadnicze, z osiedlami o charakterze obronnym (np. Subbotov), podkreślają silny związek z eksploatowanym gospodarczo środowiskiem. W długotrwale użytkowanych osiedlach występują też ślady wysokiego poziomu wytwórczości brązowniczej, a także żelaznej (np. bimetaliczne miecze z żelazną głowicą i brązową rękojeścią). Nie jest zatem zaskakujące, że ludność kultury czarnoleskiej od schyłku epoki brązu (X w. p.n.e.) stała się obiektem presji ze strony agresywnych koczowników ze stepów wsch. Europy. Odpowiedzią na ich ekspansję było fortyfikowanie osad położonych w sąsiedztwie obszarów stepowych (np. system osiedli obronnych w rejonie rzeki Tjasmin). Militarna przewaga nomadów spowodowała jednak, że nie uchroniło to rolniczej ludności lasostepu przed podbojem.

Na wschodnim krańcu omawianej strefy, wciśniętej między obszary leśne a stepy, rozwijał się w epoce brązu kompleks kultur Marjanovka-Bondaricha. Jeszcze dalej na wschód, zwłaszcza na środkowym Powołżu, gdzie obszary stepowe zbliżają się do granicy zwartych lasów, wpływ cywilizacyjny środowisk stepowych oraz ich infiltracja w kierunku północnym (zwłaszcza wzdłuż osi Wołgi) były znacznie silniejsze, a dynamika procesów społeczno-kulturowych większa. W leśno-stepowym zakątku dorzecza Sejmu i górnego Dońca czas płynął jakby wolniej. Rozwijające się na podłożu zespołów dołkowo-grzebykowych społeczności kultury marianowskiej kultywowały nadal model gospodarki łowiecko-rybackiej, adaptując na szerszą skalę jedynie hodowlę. Odpowiada temu struktura osadnictwa reprezentowanego głównie przez tymczasowo zamieszkiwane osiedla. Dopiero w środkowym brązie, w wyniku presji ludów stepowych, upowszechniają się wyroby brązowe, rośnie znaczenie uprawy ziemi i postępuje stabilizacja osadnictwa. Kontynuację tego trendu widać na etapie rozwoju kultury bondarichańskiej (XII-VIII w. p.n.e.), w której obok miejscowego brązownictwa, potwierdzonego znaleziskami form odlewniczych, pojawiają się nawet ślady znajomości wyrobów żelaznych.

Rozdział XXI

ŁOWCY I PASTERZE W DOBIE BRĄZOWEGO ORĘŻA — EPOKA BRĄZU NA OBSZARACH EURAZJI

Jan Chochorowski

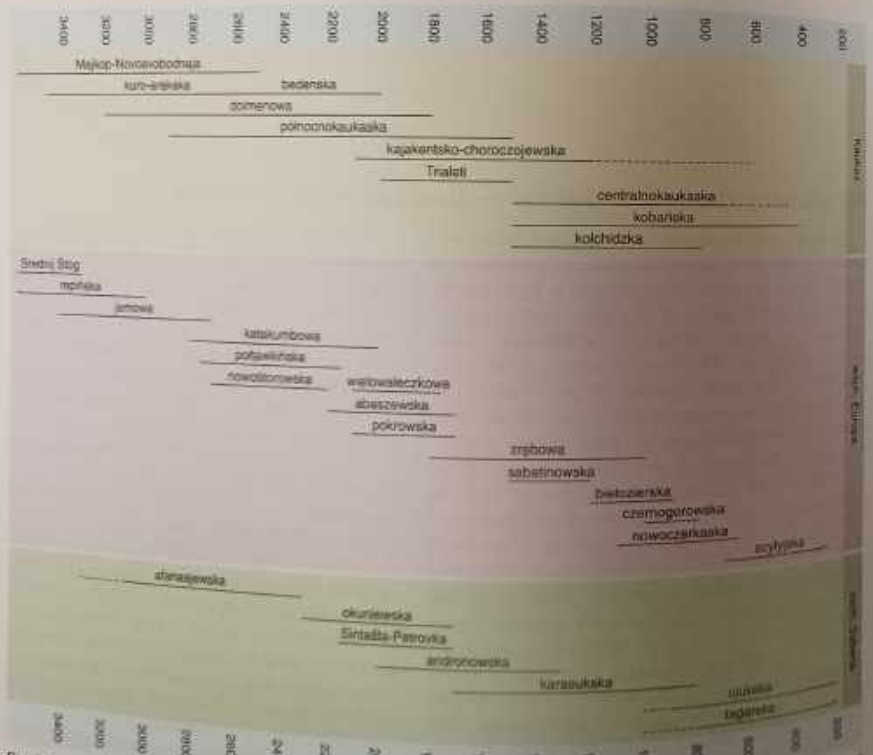
Na granicy dwóch światów — Kaukaz w epoce brązu

Geograficzne położenie Kaukazu, a także bogactwo surowców mineralnych, zwłaszcza rud metali kolorowych, zadecydowało o jego szczególnej roli cywilizacyjnej w epoce brązu. Szlaki prowadzące przez przełęcze kaukaskie oraz wzdłuż wybrzeży M. Kaspijskiego i Czarnego, wobec znacznie trudniejszych do pokonania pustyń i pasm górskich środkowej i centralnej Azji, stanowiły najdogodniejsze połączenie między rozległymi równinami stepów eurazjatyckich a wyżynnymi obszarami północnej części Międzyrzecza z ich starymi ośrodkami cywilizacyjnymi. Obszar kaukaski przyciągał zarówno stepowych nomadów, jak i bliskowschodnich rolników, oferując różne bogactwa: od żyznych pól i dobrze nawodnionych pastwisk (zwłaszcza na północnym przedpolu głównego pasma) po metale i drewno. W kryzysowych sytuacjach mniej dostępne rejony Kaukazu stawały się swoistym refugium, dając schronienie zagrożonym. Nie dziwi więc, że obszar kaukaski wyróżnia się w pradziejach mozaiką kulturową, za którą kryje się zapewne również (podobnie jak w czasach historycznych) mozaika etniczna.

Zjawiska kulturowe wczesnej epoki brązu na terenach kaukaskich rozwijały się pod wpływem impulsów pochodzących z południa, w okresie odpowiadającym brązowi IA i IB we wsch. Anatolii, czyli kulturom późnego Uruk i Dżemdet Nasr na terenie Mezopotamii (3 500-2 800 B.C.). Podstawowym zespołem kulturowym tego okresu na terenach kaukaskich była kultura kuro-arakska, obejmująca Zakaukazie (aż po Iran i wsch. Anatolię) oraz centralny i pn.-wsch. Kaukaz aż po Dagestan. Choć na osiedlach kuro-arakskich we wsch. Anatolii pojawiło się w tym czasie sporo ceramiki typowej dla kultury późnego Uruk (3 500-3 200/3 100 B.C.), wpływy te nie spowodowały wyraźniejszego przełomu cywilizacyjnego w miejscowym środowisku. Dominowały w nim bowiem nadal wzorce ukształtowane w okresie eneolitu, mające wszelkie cechy rolniczego modelu kulturowego właściwego obszarom bliskowschodnim. Podstawą gospodarki było rozwinięte rolnictwo (głównie zbożowe), z uprawą sprzężajną (zwłaszcza na równinach) i tarasową. Na terenach wyżynnych i śródgórskich, również gęsto zasiedlanych, duże znaczenie mia-

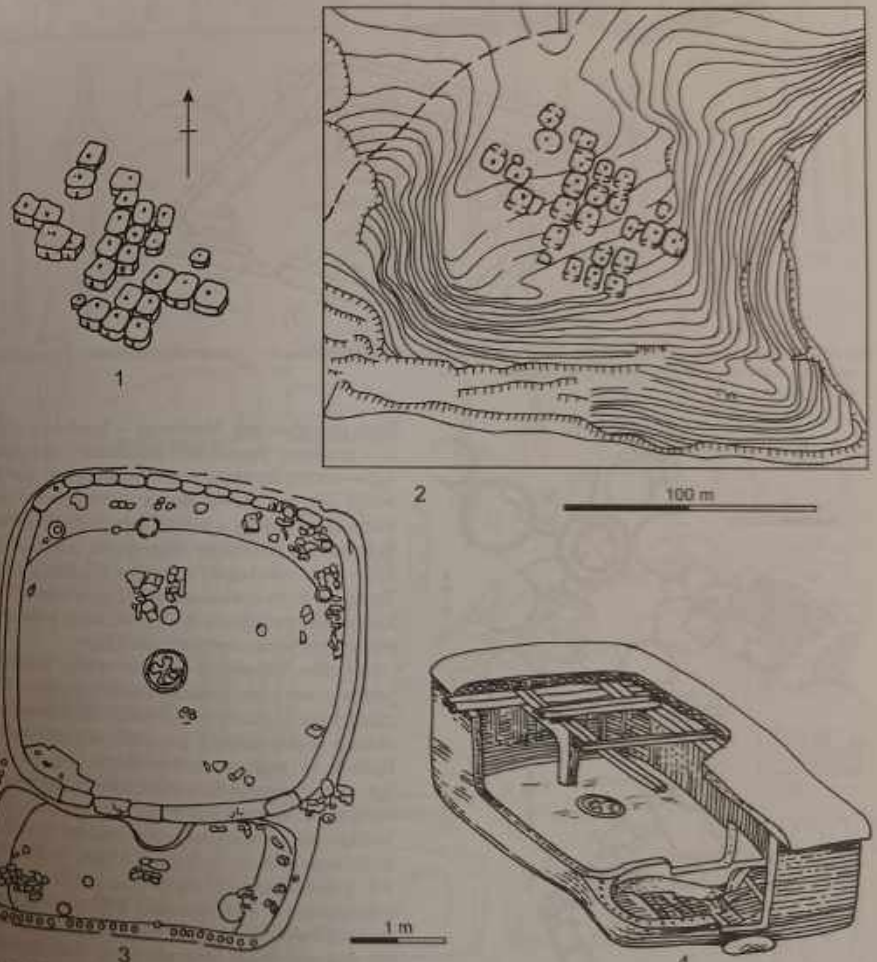
la jednak hodowla, na ogół z sezonowym wypasem stad. Rozwinięta sieć stałego osadnictwa obejmuje osiedla typu tellowego (tzw. tepe), a także osady wyżynne zakładane w miejscach trudno dostępnych. Osiedle Sengavit na terenie Erewanu, o powierzchni 6 ha, było z trzech stron otoczone kamiennym murem o grubości 4 m, z basztami i fosą. W jego obrębie wznosiły się domy zbudowane z cegły suszonej na słońcu wzniesione na podmurówce kamiennej. Niekiedy, jak np. w osiedlu Mingečaur nad Kurą, zabudowania mieszkalne tworzyły półziemianki ze ścianami glinianymi, wspartymi na konstrukcji słupowej. Najczęściej były to jednak domostwa zbudowane na planie kolistym, na podmurówce kamiennej, wzniesione z kamienia lub suszonej cegły, z paleniskami pośrodku i dymnikami w dachu. Niekiedy dobudowywano do nich także budowle czworokątne. Kultura kuro-arakska odznaczała się wysokim poziomem wytwórczości, w tym brązowej, stosującej coraz częściej technologię uzyskiwania brązów cynowych, oraz garncarstwa. Charakterystyczne formy naczyń o wypolerowanych powierzchniach w kolorze czarnym (na południu) i czerwonawym (na północy) nawiązują w ornamentyce do wzorców bliskowschodnich. Ogromna różnorodność wyrobów brązowych znakomicie ilustruje proces tworzenia się na terenach kaukaskich silnych ośrodków wytwórczych, wykorzystujących miejscowe surowce i rozwijających własny styl na bazie wzorców bliskowschodnich.

W kulturze kuro-arakskiej dominują pochówki szkieletowe (zmarłych składano w skrzyniach kamiennych). Spotyka się też groby podkurhanowe oraz pochówki na terenie osad.

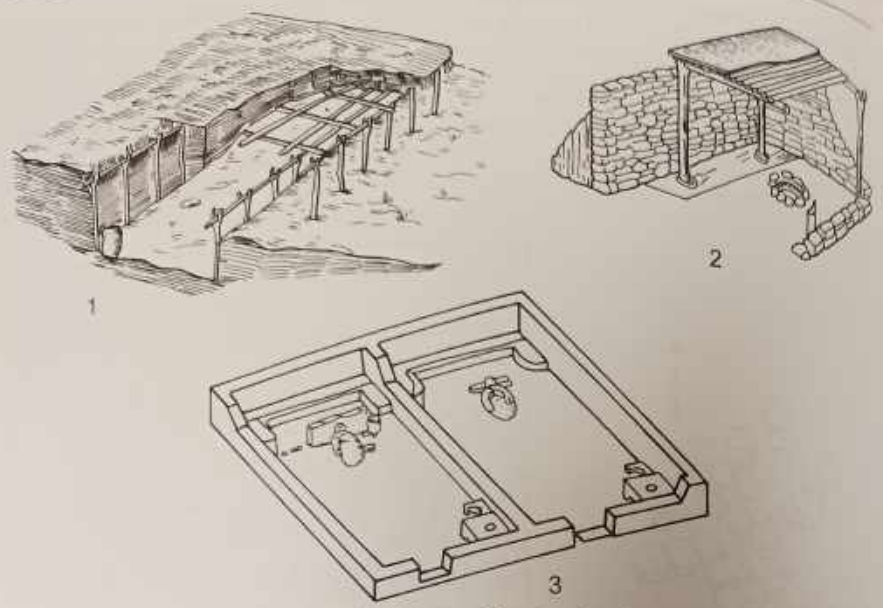

Ryc. 254. Ważniejsze kultury epoki brązu i wczesnej epoki żelaza ze strefy kaukaskiej i stepowej wsch. Europy, zach. Syberii i centralnej Azji

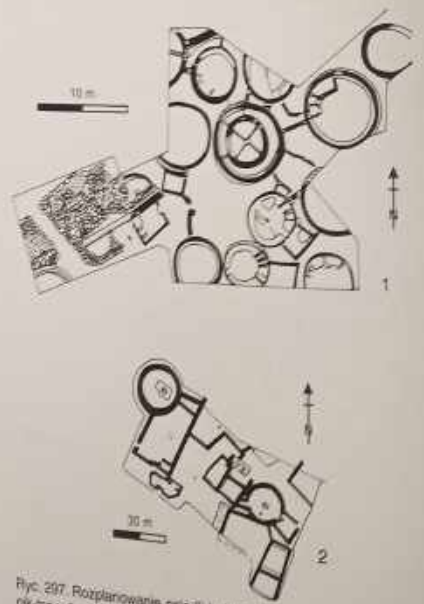
W połowie III tysiąclecia B.C. rolniczą gospodarkę Zakaukazia (a także innych terenów kaukaskich) dotknął kryzys spowodowany zmianami w środowisku naturalnym. Doprowadził on do załamania się kuro-arakskiej wspólnoty kulturowej. Zmniejszyła się liczba osiedli, a z północy zaczęły napływać grupy ludności o gospodarce pasterskiej. Następuje proces transformacji kuro-arakskich wzorców kulturowych i kształtowania się nowej kultury, określanej jako bedeńska (n. od wyż. Bedenskoe Plato na Przedkaukaziu). Charakterystycznym zjawiskiem jest pojawienie się w tym okresie monumentalnych grobów kurhanowych z pochówkami w wielkich jamach lub w naziemnych komorach z belkowymi stropami wzniesionych z gru-

Ryc. 255. Plany i rekonstrukcje wyglądu osiedla (1-2) i domostwa (3-4) kultury kuro-arakskiej ze stanowiska Kvacchelebi (wg Rossijskoj Arkheologii)

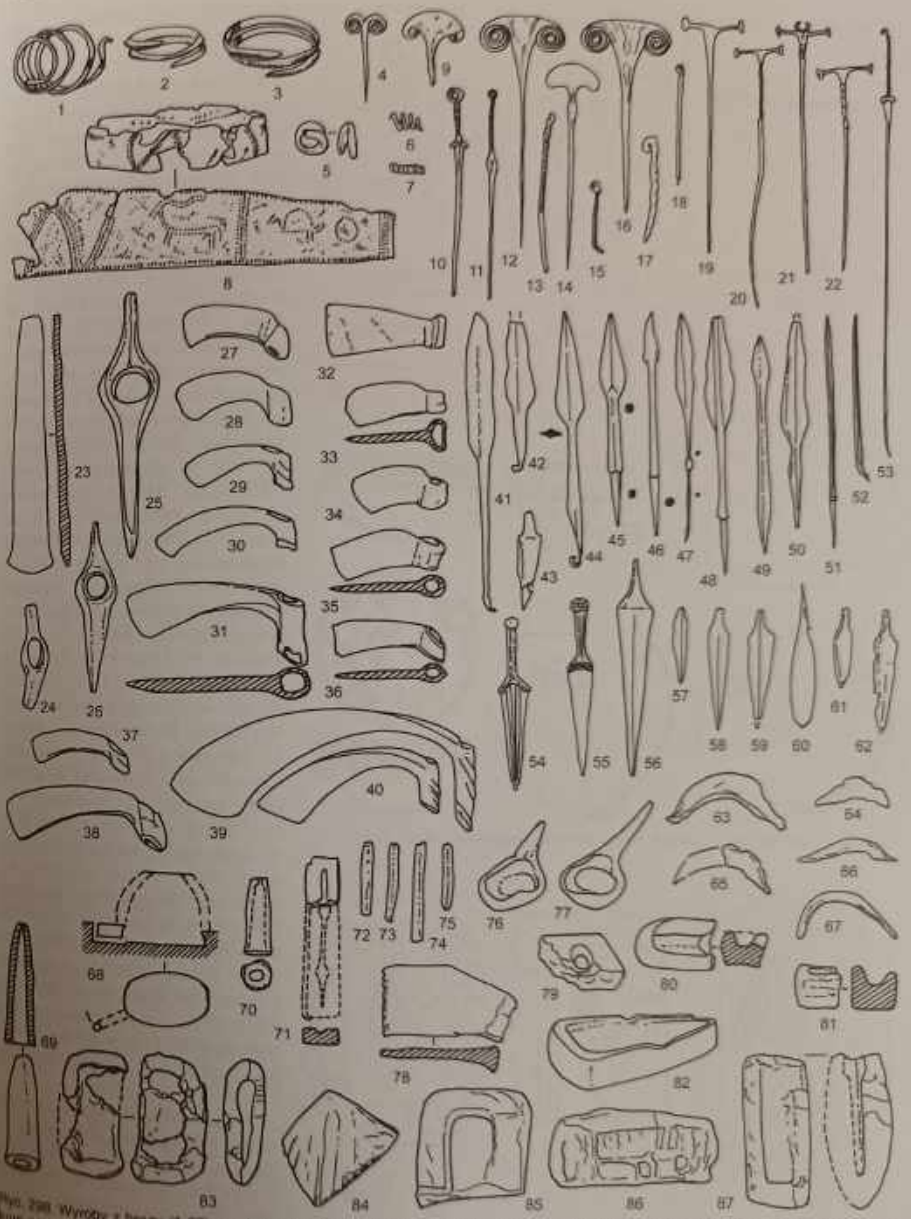
Ryc. 296. Budowle kultury kuro-arakskiej: 1 — rekonstrukcja domostwa z Mingečaur; 2 — rekonstrukcja domostwa z Amiransgora; 3 — świątynia z osiedla Pułur. Wg Rosijskoj Arkheologii

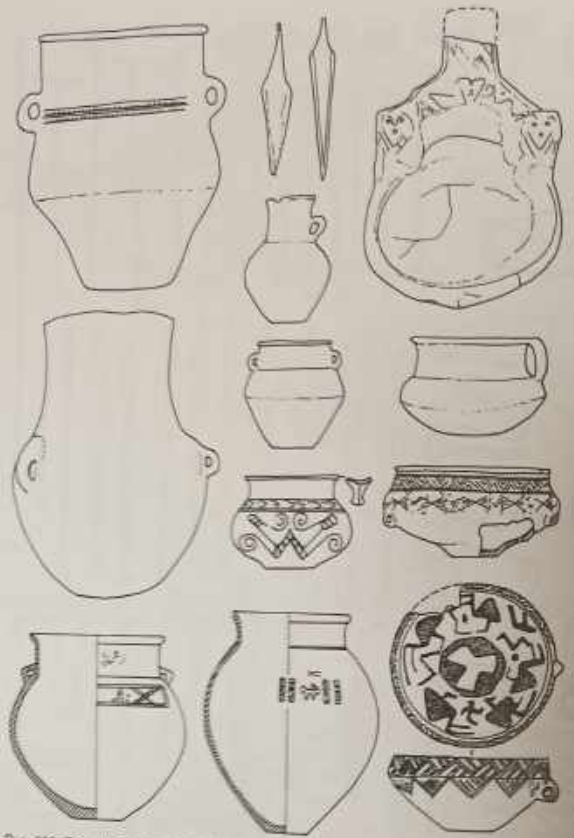
Ryc. 297. Rozplanowanie osiedli kultury kuro-arakskiej: 1 — Janiktepe; 2 — Šengavit. Wg Rosijskoj Arkheologii

bych bierwion (np. Martkopi — kurhan o wys. 12 m i średnicy ponad 100 m). Groby wyposażone są w ceramikę typu kuro-arakskiego, ale pojawiają się też nowe formy uzbrojenia i coraz liczniejsze ozdoby z metali szlachetnych, a także typowe dla obszarów stepowych wsch. Europy kolie oraz zawieszki z zębów i kłów zwierząt. Tradycje kuro-arakskie zanikają ostatecznie pod koniec III tysiąclecia B.C., ustępując północnym, stepowym wzorcom cywilizacyjnym.

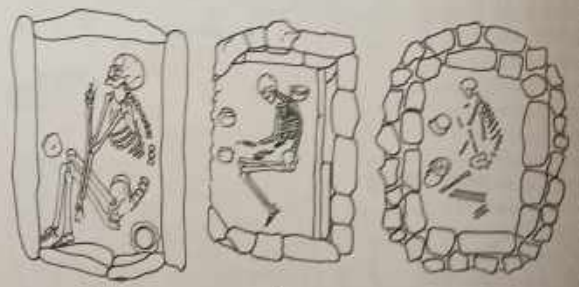
Drugim zespołem kulturowym wczesnego brązu o starych, jeszcze eneolitycznych tradycjach była kultura majkopska. Zajmowała ona obszar centralnego i pn.-zach. Przedkaukazia, łącznie ze stepami kubańskimi. Jej twórcami byli przybysze zza Kaukazu, którzy przynieśli ze sobą m.in. technologię brązów cynowych. Pregres kulturowa wczesnomezopotamskiej cywilizacji z okresu kultury późnego Uruk (3 500-3 200 B.C.) widoczna jest zwłaszcza w znaleziskach ceramicznych. W tym czasie kultura majkopska wykazywała największą ekspansywność, sięgając dolnego Donu (zespoły typu Konstantinowka), gdzie nawiązała kontakty ze środowiskami stepowymi (m.in. z kulturą grobów jamowych

Ryc. 298. Wyroby z brązu (1-67), wygląd pieca do wytopu metalu (68) i formy oraz odpadki odlewnicze (69-87) ze środowiska kultury kuro-arakskiej (wg Rosijskoj Arkheologii)

Ryc. 299. Znaleziska typowe dla kultury kuro-araksańskiej (wg Rosijskoj Arkheologii)

Ryc. 300. Przykłady pochówków ludności kultury kuro-araksańskiej: 1 — Trialeti; 2-3 — Elar. Wg Rosijskoj Arkheologii

Sprzyjały one przekazywaniu dalej na północ wysoko rozwiniętych technologii obróbki brązu.

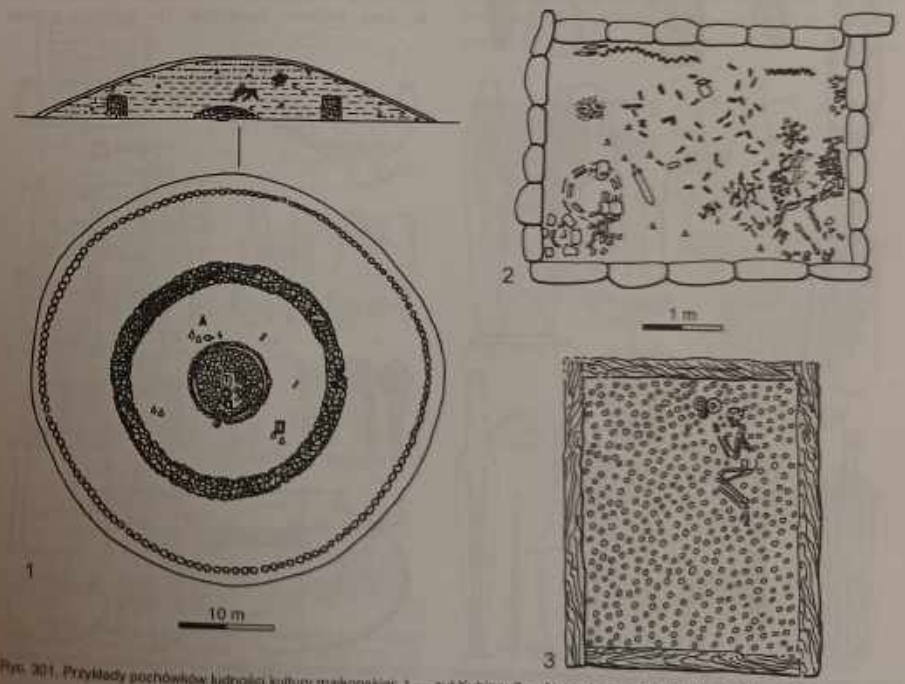
Kultura majkopska, ugrupowanie związane głównie z gospodarką pasterską, znana jest przede wszystkim z wielkich, bogato wyposażonych grobów kurhanowych, świadczących o silnym rozwarstwieniu społecznym. Zawierały one m.in. miedziane, srebrne i złote naczynia, a także plastykę metalową, np. złote i srebrne figurki byków, nawiązujące do wzorców mezopotamskich. Niekiedy pod nasypami umieszczano też konstrukcje dolmenowe, jak np. w kurhanach koło Stanicy Novosvobodnej czy w słynnym grobowcu z Nalczyka. Oprócz kurhanów występują także osady, jak np. osiedle Dolinska koło Nalczyka, usytuowane nad rzeką i składające się z zespołów budowli o ścianach plecionkowych, wylepionych gliną, z paleniskami pośrodku. W klepiskach tych domostw osadzone były wielkie naczynia, służące do przechowywania ziarna. Inne osiedle — Mešoko nad rzeką Biełaja, z domami o konstrukcji glinobitej, było otoczone kamiennym murem.

U schyłku IV tysiąclecia B.C. w środowisku kultury majkopskiej coraz silniej zaczęły się ujawniać miejscowe tradycje kulturowe w postaci zespołów typu Novosvobodnaja. Ostatecznie, w wyniku presji ugrupowań stepowych i społeczności kultury dolmenów z rejonu kaukaskich wybrzeży M. Czarnego środowisko to utraciło swą tożsamość kulturową.

Na ten właśnie okres przypada rozwój kultury dolmenów — monumentalnych grobowców z płyt kamiennych. Wznoszono je na planie kwadratowym (czasem trapezowatym lub prostokątnym), z ociosanych i dokładnie dopasowanych płyt, niekiedy z dodatkowymi kamiennymi ogrodzeniami. Wejście (okrągłe lub kwadratowe) często było wycinane we frontowej płycie. Spotyka się też grobowce wykuwane w skale. Użytkowano je wielokrotnie, składając zmarłych (o ile można to stwierdzić przy przemieszczonych i przemieszanych szczątkach) głównie w pozycji skurczonej na boku. Wyposażenie stanowiły ceramika i wyroby metalowe. Tradycja wznoszenia monumentalnych grobowców płytowych (dolmenowych) i wykuwania skalnych była w tym okresie znana w całym basenie M. Śródziemnego, w tym również na obszarze wsch. Bałkanów. Zapewne z tego kręgu przeniknęła ona również na tereny kaukaskie, gdzie przetrwała do początku II tysiąclecia B.C.

W środkowej epoce brązu największą rolę w rozwoju cywilizacyjnym obszarów leżących po północnej stronie Kaukazu odegrała tzw. kultura północnokaukaska. Swoje znaczenie zawdzięczała przede wszystkim ogromnej aktywności działających na tym terenie ośrodków brązownictwa. Eksploatując miejscowe zasoby rud (np. z wyrobisk w Teberde i Chabeze), rozwinęły one produkcję na taką skalę, która pozwalała w znacznym stopniu zaspokoić potrzeby ugrupowań stepowych. Szczególnie silne związki w tym zakresie łączyły ośrodki północnokaukaskie z populacjami kultury grobów katakumbowych. Podobnie jak środowiska kultury majkopskiej, kontynuujące jej tradycje ugrupowania kultury północnokaukaskiej przyczyniły się do upowszechnienia wysoko zaawansowanych technologii obróbki brązu na stepach wsch. Europy i rozprzestrzenienia wzorców typu kaukaskiego.

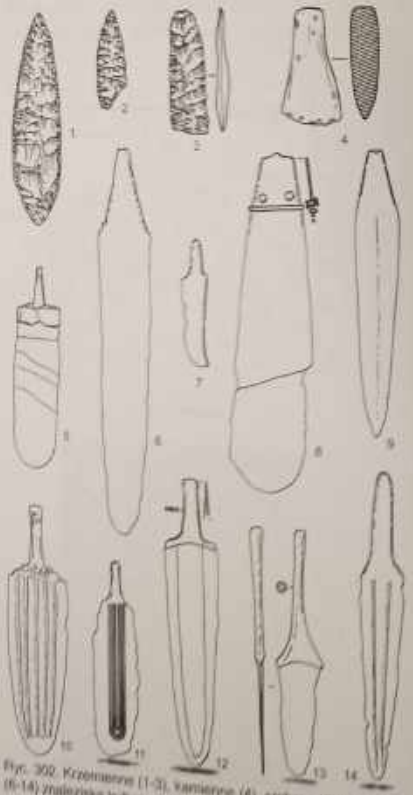
Zajmując rozległe i zróżnicowane geograficznie obszary Przedkaukazia od Dagestanu aż po główny grzbiet Kaukazu i stepy Kubania, ludność kultury północnokaukaskiej prowadziła gospodarkę zdominowaną przez różne odmiany

Ryc. 301. Przykłady pochówków ludności kultury majkopskiej: 1 — aul Kubina; 2 — Nalczyk; 3 — Barrut. Wg Rosijskoj Arkheologii

hodowli (zwłaszcza sezonowy wypas dużych stad). Znaczną rolę odgrywało też rolnictwo (m.in. znaleziska sierpów: najpierw z wkładkami krzemiennymi, później litych – metalowych) i łowiectwo. Duży udział w gospodarce miała również produkcja i dystrybucja przedmiotów brązowych. Znaleziska kultury północnokaukaskiej znane są przede wszystkim z licznych kurhanów zawierających pochówki szkieletowe. Zmarłych początkowo składano w pozycji skurczonej, później w wyprostowanej. Niekiedy jamy grobowe wykładano kamiennymi płytami i nakrywano brukami, otaczano dodatkowymi konstrukcjami, itp. W pierwszej połowie II tysiąclecia B.C. obszar Przedkaukazia znalazł się w zasięgu silnej presji ludów stepowych, która spowodowała naruszenie miejscowych struktur i kryzys wytwórczości brązowniczej. Ponowny, bujny rozkwit północnokaukaskich ośrodków obróbki metalu można zauważyć dopiero w drugiej połowie II tysiąclecia w obrębie tzw. kultury kobańskiej, dziedziczącej stare, północnokaukaskie tradycje.

O ile w środkowej epoce brązu Przedkaukazie znalazło się pod presją ludów stepowych i jak się wydaje zerwało związki z południem, o tyle na Zakaukaziu miejscowe tradycje kultury kura-arakskiej, a także powiązania z wysokimi cywilizacjami Bliskiego Wschodu, były kontynuowane w ugrupowaniach tzw. kultury Trialeti. Jest ona znana przede wszystkim z monumentalnych kurhanów wzniesionych z potężnych głazów nad jamami grobowymi, o powierzchni przekraczającej niekiedy 100 m^2 i głębokości sięgającej 8 m. W jednym z takich kurhanów, w Trialeti (Gruzja), znaleziono 24 gliniane, ornamentowane naczynia, miedziany kocioł, srebrny sztylet, srebrną szpilę, złoty kubek inkrustowany karneolem (krwawnikiem) i zdobiony granulacją oraz filigranem, z bursztynem osadzonym w dnie, a także dwa srebrne naczynia. Na jednym z nich

Ryc. 302. Krzemienne (1-3), kamienne (4), sinitsne (5) i brązowe (6-14) znaleziska kultury majkopskiej (wg Rossijskoj Arkheologii)

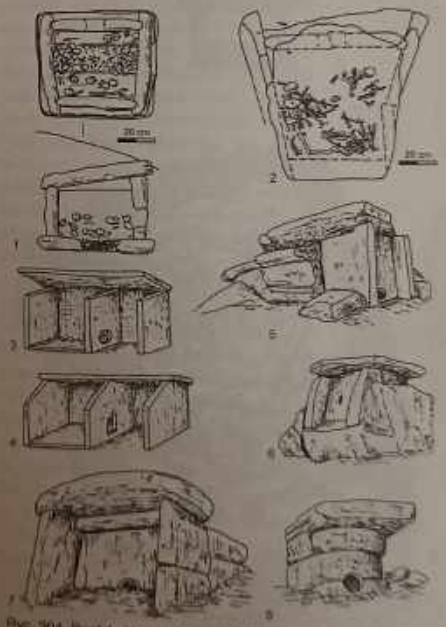
Ryc. 303. Znaleziska brązowe (1-13) i ceramika (14-16) kultury majkopskiej (wg Rossijskoj Arkheologii)

przedstawiono sceny polowania, na drugim fryz z biegnącymi jeleniami i procesją ludzi przebranych w maski zwierząt, z kubkami w rękach, zdążających do tronu, na którym zasiada podobna postać. Wyroby te zdradzają z jednej strony hetyckie tradycje jubilerskie, a z drugiej wykazują miejscowy koloryt i własny styl. Znajdujące się w grobach naczynia nawiązują formą do malowanej ceramiki znanej z kręgu hetyckiego i z Elamu.

W innym kurhanie na tym stanowisku znaleziono czterokołowy wóz z pełnymi kołami. Podobne groby, bogato wyposażone w broń (topory, sztylety, groty oszczepów), złote i srebrne naczynia, malowaną ceramikę, spotyka się też na terenie Armenii. Na cmentarzyskach tych występują też liczne groby ze skromnym wyposażeniem. Świadczy to o silnym rozwarstwieniu społecznym ludności tych ugrupowań. Różne były również formy grzebania zmarłych, bowiem oprócz inhumacji stosowano także kremację.

W osiedlach z tego okresu przeważają domostwa wznoszone z kamiennych płyt. Osady były otaczane kamiennymi murami, z czasem przybierającymi coraz bardziej monumentalne formy. Proces ten nasila się zwłaszcza około połowy II tysiąclecia B.C., zapewne na skutek narastających konfliktów międzygrupowych. Pojawiają się twierdze wzniesione z ogromnych głazów, o konstrukcji „cyklopich murów", z czasem przekształcające się w cytadele w obrębie powstających ośrodków protomiejskich, również otaczanych murami kamiennymi.

W okresie schyłkowego brązu i przechodzenia do epoki żelaza (XIV-XIII w. B.C.) upowszechniają się też groby z bronią. W uzbrojeniu, oprócz toporów, sztyletów i grotów włóczni, a także łuków i strzał z obsydianowymi lub krzemiennymi grocikami, pojawiają się także miecze, niekiedy z wygiętą rękojeścią. Powszechny jest też zwyczaj wyposażania grobów w dary konsumpcyjne, głównie baraninę. W bogatych grobowcach nierzadko spotyka się szkielety uśmiercanych niewolników. W jednym z kurhanów nad jez. Sewan razem z władcą pogrzebano 11 niewolników.

Ryc. 304. Pochówki w grobowcach dolmenowych z zachodniego Kaukazu. 1 — Verchnyaja Ezera; 2 — Stanica Bagovskaja; 3-4 — Stanica Novosvobodnaja; 5-6 — Guzeripl; 7 — Anastasievka; 8 — okolica Gelendika. Wg Rossijskoj Arkheologii

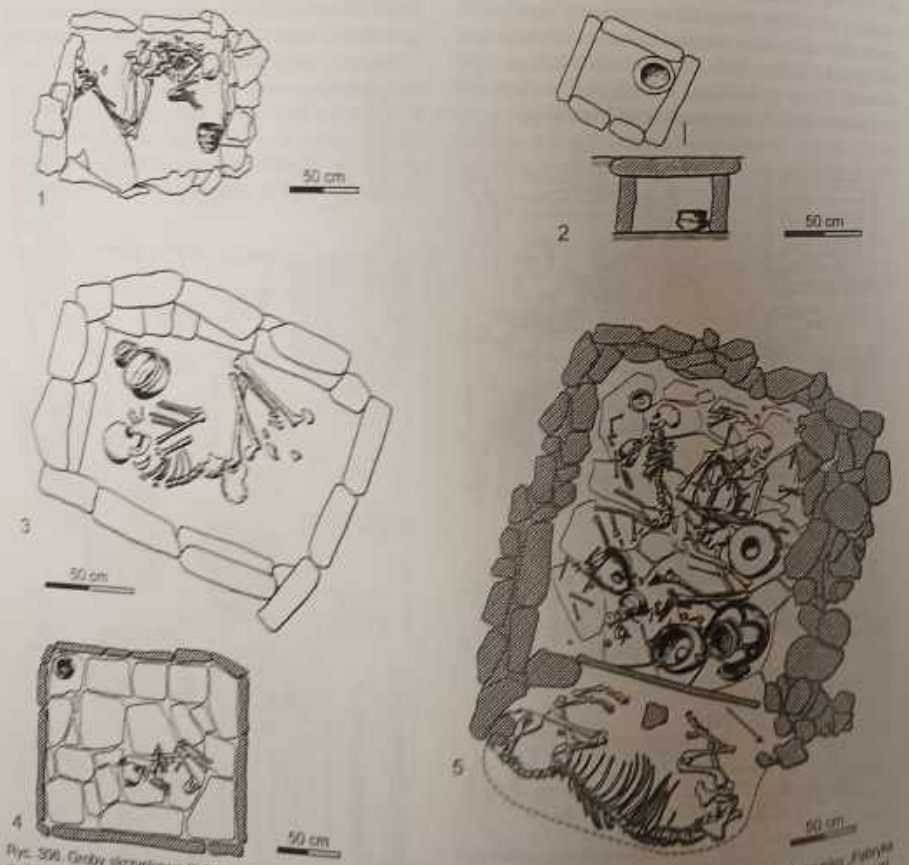
Ryc. 305. Znaleziska z kurhanów w Trialeti (wg H. Müllera-Karpego)

Niekiedy zauważa się różnice antropologiczne pomiędzy osobami władców i intencjonalnie uśmierconych osób zależnych.

W drugiej połowie II tysiąclecia B.C., pod wpływem politycznej presji sąsiadujących z Zakaukaziem państw Bliskiego Wschodu, nastąpiła konsolidacja miejscowych ugrupowań i powstały większe wspólnoty terytorialne. W zachodniej części terenów zakaukaskich, pod wpływem państwa hetyckiego, uformował się związek plemion Chajasa, natomiast w południowej części, pod wpływem asyryjskiej ekspansji u schyłku XIII w. B.C., powstał związek plemienny Nairi. Z czasem (w IX w.) przekształcił się on w huryckie państwo Urartu.

Podobny przebieg procesów cywilizacyjnych w późnym brązie obserwuje się w strefie kaukaskich wybrzeży M. Czarnego, gdzie wyróżniono tzw. kulturę kolchidzką. Również w tym środowisku zmiany społeczno-polityczne stymulowała presja cywilizacyjna ośrodków bliskowschodnich. Efektem tych procesów jest pojawienie się na arenie dziejowej państwa Kulcha (IX-VIII w. B.C.).

Na pozostałych obszarach kaukaskich późną epokę brązu charakteryzuje daleko posunięta atomizacja zjawisk kulturowych. Była ona skutkiem krzyżowania się w tym regionie wpływów różnorodnych ośrodków cywilizacyjnych, a także infiltracji różnych grup ludności (zwłaszcza stepowej), które stale wzbogacały zasób miejsco-

Ryc. 306. Groby skrzynkowe III fazy rozwojowej kultury kobańskiej: 1 — Kisłowodsk, grób 1, pochówek 3; 2 — cmentarzysko „Fabryczne", pochówek 23 — kenotaf; 3 — Kimałkinsk, pochówek 1; 4 — Ezkivali, pochówek 8; 5 — Tereze, pochówek 3. Wg V.I. Kozenkowej

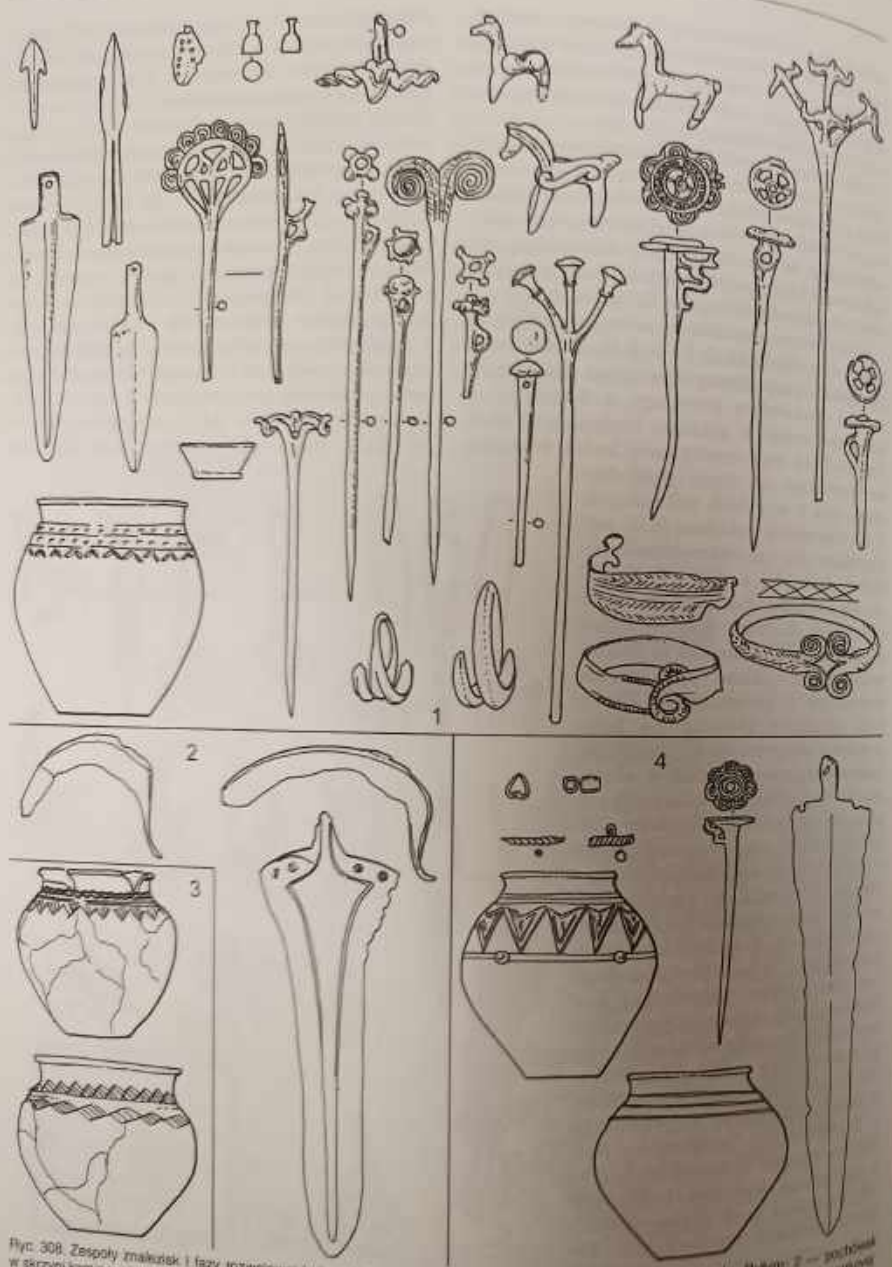
wych tradycji kulturowych. W północno-wschodniej części Przedkaukazia (Dagestan) wyróżnia się m.in. tzw. kulturę kajakentsko-choroczojewską, w centralnej — kobańską, a w północno-zachodniej — kubańską.

Szczególną rolę wśród tych ugrupowań odgrywała kultura kobańska, ze względu na bardzo dużą aktywność miejscowych ośrodków obróbki brązu. Podobne centra produkcyjne funkcjonowały także w obrębie kultury kubańskiej, ale wykazywały one podobieństwo do stylu charakterystycznego dla ośrodków kobańskich.

W kulturze kobańskiej, rozwijającej się od połowy II tysiąclecia do IV w. B.C., ukształtował się system gospodarczy oparty na klasycznym modelu pasterstwa górskiego, z dominującym udziałem owiec w składzie hodowanych stad. Powszechnie wykorzystywano konie wierzchowe, zarówno do zajęć gospodarczych, jak i w celach militarnych. O ich znaczeniu świadczą m.in. występujące na cmentarzyskach pochówki końskie, a także poszerzanie się zestawu metalowych części uździenicy. Kultura kobańska, podobnie jak poprzedzająca ją północnokaukaska, znana jest przede wszystkim z cmentarzysk. Zmarłych składano głównie na boku w pozycji skurczonej, w jamach obłożonych kamieniami lub w skrzyniach kamiennych nakrywanych płytą. Do wyposażenia grobów męskich należały brązowe pasy, często z wytłaczanym ornamentem, nagolenniki z tarczkami spiralnymi, sztylety z ozdobnymi rękojeściami i topory bojowe, o faliście wygiętych krawędziach, często zdobione efektownymi wzorami. Inwentarz grobów kobiecych stanowiły pasy z taśmy brązowej, spiralne naramienniki, duże szpile z ozdobnymi główkami do spinania szaty wierzchniej, a także naszyjniki z brązowych i karneolowych paciorków. Niezwykle bogata ornamentyka ryta i plastyczna wyrobów brązowych zdominowana jest przez motywy geometryczne i zoomorficzne. Poziom technologiczny i artystyczny kobańskich brązów jest zjawiskiem niezwykłym, w skali wykraczającej daleko poza omawiany region. Ogromna aktywność kobańskich ośrodków wytwórczych doprowadziła do znacznego nasycenia wyrobami brązowymi środowisk sąsiadujących w szerokiej strefie z terenami kaukaskimi. Dotyczy to zwłaszcza środowisk stepowych, które były głównymi odbiorcami brązów kaukaskich. Ośrodki kobańskie nie dorównywały jednak zasięgiem oddziaływań poprzedzającym je centrom północnokaukaskim. W swym długotrwałym rozwoju (od połowy II aż po połowę I tysiąclecia B.C.) kobańskie ośrodki brązownictwa zachowywały ciągłość tradycji i oryginalny styl wytwórczości. Sytuacji tej nie zmieniła nawet silna presja polityczna i kulturowa społeczności koczowniczych w okresie kimmeryjskim (X-VIII w. B.C.) i scytyjskim (VII-IV w. B.C.). Wręcz odwrotnie — nowe impulsy

Ryc. 307. Zdobione topory brązowe kultury kobańskiej z pn. Kaukazu (wg J.V. Domańskiego)

Ryc. 308. Zespoły znalezisk i fazy rozwojowej kultury kobańskiej: 1 — skarb odlewnika z jaskini Almałykaja, Bałyrn; 2 — pochówek w skrzyni kamiennej na górze Byk; 3 — ceramika osadowa, Bałyrn; 4 — materiały z cmentarzyska w Amankolsku. Wg V.I. Kozenkowi

pobudzały do tworzenia nowych form oraz wzorców, odpowiadających potrzebom ludów stepowych i ich wrażliwości estetycznej. Przykładem może być szeroki asortyment części rzędu końskiego (np. tzw. typu nowoczerkaskiego) oraz broni typu kimmeryjskiego i scytyjskiego. Rozwoju tych ośrodków nie zahamował też przełom technologiczny związany z upowszechnieniem się żelaza, który w tym regionie przypada na X w. B.C. Wydaje się, że nawet w okresie silnej presji politycznej i militarnej wczesnohistorycznych ludów koczowniczych — Kimmerów i Scytów, plemiona kultury kobańskiej zachowały w dużej mierze niezależność polityczną, na pewno zaś tożsamość etniczną i w znacznym stopniu kulturową.

U źródeł modelu cywilizacyjnego Wielkiego Stepu — epoka brązu na stepach Eurazji

Ogromne przestrzenie suchych stepów ze środowiskiem zdominowanym przez zespoły roślinności trawiastej swoją specyfiką wymusiły odmienny kierunek rozwoju gospodarczego. Obok niskiego poziomu ówczesnych technik uprawy ziemi zadecydowały o tym typowe dla stepów warunki klimatyczne. Zmiany sytuacji klimatycznej szczególnie silnie oddziaływały tu na warunki życia ludności. Rozciągające się równoleżnikowo, szerokim pasem, obszary stepu eurazjatyckiego ograniczone są z jednej strony przez M. Czarne i Kaspijskie oraz wysokie pasma górskie Kaukazu, środkowej i centralnej Azji, z drugiej zaś przez strefę leśną, tworzącą od północy istotną barierę środowiskową, złagodzoną jedynie obszarami lasostepu.

Słabo rozbudowana sieć hydrograficzna, zwłaszcza w zachodniej części pasma stepów, oraz brak zwartej pokrywy leśnej, zdolnej do akumulowania wilgoci, zadecydowały o ujemnym bilansie wodnym na tych terenach. Średnia opadów waha się tu na ogół od 450 do 300 mm rocznie, przy parowaniu znacznie przekraczającym te wartości. Wielkie rzeki strefy stepowej: Dniepr, Don, Wołga czy Ural, zasilane są poza nią (głównie na północy w strefie leśnej), natomiast mniejsze rzeki osiągają maksimum swego zasilania (60-70% stanu rocznego) w okresie wiosennych roztopów. Czynniki te powodują, że obszary stepowe są szczególnie wrażliwe na wszelkie fluktuacje klimatyczne wpływające na zmiany bilansu wodnego. Szczególnie silna jest tu zależność od długotrwałych zmian aktywności wyżów podzwrotnikowych, odpowiedzialnych nie tylko za napływ ciepłych, wysuszających mas powietrza, ale i za wypieranie ku północy niosących opady niżów atlantyckich. Prowadziło to do pogorszenia bilansu wodnego na obszarach stepowych, do zmian w strukturze naturalnych środowisk roślinnych, a w konsekwencji do przesuwania się granicy prowincji geobotanicznych. W azjatyckiej (syberyjskiej) części pasa stepów istotnymi czynnikami ekologicznymi były z kolei silny kontynentalizm klimatu i bliskość strefy wiecznej zmarzliny. Wpływało to niekorzystnie na długość okresu wegetacyjnego, mającą zasadnicze znaczenie dla rozwoju gospodarki rolniczej, zwłaszcza upraw zbożowych.

Na kształtowanie się warunków ekologicznych w strefie stepowej istotny wpływ miał również sam człowiek i jego aktywność gospodarcza. Rozwój ekstensywnego rolnictwa, wymagającego w warunkach pierwotnej technologii znacznych areałów uprawowych, powodował — nawet przy bardziej sprzyjającym, wilgotnym klimacie — niszczenie charakterystycznej dla stepu trawiastej szaty roślinnej. Podobny wpływ na stan środowiska stepowego miała również hodowla, zwłaszcza w wypadku intensywnych wypasów dużych stad. Czynniki te wzmagały procesy wysuszania i wywiewania pokrywy glebowej, przyczyniając się w rezultacie do pustynnienia stepów.

Warunki te zadecydowały o tym, że w okresie upowszechniania się w różnych rejonach Europy rolniczo-hodowlanej gospodarki wytwórczej (VII-V tysiąclecie B.C.) społeczności łowiecko-zbierackie i rybackie strefy stepowej przyswoiły ją jedynie w ograniczonym zakresie. Z dwóch zasadniczych sposobów gospodarowania rozwinęła się tutaj głównie hodowla, w zależności od warunków przybierająca różne formy: od przydomowej, stacjonarnej, aż po wymagający przemieszczania się na większe odległości wypas zwierząt. Gospodarka rolnicza mogła się rozwijać jedynie na terenach lepiej nawodnionych (np. w dolinach rzecznych), gdzie powstawały również skupienia bardziej stabilnego osadnictwa.

Dominująca rola hodowli w gospodarce stepowych społeczności odcisnęła swoje piętno na

zachowaniach kulturowych, determinując warunki i rytm życia codziennego, organizację społeczną, a także charakter kultury materialnej i duchowej. Stada hodowanych zwierząt stały się głównym bogactwem, zabezpieczeniem bytu oraz wyznacznikiem materialnej i społecznej pozycji wspólnoty, rodu czy jednostki. Było to jednak bogactwo stosunkowo nietrwałe, które można było łatwo utracić (np. na skutek zarazy, suszy czy w wyniku militarnego podboju), ale też łatwo zagarnąć słabszemu przeciwnikowi.

Dosyć szybko, bo już w V-IV tysiącleciu B.C., w środowisku stepowym zaczęły się kształtować specyficzne dla tej strefy formy gospodarki hodowlanej. Podstawową cechą stepowego modelu gospodarki hodowlanej była jej mobilność. Zwiększanie pogłowia stad, będące wobec niskiej wydajności produkcji rolnej podstawowym sposobem zaspokajania rosnących potrzeb bytowych, zmuszało ludność do poszukiwania nowych, coraz większych pastwisk, nierzadko znacznie oddalonych od stałych osiedli. Z czasem ukształtował się stabilny system organizacji hodowli stepowej, polegający na cyklicznej wędrówce pasterzy między bardziej stałymi siedzibami, koczowiskami czy letami zimowymi a pastwiskami. Niekiedy, w wyniku klęsk żywiołowych (susza na stepach) lub zbrojnych najazdów, system ten ulegał zaburzeniu i plemiona stepowe w poszukiwaniu nowych terytoriów rozpoczynały długotrwałe wędrówki.

Tendencja do zwiększania wielkości i ruchliwości (mobilności) hodowanych stad widoczna jest już u eneolitycznych społeczności stepowych, np. w tzw. kulturze Średnij Stog. Świadczy o tym wzrost znaczenia takich zwierząt, jak udomowiony już koń oraz drobne przeżuwacze (owca, koza). Udział szczątków konia w odkrytym materiale kostnym przekracza w tym środowisku niekiedy nawet 50%. Równocześnie mniejszą rolę zaczynają odgrywać zwierzęta wymagające hodowli stacjonarnej, zwłaszcza trzoda chlewna. Procesy te są zsynchronizowane z zauważalną w strukturze zjawisk archeologicznych ruchliwością grup ludzkich zamieszkujących strefę stepową. Tendencja ta jest ponieważ zgodna z tradycyjnymi formami życia miejscowych (mezolitycznych) społeczności łowieckich, bardziej skłonnych do wędrówek niż osiadłe społeczności rolniczo-hodowlane. W zależności od warunków lokalnych w środowisku miejscowych społeczności stepowych utrzymywały się także tradycyjne formy zdobywania żywności, charakterystyczne dla gospodarki przywłaszczającej, jak np. łowiectwo czy rybactwo. O ile jednak rybactwo, obok lokalnie zaadaptowanej gospodarki rolniczej, sprzyjało raczej utrwalaniu lokalnych skupień osadniczych (np. u ujścia wielkich rzek czy nad M. Azowskim), o tyle łowiectwo, podobnie jak np. zbieractwo, mogło nadal odgrywać istotną rolę także w warunkach dominacji mniej lub bardziej mobilnej gospodarki hodowlanej. Przywiązanie do tradycyjnych sposobów gospodarowania sprzyjało też przetrwaniu i formalizowaniu się właściwych społecznościom łowieckim i rybackim mezolitycznych zachowań kulturowych, wyrażających się np. w kultywowaniu sprawności we władaniu bronią, w praktykach animistycznych i totemicznych czy w symbolice zoomorficznej.

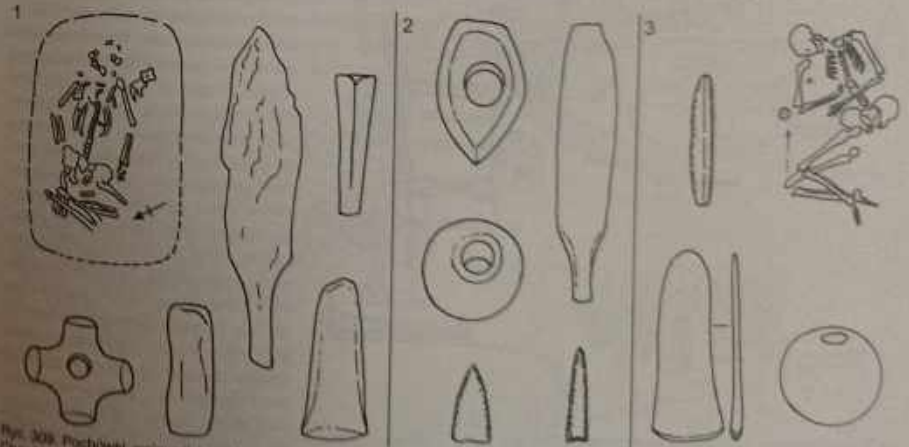
Ruchliwy tryb życia, przy braku stabilnych struktur osadniczych i długotrwale użytkowanych osiedli, zadecydował też o ukształtowaniu się specyficznych form świadomości i religijności, w których punktem odniesienia nie jest dom — miejsce zamieszkania, ale grób — miejsce spoczynku (pobytu) zmarłych. Brak tu np. wyraźnych przejawów sakralności domu (ogniska domowego), pojawiły się natomiast rozbudowane formy architektury grobowej — zwłaszcza kurhany, ale także budowle kamienne — łatwo zauważalne w krajobrazie stepowym. Konstrukcją nawiązywały one niekiedy do budowli mieszkalnych (szałasów, jurt, drewnianych domostw), wskazując w ten sposób na związek między światem żywych i zmarłych. Zjawiska takie znane są już z kultur eneolitycznych, np. z tzw. kultury niżniemichajłowskiej. Stają się one powszechne u schyłku eneolitu, w środowisku tzw. kultury grobów jamowych, w której kurhany były już typową formą architektury grobowej. Równocześnie rozwinęła się też rozbudowana obrzędowość związana z kultem zmarłych przodków, widoczna zarówno w sposobie traktowania zwłok, jak i ich wyposażania. Zjawiska te, tworząc spójną całość, silnie podkreślają sakralność miejsca pochówku.

Wzrost mobilności społeczeństw stepowych zaznaczył się wyraźniej u schyłku IV i w początkach III tysiąclecia B.C., w warunkach rozwoju klimatu suchego, kontynentalnego (subboreal-nego). W strefie stepowej zanikały wówczas większe zbiorowiska leśne (np. w dolinach rzek), spadała także produktywność zbiorowisk trawiastych. Zmuszało to społeczności pasterskie kultury grobów jamowych do częstej zmiany miejsca w poszukiwaniu pastwisk, co w konsekwencji prowadziło do kształtowania się półnomadycznych form trybu życia i gospodarowania. Mobilny tryb życia rzutuje nawet na zwyczaje religijne. Przykładem tego są przypadki składania do grobu czterokołowych wozów taborowych (lub ich części). Użycie wozów jako symbolu „drogi w zaświaty" nawiązuje do najważniejszej cechy codziennego życia tych społeczności, jaką było przemieszczanie się rodzin z jednych koczowisk na drugie z całym dobytkiem umieszczonym w wozie taborowym.

W warunkach zwiększonej mobilności wzrastała społeczna rola mężczyzn — pasterzy, myśliwych, wojowników, od których wymagano nie tylko sprawnej ochrony własnych stad czy pastwisk, ale także, w razie potrzeby, podejmowania działań mających na celu zdobycie nowych terenów czy przywłaszczenie cudzych stad. Odbiciem tego procesu jest utrwalenie się zwyczaju wyposażania grobów męskich w broń (np. topory bojowe, buławy kamienne, strzały z krzemiennymi grocikami, oszczepy z krzemiennymi, miedzianymi i brązowymi grotami, miedziane i brązowe sztylety). Jest to wyraz szczególnego pojmowania społecznej roli mężczyzn, podkreślającego element wojowniczości. W sferze zachowań religijnych przejawem heroizacji postaci wojownika (wodza) był zwyczaj ustawiania na szczycie kurhanu kamiennej rzeźby, przedstawiającej mężczyznę w bojowym rynsztunku. Symbolizowała ona też zapewne mitycznego przodka, „pośrednika" między światem żywych i zmarłych, co dodatkowo podkreśla sakralny charakter grobu-kurhanu-świątyni. Zwyczaj ten, znany na obszarze stepów od IV tysiąclecia, sformalizował się w środowisku koczowniczym w I tysiącleciu B.C. Niemałą rolę w ukształtowaniu się koczowniczego modelu wojowniczości odegrało też kultywowanie w społecznościach łowieckich (mezolitycznych) sztuki władania bronią, zwłaszcza miotaną (głównie łukiem).

Istotnym czynnikiem doskonalenia koczowniczej wojowniczości było upowszechnianie się obróbki miedzi, a później brązu i w konsekwencji doskonalszej — metalowej broni. Wyroby brązowe, a z czasem również umiejętności technologiczne rozprzestrzeniają się w kulturze grobów jamowych dzięki kontaktom z ośrodkami wytwórczymi z terenów Kaukazu. Dzięki ruchliwości ludów stepowych wytwórczość brązownicza rozprzestrzenia się szybko na odległe tereny stepowe. Powoduje to ujednolicenie kulturowe — typowy dla epoki brązu efekt ruchliwości koczowniczych populacji.

Mobilny tryb życia ludności kultury grobów jamowych, rozwijającej się w strefie stepowej wsch. Europy między dolnym Dunajem a Wołgą w okresie 3 400-2 800 B.C., dobrze ilustruje też struktura znalezisk archeologicznych. Kultura

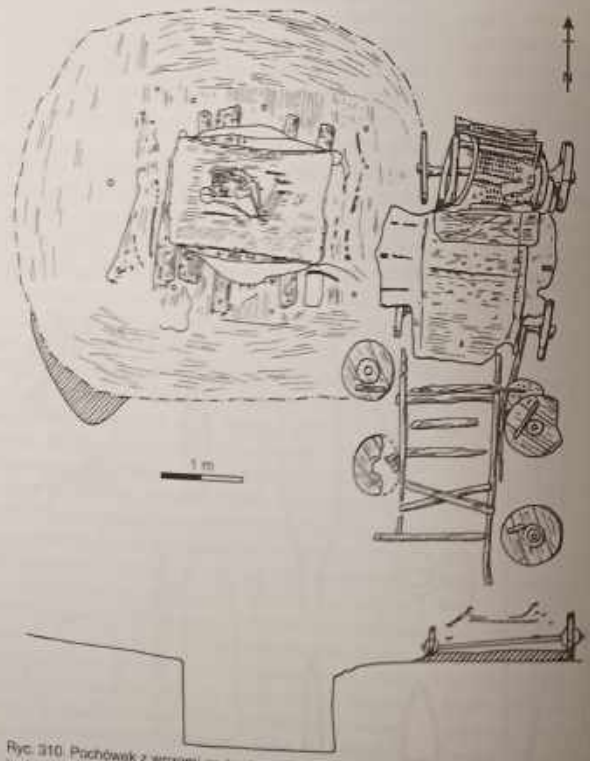

Ryc. 309. Pochówki wojowników z bronią ze środowiska kultury grobów jamowych: 1 — Stepan Razin, kurhan 4/8; 2 — Chutor Chajaščiva'sij, kurhan 1; 3 — Chutor Chajaščiva'sij, kurhan 2. Wg A. Häusslera

ta znana jest bowiem ze stosunkowo niewielkiej liczby osad, i to głównie krótkotrwałych (np. sezonowe obozowiska, pozostałości leży zimowych), oraz z tysięcy kurhanów rozproszonych na stepie i obszarach leśno-stepowych. Mniejsze i większe mogiły (w zależności od pozycji społecznej zmarłego) nakrywają pochówki złożone w prostych jamach (stąd nazwa tej formacji), przykrytych drewnianym belkowaniem. Zmarłych chowano w pozycji skurczonej, na boku i posypywano ochrą. Towarzyszyło im ubogie wyposażenie, ograniczone do niezbędnego minimum z racji ich trybu życia. Zasięg przemieszczeń koczowniczych w okresie rozwoju kultury grobów jamowych był ogromny. W swoich wędrówkach stepowi pasterze dotarli bowiem do Kotliny Karpackiej i na północno-wschodnie tereny Bałkanów, przyczyniając się do upadku ugrupowań kultury trypolskiej o tradycjach anatolijsko-bałkańskich, które między Karpatami a Bohem i środkowym Dnieprem utworzyły w V-IV tysiącleciu B.C. stabilne struktury osadnicze.

Dzięki kontaktom z kaukaskimi ośrodkami obróbki metali znajomość nowych technologii obróbki metalu (brązu) upowszechnia się najpierw w europejskiej części stepów, zajętej przez kulturę grobów jamowych. Sąsiadujące z nią od wschodu inne pasterskie zespoły, jak kultura chwalynska na obszarze Powołża i na stepach uralskich oraz kultura afanasjewska (3 300-2 300 B.C.) na stepach zach. Syberii, pozostają w zasadzie na etapie rozwoju technologicznego typowego dla kultur neolitycznych, a nawet mezolitycznych, w których zasadniczą rolę odgrywała gospodarka przywłaszczająca.

Wyraźniejszy przełom technologiczny na stepach wsch. Europy dokonał się dopiero w kulturze grobów katakumbowych (2 800-2 000 B.C.), ukształtowanej na podłożu kultury grobów jamowych. Rozwijała się ona pod wpływem silnych impulsów kaukaskich, pochodzących głównie z północnokaukaskich ośrodków obróbki metalu. Stąd też wyroby brązowe kultury katakumbowej pod względem surowca i formy przypominają brązy kaukaskie. Sama technologia obróbki brązu była już w tym czasie w środowisku stepowym znana i kultywowana, choć nie było to jeszcze zjawisko powszechne. Świadczą o tym liczne w kulturze grobów katakumbowych groby brązowników-odlewników, wyposażone m.in. w tygle, łyżki lejnicze, formy odlewnicze, dysze do miechów, czyli atrybuty ich wiedzy i umiejętności. Dowodzi to wysokiego prestiżu i szczególnej pozycji społecznej „mistrzów brązu", wynikających z utrzymującej się jeszcze bariery technologicznej, której przekroczenie miało rangę zjawiska niemal sakralnego i było otoczone swoistym tabu. Równocześnie w znaleziskach kultury grobów katakumbowych ogromny udział

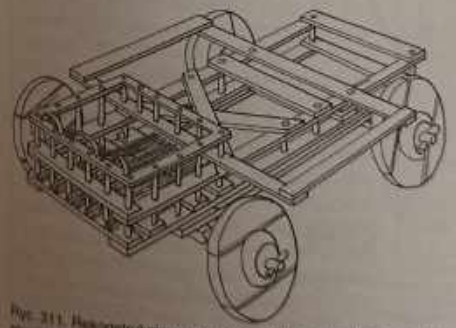

Ryc. 310. Pochówek z wozami ze środowiska kultury nowotitorowskiej. Ostannij, kurhan 1, pochówek 150 (wg A.N. Geja)

mają nadal wyroby kamienne i krzemienne, wśród których wyróżniają się zwłaszcza gładzone, niekiedy efektownie zdobione topory i buławy kamienne oraz krzemienne groty strzał i oszczepów.

Początek rozwoju kultury grobów katakumbowych przypada na względnie wilgotną fazę klimatu subborealnego, który — w drugiej połowie III tysiąclecia B.C., staje się bardziej suchy. Powodowało to z czasem koncentrację osadnictwa w sąsiedztwie wielkich rzek stepowych. Mimo zasadniczo pasterskiego charakteru gospodarki, wyrażającego się nietrwałością struktury osadniczej, zdominowanej przez osiedla okresowo użytkowane, w środowisku kultury katakumbowej wzrosła rola rolnictwa. Istotne znaczenie (podobnie jak w kulturze jamowej) miał zwłaszcza wysiew prosa — a także innych zbóż — na polach zakładanych w pobliżu bardziej stałych miejsc pobytu. Starano się w ten sposób zrekompensować niedostatek białka roślinnego w codziennym pożywieniu. W ciągu III tysiąclecia B.C. na obszarach stepowych upowszechniła się sprzężajna uprawa ziemi. Z okresu kultury katakumbowej znane jest nawet znalezisko drewnianego radła w grobie (Vysokaja Mogila na Zaporożu). Jako siły pociągowej używano bydła, co stymulowało dalszy rozwój hodowli. Nadal hodowano także konie, owce i kozy, a tam gdzie stabilizacja osadnictwa była większa — trzodę chlewną. Bydło było również używane jako siła pociągowa w zaprzęgach wozów taborowych.

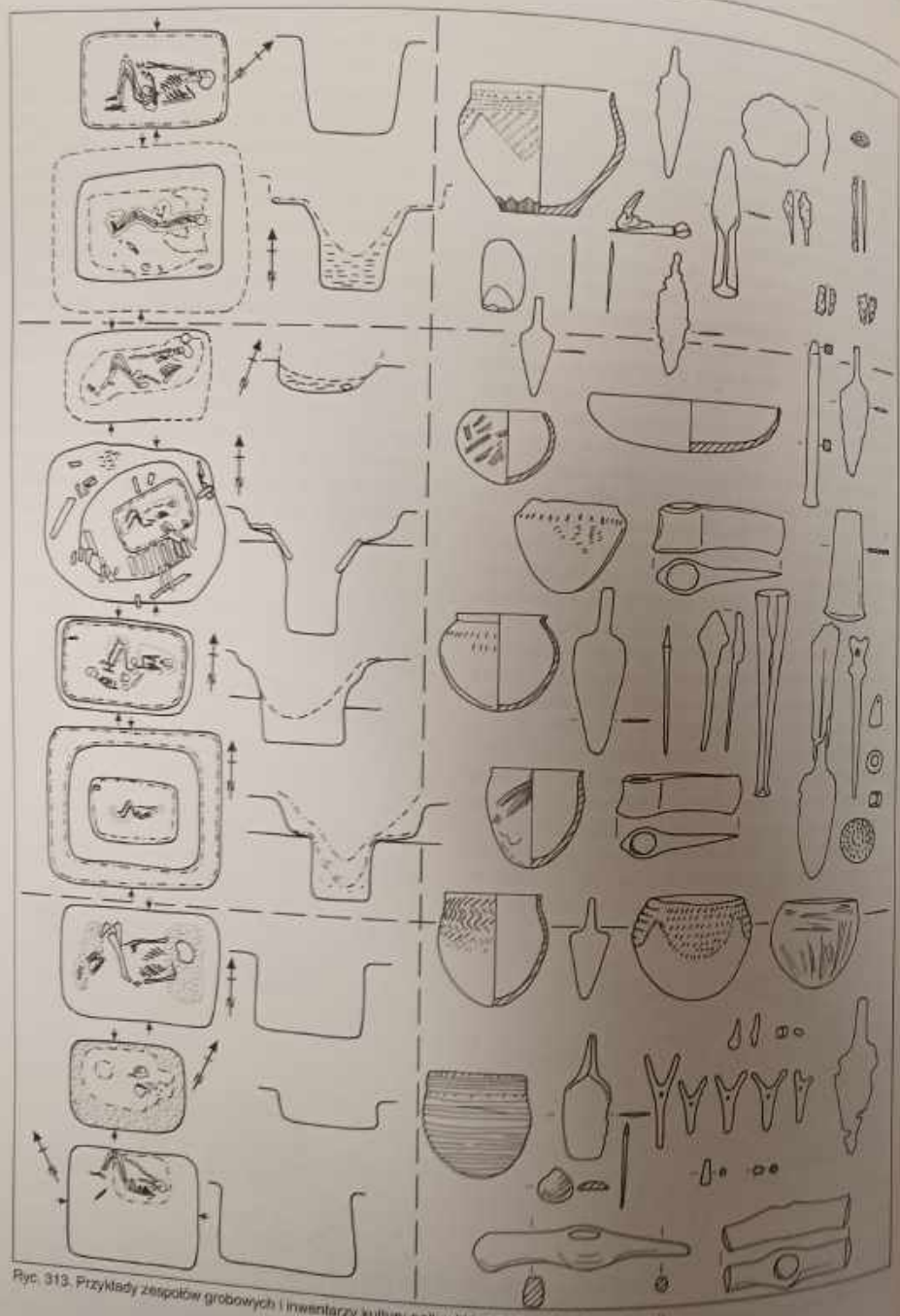
W grobach arystokracji plemiennej składano również wozy czterokołowe. Pod tym względem wyjątkowym zjawiskiem jest tzw. kultura nowotitorowska ze stepów azowsko-kubańskich (mniej więcej współczesna kulturze katakumbowej), z której znane są liczne znaleziska skomplikowanych konstrukcyjnie wozów czterokołowych. W kulturze katakumbowej pojawiają się też pojazdy dwukołowe — rydwany (Marievka na Zaporożu, kurhan 11, grób 27), zapowiadające nową taktykę walki na stepach i w ich otoczeniu. Odkrycie słynnej świątyni nad rzeką Mołoczną w strefie nadazowskiej wskazuje na duże znaczenie monumentalnych budowli wotywnych w obrzędowości religijnej społeczności katakumbowych. Swoją konstrukcją świątynia ta nawiązuje z jednej strony do architektury sakralnej Bliskiego Wschodu, z drugiej zaś do formy kurhanu ziemnego — „piramidy stepu". Charakterystyczna jest też jej lokalizacja w pobliżu grupy ostańców skalnych z rytami, tzw. Kamiennej Mogiły koło Melitopola, pełniącej we wczesnej i środkowej epoce brązu funkcję lokalnego sanktuarium.

Ryc. 311. Rekonstrukcja wozu ze środowiska kultury nowotitorowskiej, wykonana na podstawie znalezisk z grobów 150 i 160 w kurhanie 1 na cmentarzysku Ostannij (wg A.N. Geja)

Ryc. 312. Wygląd świątyni-kurhanu kultury katakumbowej w kolejnych fazach rozwojowych: Vinogradne nad rzeką Mołoczną w Nadazowiu (wg S. Pustovalova)

Ryc. 313. Przykłady zespołów grobowych i inwentarzy kultury połtawkińskiej (wg N.L. Morgunowej)

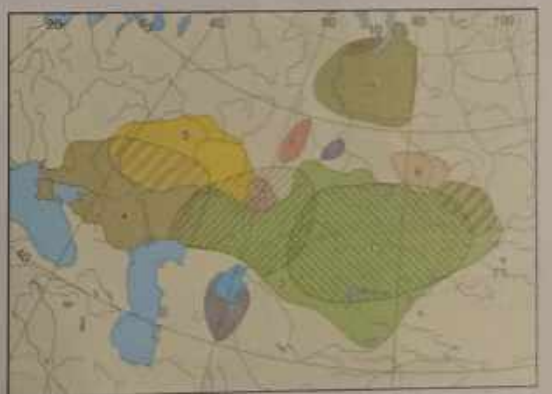
Najbardziej charakterystyczną cechą kultury katakumbowej są jednak groby szkieletowe w postaci nisz (katakumb), wydrążonych w bocznych ścianach pionowych szybów wejściowych, zamykanych belkami lub płytami kamiennymi. Zmarłych chowano w pozycji skurczonej, na boku lub wyprostowanej. Około 10% grobów było wyposażone w broń. Złożono w nich ciała wojowników-pasterzy, podkreślając ich pozycję społeczną. Przedstawicieli arystokracji plemiennej grzebano, stosując specjalny rytuał, którego częścią było m.in. oddzielanie głów zmarłych, wykonywanie na nich malowanych masek pośmiertnych z gliny i używanie ich przez jakiś czas (zanim trafiły do grobu) w różnych etapach ceremonii żałobnych. Materiały kraniologiczne kultury grobów katakumbowych, m.in. liczne ślady udanych trepanacji czaszek (w 9% grobów), wskazują na wysoki poziom umiejętności medycznych. Charakterystyczny jest też bardzo wysoki, bo sięgający aż 20% (w kulturach grobów jamowych i zrębowych do 5%), wskaźnik populacji cierpiącej na próchnicę zębów.

Przejawem cywilizacyjnej roli społeczności kultury katakumbowej było także ich oddziaływanie na środowiska kultury jamowej ze stepów wołżańsko-uralskich, określane niekiedy mianem kultury połtawkińskiej. Charakterystyczne dla tych środowisk były silniejsze tradycje jamowe i słabsze, niż w powiązanych z ośrodkami północnokaukaskimi społecznościach katakumbowych, upowszechnienie brązownictwa.

Odległość od najważniejszych centrów kulturowych i technologicznych zadecydowała też o pewnym opóźnieniu w rozwoju cywilizacyjnym obszarów stepowych centralnej Azji. W kulturze afanasjewskiej, częściowo współczesnej ugrupowaniom kultury jamowej, nawet gospodarka wytwórcza (pasterska) i podstawy obróbki miedzi były w tym czasie zaledwie nowościami cywilizacyjnymi. Wczesną epokę brązu na tym terenie reprezentuje dopiero kultura okuniewska (2 300-1 900 B.C.), której centra znajdowały się głównie w górnym dorzeczu Jeniseju, zwłaszcza w Kotlinie Minusińskiej. Kontynuowała ona w zasadzie linię rozwojową kultury afanasjewskiej, wykształcając podobny model gospodarczy, oparty na dominacji hodowli typu pasterskiego.

Oryginalnym zjawiskiem był w tym środowisku zwyczaj obszywania odzieży drobnymi ozdobami. W wyposażeniu grobów pojawiają się też niewielkie plastyczne wizerunki głów kobiecych, czaszki ptaków czy kamienne zawieszki. Wizerunki fantastycznych stworów – pół zwierząt, pół ludzi – widoczne na grobowych płytach kamiennych wprowadzają w złożoną tematykę wierzeń i magii tych ludów.

Zasadnicze przemiany cywilizacyjne, manifestujące się w dużej mierze przerwaniem wcześniejszych tradycji kulturowych na ogromnych obszarach stepów eurazjatyckich, wyznacza dopiero rozwój zespołów typu Sintašta-Arkaim-Petrovka (2 150-1 800 B.C.) w strefie zauralskiej. Powstanie fenomenu kultury sintasztińskiej i następujące wówczas przeobrażenia cywilizacyjne są – w ujęciu globalnym – reakcją na zaznaczającą się u schyłku III i w początkach II tysiąclecia (ok. 2 150-2 000 B.C.), krótkotrwałą wprawdzie, ale destrukcyjną dla środowisk stepowych fluktuację klimatyczną. Stopniowy spadek ilości opadów i rozwój klimatu suchego tworzą w otwartym stepie niekorzystną sytuację ekologiczną i w konsekwencji wymuszają koncentrację osadnictwa w dolinach większych rzek. Po okresie zwiększonej mobilności populacji stepowych rozpoczął się z kolei proces przechodzenia na bardziej osiadły tryb życia, przypadający na czasy rozwoju bardziej umiarkowanego, wil-

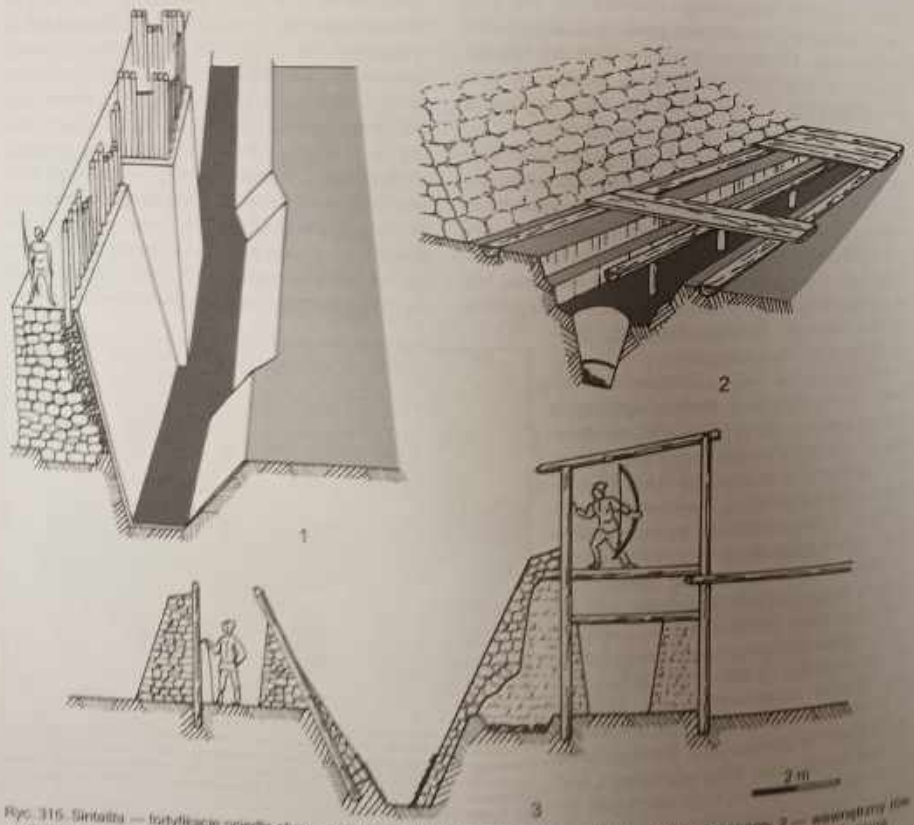
1. Kultura sintasztińska; 2. Kultura okuniewska Kotliny Minusińskiej; 3. Kultury kręgu andronowskiego; 4. Kultura zrębowa; 5. Kultura afanasjewska; 6. Kultura czerkaskulska; 7. Kultura suzgunska; 8. Kultura jakowska; 9. Zespoły z ceramiką grzebykowo-dołkową (kultura tazowska); 10. Kultura ostrowska; 11. Kultura tazabagabska; 12. Kultura (faza) alakolska; 13. Kultura (faza) fedorowska

Ryc. 314. Najważniejsze kultury rozwiniętej epoki brązu w centralnej Azji, na zachodniej Syberii i we wschodniej Europie (2000-1500 B.C.)

gotnego klimatu (pierwsza połowa II tysiąclecia aż po XIII w. B.C.) Zmiany te spowodowały silniejszą eksploatację stepu, m.in. wskutek przejścia do gospodarki rolniczej części mobilnych wcześniej społeczności i intensyfikacji procesów cywilizacyjnych, w tym wytwórczych, zwłaszcza w zakresie brązownictwa. Wiązało się z tym m.in. poszukiwanie nowych źródeł surowców.

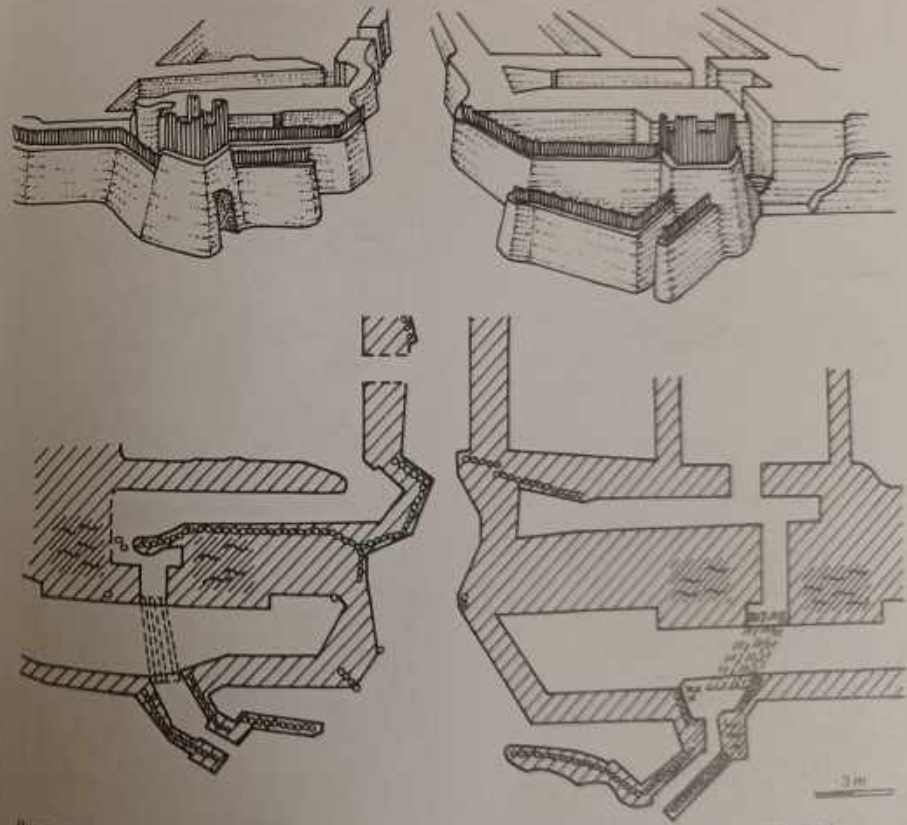
Niezwykłe zjawisko cywilizacyjne reprezentuje przebadany w latach 70. i 80. kompleks osadniczy nad rzeką Sintašta, lewym dopływem Tobołu (miejscowości Mirnyj i Rymnikskij, obwód czelabiński). Składał się on z obronnego osiedla, zespołu płaskich i kurhanowych cmentarzysk oraz wielkiego kurhanu-świątyni. Mur obronny osiedla, z bastionami i rozbudowanymi architektonicznie bramami, był konstrukcją drewniano-ziemną, z zewnątrz pokrytą specjalnie utwardzaną gliną. Do fortyfikacji przylegały regularnie rozmieszczone budowle mieszkalne, wzniesione z gliny lub cegły suszonej na słońcu. Na cmentarzyskach, obok grobów bogato wyposażonych w wyroby brązowe, krzemienne i ceramikę, pojawiają się pochówki z lekkimi rydwanami na szprychowych kołach. Powszechny był zwyczaj składania do grobów czaszek końskich lub koni w uździenicach, których charakterystycznym elementem były kościane, tarczkowate pobocznice.

Osadnictwo kultury Sintašta-Arkaim, z osiedlami obronnymi usytuowanymi w zakolach rzek, miało charakter wybitnie defensywny.

Ryc. 316. Sintašta — fortyfikacje osiedla obronnego: 1 — przykład rekonstrukcji zewnętrznego muru obronnego; 2 — wewnętrzna ściana wzdłuż dookólnej ulicy; 3 — przekrój przez fortyfikacje przy południowym wejściu. Wg V.F. Geninga, G.B. Zdanoviča i V.V. Geninga

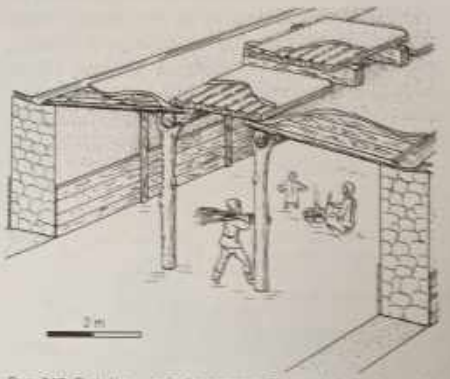
W prowadzonych działaniach wojennych ludność ta wykorzystywała jednak powszechnie konie i wozy bojowe. Typ architektury nawiązującej do budowli kultur Baktrii i Margiany sugeruje, że pojawienie się tej jednostki kulturowej jest wynikiem napływu ludności z położonych na południu, środkowoazjatyckich, rolniczych oaz. W nowych warunkach przesiedleńcy bezskutecznie usiłowali wykorzystać swoje doświadczenia (łącznie z rolnictwem, ograniczonym jednak do terenów polderowych). Ten fenomen cywilizacyjny był na obszarze stepu zjawiskiem krótkotrwałym i nie przetrwał fali przemieszczeń ludnościowych wywołanych kryzysem ekologicznym. Odegrał on jednak ogromną, stymulującą rolę w formowaniu się andronowskiego i zrębowego kręgu kulturowego, który w szybkim czasie zdominował rozległe przestrzenie stepów eurazjatyckich. Mobilne społeczności kultury andronowskiej (2 000-1 300 B.C.) zajmowały tereny stepowe od Uralu aż po góry Sajan, penetrując także intensywnie ich obrzeża. Z wczesną penetracją i presją kulturową plemion andronowskich na obszarach leśno-stepowych wiąże się rozprzestrzenienie horyzontu sejmińsko-turbińskiego (2 000-1 700 B.C.)[1], fenomenu etniczno-

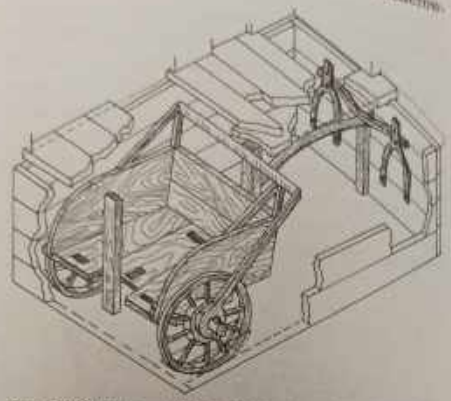
Ryc. 318. Sintašta — osiedle obronne. Rekonstrukcja południowej bramy (wg V.F. Geninga, G.B. Zdanoviča i V.V. Geninga)

[1] Jest to nowe datowanie oparte na wynikach skalibrowanych oznaczeń radiowęglowych. Tradycyjnie horyzont ten umieszczano w granicach XVII-XV w. konw. B.C.

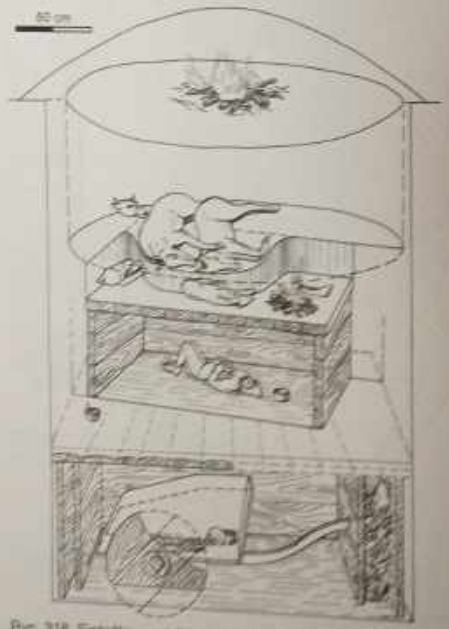
no-technologicznego, który wywołał przełom w brązownictwie na rozległych obszarach zach. Syberii i strefy środkowouralskiej. W ramach tego procesu ruchliwe grupy koczowników (andronowskich?) dotarły aż do dorzecza Tarymu (Kotliny Kaszgarskiej) — zapoczątkowując tu ok. 2 000 B.C. epokę brązu — oraz do przedgórzy Tadżykistanu, a plemiona ałakulskie i federowskie nawiązały kontakt z rolniczymi kulturami Baktrii i Margiany. Ekspansja ludności kultury andronowskiej i zrębowej na wschód i południowy wschód jest udokumentowana w materiałach Chorezmu i innych ugrupowań środkowoazjatyckich. Krzyżujące się wpływy przyniosły pojawienie się tu takich zespołów, jak np. kultura tazabagjabska, reprezentująca grupy ruchliwych pasterzy znających technikę irygacji. Podobne procesy w południowej części Tadżykistanu doprowadziły do powstania ugrupowań typu Bašch-Biškent, których gospodarka łączyła w sobie cechy stepowe i oazowe.

Ryc. 317. Sintašta — osiedle obronne. Rekonstrukcja domostwa (wg V.F. Geninga, G.B. Zdanoviča i V.V. Geninga)

Ryc. 319. Sintašta — małe cmentarzysko płaskie, grób 30. Rekonstrukcja bojowego rydwanu z komory grobowej (wg V.F. Geninga, G.B. Zdanoviča i V.V. Geninga)

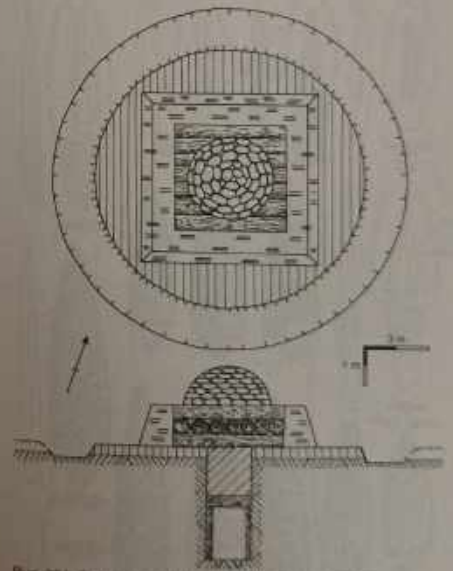
Ryc. 318. Sintašta — wielkie cmentarzysko płaskie, grobowiec 10 i 16. Rekonstrukcja architektury grobowej (wg. V.F. Geninga, G.B. Zdanoviča i V.V. Geninga)

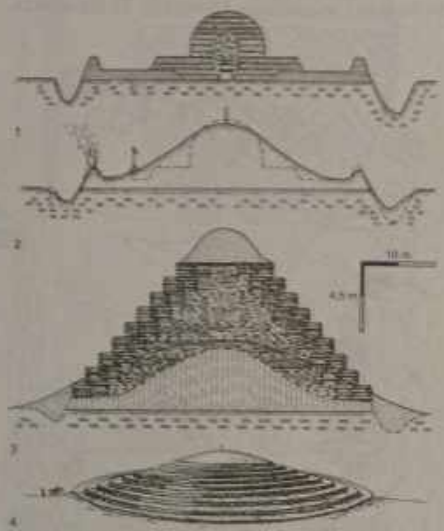
Ryc. 320. Sintašta — wielkie cmentarzysko płaskie, grób 2. Po chówki końskie na stopie i tułów na dnie komory grobowej (wg V.F. Geninga, G.B. Zdanoviča i V.V. Geninga)

Charakterystyczne przemiany cywilizacyjne nastąpiły również na zachodzie, w środowisku kultury późnokatakumbowej. W wyniku presji społeczności kultury sinasztińskiej ukształtowało się tu krótkotrwałe zjawisko tzw. kultury ceramiki wielowałeczkowej (2 100/2 000-1 750 B.C.). Świadectwem zachodzących przemian było pojawienie się w tym środowisku warstwy arystokracji plemiennej, używającej lekkich wozów bojowych z kołami szprychowymi, o zaprzęgu konnym. W okresie tym mobilne grupy ludności stepowej, penetrujące obszary europejskiego lasostepu w górnym dorzeczu Donu, Wołgi i w strefie przyuralskiej, zapoczątkowały proces kształtowania się kultury abaszewskiej. Zwieńczeniem tych przeobrażeń cywilizacyjnych było jednak uformowanie się rozległej prowincji kultury grobów zrębowych (1 800-1 000 B.C.), zajmującej (wraz z wariantem pokrowskim) ogromne tereny od rzeki Ural aż po dolny Dunaj. Część plemion kultury grobów zrębowych podjęła wówczas wędrówkę na północ, gdzie osiadła w środowisku leśno-stepowym. Wynikiem procesów asymilacyjnych jest powstanie w tym regionie, na przełomie XVIII/XVII w. B.C.[1], nowych ugrupowań: kultury pozdniakowskiej i nadkazańskiej.

Kultura ceramiki wielowałeczkowej, zajmująca tereny stepowe i leśno-stepowe między Donem a Prutem, znana jest głównie z licznych, choć raczej krótko zamieszkiwanych osiedli. Gospodarka tej kultury oparta była na hodowli, choć dużą rolę odgrywało także rolnictwo i rybo-

Ryc. 321. Sintašta — mały kurhan. Plan i rekonstrukcja (wg V.F. Geninga, G.B. Zdanoviča i V.V. Geninga)

Ryc. 322. Sintašta — grobowiec-świątynia. Rekonstrukcja kolejnych etapów budowy i destrukcji zespołu grobowego (1-2) oraz przekrój i widok świątyni wzniesionej na jego ruinach (3-4). Wg V.F. Geninga, G.B. Zdanoviča i V.V. Geninga

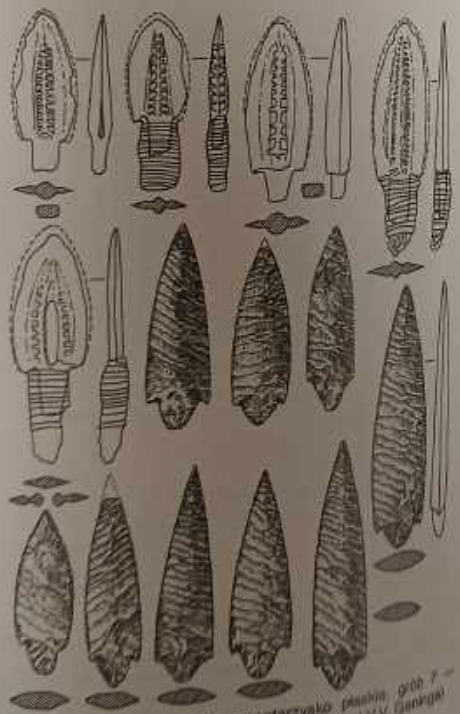
[1] Datowanie radiowęglowe skalibrowane. Tradycyjnie zespoły te datowane są nieco później.

łówstwo (przy wielkich rzekach). W hodowli nastąpił wzrost znaczenia konia, używanego do zaprzęgu, czego dowodem są znaleziska charakterystycznych, dyskowatych pobocznic z kości. Strukturę hodowanych stad dobrze ilustruje materiał kostny znaleziony w osiedlu Babino III, w którym kości krowy stanowią 32%, owcy/kozy — 30%, świni — 12%, konia — 10% i psa — 6%. Tendencja do stabilizacji struktur osadniczych miała miejsce równocześnie ze wzrostem znaczenia zajęć rolniczych. Słabiej reprezentowane są groby, najczęściej wkopywane w istniejące już kurhany. Zmarłych chowano w pozycji skurczonej lub wyprostowanej, zazwyczaj ze skromnym wyposażeniem. W brązownictwie utrzymywała się charakterystyczna dla środowiska katakumbowego zależność od surowców i stylu wytwórczości ośrodków północnokaukaskich. Rozwijała się nadal wytwórczość krzemieniarska (groty oszczepów i grociki strzał) oraz kamieniarska (topory bojowe).

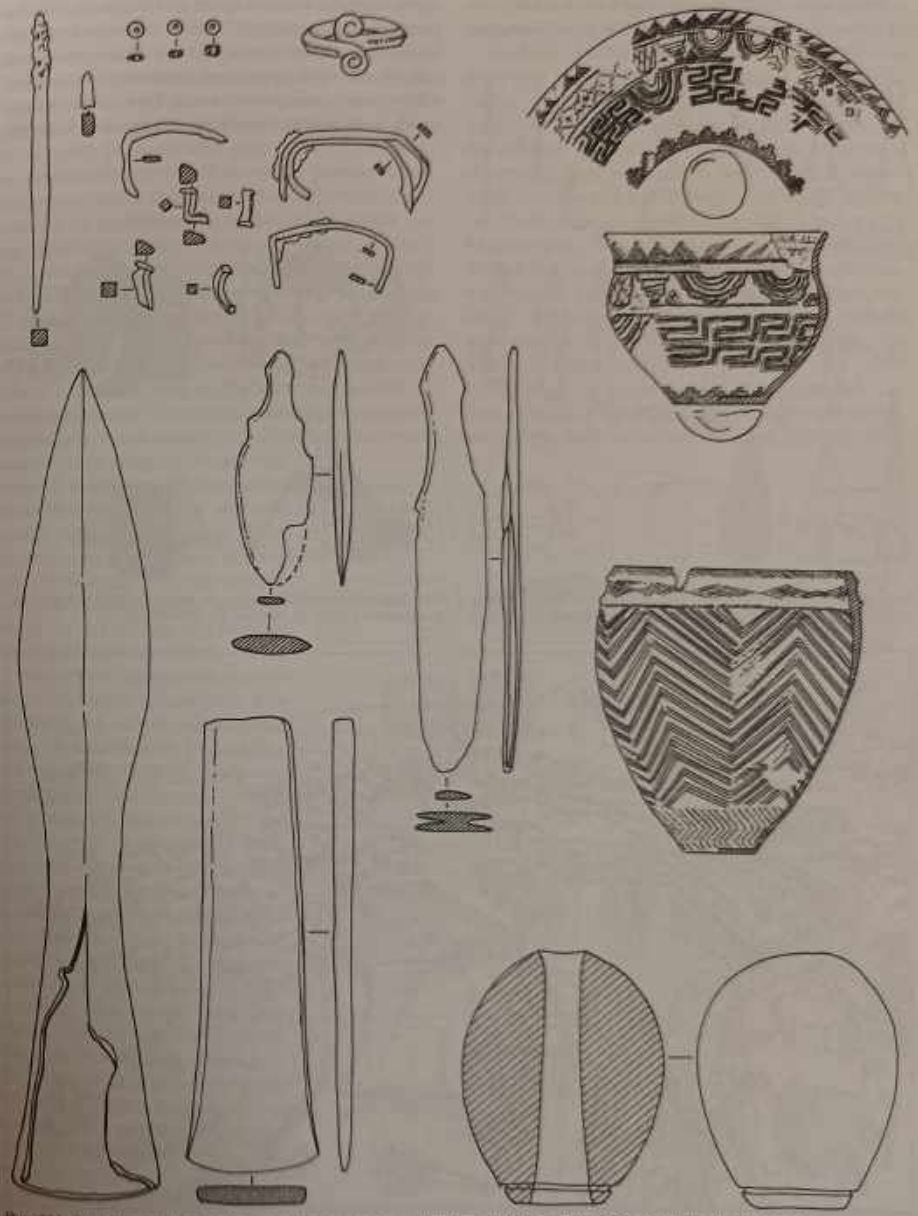
Dalsza stabilizacja struktur osadniczych na stepach wschodnioeuropejskich, związana z poprawą warunków ekologicznych (w miarę rozwoju bardziej wilgotnego klimatu w II tysiącleciu B.C.), dokonała się w obrębie kultury grobów zrębowych. Towarzyszył jej przełom technologiczno-typologiczny, polegający na zaniku wpływów północnokaukaskich ośrodków brązowniczych i wypracowaniu własnego stylu w nowo powstałych ośrodkach wytwórczych. U podłoża tych zjawisk leżała presja ugrupowań ze strefy uralsko-wołżańskiej, nierzadko przybierająca formy agresywne. Efektem penetracji terenów przedkaukaskich przez koczowników było m.in. załamanie się aktywności północnokaukaskich ośrodków wytwórczych oraz zepchnięcie ku zachodowi plemion kultury ceramiki wielowałeczkowej. Na okres szerzenia się zrębowej wspólnoty kulturowej (XVIII w. B.C.) przypada też upadek silnie umocnionych twierdz Livencovka i Karatajevo, leżących nad dolnym Donem, związanych z kulturą ceramiki wielowałeczkowej. Zostały one zdobyte i zniszczone, a śladami szturmu są m.in. tysiące krzemiennych grocików strzał tkwiących w ruinach murów obronnych.

Ryc. 323. Sintašta — małe cmentarzysko płaskie, grób 7 (wg V.F. Geninga, G.B. Zdanoviča i V.V. Geninga)

Ryc. 324. Sintašta — małe cmentarzysko płaskie, grób 7 — grociki strzał (wg V.F. Geninga, G.B. Zdanoviča i V.V. Geninga)

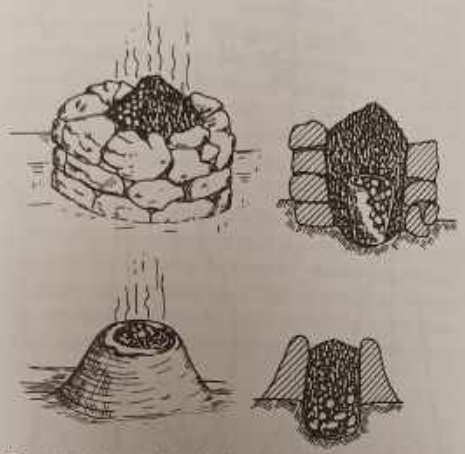

Ryc. 325. Sintašta — małe cmentarzysko płaskie, grób 7 — inwentarz (wg V.F. Geninga, G.B. Zdanoviča i V.V. Geninga)

Sprzyjające warunki ekologiczne i stabilizacja sytuacji politycznej po okresie przejściowym spowodowały, że rozwojowi kultury zrębowej towarzyszył proces najbardziej intensywnego zasiedlania stepów w epoce brązu. Tysiące małych osiedli, na ogół otwartych, powstawało wzdłuż większych i mniejszych rzek. Domostwa o konstrukcji słupowej, częściowo zagłębione w ziemi,

Ryc. 326. Znaleziska brązowe (1-20), krzemienne (21) i kamienne (22-23) z okresu kultury zrębowej (wg D.A. Avdusina)

Ryc. 328. Rekonstrukcja pieców do wytopu miedzi z okresu kultury zrębowej (wg A.G. Kopała i S.I. Tatarinova)

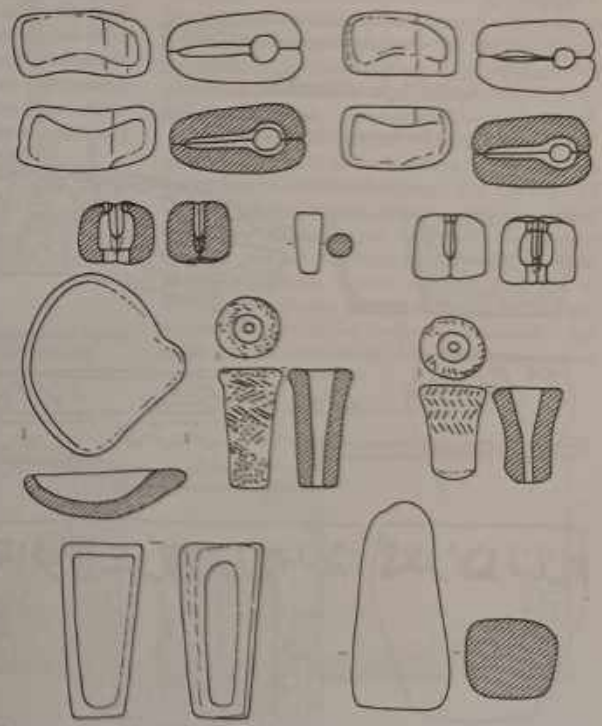
Ryc. 327. Przypuszczalny wygląd osiedla kultury zrębowej ze strefy wołgo-dońskiej (wg F. Trippetta)

budowano najczęściej wzdłuż linii brzegu, z wejściem od strony rzeki. Wypracowano system pełniejszej eksploatacji środowiska, zarówno przez rozwijanie koczowniczego modelu hodowli, najczęściej w formie sezonowego wypasu wielkich stad, jak i przez dalszą adaptację gospodarki rolniczej do warunków stepowych. Powszechne stosowanie upraw zbożowych, potwierdzone masowymi znaleziskami sierpów brązowych, pozwalało na gromadzenie większych zapasów paszy, wpływając pośrednio na utrwalenie struktury i wielkości hodowanych stad bez potrzeby wybijania części zwierząt w okresach zimowych. W składzie stad dominowało bydło przy dużym udziale koni. Prawdopodobnie zmienił się też charakter gospodarki hodowlanej, która z produkcji czysto mięsnej mogła wówczas przejść na mięsno-mleczną. O rozwoju produkcji artykułów mlecznych może świadczyć duża różnorodność naczyń drewnianych (często zdobionych metalowymi okuciami), charakterystyczna dla wytwórczości kultury zrębowej. Liczniejsze znaleziska części uździenicy, zwłaszcza kołeczkowatych pobocznic kościanych, przemawiają za częstszym używaniem koni do jazdy wierzchem.

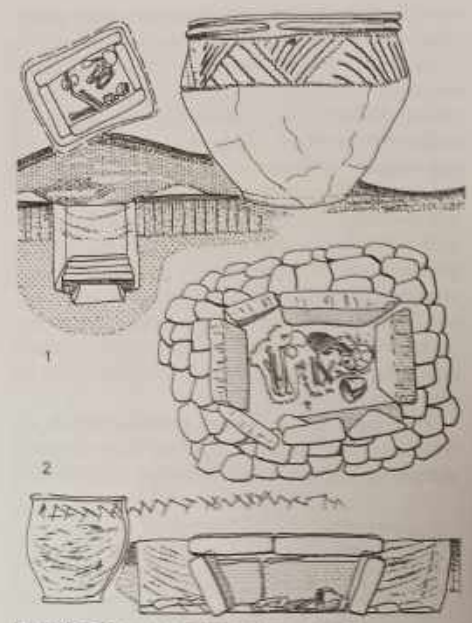
Niezwykle bogaty był asortyment wyrobów brązowych, produkowanych w rodzimych ośrodkach wytwórczych. Poszukiwania nowych źródeł surowca, szczególnie intensywne w okresie przemian kulturowych z początków II tysiąclecia B.C., zmieniły sytuację w zakresie pozyskiwania i dystrybucji metali w strefie stepowej i leśno-stepowej. Brązownictwo kultury zrębowej wykorzystywało surowiec pochodzący głównie ze złóż donieckich oraz wołżańsko-uralskich. Liczne ozdoby brązowe dowodzą masowości procesu produkcji oraz ugruntowania się znaczenia brązu jako istotnego wyznacznika prestiżu. Technologia obróbki brązu znana była jedynie specjalistom „metalurgom", których odrębność zawodową i społeczną ukazują odkrycia „skarbów" form odlewniczych oraz groby wyposażone w narzędzia ich pracy.

Ludność kultury zrębowej grzebała swoich zmarłych w okrągłych i podłużnych kurhanach, często wielokrotnie użytkowanych i stopniowo nadbudowywanych. Składano ich w pozycji skurczonej, na lewym boku, z głową zazwyczaj skierowaną ku wschodowi, najczęściej w zrębowych obudowach z kilku wieńców belek, nakrytych belkowym stropem, lub w skrzyniach z płyt kamiennych. W wyposażeniu grobów zwracają uwagę starannie wykonane naczynia ceramiczne, bogato zdobione ornamentem geometrycznym. Utrwalone na naczyniach zespoły znaków geometrycznych niektórzy badacze uważają za formę protopisma.

Zwieńczeniem procesów cywilizacyjnych zauważalnych w kulturze zrębowej było ukształtowanie się kultury sabatinowskiej (XVI/XV-XIII

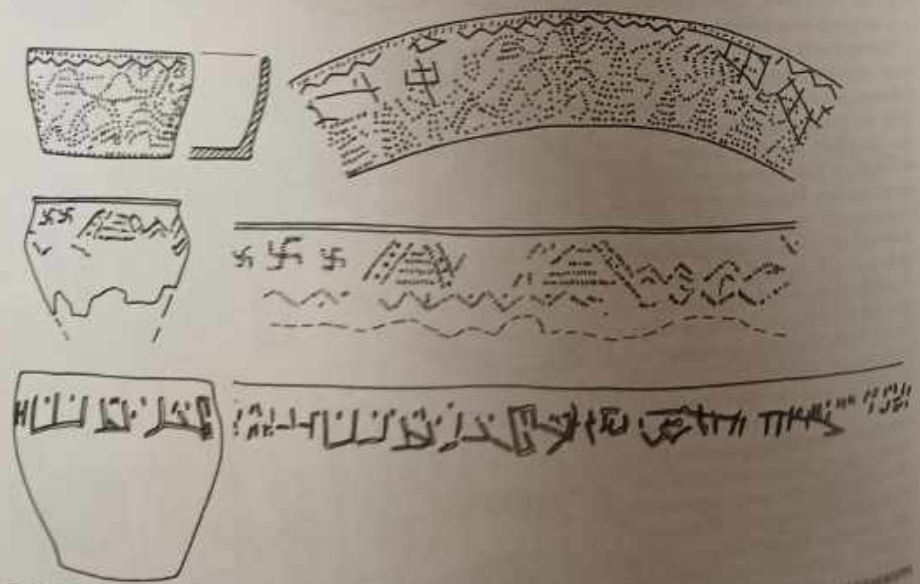

Ryc. 329. Glinane formy i przyrządy odlewnicze z grobu odlewnika-brązownika — okres kultury zrębowej, Kalinovka k. Wołgogradu (wg D.A. Avdusina)

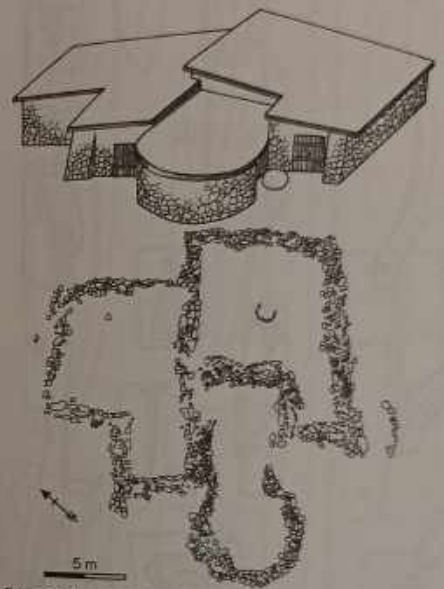
Ryc. 330. Pochówki podkurhanowe (1) i płaskie (2) oraz ceramika kultury zrębowej (wg Davniej Istorii Ukraini)

w. B.C.). Rozwinęła się ona na podłożu późnych ugrupowań kultury ceramiki wielowałeczkowej, w zachodniej części stepów między Dnieprem a dolnym Dunajem. U podłoża tego procesu leżały z jednej strony presja plemion zrębowych, z drugiej zaś — wobec odcięcia od wschodnich źródeł surowcowych — nawiązanie bliskich kontaktów z siedmiogrodzkimi ośrodkami obróbki metalu. Rozwój kultury sabatinowskiej przypadł na okres optymalnych warunków klimatu subborealnego, które w zachodniej części stepów łagodził dodatkowo czynnik atlantycki. Sprzyjało to intensywnemu rozwojowi gospodarki rolniczej na tych terenach i dalszej stabilizacji osadnictwa. O skali tego procesu świadczy odkrycie ponad siedmiuset, niekiedy wielkich osiedli, zlokalizowanych między dolnym Dunajem a Bohem. Zwarta zabudowa z kamiennymi, kamienno-ziemnymi i glinobitymi, wielownętrzowymi budynkami nadaje im charakter protomiejski. Rozbudowana sieć osadnictwa obejmowała nie tylko doliny wielkich rzek, ale sięgała też w głąb obszarów stepowych. Podstawą gospodarki było intensywne rolnictwo z dominacją upraw zbożowych, czego potwierdzeniem jest masowe występowanie sierpów brązowych. Rozwiniętemu rol-

Ryc. 331. Przykłady ceramiki kultury zrębowej zdobionej ornamentyką antropomorficzną, geometryczną i znakami przypominającymi pismo (wg Davniej Istorii Ukraini)

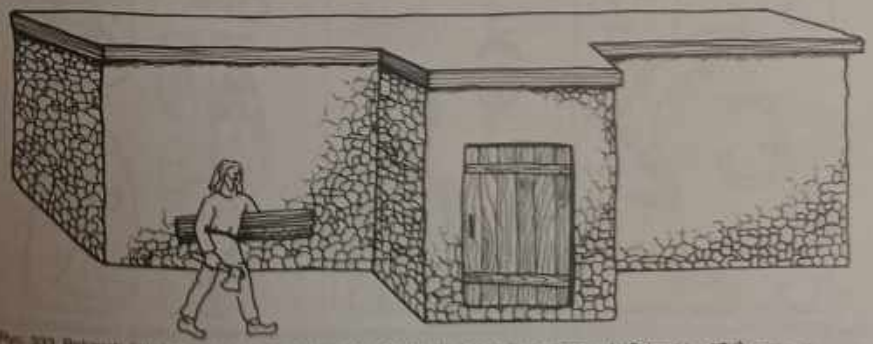
nictwu odpowiadał wysoki poziom hodowli, polegającej na stałym wypasaniu stad na odległych pastwiskach i trzymaniu zwierząt poza głównymi osiedlami w specjalnych zagrodach. Sieć małych osad sezonowych, zlokalizowanych w pobliżu wielkich osiedli, pełniła funkcje gospodarcze, m.in. związane z wypasem stad. Rozległe możliwości techniczne, pozwalające na gromadzenie zapasów paszy, uniezależniały produkcję hodowlaną od zmienności pór roku.

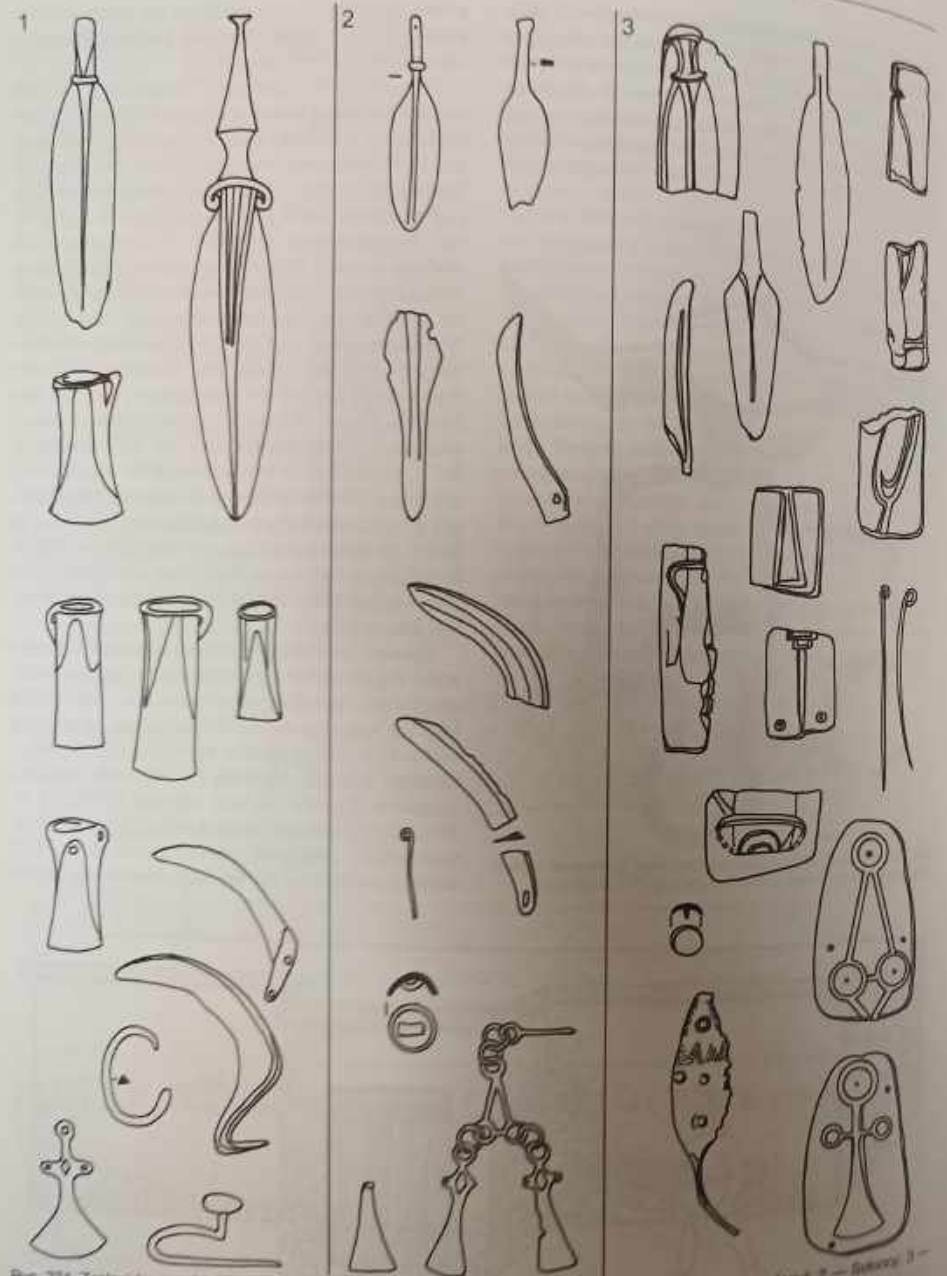
Ryc. 332. Rekonstrukcja i plan trójdzielnego domostwa kultury sabatinowskiej z osiedla w Anatolievce (wg I.T. Černjakova)

O niezwykle rozwiniętej technologii obróbki metalu świadczą liczne znaleziska (depozyty) różnorodnych wyrobów brązowych i form odlewniczych. Wytwórczość brązownicza mimo wykorzystywania surowca z ośrodków siedmiogrodzkich pod względem stylu była od nich jednak niezależna. Intensyfikacja produkcji brązowniczej, jak również masowy wypas stad i ekstensywna gospodarka rolnicza zwiększyły antropogeniczną presję na środowisko, przyspieszając jego degradację. Wycinanie lasów na potrzeby rozwiniętego budownictwa i obróbki metalu oraz niszczenie pokrywy trawiastej powodowały wysychanie pastwisk stepowych. Proces ten nasilił się w wyniku rozwoju suchego i chłodnego klimatu (od XIII do VII w. B.C.), prowadząc w konsekwencji do zwiększenia ujemnego bilansu wodnego, co stało się bezpośrednią przyczyną kryzysu ekologicznego. Zjawiska te miały charakter globalny, a w przypadku stepów kazachstańskich spowodowały np. przesunięcie się północnej granicy obszarów półpustynnych o ok. 200 km na północ.

Spadek produktywności ekosystemów stepowych doprowadził do zachwiania modelu cywilizacyjnego charakterystycznego dla środowiska kultury sabatinowskiej. Odpowiedzią na zmiany warunków ekologicznych była migracja i poszukiwanie nowych, bardziej przyjaznych siedlisk. Zapewne właśnie w tym okresie (XIII-XII w. B.C.) część ludności (w tym sabatinowskiej) wywędrowała z terenów nadczarnomorskich. Być może dotarła ona aż do Azji Mniejszej (przez

Ryc. 333. Rekonstrukcja kamiennego domostwa kultury sabatinowskiej z osiedla w miejscowości Bolgrad (wg I.T. Černjakova)

Ryc. 334. Znaleziska wyrobów brązowych i form odlewniczych kultury sabatinowskiej z miejscowości: 1 — Ingul, 2 — Sukraty, 3 — Vysotarasivka. Wg S.S. Berezanskiej, V.V. Otroščenko, N.N. Čeredničenko i I.N. Šarafutdinovoj

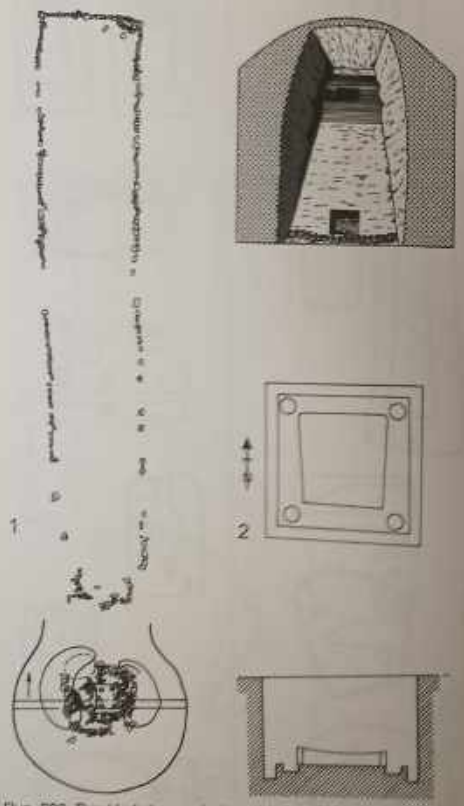

Ryc. 335. Znaleziska kamiennych form odlewniczych kultury sabatinowskiej z miejscowości: 1 — Krasnyje Majaki, 2 — Vitošakcje, 3 — Andrivka. Wg S.S. Berezanskiej, V.V. Otroščenko, N.N. Čeredničenko i I.N. Šarafutdinovoj

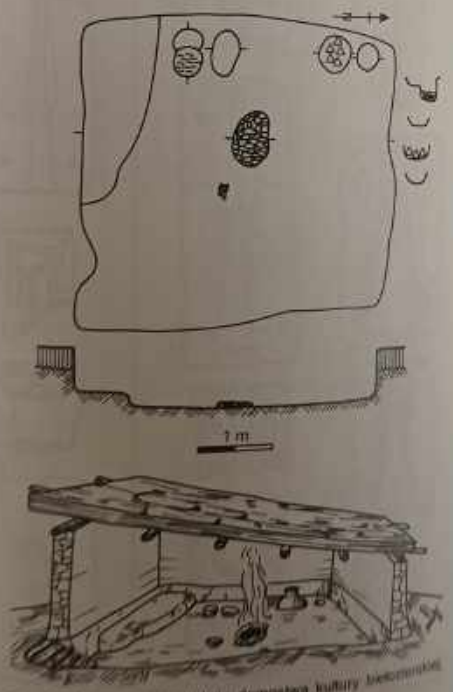
Kaukaz?) i włączyła się w tzw. wędrówki ludów morza, które sięgnęły Egiptu i wstrząsnęły podstawami cywilizacji starożytnych.

Na obszarach zajętych przez kulturę sabatinowską zjawiska te spowodowały gwałtowny (w niektórych regionach nawet dziesięciokrotny) spadek potencjału demograficznego. W następstwie przemian cywilizacyjnych doszło do ukształtowania się nowego ugrupowania — kultury biełozierskiej (XII-X w. B.C.). W odróżnieniu od kultury sabatinowskiej, znanej głównie z osiedli, populacje biełozierskie pozostawiły po sobie głównie zespoły grobowe. Są to zarówno cmentarzyska płaskie, jak i kurhanowe (zmarłych chowano w pozycji skurczonej). Różnice w wielkości nasypów i wyposażeniu grobów są prawdopodobnie odbiciem różnego statusu społecznego zmarłych. Sytuacja kryzysowa w tym środowisku objęła również sferę produkcji hutniczej. Zerwaniu uległy związki z ośrodkami surowcowymi, czego wyrazem jest skrajny niedostatek brązu. Jego skutkiem była miniaturyzacja wyrobów brązowych, renesans technik krzemieniarskich i kamieniarskich oraz poszukiwanie nowych rodzajów surowca, którym w tym przypadku było żelazo. Pojawiają się wyroby bimetaliczne i pojedyncze żelazne, zapowiadając na tych terenach kolejny przełom technologiczny — epokę żelaza.

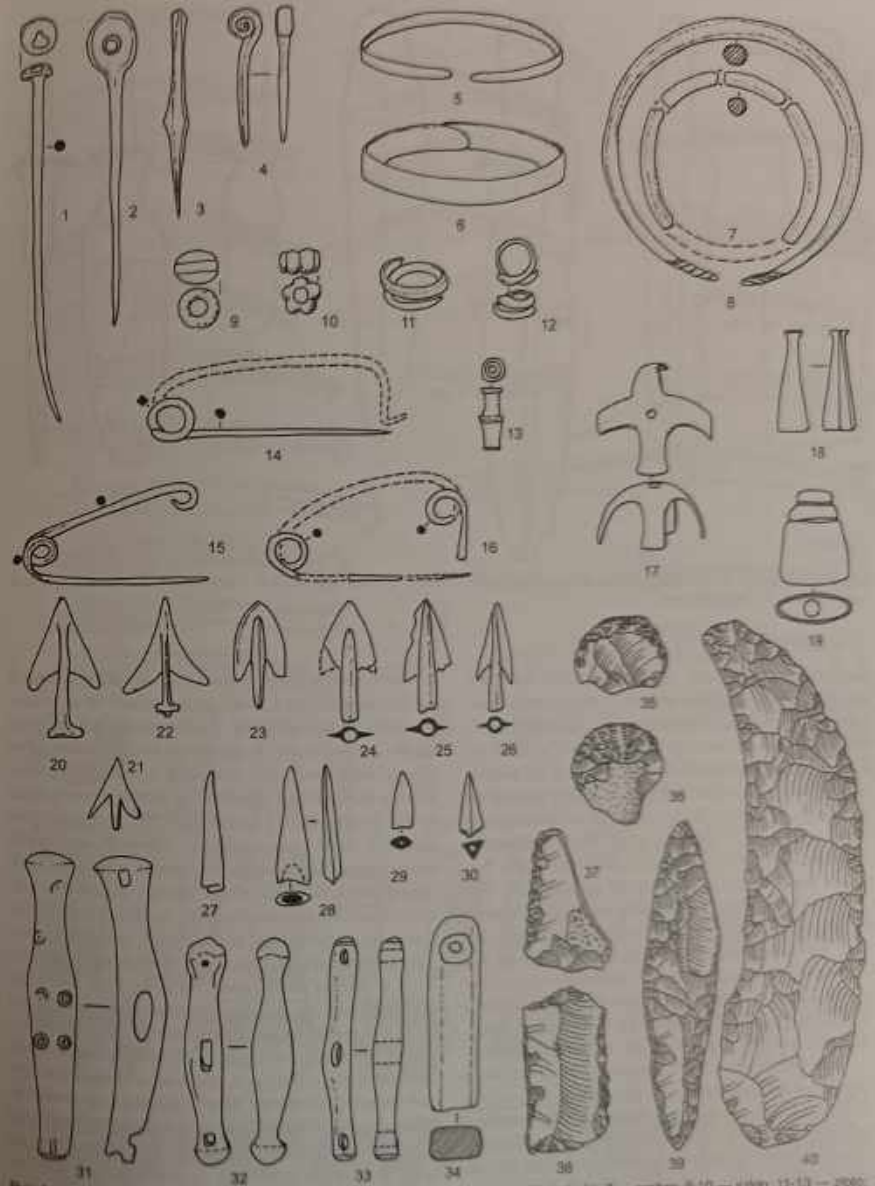
Najważniejsze zmiany następowały jednak w sposobie gospodarowania i trybie życia populacji biełozierskich. Podobnie jak we współczesnych im plemionach późnozrębowych uległy one modyfikacji pod presją zmieniającego się środowiska. Ponownie wzrosło znaczenie bydła, a w strukturze stada — udział konia. Nastąpił proces dekoncentracji osadnictwa, zmniejszyła

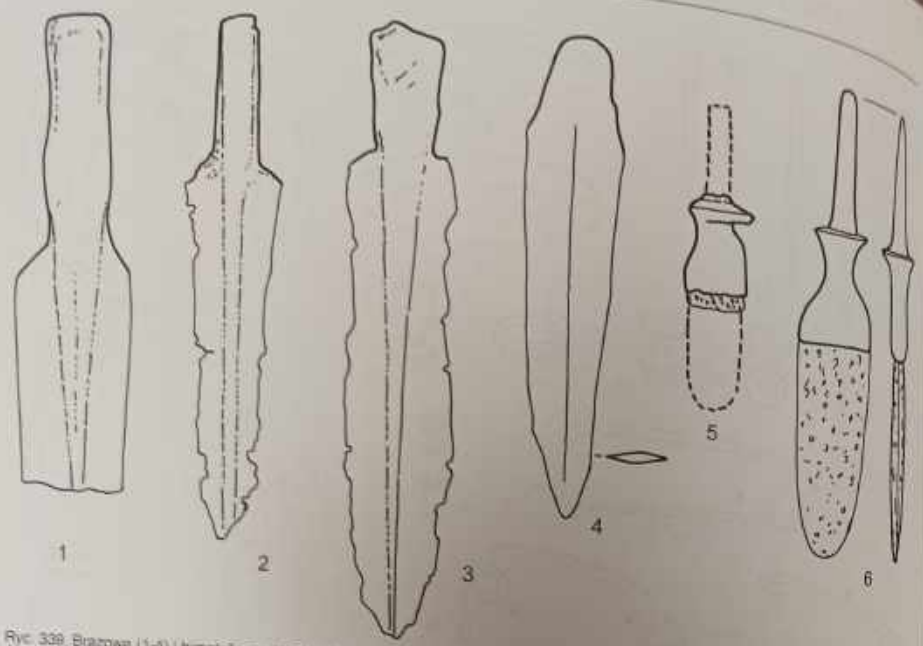
Ryc. 336. Przykłady konstrukcji grobowych kultury biełozierskiej
1 — kurhan z kamienną „aleją" we wsi Baštanovka; 2 — kurhan Širokaja Mogila we wsi Malaja Lepeticha. Wg S.S. Berezanskiej, V.V. Otroščenko, N.N. Čeredničenko i I.N. Šarafutdinovej

Ryc. 337. Plan i rekonstrukcja domostwa kultury biełozierskiej
Przyziemie, domostwo 7 (wg V.P. Vančugova)

Ryc. 338. Znaleziska kultury biełozierskiej z międzyrzecza Dunaju i Bołu: 2,27-33 — kość; 7 — srebro; 9-10 — szkło; 11-13 — złoto; 21-23 — kopie brązowe uzyskane z form odlewniczych; 34 — kamień; 35-40 — krzemień; pozostałe — brąz. Wg V.P. Vančugova

Ryc. 339. Brązowe (1-4) i bimetaliczne (5-6) noże-sztylety z okresu kultury biełozierskiej (wg S.S. Berezanskiej, V.V. Otroščenko, N.N. Čeredničenko, I.N. Sarafutdinovej)

się jego stacjonarność, czego wyrazem jest niewielka liczba stałych osiedli i dominacja nietrwałych budowli mieszkalnych. Efektem tych zmian było stopniowe przechodzenie (w XI-X w. B.C.) osiadłej ludności strefy stepowej na mobilny tryb życia z gospodarką hodowlaną typu pasterskiego. Zjawiska te w pewnym momencie zaczęły wzajemnie wpływać na siebie. Zwiększona mobilność w sytuacji kryzysowej sprzyjała bowiem pasterskiemu modelowi gospodarki, ten zaś wymuszał nomadyzm jako zasadę zachowań kulturowych. W pewnych wypadkach mogło nawet dojść do uruchomienia procesu ciągłego koczowania w poszukiwaniu dogodnych warunków ekologicznych. Tak ukształtowane społeczności koczownicze stanęły na progu okresu historycznego, w którym ich aktywność była bardzo duża.

Pod presją impulsów płynących z ugrupowań typu Sintašta-Arkaim na obszarach stepowych między Uralem, górami Sajan a Tien-szanem zaczęły się upowszechniać zjawiska cywilizacyjne tzw. kultury andronowskiej, podobne do modelu, jaki wypracowały kultury kręgu zrębowego. Podobieństwo to dotyczyło przede wszystkim właściwego im typu gospodarki, a także poziomu technologicznego i skali aktywności w zakresie produkcji brązowniczej. Podstawową rolę w zajęciach gospodarczych plemion kręgu andronowskiego odgrywała też hodowla z sezonowym wypasem stad. W ich strukturze dominujący udział miało bydło, owce i konie, których również tutaj zaczęto dość powszechnie używać do jazdy wierzchem. Zimą stada trzymano w specjalnych zagrodach. W azjatyckiej strefie stepów, w odróżnieniu od ich zachodniej części, tradycyjnie dużą rolę odgrywały łowiectwo i rybactwo, choć znaczenie upraw rolniczych, głównie kopieniackich w strefie polderowej, również było niemałe. Przypuszcza się, że znajdywane na tym obszarze liczne, szerokie i masywne sierpy służyły głównie do gromadzenia paszy. W stałych osiedlach dominowała zabudowa półziemiankowa z dużymi pomieszczeniami mieszkalnymi (o powierzchni do ok. 250 m^2), wyposażonymi w zaplecze gospodarcze: jamy-spichlerze, gliniane piece do przyrządzania posiłków i piece kamienne do ogrzewania. Andronowskie cmentarzyska składają się z niskich kurhanów, niekiedy ogrodzo-

Ryc. 340. Wyroby brązowe i ceramika kultury karasukskiej (wg H. Müllera-Karpego)

nych kamiennymi „płotami", lub z grobów płaskich. Występują tam groby szkieletowe, rzadziej ciałopalne, z pochówkami w jamach z drewnianą, zrębową obudową i drewnianymi podłogami. Zmarłych nie spalonych chowano w pozycji skurczonej. W osiedlu Aleksejevskim/?/ w Kazachstanie odkryto także miejsce, gdzie składano (palono) ofiary z mięsa i roślin, co świadczy o dominacji magii rolniczej w światopoglądzie tych ludów.

Masowego charakteru nabiera pozyskiwanie metali, przy zastosowaniu techniki głębokich robót górniczych, ze złóż strefy uralskiej, Kazachstanu czy Kotliny Minusińskiej. Szczególne znaczenie miała eksploatacja złóż cyny we wschodniej części terytoriów andronowskich. To właśnie dystrybucja metalu i gotowych wyrobów metalowych promowała model andronowski na szerokich przestrzeniach zach. Syberii.

W ciągu pierwszej połowy II tysiąclecia B.C. na znacznej części terytorium zajętego przez kulturę andronowską zaczęło rozwijać się nowe zjawisko cywilizacyjne, zwane kulturą karasukską (Kara-Suk na terenie Chakasji). W genezie tego zjawiska pewną rolę odegrał renesans starych (przedandronowskich) środowisk i tradycji kulturowych, a także impulsy z kierunku centralnej Azji. Archeolodzy i antropolodzy wskazują na zjawiska braku ciągłości między ugrupowaniami andronowskimi i karasukskimi.

Kultura karasukska znana jest przede wszystkim z licznych, często dość dużych (powyżej 100 grobów) cmentarzysk, mających charakter rodowych nekropolii. Otaczano je kolistym lub czworokątnym ogrodzeniem z pionowo ustawionych i ściśle dopasowanych płyt kamiennych. W środku znajdowały się groby szkieletowe w postaci kamiennych skrzyń (zmarłych chowano w pozycji skurczonej). W wyposażeniu grobów, oprócz wyrobów brązowych, zwracają uwagę naczynia o kulistym dnie, jakby nawiązujące do bardziej archaicznych, eneolitycznych form. Bardzo często w inwentarzach spotyka się różnego rodzaju noże — typowe narzędzia pasterskie. Licznie występuje też broń: sztylety, masywne groty włóczni, bojowe topory i czekany. W grobów składano też często dary z mięsa: baraninę, wołowinę i koninę. W wytwórczości brązowniczej, obok wątków geometrycznych, na podkreślenie zasługuje zdobnictwo zoomorficzne, obecne zarówno na różnego typu przedmiotach ozdobnych, jak i narzędziach czy broni (np. asymetryczne noże z ozdobnym zakończeniem na rękojeści). Motywy te widoczne są również na kamiennych stelach ustawianych koło grobów. Dowodzi to silnego nurtu animistycznego w strukturze wierzeń i magii społeczności karasukskich.

Głównym zajęciem gospodarczym plemion karasukskich był sezonowy wypas stad, w których dominowało bydło, owce i konie. W lecie wędrowano wraz ze stadami na dogodne pastwiska, zimą trzymano je w rejonie bardziej nadającym się do zamieszkania. Koni używano powszechnie do jazdy wierzchem, a na rycie skalnym ze Znamienki w Chakasji przedstawiono wóz taborowy o pełnych kołach. Cykliczne wędrówki spowodowały, że osiedla karasukskie miały nietrwały, okresowy charakter; w okresie przemieszczeń używano z kolei przenośnych konstrukcji.

Bogate pastwiska stepowe i górskie zach. Syberii i centralnej Azji, a także dogodne warunki klimatyczne sprawiły, że społeczności karasukskie — dysponujące przy tym wysokimi umiejętnościami w zakresie brązownictwa — przeżywają okres świetności, osiągając znaczny potencjał demograficzny. Presja tych społeczności znalazła swoje odbicie w szerokim upowszechnieniu brązów karasukskich również na odległych obszarach strefy leśnej pn. i wsch. Azji. U schyłku II tysiąclecia B.C. sytuację tę zmieniło pogorszenie się warunków klimatycznych, dotkliwe zwłaszcza w strefie dominacji klimatu skrajnie kontynentalnego. Na otwartych przestrzeniach stepowych powstały wówczas środowiska tzw. suchego stepu, o skrajnie ubogiej roślinności kseotermicznej i trudnych warunkach do bytowania. Zmusiło to część licznych społeczności kręgu karasukskiego i innych im pokrewnych do podjęcia wędrówki w celu znalezienia dogodniejszego terytorium z lepszymi pastwiskami. Czynnik ten zadecydował o silnej presji środowisk karasukskich na całe otoczenie. Z terenów centralnej Azji, ograniczonej od wschodu i południa wysokimi pasmami górskimi oraz pustyniami, a od północy zwartą (niedostępną dla hodowców z ich stadami) barierą lasu, kierunek przemieszczeń mógł być tylko jeden — zachód. Nic więc dziwnego, że na przełomie II/I tysiąclecia B.C. w ugrupowaniach zajmujących stepy wschodnioeuropejskie pojawiają się znaleziska nawiązujące do tradycji kręgu karasukskiego.

1. Kultury kręgu karasukskiego; 2. Kultura inwańska; 3. Kultura mazowska; 4. Kultura słupska; 5. Typ chojachirski; 6. Zespoły z ceramiką grzebykowo-dołkową (kultura lazowska); 7. Kultura suruptaja (późna); 8. Kultura jelowska (późna); 9. Kultura glazkowska; 10. Kultura szilerska; 11. Kultura dunowska; 12. Kultura ymyjachtachska

Ryc. 341. Najważniejsze kultury późnej epoki brązu w centralnej Azji i na wschodnim Syberii (1500-1000 B.C.)

Za barierą lasu — epoka brązu w strefie leśnej Eurazji

Granica zwartych lasów umiarkowanej strefy pn.-wsch. Europy, biegnąca od górnego dorzecza Dniepru po dorzecze Kamy, oraz ogromnych obszarów syberyjskiej tajgi (od środkowego Uralu aż po pogórza Sajanów i dalej, w stronę dorzecza Jeniseju i Bajkału), znajdujących się pod wpływem klimatu kontynentalnego, była główną barierą kulturową już w młodszej epoce kamienia. Na innych terytoriach upowszechniła się wówczas gospodarka wytwórcza, rolniczo-hodowlana. Istnienie tej bariery spowodowało, że zjawiska kulturowe strefy leśnej odznaczały się dużą niezależnością, a ich rozwój przebiegał do pewnego stopnia własnym rytmem. Warunki klimatyczne, glebowe i botaniczne, a także zasobność w surowce i układ powiązań komunikacyjnych uniemożliwiły przejęcie przez zamieszkujące te tereny społeczności zdobyczy cywilizacji neolitycznej, jak i brązowej. W epoce brązu zaczyna się jednak częściowe przełamywanie tych barier. Uprzywilejowaną pozycję w tej strefie zajmowały przyuralska strefa dorzecza Wołgi oraz dorzecze środkowego Irtyszu i Obu. Zadecydowały o tym obecność dostępnych złóż metali (głównie miedzi) oraz dobra komunikacja (zwłaszcza wzdłuż wielkich rzek) z obszarami stepowymi i leśno-stepowymi, na których dynamika procesu dziejowego była znacznie większa. O ile jednak pierwsze oznaki zasadniczego przełomu technologicznego, otwierającego epokę brązu, wystąpiły na południowym krańcu tej strefy już w pierwszej połowie II tysiąclecia p.n.e.[1] — niewiele później niż na bardziej zaawansowanych cywilizacyjnie obszarach Europy, o tyle np. w pn. Skandynawii ich pojawienie się przypadło dopiero na lata 800-500 p.n.e. Przez cały ten okres, a nawet jeszcze dłużej, obszary leżące w strefie subarktycznej od dorzecza Peczory po pn. Norwegię oraz ogromne terytoria pn. Azji pozostawały na etapie rozwoju cywilizacyjnego typowego dla społeczności łowiecko-rybackich epoki kamienia. Należy jednak podkreślić, że na całym obszarze strefy leśnej w epoce brązu adaptacja głównych gałęzi gospodarki wytwórczej miała ograniczony zakres i obejmowała przede wszystkim różne formy hodowli, a dopiero z czasem, w stopniu, w jakim pozwalały na to warunki przyrodnicze — rolnictwa.

W północnej części Europy brązy rozprzestrzeniły się najwcześniej w tych regionach, które znalazły się w zasięgu wymiany handlowej pomiędzy kręgiem nordyjskim a środkowym Uralem. W pd. Finlandii, w środowisku neolitycznej kultury Kiukais, pojawiły się one ok. 1300 r. p.n.e., ale w bardzo niewielkiej ilości. Oprócz form skandynawskich (nordyjskich) spotyka się tu pojedyncze brązy typu sejmińskiego (uralskie). Pierwsze wyroby brązowe w pn. Norwegii, przenikające na te tereny wzdłuż wybrzeża, pochodzą dopiero z lat 800-500 p.n.e. Ich

[1] Przy omawianiu zjawisk kulturowych strefy leśnej, wobec braku oznaczeń radiowęglowych, skalibrowanych, posłużono się chronologią tradycyjną, tzw. konwencjonalną. Próbę porównania tych chronologicznych omawianych tu kultur archeologicznych z wypracowanymi już dla innych terytoriów (np. dla Kaukazu) systemami chronologii skalibrowanej (kalendarzowej) przedstawiają stosowne tabele (ryc. 289 i 294).

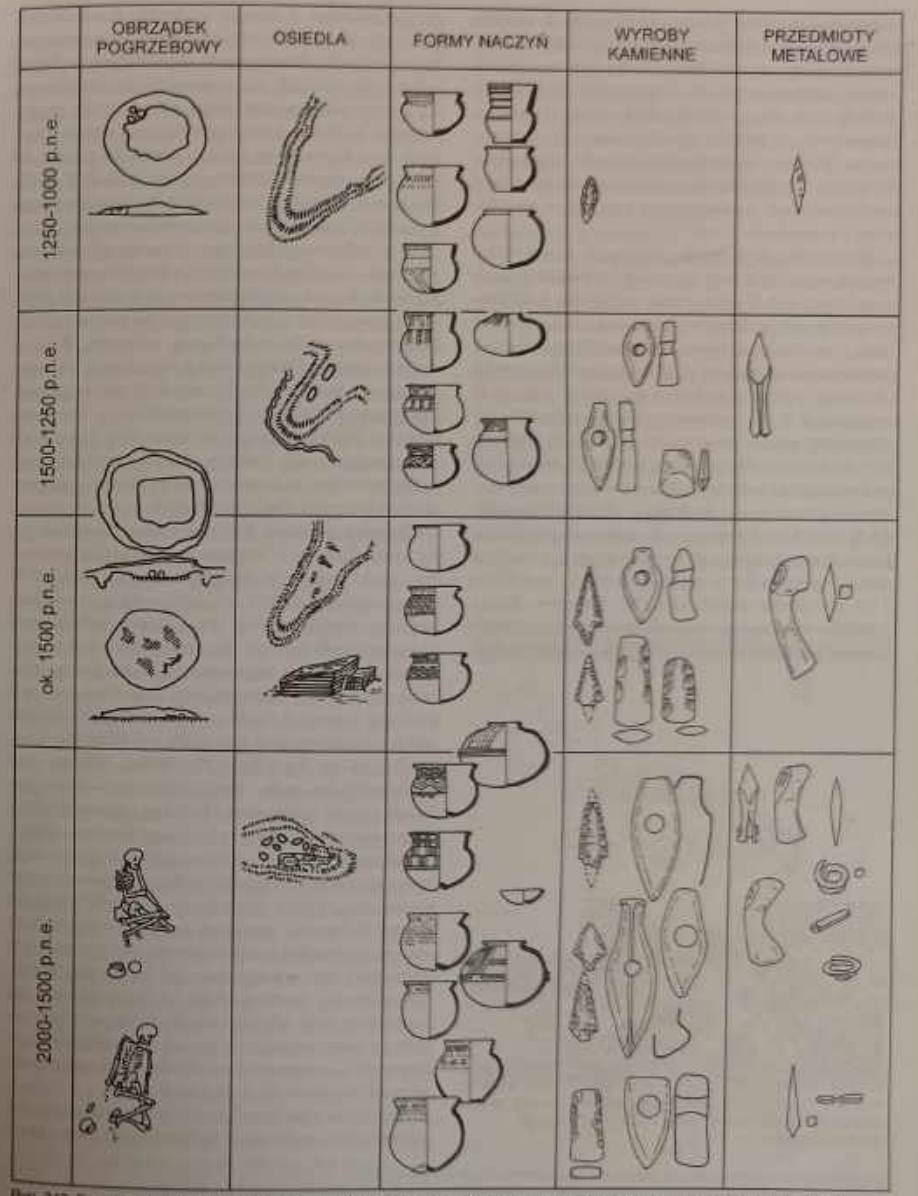
pojawienie się nie wywołało jednak w tym środowisku głębokich przemian. Spośród ciekawszych zjawisk zwraca tu uwagę odmienny od południowoskandynawskiego krąg sztuki naskalnej. Reprezentują go ryty ze środkowej i pn. Norwegii (Nordland i Troms), przedstawiające głównie zwierzęta łowne (renifery, jelenie, łosie, niedźwiedzie, a także ryby, foki, wieloryby) oraz motywy geometryczne (spirale, kręgi, „labirynty"). Świadczą one o istnieniu rozbudowanej magii łowieckiej, której symbolika była wyraźnie inna niż w południowoskandynawskiej magii rolniczej.

Zasadniczy wpływ na dynamikę rozwoju kulturowego obszarów strefy leśnej pn.-wsch. Europy miały impulsy z trzech kierunków: zachodniego — bałtyckiego, południowo-zachodniego — środkowoeuropejskiego i południowo-wschodniego — stepowego (stepy europejskie i zauralskie). Jednym z ugrupowań, ukształtowanym na tym terenie jeszcze pod koniec eneolitu (schyłek III tysiąclecia p.n.e.), była kultura fatjanowska (Fatjanovo koło Jaroslavla), łączona niekiedy w jeden krąg kulturowy z tzw. kulturą bałanowską (Balanovo koło Kazania). Właściwa kultura fatjanowska zajmowała dorzecze górnej Wołgi i Oki, gdzie rozwinęła się na podłożu miejscowych ugrupowań z ceramiką dołkowo-grzebykową (np. typu kultury wołosowskiej), pod wpływem impulsów zachodnich i południowo-zachodnich, płynących głównie od społeczności kręgu sznurowego. Kultura fatjanowska znana jest przede wszystkim z grobów podkurhanowych (budowanych często na wzniesieniach) i płaskich. Zmarłych składano w nich w pozycji skurczonej, na boku. Ludność tej kultury reprezentowała typ antropologiczny charakterystyczny dla kultur sznurowych (toporów łódkowatych) ze strefy wschodniobałtyckiej, natomiast obcy w miejscowym środowisku. W wyposażeniu grobów wyróżniają się kulistodenne naczynia zdobione odciskami sznura i stempelka oraz topory kamienne, o łódkowatym kształcie, typowe dla kręgu tzw. kultur z toporami łódkowatymi (bojowymi). Wyroby metalowe, początkowo miedziane, upowszechniły się dopiero w fazie schyłkowej (pod koniec pierwszej połowy II tysiąclecia p.n.e.), pod wpływem ośrodków znad środkowej Wołgi. Charakterystyczne są zwłaszcza brązowe topory z asymetrycznym obuchem i groty oszczepów. Ludność kultury fatjanowskiej zajmowała się głównie śródleśną hodowlą zwierząt (głównie świń i owiec, a także krów i koni). W materiałach kostnych często występują kości psa — towarzyszącego powszechnie społecznościom pasterskim. Jego szczególną pozycję potwierdzają pochówki mężczyzn pasterzy z psami. Brak jest natomiast w tym środowisku wyraźnych śladów rozwoju gospodarki rolniczej.

Od przełomu III/II tysiąclecia do IX w. p.n.e. w dorzeczu środkowej Wołgi rozwijała się kultura bałanowska. Podobnie jak kultura fatjanowska była ona w tym środowisku zjawiskiem obcym. Związana z nią ludność, reprezentująca typ wschodniośródziemnomorski, różniła się jednak zarówno od etnosu miejscowego (wołosowskiego), jak i fatjanowskiego. Ugrupowanie to znane jest z osiedli oraz z zakładanych na wzniesieniach cmentarzysk (początkowo płaskich, później stopniowo ustępujących kurhanowym). Zmarłych chowano w pozycji skurczonej, na boku — mężczyzn na prawym, kobiety na lewym. Podobnie jak w kulturze fatjanowskiej stałym elementem wyposażenia grobów męskich były kamienne topory bojowe; podkreślały one społeczną rolę i prestiż wojowników. Gospodarka kultury bałanowskiej również przypominała model wypracowany w kulturze fatjanowskiej: stacjonarna hodowla z dużą rolą łowiectwa, przy braku dostatecznie pewnych śladów gospodarki rolniczej. Stacjonarny charakter hodowli potwierdzają znaleziska materiałów kostnych z osiedli, w których udział kości świni przekracza niekiedy 50%.

Wydobycie miedzi z aluwiów nad Wiatką i koło Kazania umożliwiało rozwój miejscowego ośrodka obróbki metalu. Pochodzące stamtąd wyroby przenikały również do środowiska kultury fatjanowskiej. Ogromną rolę (zwłaszcza we wczesnych fazach) odgrywała też wytwórczość kamieniarska i krzemieniarska (m.in. topory, siekiery, krzemienne groty oszczepów).

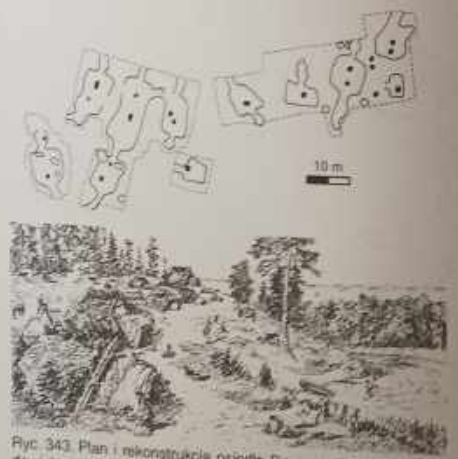
Około połowy II tysiąclecia p.n.e. na obszar dorzecza rzek Sury i Swiagi, zajęty przez osadnictwo bałanowskie, przybyła z południa ludność kultury abaszewskiej. W rezultacie zaczęły powstawać w tym rejonie osiedla obronne. Dokumentujące się wówczas przemiany dobrze ilustrują znaleziska z kurhanu Pepkińskiego (Górno-Marijski rajon), gdzie pod kurhanem odkryto zbiorową mogiłę 27 wojowników abaszewskich. W znalezionych szkieletach tkwiły krzemienne groty typu sejmińskiego, używane przez wojow-

Ryc. 342. Formy znalezisk charakterystyczne dla poszczególnych etapów rozwoju kultury bałanowskiej (wg Arkheologii SSSR)

ników bałanowskich lub sejmińskich. Z czasem (po połowie II tysiąclecia p.n.e.) ludność kultury abaszewskiej, naciskana z kolei przez ugrupowania kultury zrębowej z obszarów stepowych, dotarła aż na prawobrzeżną część Powołża. Stopniowo, w wyniku presji otoczenia, ugrupowania kultury bałanowskiej zostały zepchnięte na mniej dogodne tereny; wkrótce zaczęły tracić swą tożsamość i ostatecznie zanikły w początkach I tysiąclecia p.n.e.

Miejscowe środowisko etniczne reprezentowały w tej strefie trzy ugrupowania o tradycjach eneolitycznych kultur z tzw. ceramiką dołkowo-grzebykową: kultura wołosowska (dorzecze Oki oraz górnej i środkowej Wołgi po ujście Kamy), jurtikowska (dorzecze Wiatki) i garinsko-borska (dorzecze Kamy). Do końca pierwszej połowy II tysiąclecia p.n.e. społeczności te kultywowały klasyczny model gospodarki łowieckiej i rybackiej (być może z elementami hodowli), natomiast pod względem technologicznym pozostawały nadal na etapie epoki kamienia. Wśród różnorodnych wyrobów kamiennych (zwłaszcza wyposażenia łowieckiego, np. krzemiennych grocików strzał) spotyka się tu nieliczne wyroby metalowe i to wyłącznie miedziane. W dorzeczu Kamy i Wiatki znaleziono jednak dowody świadczące o eksploatacji i obróbce miejscowego surowca, pozyskiwanego z miedzionośnych piaskowców. Cały ten krąg charakteryzuje się specyficznym typem osiedli, składających się z dużych budowli półziemiankowych (o podwalinach zrębowych i z dwuspadowym dachem), połączonych zagłębionymi w ziemi, tunelowymi przejściami. Tworzyły one kompleksy liczące niekiedy ponad 20 obiektów, zamieszkiwane przez 100-200 osób. Większość badaczy utożsamia te ugrupowania z praugrofińskim elementem etnicznym.

Ryc. 343. Plan i rekonstrukcja osiedla Borovoe Ozero II ze środowiska kultury garinsko-borskiej, nad rzeką Chusovaja (wg M. Gimbutas)

W strefie subarktycznej przedmioty z brązu pojawiły się w środowiskach różnych społeczności łowiecko-rybackich dopiero w pierwszej połowie I tysiąclecia p.n.e. Dotyczy to zarówno tzw. kultury ceramiki azbestowej z terenu Karelii i strefy jeziora Onega (ślady warsztatu brązowniczego na stanowisku Tomica koło Pietrozawodska), jak i kultury kargopolskiej z dorzecza Dźwiny. Poza zasięgiem wytwórczości brązowniczej znalazły się kultury strefy przypolarnej: czojnowtinska (w dorzeczu rzeki Mezeń) i lebjażska (w dorzeczu Peczory i Iżmy).

Głębszy przełom technologiczny dokonał się na tych obszarach dopiero na początku środkowej epoki brązu, w drugiej i trzeciej ćwierci II tysiąclecia p.n.e. Był on związany z rozwojem kultury abaszewskiej, zajmującej południowe obrzeża strefy leśnej[1]. W środowisku tym nastąpił wielki rozkwit brązownictwa i swoistego stylu wytwórczości brązowniczej, który pozostawił po sobie wyraźne ślady w inwentarzach metalowych na ogromnych terenach, od Powołża i pd. Uralu aż po Karelię i Finlandię. Wpływ ten zaznaczył się m.in. występowaniem w strefie leśnej, poza zasięgiem kultury abaszewskiej, „skarbów" (depozytów) z brązami abaszewskimi.

Związek kultury abaszewskiej z obszarami leśnymi wsch. Europy był tylko częściowy i ograniczał się głównie do regionu Wołgi-Wiatki. Jej zasięg (i geneza) świadczy o tym, że wywodziła się ona ze strefy leśno-stepowej i reprezentowała odmienny niż występujący w kulturach strefy leśnej model cywilizacyjny. Do wymienienia tej kultury w tym właśnie miejscu skłania jednak fakt jej przemożnego wpływu i wyraźnej ekspansywności skierowanej na środowiska zajmujące górne Powołże oraz dorzecze Kamy.

Kultura abaszewska ukształtowała się na miejscowym podłożu etniczno-kulturowym (północne obrzeża kultury jamowej) na leśno-stepowych obszarach dorzecza Donu i południowej części środkowego Powołża. Wypełniała ona swoistą niszę kulturową pomiędzy ugrupowaniami strefy leśnej (kulturą fatjanowską, bałanowską oraz środkowonieprzańską) a środowiskami strefy stepowej, reprezentowanymi przez kulturę katakumbową i poltawkińską. Podstawą gospodarki społeczności abaszewskich była pasterska hodowla, z niewielkim udziałem rolnictwa. W strukturze stada dominowało bydło rogate, przy znacznej jednak roli drobnych przeżuwaczy, charakterystycznej zwłaszcza dla wcześniejszych faz rozwoju tego ugrupowania, a także dla bardziej mobilnych grup ludzkich w późniejszym okresie. Ruchliwy tryb życia wyrażał się w znacznej ekspansywności środowisk abaszewskich, które ok. połowy II tysiąclecia p.n.e. przeniknęły na tereny północnej części środkowego Powołża oraz na obszary południowouralskie i zauralskie. Przyciągnęły je tu m.in. złoża miedzi — uralskie (miedzionośne piaskowce) i zauralskie (wychodnie w Taš-Kazgan i Nikolskoje), od tego momentu eksploatowane masowo.

Typowe dla kultury abaszewskiej są groby podkurhanowe, mające formę licowanych i przykrywanych drewnem jam (zmarłych składano w pozycji wyprostowanej, na wznak, najczęściej z głową na wschód). Charakterystyczne jest występowanie naruszonych, zdekompletowanych lub powtórnie składanych pochówków, a także grobów symbolicznych — kenotafów (bez szczątków zmarłego). W obrządku pogrzebowym dużą rolę odgrywał kult ognia, wyrażający się np. paleniem naziemnych konstrukcji drewnianych grobowca (np. ogrodzeń) przed usypaniem kurhanu bądź też wsypywaniem do jamy grobowej rozżarzonego węgla. Znaczenie pasterstwa podkreślają składane w grobach ofiary ze zwierząt (np. części poćwiartowanych sztuk lub skóra z głową i nogami). Do wyposażenia grobów, oprócz charakterystycznych brązów abaszewskich (topory ze zwisającym obuchem, groty oszczepów z kutymi tulejkami, płaskie siekiery, sztylety, bransolety), należały też wyroby krzemienne (noże, sierpy, skrobacze). Powszechne w tym środowisku było bogate zdobienie odzieży, zwłaszcza nakryć głowy. Interesującym znaleziskiem są dyskowate, kościane pobocznice, stosowane w uździenicach zaprzęgów wozów bojowych.

Agresywny charakter przemieszczeń ludności abaszewskiej ku północy potwierdzają zbiorowe mogiły wojowników, szczególnie charakterystyczne dla stref, gdzie wchodziła ona w kontakt z innymi ugrupowaniami. Do najbardziej znanych należą wspomniany już kurhan Pepkiński, kurhan Staro-Ardatovski ze środkowego Powołża i Jukalekulevski (1) z Baszkirii. Prawie wszystkie z 27 szkieletów (oraz dwie oddzielnie ułożone czaszki), złożonych w wielkiej (10,2 × 1,6 m) jamie kurhanu Pepkińskiego, nosiły ślady po śmiertelnych urazach.

W późniejszych fazach rozwoju nastąpiła pewna stabilizacja osadnictwa abaszewskiego; uległa zwiększeniu rola rolnictwa, w strukturze stad wzrósł udział świni. Upowszechniły się też wielkie osiedla z naziemnymi budowlami mieszkalnymi, o ścianach słupowych i dwuspadowych dachach. W jednym z takich osiedli (Šilovskoje pod Woroneżem) odkryto 8 dużych budynków, a także pozostałości warsztatu odlewniczego i 2 obiekty kultowe typu świątyń ofiarnych.

Późna faza rozwoju kultury abaszewskiej (trzecia ćwierć II tysiąclecia p.n.e.), przypadająca na czasy szerzenia się tzw. horyzontu sejmińskiego, upłynęła pod znakiem presji środowisk

Ryc. 344. Rekonstrukcja nakrycia głowy wykonana na podstawie znaleziska typowych dla kultury abaszewskiej (wg Arkheologii SSSR)

[1] Pozycję chronologiczną tej kultury, zgodną z datowaniem kalendarzowym (radiowęglowym — skalibrowanym) przedstawiono poniżej.

kultury zrębowej i ałakulskiej ze strefy stepowej. Ugrupowania te, nawiązujące do tradycji kultury jamowej, podobnie jak ludność abaszewska reprezentowały indoirański element etniczny, wykazujący w tym okresie wielką ekspansywność. Rezultatem tej presji było włączenie terenów kultury abaszewskiej w obręb wspólnoty zrębowej (na zachodzie) i ałakulskiej (na wschodzie). W strefie leśnej ugrupowania abaszewskie wtopiły się w miejscowe środowiska kultur późnobrązowych: nadkazańskiej, pozdniakowskiej i czirikowskiej, reprezentujących nowy etap rozwoju cywilizacyjnego na tych obszarach.

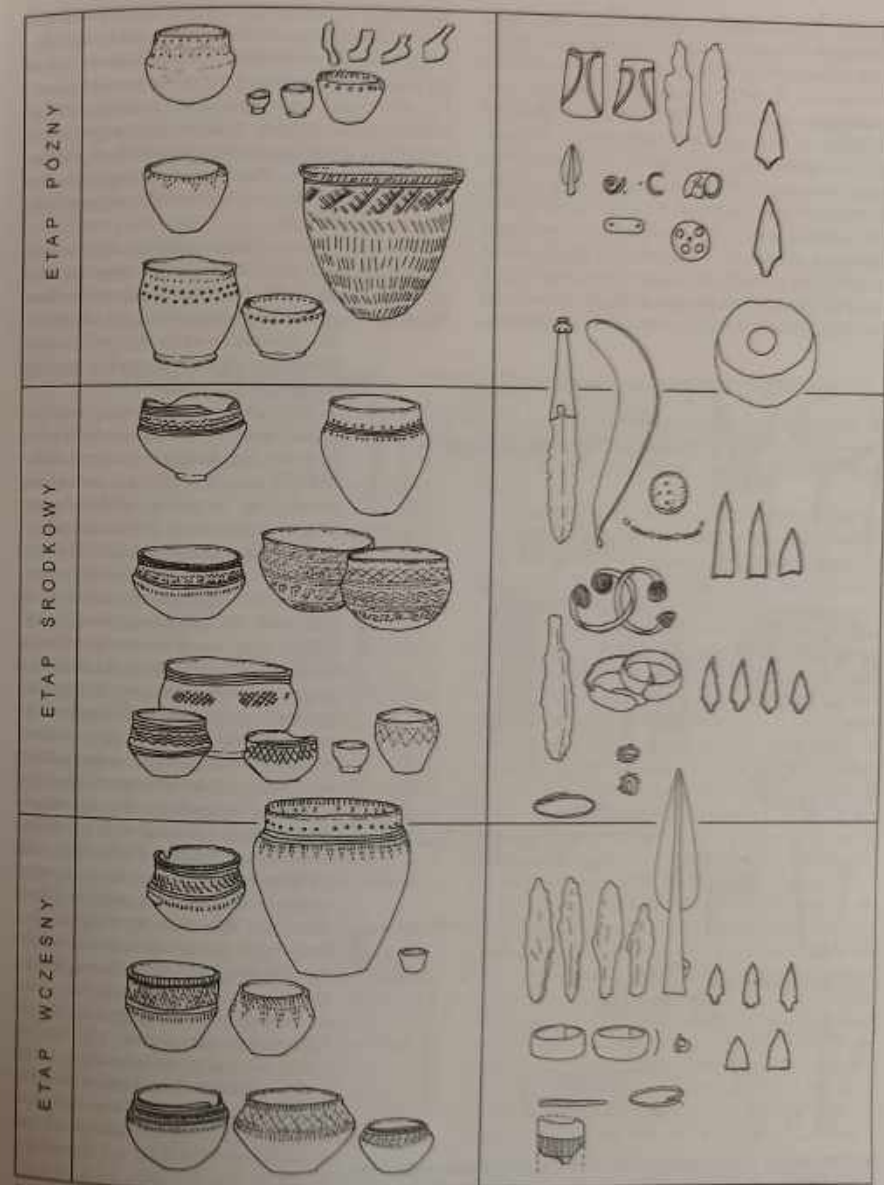
Ekspansja społeczności o gospodarce pasterskiej (i częściowo rolniczej) na leśno-stepowe i leśne tereny wsch. Europy spowodowała istotne zmiany w strukturze gospodarczo-społecznej miejscowej ludności. Proces kształtowania się wspomnianego horyzontu kultur późnobrązowych przyniósł przede wszystkim znaczne zwiększenie roli gospodarki wytwórczej, a także ugruntowanie postępu technologicznego w postaci rozwiniętego brązownictwa. Równocześnie, na większą lub mniejszą skalę, zaznaczyła się w tych środowiskach rola tradycyjnych form gospodarki przyswajającej: łowiectwa, rybactwa i zbieractwa, a także technologii obróbki krzemienia i kamienia.

Procesy te ujawniają się najwcześniej na południowych obrzeżach strefy leśnej, w dorzeczu górnej i środkowej Oki, gdzie w XVI w. p.n.e. dokonał się przełom zapoczątkowujący rozwój kultury pozdniakowskiej. Wywołało go przesunięcie się ku północy plemion kultury zrębowej z dorzecza Donu, a także przenikanie ludności kultury abaszewskiej, również naciskanej przez ludność kultury zrębowej. W środowisku kultury pozdniakowskiej związki z ugrupowaniem abaszewskim są zresztą bardzo wyraźne. Manifestują się one m.in. wspólną dla obu kultur obrzędową rolą ognia w rytuale grzebalnym (ślady ognisk pod kurhanami) czy obecnością drewnianych ogrodzeń wokół jam grobowych. Stosowano też „oczyszczanie" ogniem powierzchni podkurhanowej. Zmarłych, w pozycji skurczonej, składano w jamie na roślinnej podściółce, barwiąc na czerwono ich nogi i głowę oraz wyposażając w naczynia (niekiedy pokryte czerwoną farbą). Pod kurhanami częściej występują groby szkieletowe, natomiast na cmentarzyskach płaskich (powszechniejszych we wczesnych fazach tej kultury) oprócz grzebania zwłok w ziemi stosowano też kremację.

Osiedla z budowlami półziemiankowymi zakładane były nisko na krawędzi terasy nadzalewowej. Oprócz bogatego zestawu narzędzi krzemiennych (skrobacze do obróbki skór, drewna i kości, grociki strzał, groty oszczepów, topory) można tu także spotkać wyroby brązowe (siekiery, groty oszczepów). Brak miejscowych złóż surowca spowodował, że nie wytworzył się jednak na tych terenach silniejszy ośrodek wytwórczości brązowniczej — wśród znalezionych form dominują wytwory sejmińskie, andronowskie i zrębowo-abaszewskie. Wyznaczają one kolejne etapy rozwoju tej kultury, której samodzielny byt dobiegł końca wraz z pojawieniem się plemion tzw. kultury z ceramiką siatkową. Wykorzystywany w tej strefie surowiec brązowy pochodził z ośrodków wołgo-uralskich.

Na wschód od kultury pozdniakowskiej, w górnym dorzeczu Wołgi aż po ujście rzeki Biełaja, mniej więcej równolegle (XV-VIII w. p.n.e.) rozwijała się kultura czirikowska. Na jej powstanie decydujący wpływ miało przesunięcie się ku zachodowi, wraz z falą przemieszczeń ludnościowych tzw. horyzontu sejmińsko-turbińskiego, elementu etnicznego z zach. Syberii (związanego m.in. z kulturą korotowską z międzyrzecza środkowego Irtyszu i górnego Obu). Występujące na terytorium kultury czirikowskiej cmentarzyska typu turbińskiego są charakterystyczne dla wczesnej (XVI-XV w. p.n.e.)[1] fazy jej rozwoju. Właściwy tej kulturze model cywilizacyjny, odznaczający się wysoko rozwiniętą technologią obróbki metalu, nawiązuje jednak silnie do miejscowego środowiska społeczności łowiecko-rybackich kultury wołosowskiej, a także do zespołów kultury bałanowskiej. Poza ceramiką najbardziej charakterystycznym elementem miejscowych tradycji są osiedla, składające się z kompleksów budynków mieszkalnych połączonych ze sobą przejściami. Z czasem w zabudowie zaczynają dominować oddzielne, izolowane budowle o konstrukcji słupowo-zrębowej, co niewątpliwie odzwierciedla przemiany zachodzące w strukturze społecznej. Początkowo osiedla zakładano w miejscach trudno dostępnych, później — na terenach nisko położonych.

[1] Datowanie radiowęglowe, skalibrowane — XX-XVIII w. B.C.

Rys. 345. Formy znaków charakterystyczne dla poszczególnych etapów rozwoju kultury pozdniakowskiej (wg Archeologii SSSR)

O silnych związkach z miejscowymi tradycjami świadczy również znaczna rola łowiectwa, rybactwa i zbieractwa, która z czasem ulega jednak osłabieniu. W dolnych warstwach osiedla Vasilurskiego stwierdzono 53% szczątków zwierząt dzikich, a 47% zwierząt domowych. W warstwach wyższych udział kości zwierząt domowych wzrasta do 66%. Struktura stada, początkowo wyraźnie stacjonarna (bydło — 49%, świnia — 46%, koń — 5%), także uległa zmianom (świnia — 53%, koń — 24%, drobne przeżuwacze — 1,5%). W północnych regionach zasięgu kultury czirikowskiej, nawet na późnych etapach jej rozwoju, hodowla miała znaczenie pomocnicze.

W osiedlu eponimicznym przeważają kości niedźwiedzia i łosia, natomiast szczątki świni i konia należą do nielicznych. Natrafiono tu także na interesujący obiekt kultowy w postaci placu ofiarnego ze skupieniem naczyń, szczęk i kłów niedźwiedzich zmieszanych z popiołem i węglami, znajdującego się pierwotnie w pobliżu „świętego" drzewa. Dowodzi on dużego znaczenia magii łowieckiej w środowisku żyjących tu leśnych myśliwych.

Mimo niezwykle silnego rozwoju miejscowej techniki obróbki metalu, noszącej wszystkie charakterystyczne cechy horyzontu sejmińsko-turbińskiego (wywodzącego się z tradycji okuniewsko-samuskich zach. Syberii), nadal stosowane są tu różnorodne wyroby kamienne i kościane.

Na podłożu miejscowych, wschodnich grup kultury wołosowskiej uformowała się kultura nadkazańska (XVI-IX w. p.n.e.). Do jej powstania doszło w wyniku oddziaływań wczesnozrębowych i abaszewskich (pokrowsko-abaszewskich). Liczne osiedla i cmentarzyska kultury nadkazańskiej skupione są wzdłuż wielkich rzek: Wołgi i Kamy; nad mniejszymi ich dopływami występują rzadko. Ciała zmarłych składano do grobu najczęściej w pozycji wyprostowanej, na wznak, nadając im charakterystyczną orientację — głową w stronę rzeki. Rzadko wyposażano je w broń, natomiast często w dary z potraw mięsnych. Na osiedlach stwierdzono pozostałości obiektów kultowych w postaci wielkich ognisk z kilkoma mniejszymi dookoła, otaczanych niekiedy słupowym ogrodzeniem. Również w obrębie domostw występują małe ołtarze w formie cokolików, na których rozpalano ogień i umieszczano bogato ornamentowaną ceramikę, grociki strzał i przedmioty metalowe.

Eksploatacja miejscowych złóż metali umożliwiła w tym środowisku silny rozwój ośrodków wytwarzających wyroby metalowe. O ile początkowo (XVI-XIII w.) dominują tu formy abaszewskie, wczesnozrębowe i sejmińsko-turbińskie, w tym

Ryc. 346. Wyroby w stylu sejmińsko-turbińskim z epoki brązu pochodzące ze wsch. Uralu i zach. Syberii: 1, 2, 7, 8 — kamień; 10, 11, 12 — drewno; 3, 9 — kość; 4, 5, 6 — brąz; 13 — wg Archeologii SSSR

w późniejszym okresie miejscowi rzemieślnicy-„metalurdzy" tworzą specyficzny styl, w którym za najbardziej charakterystyczne można uznać dwustronne noże, tulejkowate siekierki czy groty oszczepów z ażurowym liściem.

W środowisku kultury nadkazańskiej dominowała hodowlano-rolnicza gospodarka wytwórcza, z pewnym udziałem łowiectwa, rybactwa i zbieractwa. Kości dzikich zwierząt w obrębie osiedli nie przekraczają na ogół 10%, ale np. nad górną Kamą, w głębi strefy leśnej sięgają nawet 70%. Skład hodowanych stad był raczej stabilny: bydło, konie, świnie, drobne przeżuwacze. Stwierdzono, że bydło było hodowane przez długi okres (do 12 lat), głównie dla produkcji mleka. Potwierdzają to znaleziska licznych ceramicznych cedzideł. Odkryto ślady rolnictwa, głównie wysiewu prosa i gryki.

O stacjonarnym charakterze osadnictwa świadczą liczne osiedla, składające się początkowo z zespołów połączonych półziemianek, później z izolowanych, naziemnych domostw o słupowej konstrukcji ścian. Na późnym etapie rozwoju (X-IX w.) pojawiły się osiedla ufortyfikowane, zakładane w miejscach trudno dostępnych. Zazwyczaj osady te były nadal użytkowane w okresie rozwoju wczesnożelaznej kultury ananińskiej.

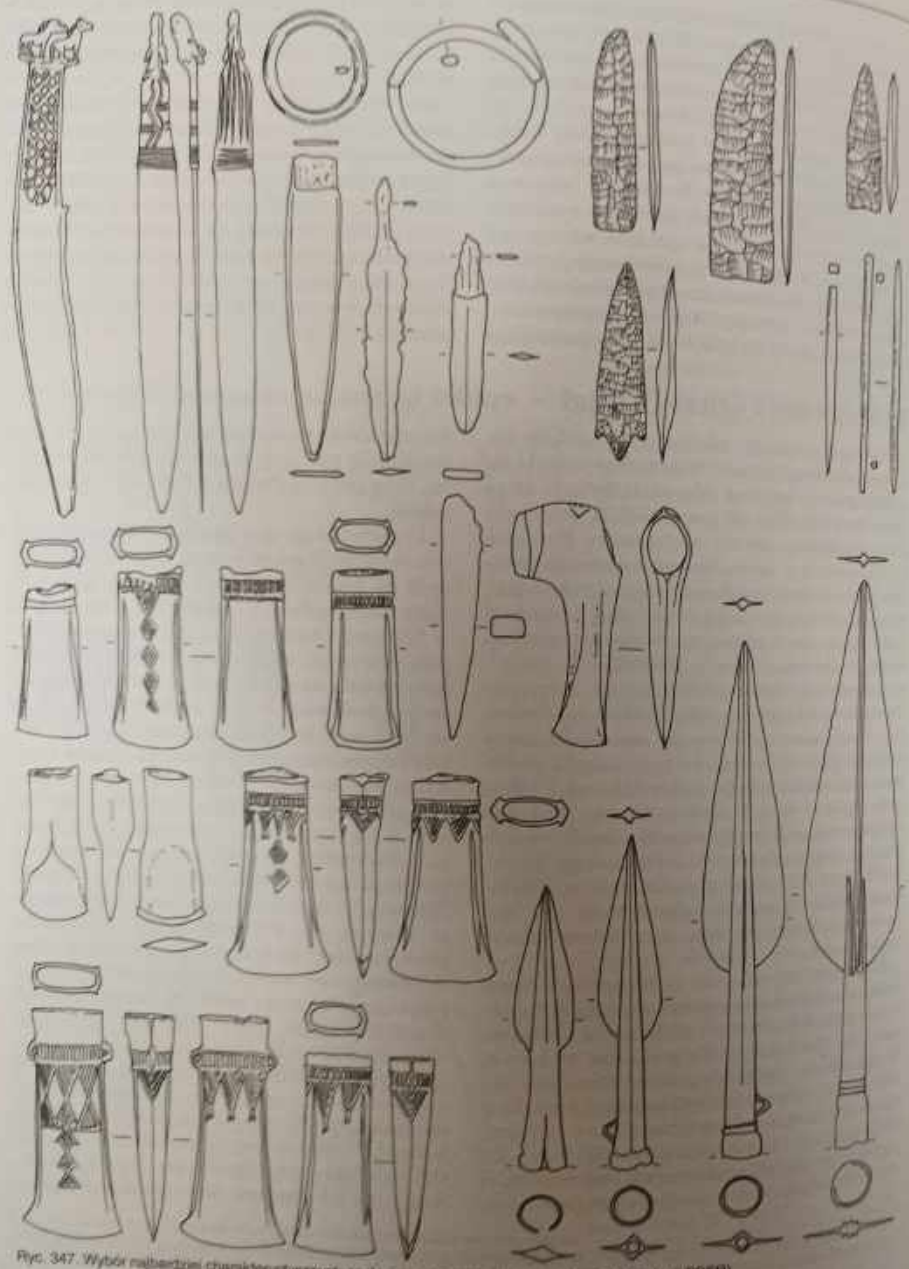
Wzdłuż rzek i obrzeży tajgi — epoka brązu na obszarze Syberii

Podobna sytuacja, jak na przyuralskich obszarach dorzecza Kamy i Wiatki, wytworzyła się wzdłuż granicy tajgi na całej zach. Syberii, aż po górne dorzecze Obu. W początkach II tysiąclecia p.n.e. rozwinęły się tu społeczności łowieckie i rybackie z tzw. ceramiką grzebykowo-dołkową (np. kultura nowokuskowska czy igrekowska), wykazujące jedynie bardzo pobieżną znajomość technologii obróbki brązu. Właściwy przełom nastąpił dopiero gdzieś w XVII-XVI w. p.n.e.[1], w trakcie rozprzestrzeniania się tzw. horyzontu sejmińsko-turbińskiego (Sejma-Turbino-Rostovka), który przyczynił się do upowszechnienia technologii obróbki brązu na ogromnych obszarach pogranicza strefy leśno-stepowej i leśnej zach. Syberii oraz pn.-wsch. Europy. Pod jego wpływem ukształtowały się silne ośrodki wytopu brązu i brązownictwa nad środkowym Obem, środkowym Irtyszem, a zwłaszcza na środkowym Uralu. Z czasem zdominowały one styl wytwórczości brązowniczej na ogromnych obszarach Eurazji.

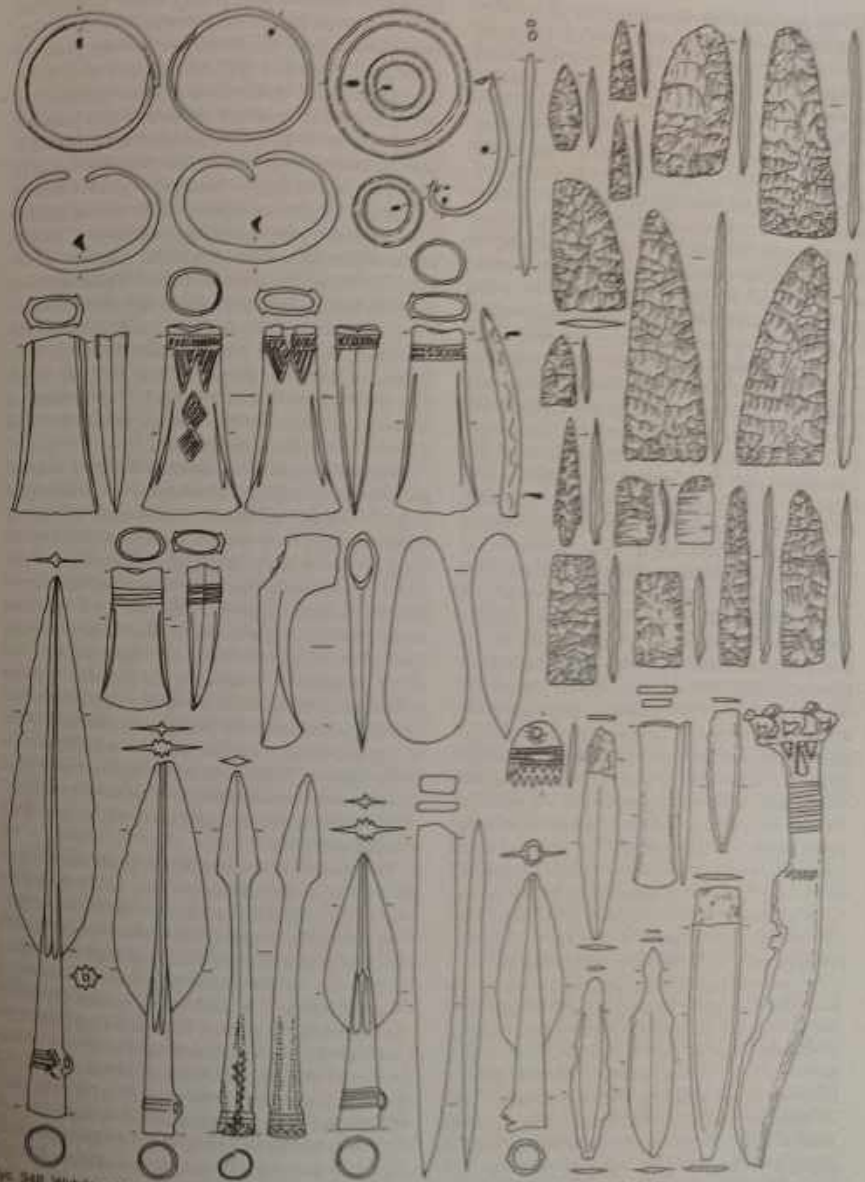
Charakterystyczne dla tych ośrodków brązy sejmińsko-turbińskie rozprzestrzeniły się na obszarze ponad 3 mln km^2, od Mongolii na wschodzie, po Mołdawię i Finlandię na zachodzie. W ośrodkach tych stosowano udoskonaloną technologię odlewu cienkościennego, pozwalającą na wykonanie całych przedmiotów (np. grotów z tulejką) bez używania techniki kucia. Do najbardziej charakterystycznych brązów sejmińsko-turbińskich należą noże-sztylety, często z rękojeścią zwieńczoną figurkami zwierząt, masywne siekiery z tulejką, zazwyczaj z dwoma uszkami, oraz groty oszczepów z uszkiem u podstawy tulejki.

U podłoża tego zjawiska leżało przemieszczanie się wzdłuż granicy tajgi, z terenów położonych na północ od Ałtaju i Sajanów, grup konnych wojowników i myśliwych uzbrojonych w brązową i kamienną broń (stosujących również uzbrojenie ochronne z kościanych płytek). Rekrutowali się oni głównie ze społeczności pasterzy i hodowców koni z pogórzy Ałtaju, skąd wynieśli m.in. wysokie umiejętności obróbki metalu (w tym znajomość technologii brązów cynowych), oraz ze społeczności myśliwych i rybaków z pogórzy Sajanów między Bajkałem a Jenisejem. Z tego ostatniego środowiska przejęli oni m.in. technologię obróbki kamienia (krzemienne grociki strzał, nefrytowe kółka) i kości (elementy „pancerzy"). Dobrze zorganizowane i dysponujące znaczną siłą militarną grupy wojowników przemieszczały się w kierunku środkowego Uralu (wzdłuż rzek zachodniosyberyjskich), nie napotykając większego oporu ze strony ludności pogranicza strefy leśnej. Unikanie otwartych obszarów stepowych i leśno-stepowych podyktowane było obawą przed konfrontacją z żywiołem koczowniczym z ugrupowań andronowsko-abaszewskich, posługujących się lekkimi wozami bojowymi (rydwanami). Ugrupowania sejmińsko-turbińskie były zjawiskiem ponadkulturowym, choć ich obecność zaznaczona jest najwy-

[1] Jest to chronologia tradycyjna (konw.). Według nowych propozycji chronologii radiowęglowej (kalibrowanej), horyzont sejmińsko-turbiński należy datować na XX-XVIII w. B.C.

Ryc. 347. Wybór najbardziej charakterystycznych znalezisk z cmentarzyska Sejma (wg Arkheologii SSSR)

Ryc. 348. Wybór najbardziej charakterystycznych znalezisk z cmentarzyska Turbino (wg Arkheologii SSSR)

raźniej na terenach sąsiadujących ze środkowym Uralem (po obydwu stronach). Przyciągały je tu złoża surowców i możliwość ich łatwej eksploatacji. Przybycie nowych grup ludności spowodowało ogromny rozkwit uralskiego ośrodka wytopu i obróbki metalu, którego wpływy sięgnęły z jednej strony dorzecza górnego Jeniseju, a z drugiej — obszarów wschodniobałtyckich. Pojawił się tu nowy typ brązów (arsenowych), często używano także srebra do wytwarzania stopów, a nawet do produkcji (paradnych) typów broni, np. grotów oszczepów. Grupy reprezentujące ten horyzont pozostawiły po sobie płaskie cmentarzyska: typu sejmińskiego (koło Gorkiego — terytorium kultury bałanowskiej), typu turbińskiego (koło Permu — terytorium kultury garinsko-borskiej) i typu Rostovka (koło Omska — terytorium kultury samuskiej). Ich szczególną cechą jest częste występowanie grobów bez śladów pochówku, tzw. kenotafów. Na cmentarzyskach tych, oprócz pochówków z klasycznym wyposażeniem sejmińsko-turbińskim, odkryto też szczątki przedstawicieli innych społeczności, rekrutujących się ze środowisk napotkanych w trakcie wędrówki wojowniczych grup (np. z tzw. kultury korotowskiej), jak i z ugrupowań abaszewskich, z którymi przybysze zetknęli się na obszarach przyuralskich. Na tych ostatnich terenach mniej liczne grupy przybyszów zostały wchłonięte z czasem przez miejscowe środowiska, pozostawiając jednak po sobie dorobek cywilizacyjny, który wyznacza tu równocześnie początek właściwego przełomu technologicznego. Fenomen horyzontu Sejma-Turbino-Rostovka wiązany jest zasadniczo z XVI-XV w. p.n.e., z ewentualną możliwością nieco wcześniejszego datowania jego początków. Trzeba jednak pamiętać, że są to, podobnie jak w przypadku wszystkich zjawisk kulturowych strefy leśnej, daty konwencjonalne, nie zweryfikowane skalibrowaną chronologią radiowęglową i w przyszłości należy się liczyć z ich postarzeniem.

W epoce brązu obszary pogranicza strefy leśno-stepowej i zachodniosyberyjskiej tajgi znajdowały się pod presją ośrodków cywilizacyjnych ze stepów Kazachstanu, przedpoli Ałtaju i Sajanów w górnym dorzeczu Obu i Irtyszu. Wpływy te przenikały niekiedy daleko w głąb tajgi (zwłaszcza wzdłuż wielkich rzek), docierając do miejscowych środowisk, reprezentowanych przez rybacko-łowieckie ugrupowania tzw. kultur z ceramiką grzebykowo-dołkową. W początkach II tysiąclecia p.n.e. ślady brązownictwa są w tym środowisku (kultury nowokuskowska i igrekowska) więcej niż skromne. Istotny przełom przynoszą dopiero w XVI-XIV w. zjawiska horyzontu sejmińsko-turbińskiego, które oprócz upowszechnienia technologii obróbki brązu inspirują też zmiany w modelu gospodarczym, wyrażające się rozwojem hodowli. Na rozległych obszarach pogranicza tajgi i lasostepu zanika model grzebykowo-dołkowy, a pojawia się szereg kultur z zaczątkami gospodarki wytwórczej, z rozwiniętą technologią obróbki metalu, a nawet z bardziej trwałymi formami osiedli. Należą do nich głównie kultura koptjakowska (między Uralem, Turą i Tobołem), korotowska (nad środkowym Irtyszem), samuska (Samus koło Tomska) i jełowska (w dorzeczu górnego Obu). W głębi tajgi, nad środkowym Obem, rozwijały się społeczności kręgu grzebykowo-dołkowego, natomiast nad dolnym — kultura sartynińska.

Reprezentująca te środowiska kultura samuska z rejonów Tomska i Nowosybirska znana jest m.in. z osiedli (niekiedy otoczonych rowami), które tworzyły równoległe rzędy półziemiankowych domostw, wyposażonych w kamienne i gliniane paleniska, połączonych ze sobą tunelowymi przejściami. Służyły one ludności głównie zimą, podczas gdy w lecie użytkowano przeważnie lekkie, naziemne budowle mieszkalne i otwarte paleniska. Podstawą gospodarki, oprócz rybactwa i łowiectwa (rozwinięty inwentarz kamienny), była hodowla. Hodowano głównie drobne przeżuwacze, rzadko konie, a wyjątkowo — bydło rogate. Rozprzestrzenił się tu nowy styl wytwórczości ceramicznej z ornamentyką rytowo-stempelkową, zawierającą również motywy antropomorficzne.

Kolejna fala przemian objęła te obszary w ciągu XIII w. p.n.e.; dokonały się one pod presją środowiska kultury andronowskiej (fedorowskiej) ze strefy stepowej i leśno-stepowej. Wywołało ją przesuwanie się ludności andronowskiej ku północy, aż po strefę pogranicza lasostepu i tajgi, a niekiedy w głąb strefy leśnej. Nad dolnym Tobołem (w rejonie Tomska) i nad górnym Obem utworzyły się lokalne ugrupowania kultury andronowskiej, datowane głównie na XIII-XI w. p.n.e. Pojawiają się tu zespoły grobowe, podkurhanowe z pochówkami szkieletowymi w pozycji skurczonej, na boku, niekiedy ciałopalnymi (np. nad górnym Obem), wyposażane głównie w ceramikę. W odróżnieniu od zespołów typu

samuskiego pochówki typu andronowskiego nie były wyposażane w broń. Przybysze przynieśli ze sobą model gospodarki rolniczo-pasterskiej, która rozprzestrzeniła się aż po dolny bieg rzeki Taboł. Upowszechniły się brązy typu andronowskiego i charakterystyczna ceramika z ornamentem geometrycznym (zwłaszcza meandrycznym). Nastąpiły zmiany w strukturze hodowli: wzrosła rola bydła rogatego, natomiast zmalało znaczenie drobnych przeżuwaczy. W niektórych ugrupowaniach (w rejonie Tomska) spotyka się małe osiedla ufortyfikowane, składające się z naziemnych budynków z paleniskami w środku (np. grodzisko czernoozierskie o powierzchni prawie 900 m^2).

Pod wpływem andronowskim w strefie leśnej zach. Syberii powstały też miejscowe kultury o andronowskim kolorycie. Należą do nich: kultura czerkaskulska z obszarów przyuralskich, suzgulska znad Irtyszu i jełowska z górnego dorzecza Obu. Pierwsza z nich, znana głównie z osiedli z domostwami naziemnymi, charakteryzuje się rozwiniętą technologią obróbki metalu i gospodarką opartą na hodowli. Na osiedlu czerkaskulskim 53,5% materiału kostnego stanowiły kości zwierząt domowych, zaś w strukturze stada dominowało bydło rogate — przed drobnymi przeżuwaczami, koniem i świnią. Potwierdzone jest też stosowanie ognia w rytuale pogrzebowym (Kokšarovo). Kultura ta rozwijała się współcześnie z kręgiem andronowskim, co potwierdzają m.in. datowania radiowęglowe (np. 3050±60 b.p.).

Stabilna struktura osadnictwa istniała też w środowisku kultury suzgulskiej. W grodzisku Cudskaja Gora odkryto np. 8 domostw naziemnych, lekko jedynie zagłębionych w podłoże, z paleniskami w środku. Nieco inaczej przedstawiała się sytuacja w kulturze jełowskiej, dziedziczącej silne tradycje grzebykowo-dołkowe. W osiedlach dominowały tu półziemianki, a oprócz hodowli (51,1% kości zwierząt hodowlanych, w tym: drobne przeżuwacze — 27%, koń — 13%, świnia — 1,2% i pies — 7%) znaczną rolę odgrywały nadal łowiectwo i rybactwo. W inwentarzach występuje jednak bogaty zestaw wyrobów metalowych, a na cmentarzyskach dominują typowe dla kręgu karasukskiego pochówki w pozycji skurczonej, na boku. Widoczne są też ślady stosowania ognia w rytuale grzebalnym.

Kultura ta datowana jest nieco później, na XII-IX w. p.n.e. (Jełowskij mogilnik — 1180×55 B.C.). Zapewne ukształtowała się ona już w okresie presji środowisk karasukskich, kiedy część ugrupowań andronowskich przesunęła się z obszarów leśno-stepowych, między Obem a Irtyszem, ku północy, w południową część tajgi.

Nad środkowym i dolnym Obem, w południowej części Jamału, i nad rzeką Taz rozwinęła się w tym okresie (ostatnia ćwierć II tysiąclecia i początek I tysiąclecia p.n.e.) kultura tazowska, reprezentująca krąg grzebykowo-dołkowy. Nad dolnym Obem, w strefie tundry, żyli w tym czasie łowcy z tzw. kultury ortinskiej (druga połowa II tysiąclecia).

Ogromne przestrzenie wsch. Syberii, od nizin nad Tazem po Kołymę, Czukotkę, Bajkał, Góry Stanowe i Dżungdżur, ze swoim skrajnie surowym, kontynentalnym klimatem, nie stanowiły ekumeny sprzyjającej rozwojowi cywilizacyjnemu. Czynnikiem dezintegrującym był też odmienny niż w zach. Syberii i wsch. Europie wyspowy charakter stref grobotanicznych, zwłaszcza swoistych enklaw stepowych i leśno-stepowych, zagubionych na rozległych obszarach tajgi. Warunki bytowania, zwłaszcza w suchych i chłodnych fazach okresu subborealnego, przypadających na koniec III i początek II oraz na koniec II i początek I tysiąclecia p.n.e., nie sprzyjały rozwojowi gospodarki wytwórczej. Egzystujące tu społeczności kultywowały więc tradycyjne formy gospodarowania, zdominowane przez zajęcia łowieckie i rybackie. Typowe dla epoki brązu innowacje technologiczne były w tych warunkach zjawiskiem powierzchownym, o znikomym wpływie na rozwój cywilizacyjny miejscowych społeczności.

Punktem wyjścia rozprzestrzeniającej się tu w ograniczonym zakresie technologii obróbki brązu, a także zmian stylu w produkcji brązowniczej była niewątpliwie Kotlina Minusińska w górnym dorzeczu Jeniseju. Wydaje się jednak, że ani na etapie rozwoju eneolitycznej kultury afanasjewskiej (III tysiąclecie, początek II tysiąclecia p.n.e.), ani też następującej po niej kultury okuniewskiej (XVIII-XV w. p.n.e.)[1] nie było to zjawisko na tyle znaczące, by wpływać na charakter procesów kulturowych bliższego i dalszego otoczenia. Zasadniczym impulsem sprzyjającym rozprzestrzenianiu się wytwórczości

[1] Datowania radiowęglowe skalibrowane pozwolą zapewne przesunąć te oznaczenia na XXIII-XIX w. B.C.

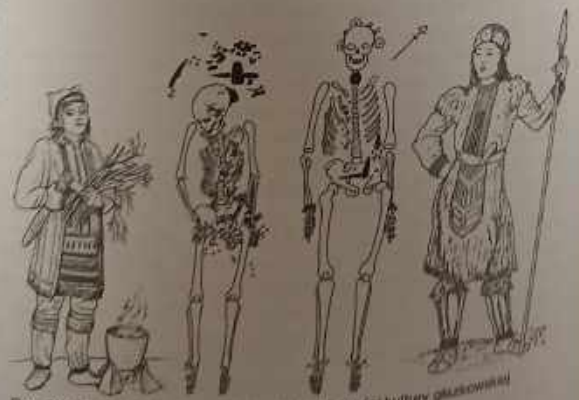
miedziano-brązowniczej było wypieranie z Kotliny Minusińskiej osadnictwa okuniewskiego przez napierającą od zachodu ludność kultury andronowskiej. Jeśli chodzi o styl w inwentarzach brązowych wsch. Syberii zaznacza się obecność wytworów horyzontu sejmińsko-turbińskiego (XVI-XIII w. p.n.e.) i elementów typu karasukskiego (XII-VII w. p.n.e.).

Czynnikiem stymulującym w pewnym zakresie rozwój miejscowej wytwórczości brązowniczej były dość bogate złoża miedzi (w południowej części Krasnojarskiego Kraju, w Sajanach, w rejonie Norylska i na Tajmyrze) oraz cyny (nad dolną Joną, w dorzeczu Indygirki i na wsch. Zabajkalu). Niewątpliwie były one eksploatowane, a ślady miejscowego brązownictwa są wyraźnie potwierdzone, choć odnoszą się dopiero do końca II tysiąclecia p.n.e. Część wyrobów brązowych znanych ze wsch. Syberii pochodzi niewątpliwie z zewnątrz, z bardziej zaawansowanych technologicznie południowosyberyjskich ośrodków obróbki brązu.

Na obszarach Przedbajkala, nad Angarą, górną Leną i Selengą, zalążki brązownictwa pojawiły się u schyłku II tysiąclecia p.n.e., w środowisku kultury głazkowskiej. Rozwijała się ona od przełomu III/II tysiąclecia p.n.e., kultywując model łowiecko-rybackiej gospodarki przyswajającej. Znana jest m.in. z cmentarzysk, na których zmarłych chowano w pozycji wyprostowanej równolegle do biegu rzeki. Niekiedy pochówki te są nakryte konstrukcjami kamiennymi w kształcie łodzi. W grobach widoczne są również ślady kremacji. Na cmentarzyskach spotyka się dość często przypadki pogrzebania zmarłych mężczyzn z krzemiennymi grocikami tkwiącymi w ciele. Charakterystyczne są bogato zdobione stroje (zbliżone do ubioru Tunguzów) i bogate zestawy „biżuterii łowieckiej" (np. zawieszki z kłów, paciorki z muszli), a także kółka i dyskoidalne płytki z nefrytu. Spotyka się też znaleziska kościanych płytek z „pancerzy" ochronnych. Niezwykle interesujące są też figurki ludzkie rzeźbione w rogu lub kości mamuta, pochodzące z grobów „szamanów". Wyroby brązowe występujące dopiero w późnych zespołach tej kultury to np. małe, liściowate i jednosieczne nożyki, szydła, haczyki, kółka, wykonane ze stopu miedzi z arsenem lub cyną. Sądzi się, że pod względem antropologicznym ludność ta reprezentowała typ mongoloidalny.

Na terenach Zabajkala wyroby brązowe pojawiają się również u schyłku II tysiąclecia p.n.e. w obrębie zespołów tzw. kultury dworcowskiej, współczesnej oddziaływaniom karasukskim. Reprezentuje ona miejscową linię rozwojową eneolitycznej kultury doroninskiej z okresu XVI-XIII w. p.n.e.

Zajmujące powierzchnię kilku milionów km² tereny Jakucji (po Tajmyr, Indygirkę i Kołymę) stanowiły w ciągu całego II tysiąclecia p.n.e. terytorium ugrupowań kultury ymyjachtachskiej. Znana jest ona z zespołów grobowych i osadowych, z charakterystyczną „wafelkową" ceramiką. Łowcy i rybacy z tych społeczności zamieszkiwali zapewne naziemne lekkie konstrukcje (czumy), wznoszone w pobliżu rzek, zwłaszcza w strefie brodów i wodopojów. Charakterystyczny jest tu też zwyczaj składania pochówków w pozycji wyprostowanej, na wznak, równolegle do biegu rzeki (z nogami skierowanymi zgodnie z jej prądem), jako swoistego symbolu odchodzenia zmarłych w dół rzeki, w „krainę wiecznych łowów". Środowisko to cechuje niezwykle wysoki poziom technologii krzemieniarskich, a także obecność gładzonych siekier i dłut z krzemienia i nefrytu. Niezależnie od tego stosunkowo częste są tu też ślady miejscowego brązownictwa. Najciekawszym bodaj tego typu zespołem jest znalezisko ze stanowiska Abyj-

Ryc. 349. Pochówki i rekonstrukcje strojów ludności kultury głazkowskiej (wg Arkheologii SSSR)

ach I nad rzeką Chelą (pd. Tajmyr), datowane na 3100±60 lat b.p. Są to ślady dwóch ognisk z resztkami stopionego brązu i żużlową ceramiką, którym towarzyszą znaleziska ceramiki „wafelkowej", łyżki lejnicze oraz gliniana forma do siekiery. Analiza wykazała, iż używano tu stopu zawierającego 92% miedzi i 7% cyny. Ślady brązownictwa stwierdzono też na stanowisku Staryj Siktjach nad dolną Leną. Można sądzić, że społeczności ymyjachtachskie przejęły znajomość technologii obróbki brązu od ludności kultury głazkowskiej, w okresie rozprzestrzeniania się wpływów karasukskich, choć pierwszy kontakt z wyrobami brązowymi mógł mieć miejsce już na etapie horyzontu sejmińsko-turbińskiego.

Tereny Czukotki, północno-wschodniego cypla Eurazji, penetrowały w tym czasie bliskie środowisku kultury ymyjachtachskiej społeczności kultury północnoczukockiej (tundra pobrzeży Oceanu Lodowatego) i ustbielskiej (dorzecze Anadyru). Z cmentarzyska Ust-Bielska, datowanego na 2900±95 i 2860±95 b.p., znane są również przedmioty z brązu. Ludność tego ostatniego ugrupowania trudniła się m.in. morskimi połowami morsów. Były to niewielkie (20-30 osób), mobilne grupy łowców przemieszczających się ciągle na ogromnym terytorium, czego śladem są tymczasowe osady-obozowiska i niewielkie cmentarzyska z pochówkami szkieletowymi i ciałopalnymi.

Na stepach i półpustynnych obszarach między Ałtajem a Wielkim Chinganem, u schyłku epoki brązu (XIII-XII w. p.n.e.), ukształtowały się ugrupowania spokrewnionych kulturowo społeczności pasterskich. Są one utożsamiane z szeroko rozumianym kręgiem karasukskim z pd. Syberii. Wytwory karasukskich ośrodków brązowniczych przenikały z tego centrum na całą wsch. Syberię, dostarczając wzorców dla lokalnej produkcji brązowniczej. Wtórny ośrodek stylu karasukskiego wytworzył się na Zabajkalu, skąd znana jest duża seria (głównie luźnych) znalezisk tego typu. Znajduje się je także we wczesnych zespołach kultury grobów płytowych, rozprzestrzenionych głównie w stepowych rejonach Zabajkala. Społeczności te odegrały zasadniczą rolę w rozwoju kulturowym miejscowych ugrupowań na Przedbajkalu, Zabajkalu i w Jakucji. Rozprzestrzeniające się na całym tym obszarze, za pośrednictwem pasterskich społeczności ze stepów, elementy karasukskie (jak np. słynny miecz brązowy z dna jeziora Sii'gumdza w Jakucji, o rękojeści z grzybiastą gałką, zdobioną „opiatanym" ornamentem), związane są z późnym stadium rozwoju karasukskiej wspólnoty kulturowej (X-VIII w. p.n.e.).

Na obszarach Przedbajkala, w środowisku kultury głazkowskiej, obserwuje się kontynuację rozwoju w postaci tzw. kultury sziwierskiej (cmentarzysko Szwera nad Angarą). Znana jest ona z zespołów grobowych z brukami z płyt kamiennych, przykrywających pochówki złożone na wznak w pozycji wyprostowanej, rzadziej skurczonej. Na niektórych szkieletach widoczne są ślady nadpalenia. W ubogim wyposażeniu zwracają uwagę krzemienne, trójkątne grociki strzał, zawieszki z kłów dzika i kółka nefrytowe. Ludność tej kultury reprezentowała typ mongoloidalny.

Ciekawym zjawiskiem są występujące głównie nad Angarą cmentarzyska z pochówkami, na których zmarłych chowano w pozycji siedzącej, z głowami skierowanymi w dół rzeki. Niekiedy w grobach widoczne są ślady rytualnie palonego ognia i posypywania ochrą. Wyposażenie pochówków zbliżone jest do inwentarzy głazkowskich (nefrytowe topory i siekiery, harpuny, grociki strzał). Obecność w grobach mężczyzn figurek antropo- i zoomorficznych pozwala przypuszczać, że pełnili oni funkcje kultowe (szamanów). Przedmioty metalowe wykonywane były z czystej miedzi, pochodzącej z rejonu Irkucka. Pojawienie się cmentarzysk z pochówkami w pozycji siedzącej jest efektem napływu na te tereny grup stepowych pasterzy z Zabajkala i Mongolii.

Rozdział XXII

ŻELAZNY ORĘŻ BARBARZYŃCÓW — WCZESNA EPOKA ŻELAZA POZA ZASIĘGIEM CYWILIZACJI KLASYCZNYCH

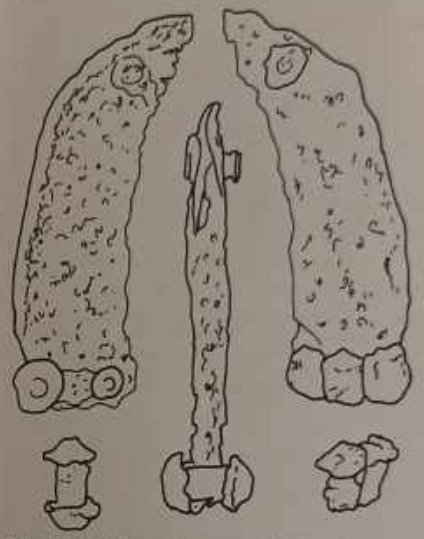
Jan Chochorowski

Początki obróbki żelaza na terenie Europy

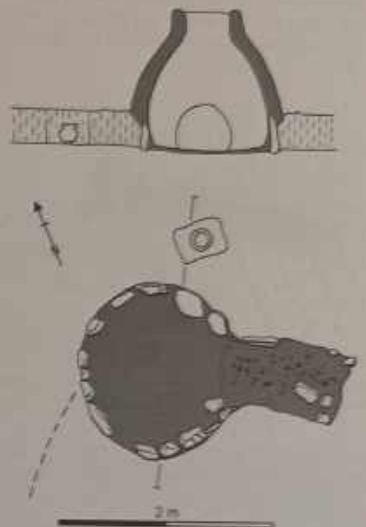
Przedmioty z żelaza (w tym meteorytowego) znane były już w V tysiącleciu B.C., zaś szersze opanowanie technologii obróbki tego metalu wiązane jest z czasami około połowy II tysiąclecia B.C. Proces ten miał się dokonać głównie na terenach Bliskiego Wschodu, zdominowanych przez państwo Hetytów, a także państwo Mitani, w strefie bogatej w eksploatowane od dawna złoża rud metali. Szczególną rolę w opanowaniu technologii uzyskiwania żelaza przypisuje się Hetytom, którzy mieli jakoby posiadać utrzymywaną w tajemnicy znajomość procesu jego produkcji. Mogą za tym przemawiać niektóre informacje źródłowe, jak np. list króla Hetytów, Hattusilusa III (1289-1265 p.n.e.), z roku ok. 1270 r. p.n.e. do króla asyryjskiego, napisany w odpowiedzi na jego prośbę o dostarczenie żelaza: „Co się tyczy czystego żelaza, o którym do mnie piszesz, to w moim skarbcu w Kiszuwatna nie ma czystego żelaza. Dla wyrabiania żelaza był teraz nie sprzyjający czas, ale napisałem, by zrobiono czyste żelazo. Do tej pory nie mają jeszcze gotowego, ale jak będzie gotowe, to Ci je wyślę. Teraz wysyłam Ci żelazną klingę sztyletu". Można sądzić, iż w tym czasie żelazo było jeszcze rzadko używanym, drogocennym metalem stosowanym do wyrobu przedmiotów o znaczeniu rytualnym lub paradnym, o czym świadczą znaleziska z grobowca faraona Tutanchamona (1333-1323 p.n.e.), m.in. sztylet i inkrustowane żelazem ozdoby.

Upowszechnienie się żelaza jest zjawiskiem związanym w dużej mierze z wydarzeniami rozgrywającymi się w trakcie i po najazdach tzw. ludów morskich, które przyczyniły się m.in. do zniszczenia państwa Hetytów (ok. 1195? r. p.n.e.) oraz objęły niemal cały basen M. Śródziemnego. Jest to w dużej mierze spowodowane upadkiem (m.in. z przyczyn politycznych) wielu ośrodków produkcji brązowniczej i zakłóceniami (w warunkach niepokojów militarnych) dystrybucji surowca i wyrobów brązowych. W efekcie, w wielu środowiskach, nastąpiło poszukiwanie nowych surowców i nobilitacja żelaza jako powszechnie dostępnego zamiennika. Walory technologiczne, a przede wszystkim łatwość pozyskiwania rud żelaza, przyczyniły się jednak do szybkiego wypierania brązu przez żelazo. Klasycznym przykładem tego procesu jest upowszechnienie się wyrobów żelaznych i technologii obróbki żelaza na terenie Grecji. Nastąpiło to w ciągu okresu submykeńskiego (1165-

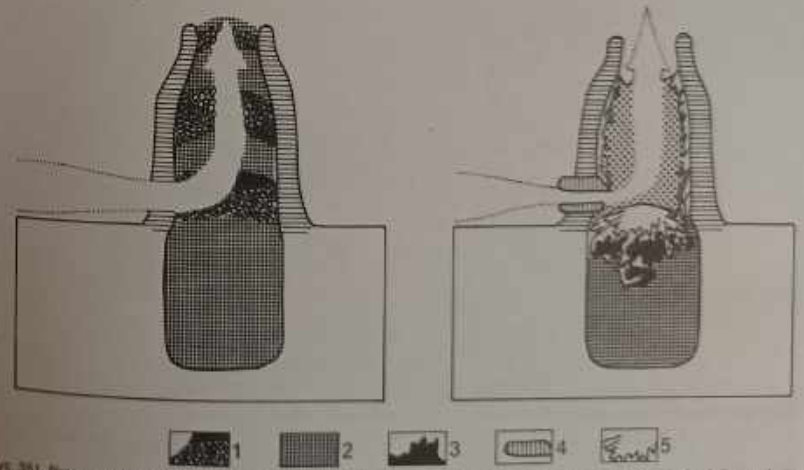
-1050/1000 p.n.e.) i w początkach tzw. wieków ciemnych, głównie w okresie protogeometrycznym (1050/1000-900 p.n.e.), a więc w warunkach powszechnego kryzysu cywilizacyjnego. Z krajów Lewantu, przez Cypr, zwłaszcza w ciągu XI w. p.n.e., znajomość żelaza upowszechnia

Ryc. 350. Nóż żelazny znaleziony w studni łączonej z kulturą otomańską, datowany na XVI-XV w. p.n.e., Gánovce na terenie Spszu (wg M. Novotnej)

Ryc. 352. Halsztacki piec do wytopu żelaza z Hillesheim, powiat Daun, Niemcy, z początku HaD (wg H. Drescherra)

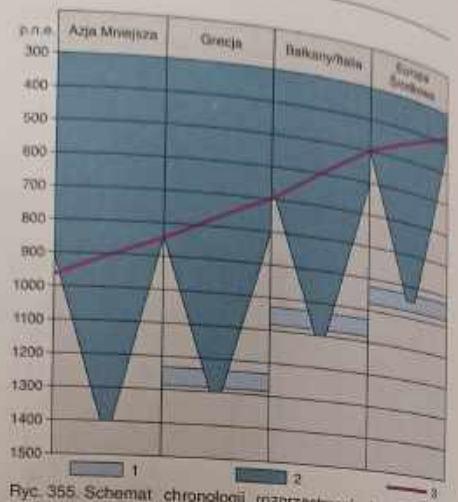

Ryc. 351. Proces wytopu żelaza w łazie początkowej i końcowej: 1 — ruda; 2 — węgiel drzewny; 3 — łupka żelaza; 4 — wlot dmuchawy (miechów); 5 — szlaka. Wg R. Pleinera

się na terenie Grecji i stopniowo w całym basenie M. Śródziemnego, sięgając w XI/X w. p.n.e. Italii, a w IX (?) Półwyspu Iberyjskiego. Znajomość technologii uzyskiwania żelaza potwierdzają ślady jego obróbki w stanowiskach odkrytych na terenie Grecji (np. warsztat w Xeropolis na Eubei z ok. 900 r. p.n.e.).

Ryc. 353. Rekonstrukcja półziemianki z paleniskiem do wytopu żelaza, Mšecké Zehrovice, Czechy (wg R. Pleinera)

Ryc. 355. Schemat chronologii rozprzestrzeniania się żelaza w Europie: 1— pojedyncze lub importowane znaleziska; 2 — miejscowa wytwórczość żelaza; 3 — masowe upowszechnienie obróbki żelaza. Wg E. Schlettego

Ryc. 354. Rozprzestrzenianie się żelaza na terenie Europy (wg R. Pleinera i Z. Bukowskiego)

Na terenach wsch. Europy decydujące znaczenie dla przejęcia nowej technologii miały kontakty z Zakaukaziem. W strefie kaukasko-pontyjskiej przedmioty żelazne pojawiają się w XI-X w. B.C., ale wyraźny skok jakościowy następuje dopiero w ciągu VIII w., za sprawą niezwykle prężnych ośrodków z terenów północnokaukaskich. Kształtuje się tu swoisty, tzw. nowoczerkaski styl w wytwórczości żelaznej, charakteryzujący się głównie bogatym asortymentem brązowych części rzędu końskiego i żelaznej broni. Odbiorcami tych wyrobów byli przede wszystkim koczownicy ze strefy stepowej, w rękach których żelazne uzbrojenie stało się groźnym i skutecznym narzędziem podbojów.

Dla Europy Środkowej podstawową rolę w upowszechnieniu się technik obróbki metalu odegrały impulsy bałkańskie przenikające zarówno przez wsch., centralne, jak i pn.-zach. Bałkany. Niezależnie od pojawiania się żelaznych wyrobów w okresie wcześniejszym (jak np. słynny nóż-sztylet znaleziony w studni kultury otomańskiej w Gánovcach na Spiszu) częściej zaczyna się je spotykać w zespołach z X-IX w.

1. Grecy i ich kolonie; 2. Posiadłości Kartaginy; 3. Kultura Pantalejos; 4. Kultury wczesnej epoki żelaza pd. Italii (m.in. Novilara, apulijska); 5. Kultura Villanova; 6. Terytorium macierzyste Etrurii; 7. Kultura Golasecca; 8. Kultura Melaun; 9. Kultura Este; 10. Kultury kręgu iliryjskiego (głównie Glasinac); 11. Kultury z ceramiką stempelkową pd. Tracji; 12. Kultura pd.-wsch.- i wschodniohalsztacka; 13. Kultura zachodniohalsztacka; 14. Kultura halsztacka Płw. Iberyjskiego; 15. Kultura iberyjska; 16. Kultury Castro, Duero i Tagu; 17. Kultura halsztacka strefy atlantyckiej; 18. Kultura halsztacka Wysp Brytyjskich; 19. Kultury wczesnożelazne nie objęte halsztatyzacją; 20. Kultura nordyjskojastorfska; 21. Kultura unietycka; 22. Kultura urn domkowych; 23. Kultura Hallstatt; 24. Kultura bylańska; 25. Kultura horakowska; 26. Kultura łużycka (późna faza); 27. Kultura pomorska (wraz z kulturą grobów podkloszowych); 28. Kultura Basarabi; 29. Grupa siedmiogrodzka; 30. Kultura Vekerzug; 31. Grupa kuzańcowicka; 32. Ugrupowania protogetyjskie z grobami typu Sboryanu-Cotman; 33. Kultura scytyjska — wariant stepowy; 34. Kultura scytyjska — wariant leśno-stepowy; 35. Kultura scytyjska — wariant kaukaski; 36. Kultura sauromacka; 37. Kultura ananińska; 38. Kultura gorodecka; 39. Kultura diakowska; 40. Kultura juchnowska; 41. Kultura milogradzka; 42. Kultura wysocka; 43. Kultura dnepro-dźwińska; 44. Kultura ceramiki sznurowej; 45. Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich; 46. Kultura nuragów

— — — granica stepu

Ryc. 356. Najważniejsze kultury archeologiczne wczesnej epoki żelaza w Europie (900-400 B.C.)

p.n.e. Na niektórych terenach, np. w Banacie czy w Siedmiogrodzie, początki działalności miejscowych ośrodków obróbki żelaza zdają się sięgać nawet końca II tysiąclecia p.n.e. Właściwy przełom technologiczny w Europie Środkowej wyznacza jednak w VIII w. p.n.e. rozwój niezwykle aktywnych ośrodków obróbki żelaza na terenach wschodnioalpejskich i zachodnioalpejskich (w górnym dorzeczu Dunaju i Renu). Zjawiska te, związane z genezą tzw. halsztackiego kręgu kulturowego i „halsztatyzacją" znacznych obszarów Europy, oznaczają dopiero wejście tych obszarów w nową epokę, zdominowaną przez technologię żelaza. Na VIII w. p.n.e. można też datować początki rozwoju ośrodka techniki obróbki żelaza w północno-wschodniej części Niziny Węgierskiej. Geneza tego centrum jest z kolei w dużym stopniu powiązana z oddziaływaniami ludów stepowych.

Oddziaływania halsztackiego kręgu kulturowego przyczyniły się do upowszechnienia znajomości żelaza (najpierw wyrobów importowanych, a następnie samej techniki) na terenach Europy Zach. i Niżu Europejskiego. Te ostatnie obszary zaznajomiły się jednak z techniką obróbki żelaza nieco później, w ciągu VI-V w. p.n.e. Dotyczy to również Skandynawii, gdzie opóźnienie było jeszcze znaczniejsze. Podobnie te procesy przebiegały w zasięgu strefy leśnej pn.-wsch. Europy. Początki epoki żelaza związane są tu z intensywnymi oddziaływaniami kulturowymi ze zdominowanej przez koczowników strefy stepowej. W zależności od siły kontaktów interregionalnych zjawisko to można odnieść do VIII (środkowe Podnieprze, tereny wołgo-kamskie) czy VI w. p.n.e. (m.in. Wołyń, Polesie). Dla wielu obszarów pn.-wsch. Europy technika obróbki żelaza jako czynnik cywilizacyjny długo jeszcze pozostanie zjawiskiem marginalnym.

Pojawienie się techniki obróbki żelaza wywarło istotny wpływ na przeobrażenia i rozwój zestawu przedmiotów, jakimi posługiwały się ówczesne społeczności. Najwyraźniejsze bodaj zmiany obserwuje się jednak w zakresie produkcji broni. W początkach epoki żelaza w wielu środowiskach europejskich, rozwijających się poza obrębem cywilizacji klasycznych, kształtują się specyficzne dla nich zestawy uzbrojenia. Niewątpliwie stoją za tym również odmienne techniki wojowania i rozwój taktyki wojennej. Dla wielu terytoriów dzieje zamieszkujących je w tym czasie społeczności można śledzić w dużej mierze przez pryzmat historii uzbrojenia i sposobów prowadzenia wojen. Być może ciążące nad tą epoką niepokoje polityczne i militarne spowodowały, że w tradycji antycznej wiek żelaza stał się synonimem klęsk i upadku cywilizacyjnego.

Niespokojny świat nomadów — koczownicy Wielkiego Stepu w I tysiącleciu B.C.

Kryzys ekologiczny z końca II i początku I tysiąclecia B.C. zmienił po raz kolejny oblicze kulturowe Wielkiego Stepu i wyznaczył plemionom stepowym szczególne miejsce w historii. O takim biegu wypadków zadecydowały wielowiekowe doświadczenia kulturowe tych ludów, tworzące — zmodyfikowany przez nowe czynniki adaptacyjne — bagaż tradycji, ujawnionej tym razem zarówno w zespołach znalezisk archeologicznych, jak i w źródłach historycznych. Wraz z początkiem okresu (wczesno-) historycznego ludy Wielkiego Stepu przestają być bowiem anonimowe, ukazując się na arenie dziejowej jako zorganizowana siła, odgrywająca istotną rolę polityczną — zwłaszcza militarną.

Na ukształtowany wówczas ostatecznie stereotyp cywilizacyjny nomadów złożyło się przy tym wiele czynników kulturowych i przyrodniczych. Charakter zmian klimatycznych spowodował, że negatywne skutki kryzysu ekologicznego najsilniej odczuwały społeczności egzystujące w centralnej, słabiej uwodnionej części stepów. Pozbawione większych kompleksów leśnych zdolnych do naturalnego kumulowania wilgoci w warunkach klimatu suchego i chłodnego stepy w pierwszym rzędzie ulegały wysychaniu. Spadek produktywności zbiorowisk roślinności trawiastej zagroził egzystencji społeczności koczowniczych będących na wczesnym etapie rozwoju. W efekcie nawet znaczna część ludności koczowniczej musiała opuścić step i przenieść się na obszary lepiej uwodnione, położone na obrzeżu strefy stepowej. Umożliwiało to koczownikom z jednej strony kultywowanie (na terenach o bogatszych pastwiskach) wytworzonego modelu gospodarki pasterskiej, z drugiej zaś — zbliżało ich do społeczności osiadłych, rolniczych, egzystujących w sąsiedztwie stepów. Poza względami ekologicznymi istotną przyczyną przemieszczeń ludności stepowej były też uwarunkowania ekonomiczne czy wręcz biologiczne. Upadek stepowego rolnictwa i daleko idąca specjalizacja w sferze produkcji zwierzęcej powodowały bowiem zaburzenia niezbędnej równowagi w strukturze pożywienia i wyzwalały zapotrzebowanie na produkty pochodzenia roślinnego (zwłaszcza zbożowe). Ich potencjalnym źródłem mogły być właśnie społeczności rolnicze, egzystujące w „ekologicznych niszach" otoczenia stepów. W przypadku zachodniej części pasa stepów są to przede wszystkim leśno-stepowe tereny środkowego Naddnieprza, o silnie rozwiniętej sieci rzecznej i korzystnym oddziaływaniu rozległych kompleksów leśnych zatrzymujących wilgoć i łagodzących skutki suchego klimatu. Podobne walory miały obszary strefy wołgo-kamskiej. Równie sprzyjające warunki zapewniały tereny Przedkaukazia, dostatecznie nawodnione dzięki górskim rzekom, mającym stałe źródła zasilania w postaci częstych opadów w wysokich górach czy topniejących śniegów i lodowców. Wielkie znaczenie w tym zakresie odgrywały też tereny leżące w środkowym dorzeczu Dunaju, o silnie rozwiniętej sieci rzecznej i urozmaiconym krajobrazie, ze zwartym kompleksem roślinności stepowej na Wielkiej Nizinie Węgierskiej (węgierska puszta).

Nieco inna sytuacja wytworzyła się natomiast we wschodniej części zwartego pasa stepów sięgającego Azji Centralnej. W ich otoczeniu brak bowiem terenów, które by mogły pełnić rolę „nisz ekologicznych" dla koczowników. Stąd też charakterystycznym składnikiem tego typu procesów migracyjnych są „długodystansowe" ruchy ludności, wędrującej wzdłuż pasa stepów w kierunku zachodnim. Stanowiły one w efekcie istotny stymulator przemieszczeń ludnościowych na terenach położonych bardziej ku zachodowi.

Przemieszczenia ludności ze strefy stepowej miały w tym okresie zapewne charakter stopniowy (lub „reakcji łańcuchowej") i przybierały postać ustawicznego koczowania, w dużej mierze taborowego, z nie zamkniętym cyklem koczowisk. Ta odmiana nomadyzmu jest raczej wyjątkiem niż regułą w trybie życia koczowników, wywołanym przez nadzwyczajne warunki, np. wysychanie stepów czy — będące często ich skutkiem — wydarzenia wojenne.

Szczególne warunki egzystencji stymulowały też pojawianie się i utrwalanie specyficznych, właściwych światu koczowniczemu zachowań kulturowych. Należy do nich m.in. ogromna, ekonomiczna i kulturowa rola koni w życiu tych społeczności. Symbolizuje ją np. skład inwentarzy grobowych w ugrupowaniach koczowniczych wczesnej epoki żelaza, w których części rzędu końskiego wybijają się (obok broni) na pierwsze miejsce. Upowszechnia się też zwyczaj składania w grobach pochówków końskich, w przypadku grobowców władców przybierający wręcz monstrualne rozmiary (np. protoscytyjski kurhan Arżan w Azji Centralnej — ponad 160 koni, wczesnoscytyjski kurhan Ulski Auł na Przedkaukaziu — ok. 400 koni). Szczególną formę przybrał ten element rytuału u Scytów, gdzie wg opisu Herodota w „Dziejach", wokół kurhanów królewskich ustawiano wypchane kukły koni. Czym był koń w życiu koczowników okresu historycznego trafnie ukazuje wzmianka Ammianusa Marcellinusa odnosząca się do Hunów: „Są jakby przyrośnięci do swoich z wyglądu niepokaźnych koników i niejednokrotnie, siedząc na nich po damsku, spełniają wszystkie swe codzienne czynności; na grzbiecie końskim każdy z tego plemienia nocuje i przebywa przez całe dnie; kupuje i sprzedaje, je i pije, a pochyliwszy się na wąskiej szyi swego wierzchowca, pogrąża się w głęboki sen [...]. Gdy zaistnieje konieczność rozstrzygnięcia poważnej sprawy, naradzają się wszyscy razem, zgodnie ze zwyczajem nie schodząc z koni"[1].

Warunki dużej mobilności, obfitujące niewątpliwie w napięcia międzygrupowe, sprzyjały kształtowaniu się warstwy wojowników, których społeczna rola wzrosła, wznosząc się u wczesnohistorycznych koczowników na nieosiągalny dotąd pułap. Poczynając od X-VIII w. B.C., w środowisku stepowym kult zmarłych wyraża m.in. znacznie silniej tendencję do nadawania archetypom (konnego) wojownika cech heroicznych. W sferze symbolicznych zachowań kulturowych ujawnia się to zwyczajem wyposażania zmarłych w bogate zestawy broni, wśród której wyróżniają się łuk i strzały, oszczepy (włócznie), sztylety i czekany. Początkowo brak w nich uzbrojenia ochronnego (np. hełm, tarcza), które pojawia się dopiero z czasem, pod wpływem zetknięcia z formacjami „ciężkozbrojnych" wojowników charakterystycznych dla kręgu cywilizacji klasycznych.

[1] K. Dąbrowski, Hunowie europejscy [w:] K. Dąbrowski, T. Nagrodzka-Majchrzyk, E. Tryjarski, Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 41.

W strefie stepowej ukształtowały się też w tym czasie i upowszechniły takie techniki walki (określające też taktykę i strategię wojenną), w których decydującą rolę odgrywał konny wojownik, zwłaszcza władający łukiem. Używano wówczas łuku refleksyjnego (kompozytowego), wytwarzanego z elementów (warstw) drewnianych oraz rogu i ścięgien. Niewielki, z łatwością dający się używać w czasie jazdy konnej miał ogromny zasięg rażenia i dużą siłę przebicia. Jego stosowanie wraz ze specyficznym sposobem wojowania lekkiej jazdy, potrafiącej nękać i niszczyć siły przeciwnika przy minimalnych stratach własnych, zadecydowało niejednokrotnie w dziejach o przewadze koczowników na wielu polach bitew, zwłaszcza w starciu z mniej ruchliwym i zaskoczonym odmienną taktyką przeciwnikiem.

Heroizacja archetypu wojownika-wodza w sferze zachowań religijnych w środowisku wczesnohistorycznych koczowników uwidacznia się też w kamiennych rzeźbach przedstawiających postać mężczyzny w bojowym rynsztunku. Ustawiane na szczytach kurhanów symbolizowały osobę zmarłego, nadając mu z jednej strony indywidualne, z drugiej uniwersalne (mityczne) cechy. Zwyczaj ten, znany w stepie od IV-III tysiąclecia B.C., upowszechnił się zwłaszcza w początkach I tysiąclecia, w środowisku kimmeryjskim i scytyjskim jako atrybut bogatych grobowców arystokracji plemiennej. W warstwie symbolicznej wyrażał on ponadto szczególną pozycję społeczną wodzów (królów), których prestiż wzrastał zwłaszcza w warunkach konfliktów (wojen) wywoływanych przemieszczeniami, najazdami itp. Wszystko to stymulowało rozwój takich form organizacji społeczno-politycznej, które mogły zapewnić egzystującym w ciągłym ruchu społecznościom daleko idącą spójność. Należała do nich np. silna władza jednostek (naczelników, wodzów-królów), gwarantująca szybkość podejmowania decyzji i skuteczność działania w warunkach kryzysowych, ale też nakładająca „jednoosobową" odpowiedzialność za losy poddanych. W warunkach ciągłych zagrożeń i napięć taka struktura władzy zapewniała nie tylko większą zdolność przetrwania, ale i siłę polityczną oraz sprawność militarną, groźną z czasem nawet dla rozwiniętych organizmów państwowych, wytworzonych przez wysoko stojące cywilizacyjnie społeczeństwa w otoczeniu strefy stepowej (np. Chin, Bliskiego Wschodu czy Europy Pd. i Środkowej). Umieszczanie na szczycie niektórych kurhanów kamiennej steli podkreśla dodatkowo sakralność miejsca pochówku, wyrażoną już silnie w architektonicznej formie grobowca. Stawał się on najważniejszym elementem, jedynym stałym punktem odniesienia tożsamości kulturowej i etnicznej koczowników. Społeczna i religijna funkcja kurhanów, zwłaszcza przysługujących przedstawicielom arystokracji ogromnych „piramid stepu" nieraz o ponad 20-metrowej wysokości i 100-metrowej średnicy, jako charakterystycznego atrybutu kultury ludów stepowych, w sposób najbardziej wyrazisty została zamanifestowana w środowisku scytyjskim. Znakomitą ilustracją tego aspektu religijności i atrybutu tożsamości stepowców, odnoszącą się do środowiska wczesnohistorycznych koczowników, jest kolejny, słynny epizod z wojny persko-scytyjskiej w 514 r. p.n.e. Otóż kiedy perski władca Dariusz, zniecierpliwiony wycofywaniem się Scytów w głąb ich terytoriów i przynoszącymi straty walkami podjazdowymi, wysłał posła do króla Scytów Idantyrsosa z propozycją stoczenia walnej bitwy lub — skoro uważa się za słabszego — poddania, otrzymał taką oto odpowiedź przytoczoną przez Herodota w IV księdze „Dziejów": „Ze mną tak się ma sprawa, Persie! Ja ani przedtem nigdy nie uciekałem z obawy przed jakimkolwiek człowiekiem, ani teraz przed tobą nie uciekam; nie czynię też obecnie nic innego, jak tylko to, co zwykłem czynić podczas pokoju. Że zaś nie od razu z tobą się biję, także to ci wyjaśnię. My Scytowie nie mamy ani miast, ani uprawnej ziemi, żeby zbyt spieszno nam było wdawać się z wami w walkę, w obawie, że miasta nam zajmiecie, a pola spustoszycie. Gdyby jednak koniecznie jak najprędzej miało dojść do walki, to posiadamy przecież groby naszych ojców: nuże więc, odszukajcie je i spróbujcie zburzyć; wtedy poznacie, czy będziemy z wami o groby walczyć, czy nie. Ale wprzód, gdy nie mamy słusznej po temu przyczyny, nie będziemy się z tobą bić" (IV:127)[1].

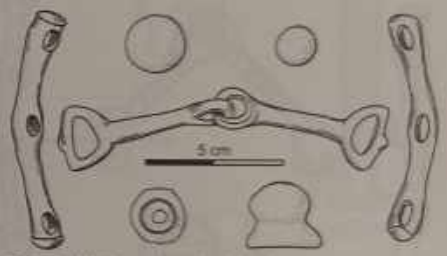
Ukształtowanie się specyficznej dla koczowników taktyki wojennej i zestawu uzbrojenia było efektem długotrwałego procesu, którego począ-

[1] Wszystkie cytaty pochodzą z: Herodot, Dzieje, tłum. z j. greckiego i oprac. S. Hammer, Warszawa 1954, Czytelnik.

ki tkwią jeszcze w tradycjach subkultury łowieckiej plemion mezolitycznych, zajmujących tereny stepowe i ich obrzeża. To właśnie w tych środowiskach były kultywowane techniki rażenia na odległość i rozwijane stosowne typy broni, tj. łuk i oszczep. Z czasem, zwłaszcza w okresie eneolitu, zestaw ten w strefie stepowej został uzupełniony o sztylety (najczęściej metalowe) i topory bojowe (najczęściej kamienne). Stopniowo, w epoce brązu i w początkach epoki żelaza, zestaw ten, w połączeniu z rozwiniętą techniką jazdy konnej, przekształcił się w standard uzbrojenia i techniki walki wykorzystującej szybkość oraz możliwość rażenia na daleki (łuk i strzały) i średni dystans (np. oszczep, różne typy dzirytów) oraz bezpośredniego starcia (oszczep — włócznia, sztylet, topór bojowy — czekan). Żywotność w środowiskach koczowniczych starych (w tym mezolitycznych) tradycji kulturowych ilustruje też np. znany z wojny persko-scytyjskiej w 514 r. p.n.e. epizod pogoni za zającem, która pod koniec kampanii wojennej miała odciągnąć Scytów od walnej bitwy z Persami. Jak pisze Herodot w „Dziejach" (IV:134): „...ustawili się...Scytowie naprzeciw Persów w szyku bojowym z piechotą i jazdą, jakby do walki. Gdy tak stali, oto nagle zając środkiem obu wojsk przebiegł: każdy ze Scytów, co zająca zobaczył, zaczął go ścigać. Kiedy więc pomieszały się szeregi scytyjskie i powstał krzyk, zapytał się Dariusz o przyczynę tumultu wśród nieprzyjaciół, a skoro się dowiedział, że oni ścigają zająca, tak odezwał się do tych, z którymi w ogóle zwykł był rozmawiać: — Ci ludzie bardzo nas sobie lekceważą, i... trzeba nam dobrej rady, jak mamy nasz odwrót bezpiecznie wykonać". Ta na wpół legendarna opowieść znakomicie oddaje jednak rangę subkultury łowieckiej w zachowaniach prestiżowych wojowników scytyjskich. U średniowiecznych koczowników (np. Mongołów) zarządzane przez władców wielkie łowy traktowane były m.in. jako rodzaj manewrów przed kampaniami wojennymi.

Narastanie konfliktów i zwiększona częstotliwość zachowań agresywnych w środowisku koczowniczym wykształciły w efekcie koczowniczy model zachowań kulturowych, zdominowanych przez ofenswną strategię przetrwania. Jest to poniekąd naturalna konsekwencja mobilności właściwej społecznościom nomadów o gospodarce pasterskiej. Ekspansywność, wojna, podejmowanie grabieżczych wypraw stały się celem samym w sobie — sposobem na życie. W efekcie, w ideologii społeczności koczowniczych, zachowania te urosły do rangi normy regulującej w dużym stopniu funkcjonowanie całego systemu społeczno-kulturowego. Stymulowana przez arystokrację wojskową (wodzów, „królów") skłonność do podejmowania coraz to nowych przedsięwzięć wojennych dla pozyskania nowych terenów (pastwisk), zdobycia łupów itp. czyniła z nomadów siłę groźną, nieobliczalną, nastawioną na grabież i siejącą przerażenie. Efektywność (i efektowność) w sferze dokonań militarnych stała się też ważnym czynnikiem i instrumentem budowania prestiżu społecznego.

W późnej fazie dominacji suchego klimatu procesy wyludniania się stepów, zwłaszcza ich centralnej części, uległy intensyfikacji i przybrały gwałtowny przebieg oraz drastyczne formy. Ilustruje to spadek liczebności i struktura późnobrązowych oraz wczesnożelaznych zespołów archeologicznych (późnorębowych, biełozierskich i czernogorowskich) z obszarów między Uralem a dolnym Dunajem. W głębi obszarów stepowych nie są znane w zasadzie większe osa-

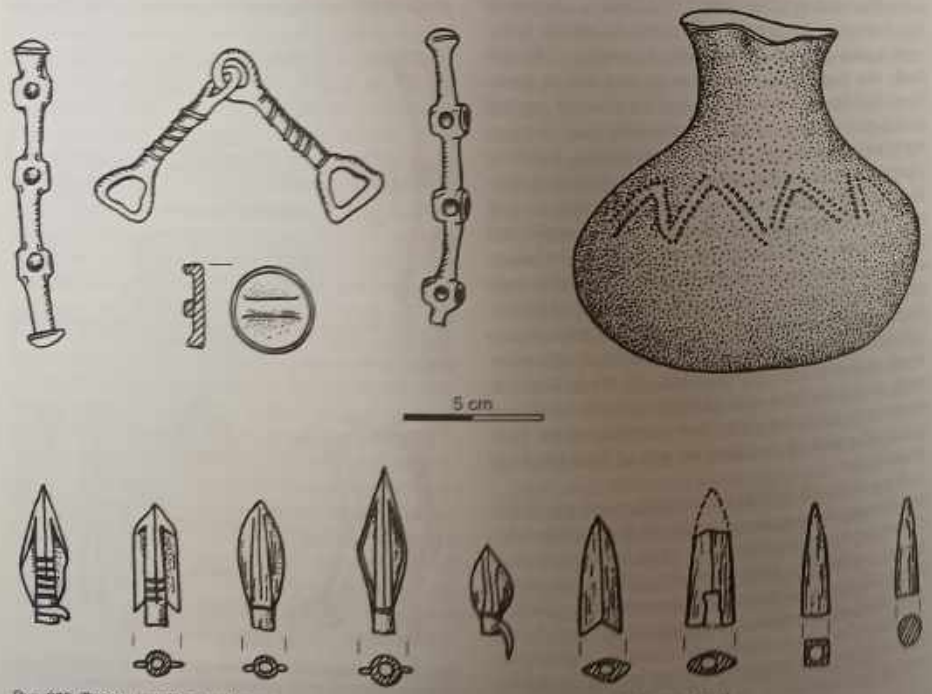

Ryc. 357. Metalowe elementy uzdzienicy grupy czernogorowskiej: kurhan Czernogorowski, pochówek 3 (wg A.I. Terenożkina)

Ryc. 358. Charakterystyczny inwentarz grobowy (elementy uzdzienicy oraz nóż) grupy czernogorowskiej, Kamyshevakha (wg A.I. Terenożkina)

dy i długotrwale użytkowane cmentarzyska. Jedynym śladem pobytu grup ludzkich są tu zespoły grobowe występujące pojedynczo lub w niewielkich grupach. Klasycznym przykładem jest struktura znalezisk tzw. grupy czernogorowskiej (X-IX w. B.C.), pochodzącej z przełomu epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w europejskiej części stepów. Jest to ugrupowanie powstałe na bazie miejscowego elementu etnicznego przy udziale silnych impulsów i infiltracji ludnościowej z Azji Centralnej. Napływające ze wschodu grupy ludności pochodziły ze środowiska późnej kultury karasukskiej i ugrupowań o specyficznym modelu kulturowym, reprezentowanym m.in. przez słynny kurhan Arżan na terenie Tuwy (tzw. kultura ałdy-bielska), kształtujących się od X-IX w. B.C. w dorzeczu górnego Jeniseju, w strefie przedgórzy Sajanów i Ałtaju oraz na stepach wsch. Kazachstanu. Charakter zjawisk kulturowych ukształtowanych w tym środowisku, m.in. zestaw uzbrojenia zaczepnego, asortyment części rzędu końskiego i zestaw motywów zdobniczych o tematyce i symbolice animistycznej, skłania do lokowania tu kolebki scytyjskiego modelu cywilizacyjnego. Znaczny potencjał ludnościowy centralnoazjatyckich ugrupowań kocznowniczych spowodował, że w warunkach pogłębiającego się kryzysu ekologicznego następowały przemieszczenia tych protoscytyjskich społeczności pasterskich wzdłuż pasa stepów – ku zachodowi. Wywołało to fale migracji, które ogarniają stopniowo całą strefę stepową i jej obrzeża, sięgając na zachodzie aż po Kotlinę Karpacką. Militarny charakter infiltracji „protoscytyjskich" ludów stepowych na tym obszarze znajduje odbicie w głębokim kryzysie osadniczym i cywilizacyjnym, jakiemu podlegają tu późnobrązowe ugrupowania kulturowe (np. kultura gawska), zwłaszcza z terenów Wielkiej Niziny Węgierskiej. Migracje przyczyniły się równocześnie do dalszego wzrostu mobilności i agresji w społecznościach koczowników i w ich otoczeniu oraz unifikacji kultury ludów stepowych, a także upowszechnienia również poza

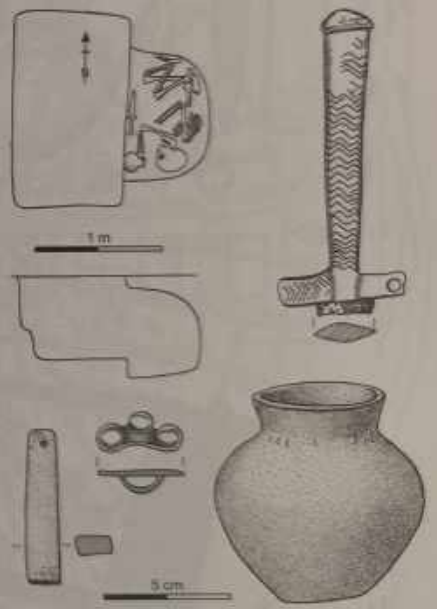

Ryc. 359. Typowy inwentarz grobowy grupy czernogorowskiej, Malaja Tsimbalka (wg A.I. Terenozhkina)

obszarami stepowymi różnych kategorii niezbyt zresztą bogatego (co jest typowe dla społeczności mobilnych) zestawu charakterystycznych przedmiotów. Typowym tego przykładem jest przejęcie przez środowiska przedkaukaskie brązowych sztyletów, które były następnie jakby kopiowane w miejscowych ośrodkach obróbki metalu, łącznie z wytworzeniem form synkretycznych, łączących wzorce stepowe i kaukaskie. Produkowane najpierw z brązu, później techniką łączenia żelaznej klingi z brązową rękojeścią (bimetaliczne), aż po formy żelazne uzyskały dużą popularność, w tym również w świecie stepowych nomadów. Dotyczy to również koczowniczej uździenicy, w przypadku której kaukaska linia rozwoju (tzw. nowoczerkaska) zdominowała zasób form używanych tak w stepie, jak i poza nim. Tego typu mechanizmy wpłynęły w sposób istotny na charakter kultury ludów stepowych w okresie przejścia od epoki brązu do epoki żelaza (X--VIII w. B.C.), zwanym przedscytyjskim lub kimmeryjskim.

Nie ulega wątpliwości, że historyczni Kimmerowie wywodzą się ze środowiska agresywnych koczowników strefy nadczarnomorskiej czy szerzej kaukasko-pontyjskiej. Wprowadzeni na karty dziejów wzmianką w Odysei (XI: 10-19), oddającą stan wiedzy geograficznej Greków o tych terytoriach w VIII w. p.n.e., jako lud zamieszkujący na północ od M. Czarnego, są najstarszym ugrupowaniem wczesnohistorycznych koczowników. Ich ujawnienie się na arenie dziejowej miało niezwykle symptomatyczny charakter. Pod koniec VIII w. p.n.e. pojawili się oni bowiem na Zakaukaziu w krainie Gamir (gdzieś nad górną Kurą lub w Kapadocji), tj. w sąsiedztwie państwa Urartu. Tu, jako lud Gimirrai, zostali odnotowani w doniesieniach asyryjskich wywiadowców i królewicza Senacheriba do Sargona II (722-705), który właśnie czynił przygotowania do wojny z Rusą I, władcą potężnego Urartu. Około 715 r. p.n.e., zapewne w celu zabezpieczenia północno-zachodniej flanki swojego państwa na wypadek wojny z Asyrią, Rusa I podjął próbę zniszczenia Kimmerów na ich terytorium. Kimmerowie-Gimirrai musieli stanowić poważne zagrożenie, skoro w tej wyprawie została użyta cała potęga militarna Urartu. Zakończyła się ona jednak całkowitą klęską Urartyjczyków i zniszczeniem ich wojsk. W jednym z raportów Senacheriba, opartym na meldunkach wasali Sargona II, czytamy: „Gdy król urartyjski ruszył na kraj Gamir, to jego wojska zostały całkowicie wybite"[1]. Rusa I uszedł zapewne z placu boju, ale w bitwie poległo trzech jego wodzów, a jeden dostał się do niewoli. Klęska Rusy I była najprawdopodobniej wynikiem zaskoczenia Urartyjczyków taktyką ruchliwych nomadów, stosujących szybkie ataki konnych hufców. Pozorując szarżę, ostrzeliwali oni z dużej odległości przeciwnika, unikając równocześnie bezpośredniego starcia z wozami bojowymi czy ciężką konnicą.

Swoisty debiut militarny Kimmerów wstrząsnął niemal podstawami porządku politycznego ówczesnego cywilizowanego świata. Urartu w tym czasie pretendowało bowiem do roli głównego konkurenta Asyrii w walce o hegemonię na

Ryc. 360. Grób rabowy grupy czernogorowskiej oraz jego inwentarz, Suvorovo, kurhan 5, podkwiek 2 (wg A.I. Terenozhkina)

[1] I.M. Djakonov, Assiro-vavilonskie istochniki po istorii Urartu, Vestnik drevnej istorii, 2 (36), 1951, s. 340, pkt. 10 (tłum. autora).

terenie Bliskiego Wschodu. Kimmerowie pojawili się tu już jako ukształtowane politycznie, a zwłaszcza militarnie ugrupowanie etniczne. Ich konsolidacja musiała więc nastąpić wcześniej i zapewne na innym terytorium.

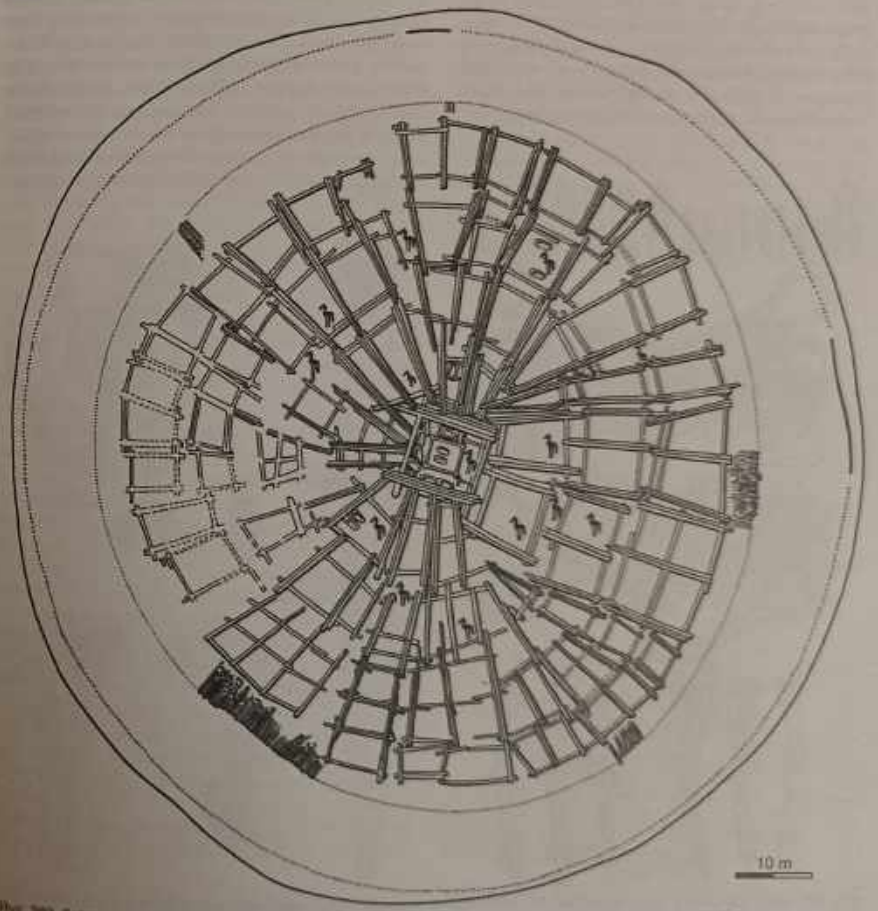
Według hipotezy sformułowanej jeszcze przez greckiego historyka Herodota (485-ok. 425) na kartach „Dziejów", przyczyną przemieszczenia się Kimmerów miał być konflikt scytyjsko-kimmeryjski. Jak pisze on w jednym z rozdziałów czwartej księgi (IV:11): „Scytowie, mieszkając jako koczownicy w Azji, uciskani byli wojną przez Massagetów; przeszli zatem rzekę Araksen (Wołgę — przypis J.Ch.) i wywędrowali do ziemi kimmeryjskiej (bo ta, którą teraz [tj. w połowie V w. p.n.e. — przypis J.Ch.] zamieszkują, miała pierwotnie należeć do Kimmerów)". W innym miejscu historyk określa też kierunek ucieczki Kimmerów (IV:12): „Teraz jeszcze są w kraju Scytów Kimmeryjskie Wały, jest Cieśnina Kimmeryjska, jest również okolica pod nazwą Kimmeria, jest Bosfor zwany Kimmeryjskim. Wiadomo zaś, że Kimmerowie przed Scytami uciekli do Azji (Mniejszej — przypis J.Ch.) i osiedlili się na półwyspie, na którym teraz leży helleńskie miasto Synope. Jest też pewne, że Scytowie ich ścigali i wpadli do ziemi medyjskiej, pobłądziwszy w drodze. Kimmerowie bowiem ciągle uciekali wzdłuż wybrzeża morskiego; a Scytowie ścigali ich, mając Kaukaz po prawej ręce, aż, skierowawszy swój marsz w środek lądu, wpadli do ziemi medyjskiej".

Na charakter relacjonowanych wydarzeń rzuca nieco światła inna wzmianka Herodota (IV:13): „Wszystkie te ludy, z wyjątkiem Hiperborejczyków, zawsze miały zaczepiać swych sąsiadów, przy czym rozpoczynali Arimaspowie; i tak przez Arimaspów wypędzeni zostali ze swego kraju Issedonowie, przez Issedonów Scytowie; Kimmerowie zaś, którzy mieszkali nad morzem południowym (tj. Czarnym — przypis J.Ch.), opuścili swój kraj napierani przez Scytów". Pobrzmiewające w tej relacji echa jakichś, zapewne realnych wydarzeń, sugerują, że mamy tu do czynienia z procesami o charakterze jakby „reakcji łańcuchowej", rozgrywającymi się na znacznym terytorium i w dłuższym przedziale czasu. W przekazach Herodota uległa niewątpliwie spłaszczeniu perspektywa chronologiczna relacjonowanych wydarzeń. Kimmerowie pojawili się bowiem w zasięgu wpływów politycznych państwa Urartu zapewne po śmierci Sarduri II (765-733), kiedy to ustają konflikty między Urartyjczykami a państwem Kulcha (Kolchida). Dotychczasowych przeciwników pogodziło najprawdopodobniej pojawienie się z północy wspólnego wroga, którym byli właśnie odnotowani niedługo później Cimmerrai. Scytów źródła asyryjskie rejestrują po raz pierwszy dopiero w czasach Assarhaddona (681-669), około roku 675 p.n.e., kiedy to pojawili się w rejonie jeziora Urmia, na północno-zachodnim obrzeżeniu Medii, wplątani w walki z Medami.

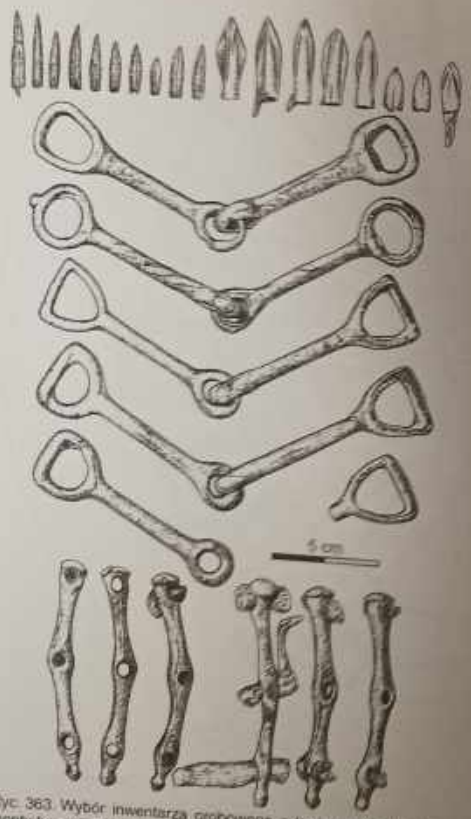
Ryc. 361. Zespół grobowy charakterystyczny dla późnej fazy grupy czernogorowskiej: Balki, Wyssokaja Mogiła (wg A.I. Terenozhkina)

Połączenie przez Herodota różnych epizodów długotrwałego procesu w jedną akcję militarną ilustruje też przedstawiona w epickiej formie wzmianka o konflikcie wśród samych Kimmerów, podzielonych w obliczu zagrożenia scytyjskiego (IV:11): „Otóż Kimmerowie w chwili zbliżania się Scytów odbywali naradę, bo też wielka armia nadchodziła, i zdania ich były podzielone:

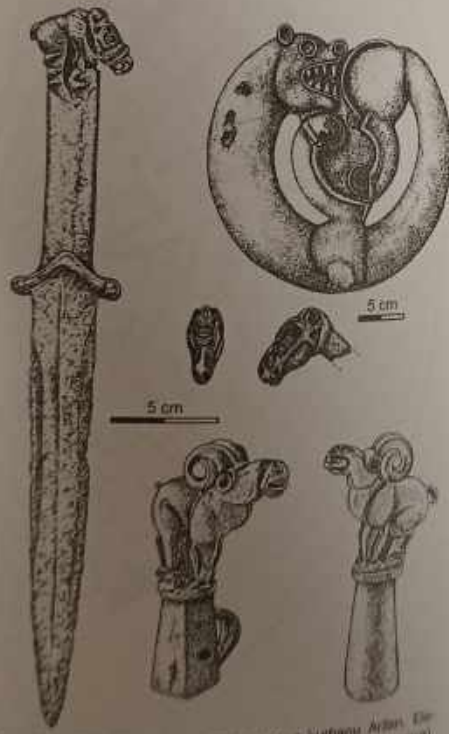

Ryc. 362. Schematyczny plan kurhanu Arżan. Figurkami koni oznaczono komory z pochówkami końskimi (wg M.P. Grjaznowa)

jednego i drugiego uparcie broniono, lepsze było zdanie królów. Lud bowiem sądził, że wskazane jest wyjść z kraju i przeciw mnóstwu, będąc w mniejszości, nie narażać się na niebezpieczeństwo; królowie zaś byli za rozstrzygającą walką o kraj z najeźdźcami. I ani lud nie chciał słuchać królów, ani królowie ludu. Lud więc postanowił odejść i bez walki oddać kraj przybyszom, królowie zaś zdecydowali się umrzeć i spocząć w swojej ziemi, a nie uciekać z ludem, rozważając ile dobrego tu zaznali, ile zaś złego muszą oczekiwać, jeżeli z ojczyzny uciekną. Podjąwszy tę decyzję, rozdwoiła się partia królewska i, tworząc dwie równe co do liczby grupy, wszczęła między sobą walkę. I wszyscy oni polegli z rąk współbraci, a lud Kimmerów pogrzebał ich nad rzeką Tyres (Dniestr — przypis J.Ch.): mogiła ich jest jeszcze widoczna. Po pogrzebie lud wyszedł z kraju, a nadchodzący Scytowie zajęli opuszczoną ziemię". Z przytoczonej lokalizacji dramatycznych wydarzeń (nad Dniestrem) wynika, że nie stanowiły one zapewne części tej samej „kampanii", która rozgrywała się w strefie kaukaskiej. Epizod ten ma najprawdopodobniej związek z przemieszczeniami wzdłuż północnych i zachodnich wybrzeży M. Czarnego, których efektem było pojawienie się Kimmerów, wraz z trackimi Trerami, na zachodnich wybrzeżach Azji Mniejszej (ok. 660 r. p.n.e.). Źródła historyczne wskazują więc na stopniowy, rozciągnięty w czasie charakter wypierania Kimmerów przez napierających ze wschodu (z Azji Centralnej) Scytów i przenikanie obydwóch ludów (niekiedy różnymi drogami) na tereny Bliskiego Wschodu. Zjawiska te zostały zapoczątkowane presją środowisk centralnoazjatyckich („protoscytyjskich") i przenikaniem żywiołu ko-

Ryc. 363. Wybór inwentarza grobowego z kurhanu Arżan. Elementy typowe dla stylu czernogorowskiego (wg M.P. Grjaznova)

Ryc. 364. Wybór inwentarza grobowego z kurhanu Arżan. Elementy typowe dla stylu wczesnoscytyjskiego (wg M.P. Grjaznova)

czowniczego z centralnej części stepów na ich obrzeża jeszcze w X-IX w. p.n.e. Ich kulminacyjnym punktem były przesunięcia plemion scytyjskich z terenów pomiędzy Sajanami, Ałtajem i wsch. Kazachstanem w ciągu VIII w. p.n.e., w efekcie których Scytowie pojawiają się u schyłku tego stulecia na Przedkaukaziu, spychając na południe i ku zachodowi plemiona należące do kimmeryjskiego ugrupowania etnicznego.

Po sławetnym debiucie w starciu z potęgą Urartu Kimmerowie jakby znikają z pola widzenia źródeł przednioazjatyckich, choć wymieniani są w niejasnym kontekście w związku ze śmiercią Sargona II w 705 r. p.n.e. Ponownie pojawiają się dopiero w początkach panowania Asarhaddona, ok. 679 r., kiedy to atakują samą Asyrię. To wystąpienie przynosi im jednak klęskę. Jak mówi Assarhaddon słowami inskrypcji: „Teuśpę Kimmera, Umman Mandę (tj. barbarzyńcę — przypis J.Ch.), kraj którego odległy, ja poraziłem orężem razem z wszystkimi wojskami jego w krainie Khubuśkia". Lakonicznie, ale równie kategorycznie informuje też o tych wydarzeniach „Kronika babilońska"[1]: „Kimmerowie poszli na Asyrię i zostali wybici". Była to zapewne kolejna fala Kimmerów, zepchnięta przez Scytów, którzy właśnie w tym czasie pojawiają się na Zakaukaziu. Niedługo jednak po tej klęsce Kimmerowie, sprzymierzeni z władcą Urartu Rusą II, uderzają na państwo frygijskie w centralnej części Azji Mniejszej. Pokonana i wydana na pastwę koczowników Frygia została przez nich splądrowana i zniszczona. Jak głosi tradycja antyczna (Strabon I/3:21), król frygijski Midas, w obliczu zagłady swojego państwa, miał popełnić samobójstwo w 676 r. p.n.e.

Kilkanaście lat później Kimmerowie znów wywołują niepokoje i sieją zniszczenie, tym razem na zachodnim wybrzeżu Azji Mniejszej. Około 660 r. p.n.e. Lidia zwraca się do Asyrii o pomoc przeciwko Kimmerom. Ci tym razem występują w towarzystwie trackich Trerów. Jest to zapewne kolejna fala „wychodźców" kimmeryjskich ze strefy nadczarnomorskiej, która przeniknęła wzdłuż zachodnich wybrzeży M. Czarnego (przez tereny zajmowane przez plemiona trackie). Dla spychanej ku zachodowi ludności kimmeryjskiej z obszarów nadczarnomorskich, wobec zamknięcia przez usadowionych już na Przedkaukaziu Scytów drogi przez Kaukaz, była to w zasadzie jedyna możliwość ucieczki. Tylko to tłumaczy masowy udział plemion trackich (Trerów, Edonów, Bitynów) w tej fali przemieszczeń kimmeryjskich. Towarzyszy temu pojawienie się kimmeryjskich pochówków podkurhanowych na terenie dzisiejszej pn.-wsch. Bułgarii (Belogradec, Carev Brod). Zapewne z tym etapem konfliktu kimmeryjsko-scytyjskiego, gdzieś z czasami pomiędzy 680 a 660 r. p.n.e., wiąże się wspomniany epizod znad rzeki Tyres.

Początkowo (ok. 657-654) najeźdźcy panoszyli się w północno-zachodniej części Azji Mniejszej. Trerowie spustoszyli Troadę i zajęli Abydos. Kimmerowie zdobyli Antandros u południowego podnóża góry Ida, gdzie — jak głosiła tradycja — mieli panować sto lat. Lidyjczykom udało się powstrzymać pierwszy napór, a sprzymierzony wówczas z Asyrią — wobec zagrożenia tracko-kimmeryjskiego — władca Lidii, Giges, wysłał nawet do Niniwy dwóch wziętych do niewoli wodzów kimmeryjskich. Niebawem jednak Kim-

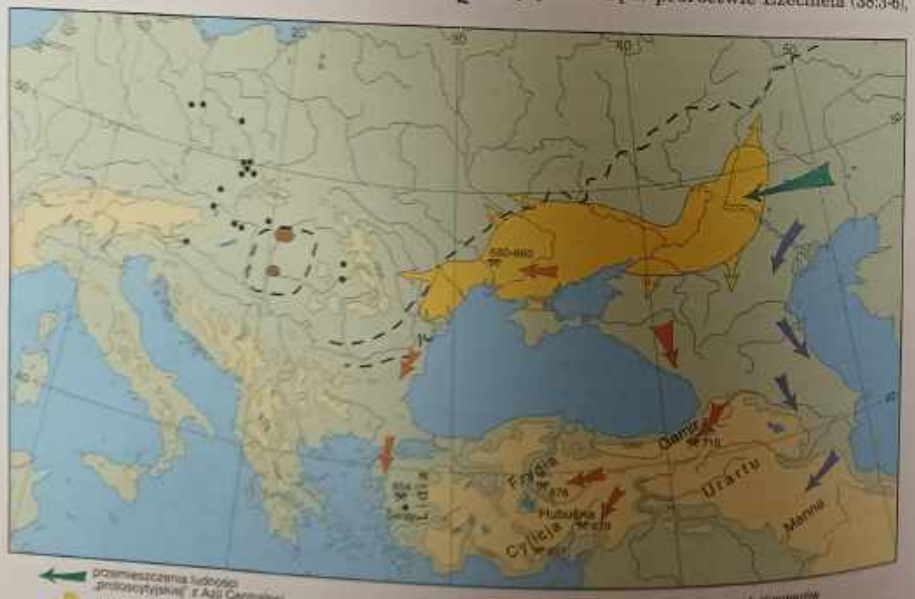
Ryc. 365. Dominowanie wizerunki Kimmerów: 1-2 — na brakteatowym sarkofagu z Klazomenai (wg A.S. Murraya); 3 — na atrakcyjnej tzw. pontyjskiej wazie ze zbiorów Watykanu (wg I.M. Djakonova)

[1] Latyshev V.V., Izvestija drevnikh pisatelej o Skifii i Kavkaze (w:) Prilozhenija k VDI 1947/1-4, s. 269 (tłum. autora).

merowie pod wodzą Lygdamisa (asyryjski Dugdamme) pokonują Gigesa, który w 654 r. ginie w boju, zdobywają i niszczą Sardy, z wyjątkiem górującej nad miastem twierdzy, i zagarniają miasta jońskie. Efez broni się przed napastnikami, ale zniszczona zostaje wzniesiona poza murami słynna świątynia Artemidy.

Synowi Gigesa, Ardysowi (654-605), udało się jednak, dzięki pomocy Asyrii, odbudować państwo lidyjskie i wyprzeć Kimmerów. Pokonuje ich dopiero sam Assurbanipal (669-631/626?), zresztą przy pomocy Scytów, którzy ok. roku 637-636, gdzieś w Cylicji, rozbili Kimmerów dowodzonych przez Lygdamisa i jego syna, Šandakšatru. Lygdamis ginie w boju, a klęska zmusza Kimmerów do osiedlenia się około 632 r. na „półwyspie, na którym teraz leży helleńskie miasto Synope" (Herodot IV:12) oraz w Kapadocji nad rzeką Galisu (Kizil-Irmak). Według tradycji antycznej zapisanej u Herodota (I:16) ostateczną klęskę Kimmerom zadał lidyjski król Alyattes (605-562), wypędzając ich z Azji.

Wprowadzeni do historii przez Homera na kartach Odysei Kimmerowie określani są w tradycji greckiej (np. przez Kallimacha w poemacie „Na Artemidę") mianem Hippemologów — dosłownie cieli koby/mlekojadów. Być może właśnie ich miał na myśli autor „Iliady" (XIII:6), mówiąc o „Hippemologach, mężach najszlachetniejszych". Z perspektywy funkcjonowania takiego określenia, mającego właściwie cechy etnonimu, Kimmerowie jawią się nam jako lud pasterski, zajmujący się hodowlą koni. Odpowiada to charakterystyce kulturowej ugrupowań stepowych strefy kaukasko-pontyjskiej, z których wywodzili się Kimmerowie — najwcześniejszy lud koczowniczy o historycznie zdefiniowanej roli. W przekazach bliskowschodnich ujawnia się natomiast inny aspekt odegranej przez nich roli politycznej, uwzględniający głównie ich dokonania militarne. Szczególnie wymowne pod tym względem są przekazy biblijne, gdzie Kimmerowie figurują pod określeniem Gomer. Etnonim ten pojawia się w proroctwie Ezechiela (38:3-6),

Ryc. 366. Przemieszczenia ludów stepowych w okresie przedscytyjskim

w kontekście atmosfery śmiertelnego zagrożenia przez najazdy „ludów z najdalszej północy", obietnicę pokonania których Jahwe wkłada w usta proroka: „Tak mówi Jahwe Pan: oto jestem przeciw Tobie, Gogu, wielki książę kraju Meszek i Tubal. Zawrócę się i włożę kółka w twoje szczęki, i wyprowadzę ciebie i całe twoje wojsko, rumaki i jeźdźców, wszystkich w pełnym uzbrojeniu, wielki zastęp z długimi i krótkimi tarczami, wszystkich uzbrojonych w miecze. Są przy nich Persowie, Kuszyci, Libijczycy, wszyscy zbrojni w tarczę i hełm. Gomer i całe jego wojsko, mieszkańcy Togarmy na najdalszej północy i całe jego wojsko, rozliczne ludy są z tobą"[1]. Rangę ludu Gomer, w strukturze etnicznej terytoriów znanych autorom biblijnym, podkreśla poczesne miejsce, jakie zajmuje on w katalogu narodów, zamieszczonym w zredagowanej w VIII w. p.n.e. (?) „Księdze Rodzaju" (10:2-3). Gomer znalazł się tu bowiem na pierwszym miejscu wśród synów Jafeta. Jako synowie Gomera w „Księdze Rodzaju" wymienieni są ponadto Aškenaz, czyli Scytowie/Iškuzai, a także tajemniczy lud Togarma, wymieniony również przez Ezechiela wśród najeźdźców z „najdalszej północy".

W wypowiedzi proroka Ezechiela jasno zarysowane są też zamiary owych najeźdźców: „Wyruszę przeciwko nieumocnionemu krajowi, pociągnę przeciwko ludziom spokojnym — gdzie wszyscy żyją bezpiecznie, a nie ma murów, zasuw i bram — by plądrować i łupić, by rękę swą położyć na ruinach, które znowu zostały zamieszkane". I dalej: ... „by grabić srebro i złoto, by porwać do siebie trzody i dobytek, by nabrać wielkiego łupu?" (Ezechiel, 38:11-13). Jest przy tym znamienne, iż w zapowiedzi pokonania najeźdźców prorok używa charakterystycznej przenośni: „Złamię ci łuk w lewej ręce, a wytrącę strzały z prawej" (Ezechiel, 28:3).

Łuk i strzały, jako charakterystyczny atrybut zagrażających Izraelowi najeźdźców, figurują też w opisach u innych proroków. W najstarszym z tego typu przekazów (740-700 p.n.e.) u Izajasza (5:26-29) znajduje się taki opis: „On (Jahwe — przypis J.Ch.) zatknie chorągiew dla dalekiego narodu/ i gwizdem wezwie go z krańców ziemi;/ a oto przyjdzie rączy i lekki./ Nie ma w nim słabego ani zmęczonego,/ nikt nie drzemie ani nie śpi,/ nikt nie odpina pasa ze swych bioder/ ani ma rozerwany rzemyk u trzewików. Strzały jego ostre/ i każdy łuk napięty,/ kopyta jego konia są jak krzemień,/ koła jego rydwanów pędzą jak huragan./ Jego ryk jest jakby lwicy,/ on ryczy jak lwiątka./ Wydaje pomruk, porywa swą zdobycz/ i umyka, a nikt mu nie wyrwie".

Umiejętności łucznicze najeźdźców są też charakterystycznym atrybutem kulturowym zagrażających Izraelowi najeźdźców, którzy pojawiają się w opisach późniejszych proroków. Jeremiasz (5:15-16) pisze np.: „Oto na was sprowadzę naród z daleka,/ domu Izraela — wyrocznia Jahwe./ Jest to naród niepokonany, naród starożytny,/ naród, którego języka nie znasz/ ani nie rozumiesz co mówi./ Jego kołczan jest niby grób otwarty,/ wszyscy [mężowie] są bohaterami".

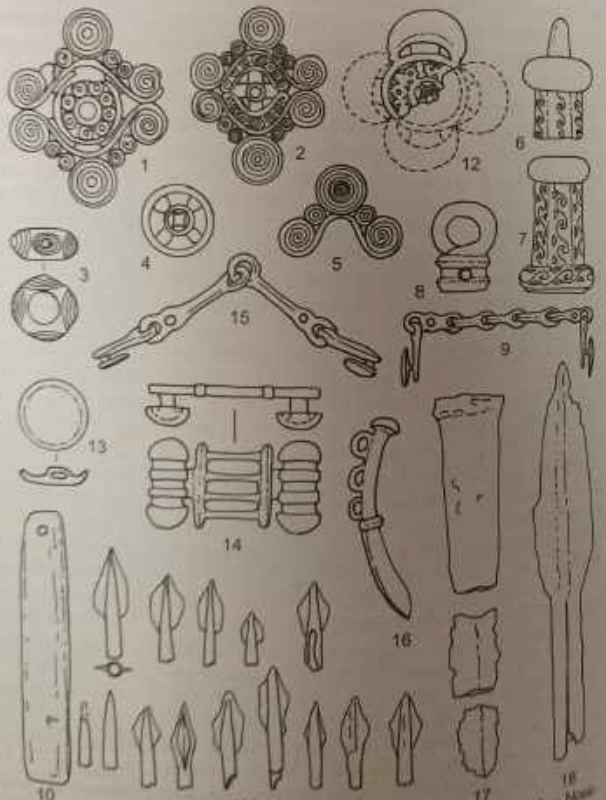
Już z tych kilku przekazów pochodzących z VIII-VI w. p.n.e. wyłania się wizja najeźdźców zagrażających w tym czasie państwom Starożytnego Bliskiego Wschodu. To pojawiający się niespodziewanie, przybywający z „najdalszej północy", groźni, konni i uzbrojeni głównie w łuki wojownicy, siejący zniszczenia grabieżcy, niedoścignieni dla przeciwników i bezpiecznie uchodzący z łupami.

Biblijna wizja ludu Gomer/Gimirrai/Kimmerioi, czyli Kimmerów, będąca jakby elementem charakterystyki etnograficznej koczowniczych najeźdźców, jest przy tym zaskakująco zbieżna z ikonograficznym portretem wczesnych koczowników (w tym również Kimmerów), utrwalonym na nielicznych, ale istniejących wizerunkach. Jedynym, sygnowanym stosowną inskrypcją wizerunkiem wojownika kimmeryjskiego jest łucznik strzelający z przyklęku ze sceny łowów kaledońskich na słynnej wazie François (ok. 570 r. p.n.e.), podpisany imieniem „Kimerios". Drugi z dwóch barbarzyńskich wojowników (łuczników) uwiecznionych w tej scenie nosi tajemnicze imię „Toxsamis". Być może wojownicy kimmeryjscy (bądź też inni wczesnohistoryczni koczownicy pochodzenia irańskiego) przedstawieni są również na innych zabytkach antycznego malarstwa wazowego. Wyróżniają ich zwłaszcza spiczaste nakrycia głowy, charakterystyczne dla stroju irańskiego (medyjskiego, scytyjskiego, perskiego itp.), składającego się ze spodni, przewiązanego pasem kaftana i — właśnie — spiczastej czapki. Najbardziej znane są wizerunki

[1] Wszystkie cytaty pochodzą z: Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Biblia Tysiąclecia, red. A. Jankowski, wyd. 2, Poznań-Warszawa 1971.

konnych łuczników w towarzystwie psów bojowych, ostrzeliwujących przeciwnika przez ramię (do tyłu), z etruskiej (tzw. pontyjskiej) wazy ze zbiorów Watykanu; wizerunki wojowników (w charakterystycznym przykląku), o wyglądzie wschodnioirańskim, na attyckiej, czarnofigurowej amforze z okresu Pizystratydów; czy też wizerunek wojownika z kołczanem, walczącego toporem bojowym z attyckiego kyliksu[1]. Wszystkie te zabytki pochodzą z VI w. p.n.e. Podobnie datowany jest też najbardziej bodaj znany przekaz ikonograficzny, utrwalony na wieku terakotowego sarkofagu z Klazomeny na zachodnim wybrzeżu Azji Mniejszej. W manierze sylwetowej przedstawiono tu szarżę konnych wojowników kimmeryjskich z sajdakami, ze wzniesionymi do cięcia długimi mieczami, atakujących — w towarzystwie psów bojowych — greckich hoplitów. Niewątpliwie wczesnohistorycznych koczowników (Kimmerów?, wczesnych Scytów?) przedstawia też słynny nimrudzki relief z pierwszej połowy IX w. p.n.e., z pałacu asyryjskiego króla Assurnacyrpala II (883-859) w Kalchu (obecnie Nimrud). „Sportretowano" na nim konnych łuczników ostrzeliwujących przez ramię ścigających ich Asyryjczyków. Jest to bodaj najstarsze ujęcie, na którym przedstawiono koczowników w stroju irańskim w charakterystycznej manierze typowej dla artystów greckich. Ilustruje ono kluczowy moment koczowniczej taktyki wojennej — pozorowaną, aktywną ucieczkę z wciągnięciem przeciwnika na niedogodne dla niego pozycje. Z wczesnego okresu (VIII-VII w. p.n.e.) pochodzi również petroglif z Sagyr we wsch. Kazachstanie, przedstawiający dwóch wojowników (Saków?) z sajdakami, walczących za pomocą czekanów. Scena walki Scytów, w charakterystycznym stroju, z Medami widoczna jest z kolei na cylindrycznej perskiej pieczęci z VI-V w. p.n.e.

Choć przytoczone źródła historyczne i ikonograficzne w pełni harmonizują z modelem cywilizacyjnym wczesnohistorycznych koczowników, w którym stereotyp wojownika-konnego łucznika był jednym z podstawowych standardów, to przypisanie Kimmerom konkretnej kultury archeologicznej nie jest zadaniem rokującym łatwe rozwiązania. Najczęściej utożsamia się z nimi zespoły tzw. typu nowoczerkaskiego z terenów kaukaskich, stepowych i leśno-stepowych, poprzedzające bezpośrednio najstarszy horyzont znalezisk scytyjskich w tej strefie

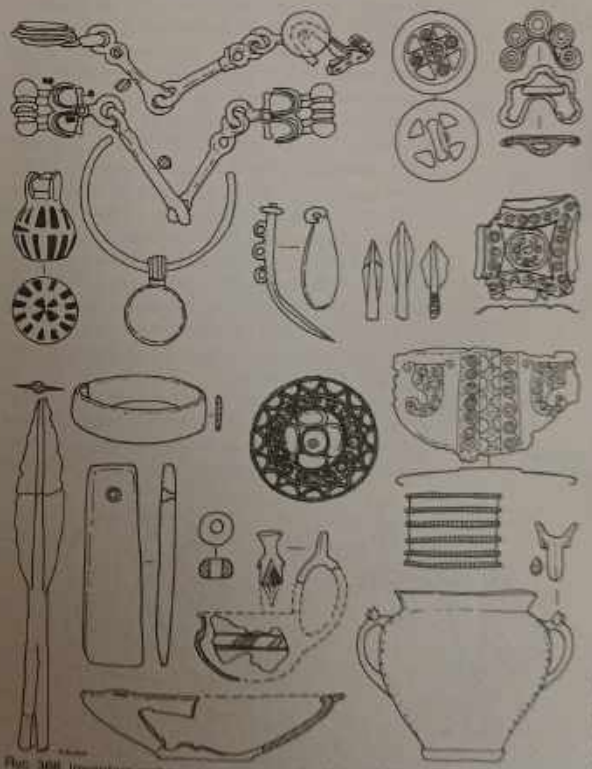

Ryc. 367. Inwentarze grobowe grupy nowoczerkaskiej: 1-11 — Zolnoe, 12-18 — Nosa chevo. Wg Archeologii Ukraińskiej SSR

[1] Kylika — typ naczynia greckiego.

Tworzą go zespoły grobowe, depozyty(?) i luźne znaleziska o charakterystycznym zestawie części rzędu końskiego i uzbrojenia, świadczące o bardzo rozwiniętej już technologii żelaza. Towarzyszą im elementy ozdobne (głównie uprzęży końskiej) z brązu i kości, ornamentowane w charakterystyczny sposób — w stylu geometrycznym. Znaleziska te są jednak silnie rozproszone i mając ponadkulturowy charakter, z trudem mogą spełniać rolę identyfikatora etnicznego. W dodatku nie występują one na terenach Bliskiego Wschodu, penetrowanych niewątpliwie przez historycznych Kimmerów. Tu spotykane są (jeśli już w ogóle) częściej zespoły grobowe z znaleziska typu wczesnoscytyjskiego. Być może w okresie gwałtownych przeobrażeń kulturowych wywołanych migracjami (mobilnością) społeczności stepowych, a także zmian technologicznych na przełomie epoki brązu i żelaza zróżnicowane etnicznie ugrupowania ludów stepowych posługiwały się zbliżonym w charakterze zestawem przedmiotów codziennego użytku.

W odróżnieniu od kultury Kimmerów kultura Scytów już w początkowym okresie rozwoju wyróżnia się wieloma oryginalnymi cechami. Początki nowego ugrupowania etniczno-kulturowego na terenach stepowych wsch. Europy wyznacza pojawienie się w strefie Przedkaukazia horyzontu zespołów grobowych z inwentarzami całkowicie odmiennymi od znalezisk grupy nowoczerkaskiej, której obecność właśnie w tym środowisku zaznaczała się szczególnie wyraźnie.

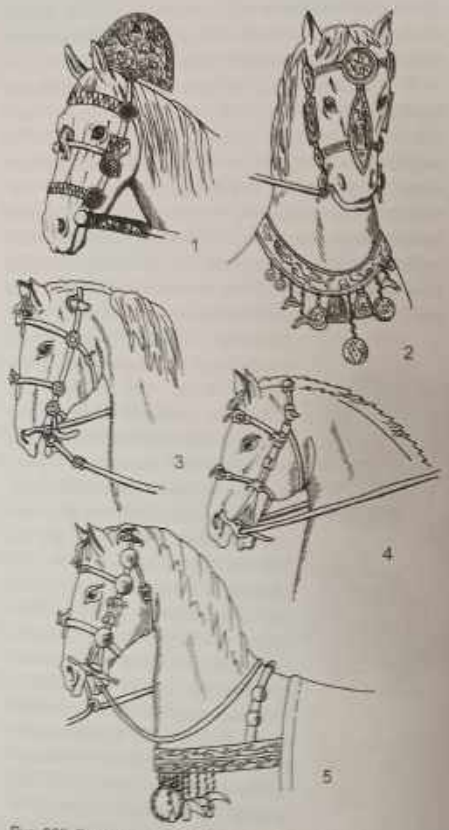

Ryc. 368. Inwentarz grobowy grupy nowoczerkaskiej — Kvitki (wg Archeologii Ukraińskiej SSR)

Nowymi cechami są przede wszystkim: odmienny od nowoczerkaskiego typ uździenicy, w którym dominuje żelazne wędzidło z kościanymi i żelaznymi pobocznicami; odmienny typologicznie zestaw uzbrojenia z najbardziej charakterystyczną formą uzbrojenia scytyjskiego, jakim są żelazne sztylety tzw. typu akinakes, i wreszcie pojawienie się oryginalnego stylu zdobniczego, w którym dominuje tematyka animistyczna o charakterystycznym zestawie motywów i ujęciu wizerunków zoomorficznych. Najbardziej typowe cechy tego zespołu zjawisk, zwłaszcza motywy zoomorficzne, znajdują analogie w szerokim kręgu „protoscytyjskich" ugrupowań Azji Centralnej, poczynając od zespołów w rodzaju kurhanu Arżan (kultura aldy-bielska) z terenu Tuwy i kultury tagarskiej z Kotliny Minusińskiej, aż po kulturę cziliktinską z terenu wsch. Kazachstanu i pazyrykską z pogórzy Ałtaju. Drogę i czas przenikania tych elementów ku zachodowi wyznacza horyzont znalezisk typu Gumarovo, rozsianych na ogromnych przestrzeniach stepu od pd. Uralu aż po Siedmiogród i pn.-wsch. Bułgarię, datowanych na drugą połu-

we VIII i przełom VIII/VII w. p.n.e. Są to zespoły grobowe zawierające wymienione wyżej elementy „triady" scytyjskiej — czyli charakterystycznego dla scytyjskiego obszaru kulturowego (w dużej mierze etnicznego) zestawu typowych form inwentarzy. Na obszarach europejskich (np. Przedkaukazie, środkowe Naddnieprze) w niektórych najwcześniejszych zespołach tego typu występuje domieszka elementów nowoczerkaskich. Jest to z jednej strony dowód ich wczesnej chronologii, z drugiej zaś — efekt zetknięcia się obydwóch środowisk: scytyjskiego i przedscytyjskiego — nowoczerkaskiego (po części kimmeryjskiego). Niektóre elementy charakterystyczne dla zespołów wczesnoscytyjskich (np. pewne formy uździenicy) wytworzyły się zresztą pod wpływem nowoczerkaskim już w miejscowym, północnokaukaskim środowisku. Większość nie stanowi jednak kontynuacji formy i stylu miejscowego podłoża kulturowego. Dotyczy to zwłaszcza animizacji, stanowiącej skrajnie odmienne zjawisko od — typowego dla grupy nowoczerkaskiej — zdobnictwa geometrycznego, a nawet od właściwej kobańskim ośrodkom brązownictwa kaukaskiej odmiany stylu zoomorficznego. Jest to szczególnie istotny moment, gdyż charakterystyczna dla środowisk scytyjskich animizacja nie jest jedynie odbiciem estetycznego zapotrzebowania na pewne motywy ornamentacyjne, ale także wyrazem funkcjonowania określonego systemu wierzeń i praktyk religijnych (kultowych), wynikających ze specyficznej formy magicznego widzenia otaczającej rzeczywistości. Ten obszar manifestacji kulturowej sięga więc do szczególnie intymnych sfer ludzkich zachowań.

Oryginalność wczesnoscytyjskich inwentarzy grobowych w stosunku do miejscowego podłoża i ich powiązania, pod względem typu i stylu znalezisk, z ugrupowaniami z Azji Centralnej

Ryc. 369. Przykłady rekonstrukcji scytyjskiej uździenicy: 1 — wg Ju.V. Boltryka, 2-5 — wg Arkheologii Ukrainskoj SSSR

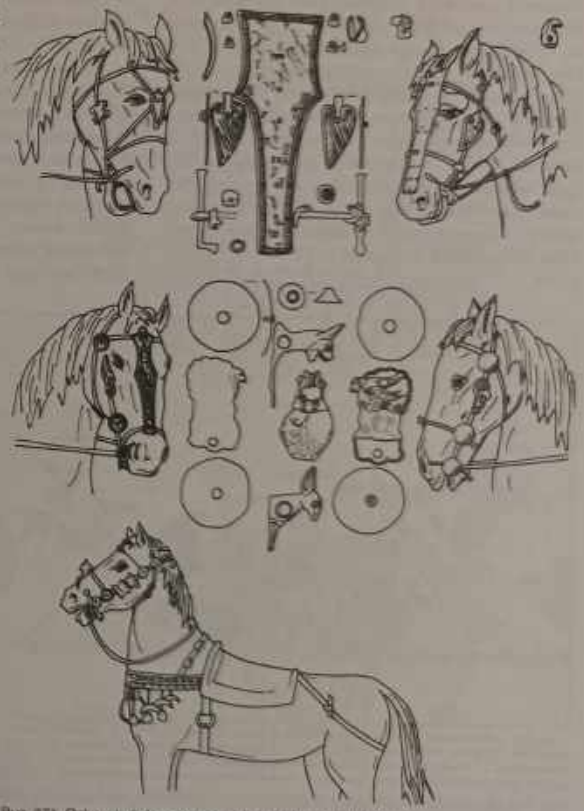

Ryc. 370. Przykłady uździenicy scytyjskiej z blachami ochronnymi (naczolnikami): 1 — Zavadskaja Mogila, 2,3 — Volkovtsy. Wg Arkheologii Ukrainskoj SSR

podbudowuje archeologicznymi argumentami tezę Herodota (IV:11) o azjatyckiej kolebce Scytów, zlokalizowanej gdzieś w sąsiedztwie Massagetów. Potencjał demograficzny grup scytyjskich koczowników wędrujących wzdłuż stepów ku zachodowi musiał być znaczny, skoro niedługo po zajęciu Przedkaukazia pojawiają się również na południe od Kaukazu, w strefie wpływów politycznych Asyrii. O kontaktach przedkaukaskich Scytów ze światem cywilizacji Bliskiego Wschodu świadczą znaleziska (w tym złote i srebrne przedmioty), pochodzące z bogatych kurhanów arystokracji scytyjskiej, nawiązujące stylem m.in. do asyryjsko-babilońskiego kręgu kulturowego. Kurhany typu Kelermes, Kostroma i Stawropol reprezentują przy tym klasyczne formy architektury grobowej, typ obrządku pogrzebowego i składu wyposażenia grobów, właściwe światu kultury scytyjskiej o licznych nawiązaniach do kultur Azji Centralnej. Nie ulega więc wątpliwości, że to właśnie tereny Przedkaukazia były główną bazą wypadową scytyjskich najazdów i wypraw na tereny Bliskiego Wschodu.

Według źródeł asyryjskich Scytowie pojawili się na Zakaukaziu w rejonie jeziora Urmia za panowania Assarhaddona w latach 70. VII w. p.n.e., wplątani w walki między Medami a Asyryjczykami. Początkowo kontyngenty scytyjskie pod wodzą Iśpokajosa wspomagały medyjskie królestwo Manna. Niewątpliwie Scytowie przemieszczali się na te tereny głównie wzdłuż wybrzeży M. Kaspijskiego, „mając Kaukaz po prawej ręce" (Herodot IV:12). Asyryjczycy, zagrożeni równocześnie najazdami Kimmerów, przeciągnęli jednak Scytów na swoją stronę. Zachował się list Assarhaddona do wyroczni boga Šamaša z pytaniem, czy Partatua „król kraju Iśkuza" (Scytów) dotrzyma słowa (sojuszu), jeśli otrzyma za żonę asyryjską księżniczkę.

Wszystko wskazuje na to, że potwierdzony dynastycznym małżeństwem układ okazał się skuteczny. Scytowie występują bowiem później jako wypróbowani sojusznicy Asyrii. W 673 r. p.n.e. wspomagają Asyryjczyków w tłumieniu powstania plemion medyjskich. Ogromną rolę odegrali zwłaszcza w czasie wielkiego najazdu Medów pod wodzą Kaštaritu na Asyrię w 653 r., ratując oblężoną Niniwę. Jak pisze Herodot (I:103), na pomoc oblężonym przyszło wówczas „wielkie wojsko Scytów, których prowadził król Scytów Madyas, syn Prototyasa" (zapewne Partatuy ze źródeł asyryjskich). Scytowie odnieśli wielkie zwycięstwo, a Kaštaritu padł na polu

Ryc. 371. Rekonstrukcja scytyjskiej uździenicy (wg V.Ju. Murzina)

bitwy. Po tych wydarzeniach Scytowie, na skutek zbiegu historycznych okoliczności, stali się istotną siłą polityczną w całym regionie bliskowschodnim, co też skwapliwie wykorzystywali dla swoich celów. Jak relacjonuje znów autor „Dziejów" (Herodot I:106): „Blisko dwadzieścia osiem lat panowali Scytowie nad Azją i pustoszyli wszystko z butą i lekceważeniem. Nie dość bowiem, że od każdego ludu ściągali nałożony ań haracz, jeszcze rabowali, co kto posiadał, krążąc dookoła po kraju".

Wtedy to Scytowie, jak pisze Herodot (I:105): „... pociągnęli na Egipt. A kiedy przybyli do Syrii Palestyńskiej, wyszedł przeciw nim Psammetych, król Egiptu (664-610 — J.Ch.), i nakłonił darami i prośbami, żeby się dalej nie posuwali. Oni więc cofnęli się z powrotem, a po przybyciu do syryjskiego miasta Ashalonu większość Scytów minęła je, nie wyrządzając szkód, nieliczni tylko pozostali i ograbili świątynię niebiańskiej Afrodyty". Pobyt Scytów w Palestynie zaznaczył się również nadaniem jednej z tamtejszych twierdz nazwy Scythopolis. Być może echem tych właśnie wydarzeń jest wizja najazdu koczowników, których „kołczan jest niby grób otwarty", zawarta we wspomnianym już proroctwie Jeremiasza z początku VI w. (ok. 590 r.) p.n.e.

W tym czasie, za panowania Assurbanipala (669-631/626?), Scytowie musieli nadal pozostawać w sojuszu z Asyrią, skoro w latach 30. tego wieku ich oddziały, pod wodzą Madyasa, przyczyniły się do rozbicia ciągle groźnych Kimmerów. Sytuacja zapewne zmieniła się w momencie upadku państwa asyryjskiego w latach 612-610 p.n.e. To właśnie połączone wojska Medów, Babilończyków i najprawdopodobniej Scytów w 612 r. p.n.e. zdobyły i spaliły Niniwę, stolicę Asyrii, której król — Sinszariszkun — zginął w pożarze miasta. Mimo zagłady Asyrii Scytowie ciągle są w tej strefie obecni, biorąc m.in. udział w bitwie między Babilończykami a Egipcjanami pod Karkemisz w 605 r. p.n.e. Świadczą o tym pochodzące z pola walki grociki strzał, charakterystyczny atrybut militarnej obecności Scytów na różnych terytoriach. Scytowie uczestniczą również w długotrwałej wojnie o prymat na Bliskim Wschodzie między królem Medów, Kyaksaresem (625-585), a władcą Lidii, Alyattesem (605-562), która zakończyła się dopiero w 585 r. p.n.e. Zapewne z powodu ciągłych grabieży są jednak uciążliwym sojusznikami, skoro Kyaksares posuwa się nawet do wymordowania zaproszonych przez siebie na ucztę wodzów scytyjskich i w końcu przepędza Scytów z Bliskiego Wschodu. Wycofując się na Przedkaukazie, gdzie znajdowały się ich główne siedziby — czy raczej koczowiska — Scytowie niszczą (jakby po drodze) twierdze urartyjskie na Zakaukaziu (Tejšebajni, Argištihinili), torując Medom drogę do ostatecznego podboju tego państwa w roku 590 p.n.e. Śladem tych wydarzeń są, tkwiące w ruinach murów obronnych spalonych twierdz, scytyjskie grociki strzał do łuku.

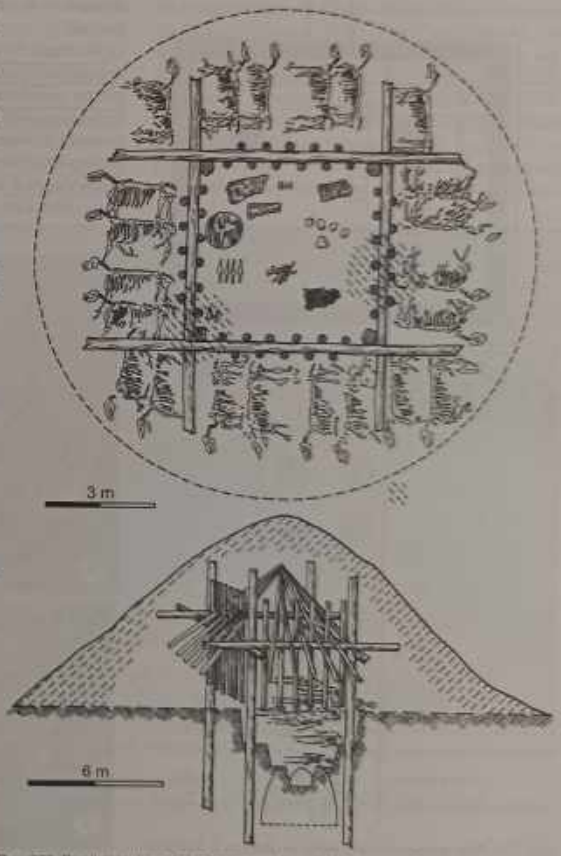
1. Kultura czirkrabatska; 2. Kultura dżetyasarska; 3. Sakowie Siedmiorzecza; 4. Kelteri-Tjube/pd. Kazachstan/wisząca taszkencka/Fergana; 5. Sakowie Pamiru; 6. Kultura tasmolińska; 7. Kultura czilidińska; 8. Kultura pazyryksa + typ karakobiński; 9. Wcześni koczownicy Ałtaju; 10. Kultura ujukska (Tuwa); 11. Kultura tagarska; 12. Kultura mogił płytowych (od III w. p.n.e. — Hun-nu); 13. Kultura tajgawska (wraz z typem nosilowskim i worobiewskim); 14. Kultura czernogorowska

kierunki przemieszczeń koczowników

Ryc. 372. Ugrupowania koczownicze w Azji Centralnej w VIII-VII w. p.n.e. i kierunki przemieszczeń grup wczesnoscytyjskich (wg Gumarowa)

W tym czasie ekspansywność scytyjskich koczowników kieruje się już ku zachodowi i północnemu zachodowi, w stronę obszarów nadczarnomorskich. Jedną z przyczyn ich aktywności były kolonie greckie, zakładane na wybrzeżach M. Czarnego od połowy VII w. p.n.e. (np. Borysthenes-Olbia). Scytów nęcił nie tylko urok wysoko rozwiniętej cywilizacji, ale przede wszystkim konkretne korzyści ekonomiczne wynikające z kontaktów z greckimi ośrodkami handlowymi. Przeniesienie centrów politycznych z Przedkaukazia na stepy nadczarnomorskie i usadowienie się Scytów pomiędzy miastami greckimi a zasiedlonymi od stuleci przez plemiona rolnicze (wywodzące się m.in. z kultury czarnoleskiej) terenami leśno-stepowymi miało wręcz strategiczne znaczenie. To właśnie kontrolowanie handlu zbożem, czyli newralgicznego obszaru aktywności greckich kolonistów, i handel niewolnikami zdobywanymi w czasie wypraw wojennych stały się istotnym czynnikiem wzrostu znaczenia politycznego Scytów w VI w. p.n.e. i źródłem gromadzenia ogromnych bogactw przez władców i arystokrację scytyjską. Wyrazem ekspansywności scytyjskiej w tym czasie (czyli w pierwszej połowie VI w. p.n.e.) były też łupieżcze najazdy, które przez Kotlinę Karpacką, Bramę Morawską i Śląsk sięgnęły Dolnych Łużyc na zachodzie i Ziemi Chełmińskiej na północy Polski. Szlaki tych rajdów na terenie Europy Środkowej, tak jak na Zakaukaziu, wyznaczają spalone osiedla obronne z tkwiącymi w warstwach zgliszcz scytyjskimi grocikami strzał.

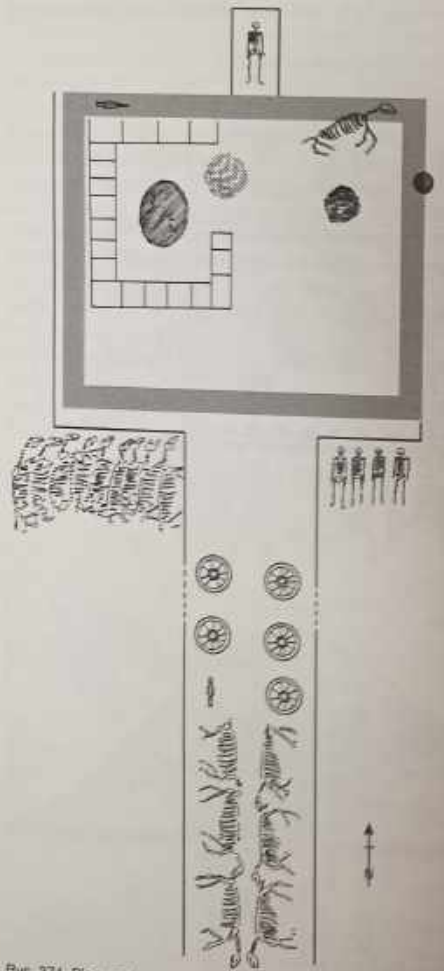
Szczytem znaczenia politycznego i potęgi militarnej koczowników scytyjskich było pokonanie w 514 r. p.n.e. perskiego władcy Dariusza I Hystaspesa, który z ogromną armią (Herodot pisze o 700 tysiącach wojowników, IV: 87) wyprawił się na Scytię. Powodem zaangażowania się Persji, która w tym czasie osiągnęła szczyt swojej potęgi, były zapewne długofalowe przygotowa-

Ryc. 373. Przekrój kurhanu i plan komory grobowej, Kostroma na Przedkaukaziu (wg B.N. Grakova)

nia do wojny z Grecją. Powodzenie tego przedsięwzięcia odcięłoby bowiem greckie polis od nadczarnomorskiego zboża i zabezpieczyło Persję przed ewentualnymi najazdami koczowników na wypadek wojny. Scytowie wsparci przez Sauromatów, Gelonów i Budynów w obliczu tak ogromnej potęgi (nawet jeśli dane Herodota są mocno przesadzone) zastosowali charakterystyczną dla siebie strategię. Unikając walnej bitwy, wciągali przeciwnika w głąb terenów stepowych, niszcząc równocześnie po drodze studnie, źródła i pastwiska. Persowie w pościgu za nieuchwytnymi koczownikami dotarli najprawdopodobniej do stepów azowskich, ponosząc straty w wyniku ciągłych potyczek z małymi oddziałami scytyjskimi, napotykając na ogromne trudności ze zdobyciem pożywienia i paszy dla koni. W końcu nie zyskawszy nic, zagrożony utratą resztek armii Dariusz wycofał się za Dunaj, rezygnując z planów podboju. To właśnie pokonanie największej potęgi świata przyniosło Scytom w tradycji antycznej miano „niezwyciężonych".

W ciągu V w. p.n.e. Scytowie prowadzą aktywną politykę, utrzymując bliskie kontakty zarówno pokojowe, jak i militarne z sąsiadami, np. z Agatyrsami zamieszkującymi Wyżynę Mołdawską i Besarabską, a zwłaszcza z trackim państwem Odryssów z terenów dzisiejszej Bułgarii. Siostra wielkiego władcy Odryssów, Sitalkesa (453-424), była np. jedną z żon króla scytyj-

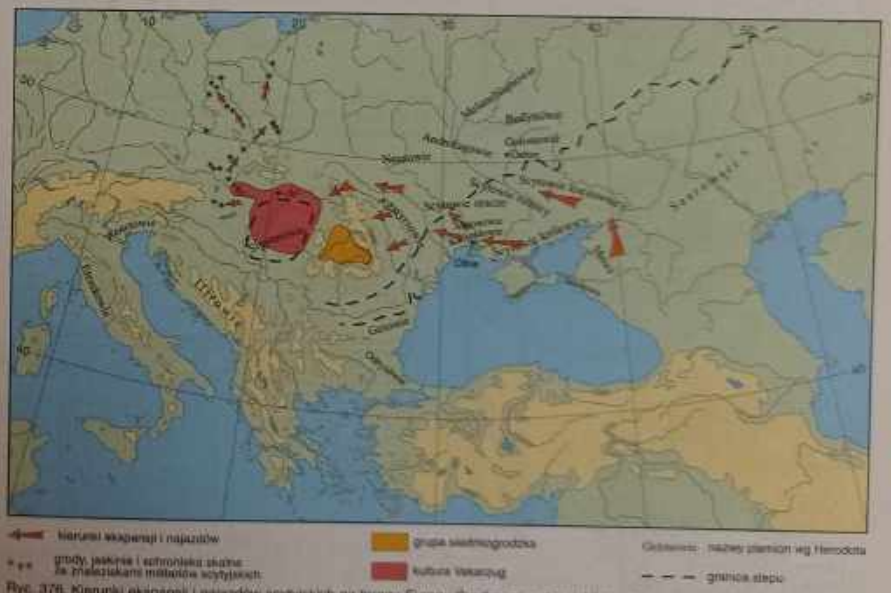

Ryc. 374. Plan grobowca scytyjskiego w jednym z kurhanów cmentarzyska Jelizavetskaja Stanica na Przedkaukaziu (wg B.N. Grakova)

Ryc. 375. Złoty pektorał z kurhanu scytyjskiego Tovsta Mogila: A — widok ogólny, B — detal (fot. Jan Chochorowski)

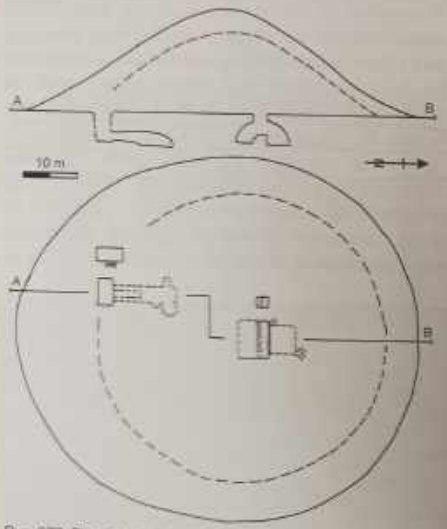
skiego Ariapejtesa. Jest to złoty wiek w rozwoju kultury scytyjskiej, ożywianej wpływami cywilizacji greckiej i kultywującej własne, centralnoazjatyckie tradycje, a także wzorce przejęte w czasie wypraw Scytów na tereny Bliskiego Wschodu. Charakterystycznym symbolem tych czasów są wielkie kurhany aryatokracji scytyjskiej, swoiste „piramidy stepu", kryjące prawdziwe skarby w postaci niezwykłych arcydzieł antycznej (greckiej) sztuki jubilerskiej. Produkowały je najczęściej wyspecjalizowane pracownie z nadczarnomorskich kolonii greckich, na ogół wręcz na zamówienie bogatych Scytów, z uwzględnieniem w zdobnictwie tematyki i symboliki przekazu właściwej dla świadomości kulturowej koczowników. Stało się to m.in. podłożem swoistego synkretyzmu, którego bodaj najlepszym przykładem jest tzw. grecko-scytyjski styl zdobniczy. Szczególnie wymownym przejawem tego stylu są sceny z życia Scytów, przedstawione zwłaszcza na kultowych i libacyjnych naczyniach metalowych (złotych, elektronowych[1] i srebrnych), a także na elementach uzbrojenia. Nie brak też w tych scenach tematyki mitologicznej właściwej cywilizacji antycznej (sceny z życia np. Achillesa czy Heraklesa). Najciekawszym jednakże zjawiskiem jest przyswojenie sobie przez rzemieślników i artystów greckich symboliki animistycznej, wchodzącej w zasób kanonów myślenia magicznego wyniesionego przez Scytów z macierzystych terenów. Wszystkie te cechy sprawiały, że wytwarzane przez Greków przedmioty zbytku były atrakcyjne i odpowiadały gustom odbiorców ze środowiska koczowniczego. Nie ulega wątpliwości, że środowiska greckich kolonii z północnych wybrzeży M. Czarnego znały dobrze kulturę i zróżnicowanie etniczne barbarzyńskich sąsiadów. Najlepszym przykładem takiego stanu rzeczy jest treść IV księgi powstałych ok. połowy V w. p.n.e. „Dziejów" Herodota, będącej podstawowym przekazem pisanym na temat historii i kul-

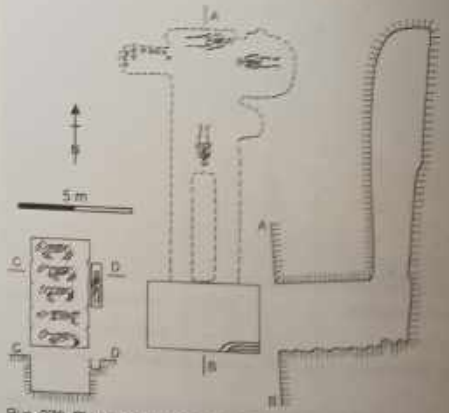
Ryc. 376. Kierunki ekspansji i najazdów scytyjskich na tereny Europy Środkowej w 1 poł. VI w. p.n.e. oraz rozmieszczenie ludów na terenie Ficyli i w jej sąsiedztwie

1. Elektron — stop złota i srebra, zwykle w stosunku 1:4, używany w starożytności do bicia monet, wyrobu ozdób i naczyń, zwłaszcza waz.

tury Scytów. Na jej treść rzutuje w jakimś stopniu osobiste doświadczenie autora, który przebywając w Olbii, odbył czterodniową wycieczkę w górę Bohu, w głąb „Scytii". Takim właśnie terminem określa historyk grecki wytworzony przez koczowników i już za jego życia w pełni ugruntowany organizm polityczny o specyficznych cechach etnicznych i kulturowych. Według Herodota „Scytia" rozciągała się między Istrem (Dunajem — a raczej jego ujściem) i rzeką Tanais (Donem), zaś w głąb lądu sięgała na odleg-

Ryc. 377. Plan i przekrój kurhanu Solokha (wg A.P. Mantsevich)

Ryc. 378. Plan i przekrój bocznego grobowca z kurhanu Solokha (wg A.P. Mantsevich)

Ryc. 379. Pochówki w bocznym grobowcu kurhanu Solokha (V w. p.n.e.). Przy prawym ramieniu pochówku nr 1 — złoty grzebień (wg F. Turkhan-Wille)

Ryc. 380. Złoty grzebień ozdobiony sceną przedstawiającą walczących Scytów, z bocznego grobowca kurhanu Solokha (wg A.P. Mantsevich)

Ryc. 381. Sceny z życia Scytów na srebrnej, pozłacanej czarce z kurhanu Gajmanowa Mogiła (wg V.I. Bidzili)

łość 4 000 stadiów (ok. 700 km ?), czyli „20 marszów dziennych". Zamieszkiwali ją (między dolnym Dnieprem i Donem): „Scytowie królewscy", „najdzielniejsi i najliczniejsi", którzy „... innych Scytów uważają za swych niewolników" (Herodot IV:20), „Scytowie-koczownicy" (na północ od Scytów królewskich), którzy „ani nie sieją, ani nie orzą" (Herodot IV:19); „Scytowie-oracze" (środkowe i górne dorzecze Bohu), którzy „nie dla pożywienia sieją zboże, lecz dla sprzedaży" (Herodot IV:17), i wreszcie (na Naddnieprzu, między Scytami-oraczami a Scytami-koczownikami): „Scytowie-rolnicy". „A od Istru aż po Tanais w górę, ku wnętrzu lądu, ograniczona jest Scytia naprzód od Agatyrsów, następnie od Neurów, potem od Androfagów, wreszcie od Melanchlajnów" (Herodot IV:100). Za Donem (Tanais) „terytorium należy do Sauromatów" (Herodot IV:21), nad którymi (czyli ku północy) siedzą Budynowie i Gelonowie. Spo-

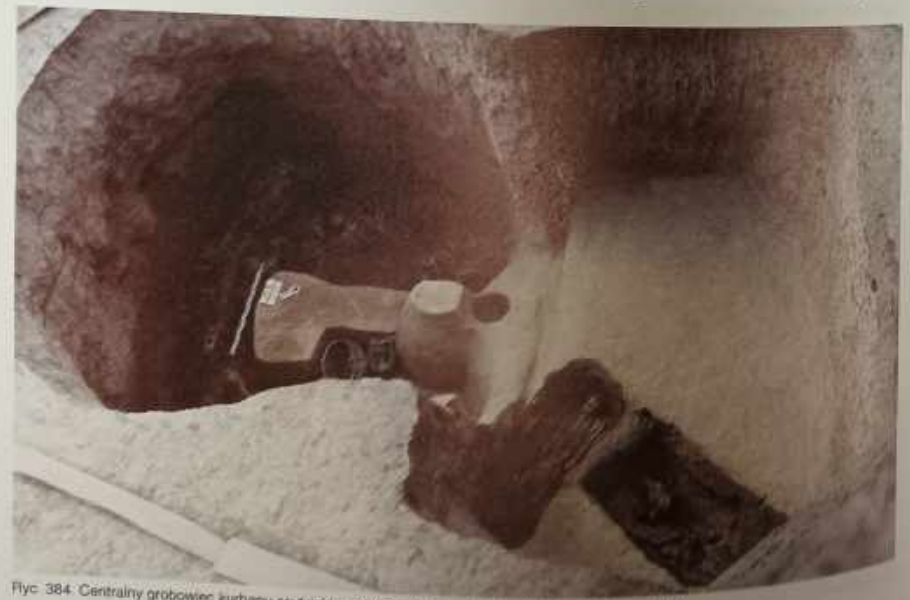
Ryc. 382. Srebrny kubek zdobiony scenami z życia Scytów, kurhany Chashya (wg G.N. Grakova)

śród zamieszkujących „Scytię" ludów środowisko stepowych nomadów tworzyli zapewne Scytowie królewscy i Scytowie-koczownicy, należący do irańskiego ugrupowania etnicznego, natomiast Scytowie-oracze i Scytowie-rolnicy reprezentowali głównie miejscowy substrat etniczny o przedscytyjskim rodowodzie, zdominowany politycznie i kulturowo przez wojowniczych przybyszów. Była to jednak mniej lub bardziej luźna federacja plemion, a nie jednolity organizm o charakterze państwowym, która znamionowała większej zwartości politycznej osiągała głównie w warunkach zagrożenia (np. w okresie wojny persko-scytyjskiej). Wojny były zresztą jednym z mechanizmów kulturowych cementujących polityczne koczownicze ugrupowania.

W V i większości IV w. p.n.e. względnie pokojowa sytuacja panująca na terenach nadczarnomorskich wpłynęła korzystnie na rozwój gospodarczy „Scytii". Sprzyjała też temu atlantyzacja klimatu, tworząc warunki do stabilizacji struktur osadniczych nawet w strefie stepowej, zwłaszcza w pobliżu wielkich rzek. W czasach panowania bosforańskiego króla Leukona I (389-348) z Bosforu do Aten ekspediowano rocznie 400 tys. me-

Ryc. 383. Wizerunki wojowników scytyjskich na kubku z kurhanu Kul-Oba k. Kerczu (wg S. Reznacha)

Ryc. 384. Centralny grobowiec kurhanu scytyjskiego w Ryżanowce, Ukraina (fot. Jan Chochorowski)

Ryc. 385. Komora grobowa centralnego pochówku scytyjskiego w Ryżanowce, Ukraina (fot. Jan Chochorowski)

Ryc. 386. Srebrny kubek zdobiony sceną przedstawiającą rozszarpywanie byka przez gryfy — znalezisko z Ryżanowki, Ukraina (fot. Jan Chochorowski)

Ryc. 387. Złote zausznice z grobowca kobiecego w Ryżanowce, Ukraina (fot. Jan Chochorowski)

dimnów (ok. 16 700 ton) zboża. Z tego okresu (koniec V-IV w. p.n.e.) pochodzą też najbogatsze („królewskie") kurhany arystokracji scytyjskiej, m.in. Aleksandropolskij Kurgan, Berdianskij Kurgan, Bratoljubovskij Kurgan, Čertomlyk, Gajmanova Mogila, Melitopolski Kurgan. Ich wspaniałe wyposażenie ukazuje wartość bogactw czerpanych przez władców scytyjskich m.in. z kontroli handlu zbożem. Interesy polityczne Scytów koncentrują się coraz bardziej w południowej i zachodniej części obszarów stepowych, w strefie greckich ośrodków handlo-

wych. Z czasem ujawniają się jednak niekorzystne dla środowisk stepowych zmiany ekologiczne. Były one skutkiem nadmiernej eksploatacji stepowych pastwisk i rozwoju suchego, ciepłego klimatu. Wysychanie i degradacja pastwisk uruchomiły znów proces migracji wzdłuż stepów. W efekcie, od drugiej połowy IV w. p.n.e., plemiona z centralnej części stepów eurazjatyckich – Sauromaci i Sarmaci, zaczynają przekraczać Don i zagrażać terytoriom scytyjskim. Na ten okres przypada panowanie króla Ateasa, jednego z najwybitniejszych władców scytyjskich, wg tradycji antycznej wytrawnego wojownika i doświadczonego wodza. Miał on rzekomo władać całą „Scytią" (Strabon VII:3;18), przy czym w zasięgu jego panowania musiały się znaleźć również tereny Dobrudży na południe od dolnego Dunaju. O randze tego władcy świadczy m.in. moneta z jego wizerunkiem i imieniem, bita w położonym właśnie w tej strefie, antycznym mieście Kallatis. Interesy polityczne i ekonomiczne Ateasa były jednak znacznie rozleglejsze. Świadczy o tym groźny ton listu skierowanego do mieszkańców miasta Byzantium nad Bosforem Trackim: „Król scytyjski Ateas demosowi bizantyjczyków: nie przeciwstawiajcie się moim zyskom, żeby moje kobyły nie piły waszej wody" (Klemens z Aleksandrii, V:31)[1].

Ryc. 388. Grociki strzał z centralnego grobowca w Ryżanowce, Ukraina (fot. Jan Chochorowski)

Przesuwanie się ku zachodowi strefy interesów politycznych Scytów, potwierdzone zaangażowaniem politycznym i militarnym Ateasa na terytorium trackim (m.in. wojny z Triballami), musiało w sposób nieuchronny

Ryc. 389. Sztylet z rękojeścią okutą złotą blachą — znalezisko z Ryżanowki, Ukraina (fot. Jan Chochorowski)

[1] V. Murzin, Nadczarnomorska Scytia [w:] Koczownicy Ukrainy, Stapis, Katowice 1996, s. 60.

doprowadzić do konfliktu ze zbliżającą się pod panowaniem Filipa II do szczytu potęgi Macedonią. Przedsięwzięta w 339 r. przez Filipa II kampania wojenna zakończyła się wielką bitwą gdzieś nad dolnym Dunajem. Scytowie ponieśli druzgocącą klęskę, a prawie stuletni już wówczas Ateas padł w boju. Choć porażka ta zahamowała parcie Scytów, nie złamała ich jednak militarnie. Świadczy o tym doszczętne zniszczenie przez nich, w roku 331 p.n.e., 30-tysięcznego korpusu Zopyriona, namiestnika Aleksandra Wielkiego w Tracji, w czasie jego odwrotu po nieudanym oblężeniu Olbii. Aktywność militarną Scytów w tym okresie potwierdzają też wydarzenia związane z walkami o sukcesję na tronie Bosforu, po śmierci króla Perisada (ok. 310 r. p.n.e.). Scytowie wsparli wówczas starszego syna Perisada, Satyra, który klasie scytyjskich jeźdźców zawdzięcza zwycięstwo nad rzeką Fate. Scytyjska konnica przełamała wówczas szyk przeciwnika i uderzając od tyłu na jego oddziały, dopełniła pogromu. Zastosowany manewr ukazuje jednak, jaką drogę przebyła taktyka bojowa Scytów, których główną siłą uderzeniową stała się ciężka konnica uzbrojona w pancerze i walcząca długimi włóczniami. Kolejna klęska poniesiona w 313 r. z rąk jednego z diadochów, Lizymacha — władcy Tracji, po raz kolejny osłabia jednak Scytów. Wypierani ze stepów przez napierających ze wschodu Sarmatów zachowują jedynie terytoria nad dolnym Dnieprem, w stepowej części Krymu i w Dobrudży, czyli tzw. *Scythia Minor* wg Strabona (VII:5), a także obszary po północnej stronie pasa stepów, w leśno-stepowej części prawobrzeżnego Naddnieprza. Kryzys ekologiczny na obszarach stepowych powoduje, że narasta presja plemion sarmackich, co w latach 70.-60. III w. p.n.e. wywołało falę destabilizacji politycznej na obszarach nadczarnomorskich. Sięgnęła ona scytyjskich ośrodków gospodarczych (jak np. Kamienskoje Gorodishche nad dolnym Dnieprem), ale także ogarnęła miasta greckie i ich otoczenie. W efekcie strefa scytyjskiej niezależności została na tym obszarze ograniczona głównie do stepowych obszarów Krymu, gdzie powstaje organizm polityczny ze stolicą w Neapolu Scytyjskim (*Neapolis scythica*), na przedmieściach dzisiejszego Symferopola. Podlegający silnej presji

Ryc. 390. Złota aplikacje stroju kobiecego z wizerunkiem Meduzy-Gorgony z centralnego grobowca w Ryżanowce, Ukraina (fot. Jan Chochorowski)

Ryc. 391. Atak scytyjskiej konnicy (wg M.V. Gorelika)

cywilizacji antycznej Scytowie pozostają tu od początku w opozycji do Chersonezu, z którym walczą o terytoria, zwłaszcza w północno-zachodniej części Krymu. Jednocześnie na przedpolu Krymu, na północ od Perekopu, umacniają swą obecność plemiona sarmackie, które z czasem coraz silniej angażują się w lokalną politykę. Zachowała się na wpół legendarna informacja (Polyajnos, Strategica, VIII:56), o datowanej na przełom III/II w. p.n.e. interwencji Amage, żony niedołężnego władcy Sarmatów Midosakkesa, która ze 120 wybranymi wojownikami przebyła w ciągu doby 1 200 stadiów (około 200 km) i uderzyła na oblegających Chersonez Scytów. Zgodnie z tym przekazem, miała ona jakoby „zabić króla, jego krewnych i przyjaciół", a władzę królewską przekazać synowi zabitego „nakazując mu panować sprawiedliwie". Sporne terytoria zagarnięte przez Scytów zostały natomiast wydane chersonejczykom. Sądząc z tego opisu Sarmaci królowej Amage musieli więc zajmować wówczas tereny na północ od Krymu, ale w jego bezpośrednim sąsiedztwie.

Kolejny okres uaktywnienia się Scytów krymskich i podjęcia akcji militarnej skierowanej przeciw Chersonezowi przypada na czasy panowania ich władców: Skilura i jego syna, Pałaka. Scytowie, tym razem wspomagani przez sarmackich Roksolanów, w 110 r. p.n.e. znów oblegają Chersonez. Zagrożone miasto ratuje interwencja króla Pontu, Mitrydatesa VI Eupatora, który niespodziewanie, zimą, wysyła 6-tysięczny korpus pod dowództwem Diofantosa. Scytowie zostają znów pokonani, a ich stolica Neapol Scytyjski zdobyta, zaś Pałak zmuszony do zawarcia pokoju. W tym czasie spod scytyjskiej zależności uwalnia się również Olbia, uciekając pod protektorat Mitrydatesa.

Napływ ludności sarmackiej na tereny Krymu około przełomu er doprowadził do wymieszania się obydwóch żywiołów. Resztki Scytów dotrwały w tej strefie do III-IV w. n.e., do czasu pojawienia się tu Gotów, by ostatecznie zniknąć z areny dziejowej po najeździe Hunów w 375 r. n.e.

Archeologiczny obraz kultury scytyjskiej jest skomplikowany i złożony, ogromnie trudny do

Ryc. 392. Ciężkozbrojni wojownicy scytyjscy: 1 — Gladkovshchina (V w. p.n.e.); 2 — wojownik z IV w. p.n.e. (rekonstrukcja na podstawie różnych znalezisk); 3 — Shchuchinka (VI w. p.n.e.); 4 — Novorozanovka. Ryc. 1-3 — wg D. Shevchauka, ryc. 4 — wg M.V. Gorelika

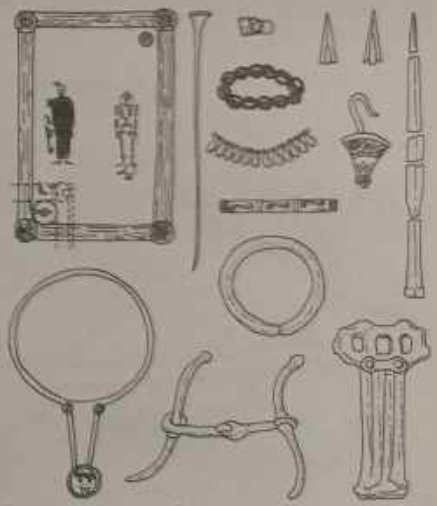

Ryc. 393. Ciężkozbrojny łucznik scytyjski (wg M.V. Gorelika)

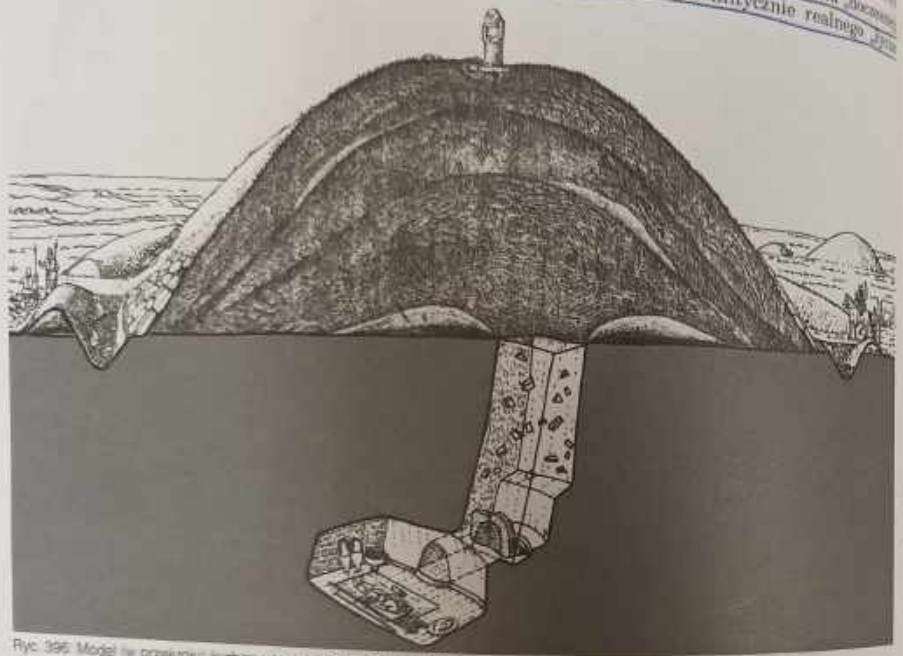
Ryc. 394. Rekonstrukcja zbroi wojownika scytyjskiego na podstawie znalezisk z miejscowości Gladkovshchina, Ukraina, wg A.I. Manzhulina [fot. Jan Chochorowski]

jednoznacznego zdefiniowania, w dodatku bardzo niewdzięczny w zakresie identyfikacji z danymi źródeł pisanych, zwłaszcza z opisem „Scytii" i jej struktury etnicznej zawartym w „Dziejach" Herodota. Wyróżnia się w niej wariant kaukaski (wczesny), nadczarnomorski, w dwóch odmianach: stepowej i leśno-stepowej, a także wariant późny, z dominującym fenomenem „Scytii" krymskiej, w znacznym stopniu już zhellenizowanej. Niezwykle interesującym zjawiskiem są ugrupowania leśno-stepowe, np. grupa podolska, kijowska czy worsklańsko-doniecka, ukształtowane już w VII w. p.n.e. na bazie miejscowego, stałego osadnictwa (głównie kultury czarnoleskiej), przy silnej presji politycznej i kulturowej napływającego, koczowniczego elementu etnicznego. Wreszcie ludy północnego otoczenia Scytii, jak: Neurowie, Androfagowie, Melanchlajnowie i Budynowie, którzy — jak pisze Herodot (IV:104-109) — mają „zwyczaje" lub „odzież" scytyjską lub też „są koczownikami", co każe się domyślać pewnego stopnia adaptacji scytyjskiego modelu kulturowego także w tym środowisku.

Ryc. 395. Aksutintsy — Stojkin Verkh: plan grobu i inwentarz z kurhanu 3 (wg Arkheologii Ukrainskoj SSR)

Swoistą „wizytówką" scytyjskiej odmiany cywilizacji koczowniczej Wielkiego Stepu są ukryte pod potężnymi kurhanami grobowce arystokracji scytyjskiej. Zawierają one pochówki m.in. władców, wodzów, złożone wraz z interesującymi uśmiercanymi członkami świty, z zachowaniem ceremoniału przechodzenia ze stanu „doczesnej egzystencji" w stan mitycznie realnego życia

Ryc. 396. Model (w przekroju) kurhanu scytyjskiego z grobem katakumbowym

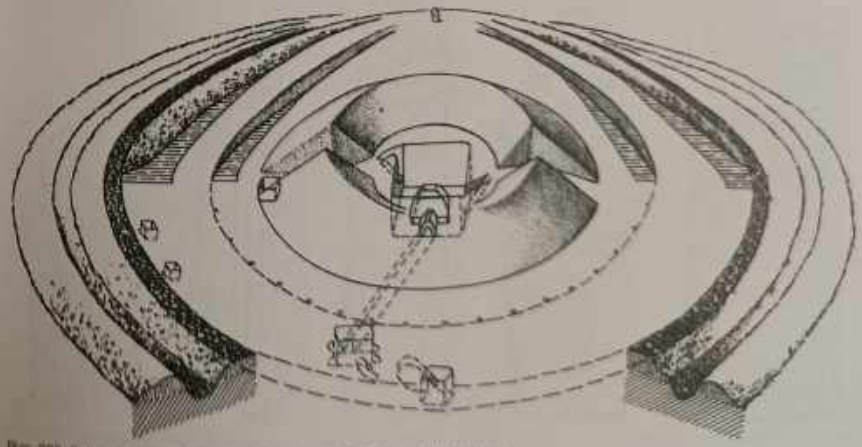

Ryc. 397. Przykład jednej z największych mogił scytyjskich, prawdziwej „piramidy stepu", wys. — 22 m, d. — 120 m — Aleksandropolski na starej rycinie (wg M.I. Artamonowa)

pozagrobowego", realizowanego w sferze symbolicznej przez pozostawianie w grobowcu materialnych atrybutów pełnionej za życia roli i funkcji społecznej. Przejście z jednego stanu w drugi symbolizuje, podkreślona rytuałem, idea „drogi Słońca", wyrażona m.in. zachodnią orientacją pochówków (głową w stronę zachodzącego słońca) czy lokalizacją w linii wschód-zachód przejść w rowie otaczającym grobowiec, przez które w strefę „sacrum" wchodził, a następnie z niej wychodził kondukt pogrzebowy. Ideowy program społecznej roli zmarłych symbolizowały kamienne stele nagrobne przedstawiające postać wojownika w pełnym rynsztunku, często z rytonem w ręce. Wysoki status społeczny przedstawicieli arystokracji scytyjskiej znajdował odbicie w różnorodności i bogactwie inwentarza grobowego, zawierającego liczne atrybuty zamożności, zwłaszcza w postaci paradnego oręża i uprzęży końskiej oraz stroju i biżuterii, a także serwisów naczyń libacyjnych. Realność tego odwzorowania poświadcza obecność tysięcy „średnio" i „biednie" wyposażonych pochówków, demonstrująca rozbudowaną stratyfikację społeczną, aż po klasę „ośmionożnych" Scytów, jak według świadectwa Lukiana („Scyta lub gość", 1) określano członków tej społeczności mających tylko parę wołów i wóz taborowy.

Obraz kultury scytyjskiej, widziany przez pryzmat zespołów grobowych, byłby jednak silnie zniekształcony. Kultura ta obejmuje bowiem także wspomniany wariant leśno-stepowy, gdzie symbolem osiadłego trybu życia są potężne osiedla obronne, liczące niekiedy setki i tysiące hektarów powierzchni, m.in. Biel'skie Gorodishche nad środkową Worsklą, Karatulskie koło Perejasławia Chmielnickiego, Motroninskie nad rzeką Tjasmin czy Nemirovskie koło Winnicy. Stanowiły one osadnicze, produkcyjne i handlowe centra dla miejscowego osadnictwa, odgrywając ważną rolę cywilizacyjną. W miarę rozwoju ciepłego i wilgotnego klimatu, którego optimum przypada na V w. p.n.e., i co za tym idzie stabilizacji struktur osadniczych, podobne ośrodki pojawiają się w strefie stepowej. Przykładem może być Kamienskoje Gorodishche koło Nikipola na lewym brzegu Dniepru.

Model kultury scytyjskiej był jednak zdeterminowany przez koczowniczą strategię życia, poczynając od gospodarki pasterskiej, a kończąc na typie stroju. Podstawą egzystencji była hodowla koni, owiec i bydła. Dostarczała ona zarówno środków transportu (woły do zaprzęgów, konie bojowe), produktów żywnościowych (mięso, mleko), jak i surowców (skóra, wełna). Bliskość i dominacja polityczna żywiołu koczowniczego nad osiadłymi rolniczymi społecznościami otoczenia stepów pozwalały na uzupełnienie diety produktami zbożowymi. Wysoko rozwinięta wytwórczość, w tym produkcja żelaza i metali kolorowych, zapewniała społeczeństwu scytyj-

Ryc. 398. Schemat konstrukcji kurhanu Oguz (wg Ju.B. Bobryka i M.M. Ievlevoj)

skiemu względna samowystarczalność. Ekskluzywne greckie produkty dostępne były raczej tylko dla wyższych warstw społecznych, choć jeden z importowanych towarów — wino w amforach — można uznać za masowy.

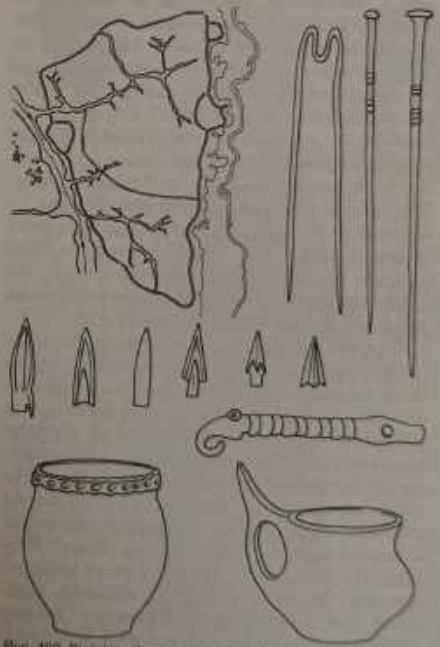
Kryzys stworzonego przez Scytów modelu cywilizacyjnego spowodowały te same przyczyny, które go wykreowały. Mała wydolność koczowniczych struktur gospodarczych, zdominowanych przez „wojenną" ideologię, nadmierna eksploata-

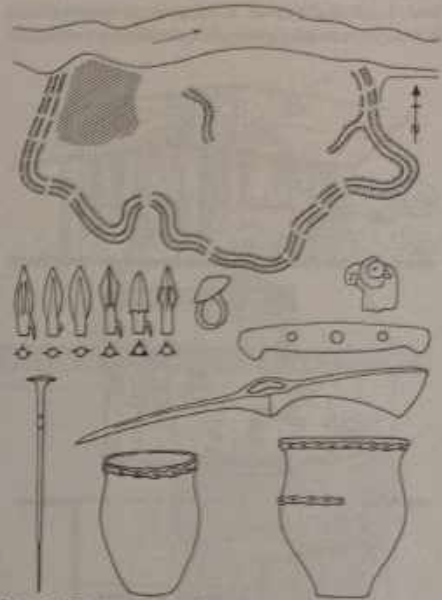
Ryc. 399. Scytyjskie stele nagrobne: 1 — Plavni; 2 — Ternovka; 3 — *Novovasilevka*; 4 — *Kozhemjaki*; 5 — *Ljubomirovka*; 8 — *Rovné*; 9 — *Rog*; 7 — muzeum w Kijowie (miejscowość nie znana); 8 — Olkhovchik; 9 — Proddladnyj. Wg V.S. Olchovskiego i G.I. Evdokimova

cja ekonomiczna uzależnionych politycznie społeczności rolniczych, kryzys ekologiczny na stepach wywołany dewastacją pastwisk stepowych przez ogromne stada, rozwój suchego klimatu, itp., spowodowały, że ten fenomen cywilizacyjny okazał się w historycznym rozrachunku mniej żywotny.

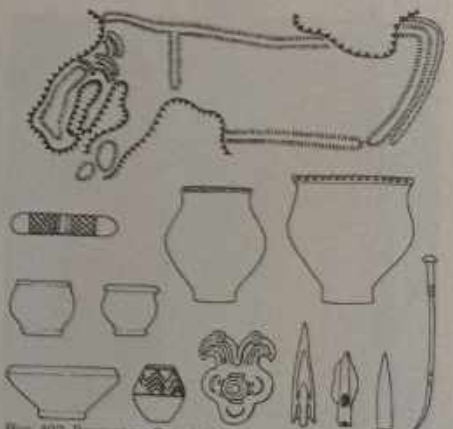
Kultura scytyjska była jednym z wielu, choć niewątpliwie najbardziej efektownym wariantem terytorialnym modelu cywilizacyjnego, stworzonego przez ludy koczownicze z ugrupowania irańskiego w I tysiącleciu p.n.e., na ogromnych przestrzeniach stepów Eurazji. Na wschód od Donu, aż po przedgórza Sajanów, barierę tajgi i pustynie Azji Środkowej, rozciągała się wielka prowincja kulturowa z wieloma ugrupowaniami lokalnymi, zdominowanymi jednak przez nadrzędny, koczowniczy („scytyjski") czynnik. Pod stosunkowo jednolitym charakterem zjawisk kulturowych kryje się tu wiele różnych ugrupowań etnicznych o własnej, historycznie odrębnie zdeterminowanej roli dziejo-

Ryc. 400. Bielskie Gorodishche (miasto Gelon wg Herodota) nad Worsklą — plan fortyfikacji i wybór znalezisk z grodziska (wg B.N. Grakova)

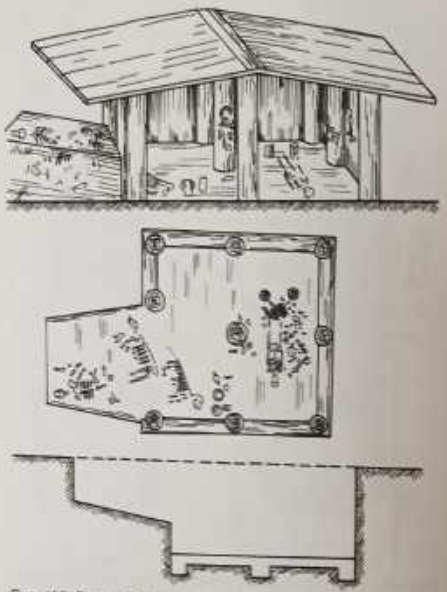

Ryc. 401. Trakhtemirovskoye Gorodishche — przykład osiedla obronnego z lesno-stepowej części prawobrzeżnego Podnieprza i wybrane znaleziska (wg Archeologii Ukraińskiej SSR)

Ryc. 402. Belovskoe Gorodishche — plan fortyfikacji i wybrane znaleziska z grodziska (wg Archeologii Ukraińskiej SSR)

wej. O ile jednak Scytów (mimo licznych wątpliwości i kontrowersji) można stosunkowo dobrze – dzięki licznym źródłom pisanym – lokalizować i identyfikować z lokalnymi wariantami kultury archeologicznej, to lokalizacja i identyfikacja kulturowa innych ludów irańskich ze strefy stepowej natrafia na poważne trudności.

Ryc. 403. Plan i rekonstrukcja grobowca scytyjskiego z leśno-stepowej części prawobrzeżnego Podnieprza (wg B.N. Grakova)

Ryc. 404. Kamienna stela scytyjska (fot. Jan Chochorowski)

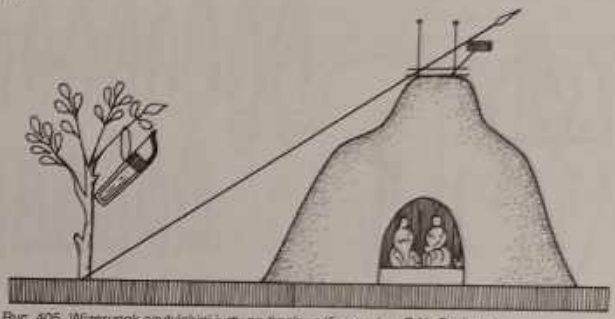
MENHIR?

Najbliższymi sąsiadami Scytów byli Sauromaci. Jak pisze Herodot (IV:21): „Przekraczając rzekę Tanais (Don lub dolny bieg Donu i Donzec – przypis J.Ch.), wchodzi się już nie do kraju scytyjskiego ... pierwsza część terytorium należy do Sauromatów, którzy począwszy od najdalszej zatoki Jeziora Meockiego (Zatoka Taganroska w północnej części M. Azowskiego – przypis J.Ch.) ku północy zamieszkują przestrzeń piętnastu marszów dziennych, ogołoconą zupełnie i z dzikich, i z owocowych drzew" (tzn. stepy – przypis J.Ch.). Jak uważają niektórzy, siedziby Sauromatów rozciągały się daleko ku wschodowi, sięgając aż po stepy uralskie i należały do ugrupowań kulturowych o zbliżonym do scytyjskiego modelu cywilizacyjnym. Sauromaci mieliby tu być starszą warstwą etniczną, podłożem kształtowania się żywiołu sarmackiego. Realnie zajmowali oni jednak zapewne tylko stepy dońskie i wołżańskie, sąsiadując od południa – w strefie Kubania – z Meotami. W strefie stepów uralskich należy zapewne lokalizować Issedonów mieszkających według Herodota gdzieś na wschód od Sauromatów, zaś zgodnie z inną jego wzmianką (Herodot I:201), dotyczącą Massagetów – „naprzeciw" tych ostatnich. Dobrze udokumentowana lokalizacja Massagetów między M. Kaspijskim a Jeziorem Aralskim i Amu-darią czyni dość prawdopodobnym związek Issedonów ze wschodnią (uralską) częścią rozległej prowincji kulturowej, ukształtowanej na bazie kultury późnozrębowej. Issedonów łączy też z Sauromatami, w sensie kulturowym, wysoka pozycja społeczna kobiet (Herodot IV:26).

Według legendy przekazanej przez Herodota (IV:110-116) Sauromaci byli potomkami scytyjskich młodzieńców i Amazonek. Na ich pokrewieństwo ze Scytami wskazują też słowa autora „Dziejów", że: „Sauromaci posługują się językiem scytyjskim, którym jednak od dawien dawna czysto nie mówią, ponieważ Amazonki dobrze się go nie wyuczyły" (Herodot IV:117). Tradycja antyczna podkreśla też szczególną rolę kobiet u Sauromatów, określając ich (np. Pseudo-Skylaks, 70) jako: „naród rządzony przez kobiety". Herodot (IV:116) w „Dziejach" akcentuje natomiast inny aspekt tej roli mówiąc: „kobiety Sauromatów zachowują dawny swój tryb życia. Wyjeżdżając konno na łowy wraz z mężami lub bez mężów oraz wyruszając na wojnę i noszące te

same szaty co mężczyźni". I dalej: „Żadna dziewica nie wyjdzie za mąż, aż zabije któregoś z nieprzyjaciół" (Herodot IV:117). Zjawisko to zdaje się znajdować potwierdzenie w faktach archeologicznych, dzięki obecności pochówków kobiecych wyposażonych w broń.

Ramy historycznej roli Sauromatów wyznacza z jednej strony ich udział w wojnie z Dariuszem I po stronie Scytów, z drugiej zaś obecność w naporze plemion sarmackich na terytoria scytyjskie w drugiej połowie IV w. p.n.e. W wojnie persko-scytyjskiej Sauromaci, wraz z częścią Scytów królewskich pod wodzą króla Skopasisa, tworzyli korpus operacyjny, którego zadaniem było wciąganie Persów w głąb terytoriów scytyjskich, wzdłuż Meotydy w stronę rzeki Tanais (Don). Ich rolę w końcowym okresie historii „Scytii" nadczarnomorskiej naświetla natomiast wzmianka z I w. p.n.e. u Diodora Sycylijskiego (Biblioteka,

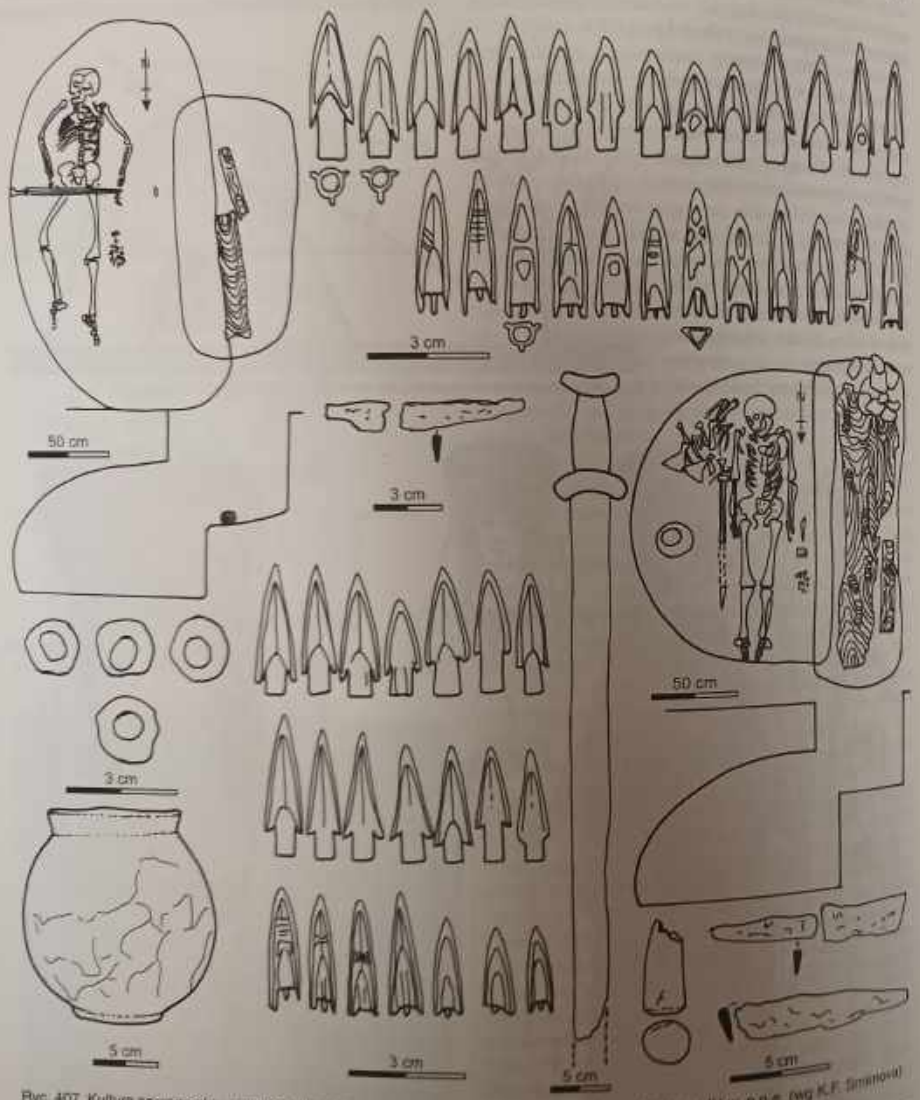

Ryc. 405. Wizerunek scytyjskiej jurty na fresku z Kerczu (wg B.N. Grakova)

Ryc. 406. Rekonstrukcja stroju scytyjskiej księżniczki-kapłanki wykonana na podstawie znalezisk z bocznego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego, autor rekonstrukcji L.S. Klochko

II:43), że Sauromaci: „przed wieloma laty urósłszy w siłę spustoszyli znaczną część Scytii i, wytępiwszy co do jednego zwyciężonych, zamienili większą część kraju w pustynię"[1]. Epizod ten jest wiązany ze wzmiankami o obecności Sarmatów po zachodniej stronie Donu, datowa-

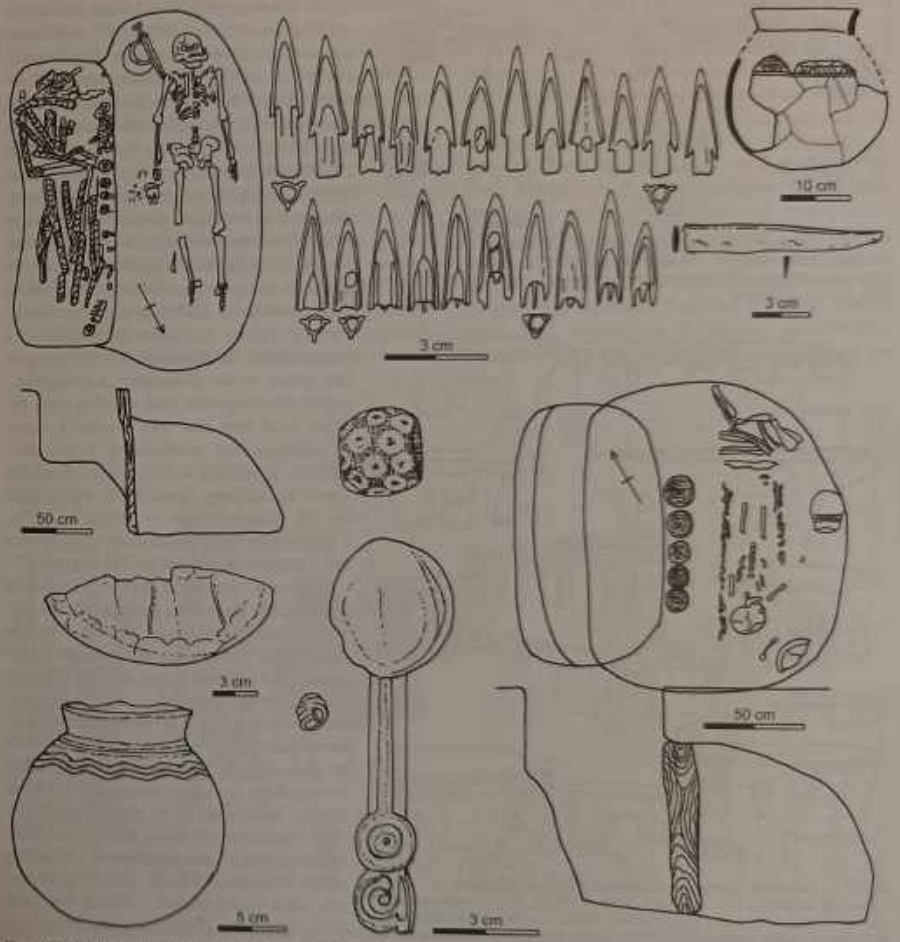

Ryc. 407. Kultura sauromacka: zawartość kurhanu z grupy Lapasina we wsi Ljubimovka — 1 połowa IV w. p.n.e. (wg K.F. Smirnova)

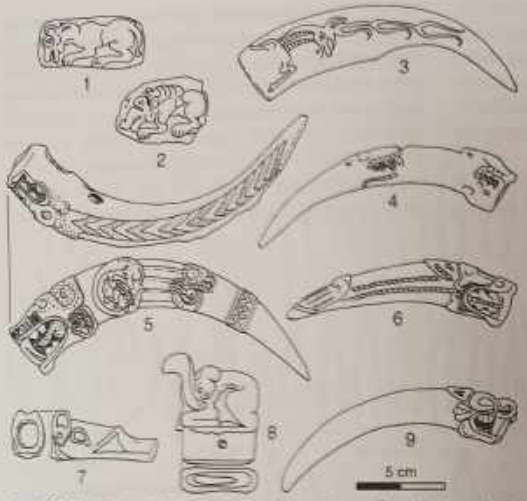
[1] V.V. Latyshev, Izvestija drevnikh pisatelej o Skifii i Kavkaze, 3/XXI i 4/XXII, tom 2, IzdateÏstwo Akademii Nauk SSSR, Sankt Petersburg 1993, s. 310 (tłum. autora).

nej na drugą połowę IV w. p.n.e. Zapewne Sauromaci włączyli się w falę przemieszczeń sarmackich ku zachodowi i w ramach tego procesu utracili tożsamość etniczną. Do tego momentu stanowili jednak odrębne ugrupowanie etnokulturowe, o niezależnie od Sarmatów kształtującej się roli dziejowej.

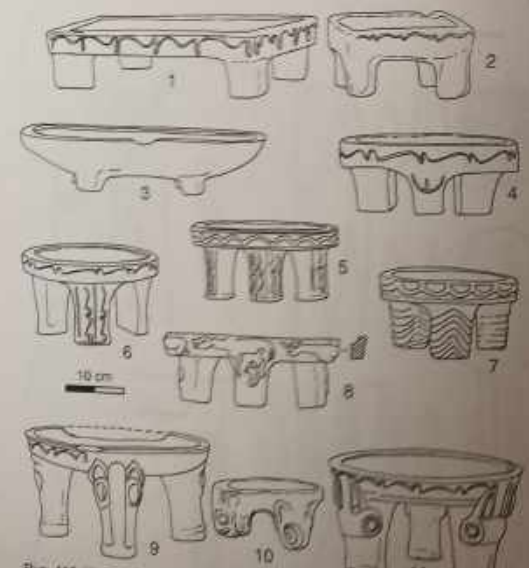
Do ludów koczowniczych wczesnej epoki żelaza o lepiej historycznie zdefiniowanej roli należą też środkowoazjatyccy Massageci i Sakowie, a także Dahowie, reprezentujący również irańskie ugrupowanie etniczne. Na obszarach stepowych i półpustynnych Azji Środkowej ich archeologicznym odpowiednikiem są zespoły znalezisk wchodzące w skład rozległej prowincji kulturowej, zwanej niekiedy scytyjsko-saksko-syberyjską. Charakterystyczny dla niej model zjawisk cywilizacyjnych nie odbiega zasadniczo od scy-

Ryc. 408. Kultura sauromacka: zawartość kurhanu z grupy Lapasina we wsi Ljubimovka — 1 połowa IV w. p.n.e. (wg. K.F. Smirnova)

Ryc. 409. Przykłady zdobnictwa sauromackiego z terenu Powolża: 1 — Susły (Gersogi, kurhan 5; 2 — Zolotushinskoe (1928); 3 — Kalinovka, kurhan 8/35; 4-8 — Bljumenfeld (Tavelochnoe), kurhan A; 9 —Berezhnovka II, kurhan 97/3. Wg K.F. Smirnova

Ryc. 410. Kamienne ołtarzyki ze środowiska kultury sauromackiej: 1 — Predstepnoje, kurhan 1; 2 — Katajskoe, kurhan (1903); 3,6 — Krylovskij chutor, kurhan (1896); 4 — Veselyj chutor, kurhan (1935); 5 — Majachnaja Gora (1908); 7 — dawny odwód Turgajskaja; 7 — Chimjaki, kurhan 36; 9 — Bis-Oba, kurhan 7; 10 — Krasnodvorskij chutor (1908); 11 — Chersagovskij kurhan (1888)

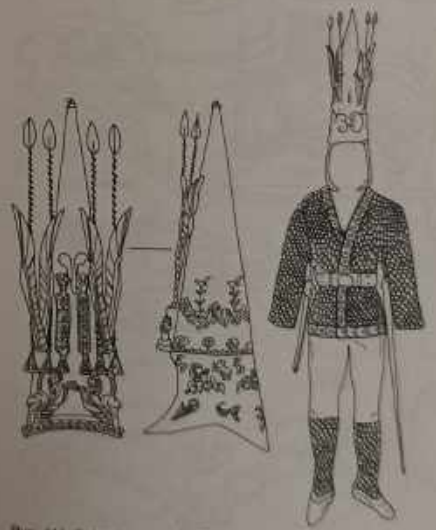
tyjskiego, choć w poszczególnych rejonach wykazuje lokalny koloryt. Podłożem formowania się tego kompleksu wczesnożelaznych kultur koczowniczych była kultura andronowska na tzw. fedorowskim etapie rozwoju, przy pewnym udziale impulsów karasukskich (we wschodniej części strefy aralskiej).

Według świadectwa źródeł antycznych Massageci (utożsamiani z Sakami-Tigraxauda w źródłach perskich) zajmowali tereny między M. Kaspijskim a Amu-darią (Araksesem u Herodota), która w tym czasie jedną odnogą wpadała do tego morza. Jak pisze Herodot (I:204): „Zachodnią więc stronę Morza Kaspijskiego zamyka Kaukaz, na wschód zaś i ku wzejściu słońca przyłącza się doń rozległa, nieprzejrzana równina. Otóż tej wielkiej równiny nienajmniejszą część zajmują Massageci". Na kartach dziejów zapisali się oni głównie pokonaniem w 529 r. p.n.e. Cyrusa II, twórcy potęgi państwa perskiego. Po zagarnięciu Babilonu w 539 r. Cyrus – jak pisze znów Herodot: „zapragnął... także Massagetów pod władzę swą dostać. Lud ten ma być wielki i silny, a mieszka ku wschodowi i wzejściu słońca, z tamtej strony rzeki Arakses (czyli za odnogą Amu-darii wpadającą do M. Kaspijskiego — przypis J.Ch.) i naprzeciw ludu Issedonów. Niektórzy też utrzymują, że jest to lud scytyjski".

Opisana barwnie przez Herodota (I:201-214) wyprawa perska na Massagetów zakończyła się klęską Persów i śmiercią Cyrusa na polu walki. Massageci, dowodzeni przez królową Tomyris (wg innych źródeł — Sparetrę), zastosowali typowy dla koczowników manewr taktyczny, wciągając przeciwnika w głąb swego terytorium. To wielkie zwycięstwo wypromowało w pewnym sensie Massagetów w tradycji antycznej i zaowocowało m.in. ich bliższą charakterystyką etnograficzną. Według opisu Herodota (I:215): „Massageci noszą taką samą odzież i wiodą ten sam tryb życia co Scytowie; są konnymi i pieszymi żołnierzami (ćwiczą się bo-

wiem w obu rodzajach walki), łucznikami i kopijnikami, mają też zwyczaj nosić dwusieczne topory. Złoto i spiż ogólnie jest u nich w użyciu: do wszystkiego bowiem co dotyczy lanc, grotów i toporów używają spiżu, co zaś należy do okrycia głowy, pasów i rzemieni to zdobią złotem. Tak samo koniom dookoła piersi nakładają spiżowe pancerze, uzdy zaś, munsztuki i szory zdobią złotem". Model koczowniczej kultury, choć z odcieniem typowym dla Azji Środkowej, przedstawia też inny fragment tego opisu (Herodot IV:216): „Nie sieją nic, tylko żywią się mięsem bydlęcym i rybami, których im obficie dostarcza rzeka Arakses. Za napój mają mleko. Z bogów czczą tylko słońce, któremu ofiarują konie". Kult ognia, symbolu boga Słońca, potwierdzają również archeologiczne znaleziska grobowe identyfikowane z Massagetami.

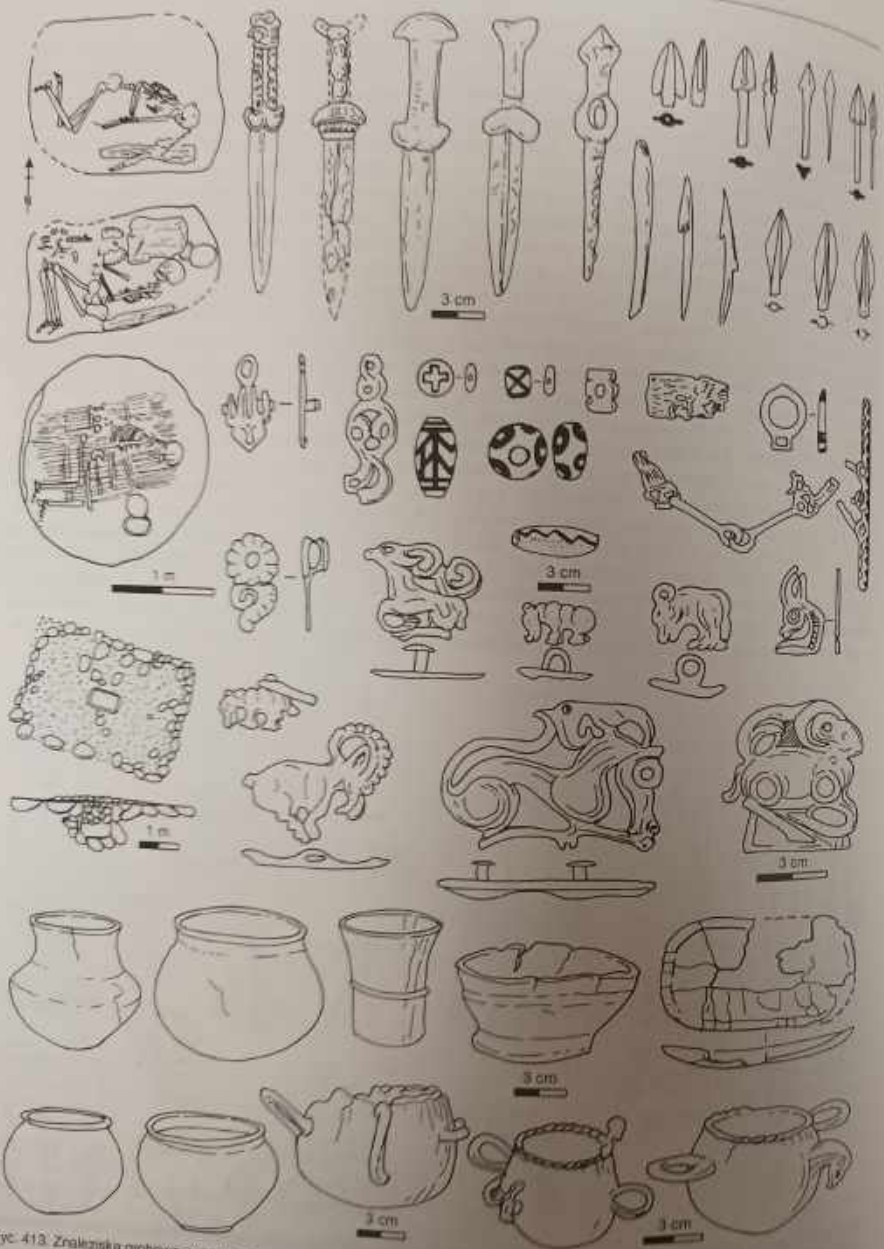
Archeologiczny kontekst kulturowy jednego z najważniejszych ugrupowań koczowniczych w Azji Środkowej, jakim w I tysiącleciu p.n.e. były plemiona zwane ogólnie Sakami, tworzą liczne znaleziska z rozległej prowincji, w skład której wchodzą: strefa przyaralska, tzw. Siedmiorzecze wraz z górskimi obrzeżeniami Pamiru i Tien-szanu, a także zespoły z centralnego i wsch. Kazachstanu (kultury tasmolińska i majemirska). Stopień zdominowania tych zjawisk kulturowych przez ponadkulturowy czynnik tzw. scytyjskiej triady, czyli podobnego zestawu uzbrojenia, części rzędu końskiego i elementów zdobniczych stylu zoomorficznego, podkreśla jedność cywilizacyjną tej prowincji. Charakterystycznym zjawiskiem jest tu też obecność bogato wyposażonych grobowców arystokratycznych, takich jak np. pochówek „złotego człowieka" z Issyk w strefie Siedmiorzecza. Z tą strefą związany jest jeden z odłamów sakijskiego ugrupowania — Sakowie-Haumawarga. W aspekcie historycznym Sakowie zapisali się na arenie dziejowej głównie jako niespokojni sąsiedzi Persji, wywołujący częste, odwetowe akcje militarne państwa perskiego. Jedna z najbardziej znanych takich akcji została odnotowana w słynnej inskrypcji Dariusza I na skale w Behistun (Bisitun). Jest to relacja z podjętej przez tego władcę w 519 r. p.n.e. wyprawy wojennej, której celem było poskromienie Saków: „Mówi król Dariusz: razem z wojskami Saków wyprawiłem się na leżący za morzem kraj Saków, którzy noszą ostre czapki (tigraxauda). Sakowie ci uszli przede mną. Gdy doszedłem do morza, zbudowałem most łodziowy i przeprawiłem się na nim z ca-

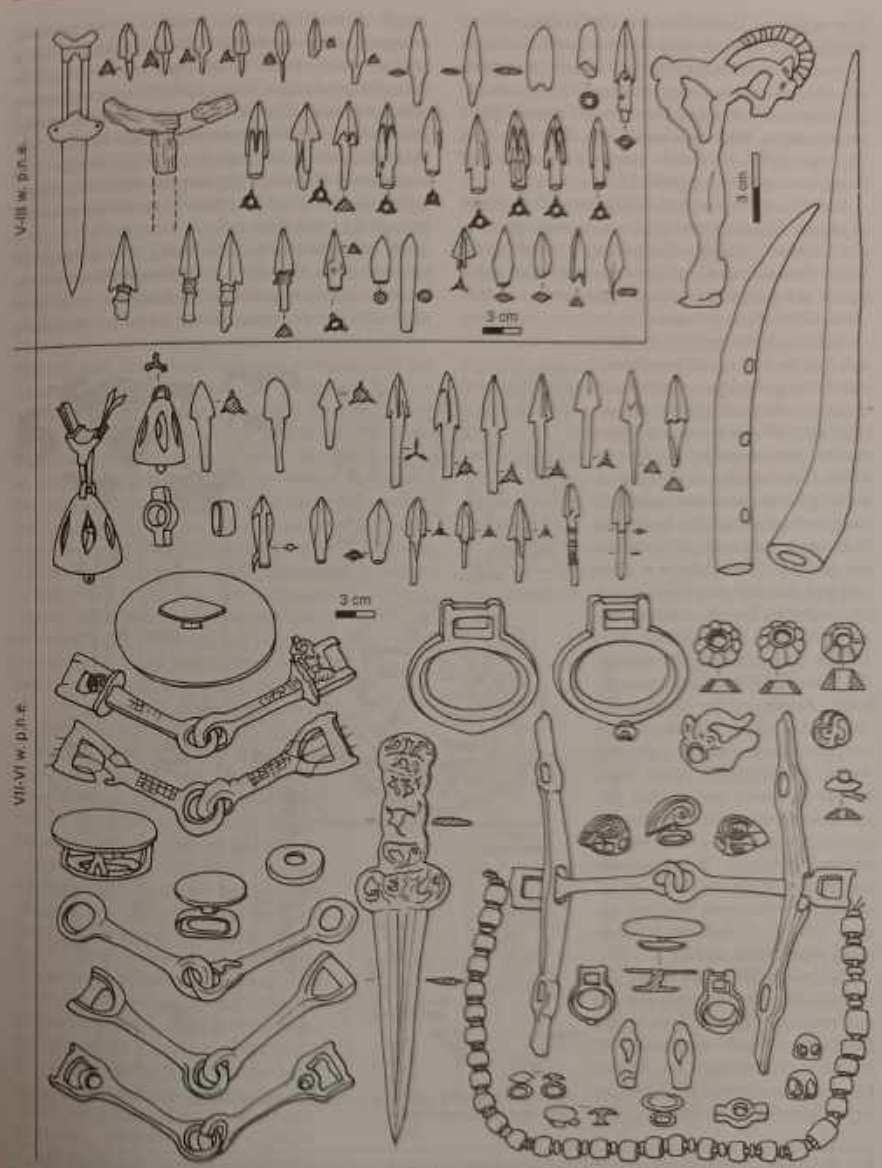
Ryc. 411. Sakowie ze strefy Siedmiorzecza. Rekonstrukcja stroju z kurhanu książęcego Issyk (wg Arkheologii SSSR)

Ryc. 412. Znaleziska związane z Sakami ze strefy Siedmiorzecza i Tien-szanu (wg Arkheologii SSSR)

Ryc. 413. Znaleziska grobowe związane z wczesnymi kocznownikami Pamiru (wg Arkheologii SSSR)

Ryc. 414. Broń i elementy uprzęży końskiej ze środowiska kultury tagarskiej (wg Arkheologii SSSR)

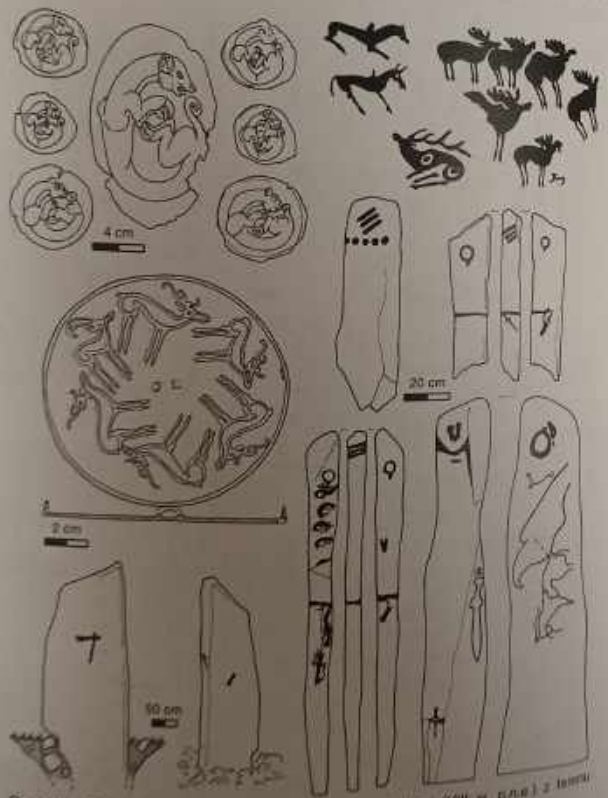
tym wojskiem. Poszedłem przez kraj i rozgromiłem Saków. Jednego ich przywódcę schwytałem i on związany został i mnie przyprowadzony, ja go zabiłem. [Drugiego] ich wodza zwanego Skunkha złapali i przywiedli do mnie. Tam innego naznaczyłem największym, taka była moja wola. Tak więc kraj stał się moim"[1]. Na reliefie przedstawiono również jako jeńca upokorzonego Skunkhę.

Znaczna część terytorium zajmowanego przez plemiona Saków weszła z czasem w obręb państwa Achemenidów. Świadczą o tym m.in. stwierdzone archeologicznie pozostałości rezydencji perskiego satrapy na stanowisku Babiš-Mulla 1 w delcie Syr-darii.

Innym akcentem historycznej roli Saków był udział środkowoazjatyckiego żywiołu koczowniczego w powstaniu państwa partyjskiego. Wiąże się to z aktywnością ugrupowania Dahów ze strefy aralskiej, a zwłaszcza z akcją króla Aparnów, zachodniego odłamu Dahów Arsakesa I, który wykorzystując osłabienie państwa Seleukidów w drugiej połowie III w. p.n.e. i bunt namiestnika Partii, Andragorasa, zawładnął tą prowincją. Wywołało to kontrakcję Seleukosa II i ucieczkę pokonanego początkowo Arsakesa do przykaspijskich Apasiaków, ale ostatecznie przyniosło mu sukces i ugruntowanie niezależności Partii (około 247 r. p.n.e.) pod wodzą koczowniczej dynastii. Procesy te znalazły też odbicie w źródłach archeologicznych. Przesiedlenie się Dahów w stronę Partii, w III w. p.n.e., wyznacza bowiem koniec tzw. kultury czirikrabatskiej w strefie aralskiej.

Najpełniejszy bodaj obraz zjawisk kulturowych typowych dla społeczności koczowniczych Azji Centralnej rysuje się dzięki odkryciom dokonanym na Ałtaju. Przebadano tu wielkie kurhany arystokracji plemiennej (np. Pazyryk, Bašadar, Tuékla) i wiele innych pozostawionych przez społeczności pasterskie, których zimowe koczowiska znajdowały się w głębokich dolinach górskich, a letnie pastwiska na stepowym przedpolu zasiedlonym także przez społeczności półosiadłe i osiadłe. Reprezentują one lokalny (pazyrykski) wariant kultury typu „scytyjskiego" z jej najbardziej charakterystycznymi cechami, rozwijający się niemal od początku I tysiąclecia p.n.e. do początku I tysiąclecia n.e.

O szczególnej randze odkryć dokonanych w kurhanach ałtajskich świadczą zwłaszcza liczne znaleziska wyrobów z materiałów organicznych (m.in. drewna, skóry, tkanin, wojłoku),

Ryc. 415. Znaleziska związane z wczesnymi koczownikami (VIII w. p.n.e.) z terenu Ałtaju (wg Archeologii SSSR)

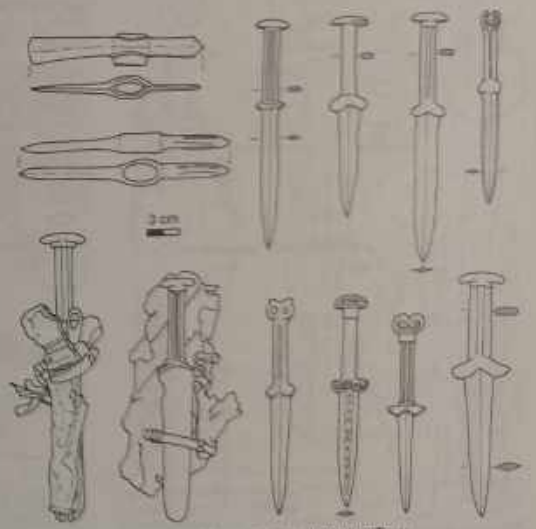
[1] Z. Bukowski, K. Dąbrowski, Śladami kultur azjatyckich, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1978, s. 271-272.

zachowanych dzięki zaleganiu w lodowej zmarzlinie, wypełniającej obrabowane częściowo już w starożytności komory grobowe. Ukazują one przede wszystkim niezwykłe bogactwo motywów zoomorficznych, przedstawionych często w kolorze i w materiałach, które w standardowych warunkach zwykle ulegają destrukcji. To niezwykłe bogactwo inwentarzy grobowych podkreśla szczególnie te wszystkie cechy rytuału grzebalnego koczowników, które mieszczą się w idei kultu zmarłych przodków i wiary w życie pozagrobowe. Równocześnie wyraźne motywy zoomorficzne ilustrują głębokie przesycenie całego obszaru wierzeniami animistycznymi. Szczególnym przejawem zastosowania symboliki animistycznej jest charakter tatuaży stwierdzony na mumii zmarłego z kurhanu II w Pazyryku.

Potężne, budowane na zrąb, komory ałtajskich kurhanów książęcych zawierają, obok zabalsamowanych pochówków umieszczonych w ozdobnych sarkofagach z cedru, pochówki końskie i bogate wyposażenie o niezwykle szerokim asortymencie, poczynając od wozów, mebli, sprzętów domowych, broni, rzędów końskich, a kończąc na instrumentach muzycznych (harfy, tamburyny) i darach konsumcyjnych. Cechą charakterystyczną inwentarzy metalowych jest (podobnie jak w ugrupowaniach z Azji Środkowej i Kazachstanu) rzadkie stosowanie żelaza, w tym również do produkcji broni. Przed V w. p.n.e. pojawia się ono w zasadzie sporadycznie, a i później używane jest do wyrobu niewielu przedmiotów. Dary grobowe składano w komorze najczęściej wzdłuż północnej ściany, zaś rozebrane na części wozy i konie ubite uderzeniem czekana w głowę po tej samej stronie, ale na zewnątrz komory. Komory umieszczone w prostych jamach nakrywane były belkowym stropem i potężnym, kamiennym nasypem. Występujące tu stele nagrobne w postaci słupa kamiennego, wyobrażające postać mężczyzny w zasadzie tylko przez zaznaczenie elementów uzbrojenia, zdobią też mniej lub bardziej liczne wizerunki zwierząt, zwłaszcza łosi i jeleni, z rozbudowanym ornamentacyjnie porożem.

Plemiona ałtajskie, twórcy pazyryskiego wariantu kultury scytyjskiej, nie były znane autorom antycznym. W źródłach chińskich występują natomiast jako koczownicze plemiona Jueczży. W końcu III i w pierwszej połowie II w. p.n.e. ugrupowania te (podobnie jak społeczności Siedmiorzecza i inne w tej strefie) dosięgnęła ekspansja kolejnej formacji nomadów — mongolskich Hun-ny (Siun-ny).

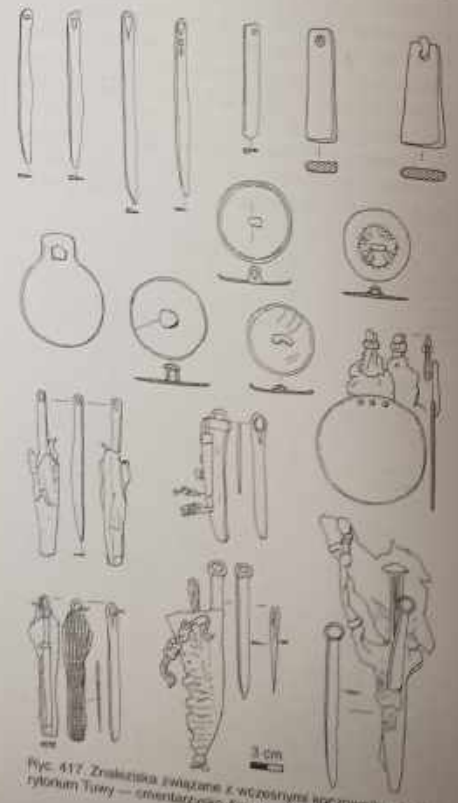
Do klasycznych wariantów centralnoazjatyckiej odmiany kultury „scytyjskiej" należy też ugrupowanie z terytorium Tuwy. Znane jest ono pod nazwą kultury ujukskiej (lub aldy-bielakiej), jako bodaj najstarszy zespół o wykrystalizowanych, już w początkach I tysiąclecia p.n.e., scytyjskich cechach kulturowych. Ustalen tych dokonano dzięki odkryciu słynnego kurhanu Arżan i oznaczeniu jego chronologii na IX w. p.n.e. Znaczenie odkrycia kurhanu Arżan polega przy tym nie tylko na wiarygodnych ustaleniach chronologicznych, ale równocześnie na cechach jego inwentarza, z których najbardziej charakterystyczną jest obecność wytworów zaliczanych do kanonu motywów zdobniczych w scytyjskiej odmianie symboliki animistycznej. Należą do niej: wizerunek zwiniętego w kłębek drapieżni-

Ryc. 416. Uzbrojenie wczesnych koczowników z terytorium Tuwy (wg Archeologii SSSR)

ka — pantery (w formie brązowej plakietki pełniącej funkcję napiersnika w uprzęży końskiej), „zakończenia buńczuków" zwieńczonych figurkami zwierząt (w tym przypadku górskich baranów), figurka dzika jako głowica brązowego sztyletu, a także rzeźbiony w kości wizerunek głowy końskiej i wreszcie — umieszczone na kamiennej steli nagrobnej — wizerunki zwierząt (łosi, jeleni, dzików). Dochodzą do tego inne elementy klasycznych inwentarzy typu scytyjskiego, jak wczesne prototypy (nadal brązowe) sztyletów typu akinakes, reprezentujące zaczątki idei „motylkowatego" jelca, specyficzne formy czekanów i grocików strzał.

Kurhan Arżan jest przy tym symbolem silnej władzy jednostki, właściwej społecznościom koczowniczym, a wyrażonej tu dobitnie w całokształcie zjawisk obejmujących architektonikę grobową, zestaw i charakter inwentarza oraz wystawność ceremonii pogrzebowej. Był to jej chówek władcy-króla, którego zwierzchnictwo uznawały nie tylko społeczności z terenu Tuwy, ale również z Ałtaju, Kazachstanu, Kotliny Minusińskiej i Mongolii. Z punktu widzenia zawartego w nim przesłania ideologicznego (religijnego, społecznego, itp.) reprezentuje on wszystkie cechy właściwe zespołom wczesnoscytyjskim znanym np. z północnego Przedkaukazia. Chronologia kurhanu Arżan dowodzi, że centralnoazjatycki wariant kultury scytyjskiej, reprezentowanej przez ugrupowanie ujukskie i podobne zespoły z otoczenia Tuwy, może być uznany za swoisty „pierwowzór" scytyjskiego modelu cywilizacyjnego. Jest to równocześnie „punkt" wyjścia — źródło impulsów, które głównie drogą migracji ludnosciowej wzdłuż pasa stepów, a także presji politycznej i kulturowej wywierała na otoczenie, doprowadziły do upowszechnienia się scytyjskiego modelu cywilizacyjnego na ogromnych przestrzeniach Eurazji.

Ryc. 417. Znaleziska związane z wczesnymi koczownikami z terytorium Tuwy — cmentarzysko Aginskij (wg Archeologii SSSR)

Ryc. 418. Przedmioty zdobione w stylu zoomorficznym z cmentarzyska Aginskij, Tuwa (wg Arkheologii SSSR)

Kultura ujukska zajmująca tereny Tuwy i przylegające obszary Ałtaju oraz Mongolii, graniczące z pazyryckim ugrupowaniem strefy ałtajskiej i tagarskim z Kotliny Minusińskiej, rozwija się sukcesywnie, aż po II w. p.n.e., tj. do początku okresu hunsko-sarmackiego. Do końca zachowuje ona cechy kultury brązowej o dość daleko posuniętej stabilności form inwentarza.

W górnym dorzeczu Jeniseju, na stepowych i leśno-stepowych terenach Kotliny Minusińskiej oraz w jej otoczeniu, aż po Sajan Wsch. i Zach. oraz Ałatau Kuźniecki na zachodzie, pomiędzy VIII/VII a III w. p.n.e. rozwija się kultura tagarska. W jej genezie podstawową rolę odegrały miejscowe środowiska kultury andronowskiej (fedorowskiej), które przetrwały na tym terenie, łącznie z elementami postneolitycznymi, do VIII w. p.n.e. i — być może — kultura karasukska. Elementem unifikującym te środowiska był „scytyjski" czynnik kulturowy, wyrażający się obecnością wszystkich składników „triady" scytyjskiej. Z punktu widzenia technologicznego, przez cały okres swojego rozwoju kultura tagarska zachowuje status cywilizacji brązowej. Nadal dużą aktywnośc wytwórczą wykazują minusińskie ośrodki karasukskiego brązownictwa i rozwijają się nowe centra, np. krasnojarskie.

Kultura tagarska znana jest głównie z podkurhanowych zespołów grobowych, ale również z osiedli (w tym obronnych). Zasadniczo dominował w niej osiadły tryb życia i hodowlano-rolniczy typ gospodarki, z dominacją wypasu bydła, owiec i na dalszym miejscu dopiero konia. Ugrupowania tej kultury, reprezentujące zapewne również irański element etniczny, odegrały znaczną rolę w recepcji scytyjskiego modelu kulturowego przez społeczności strefy leśno-stepowej, a nawet leśnej zach. Syberii. Wyrazem tego jest obecność scytyjskich elementów inwentarza (zwłaszcza broni) w takich zespołach, jak kultura baitowska (VII-IV w. p.n.e.), kultura gorochowska (V-I w. p.n.e.) czy kultura sargatska (V-IV/III w. p.n.e.), z dorzecza środkowego

Ryc. 419. Styl zoomorficzny w zdobnictwie wczesnych koczowników z terytorium Tuwy (wg Arkheologii SSSR)

Ryc. 420. Kamienne steli z terenu Tuwy z wizerunkami jeleni: 1 — Sosnovka, 2 — Arżan, 3,10 — Ozuk-Aksy, 4 — tzw. drugi kurański kurhan, 5,6,8 — Jezioro Biełoje w pobliżu Arżanu, 7 — Ujuk, 9 — Samagałak, 11 — Bolshoj Azhik, 12 — Chirgałak, 13 — Ujuk-Arżan. Wg M.P. Grjaznowa

Irtyszu. Początki szerszego rozprzestrzenienia się techniki obróbki żelaza w tej strefie datowane są na czasy około połowy I tysiąclecia p.n.e.

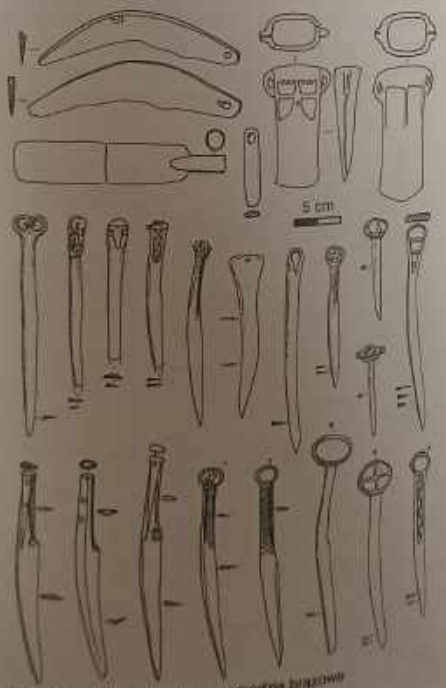
Tak jak w centralnej Azji czynnikiem destabilizującym było powstanie w końcu III w. p.n.e. silnego mongolskiego związku politycznego Hun-ny (Siun-ny), tak w europejskiej części stepów zmianę sytuacji politycznej i kulturowej wywołało pojawienie się na arenie dziejowej w końcu IV w. p.n.e. irańskich Sarmatów. Problem kolebki i przyczyn uaktywnienia się plemion sarmackich jest przedmiotem licznych kontrowersji. Za podłoże ich rozwoju trzeba uznać głównie ugrupowania zaliczane do późnej kultury sauromackiej w strefie południowouralskiej, gdzie w IV-III w. p.n.e. następują procesy prowadzące do ukształtowania się tzw. kultury prochorowskiej. Nie był to jedynie efekt ewolucyjnego rozwoju miejscowych tradycji, lecz także skutek pojawienia się impulsów z zewnątrz, głównie ze strefy aralskiej oraz z obszarów leśno-stepowych pn.-zach. Kazachstanu i regionów zauralskich. Dla tworzącej się tu nowej tradycji rytuału grzebalnego charakterystyczna jest południowa, a także północna orientacja pochówków składanych w prostych jamach, grobach niszowych lub katakumbowych. Pojawiają się nowe typy uzbrojenia, np. sztylety z łukowato wygiętą głownią, nowe typy zwierciadeł, swoiste cechy ornamentyki zoomorficznej. W ciągu IV w. p.n.e. pojedyncze grupy ludności sarmackiej penetrują tereny nad dolną Wołgą, a z czasem i tereny położone ku zachodowi. W okresie IV-II i później, III-II w. p.n.e., następują fale bardziej masowej migracji nomadów, sięgającej dolnego biegu Donu i Kubania.

Informacje zawarte w dziełach autorów antycznych, np. Hipokratesa (460-ok. 370), Pseudo-Skylaksa (2 połowa IV w. p.n.e.), Eudoksosa z Knidos (391-338) oraz Heraklidesa Pontyjskiego (ok. 388-310) — który jako pierwszy użył terminu „Sarmacja" — sugerują, że już w drugiej połowie IV w. p.n.e. Sarmaci, jak i (pod ich presją) Sauromaci zaczynają przemieszczać się na zachód od dolnego Donu, wkraczając w granice Scytii. Przyczyny tych przemieszczeń leżały zapewne w splocie czynników ekologicznych (wysychanie i degradacja pastwisk, zwłaszcza w centralnej, słabiej uwodnionej części stepów), jak i politycznych (przemieszczenia i niepokoje na terenie Azji Środkowej). Proces ten z czasem narasta, a na przełomie III/II oraz w początkach II w. p.n.e. trwała obecność Sarmatów w strefie nadczarnomorskiej staje się faktem. Świadczy o tym wzmiankowany już epizod z udziałem królowej Amage, a także udział Gatalosa, „króla europejskich Sarmatów" (Polybios XXV.2,12), tzn. Sarmatów zamieszkujących już tereny na zachód od Tanais-Donu, w traktacie pokojowym państw nadczarnomorskich, sygnowanym m.in. przez Chersonez i Farmakosa I Pontyjskiego. Udział Roksolanów, już jako wyodrębnionego ugrupowania w walkach między Diophantosem a Scytami w 107 r. p.n.e., świadczy, że w tym czasie proces zasiedlenia obszarów nadczarnomorskich i rozbicia plemion sarmackich na poszczególne ugrupowania był już zakończony.

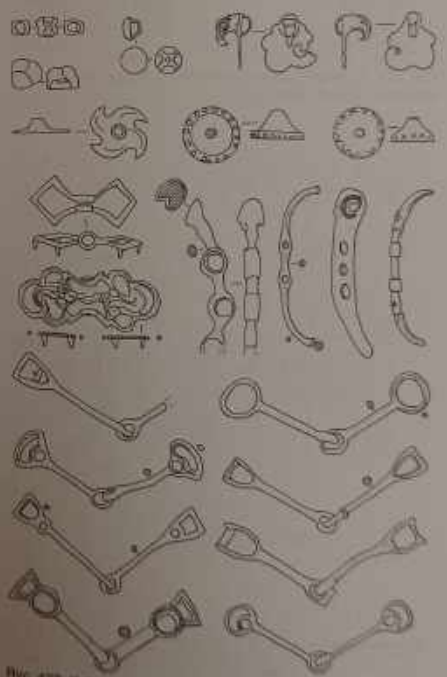
W „Geografii" Strabona (ur. ok. 68 r. p.n.e., zm. ok. 26 r. n.e.) Roksolanowie lokowani są „na równinach" między Tanaisem (Donem) a Borysthenesem (Dnieprem), jako „najbardziej północny" ze znanych ludów, zaś Jazygowie jeszcze między Borysthenesem a Istrem (Dunajem), obok „Sarmatów królewskich". Przypuszcza się jednak, że dane te — wzięte z wcześniejszej periegezy — mogą odzwierciedlać sytuację jeszcze sprzed II w. p.n.e. U schyłku tego stulecia Roksolanowie musieli się bowiem znajdować już gdzieś w pobliżu areny wydarzeń wojennych

Ryc. 421. Kultura tagarska — uzbrojenie brązowe z VII-VI w. p.n.e. (wg Arkheologii SSSR)

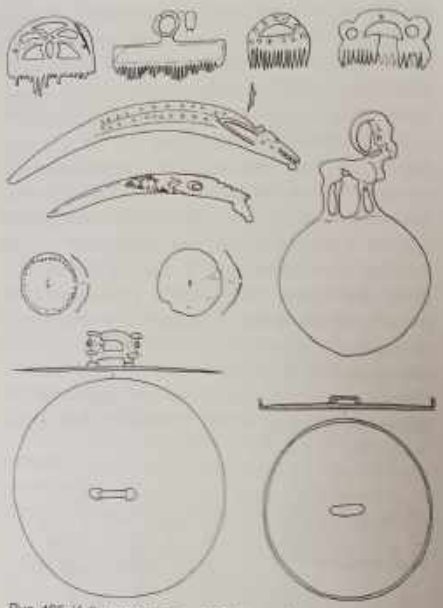
Ryc. 422. Kultura tagarska — narzędzia brązowe (wg Arkheologii SSSR)

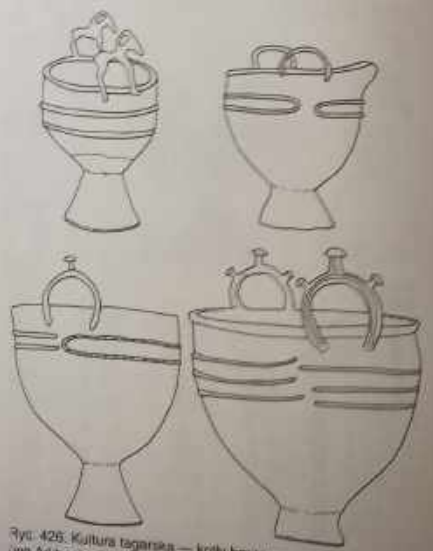
Ryc. 423. Kultura tagarska — elementy uprzęży końskiej (wg Arkheologii SSSR)

Ryc. 424. Kultura tagarska — przykłady zdobnictwa w stylu zoomorficznym (wg Arkheologii SSSR)

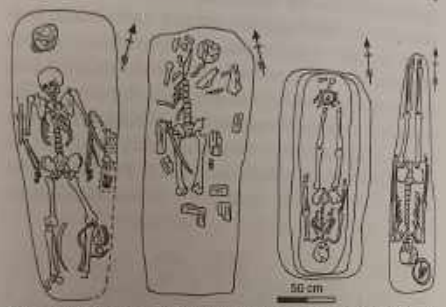

Ryc. 425. Kultura tagarska — ozdoby i przybory toaletowe (wg Arkheologii SSSR)

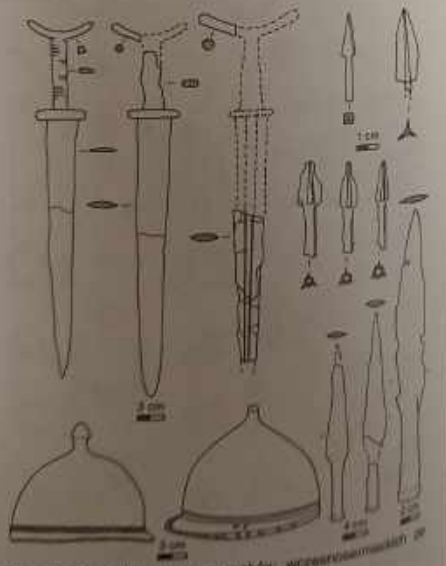

Ryc. 426. Kultura tagarska — kotły brązowe (wg Arkheologii SSSR)

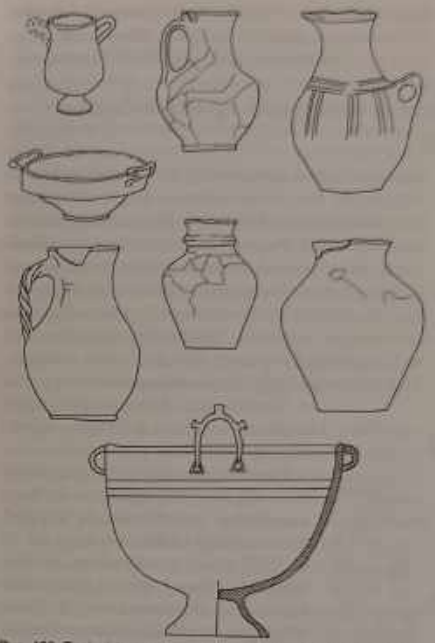
związanych z podbojami Mitrydatesa VI Eupatora na Krymie. Być może zbliżony etap — i rytm — wędrówki Roksolanów i Jazygów odzwierciedla, oparta niewątpliwie również na starszym źródle, lokalizacja obydwóch ludów, przytoczona w „Zarysie geografii" Klaudiusza Ptolemeusza (ur. ok. 100, zm. ok. 178 r. n.e.). Jazygowie i Roksolanowie mieli bowiem według niego zamieszkiwać wzdłuż „całego wybrzeża Meotydy" (M. Azowskiego), przy czym — sądząc po kolejności wymieniania — dalej ku zachodowi

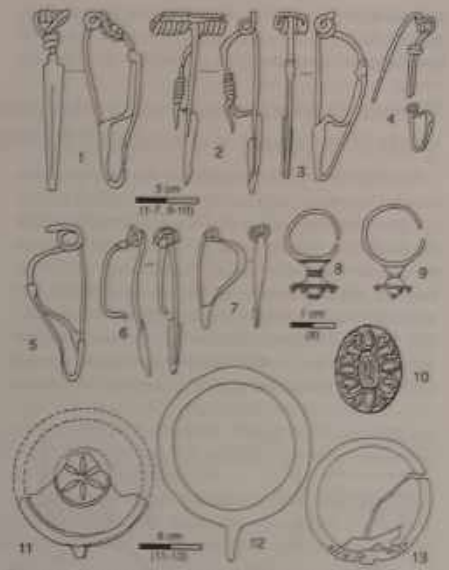
Ryc. 427. Pochówki wczesnosarmackie z obszarów nadczarnomorskich (wg O.V. Simonenki)

Ryc. 428. Znaleziska broni z grobów wczesnosarmackich ze strefy nadczarnomorskiej (wg O.V. Simonenki)

Ryc. 429. Znaleziska wczesnosarmackie ze strefy nadczarnomorskiej — kocioł brązowy i naczynia gliniane (wg O.V. Simonenki)

Ryc. 430. Ozdoby, części stroju i przybory toaletowe z grobów wczesnosarmackich ze strefy nadczarnomorskiej (wg O.V. Simonenki)

wysunięci byli Jazygowie. Sam Strabon, w innym miejscu (VII:2,4), wymienia zresztą Jazygów i Roksolanów „lub jakieś inne [ludy] koczujące w kibitkach" wśród Bastarnów, czyli gdzieś nad środkowym lub górnym Dniestrem.

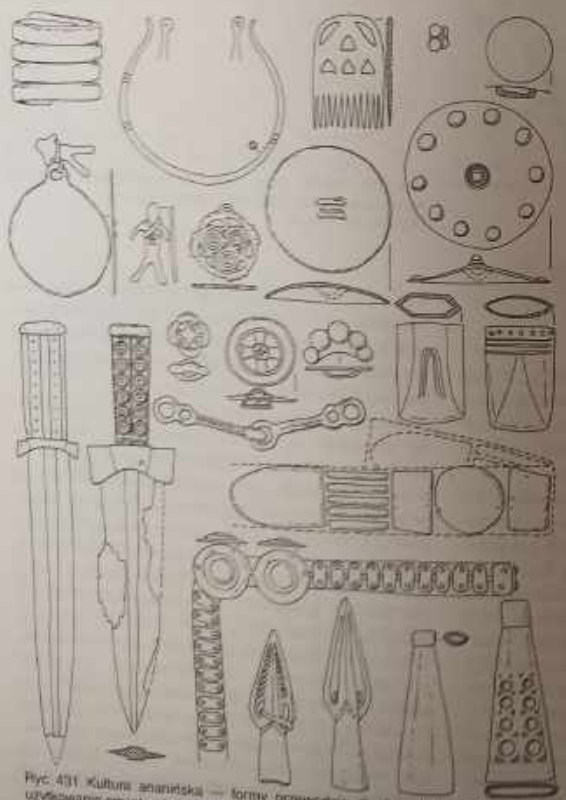
Kolejny etap migracji ludów sarmackich ku zachodowi jest poświadczony informacjami zawartymi w źródłach, donoszących o ich pojawieniu się nad dolnym Dunajem. Według Kassjusza Diona (LX:30,3) pierwsze, bezpośrednie starcie Sarmatów z Rzymianami miało miejsce w 16 r. p.n.e. Sarmaci przeszli wówczas Dunaj i wtargnęli do Mezji, gdzie zostali jednak pokonani przez prokonsula Macedonii, Gajusza Lucjusza. Owidiusz, zesłany przez cesarza Augusta w 8 r. n.e. do Tomi (dzisiejsza Konstanca) nad M. Czarnym, widywał jeźdźców sarmackich na ulicach tego miasta i był świadkiem, jak kibitki Jazygów przekraczają zimą Dunaj po lodzie. W 50 r. n.e. Jazygowie biorą już udział w wydarzeniach związanych z upadkiem germańskiego „państwa Wanniusza", lokalizowanego na terenach pd.-zach. Słowacji. Zapewne pojawili się tu bezpośrednio przed tymi wydarzeniami i zajęli północną część Wielkiej Niziny Węgierskiej.

Archeologiczne znaleziska potwierdzają trwałą obecność ludów sarmackich na obszarach nadczarnomorskich dopiero od początku II w. p.n.e. Być może ich wcześniejsza aktywność w tej strefie wiąże się głównie z okresową (sezonową) penetracją tych terenów, dokonywaną ze stałych koczowisk leżących po wschodniej stronie dolnego Donu lub na Kubaniu. Są to wyłącznie zespoły grobowe z pochówkami w prostych jamach, wyposażone m.in. w charakterystyczne sztylety z łukowatymi głowicami, groty włóczni, zestawy żelaznych, tulejkowatych grocików strzał (mężczyźni), a także ceramikę, zwierciadła, ozdoby i części stroju, np. zausznice, zapinki (kobiety). Przeważa północna orientacja pochówków wiązana z Roksolanami, mniej liczne są pochówki o orientacji południowej przypisywane Jazygom. Ostateczna konsolidacja ugrupowań

sarmackich na obszarach nadczarnomorskich nastąpiła już w I w. n.e., po dotarciu tu najpierw nadkaspijskich Aorsów, a później — pod koniec tego stulecia — silnego ugrupowania Alanów. Wówczas też ukształtował się ostatecznie fenomen wschodnioeuropejskiej kultury Sarmatów.

W cieniu koczowników — społeczności wczesnej epoki żelaza w strefie leśnej wschodniej Europy

Wielkie znaczenie polityczne koczowników ze strefy stepowej, jak i ogromny rozkwit ich kultury przysłaniają nieco dokonania cywilizacyjne społeczności żyjących na północnym obrzeżeniu obszarów zdominowanych przez Scytów i Sarmatów, czyli w strefie leśnej wsch. Europy. Egzystujące tu plemiona zapoznały się z technologią obróbki żelaza właśnie za pośrednictwem strefy stepowej i ukształtowały własny model kulturowy zabarwiony jakby lekką fascynacją światem ludów stepowych. Natężenie wpływów stepowych jest zróżnicowane; uzależnione jest ono przede wszystkim od stopnia „zainteresowania" środowisk stepowych północnymi sąsiadami i dogodnością szlaków komunikacyjnych, określającą granice wzajemnych kontaktów. Generalnie jednak strefa kultur leśnych, gdzie adaptacja technologii żelaza nastąpiła zresztą już w I tysiącleciu p.n.e., nie jest zbyt rozległa, a społeczności z głębi tych obszarów tkwią nadal w strukturach kulturowych epoki brązu, a nawet (na północy) — epoki kamienia.

Ryc. 431 Kultura ananińska — formy przewodnie dla fazy I (przedscytyjskiej) użytkowania cmentarzyska, Achmylovo (wg V.S. Patruševa i A.Kh. Khalikova)

Najsilniejsze powiązania z obszarami stepowymi wykazuje kultura ananińska, rozwijająca się (na podłożu kultury nadkazańskiej) od IX do III/II w. p.n.e. w dorzeczu środkowej Wołgi, Kamy, Wiatki i rzeki Biełaja, w strefie przyuralskiej. Rejon międzyrzecza Wołgi i Kamy znajdował się zawsze pod silną presją koczowników jako daleko wysunięty ku północy przyczułek obszarów stepowych i leśno-stepowych, ciągnących się wzdłuż Wołgi i Kamy. Wyrazem tego jest liczne występowanie w zespołach kultury ananińskiej elementów nowoczerkaskich (zwłaszcza uzbrojenia), datowanych na IX-VIII w. p.n.e., a później scytyjskich, poczynając od datowanych na VII wiek znalezisk typu kelermeskiego. Obserwuje się na tym obszarze obecność m.in. tak specyficznych dla świata koczowniczego zjawisk, jak antropomorficzne stele nagrobne z wizerunkiem wojownika w pełnym rynsztunku bojowym (np. Novomordovskoje).

Społeczności kultury ananińskiej preferowały jednak osiadły tryb życia, czego wyrazem są wielkie, szkieletowe cmentarzyska (np. Achmylovo liczące ponad 1 000 grobów)

oraz usytuowane najczęściej na nadrzecznych cyplach osiedla obronne zabudowane półziemiankami. W gospodarce podstawowe znaczenie miała hodowla, a w strukturze stada, oprócz zajmującego pierwsze miejsce konia, niemałą rolę odgrywało też bydło, drobne przeżuwacze i świnia. Z czasem (zwłaszcza od V w. p.n.e.) wzrastała w tej kulturze rola rolnictwa i upraw zbożowych.

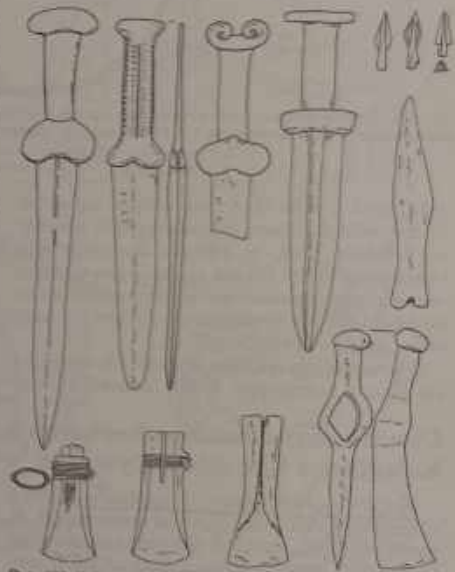
Silnie rozwinięta wytwórczość brązownicza (bazująca na złożach uralskich), jak i żelazna nawiązują stylem do wzorców stepowych, zachowując jednak lokalny koloryt. Charakterystyczna jest dominacja standardów stepowych, zarówno w uzbrojeniu (sztylety, czekany, groty oszczepów, grociki strzał typu scytyjskiego), jak i w motywach zdobniczych, preferujących symbolikę animistyczną.

Specyficzne dla tej strefy zachowania kulturowe reprezentują natomiast pozostałości gigantycznych ustryn (ognisk — stosów kremacyjnych), zawierających przepalone kości ludzkie i liczne znaleziska, np. metalowe, ceramiczne. W obrębie grodziska Gljadenovkoje koło Permu nad Kamą, w 1,5-metrowej warstwie węgla, popiołu i spalonych kości, znaleziono np. 19 tys. różnych przedmiotów, m.in. figurek ludzi i zwierząt domowych, a także ok. 1 000 scytyjskich grocików strzał. Były to miejsca (sanktuaria?), w których dokonywano ceremonialnej kremacji zmarłych oraz bliżej nie znanych zabiegów magicznych.

Plemiona ananińskie, zaliczane do grupy ugrofińskiej, sąsiadowały od zachodu z kulturą gorodecką, zajmującą tereny międzyrzecza Wołgi i Oki. Rozwijała się ona od VIII w. p.n.e. aż po IV/V w. n.e. Ugrupowanie to powstało na podłożu wołosowskim przy udziale wpływów poździakowskich i abaszewskich. Podobnie jak większość zespołów strefy leśnej wsch. Europy kultura gorodecka znana jest przede wszystkim z osiedli obronnych, zabudowanych ziemiankami. Jej gospodarka, oparta na wypasie śródleśnym stad, w których dominował koń, wspomagana była również przez prymitywne rolnictwo i rybołówstwo. Bliskość obszarów stepowych sprzyjała tu napływowi militariów scytyjskich (m.in. żelaznych mieczy i sztyletów), ale rodzima wytwórczość żelazna i brązowa była słabo rozwinięta. Na terenie osiedli, w miejscach nie zabudowanych, spotyka się ślady kremacji ludzi i zwierząt. Znane są również oryginalne sanktuaria, jak np. grodzisko w miejscowości Šolom koło Uljanowska, gdzie na ufortyfikowanym wzniesieniu wokół umieszczonego w centrum idola odkryto pozostałości licznych ognisk. Z kultury gorodeckiej znane są także cmentarzyska ciałopalne.

Społeczności kultury diakowskiej, reprezentujące (podobnie jak kultura gorodecka) ugrofiński substrat etniczny, zajmowały zachodnią część międzyrzecza Wołgi i Oki. Kultura diakowska (Djakovo na terenie Moskwy) rozwijała się od VIII w. p.n.e. do V/VI w. n.e., ale technologia wytwórczości żelaza upowszechnia się dopiero w jej młodszych fazach (od IV w. p.n.e.). W południowej części jej zasięgu, dzięki ożywionej wymianie handlowej z terytoriami zdominowanymi przez scytyjski model kulturowy, pojawia się sporo znalezisk typu scytyjskiego. Powiązania z obszarami środkowego dorzecza Donu urywają się w III w. p.n.e., w związku z przemieszczeniami plemion sarmackich.

Kultura diakowska znana jest również z silnie umocnionych grodzisk, mających charakter rodowych siedzib. Przeciętną wielkość populacji

Ryc. 432 Kultura ananińska — formy przewodnie (broń, narzędzia) dla fazy II („scytyjskiej") użytkowania cmentarzyska, Achmylovo (wg V.S. Patruševa i A.Kh. Khalikova)

Ryc. 433. Kultura ananińska — formy przewodnie dla fazy II („scytyjskiej") użytkowania cmentarzyska, Achmylovo (wg V.S. Patruševa i A.Kh. Khalikova)

związanych z tymi obiektami szacuje się na 50 do 200 osób. Podstawą gospodarki była źródleśna hodowla stad, w których dominuje koń i niskorosłe bydło. Uważa się, że z tym ugrupowaniem można utożsamiać wymienionych przez Herodota (IV:22) Tyssagetów i Jyrków — ludy leśne „żyjące z łowów".

Nieco bliżej terytoriów scytyjskich rozciągał się obszar zajmowany przez ludność kultury juchnowskiej, zasiedlającej międzyrzecze Sejmu, Desny i górnego Dniepru. Ugrupowanie to, znane od VII w. p.n.e., rozwinęło się na podłożu kultury bondarichańskiej, przy silnym udziale kultury czarnoleskiej. Podstawowym elementem struktury osadniczej były także i tutaj małe gródki, o charakterze siedzib rodowych. Oprócz dość licznych znalezisk typu scytyjskiego (głównie militariów), świadczących o fascynacji scytyjskimi technikami wojowania, występują tu również importowane wyroby greckie. Potwierdzony jest także fakt istnienia miejscowej obróbki żelaza.

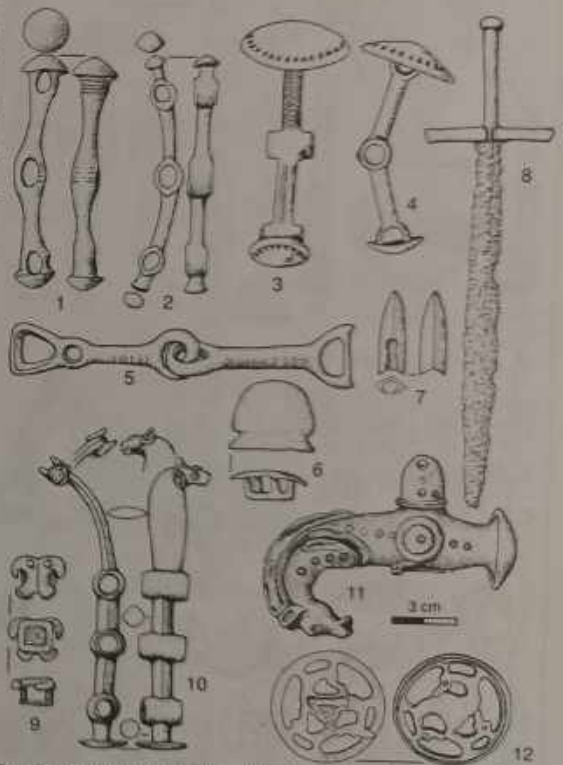
Strefa oddziaływań scytyjskich ogarnęła również społeczności kultury miłogradzkiej, zajmującej od VI do III w. p.n.e. tereny Polesia, w międzyrzeczu Dniepru i Prypeci. Świadczy o tym obecność militariów scytyjskich, głównie grocików strzał, ale także charakterystycznych dla grup leśno-stepowych ozdób (np. kolczyków gwoździowatych), a nawet zwierciadeł typu scytyjskiego. Również i ta kultura zaadaptowała w pełni obróbkę żelaza. W mniejszym stopniu nowa technologia rozpowszechniła się w tym okresie wśród ugrupowań żyjących na terenach leżących jeszcze bardziej na północ, mianowicie w kulturze dniepro-dźwińskiej (międzyrzecze Dniepru i Dźwiny) oraz kulturze ceramiki sztrychowanej (międzyrzecze Dniepru, Berezyny i górnego Niemna). Poza zasięgiem cywilizacji żelaza znajdowały się w tym czasie jeszcze kultury ceramiki tekstylnej i azbestowej ze strefy rozciągającej się od Łotwy po Karelię i Finlandię.

Cywilizacyjna szansa barbarzyńskiej Europy — kultura halsztacka i jej oddziaływania

Kryzys gospodarczy i osadniczy, który u schyłku epoki brązu ogarnął społeczności ze strefy stepowej, dotknął również ugrupowania kulturowe z terenów Kotliny Karpackiej. W tym przypadku u jego podłoża leżały nie tyle uwarunkowania ekologiczne, co czynniki polityczne w postaci destrukcyjnej presji grup ludności stepowej, poszukującej w otoczeniu stepów dogodnych dla siebie nisz ekologicznych. Dotyczy to szczególnie wschodniej części Kotliny Karpackiej, czyli terenów położonych na wschód od południkowego odcinka Dunaju, a więc Wielkiej

Niziny Węgierskiej i Siedmiogrodu. Zjawiska te są szczególnie wymowne, ponieważ pod względem cech środowiskowych jest to najdalej ku zachodowi wysunięta enklawa stepów, należąca do panońsko-pontyjskiej formacji geobotanicznej. Samo centrum Kotliny Karpackiej zajmuje tzw. węgierska puszta — obszar, który zawsze przyciągał swoimi pastwiskami koczowników. Nie licząc głównego uderzenia mongolskich tumenów pod wodzą Batu-chana w serce Europy w 1241 r., należałoby tu wymienić Madziarów, Awarów, Hunów i wspomnianych już sarmackich Jazygów, których przemieszczenie się ze wschodu i osiedlenie w tej strefie jednoznacznie potwierdzają źródła historyczne. Powtarzalność tych zjawisk w czasach historycznych jest tak znacząca, że ich zaistnienie w okresach pradziejowych należy uznać również za co najmniej prawdopodobne.

Archeologicznym świadectwem infiltracji agresywnych grup ludów stepowych u schyłku epoki brązu w Europie Środkowej jest pojawienie się tu znalezisk broni i części rzędu końskiego o wschodniej — w dużej mierze stepowej — proweniencji. Należały one do zestawu osobistego ekwipunku wojowników-pasterzy, zwłaszcza ze środowiska tzw. grupy czernogorowskiej, reprezentującej społeczności wschodnioeuropejskich nomadów w X-IX w. p.n.e. Ukształtowanie się horyzontu zespołów czernogorowskich na stepach wsch. Europy było wyrazem konsolidacji kulturowej i politycznej nomadów na wczesnym etapie ich dziejów, przebiegającej pod presją i przy udziale elementu protoscytyjskiego, wywodzącego się m.in. ze środowisk typu kurhanu Arżan w Azji Centralnej. Przemieszczenia grup ludności pasterskiej wzdłuż pasa stepów ku zachodowi miały charakter zbliżony do reakcji łańcuchowej i sięgnęły w Europie Środkowej terenów położonych w dorzeczu środkowego Dunaju, aż po Dolną Austrię. Ich zasięg wyznaczają luźne znaleziska i zespoły grobowe z elementami czernogorowskimi (koczowniczymi), a także depozyty wotywne (prestiżowe), będące wyrazem fascynacji kulturowej światem ludów stepowych. Pojawiły się one w środowisku miejscowych kultur późnej epoki brązu (środkowodunajskiej kultury pól popielnicowych, kultury gawskiej, grupy kyjatyckiej i innych), funkcjonujących w otoczeniu Wielkiej Niziny Węgierskiej. Znaleziska te wyznaczają tu zapewne strefę występowania koczowisk czy leży zimowych mobilnych grup pasterzy. Ich pastwiska znajdowały się na stepowych terenach puszty (w warunkach panującego wówczas klimatu suchego), zajętych głównie przez zbiorowiska kserotermicznej roślinności trawiastej.

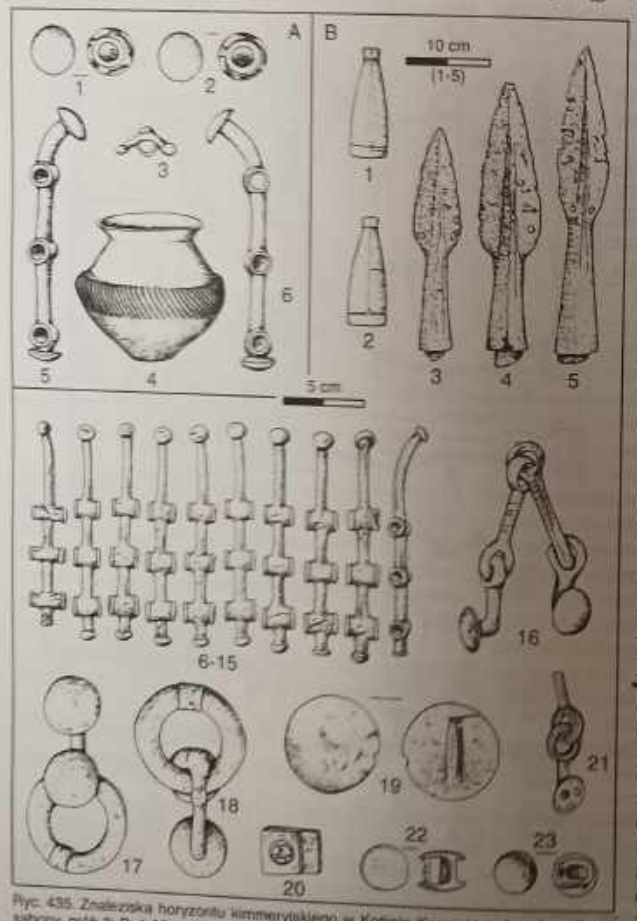

Ryc. 434. Znaleziska typu czernogorowskiego (1-8) i przykłady form charakterystycznych dla protoscytyjskiego stylu zoomorficznego (9-12) z Europy Środkowej (wg J. Chochorowskiego)

Jest rzeczą symptomatyczną, że w tym samym czasie, gdzieś po okresie HaB_1 (około X w. p.n.e.), zanika też całkowicie osadnictwo kultury gawskiej na Wielkiej Nizinie Węgierskiej. Zjawisko to nosi znamiona gwałtownego kryzysu. Fazę HaB_1 kultury gawskiej na równinnych obszarach Alföldu i w ich otoczeniu reprezentują bowiem bogate znaleziska, z wyróżniającym się zarówno jakościowo, jak i ilościowo horyzontem skarbów typu Hajdúböszörmény. Przyczyną licznego deponowania skarbów w tym okresie była fala niepokojów politycznych i poczucie zagrożenia, wywołane infiltracją obcego elementu etnicznego.

Napływające grupy ludności zainteresowane były głównie, jak się wydaje, eksploatacją dogodnych do wypasu wielkich stad obszarów puszty i jej otoczenia. Wspomniany kryzys nie objął bowiem całego osadnictwa kultury gawskiej, a w każdym razie nie z jednakową siłą. Dalszy rozwój tego środowiska został jednak ograniczony do wyżynnych i śródgórskich terenów Siedmiogrodu oraz północno-wschodniego obrzeżenia Kotliny Karpackiej. Na tych terenach zespoły późnogawskie kontynuują swój rozwój aż do momentu pojawienia się grupy siedmiogrodzkiej i kusztanowickiej w VII w. p.n.e. Mimo wyraźnej ciągłości rozwoju osadnictwa gawskiego we wschodniej i północno-wschodniej części Kotliny Karpackiej, widoczna jest tu równocześnie duża różnica pomiędzy materiałami klasycznej fazy kultury gawskiej z okresu HaA_2-HaB_1 a znaleziskami późnogawskimi z HaB_{2-3}/HaC. Załamuje się też działalność silnych ośrodków wytwórczości brązowniczej, związanych ze środowiskiem gawskim. Dość intensywnie zaczyna się natomiast rozwijać w tym rejonie wytop i obróbka żelaza, udokumentowana zarówno śladami produkcji, jak i dość licznymi znaleziskami.

W środowisku Kotliny Karpackiej, zdominowanym przez stepowych przybyszów, rozwinęły się też i upowszechniły na bazie wzorców stepowych oraz kaukaskich specyficzne formy metalowych (brązowych) części uzdzienicy (np. wędzidła, pobocznice, krępulce). Są one jakby wyznacznikiem obecności mobilnych grup koczowników, odgrywających w tym środowisku podobną (czyli destrukcyjną) rolę do tej, jaką na innych terenach odgrywali wschodniosarmomorscy Kimmerowie. Stąd też określa się je jako horyzont znalezisk typu kimmeryjskiego, co nie jest bynajmniej równoznaczne z kimmeryjskim pochodzeniem ich użytkowników.

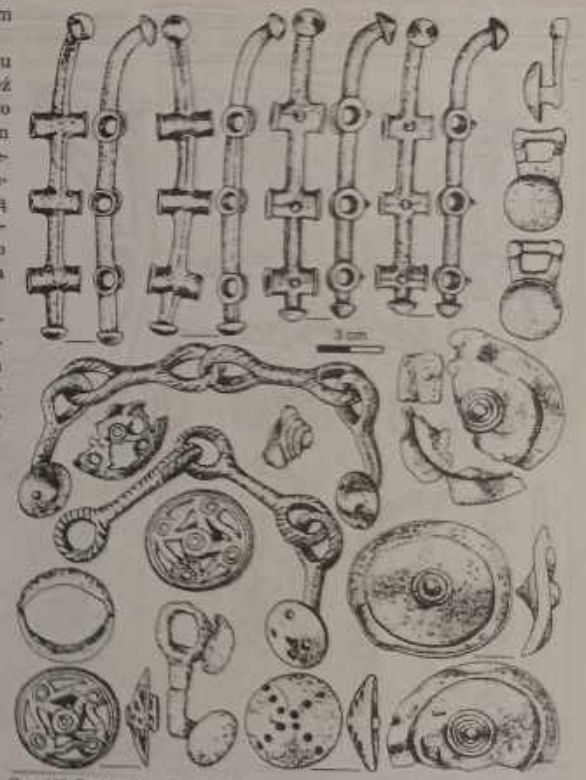
Ryc. 435. Znaleziska horyzontu kimmeryjskiego w Kotlinie Karpackiej: A: 1-6 — Füzesabony, grób 3; B: 1-23 — Dunaújváros. Wg S. Gallusa i T. Horvátha

Warto podkreślić, że w tym kręgu wytwórczości brązowniczej przy produkcji części rzędu końskiego nastąpiło też przełamanie bariery technologicznej (brąz-żelazo) z zachowaniem jednak ciągłości stylu. Wyrazem tego jest słynny depozyt elementów uździenicy z Fügöd na wsch. Węgrzech, datowany na koniec (?) IX w. p.n.e., zapowiadający nadejście żelaznych elementów uździenicy, które z czasem staną się charakterystyczne dla całego kręgu halsztackiego w Europie Środkowej. W środowisku tym nie zostały natomiast zaadaptowane elementy uzbrojenia wywodzące się ze wschodnich (czernogorowskich i kimmeryjskich) tradycji. Świadczy to o przejęciu z czasem przez przybyszów miejscowych (środkowoeuropejskich) typów uzbrojenia, a także o przyswojeniu sobie odpowiadających im technik prowadzenia walki.

Znamiona wyraźnego kryzysu osadniczego widoczne są również w strefie zajętej przez osadnictwo grupy kyjatyckiej. Na południowym przedpolu Średniogórza Północnego, gdzie było bogato reprezentowane, zanika ono całkowicie. Istnieją natomiast dowody na jego przetrwanie w strefie śródgórskiej aż do czasów ostatecznego wykształcenia się kultury Vekerzug w VI w. p.n.e.

Podstawowym elementem struktury skoncentrowanego na obszarach wyżynnych i śródgórskich osadnictwa późnogawskiego i późnokyjatyckiego były osiedla wyżynne, często bardzo wysoko położone i silnie ufortyfikowane. Natężenie zjawiska fortyfikowania osiedli otwartych oraz zakładania grodów i osiedli wyżynnych, zwłaszcza o charakterze refugialnym, przypada w tej strefie na okres HaB. W efekcie struktura osadnicza późno- i postbrązowych ugrupowań kulturowych z północno-wschodniej części Kotliny Karpackiej nabrała specyficznego, refugialnego charakteru. Ukształtował się również specyficzny model gospodarczy, w którym podstawą egzystencji funkcjonujących w tych warunkach społeczności stało się pasterstwo typu górskiego.

Procesy społeczno-kulturowe, których wyrazem było zakładanie rozległych niekiedy osiedli obronnych, u schyłku epoki brązu objęły zresztą znaczne obszary Europy Środkowej, leżące m.in. w zasięgu kultur pól popielnicowych. Dowodzą one ścisłego związku poszczególnych populacji z okupowanym przez nie terytorium, jaki ukształtował się w wyniku długotrwałego i stabilnego rozwoju w ramach tych samych mikroregionów osadniczych. Tworzące się na bazie tego związku wspólnoty terytorialne podejmowały w poczuciu zagrożenia wysiłek mający na celu zabezpieczenie stanu posiadania. Wydaje się, że na skutek oddziaływania czynników zewnętrznych tendencje tego typu ujawniły się ze szczególną siłą w środowisku gawsko-kyjatyckim.

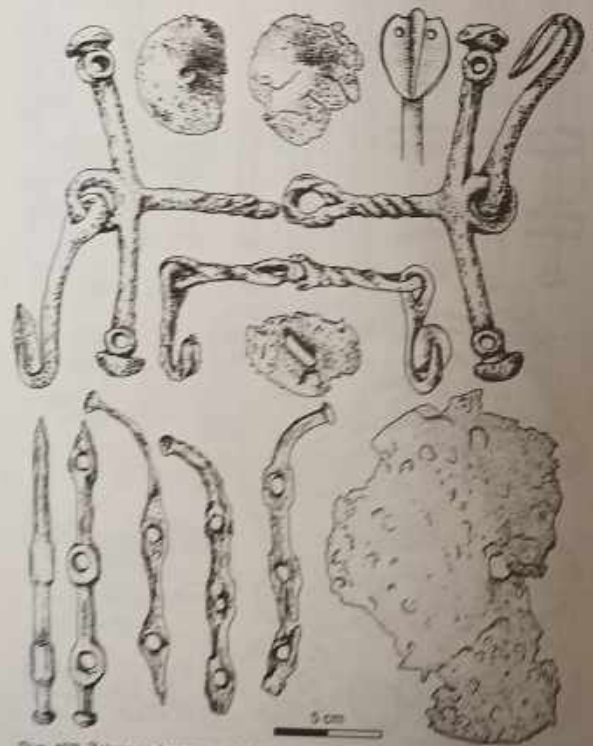

Ryc. 436. Brązowe elementy uździenicy charakterystyczne dla horyzontu kimmeryjskiego w Kotlinie Karpackiej, depozyt z Fügöd (wg T. Kemenczeia)

Masowe sytuowanie osiedli obronnych w miejscach niedostępnych, niekiedy ekstremalnie niedogodnych z punktu widzenia warunków osadniczych, świadczy o tym, że był to w dużej mierze proces wymuszony. Jest to zresztą w tym okresie prawidłowość, występująca również w środowiskach strefy leśno-stepowej wsch. Europy (np. w kulturze czarnoleskiej czy kulturze holihradzkiej), zagrożonych penetracją agresywnego elementu stepowego.

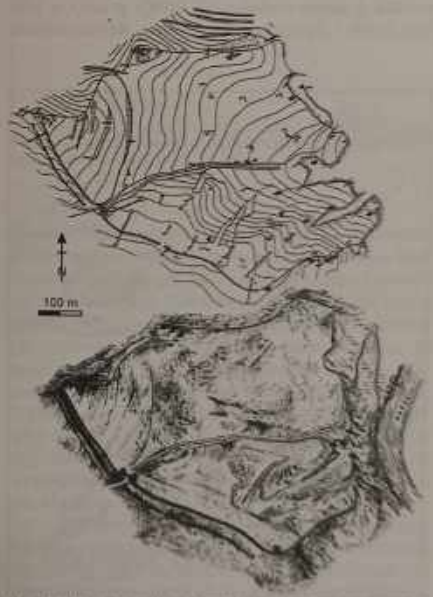
Zjawiska wyraźnego kryzysu osadniczego i kulturowego, widocznego we wschodniej części Kotliny Karpackiej, znajdują do pewnego stopnia odpowiedniki w procesach, jakie objęły w tym czasie środowiska typu kultur pól popielnicowych w środkowym dorzeczu Dunaju, na zachód od jego południkowego odcinka. Nie miały one wprawdzie tak drastycznego charakteru jak w przypadku osadnictwa gawskiego i kyjatyckiego na Wielkiej Nizinie Węgierskiej, ale również przyczyniły się do generalnej zmiany istniejącego tu modelu kulturowego. Około połowy okresu HaB przestaje funkcjonować wielki cmentarzysk i osiedli środkowodunajskiej kultury pól popielnicowych na terenie Transdanubii. W tym samym czasie zaczynają się kształtować zespoły osadnicze reprezentujące nową jakość kulturową — kulturę wschodniohalsztacką. Z punktu widzenia geografii osadnictwa i potencjału demograficznego zespoły te nawiązują w dużej mierze do starych ośrodków osadniczych, ale równocześnie różnią się od nich pod wieloma względami. Znakomitym przykładem takiego rozwoju wypadków jest sytuacja stwierdzona w kompleksie osadniczym Pécs-Jakabhegy w pd. Transdanubii. Na miejscu otwartego osiedla kultury pól popielnicowych, zlokalizowanego na wysokim, górskim grzbiecie, w ciągu okresu HaB wzniesiono fortyfikacje rozległego grodu wczesnohalsztackiego. Obejmują one część terenu dawnego osiedla oraz dominującą nad okolicą kulminację wzniesienia. Na przedpolu grodu, również na terenie zajętym wcześniej przez osiedle otwarte, zlokalizowano cmentarzysko kurhanowe. Rozciągało się ono wzdłuż grzbietu, najprawdopodobniej po obu stronach drogi prowadzącej do grodu. W najstarszych zespołach grobowych, datowanych na HaB_2, odkryto ceramikę typową dla kultury pól popielnicowych. W znaleziskach brak jeszcze elementów typowych dla inwentarzy wschodniohalsztackich. Wyróżnia się natomiast jeden z ciałopalnych pochówków podkurhanowych, zawierający charakterystyczne wyposażenie wojownika w postaci uzbrojenia i części rzędu końskiego o wschodnim (typologicznie kaukaskim) pochodzeniu.

Podobne procesy doprowadziły do ukształtowania się na całym obszarze środkowodunajskiej kultury pól popielnicowych nowej, wczesnohalsztackiej sieci osadniczej, której specyfikę podkreśla struktura mikroregionów osadniczych. Ich centra tworzą ufortyfikowane osiedla, najczęściej o znacznych rozmiarach. Towarzyszą im kurhanowe i płaskie cmentarzyska, przy czym pierwsze z nich lokowane są często w bezpośrednim sąsiedztwie grodu, np. wzdłuż prowadzącej do niego drogi. Strukturę mikroregionów uzupełniają osiedla otwarte, wyznaczające zasięg terytorium zamieszkiwanego przez daną grupę.

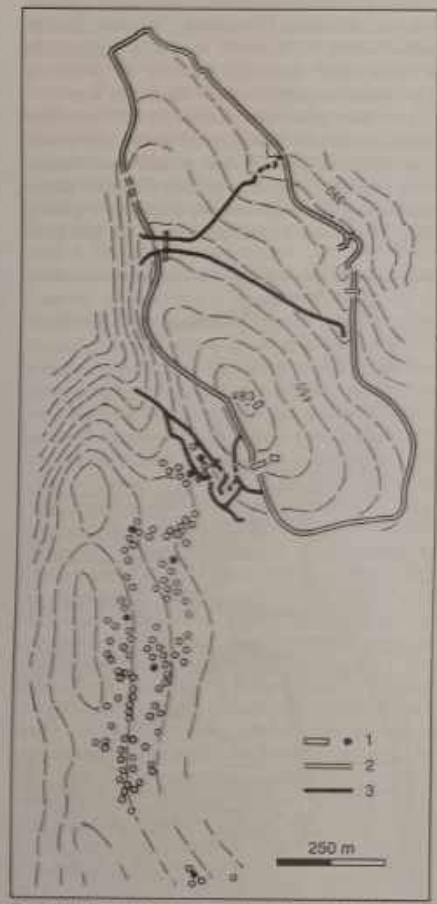

Ryc. 437. Żelazne elementy uzbrojenia zapowiadające halsztacki model siedzia. Depozyt z Fügöd (wg T. Kemenczei)

Nieco inna sytuacja miała miejsce na południowym krańcu omawianego środowiska, w dorzeczu Sawy i Drawy, a zwłaszcza na terenie Słowenii. Przemiany w stylu i technologii wytwarzania przedmiotów w miejscowym środowisku kultur pól popielnicowych pojawiają się tu nieco później, w fazie HaB_3 (IX/VIII wiek p.n.e.). Ich przejawem jest upowszechnienie się adriatycko-bałkańskich elementów inwentarza (np. jedno- i dwusprężynowych fibul łukowatych), a także masowe rozprzestrzenienie żelaza. Pojawiają się też typowe dla strefy bałkańskiej, podkurhanowe pochówki rodzinne, początkowo jeszcze ciałopalne. Na obszarze Słowenii obserwuje się w tym czasie gwałtowny wzrost osadnictwa, interpretowany jako efekt dopływu ludności z terenu Panonii, uchodzącej pod naciskiem grup ludów stepowych na zachód, na tereny południowo-wschodnich obrzeży Alp. Także tutaj grody są podstawowym elementem struktury osadniczej tworzącego się środowiska. Za reprezentatywny można uznać założony w tym

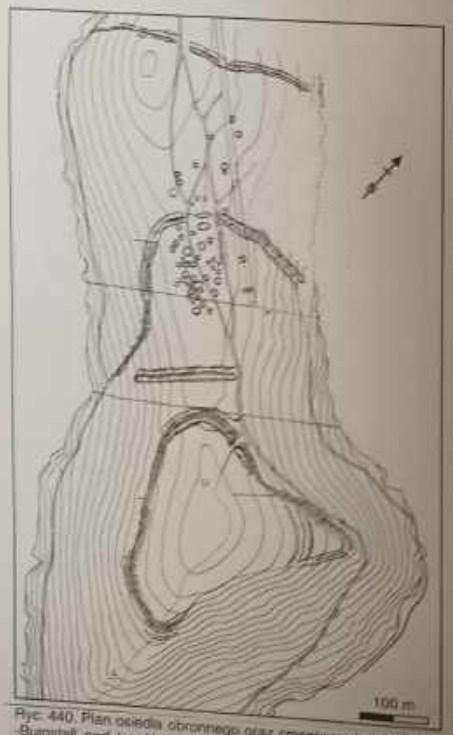
Ryc. 438. Plan i rekonstrukcja wyglądu późnogawskiego osiedla obronnego w Teleac, Siedmiogród (wg V. Vasilieva, I. Al. Aldea i H. Ciugudeanu)

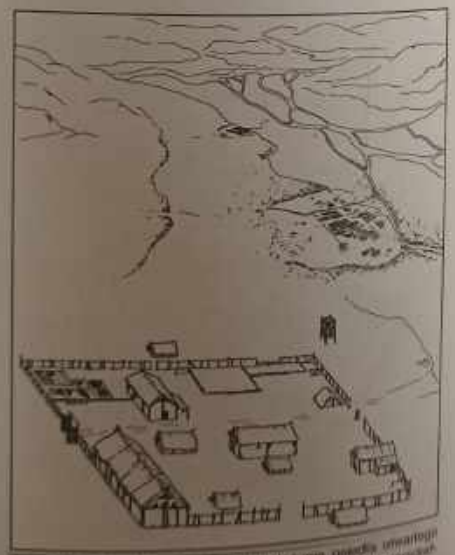
Ryc. 439. Wczesnohalsztacki zespół osadniczy (osiedle obronne i cmentarzyska kurhanowe) w. Sopron-Várhely: 1 — wykopy archeologiczne i zbadane kurhany; 2 — główny wał obronny grodu; 3 — wały uzupełniające. Wg E. Patek

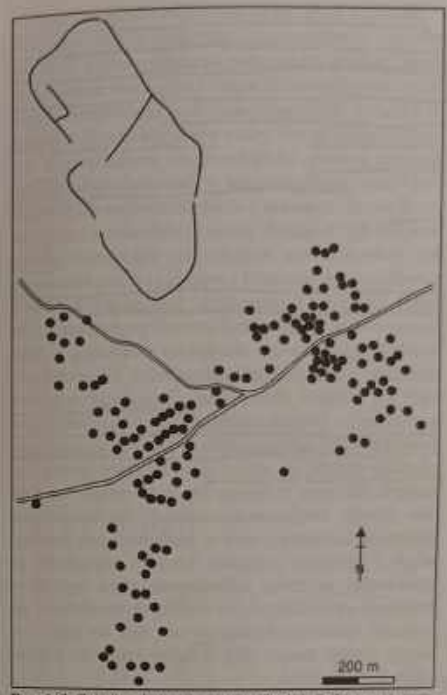
czasie i potężnie umocniony gród w Stična na terenie Słowenii, któremu towarzyszy ogromna nekropolia kurhanowa. Powstałe w ten sposób zespoły osadnicze kultury południowo-wschodniohalsztackiej rozwijają się przez okres HaC, podlegając dalszym przeobrażeniom, których istotnym symptomem jest np. upowszechnienie się kurhanów „rodzinnych" z dominacją pochówków szkieletowych.

Jednym ze składników inwentarzy o przejściowym charakterze, między kulturą pól popielnicowych a kulturą wschodniohalsztacką w środkowym dorzeczu Dunaju, są elementy o południowej proweniencji. Wyrazem tego nurtu powiązań kulturowych może tu być charakter części inwentarza metalowego grobu 169 ze stanowiska Brno-Obřany. Jest on jakby przedłużeniem impulsów, które na terenie Słowenii zamanifestowały się pojawieniem zespołów o powiązaniach adriatycko-bałkańskich. Ten kierunek oddziaływań kulturowych przybiera z czasem na sile, wzbogacony o rozbudowaną inspirację środziemnomorską, zwłaszcza italską (ze środowiska kultury Villanova), a na północnym obrzeżeniu Bałkanów z czasem również grecką. Jest to wynik presji cywilizacyjnej i osadniczej środowiska greckiego, ukoronowanej tzw. wielką kolonizacją grecką. Po okresie wstępnej, rozpoznawczej penetracji różnych terytoriów leżących w zasięgu możliwości żeglugowych Greków (której literackim odzwierciedleniem jest np. mit o Argonautach) doszło już w VIII w. p.n.e. do założenia kolonii greckich na Sycylii i w pd. Italii. Około 750 r. p.n.e. miasta greckie powstały w środkowej Italii, nad Zatoką Neapolitańską (m.in. najstarsze i najbardziej na północ wysunięte z nich – Kyme). W drugiej połowie VIII w., na Sycylii, założono kolejne miasta greckie — Naksos (735) i Syrakuzy (734). Nastąpiło geograficzne zbliżenie ośrodków wysoko rozwiniętej cywilizacji śródziemnomorskiej z kulturami europejskich „barbarzyńców", czego zwieńczeniem było założenie przez Fokijczyków Massalii, greckiego miasta u ujścia Rodanu (ok. 600 r. p.n.e.), a później Adrii i Spiny u ujścia Padu. Równocześnie

Ryc. 440. Plan osiedla obronnego oraz cmentarzyska, Purbach-Burgstall, nad Jez. Neziderskim, Dolna Austria (wg K. Ulbrocha)

Ryc. 441. Rekonstrukcja zagrody i położenie osiedla umocnionego z okresu późnohalsztackiego i wczesnolateńskiego, Inzersdorf-Walpersdorf, Dolna Austria (wg P.C. Ramsla)

Ryc. 442. Osiedle obronne i cmentarzysko, Stična na terenie Słowenii (wg S. Gabrovca)

postępowała kolonizacja adriatyckich wybrzeży Półwyspu Bałkańskiego (miasta: Apollonia, Epidaurus i in.), jeszcze bardziej zbliżająca Greków do pochodzących z centralnych Bałkanów ugrupowań etnicznych takich jak Illirowie. Kolonizacja wybrzeży M. Egejskiego spowodowała, że zamieszkujące wschodnią część Bałkanów plemiona trackie stały się na tym obszarze najbliższymi sąsiadami Greków. Ta druga, obok fenickiej, akcja kolonizacyjna objęła właściwie prawie całą pd. Europę i znacząco wpłynęła na przyspieszenie procesów cywilizacyjnych na przyległych obszarach. Kulturowa presja Greków wywarła też wielki wpływ na ostateczny kształt uformowanej w VII w. p.n.e. cywilizacji etruskiej, wpływającej z kolei intensywnie na charakter zjawisk kulturowych w pn. Italii, na pn.-zach. Bałkanach i na przyległych, południowo-wschodnich obszarach strefy alpejskiej.

Nurtem, który w ciągu okresu HaC ukształtował ostateczne oblicze kulturowe środowiska halsztackiego w środkowej Europie były śródziemnomorskie, zwłaszcza greckie oraz italskie, impulsy cywilizacyjne. Poza szerokim upowszechnieniem się żelaza i jego technologii ich najważniejszym symptomem było np. rozprzestrzenienie się ceramiki malowanej nawiązującej m.in. do inwentarzy kultury Villanova, a także przejęcie symboliki antropomorficznej (antropomorfizacji mitu i eposu) w zachowaniach magiczno-religijnych. Przełom kulturowy w Kotlinie Karpackiej i — szerzej — w środkowym dorzeczu Dunaju zapoczątkowały jednak wcześniejsze chronologicznie impulsy stepowe. Ich pierwotne znaczenie polegało na destrukcyjnej roli, jaką odegrała penetracja mobilnych grup koczowników, mająca niewątpliwie w wielu przypadkach charakter militarnego podboju. Wymownym tego wyrazem są przykłady zniszczeń o charakterze wojennym znane ze środowiska środkowodunajskiej kultury pól popielnicowych, aż po tereny Dolnej Austrii (np. ze Stillfried). Naruszenie lokalnych struktur osadniczych, a zwłaszcza społeczno-politycznych, przez przeważające militarnie grupy koczowniczych przybyszów penetrujących rozległe terytoria, musiało też odcisnąć piętno na zachowaniach kulturowych miejscowej osiadłej ludności. Trzeba podkreślić, że specyficzna technika i taktyka wojenna, a zwłaszcza ogromna mobilność ludów stepowych na wielkich dystansach, czyniła z nich wrogów nieuchwytnych, zaś owczesna struktura organizacyjna (w tym osadnicza) społeczności środkowoeuropejskich pozwalała im bezkarnie penetrować rozległe terytoria. W takim kontekście musiał nastąpić kryzys „społecznego zaufania" do własnych struktur organizacyjnych (autorytetów władzy itp.), sposobów wojowania czy wyznaczników i wzorców prestiżu społecznego. Powodowało to równoczesnie otwarcie się na inne, „skuteczniejsze" wzorce zachowań kulturowych. Z oferowanych przez ludy stepowe wzorców, zasadniczo obcych społecznościom późnych kultur pól popielnicowych Europy Środkowej u schyłku epoki brązu, należy wymienić przede wszystkim: ogromne znaczenie ekonomiczne i kulturowe konia; zjawisko szczególnie wysokiej roli społecznej czy wręcz herozacji wojownika; instytucję silnej władzy jednostek, podbudowaną kultem „herosa" czy rzeczywistego i mitycznego równocześnie

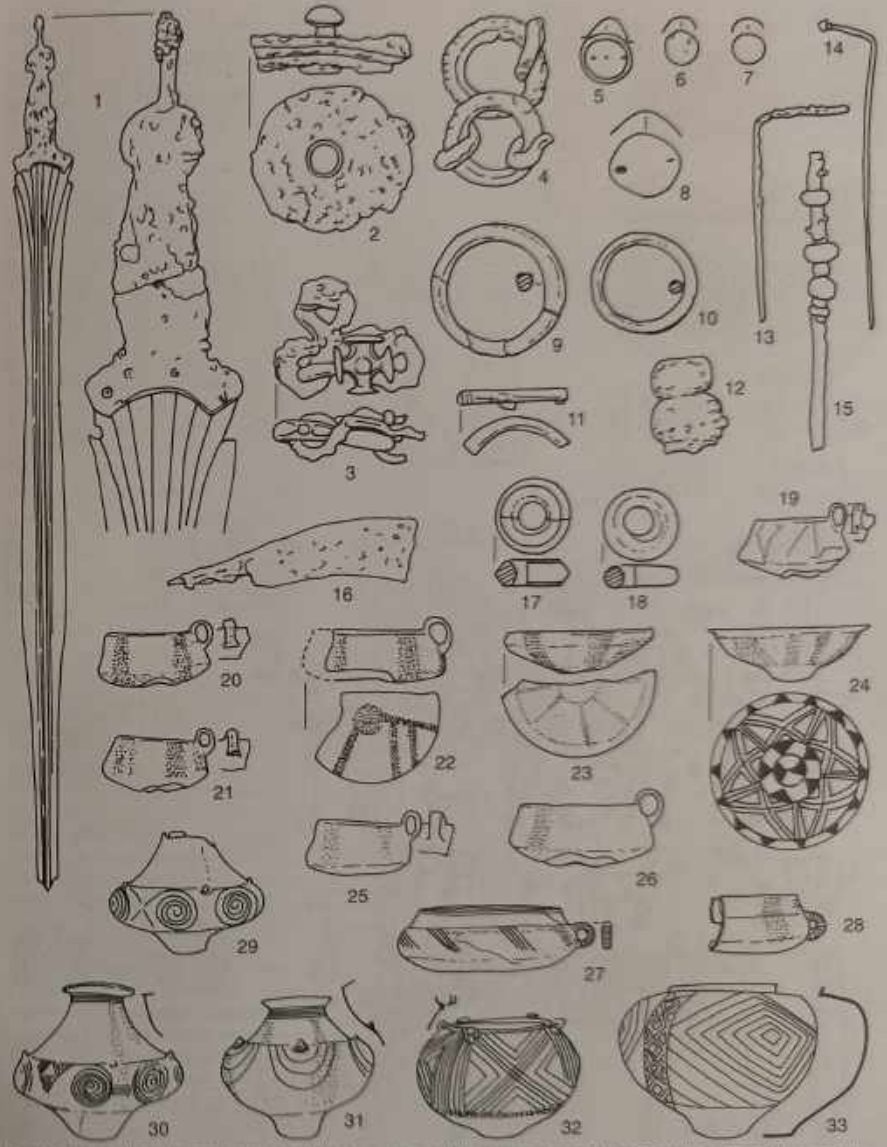
przodka i — w efekcie — silnie wyrażonej hierarchizacji statusu społecznego.

Głębokie przemiany kulturowe zapoczątkowane w zachodniej części Kotliny Karpackiej stopniowo ogarniały obszary leżące w środkowym i górnym dorzeczu Dunaju, a następnie Renu, aż po wsch. i środkową Francję w Europie Zach. Kolejno, w miejsce zanikających ugrupowań typu pól popielnicowych, po przełomie HaB/HaC pojawiają się tu ugrupowania reprezentujące halsztacki model kulturowy. Poza klasycznym kręgiem kultur wschodniohalsztackich obejmujących obszary wschodnioalpejskie i ich otoczenie, aż po pd.-zach. Słowację, południkowy bieg Dunaju i północno-zachodnią część Bałkanów, należą do nich: kultura horakowska z terenu pd. Moraw, bylańska ze środkowych Czech i wreszcie rozległy krąg kultur zachodniohalsztackich. Symptomy destabilizacji i zmiana oblicza kulturowego nie ominęły także zachodnich i południowo-zachodnich peryferii kompleksu kultur pól popielnicowych w Europie Zach., sięgając stopniowo aż po obszary Półwyspu Iberyjskiego i — przez tereny nad dolnym Renem — pd. Anglii. Charakterystyczny jest przy tym rytm chronologiczny tych wydarzeń. Łączą się one bowiem w dłuższy proces o charakterze „reakcji łańcuchowej", zapoczątkowany niepokojami politycznymi w Kotlinie Karpackiej i stopniowo przesuwający się ku zachodowi Europy. Nie ulega więc wątpliwości, iż praprzyczyny wyzwalające dynamikę tego procesu wiążą się z agresywną infiltracją wojowniczych grup stepowych nomadów.

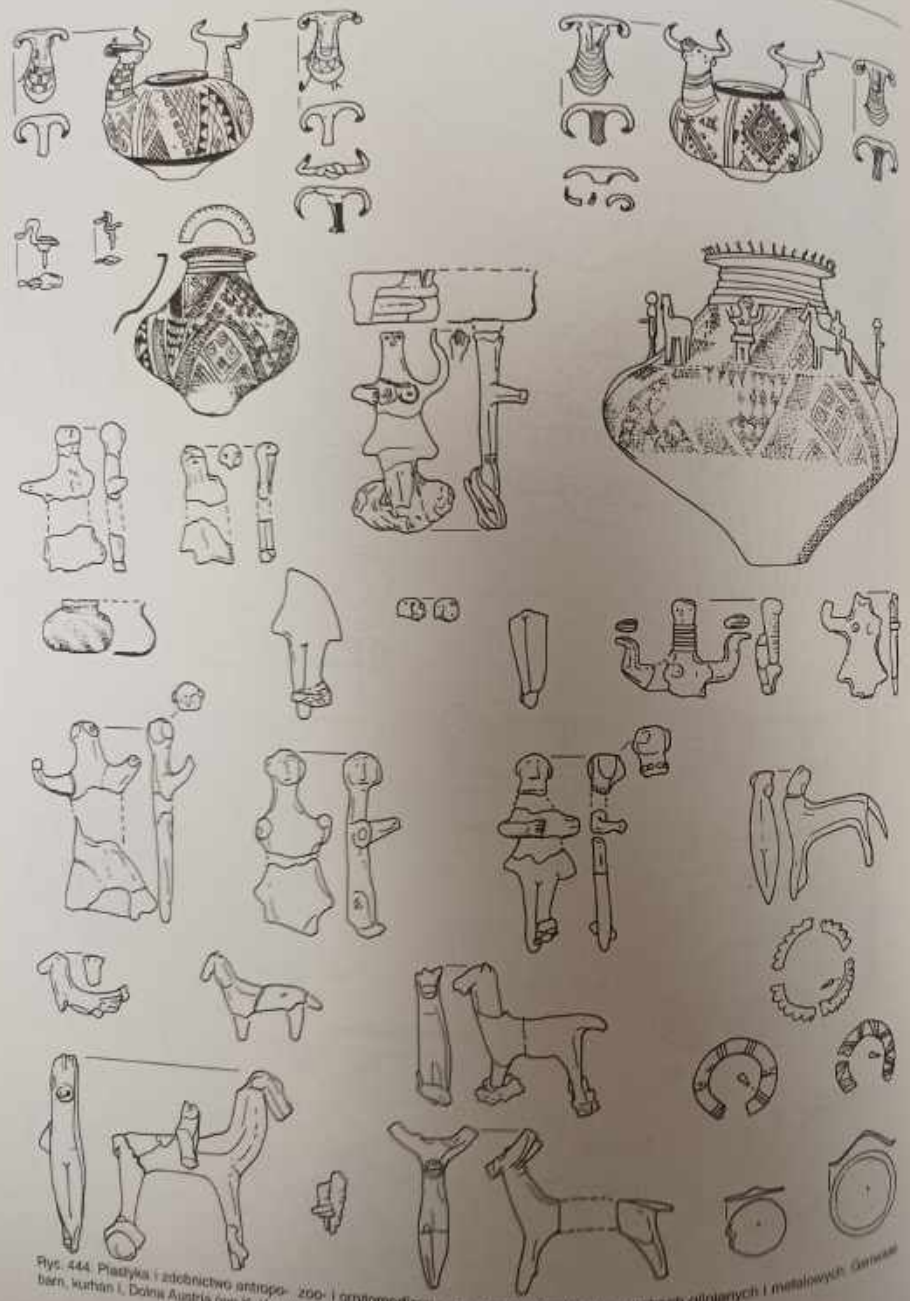
Zjawiska tego typu nie objęły natomiast północnej części Europy Środkowej, gdzie mimo przełomu technologicznego, związanego ze stopniowym upowszechnianiem się obróbki żelaza, trwa sukcesywny rozwój poszczególnych ugrupowań kultury łużyckiej. Zjawiska „halsztatyzacji" objęły tylko te ugrupowania łużyckie, jak np. grupa śląska, które ze względów geograficznych czy ekonomicznych pozostawały w bliższych związkach ze środowiskiem halsztackim. W stosunku do przełomu cywilizacyjnego w Kotlinie Karpackiej mają one charakter wtórny i są efektem wpływów ze strony ukształtowanych już halsztackich ośrodków kulturowych. Podkreśla to rolę i rangę pierwotnego impulsu, jakim dla Europy Środkowej w tych przeobrażeniach była presja ludności koczowniczej o odmiennym modelu cywilizacyjnym.

Kultura halsztacka jest najbardziej zaawansowanym cywilizacyjnie ugrupowaniem wczesnej epoki żelaza na terenie barbarzyńskiej Europy. Mimo stosunkowo bliskich kontaktów ze światem cywilizacji śródziemnomorskiej (zwłaszcza Italii) społeczności te nie tylko nie wytworzyły własnej historii pisanej, ale nawet nie znalazły (jak np. Scytowie) swego miejsca w świadectwach zapisanych przez autorów o śródziemnomorskim rodowodzie. Wytworzony przez społeczności halsztackie (niewątpliwie niejednolite etnicznie) model cywilizacyjny stanowił twórczą syntezę różnorodnych tradycji i impulsów kulturowych. Obok miejscowych tradycji kultury pól popielnicowych, których społeczności stanowiły podstawę potencjału demograficznego ugrupowań halsztackich, były to przede wszystkim: inspiracja stepowa pochodząca bezpośrednio od grup koczowników oraz impulsy śródziemnomorskie z technologią obróbki żelaza na czele, przenikające przez dyfuzję kulturową w rejony bezpośredniego otoczenia strefy śródziemnomorskiej. Intensywność procesów adaptacyjnych w środowiskach środkowego i górnego dorzecza Dunaju wynikała ze społecznej potrzeby odbudowania na wyższym poziomie cywilizacyjnym własnych struktur i instytucji społeczno-kulturowych, tak by przy kolejnej próbie mogły one w pełni sprostać sytuacjom kryzysowym.

Na zajmowanym przez siebie rozległym terytorium, od Transdanubii na wschodzie po środkowy Ren i środkową Francję na zachodzie, halsztacki krąg kulturowy nie jest zjawiskiem jednolitym. Zasadniczo w jego obrębie można wyróżnić trzy jednostki kulturowe: kulturę wschodniohalsztacką, południowo-wschodniohalsztacką i zachodniohalsztacką. Różnią się one między sobą specyfiką podłoża kulturowego, genezy, historii rozwoju i przyczyn zaniku. Na przestrzeni kilkuset lat rozwoju (od ok. 800 r. p.n.e. do ok. 450 w strefie zachodniej i ok. 350/300 w strefie wschodniej i południowo-wschodniej) kultura halsztacka nie jest też zjawiskiem jednolitym. Wcześniejszą fazę rozwoju, w nawiązaniu do systemu chronologicznego P. Reineckego (do ok. 600 roku p.n.e.), wyróżnia się jako styl halsztacki C (HaC), zaś późniejszą — styl halsztacki D (HaD). Niezależnie od różnic terytorialnych czy chronologicznych halsztacki kompleks kulturowy wyróżnia się ponadto cechami decydującymi o specyfice całego modelu cywilizacyjnego.

Ryc. 443. Przykład bogato wyposażonego pochówku wojownika z długim mieczem: broń (1), części rzędu końskiego (2-11), ozdoby (12-16), narzędzia (16-18) i ceramika (19-33). Gemeinlebarn, kurhan I, Dolna Austria (wg K. Kromera)

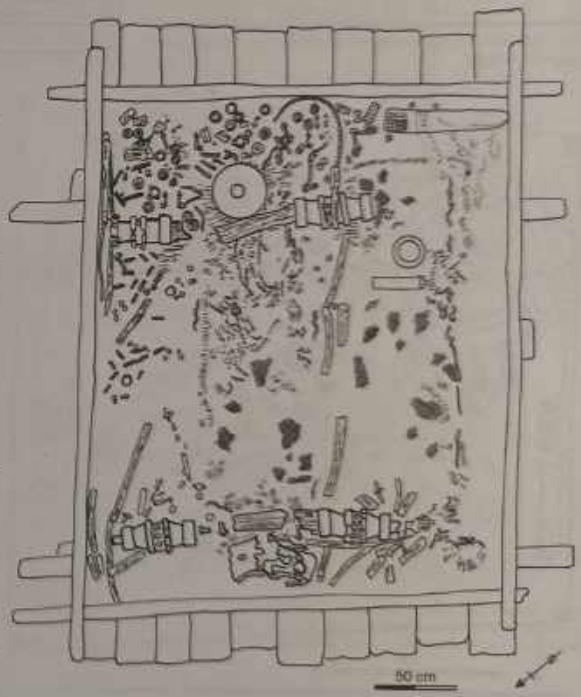

Ryc. 444. Plastyka i zdobnictwo antropo- zoo- i ornitomorficzne oraz geometryczne na wyrobach glinianych i metalowych. Gemeinlebarn, kurhan I, Dolna Austria (wg K. Kromera)

W stosunku do wcześniejszego podłoża kulturowego późnej epoki brązu ugrupowania halsztackie cechuje przede wszystkim wyraźnie zaznaczona hierarchiczność ustroju społeczno-politycznego. Na szczycie piramidy społecznej stali lokalni władcy („książęta"), których szczególny status ujawniają grobowce, odbiegające od średnich standardów monumentalną architekturą i bogactwem wyposażenia. Są to, w zależności od regionu i lokalnych tradycji, pochówki ciałopalne lub szkieletowe, złożone w drewnianych komorach, obłożonych kamieniami i nakrytych potężnymi kurhanami o średnicy kilkudziesięciu metrów, np. w Dolnej Austrii: Gemeinlebarn (ok. 50 m średnicy) i Grossmugel (55 m średnicy i 16 m wys.), w Wirtembergii: Hochmichele (75 m średnicy i 13 m wys.). Ten ostatni otacza 21 mniejszych mogił tworzących jakby tło dla monumentalizmu „książęcego" kurhanu. Szczególną rangę wielkich kurhanów na terenie Słowenii wyznacza liczba kryjących się pod nimi pochówków (np. Magdalenska Gora — ok. 400). Pochówki władców są szczególnie bogato wyposażone, np. w naczynia libacyjne i dary konsumpcyjne (np. w pd.-zach. Słowacji), komplety oporządzenia bojowego z pancerzami i hełmami (np. w Słowenii), zestawy uzbrojenia i części rzędu końskiego (w pd. Niemczech) czy wreszcie metalową i glinianą importowaną (etruską, grecką) zastawę i elementy umeblowania (kultura zachodniohalsztacka). Szczególnym przejawem barbarzyńskiej wystawności inwentarzy grobowych jest gigantyczny brązowy krater z grobu książęcego w Vix, o wys. 164 cm, wadze 208 kg i pojemności ponad 1000 l, będący arcydziełem greckiego rzemiosła artystycznego. Charakterystycznym elementem wyposażenia pozostawianym w grobach były wozy żałobne, na których zapewne transportowano zmarłych na miejsce pochówku. Pomijając specyficzne cechy stanowiące o halsztackiej tożsamości kulturowej, całość tego zjawiska jako idei cywilizacyjnej nawiązuje najsilniej do środowiska scytyjskiego. Wyrazem tego są nawet pojedyncze przypadki występowania kamiennych steli nagrobnych, ustawianych na szczycie kurhanu (np. w Hirschlanden w Badenii-Wirtembergii). Przedstawiają one postać wojownika, wyrażają-

Ryc. 445. Rekonstrukcja grobowca z wozem w kurhanie VI w Hochmichele (wg O.-H. Frey)

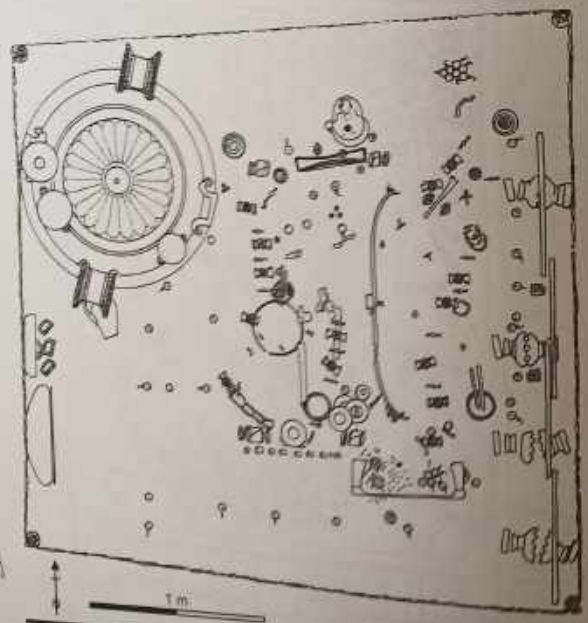
Ryc. 446. Rozmieszczenie znalezisk w komorze grobowej kurhanu VI w Hochmichele (wg F. Schiellego)

Ryc. 447. Rekonstrukcja pochowku z kurhanu VI w Hochmichele (wg F. Schlettego)

cą ideę kultu zmarłych przodków — protoplastów panujących rodów. Kamienny posąg z Hirschlanden, symbolizujący witalność ubóstwionego „herosa", nawiązuje poniekąd stylem do etruskich wizerunków młodzieńców czy greckich kurosów okresu geometrycznego, w sposób manifestujący jednorodność europejskiej cywilizacji epoki żelaza. Najbliższe w przekazie ideowym i w wyrazie artystycznym odpowiedniki znajduje on jednak wśród scytyjskich steli nagrobnych.

Filarem, na którym opierała się pozycja społeczna arystokracji halsztackiej, a zwłaszcza lokalnych władców, była rozbudowana liczebnie warstwa wojowników. Jej rangę i prestiż społeczny wyraża silnie rytuał grzebalny, w którym tendencja do heroizacji postaci wojownika jest wyraźnie czytelna. Przejawem tej tendencji jest zwyczaj wyposażania pochówków mężczyzn w uzbrojenie, najczęściej zaczepne, a na terenach mających bliższe związki z ośrodkami greckimi i etruskimi (np. w Słowenii czy Chorwacji) również obronne (importowane lub własne). Niemal obowiązkowym elementem inwentarza grobów wojowników są też zestawy części rzędu końskiego, zwłaszcza metalowych elementów uździenicy. Typologicznie wywodzą się one w całości z form pochodzenia wschodniego, tzw. kimmeryjskich, rozpowszechnionych w Kotlinie Karpackiej w środowisku zdominowanym przez element koczowniczy. Zmianę zestawu części rzędu końskiego zapowiada wspomniany już skarb z Fügöd. Zjawisko to wyraża niewątpliwie nie tylko fakt przejęcia, ale wręcz rodzaj fascynacji kulturowej tym aspektem dorobku cywilizacyjnego koczowników, który wiąże się z powszechnym wykorzystaniem — zwłaszcza w technice i taktyce bojowej — konia wierzchowego. Obok tego ugruntowuje się również i szeroko rozprzestrzenia stosowanie konia w zaprzęgu, jako zwierzęcia pociągowego. Procesy te prowadzą nawet do ukształtowania się w środowisku halsztackim swoistej subkultury związanej

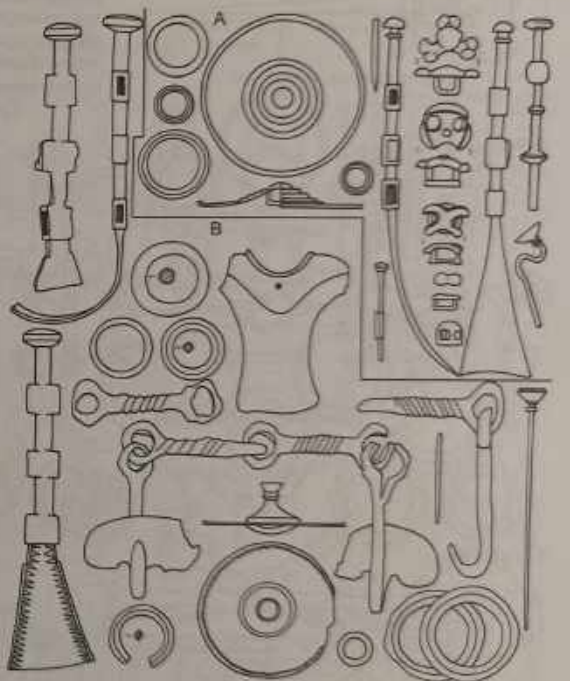
Ryc. 448. Rozmieszczenie znalezisk w grobowcu książęcym z Vix, w narożniku północno-zachodnim — olbrzymi krater (wg R. Joffroya)

z koniem i jeździectwem. W aspekcie archeologicznym zjawisko to wyrażają pochówki wyposażone w wozy i zestawy uprzęży dla koni pociągowych oraz wierzchowych, zaś w aspekcie historycznym, ikonograficznym — słynna situla[1] z Kuffarn ze scenami przedstawiającymi szarżę kawaleryjską z jednej strony i wyścigi kłusaków (rydwanów) z drugiej. Powożący rydwanami, jak i kawalerzyści przedstawieni na tym naczyniu wyróżniają się spośród innych wizerunków mężczyzn spiczastym nakryciem głowy, nietypowym dla świata wytwórców i użytkowników situl. Jest dość prawdopodobne, że pod tą symboliką kryje się chęć przedstawienia przynależności etnicznej wojowników i woźniców, dla których koń i strój był charakterystycznym atrybutem tożsamości kulturowej. Nie trudno domyślić się tu wschodnioeuropejskich (z pochodzenia) koczowników z grupy irańskiej, używających stroju medyjskiego czy scytyjskiego. Wydaje się, że obecność żywiołu koczowniczego, zarówno w sąsiedztwie, jak i w obrębie społeczności halsztackich, jest w tym kontekście rzeczą oczywistą. Przypomina się tu inny przekaz ikonograficzny, odnotowany na drugim krańcu aktywności świata koczowniczego w początkach epoki żelaza. Chodzi tu o równie słynne wizerunki szarży jeźdźców kimmeryjskich z glinianego sarkofagu z Klazomenów w Azji Mniejszej, pochodzące z okresu po najeździe Kimmerów na Lidię w 660 r. p.n.e. Wzniesione miecze w rękach kawalerzystów — niewątpliwie koczowników — przypominają bowiem wczesnohalsztackie, brązowe okazy z poszerzoną głownią, a nie typy znane ze środowiska kimmeryjskiego nad M. Czarnym. Czyżby w zagonach koczowniczych atakujących Lidię, obok Kimmerów i trackich Trerów, znalazły się również kontyngenty jeźdźców halsztackich?

Jest w każdym razie faktem, że w środowisku halsztackim, pod

Ryc. 449. Rekonstrukcja kurhanu książęcego z kamienną stelą z Hirschlanden (wg H. Zürna)

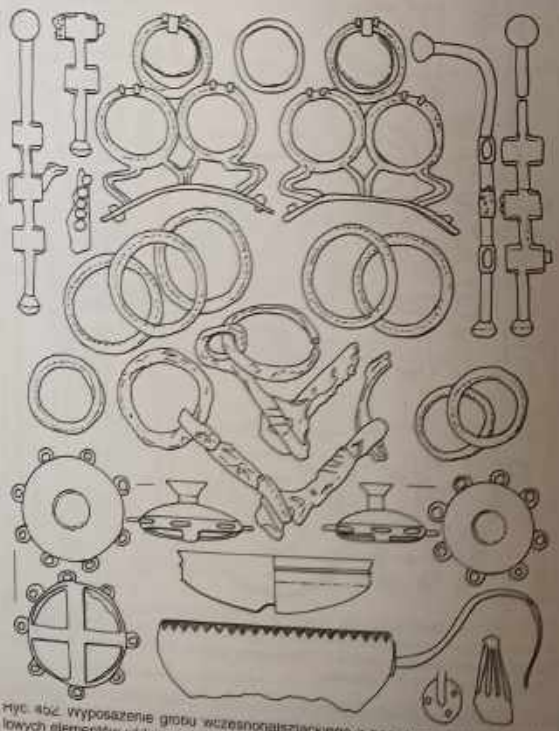
Ryc. 450. Przykłady zespołów części rzędu końskiego kultury halsztackiej, z elementami (głównie pobocznicami) nawiązującymi typologicznie do kielzna kimmeryjskiego (nowoczerkaskiego): A — Gleichenberg, grób 2, Górna Austria; B — Trigitz Brandenburgia. Wg G. Kossacka

[1] Situla — wiadro z brązu z okresu halsztackiego i lateńskiego, często bogato zdobione motywami figuralnymi i ornamentalnymi.

Ryc. 451. Rekonstrukcja uzdzienicy z Mindelheim (wg G. Kossacka)

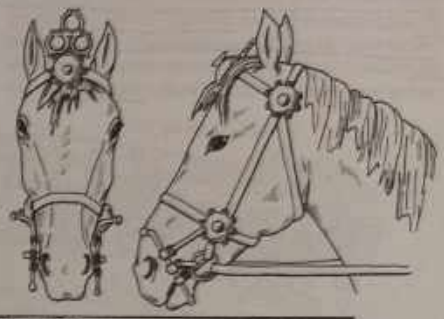
wpływem świata koczowniczego, upowszechniły się — oprócz wojowników pieszych — formacje wojowników konnych. Stosownie do tego musiały się też rozwinąć techniki i taktyka walki. Zestawy broni i rysunki o tematyce batalistycznej wskazują wyraźnie, że technikę walki zdominowały jednak miejscowe środkowoeuropejskie tradycje. Podstawą uzbrojenia był długi (najpierw brązowy, później żelazny) miecz, włócznia i tarcza. Wojownik pieszy używał przy tym zapewne dwóch oszczepów (włóczni): do rzutu i do walki wręcz, a konny — długiej włóczni. Z czasem, niewątpliwie pod wpływem koczowniczym, upowszechnia się krótki sztylet (zwłaszcza w środowisku arystokracji). Dość często pełni on jednak funkcję broni paradnej. Podstawową bronią szeregowych wojowników pozostał raczej długi miecz. Używane przez jeźdźców i pieszych wojowników tarcze miały kształt okrągły, owalny lub soczewkowaty. Dość powszechnie używane w środowisku kultury południowo-wschodniohalsztackiej hełmy brązowe i pancerze były miejscowej produkcji lub też były importowane z Grecji. Istniejące dane każą domyślać się znacznego potencjału militarnego poszczególnych społeczności halsztackich. Jest prawdopodobne, że od V w. p.n.e. w środowisku kultury południowo-wschodniohalsztackiej zaczęto pod wpływem greckim stosować w taktyce wojennej zwarty szyk bojowy piechoty, zwany falangą. Pod wpływem greckim pojawia się tu też formacja ciężkiej, „pancernej" jazdy, zaś pod wpływem wschodnim, scytyjskim — formacja konnych łuczników.

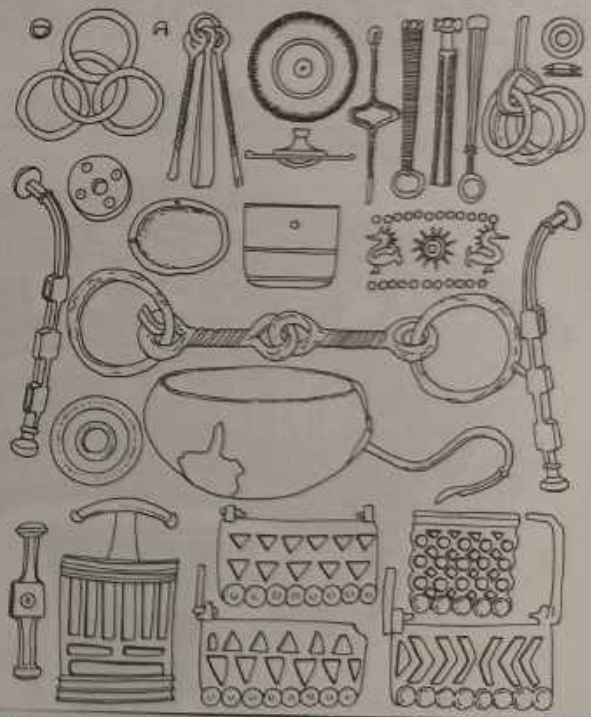
Ryc. 452. Wyposażenie grobu wczesnohalsztackiego z bogatym zestawem metalowych elementów uzdzienicy, grób 11, Mindelheim (wg G. Kossacka)

Struktura społeczno-polityczna ugrupowań halsztackich znajduje swój wyraz także w organizacji osadnictwa. Jego najbardziej znaczącym elementem były silnie ufortyfikowane osiedla, uważane za siedziby lokalnych władców. Jako ośrodki władzy odzwierciedlają one strukturę podziałów politycznych w tym środowisku, a ich rozmieszczenie pozwala na uchwycenie geografii tych podziałów. Zazwyczaj towarzyszą im wielkie kurhany kryjące szczątki władców, protoplastów

poszczególnych dynastii, np. z osiedlem Mont Lassoir łączy się kurhan z Vix; z Heuneburgiem (Hundersingen) — kurhany z Hochmichele. Poza funkcjami politycznymi ośrodki te pełniły też funkcję centrów gospodarczych, handlowych i religijnych, nawiązując w ten sposób do ośrodków miejskich strefy śródziemnomorskiej. Choć „protomiasta" halsztackie wyrastały z tradycji wielkich, refugialnych grodów późnej epoki brązu, to w trakcie ich rozwoju pojawia się wiele innowacji wynikających z dostosowania do nowych funkcji i przejęcia rozwiązań architektonicznych oraz inżynieryjnych z obszaru kultury klasycznej. Przykładem wcześniejszych chronologicznie rozwiązań może być wielki (12 ha), potężnie umocniony kamienno-drewnianymi murami i wałami, trójczłonowy gród w Smolenicach (Molpír) w pd.-zach. Słowacji, zniszczony w początkach VI w. p.n.e. przez scytyjskich koczowników. W jego najwyższej części — „akropolu" — obok m.in. siedziby władcy, budynków mieszkalnych, urządzeń gospodarczych znajdowała się również świątynia. Młodszy horyzont halsztackich osiedli obronnych może reprezentować słynny gród w Heuneburgu (Hundersingen), o powierzchni ok. 3 ha, którego fortyfikacje wzniesiono w pierwszym ćwierćwieczu VI w. p.n.e., stosując typową dla Europy Środkowej technikę skrzyniową. Towarzyszyło mu usytuowane w niewielkiej odległości osiedle otwarte. W drugim ćwierćwieczu VI w. fortyfikacje te zostały gruntownie przebudowane. Na ich miejscu, na kamiennych podwalinach, wzniesiono mur z cegły suszonej na słońcu, stosując technikę przejętą ze środowiska cywilizacji klasycznych. Walory obronne tej fortalicji wzmacniały od strony północno-zachodniej i południowo-zachodniej czworokątne bastiony zastosowane na wzór rozwiązań znanych np. z miast greckich. W obrębie kultury południowo-wschodniohalsztackiej osiedla obronne reprezentuje np. wielki (23 ha), również trójczłonowy (z „akropolem") gród w Stiśna, wzniesiony

Ryc. 453. Rekonstrukcja uzdzienicy z Mindelheim (wg B.N. Grakova)

Ryc. 454. Wyposażenie grobu wczesnohalsztackiego z kielnem, grób 4, Oberwiesenacker (wg G. Kossacka)

w VIII w. p.n.e. na miejscu wcześniej nie zamieszkanym. W architekturze obronnej stosowano różnorodne techniki wznoszenia fortyfikacji, używając przy tym drewna, ziemi i kamieni (skrzynie, przekładki, licowanie kamieniem itp.). Dzięki tym doświadczeniom wypracowano technologię budowy fortyfikacji stosowaną później w środowisku celtyckim, która dzięki świadectwu Cezara trafiła na karty dziejów jako tzw. *murus gallicus*.

Kultura halsztacka jest zjawiskiem ponadregionalnym, obejmującym zróżnicowane etnicznie środowiska, w których lokalne tradycje manifestują się m.in. odmiennymi formami rytuału

Ryc. 455. Situla z Kuffarn, Austria, ze sceną wyścigów rydwanów i szarży kawaleryjskiej w wykonaniu wojowników noszących strój medyjski — Sigynnow (wg W. Lucke'go i O.-H. Freya)

Ryc. 456. Situla z Bolonia-Arnoaldi ze sceną wyścigów rydwanów. Spiczaste nakrycia głowy woźniców sugerują ich przynależność do grupy etnicznej (Sigynnowie) używającej stroju typu medyjskiego (wg O. Montelius'a)

pogrzebowego. Z jednej strony ujawnia się tu daleko posunięty synkretyzm (odzwierciedlający wysoki poziom wzajemnej „tolerancji" kultów), z drugiej — widoczna w czasie — ewolucja form obrządku grzebalnego. Zasadniczo (jeśli nie liczyć niektórych ugrupowań w strefie wschodniohalsztackiej, stosujących wyłącznie ciałopalenie) charakterystyczne jest kultywowanie dwojakiego rodzaju rytuału z przewagą inhumacji. W środowisku wschodniohalsztackim, gdzie udział pochówków szkieletowych jest stosunkowo najmniejszy, z czasem zmniejsza się on jeszcze bardziej. Odwrotne tendencje panowały w ugrupowaniach południowo-wschodniohalsztackich, gdzie z czasem wzrasta odsetek pochówków szkieletowych, co widoczne jest zwłaszcza w klasycznych kurhanach rodzinnych. W kulturze zachodniohalsztackiej ciałopalenie cały czas jest wypierane przez inhumację, która na etapie rozwoju kultury wczesnolateńskiej stała się jedyną formą grzebania zmarłych. Procesy te odzwierciedlają zapewne dynamikę przemian społecznych (mieszanie się warstw i grup), z drugiej zaś — zmiany w sferze światopoglądowej, determinującej formy kultu. Klasyczną poniekąd pozycję zajmuje cmentarzysko w Hallstatt, leżące w Alpach Salzburskich, na pograniczu strefy wschodnio- i zachodniohalsztackiej, choć silniej związane z tą ostatnią. Proporcje pochówków szkieletowych do ciałopalnych wynoszą tu 55% do 45%.

Zróżnicowany świat kultu i magii ilustrują np.: rzadka w tym środowisku animistyczna symbolika wizerunków zwierzęcych, związana z bardziej pierwotnym rozumieniem otaczającego świata; symbolika ornitomorficzna — uosabiająca wędrówkę pierwiastka duchowego uwolnionego w procesie kremacji; a nade wszystko symbolika antropomorficzna, wyrażająca personifikację sił natury. Złożoną sferę realizacji kultu ujawnia natomiast m.in. znalezisko wózka kultowego ze Strettweg w Styrii, z wizerunkami pochodu procesyjnego z kobiecą figurką bóstwa obfitości (?). Symbolika bóstwa kobiecego „Wielkiej Matki", przybierająca różnorodne formy (figuralne, geometryczne), jest zresztą w tym środowisku niezwykle rozpowszechniona. Do charakterystycznych znalezisk należą też gliniane „mondidole", których najcie-

Ryc. 457. Rekonstrukcja heuneburga w fazie starszej murów z cegły suszonej na słońcu (wg W. Kimmiga)

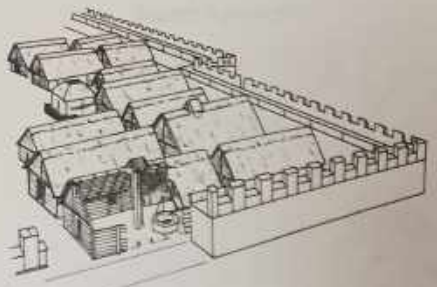

Ryc. 458. Panorama heuneburga od strony zachodniej (wg E. Gersdorfa)

Ryc. 459. Rekonstrukcja heuneburga w fazie starszej murów z cegły suszonej na słońcu (wg E. Gersdorfa)

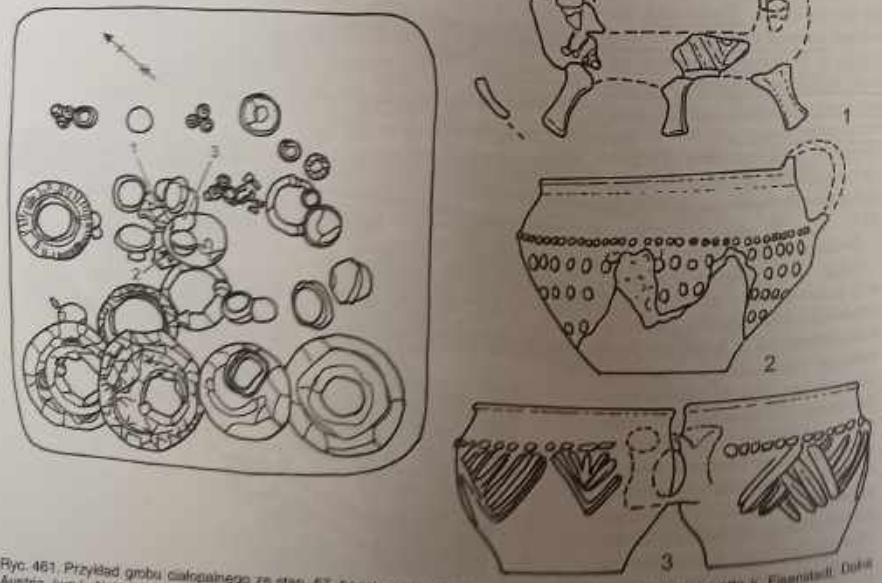
kawsze przykłady znane są z Donnerskirchen w Burgenlandzie (Austria) i Sopronu w północno-zachodniej części Węgier. Według jednej z koncepcji przedstawiają one w ornamentacyjnej formie sierp księżyca jako symbol kultu lunarnego i lunarnej miary zmienności w przy-

Ryc. 460. Heuneburg — próba rekonstrukcji zabudowy (warsztaty obróbki metalu) w południowo-wschodnim narożniku grodziska w fazie IVb/1 (wg E. Gersbacha)

rodzie, powiązany z kultem żeńskiego bóstwa. Ze sferą symboliki płodności wiążą się natomiast liczne wizerunki byków (przede wszystkim głów).

Potencjał ekonomiczny społeczności halsztackich, poza głównymi działami gospodarki żywnościowej — rolnictwem i hodowlą, określała niezwykle wysoka aktywność wytwórcza. Na czoło wysuwa się tu zwłaszcza obróbka żelaza, szczególnie rozwinięta na terenach wschodniej i południowo-wschodniej strefy alpejskiej. Produkty halsztackich hutników i kowali, jako swoiste wyroby eksportowe, szeroko rozprzestrzeniały się w Europie Środkowej, upowszechniając równocześnie nową technologię. Dotyczy to również brązownictwa, które mimo częściowej zmiany, a także rozszerzenia asortymentu wyrobów, zachowało swoje znaczenie. Szczególnie charakterystycznym przykładem wysokiego poziomu tego rękodzieła są licznie produkowane naczynia z blachy brązowej, często starannie i bogato zdobione. Symptomatycznym zjawis-

Ryc. 461. Przykład grobu ciałopalnego ze stan. 57, bogato wyposażonego w ceramikę i tzw. mondidol, Loretto k. Eisenstadt, Dolna Austria (wg L. Nebelsicki)

kiem, zwłaszcza dla obszarów południowo-wschodniohalsztackich, są pozostające w ścisłym związku z ośrodkami pn. Italii formy reprezentujące tzw. sztukę situl. Charakteryzują się one bogatą ornamentyką pokrywającą powierzchnie naczyń brązowych, a niekiedy także innych wyrobów (np. pochwy mieczy), której tematyka wyobraża m.in. sferę życia codziennego, sceny wojenne i ceremonialne, świat kultu i zachowań religijnych. Przedstawione w charakterystycznej manierze, nawiązującej do sztuki etruskiej, sceny te ilustrują rzeczywistość otaczającą wytwórców situl i wyrażają świat ich świadomości kulturowej. Jako jeden z najciekawszych wytworów starożytnej toreutyki stanowią bezcenny dokument rzeczywistości kulturowej z pogranicza cywilizacji śródziemnomorskiej i barbarzyńskiej Europy wczesnej epoki żelaza.

Obok obróbki żelaza i brązu wyróżniającą się sferą wytwórczości w środowisku halsztackim jest garncarstwo. Dotyczy to zwłaszcza ceramiki malowanej (głównie motywy geometryczne malowane czarną i brunatną farbą na czerwonym tle), naśladującej wzorce italskie, a także greckie okresu geometrycznego. Charakterystyczna jest też wschodniohalsztacka ceramika o czernionych, wybłyszczanych i grafitowanych powierzchniach, zwłaszcza duże dwustożkowate naczynia z rozchylonym brzegiem i guzami na brzuścu, nawiązujące do form typu gawskiego. Choć nadal produkowana w technice ręcznego lepienia ceramika halsztacka prezentuje wysokie walory technologiczne i estetyczne. Wrażenie to potęgują zwłaszcza naczynia o charakterze kultowym (libacyjne?, wotywne?), zdobione motywami figuralnymi.

Szczególnym przejawem aktywności gospodarczej społeczności halsztackich była górnicza eksploatacja, przeróbka i dystrybucja soli. Dotyczy to głównie ugrupowania związanego z wysoko położonym w Alpach Salzburskich cmentarzyskiem w Hallstatt. Eksploatacja soli w pobliskich kopalniach, a zwłaszcza jej dystrybucja, stały się podstawą wysokiego statusu gospodarczego całej grupy. Wyrazem tego jest bogate wyposażenie

Ryc. 462. Wczesnohalsztackie naczynie z grafitami (wg C. Dobiata)

Ryc. 463. Wczesnohalsztackie naczynie z czterokołowym wozem kultowym (wg C. Dobiata)

wszystkich prawie grobów na cmentarzysku w Hallstatt, przewyższające średni standard obserwowany w innych ugrupowaniach halsztackich. W składzie inwentarzy występują tu ponadto znaleziska pochodzące z odległych terytoriów, od wyrobów z kości słoniowej i bałtyckiego bursztynu aż po militaria scytyjskie i importowane wyroby greckie oraz etruskie. Jest to efekt rozbudowanych kontaktów handlowych, łącznie z dalekosiężnymi, które ukształtowało zapotrzebowanie na oferowany przez społeczności górników z Hallstatt produkt, jakim była sól.

Ryc. 464. Przypuszczalny pierwotny wygląd wózka kultowego ze Strettweg, Austria (wg M. Egga)

Ożywiona wymiana handlowa jest zresztą jedną z charakterystycznych cech ładu polityczno-gospodarczego, kształtującego się w środowisku halsztackim i w jego otoczeniu. W warunkach ożywienia gospodarczego i prężnie działających ośrodków wytwórczych rozwijała się szczególnie intensywnie wymiana handlowa między południem a północą Europy, w której społeczności halsztackie pełniły kluczową rolę pośrednika i stymulatora. Największe znaczenie w tych kontaktach miały szlaki łączące Italię z wybrzeżami Bałtyku. Jeden z nich przebiegał przez przełęcze alpejskie, a następnie wzdłuż Soławy i Łaby, w stronę obszarów zachodniobałtyckich, drugi zaś przez obszary południowo-wschodnioalpejskie i wschodnioalpejskie, dalej przez Morawy, Bramę Morawską, Śląsk i Wielkopolskę, w stronę obszarów wschodniobałtyckich. Ten drugi szlak, zwany też bursztynowym, odegrał istotną rolę w przekazywaniu halsztackich wzorców kulturowych w kierunku północnym.

Ryc. 465. Kultowy wózek z brązu pochodzący z kurhanu kultury wschodniohalsztackiej ze Strettweg, Austria (wg B.N. Grakova)

Dzieje każdego z ugrupowań halsztackich, mimo wielu wspólnych cech, potoczyły się jednak różnymi drogami. Najwcześniejsza z nich kultura wschodniohalsztacka okres najbardziej bujnego rozwoju przeżywała w fazie HaC. Wywierała wówczas silny wpływ na otoczenie, inspirując procesy akulturacyjne, których efektem było wykształcenie się kultury horakowskiej na pd. Morawach i „halsztatyzacja" śląskiej grupy kultury łużyckiej. W pierwszej połowie VI w. p.n.e. znaczną część zajętego przez nią terytorium, zwłaszcza Transdanubię i pd.-zach. Słowację, dosięgły niszczycielskie najazdy koczowników scytyjskich, którzy północnym obrzeżeniem Kotliny Karpackiej przeniknęli aż na tereny

położone w dorzeczu Odry i Wisły. Zniszczeniu uległy niektóre osiedla obronne kultury wschodniohalsztackiej, np. położone na bazaltowym wzniesieniu Ság-hegy na terenie Transdanubii i potężnie ufortyfikowane Smolenice-Molpír,

Ryc. 466. Podstawki-koziołki, tzw. mondidole, z grobu 224 ze stanowiska Sopron-Várhely, Węgry (wg E. Patek)

Ryc. 468. Podstawki-koziołki, tzw. mondidole: 1 — z Sopron-Várhely, Węgry; 2 — z miejs. Stične w Słowenii. Wg F. Schlette'go

Ryc. 467. Halsztackie naczynia z blachy brązowej: 1 — Erlangen; 2 — Dürnberg; 3 — Salem; 4 — Sazeno; 5 — Au; 6 — Tannhorn; 7 — Hallstatt, grób 500; 8 — Hallstatt, grób 220; 9 — Hallstatt, grób 299. Wg G. v. Merharta

Ryc. 469. Halsztackie naczynia z blachy brązowej: 1 — Kraina (Słowenia); 2 — Croix de Chavignères; 3 — Dietkirchen; 4 — Bolonia; 5 — Hallstatt, grób 298; 6 — Spätzenhausen; 7 — Waren; 8 — Grevenkrug; 9 — Pluckow; 10 — Meklemburgia. Wg G. v. Merharta

które zostały doszczętnie spalone. Lokalne zniszczenia, a przede wszystkim przerwanie żywych kontaktów handlowych na tzw. szlaku bursztynowym, które w warunkach niepokojów militarnych nie mogły się dynamicznie rozwijać, naruszyły podstawy rozwoju gospodarczego ugrupowań wschodniohalsztackich. Inicjatywę w rozwoju kontaktów wymiennych między południem i północą przejęły wówczas ugrupowania zachodniohalsztackie. Osłabienie potencjału osadniczego i gospodarczego kultury wschodniohalsztackiej na części jej terytoriów wywołało, w ciągu fazy HaD, zjawisko stagnacji w niektórych regionach. W fazie A okresu lateńskiego ugrupowania wschodniohalsztackie zaczęły ulegać presji ośrodków kultury wczesnolateńskiej z górnego dorzecza Dunaju, by ostatecznie poddać się całkowitej latenizacji w okresie wielkiej ekspansji Celtów po 400 r. p.n.e.

Nieco bardziej harmonijnie rozwijały się ugrupowania halsztackie w południowo-wschodniej części obszarów alpejskich. Przyczyniły się do tego zwłaszcza bardzo ścisłe powiązania z obszarami pn. Italii (z kulturami Villanova i Melaun) oraz ze środowiskami grupy Santa Lucia i kultury Este, zajmującymi terytoria między Adriatykiem a Alpami. Te ostatnie ugrupowania, kultywujące tradycje kultur pól popielnicowych, a związane z plemionami historycznych Wenetów, wykazywały bardzo ożywiony rozwój cywilizacyjny przez całą wczesną epokę żelaza i podobny do halsztackiego model zjawisk kulturowych. Ożywionego rozwoju w tym środowisku nie naruszyły też, obserwowane w VI-V w. p.n.e., kontakty z ugrupowaniami półkoczowniczymi z Wielkiej Niziny Węgierskiej, określanymi mianem kultury Vekerzug. Wręcz odwrotnie, wpłynęły one stymulująco na aktywność gospodarczą obydwóch środowisk, współdziałających ze sobą, jak się wydaje, w tzw. wenetyjskim handlu końmi wyścigowymi (kłusakami), które z terenów Alföldu, przez porty wenetyjskie i greckie u ujścia Padu (Adria i Spina), trafiały do Grecji. Te niepozorne, wywodzące się od tarpanów koniki dały się poznać jako znakomite kłusaki wygrywające wyścigi, co znalazło odzwierciedlenie nawet w utworach literackich. Zanik tradycji halsztackich w południowo-wschodniej części obszarów alpejskich wiąże się dopiero z drugą fazą ekspansywności środkowoeuropejskich Celtów, przypadającą na drugą połowę IV w. p.n.e., czyli na czasy ich konsolidacji w przeddzień wielkiej ekspansji na Bałkany.

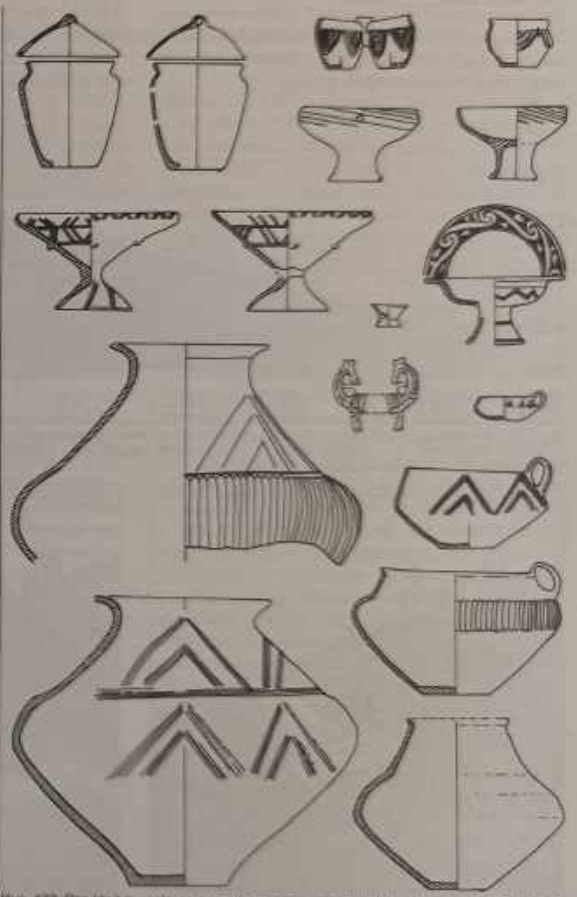
Najważniejszą rolę cywilizacyjną (i polityczną) miało jednak odegrać ugrupowanie zachodniohalsztackie, na bazie którego ukształtowała się z czasem celtycka wspólnota etniczna. Znaczący wpływ na intensyfikację rozwoju cywilizacyjnego w tym środowisku odegrały ożywione kontakty z założoną u ujścia Rodanu Massalią (ok. 600 roku p.n.e.), a także przejęcie kontroli nad dalekosiężną wymianą handlową na linii północ-południe, po spadku aktywności ośrodków wschodniohalsztackich. Środowisko to już od VI w. p.n.e. wykazywało znaczną ekspansywność, której wyrazem było przesunięcie się ludności z kontynentu (wzdłuż Renu) na teren pd. Anglii i przedostanie się grup protoceltyckich przez Pireneje. Ten ostatni kierunek ekspansji utorowały jeszcze u schyłku epoki brązu grupy mobilnych, konnych pasterzy, wywodzących się ze środowiska wschodnioeuropejskich nomadów. Osiedliły się one w centrum Półwyspu Iberyjskiego, na stepowych obszarach hiszpańskiej Mesety, wtapiając w miejscowe śro-

Ryc. 470. Uchwyty halsztackich naczyń brązowych z figurkami byków: 1 — Bizenzio, 2 — Vetulonia, C.d. Cono; 3 — Vetulonia, C.d. Sfingi; 4 — Vetulonia, Wg G.v. Merhart

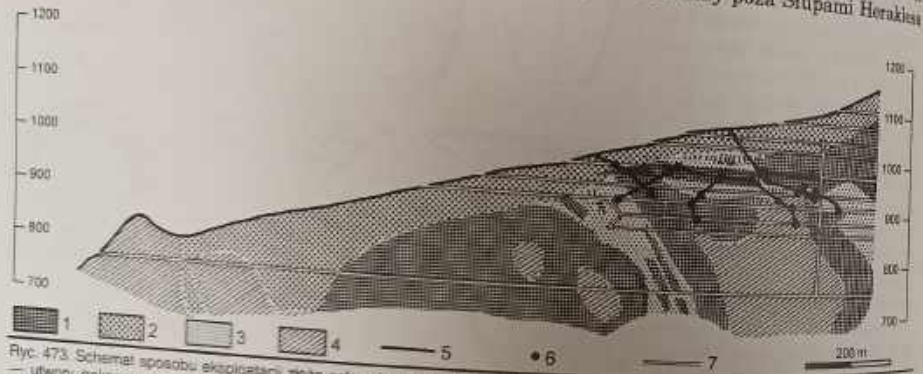
Ryc. 471. Situla brązowa z Vače, Słowenia, z fryzem „końmi", „biesiadnym" i „zwierzęcym". Przedstawieni na nich mężczyźni różnią się statusem społecznym; osobnicy w spiczastych czapkach są wieśniakami, w płaszczach — skutacy i rzemieślnicy (wg O.-H. Frey)

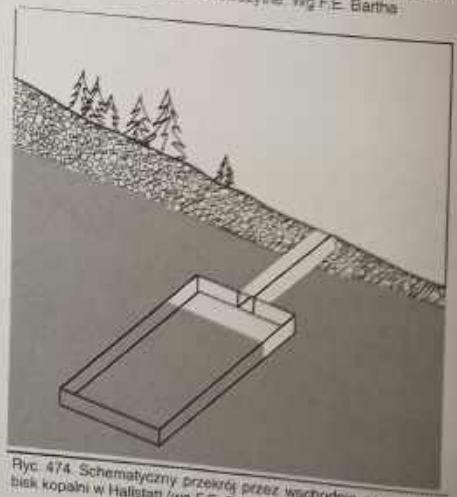
Ryc. 472. Przykład inwentarza ceramicznego z wczesnohalsztackiego grobu ze stan. 11 w Loretto k. Eisenstadt, Dolna Austria, m.in. z naczyniem typu Basarabi — pucharek zdobiony wolutami (wg L. Nebelsicka)

dowisko etniczne. Śladem tego zjawiska może być wzmianka zamieszczona w „Historii naturalnej" Pliniusza Starszego (23-27), mówiąca o „Persach" zamieszkujących te tereny obok Iberów, Celtów i Fenicjan. Zapewne nie chodzi tu o etnicznych Persów, ale o ludność używającą stroju perskiego lub medyjskiego, czyli spodni, kaftana i spiczastej czapki tak charakterystycznych dla wschodnioeuropejskich koczowników pochodzenia irańskiego. Z ugrupowaniem zachodniohalsztackim była też silnie związana kultura bylańska z terenu środkowych Czech, znana m.in. z efektownych grobowców arystokratycznych wyposażonych w wozy.

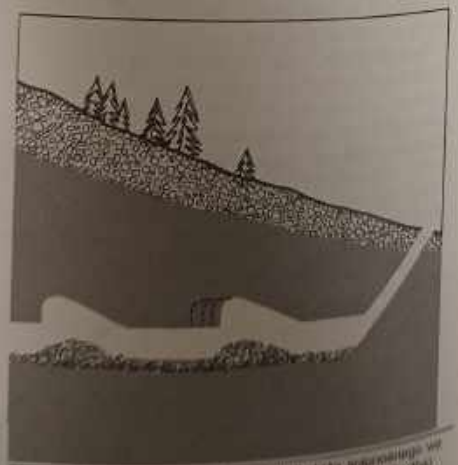
Aktywizacja żywiołu protocelt yckiego doprowadziła do upowszechnienia się halsztackiego modelu kulturowego na terytorium prawie całej dzisiejszej Francji i powstania enklaw halsztackich w pd. Anglii i na Półwyspie Iberyjskim. W efekcie tego procesu, w zach. Europie ukształtował się zasięg osadnictwa celtyckiego, który najlepiej charakteryzuje następująca wzmianka Herodota (przedstawiająca sytuację najpóźniej z połowy V w. p.n.e.): „Ister (Dunaj – J.Ch.)... wytryska na terytorium Keltów koło miasta Pyrene (Pireneje – J. Ch.) i przecina w swoim biegu Europę przez środek – Keltowie zaś mają swe siedziby poza Słupami Herakles

Ryc. 473. Schemat sposobu eksploatacji złoża solonośnego w północnej grupie wyrobisk kopalni w Hallstatt: 1 — złoża solonośne; 2 — utwory pokrywowe; 3 — podłoże skalne; 4 — wychodnie wapnia, łupku i piaskowca; 5 — sztolnie antyczne; 6 — wyrobiska prehistoryczne; 7 — sztolnie nowożytne. Wg F.E. Bartha

Ryc. 474. Schematyczny przekrój przez wschodnią grupę wyrobisk kopalni w Hallstatt (wg F.E. Bartha)

Ryc. 475. Schemat sposobu eksploatacji złoża solonośnego we wschodniej grupie wyrobisk kopalni w Hallstatt (wg F.E. Bartha)

(Cieśnina Gibraltarska - J. Ch.) i sąsiadują z Kynesjami, którzy ze wszystkich ludów Europy najdalej na zachód mieszkają" (II.33).

W ciągu V w. p.n.e. w obrębie kultury zachodniohalsztackiej ukształtowało się nowe zjawisko, zwane stylem starolateńskim (LaA). Do jego powstania przyczyniły się wpływy greckie, etruskie, a także wschodnie — scytyjskie. Jest to rodzaj subkultury arystokratycznej, wyrażającej się przede wszystkim w specyficznym stylu zdobienia przedmiotów użytkowych, poczynając od biżuterii, a kończąc na broni. Zjawisko to zapoczątkowało przemiany, które w efekcie doprowadziły do ukształtowania się kultury typu wczesnolateńskiego (typu LaB), charakterystycznej już dla Celtów w okresie ich wielkiej ekspansji skierowanej ok. 400 r. p.n.e. na tereny Italii oraz do Europy Środkowej. Wydarzenia te zmieniły ostatecznie oblicze kulturowe i polityczne barbarzyńskiej Europy.

Pod presją koczowników — tereny karpacko-dunajskie we wczesnej epoce żelaza

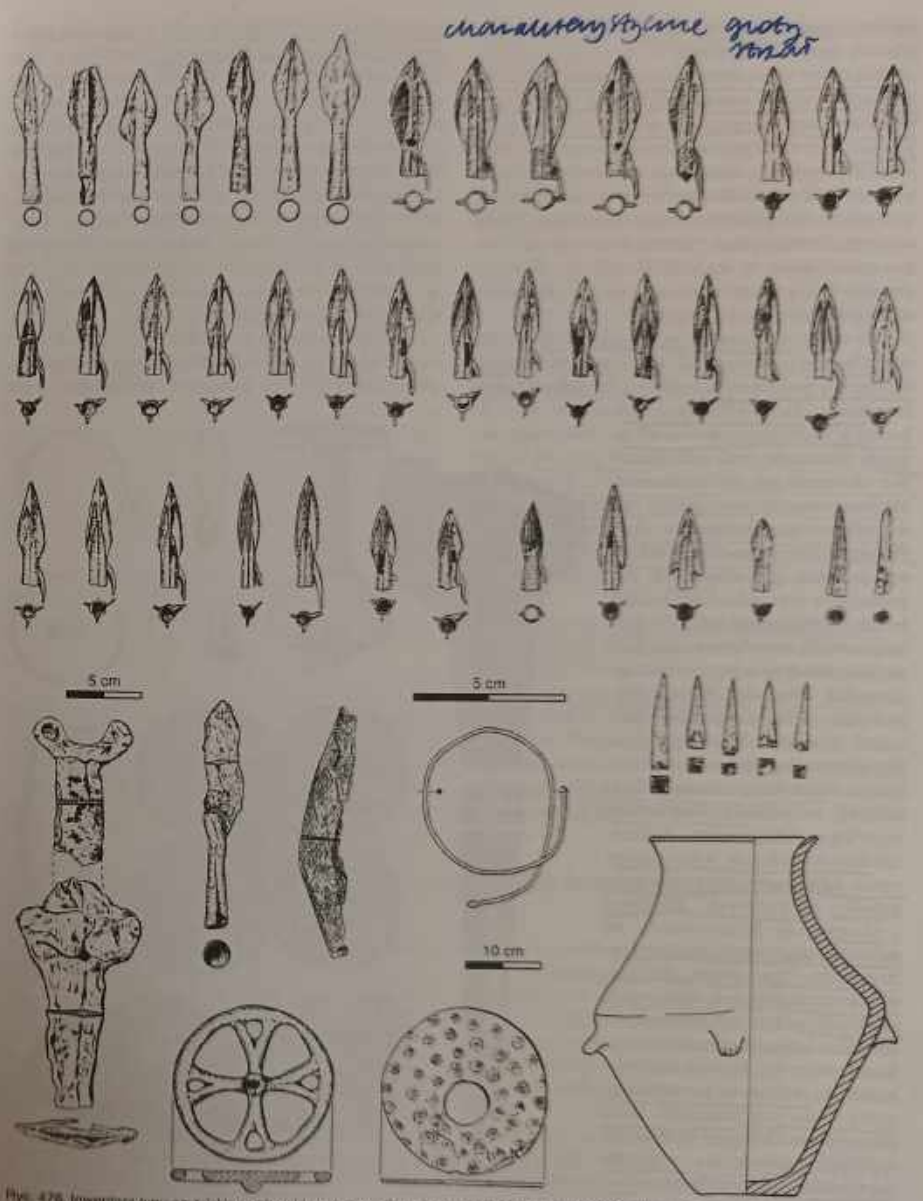
Wschodnia część Kotliny Karpackiej oraz tereny położone na zewnątrz łuku Karpat wykazywały we wczesnej epoce żelaza całkowicie niezależny od halsztackiego kierunek rozwoju zjawisk kulturowych. Wprawdzie na Wielkiej Nizinie Węgierskiej, po okresie kryzysu osadniczego wywołanego falą infiltracji stepowej („protoscytyjskiej" i „kimmeryjskiej"), pojawiły się bardzo wcześnie (w IX w. p.n.e.?) pewne symptomy „halsztatyzacji" (pochówki na wozach, zestawy żelaznych części uździenicy w typie wczesnohalsztackim), ale było to zjawisko przejściowe, nie znajdujące kontynuacji w tym środowisku. Nie jest wykluczone, że właśnie tutaj, w środowisku stepowych przybyszów, ukształtowały się niektóre cechy stylu halsztackiego (zwłaszcza związane z subkulturą wytworzoną wokół konia i jeździectwa); niemniej jednak linia południkowego odcinka Dunaju stała się na długo wyraźną rubieżą kulturową, oddzielającą strefę wpływów świata stepowego od cywilizacji halsztackiej. Przyczyna takiego rozwoju sytuacji tkwiła w dalszym napływie grup ludności wschodnioeuropejskiej, które gdzieś w początkach VIII w. p.n.e. przeniknęły — tym razem zapewne wzdłuż Dunaju — na obszar Wielkiej Niziny Węgierskiej i zajęły głównie jej północne, a także południowe obrzeża. Dalej nie zasiedlona została centralna część Alföldu (puszty). Grupy przybyszów prowadziły zapewne półkoczowniczy i koczowniczy tryb życia, wypasając stada na bogatych pastwiskach rozciągających się właśnie w środkowym dorzeczu Cisy. Śladem ich pobytu są niewielkie zgrupowania cmentarzysk szkieletowych, określanych mianem grupy Mezocsát. Ich inwentarze zawierają m.in. zestawy brązowej uździenicy typowej dla horyzontu kimmeryjskiego w Europie Środkowej (np. Fuzesabony), a także elementy żelaznej uździenicy i innych wyrobów żelaznych, świadczących o pełnej znajomości technologii żelaza. Charakterystyczną cechą rytuału grzebalnego, różniącego się całkowicie od miejscowych tradycji kultur pól popielnicowych typu gawskiego, był zwyczaj składania w grobach obfitych, mięsnych darów konsumpcyjnych (głównie wołowiny). Brak wyraźnych śladów stałych osiedli w strefie występowania cmentarzysk typu Mezocsát potwierdza opinię o mobilnym trybie życia ich użytkowników.

Przemieszczanie się grup ludności ze strefy stepowej w kierunku Kotliny Karpackiej zaktywizowało również miejscowe środowiska etniczne z terenów położonych na zewnątrz łuku Karpat. Na ten okres (VIII w. p.n.e.) datowane jest bowiem pojawienie się tzw. kultury Basarabi, zajmującej tereny między środkową Mołdawią a rejonem Żelaznej Bramy. Jej powstanie jest wyrazem konsolidacji prototrackiego substratu etnicznego wywodzącego się z miejscowych kultur późnej epoki brązu. Presja ludów stepowych wywołała jednak najprawdopodobniej przesunięcie się tego elementu w kierunku zachodnim, na tereny Syrmii i Banatu. Śladem tych wydarzeń są pozostałości zgliszcz w miejscowych osiedlach grupy Kalakača-Gornea, położonych na zachód od Żelaznej Bramy, a także znaleziska masowych grobów w osiedlu Gomolava (Hrtkovci) nad Sawą. Elementy oddziaływań kultury Basarabi, w postaci charakterystycznych form ceramiki, znane są również w środowisku kultury wschodnio- i południowo-wschodniohalsztackiej. Wyrazem ekspansywności tego środowiska jest też zajęcie południowej części Siedmiogrodu, zdominowanej wcześniej przez zespoły późnogawskie.

Po północno-wschodniej stronie łuku Karpat w okresie tym rozwijała się nadal kultura holihradzka. Strefa ta nie była zasadniczo penetrowana dotąd przez ludy stepowe, choć stałe zagrożenie z ich strony nasiliło procesy powstawania grodów w tym środowisku. Sytuacja uległa zmianie dopiero w momencie pojawienia się od strony stepów grup koczowników scytyjskich. Najstarsze ślady ich infiltracji można łączyć już z horyzontem Gumarovo i datować gdzieś koło przełomu VIII/VII w. p.n.e. Świadczy o tym obecność takich zespołów, jak Teius (grób 2) w Siedmiogrodzie i Polsko Kosovo koło Ruse w pn. Bułgarii. Dalszy napływ elementu koczowniczego na tereny Siedmiogrodu doprowadził do ukształtowania się tu tzw. grupy siedmiogrodzkiej o scytyjskim obliczu kulturowym. Były to niezbyt liczne społeczności nomadów, które pozostawiły po sobie niewielkie, płaskie cmentarzyska. Wraz z ich pojawieniem się przestały na tym terytorium funkcjonować grody późnogawskie, zniszczone zapewne przez przybyszów. Skromny potencjał demograficzny spowodował, że z czasem (gdzieś u schyłku VI w. p.n.e.) ugrupowanie to jednak zanika, wchłonięte być może przez rozwijające się obok — na Wielkiej Nizinie Węgierskiej — społeczności o podobnym modelu cywilizacyjnym. W efekcie teren Siedmiogrodu pozostaje nie zasiedlony aż do pojawienia się Celtów w pierwszej połowie IV w. p.n.e.

Około połowy VII w. p.n.e. żywioł scytyjski pojawił się również w środkowym i górnym dorzeczu Dniestru, na zach. Podolu. W środowisku późnej kultury czarnoleskiej i holihradzkiej ukształtowało się ugrupowanie o scytyjskich cechach kulturowych (tzw. grupa zachodniopodolska), politycznie zdominowane przez element koczowniczy. Zjawiska te są częścią rozległego horyzontu procesów akulturacyjnych w środowiskach osiadłej ludności lasostepu, wywołanych infiltracją stepowych nomadów. W ich efekcie powstały mieszane etnicznie ugrupowania, tworzące jednak spójne, uzupełniające się gospodarczo organizmy. Jest charakterystyczne, że w składzie wczesnych inwentarzy grupy zachodniopodolskiej pojawiły się importowane wyroby greckie, w tym luksusowa i szara ceramika toczona na kole. Osiadła w tym środowisku ludność napływowa albo utrzymywała kontakty handlowe z koloniami greckimi (głównie z Olbią), albo wywodziła się w części z otoczenia tych ośrodków. Po okresie ożywionego rozwoju w ciągu VI w. p.n.e. ugrupowanie to (podobnie jak grupa siedmiogrodzka) zanikło, nie wnosząc żadnego wkładu w tradycję kulturową tego regionu.

Presja koczownicza objęła również ugrupowania z terenu Wyżyny Mołdawskiej i Besarabskiej. Jej początki sięgają jeszcze okresu przed scytyjskiego, kimmeryjskiego, kiedy to doszło do wchłonięcia przez miejscowe, prototrackie środowiska (grupa Sacharna-Sołončeny i Soldanești) irańskiego elementu napływowego. W ten sposób doszło zapewne do ukształtowania się historycznie zidentyfikowanego ugrupowania etnicznego, znanego pod nazwą Agatyrsów. To z nazwy irańskie, a kulturowo trackie ugrupowanie zapisało się na kartach dziejów historią konfliktów ze światem scytyjskim w VI i V w. p.n.e., których echa zostały utrwalone w relacjach Herodota. Pochodzące z terenów Mołdawii i Besarabii liczne (głównie pojedyncze) znaleziska militariów scytyjskich, datowanych w większości na VI w. p.n.e., zdają się tworzyć sugestywne tło dla atmosfery wrogości między obydwoma żywiołami. Presja scytyjska, a także impulsy cywilizacyjne wywodzące się ze środowiska greckich kolonii z północno-zachodnich wybrzeży M. Czarnego przyczyniły się do konsolidacji społeczno-gospodarczej ugrupowań z obszarów międzyrzecza Dniestru, Prutu i Seretu. Wyrazem tego było pojawienie się tu już w początkach VI w. p.n.e. potężnie ufortyfikowanych osiedli wyżynnych typu Stincești, Cotnari czy Butucени. Obiekty tego typu stały się zrębem struktur osadniczych i gopspodarczych, początkowo trackich (getyjskich), a później dackich organizmów politycznych. Ugrupowania z terenu Mołdawii, a także Dobrudży i Niziny Wołoskiej, były niewątpliwie zapleczem demograficznym tzw. państwa Dromichaitesa, organizmu politycznego, który pojawił się u schyłku IV w. p.n.e., jako próba emancypacji politycznej północnotrackich ugrupowań etnicznych. Jego udział w konflikcie z jednym z diadochów, władcą Tracji Lizymachem, świadczy o sile i ambicjach politycznych władców getyjskich z obszarów położonych na północ od Dunaju. Aktywność żywiołu trackiego w tym rejonie potwierdza też (obok wielu innych danych), datowana na ok. 200 r. p.n.e., wzmianka Pompejusa Trogusa o walkach króla Daków Orolesa, z przybyłymi gdzieś z dorzecza Łaby germańskimi Bastarnami. Ugrupowania getyjsko-dackie staną się w tym rejonie główną siłą

Ryc. 478. Inwentarz typu scytyjskiego charakterystyczny dla najstarszego horyzontu chronologicznego grupy siedmiogrodzkiej, Teius, grób 2 (wg V. Vasileva, A. Badea i I. Mana)

polityczną aż do czasu podboju Dacji przez Trajana na początku II w. n.e.

Oddziaływania scytyjskie są niezwykle charakterystycznym przejawem presji kulturowej w środowisku trackim z obszarów obrzeża łuku Karpat. Ich wyrazem są liczne elementy uzbrojenia scytyjskiego, znane np. z zespołów podkurhanowych Ferigile-Bèrsesti. Nic więc dziwnego, że Tukidydes (460-396), charakteryzując sztukę wojenną Getów, pisał: (II:96): „Getowie zaś i inne sąsiadujące w tych okolicach ze Scytami szczepy mają takie samo uzbrojenie jak Scytowie i jazdę złożoną z łuczników"[1].

Głównym akcentem presji scytyjskiej na obszary leżące na zachód od Scytii była jednak fala militarnej penetracji koczowników, jaka ogarnęła znaczne obszary Europy Środkowej w pierwszej połowie VI w. p.n.e. Stanowiła ona przedłużenie skierowanej ku zachodowi ekspansywności scytyjskiej, po wycofaniu się Scytów z Azji Przedniej w początkach VI w. p.n.e. Szlak przemieszczeń napastników scytyjskich prowadził przez Siedmiogród lub/i (?) północno-wschodnie przełęcze karpackie, dalej przez północne obrzeżenie Wielkiej Niziny Węgierskiej, Transdanubię, pd.-zach. Słowację, Morawy i Bramę Morawską, aż po Dolne Łużyce na zachodzie i Ziemię Chełmińską na północy. Nie był to zapewne jednorazowy najazd, ale fala niepokojów wywołanych przez agresywne grupy koczowników, szukających zdobyczy i sławy. Ich świadectwem są zgliszcza spalonych grodów (np. Smolenice, Kamieniec, Wicina), ślady ostrzeliwania schronisk skalnych, w których schronienia szukała miejscowa ludność (np. Rzędkowice na Jurze koło Częstochowy), szkielety pomordowanych i nie pogrzebanych ludzi (Wicina na Dolnych Łużycach), a przede wszystkim — militaria scytyjskie, w tym zwłaszcza charakterystyczne brązowe grociki strzał zalegające w różnych warstwach zgliszcz. Jednym z bardziej wymownych śladów tych wydarzeń jest słynne znalezisko złotych okuć i elementów osobistego ekwipunku wojownika scytyjskiego z Witaszkowa niedaleko Wiciny. Był to zapewne łup zdobyty na poległym w boju (?) czy zasadzce (?) wodzu scytyjskim, najprawdopodobniej pospiesznie ukryty, a następnie zapomniany. Charakter tych przedmiotów wskazuje, że mogą one pochodzić z warsztatów greckich działających w strefie północno-zachodniej wybrzeży M. Czarnego (Olbia-Histria).

Fala militarnych najazdów scytyjskich była zapewne tylko częścią przesunięć większych grup ludności. Ich punktem docelowym była

Ryc. 477. Zespół złotych przedmiotów typu scytyjskiego z Witaszkowa na Dolnych Łużycach w zach. Polsce (wg A. Furtwänglera)

[1] Tukidydes, Wojna peloponeska, przekł. z j. perskiego K. Kumaniecki, Czytelnik, Warszawa 1988, s. 144.

znów Wielka Nizina Węgierska, zaś szlak przemieszczeń (być może etapowych) prowadził najprawdopodobniej wzdłuż Dniestru, przez Zachodnie Podole i przełęcze karpackie w górne dorzecze Cisy. W efekcie, na terenach Alföldu i w jego otoczeniu, wykształciło się mieszane ugrupowanie osadniczo-kulturowe, łączące społeczności dawnych przybyszów ze wschodu, zasiedlających od VIII w. dorzecze Cisy (grupa Mezöcsát), grupy koczowników o kulturze scytyjskiej, a także wchłoniętą w trakcie wędrówki ludność związaną np. z grupą zachodniopodolską. Jedną z charakterystycznych cech wytworzonego w ten sposób na Nizinie Węgierskiej ugrupowania kulturowego, tzw. kultury Vekerzug, jest obecność — poza unifikującym scytyjskim czynnikiem kulturowym — elementów kaukaskich oraz masowo występującej (ok. 30% inwentarza ceramicznego) tzw. szarej ceramiki toczonej na kole, pochodzenia greckiego. Wśród przybyszów musiały się zatem znaleźć grupy ludności wywodzącej się ze środowisk etnicznych szeroko rozumianych terenów kaukaskich, a także rzemieślnicy-garncarze, którzy swą wiedzę i umiejętności technologiczne zdobywali zapewne w otoczeniu ośrodków greckich ze strefy północno-zachodnich wybrzeży M. Czarnego (Olbia).

Społeczności kultury Vekerzug zasiedlające tereny Wielkiej, a z czasem również północnej części Małej Niziny Węgierskiej prowadziły (w zależności od regionu) półosiadły lub półkoczowniczy tryb życia, zajmując się głównie hodowlą. Istotne znaczenie (zwłaszcza w Alföldzie) miała hodowla koni. Znane są stąd m.in. liczne pochówki koni na cmentarzyskach, a także zaprzęgów z wozami (np. w Szentes-Vekerzug). Na wysokim poziomie stała technologia obróbki żelaza, *rozwijająca* się zwłaszcza w ośrodkach na północnym obrzeżeniu Alföldu. Ludność kultury Vekerzug utrzymywała rozległe kontakty handlowe, *przejmując* m.in. w dużej mierze kontrolę nad handlem bursztynem bałtyckim. Charakter zjawisk kulturowych pozwala łączyć z tym środowiskiem (a zwłaszcza z ugrupowaniami z południowej części Alföldu) wspomnianych przez Herodota w piątej księdze „Dziejów" (V:9) Sigynnów, „którzy noszą szaty medyjskie". Opisane przez Herodota „małe" konie Sigynnów, które „zaprzężone do wozu są bardzo rączе, i dlatego krajowcy jeżdżą na wozach", należały na pewno do rasy tarpanów, znanych m.in. z grobów na cmentarzysku Szentes-Vekerzug. Niewykluczone, że twórca situli z Kuffarn, przedstawiając powożących rydwanami woźniców w spiczastych czapkach, czyli w stroju medyjskim, miał na myśli właśnie Sigynnów, mieszkających w „pobliżu Enetów" (Wenetów) i uważanych za „osadników" przybyłych „od Medów" (tj. z irańskiego wschodu).

Sigynnowie zachowali tożsamość etniczną aż do pojawienia się Celtów na Nizinie Węgierskiej w pierwszej połowie IV w. p.n.e. Świadczy o tym celtycka nazwa Sigidunum (dzisiejszy Belgrad), odnotowana w pobliżu strefy zajmowanej przez Sigynnów. Później, podobnie jak inne ludy z tego regionu, zostali oni zlatenizowani i wzmocnili potencjał etniczny ugrupowań celtyckich przed ich wielkim uderzeniem na Bałkany w 280/279 r. p.n.e.

Biskupin i jego upadek — wczesna epoka żelaza na północ od Karpat i Sudetów

Dynamika procesów kulturowych we wczesnej epoce żelaza spowodowała podział barbarzyńskiej Europy na dwie zasadnicze strefy: jedną objętą procesami „halsztatyzacji" i drugą — mimo przełomu technologicznego — tkwiącą nadal w strukturach cywilizacyjnych ukształtowanych jeszcze w epoce brązu, głównie w obrębie kultur łużyckiej, nordyjskiej i wschodniobałtyckiej. Granicę pomiędzy tymi strefami wyznaczają mniej więcej pasma górskie Europy Środkowej: Karpaty, Sudety i Rudawy. Sytuację kulturową w tej drugiej strefie zdeterminowały z kolei dwa podstawowe czynniki. Z jednej strony były to silne powiązania z południem aż po proces częściowej „halsztatyzacji" włącznie, wzmacniające w zasadzie istniejące struktury społeczno-kulturowe, z drugiej zaś czynniki destrukcyjne związane głównie ze skutkami rozwoju chłodnego i wilgotnego klimatu, zapoczątkowanego wahnięciem subatlantyckim ok. 700 r. p.n.e.

Początek epoki żelaza w południowej części tych obszarów wyznacza napływ gdzieś w VIII w. p.n.e. importowanych wyrobów halsztackich, pochodzących głównie ze wschodnioalpejskich ośrodków obróbki metalu. Pojawienie się wyro-

bów żelaznych nie oznaczało jeszcze upowszechnienia się i przyswojenia technologii uzyskiwania i obróbki żelaza. Jest to zjawisko raczej późniejsze i wiąże się już z okresem HaD (od VI w. p.n.e.). Najbardziej intensywnymi wpływami kultury halsztackiej objęte zostały tereny południowych Polski, głównie Śląsk i Wielkopolska. Podstawowe znaczenie w tym procesie miały kontakty handlowe między południem Europy (w tym również ośrodkami wschodniohalsztackimi) a strefą wschodniobałtycką, dostarczającą poszukiwanego surowca — bursztynu. Szczególnie intensywne kontakty handlowe łączyły społeczności zamieszkujące w strefie tzw. szlaku bursztynowego, który prowadził od obszarów wschodniobałtyckich i Pomorza Gdańskiego, wzdłuż Odry przez Bramę Morawską i Morawy, ku obszarom wschodnioalpejskim. Kontakty na tym szlaku miały głównie charakter międzygrupowej wymiany etapowej, czego wyrazem są funkcjonujące w jego strefie ośrodki pełniące rolę faktorii handlowych, jak np. grodzisko w Komorowie w Wielkopolsce, gdzie odkryto znaczne ilości bursztynu. Niewątpliwie istniała też wymiana dalekosiężna, a jej intensywność ilustrują liczne znaleziska bursztynu bałtyckiego na południu Europy i w kręgu halsztackim, np. na cmentarzysku w Hallstatt.

Pojawienie się w grupie śląskiej kultury łużyckiej ceramiki malowanej typu wschodniohalsztackiego dowodzi, że w „halsztatyzacji" tego ugrupowania główną rolę odegrały społeczności z szeroko rozumianej strefy wschodnioalpejskiej. W grupie śląskiej ośrodki, w których produkowano tę ceramikę, znajdowały się głównie na Śląsku Środkowym. Specyficzna technologia (specjalne rodzaje gliny garncarskiej, sposób opracowania powierzchni, przygotowania i nakładania farb) dowodzi, że przynajmniej na początkowym etapie jej twórcami byli przybysze z ośrodków wschodniohalsztackich, specjaliści znający dobrze nową technologię.

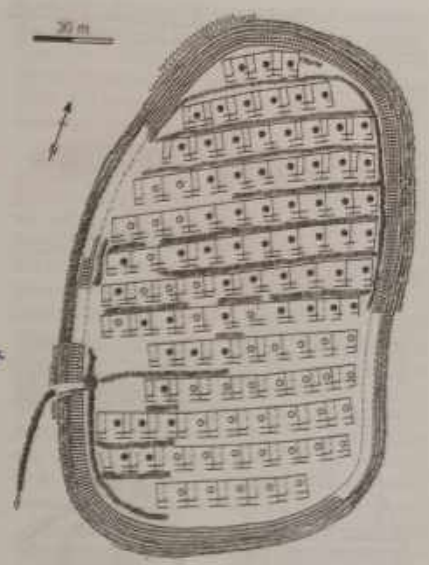
Innym przejawem „halsztatyzacji", znanym głównie z grupy śląskiej, są groby komorowe. Na znanym cmentarzysku w Kietrzu na Górnym Śląsku tworzą one zresztą oddzielne skupienia. Ich arystokratyczny charakter podkreśla bogaty inwentarz libacyjnych i kultowych naczyń ceramicznych, liczący niekiedy ponad 30 sztuk w jednym grobie. Jeśli nawet przyjąć, że obecność takich form obrządku pogrzebowego jest wynikiem przejęcia przez miejscową arystokrację halsztackich norm podkreślania prestiżu, to trzeba też założyć istnienie bliskich kontaktów pomiędzy arystokratycznymi rodami (?) czy też poszczególnymi przedstawicielami tej warstwy z obydwóch środowisk. Kontakty takie były też zapewne podłożem rozprzestrzeniania się importowanych wyrobów halsztackich, zarówno żelaznych, jak i brązowych. Są to bowiem głównie elementy uzbrojenia i biżuteria lub części stroju, charakterystyczne dla warstwy arystokratycznej w środowisku halsztackim. W niektórych regionach o kluczowym znaczeniu dla kontaktów międzygrupowych obserwuje się znaczne nagromadzenie takich przedmiotów (np. cmentarzysko w Gorszewicach w Wielkopolsce).

„Halsztatyzacja" ugrupowań osadniczo-kulturowych z obszarów położonych na północ od Karpat i Sudetów była jednak zjawiskiem jakościowo i terytorialnie ograniczonym. Obejmowała jedynie te sfery zachowań kulturowych, w których adaptacja nowych wartości nie naruszała zasadniczo istniejących struktur. W sensie terytorialnym objęła głównie południowo-zachodnią część ziem polskich. Wschodnie ugrupowania kultury łużyckiej, włącznie z Małopolską, pozostały poza jej zasięgiem, kultywując dawne (późnobrązowe) wzorce kulturowe. Początki technologicznej epoki żelaza są tu późniejsze i na pograniczu środkowej oraz wsch. Europy łączą się głównie z impulsami cywilizacyjnymi przenikającymi od południowego wschodu z kręgu kultur scytyjskich.

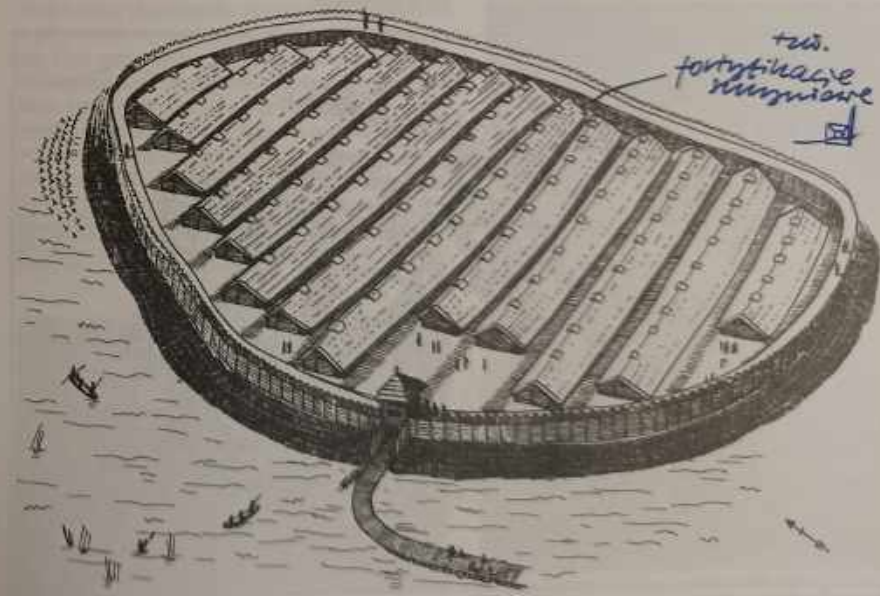
Proces „halsztatyzacji", tak intensywnie rozwijający się zwłaszcza w grupie śląskiej, został przerwany i zahamowany w pierwszej połowie VI w. p.n.e. przez falę militarnej penetracji koczowników scytyjskich. Napastnicy doprowadzili nie tylko do zniszczenia lokalnych ośrodków osadniczych, gospodarczych czy religijnych (atakowali nawet sanktuarium halsztackie na górze Ślęży), ale przede wszystkim przecięli szlaki łączące bezpośrednio tereny dorzecza Odry i Wisły z południem. Podobne perturbacje, wywołane infiltracją scytyjską w środowisku wschodniohalsztackim, a także bliskość agresywnych koczowników wytworzyły atmosferę zagrożenia w strefie szlaku bursztynowego i spowodowały naruszenie wypracowanych mechanizmów wymiany handlowej. W tej sytuacji większego znaczenia nabierają szlaki handlowe z północy na południe, przebiegające bardziej na zachód od Bramy Morawskiej. Chodzi tu o połu-

czenie przez Śląsk Środkowy i Kotlinę Kłodzką, a przede wszystkim szlaki przebiegające od Ziemi Chełmińskiej i Kujaw przez Wielkopolskę, dalej przez Dolne Łużyce na środkową Łabę i Sławę oraz, za pośrednictwem ugrupowań zachodniohalsztackich, ku południowi. W ten sposób zwiększyła się i utrwaliła rola społeczności zajmujących newralgiczne pozycje na tych szlakach: np. grupy wschodniowielkopolskiej i białowickiej kultury łużyckiej, a także ugrupowań zachodniohalsztackich.

Szczególnym przejawem zaadaptowania południowych wzorców cywilizacyjnych przez społeczności północnej części Europy Środkowej we wczesnej epoce żelaza było pojawienie się i rozwój grodów typu biskupińskiego. Te stosunkowo niewielkie, ale wznoszone od podstaw, według przemyślanego, jednolitego wzorca urbanistyczno-architektonicznego osiedla obronne były zjawiskiem obcym miejscowym strukturom osadniczym i nie wyrastającym z ich tradycji. Na tych obszarach u schyłku epoki brązu i w początkach epoki żelaza (w tym również w strefie objętej „halsztatyzacją") rozwijały się bowiem nadal rozległe osiedla obronne o cechach refu-

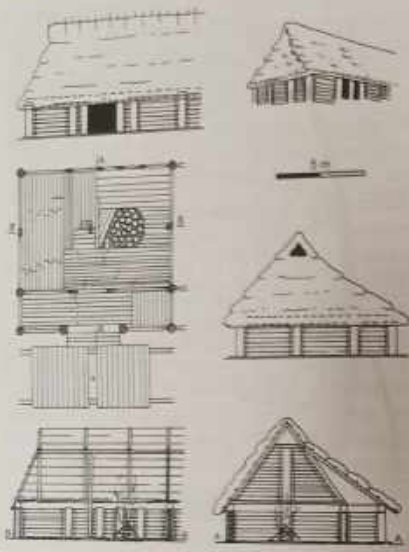

Ryc. 478. Schematyczny plan zabudowy grodu w Biskupinie (wg A. Nieszkowskiej-Wędzkiej)

Ryc. 479. Rekonstrukcja wyglądu grodu w Biskupinie (wg G. Sobeskiego)

gnalnych, przygotowane głównie do pełnienia funkcji osadniczo-obronnych na wypadek niebezpieczeństwa. Przykładem takiego obiektu może być ponad 25-hektarowy gród w Lubowiecach koło Raciborza na Górnym Śląsku, otoczony monumentalnymi drewniano-ziemnymi fortyfikacjami, zabudowany jednak trwale jedynie w niewielkiej części. Pozostała, nie zabudowana część tego osiedla przeznaczona była na zagrody dla bydła i — ewentualnie – na zaplecze rolnicze dla niewielkiej grupy stałych mieszkańców. Charakter funkcji tego obiektu zmieniał się w zależności od rozwoju sytuacji społeczno-politycznej i gospodarczej.

Ryc. 480. Rekonstrukcja typowego domostwa z grodu w Biskupinie (wg T. Andrzejczyka)

Ryc. 482. Wnętrze trójdzielnego domostwa z grodu w Biskupinie (wg G. Soberskiego)

Ryc. 481. Przykład osiedla wyżynnego o regularnej zabudowie, Tupa Skała nad Wyżnym Kutasem, Czechy (wg P. Čapkovića)

Grody typu biskupińskiego są natomiast z założenia centrami stałego osadnictwa ze zwartą, regularną zabudową wnętrza, wykorzystującą w sposób optymalny przestrzeń objętą fortyfikacjami. Wymuszały one koncentrację osadnictwa na niewielkiej przestrzeni o szczególnych walorach obronnych (wyspy jeziorne, półwyspy), ufortyfikowanej wałami drewniano-ziemnymi o konstrukcji skrzyniowej. Reprezentowana przez nie idea protomiasta, a właściwie już osiedla typu miejskiego, wymuszała też zawężenie strefy intensywnej eksploatacji gospodarczej do najbliższego otoczenia, mierzonego naturalną przydatnością (barierami środowiskowymi) i barierami przestrzennymi (tzw. odległością ekologiczną).

W momencie pojawienia się tej idei w drugiej połowie VIII w. p.n.e. (wg ostatnich badań dendrochronologicznych Biskupin został zbudowany zimą 738/737 r. p.n.e.), na ograniczonych zresztą terytorialnie obszarach wsch. Wielkopolski i Kujaw, jedynymi (świeżymi zresztą chronologicznie) wzorcami były greckie kolonie w środkowej i pd. Italii. Koloniści greccy przy wznoszeniu od podstaw ośrodków miejskich, w miejscach najbardziej dogodnych, również posługiwali się z góry założonym planem, realizując przemyślaną ideę urbanistyczną. Drewniane grody typu biskupińskiego są jakby wcieleniem podobnej idei, tyle że w innych warunkach środowiskowych i za pomocą innego (najłatwiej dostępnego) budulca. Przeniesienie tej idei wymagało jednak personalnego wręcz kontaktu przedstawicieli dwóch światów oraz sprawnej organizacji umożliwiającej realizację tego niezwykłego przedsięwzięcia. Położenie grodów typu biskupińskiego w strefie szlaku bursztynowego i rola, jaką w nim odgrywały, pozwala sądzić, że od Hiperborejczyków z dalekiej północy do greckich sanktuariów czy wyroczni (np. na Delos — Herodot, IV:33-35) mogły docierać nie tylko dary (wota) dla świątyń.

Grody typu biskupińskiego, jako fenomen cywilizacyjny, zwracają uwagę nie tylko niezwykłością formy urbanistyczno-architektonicznej, ale także organizacyjnym kontekstem ich powstania. Wdrożenie jednolitej idei na większym niż pojedynczy region osadniczy terytorium wymagało istnienia nadrzędnej struktury integrującej pojedyncze ośrodki. Polityczno-społeczny aspekt tej struktury miał zatem nieco inny wymiar niż integrująca społeczności halsztackie władza lokalnych „książąt" rezydujących w swoich warowniach z wydzielonymi „akropolami". Egalitarny charakter struktury architektonicznej grodów typu biskupińskiego harmonizuje w większym stopniu z egalitaryzmem cmentarzysk kultury łużyckiej typu pól popielnicowych.

Najważniejszym czynnikiem, określającym warunki i przebieg procesów cywilizacyjnych we

Ryc. 483. Ulica grodu biskupińskiego [fot. Jan Chochorowski]

Ryc. 484. Rekonstrukcja bramy grodu w Biskupinie [fot. Jan Chochorowski]

wczesnej epoce żelaza w pn. Europie były jednak zmiany klimatyczne, które ok. 700 r. p.n.e. zapoczątkowały rozwój bardziej chłodnej i przede wszystkim wilgotnej fazy klimatu subatlantyckiego. Spowodowane tym czynnikiem przemiany środowiskowe dotknęły w większym stopniu społeczności zasiedlające Niż Europejski oraz północ Europy. Potęgowanie się dodatniego bilansu opadów prowadziło do podnoszenia się poziomu wód podziemnych, zabagniania, a nawet zalewania obszarów zasiedlonych czy stref uprawowych. Wyższy poziom wilgotności gruntu powodował też trudności w przeprowadzaniu zabiegów agrotechnicznych, zaś rozwój chłodnego klimatu prowadził do skracania się okresu wegetacyjnego.

Najbardziej jaskrawym przykładem tego kryzysu jest los grodów typu biskupińskiego, w tym najlepiej z nich przebadanego, czyli samego Biskupina. Zagrożony przez podnoszące się lustro wody w jeziorze najpierw był przebudowywany w celu podniesienia poziomu ulic. W końcu, podobnie jak inne grody typu biskupińskiego, został opuszczony. Główna przyczyna tego swoistego dramatu ekologicznego tkwiła jednak nie tylko w fizycznym zagrożeniu przez transgresję wód powierzchniowych. Znacznie ważniejszym czynnikiem był rosnący rozmiew pomiędzy potrzebami żywnościowymi zamieszkującej gród biskupiński sporej populacji, szacowanej na 1 000-1 200 osób, a zmniejszającymi się możliwościami produkcyjnymi eksploatowanego przez nią gospodarczo mikroregionu. Podlegające negatywnym skutkom niekorzystnych zmian klimatycznych, najbardziej żyzne, ale nisko położone tereny uprawowe przestały być wydajne w stopniu zabezpieczającym ciągłość egzystencji biskupińskiej populacji. Stąd też część ludności musiała zapewne opuścić gród w poszukiwaniu wydajniejszej niszy ekologicznej, zaś pozostała nie mogła sprostać zadaniom utrzymania infrastruktury grodu w stanie używalności. W efekcie, na jego ruinach powstaje niewielkie osiedle otwarte, zaś kilka kolejnych zostaje założonych w okolicy Jeziora Biskupińskiego.

Podobny los spotkał zapewne również inne społeczności, egzystujące w ramach wytworzonych w kulturach pól popielnicowych struktur osadniczych o silnie zaznaczonej stabilności, które znalazły się w strefie występowania negatywnych skutków kryzysu klimatycznego. Nadmierna koncentracja ludności w obrębie ukształtowanych w tych środowiskach, stacjonarnych wspólnot terytorialnych stała się przeszkodą ograniczającą możliwości dostosowania do nowych warunków. Stąd też na objętych kryzysem ekologicznym terenach pn. Europy narasta tendencja do rozbijania większych wspólnot, zwiększenia mobilności osadnictwa i wzrostu znaczenia małych grup społecznych (rodzin, rodów). W warunkach zmian strukturalnych wzrasta również gotowość do przejmowania nowych, skuteczniejszych wzorców zachowań kulturowych i potencjalna zdolność do akulturacji.

Do nowej, kryzysowej sytuacji łatwiej przystosowały się społeczności, które już wcześniej egzystowały w trudniejszych warunkach, np. na terenach o gorszych glebach, bądź też w mikroregionach o zwiększonym reżimie wodnym. Z zasady były to grupy mniejsze, bardziej mobilne, a więc wykazujące te cechy, które w warunkach kryzysowych dawały większą szansę przetrwania. Nic więc dziwnego, że w zaistniałej sytuacji aktywizują się zwłaszcza społeczności zasiedlające obszary morenowe południowych pobrzeży Bałtyku, a także Jutlandii i Skandynawii. U schyłku wczesnej epoki żelaza to one stały się motorem przemian społeczno-kulturowych w północnej części barbarzyńskiej Europy.

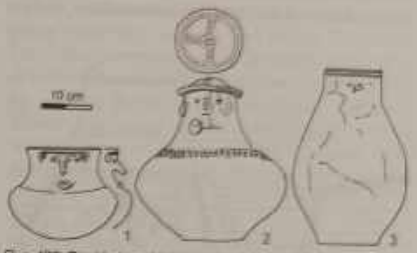
Najbardziej charakterystycznym przykładem tego typu zjawisk jest powstanie i rozwój tzw. kultury pomorskiej. Ukształtowała się ona ostatecznie gdzieś około przełomu HaC/HaD, na bazie miejscowego substratu o tradycjach łużyckich, reprezentowanego przez tzw. fazę wielkowiejską. Jej najbardziej charakterystyczną cechą jest specyficzny typ obrządku pogrzebowego z rodzinnymi grobami skrzynkowymi i popielnicami twarzowymi, czyli naczyniami, na których umieszczano schematyczne wizerunki twarzy ludzkiej. Pomorskie popielnice twarzowe są jeszcze jednym przykładem zjawiska antropomorfizacji kultu ujawniającego się we wczesnej epoce żelaza w różnych środowiskach kulturowych. Utożsamiały one zapewne osobę zmarłego, będąc jego symboliczną personifikacją. Jest kwestią sporną, czy idea ta ukształtowała się na miejscu, czy też zadecydowało tutaj przejęcie obcych (np. italskich) wzorców. Skrzynkowe, rodzinne grobowce kultury pomorskiej symbolizują zaś rolę więzi grupowych na tym właśnie szczeblu organizacji społecznej.

Pod względem modelu gospodarczego kultura pomorska jest ugrupowaniem rolniczo-hodowla-

nym, jednakże ze znacznie bardziej elastycznymi i mobilnymi strukturami niż np. kultura łużycka. Dominuje w niej tendencja do eksploatowania lekkich, choć mniej urodzajnych gleb, zrozumiała w kontekście utraty jakości rolniczej przez ciężkie, dolinne gleby. Wzrasta w związku z tym np. znaczenie bardziej odpornych na gorsze warunki klimatyczne upraw zbożowych, zwłaszcza żyta.

Zwiększona mobilność społeczności pomorskich, uwarunkowana ich genezą, uczyniła je bardziej prężnymi i ekspansywnymi od ugrupowań przeżywającej się kultury łużyckiej. Proces ten uzewnętrznia się stosunkowo szybkim opanowywaniem terytoriów łużyckich, częściowo w wyniku ekspansji ludnościowej, a częściowo przez proces akulturacji, czyli przejęcia przez środowisko łużyckie bardziej atrakcyjnych (skuteczniejszych) wzorców cywilizacyjnych. Jeszcze w ciągu okresu HaD ugrupowanie to objęło swoim zasięgiem Wielkopolskę, dochodząc z jednej strony do północnej części Dolnego Śląska, a z drugiej – do Mazowsza. W ciągu następnego okresu zjawiska typowe dla kultury pomorskiej (wraz z tzw. kulturą grobów podkloszowych) rozprzestrzeniły się prawie w całym dorzeczu Odry i Wisły, aż po Górny Śląsk, w międzyrzeczu Wisły i Sanu oraz na zach. Wołyniu. Mimo przetrwania, aż po środkowy okres lateński, w różnych rejonach mniejszych i większych enklaw osadnictwa łużyckiego oznacza to kres istnienia łużyckiego modelu cywilizacyjnego.

Podobną ekspansywnością wyróżnia się też we wczesnej epoce żelaza środowisko tzw. kultury jastorfskiej (Jastorf w Dolnej Saksonii), kontynuującej tradycje kulturowe kręgu nordyjskiego. W strefie nordyjskiej, poczynając od Skandynawii, perturbacje ekologiczne spowodowały również porzucanie ciężkich gleb, poszukiwanie mikroregionów o lekkich, piaszczystych glebach i w efekcie napór ku południowi, co doprowadziło do częściowego wyludnienia się Skandynawii. Uformowane na bazie ugrupowań nordyjskich (w procesie przemian określanych mianem tzw. fazy Wessenstedt z VII-VI w. p.n.e.) społeczności jastorfskie z terenów pn. Niemiec, między Odrą a Wezerą, można utożsamiać niewątpliwie z żywiołem protogermańskim, który zresztą niebawem ujawnił się na kartach dziejów. Najbardziej efektownym (mimo końcowego niepowodzenia) przejawem emancypacji politycznej i militarnej tego żywiołu była wówczas (ok. 120 r. p.n.e.) tzw. wędrówka Cymbrów na południe Europy i zadanie legionom rzymskim ciężkiej klęski w bitwie pod Norają w 113 r. p.n.e. Podobnie jak kultura pomorska (w ciągu okresu HaD), a następnie

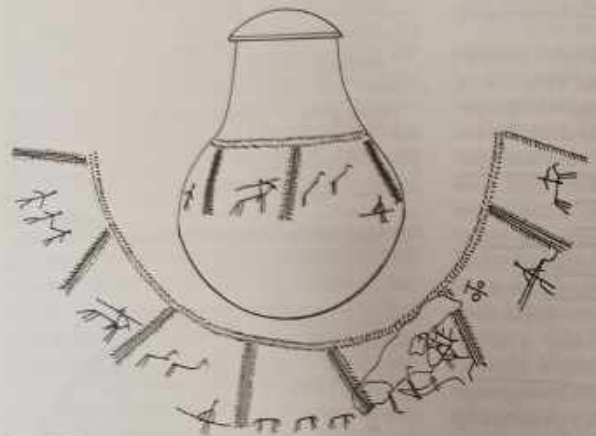

Ryc. 485. Przykłady zróżnicowania stylu popielnic twarzowych kultury pomorskiej: 1 — wg A. Wałasia; 2-3 — wg M. Gedla

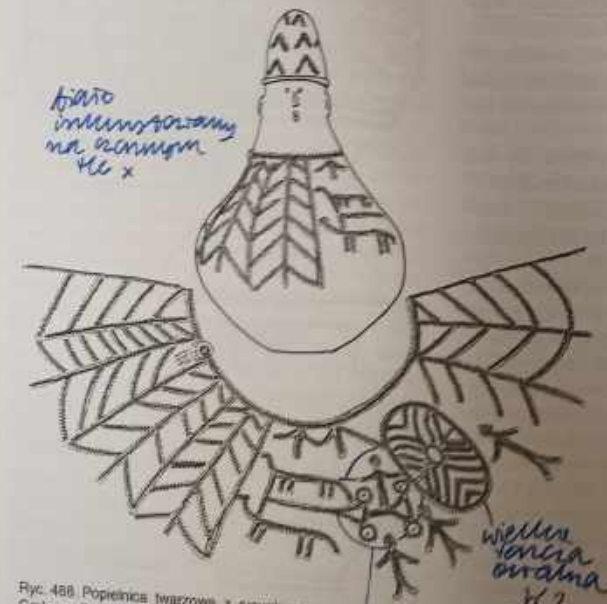

Ryc. 486. Zestaw naczyń z grobu podkloszowego z popielnicą twarzową, Pankowo-Mokrz. grób 8 (wg M. Demeg)

wczesnego i środkowego okresu lateńskiego, kultura jastorfska rozprzestrzeniła się na południe, aż po Dolne Łużyce, pn. Saksonię i Turyngię. Na tych terenach żywioł (proto-)germański wypierał i asymilował starszy substrat związany z różnymi lokalnymi ugrupowaniami, w tym także z tradycjami kultur pól popielnicowych. Wydarzenia te zakończyły w zasadzie destrukcję wielkiego kręgu kultur pól popielnicowych, dominującego w środkowej i późnej epoce brązu na znacznych obszarach Europy. Niewątpliwy związek nadadriatyckich Wenetów z tym właśnie kręgiem kulturowym (a konkretnie z kulturą Este) pozwala na utożsamienie przynajmniej części środowisk kultur pól popielnicowych z tzw. wenetyjskim ugrupowaniem etnicznym. Na progu czasów historycznych było ono wzmiankowane w doniesieniach dotyczących oderwanych od siebie regionów, np. rejonu ujścia Wisły do Bałtyku, strefy atlantyckiej (Bretania), celtyckiej Galii, obszarów nad Jeziorem Bodeńskim, Macedonii, a nawet Paflagonii w Azji Mniejszej. Źródła antyczne zarejestrowały już zapewne rozproszony zasięg resztek tego ugrupowania, spychanego przez kolejne fale ludnościowe na margines pierwotnego zasięgu.

Ryc. 487. Popielnica twarzowa ze scenami polowania, Olszanowo (wg F. Schlettego)

Ryc. 488. Popielnica twarzowa z rysunkiem wozu procesyjnego z tarczą słoneczną, Grabowo Bobolskie (wg F. Schlettego)

Zwiększona dynamika żywiołu (proto-)germańskiego, utożsamianego z kulturą jastorfską, była przyczyną wyodrębnienia się Bastarnów, kolejnego ludu germańskiego, który ok. 230 r. p.n.e. pojawił się na arenie dziejowej w strefie północno-zachodnich wybrzeży M. Czarnego. W swojej wędrówce z Połabia nad środkowy Dniestr (gdzie wiązani są z tzw. kulturą Poienesti-Łukaševka) przemieścili się oni przez ziemie polskie, dynamizując być może parcie ludności kultury pomorskiej ku południowemu wschodowi.

Wyrazem zwiększonej aktywności środowisk zajmujących tereny wschodniobałtyckie we wczesnej epoce żelaza było też ukształtowanie się w ciągu okresu HaD tzw. kultury kurhanów zachodniobałtyjskich. Znana jest ona ze specyficznych, pod-

kurhanowych pochówków obwarowanych konstrukcjami kamiennymi oraz niewielkich, „rodowych" grodów z zabudową skoncentrowaną wzdłuż wałów i osiedli nawodnych. Wyróżnia ją też oryginalny model gospodarki, oparty na leśnym wypasie stad. Istotnym elementem rozwoju gospodarczego tej kultury był też udział tych społeczności w handlu bursztynem. Obszar wschodniobałtycki był strefą konsolidacji bałtyjskiego żywiołu etnicznego. Ugrupowania zajmujące tereny położone jeszcze bardziej ku północnemu wschodowi (np. bałtycka kultura grobów skrzynkowych) tkwią nadal (podobnie jak Skandynawia gdzieś do ok. 400 r. p.n.e.) w tradycjach kultur i technologii epoki brązu.

W świecie zdominowanym przez barbarzyńców wczesna epoka żelaza zakończyła się podobnym akcentem jak ten, który w jej początkach (w 715 r. p.n.e.), w starciu z królem Urartu Rusą I na Zakaukaziu, ujawnił niszczycielską siłę koczowniczych Kimmerów. W 387 r. p.n.e. pod murami Rzymu stanęli zbrojni w długie, żelazne miecze, ostre włócznie i wielkie tarcze, budzący grozę wojownicy celtyccy pod wodzą Brennusa. Losy świata wyrosłego ze śródziemnomorskiej cywilizacji potoczyłyby się zapewne inaczej, gdyby panami Kapitolu stali się dzielni Gallowie. Słowa „Vae victis" (biada zwyciężonym), wypowiedziane przez Brennusa, były jednak tylko groźbą. Barbarzyńska Europa na swoją szansę musiała więc poczekać prawie tysiąc lat, aż do chwili, kiedy w 476 r. n.e. Odoaker pozbawił tronu ostatniego cesarza rzymskiego Romulusa Augustulusa i ogłosił się królem Italii.

Rozdział XXIII

OBSZARY BARBARICUM — POZA GRANICAMI CYWILIZACJI ŚRÓDZIEMNOMORSKICH

Piotr Kaczanowski

Barbarzyńska Europa w młodszym okresie przedrzymskim

W V w. p.n.e. nad górnym Renem i w dorzeczu górnego Dunaju, na terenach zajętych przez kulturę zachodniohalsztacką, rozpoczął się proces formowania kultury lateńskiej. Jej twórcami byli Celtowie — lud, który w drugiej połowie I tysiąclecia p.n.e. odegrał niezwykle istotną rolę w dziejach Europy. Przemiany kulturowe, które doprowadziły do wykształcenia się kultury celtyckiej, spowodowane były w znacznym stopniu wpływem kultur świata śródziemnomorskiego, docierającym do Celtów zwłaszcza za pośrednictwem Massalii — kolonii założonej ok. 600 r. p.n.e. przez Jończyków na terenie Marsylii — oraz innych, mniejszych ośrodków greckich leżących u ujścia Rodanu. Istotne znaczenie miały również kontakty z Etruskami, nawiązane poprzez północnoitalskie kultury Melaun i Este. To one właśnie, wraz z wpływami docierającymi ze wschodniej Europy, z kręgu kultury scytyjskiej, przyczyniły się do tego, że na podłożu halsztackim wykształciła się oryginalna kultura Celtów, nazywana kulturą lateńską. Nazwa ta wywodzi się od nazwy stanowiska archeologicznego w miejscowości La Tène nad jez. Neuchatel w Szwajcarii. Mianem „lateński" określa się też okres, obejmujący ostatnie cztery stulecia p.n.e., nazywany również okresem przedrzymskim. Ten ostatni termin stosowany jest zwłaszcza w periodyzacji kultur rozwijających się w Europie poza zasięgiem osadnictwa celtyckiego.

Pierwsze źródła pisane zawierające informacje o Celtach (pochodzące z VI i V w. p.n.e.) potwierdzają, że lud ten zamieszkiwał zachodnią Europę. Hekatajos z Miletu (ok. 540-ok. 480 p.n.e.) wspomina, że zajmowali oni obszary położone na północ od Ligurów, zasiedlających wówczas tereny pd. Francji i północno-zachodniej części Italii. Z kolei Herodot (ok. 485-ok. 425 p.n.e.) lokalizuje siedziby Celtów nad górnym Dunajem. Wzmianka Herodota o celtyckim mieście Pyrene, powszechnie łączonym z Pirenejami, potwierdza przypuszczenia, że osadnictwo celtyckie w V w. p.n.e. obejmowało także Półwysep Iberyjski. W tym samym czasie pierwsza fala osadnictwa celtyckiego dotarła do Brytanii. Na przełomie V i IV w. p.n.e. rozpoczęła się wielka ekspansja Celtów na południe i wschód. Wspomina o tym Tytus Liwiusz („Dzieje" V, 34), według którego król plemienia Biturygów, Ambigat, skierował część swych poddanych pod wodzą Bellowesa na południe, do Italii, innych zaś, pod przywództwem Segovesa, do Lasu Hercyńskiego, czyli w bliżej nie określone rejony środkowej Europy. Przez następne trzy stulecia Celtowie odgrywali istotną rolę na zdominowanej przez Greków, Etrusków i Rzymian mapie politycznej pd. Europy. Początki ich ekspansji na Półwysep Apeniński datowane są na V w. p.n.e. Po opanowaniu pn. Italii, na początku następnego wieku, po zwycięstwie na rzeką Allią, Celtowie zdobyli Rzym (ok. 390 r. p.n.e.), a następnie opanowali znaczną część Półwyspu Apenińskiego, docierając w okolice Ankony. Istnieją świadectwa potwierdzające także obecność Celtów na Sycylii w pierwszej połowie IV w. p.n.e. Wojownicy celtyccy służyli wówczas jako żołnierze zaciężni w armii władców Syrakuz. Wziąwszy udział w ingerencji tyrana Syrakuz Dionizjusza w konflikty między państwami greckimi, dotarli na Peloponez, gdzie w początku lat 60. IV w. p.n.e. wspierali Spartan w wojnie z Tebańczykami.

Przez cały III w. p.n.e. Celtowie zagrażali Rzymowi, wchodząc w skierowane przeciwko niemu sojusze z Etruskami, Samnitami, władcą Epiru, Pyrrusem, i miastami greckimi w pd. Italii. Pod koniec tego stulecia, w czasie II wojny punickiej, walczyli wspólnie z Kartagińczykami pod wodzą Hannibala i odegrali istotną rolę w bitwie pod Kannami. By ograniczyć to zagrożenie, Rzymianie przeprowadzili w 237 r. p.n.e. zwycięską kontrofensywę przeciwko Senonom, a następnie, w latach 225-224 p.n.e., toczyli wojnę z koalicją plemion celtyckich, wieńcząc ją zwycięstwem pod Telamonem. Bezpośrednio po nim wojska rzymskie, pod wodzą konsula Gajusza Flaminiusza, rozpoczęły podbój ziem północnoitalskich, kontynuowany po zakończeniu II wojny punickiej.

W drugiej połowie IV w. p.n.e. plemiona celtyckie dotarły do pn.-wsch. Bałkanów. W czasie wyprawy Macedończyków nad dolny Dunaj, skierowanej przeciwko Tribalłom i Getom (335-334 p.n.e.), Celtowie zawarli z Aleksandrem Wielkim traktat o przyjaźni. Jednak wkrótce po śmierci Aleksandra stosunki plemion celtyckich z Macedonią znacznie się zaostrzyły. U schyłku IV w., ok. roku 310 p.n.e., Kassander walczył z Celtami w górach Haemus (Stara Płanina w Bułgarii). W tym samym czasie Celtowie pokonali Autariatów (jedno z plemion środkowobałkańskich), następnie skierowali się przeciwko Tribalłom, zamieszkującym obszary nad dolnym Dunajem, po czym zaatakowali Traków, zajmując w 298 r. p.n.e. część ich terytorium. Na przełomie lat 280 i 279 p.n.e. nastąpiło wielkie uderzenie plemion celtyckich na Grecję. Część wojsk pod wodzą Bolgiosa pokonała Macedończyków, zaś inne oddziały celtyckie, dowodzone przez Brennosa i Akichoriosa, uderzyły na Pajonów. Dwaj ostatni spośród wymienionych wodzów kierowali też natarciem na Grecję, w czasie którego, po pokonaniu armii miast greckich pod Termopilami, Celtowie dotarli do Delf. Po śmierci Brennusa Celtowie wycofali się na północ, ponosząc klęskę w bitwie z Macedończykami, dowodzonymi przez Antygonosa Gonatasa. Niektórzy z wojowników celtyckich, wraz ze swymi rodzinami, osiedlili się w centralnej części Azji Mniejszej, zakładając w dorzeczu rzeki Halys państwo Galatów, istniejące aż do aneksji tych terenów przez Rzymian w 25 r. p.n.e. Według św. Hieronima, jeszcze w IV w. n.e., obok greki, posługiwano się na tych terenach językiem celtyckim. Najemni żołnierze celtyccy znani byli w całym świecie śródziemnomorskim — służyli m.in. w Egipcie, na terenie Syrii i w Kartaginie.

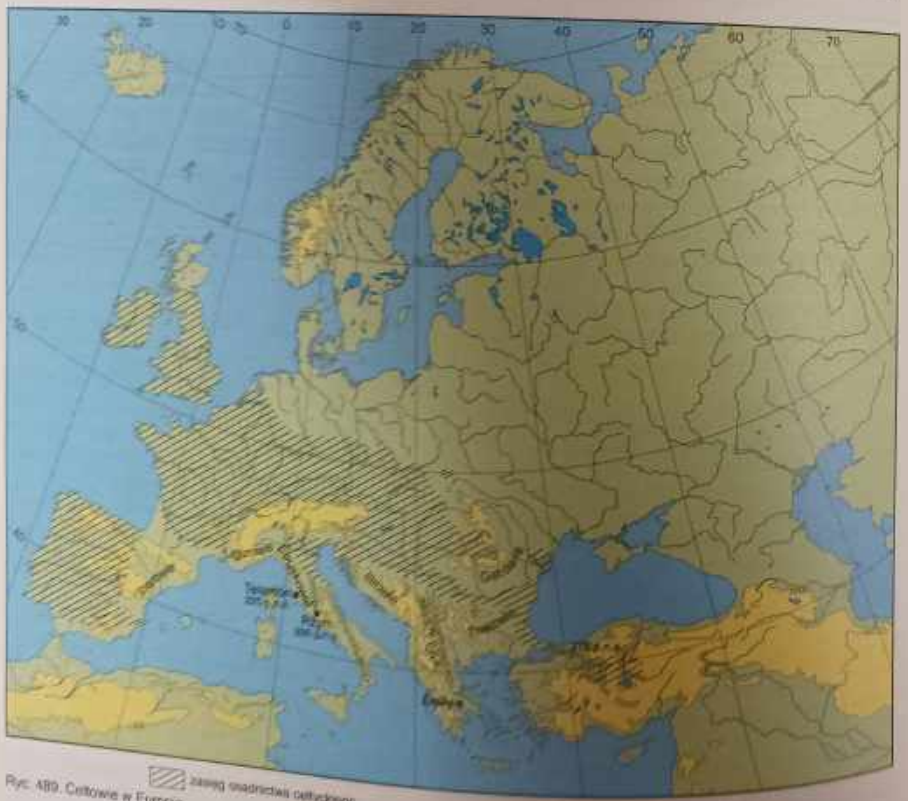
W IV i III w. p.n.e. osadnictwo celtyckie obejmowało znaczną część Europy. Na zachodzie Celtowie wraz z Iberami zajmowali większość Półwyspu Pirenejskiego. Władali niemal całą dzisiejszą Francją, Anglią i Irlandią. Zasiedlili część Szwajcarii i Austrii, południowe Niemcy, północną część Półwyspu Apenińskiego, obszary nad środkowym Dunajem, Czechy, Morawy, Słowację oraz część Bałkanów. Osadnictwo celtyckie dotarło też do pd. Polski, obejmując część Dolnego Śląska (okolice Wrocławia, na lewym brzegu Odry), Wyżynę Głubczycką oraz zach. Małopolskę i ziemie nad górnym Sanem.

Na Półwyspie Bałkańskim, na północ od siedzib Greków i Macedończyków mieszkali Trakowie. Znajdowali się oni pod silnym wpływem kultury greckiej, na skutek ożywionych kontaktów politycznych i gospodarczych z Grecją i Macedonią oraz z koloniami greckimi na zachodnich wybrzeżach M. Czarnego. Od ok. 510 do 470 r. p.n.e. Tracja znalazła się pod panowaniem perskim, a w III w. p.n.e. na jej terenie istniało państwo celtyckie. Kres istnienia państwa Traków nastąpił w 46 r. n.e., gdy zostało ono włączone do Cesarstwa Rzymskiego. Plemiona zaliczane do Traków lub z nimi spokrewnione zamieszkiwały także tereny pn. Bułgarii, Rumunii oraz obszary leżące na wschód od Karpat Wsch. Jednym z tych plemion byli Geto-Dakowie. Getowie wzmiankowani są już przez Herodota jako należący do plemion trackich. W IV w. p.n.e.

powstał silny związek plemion geto-dackich pod przywództwem Dromichaidesa. Jego państwo, ze stolicą w Helis, znajdowało się na Nizinie Wołoskiej. Państwo Daków z kolei powstało na terenie Siedmiogrodu. Pierwsze wzmianki o nim pochodzą z ok. 200 r. p.n.e. i wskazują na istniejące nadal silne powiązania z Getami. W I w. p.n.e., w czasach panowania Burebisty (od 70-60 r. do ok. 44 r. p.n.e.), powstało silne, scentralizowane państwo dackie z centrum nad środkową Maruszą, w rejonie Orastie. Stolica tego państwa znajdowała się w Argidavie. Dakowie zagrażali wówczas koloniom greckim na zachodnich wybrzeżach M. Czarnego, Olbii, Mesambrii, Apolonii, Odessos i innym nadmorskim miastom. Najazdy Daków objęły także prowincje bałkańskie oraz plemiona celtyckie mieszkające nad środkowym Dunajem (Bojowie, Skordyskowie). Po śmierci Burebisty nastąpił upadek polityczny państwa Daków. Ponowny wzrost ich potęgi przypadł na lata panowania Decebala (ok. 80-107 n.e.), prowadzącego z cesarstwem wojny w czasach Domicjana i Trajana, zakończone podbojem Dacji przez Rzymian (106 r. n.e.).

Północno-zachodnią część Półwyspu Bałkańskiego, Dalmacji, część wsch. Italii i tereny zach. Węgier po środkowy Dunaj zajmowali Ilirowie i spokrewnione z nimi plemiona panońskie. Ludy te uległy stopniowo przewadze Rzymu, a ostatecznie zostały mu podporządkowane w 9 r. n.e., po stłumieniu powstania plemion panońskich.

Od końca III w. p.n.e. na obszarach leżących na północ od dolnego Dunaju i na wschód od łuku Karpat pojawili się germańscy Bastarnowie, których obecność odnotowano w źródłach

Ryc. 489. Celtowie w Europie

pisanych po raz pierwszy ok. 230 r. p.n.e. Źródła te informują o walkach prowadzonych przez Bastarnów ok. 200 r. p.n.e. z Getami, a także o zagrożeniu Olbii w końcu III w. p.n.e. przez inne germańskie plemię — Skirów.

W tym samym okresie zasadnicze zmiany zaszły także na stepach nadczarnomorskich. Ekspansja nowej fali plemion koczowniczych — Sarmatów, zmusiła Scytów do opuszczenia dotychczas zajmowanych terenów. Poszczególne grupy scytyjskie znalazły schronienie nad dolnym Dunajem, na Krymie (Neapol Scytyjski), a zapewne także w strefie lasostepu we wsch. Europie.

Źródła pisane zawierają znacznie mniej informacji na temat środkowej i pn. Europy. Najstarsze wiadomości o tych terenach znajdują się w dziełach napisanych na podstawie obserwacji żeglarzy z greckiej Massalii. W tzw. Periplusie Massalskim, powstałym zapewne w drugiej połowie VI w. p.n.e., którego fragmenty są znane ze znacznie późniejszego (IV w. n.e.) poematu Festusa Avienusa Rufusa, znajdowała się informacja o wyspach brytyjskich noszących nazwy Albion i Ierne. O Brytanii wspomina też w swym dziele Pyteasz z Massalii (ok. 330 r. p.n.e.). Wspomniana przez tego samego autora „wyspa" Thule to zapewne zachodnie krańce Półwyspu Skandynawskiego lub Islandii. Grecy interesowali się tymi odległymi ziemiami, bo z Brytanii właśnie sprowadzali cynę.

Ryc. 490. Europa w młodszym okresie przedrzymskim (II-I w. p.n.e.)

Czerpana ze źródeł pisanych wiedza o mieszkańcach innych części Europy okresu przedrzymskiego, zwłaszcza rejonów odległych od świata śródziemnomorskiego, jest bardzo skąpa. Przyjmuje się, że część kontynentu zamieszkiwały plemiona, które z czasem uległy dominacji innych ludów. O istnieniu niektórych z nich wiadomo ze źródeł pisanych, znane są też nazwy części z nich, nie można jednak przypisać tych ludów do żadnej ze znanych grup językowych. Określenie przynależności etnicznej niektórych z tych plemion utrudnia ponadto stosowany przez autorów starożytnych zabieg przenoszenia nazw dobrze znanych im ludów na inne plemiona, z którymi świat śródziemnomorski kontaktował się po raz pierwszy. I tak na przykład Grecy nazywali Celtami germańskich Bastarnów, zaś Rzymianie do plemion celtyckich zaliczali Belgów.

W końcu II w. p.n.e. świat śródziemnomorski po raz pierwszy doświadczył skutków ekspansji mieszkańców odległych rejonów Europy. Około 120 r. p.n.e. z Półwyspu Jutlandzkiego wyruszyli na południe germańscy Cymbrowie, do których dołączyły inne plemiona, m.in. Teutonowie, Ambronowie i Harudowie. Początkowo najeźdźcy skierowali się ku obszarom wschodnioalpejskim, gdzie w roku 113 p.n.e., pod Noreją, odnieśli zwycięstwo nad wojskami rzymskimi. Była to pierwsza zbrojna konfrontacja Rzymian z plemionami germańskimi. Stamtąd, wzdłuż Dunaju, Cymbrowie powędrowali ku Galii, odnosząc na jej terenie następne zwycięstwa nad wojskami republiki (w latach 109 i 105 p.n.e.). Koniec ich najazdów, które objęły także obszary leżące za Pirenejami (w dorzeczu Ebro), nastąpił w latach 102 i 101 p.n.e. Najpierw Teutonowie i Ambronowie zostali pokonani pod Aquae Sextiae (Aix-en-Provence), zaś rok później Cymbrowie ponieśli klęskę w bitwie pod Vercelle nad górnym Padem. W końcu lat siedemdziesiątych I w. p.n.e. inne plemię germańskie — Swebowie pod wodzą Ariowista — rozpoczęło ekspansję w kierunku Galii. Ich napór zmusił celtyckich Helwetów mieszkających nad górnym Renem do podjęcia próby osiedlenia się na terenie Galii. Najazd Helwetów stał się dla Juliusza Cezara dogodnym pretekstem do rozpoczęcia podboju Galii. Cezar, występujący jako sojusznik Eduów, jednego z plemion celtyckich walczących z Helwetami, najpierw pokonał Helwetów, a następnie wyparł Swebów za Ren. Ostatecznie plemiona celtyckie zamieszkujące Galię zostały pokonane przez Rzym w 51 r. p.n.e. Ostatnim etapem tych zmagań było zdobycie celtyckiej osady obronnej (*oppidum*) w Alezji i pojmanie przywódcy Celtów, wodza Arwernów, Wercyngetoryksa. W trakcie trwających osiem lat zmagań z Celtami w Galii, w latach 55 i 54 p.n.e. Cezar podjął dwie wyprawy do Brytanii. Jej podbój nastąpił jednak znacznie później: rozpoczął się w 43 r. n.e., w czasach panowania Klaudiusza, a zakończył w latach 71-84 n.e.

Ryc. 491. Wędrówki Bastarnów, Cymbrów-Teutonów i kierunki ekspansji ludów swebskich
→ szlaki wędrówek
—— granice Republiki Rzymskiej w II w. p.n.e.

W wyniku podbojów Cezara znaczna część zachodnioeuropejskich plemion celtyckich znalazła się pod panowaniem rzymskim. Pod koniec pierwszej połowy I w. p.n.e. znaczna część pozostałych plemion celtyckich uległa dominacji Swebów, którzy zasiedlili obszary położone na północ od środkowego i częściowo górnego Dunaju. Za panowania Oktawiana Augusta, gdy granica cesarstwa sięgała do Renu i Dunaju, niezależność zachowały tylko nieliczne plemiona celtyckie. Byli to mieszkańcy Irlandii i Brytanii (do czasów podbojów rozpoczętych przez Klaudiusza) oraz plemiona środkowoeuropejskie: lokalizowani w północnej Słowacji Kotynowie oraz Anartowie, zamieszkujący Ukrainę Zakarpacką i część wsch. Słowacji.

Kultura Celtów wywarła bardzo silny wpływ na rozwój kulturowy większości ludów zamieszkujących „barbarzyńską" część Europy. Przemiany spowodowane przez ów wpływ nastąpiły jednak dopiero w końcowym stadium okresu przedrzymskiego.

Najstarszy etap rozwoju kultury celtyckiej znany jest przede wszystkim z bogatych pochówków książęcych, w których zmarli spoczywali w bogato wyposażonych komorach grobowych, na większości obszarów przykrywanych kurhanami. Natomiast z okresu wielkiej ekspansji Celtów w IV w. p.n.e. nie zachowały się prawie żadne pochówki tego typu. Z tego okresu historii Celtów znane są przede wszystkim płaskie (czyli bezkurhanowe) cmentarzyska szkieletowe, na których chowano zmarłych mężczyzn wraz z uzbrojeniem (miecz, włócznia lub oszczep, tarcza) oraz częściami stroju, ozdobami i przedmiotami codziennego użytku. Tym pochówkom bogatych wojowników towarzyszą równie bogato wyposażone groby kobiet, zawierające zestawy ozdób i części stroju, zwłaszcza zapinki i bransolety, niekiedy wykonywane z metali szlachetnych. Odnaleziono też groby zawierające mniej wartościowe zestawy darów. W tym samym okresie widoczne są też zmiany w stylu. Dla okresu środkowolateńskiego charakterystyczny jest tzw. styl plastyczny. Zmienia się także forma obrządku pogrzebowego — w miejsce inhumacji coraz częściej stosuje się palenie zmarłych. Dotyczy to zwłaszcza wschodniej części obszarów zajętych przez osadnictwo celtyckie. Wraz z ciałopaleniem upowszechnił się także zwyczaj rytualnego niszczenia darów grobowych, polegający na ich gięciu lub łamaniu. Co ciekawe, na większości terenów zajętych przez Celtów w ostatnim okresie rozwoju kultury lateńskiej nie odnaleziono żadnych cmentarzysk. Nie dowodzi to osłabienia dynamiki procesów osadniczych (liczba osad i innego typu stanowisk wskazuje na utrzymywanie się jej na dotychczasowym poziomie), a jedynie tego, że Celtowie stosowali wówczas nie znane nam praktyki pogrzebowe, których śladów nie można odkryć przy użyciu obecnie stosowanych metod. Wiadomo natomiast, że zwyczaje znane

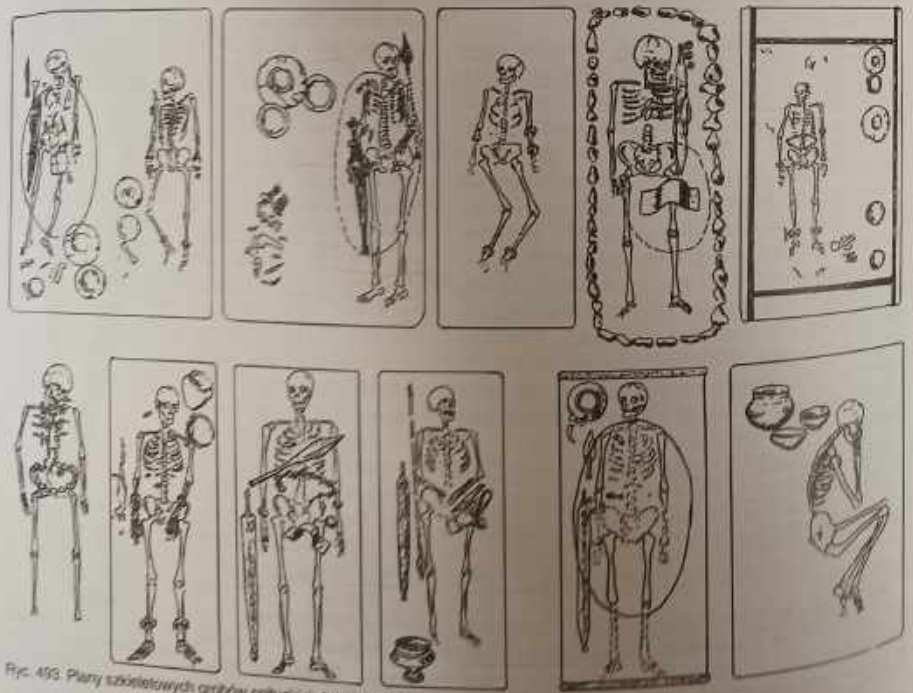
Ryc. 492. Celtycka zapinka wczesnolateńska. Obermöllingshausen, Niemcy (wg P.-M. Duval)

OKRES OPPIDÓW

z poprzedniego okresu kultywowano na niektórych obszarach, np. nad Mozelą, na terenach wschodnioalpejskich, gdzie odkryto cmentarzyska datowane na późne stadium rozwoju kultury lateńskiej.

W drugiej połowie II w. p.n.e. rozpoczął się w dziejach plemion celtyckich nowy etap, nazywany okresem oppidów. Powstały wówczas wielkie obronne osady, będące ośrodkami politycznymi, handlowymi i rzemieślniczymi (często wysoko wyspecjalizowanymi). W obrębie niektórych oppidów stwierdzono ponadto istnienie miejsc kultu. Tego typu osady obronne, o charakterze właściwie protomiejskim, najliczniejsze są w zachodniej części ziem objętych osadnictwem celtyckim. Szacuje się, że w samej Galii było ich ok. 200. Ochronie oppidów służyły wały, rozbudowywane czasem w całe systemy. Skomplikowana metoda wznoszenia owych fortyfikacji, budowanych z kamieni, drewna i ziemi, znana jest zarówno z badań wykopaliskowych, jak też z dokładnego opisu zamieszczonego w „Wojnie galijskiej" Cezara (tzw. *murus gallicus*). Dowodem rozkwitu gospodarki plemion celtyckich doby oppidów jest rozwój ich mennictwa. Początkowo Celtowie bili złote i srebrne monety, wiernie naśladujące macedońskie tetradrachmy i statery Filipa II i Aleksandra Wielkiego. W II w. p.n.e. zaczęli stosować własne wzory, bijąc monety z wyobrażeniami charakterystycznymi dla ich rodzimej sztuki. Pojawiło się też więcej nominałów, co wiązać należy z rozwojem wymiany handlowej. Do najbardziej charakterystycznych typów monet celtyckich należą egzemplarze miseczkowate, tzw. statery muszlowe.

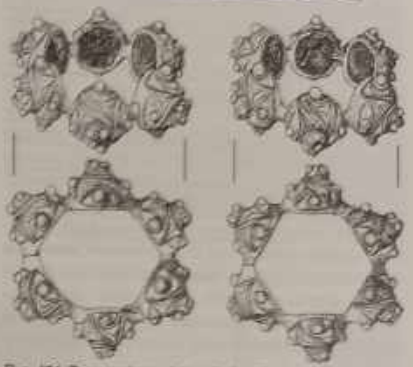
Gospodarka plemion celtyckich oparta była na uprawie ziemi i hodowli, ale obejmowała również wiele dziedzin wyspecjalizowanej produkcji rzemieślniczej. Na dużą skalę rozwinięta była produkcja żelaza, wytwarzanego ze spożykanych w wielu rejonach rud darniowych, jak i z rud wysokoprocentowych. Duże ośrodki produkcji żelaza znajdowały się w Noricum, na terenie Nadrenii, w Siegerlandzie oraz na terenie dzisiejszej Francji. Z prowadzoną na dużą skalę produkcją żelaza wiązał się rozwój technik kowalskich, m.in. nawęglania, a także wytwarzania narzędzi oraz broni poprzez skuwanie różnorodnego, świadomie dobieranego surowca, o różnym stopniu nawęglenia. Rozwój produkcji żelaza i kowalstwa przyczynił się do wzrostu liczby i różnorodności używanych przez Celtów narzędzi, w tym także rolniczych. Sceny z płaskorzeźb galo-rzymskich dowodzą, że rolnicy w zachodniej części terenów zajętej przez Celtów używali dwukołowych żniwiarek; wspomina też o tym Pliniusz w „Historii naturalnej" (XVIII, 296-7). Od początku rozwoju swej kultury Celtowie używali zapożyczonego z kręgu śródziemnomorskiego koła garncarskiego. Dla okresu oppidów charakterystyczne są cienkościenne naczynia malowane. Celtowie umieli wytwarzać szkło, z którego wyrabiano ozdoby — bransolety i paciorki. Znali także metody wytwarzania emalii, naczyń klepkowych oraz żaren rotacyjnych.

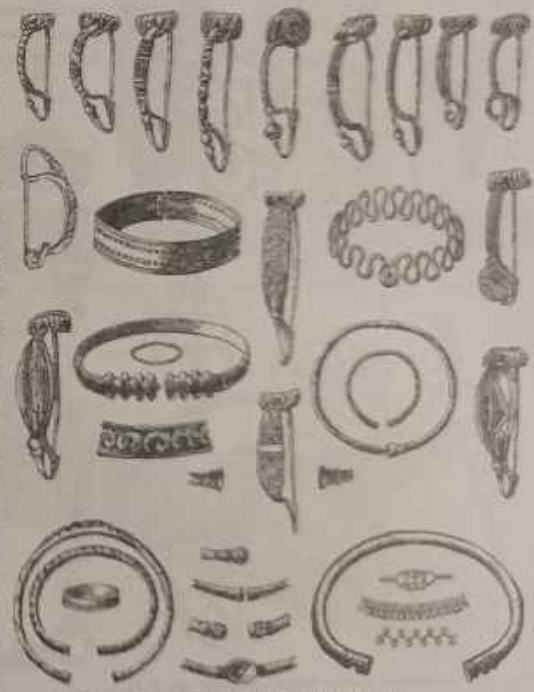
Ryc. 493. Plany szkieletowych grobów celtyckich (wg J. Filipa)

Wraz z rozwojem produkcji rolniczej i wyspecjalizowanych gałęzi wytwórczości rzemieślniczej nastąpił rozkwit handlu, obejmującego swoim zasięgiem także obszary leżące na północ od granic kultury lateńskiej, zwłaszcza tereny, gdzie znajdowały się złoża bursztynu.

O wiele uboższa jest, czerpana ze źródeł archeologicznych, wiedza o kulturze duchowej Celtów. W wyniku kontaktów ze światem śródziemnomorskim pewne, nieliczne jednak, grupy ludności celtyckiej umiały posługiwać się pismem — greką lub łaciną. Znajomość pisma ograniczała się głównie do wąskiej grupy druidów — kapłanów celtyckich, odgrywających także istotną rolę polityczną w kontaktach między poszczególnymi plemionami. Główne ośrodki kształcenia druidów znajdowały się w Brytanii. Tam zdobywali oni wiedzę z zakresu praktyk religijnych, wróżbiarstwa, a także obowiązujących norm prawnych, rachuby czasu opartej na obserwacjach astronomicznych czy też leczenia. Źródła pisane informują o okrutnych praktykach religijnych Celtów, polegających m.in. na składaniu ofiar z ludzi. Potwierdzają to badania archeologiczne, w wyniku których odkryto miejsca kultu, gdzie znajdowano np. liczne szkielety pozbawione czaszek, nie-

Ryc. 494. Brązowa bransoleta celtycka, Kleitham, Niemcy (wg W. Krämera)

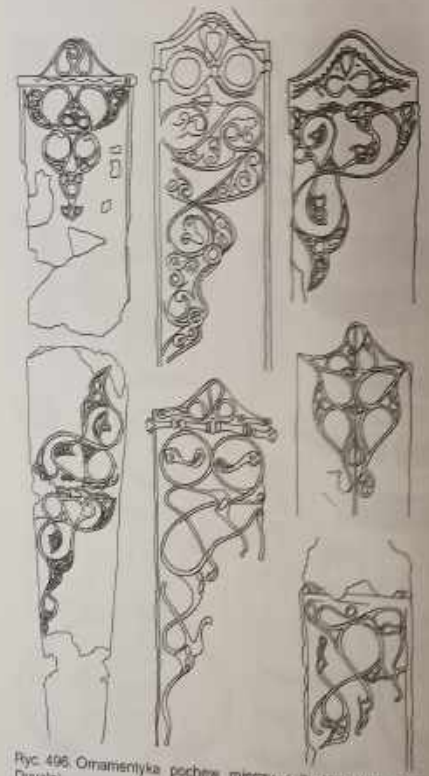

Ryc. 495. Zabytki celtyckie z Duchcova, Czechy (wg J. Filipa)

wątpliwe ślady obrzędów ofiarnych. Znane są także „świątynie" Celtów. Z pd. Niemiec, Szwajcarii, części Francji pochodzą np. duże, czworoboczne obiekty otoczone rowami i wałami ziemnymi, o bokach dochodzących do 80 m długości, w obrębie których odkryto doły lub studnie o charakterze ofiarnym.

W okresie oppidów niektóre plemiona celtyckie osiągnęły na tyle wysoki poziom rozwoju gospodarczego i społecznego, że stanęły już na progu organizacji państwowej. Dalszą ich ewolucję udaremniły z jednej strony podboje rzymskie, z drugiej zaś napór plemion germańskich. Celtowie, którzy znaleźli się w granicach Cesarstwa Rzymskiego, ulegli z czasem romanizacji. Był to proces stopniowy, który poprzedziło ukształtowanie się w Recji, Noricum i Panonii, a także na terenie Galii, specyficznej kultury prowincjonalno-rzymskiej, nawiązującej do lokalnych tradycji lateńskich. Wywarła ona duży wpływ na kształtowanie się nowego modelu kulturowego Barbaricum w następnym, wczesnorzymskim okresie rozwoju historycznego Europy.

Znacznie większe znaczenie dla dziejów „barbarzyńskiej" Europy miały jednak wcześniejsze wpływy celtyckie. Na początku II w. p.n.e., na terenach leżących na północ od granicy zasięgu kultury lateńskiej, w środkowej i w północnej części Europy doszło do wykształcenia nowego modelu kulturowego. Mimo wcześniejszych kontaktów Celtów z ludami zamieszkującymi te tereny proces odchodzenia od systemu gospodarczo-społecznego i kulturowego wywodzącego się z wczesnej epoki żelaza rozpoczął się w północnej części środkowej Europy (a częściowo także w pn. i wsch.) dopiero od schyłku III lub w początkach II w. p.n.e. Miejsce dawnego modelu zajął nowy, oparty w znacznej mierze na wzorcach celtyckich. Proces ten, nazywany latenizacją, doprowadził do powstania nowego systemu gospodarczego i kulturowego istniejącego, z pewnymi tylko zmianami, do schyłku starożytności.

Ryc. 496. Ornamentyka pochew mieczy celtyckich (wg P.-M Duvala)

Ryc. 497. Kobiecy pas celtycki (wg J. Filipa)

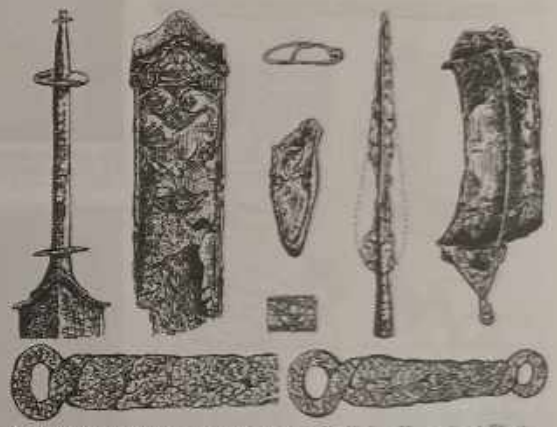
Poza wpływami kultury lateńskiej doby oppidów istotne znaczenie dla przemian kulturowych europejskiego Barbaricum w młodszym okresie przedrzymskim miała destabilizacja sytuacji politycznej środkowej Europy, związana z ruchami migracyjnymi niektórych ludów, np. wspomnianych już Bastarnów, Cymbrów lub plemion swebskich.

Proces latenizacji w sposób bardzo wyraźny wpłynął tylko na część Europy. W jej północno-wschodnich rejonach, porośniętych lasem i zamieszkanych przez ludy bałtyjskie i fińskie, wpływy kultury celtyckiej, zarówno w odniesieniu do przemian gospodarczych, jak i adaptowania lateńskich wzorców kulturowych, były bardzo niewielkie, a tamtejsza ludność nadal rozwijała model gospodarczo-społeczny wywodzący się z tradycji wczesnej epoki żelaza.

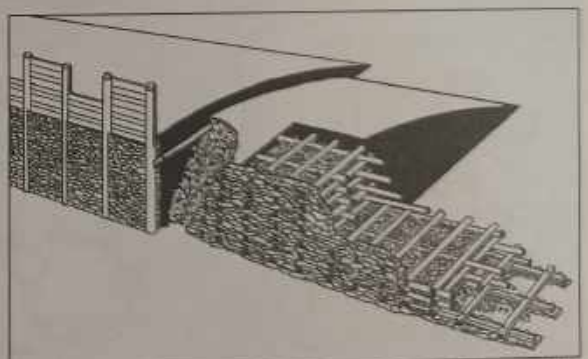

Ryc. 498. Celtyckie bransolety brązowe — Kielce (fot. Tomasz Bochniak)

Na obszarach środkowej i pn. Europy, poza zasięgiem kultury lateńskiej, wyróżnić można cztery główne regiony kulturowe, dzielące się dalej na kręgi kulturowe, poszczególne kultury i ich grupy. W północnej części środkowej Europy, w dorzeczu Odry i Wisły istniał krąg przeworsko-oksywski obejmujący kulturę przeworską i oksywską. Drugi region objął dorzecze Łaby, gdzie z początkiem młodszego okresu przedrzymskiego w wyniku przekształcenia się lokalnego podłoża kulturowego powstał nowy model kultury jastorfskiej (n. od m. Jastorf), z centrum w dorzeczu dolnej i środkowej Łaby. Trzeci region objął północnoeuropejską część Barbaricum: pd. Skandynawię, Jutlandię, Wyspy Duńskie oraz Olandię i Gotlandię. Inny nieco charakter ma kolejny, czwarty region, zajmujący zachodnią część Barbaricum — tereny leżące między dorzeczem Łaby a Renem.

Ryc. 499. Inwentarz grobu wojownika celtyckiego, Nauheim, Niemcy (wg J. Filipa)

Ryc. 500. Alkus gallicus, fortyfikacje rzymskie z kamienia, drewna i ziemi budowane w Galii

Wszystkie te jednostki charakteryzują się daleko

idącym podobieństwem i identycznym lub bardzo zbliżonym rytmem zmian w stylu, widocznym zwłaszcza na przykładzie ozdób i części stroju, a także uzbrojenia. Łączy je także podobieństwo struktur gospodarczo-społecznych oraz związany z wpływami celtyckimi rozwój produkcji żelaza i kowalstwa, którym towarzyszy zwiększenie liczby i różnorodności narzędzi oraz intensyfikacja wytwórczości rzemieślniczej. Na większości terenów środkowo- i północnoeuropejskiego Barbaricum zmiany następujące w wyniku procesu latenizacji znalazły odbicie w zwyczajach pogrzebowych. W młodszym okresie przedrzymskim zaczęto powszechnie stosować zwyczaj wyposażania zmarłych w ujednolicone zestawy darów grobowych, składające się przede wszystkim z ozdób i części stroju oraz uzbrojenia. Wspomniane podobieństwo rytmu

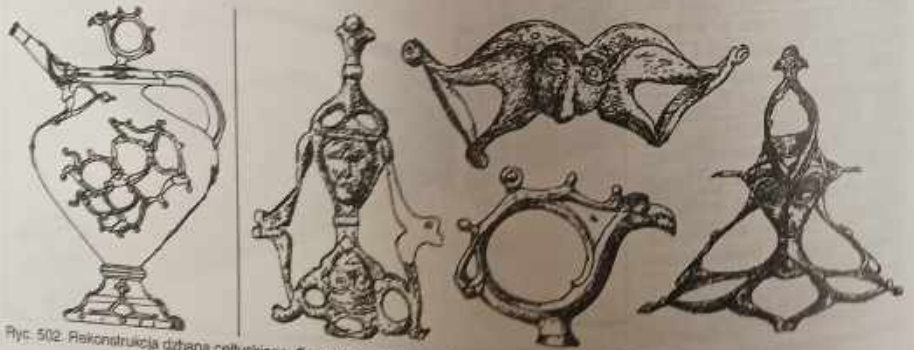
Ryc. 501. Monety celtyckie (wg P.-M. Duvala)

Ryc. 503. Kamienna figura niedźwiedzia ze Ślęży [fot. Urszula Margos]

Ryc. 504. Ceramika malowana grupy tynieckiej [fot. Tomasz Bochnak]

Ryc. 502. Rekonstrukcja dzbana celtyckiego, Brno-Maloměřice, Czechy (wg J. Filipa i P.-M. Duvala)

zmian w stylu obserwowane na bardzo rozległych obszarach europejskiego Barbaricum wraz z występowaniem w różnych regionach wielu zabytków (m.in. zapinek) o podobnych formach nawiązujących do celtyckich, a także znaleziska importów z kręgu kultury lateńskiej pozwoliły na opracowanie ogólnego systemu chronologicznego.

Na terenie dorzecza Wisły i Odry zasadnicze zmiany zaszły w początkach młodszego okresu przedrzymskiego. W miejsce kultury pomorsko-kloszowej powstały dwie zbliżone do siebie jednostki kulturowe — kultura przeworska i kultura oksywska. Ukształtowały się one niewątpliwie w wyniku przekształceń starszego podłoża kulturowego. Jednak prześledzenie wzajemnych relacji między kulturą pomorską i grobów kloszowych a kulturami przeworską i oksywską jest bardzo utrudnione, gdyż nie można wydzielić horyzontu znalezisk bezpośrednio poprzedzającego powstanie w dorzeczu Odry i Wisły nowego modelu kulturowego, będącego wynikiem procesu latenizacji. Poza kulturą lateńską wpływ na te przemiany miały również inne czynniki. Jednym z nich była pewna destabilizacja stosunków gospodarczo-społecznych, spowodowana ruchami migracyjnymi plemion z dorzecza Łaby, które podjęły wędrówkę w kierunku południowo-wschodnim. Świadectwem owej wędrówki są znaleziska zabytków typowych dla kultury jastorfskiej, wytyczające, jak się sądzi, szlak migracji wspomnianych poprzednio Bastarnów. Wędrówka plemion z dorzecza Łaby poprzedziła bezpośrednio etap przekształceń kulturowych w dorzeczu Odry i Wisły w początkach młodszego okresu przedrzymskiego i powstanie kręgu przeworsko-oksywskiego.

Kultura przeworska zajmowała ziemie Polski Pd. i Środkowej. W młodszym okresie przed-

Ryc. 506. Ozdoby i części stroju kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego [fot. Tomasz Bochnak]

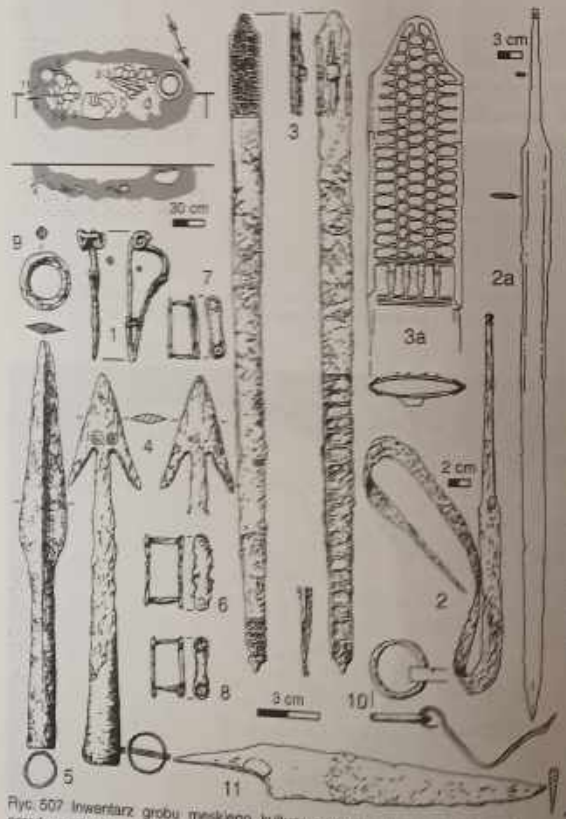

Ryc. 505. Złota moneta celtycka z Krzyżanowa [fot. Tomasz Bochnak]

rzymskim nastąpiła jej ekspansja w kierunku południowo-wschodnim, nad górny Dniestr. Pewne enklawy osadnictwa ludności tej kultury powstały także z dala od granic jej zwartego zasięgu, np. na terenie Niemiec Środkowych, w dorzeczu Sławy. Znaleziska charakterystyczne dla kultury przeworskiej pochodzą również z północnej części Półwyspu Jutlandzkiego. W zach. Małopolsce, do przełomu okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich istniała lokalna grupa kulturowa, tzw. grupa tyniecka, której cechą charakterystyczną było współwystępowanie wytworów typowych dla kultury przeworskiej oraz typowych dla kultury lateńskiej, co dowodzi współżycia dwóch różnych grup etnicznych — Celtów i ludności kultury przeworskiej.

Zasięg kultury oksywskiej był znacznie mniejszy. Obejmowała ona Pomorze Nadwiślańskie, a w dalszych etapach rozwoju — Pomorze Środkowe i część Zachodniego. Ludność kultury oksywskiej zajęła także Ziemię Chełmińską. Obie kultury, przeworska i oksywska, mają wiele cech wspólnych. Z tego też względu uznawano je dawniej za dwie grupy tej samej jednostki kulturowej — kultury grobów jamowych. Jedną z cech wspólnych obu omawianych kultur jest bowiem stosowanie ciałopalenia i grzebanie szczątków zmarłych wraz z wyposażeniem w grobach jamowych. Obok pochówków tego typu występują także, mniej jednak liczne, groby popielnicowe oraz pochówki szkieletowe. Groby szkieletowe z terenu kultury przeworskiej uznawane są za świadectwo zanikania tradycji obrzędowości celtyckiej. Występują one bowiem głównie na terenie Dolnego Śląska, gdzie wcześniej istniało skupienie osadnictwa lateńskiego, oraz na Kujawach, gdzie wpływy celtyckie zaznaczyły się w sposób wyraźny. W kulturze oksywskiej groby szkieletowe występują sporadycznie i tylko w jej fazie schyłkowej — stanowią one jeden z przejawów przekształcania się kultury oksywskiej w kulturę wielbarską, istniejącą w okresie następnym — wpływów rzymskich.

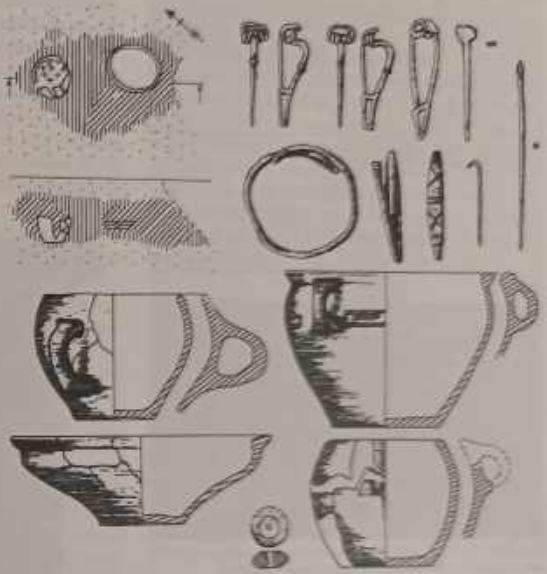
W obu omawianych kulturach stosowano zwyczaj wyposażania zmarłych. Dary grobowe palono na stosie wraz ze zmarłym, a część z nich, np. broń, poddawano często rytualnemu niszczeniu. W skład inwentarzy grobowych wchodzi ceramika oraz ozdoby i części stroju — przede wszystkim zapinki i metalowe części pasów, oraz uzbrojenie składające się z broni drzewcowej, mieczy jedno- lub obosiecznych, rzadziej z metalowych części tarcz, a także narzędzia i przedmioty codziennego użytku. Inwentarze grobowe dowodzą, że stroje mężczyzn i kobiet różniły się liczbą zapinek (jedną lub dwoma) i typami zapięć pasów. Te właśnie ozdoby i części stroju należą do najbardziej „czułych" wyznaczników chronologii po-

Ryc. 507. Inwentarz grobu męskiego kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego — Kamieńczyk (wg T. Dąbrowskiej)

szczególnych faz młodszego okresu przedrzymskiego, pozwalając na jej uściślenie i dokładniejszy podział.

Mniej danych do studiów nad chronologią i taksonomią kulturową dostarczają wyniki badań osad. Dzięki nim wiadomo, że podstawą gospodarki była uprawa roślin zbożowych (żyta oraz pszenicy, jęczmienia, owsa i prosa), zaś hodowla obejmowała przede wszystkim bydło rogate, w mniejszym stopniu trzodę chlewną. Rozwijała się także wyspecjalizowana produkcja rzemieślnicza. W omawianym okresie w ośrodku w Górach Świętokrzyskich i w dorzeczu Iłżanki rozpoczęto produkcję żelaza. Żelazo produkowane było także na dużą skalę na lewobrzeżnym Mazowszu, na południowy zachód od Warszawy. Prócz tego ślady uzyskiwania żelaza z rud darniowych stwierdzono w licznych osadach, w których znaleziono pozostałości pieców lub żużle. Także ludność kultury oksywskiej produkowała w dużych ilościach żelazo z występujących na jej terytorium nie najwyższej jakości wysokofosforowych rud darniowych. Ludność obu kultur, podobnie jak większość mieszkańców środkowo- i północnoeuropejskiego Barbaricum, zamieszkiwała osady otwarte. Obok większych osad, skupiających zazwyczaj kilka lub kilkanaście zabudowań, występuje także osadnictwo rozproszo-

Ryc. 508. Inwentarz grobu kobiety z młodszego okresu przedrzymskiego — Kamieńczyk (wg T. Dąbrowskiej)

Ryc. 509. Zapinki kultury oksywskiej z młodszego okresu przedrzymskiego (fot. Muzeum Archeologiczne w Gdańsku)

ne, rozlokowane na ogół wzdłuż cieków wodnych. Budynki – typ półziemianek, o zarysie prostokątnym, ze słupami podtrzymującymi konstrukcję dachu – były na ogół niewielkie, o powierzchni około 15-20 m.

Między obiema omawianymi kulturami oprócz wielu wspólnych cech istniały także wyraźne różnice, widoczne w odmiennych formach ceramiki i sposobach jej zdobienia, w zestawie form przedmiotów metalowych, przede wszystkim ozdób i broni, czy też pewnych w zwyczajach pogrzebowych (np. mniejsza liczba ceramiki w grobach kultury oksywskiej). W zestawie form zabytków metalowych kultury oksywskiej widoczne są wyraźne nawiązania do kultury jastorfskiej, na co wskazują formy hakowatych klamer do pasów używanych przez kobiety lub też pewne typy zapinek. Na terenie Pomorza zwraca uwagę stosunkowo duża liczba znalezisk importów celtyckich, a także italskich. Świadczą one o ożywionych kontaktach handlowych ludności kultury oksywskiej z pd. Europą, związanych przede wszystkim z eksportem bursztynu.

Na przełomie okresu przedrzymskiego i wpływów rzymskich kultura oksywska zanikła, zaś na jej podłożu wykształciła się kultura wielbarska. Natomiast kultura przeworska rozwijała się nadal, zarówno w okresie wpływów rzymskich, jak i we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów. Jej zanik nastąpił dopiero w ciągu pierwszej połowy V w. n.e.

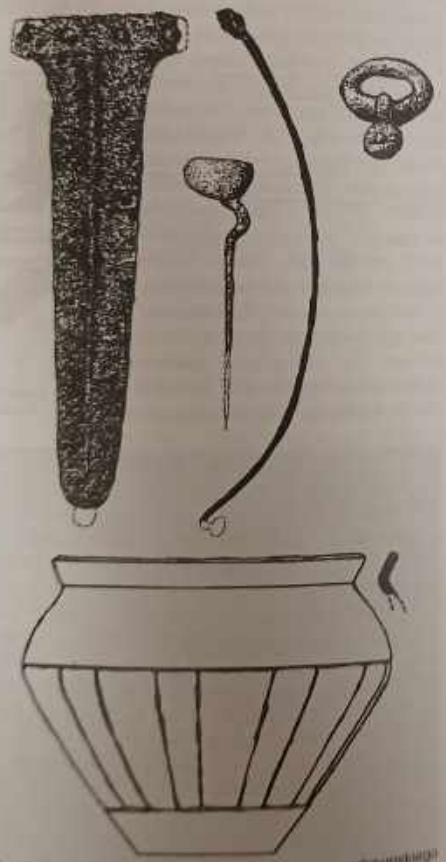
W młodszym okresie przedrzymskim znaczną część obszaru środkowoeuropejskiego Barbaricum zajmowała kultura jastorfska. Jej genezę wywodzi się z lokalnego podłoża halsztackiego, które, ulegając stopniowym zmianom, podlegało, podobnie jak inne jednostki kulturowe środkowej Europy, procesowi latenizacji. Rdzenny obszar kultury jastorfskiej to dorzecze dolnej Łaby, gdzie istniało kilka jej grup lokalnych – w pn.-wsch. Dolnej Saksonii, w pn.-wsch. Meklemburgii, w pn. Brandenburgii i pd. Meklemburgii oraz w pn.-zach. Brandenburgii. Pod silnym wpływem kultury jastorfskiej pozostawały tereny leżące między dolną Łabą i dolną Wezerą, obszar Szlezwika-Holsztynu i pd. Jutlandii. Lokalne grupy kultury jastorfskiej rozwijały się też na terenie Polski – na Pomorzu Zachodnim oraz nad Odrą w rejonie Gubina. Pod wpływem kultury jastorfskiej pozostawały środkowe Niemcy oraz Czechy. Kultura ta była też silnie powiązana z kulturą Poienesti-Łukaševka, powstałą w początkach młodszego okresu przedrzymskiego na terenie Mołdawii, w wyniku migracji pewnych grup ludności z dorzecza Łaby, którą wiązać należy ze wspomnianą już wędrówką Bastarnów.

Ryc. 510. Klamry z młodszego okresu przedrzymskiego z kultury oksywskiej [fot. Muzeum Archeologiczne w Gdańsku]

Ryc. 511. Naczynie kultury oksywskiej z młodszego okresu przedrzymskiego [fot. Muzeum Archeologiczne w Gdańsku]

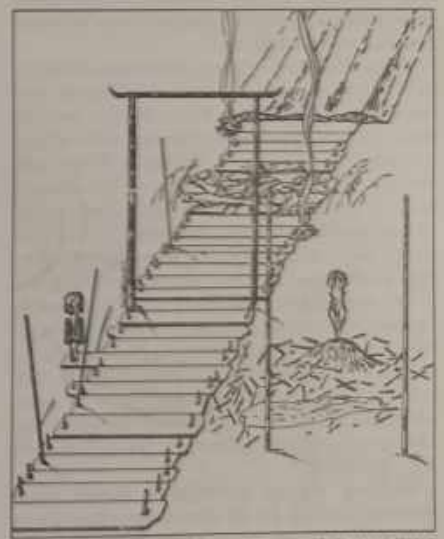
Ryc. 512. Inwentarz grobu z młodszego okresu przedrzymskiego z Timmerdorf, Szlezwik-Holsztyn

Kultura jastorfska znana jest głównie ze stanowisk grobowych, głównie rozległych, liczących niekiedy kilkaset, a nawet powyżej tysiąca pochówków, ciałopalnych cmentarzysk z grobami popielnicowymi. Obok nich występują skupienia przepalonych kości, umieszczonych pierwotnie w pojemniku wykonanym z materiału organicznego, np. w woreczku. Często spotyka się popielnice przykryte naczyniem misowatym. Tylko na niektórych terenach zajętych przez kulturę jastorfską występują sporadycznie groby jamowe. W skład inwentarzy pochówków wchodzą ozdoby i części stroju; w końcowym odcinku młodszego okresu przedrzymskiego w grobach męskich często występują zestawy broni. Cechą charakterystyczną kultury jastorfskiej jest występowanie oddzielnych cmentarzysk dla osobników płci żeńskiej i męskiej, na których chowano bądź wyłącznie mężczyzn, bądź też wyłącznie kobiety. Cmentarzyska takie spotykane są w zachodniej części Dolnej Saksonii, w zach. Meklemburgii oraz w Szlezwiku-Holsztynie.

Na terenach kultury jastorfskiej występowały też znaleziska ofiarne, w tym doskonale zachowane zwłoki ludzi pozbawionych gwałtownie życia, np. przez uduszenie lub powieszenie. Mogą być to ciała osób złożonych w ofierze bądź też ukaranych śmiercią za popełnienie jakichś przestępstw. Znajdowano również ofiary innego typu, np. gliniane naczynia zawierające resztki pożywienia oraz, rzadziej, przedmioty metalowe, głównie naszyjniki. Odkryto także pozostałości

Ryc. 513. Człowiek z Tollundu — ciało człowieka znalezione w bagnie (sprzed 2000 lat), Muzeum Silkeborg, Dania [fot. Sławomir Swerpel]

Ryc. 514. Rekonstrukcja miejsca kultu z młodszego okresu przedrzymskiego, Bonnenweg, Niemcy (wg „Die Germanen")

miejsc kultu ludności kultury jastorfskiej. Na torfowiskach zaś znajdują się drewniane pomosty, bruki kamienne, ślady palenia ognia, sporadycznie także duże drewniane figury antropomorficzne.

Ludność kultury jastorfskiej utrzymywała ożywione kontakty z południową częścią Europy. Wiele znalezisk wywodzących się z Italii lub z warsztatów celtyckich, m.in. brązowe kotły z żelaznym brzegiem produkowane, jak się sądzi, w Recji, pochodzi z cmentarzysk, głównie z rejonu dolnej Łaby i z zach. Meklemburgii.

W młodszym okresie przedrzymskim, na części terenów zajętych później przez kulturę jastorfską lub jej grupy, doszło do wyraźnie czytelnych przemian osadniczych, m.in. zaniknęło wówczas osadnictwo grupy gubińskiej nad Odrą, a sieć osadnicza w dorzeczu Łaby uległa rozrzedzeniu. Procesy te miały miejsce w okresie naporu plemion swebskich na teren Galii oraz na obszary południowoniemieckie i zapewne wiążą się bezpośrednio z tymi migracjami. Z kolei na przełomie okresów przedrzymskiego i wpływów rzymskich kultura jastorfska uległa przekształceniu i w jej miejsce powstała kultura kręgu nadłabskiego, której ludność, zgodnie z danymi zawartymi w źródłach pisanych, stanowiły germańskie plemiona swebskie. Wszystkie powyższe fakty pozwalają właśnie Swebów uznać za twórców kultury jastorfskiej.

Skomplikowana sytuacja kulturowa panowała w młodszym okresie przedrzymskim na terenie dorzecza środkowej Łaby. Był to bowiem rejon wzajemnego przenikania wpływów kultury jastorfskiej i kultury lateńskiej. Prócz tego istniały na tym terenie enklawy osadnictwa kultury przeworskiej. Gdy u schyłku młodszego okresu przedrzymskiego grupy ludności wywodzącej się z dorzecza dolnej Łaby przemieściły się, zasiedlając obszary środkowoniemieckie, ślady osadnictwa lateńskiego zanikły, a jednocześnie pojawiły się duże oddzielne cmentarzyska dla osobników płci żeńskiej i męskiej, nawiązujące do modelu charakterystycznego dla kultury jastorfskiej. Taką nekropolią jest na przykład wielkie cmentarzysko popielnicowe z pochówkami męskimi odkryte w Gross-Romstedt koło Weimaru.

Wpływy kultury jastorfskiej sięgały także Kotliny Czeskiej. Na jej terenie kształtuje się na starszym podłożu grupy podmokielskiej nowa jednostka kulturowa — grupa kobyliska. Obie te grupy uznaje się za świadectwo pierwszych fal ekspansji plemion germańskich, docierających na tereny Kotliny Czeskiej z dorzecza środkowej Łaby. Źródła archeologiczne nie pozwalają jednoznaczne potwierdzenie tej hipotezy. W grupie kobylskiej, obok elementów jastorfskich lub też środkowoniemieckich, występują produkty związane z kulturą lateńską (m.in. ceramika wykonywana na kole) i z kulturą przeworską. Związki z tą ostatnią widoczne są zarówno w formach pochówków, jak i sposobie wyposażania niektórych grobów. W późnej fazie młodszego okresu przedrzymskiego na terenie Czech pojawiła się nowa jednostka kulturowa — horyzont Tišice. Nazwa pochodzi od reprezentatywnego dla tej jednostki cmentarzyska w miejscowości Tišice, gdzie odkryto ponad 100 grobów, w większości datowanych na schyłek okresu przedrzymskiego. Horyzont Tišice wykazuje silne związki z kulturami środkowoniemieckimi. Reprezentują go przede wszystkim ciałopalne cmentarzyska z grobami popielnicowymi i jamowymi, na ogół wyposażonymi w niewielką liczbę darów, głównie ozdób i części stroju, rzadko w inne przedmioty, pojedyncze elementy uzbrojenia i narzędzia. Charakterystyczną dla horyzontu Tišice formą ceramiki są smukłe pucharki typu Plaňany; brak natomiast naczyń wykonywanych na kole. Pojawienie się osadnictwa horyzontu Tišice wyznacza ostateczny kres rozwoju kultury lateńskiej na terenie Kotliny Czeskiej, stanowiąc zarazem początek nowej epoki w dziejach tych ziem, trwającej do schyłku starożytności epoki, związanej z osadnictwem germańskim.

Znaleziska o charakterze typowym dla obszarów nadłabskich znane są także z zachodnich stref Barbaricum. Natrafiono na nie nad górnym i środkowym Menem, a także nad Renem. Są one zapewne świadectwem ekspansji plemion germańskich, głównie swebskich, na zachód w końcu pierwszej połowy I w. p.n.e.

Inna sytuacja kulturowa miała miejsce na obszarach leżących między Renem a dorzeczem Łaby, na północ od granic kultury lateńskiej. Do schyłku młodszego okresu przedrzymskiego widoczne jest tu przeżywanie się modelu kulturowego o tradycjach sięgających wczesnej epoki żelaza. Model ten określa się mianem grupa (kultura) Harpstedt-Nienburg. Jest ona znana głównie ze zróżnicowanych zarówno w formie, jak i konstrukcji grobów ciałopalnych, o ubogim wyposażeniu, na które składają się nieliczne

zestawy ozdób i części stroju oraz rzadko spotykane inne zabytki metalowe.

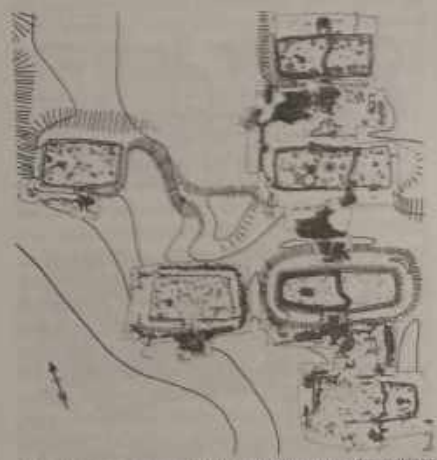
Z kolei na wybrzeżach M. Północnego osadnictwo rozwijało się na sztucznie usypywanych pagórkach, nazywanych terpami lub wurtami, zabezpieczających mieszkańców budowanych na nich siedzib przed sztormowymi powodziami. Region ten jest znany przede wszystkim z badań stanowisk osadowych, natomiast prawie zupełnie brak tu znalezisk grobowych. Pojedyncze pochówki reprezentowane są przez bardzo ubogo wyposażone groby ciałopalne.

Z początkiem okresu przedrzymskiego w Europie Pn. widoczne jest wyraźne osłabienie dynamiki osadniczej. Zjawisko to jest wiązane z niekorzystnymi zmianami klimatycznymi, jakie nastąpiły w Europie ok. połowy I tysiąclecia p.n.e., w początkach okresu subatlantyckiego. Według innych hipotez znaczne rozrzedzenie sieci osadniczej, stwierdzone na podstawie badań archeologicznych, jest pozorne, gdyż w rzeczywistości w początkowych etapach epoki żelaza nastąpiło pewne zubożenie kulturowe, które zbiegło się ze zmianami w sposobie wyposażania grobów. Większą liczbę danych o osadnictwie tych terenów przyniósł dopiero młodszy okres przedrzymski, kiedy to obszary pn. Europy zaczęły podlegać procesowi latenizacji. Mimo silnych wpływów nowego prądu kulturowego cezura między wcześniejszym odcinkiem okresu przedrzymskiego a jego młodszym stadium nie jest wyraźna.

W omawianym czasie południowa Jutlandia była wyraźnie powiązana z kulturą jastorfską. Natomiast znaleziska z północnej części Półwyspu Jutlandzkiego wskazują na istnienie związków z Fionią i innymi wyspami duńskimi. Z terenów tych znanych jest wiele znalezisk grobowych, ciałopalnych pochówków jamowych i mniej licznych popielnicowych. Groby ze schyłku młodszego okresu przedrzymskiego są dość bogato wyposażone — znajdowano w nich m.in. importowane naczynia brązowe, zespoły broni i ozdoby. Z tego samego regionu pochodzą tzw. materiały typu Kraghede, głównie ceramika, wykazująca daleko idące podobieństwo formalne do inwentarzy kultury przeworskiej. Na terenie Jutlandii odkryto również ślady osad. Na ogół użytkowano je od okresu przedrzymskiego do następnego odcinka chronologicznego — epoki wpływów rzymskich. Osady te składały się zwykle z kilku domów o dość ujednoliconej konstrukcji i wymiarach. Wznoszono je na planie wydłużonego prostokąta, o wymiarach ok. 20 na ok. 5 m. Dach podtrzymywały dwa rzędy słupów. Domostwo takie dzieliło się na dwie części: mieszkalną, w części zachodniej, i gospodarczą, w części wschodniej. W tej ostatniej znajdowały się pomieszczenia dla zwierząt. Wejście umieszczano zawsze na dłuższej ścianie. Z poszczególnymi domostwami związane były kompleksy pól, otoczone niskimi wałami z kamieni i ziemi.

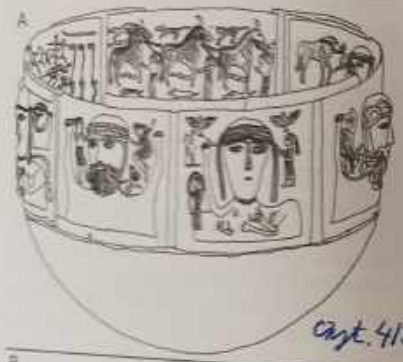
Wśród duńskich znalezisk z okresu przedrzymskiego zwracają uwagę stanowiska i znaleziska kultowe. Do najbardziej znanych należy niewątpliwie wykonany ze srebra i pozłacany, bogato zdobiony kocioł z Gundestrup. Umieszczony pierwotnie na powierzchni bagna służył zapewne do składania w nim ofiar. Znajdujące się na jego powierzchni różne sceny o charakterze mitologicznym wskazują, że pochodzi on zapewne z warsztatu wschodniocelтyckiego, a jego twórca podlegał silnym wpływom sztuki z kręgu trako-dackiego. Inne znane miejsce składania ofiar to stanowisko bagienne w Hjortspring na wyspie Alsen, leżącej u brzegów pd.-wsch. Jutlandii. Jest to najwcześniejsze wielkie znalezisko bagienne, w którym złożono w ofierze uzbrojenie i wyposażenie pokonanych wrogów.

W młodszym okresie przedrzymskim bardzo ważnym regionem w północnoeuropejskiej części

Ryc. 515. Plan osiedla z młodszego okresu przedrzymskiego z Jutlandii, Skarbaks Hede (wg J. Brondsteda)

Barbaricum była Gotlandia. Na początku tego okresu na jej terenie widoczny jest wzrost osadnictwa i ożywiony rozwój kulturowy. Mieszkańcy tej wyspy utrzymywali intensywne kontakty ze środkową Europą, przede wszystkim z ludami kultury jastorfskiej. W ich wyniku, a także na skutek pojawienia się pewnych rodzimych tendencji wytworzył się na Gotlandii oryginalny styl, nieco odmienny od stylów istniejących na innych obszarach Barbaricum, a widoczny w formach ozdób i metalowych części pasów. Do charakterystycznych cech wyróżniających kulturę mieszkańców Gotlandii w młodszym okresie przedrzymskim należy umieszczanie spalonych szczątków zmarłych, niekiedy wielu osób, na powierzchni gruntu, a następnie przykrywanie ich niskimi nasypami kamiennymi. Rzadziej spotykane są inne typy grobów; sporadycznie są to pochówki popielnicowe. Między znaleziskami z Olandii i Gotlandii obok licznych podobieństw występują też i różnice, np. w obrządku pogrzebowym. W młodszym okresie przedrzymskim na Olandii stosowano niekiedy inhumację. Brak też częstych na Gotlandii kurhanów kryjących szczątki wielu osób, natomiast liczniej występują pochówki popielnicowe oraz groby, w których

Ryc. 516. Srebrny kocioł dlanny z Gundestrup, Jutlandia: A — widok ogólny, B — wybrane segmenty wewnętrzne. Wg H.J. Eggersa i R. Hachmanna

Ryc. 517. Zapięcie pasa z młodszego okresu przedrzymskiego z Gotlandii (wg E. Nylena)

spalone szczątki umieszczano w kamiennej skrzyni wkopanej w ziemię.

Na Półwyspie Skandynawskim wpływ procesu latenizacji był mniejszy niż na Jutlandii i wyspach na Bałtyku. Co więcej, na terenie tym procesy przemian zachodziły z pewnym opóźnieniem w stosunku do obszarów położonych dalej na południe. Wyraźniejsze ślady latenizacji widoczne są dopiero od środkowej fazy młodszego okresu przedrzymskiego. Widoczne jest także pewne zróżnicowanie lokalne, będące wynikiem izolacji poszczególnych skupień osadniczych, jak też przejmowania nowych prądów za pośrednictwem różnych środowisk (Jutlandia, Bornholm, Gotlandia). Pewną koncentrację stanowisk stwierdzono w szwedzkiej prowincji Västergötland, skąd pochodzą duże ciałopalne cmentarzyska z płaskimi grobami popielnicowymi lub szczątkami zmarłych umieszczonymi w pojemnikach wykonanych z materiałów organicznych. Obok ceramiki znajdywano w nich zapinki, klamry, a w grobach kobiecych ponadto charakterystyczne zestawy, w skład których wchodziły: sierp, igła, sierpowaty nóż i szydło. Natomiast broń znajdowano jedynie w nielicznych grobach mężczyzn. W pobliskiej prowincji Östergötland odkryto ciałopalne cmentarzyska z grobami jamowymi, rzadziej popielnicowymi, umieszczanymi pod różnego typu konstrukcjami kamiennymi — brukami, kurhanami, niekiedy usypywanymi także przy użyciu ziemi, oraz stelami nagrobnymi z pionowo wkopanych głazów lub dużych kamieni. Z innych regionów Szwecji pochodzą znacznie mniejsze ilości materiałów archeologicznych. Znaleziska z prowincji Uppland, przede wszystkim pochodzące z grobów, wskazują na istnienie związków z Gotlandią. Stosowany w tej prowincji obrządek pogrzebowy oraz sposoby budowy konstrukcji naziemnych są prawie takie same jak znane z Östergötland. Inne, wyraźniej zaznaczające się skupienie osadnicze istniało w Szwecji Zach. (prowincja Halland). Do elementów dlań charakterystycznych należą ciałopalne groby, głównie popielnicowe, umieszczane pod brukami lub niskimi kamiennymi kurhanami. Materiały z tego rejonu wskazują na powiązania z pn. Jutlandią, a także z obszarem Västergötland oraz Norwegii. Na terenie Norwegii wyróżnia się dwa główne skupienia osadnicze — w jej części południowo-zachodniej oraz na południu, w rejonie Oslo. Różnice między tymi skupieniami przejawiają się np. w odmiennych cechach obrządku pogrzebowego. W części południowo-wschodniej przeważają groby popielnicowe, często umieszczane pod konstrukcjami kamiennymi w postaci niewielkich kurhanów lub bruków. Niekiedy pochówki otaczano także kamiennymi kręgami. W zach. Norwegii przeważają natomiast płaskie cmentarzyska ciałopalne.

Północną część Półwyspu Skandynawskiego zamieszkiwała ludność reprezentująca zupełnie odmienny model gospodarki, oparty na łowiectwie oraz zbieractwie i zbliżony do systemu istniejącego jeszcze w młodszej epoce kamienia.

W pozostałych częściach Europy istniały inne jeszcze typy kultur. I tak tereny sięgające od Niemna niemal po dolny bieg Wisły zajmowała nadal kultura kurhanów zachodniobałtyjskich, rozwijająca się na tych obszarach od wczesnej epoki żelaza. Wpływy lateńskie na tych terenach były mało widoczne, z wyjątkiem Sambii, której mieszkańcy prowadzili handel bursztynem. Wyraźne zmiany nastąpiły u schyłku młodszego okresu przedrzymskiego w rejonie Wielkich Jezior Mazurskich, gdzie powstały płaskie cmentarzyska ciałopalne z grobami zawierającymi broń i ozdoby. Jedną z cech charakterystycznych dla znalezisk z kultury kurhanów zachodniobałtyjskich jest stosunkowo duży udział przedmiotów brązowych w stosunku do zabytków żelaznych. Charakterystyczne dla tej kultury są również zróżnicowane formy konstrukcji kamiennych — zwykle bruki i różnego typu obstawy kamienne — kryjących spalone szczątki ludzkie, umieszczane w popielnicach lub w jamach. Ludność kultury zachodniobałtyjskiej zamieszkiwała niewielkie osady obronne, w obrębie których znajdowało się kilka domostw. Uważa się, że były to siedziby rodowe.

Na terenach leżących na wschód od zasięgu kultury przeworskiej, w dorzeczu środkowego i w części dorzecza górnego Dniepru, rozwijała się w młodszym okresie przedrzymskim kultura zarubiniecka, powstała na podłożu kultury miłogradzkiej przy udziale innych elementów kulturowych — wpływów późnoscytyjskich, kultury pomorskiej i grobów kloszowych oraz oddziaływań jastorfskich. Na ostateczne ukształtowanie się tej kultury zasadniczy wpływ miał prąd latenizacji, który zaznaczył się tu jednak znacznie słabiej niż na obszarach środkowoeuropejskich. Uznaje się, że wpływy kultury lateńskiej docierały na teren dorzecza Dniepru z po-

łudniowego zachodu przez Karpaty Wschodnie. Przejawem wpływu latenizacji jest występowanie w inwentarzach kultury zarubinieckiej pewnych ponadregionalnych form ozdób i części stroju, przede wszystkim niektórych form zapinek. Nowe impulsy kulturowe nie doprowadziły do powstania modelu kulturowego, odpowiadającego systemom istniejącym współcześnie w poprzednio omówionych strefach Barbaricum. Kultura zarubiniecka zachowała nadal wiele cech wywodzących się ze starszych tradycji. Swą odmienność kultura ta zawdzięczać może także innym czynnikom, np. powiązaniom z centrami cywilizacji antycznej z obszarów nadczarnomorskich. Schyłek rozwoju kultury zarubinieckiej nastąpił w okresie wczesnorzymskim, m.in. na skutek ekspansji plemion sarmackich.

Tereny leżące w Europie Pn.-Wsch. zajęte były przez kultury strefy leśnej, rozwijające się na obszarze dorzeczy górnego Dniepru, Niemna, Dźwiny i Wołgi od wczesnej epoki żelaza aż po I w. n.e., a nawet do połowy I tysiąclecia. Kultury te mają bardzo zbliżony model gospodarki, w której dużą rolę odgrywało łowiectwo, rybołówstwo i zbieractwo. Z pewnością słabiej niż na obszarach środkowoeuropejskich rozwinięta była uprawa ziemi i hodowla, w mniejszym też stopniu rozwijała się produkcja rzemieślnicza. Wpływy kultury lateńskiej są na tych obszarach bardzo trudno uchwytne. Brak zabytków reprezentujących formy ponadregionalne utrudnia znacznie periodyzację przemian zachodzących na tych terenach i ich synchronizację ze zmianami kulturowymi właściwymi dla innych części Europy. Do cech wspólnych całemu omawianemu obszarowi należy stosowanie nieznanych praktyk pogrzebowych, co spowodowało, że nie udało się dotychczas odnaleźć materiałów grobowych. Brak cmentarzysk nie jest jednak charakterystyczny dla całej Europy Pn.-Wsch. Znaleziska grobowe znane są z terenów leżących przy wybrzeżach Bałtyku zajętych przez kulturę grobów skrzynkowych oraz z obszarów położonych w dorzeczu górnej Kamy, na przedpolu Uralu, gdzie rozwijały się kultury pianoborska i gladianowska. Cechą wspólną kultur strefy leśnej Europy Pn.-Wsch. jest budowanie niewielkich osiedli obronnych, których umocnienia składały się z wałów i rowów wzmocnionych dodatkowo palisadą. Różnice między poszczególnymi kulturami tego regionu są niewielkie i najlepiej widać je na przykładzie ceramiki. Na tych rozległych terenach wyróżnia się kilka jednostek kulturowych: kulturę ceramiki kreskowanej (sztrychowanej), juchnowską, poczepską, dnieprzańsko-dźwińską, diakowską i gorodecką. Do kultur tej strefy należała także wspomniana kultura grobów skrzynkowych oraz odznaczające się znacznie wyżej stojącą produkcją rzemieślniczą (produkcja żelaza i obróbka brązu) kultury pianoborska i gladianowska.

W pn. Słowacji rozwijała się w młodszym okresie przedrzymskim kultura puchowska, której twórców utożsamia się z Kotynami. Była to kultura mająca wiele cech wspólnych całemu środkowoeuropejskiemu Barbaricum, a jednocześnie wykazująca silne powiązania z kulturą lateńską. Kulturę puchowską charakteryzuje wysoki poziom rozwoju gospodarki, czego dowodem jest np. bicie lokalnych monet. Znana jest ona przede wszystkim ze stanowisk związanych z odkrytymi osadami, bowiem nie są znane materiały grobowe datowane na młodszy okres. Ludność tej kultury budowała osady obronne, którym towarzyszyły osiedla otwarte.

W młodszym okresie przedrzymskim na terenie Siedmiogrodu istniała kultura Daków, której rozwój zahamował podbój rzymski za czasów Trajana, w latach 101-106 n.e. Kultura Daków wykształciła się po zaniku na tym terenie osadnictwa celtyckiego, na podłożu kultury Getów, rozwijającej się uprzednio na Nizinie Wołoskiej i w części Mołdawii. Rozkwit kultury przypadł na I w., p.n.e. czyli w przybliżeniu na czasy panowania Burebisty, niewątpliwie pod wpływem cywilizacji antycznej. Z jej oddziaływaniami należy też wiązać rozwój gospodarczy państwa Daków, bicie ich rodzimej monety oraz wznoszenie kamiennej architektury, w tym potężnych twierdz.

Zupełnie odmienny charakter ma kultura Poienesti-Łukaševka, zajmująca teren pobliskiej Mołdawii. Powstała ona w wyniku ekspansji ludności kultury jastorfskiej, która zajęła ziemie leżące w dorzeczu Prutu i Seretu, zasiedlone uprzednio przez Geto-Daków. Podobieństwa do znalezisk z dorzecza Łaby, przede wszystkim z południowej części kultury jastorfskiej, a także należących do grupy kobylskiej, są wyraźnie widoczne zarówno w formach grobów (pochówki popielnicowe nakrywane misą), jak i w zestawach darów grobowych. Kultura ta miała również powiązania z północną częścią dorzecza Łaby i terenem Danii, a zapewne i z kulturą przeworską. Kultura Poienesti-Łukaševka zanikła w środkowej fazie młodszego okresu przedrzymskiego.

Zasadnicze zmiany etniczne i kulturowe nastąpiły z początkiem młodszego okresu przedrzymskiego na terenach stepowych, leżących na północ od M. Czarnego i Kaspijskiego. Plemiona scytyjskie zostały w owym czasie zdominowane przez falę nowo przybyłych koczowników ze wschodu — Sarmatów. Ich ekspansję na teren Europy poświadczają liczne znaleziska sepulkralne. Są to cmentarzyska kurhanowe z pochówkami szkieletowymi umieszczonymi w niszach lub w tzw. katakumbach, a także leżącymi po przekątnej prostokątnej lub kwadratowej jamy grobowej. Sarmaci podtrzymywali zwyczaj dość bogatego wyposażania zmarłych, ale wśród pochówków z omawianego okresu nie odnaleziono żadnych odpowiadających wcześniejszym scytyjskim mogiłom książęcym. W grobach sarmackich znajdują się zestawy broni, miecze i groty strzał, w pochówkach kobiecych — liczne ozdoby, wśród nich kolie paciorków. Te znaleziska zaliczane są do kultury susłowskiej, rozwijającej się od II w. p.n.e. do I w. n.e., na starszym podłożu kultury prochorowskiej.

Europejskie Barbaricum w okresie rzymskim i we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów

Z początkiem I w. n.e. w środkowej i pn. Europie doszło do istotnych przemian kulturowych, których główną przyczyną było przejmowanie przez mieszkańców Barbaricum impulsów z terenu prowincji rzymskich. Zasadnicze znaczenie dla tego procesu miały zmiany na mapie politycznej Europy, jakie zaszły na skutek podbojów prowadzonych przez Rzymian w czasach Oktawiana Augusta. W ich wyniku granicą cesarstwa stała się linia Renu i Dunaju. Przez krótki okres Rzym sprawował także kontrolę nad obszarami leżącymi na wschód od Renu, po dorzecze Wezery. Podbój tych ziem rozpoczął się ok. 12 r. p.n.e., zaś koniec panowania rzymskiego nastąpił w 9 r. n.e., na skutek klęski, jaką poniosła armia rzymska w bitwie z Germanami w Lesie Teutoburskim, koło Kalkriese w rejonie Osnabrück. Przez ponad półtora wieku do cesarstwa należały również niektóre obszary na lewym brzegu Dunaju. W wyniku wojen prowadzonych w latach 101-106 n.e. przez Trajana zostało bowiem podbite państwo dackie, a na zajętych przez Rzymian obszarach Siedmiogrodu powstała nowa prowincja — Dacja — opuszczona w drugiej połowie III w. n.e.

Utworzony przez Rzymian limes stanowił nie tylko granicę cesarstwa skutecznie broniona przez stacjonujące wzdłuż niej jednostki wojskowe. W pobliżu obozów powstawały bowiem osiedla cywilne i miasta, których rozwój w znacznej mierze opierał się na handlu z mieszkańcami obszarów leżących poza granicami państwa rzymskiego. Kontakty państwa rzymskiego z plemionami Barbaricum nie ograniczały się jednak tylko do wymiany handlowej. Rzym prowadził aktywną politykę w stosunku do ludów zamieszkujących strefę przygraniczną, doprowadzając do powstawania na tych terenach licznych „państw klienckich", w różnym stopniu podlegających zwierzchnictwu władzy rzymskiej. Kontakty polityczne Rzymu nie ograniczały się jedynie do ludów zamieszkujących obszary leżące przy granicy cesarstwa. Potwierdza to np. relacja Kasjusza Diona o poselstwie swebskiego plemienia Semnonów, zajmujących dorzecze Haweli, które w 92 r. n.e. przybyło do Domicjana, a także informacja o porozumieniu zawartym przez tegoż cesarza z Lugiami, ludem zamieszkującym tereny pd. i środkowej Polski.

Na skutek rozwoju kontaktów politycznych i gospodarczych z ludami Barbaricum wzrosła znacznie wiedza Rzymian o mieszkańcach terenów leżących poza granicami imperium. Znalazło to odbicie w źródłach pisanych, na podstawie których można podejmować próby odtworzenia mapy etnicznej Barbaricum. Najwięcej informacji na ten temat dostarcza powstałe u schyłku I w. n.e. niewielkie dzieło Tacyta „Germania", zawierające także wiele wiadomości o zwyczajach, wierzeniach, stosunkach społecznych i gospodarce plemion zamieszkujących tereny leżące na wschód od Renu i na północ od Dunaju. Nie mniej istotne wiadomości dotyczące plemion Barbaricum przekazali inni autorzy, zwłaszcza Pliniusz Starszy („Historia naturalna") i Ptolemeusz („Geografia"). Lista źródeł pisanych mówiących o ludach środkowej, a po części także i pn. Europy jest oczywiście znacznie dłuższa i obejmuje m.in. inne dzieła Tacyta („Roczniki", „Historia") oraz prace Strabona („Geografia"),

Pomponiusza Meli („Geografia opisowa"), Wellejusza Paterkulusa („Historia rzymska"), Kasjusza Diona („Historia rzymska") i Ammiana Marcelina („Dzieje"). Wiele informacji o sytuacji w okresie rzymskim zawierają również późniejsze dzieła historyczne, a wśród nich powstały zapewne w początkach V w. zbiór biografii cesarzy rzymskich („Scriptores Historiae Augustae") oraz prace będące kronikami ludów tworzących swe państwa na gruzach świata antycznego. Przykładem takich źródeł może być historia plemion gockich („Getica") opracowana przez Jordanesa w połowie VI w. n.e. w Rawennie, na dworze władcy Ostrogotów, Teodoryka.

Najwięcej wiadomo o ludach zamieszkujących obszary przygraniczne oraz zachodnią część Barbaricum, która do klęski w Lesie Teutoburskim pozostawała pod kontrolą militarną Rzymu. Wiedza Rzymian o stosunkach politycznych i etnicznych obejmowała także środkową Europę, w mniejszym zaś stopniu — północną część Barbaricum. Natomiast bardzo skąpe są informacje o ludach zamieszkujących tereny strefy leśnej i lasostepów wsch. Europy.

W początkach okresu rzymskiego ziemie leżące między Renem a dorzeczem Łaby zamieszkiwane były przez wiele plemion, które literatura archeologiczna obdarza mianem Germanów reńsko-wezerskich. Według źródeł antycznych należeli oni do grupy plemion noszących nazwę Istewonowie (*Istaevones*). Od wschodu sąsiadowali z nimi Hermionowie (*Hermiones*), natomiast ludy osiadłe wzdłuż wybrzeży M. Północnego po Jutlandię zaliczane były do Ingewonów (*Ingaevones*; Tacyt, „Germania" 2; Pliniusz IV, 99, 100). W zachodniej części Barbaricum, w początkach okresu rzymskiego, najistotniejszą rolę odgrywali Cheruskowie, zamieszkujący ziemie w dorzeczu środkowej Wezery. Obszary od ujścia Renu do dolnego biegu Wezery zamieszkiwały plemiona Batawów, Fryzów i Chauków. Na południe od nich znajdowały się siedziby Chamawów, Chazuariów, Brukterów, Amsywariów, Tubantów, Tenkterów, Marsów i Uzypetów (Uzypów). Ziemie na północ od środkowego Menu zamieszkiwali Chattowie. Na południowy zachód od nich, w pobliżu ujścia Menu, żyli spokrewnieni z nimi Mattiakowie. Nad Renem, na południe od ujścia Menu mieszkały niewielkie plemiona Wangionów, Nemetów, Tryboków oraz lud określany jako *Suebi Nicretes*. Niektóre z tych ludów, na co wskazuje m.in. nazwa Suebi, należały do plemion swebskich. Osadnictwo swebskie w tej części Barbaricum obejmowało pierwotnie większe tereny. Obszary leżące w przybliżeniu na południe od środkowego Menu i na wschód od Nekaru zasiedlone były przez Markomanów. W 9 r. p.n.e., pod naporem rzymskich wojsk dowodzonych przez Druzusa, podjęli oni wędrówkę na wschód, w wyniku której zajęli Kotlinę Czeską. W tym samym czasie inny lud swebski, Kwadowie, zasiedlił tereny pd.-zach. Słowacji, część pd. Moraw oraz Dolnej Austrii. Większość plemion zaliczanych do Swebów zamieszkiwała obszary środkowego i dolnego dorzecza Łaby. Na obszarze środkowych Niemiec

granica Imperium Rzymskiego

Bs. — Batawowie; S. — Semnonowie; Ch. — Chattowie; K. — Kotynowie; L. — Lemowowie; R. — Rugiowie; B. — Burowie; G. — Goci; W. — Wenedowie; Sil. — Silingowie; Wan. — Wandalowie; Burg. — Burgundowie; AD — Agri Decumates

Ryc. 518. Ludy Barbaricum w I-II w. n.e. w świetle źródeł pisanych

strefa północnoeuropejska Barbaricum
kultura wielbarska
kultura Germanów reńsko-wezerskich
krąg zachodniobałtyjski
krąg nadbałtski
kultura ceramiki sznurowanej
kultura przeworska
horyzont Raśnny-Poczep

granica Imperium Rzymskiego

KP — kultura puchowska; KŁ — kultura łęcka; G — grupa gustowska; Ł — grupa łubieńska; LB — kultura łużycka; K. — Kwadowie; M. — Markomanowie; AD — Agri Decumates

Ryc. 519. Europa w I-II w. n.e.

znajdowały się siedziby Hermundurów, których terytoria sięgały na południe zapewne aż po Dunaj. Ziemie w dorzeczu Haweli zajmowało plemię Semnonów, cieszące się uznaniem swych pobratymców, m.in. ze względu na znajdujące się na ich terenie miejsce kultu czczone przez inne ludy swebskie. Obszary nad dolną Łabą zajmowali Longobardowie, zaś na północ od nich mieszkało kilka niewielkich plemion, m.in. Reudygnowie, Anglowie, Warynowie, Awionowie i Eudozowie, wyznający kult bogini Nerthus, Matki Ziemi.

Tereny leżące na północ od środkowego Dunaju, oprócz wspomnianych już Markomanów i Kwadów, zamieszkiwali Naristowie, w części karpackiej Marsygnowie, celtyccy Kotynowie, spokrewnieni z plemionami panońskimi Osowie oraz Burowie. Dokładna lokalizacja siedzib tych plemion nie jest możliwa. Według Ptolemeusza Burowie, obok Lugiów-Omanów i Didunów, wchodzili w skład grupy plemion lugijskich. Pod nazwą Lugiów kryje się związek plemion identyfikowanych z ludnością kultury przeworskiej, a wspomnianych już przez Strabona (VII, 1), według którego ów wielki lud podlegał zwierzchnictwu markomańskiego państwa Marboda. Więcej informacji dotyczących Lugiów zawiera „Germania" Tacyta. Autor ten wymienia kilka plemion wchodzących w skład związku lugijskiego (określając je jako *civitates*): Hariów, Helwekonów, Manimów, Helisjów i Nahanarwalów, wskazując jednocześnie na ich pewne, charakterystyczne cechy. Wspomina np. o znajdującym się na ziemiach Nahanarwalów miejscu kultu, umieszczonym w świętym gaju. W II w. n.e związek lugijski utracił swe znaczenie, na co wskazuje późniejszy brak informacji o nim w źródłach pisanych.

Poza Lugiami źródła pisane wymieniają wiele innych ludów zamieszkujących dorzecza Odry i Wisły. W granicach zasięgu kultury przeworskiej znajdowały się zapewne siedziby Silingów, jednego z ludów wandalskich. Wskazuje na to informacja Ptolemeusza (II, 11,10) oraz sytuacja osadnicza w okresie wczesnorzymskim w rejonie dorzecza środkowej Odry. Z kulturą przeworską wiązać też należy inne plemiona wandalskie. Można tak przypuszczać m.in. na podstawie wzmianki Jordanesa, mówiącej o walkach z Wandalami, jakie toczyli Goci po przybyciu ze Skandynawii na południowe wybrzeża Bałtyku („Getica" 26). Dalsze informacje dotyczące plemion wandalskich zamieszkujących środkowoeuropejskie Barbaricum pochodzą z „Historii Rzymskiej" Kasjusza Diona (LXXI, 12). Piszę on o przybyciu do północnych granic Dacji w początku lat siedemdziesiątych II w. n.e. wandalskich plemion Hasdingów i Lakringów, zaliczanych do Wandalów. W tym samym czasie nastąpiła, bardzo dobrze udokumentowana w źródłach archeologicznych, ekspansja kultury przeworskiej na tereny leżące w dorzeczu górnej Cisy. Pojedyncze zabytki typowe dla kultury przeworskiej odkryto na stanowiskach limesu dackiego. Opierając się na danych przekazanych przez Ptolemeusza (II, 11,8) oraz Jordanesa („Getica" 97), można sądzić, że siedziby Burgundów, po ich przybyciu z północy do środkowej Europy, znajdowały się w dorzeczu Odry, zapewne w zachodniej lub północno-zachodniej części obszaru zajętego przez ludność kultury przeworskiej. Wszystkie ważniejsze źródła pisane odnotowały obecność na ziemiach polskich plemion gockich, które na południowe wybrzeża Bałtyku przybyły ze Skandynawii (Ptolemeusz II, 11,16; Jordanes, „Getica" 22; Prokopiusz z Cezarei, „Historia wojen" II, 15,26). Ich siedziby znajdowały się nad dolną Wisłą, zaś tereny nadmorskie zajmowali Lemowiowie i Rugiowie. W początkach drugiej połowy II w. n.e. Goci podjęli wędrówkę w kierunku południowo-wschodnim. Poświadczają ten fakt źródła archeologiczne. Właśnie w tym okresie nastąpiła ekspansja kultury wielbarskiej (jej współtwórcami byli Goci) z terenu Pomorza na prawobrzeżne Mazowsze i Lubelszczyznę. Wkrótce potem na stepach nadczarnomorskich ukształtowała się kultura czerniachowska, do czego doszło niewątpliwie na skutek przejęcia pewnych wzorców kulturowych od przedstawicieli kultury wielbarskiej. Ze Skandynawii na stepy nadczarnomorskie przybyli również germańscy Herulowie, których obecność odnotowywano na wybrzeżach M. Azowskiego od początku drugiej połowy III w. n.e.

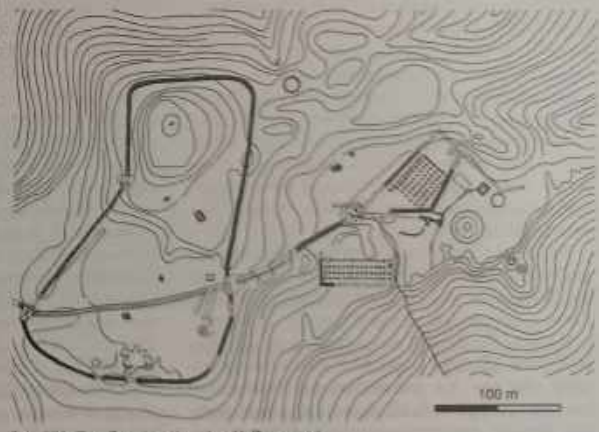
Według Jordanesa („Getica" 95), po upływie pewnego czasu, w ślad za Gotami na południowe wybrzeża Bałtyku przybyli z północy Gepidzi, którzy pod wodzą króla Fastidy toczyli walki z Burgundami. Wydarzenia te miały miejsce w III w. n.e. Wkrótce potem plemiona Gepidów znalazły się na terenach leżących w pobliżu granic cesarstwa, stając się wraz z Gotami poważnym zagrożeniem dla bałkańskich prowincji Rzymu.

Źródła historyczne odnotowały także obecność w pn. Polsce plemion Wenetów/Wenedów. Według Pliniusza (IV, 97) zamieszkiwali oni ziemie u ujścia Wisły. Ptolemeusz (III, 5,7) lokalizuje ich siedziby w Sarmacji, a więc na prawym brzegu Wisły, wzdłuż Zatoki Wenedzkiej, tj. zapewne Zatoki Gdańskiej. Na południu zamieszkiwane przez Wenetów tereny sięgały do Gór Wenedzkich, które próbuje się identyfikować ze wzgórzami morenowymi Pojezierza Mazurskiego. Ludy noszące tę nazwę umiejscawia się też w różnych rejonach Europy. Istnieją dowody na to, że Wenetowie mieli swe siedziby m.in. w rejonie dzisiejszej Wenecji, w Bretanii, w Macedonii i w okolicach Jeziora Bodeńskiego. Zamieszkiwali oni także część Europy Wsch., być może dorzecze środkowego Dniepru, na co wskazują informacje Tacyta, lokalizującego ich osiedla między Bastarnami-Peucynami i Sarmatami a Fennami („Germania" 46). Ziemie leżące w Polsce Pn.-Wsch. i znajdujące się dalej na wschód obszary przybałtyckie zamieszkiwali Estiowie.

W pn. Europie znajdowały się pierwotne siedziby wielu plemion germańskich, które w omawianych okresach podjęły wędrówkę na południe. Za ojczyznę Gotów uznaje się Gotlandię, a także szwedzkie prowincje Östergötland i Västergötland. Ze Skandynawii wywodzi się także plemiona Gepidów, Herulów i Rugiów; tam też znajdowały się zapewne pierwotne siedziby Burgundów. Półwysep Jutlandzki zamieszkiwali Cymbrowie. Ponadto lokalizuje się na tym terenie pierwotne siedziby części plemion wandalskich, zajmujących, jak się przypuszcza, również część pd. Norwegii.

Na Wielkiej Nizinie Węgierskiej w ciągu pierwszej połowy I w. n.e. osiedlili się Jazygowie, rozpoczynający ekspansję plemion sarmackich na zachód. Na początku I w. n.e. nastąpiło przesunięcie siedzib Roksolanów, innego odłamu Sarmatów, którzy zajęli część stepów między Dnieprem a deltą Dunaju. Część Roksolanów osiedliła się na Nizinie Wołoskiej, skąd napadała na rzymską Mezję, leżącą między Dunajem a Bałkanami. W najazdach na tę prowincję brały niekiedy udział sąsiednie plemiona dackie, jak miało to miejsce w latach 62-63 n.e. Wielkie uderzenie Roksolanów na Mezję nastąpiło zimą 69 r. n.e. — po początkowych sukcesach (pokonanie trzeciego legionu galijskiego) zostali oni zmuszeni do ponownego wycofania się za Dunaj. Stepy nadczarnomorskie leżące na wschód od siedzib Roksolanów zasiedlone zostały przez inne plemiona sarmackie — Syraków i Aorsów. Jako ostatnie ludy sarmackie dotarły do Europy plemiona Alanów, które dominowały na stepach nadczarnomorskich od II w. n.e. do czasu ekspansji plemion gockich w pierwszej połowie III w. n.e.

Na terenie Siedmiogrodu znajdowało się państwo Daków ze stolicą w Sarmizegetusie. Szczyt jego potęgi przypadł na czasy panowania Decebala (87-106). Centrum tego państwa znajdowało się w górach Orastie, na południe od doliny Maruszy. Upadek państwa dackiego nastąpił w wyniku podbojów Trajana. Część ludności dackiej szukała schronienia poza granicami nowo utworzonej prowincji, przede wszystkim na obszarach leżących na północ i na wschód od limesu dackiego, którego przebieg został ostatecznie określony w czasach Hadriana, po utracie części uprzednio zdobytych terenów — Multenii i pd. Mołdawii. Wolni Dakowie, jak ludy te określali niekiedy Rzymianie, zamieszkiwali także Crisa-

Ryc. 320. Plan Sarmizegetusy (wg H. Daicoviciu)

nę i Marmarosz. Do plemion dackich należeli także Kostobokowie, za siedzibę których większość badaczy uznaje obszar między górną Cisą a górnym Prutem i Seretem, w pn. Mołdawii, na Bukowinie i w części Marmaroszu. Kostobokowie są odnotowywani w źródłach pisanych do początku lat 70. II w., kiedy to w 170 r. n.e. podjęli grabieżczą wyprawę na Grecję, docierając aż do Eleusis, a dwa lata później ulegli przemożne wandalskich Hasdingów. Trudno określić, gdzie znajdowały się siedziby Karpów, innego plemienia dackiego, które w źródłach pisanych odnotowane zostało dopiero w początkach III w. n.e. Przyjmuje się zazwyczaj, że zamieszkiwali oni ziemie między Karpatami a Seretem. Być może to o nich właśnie wspomina wcześniej Ptolemeusz, lokalizując domniemanych Karpów między Bastarnami a Peucynami. Ci ostatni zajmowali, jak się przypuszcza, obszary leżące na wschód od łuku Karpat, zapewne między Prutem a Seretem. Według Strabona dzielili się oni na wiele plemion, m.in. Sidonów i Aimonów. Autor ten uważał też, że Peucynowie byli odłamem Bastarnów, z którymi Tacyt jednoznacznie ich identyfikował. W okresie wczesnego cesarstwa Bastarnowie stanowili poważne zagrożenie dla wschodnioeuropejskich prowincji rzymskich. W ciągu III w. n.e. ich aktywność uległa osłabieniu, a w czasach panowania Probusa zostali oni osiedleni w granicach cesarstwa, co zapewne wiązało się z wypieraniem ich przez plemiona gockie i wandalskie.

Znacznie mniej wiadomo o ludach zamieszkujących strefę lasów i lasostepów wsch. Europy. Niektórych nazw, przekazanych przez źródła antyczne, nie można połączyć z żadnym z plemion znanych z innych przekazów (np. Transmontanowie — „mieszkający za górami"; Hamaksobiowie — „mieszkający na wozach"). Nazwy innych ludów to z kolei archaizmy zaczerpnięte m.in. z dzieła Herodota lub tzw. dublety, czyli przeniesienia nazw plemion zamieszkujących zupełnie inne tereny.

W okresie rzymskim, a zwłaszcza w okresie wędrówek ludów, na etnicznej i politycznej mapie Europy nastąpiły bardzo istotne zmiany. Wraz z początkiem drugiej połowy II w. n.e., w Europie Środkowej, rozpoczął się dalszy etap wędrówek plemion gockich. Z Pomorza skierowały się one ku południowemu wschodowi i w pierwszej połowie III w. osiedliły się w regionie stepów nadczarnomorskich. Migracje te, udokumentowane przez ekspansję kultury wielbarskiej, nastąpiły w okresie, gdy nad środkowym Dunajem rozpoczęły się wielkie, trwające od 166 do 180 r. n.e., konflikty zbrojne między plemionami zamieszkującymi południową część środkowoeuropejskiego Barbaricum a Cesarstwem Rzymskim. W pierwszej fazie tych wojen, nazywanych markomańskimi, wzięły udział także oddziały longobardzkie. Głównymi jednak przeciwnikami Rzymu byli Markomanowie, Kwadowie i sarmaccy Jazygowie. Wojny markomańskie, zakończone pokojem zawartym przez Kommodusa, nie spowodowały zmian na mapie politycznej Europy, przyczyniły się jednak do przemian w stosunkach między mieszkańcami Barbaricum i cesarstwem (przejawiało się to m.in. w zwiększeniu popytu na wyroby rzymskie). Bezpośrednio po ich zakończeniu rozpoczął się okres nasilenia wymiany handlowej z Rzymem, trwający do pierwszej połowy III w. n.e. Na zahamowanie rozwoju stosunków gospodarczych z cesarstwem miał wpływ kryzys państwa rzymskiego w III w. n.e. Jedną z jego przyczyn były najazdy plemion germańskich i innych ludów, dotychczas nie podejmujących na tak wielką skalę wypraw na prowincje rzymskie. Doprowadziły one do istotnego osłabienia potencjału gospodarczego i demograficznego cesarstwa, w tym również do zniszczenia ośrodków handlowych i centrów produkcji, w których wyrabiano przedmioty znajdujące dotychczas nabywców wśród mieszkańców Barbaricum. W roku 213 n.e. po raz pierwszy pojawia się w źródłach pisanych nazwa Alamanów, związku plemion swebskich, które w ciągu III w. n.e. i w następnym stuleciu stały się niezwykle groźnym przeciwnikiem Rzymu, plądrując Górną Germanię, Recję (obecnie teren wschodniej Szwajcarii, zachodniej Austrii i południowej części Bawarii), Galię, a nawet północną Italię. Pewną miarą zagrożenia ze strony Alamanów (i współdziałających z nimi Jutungów) było podjęcie przez Aurelian w 271 r. n.e. decyzji o budowie nowych murów miejskich Rzymu. W wyniku najazdów Alamanów Rzymianie zostali zmuszeni do opuszczenia Agri Decumates — terenów leżących między górnym Dunajem a Renem. W roku 274 n.e. zostaje zakończona ewakuacja Dacji, pozostającej w rękach Rzymian od czasów podboju dokonanego przez Trajana. Cesarstwo utraciło ją w wyniku naporu różnych plemion „barbarzyńskiej" Europy na wschodnioeuropejskie

i małoazjatyckie prowincje. Największe zagrożenie stwarzały najazdy Gotów, odnotowywane w źródłach od końca lat 30. III w. n.e. Współdziałały z nimi wojska innych ludów — Gepidów, Karpów, Herulów, Boranów, Alanów i Roksolanów. Lądowe wyprawy „barbarzyńców" kierowały się na prowincje leżące na południe od dolnego Dunaju. Obok nich podejmowano również najazdy drogą morską, docierając do wybrzeży Anatolii i Grecji. Wyprawy Gotów i współdziałających z nimi innych ludów stanowiły w III w. n.e. bardzo poważne zagrożenie dla Rzymian. W roku 251 n.e. wielka armia gocka pod wodzą Kniwy zadała klęskę wojskom rzymskim w bitwie pod Abrittus, w czasie której zginął cesarz Decjusz. Ataki Gotów na wschodnioeuropejskie prowincje zostały w pewnym stopniu zahamowane w wyniku zwycięstw Rzymian w czasach Klaudiusza II (bitwa pod Naissus w 269 r. n.e.) i w okresie panowania Probusa.

W III w. n.e., w zachodniej części Barbaricum, na terenach leżących na wschód od dolnego i częściowo środkowego Renu, pojawiła się nowa siła polityczna i militarna — Frankowie. Lud ten tworzyło wiele, na ogół niewielkich, plemion zamieszkujących północną część ziem leżących między Renem a dorzeczem Wezery. Byli to m.in. Chamawiowie, Tenkterowie, Brukterowie,

A. — Alamanowie; M. — Markomanowie; K. — Kwadowie; Ł. — kultura łubieńska; KK — kultura kurhanów karpackich

Ryc. 521. Europa w okresie późnorzymskim (III-IV w. n.e.)

Chattuariowie, Amsywariowie, Uzypetowie, Tubantowie, a przypuszczalnie także Chattowie, wyparci ze swych pierwotnych siedzib. Podobnie jak sąsiadujący z nimi od południa Alamanowie, Frankowie stanowili bardzo poważne zagrożenie militarne dla zachodnich prowincji cesarstwa. Ich grabieżcze wyprawy docierały nie tylko do Galii, ale nawet do Hiszpanii. W 358 r. n.e. cesarz Julian osadził część Franków, zwanych salickimi, na terenie Toksandrii, na południe od ujścia Renu, w przybliżeniu między Mozą a Skaldą. Inna część Franków (Chamawiowie) pozostała na prawym brzegu Renu, by w początkach drugiej połowy V w. n.e. rozpocząć zasiedlanie ziem w pn.-wsch. Galii, nad dolną Mozą.

Od północnego wschodu Frankowie sąsiadowali z Fryzami, zamieszkującymi tereny po ujście rzeki Ems. Dalej na wschód, aż po ujście Łaby, rozciągały się ziemie Sasów (Saksonów). Lud ten, w okresie wczesnorzymskim wzmiankowany tylko przez Ptolemeusza, od końca III w. n.e. stał się jedną z największych sił politycznych i militarnych Barbaricum. W IV w. n.e. nasiliły się ich piracki wyprawy na północne wybrzeża Galii oraz południowe i wschodnie wybrzeża Brytanii, co zmusiło mieszkańców tych terenów do budowy systemu umocnień — *litus saxonicum*. Najazdy Sasów, a także innych plemion germańskich (Anglów i Jutów zamieszkujących tereny Szlezwika-Holsztynu i Półwyspu Jutlandzkiego), na Brytanię przybrały na sile po opuszczeniu tej prowincji przez wojska rzymskie w początku V w. n.e., szczególne natężenie osiągając w 428 r. n.e., co około połowy V w. doprowadziło do opanowania przez te ludy znacznej części Brytanii.

Wielkie zmiany na mapie etnicznej i politycznej Europy zapoczątkowała ekspansja plemion hunskich. Po opuszczeniu zach. Syberii oraz Kazachstanu i przekroczeniu Wołgi Hunowie podporządkowali sobie plemiona sarmackie nad M. Azowskim, a następnie, w 375 r. n.e., doprowadzili do upadku ostrogockiego państwa Hermanaryka. Część Gotów została wówczas zmuszona do szukania schronienia na Krymie, natomiast Wizygoci za zgodą Rzymu osiedlili się w granicach cesarstwa, zajmując Trację. Wkrótce jednak między Wizygotami i Rzymem doszło do zbrojnego konfliktu, zakończonego klęską wojsk cesarstwa pod Adrianopolem, gdzie zginął cesarz Walens. Wizygoci pozostali na Bałkanach do końca IV w. n.e., od roku 382 n.e. mając status *foederati*. Wkrótce po najeździe na Grecję lud ten wyruszył pod wodzą Alaryka w kierunku Italii, do której dotarł w 401 r. n.e. Inwazję tę chwilowo powstrzymały zwycięstwa wojsk rzymskich, dowodzonych przez Stylichona (w 402 r. n.e., pod Weroną i Polencją), ale i tak w 410 r. n.e. Wizygoci zdobyli i splądrowali Rzym. Następnie skierowali się na południe, z zamiarem przeprawienia się do Afryki, jednak po śmierci Alaryka zmienili kierunek wędrówki i wyruszyli na północ, docierając w latach 411-412 n.e. do pd. Galii, gdzie założyli państwo ze stolicą w Tuluzie.

Podobnie jak wędrówka Wizygotów, również i migracje innych ludów spowodowane były po części zmianą układu sił wywołaną najazdem Hunów. Początkowo zajmowali oni tereny nadczarnomorskie, zagrażając naddunajskim prowincjom cesarstwa. Z początkiem V w. n.e. następuje konsolidacja państwa hunskiego na nowo zajętych terenach Wielkiej Niziny Węgierskiej. Wzrost hunskiej potęgi nastąpił po roku 434 n.e., gdy władzę objął Attyla, początkowo rządzący wraz ze swym bratem Bledą. Wpływy polityczne i kulturowe Hunów sięgały daleko na północ, według Priskosa aż po „wyspy na Oceanie", czyli po wybrzeża Bałtyku. Natomiast Jordanes wspomina w dziele „Getica" (257), że władza Attyli obejmowała także „królestwa Scytii i Germanii". Hunowie, wraz z podległymi im innymi ludami, plemionami sarmackimi i germańskimi — Ostrogotami, Gepidami, Herulami, Skirami i Rugiami — stanowili bardzo poważne zagrożenie dla obu cesarstw rzymskich. W 434 r. n.e. wojska hunskie pod wodzą Ruasa oblegały Konstantynopol. By uniknąć kolejnych najazdów, wschodniorzymski cesarz Teodozjusz II został zmuszony do wypłacania Hunom rocznych trybutów wynoszących 350 funtów złota. Jednocześnie oba państwa rzymskie starały się wykorzystywać Hunów do realizacji własnych celów politycznych. I tak cesarstwo wschodniorzymskie dążyło do skierowania ekspansji hunskiej na zachód, a Aecjusz, faktyczny władca ówczesnego cesarstwa zachodniorzymskiego, wykorzystał Hunów do osłabienia Burgundów, pokonanych przez wojska hunskie w 436 r. n.e. W roku 451 n.e. doszło do wielkiej konfrontacji zbrojnej między cesarstwem zachodniorzymskim a państwem hunskim. W bitwie stoczonej na Polach Katalaunijskich, nad Marną, w rejonie Troyes, pod wodzą Aecjusza walczyli Wizygoci,

Frankowie, Burgundowie, oddziały Sasów i Alanów, zaś armia Attyli składała się z wojowników hunskich, ostrogockich, gepidzkich, alańskich oraz oddziałów Rugiów, Skirów, Turyngów i Burgundów. Zwycięstwo wojsk Aecjusza tylko na krótko zahamowało ekspansję Hunów na zachód i już w następnym roku Attyla ponownie zaatakował Italię. Kres potęgi Hunów nastąpił bezpośrednio po śmierci Attyli w roku 453 n.e. W bitwie nad rzeką Nedao (454 lub 455 r. n.e.), na terenie Panonii, podległe dotychczas zwierzchnictwu hunskiemu plemiona germańskie — Gepidzi, Goci, Herulowie, Swebowie, oraz sarmaccy Alanowie — rozgromiły oddziały Hunów, doprowadzając do całkowitego upadku ich państwa, pod kontrolą którego pozostał jedynie niewielki obszar Małej Scytii, przy ujściu Dunaju.

Ekspansja Hunów na ziemie leżące nad środkowym Dunajem i osłabienie państwa rzymskiego były jedną z przyczyn podjęcia przez różne ludy prób szukania nowych siedzib (początki V w. n.e.). W latach 405/406 n.e. grupy plemion germańskich (głównie Gotów), zamieszkujących zapewne rejon środkowego Dunaju, uderzyły pod wodzą Radagaisa na Italię, docierając pod Rzym. Inwazję tę powstrzymały wojska rzymskie dowodzone przez Stylichona, zadając najeźdźcom klęskę pod Fiesole w 406 r. n.e. W tym samym czasie rozpoczęła się wielka wędrówka innych ludów znad środkowego Dunaju ku zach. Europie. W noc sylwestrową 406 r. n.e. Wandalowie, Swebowie i Alanowie przekroczyli Ren koło Moguncji. Przez trzy następne lata plądrowali oni Galię, by w roku 409 n.e. przejść Pireneje

Ryc. 522. Europa we wczesnej fazie wędrówek ludów

i zająć Półwysep Iberyjski. Plemiona swebskie i część Wandalów (Hasdingowie) osiedlili się w Galicji, w pn. Portugalii i pn.-zach. Hiszpanii, drugi odłam Wandalów oraz Silingowie — w Betyce, natomiast posiadłości Alanów objęły pd. Portugalię, Nową Kastylię i część Andaluzji. Wkrótce jednak Alanowie i Silingowie ulegli przewadze Wizygotów. Państwo Swebów istniało do 585 r. n.e., następnie również zostało podbite przez Wizygotów. Pozostała część Wandalów oraz Alanów, pod wodzą Gejzeryka, przeprawiła się przez Cieśninę Gibraltarską do Afryki i po podbiciu prowincji leżących w jej części północno-zachodniej — Mauretanii Tingitana, Mauretanii Caesariensis, Numidii i Africa proconsularis — założyła państwo, początkowo ze stolicą w Hipponie, a następnie w Kartaginie. Potęga państwa wandalskiego w Afryce upadła wkrótce po śmierci Gejzeryka w 477 r. n.e. Za jego panowania, w 455 r. n.e., Wandalowie zdobyli i doszczętnie złupili Rzym. Kres istnieniu państwa wandalskiego przyniosło zwycięstwo odniesione w 533 r. n.e. przez wojska cesarza Justyniana dowodzone przez Belizariusza nad ostatnim królem Wandalów, Gelimerem.

Klęska Hunów w bitwie nad rzeką Nedao doprowadziła do powstania zupełnie nowej sytuacji na terenach leżących nad środkowym Dunajem. Część wschodnia Kotliny Panońskiej znalazła się w rękach Gepidów, zajmujących także leżącą nad Maruszą część Siedmiogrodu. Od zachodu sąsiadowali oni z Ostrogotami, których siedziby obejmowały Panonię. Na terenie Dolnej Austrii powstało państwo Rugiów (Rugiland), graniczące od wschodu z siedzibami Herulów. W tym samym okresie rejon środkowego Dunaju zamieszkiwali również Swebowie, Skirowie i Sarmaci.

Kolejne istotne zmiany zaszły w końcu V w. n.e. W roku 488 n.e., po klęskach zadanych przez wojska italskiego króla Odoakra upadło państwo Rugiów. W tym samym czasie dowodzeni przez Teodoryka Ostrogoci opuścili Panonię i po pokonaniu Odoakra w 493 r. n.e. założyli w Italii własne państwo ze stolicą w Rawennie. W 488 r. n.e. na terenie Rugilandu pojawili się przybyli z północy Longobardowie, którzy w latach 505-508 n.e. pokonali Herulów, a następnie Swebów. Od roku 526 n.e. Longobardowie zaczęli zasiedlać Panonię, którą ostatecznie zajęli w 546 r. n.e. Wkrótce potem, bo już w 547 r. n.e., doszło do wojen Longobardów z Gepidami, w wyniku których w latach 565-567 n.e. państwo gepidzkie zostało całkowicie rozbite. Jednocześnie Longobardom zaczęli zagrażać Awarowie, przybyli do Europy ze wschodu (ze źródeł pisanych wiadomo, że w 558 r. n.e. lud ten zamieszkiwał stepy nad M. Azowskim). Awarowie najpierw pomogli Longobardom pokonać Gepidów, a następnie, gdy Longobardowie wywędrowali do Italii, zajęli całą Kotlinę Panońską. Proces ten zakończył się w roku 568 n.e. i datę tę uznaje się za koniec okresu wędrówek ludów.

Obraz zmian zachodzących na mapie etnicznej „barbarzyńskiej" Europy znajduje swoje odbicie w sytuacji kulturowej rekonstruowanej na podstawie źródeł archeologicznych. Na ziemiach leżących poza granicami rzymskiego limesu i na obszarach zajętych w późniejszych odcinkach omawianych tu okresów przez ludy budujące swe państwa na gruzach świata antycznego wyróżnia się wiele kręgów kulturowych i kultur (lub ich grup), z których część można, z większym lub mniejszym prawdopodobieństwem, wiązać z ludami znanymi z przekazów historycznych. Podobnie jak w młodszym okresie przedrzymskim, tak i w pierwszych wiekach naszej ery rysuje się w Europie wyraźna linia podziału kulturowego między środkowo- i północnoeuropejskim Barbaricum a strefą leśną i częściowo lasostepem Europy Wsch. Różnice między tymi regionami widać w poziomie rozwoju gospodarczego i w stopniu adaptacji obcych impulsów kulturowych. We wspomnianej części Europy Wsch. obserwuje się nadal przeżywanie się tradycji wywodzących się jeszcze z wczesnej epoki żelaza, co widoczne jest w systemie gospodarki, zwłaszcza na poziomie rozwoju produkcji rzemieślniczej. Ludność tej części Europy w niewielkim, wręcz w znikomym stopniu uległa wpływom cywilizacji antycznych.

W kręgu kultur środkowo- i północnoeuropejskiego Barbaricum przez cały okres rzymski i wczesną fazę okresu wędrówek ludów widoczny jest podobny rytm zmian w stylu i gospodarczo-społecznych. Rolę czynnika unifikującego pełniły tu wpływy kultury rzymskiej powodujące, że na bardzo odległych od siebie obszarach znajdują się takie same lub bardzo podobne ozdoby, części stroju oraz przedmioty wchodzące w skład uzbrojenia i wyposażenia wojowników, produkowane w miejscowych warsztatach. Rozległe obszary środkowej i pn. Europy zamieszkane były przez różne plemiona, które mimo wrogości i konfliktów, poświadczanych przez źródła pisane, a w pewnym stopniu także przez wyniki badań archeologicznych, utrzymywały między sobą kontakty, przede wszystkim handlowe. Istotną rolę odgrywały w tym przypadku szlaki dystrybucji wyrobów produkowanych na terenie państwa rzymskiego. Niewątpliwie czynnikiem wpływającym na procesy integracji kulturowej były łączące poszczególne ludy Barbaricum różnorakie związki, oparte m.in. na istnieniu wspólnych dla różnych plemion ośrodków kultu czy też poczuciu więzi plemiennej. Przykładem tego zjawiska mogą być plemiona swebskie.

Na większości terenów środkowej i pn. Europy zmiany zachodzące na początku okresu rzymskiego miały mniej zasadniczy charakter niż te, które w wyniku procesu latenizacji doprowadziły do ukształtowania się kultur młodszego okresu przedrzymskiego. Mimo wspomnianego podobieństwa rytmu zmian w stylu i poziomu rozwoju gospodarki źródła archeologiczne wskazują na istnienie na poszczególnych obszarach Barbaricum znacznych różnic kulturowych, najbardziej widocznych w rytuałach pogrzebowych i w stylu. Możliwości dokładnego opisania tych różnic czy też określenia stopnia podobieństwa poszczególnych grup zależą przede wszystkim od rodzaju zwyczajów pogrzebowych, którym hołdowała ludność danej kultury. I tak studia nad taksonomią kulturową są utrudnione w przypadku kultur, których przedstawiciele zwykli bardzo ubogo wyposażać swych zmarłych, co powoduje, że nie dysponujemy licznymi zwartymi zespołami darów grobowych, będącymi źródłem wiedzy o rodzajach i charakterystycznych cechach przedmiotów używanych przez dane grupy ludności.

Podobnie jak w młodszym okresie przedrzymskim, także w przypadku źródeł pochodzących z okresu rzymskiego i wędrówek ludów opracowano dokładny system chronologiczny. Niektóre z wydzielonych odcinków chronologicznych, zwłaszcza okresu wczesnorzymskiego, obejmują zaledwie kilka dziesięcioleci. Precyzyjne datowanie znalezisk z pierwszych stuleci naszej ery umożliwia zarówno liczna baza źródłowa oraz duża częstotliwość zmian w stylu, jak i możliwość odniesienia obserwowanych zjawisk do systemu chronologii świata cywilizacji rzymskiej. Możliwość tę stwarza proces napływu importowanych towarów rzymskich na ziemie Barbaricum, jak też zjawisko przejmowania pewnych tendencji w stylu od mieszkańców prowincji.

Opracowany obecnie model taksonomii kulturowej Barbaricum nie opiera się wyłącznie na różnicach modelu gospodarki. Podstawą gospodarki była uprawa ziemi i hodowla. Lista uprawianych roślin jest długa i obok zbóż — żyta, jęczmienia, prosa, odmian pszenicy i owsa — obejmuje m.in. rośliny strączkowe, len i konopie. Stosowano wówczas głównie system gospodarki przemienno-odłogowej, a w mniejszym stopniu także istniejący już wcześniej system przerzutowo-wypaleniskowy. Na części obszarów Barbaricum, zwłaszcza na terenie Dolnej Saksonii, Szlezwika-Holsztynu i Jutlandii, istniały od młodszego okresu przedrzymskiego systemy pól (o powierzchni od 1 do 50 arów), których granice wyznaczały niskie wały z ułożonych kamieni (tzw. celtic fields). Zachowane na innych terenach, zwykle pod nasypami kurhanów, powierzchnie ówczesnych pól wskazują na stosowanie orki poprzecznej lub wielokierunkowej. W młodszych odcinkach okresu rzymskiego na niektórych obszarach zaczęły się pojawiać udoskonalone narzędzia rolnicze — radła zaopatrzone w żelazne radlice i w kroje płużne. Hodowano przede wszystkim bydło rogate, na co wskazuje przewaga kości tych zwierząt wśród innych znajdowanych w osadach (od ok. 50% do ponad 70%). Mniejsze znaczenie miała hodowla trzody chlewnej, owiec i kóz. Na podstawie znalezisk kości trudno natomiast określić rozmiary hodowli koni, bowiem udział ich kości wśród innych szczątków zwierząt konsumpcyjnych z pewnością nie oddaje struktury ówczesnej hodowli. Na terenie północnoeuropejskiego Barbaricum, a także w północnych strefach osadnictwa Germanów reńsko-weserskich i kręgu nadłabskiego odkryto szereg długich domów o prostokątnym zarysie z wydzieloną częścią gospodarczą wraz z pomieszczeniami dla zwierząt.

W gospodarce plemion Barbaricum istotną rolę odgrywała wyspecjalizowana produkcja rzemieślnicza. Jedną z jej najważniejszych gałęzi była produkcja żelaza, rozwijająca się w wielkich niekiedy centrach. Jednym z nich był istniejący od młodszego okresu przedrzymskiego ośrodek w Górach Świętokrzyskich, którego największy rozwój przypadł na II i III w. n.e. Żelazo produkowano też w mniejszych ośrodkach, a poza tym surowiec ten pozyskiwano w niewielkich ilościach w ramach tzw. produkcji przydomowej. Inną wyspecjalizowaną gałęzią produkcji rzemieślniczej, rozwijającą się od początków III w.

n.e., było garncarstwo, w którym wykorzystywano koło garncarskie. Na ziemiach polskich duże ośrodki grancarskie istniały na lewobrzeżnej terasie Wisły w rejonie Krakowa oraz nad dolną Rabą. Ich produkty nie wyparły jednak wyrobów wytwórczości przydomowej, zaspokajającej nadal znaczną część zapotrzebowania mieszkańców Barbaricum.

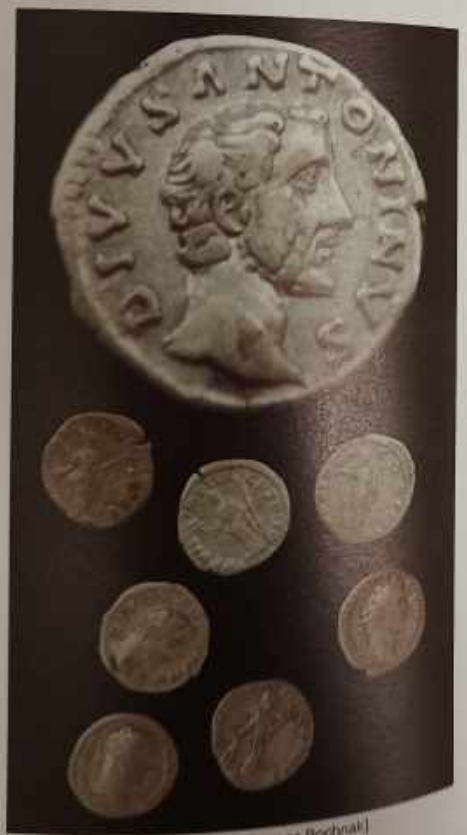
Istotną rolę w gospodarce społeczeństw Barbaricum odgrywał handel z państwem rzymskim. O jego rozwoju informują nas liczne znaleziska wyrobów importowanych. Choć ich lista jest obszerna, to jednak najczęściej spotyka się naczynia metalowe, szklane i ceramiczne (przede wszystkim *terra sigillata*), broń (głównie miecze), niektóre ozdoby (paciorki szklane, pewne typy zapinek) oraz monety. Znaleziska te świadczą o wymianie handlowej, w której ich ekwiwalentem był głównie bursztyn. Jego eksport na ziemie cesarstwa dokumentują jednoznacznie źródła pisane. Część wyrobów rzymskich dostawała się na tereny leżące poza limesem w charakterze darów przekazywanych przez Rzymian naczelnikom i wodzom plemiennym w celu pozyskania ich dla własnych celów politycznych. Są to kosztowne zestawy naczyń rzymskich znajdowane we wczesnorzymskich, pochodzących z I w. n.e. tzw. grobach książęcych typu lubieszewskiego, znanych ze środkowo- i północnoeuropejskiego Barbaricum. Niewątpliwie część wyrobów rzymskich znajdowanych w Barbaricum to łupy wojenne, jednak ich wyodrębnienie spośród innych znalezisk, a tym samym oszacowanie ich udziału procentowego wśród innych towarów importowanych nie wydaje się możliwe. Próby takie można podejmować głównie dzięki wiadomościom o rozwoju stosunków politycznych między cesarstwem a ludami Barbaricum czerpanym ze źródeł pisanych. Na podstawie danych i współczesnej wiedzy o przemianach gospodarki cesarstwa i o polityce monetarnej państwa rzymskiego można sądzić, że znaczna część licznie spotykanych w Barbaricum monet rzymskich dotarła poza limes jako trybuty i darowizny mające skłonić ludy „barbarzyńskiej" Europy do postępowania zgodnego z rzymską racją stanu.

Ryc. 523. Importowane naczynia brązowe [fot. Tomasz Bochnak]

Ryc. 524. Srebrny puchareк rzymski z książęcego grobu z I w. n.e. z Hoby, Lolland, Dania [fot. Sławomir Swerpel]

Ryc. 525. Denary rzymskie [fot. Tomasz Bochnak]

Wpływy rzymskie, przenikające poza limes początkowo głównie na drodze kontaktów handlowych i w wyniku ingerencji politycznej Rzymu, w późniejszym okresie zaś także na skutek nasilających się najazdów różnych ludów na tereny prowincji rzymskich i zwiększania się udziału „barbarzyńskich" żołnierzy w armii późnego cesarstwa, nie wywołały na terenie Barbaricum zasadniczych zmian kulturowych. W zakresie gospodarki nastąpił wspomniany rozwój wytwórczości garncarskiej przy zastosowaniu koła, którego znajomość rozpowszechniła się zapewne za pośrednictwem dackiego kręgu kulturowego, w wyniku pośrednich kontaktów ze światem antycznym. Do wyjątków należą odkrycia późnorzymskich centrów produkcji ceramiki, w których stosowano rzymską technologię i rzymskie wzorce do produkcji naczyń (Haarhausen w Turyngii) lub wyrobów szklanych (Komarów nad Dniestrem). Kontakty z Rzymem nie wywołały zmian w konstrukcjach domostw czy w charakterze osadnictwa, nie ma np. żadnych śladów początków procesów urbanizacyjnych. Nie stwierdzono również, by pod wpływem kontaktów militarnych z armiami rzymskimi nastąpiły wyraźne zmiany w uzbrojeniu i sposobach walki „barbarzyńskich" wojowników. Podobnie rzecz ma się z całym modelem gospodarczo-społecznym. Na podstawie źródeł archeologicznych trudniej natomiast ocenić wpływ Rzymu na kształt kultury duchowej. Odnotować należy jednak powstanie w północnoeuropejskim Barbaricum rodzimego pisma runicznego, którego najstarsze znaleziska pochodzą z drugiej połowy II w. n.e. Adaptacja rzymskich czy też ogólniej ujmując antycznych wzorców kulturowych przez społeczności wywodzące się z Barbaricum nastąpiła dopiero wtedy, gdy poszczególne ludy „barbarzyńskie" zaczęły budować swoje państwa na gruzach cesarstwa. Przykładem mogą być zmiany modelu kulturowego, jakie zaszły w środowisku zdobywców Hiszpanii i pn. Afryki w początkach V w. n.e. W ich rezultacie pojawienie się na tym terenie Wandalów, Swebów i Alanów jest prawie zupełnie nieuchwytne w źródłach archeologicznych.

Mamy stosunkowo mało danych umożliwiających rekonstrukcję wczesnorzymskiej kultury Germanów reńsko-wezerskich. W odróżnieniu od innych ludów mieszkańcy tych terenów wyposażali zmarłych w niewiele darów. Na płaskich cmentarzyskach znajdowano ciałopalne groby zawierające często tylko ceramikę. Są to głównie pochówki jamowe. Znaleziska pochówków z bogatymi zestawami darów należą do rzadkości. Niekiedy spotyka się groby zawierające tylko pewne przedmioty codziennego użytku lub narzędzia (np. noże) bądź też części stroju, jak np. zapinki lub metalowe części pasów. Z tego też względu brak jest danych pozwalających m.in.

Ryc. 526. Złote monety rzymskie znalezione na terenach kultury przeworskiej — Walentynian III i Teodozjusz [fot. Tomasz Bochnak]

na określenie typów i zestawów broni użytkowanej przez wojowników tej części Barbaricum. W omawianej strefie wyróżnia się duże nadreńskie cmentarzysko w Rheindorf, z grobami zawierającymi zróżnicowane zestawy darów grobowych — ozdób, części strojów, przyborów toaletowych, wyrobów rzymskiego rzemiosła i elementów uzbrojenia. Więcej danych niż analiza zabytków metalowych na temat zróżnicowania kultur tej części Europy dostarczyły studia nad zmiennością form ceramiki. Wśród naczyń wyłącznie lepionych szczególnie charakterystyczne są szerokootworowe czarki na wysokich, wąskich nóżkach. Na podstawie występowania tych form, jak i innych typów naczyń, reprezentujących głównie różne odmiany waz, wyróżnia się strefę reńsko-westfalską, obejmującą tereny leżące w dorzeczu Lippe i górnego biegu Ems, a ku południowi sięgające po rzekę Sieg, następnie obszar leżący nad środkową Wezerą, wiązany przez niektórych badaczy z osadnictwem Cherusków, oraz tereny położone dalej na południe, nad górną Wezerą i Fuldą, zapewne pokrywające się z siedzibami Chattów. Należy jednak zaznaczyć, że zarysowane podziały kulturowe wewnątrz kręgu reńsko-wezerskiego nie są wyraźne, a kryteria, na podstawie których wydzielono owe strefy, nie znajdują obecnie powszechnej akceptacji.

Natomiast na obszarach leżących na Renem, od rejonu Strasburga po tereny u ujścia Menu (rejon Gross-Gerau), spotykane są datowane na starszy odcinek okresu wczesnorzymskiego pojedyncze groby i niewielkie za ogół cmentarzyska z grobami ciałopalnymi o zupełnie innych zestawach darów niż te, które są znane ze strefy zamieszkanej przez Germanów reńsko-wezerskich. Występujący na nadreńskich terenach model wyposażania (ozdoby, części stroju, przedmioty codziennego użytku) znany jest ze środkowoeuropejskiego Barbaricum, natomiast część ceramiki znajdywanej w grobach z omawianych terenów reprezentuje cechy charakterystyczne wyłącznie dla terenów nadłabskich, zasiedlonych przez plemiona swebskie. Wymienione ślady osadnictwa zanikają w drugiej połowie I w. n.e., a więc w okresie, gdy omawiane obszary zostają podporządkowane rzymskiej administracji, a ich ludność ulega procesowi romanizacji.

W młodszym okresie rzymskim, w południowo-zachodniej części Barbaricum, na obszarach leżących między limesem a południową częścią kręgu nadłabskiego, na północ od granic Agri Decumates, pojawiło się osadnictwo związane z kręgiem nadłabskim. Jest ono udokumentowane przede wszystkim przez pochówki szkieletowe. Obok nich występują także groby ciałopalne, na ogół jednak ubogo wyposażone. Proces zasiedlania tych terenów nasilił się w drugiej połowie III w. n.e. Jest on świadectwem ekspansji Alamanów i konsolidacji związku ich plemion na obszarach leżących w pobliżu limesu, skąd, wraz ze związanymi z nimi Jutungami, podejmowali wyprawy na rzymskie prowincje. Po opanowaniu Agri Decumates Alamanowie zasiedlają nowo zdobyte tereny, zamieszkując niektóre z opuszczonych willi rzymskich i budując niekiedy osiedla na wierzchołkach wzniesień, których strome zbocza zapewniały w jakimś stopniu bezpieczeństwo ich mieszkańców. Jednym z najlepiej poznanych osiedli obronnych tego typu jest Runder Berg, osada leżąca w dorzeczu środkowego Nekaru w pobliżu Urach, będąca, jak wskazują wyniki prac wykopaliskowych, siedzibą lokalnego władcy. Upadek tego osiedla, jak i innych alamańskich osad wyżynnych, wiązać należy zapewne z podbojem ziem Alamanów dokonanym przez Franków w 506 r. n.e. Wcześniej, na początku V w. n.e., osadnictwo alamańskie zajęło tereny nad górnym Renem w okolicach Bazylei, by w końcu VI w. n.e. dotrzeć do środkowej Szwajcarii.

Znacznie mniej znalezisk archeologicznych można powiązać z udokumentowanym przez źródła historyczne osadnictwem Burgundów. W końcu III w. n.e. zajęli oni tereny nad Renem, w rejonie ujścia Menu, zajmując dawne tereny Alamanów, którzy po przełamaniu limesu w 260 r. n.e. przesunęli swe siedziby na południe. Na obszarze zamieszkiwanym przez Burgundów w następnym stuleciu, do czasu ich przesiedlenia przez Aecjusza w rejon Genewy (w 443 r. n.e.), odkryto niewielką liczbę znalezisk o cechach nawiązujących do materiałów pochodzących z dorzecza Odry.

Z obszarów leżących nad dolnym Renem pochodzi znaczna liczba znalezisk wiązanych z Frankami. Są to przede wszystkim datowane na drugą połowę IV i pierwszą połowę V w. n.e. szkieletowe groby z bronią i charakterystycznymi wówczas dla tych terenów, ozdobnymi brązowymi częściami pasów, sprzączkami i okuciami, bogato zdobionymi ornamentem wycinanym. Towarzyszą im zasobnie wyposażone groby kobiet, zawierające zestawy ozdób zdobionych tą samą techniką wycinania. Pochówki mężczyzn z terenu Toksandrii, na południe od ujścia Renu, uważa się za groby germańskich żołnierzy w służbie rzymskiej. Wyroby charakterystyczne dla tych germańskich federatów są spotykane także na prawym brzegu Renu, w północnych rejonach Dolnej Saksonii.

Od schyłku okresu przedrzymskiego odrębną strefę osadnictwa w zachodniej części Barbaricum tworzą stanowiska leżące na południowych wybrzeżach M. Północnego. Są to osiedla położone na sztucznie usypanych, niewielkich wzniesieniach (terpy lub wurty), chroniących zamieszkałą na nich ludność przed powodziami wywoływanymi przez sztormy. Pojawienie się osadnictwa w pasie wybrzeży datowane jest na koniec młodszego okresu przedrzymskiego, kiedy to zakończył się okres transgresji morza. Zwraca uwagę rozplanowanie osiedli zbudowanych na wurtach, odpowiadające niekiedy dokładnie dzisiejszej zabudowie tych samych miejsc. Od niewielkiego placu umieszczonego centralnie na szczycie owych wzniesień rozchodziły się promieniście wąskie „uliczki", przy których stały długie domostwa. Do najbardziej znanych, najpełniej przebadanych tego typu stanowisk należy osada w Feddersen Wierde koło Bremerhaven. Jej dokładne poznanie było możliwe m.in. dzięki dużej liczbie dobrze zachowanych znalezisk z materiałów organicznych. Przybrzeżne osadnictwo na wurtach rozwijało się do V w. n.e., czyli do czasu, gdy mieszkańcy tych obszarów rozpoczęli zasiedlanie Brytanii.

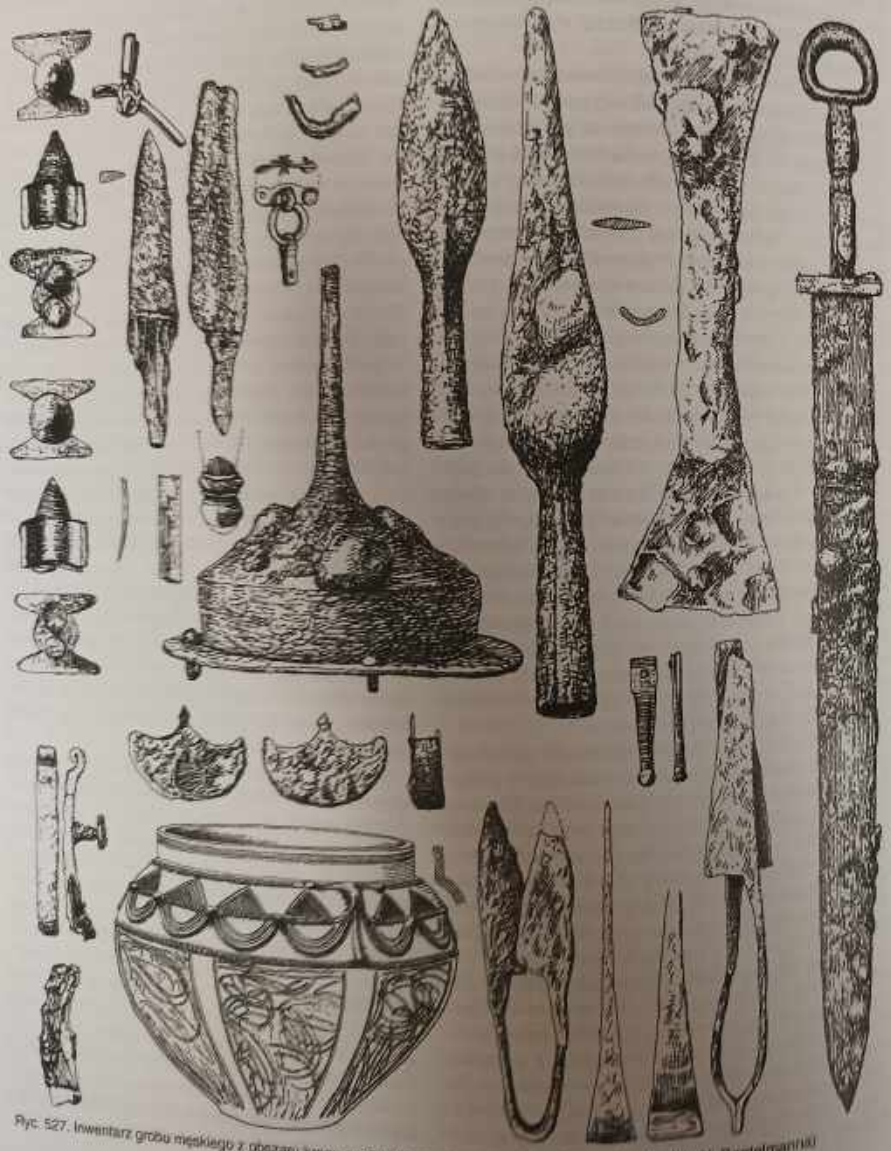
Od wschodu krąg reńsko-wezerski graniczył z kręgiem nadłabskim, uformowanym u progu I w. n.e. na podłożu kultury jastorfskiej. Granica między tymi kręgami rysuje się wyraźnie w części północnej, w międzyrzeczu dolnej i środkowej Wezery i Łaby. Natomiast dalej na południe, w zachodniej części Niemiec Środkowych, widoczne jest współwystępowanie znalezisk charakterystycznych dla obu tych stref.

Ludność kręgu nadłabskiego identyfikowana jest z plemionami Swebów. W obrębie tej jednostki kulturowej wyróżnia się kilka grup, tworzonych przez plemiona utożsamiane z poszczególnymi plemionami swebskimi. Podziały w obrębie kręgu na ogół nie rysują się jednak wyraźnie i należy je traktować raczej jako mniej lub bardziej odrębne skupienia osadnicze. Uchwytna w źródłach archeologicznych kultura kręgu nadłabskiego okresu wczesnorzymskiego ma wiele cech wspólnych dla różnych grup. Należy do nich powszechnie stosowany zwyczaj palenia zmarłych, chowanych w grobach popielnicowych, rzadko jamowych. Inhumację stosowano sporadycznie, groby szkieletowe znane są z książęcych pochówków typu lubieszewskiego, a poza nimi, nieliczne takie znaleziska pochodzą jedynie ze strefy przybałtyckiej. Cechą charakterystyczną dla kręgu nadłabskiego jest występowanie ceramiki zdobionej za pomocą zębatego kółka. Metodą tą wykonywano różnorodne, rozbudowane ornamenty z wykorzystaniem motywu meandra. Charakterystyczny jest też zestaw fibul używanych przez ludność kręgu nadłabskiego. W okresie wczesnorzymskim typowe dla tych terenów są jednodzielne zapinki kuszowate oraz fibule o kolankowato zgiętym kabłąku. Wśród innych cech wspomnieć można o występowaniu w grobach tzw. żywicy urnowej, używanej przy ceremoniach pogrzebowych na tych obszarach także wcześniej, przez ludność jastorfskiego kręgu kulturowego. Model wyposażania zmarłych odpowiada modelom spotykanym na większości innych obszarów środkowoeuropejskiego Barbaricum. W inwentarzach wczesnorzymskich pochówków mężczyzn występuje broń (groty broni drzewcowej, metalowe części tarczy, niekiedy miecze), narzędzia i przedmioty codziennego użytku, części stroju i nieliczne ozdoby. Dla grobów kobiecych charakterystyczna jest przede wszystkim większa liczba ozdób i części stroju (m.in. dwie lub więcej fibul) oraz obecność metalowych części drewnianych szkatułek lub raczej niewielkich skrzyneczek.

W części północnej kręgu nadłabskiego, na lewym brzegu dolnej Łaby lokalizowane są siedziby Longobardów. Ze względu na podobieństwo materiałów z tych terenów do znalezisk z pd. Meklemburgii niektórzy badacze uważają, że siedziby Longobardów w okresie wczesnorzymskim znajdowały się również na wschód od Łaby. Charakterystyczne dla tych obszarów jest występowanie cmentarzysk, na których chowano wyłącznie mężczyzn (cmentarzyska typu Rieste), oraz nekropoli mieszczących wyłącznie groby kobiece (cmentarzyska typu Darzau). Oprócz nich występują tu także cmentarzyska, na których znajdują się zarówno pochówki mężczyzn z bronią, jak i groby kobiet, umieszczone jednak w odrębnych częściach nekropoli. Od-

rębną, południową strefę kręgu nadłabskiego tworzą znaleziska związane z siedzibami Hermundurów, które znajdowały się nad środkową Łabą i nad Soławą, sięgając zapewne dalej ku południowi, aż po Dunaj.

Do kręgu nadłabskiego zalicza się też teren Szlezwika-Holsztynu. Na tym obszarze, bogatym w znaleziska z omawianego okresu, brak jest typowej dla dorzecza Łaby ceramiki zdobionej radełkiem, występują natomiast charakte-

Ryc. 527. Inwentarz grobu męskiego z obszaru kręgu nadłabskiego z II w. n.e., Hamfelde, grób 403 (wg N. Bantelmann)

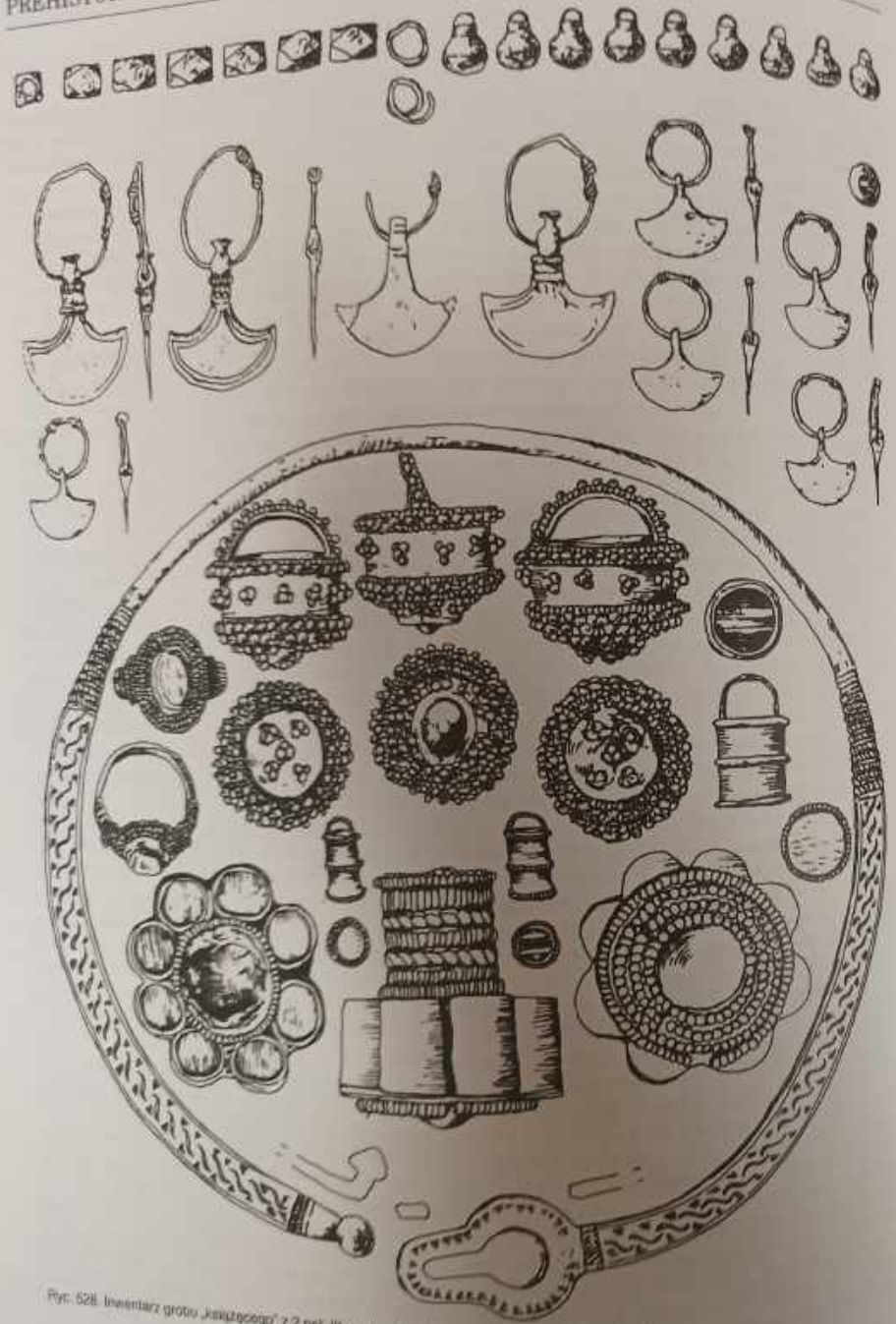
rystyczne dla tej strefy dwuuszne, niewysokie naczynia garnkowate.

Na początku młodszego okresu rzymskiego, w drugiej połowie II w. n.e., w kręgu nadłabskim nastąpiły istotne przemiany. Zaprzestano użytkowania wielu cmentarzysk, nastąpiły również przeobrażenia struktur osadniczych. Zmiany widoczne są też wyraźnie w zestawach form naczyń i sposobie ich zdobienia. Zanika (poza terenem Starej Marchii) zwyczaj zdobienia radełkiem, a najczęściej spotykaną w inwentarzach grobowych formą ceramiki są od tego czasu szerokootworowe naczynia misowate. Zmianie uległy także zwyczaje pogrzebowe, co przejawia się np. w zaprzestaniu wkładania broni do grobów mężczyzn. Wyraźniej niż poprzednio zaznaczają się wówczas podziały regionalne, zwłaszcza w części południowej kręgu, gdzie wydzielono kilka lokalnych grup.

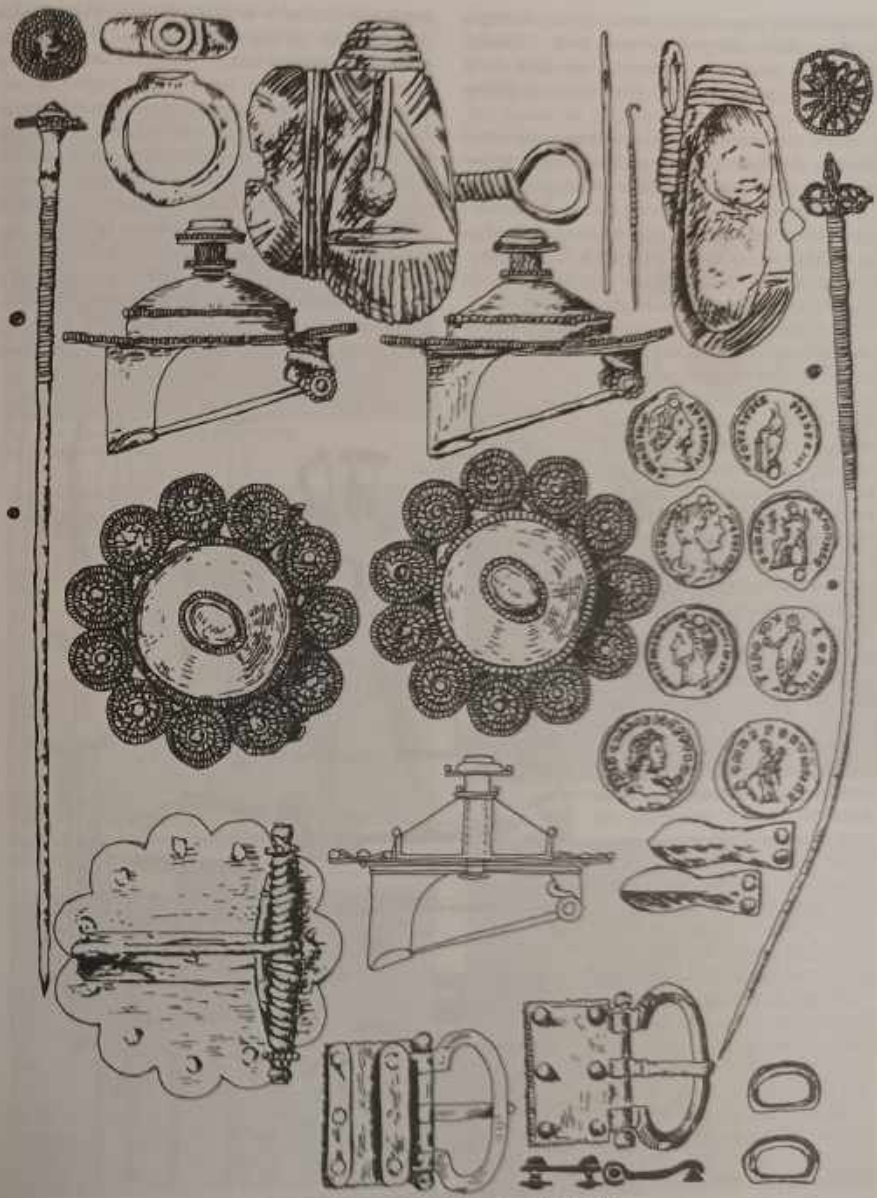
Wśród znalezisk z kręgu nadłabskiego datowanych na okres późnorzymski szczególną uwagę zwracają pochodzące z drugiej połowy III w. n.e. środkowoniemieckie groby książęce typu Leuna-Hassleben. Podobne, datowane na ten sam okres, bardzo bogato wyposażone pochówki szkieletowe znane są z innych obszarów kulturowych, m.in. z kultury przeworskiej (Wrocław-Zakrzów) i ze Słowacji (Straże), zaś nieco młodsze, bogate groby z Häven odkryto w północnej części kręgu nadłabskiego. Jeszcze późniejsza chronologicznie jest grupa niembergska, istniejąca od początków IV w. n.e. na terenach leżących między Łabą a Soławą. Jedną z jej cech charakterystycznych jest stosowanie obrządku szkieletowego. Wpływy grupy niembergskiej widoczne są na terenach leżących dalej na wschód i sięgają po południowo-zachodnią część obszarów zajętych przez kulturę przeworską.

Wiele cech wspólnych z kręgiem nadłabskim wykazują znaleziska z okresu rzymskiego z Kotliny Czeskiej. Na tych terenach, bezpośrednio po zasiedleniu ich przez Markomanów, powstała silna organizacja plemienna — państwo Marboda — z nie zlokalizowaną do dziś stolicą, Marobudum. Pełniła ona ważne funkcje handlowe, będąc, jak informują źródła pisane, miejscem działalności kupców rzymskich, a także ośrodkiem dystrybucji wyrobów produkowanych w prowincjach. Za jego pośrednictwem na inne obszary, położone z dala od granic cesarstwa, przenikały także nowe prądy kulturowe. Niewątpliwy wpływ na rozwój tego procesu miał fakt, że władza lub wpływy polityczne Marboda obejmowały rozległe tereny Barbaricum — dorzecze Łaby zasiedlone przez spokrewnione z Markomanami inne plemiona swebskie oraz pd. Polskę, zajętą przez Lugiów. Osadnictwo Markomanów w Kotlinie Czeskiej dokumentują przede wszystkim liczne znaleziska grobowe — bardzo bogato wyposażone groby szkieletowe i zasobne w dary (m.in. liczne importy rzymskie) ciałopalne pochówki, tworzące duże nekropolie. Potęga państwa Markomanów załamała się gwałtownie po wojnach prowadzonych z Cheruskami i wypędzeniu Marboda. Rolę Markomanów od lat dwudziestych I w. n.e. przejęli Kwadowie, których państwo obejmowało tereny pd.-zach. Słowacji, części Moraw i Dolnej Austrii. W II w. n.e. powstały na tych terenach „stacje" rzymskie, usytuowane w pobliżu limesu. Zarówno funkcje, jak i czas powstania tych obiektów stanowią nadal przedmiot dyskusji. Zbudowano je na wzór rzymskich budowli i przy użyciu rzymskich materiałów, niewątpliwie siłami rzymskich rzemieślników lub pod ścisłym nadzorem rzymskich specjalistów. Są one świadectwem politycznej i gospodarczej aktywności cesarstwa na obszarach sąsiadujących z limesem państw klienckich. Z okresu wojen markomańskich toczonych w latach 166-180 n.e. pochodzą odkrywane ostatnio obozy marszowe wojsk rzymskich, prowadzących wówczas działania na lewym brzegu Dunaju.

Pochodzące z terenu Czech znaleziska z okresu późnorzymskiego wykazują silniejsze związki z kręgiem nadłabskim niż znaleziska wcześniejsze. Charakterystyczne dla tego okresu są ciałopalne cmentarzyska popielnicowe z ubogo wyposażonymi grobami, w których znajdują się szerokootworowe naczynia misowate, będące w stylu form nadłabskich. W części północnej tego obszaru występują pojedyncze groby szkieletowe. We wczesnej fazie okresu wędrówek ludów, w początkach V w. n.e., w rejonie Pragi wyodrębniła się grupa winarzycka. Reprezentatywne dla niej materiały, m.in. ozdoby ornamentowane techniką wycinania, niskie, dwustożkowate naczynia misowate, znane są przede wszystkim z grobów szkieletowych. W tym samym czasie dla południowej części Kotliny Czeskiej charakterystyczne są naczynia misowate o specyficznym zdobieniu umieszczanym na załomach brzuśców, noszące nazwę — typ Přeštovice lub Přeštovice-Friedenheim. Występowanie

Ryc. 528. Inwentarz grobu „książęcego" z 2 poł. III w. n.e., Hassleben, grób 8 (wg B. Schmidta)

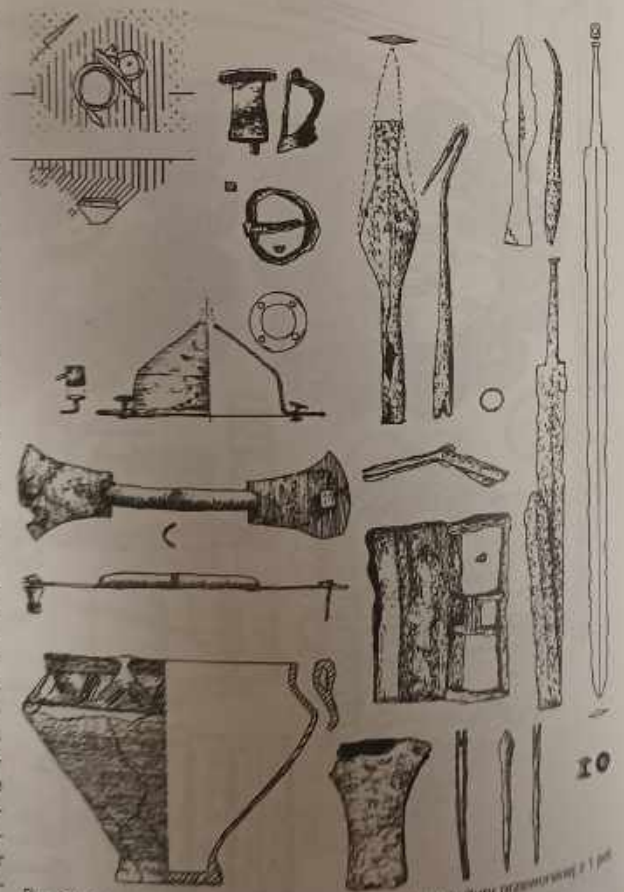
Ryc. 529. Inwentarz grobu „książęcego" z 2 poł. III w. n.e., Hassleben, grób 8 (wg B. Schmidta)

takiej samej ceramiki na lewym brzegu Dunaju, w dorzeczach dolnych biegów rzek Altmühl, Naab i Regen interpretowane jest jako ślady wędrówki mieszkańców Czech do Dolnej Bawarii.

W okresie późnorzymskim, w północnej części Moraw, powstała tzw. grupa kostelacka, reprezentowana przede wszystkim przez ciałopalne cmentarzysko w Kostelcu na Hanie. Inwentarz ceramiczny oraz ozdoby i części stroju wchodzące w skład wyposażenia odkrytych tam pochówków wykazują bardzo duże podobieństwo do materiałów kręgu nadłabskiego.

W okresie wczesnorzymskim kultura puchowska zajmowała nadal górzyste części pn. Słowacji. Znana jest ona, tak jak w poprzednim okresie, przede wszystkim ze stanowisk osadowych, brak natomiast znalezisk grobowych. Do upadku kultury puchowskiej doszło w drugiej połowie II w. n.e., zapewne na skutek przesiedlenia zamieszkujących jej obszar Kotynów do Panonii, czego dokonali Rzymianie w czasie wojen markomańskich. W okresie późnorzymskim i we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów rozwija się w Karpatach, głównie na terenach zajętych uprzednio przez kulturę puchowską, grupa północnokarpacka, znana jedynie ze znalezisk osadowych. Materiały grupy północnokarpackiej wskazują na powiązania jej ludności z obszarami leżącymi nad środkowym Dunajem i w pd.-wsch. Europie.

Większość terenów w dorzeczach Odry i Wisły zasiedlona była u progu I w. n.e. przez ludność dwóch kultur — przeworskiej i wielbarskiej. Pierwsza z nich kontynuowała swój rozwój rozpoczęty w młodszym okresie przedrzymskim, a zmiany, jakie zaszły na jej obszarze w początkach okresu rzymskiego, nie doprowadziły do istotnych przekształceń struktur osadniczych, stosunków gospodarczych i wierzeń. Na cmentarzyskach ludności kultury przeworskiej nadal dominowały groby ciałopalne. W okresie wczesnorzymskim rozpowszechnił się zwyczaj chowania szczątków zmarłych w popielnicach. Groby szkieletowe spotyka się rzadko, a ich zaleziska pochodzą przede wszystkim z obszarów, na których możemy mieć do czynienia z przeżytkowaniem się pewnych tradycji celtyckich. Bardzo rzadko budowano nad grobami kurhany, rzadko też występują groby przykrywane brukami czy innymi tego typu konstrukcjami kamiennymi; przeważają zdecydowanie tzw. cmentarzyska płaskie. Ludność kultury przeworskiej wyposażała zmarłych w wiele przedmiotów. W bardziej bogato wyposażonych grobach mężczyzn obok

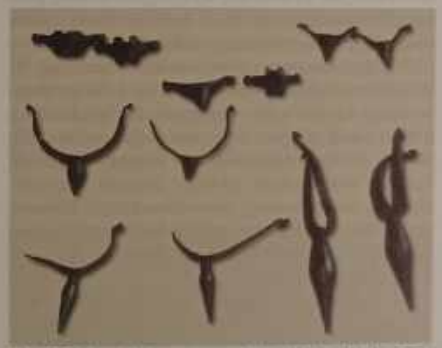
Ryc. 530. Plan i inwentarz popielnicowego grobu męskiego kultury przeworskiej z I poł. II w. n.e., Kamieńczyk, grób 170 (wg T. Dąbrowskiej)

FOT: KULTURA PRZEWORSKA

broni, np. grotów broni drzewcowej, metalowych części tarcz (umbo i imacze) i mieczy, znajdują się także części stroju i ozdoby (sprzączki, jedna zapinka), narzędzia i przedmioty codziennego użytku — nóż, szydło, krzesiwo, nożyce, grzebień. Niekiedy w takich pochówkach spotyka się pojedyncze rzymskie importowane przedmioty, np. naczynia brązowe lub *terra sigillata*. Dla inwentarzy grobów kobiet typowe jest występowanie większej liczby ozdób (dwóch lub niekiedy więcej zapinek), metalowych części skrzyneczek

Ryc. 531. Umbo tarczy kultury przeworskiej [fot. Tomasz Bochnak]

Ryc. 532. Ostrogi kultury przeworskiej z okresu wpływów czymskich [fot. Tomasz Bochnak]

Ryc. 533. Wybór zapinek kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich [fot. Tomasz Bochnak]

Ryc. 534. Kamyki i kości do gry [fot. Tomasz Bochnak]

Ryc. 535. Grzebienie kultury przeworskiej [fot. Tomasz Bochnak]

Ryc. 536. Sprzączki i okucie pasa kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich (fot. Tomasz Bochnak)

Ryc. 537. Groty z okresu rzymskiego kultury przeworskiej (fot. Tomasz Bochnak)

oraz igieł i prześlików. Dla kultury przeworskiej charakterystyczna jest duża liczba przedmiotów żelaznych. Surowiec ten wykorzystywano tu do produkcji ozdób oraz elementów stroju częściej niż na innych obszarach środkowoeuropejskiego Barbaricum, gdzie preferowano brąz. W młodszych etapach rozwoju kultury przeworskiej nastąpiły pewne zmiany w wierzeniach związanych z grzebaniem zmarłych. Przejawiają się one głównie w wyraźnym zmniejszeniu liczby grobów popielnicowych i coraz powszechniejszym stosowaniu różnych form pochówków jamowych. We wczesnej fazie okresu wędrówek ludów powstały tzw. cmentarzyska warstwowe, na których rozpraszano spalone szczątki zmarłych i dary grobowe na powierzchni lub w bardzo płytkich, rozległych zagłębieniach. Ludność tych terenów, podobnie jak na innych obszarach kulturowych środkowo- i północnoeuropejskiego Barbaricum, mieszkała w osadach otwartych. Obok większych osiedli istniało też rozproszone osadnictwo jednodworcze. W gospodarce ludności kultury przeworskiej widoczne jest powstanie wyspecjalizowanej produkcji rzemieślniczej (m.in. garncarstwo z zastosowaniem koła, produkcja żelaza).

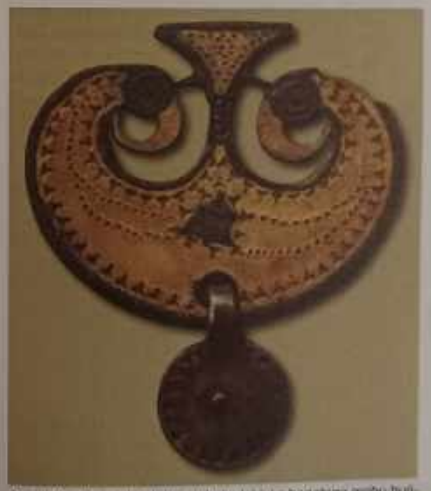
W ciągu okresu rzymskiego i we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów zasięg kultury przeworskiej ulegał wielu zmianom. Najistotniejsze z nich miały miejsce w początkach drugiej połowy II w. n.e. Wówczas, na skutek ekspansji kultury wielbarskiej, ludność kultury przeworskiej opuściła tereny prawobrzeżnego Mazowsza, Podlasia i Lubelszczyzny. Na ten sam okres przypada nasilenie ekspansji kultury przeworskiej nad górną Cisę.

W końcu IV i w pierwszej połowie V w. n.e. następują w kulturze przeworskiej wyraźne zmiany, polegające na stopniowym zmniejszaniu się liczby osad, cmentarzysk i innych śladów osadnictwa. Jednocześnie na jej obszarze pojawiają się nieliczne, obce elementy kulturowe. Są to znaleziska świadczące o utrzymywaniu kontaktów z państwem hunskim (bogate groby z Jakuszowic i Jędrzychowic z początków V w. n.e.). Zanik kultury przeworskiej nastąpił przed połową V w. n.e. W następnym okresie, przez ponad pół wieku, osadnictwo na jej terenie udokumentowane jest znikomą liczbą znalezisk.

Ryc. 538. Późnorzymskie naczynia gliniane kultury przeworskiej (fot. Tomasz Bochnak)

Z początkiem okresu rzymskiego, na podłożu kultury oksywskiej, wykształciła się kultura wielbarska. W okresie wczesnorzymskim zajmowała ona Pomorze (bez jego zachodnich części), pn. Wielkopolskę i tereny na wschód od dolnej Wisły, sięgając po Pasłękę. W drugiej połowie II w. n.e. nastąpiła wspomniana już ekspansja tej kultury w kierunku południowo-wschodnim. Jednocześnie jej mieszkańcy opuścili pn. Wielkopolskę, zaś sieć osadnicza na Pomorzu uległa znacznemu rozrzedzeniu. Kultura wielbarska ma wiele charakterystycznych cech, wyraźnie różniących ją od kultury przeworskiej. Jedną z nich jest birytualizm, a więc stosowanie zarówno kremacji, jak i inhumacji. Inne były też zwyczaje związane z grzebaniem zmarłych. W grobach ludności kultury wielbarskiej nie spotyka się prawie zupełnie przedmiotów żelaznych. Z tego też względu nie wiadomo, jak wyglądało np. używane przez nich uzbrojenie. Na terenie Pomorza, zwłaszcza na Pojezierzu Kaszubskim, występują birytualne cmentarzyska typu Odry-Węsiory-Grzybnica z konstrukcjami kamiennymi — kręgami i stelami, będące świadectwem powiązań ze Skandynawią. Na Mazowszu odkryto nekropolie kryjące, jak się przypuszcza, wyłącznie szczątki kobiet i dzieci, co zdaje się dowodzić, że pewne grupy ludności kultury wielbarskiej chowały zmarłych mężczyzn w sposób, który nie został jeszcze poznany. Wspomnieć także należy o późnorzymskich, bogato wyposażonych pochówkach podkurhanowych (kurhany rostołckie) znanych z północnego Mazowsza.

Ryc. 539. Zawieszka do uprzęży końskiej z bogatego grobu hunskiego z 1 poł. V w. n.e., Jakuszowice (fot. Tomasz Bochnak)

Wśród innych charakterystycznych cech kultury wielbarskiej wymienić należy także wykonywany w II w. n.e. zestaw ozdób w tzw. stylu barokowym (bransolety, wisiorki, klamerki, do produkcji których używano metali kolorowych: brązu, srebra, niekiedy złota), odmienne formy ceramiki, a także brak rozwiniętej produkcji garncarskiej z zastosowaniem koła. Obok wspomnianych powiązań ze Skandynawią kultura wielbarska ma wiele cech wspólnych lub zbliżonych do kręgu nadłabskiego.

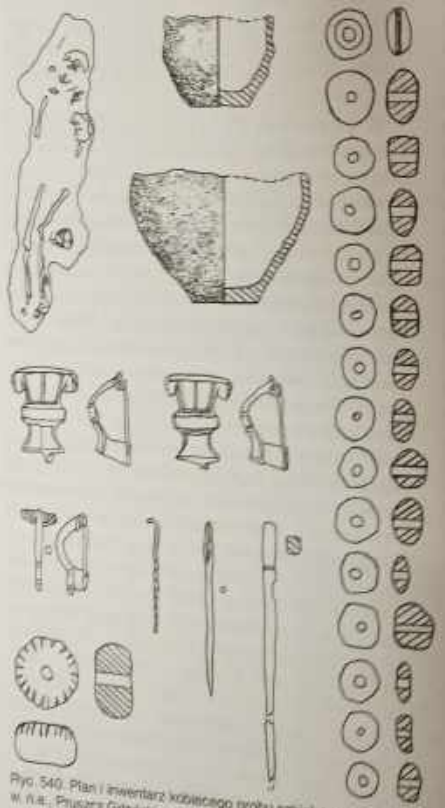
W początkach III w. n.e., na terenie Kotliny Hrubieszowskiej, ukształtowała się lokalna jednostka związana z kulturą wielbarską — grupa masłomęcka. Znana jest ona przede wszystkim z birytualnych cmentarzysk, na których stwierdzono stosowanie praktyk o charakterze magicznym. Wskazują na nie pochówki szkieletowe zawierające jedynie fragmenty szkieletu, z przemieszczonymi częściami ciała itp. Obok wielu cech wspólnych z kulturą wielbarską grupa ta ma wiele podobieństw z kulturą czerniachowską. Kultura wielbarska zanikła wraz ze schyłkiem kultury przeworskiej.

W okresie rzymskim w dorzeczu Odry powstały kultury i grupy kulturowe wykazujące wyraźne powiązania z kulturami przeworską i wielbarską, a jednocześnie mające wiele cech charakterystycznych dla kręgu nadłabskiego. Nad dolną Odrą, na Pomorzu Zachodnim i w zachodniej części Pojezierza Meklemburskiego, istniała w okresie wczesnorzymskim grupa gustowska o cechach typowych zarówno dla kultury wielbarskiej, jak i kręgu nadłabskiego. Nad środkową i częściowo dolną Odrą w okresie wczesnorzymskim obserwuje się rozwój grupy lubuskiej, o cechach przeworskich i nadłabskich. Również w dorzeczu Odry od początków II w. po początki V w. n.e. istniała kultura luboszycka, której zasięg objął w późniejszych etapach roz-

woju rozległe tereny – Łużyce, północną część Dolnego Śląska, Ziemię Lubuską, pd. Brandenburgię i wsch. Saksonię. Na obszarze zajmowanym przez tę kulturę widoczne jest nakładanie się zarówno wpływów kultury przeworskiej, wielbarskiej, jak i kręgu nadłabskiego. Z kręgiem nadłabskim związana jest też istniejąca na Pomorzu, w dorzeczu Parsęty i Regi, grupa dębczyńska. Jej początki datuje się na III w. n.e., schyłek zaś na V w. n.e.

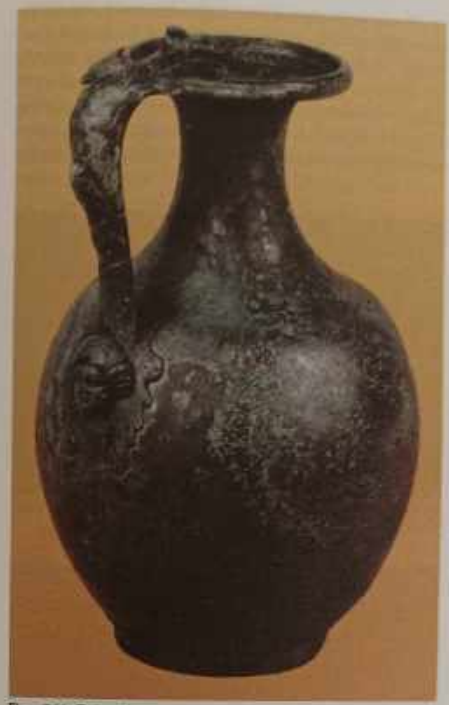
Wiele powiązań z obszarami środkowoeuropejskiego Barbaricum wykazują znaleziska z terenu Półwyspu Jutlandzkiego, wysp duńskich, Olandii, Gotlandii i z pd. i zach. Skandynawii. Na tych bardzo rozległych obszarach nie wyróżniono dotychczas kultur czy też innych jednostek taksonomii kulturowej. Nie świadczy to jednak o braku zróżnicowania kulturowego tych terenów, które jest widoczne np. w występowaniu odmiennych cech obrządku pogrzebowego. W okresie wczesnorzymskim, na stosunkowo niewielkim obszarze Półwyspu Jutlandzkiego, istnieje kilka rejonów różniących się formami grobów, a po części także i rytuałem pogrzebowym. Dla północnej części Jutlandii charakterystyczne są groby umieszczane w konstrukcjach z masywnych głazów. W środkowowschodniej części półwyspu koncentrują się groby kryjące w dużych jamach nie spalone szczątki zmarłych, ułożonych w pozycji skurczonej na boku, którym towarzyszą dary grobowe w postaci licznych naczyń, o zróżnicowanych kształtach i wielkościach, tworzących zestaw obejmujący prawie wszystkie formy ceramiczne użytkowane przez miejscową ludność. Takich przykładów zróżnicowania grobów i wierzeń związanych z wyposażaniem zmarłych można przytoczyć znacznie więcej (np. niemal całkowity brak broni w grobach z Zelandii, przy częstym jej występowaniu w pochówkach na sąsiedniej Fionii, czy też zróżnicowanie zasięgów występowania kurhanów). Szczególnie dużo śladów osadnictwa pochodzi z wysp duńskich, a także z Olandii i Gotlandii. Wiąże się to w dużym stopniu z rolą, jaką odgrywała ludność tych wysp w wymianie handlowej. Przykładem może tu być Zelandia, która w III w. n.e. stała się głównym centrum takiej wymiany dla całego północnoeuropejskiego Barbaricum.

W badaniach nad kulturami północnej części Europy szczególną rolę odgrywają kultowe stanowiska bagienne. Najbardziej interesujące i najbogatsze z nich zawierają dary składane przez wojowników, którzy ofiarowywali swoim bóstwom uzbrojenie i część zdobyczy zabranej pokonanym wrogom. Kultowe stanowiska bagienne są znane m.in. z Jutlandii, wysp duńskich, Olandii i pd. Szwecji (Nydam, Thorsberg, Ejsbøl, Illerup, Vimose, Skedemosse). Znaleziska te pozwalają nie tylko na podejmowanie studiów nad wierzeniami tych grup ludności; na ich podstawie można też m.in. odtworzyć pewne wydarzenia, które przy wykorzystaniu analizy innych źródeł nie byłyby dla nas uchwytne. I tak na przykład znaleziska ze

Ryc. 540. Plan i inwentarz kobiecego grobu szkieletowego kultury wielbarskiej z 2 poł. II w. n.e., Pruszcz Gdański, grób 510 (wg M. Pietrzaka)

FOT: KULTURA WIELBARSKA

Ryc. 541. Dzban brązowy z cmentarzyska kultury wielbarskiej, Kowalewko [fot. A. Ring — „Archeologia Żywa"]

Ryc. 543. Ozdoby kultury wielbarskiej, Kowalewko [fot. Tomasz Skorupka — „Archeologia Żywa"]

Ryc. 542. Srebrne bransolety kultury wielbarskiej, Kowalewko [fot. Tomasz Skorupka — „Archeologia Żywa"]

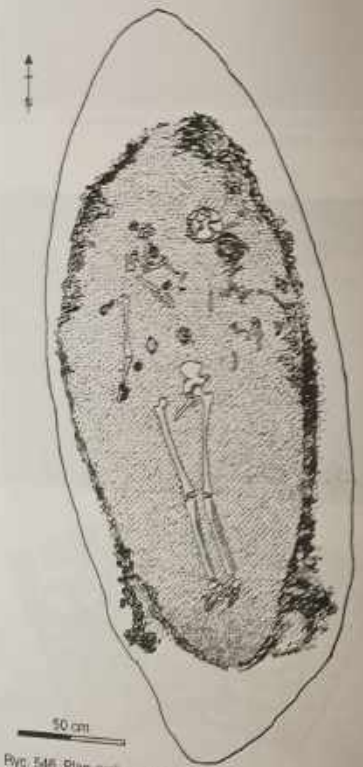

Ryc. 544. Naczynie brzeg zygzaka z cmentarzyska kultury wielbarskiej, Weklice [fot. M. Dąbski — „Archeologia Żywa"]

stanowiska bagiennego w Illerup, leżącego we wschodniej części Jutlandii, dowodzą, że „zdeponowane" tam łupy wojenne zostały zdobyte na wojownikach pochodzących z terenu pd. Norwegii lub zach. Szwecji.

Ryc. 545. Szklane kamyki do gry z cmentarzyska kultury wielbarskiej, Weklice [© by „Archeologia Żywa"]

Ryc. 546. Plan grobu z 1 poł. II w. n.e. z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Weklicach (wg „Archeologia Żywa")

W okresie rzymskim część terenów Barbaricum zajmowały kultury zaliczane do kręgu dackiego. W początkach I w. n.e. ich wpływy sięgały po dorzecze górnego Dniestru, gdzie odkryto grupę znalezisk, określaną jako horyzont Zwieniigorod-Hryniów. W horyzoncie tym, obok komponentów dackich, zaobserwować można wpły-

Ryc. 547. Srebrne bransolety wężykowate kultury wielbarskiej Weklice [fot. M. Dąbski — „Archeologia Żywa"]

Ryc. 548. Pochówek szkieletowy grupy masłomęckiej, Masłomęcz [fot. Andrzej Kokowski]

wy kultury przeworskiej, a po części także kultury Sarmatów. Wpływy sarmackie, sięgające aż po południowo-wschodnią część obszarów kultury przeworskiej, nasiliły się w dorzeczu Dniestru w drugiej połowie I w. n.e. W zachodniej strefie stepów nadczarnomorskich powstał wtedy silny związek plemion sarmackich pod przywództwem najpierw Farsoesa, a następnie Inismoesa. Centrum związku znajdowało się zapewne nad dolnym Dniestrem i Bohem. W tym samym okresie doszło do wykształcenia się nad górnym Dniestrem kultury lipickiej, znanej przede wszystkim ze znalezisk grobowych — cmentarzysk z grobami popielnicowymi, zawierającymi charakterystyczną szarą ceramikę wykonywaną na kole garncarskim. Twórcami tej kultury byli, jak się na ogół sądzi, daccy Kostobokowie.

Od drugiej połowy II w. n.e., na obszarach leżących między Karpatami a dorzeczem górnego Dniestru (w przybliżeniu — od rzeki Stryj na północy po górny Seret na południu), rozwijała się inna kultura należąca do kręgu dackiego — kurhanów karpackich. Niewielkie skupienie stanowisk, o charakterze bardzo zbliżonym do kultury kurhanów karpackich, znajduje się też wewnątrz łuku Karpat, w dorzeczu górnej Cisy. Dla kultury tej charakterystyczne są m.in. kurhany przykrywające spalone szczątki, pozostałe niekiedy na miejscu kremacji, ubogie wyposażanie zmarłych i niewielka liczba produktów importo-

Ryc. 549. Ozdoby grupy masłomęckiej, Masłomęcz [fot. Andrzej Kokowski]

Ryc. 550. Znalezisko bagienne w Illerup, Jutlandia, z 1 poł. III w. n.e. [fot. Jørgen Ilkjær]

Ryc. 551. Zabytki ze znaleziska bagiennego w Illerup, Jutlandia, z 1 poł. III w. n.e. [fot. Jørgen Ilkjær]

wanych, co świadczy o ograniczonych kontaktach zewnętrznych ludności tej kultury. Obejmowały one jednak w jakimś zakresie strefę nadczarnomorską, na co wskazują znaleziska amfor pochodzących z tych terenów. Od południa kultura kurhanów karpackich sąsiadowała z kulturą Karpow, zajmującą w przybliżeniu dorzecze środkowego Seretu. Powstanie kultury Karpów, datowane na początki II w. n.e., wiąże się z przesunięciami siedzib części Daków, co nastąpiło po podboju ich państwa przez Trajana. Natomiast za przyczynę upadku tej kultury, który nastąpił najpóźniej na początku IV w. n.e., uznaje się nacisk Gotów w końcu III w. n.e., a przede wszystkim walki z Rzymem. W ich wyniku znaczna część Karpow została osiedlona w Panonii (w czasach Probusa, a następnie przez Galeriusza) bądź też uległa przewadze wojsk rzymskich w wojnach prowadzonych przez Licyniusza i Konstantyna Wielkiego. Kultura Karpów znana jest z płaskich cmentarzysk popielnicowych i wielu przebadanych osad, zawierających bardzo licznie reprezentowaną ceramikę wykonywaną na kole garncarskim. W okresie późnorzymskim wpływy, a być może nawet ekspansja kultury Karpów, sięgały daleko ku północnemu zachodowi, aż po górne dorzecze Sanu.

Z plemionami dackimi wiązać należy ponadto kulturę Militaru-Chilia, zajmującą Multenię w okresie wczesnorzymskim i w początkach młodszego okresu rzymskiego; na kulturę tę wielki wpływ wywarła kultura rzymska.

Na terenie Wielkiej Niziny Węgierskiej powstała w ciągu I w. n.e. kultura sarmackich Jazygów, znacznie różniąca się od kultur innych obszarów środkowoeuropejskiego Barbaricum. Jest ona znana przede wszystkim ze znalezisk grobowych. Dla Jazygów charakterystyczne są pochówki szkieletowe, ułożone w większości w linii północ-południe. Obok grobów ze zmarłymi pochowanymi w pozycji wyprostowanej odkryto także pochówki z innym ułożeniem zwłok, np. w pozycji skurczonej — siedzącej lub prawie stojącej. Zróżnicowane są także konstrukcje grobów. W niektórych z nich zmarli spoczywali w drewnianym sarkofagu; w północnej i w południowej części obszaru osadnictwa Jazygów wiele pochówków przykrytych jest nasypami kurhanów. Inwentarze grobów wskazują, że ludność ta używała dużej liczby ozdób, m.in. kolii z paciorków, zawieszek, lusterek, jak również innych niż na pozostałych obszarach Barbaricum sprzączek i typów ceramiki. Inaczej także kształtował się model ich uzbrojenia. W IV w. n.e., północne i wschodnie granice osadnictwa Jazygów zostały umocnione wybudowanym, zapewne przy pomocy Rzymian, systemem wałów ziemnych, tzw. *limes Sarmatiae*.

Podobnie kształtowała się kultura pokrewnych plemion sarmackich zajmujących południową część wschodniej Europy. W drugiej połowie III w. n.e. zaszły jednak na zajmowanych przez nich stepach nad M. Czarnym zasadnicze zmiany kulturowe. Powstała wówczas kultura czerniachowska, obejmująca swym zasięgiem rozległe obszary Ukrainy, Mołdawii i części Rumunii. Jej wschodnia granica biegła wzdłuż dolnego Dniepru, następnie — dalej ku północy — dochodziła do rejonu Charkowa. Granica północna sięgała ujścia Desny. Na zachodzie kultura czerniachowska docierała aż po Nizinę Wołoską i Alutę, obejmując również wschodnią część Siedmiogrodu.

Obszary położone na wschód od zasięgu kultury czerniachowskiej, między dolnym Dnieprem a środkowym i dolnym Uralem, znajdowały się do czasów ekspansji Hunów we władaniu plemion sarmackich. We wschodniej części tego obszaru rozwijała się od II w. p.n.e. po I-II w. n.e. kultura susłowska, powstała w wyniku przekształceń lokalnego podłoża — kultury prochorowskiej. Kultura susłowska, wiązana z Aorsami, znana jest przede wszystkim z cmentarzysk kurhanowych, z grobami szkieletowymi, zorientowanymi na południe, ze zwłokami ułożonymi często w niszach. Pochówki męskie są bogato wyposażone w broń, a kobiece w zestawy ozdób. Te zabytki, jak również części rzędu końskiego, lustra, kościane łyżki, niektóre znaleziska ceramiki, wskazują na istnienie silnych powiązań ludności kultury susłowskiej z terenami środkowoazjatyckimi. Podobnie interpretuje się również występowanie na cmentarzyskach kultury susłowskiej śladów zwyczaju deformowania czaszek. Nasilenie wpływów wschodnich w kulturze susłowskiej wiązać należy z ekspansją hуńską, która w początkach I w. n.e. objęła wschodnie rejony stepów południowouralskich. Oprócz powiązań z terenami centralnoazjatyckimi ludność omawianej kultury utrzymywała ożywione kontakty handlowe z Królestwem Bosporańskim, czego świadectwem jest m.in. import ozdób (zapinek, paciorków, amuletów), ceramiki (*terra sigillata*) i bosporańskich naczyń wykony-

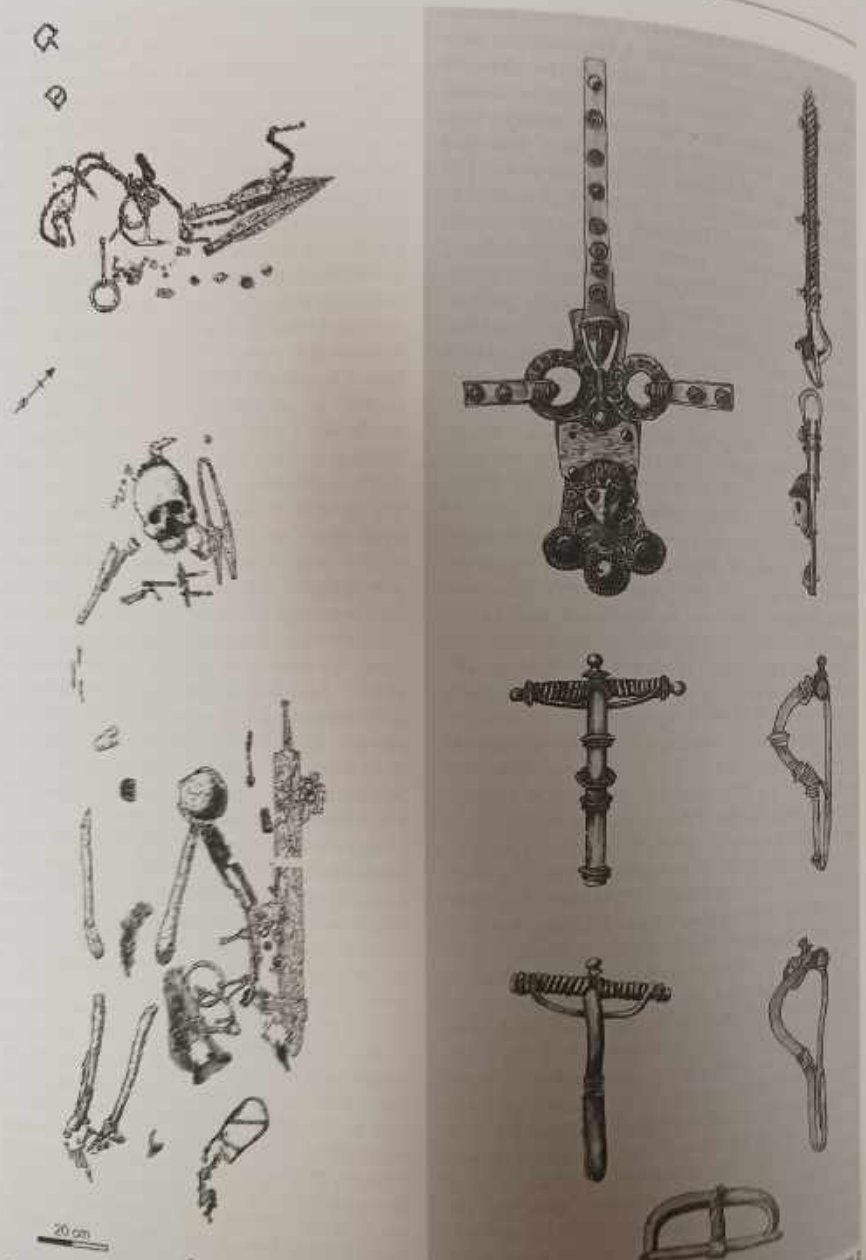
wanych na kole garncarskim. Ożywione kontakty polityczne i gospodarcze z tym samym państwem utrzymywała też inna grupa plemion sarmackich — Siracy, którzy zamieszkiwali, wraz z miejscowymi plemionami meotyjskimi i ludnością „postscytyjską", tereny Kubania i przedpola pn. Kaukazu. Ich kultura znana jest zarówno z badań dużych osad o charakterze obronnym, potwierdzających rozwój gospodarki rolniczo-hodowlanej i produkcji rzemieślniczej, jak i płaskich cmentarzysk oraz, rzadziej spotykanych, bogatych, „książęcych" grobów podkurhanowych. Znaleziska wiązane z Sirakami wskazują nie tylko na istnienie dalekosiężnych powiązań między nimi a światem hellenistycznym, ale też na to, że Siracy utrzymywali kontakty z ludami centralnoazjatyckimi i z Iranem.

Od drugiej połowy III w. n.e. na stepach nadczarnomorskich najistotniejszą rolę odgrywała jednak kultura czerniachowska. Na jej genezę złożyło się kilka elementów. Były nimi: miejscowe podłoże sarmackie, pewne elementy dackie i związane z kulturami strefy leśno-stepowej, a także impulsy kulturowe z nadczarnomorskich ośrodków cywilizacji antycznej oraz z prowincji rzymskich leżących nad dolnym Dunajem. Czynnikiem ujednolicającym to zróżnicowane podłoże były silne wpływy kultury wielbarskiej, związane z ekspansją plemion gockich. Ukształtowanie się kultury czerniachowskiej, rozwijającej się dynamicznie do czasów ekspansji hуńskiej w końcu IV w. n.e., stworzyło zupełnie nową sytuację we wschodniej części Europy, wykazującej dotychczas daleko idącą odrębność w stosunku do obszarów środkowo- i północnoeuropejskiego Barbaricum. Kultura czerniachowska reprezentowała bowiem model odpowiadający pod wieloma względami kulturom środkowej, a także i pn. Europy. Wiele cech obrządku pogrzebowego (m.in. birytualizm, bogate wyposażanie pochówków kobiecych, prawie zupełny brak broni w grobach, podobieństwo orientacji grobów szkieletowych, zbliżona stylistyka niektórych typów ręcznie lepionej ceramiki) zbliża omawianą tu kulturę do kultury wielbarskiej. Inne znaleziska (np. pewne typy fibul, żelazne grzebienie, zdobione szlifowanymi owalami pucharki szklane) wskazują wyraźnie na związki kultury czerniachowskiej z północnoeuropejskim Barbaricum. Mniej natomiast widać w niej nawiązań do kultury przeworskiej. U schyłku okresu rzymskiego i we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów wpływy kultury czerniachowskiej objęły obszar Kotliny Karpackiej, tereny leżące nad środkowym Dunajem i ziemie leżące dalej na północ, po środkowe dorzecze Łaby.

We wczesnym okresie rzymskim, na terenach zajętych poprzednio przez kulturę kurhanów zachodniobałtyjskich, doszło do wykształcenia się grup kulturowych tworzących zachodniobałtyjski krąg kulturowy, obejmujący tereny od Pasłęki po dorzecze dolnego Niemna. Istniejące w obrębie tego kręgu grupy (lub też kultury) — bogaczewska, sudowska, sambijska (nazywana obecnie Dolkeim-Kowrowo), zachodnio- i środkowolitewska, dolnoniemeńska, żmudzko-zemgalska — wykazują wiele wspólnych cech, odróżniających je od innych jednostek kulturowych środkowo- i północnoeuropejskiego Barbaricum. Należą do nich charakterystyczne zestawy ozdób i części stroju (np. zdobionych emalią), rozwój produkcji przedmiotów brązowych i srebrnych oraz niektóre zwyczaje pogrzebowe. Na rozwój tego kręgu wpłynęły różnokierunkowe powiązania, zarówno z kulturami środkowoeuropejskiego Barbaricum, ze Skandynawią, jak i z kulturami wschodniobałtyjskimi z obszarów Litwy i Łotwy (zwłaszcza w okresie późnorzymskim). Ludność kręgu zachodniobałtyjskiego utrzymywała także ożywione kontakty z państwem rzymskim. Opierały się one przede wszystkim na handlu bursztynem, którego najbogatsze złoża znajdowały się na terenie grupy sambijskiej i zachodniolitewskiej.

Ożywione kontakty międzyregionalne kręgu zachodniobałtyjskiego, zarówno z zach. i pn. Europą, jak i strefą naddunajską, udokumentowane są np. znaleziskami należącymi do grupy olsztyńskiej, rozwijającej się od schyłku V w. n.e. na terenie częściowo zajętym uprzednio przez grupę bogaczewską.

W pierwszych wiekach naszej ery — aż do V w. — na obszarach leżących na północ od kręgu zachodniobałtyjskiego, w okresie przedrzymskim zajętych przez bałtycką kulturę grobów ze skrzyniami kamiennymi, istniała strefa osadnictwa z cmentarzyskami charakteryzującymi się grobami grodzonymi (tarand). Na południe strefa ta sięgała po Windawę w Kurlandii, na północy obejmowała północno-zachodnią część Łotwy, Estonię oraz tereny nadmorskie Finlandii, wzdłuż Zatoki Fińskiej i częściowo Zatoki Botnickiej. Nekropolia tego typu wyłożona była brukiem kamiennym, na którym z ka-

Ryc. 552. Bogaty pochówek mężczyzny z koniem z kultury zachodniobałtyckiej z III w. n.e. z miej. Szwajcana 1. Suwałk. Konie z (wg J. Antoniewicza, M. Kaczyńskiego, J. Okulicza)

mieni układano przylegające do siebie prostokąty, w ich obręb zsypując spalone szczątki zmarłych. Tego rodzaju grobowce używane były przez kolejne pokolenia jednej rodziny. Podstawą gospodarki tej ludności było rybołówstwo, zbieractwo i łowiectwo, uzupełniane przez prowadzoną na niewielką skalę uprawę roślin i hodowlę. W okresie rzymskim nastąpił rozwój lokalnej produkcji żelaza, a tym samym i wytwórczości rzemieślniczej, a także ożywienie wymiany handlowej z kręgiem zachodniobałtyjskim i ze Skandynawią.

We wczesnym okresie rzymskim zanikła kultura zarubiniecka, rozwijająca się od początków młodszego okresu przedrzymskiego na terenie dorzecza środkowego i części górnego Dniepru. Najmłodsze stadium rozwojowe tej kultury nosi nazwę horyzontu Rachny-Poczep. Za jedną z przyczyn upadku kultury zarubinieckiej uznaje się ekspansję plemion sarmackich, które zajęły część terenów grupy środkowodnieprzańskiej kultury zarubinieckiej. Część ludności tej kultury zasiedliła zapewne tereny leżące nad górną Oką i w dorzeczu górnego Dniepru, współtworząc z innymi grupami kulturę moszczyńską. Z kulturą zarubiniecką wiąże się młodszy od niej tzw. horyzont postzarubiniecki, udokumentowany stosunkowo niewielką liczbą znalezisk. Stanowił on zapewne podłoże kształtującej się od III w. n.e. kultury kijowskiej, która zajmowała rozległe tereny na prawobrzeżnym dorzeczu górnego Dniepru oraz dorzecza Desny i jej dopływu—Sejmu. Kultura ta znana jest przede wszystkim ze stanowisk osadowych. Materiały grobowe są stosunkowo nieliczne i reprezentują je ubogo wyposażone groby jamowe. Kulturę kijowską uznaje się za pra- lub wczesnosłowiańską, przytaczając na dowód zbieżność form naczyń lepionych ręcznie przez ludność tej kultury z ceramiką charakterystyczną dla najwcześniejszej fazy wczesnośredniowiecznej kultury słowiańskiej oraz ogólne podobieństwo modeli kulturowych obu tych jednostek.

W pozostałej części wsch. Europy, w początkach okresu rzymskiego, nie obserwuje się istotnych przemian kulturowych w stosunku do modelu istniejącego w poprzednich stuleciach. Na tereny te w niewielkim tylko stopniu docierały nowe prądy, które na innych obszarach „barbarzyńskiej" Europy doprowadziły do zmian pozwalających na powstanie kultur okresu rzymskiego. Podobnie jak w poprzednim okresie można wskazać wiele cech wspólnych dla kultur całej strefy leśnej i leśno-stepowej pn.-wsch. Europy. Zaliczyć do nich należy podobny typ osadnictwa (niewielkie osiedla obronne, wznoszone na cyplach, wzniesieniach, wyspach), brak znanych cmentarzysk, podobny stopień rozwoju gospodarczego. Różnice między poszczególnymi kulturami uwidaczniają się w odmienności pewnych stylów wytwórczości rzemieślniczej, np. w sposobach zdobienia powierzchni ceramiki. Przemiany, jakie zaszły w strefie leśnej wsch. Europy w ciągu omawianego okresu, dotyczą przede wszystkim rozwoju produkcji rzemieślniczej, m.in. produkcji i obróbki żelaza, metali kolorowych, a także rozwoju produkcji rolniczej. Mimo tych przemian strefa północno-wschodniej części Barbaricum stanowiła prowincję kulturową, wyraźnie różniącą się od obszarów środkowo- i północnoeuropejskich.

Na północ od terenów zajętych przez należący do kultury zarubinieckiej horyzont Rachny-Poczep, w dorzeczu górnego i środkowego Niemna i Berezyny, istniała nadal kultura ceramiki kreskowanej (sztrychowanej). Jej zanik nastąpił zapewne około połowy I tysiąclecia. Tak jak w poprzednim okresie, znana jest ona ze stanowisk osadowych, głównie niewielkich osad obronnych. Nad górną Desną, w początkach okresu rzymskiego, na podłożu poprzednio istniejącej na tym terenie kultury juchnowskiej powstała kultura poczepska, której inwentarze wskazują na powiązania południowo-zachodnie. Zapewne pewien wpływ na uformowanie się kultury poczepskiej miały oddziaływania kultury zarubinieckiej. W dorzeczu górnego Dniepru i górnej Dźwiny istniała kultura dnieprzańsko-dźwińska, nazywana również kulturą grodzisk smoleńskich. Jej schyłek nastąpił w III-IV w. n.e. Nad górnym Dnieprem i w dorzeczu górnej Oki w III-IV w. n.e. istniała kultura moszczyńska, powstała na skutek oddziaływań kultury poczepskiej i elementów późnozarubinieckich. Na rozległych terenach dorzecza górnej Wołgi i Oki istniała nadal kultura diakowska, z charakterystyczną ceramiką zdobioną odciskami tkanin. Najmłodsze stadia tej kultury datowane są na VI-VIII w. n.e. Od południowego wschodu kultura diakowska sąsiadowała z kulturą gorodecką, zajmującą tereny między środkową Wołgą a środkową Oką.

Inny nieco charakter miały kultury istniejące na północ od kultury gorodeckiej, na obszarach

leżących między środkowym i północnym Uralem a górnym dorzeczem Wołgi — pianoborska i gladianowska (gladzienowska). Pierwsza z nich zajmowała tereny nad dolną i środkową Kamą i w dorzeczu Wiatki. Kultura pianoborska znana jest z dużych cmentarzysk, z bogato wyposażonymi grobami szkieletowymi. W jej gospodarce zwraca uwagę rozwój produkcji metali (żelaza i brązu), opartej na miejscowych rudach. Podobnie wyglądała gospodarka kultury gladianowskiej. Wyroby pianoborskie docierały na obszar kultury gorodeckiej i diakowskiej, a nawet dalej na zachód, po wybrzeża Bałtyku. Podstawą dalekosiężnych kontaktów handlowych ze strefą południową, kręgiem sarmackim i obszarami nad M. Czarnym, a także z centralną Azją był handel futrami. Kultura gladianowska zajmowała ziemie leżące nad górną Kamą oraz w dorzeczu górnej Wyczegdy i górnej Peczory. Charakterystyczne dla tej kultury jest występowanie ciałopalnych cmentarzysk o charakterze warstwowym.

Odmienny charakter ma rozrzedzone osadnictwo strefy tajgi, rozciągającej się od zlewisk jezior Ładoga i Onega po wybrzeża M. Białego. Składały się nań obozowiska ludności trudniącej się zbieractwem i łowiectwem i jedynie w niewielkim tylko zakresie posługującej się przedmiotami metalowymi — brązowymi ozdobami i żelaznymi narzędziami pozyskiwanymi w drodze wymiany w zamian za futra. Te ślady osadnictwa zaliczane są do kultury późnokargopolskiej.

Północno-zachodnia Afryka

Nauka dysponuje stosunkowo niewielką liczbą danych pozwalających na prześledzenie przemian kulturowych, jakie zaszły na obszarze pn.-zach. Afryki od schyłku neolitu po okres formowania się na tych terenach pierwszych związków plemiennych o charakterze państwowym. Tworzyła je ludność określana mianem Berberów, posługująca się językiem chamicko-semickim. Termin Berberowie powstał jednak dopiero w VII w. n.e. i został wprowadzony przez Arabów, którzy w ten sposób określali autochtoniczną ludność Afryki Pn. od rejonu Cyrenajki po wybrzeża atlantyckie. Pod nazwą tą należy rozumieć wiele plemion lub raczej grup plemiennych, zamieszkujących tereny Maghrebu — Maurów, Numidów i Libijczyków (Libiów). W źródłach greckich plemiona te występowały pod wspólną nazwą Libijczyków (Herodot, „Dzieje" IV, 167-199); później Grecy używali tej nazwy tylko w odniesieniu do plemion zamieszkujących dzisiejszą Tunezję i północno-zachodnią Libię. Od zachodu sąsiadowali oni z Nubijczykami, zajmującymi tereny środkowego Maghrebu, natomiast siedziby Maurów znajdowały się na obszarze Maroka. Rdzenna ludność pn.-zach. Afryki, poza podziałami na wspomniane trzy główne grupy i wiele wchodzących w ich skład plemion, dzieliła się według Herodota („Dzieje" IV, 180-181) na pasterzy-koczowników, zamieszkujących południową część tego regionu oraz na rolników, którzy mieli swe siedziby w części północnej, gdzie istniały dogodne warunki do uprawy ziemi i towarzyszącej jej hodowli. Proces ostatecznego podziału na te dwie grupy nastąpił zapewne w końcu IV tysiąclecia p.n.e., gdy zmiany klimatyczne doprowadziły do osuszenia tych części Afryki i powstania w miejsce wcześniej istniejących terenów rolniczych skalisto-piaszczystej pustyni. Odmienne modele gospodarki plemion rolniczych i pasterskich nie stworzyły jednak bariery dzielącej zupełnie obie grupy. Ludy te utrzymywały kontakty gospodarcze, często też wchodziły w konflikty zbrojne.

Na podstawie źródeł archeologicznych trudno ustalić, w jakim okresie nastąpiło stopniowe upowszechnianie używania metali. W części zachodniej omawianych terenów, w materiałach datowanych na schyłkową fazę neolitu i związanych z kulturą pucharów dzwonowatych, odkryto nieliczne stanowiska zawierające przedmioty wykonane z miedzi. Stanowią one dowód na istniejące w owym czasie powiązania między obszarami Maroka a Półwyspem Iberyjskim. Używanie przedmiotów metalowych potwierdzają występujące licznie w Afryce Pn.-Zach. rysunki naskalne. Trudno jest jednak określić ich chronologię, a tym samym, na ich podstawie wnioskować o przebiegu procesu upowszechniania się metalu jako surowca służącego do produkcji narzędzi, broni i innych przedmiotów. Początki używania metalu nie były jednak związane z tunem nowego, zupełnie odmiennego etapu rozwoju kulturowego plemion pn.-zach. Afryki. Model gospodarczo-społeczny, ukształtowany w młodszej epoce kamienia istniał aż do czasów historycznych, ulegając stosunkowo niewielkim

przekształceniom. W odróżnieniu od rozwoju kulturowego terenów europejskich, na obszarze pn.-zach. Afryki schyłek epoki kamienia nie wiązał się z przejściem do epoki brązu, gdyż ten odcinek rozwoju kulturowego nie wyodrębnia się na omawianych obszarach jako oddzielna, czytelna wyraźnie epoka. Przedmioty z brązu reprezentowane są przez nieliczne znaleziska, będące zapewne po części wytworami importowanymi. W podobny sposób postępował proces upowszechniania żelaza, które z terenów pn.-zach. Afryki dociera na obszary subsaharyjskie. Wspomniane trudności z rekonstrukcją procesów przemian kulturowych i osadniczych od schyłku epoki kamienia po czasy, gdy historię tych obszarów naświetlają liczne źródła pisane, utrudnia nie tyle niewielka ilość źródeł archeologicznych, co znacznie ograniczone możliwości ich datowania. Uwaga ta dotyczy zarówno wspomnianych już licznych na tych obszarach rytów skalnych, z których część tylko pochodzi z omawianych tu okresów, jak i znalezisk grobowych, stanowiących główne źródło badań nad rekonstrukcją dziejów rdzennej ludności terenów pn.-zach. Afryki. Pod terminem „rdzenna ludność" obszarów północno-zachodnioafrykańskich epoki metalu kryją się jednak co najmniej dwa horyzonty. Pierwszy z nich był związany jeszcze z tradycjami kultury kapskiej; drugi, którego reprezentanci całkowicie zdominowali wcześniejszych mieszkańców omawianych terenów, reprezentuje (jak wskazują na to źródła archeologiczne) ludność przybyłą, przez Półwysep Apeniński i Sycylię, z obszarów położonych we wschodniej części basenu M. Śródziemnego. Ich osadnictwo objęło w pierwszej fazie północno-wschodnią część omawianych terenów — obszary Tunezji i wsch. Algierii.

Początek epoki protohistorycznej w pn.-zach. Afryce przypada na przełom II i I tysiąclecia p.n.e. Rozpoczął się wówczas proces kolonizacji fenickiej, który oprócz tych terenów objął również inne części zachodnich wybrzeży M. Śródziemnego. Jego początki datowane są na koniec XII w. — około roku 1100 p.n.e. powstała w Afryce Pn. kolonia Utyka; przypuszcza się jednak, że być może wcześniej pojawiła się na wybrzeżach atlantyckich kolonia Lixus (Larache). Najstarsze ślady pobytu Fenicjan na wybrzeżach pn.-zach. Afryki związane są zapewne ze wstępnym etapem kolonizacji, penetracją handlową, poszukiwaniem surowców i zakładaniem pierwszych faktorii handlowych. Zapewne w końcu IX w. — przyjmuje się, że w 814 r. p.n.e. — założona została Kartagina, której posiadłości objęły z czasem obszary nadmorskie od ujścia rzeki Chinalaph na zachodzie po Trypolitanię na wschodzie. Enklawy posiadłości kartagińskich znajdowały się ponadto przy ujściu rzeki Muluja (Muluchat) i w rejonie Tangeru. Bezpośrednie sąsiedztwo państwa kartagińskiego i kontakty z jego mieszkańcami wywarły wielki wpływ na dzieje plemion północnoafrykańskich. Dzięki nim nastąpiło m.in. przyspieszenie procesu formowania się, na bazie wcześniej istniejących związków plemiennych, pierwszych „państw" północnoafrykańskich. Ich kontakty z Kartaginą, a następnie z państwem rzymskim, znalazły odbicie w wielu źródłach pisanych, rzucających światło na dzieje plemion Maurów, Numidów i Libijczyków, a w niektórych przypadkach także szczegółowo relacjonujących poszczególne wydarzenia z ich historii.

Wiedzę o dziejach i kulturze tych ludów uzupełniają wyniki badań archeologicznych. Opierają się one w znacznej mierze na źródłach sepulkralnych. Na terenach pn.-zach. Afryki występują zróżnicowane typy konstrukcji grobowych. Część z nich reprezentuje starsze, miejscowe tradycje: są to tzw. tumulusy, budowane z ziemi, gruzu i drobnych kamieni. Nawiązują one do podobnych znalezisk z terenu Sahary i uznawane są za świadectwo powiązań z plemionami zamieszkującymi tereny leżące daleko na południe od pasma Atlasu Saharyjskiego. Dla omawianych obszarów typowe są także grobowce noszące nazwę hamzamt, w których ciało zmarłego spoczywało w wydrążonych w skale komorach. Inny charakterystyczny dla tych terenów rodzaj grobowców to nieco inny typu konstrukcje megalityczne. Nazwą tą określa się różnorodne formy kamiennych budowli, chroniących szczątki zmarłego i wyposażenie grobu. Przyjmuje się, że pierwsze tego typu konstrukcje powstały w pn.-zach. Afryce około połowy II tysiąclecia p.n.e., a ich genezę wywodzi się ze wschodnich obszarów basenu M. Śródziemnego. Afrykańskie konstrukcje megalityczne wykazują daleko idące zróżnicowanie, wynikające z wielu przyczyn, m.in. z różnic terytorialnych, odzwierciedlających odrębne zwyczaje pogrzebowe poszczególnych plemion. Zasadniczy wpływ na wielkość, sposób wznoszenia i wystrój takich konstrukcji megalitycznych miała pozycja społeczna zmarłego — niektóre z tych obiektów to

okazałe mauzolea, w których chowano przedstawicieli dynastii królewskich. Do tego typu grobowców, powstałych w II w. p.n.e., należą najbardziej znane mauzolea z terenu pn.-wsch. Algierii: w Sumie pod Cyrtą, mauzoleum Medrasen oraz grobowiec w Kbour-er-Roumia koło Tipasa, należący do władcy mauretańskiego, a zbudowany w pierwszej połowie I w. p.n.e. Zwyczaj wznoszenia podobnie okazałych grobowców dla władców berberyjskich potwierdzają również znaleziska pochodzące ze znacznie późniejszych okresów — z V-VII w. n.e. Ich przykładem są mauzolea z Djebel Lakhdar, różniące się od wspomnianych wyżej, starszych obiektów mniej bogatym wystrojem oraz kwadratową podstawą.

W wielu przypadkach badania archeologiczne nie pozwalają na dokładne określenie chronologii odkrytych pochówków. Wiąże się to przede wszystkim ze zwyczajami pogrzebowymi, zgodnie z którymi zmarłych wyposażano w niewielki zestaw darów, np. ceramikę. Zabytki ceramiki pochodzące ze stanowisk grobowych są znacznie zróżnicowane pod względem, form, ale technologia ich produkcji, sposoby zdobienia (malowanie), zestawy wątków ornamentacyjnych (figury geometryczne lub przedstawione schematycznie, zgeometryzowane postaci ludzkie), a także ogólne cechy stylu tylko w nieznacznym stopniu zmieniają się wraz z upływem czasu. Dla ceramiki tej, charakterystyczne są płasko ukształtowane dna, pozwalające na jej odróżnienie od wcześniejszych wyrobów miejscowych. Jej powstanie łączy się zwykle ze wspomnianą już falą ludności, która przybyła do pn.-zach. Afryki z wschodniej części basenu M. Śródziemnego.

Wśród różnorodnych typów pochówków szczególną uwagę zwracają groby, zawierające szkielety zmarłych umieszczonych w pozycji siedzącej. O takich właśnie zwyczajach pogrzebowych jednego z plemion północnoafrykańskich, Nasamonów, wspomina Herodot („Dzieje" IV, 190). Badania archeologiczne dowodzą, że ludność ta zamieszkiwała niewielkie osiedla domów z dwuspadowym dachem zbudowanych na planie prostokąta. Według Herodota („Dzieje" IV, 190), plemiona koczownicze wznosiły domostwa innego typu — o charakterze namiotów. Ten sam autor wspomina ponadto o zamieszkiwaniu jaskiń.

Brak jest danych pozwalających na dokładne określenie, kiedy rozpoczął się proces powstawania pierwszych „państw" rodzimych plemion pn.-zach. Afryki. Do najstarszych należy zapewne królestwo powstałe na terenie Maroka, zamieszkiwanego wówczas przez plemiona Maurów, którego początki datowane są na IV w. p.n.e. W zachodniej Algierii, między rzekami Mulachat i Chinalaph, znajdowało się królestwo Masesyliów z centrum w Siga. Od wschodu sąsiadowali oni z Massyliami, których stolica znajdowała się w Cyrcie. Na południe od nich, na pograniczu algiersko-tunezyjskim, mieszkali Getulowie. Część z tych plemion odegrała bardzo ważną rolę w zmaganiach Kartaginy z Rzymem w czasie drugiej wojny punickiej. Masesyliowie pod wodzą Masynissy występowali najpierw jako sojusznicy Kartaginy, by w roku 206 p.n.e., przejść na stronę Rzymian i przyłączyć się do działań ich armii dowodzonej przez Publiusza Korneliusza Scypiona. Wojska Masynissy w sposób istotny przyczyniły się do zwycięstwa nad Kartaginą w bitwie pod Zamą w 202 r. p.n.e. Osłabienie Kartaginy po drugiej wojnie punickiej pozwoliło Masynissie na znaczne poszerzenie granic swego królestwa, które około połowy II w. p.n.e. obejmowało rozległe obszary rozciągające się od Mauretanii po Cyrenajkę. Upadek państwa Masynissy nastąpił rychło po jego śmierci, w roku 148 p.n.e. Po zakończeniu trzeciej wojny punickiej (149-146 p.n.e.) i zburzeniu przez Rzymian Kartaginy jej posiadłości zostały włączone w obręb nowo utworzonej na tych terenach prowincji Republiki Rzymskiej. Próbę odbudowy potęgi państwa Masynissy podjął jego wnuk, Jugurta, który w latach 111-105 p.n.e. prowadził wojnę z Rzymem, zakończoną zwycięstwem wojsk dowodzonych przez Gajusza Mariusza. Końcowy etap procesu podporządkowywania Rzymowi plemion pn.-zach. Afryki przypadł na czasy Oktawiana Augusta, który podbił Mauretanię. Powstałe tam królestwo Juby II, podobnie jak i inne uzależnione państwa północnoafrykańskie, miało status państwa klienckiego. Rzymianie prowadzili także działania zbrojne skierowane przeciwko plemionom pasterskim, zamieszkującym obszary leżące w głębi lądu, w strefie północnosaharyjskiej, m.in. przeciwko Getulom i Garamantom. W czasach Tyberiusza wojska cesarstwa stłumiły powstanie Musulamiów, którym udało się stworzyć antyrzymską koalicję innych plemion, m.in. Garamantów i Maurów. Wraz z nasilaniem interwencji wojskowych postępował proces romanizacji terenów północnoafrykańskich, do czego przyczyniało się m.in. osadzanie na tym terenie weteranów wojskowych i ogólny rozwój osadnictwa rzymskiego, w tym także urbanizacji. Okres rozkwitu afrykańskich prowincji cesarstwa przypadł na wiek II i początki III w. n.e. W początku II w. rozbudowano linie umocnień chroniących tereny rzymskie przed napadami plemion koczowniczych. Prace nad tym odcinkiem limesu prowadzone były na dużą skalę w czasach Trajana i Hadriana, a następnie w okresie panowania Septymiusza Sewera. Rozbudowa tych umocnień i obecność znacznych sił wojskowych nie odstraszała jednak miejscowych plemion od podejmowania ataków na prowincje rzymskie lub wszczynania powstań przeciwko rzymskiemu panowaniu. Wybuchały one m.in. w czasach Hadriana, Antonina Piusa i Septymiusza Sewera. Długotrwała obecność Rzymian w pn. Afryce doprowadziła w końcu do silnego zromanizowania autochtonicznej ludności, której siedziby znajdowały się w granicach cesarstwa. Mimo zachowania pewnych lokalnych tradycji, np. w sferze wierzeń, północna Afryka uległa procesowi romanizacji w podobnym stopniu, jak inne obszary leżące nad M. Śródziemnym, np. Betyka. Proces romanizacji nie objął jednak wszystkich ludów północnoafrykańskich. W dobie kryzysu cesarstwa w III w. n.e. doszło do wybuchu szeregu groźnych dla Rzymu powstań i najazdów plemion koczowniczych, którym kres położyło dopiero zwycięstwo Maksymianusa w 298 r. n.e.

Do zasadniczych zmian politycznych doszło na omawianym terenie w 429 r. n.e., gdy w północnej Afryce powstało państwo Wandalów. Dziesięć lat później zdobyli oni Kartaginę, a następnie, po 455 r. n.e., pozostałą część dawnej rzymskiej pn.-zach. Afryki. Kres ich panowaniu położyły dopiero w roku 534 n.e. wojska cesarza Justyniana, dowodzone przez Belizariusza. Jednak ani panowanie Wandalów, ani też Bizancjum nie wpłynęło w sposób zasadniczy na zmianę modelu kulturowego mieszkańców tych terenów, które pozostały częścią kultury świata antycznego. Zmiany, i to o zasadniczym charakterze, nastąpiły dopiero z początkiem drugiej połowy VII w. n.e., na skutek podbojów Arabów, którzy w roku 698 n.e. zdobyli Kartaginę.

Rozdział XXIV

AZJA POŁUDNIOWA POZA GRANICAMI CYWILIZACJI DOLINY INDUSU I PRZED IMPERIUM MAURJÓW

Janusz K. Kozłowski

W okresie 8 000-6 000 lat B.C. oddziaływania neolitu preceramicznego z Bliskiego Wschodu docierały aż do południowej części Półwyspu Arabskiego. Świadczą o tym stanowiska odkryte w pustynnej północno-zachodniej części półwyspu (Rub-el-Khali, Ramlat as-Sabatain), jak również na jego południowym wybrzeżu (m.in. Khabarut, Khebek). Później jednak następuje na tych terenach powrót do gospodarki zbieracko-łowiecko-rybackiej (szczególnie na wybrzeżu Omanu), która trwa aż do czasów pojawienia się w pierwszej połowie III tysiąclecia B.C. wpływów wysokich cywilizacji Mezopotamii i doliny Indusu.

Kwestią sporną jest natomiast podłoże formowania się ośrodka gospodarki wytwórczej — przede wszystkim w rodzaju „pasterskiego neolitu" — na terenie zach. Indii i Pakistanu, głównie w Beludżystanie, co miało miejsce jeszcze w VII tysiącleciu B.C. Dla jednych archeologów ośrodek ten (np. stanowiska Mehrgarh i Kili Ghul Mohammed) powstaje w sposób niezależny od centrum bliskowschodniego, dla innych natomiast jego powstanie jest efektem oddziaływań bliskowschodnich. Występowanie w kulturach preceramicznych hodowli kozy, uprawy jęczmienia oraz budownictwa z cegły nie wypalonej przemawia raczej za oddziaływaniami bliskowschodnimi. Ceramika na tym terenie pojawi się dopiero w VI tysiącleciu B.C., natomiast miedź ok. 3 000 lat B.C.

Dalszy rozwój kultur preceramiczych w dolinie Indusu prowadził do ukształtowania się lokalnych kultur charakteryzujących się znajomością miedzi, określanych jako chalkolityczne lub eneolityczne. W dorzeczu środkowego Indusu były to jednostki: Kulli, Quetta i Zhob, natomiast nad dolnym Indusem kultura Amri — określana też jako preharapska, bezpośrednio poprzedzająca formowanie się cywilizacji harapskiej, znanej z Harapy i z Mohendżodaro. Dzięki pojawieniu się pisma, urbanizacji i centralnych ośrodków władzy, a także sztucznego nawodnienia harapska cywilizacja epoki brązu włączana jest do czasów historycznych.

Jednocześnie w otoczeniu cywilizacji harapskiej mamy do czynienia z kontynuacją kultur prehistorycznych, które są zaliczane do różnych etapów rozwojowych. Są wśród nich ludy zbieracko-łowieckie, określane jako mezolityczne, neolityczne grupy z ceramiką (niekiedy jednak nie uprawiające roli), wreszcie społeczności eneolityczne znające miedź oraz ceramikę i mające rozwiniętą gospodarkę rolniczo-hodowlaną.

W okresie III tysiąclecia B.C., na terenie pn.-zach. Indii (np. w Kaszmirze), występują grupy

lokalne znane z Burzahom koło Sringaru; charakteryzują się one budową okrągłych domów z cegły suszonej na słońcu oraz stosowaniem gładzonych narzędzi kamiennych i ceramiki zdobionej odciskami. Ludy te jednak nie uprawiały roślin, ale hodowały zwierzęta, m.in. psy, których pochówki wraz z ludźmi zarejestrowano na przełomie III i II tysiąclecia B.C. W części pn.-wsch. Indii, głównie na terenie Assamu, w tym samym czasie występują też kultury o stosunkowo słabo rozwiniętej gospodarce wytwórczej, używające jednak gładzonych narzędzi kamiennych i ceramiki. Obecność odcisków sznura na ceramice jest jednym z argumentów przemawiających za związkami kultur terenu Assamu z obszarem pd.-wsch. Azji.

Na przełomie II i I tysiąclecia B.C. kultury chalkolityczne (eneolityczne) rozpowszechniają się w środkowej i środkowopółnocnej części Indii. Powstają wówczas silne ośrodki wytwórczości metalurgicznej nad Gangesem, czego dowodem jest występowanie skarbów wyrobów miedzianych. Tworzą się też lokalne jednostki eneolityczne: kultura Banas w Radżastanie i Malwa w stanie Madhya Pradesh. Bogate w wyroby miedziane są stanowiska odkrywane w stanach Bihar i Orissa. Natomiast w centralnych i południowych częściach subkontynentu indyjskiego przetrwały grupy ludności zbieracko-łowieckiej. Grupy te, w literaturze nie bez racji określane jako mezolityczne, lokalnie mogły przetrwać do początku epoki żelaza, czyli do I tysiąclecia B.C. Dowodem na jednoczesne występowanie mezolitycznych i eneolitycznych jednostek są zarówno daty radiometryczne dla długich sekwencji w jaskiniach środkowych Indii, jak również obecność „importowanych" wyrobów miedzianych i malowanych naczyń eneolitycznych (np. kultury Malwa) w zespołach mezolitycznych. Ważną podstawą tej teorii jest przede wszystkim sekwencja nawarstwień kulturowych w nawisach Bhimbetka, w których najstarsze warstwy odpowiadają okresowi wczesnego holocenu z VIII tysiąclecia B.C. (zob. rozdz. XV), natomiast warstwy najmłodsze mieszczą się w granicach 3 000-2 000 lat B.C., zawierając fragmenty malowanej ceramiki eneolitycznej i wyroby miedziane. W całej sekwencji występują zbrojniki mikrolityczne (także geometryczne) oraz szczątki dzikiej fauny oraz ryb. Także w stanowiskach bardziej zachodnich, takich jak Langhnaj i Bagor, znaleziono miedziane noże i groty strzał używane przez grupy ludności o gospodarce zbieracko-łowieckiej. O stosowaniu tego typu gospodarki świadczą też, znane ze skalnych nawisów w regionie Vindhyan, sceny polowań na byki, nosorożce i ptaki; część scen reprezentuje najpewniej schyłkową fazę mezolitu, współczesną z eneolitem w zach. Indiach. Gospodarkę tę potwierdzają też szczątki fauny znane ze stanowisk doliny Gangesu, które wskazują na dużą różnorodność zwierząt łownych; były to głównie bawoły, jeleniowate, antylopy, gazele i dziki.

Na obszarze pd. Indii przejście do gospodarki wytwórczej miało miejsce w drugiej połowie II tysiąclecia B.C., co zostało potwierdzone licznymi znaleziskami. Dotyczy to terenów stanów Tamil Nadu i Karnataka, gdzie pojawia się ceramika oraz terakotowe figurki ludzkie i zwierzęce. Kamienne przemysły wiórowe i liczne mikrolity wskazują z kolei na kontynuację lokalnych tradycji technologicznych. Pojawia się też uprawa prosa, roślin strączkowych, palm daktylowych oraz hodowla kóz, owiec i bydła.

Kres intensywnemu zróżnicowaniu regionalnemu na subkontynencie indyjskim kładzie do-

Ryc. 353. Sztuka naskalna ludów zbieracko-łowieckich (mezolitycznych) na terenie Indii. U góry — wizerunek łucznika z Bhimbetka (wg Misry); u dołu — polowanie na byka, Dampuri w Bhopalu (wg J. Gupty)

piero rozpowszechnienie żelaza w drugiej połowie I tysiąclecia B.C., kończąc w ten sposób, poza pojedynczymi enklawami, proces upowszechnienia gospodarki rolniczo-hodowlanej. Większość obszarów wchodzi też w orbitę państw historycznych, takich jak Kośala i Magadha (V.-IV w. p.n.e.) oraz imperium Maurjów (IV-II w. p.n.e.).

Rozdział XXV

PÓŹNA PREHISTORIA AFRYKI

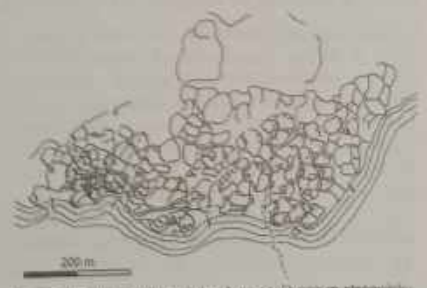
Janusz K. Kozłowski

Późna prehistoria Sahary i Sahelu

Na przełomie IV i III tysiąclecia p.n.e. w dolinie Nilu formuje się cywilizacja dynastycznego Egiptu, oddziałująca silnie na teren Nubii oraz na grupy ludności neolitycznej (często określane jako predynastyczne), żyjącej w oazach Sahary egipskiej. Poza zasięgiem tych wpływów pozostaje środkowa i zachodnia Sahara oraz tereny Sahelu, gdzie grupy neolitycznych hodowców bydła egzystują aż do I tysiąclecia B.C. O rozwoju tych grup świadczy z jednej strony występowanie późnej kultury teneryjskiej (n. od regionu Ténéré na terenie Nigru), obejmującej prawie całą środkową Saharę (pd. Algierię, Niger, Czad), z drugiej strony — kultury Tichitt na terenie zach. Sahary (głównie w Mauretanii). Jednostki te rozwinęły się na podłożu pierwotnego saharo-sudańskiego centrum udomowienia bydła i zaczątków upraw prosa oraz sorgo (zob. rozdz. XVI).

Na terenie Mauretanii odkryto ponad 400 osad kultury Tichitt, złożonych z kamiennych kręgów (ich liczba w poszczególnych osadach mogła dochodzić do 600), otoczonych murami kamiennymi. W kręgach tych zachowały się niekiedy stojące bloki lub płyty kamienne, które mogły podpierać konstrukcję zadaszenia. W osadach znaleziono liczne przykłady ceramiki i bogatych przemysłów kamiennych. Ceramika, przeważnie o formach półkulistych, była zdobiona odciskami typowymi dla tradycji saharo-sudańskiej (np. w postaci falistych linii — „weavy line", oraz kanelowania). Przemysł kamienny charakteryzowały zarówno mikrolity geometryczne, jak i gładzone narzędzia z hipku (siekiery i groziki strzał). Hodowano bydło, owce i kozy oraz uprawiano proso. Polowano też na gazele i hipopotamy oraz łowiono ryby. Z kulturą Tichitt wiąże się ryty naskalne, przedstawiające głównie byki.

Rozwój kultury Tichitt przypada na okres od ok. 2 000 lat B.C. (3 700 lat temu) do drugiej połowy I tysiąclecia B.C. Daty te odpowiadają zakresowi datowań radiowęglowych przeprowadzonych w osadzie w Akreijit (Mauretania). W końcowej fazie rozwoju obserwuje się mniej-

Ryc. 554. Plan budowli kamiennych na neolitycznym stanowisku kultury Tichitt w rejs. Akreijit w Mauretanii (wg S. Ambiarda)

Ryc. 555. Ryty naskalne ludów pasterskich z Pustyni Wschodniej w Egipcie: widoczne nakładanie się rytu przedstawiającego udomowionego byka na tle wcześniejszych petroglifów
[fot. Janusz K. Kozłowski]

szą mobilność grup ludności i wzrastającą rolę upraw nie tylko prosa, ale także sorgo i ryżu. W końcu I tysiąclecia B.C. pojawia się żelazo, początkowo z importu.

Rozwój grup późnoneolitycznych w kręgu kultury teneryjskiej (sięgającej aż po dorzecze Nigru) trwał również do I tysiąclecia B.C. Nadal występuje ceramika zdobiona odciskami oraz mikrolityczne przemysły kamienne z narzędziami gładzonymi i licznymi kamieniami żarnowymi. Sekwencje dokumentujące rozwój tych grup w okresie od III do I tysiąclecia B.C. występują w stanowiskach położonych na terenie Czadu (np. Gobe V), Nigru (Areschima) i Nigerii (Ukpa, Rop). Gospodarka w tym okresie ma charakter rolniczy i obejmuje zarówno hodowlę zwierząt (bydło, kozy oraz owce), jak i uprawę zbóż (uprawa prosa i sorgo). W wyniku kontaktów z Afryką Pn.-Wsch., na przełomie II i I tysiąclecia B.C., rozpoczyna się hodowla konia, a dopiero pod koniec I tysiąclecia B.C. — wielbłąda; fakty te znajdują swe odzwierciedlenie w saharyjskiej sztuce naskalnej.

Okres I tysiąclecia B.C. charakteryzował się wzrastającą mobilnością grup ludzkich, która była związana z hodowlą koni i wielbłądów oraz upowszechnieniem się wozów na obszarze Sahary i Sahelu. Obszary te były też penetrowane przez ludy wywodzące się z pn.-wsch. i wsch. Afryki. W efekcie pojawiają się przodkowie nomadów zach. Sahary, np. Tuaregów i Berberów, oraz nasila się wymiana z ludnością zamieszkującą tereny Egiptu, Etiopii, a nawet Półwyspu Arabskiego (Jemenu).

W przeciwieństwie do centralnej Sahary w dorzeczu Nigru, na przełomie er, dochodzi do większej stabilizacji osadnictwa związanej z uprawą prosa, sorgo i ryżu. Powstają ośrodki o charakterze protomiejskim, o powierzchni dochodzącej do 40 ha (np. Jenne-Jeno w Nigrze, którego początek przypada na koniec I tysiąclecia B.C., a maksymalny rozwój osady na IV w. n.e.). Rozpoczyna się specjalizacja rzemieślnicza i pojawia się handel. W wyniku integracji tych grup dochodzi do powstania zaczątków organizacji politycznych o scentralizowanych organach władzy. Wprowadza się sztuczne nawodnienie i buduje studnie. Dzięki istnieniu tego typu ośrodków władzy następuje rozwój produkcji żelaza, poszukiwanie lokalnych złóż złota, transsaharyjska wymiana z pn.-zach. i pn.-wsch. Afryką. W ten sposób, w dorzeczu Nigru i nad Zatoką Gwinejską, powstają fundamenty wysoko rozwiniętych społeczeństw, wchodzących w obręb czasów historycznych.

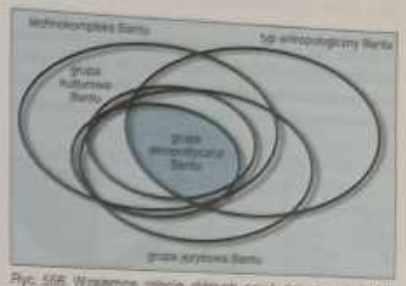
Epoka żelaza w Afryce Środkowej i Południowej

Mimo istnienia koncepcji, że żelazo wynaleziono w Afryce niezależnie od eurazjatyckich centrów zastosowania tego metalu, wszystko przemawia raczej za rozpowszechnieniem znajomości obróbki żelaza na tym kontynencie z centrów antycznych cywilizacji śródziemnomorskich. Okres I tysiąclecia B.C. charakteryzował się w Afryce Pn. intensyfikacją więzi transsaharyjskich, którym sprzyjało rozpowszechnienie najpierw hodowli konia, a nieco później wielbłąda. Z kolei dalsze osuszanie się Sahary było powodem przemieszczeń ludnościowych do strefy Sahelu i sawanny środkowoafrykańskiej.

W wyniku tych przemieszczeń w Afryce powstają nowe jednostki etniczne, np. ludy Bantu, z kolebką na obszarze środkowozachodniej Afryki (w Nigerii i Kamerunie), oraz ludy nilockie, których pierwotne centrum znajdowało się w pd.-wsch. Sudanie. Ekspansja tych ludów przyczyniła się do powstania historycznych jednostek etnicznych w Afryce Środkowej i Pd., których część była wynikiem migracji z północy (Bantu, Niloci, Kuszyci), inne natomiast rezultatem konfrontacji nowych elementów etnicznych z tradycyjnymi ludami późnej epoki kamienia, będącymi przodkami grup językowych khoisan.

Ludy Bantu miały swoją kolebkę w ośrodkach kulturowych wczesnej epoki żelaza na terenie Nigerii i Kamerunu, stąd przemieszczały się na obszary sąsiadujące. Jedną z najbardziej znanych jednostek identyfikowanych z Protobantu jest kultura Nok (od stanowiska na płaskowyżu Nok w Nigerii), występująca w I tysiącleciu B.C. Właśnie w tej kulturze doszło do bezpośredniego zderzenia narzędzi kamiennych i żelaznych, czego najlepszym przykładem są narzędzia kopieniackie, takie jak motyki i kopaczki wykonywane z obu surowców. Uprawiano przede wszystkim rośliny oleiste (palmy olejowe i atili). Dużą rolę odgrywała też hodowla bydła i kóz. Osady tej kultury składały się z plecionkowych domów polepionych gliną. O wysokim poziomie kultury Nok świadczy opanowanie technologii produkcji żelaza przy zastosowaniu pieców szybowych, które po raz pierwszy pojawiają się w VI w. B.C. w Do Dimmi w masywie Termit na terenie Nigru. Dla porównania na terenie Nubii, w królestwie Meroe nad środkowym Nilem, produkcja żelaza pojawia się nie wcześniej niż w V w. p.n.e. Przypuszczać więc należy, że umiejętność wytopu żelaza dotarła do Nigru drogą transsaharyjską, zapewne z Kartaginy. Innym dowodem wysokiego poziomu kultury Nok była plastyka gliniana w postaci terakotowych figurek, zarówno antropo-, jak i zoomorficznych.

Obróbka i wytop żelaza pojawiają się następnie na terenie Kamerunu w IV w. B.C. (np. w Obobogo), Czadu (w kulturze Sao, w której znana jest też plastyka gliniana i piece hutnicze, np. w Koro-Toro) i Zairu (gdzie w III w. B.C. dochodzi do zetknięcia się technologii produkcji żelaza z mikrolitycznymi technologiami obróbki kamienia typowymi dla późnej epoki kamienia). Dalsze rozprzestrzenianie żelaza w strefie lasu tropikalnego dokonuje się w I tysiącleciu n.e. i ma miejsce na terenach

Ryc. 556. Wzajemne relacje różnych grup dotyczących ludów Bantu: w aspekcie językowym, antropologicznym, kulturowym i etnopolitycznym

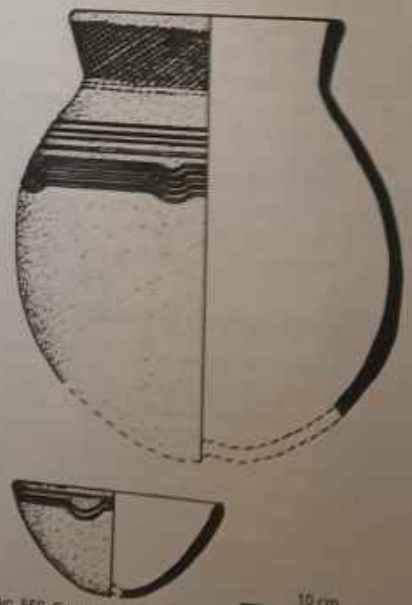
Ryc. 557. Kolebka ludów Bantu i ich pierwsza ekspansja w Afryce

Konga i Angoli, gdzie metody obróbki tego metalu przejmują także litoralni zbieracze produkujący dość prymitywne odłupkowe wyroby kamienne.

Ludy kultur epoki żelaza (Bantu) docierają też do Afryki Pd.-Wsch., przynosząc ze sobą znajomość upraw zbożowych (proso, sorgo), hodowli zwierząt oraz znajomość obróbki metalu.

Ryc. 558. Plastyka terakotowa i naczynia kultury Nok — stanowisko Jemaa w Nigerii, datowane na ok. 500 r. n.e.

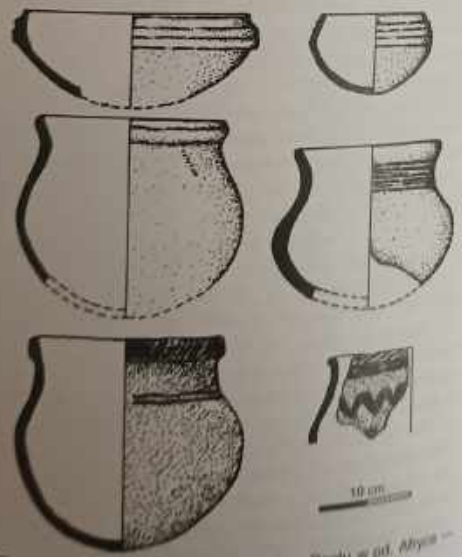

Ryc. 559. Ceramika typu Urewe z pd.-zach. Kenii przypisywana ludności Bantu, najwcześniejszej grupie w środkowowsch. Afryce (wg S. Szafrańskiego)

Na tych terenach, w I tysiącleciu n.e., dochodzi do kontaktów morskich z ludami wysp O. Indyjskiego, w wyniku których pojawia się we wsch. Afryce uprawa bananów. Rozwój gospodarczy, kontakty międzyregionalne i specjalizacja prowadzą do wzrastającego zróżnicowania społecznego i w konsekwencji — do powstawania pierwszych ośrodków państwowych.

Ludy Bantu początkowo przemieszczały się do regionów słabo zaludnionych, stopniowo docierając do strefy wschodnio- i południowoafrykańskiej sawanny. Tam natrafiały na coraz więcej społeczności plemion pigmejskich, należących do grup językowych khoisan, wypierając je na tereny Namibii i Angoli. Prawdopodobnie miejscowe społeczności zbieracko-łowieckie przejmowały nie tylko wzorce kulturowe ludów Bantu, ale i przyswajały sobie hodowlę i uprawę roślin.

Drugim procesem ekspansji etnicznej, mającym miejsce głównie w I tysiącleciu n.e., była migracja ludów nilockich z pd.-wsch. Sudanu, w kierunku Kenii. Ekspansji tych było zresztą najprawdopodobniej kilka, czego dowodem jest pojawianie się w środkowowschodniej Afryce wielu jednostek alochtonicznych, np. kultury Elementeita w Kenii (której początki sięgają

Ryc. 560. Ceramika przypisywana ludom Bantu w pd. Afryce — typy Dambwa i transwalski z wczesnej epoki żelaza (wg S. Szafrańskiego)

I tysiąclecia B.C.) czy neolitu pasterskiego strefy sawanny górskiej. Kultury te początkowo charakteryzują się przemysłami kamiennymi makrowiórowymi, ceramiką, i gospodarką opartą na hodowli bydła oraz uprawie prosa i sorgo. Dopiero później, w okresie VIII-IX w. n.e., pojawia się produkcja żelaza, która rozprzestrzenia się na teren pn.-wsch. Ugandy.

Kilka fal ekspansji ludności nilockiej styka się na terenie Afryki Pd.-Wsch. z miejscowymi ludami zbieracko-łowieckimi z grupy językowej khoisan; efektem tych kontaktów jest przejmowanie przez ludy zbieracko-łowieckie w I tysiącleciu n.e. hodowli bydła oraz ceramiki o cechach środkowosudańskich.

We wsch. i pd. Afryce dochodzi do częściowego nakładania się wpływów ludów Bantu i ludów nilockich. Dotyczy to okresu I tysiąclecia n.e., kiedy wpływy Bantu widoczne są na terenie Rwandy, Burundi i Zimbabwe, a nawet na obszarach na południe od rzeki Limpopo. Ze zjawiskiem tym wiąże się pojawienie się uprawy prosa, sorgo, tykwy, orzeszków ziemnych oraz grochu, a także pierwszych w pd.-wsch. Afryce zabytków architektury kamiennej, datowanych na III w. n.e. Pojawienie się architektury kamiennej było zapewne związane z kontaktami z centrami starożytnych cywilizacji w Afryce Po.-Wsch.; w kontaktach tych pośrednikiem były plemiona Bantu lub arabskie faktorie handlowe zakładane na wybrzeżach wsch. Afryki.

Pod koniec I tysiąclecia n.e. w Afryce Pd. pojawiają się pierwsze kopalnie rud żelaza (hematytu, np. Doornfontein w RPA). Ich eksploatacja zapewne wyprzedza nieco późniejsze na tym obszarze wydobycie miedzi i złota. Metale te wydobywano w licznych kopalniach na złotonośnych terenach Zimbabwe i Republiki Południowej Afryki od XI w. n.e. W I tysiącleciu n.e. Afryka Wsch. była też obszarem eksploatacji solanki, z której produkowano sól przez odparowywanie (instalacje do produkcji solowarskiej odkryto na terenach Tanzanii, Ugandy i Zambii).

Rozdział XXVI

MEZO- I NEOINDIAŃSKIE KULTURY NOWEGO ŚWIATA

Janusz K. Kozłowski

Kultury neoindiańskie Ameryki Północnej

Zróżnicowanie kulturowe Indian amerykańskich dokonywało się przez ostatnie 4 000 lat, by osiągnąć stan znany nam z okresu zetknięcia się ich z pierwszymi Europejczykami; stan ten został opisany przez etnografów amerykańskich i europejskich. Podstawą tego procesu były kultury okresu archaicznego (zob. rozdz. XV).

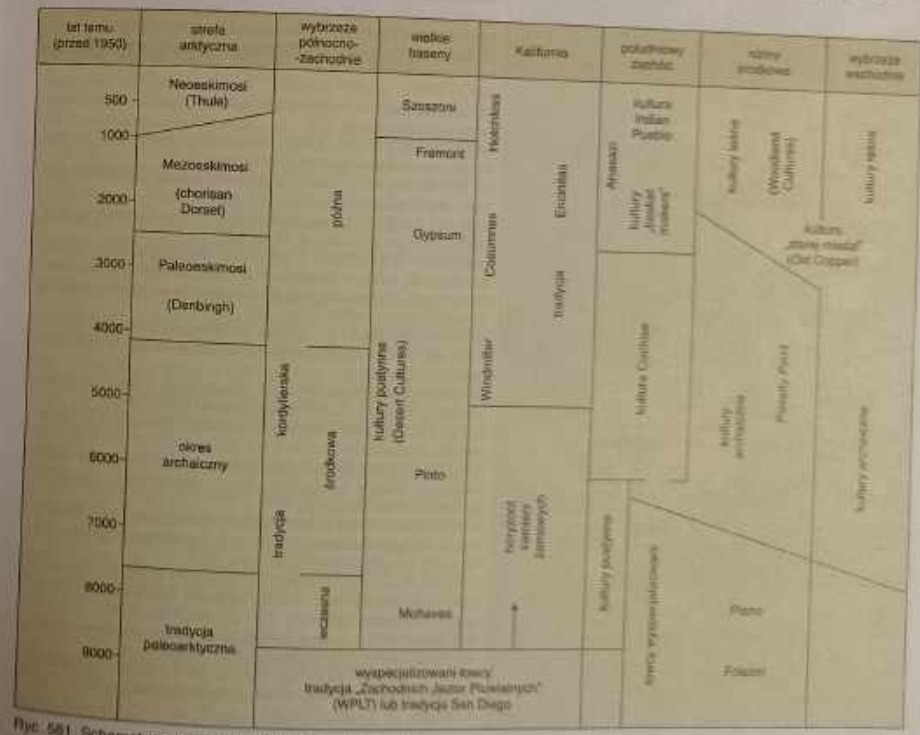
Formowanie się kultur Eskimosów pn. Ameryki, występujących na terenie Alaski (Inupiaci i Yupikowie) oraz Kanady (Inuici), rozpoczęło się również ok. 4 000 lat temu, kiedy to w Arktyce zaczęły rozpowszechniać się kultury mikrolityczne (Arctic Small Tool Tradition), dające początek kulturom paleoeskimoskim. W części zachodniej (Alaska) ich reprezentantem jest tzw. chorisan, charakteryzujący się silnym rozwojem narzędzi gładzonych, występowaniem zróżnicowanych pochówków oraz bogactwem geometrycznego zdobnictwa na wyrobach kościanych i kamiennych. Ceramika tej kultury była zapewne pochodzenia wschodnioazjatyckiego. We wschodnich regionach Arktyki Amerykańskiej występuje sekwencja kultur Predorset i Dorset, których cechą jest bogaty rozwój kamiennych narzędzi gładzonych. Wraz z przejściem do fazy neoeskimoskiej u ludów miejscowych następuje specjalizacja w polowach na ssaki morskie, głównie na wieloryby. Wyrazem tej specjalizacji jest wykształcenie się — ok. 1 000 lat temu — tzw. północnej tradycji morskiej (Northern Maritime Tradition), której reprezentantami są kultury: staroberingijska (Old Bering Sea) i starowielorybnicza (Old Whaling Culture). Cechą tych kultur, występujących na wyspach basenu M. Beringa, jest wykorzystywanie kości wielorybów do produkcji broni i narzędzi (m.in. różnych typów harpunów), ale także do konstrukcji budowli mieszkalnych i centrów ceremonialnych. Centrum takie, w postaci alei wyznaczonej czaszkami wielorybów, odkryto na wyspie Ittygran (po azjatyckiej stronie Cieśn. Beringa). Ludność tych kultur udoskonaliła kajaki i sanie, a także techniki obróbki kości. W części wschodniej Arktyki Amerykańskiej dużą rolę odgrywały przemysły kamienne, oparte na technice gładzenia, oraz naczynia ze steatytu. Ostatni etap kultur neoeskimoskich reprezentuje kultura Thule (poczynając od VI w. n.e.), charakteryzująca się dalszym rozwojem gładzonych narzędzi kamiennych, kamiennymi konstrukcjami mieszkalnymi typu półziemiankowego oraz ceramiką.

Ludność obszarów północno-zachodniej części Ameryki Pn. początkowo kontynuuje tradycję kordylierską (rozwój rybołówstwa, przede wszystkim łososi, oraz zbieractwa małży i ślimaków), a dopiero ok. 1 500 lat temu większą rolę zaczyna odgrywać zbieractwo roślinne i pojawiają się bardziej stałe obozowiska z domami półziemiankowymi.

Na obszarze wielkich kotlin zachodniej części Ameryki, na podłożu kultury pustynnej — Desert Culture (zob. rozdz. XV), powstają w okresie 1 500-800 lat temu kultury neoindiańskie, odpowiadające historycznym plemionom Anasazi i Szoszonów. Kultury te charakteryzują się gospodarką o dużej roli zbieractwa roślinnego, występowaniem półziemiankowych obiektów mieszkalnych i upowszechnieniem grubej ceramiki.

Na terenie Kalifornii, na podłożu tradycji archaicznych, rozwijają się jednostki o gospodarce mieszanej, opartej na zbieractwie roślinnym, łowiectwie i rybołówstwie. Kultury te (np. Windmiller — ok. 4 000-3 000 lat temu, Cosumnes 3 000-1 000 lat temu i Hotchkiss ok. 1 500 lat temu) charakteryzują się bogatymi pochówkami oraz występowaniem osiedli zamieszkiwanych przez dłuższe okresy, mimo braku śladów uprawy roślin. Obszar południowo-zachodniej części Ameryki Pn. — wraz z pojawieniem się Indian Pueblo — podlega wpływom wysokich cywilizacji Mezoameryki.

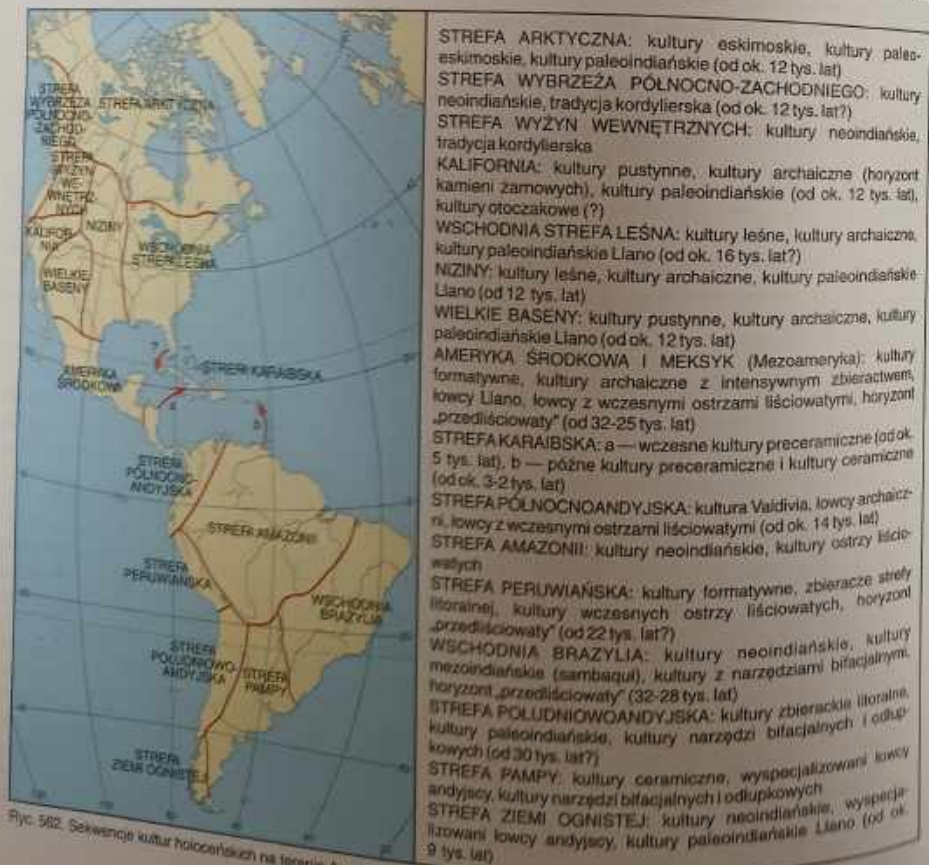
Obszar Wielkich Równin, poczynając od ok. 2 200 lat temu, stał się domeną tzw. kultur leśnych (Woodland Cultures), które charakteryzują się występowaniem grobów pod nasypami, ceramiką oraz przemysłem kamiennym, często opartym na importowanych surowcach. Pojawiają się też pierwsze wyroby z miedzi rodzimej. Wariantem kompleksu leśnego na południowym wschodzie równin jest kultura Hopewell, charakteryzująca się, w okresie 2 200-1 000 lat temu, występowaniem kurhanów, niekiedy z komorami kamiennymi, pochówkami szkieletowymi i ciałopalnymi. Część kompleksu leśnego na południowym wschodzie cechuje pojawienie się upraw kukurydzy i fasoli oraz postępująca stabi-

Ryc. 581. Schemat rozwoju kultur Ameryki Pn. w holocenie

lizacja osad. Poczynając od X w. n.e., stabilizacja sieci osadniczych i wprowadzanie upraw ogarnia szersze tereny, położone na wschód od Wielkich Równin, dając początek kulturom osiadłych Indian równinnych (Plain Village Indians), które charakteryzują się dużymi domami budowanymi na planie prostokąta. Jednostki te bezpośrednio poprzedzają pojawienie się historycznych Indian, np. Mandanów czy Assinibów.

We wschodniej części Stanów Zjednoczonych Am. Pn., obok wpływów kompleksów leśnych, pojawiły się miejscowe, dość specyficzne kultury. W dolnym biegu Missisipi była to kultura Poverty Point, tworząca potężne centra ceremonialne (np. na terenie Luizjany) w formie kolistych struktur ziemnych typu amfiteatrów oraz potężnych nasypów kurhanowych. Bardzo bogaty jest inwentarz kamienny znalezisk w postaci unikatowych w tym okresie na Południu mikrolitycznych przemysłów wiórowych oraz bogatych inwentarzy wyrobów gładzonych, składających się z siekier, ciężarków do sieci, fajek i ozdób. Oprócz tego w stanowiskach odkryto ceramikę i liczne wyroby z muszli. Specyficzne grupy kulturowe występują też w rejonie Nowego Jorku (kultury Brewerton i Vosburg), dla których charakterystyczne są ostrza oszczepów z retuszami powierzchniowymi wywodzące się z tradycji archaicznej. W Appalachach występują jednostki charakteryzujące się dwustronnie obrobionymi grotami, groty te określane są jako „Narrow Point Tradition". W znaleziskach tej jednostki kulturowej odkryto śmietniska muszlowe będące dowodem na adaptację gospodarki tej ludności do warunków litoralnych i jeziornych. Bardzo specyficzny typ kultury (określany

STREFA ARKTYCZNA: kultury eskimoskie, kultury paleoeskimoskie, kultury paleoindiańskie (od ok. 12 tys. lat)
STREFA WYBRZEŻA PÓŁNOCNO-ZACHODNIEGO: kultury neoindiańskie, tradycja kordylierska (od ok. 12 tys. lat?)
STREFA WYŻYN WEWNĘTRZNYCH: kultury neoindiańskie, tradycja kordylierska
KALIFORNIA: kultury pustynne, kultury archaiczne (horyzont kamieni żarnowych), kultury paleoindiańskie (od ok. 12 tys. lat), kultury otoczakowe (?)
WSCHODNIA STREFA LEŚNA: kultury leśne, kultury archaiczne, kultury paleoindiańskie Llano (od ok. 16 tys. lat?)
NIZINY: kultury leśne, kultury archaiczne, kultury paleoindiańskie Llano (od 12 tys. lat)
WIELKIE BASENY: kultury pustynne, kultury archaiczne, kultury paleoindiańskie Llano (od ok. 12 tys. lat)
AMERYKA ŚRODKOWA I MEKSYK (Mezoameryka): kultury formatywne, kultury archaiczne z intensywnym zbieractwem, łowcy Llano, łowcy z wczesnymi ostrzami liściowatymi, horyzont „przedliściowaty" (od 32-25 tys. lat)
STREFA KARAIBSKA: a — wczesne kultury preceramiczne (od ok. 5 tys. lat), b — późne kultury preceramiczne i kultury ceramiczne (od ok. 3-2 tys. lat)
STREFA PÓŁNOCNOANDYJSKA: kultura Valdivia, łowcy archaiczni, łowcy z wczesnymi ostrzami liściowatymi (od ok. 14 tys. lat)
STREFA AMAZONII: kultury neoindiańskie, kultury ostrzy liściowatych
STREFA PERUWIAŃSKA: kultury formatywne, zbieracze strefy litoralnej, kultury wczesnych ostrzy liściowatych, horyzont „przedliściowaty" (od 22 tys. lat?)
WSCHODNIA BRAZYLIA: kultury neoindiańskie, kultury mezoindiańskie (sambaqui), kultury z narzędziami bifacjalnymi, horyzont „przedliściowaty" (32-28 tys. lat)
STREFA POŁUDNIOWOANDYJSKA: kultury zbierackie litoralne, kultury paleoindiańskie, kultury narzędzi bifacjalnych i odłupkowych (od 30 tys. lat?)
STREFA PAMPY: kultury ceramiczne, wyspecjalizowani łowcy andyjscy, kultury narzędzi bifacjalnych i odłupkowych
STREFA ZIEMI OGNISTEJ: kultury neoindiańskie, wyspecjalizowani łowcy andyjscy, kultury paleoindiańskie Llano (od ok. 9 tys. lat)

Ryc. 562. Sekwencje kultur holoceńskich na terenie Ameryki (od późnego holocenu do początków osadnictwa)

jako Old Copper Culture) występuje w Krainie Wielkich Jezior; polega na zastępowaniu części narzędzi kamiennych miedzianymi, co było związane z krótkotrwałą eksploatacją złóż rodzimej miedzi. Kultura ta pojawia się jeszcze w fazie archaicznej, zanikając wraz z formowaniem się społeczności neoindiańskich.

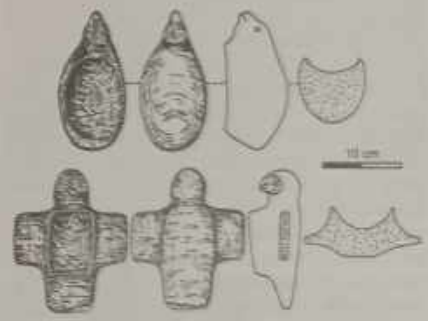
Poczynając od VI w. n.e., strefa tundrowa wsch. Kanady była domeną tzw. kultury łupków z Taltheilei (Taltheilei Shale Culture), charakteryzującej się produkcją gładzonych wyrobów z łupku. Ludność tej jednostki przemieszcza się w kierunku basenu Wielkich Jezior, dając początek historycznym plemionom — Atabaskom. Wcześniej pojawiają się plemiona algonkińskie, których tradycja kulturowa sięga późnego okresu archaicznego (określanego w rejonie Quebecu mianem „okresu archaicznego borealnego"), na który wpływały, poczynając od ok. 1 400 lat temu, grupy kompleksu leśnego.

Późne kultury preceramiczne i wczesnoceramiczne Ameryki Południowej (poza zasięgiem cywilizacji andyjskich)

Na obszarze objętym zasięgiem wysokich cywilizacji andyjskich, obejmującym Peru, Ekwador i Kolumbię (łącznie z przyległymi częściami Boliwii i Chile), rozwój kulturowy w okresie holocenu przebiegał od etapu wyspecjalizowanej gospodarki łowieckiej, przez inicjalny etap gospodarki wytwórczej, aż do okresu formatywnego. Poza tym obszarem można wyróżnić kilka odrębnych formacji gospodarczo-społecznych, odzwierciedlających adaptację wczesnoholoceńskich łowców do zróżnicowanych warunków ekologicznych. Znajomość ceramiki pojawia się najpierw na terenie Ekwadoru i Kolumbii, a potem w Peru.

Na obszarach górskich Andów Południowoczilijskich (pd. Argentyna i Chile) stosunkowo najdłużej przetrwały grupy wyspecjalizowanych łowców polujących na duże ssaki. Cechą charakterystyczną tych grup była kontynuacja produkcji ostrzy liściowatych obrabianych techniką naciskową. W stanowiskach tej grupy pojawiają się liczne wyroby z kości i muszli (np. w tzw. kulturze magellańskiej, zwanej też „kulturą noży z muszli" — „cultura del cuchillo de concha").

Obszary pampy argentyńskiej charakteryzuje rozwój kultur opartych na łowiectwie i zbieractwie roślin. Produkowały one grube narzędzia otoczakowe, sprawiające wrażenie kontynuacji starych tradycji jeszcze sprzed horyzontu ostrzy liściowatych, narzędzi odłupkowych oraz dwustronnych ostrzy liściowatych; narzędzia otoczakowe znajdowano często wraz z kamieniami żarnowymi i rozcieraczami. Na terenie pampy rozróżnia się wiele lokalnych wariantów kulturowych, z których część pochodzi z wczesnego holocenu, np. przemysł z Rio Gallegos (riogallegüense) i Sierra de Tandil (tandilense). W okresie 5 000 do 2 000 lat temu pojawiają się młodsze jednostki, np. przemysł z rejonu laguny Blanca Grande (blancagrandense) i laguny La Montura (monturense), w których sporadycznie pojawia się słabo wypalona ceramika grubościenna. Relikтowy charakter mają też jednostki z inwentarzami grubych narzędzi kamiennych na terenie Brazylii, np. przemysł z dorzecza górnej Parany (altoparanense) i Doliny Santa Maria-Ampajango (ampajangense). Z drugiej jednak strony na terenie Brazylii, szczególnie w strefie lasu pod-

Ryc. 563. Rzeźbione naczynia kamienne kultury śmietnisk muszlowych (sambaqui) w Brazylii z miejs. Morro de Ouro, stan Santa Catarina, oraz rozmieszczenie tych wyrobów w grobie (wg E. Tiberius y Kohler Bigarella)

równikowego, nie brak znalezisk świadczących o wysoko wyspecjalizowanych łowcach, posługujących się obustronnie obrabianymi ostrzami liściowatymi; byli oni zapewne twórcami naskalnych malowideł znanych z dorzecza Amazonki.

W strefach przybrzeżnych Brazylii i Wenezueli, poczynając od środkowego holocenu (optimum atlantyckiego, zwanego w Ameryce Pn. i Pd. okresem altitermalnym), następuje specjalizacja w zbieractwie nadmorskiem małży, kraboów i ślimaków. Efektem tej gospodarki są wielkie śmietniska muszlowe, których rozmiary sięgają do 300 m długości, 50 m szerokości i 21 m wysokości (np. w Guaraguacu). Śmietniska te, zwane sambaqui, występują przede wszystkim w brazylijskich stanach São Paulo, Parana i Santa Catarina. Kultura materialna ludności śmietnisk muszlowych charakteryzuje się przemysłem kamiennym z narzędziami otoczakowymi, rzadziej dwustronnymi, oraz licznymi wyrobami obrabianymi techniką piktażu i gładzenia. Wśród tych ostatnich są tzw. zoolity (naczynia zoomorficzne z kamienia) oraz tzw. quiebracocos (kamienie z zagłębieniami). Rozwój brazylijskich grup sambaqui trwał do końca I tysiąclecia n.e.

Kultury śmietnisk muszlowych znane są także z Wenezueli; na tym terenie rozwijały się one od ok. 4 500 lat temu (El Heneal, Punta Gorda) i występowały do czasów upowszechnienia się tu ceramiki (ok. 4 000 lat temu, np. w Rancho Peluda) i początków upraw roślin bulwiastych, przede wszystkim manioku, co nastąpiło pomiędzy 2 500 i 2 000 lat temu. Dla wenezuelskich kultur śmietnisk muszlowych charakterystyczne jest wytwarzanie wielu narzędzi, m.in. z muszli *Strombus gigas*, np. w przemyśle Manicuare istniejącym ok. 3 300 lat temu.

Kultury mezo- i neoindiańskie basenu Morza Karaibskiego

Z regionów otaczających M. Karaibskie do czasów historycznych najwcześniej weszły tereny pd. Meksyku, Gwatemali, Hondurasu i Belize. Już w okresie 2 800-2 000 lat temu pojawiają się na tych terenach pierwsze ośrodki władzy politycznej i monumentalne centra ceremonialne, natomiast ok. 2 000-1 500 lat temu — klasyczne kultury ze znajomością pisma i własnej rachuby czasu. Pozostałe tereny były domeną późnych kultur prehistorycznych, które znajdowały się na różnym etapie rozwoju: zarówno preceramicznym, związanym z gospodarką zbieracko-rybacką (tzw. kultury mezoindiańskie), jak i ceramicznym, charakteryzującym się gospodarką przyswajającą lub zaczątkowymi formami uprawy roślin (tzw. kultury neoindiańskie). Kultury mezoindiańskie typu El Heneal i Manicuare występują na wybrzeżach Wenezueli w okresie 5 000-3 000 lat temu, wytwarzając wielkie śmietniska muszlowe, w których znajdują się liczne wyroby z muszli i kamienia; te ostatnie były obrabiane głównie techniką piktażu (m.in. siekiery, młoty, kamienie żarnowe). Poczynając od okresu ok. 2 800 lat temu, na wybrzeżu Wenezueli pojawiają się kultury ceramiczne, jako pierwsza kultura Saladero, której ludność była przodkami historycznych Arawaków. Zarówno grupy preceramiczne, jak i ceramiczne rozpoczynają z wybrzeża Wenezueli podbój Małych Antyli.

Ekspansja ludów preceramicznych z wybrzeża Wenezueli rozpoczęła się ok. 4 500-4 000 lat temu i była związana z twórcami śmietnisk muszlowych, zbieraczami litoralnymi krabów i małży, którzy początkowo docierają do Trinidadu,

Ryc. 564. Kamienny sztylet ceremonialny gładzony preceramicznej kultury Camero, Kuba [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 565. Ciosła z muszli związane z kulturą Damajayabo-Couri, Kuba [fot. Janusz K. Kozłowski]

Curaçao, Aruby i Wyspy św. Tomasza w Archip. Wysp Dziewiczych, by następnie osiągnąć Wielkie Antyle, głównie wyspy: Puerto Rico, Kubę i Haiti. Najwcześniejsze datowania na Kubie dotyczą tzw. kultury Funche (od jaskini na przylądku Guanahacabibes w prowincji Pinar del Rio) i sięgają ok. 4 000 lat temu. Ta najstarsza kultura mezoindiańska na Wielkich Antylach charakteryzuje się ubogimi i prymitywnymi inwentarzami kamiennych narzędzi odłupkowych, natomiast dość bogatymi inwentarzami wyrobów z muszli, np. cioseł, naczyń i przedmiotów ozdobnych. Na Wielkich Antylach występują również późniejsze kultury preceramiczne, rozwijające się w dwu ostatnich tysiącleciach (kultury Damajayabo-Couri, Guayabo Blanco i Carnero), które charakteryzują się bogatszymi inwentarzami kamiennymi, głównie odłupkowymi. Z kulturami mezoindiańskimi można też łączyć najwcześniejszą sztukę naskalną, reprezentowaną przez malowidła geometryczne np. z jaskiń na wyspie Juventud (Pinos) w archipelagu kubańskim.

Choć ekspansja ludów mezoindiańskich z wybrzeża Wenezueli przyczyniła się do zasiedlenia Małych Antyli, to na Wielkich Antylach, a zwłaszcza na Kubie i Haiti, została poprzedzona jeszcze wcześniejszą migracją ludów zbieracko-łowiecko-rybackich, wywodzących się z wybrzeża Ameryki Środkowej. Były to ludy o tradycji paleoindiańskich technologii wiórowych, które na terenie Kostaryki i Nikaragui przetrwały do ok. 5 000 lat temu. Grupy tej ludności (zapewne poprzez wyspy środkowokaraibskie, dotychczas nie badane przez archeologów) dotarły na zachodnią część Haiti i wschodnią Kuby ponad 5 200 lat temu. Odkrycia w Dominikanie (stanowisko Mordan) oraz na Kubie (nawis Levisa I koło Mayari) wskazują, że kultura ta rozwijała się na wyspach w okresie od ok. 5 200 do ok. 3 500 lat temu. Ludność tej kultury, określanej jako Seboruco-Mordan, wywodziła się zapewne

Ryc. 566. Malowidła naskalne związane z kulturą Damajayabo-Couri z jaskini Punta del Este, wyspa Pinos w archip. Wielkich Antyli [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 567. Nawis Levisa I, prow. Oriente, Kuba — miejsce odkrycia najwcześniejszych śladów osadnictwa na wyspach M. Karaibskiego [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 568. Nawis Levisa I, prow. Oriente, Kuba, poziom VIII, datowany na ok. 5 300 lat temu: kamienny przemysł wiórowy [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 569. Naczynie kultury Mayari (I tysiąclecie n.e.) z Kuby [fot. Janusz K. Kozłowski]

z grup wyspecjalizowanych łowców i rybaków Ameryki Środkowej i Meksyku. Na Wielkich Antylach nie znaleźli oni jednak dużych ssaków. Na Kubie mogli polować jedynie na jutię (niewielkiego ssaka wielkości świni), natomiast na Haiti penetrowali obszary górskie, w poszukiwaniu ostatnich przedstawicieli wymarłych już dziś gatunków *Mesocnus* i *Parocnus*. Później ludność tej kultury porzuciła zapewne technologie wiórowe, które nie były przydatne dla zbieraczy małży i krabów.

Ekspansja ludów neoindiańskich, znających ceramikę i uprawę manioku, rozpoczyna się ok. 2 000 lat temu, by ok. 1 800 lat temu dotrzeć na Puerto Rico, a następnie ok. 1 300 lat temu — na Haiti i Kubę. Archeolodzy nie są pewni, czy była to jedna migracja czy też kilka jej fal; za tym, że było ich kilka, przemawiałoby zróżnicowanie ceramiki. Na Wielkich Antylach rozróżnia się np. tzw. kulturę Ostiones (od n. stanowiska w Dominikanie), związaną bezpośrednio z kontynentem, oraz dwie grupy późniejsze: pochodzącą z okresu ok. 1 200 lat temu grupę Meillac (od stanowiska na Haiti) i jeszcze późniejszą kulturę Boca Chica (stanowisko w Dominikanie), wiązaną z ekspansją historycznych Tainów.

Badania prowadzone na Kubie wskazują, że pojawienie się neoindiańskich ludów o pochodzeniu południowoamerykańskim mogło być poprzedzone krótkotrwałą migracją z Ameryki Pn. Chodzi tutaj o tzw. kulturę Canimar-Aguas Verdes na Kubie, datowaną na ok. 2 000-1 800 lat temu, dla której charakterystyczna była ceramika z ornamentyką rytą odmienną od wymienionych poprzednio typów. Najbardziej jednak specyficzny jest przemysł kamienny, złożony z mikrolitycznych wyrobów wiórowych (przekłuwaczy, ostrzy tylcowych), bardzo podobny do przemysłów z kręgu kultury Poverty Point z dorzecza dolnej Missisipi oraz z zach. Florydy.

Izolacja poszczególnych wysp M. Karaibskiego sprawiła, że ludy mezo- i neoindiańskie żyły równolegle podczas dwóch ostatnich tysiącleci. W momencie odkrycia Antyli przez Kolumba Europejczycy znaleźli na tych wyspach zarówno plemiona pozostające na etapie mezoindiańskim (np. na Kubie — Sibonejów i Guanahatabejów), jak i plemiona neoindiańskie (Arawaków i Tainów).

Rozdział XXVII

PÓŹNA PREHISTORIA AUSTRALII I PIERWSZE ZASIEDLENIE OCEANII

Janusz K. Kozłowski

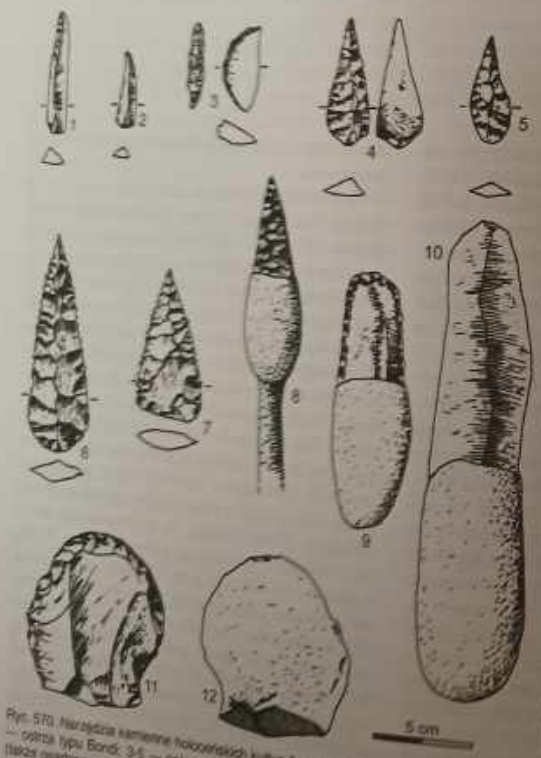
Ponieważ Australia została ostatecznie oddzielona od Nowej Gwinei i Tasmanii ok. 6 000-5 000 lat temu w wyniku środkowoholoceńskiej transgresji morskiej, twórcy późnych kultur prehistorycznych pojawili się na tym kontynencie w wyniku migracji morskiej. Dotyczy to szczególnie twórców mikrolitycznych kultur kamiennych (tzw. small-tool-tradition), które nie stanowiły kontynuacji kultur plejstoceńskich występujących na terenie Australii (tzw. core-tool-and scraper-tradition). Dla kultur mikrolitycznych charakterystyczne były różnego typu ostrza kamienne użytkowane do czasów przybycia pierwszych Europejczyków. Stąd wiadomo, nie tylko do czego służyły, ale znane są ich lokalne nazwy. I tak jednostronnie retuszowane ostrza służące jako groty oszczepów nazywano „pirri", natomiast półtylcowe ostrza formowane na wiórach retuszami stromymi i oprawiane jako ostrza oszczepów nazywano „bondi"; natomiast te same narzędzia oprawiane jako noże — „leilira". Odłupkowe drapacze oprawiane jako ciosła nazywano „tula". Występują też obustronnie retuszowane, trójkątne groty z zębatymi krawędziami, określane są przez archeologów od miejsca ich znalezienia jako typ Kimberley. Wraz z mikrolitycznymi kulturami kamiennymi pojawiły się typowo australijskie bumerangi, pies dingo i zaczęła się rozwijać sztuka, głównie malowidła.

Brak mikrolitycznych kultur kamiennych na terenie Tasmanii i Nowej Gwinei wskazuje, iż rozwój kulturowy na tych wyspach przebiegał w holocenie w sposób odmienny niż w Australii. Na Tasmanii nadal rozwijały się znane od plejstocenu kultury z narzędziami rdzeniowymi i drapaczami, natomiast na Nowej Gwinei, już od samego początku holocenu, pojawia się nowe osadnictwo, zapewne z Azji Pd.-Wsch., przynoszące wiele innowacji kulturowych i gospodarczych. Już w okresie pomiędzy 9 000 a 5 000 lat temu na Nowej Gwinei pojawia się świnia, która nie była elementem lokalnej fauny plejstoceńskiej, lecz przybyła wraz z migrującymi grupami ludzkimi. Dodać trzeba, że występowanie świni na górskich obszarach tej wyspy (powyżej 1 300, a nawet do 1 600 m n.p.m.) dowodzi, że była ona zwierzęciem hodowlanym, ponieważ w środowiskach górskich przeżycie dzikich osobników tego zwierzęcia było mało prawdopodobne. Rozwój kulturowy na górskich terenach Nowej Gwinei najlepiej przedstawia sekwencja stratygraficzna stanowiska Kuk koło Mount Hagen, znajdującego się na wysokości 1 600 m n.p.m. Pierwsza faza — ok. 9 000 lat temu — charakteryzuje się gospodarką zbieracko-łowiecką i ewentualnie

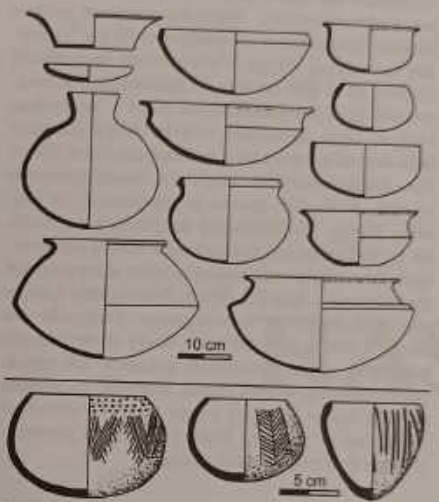
hodowlą świni, już wtedy występują kanały odwadniające miejsca zakładania osad. W okresie ok. 6 500-5 500 lat temu — podczas fazy drugiej — pojawia się ogrodnictwo i związane z nim systemy odwadniania i nawadniania pól. Uprawiane jest taro, igname, banany i trzcina cukrowa. Rozwój tych społeczeństw o gospodarce ogrodniczo-zbieracko-hodowlanej trwał do czasów przybycia pierwszych Europejczyków. Z narzędzi kamiennych występują w tych kulturach głównie gładzone siekiery i cioska, a także kopaczki.

Zasiedlenie Oceanii jest ciągle przedmiotem wielu kontrowersji. Podobieństwa językowe, obecność najwcześniejszego wiekiem osadnictwa na terenie Melanezji (natomiast najpóźniejszego – we wsch. Polinezji), pochodzenie roślin uprawnych — argumenty te przemawiają za migracją z obszaru Azji Pd.-Wsch. Z kolei obecność architektury megalitycznej na terenie wsch. Polinezji — podbudowana doświadczeniami nawigacyjnymi badacza Thora Heyerdahla — uzasadniana była południowoamerykańskim pochodzeniem ludności co najmniej części wysp Oceanii. Hipotezy te są jednak, wobec wyników nowych badań archeologicznych, coraz mniej prawdopodobne.

Nie ulega wątpliwości, że najwcześniej została zasiedlona Melanezja, głównie wyspy najbliższe Nowej Gwinei. Odkrycie w grocie Matenkupkum na Nowej Irlandii, w Archip. Wysp Bismarcka, warstwy kulturowej datowanej na ok. 33 tys. lat temu świadczy, że już w tym okresie istniała nawigacja wokół Nowej Gwinei (Wyspy Bismarcka nie wchodziły w obręb „Wielkiej Australii" – były oddzielone cieśniną od Nowej Gwinei). Na początku holocenu część Melanezji (najwcześniej zapewne Nowa Kaledonia) została zasiedlona przez kultury preceramiczne (datowane na ok. 5 000-3 000 lat temu), uprawiające rośliny i trudniące się zbieractwem morskim. Ludność tych kultur kontaktowała się z ludami poszczególnych wysp, co jest dokumentowane pozostałościami importowanych surowców kamiennych (m.in. obsydianu). Następny etap zasiedlenia Melanezji był związany z ludami kultury Lapita wytwarzającymi ceramikę, lecz nie znającymi rolnictwa. Kulturę tę datuje się na czasy ok. 2 800-2 400 lat temu. Ceramika tej kultury charakteryzuje się naczyniami półkulistymi, zdobionymi ornamentami kłutymi i odciskanymi. Ludność kultury Lapita utrzymywała rozliczne kontakty z ludami kultur preceramicznych, dzięki czemu kwitła wymiana towarowa: ludność kultury Lapita wymieniała produkty ceramiczne na narzędzia ogrodnicze. Wskutek tych kontaktów ludy kultur preceramicznych przejmowały techniki ceramiczne od ludności kultury Lapita, w wyniku czego na terenie Melanezji pojawiła się 2 400 lat temu nowa kultura ceramiczna zwana Mangasi (od stanowiska na wyspie Efate w archipelagu Vanuatu), a więc wtedy, gdy ludność kultury Lapita prawdopodobnie wywędrowała już na wschód, zasiedlając Polinezję.

Ryc. 570. Narzędzia kamienne holoceńskich kultur Australii, tzw. small-tool-tradition: 1,2 — ostrza typu Bondi; 3-5 — ostrza typu „pirri"; 6-8 dwustronnie ostrza typu Kimberley (także osadzone w oprawie dwuczęściowej); 9,10 — rdzeń typu „Jellina" w oprawach; 11-12 — kamienne narzędzia typu drapacza (Lluka"), używane jako dłuto. Wg J. Garangera

Ryc. 571. U góry — ceramika typu Lapita z wysp Fidżi; u dołu — ceramika typu Mangasi z Vanuatu (wg J. Garangera)

Ryc. 572. Malowidła naskalne z Parku Narodowego Kakadu w Australii. Malowidła te odpowiadają późnemu stylowi sztuki australijskiej, który pojawia się wraz z występowaniem późnych kultur prehistorycznych, tzw. small-tool-tradition, i który przetrwał aż do współczesnej sztuki australijskich aborygenów. [fot. Jakub Terakowski]

Stosunkowo mało wiadomo o najwcześniejszym zasiedleniu Mikronezji. Najwcześniejsze daty sięgają 3 500 lat temu i są związane z kulturą charakteryzującą się ceramiką zdobioną odciskami, wykazującą podobieństwa do ceramiki z Filipin. Około 1 200 lat temu pojawiają się pierwsze konstrukcje megalityczne, kamienne „latte", będące jakby rzędami kolumn sięgających 5 m wysokości.

Jeszcze później została zasiedlona Polinezja; najwcześniejsze dowody obecności człowieka w tym regionie pochodzą z Archip. Markizów i są datowane na ok. 2 100-1 700 lat temu. Na wyspach tych zbadano kilka sekwencji stratygraficznych z całym szeregiem warstw kulturowych (np. w Va Pou, o miąższości do 3 m),

Ryc. 573. Wyspa Wielkanocna — posąg kamienny moai. [fot. Zdzisław Ryn]

w których występowała m.in. ceramika. Markizy były zapewne punktem wyjścia dla zasiedlenia dalszych wysp położonych bardziej na północ (Hawaje) oraz południowy zachód (w kierunku Nowej Zelandii) i południowy wschód (Wyspa Wielkanocna).

W warunkach szczególnej izolacji wysp wsch. Polinezji dochodzi do wykształcenia specyficznych form kultury, a przede wszystkim architektury megalitycznej. Na Wyspach Towarzystwa ok. 800 lat temu pojawiły się platformy kamienne zwane ahu, z kolumnami i kręgami kamiennymi określanymi jako marae. Na Hawajach występują też platformy kamienne i mury, zbudowane przez ludność zajmującą się uprawą roślin metodami ogrodniczymi, często na specjalnie przygotowanych tarasach. Na Nowej Zelandii, ok. 1 000 lat temu, pojawiają się najpierw łowcy litoralni, wyspecjalizowani w polowaniach na ssaki morskie (moa), a ok. 800 lat temu ludy zajmujące się zarówno zbieractwem litoralnym, jak i ogrodnictwem. Najlepiej poznano jednak historię stosunkowo niewielkiej (180 km^2) i bardzo izolowanej Wyspy Wielkanocnej, zasiedlonej dopiero ok. 1 600 lat temu. Obecność monumentalnych posągów kamiennych moai — dochodzących do 10 m wysokości — była interpretowana jako dowód kontaktów z wybrzeżem Peru. Obecnie, dzięki odkryciu zabytków megalitycznych w zach. Polinezji, można przypuszczać, że ludność Wyspy Wielkanocnej przybyła z zachodu, na co wskazuje też pochodzenie roślin uprawianych na wyspie oraz hodowla kury, niewątpliwie pochodzącej z Azji Pd.-Wsch. Największe nasilenie budownictwa kamiennego przypada na okres 1 000-1 600 lat n.e., kiedy to wykonano najwięcej monumentalnych posągów. Ich transport ułatwiała w tym czasie obecność na wyspie dużych drzew. Lasy tej wyspy zostały wytrzebione dopiero w czasach historycznych, co przyczyniło się do kryzysu osadniczego.

Ryc. 574. Wyspa Wielkanocna — posągi kamienne moai stojące na platformach megalitycznych ahu. [fot. Zdzisław Ryn]

HASŁA

A

Afalou bou Rhummel — stanowisko w nawisie skalnym w masywie Beni Seghoual w Algierii. Odkryto w nim sekwencję pięciu poziomów kultury iberomauruzyjskiej. Przemysły kamienne mikrolityczne z wiórkami tylcowymi, charakteryzujące się też elementami odłupkowymi, m.in. odłupkami uzyskiwanymi techniką lewaluaską. Na jednym z poziomów odkryto nekropolię złożoną z 46 grobów, z których część uległa wtórnej ekshumacji i zniszczeniu. Zmarli pochowani w tych grobach reprezentują dość archaiczny typ *Homo sapiens*, określany jako Mechta Afalou, nawiązujący do typu Mechta el Arbi. Stanowisko dostarczyło też najwcześniejszych w Afryce śladów plastyki figuralnej z wypalanej gliny. [J.K.K.]

Afontowa Gora — górnopaleolityczne stanowisko otwarte na przedmieściach Krasnojarska (Syberia). Trzy poziomy kulturowe, datowane na maksimum zlodowacenia sartańskiego (ok. 20 tys. lat temu), dostarczyły zespołów narzędzi odłupkowych, głównie zgrzebeł, będących podstawą wyodrębnienia specjalnej jednostki (kultura afontowska). Na uwagę zasługuje obecność narzędzi siekierowatych, formowanych techniką gładzenia. [J.K.K.]

Ai-Bunar — kopalnia miedzi k. Starej Zagory w Bułgarii. Odkryto w niej 11 galerii wydobywczych, sięgających do 110 m od stoku wzgórza i zagłębionych do 20 m. Kopalnia była używana w czasie kultury Gumelnita-Karanowo VI. W galeriach odkryto liczne pochówki i dużo narzędzi eksploatacyjnych. [J.K.K.]

Aldenhoven — płaskowyż w pn. Nadrenii k. Jülich-Düren, na którym odkopano największy kompleks stanowisk zachodniej ceramiki linearnej (wstęgowej rytej), o powierzchni ok. 25 km^2 (co było możliwe w związku z eksploatacją węgla brunatnego na tym terenie). Do najważniejszych stanowisk należą Langweiler 2 (21 domów), Langweiler 9 (17 domów), Niedermerz (ponad 100 grobów), Aldenhoven 1 (z kilkoma fazami osadnictwa kultury rössenskiej) i Inden-Lamersdorf (z osadą kultury rössenskiej, otoczoną 5 palisadami). [J.K.K.]

Ali Kosh — neolityczna osada na przedpolu gór Zagros (Iran). Stratygrafia tego stanowiska jest kluczowa dla zrozumienia sekwencji neolitu zachodnioirańskiego: najniższe warstwy (sprzed 9 600-8 000 lat temu) odpowiadają neolitowi preceramicznemu. Charakteryzuje je architektura glinana (blaki gliny wycinane z ziemi), złożona z wielu przylegających do siebie, prostokątnych pomieszczeń, wyposażonych w ogniska i jamy zasobowe. Występują liczne kamienie zarnowe, kamienne paciorki, ostrza kościane, mikrolity obsydianowe, a także terakotowe figurki zoo- i antropomorficzne. Kozy i owce były już niewątpliwie udomowione, zboża stanowią ok. 10-40% resztek roślinnych. Następny okres (8 000-7 600 lat temu) charakteryzuje się pojawieniem ceramiki, zarówno grubościennej, jak i nieco cieńszej, z ornamentami geometrycznymi malowanymi ciemną farbą. Wzrasta rola zwierząt hodowanych, rozszerza się lista zbóż uprawnych (głównie jęczmienia). [J.K.K.]

Altamira — jedna z najwcześniej poznanych grot z malowidłami naskalnymi, położona w Santillana del Mar (prow. Santander, Hiszpania). W głównej galerii odkryto na stropie zespół malowideł przedstawiający ok. 20 bizonów, malowanych czerwoną i czarną farbą. Bizony namalowano w różnych pozycjach i towarzyszą im znaki geometryczne. Ponadto w innych miejscach w jaskini odkryto na ścianach wizerunki bizonów, byków, koni, saren, jeleni i koziorożców. Całość należy zaliczyć do stylu IV (wg Leroi-Gourhana). W trakcie badań archeologicznych u wejścia do jaskini odkryto warstwy solutrejskie i wczesnomagdaleńskie. [J.K.K.]

Altheim — osada wyżynna w Bawarii, eponimiczna dla kultury eneolitycznej. Otoczona potrójną fosą i palisadą, pozbawiona jest zabudowy wewnętrznej. Kultura Altheim powstała na podłożu grupy Münchhofen, przy udziale wpływów wywodzących się z kręgu kultury pucharów lejkowatych (grupa salzmündzka), badeńskiej i Pfyn. Odpowiada jej lokalny ośrodek produkcji wyrobów miedzianych. [J.K.K.]

Amekni — otwarte stanowisko neolityczne w regionie Atakor, w pd. Algierii. Zaliczane do najstarszych osad neolitu saharo-sudańskiego (pomiędzy 8 600 a 5 500 lat temu); zamieszkiwana była przez grupy ludności o cechach negroidalnych, które zajmowały się gospodarką myśliwsko-zbieracką wraz z zaczątkowymi uprawami prosa. Produkcja ceramiki o formach kulistych, zdobionej odciskami głównie grzebienia. Przemysł kamienny łączy cechy mikro- i makrolityczne. Znane ozdoby z kamienia i skorup jaj strusia. [J.K.K.]

Amuq — tell neolityczny i eneolityczny w prow. Hatay we wsch. Turcji. Sekwencja A tego tellu uważana za klasyczną dla Bliskiego Wschodu; jest kombinacją stratygrafii kilku tellów na równinie Antiochii: Faza A — wczesnoneolityczna (ok. 6 500-6 000 lat B.C.), z pierwszą ceramiką, wyodrębnioną głównie w tellach Judaideh i Dhahab. Faza B — młodszy neolit, nadal z ceramiką typu DFBW (Dark Faced Burnished Ware — o ciemnej, błyszczącej powierzchni), z początków VI tysiąclecia B.C. Faza C — odpowiada okresowi eneolitu z ceramiką malowaną, nawiązującą do kultury halafskiej, nadal w okresie VI tysiąclecia B.C. Faza D — obejmuje młodszy eneolit, w okresie przejścia z kultury halafskiej do kultury obeidzkiej. Faza E — odpowiada klasycznej kulturze obeidzkiej; faza F — odpowiada okresowi wczesnodynastycznemu w Mezopotamii. [J.K.K.]

Amvrosevka — stanowisko otwarte nad M. Azowskim na Ukrainie, w którym, w kopalnym parowie, na powierzchni ponad 200 m^2, znaleziono wielkie nagromadzenie kości bizonów. Towarzyszące im zabytki kamienne należą do stepowego wariantu wschodniego kultury epigrawerckiej. Daty radiowęglowe w granicach 20-15 tys. lat temu. [J.K.K.]

Anzabegovo (Anza) — tell w Republice Macedonii, zawierający warstwy (I-III) najwcześniejszego neolitu o nawiązaniach do kultury Protoseskło w Grecji i kultury Starčevo w Serbii. Warstwa IV odpowiada kulturze winczańskiej. [J.K.K.]

Apollo 11 — jaskinia położona w górach Huns, w pd. Namibii. Warstwy związane z późną epoką kamienia, datowane na okres od 40 do 12 tys. lat temu, dostarczyły najwcześniejszych w Afryce Pd. malowideł na płytach kamiennych, przedstawiających realistycznie sylwetowe wizerunki zwierząt. Najwcześniejsze z tych płyt pochodzą z warstwy datowanej na ok. 28 tys. lat temu i są współczesne sztuce oryniacko-graweckiej w zach. Europie. [J.K.K.]

Arbreda — jaskiniowe stanowisko górnopaleolityczne k. Serina, w prow. Gerona (Hiszpania). Ponad warstwami mustierskimi występuje kultura oryniacka, najwcześniejsza (ok. 40 tys. lat temu) w pd.-zach. części Europy. Wyżej zalegają warstwy z kulturą grawecką i solutrejską (20-17 tys. lat temu). [J.K.K.]

Arene Candide — stanowisko jaskiniowe na terenie Ligurii (pn. Włochy). Sekwencja stratygraficzna obejmuje szereg poziomów graweckich i epigraweckich, w których znaleziono ostrza liściowate (poziomy 12-8), a następnie ostrza z zadziorem (7-1). W poziomie 5 odkryto wyjątkowo bogaty pochówek młodzieńca (w wieku 12-14 lat), wyposażony w cztery — bâtons de commandement oraz w nakrycie głowy z naszytymi setkami muszelek *Nassa neritea*. Pomiędzy warstwami epigraweckimi a neolitycznymi istnieje luka; neolit rozpoczynają warstwy z ceramiką *impresso-cardium*; w okresie tym gospodarka była związana głównie z polowaniami i zbieractwem małży oraz ślimaków; mniejszą rolę odgrywała hodowla owiec, kóz i bydła. Okres środkowego neolitu jest reprezentowany przez kulturę naczyń z czworokątnym wylewem, natomiast schyłek neolitu przez kulturę Lagozza. [J.K.K.]

Argissa — tell położony niedaleko Larisy, w Tesalii (Grecja). W warstwach o miąższości ponad 11 m reprezentowane są główne etapy rozwoju neolitu, eneolitu i epoki brązu na terenie Grecji: od najniższej warstwy zaliczanej do neolitu preceramicznego (w rzeczywistości odpowiadającej prawdopodobnie inicjalnej fazie kultury Protoseskło), poprzez warstwy klasycznej kultury Protoseskło (z ceramiką biało malowaną), kultury Preseskło (zwanej też Magoulitsa) z ceramiką *impresso-cardium*, aż do właściwej kultury Seskło. Wyżej występują warstwy eneolitycznej kultury Dimini oraz wczesnej i środkowej epoki brązu. [J.K.K.]

Artenac — stanowisko eponimiczne eneolitycznej kultury Artenac w jaskini cmentarnej k. Saint Mary (dep. Charente, Francja). W grocie znajdują się bogato wyposażone groby szkieletowe z przełomu IV i III tysiąclecia B.C. Kultura Artenac znana jest głównie z zach. i środk. Francji, będąc wariantem współczesnym kulturze Seine-Oise-Marne. Używano miedzi i krzemieni z kopalń w Grand Pressigny. Reprezentowana w nielicznych osadach wyżynnych oraz znana z pochówków jaskiniowych i megalitycznych (m.in. w dolmenach). [J.K.K.]

Arżan — potężny kurhan położony nad rzeką Ujuk w Azji Centralnej na terenie Tuwy, zbadany w latach 1971-1974. Spośród innych kurhanów znanych z tego terytorium wyróżniał się on zarówno rozmiarami, jak i formą architektury grobowej. Z zewnątrz miał kształt kolistej, gładkiej platformy o średnicy 120 m i wys. 3-4 m. W jego centrum znajdowała się komora grobowa o wymiarach 8×8 m, wzniesiona z belek w konstrukcji zrębowej. We wnętrzu tej komory umieszczono kolejną, mniejszą (16 m^2 powierzchni), również zbudowaną na zrąb komorę, w której z kolei znajdowała się niewielka (8 m^2) skrzynia z dwoma sarkofagami z wydrążonych kłód zawierającymi szkielety, najprawdopodobniej mężczyzny w wieku starczym oraz kobiety w wieku dojrzałym. Wokół mniejszej komory pogrzebano ponadto 6 koni oraz 8 mężczyzn (poza jednym, 18-20-letnim młodzieńcem), w wieku ok. 60 lat. Ich ciała złożono również w drewnianych trumnach-sarkofagach lub w zrębowych obrubach. Jest to niewątpliwie pochówek władcy (króla) oraz jego małżonki/małżonek(?), a także — zapewne rytualnie uśmierconych — członków jego świty i należących do króla wierzchowców wraz z kimś z otoczenia (młodzieniec).

Wokół centralnej komory rozmieszczonych było promieniście w 4-5 kręgach ok. 70 trapezowatych komór, wzniesionych tuż obok siebie lub bardziej luźno z belek układanych na zrąb. W trzech z nich znajdowały się pochówki kolejnych siedmiu mężczyzn, głównie w wieku ok. 60 lat, zaś w piętnastu — pochówki koni. Łącznie zidentyfikowano szkielety ponad 160 koni, złożonych w kurhanie jako dary dla władcy. W jednej z komór naliczono np. 30 szkieletów, ułożonych dość regularnie w trzech rzędach, głowami na zachód.

Wszystkie komory o wys. ok. 2,5-3 m nakryte były płaskim, belkowym stropem. Zewnętrzne ściany utworzonej w ten sposób kolistej platformy o średnicy ok. 70 m obłożone zostały palisadą-okopem, z ułożonie ustawionych i opartych przy sobie bokami bali.

Całość otoczono murem z luźno ułożonych płyt kamiennych, tworzących krąg o średnicy ok. 110 m i pierwotnej wys. 3-4 m, oraz przykryto kamiennym „płaszczem", wzniesionym do podobnej wysokości. Główną komorę nakrywał brak z płaskich płyt kamiennych.

Po wsch. stronie kurhanu odkryto ponadto pozostałości kamiennych „ołtarzy", na których składane były najprawdopodobniej skóry zabitych w trakcie pogrzebu koni. Dokonane szacunki pozwalają sądzić, iż przy budowie drewna i budowie komór grobowych musiało uczestniczyć ok. 1 500 ludzi przez mniej więcej 7-8 tygodni. W uroczystościach pogrzebowych wzięło udział ok. 10 tys. ludzi, zaś stypa żałobna kosztowała życie ok. 300 koni.

Wprawdzie kurhan Arżan, a dokładniej komory z pochówkami ludzi i koni zostały (z małymi wyjątkami) zrabowane jeszcze w starożytności, ale resztki zacho-

wanego inwentarza świadczą o bogactwie i wysokim statusie społecznym pogrzebanego w nim władcy i jego ludu. Skalibrowane datowania radiowęglowe wskazują, że obiekt ten należy datować najpóźniej na IX, a być może nawet na X w. B.C. Szczególnie znamienne są w tym kontekście cechy stylu zachowanego inwentarza grobowego, w skład którego wchodzą m.in. broń (sztylety brązowe, groty strzał do łuku, czekan brązowy), ozdoby i elementy ozdobne stroju oraz niezwykle bogaty zestaw części rzędu końskiego (wędzidła, pobocznice, ozdoby uździenicy itp.). Wykazują one z jednej strony związek ze zjawiskami kulturowymi późnej epoki brązu na stepach eurazjatyckich (dotyczy to zwłaszcza części rzędu końskiego), z drugiej zaś — ze znaleziskami wczesnoscytyjskimi z obszarów przedkaukaskich i nadczarnomorskich (wyroby zdobione w stylu zoomorficznym). Odkrycia w kurhanie Arżan umacniają hipotezę o centralnoazjatyckiej kolebce scytyjskiego wariantu kultury Wielkiego Stepu, a także sformułowane jeszcze przez Herodota twierdzenie o „azjatyckim" pochodzeniu Scytów. [J.Ch.]

Aspero — preceramiczne stanowisko na wybrzeżu Peru, w rejonie pagórków zwanych Lomas del Puerto. Odkryto w nim kilkanaście platform zbudowanych z wielkich bloków bazaltowych, na których stały budowle oraz znajdowały się groby. Liczne znaleziska ruchome obejmują tekstylia, sieci oraz liczne żarna i rozcieracze kamienne. Ludność tego stanowiska zajmowała się zbieractwem morskim, rybołówstwem oraz uprawą dyni, tykwy, fasoli, awokado i orzeszków arachidowych(?). Datowane na okres 5 000-4 000 lat temu. [J.K.K.]

Aswad — tell neolityczny położony na brzegu dawnego jez. Ateibe w kotlinie Damaszku. Najstarszy poziom (IA) dostarczył kolistych budowli z cegieł suszonych na słońcu i trzciny. Gospodarka oparta była na łowiectwie (gazela, dzik) oraz na zbieraniu oprawie pszenicy i jęczmienia. Faza następna (IB) charakteryzuje się nowymi elementami w przemyśle krzemiennym. Dopiero w fazie II pojawiają się statuetki z wypalanej gliny (zoo- i antropomorficzne), gliniane kule do procy, a także gładzone narzędzia kamienne. Faza II zaliczana jest do neolitu preceramicznego B, o nawiązaniach palestyńskich, natomiast faza I raczej do neolitu preceramicznego powiązanego z rejonem środkowego Eufratu (Mureybet III). [J.K.K.]

aszelska kultura — obecnie synonim kultur pięściaków dolnego paleolitu; dawniej — jedno ze stadiów dolnego paleolitu w Europie. Zasięg kultury aszelskiej (n. pochodzi od stan. Saint Acheul nad Sommą, we Francji) obejmuje Afrykę, Bliski Wschód, Europę Zach. i Pd. oraz znaczną część zach. Azji. Rozwój kultury aszelskiej zaczyna się w Afryce ok. 1,5 mln lat temu, natomiast w Europie ok. 500 tys. lat temu. Cechą charakterystyczną kultury aszelskiej jest występowanie dwustronnie obrabianych pięściaków i rozłupców. Pojawia się też technika kwalluaska i poprzeczne techniki odbijania odłupków o predeterminowanym kształcie. [J.K.K.]

Aszód — osada i cmentarzysko wschodniej grupy kultury lendzielskiej, położone na wschód od Budapesztu. Odkryto w nim okrągłą fortyfikację (tzw. rondel) oraz ok. 190 grobów szkieletowych, głównie z wczesnej fazy kultury lendzielskiej. Odkopano też pojedyncze groby ciałopalne, groby podwójne oraz liczne pochówki dzieci. Zmarłych wyposażonych w ceramikę, narzędzia kamienne i kościane chowano w pozycji skurczonej. [J.K.K.]

Atapuerca — kompleks formacji krasowych w Ibeas de Juarros k. Burgos w Hiszpanii, znany od dawna ze znalezisk prehistorycznych. W jaskini Cueva Mayor odkryto szczątki *Homo* datowane na okres środkowego plejstocenu. Ich wiek — ok. 350 tys. lat — oraz cechy morfologiczne wskazują na możliwość zaliczenia tych znalezisk do przejściowych pomiędzy europejskim *Homo erectus* a formami preneandertalskimi. W wypełnisku krasowym Trinchera Dolina, gdzie wcześniej znajdowano wyroby kamienne wraz z fauną z pogranicza dolnego i środkowego plejstocenu, odkryto ostatnio szczątki bardzo specyficznej formy *Homo erectus* (określanej jako *Homo antecessor*) wraz z przemysłem otoczakowym. Wystąpiły one w warstwie TD-6 zalegającej poniżej granicy paleomagnetycznych okresów Matuyama/Brunhes, a więc starszej od 760 tys. lat temu. Wbrew pierwotnym doniesieniom w warstwie tej nie występowały pięściaki aszelskie. [J.K.K.]

aterska kultura — jednostka taksonomiczna afrykańskiej środkowej epoki kamienia (MSA) występująca na terenie pn.-zach. Afryki w okresie odpowiadającym końcowi środkowego i początkom górnego paleolitu w Europie. Charakteryzuje się narzędziami kamiennymi typu mustierskiego (zgrzebła, ostrza, narzędzia zębate) oraz dwustronnie obrabianymi ostrzami liściowatymi i trzoneczkowatymi. Znane są z tej kultury także narzędzia typu górnopaleolitycznego (drapacze). Zgodnie ze stratygrafią jaskini Taforalt w Maroku kultura ateraska rozwinęła się na podłożu afrykańskiej kultury mustierskiej z techniką lewalluaską ok. 45 tys. lat temu i trwała aż do granicy 30 tys., a być może nawet 25 tys. lat temu, kiedy to całkowicie zanikła w związku z kryzysem osadniczym na Saharze, wywołanym wysuszeniem i ochłodzeniem klimatu ok. 25-18 tys. lat temu. Kultura ta występowała głównie na obszarze Maroka, Algierii i Tunezji, rozprzestrzeniając się również na inne tereny, m.in. sięgając aż do doliny Nilu (czego dowodem są stanowiska w oazie Kharga i pojedyncze znaleziska k. Luksoru) oraz do dorzecza Nigru (Seggedim). [J.K.K.]

Awdiejewo — górnopaleolityczne stanowisko otwarte k. Kurska (Rosja), związane z późnograwecką kulturą kostienkowsko-awdiejewską. Stanowisko datowane jest na okres 21-17 tys. lat temu. Charakteryzuje się zorganizowanym układem zabudowy, złożonej z ziemianek rozmieszczonych wokół centralnego placu. Bardzo bogate dzieła sztuki ruchomej, m.in. figurki żeńskie tzw. Wenus grawockich oraz wizerunki zwierząt. [J.K.K.]

Azmak — tell neolityczny i eneolityczny na Nizinie Górnotrackiej, w okolicach Starej Zagory (Bułgaria). Powtarza się w nim sekwencja kulturowa znana z tellu Karanowo (wczesny neolit, kultury Veselinovo-Kalojanowiec, Marica i Gumelnita). [J.K.K.]

B

Baalberg — grupa eneolityczna należąca do kompleksu kultury pucharów lejkowatych (niekiedy określana w ceramice jako styl baalberski). Może częściowo wywodzić się z tradycji epiwstęgowych (m.in. grupy Gatersleben); ulegała szybkiemu rozprzestrzenieniu na obszar zachodniej i południowej grupy kultury pucharów lejkowatych (od Niemiec środk. po Wielkopolskę, Śląsk, Czechy i Morawy). Znana z osad wyżynnych oraz cmentarzysk płaskich i kurhanowych, z grobami w obstawach kamiennych. [J.K.K.]

Bacho Kiro — stanowisko jaskiniowe w środkowowschodniej Bułgarii k. Drianowa. Badane w latach 70. przez misję polsko-bułgarską, dostarczyło kilku warstw mustierskich (m.in. z najstarszą kością zdobioną ornamentem rytym, datowaną na ok. 46 tys. lat temu) oraz najstarszych w Europie śladów kultury oryniackiej, datowanych na ok. 43-38 tys. lat temu. [J.K.K.]

baguette — w archeologii: francuski termin na oznaczenie wydłużonego, wąskiego przedmiotu o przekroju płasko-wypukłym, wykonanego z poroża renifera. Wyroby te, sklejone płaskimi stronami, mogły być oprawami grotów oszczepów, nie ulegającymi łatwym odkształceniom, tak jak oprawy drewniane. Były często zdobione rytami na stronie wypukłej (np. baguette znalezione w miejscowości Isturitz, położonej w pd.-zach. Francji). Baguette są charakterystycznym elementem środkowej fazy kultury magdaleńskiej. [J.K.K.]

Barbarzyńcy (gr. Bárbaros — cudzoziemiec) — tym terminem Grecy określali pierwotnie obcych (nie-Greków), posługujących się niezrozumiałym, chrapliwym (w ich mniemaniu) językiem. Pojęcie to oznaczało w starożytności ludy obce z punktu widzenia Greków i Rzymian, nieokrzesane, niewykształcone, często dzikie i okrutne, nie należące do kręgu grecko-rzymskiej cywilizacji. Od początku chrześcijaństwa terminem tym określano także niewierzących, ale w Bizancjum np. również Zachodnioeuropejczyków, w tym także chrześcijan. [J.Ch.]

Barnenez — jeden z najznakomitszych megalitów w Bretanii (k. Plouezoc'h, dep. Finistère, Francja). Jest to rodzaj cairnu trapezoidalnego (nasypu kamiennego) pokrywającego 11 dolmenów z krótkim korytarzykiem. Całość mierzy 18-27×110 m i ma wys. 5 m. Pochodzi z drugiej połowy V tysiąclecia B.C. Był wtórnie użytkowany przez ludność kultur Chassey i pucharów dzwonowatych. [J.K.K.]

bâton de commandement — w archeologii: francuski termin na oznaczenie przedmiotu złożonego z cylindrycznego trzpienia i przewleczonego końca, wykonanego z poroża renifera lub jelenia. Wprowadzenie tego terminu związane było z uznaniem tych przedmiotów za rodzaj berła lub innego symbolu władzy. Ostatnio przedmioty te uznaje się częściej za urządzenia do prostowania drzewców strzał. Obecność na bâton de commandement bogatych często dekoracji w postaci płaskorzeźb (lub rzeźb zwierząt, ewentualnie męskich organów płciowych, skłania do przypuszczenia, że co najmniej część tych przedmiotów miała funkcje obrzędowe (np. związane z praktykami inicjacyjnymi). [J.K.K.]

Biache Saint Vaast — stanowisko otwarte środkowego paleolitu, położone w dep. Pas-de-Calais (Francja); datowane metodą TL na ok. 170 tys. lat temu. W stropie osadów rzecznych z początku stadium izotopowego 6 odkryto kilka poziomów kulturowych bogatych w odpadki produkcyjne, związane z wytwarzaniem odłupków i wiórów lewalluaskich. Obok stref produkcyjnych odsłonięto też miejsca ćwiartowania dużych ssaków oraz miejsca przygotowywania pokarmów. Narzędzia kamienne, głównie zgrzebła i ostrza mustierskie, świadczą, że stanowisko to reprezentuje wczesną fazę grupy La Ferrassie z kompleksu mustierskiego. Znaleziono też fragmenty czaszki wczesnej formy neandertalczyka, pośredniej pomiędzy preneandertalczykami typu Swanscombe i neandertalczykami klasycznymi. [J.K.K.]

Biel'skie Gorodishche (miasto Gelon) — położone na prawym brzegu Worskli, w jej środkowym biegu, największe pradziejowe osiedle obronne wsch. Europy liczące 4 400 ha pow. Swoją formę i strukturę zyskało w wyniku długotrwałego rozwoju od przełomu VIII/VII do końca V w. p.n.e. W jego skład wchodzą trzy mniejsze, wydzielone fortyfikacjami zespoły obronne: wschodni, zachodni i tzw. Kuteminski (północny). Łączna długość wszystkich wałów obronnych wynosi 33 833 m. Wschodni gród, usytuowany pośrodku ciągnącej się wzdłuż wysokiej terasy Worskli linii fortyfikacji, wyodrębniony był wałem ziemnym o dł. 3 870 m. Wzniesiony z ziemi i obłożony od strony zewnętrznej drewnianą ścianą był trzykrotnie przebudowywany, osiągając w ostatniej fazie 18,2 m szer. przy podstawie. Jego wys. mogła pierwotnie sięgać nawet 5 m. Towarzyszyła mu fosa o szer. od 6 do 24 m, osiągająca maksymalnie 3,5 m głęb. Przy pd. krańcu wsch. grodu, na styku z linią obronną głównego osiedla, znajdowała się brama, broniona dodatkowo wieżą nadbramną. Zachodni gród znajduje się po zach. stronie całego kompleksu, na krawędzi terasy rzeki Sachaja Grun'. Wzniesione na przełomie VIII/VII w. p.n.e. fortyfikacje drewniano-ziemne były czterokrotnie przebudowywane, stopniowo zwiększając parametry. Z obwałowań o szer. ok. 7 m przy podstawie rozwinęły się one w monumentalną fortyfikację o wys. dochodzącej nawet do 8 m, szer. przy podstawie 18 m (rozwaliska: 22-32 m), z fosą o szer. dochodzącej do 24 m i głęb. osiągającej nawet 6 m. W strukturę architektoniczną wału wbudowane były pomieszczenia mieszkalne (?) lub magazynowe (?).

Trzeci (Kuzeminski), najmniejszy (15,4 ha) gród usytuowany na pn. krańcu kompleksu, na skłonie terasy nadzalewowej Workli, ma wejście zwrócone w stronę rzeki. Jego umocnienia zostały dobudowane do istniejących już fortyfikacji Wielkiego Grodziska i rozciągają się w stronę rzeki, gdzie zapewne zlokalizowana była przystań. Całkowita dł. wałów wynosi 898 m. Zespół ten funkcjonował od końca V w. p.n.e., jako osłona przystani i składów handlowych.

Wzniesienie najstarszych fortyfikacji Wielkiego Grodziska (dł. 25 995 m) obejmujących wyodrębnione morfologicznie tereny w widłach Worskli i rzeki Suchaja Grun', pomiędzy zach. i wsch. grodem, łączące obydwa grody w jeden kompleks, wiązane jest już z VII w. p.n.e. W jednym z przekrojów, wał obronny tej części systemu fortyfikacyjnego wykazywał cztery fazy rozbudowy; pierwszą z nasypem oblicowanym od zewnątrz drewnianą ścianą, o szer. przy podstawie 8,5 m, drugą — z podobną fortalicją o szer. 16 m i trzecią — o szer. 23 m. W fazie czwartej wał uległ dalszej, znacznej rozbudowie. W pn.-zach. części Wielkiego Grodziska nasyp wału przegradzał dolinkę niewielkiego strumyka, który zapewniał zapas wody na wypadek oblężenia. Badania wykazały, że terytorium Wielkiego Grodziska było również intensywnie zasiedlone, choć nie tak gęsto jak gród zach. i wsch.

Już w VI w. p.n.e. Biel'skie Gorodishche staje się wielkim centrum produkcyjnym i handlowym położonym na skrzyżowaniu ważnych dróg handlowych, tak wodnych, jak i lądowych. Być może stwierdzone tu ślady pożarów fortyfikacji wiążą się z działaniami wojennymi armii Dariusza I przeciw Scytom, w czasie jego wyprawy w 514 r. p.n.e. Herodot (IV:123) wspomina o spaleniu przez Persów drewnianej twierdzy w kraju Budynów, zamieszkujących gdzieś w strefie leśno-stepowej, pomiędzy Dnieprem i Donem. Równocześnie w kraju Budynów autor „Dziejów" lokalizuje Gelonów i miasto Gelonos, o którym pisze: „W ich (Budynów — przyp. J.Ch.) kraju istnieje miasto zbudowane z drewna. Nazwa miasta brzmi Gelonos, a jego mur z każdego boku długi jest na trzydzieści stadiów; jest przy tym wysoki i cały z drzewa. Drewniane są też ich mieszkania i świątynie. Są tam faktycznie świątynie helleńskich bogów, po helleńsku zaopatrzone w drewniane posągi, ołtarze i kaplice; obchodzą też na część Dionizosa co trzeci rok uroczystość i święcą bakchanalie. Są bowiem Gelonowie co do pochodzenia Hellenami, którzy wypędzeni ze swoich punktów handlowych (kolonii) nadczarnomorskich — przyp. J.Ch.) osiedlili się u Budynów; posługują się bądź scytyjskim, bądź helleńskim językiem". Ranga Biel'skiego Gorodishcha i jego charakter pozwalają przypuszczać, iż jest to wspomniane przez Herodota miasto Gelon. Jego znaczenie jako jedynego ośrodka miejskiego w głębi Scytii mogło spowodować akcję militarną Persów i równocześnie przyczyniło się do odnotowania go — jako niezwykłego zjawiska — przez Herodota. Informacje zawarte w „Dziejach" nie pozwalają wątpić w kosmopolityczny i wielonarodowościowy (typowy dla wielkich, miejskich ośrodków handlowych) charakter społeczności miasta Gelon. Dotyczy to zwłaszcza obecności w tych ośrodkach kupców i rzemieślników (?) greckich, a także obok osiadłej ludności miejscowej innych grup napływowych choćby w postaci wspomnianych przez Herodota Gelonów. Zgodnie z innym przekazem dziejopisarza (IV:8-10), tzw. helleńską legendą o pochodzeniu Scytów, Gelonowie byli jednak w strefie nadczarnomorskiej starszą od Scytów warstwą miejscowej ludności, być może w wyniku presji z różnych stron, głównie scytyjskiej, wypartą na północ z obszarów pontyjskich. W okresie wyprawy Dariusza i w czasach Herodota miasto Gelon osiągnęło niewątpliwie szczyt swojego znaczenia, skoro dane na jego temat są tak obszerne i szczegółowe. Pozostaje to w zgodzie z dynamiką rozwoju Biel'skiego Gorodishcha, które ostatecznie upada w efekcie wtargnięcia Sarmatów w początkach III w. p.n.e. [J.Ch.]

Bilzingsleben — najbliższe granic Polski stanowisko środkowoplejstoceńskiego *Homo erectus*, położone w Turyngii, w dolinie rzeki Wipper. Stanowisko zalega w osadach fluwialnych, przedzielonych trawertynami. Poziom znalezisk wiąże się ze środkową warstwą interglacjalnego trawertynu, datowanego metodą uranowo-torową i ESR na 412-320 tys. lat temu. Znaleziono w nim odłupkowy przemysł mikrolityczny ze stosunkowo nielicznymi otoczakami z jednostronnym ostrzem oraz szczątki bogatej fauny starożytnych słoni, nosorożców, niedźwiedzi, jeleni, koni i bobrów. Szczątki drobnych ssaków i ślimaków, a także dobrze zachowane odciski roślin świadczą o klimacie ciepłym i suchym ze średnimi rocznymi temperaturami od +10°C do -11°C. [J.K.K.]

Bir el Ater — odkryte w 1917 r. stanowisko Oued Djebbana k. Bir el Ater na południe od Tebessy w Algierii jest stanowiskiem eponimicznym kultury aterskiej. Sedymenty aluwialne w zakolu Wadi zawierają bogaty poziom kulturowy z ogniskami i szczątkami fauny charakterystycznej dla sawanny. Przemysł kamienny reprezentuje zapewne późną fazę kultury aterskiej z elementami górnopaleolitycznymi. [J.K.K.]

Bir Sahara — depresje jeziorne na Pustyni Zachodniej w Egipcie, otoczone stanowiskami dolno- i środkowopaleolitycznymi. Najstarsze z tych stanowisk są związane z kulturą aszelską, następnie z kompleksem mustierskim w okresie strefy izotopowej 5, głównie z przemysłami z narzędziami zębatymi; szczątki bogatej fauny reprezentowanej przez nosorożce, wielkie antylopy, bowidy, wielbłądy i osły. Sąsiednie stanowisko w Bir Tarfawi, także na obrzeżeniu kopalnych jezior, dostarczyły znalezisk z kultury mustierskiej i aterskiej. Stanowiska te były badane przez misje amerykańsko-polską. [J.K.K.]

Biskupin — miejscowość w Wielkopolsce w pobliżu Żnina. W 1933 r. na półwyspie Jez. Biskupińskiego odkryto drewniane konstrukcje osiedla obronnego kultury łużyckiej, związanego z tzw. grupą wschalnio-wielkopolską. Zostało ono wzniesione pod koniec VIII w. p.n.e. (wg najnowszych badań dendrochronologicz-

nych zimą 738/737 r.), zgodnie z wcześniej zaplanowaną i przemyślaną koncepcją architektoniczną. Jest ona — poza Biskupinem — charakterystyczna dla kilku obiektów tego typu, zlokalizowanych w jego najbliższym otoczeniu (Izdebno, Smuszewo, Sobiejuchy, Jankowo i Kruszwica). Łączy je m.in. podobna lokalizacja, na terenie bogatym w zbiorniki wodne z pełnym wykorzystaniem walorów obronnych terenu, oraz dążność do maksymalnego zagospodarowania zabudowanej powierzchni. Gród w Biskupinie został zbudowany na wyspie (obecnie półwysep), której brzegi umocniono rodzajem falochronu wzniesionego z ok. 20 tys. dębowych pali, wbitych w dno jeziora, pod kątem 45°. Od strony pn.-zach., tj. największego naporu fal i kry (?), dla zabezpieczenia umocnionego brzegu przed rozmywaniem osadzono dodatkowo dwa rzędy pali nachylonych w kierunku akwenu, tworząc swoisty „falochron". Wał obronny wzniesiono wzdłuż umocnionego brzegu, dostosowując wielkość i kształt grodu do rozmiarów wyspy o dł. 200 m i szer. 125 m. Fortyfikacje o szer. 3-3,5 m (w fazie młodszej grodu, po przebudowie — węższe) tworzyły trzy rzędy związanych ze sobą skrzyń, zbudowanych z belek dębowych w konstrukcji zrębowej i wzmocnionych płonowymi słupami oraz wypełnionych ziemią i kamieniami. Długość wału obronnego wynosiła 463 m, a jego wys. mogła sięgać nawet 6 m. Wzniesione w ten sposób fortyfikacje zajmowały ok. 1/3 terenu osiedla (6 900 m^2 z ok. 20 000 m^2). Do wnętrza grodu prowadziła brama o szer. 9 i dł. 8 m, zamykana dwuskrzydłowymi, dębowymi wrotami. Istnieją kontrowersje co do sposobu zwieńczenia bramy. Nie można jednak wykluczyć nadania jej (podobnie jak całej fortalicji przez dodanie blanków) rozbudowanej formy obronnej. Z lądem bramę łączyła droga o dł. 120 m w formie pomostu wzniesionego na palach. Przy wejściu była ona oflankowana palisadami dla ograniczenia pola ataku. Na ostatnim odcinku poprowadzono ją niemal wzdłuż linii wału, tak by ewentualni napastnicy mieli obrońców od prawej (tj. nie osłoniętej tarczą) strony.

Wnętrze grodu zabudowano w sposób zwarty, wznosząc rzędy domostw wzdłuż 11 poprzecznych ulic (o łącznej dł. 780 m i szer. 2,5-2,8 m), połączonych biegnącą pod wałami ulicą okrężną o dł. 417 m. Jedynie przy bramie pozostawiono niewielki, nie zabudowany placyk, dla rozbudowania ewentualnych zatorów (?). Mógł on również pełnić funkcję miejsca zgromadzeń (?) lub — ewentualnie — placu targowego. Łączna liczba połączonych ze sobą w rzędach ścianami szczytowymi domów wynosiła ponad 100 (105?). Miały one podobną wielkość (od ok. 72 do 86 m^2) i rozplanowanie. Wszystkie były zwrócone wejściami na południe, składały się z przedsionka o szer. ok. 2 m, głównej izby mieszkalnej z kamiennym paleniskiem umieszczonym lekko z boku, na prawo od wejścia i mniejszego, bocznego pomieszczenia, pełniącego zapewne funkcję komory wynalnej (alkierzu). Domy wznoszono w konstrukcji szumikowo-łątkowej, umieszczając poziomo belki ściankowe w wycięciach płonowo osadzonych słupów (łątek). Dwuspadowe dachy miały konstrukcję na sochę i płomyk, rozwidlony u góry słup podtrzymujący szczytowy) i ziemię (pozioma belka w kalenicy). Podłogi domów, jak i ulice wyłożone były belkami układanymi zazwyczaj na legarach. Obliczono się, że do budowy grodu zużyto od 6 do 8 tys. m^3 drewna, głównie dębu i świerku, a także brzozy (zwłaszcza w młodszej fazie). Gród jest dwufazowy: po przebudowie w fazie młodszej ograniczono nieco jego powierzchnię. W momencie największego rozwoju mogło go zamieszkiwać 1 000-1 200 ludzi (plemię?, ród?). Po opuszczeniu na jego ruinach powstało niewielkie osiedle otwarte. Szczególne warunki zalegania ruin osiedla, a także pozostawionego (porzuconego) inwentarza (torfowisko), zapewniające przetrwanie substancji organicznych sprawiają, że zespół biskupiński jest niezwykle wiarygodnym źródłem do badań nad kulturą materialną społeczności pradziejowych. [J.Ch.]

Blackwater Draw — kompleks stanowisk paleoindiańskich w stanie Nowy Meksyk (Stany Zjednoczone Am. Pn.), z miejscami zabijania (kill-sites) mamutów, związanymi z kulturą Clovis oraz z tymczasowymi obozowiskami kultury Folsom. Stanowiska te zalegają częściowo w późnoglacjalnych osadach jeziornych. [J.K.K.]

Bockstein — kompleks jaskiń w miejs. Rammingen w Badenii-Wirtembergii (Niemcy). W dwóch jaskiniach — znaleziska środkowopaleolityczne należące do kompleksu mikockiego. Obecność specyficznych noży typu Bockstein (asymetrycznych z naturalnym tyłem, dwustronnie obrobionych) była podstawą do wyróżnienia górnodunajskich stanowisk „wschodniomikockich" w postaci grupy Bockstein. [J.K.K.]

Bodrogkeresztúr — eponimiczne cmentarzysko kultury eneolitycznej, która odegrała dużą rolę w Europie Środk. Położone w dorzeczu Cisy we wsch. części Węgrzech. Kultura ta jest znana przede wszystkim z cmentarzysk (np. Tiszavalk-Kenderföld — ponad 50 grobów), rzadko z osad. Duża liczba wyrobów złotych i miedzianych pochodzi ze skarbów (np. Tiszaszilliis). Zasięg tej kultury obejmował tereny dorzecza Cisy, znaczną część Transylwanii, sięgał do Serbii i wsch. Słowacji, a nawet do Polski (grupa wyciąsko-złotnicka). Na styku z tradycjami lendzielskimi powstają grupy mieszane, z udziałem elementów bodrogkeresztúrskich (np. grupa Leźniany na Słowacji, kultura jordanowska na Morawach, na Śląsku i w Czechach). [J.K.K.]

Bohunice — stanowisko otwarte na przedmieściach Brna (Morawy), pochodzące z wczesnej fazy górnego paleolitu (42/40 tys. lat temu). Przemysł kamienny wskazuje na lokalne przejście — techniki levalluaskiej w technikę wiórową i pojawianie się narzędzi górnopaleolitycznych. Stanowisko eponimiczne dla kultury bohunickiej. [J.K.K.]

Boomplaas — jaskinia w Kraju Przylądkowym (Afryka Pd.) k. Oudtshoorn, z sekwencją osadnictwa od ok. 80 do 1,7 tys. lat temu. Najwcześniejsze warstwy odpowiadają okresowi średniej epoki kamienia,

późniejsze — przemysłom późnej epoki kamienia (Robberg, Albany i Wilton). Dopiero ok. 1 700 lat temu pojawiają się ślady hodowli, którym towarzyszą nadal narzędzia kamienne. [J.K.K.]

Boqueirao da Pedra Furada — kompleks nawisów skalnych w okolicy São Raimundo Nonato w stanie Piaui (Brazylia). Najstarsze warstwy, datowane na 30-17 tys. lat temu, dostarczyły śladów przemysłów otoczakowych i odłupkowych, towarzyszących ogniskom otoczonym blokami skalnymi. W warstwach tych występują ślady malowania na okruchach skalnych. Następna faza osadnicza, datowana pomiędzy 12-6 tys. lat temu, charakteryzuje się obecnością pierwszych narzędzi dwustronnych, zgrzebeł i odłupków. Z fazą tą, zwaną Serra Talhada, związane są malowidła naskalne, słabo zachowane na ścianach jaskini. [J.K.K.]

Border — jaskinia położona na granicy RPA i Suazi; dostarczyła długiej sekwencji osadnictwa ze środkowej epoki kamienia (MSA), z okresu od ok. 200 tys. do 50 tys. lat temu, oraz późniejszych przemysłów mikrolitycznych datowanych od ok. 35 tys. lat temu. Sekwencja środkowej epoki kamienia obejmuje głównie grupę określaną jako przemysł typu Pietersburg, w obrębie którego miał miejsce epizod z małymi tylczakami łukowymi, znany jako Howieson's Poort (ok. 90 tys. lat temu). Szczątki kostne trzech osobników, związane z grupą Pietersburg, należą do archaicznego *Homo sapiens*. [J.K.K.]

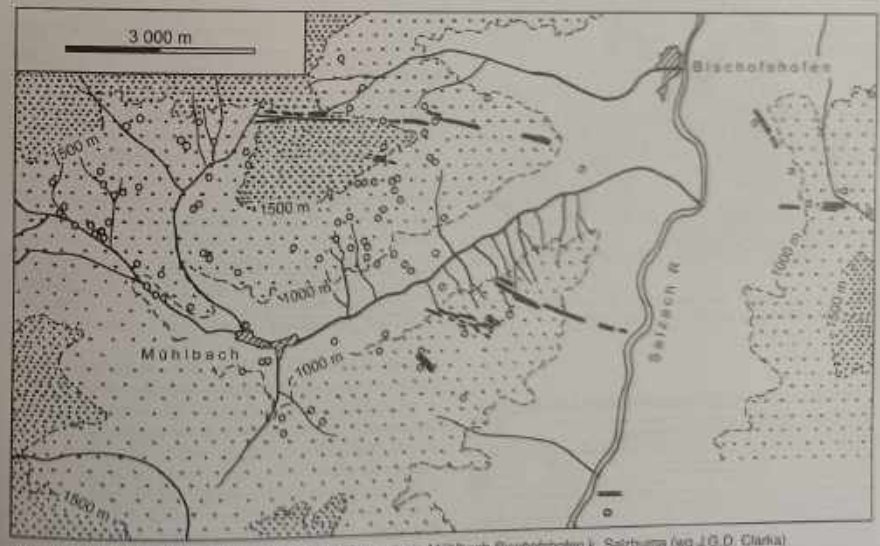
Bougon — cmentarzysko megalityczne k. Deux-Sèvres, w rejonie Poitou we Francji. Złożone z 5 obiektów, które powstały podczas rozwoju atlantyckiej kultury megalitycznej, jeszcze w połowie V tysiąclecia B.C. zbudowano na tym cmentarzysku cairn (nasyp kamienny) kryjący dwa dolmeny z korytarzykiem i jeden z dodatkowymi komorami grobowymi. W IV i III tysiącleciu B.C. dobudowano dalsze dolmeny z korytarzem, a następnie restylizowano dawne dolmeny jako nagromadzenia kości związane z kulturą Peu Richard. [J.K.K.]

brąz (metal i surowiec) — nazwa „brąz" pochodzi od łac. *aes brunduisinum*, tj. „kruszec brindyzyński", ponieważ w jego wytwarzaniu wyspecjalizowały się prawdopodobnie warsztaty antycznego Brindisi. Klasyczny brąz jest stopem miedzi (Cu) i cyny (Sn) w stosunku 90:10. Surowca o tak dobranych proporcjach starożytni Grecy używali np. do wytwarzania przedmiotów codziennego użytku. Posągi czy przedmioty ozdobne odlewali z brązu (cynowego) o proporcjach 86:14. Egipcjanie używali zazwyczaj stopu składającego się z 91 części miedzi i 9 części cyny. W epoce brązu rzadko jednak udawało się starożytnym rzemieślnikom, mistrzom metalu i ognia, uzyskać idealne, pożądane ze względów technologicznych proporcje. Do ich ustalenia prowadziły wieki doświadczeń, kumulowania się wiedzy i umiejętności. Decydowała o nich także niekiedy dostępność, pozyskiwanego z miejscowych zasobów rud bądź też w drodze wymiany, surowca o określonej jakości. Starożytne brązy wykonywane masowo na bieżące potrzeby bardzo rzadko wykazują zachwianie klasycznych proporcji, lecz też obecność naturalnych domieszek (np. arsenu, antymonu, ołowiu), stanowiących charakterystyczny składnik złóż rudy, z której uzyskiwano metal. Na razie nie wiadomo, gdzie i kiedy udało się dokonać tego epokowego wynalazku technologicznego, pozwalającego jakość miedzi poprzez dodanie cyny. Zapewne zadecydowały o tym obserwacje nasuwające się przy ocenie walorów technologicznych wyrobów z miedzi, bogatszej w naturalne domieszki niektórych metali (np. arsenu). Być może odkrycia tego dokonano niezależnie od siebie w wielu miejscach. Może zadecydował o tym czysty przypadek. W chalkolitycznych ośrodkach obróbki miedzi musiano zwrócić bowiem uwagę na różnice technologiczne pomiędzy walorami surowców i uzyskiwanych z nich wyrobów, kiedy przypadkiem lub celowo wyprodukowano przedmiot ze wzbogaconej o domieszkę miedzi. Czysta miedź ma bowiem wyższą temperaturę topnienia (1 083°C), a roztopiona ma konsystencję gęstego płynu i nie nadaje się do wykonywania odlewów o dobrym jadrze i gładkiej powierzchni. W stanie płynnym wiąże bowiem pary z atmosfery i odlewy są porowate. Można temu zapobiec, stosując w trakcie topienia tzw. odtleniacze. Równocześnie jest dość miękka, plastyczna i daje się łatwo obrabiać na zimno, ale wykonane z niej przedmioty są dość nietrwałe (miękkie, giętkie). Przy większych przekuciach staje się z kolei krucha i łamliwa. Należy stosować wówczas ponowne wyżarzanie w celu zlikwidowania naprężeń. Najbardziej korzystną jej cechą jest natomiast zdolność do tworzenia z wieloma metalami stopów o dobrych właściwościach. Temperatura topnienia brązu wynosi ok. 1 000°C. Dodatek cyny wpływa na płynność roztopionego metalu oraz twardość odlanego przedmiotu. Uzlachetnia go także kolorystycznie, czyniąc przy tym bardziej trwałym, odpornym na mechaniczne uszkodzenia. Przy tym wszystkim brąz jest bardziej giętki niż miedź. Jego wielka zaletą jest łatwość obróbki i niska temperatura topnienia, dzięki czemu w warunkach „prymitywnej" technologii brąz uzyskuje jeszcze jeden walor. Zniszczony przedmiot jest równocześnie surowcem, który łatwo przetopić i spożytkować na nowo. Właśnie możliwość powtórnego przetopu (obok nakładu sił wkładanych w powstanie wytworu) zadecydowała o dziejowym znaczeniu skoku technologicznego, wyniesionego „wynalezieniem" brązu. W odróżnieniu od wyrobów krzemiennych czy kamiennych o podobnej funkcji (np. siekier, toporów itp.), w zasadzie jednorazowych — rzadko dających się reperować, przedmioty brązowe można było przetwarzać wielokrotnie. Niemniej jednak, doskonalsze od miedzianych wyroby brązowe nie od razu wyparły w kulturach epoki brązu przedmioty kamienne i krzemienne. Niekiedy, zwłaszcza we wczesnej epoce brązu (np. w kręgu nordyjskim czy w tzw. kulturze strzyżowskiej na Wołyniu), wyroby krzemienne naśladują w formie przedmioty z brązu. [J.Ch.]

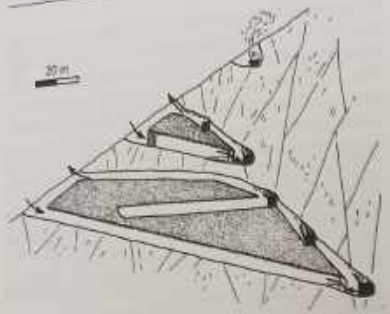
brąz (technologia uzyskiwania i obróbki) — miedź podstawowy surowiec do produkcji brązu, na terenie Europy uzyskiwano ze złóż rudy dostępnych powierzchniowo lub przy zastosowaniu prostych metod górniczych. Były to najczęściej zwykle, nieregularne leje drążone w podłożu, na terenie skalistym mające charakter jakby małych kamieniołomów. W przypadku stokowych wychodni żył rudy drążono w głąb stoku poziome lub ukośne sztolnie, podejmując niekiedy monumentalne roboty górnicze. Klasycznym przykładem takiego przedsięwzięcia jest słynny zespół kopalni w Alpach Salzburskich, w rejonie Mühlbach-Bischofshofen, zwłaszcza na Mitterbergu. Eksploatowano tu żyły pirytów o grub. 2 m, drążąc chodniki opadające pod kątem 20-30° i sięgające w głąb górotworu do 160 m. Zespół sztolni obejmował rozległy stok góry w strefie o szer. ok. 1 600 m. Eksploatację prowadzono, stosując metodę ognia i wody oraz krusząc popękany górotwór za pomocą klinów. Przy rozbijaniu pokruszonych termicznie skał posługiwano się brązowymi kilofami z tuleją i kamiennymi młotami. Przed opadającymi głazami zabezpieczano górników, budując drewniane pomosty, na których podkładano równocześnie ogień do podgrzania eksploatowanego „przodka". Dla odciążenia eksploatowanego górotworu drążono nad złożem dodatkowe chodniki. Wysokość eksploatowanych sztolni sięga przy wejściu 30 m.

Wydobywana z kopalni w drewnianych smykach ruda była na miejscu poddawana wstępnej obróbce, tj. sortowana, oczyszczana z bezwartościowych skał, a następnie tłuczona młotami kamiennymi i mielona na proszek rozcieraczami w kamiennych żarnach. Resztek bezwartościowej domieszki pozbywano się, płucząc rozdrobnioną rudę w drewnianych nieckach. Dla pozyskania metalu z oczyszczonej rudy stosowano prażenie (w celu usunięcia lotnych cząstek, np. siarki), a następnie wytapianie. Piece (dymarki) do wytopu miedzi miały kształt niewielkich zagłębionych w ziemię wieńc, obudowanych z kamienia oblepianego gliną lub z gliny. Rudę zmieszaną z węglem drzewnym topiono na warstwie drewna lub węgli drzewnych, uzyskując plackowate bryły czystego metalu. W tej formie były one przedmiotem dystrybucji surowca, gotowego do dalszej obróbki w celu uzyskania gotowych przedmiotów brązowych. Ta faza procesu produkcyjnego dokonywała się już poza strefą przykopalnianą, obejmującą tak eksploatowane złoża, jak i zespół piecowisk do wytopu metalu. Górnicy, rudnicy, hutnicy itp. zajmujący się eksploatacją, wstępną obróbką rudy i wytopem metalu, najprawdopodobniej zamieszkiwali osiedla w dolinach, a w rejonie kopalni przebywali jedynie czasowo w doraźnych obozowiskach. Przy wejściu do jednej z kopalń, na Kinzdberg, na wysokie skalnym odkryto pomieszczenia domu z narzędziami do wydobywania i przetwarzania rudy (młotami kamiennymi, rozcieraczami itp.), a także z ceramiką, szpilami do spinania wierzchnich okryć itp.

W porównaniu z miedzią, w stanie niekiedy nie nadającą się w zasadzie do odlewania przedmiotów w formach innych niż jednowe, brąz wykazuje w tym zakresie o wiele korzystniejsze cechy. Dłuższy czas stygnięcia pozwalał na wczesnej epoce brązu stosować

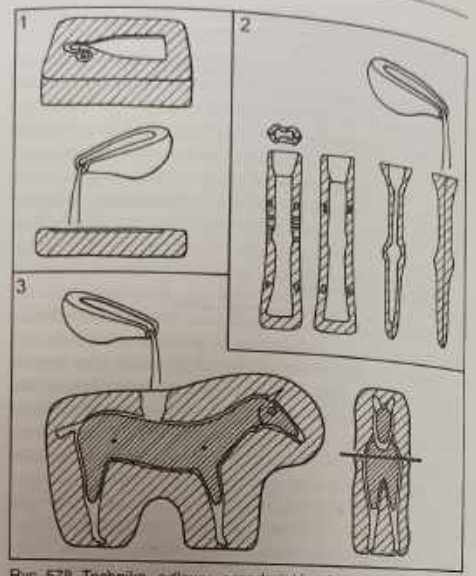
Ryc. 575. Wyrobiska górnicze i ślady wytopu miedzi w regionie Mühlbach-Bischofshofen k. Salzburga (wg J.G.D. Clarka)

Ryc. 576. System szybów w kopalni miedzi na Mitterbergu, Mühlbach-Bischofshofen k. Salzburga (wg J.G.D. Clarka)

Ryc. 577. Eksploatacja miedzionośnego gōetheritu w kopalniach miedzi na Mitterbergu (wg XIX-wiecznej ryciny)

Ryc. 578. Technika odlewu przedmiotów brązowych w epoce brązu: 1 — forma kadłubowa; 2 — forma muszlowa; 3 — forma na tzw. tracony wosk. Wg K.-H. Willrotha

również bardziej skomplikowane, dwu- i wielocześciowe formy kadłubowe (skrzynkowe). Z czasem obok form kamiennych zaczęto stosować także jednorazowe, mszczące formy gliniane, wykorzystując technikę odlewu na tzw. tracony wosk. Model wykonywanego przedmiotu sporządzano z wosku, obtepiano gliną i wypalano, a na miejsce wytopionego wosku wlewano ciekły brąz. Obok odlewania znano też plastyczną obróbkę przez kucie czy wyciąganie. Stosowano też techniki wtórnego opracowywania powierzchni, usuwania szwów odlewniczych, trybowania, cyzelowania itp.

Wszystkie te zajęcia od przetapiania brązu z domieszką innego metalu, topienia w tyglach glinianych w ogniu palenisk ze sztucznym nadmuchem, odlewania przedmiotów w przygotowanych wcześniej formach za pomocą glinianych łyżek lejniczych itp., aż po ich wtórną obróbkę były domeną specjalistów, „metalurgów"-odlewników. Ich wiedza i umiejętności, owiane nimbem tajemnicy, a przede wszystkim społeczno-ekonomiczne i symboliczne znaczenie wytworów ich pracy nadawały im szczególny status w ówczesnych społecznościach. Wyraża się to m.in. występowaniem na cmentarzyskach pochówków wyposażonych w zestawy narzędzi odlewniczych, np. formy odlewnicze, gliniane łyżki lejnicze, tygle, dyzze — atrybuty podkreślające odrębność „zawodową" i społeczną „mistrzów brązu". [J.Ch.]

Brześć Kujawski — duże stanowisko neolityczne i eneolityczne, reprezentujące kulturę ceramiki wstęgowej rytej oraz peryferyjną grupę niżową lendzielsko-polgarską, określaną jako brzesko-kujawską. Odkryto w nim kilkadziesiąt długich domów słupowych, przeważnie na planie trapezu, z przyległymi do nich zagrodami, a także kilkadziesiąt grobów. Rozwój tej osady przypada na VI-IV tysiąclecie B.C. [J.K.K.]

Buqras — tell neolityczny położony nad środk. Eufratem w Syrii. Wyróżniono ponad 10 poziomów kulturowych z domami z nie wypalonej cegły, budowanych na planie prostokątnym, często stykających się, podzielonych wewnątrz na kilka pomieszczeń. Na ścianach zachowanych nawet do wys. 1,7 m odkryto malowane maski ludzkie, a także freski przedstawiające zwierzęta. Przemysł kamienny, z licznymi ostrzami strzał, nawiązuje do neolitu preceramicznego B na terenie Lewantu. Liczne siekiery gładzone, naczynia kamienne, figurki zwierząt z wypalanej gliny. Występują makroszczątki uprawianych zbóż; odkryto wiele dowodów hodowli owiec, kóz i bydła. Daty radiowęglowe umieszczają tę sekwencję pomiędzy 8 400 a 7 900 lat temu. [J.K.K.]

Burgaschisee-Sud (Seeberg) — palafitowa osada kultury Cortaillod w kantonie Berno (Szwajcaria). Stosunkowo niewielka (50×12 m), w całości rozkopana. Złożona z domów prostokątnych, z ogniskami wylepionymi gliną; otoczona palisadą. Według danych dendrochronologicznych może być współczesna niektórym osadom kultury Pfyn (np. Thayngen-Weier). [J.K.K.]

Byblos — wielki tell na skalistym wybrzeżu M. Śródziemnego, położony 30 km od Bejrutu (Liban). Najwcześniejsze warstwy neolityczne (ok. 6 000 lat B.C.) zawierają 8 poziomów zabudowy z prostokątnymi domami, o podłogach i ścianach z bitej gliny, pokrywanych wapnem. Ceramika z białej glinki zdobiona odciskami m.in. muszli *Cardium*. W warstwach środkowego neolitu (ok. 5 000-4 500 lat temu) odkryto ten sam typ domów prostokątnych (bez bielenia ścian wapnem), z ceramiką monochromiczną. We wczesnym eneolicie pojawiają się większe domy prostokątne o zaokrąglonych narożach. Znaleziono też pochówki w dużych naczyniach. Dopiero w schyłkowym eneolicie pojawiają się początki planowej zabudowy typu protomiejskiego. [J.K.K.]

Bylany — kompleks stanowisk neolitycznych k. Kutnej Hory w Czechach o łącznej powierzchni ok. 7 ha. Odkryto w nim ponad 110 długich domów (o dł. do 45 m) z kultury ceramiki wstęgowej rytej oraz klutej. Badania mikrostratygraficzne wskazują na ponad 20 faz zasiedlenia i rozbudowy. Stanowisko o kluczowym znaczeniu dla poznania rozwoju wczesnego neolitu środk. Europy. [J.K.K.]

C

Cafer Hüyük — tell neolityczny w dolinie górnego Eufratu, we wsch. Turcji. Architektura kamienna na planie prostokątnym nawiązuje do preceramicznych budowli z Cayönü. Przemysł kamienny z grotami trzoneczkowatymi, z retuszem płaskim, nawiązuje do przemysłów PPN B z terenu wybrzeża syryjsko-palestyńskiego. Znaleziono też liczne naczynia kamienne, siekiery oraz ozdoby (bransolety) obrabiane techniką gładzenia. Plastyka figuralna gliniana, reprezentowana przez małe figurki antropomorficzne. Odkryto szczątki zwierząt dzikich; znaleziono ślady zbóż uprawianych na polach zakładanych w środowisku stosunkowo silnie zalesionym. [J.K.K.]

Can Hassan — wielki tell neolityczny i eneolityczny na równinie Konya k. Karaman w Turcji. W dolnych poziomach (7-4) odkryto duże domy z nie wypalonej cegły i ceramikę monochromiczną. Od warstwy 3 pojawia się ceramika malowana, nawiązująca do wczesnoeneolitycznych poziomów Chatal Hüyük-Zachod i Mersin. Dowodem dalszego rozwoju eneolitu jest obecność domów przylegających do siebie oraz typowa eneolitycznej ceramiki malowanej (w obrębie warstwy 2), a na samym końcu — znów monochromicznej (2c). Jest to jedna z najbardziej kompletnych sekwencji eneolitu (V tysiąclecie B.C.) w środk. Anatolii. [J.K.K.]

Castillo — stanowisko jaskiniowe k. Puente Viesgo, w prow. Santander (Hiszpania). Bardzo długa sekwencja warstw kulturowych: 26 jednostek stratygraficznych od poziomów mustierskich, przez wczesnie datowane warstwy oryniackie (ok. 39 tys. lat temu), graweckie, solutrejskie i magdaleńskie. W ostatnich warstwach na szczególną uwagę zasługuje bogata sztuka ruchoma (np. 33 łopatki jeleni zdobione rytami nawiązującymi do stylu III/IV wg A. Leroi-Gourhana, a także bogato zdobione — bâtons de commandement i harpuny). Z kulturą magdaleńską łączy się wiele dzieł sztuki skalnej, związanych ze stylem III (klasyczne wizerunki bizonów i koni oraz odpowiadające im znaki i odciski rąk) oraz ze stylem IV wg Leroi-Gourhana (kontynuacja tematu koń-bizon, wraz z wizerunkami koziorożców i jeleni). [J.K.K.]

Cayönü — stanowisko neolitu preceramicznego we wsch. Taurusie (Turcja). Odkryto cztery główne poziomy osadnicze ze zmieniającą się architekturą kamienną: I — budowle owalne, częściowo zagłębione w powierzchnię gruntu, wykładane drewnem; II — duże domy kamienne (5×12,5 m), których odkryte fundamenty charakteryzował tzw. grill-plan (w formie kratki), III — podobne domy (wymiary 5×6 m), z wewnętrznym podziałem na małe komórki (cell-plan), interpretowane jako magazyny zbożowe, IV — duże domy (5×9 m), składające się z dwu dużych pomieszczeń (large room plan). W niektórych pomieszczeniach występowały mozaikowe podłogi układane z kamiennych otoczaków. Przemysł kamienny (głównie z obsydianu), wiórowy, charakteryzował się grotami trzoneczkowatymi z retuszami płaskimi. Odkryto liczne gładzone ozdoby kamienne (m.in. bransolety i paciorki z malachitu). Najbardziej intrygujące, biorąc pod uwagę pozycję chronologiczną (9 250-8 470 lat temu), jest występowanie najwcześniejszych ozdób z miedzi rodzimej. Znano uprawę jęczmienia, natomiast udomowiona owca lub koza pojawia się dopiero w późnej fazie zasiedlenia. [J.K.K.]

Chassey — stanowisko eponimiczne kultury Chassey w dep. Saône-et-Loire (Francja). Wielka osada wyżyznna o wymiarach 750×250 m z najbardziej intensywnym zasiedleniem w okresie kultury Chassey (dwie

pierwsze warstwy); użytkowana następnie w eneolicie środkowym i późnym. [J.K.K.]

Chatal Hüyük — wielki tell o powierzchni ok. 7 ha, położony na równinie Konya (środk. Turcja). Wyróżniono ok. 13 poziomów kulturowych, obejmujących okres od 8 100 do 7 400 lat temu. We wszystkich poziomach architektura jest oparta na płanie przylegających do siebie prostokątnych pomieszczeń. Ściany budowano z nie wypalonej cegły, niekiedy w połączeniu ze słupami drewnianymi. Na wyprawionych ścianach malowano sceny figuralne (np. polowania) i wizerunki zwierząt (głównie byki), dekorowano je też czaszkami byków, ptaków drapieżnych czy łuchwami dzików. W obrębie domostw występują też liczne pochówki. Bogata jest sztuka ruchoma, głównie figurki kobiet i zwierząt z kamienia oraz gliny. Ceramika w najstarszych warstwach jest nieliczna, głównie monochromiczna, później ciemna typu DFBW (Dark Faced Burnished Ware) nawiązująca stylem do ceramiki występującej na wybrzeżu syryjsko-palestyńskim. Przemysł kamienny, głównie z wschodnioanatolijskiego obsydianu, charakteryzuje się dwustronnie obrabianymi nożami i ostrzami. Sąsiedni zachodni tell zawiera warstwy późnoneolityczne i eneolityczne. [J.K.K.]

Châteauneuf-les-Martigues — stanowisko eponimiczne kultury kastelnowskiej w nawisie Font-des-Pigeons w dep. Bouche-du-Rhône (Francja). W późnomezolitycznych warstwach kastelnowskich (F8-C7), datowanych na 7 800-6 800 lat temu, odkryto przetrwały o zaawansowanej technologii widrowej, z mikrolitami geometrycznymi, przede wszystkim z trapezami. Górne warstwy zawierały ślady osadnictwa z ceramiką *impresso-cardium*, datowane na okres 6 500-6 000 lat temu. Przemysł kamienny w tych warstwach opierał się na tradycji kastelnowskiej. Ceramika wykazuje lokalny rozwój aż do trw. fazy epikardialnej. [J.K.K.]

Chilca — otwarte stanowisko preceramiczne na środkowym wybrzeżu Peru k. Chilca. Zasiedlone ok. 5 000 lat temu przez nadmorskich zbieraczy, budujących stożkowate szałasy na drewnianej konstrukcji. Pojawiają się pierwsze ślady upraw fasoli i dyni. [J.K.K.]

Chufin — górnopaleolityczne stanowisko jaskiniowe w prow. Santander (Hiszpania). Znane przede wszystkim z bardzo oryginalnych rytych wizerunków naskalnych, głównie kozic lub koziorożców. W głębi jaskini malowidła przedstawiające konie i bowidy, a także postać ludzką. Badania archeologiczne wskazują na obecność wyłącznie śladów kultury solutrejskiej, w tym unikatowego obiektu mieszkalnego w postaci owalnej półziemianki. [J.K.K.]

Čičarovce — nadrzeczne stanowisko w okolicach Trebišova na pd.-wsch. Słowacji, interpretowane jako miejsce kultu. Pięć jam ułożonych w krąg, którego centrum stanowiła szczególnie głęboka jama z pochówkiem, wyposażonym w liczne naczynia gliniane i kości. Odkryto 10 dalszych pochówków szkieletowych. [J.K.K.]

cmentarzyska typu dobrodzieńskiego — ciałopalne cmentarzyska ludności kultury przeworskiej, znane z terenu pn. części Górnego Śląska i z ziemi częstochowskiej (Dobrodzień, Szczedrzyk, Olsztyn, Opatów, Żabieniec), charakteryzujące się występowaniem warstwy powstałej w wyniku rozpraszania szczątków wielu pochówków, związanego z nimi wypo-sażenia i pozostałości stosu pogrzebowego. Grubość tego typu warstwy kryjącej szczątki wielu osób i zajmującej niekiedy kilkaset metrów kwadratowych powierzchni wynosi od kilku do ponad 20 cm. Cmentarzyska typu dobrodzieńskiego użytkowane były od drugiej pol. III w. po początki V w. n.e., jednak tendencja do rozsypywania na powierzchni przepalonych szczątków zmarłych, darów grobowych i resztek stosu ciałopalnego pojawiła się już w II w. także na innych obszarach kulturowych środkowoeuropejskiego Barbaricum. [P.K.]

Combe Grenal — stanowisko jaskiniowe położone w dep. Dordogne (Francja); jedno z najważniejszych dla klasyfikacji zachodnioeuropejskiego kompleksu mustierskiego. Prawie 6-metrowa sekwencja warstw zawiera ponad 55 poziomów osadniczych, datowanych pomiędzy 120 a 40 tys. lat temu; poniżej występują warstwy aszelskie, datowane na okres 160-130 tys. lat temu. W sekwencji kultury mustierskiej występują poziomy kultury mustierskiej typowej (55-42, 40-39, 37-36, 30-28, 10-6), kultury mustierskiej z narzędziami zębatymi (41-38, 20, 16-11), kultury szarenckiej (32, 31, 27-21, 19-17), kultury mustierskiej z tradycją aszelską (4-1). Sekwencja tych warstw dowodzi interstratyfikacji różnych odmian kultury mustierskiej. [J.K.K.]

Coppa Nevigata — stanowisko neolityczne nad laguną Siponto w zat. Manfredonia (pd.-wsch. Włochy). Najstarsze osadnictwo związane z kulturą *impresso* z początków VI tysiąclecia B.C., następnie z fazą, w której ceramice *impresso* towarzyszyła ceramika malowana z końca VI i początków V tysiąclecia B.C., a w końcu z samą ceramiką malowaną czerwono-brunatną typu Passo di Corvo (z końca V i początków IV tysiąclecia B.C.). Rozwój ten kończy pojawienie się ceramiki malowanej typu Serra d'Alto i monochromicznej typu Diana z końca IV tysiąclecia B.C. [J.K.K.]

Cosquer — grota podmorska k. przylądka Morgiou (Marsylia). Zawiera ryty i malowidła naskalne oraz niewielkie ogniska rozpalane dla oświetlenia jaskini w okresie ok. 27-26 tys. lat temu oraz 19-18 tys. lat temu. We wcześniejszym okresie wykonywano głównie negatywowe odciski rąk (substancje organiczne z tych odcisków datowano na 27 tys. lat temu), natomiast w młodszym — statyczne wizerunki zwierząt, pozbawione wielu szczegółów anatomicznych (konie, koziorożce, jelenie, lwy, a także rzadkie w sztuce paleolitu pingwiny i foki). Jeśli pierwszy okres można wiązać z kulturą grawecką, to drugi odpowiadał lokalnemu równowarzyszy kultury solutrejskiej (tzw. arenian). [J.K.K.]

Cotte Saint-Brelade — stanowisko wczesnej fazy środkowego paleolitu, położone w szczelinach skał granitowych na wyspie Jersey na kanale La Manche. Główny poziom archeologiczny, datowany na stadium

izotopowe 7 (ok. 238 tys. lat), zawierał wytwory kamienne nawiązujące do kultury mustierskiej z narzędziami zębatymi. Występują też ubogie warstwy z pięściakami typu epiaszelskiego. Było to miejsce, gdzie zapędzano i zabijano zwierzęta, głównie mamuty i nosorożce, których ciała były ćwiartowane. Stanowisko to dostarczyło zębów neandertalczyka, których związek z głównym poziomem archeologicznym nie jest jednak pewny. [J.K.K.]

Courthezon — rozległa osada kultury *impresso-cardium* w dep. Vaucluse (Francja), z szeregiem okrągłych domostw o fundamentach kamiennych. Gospodarka ma charakter wyraźnie rolniczo-hodowlany (ponad 95% kości zwierząt udomowionych). Datowana na schyłek VI tysiąclecia B.C. [J.K.K.]

Crvena Stijena — nawis skalny w Czarnogórze k. Petrovici (Jugosławia). Dolne warstwy (XXVI-XII) przedstawiają pełną sekwencję środkowego paleolitu od przedostatniego zlodowacenia (Riss) do początku ostatniego zlodowacenia. Po luce osadniczej (związanej m.in. z erupcją wulkanów w środk. Włoszech, których pył był sedymentowany w tym nawisie) pojawiają się warstwy górnego i schyłkowego paleolitu (epigraweckie X-V), a we wczesnym holocenie — mezolityczne (IV), wczesnoneolityczne z ceramiką *impresso-cardium* (III) oraz kultury Kakanj (II — późny neolit). [J.K.K.]

Cuina Turcului — jaskiniowe stanowisko późnego paleolitu w rejonie Żelaznej Bramy (Rumunia). W obu warstwach znaleziono przemysły epigraweckie z elementami azyloidalnymi. W dolnej warstwie wystąpiły płytki i fragmenty narzędzi kościanych zdobionych zygzakami i meandrami. W górnym poziomie kości były zdobione złożonymi, rytymi motywami geometrycznymi, nawiązującymi do motywów epigraweckich z terenu Włoch. [J.K.K.]

D

Darion — osada zachodniego kompleksu linearnego (ceramiki wstęgowej rytej) w Belgii, złożona z kilku długich domów słupowych, otoczona palisadą i rowem. [J.K.K.]

Dissignac — tumulus (kurhan) megalityczny k. Saint-Nazaire (dep. Ioire Atlantique, Francja). Jest to rodzaj cairnu (nasypu kamiennego) pokrywającego dwa dolmeny z korytarzykami. Powstał prawdopodobnie na początku V tysiąclecia B.C.; w jego budowie nie wyklucza się udziału lokalnych populacji mezolitycznych z uwagi na intrygujące odkrycie mikrolitów kamiennych. [J.K.K.]

Diuktaj — jaskinia położona nad Aldanem w Jakucji. Znaleziono w niej sekwencję warstw datowanych na 14 do 12 tys. lat temu, a w nich przemysły, w których występują ostrza liściowate i narzędzia mikrolityczne na wiórkach produkowanych techniką gobijską.

Warstwy zawierały też m.in. szczątki mamuta, reniefera, bizona, konia. Stanowisko eponimiczne kultury diuktajskiej, której przypisuje się istotną rolę w pierwszej kolonizacji Nowego Świata. [J.K.K.]

Dobřichov — wieś w środk. Czechach, w której odkryto dwa duże, ciałopalne cmentarzyska z okresu rzymskiego. Z jednego z nich, z nekropolii w Dobřichovie-Pičhorze, pochodzą liczne znaleziska grobowe, potwierdzające znaczenie państwa Markomanów w okresie ich potęgi przypadającej na czasy panowania Marboda (ostatnie lata I w. p.n.e. i pierwsze dwa dziesięciolecia następnego stulecia). Jego świadectwem są bogato wyposażone inwentarze grobowe, zawierające dużą liczbę wyrobów rzymskich. Podobny charakter ma część znalezisk grobowych z cmentarzyska w Třebusicach k. Kladna. [P.K.]

Dolní Věstonice — otwarte, graweckie stanowisko lessowe u podnóża G. Pawłowskich k. Břeclavia na Morawach. Złożone z trzech kompleksów znalezisk położonych na stoku. Najbardziej znane jest stanowisko środkowe, rozległe przy wielkim nagromadzeniu kości mamutów (ponad 70 osobników), któremu towarzyszyło kilka dużych obiektów mieszkalnych, każdy z kilkoma ogniskami. Nieco poza obozowiskiem odkryto jeszcze jeden obiekt zbudowany z kamieni i gałęzi, a przy nim piec służący do wypalania statuetek glinianych. Obiekt ten jest uważany za dom szamana lub czarownika. Stanowisko dostarczyło bardzo bogatych znalezisk z kości i rogu, szczególnie ozdób w postaci naszyjników i diademów. Znaleziono też figurki ludzkie (m.in. słynną Wenus z Dolních Věstonic), wizerunki twarzy i liczne figurki zwierzęce z kości i wypalanej gliny. Odkryto kilka grobów, m.in. częściowo ciałopalny grób dziecięcy odkryty w 1927 r., grób kobiety w pozycji skurczonej — w 1949 r. oraz potrójny grób znaleziony w 1986 r. Stanowisko jest datowane na okres 29 do 26 tys. lat temu. [J.K.K.]

Duchcov — miejscowość w pn.-zach. Czechach, w której na głęb. 6 m odkryto w mineralnym, leczniczym źródle brązowy kocioł, zawierający ok. 2 000 drobnych przedmiotów, przede wszystkim fibul (zapinek), a także inne ozdoby. Znalezisko to, interpretowane jako kultowe (ofiarne), jest związane z jedną z wcześniejszych faz osadnictwa celtyckiego w Kotl. Czeskiej (pierwsza połowa IV w. p.n.e.). Na podstawie zapinek pochodzących z omawianego znaleziska wydzielono odrębny typ fibul (tak zwany typ duchcowski, o konstrukcji wczesnolateńskiej), a także horyzont chronologiczny odpowiadający okresowi początków pełnej krystalizacji kultury celtyckiej (okres La Tène B). [P.K.]

Dudești — stanowisko eponimiczne kultury neolitycznej występującej na Niz. Wołoskiej (Rumunia). Charakteryzuje ją początkowo ceramika nie zdobiona, z gliny schudzanej domieszką roślinną, później lepszej jakości ceramika, zdobiona motywami rytymi. Należy do jednostek peryferyjnych związanych z rozprzestrzenianiem się elementów kultury winczańskiej, podobnie jak kultury Vadastra, Usoje i Hotnica w dorzeczu

dolnego Dunaju. Odegrała ustotną rolę w genezie kultury Bojan. [J.K.K.]

Dzierżysław — otwarte stanowisko lessowe wczesnej fazy górnego paleolitu na Górnym Śląsku k. Racibórza. Warstwy lessu, datowane na ok. 180 tys. lat temu, zawierały ślady środkowego paleolitu, a w glebie interglacjalnej odkryto obozowiska kultury bohunickiej i szeletckiej. To ostatnie, datowane na ok. 36 tys. lat temu, zawierało ślad konstrukcji mieszkalnej w postaci kręgu dużych głazów narzutowych. [J.K.K.]

E

Egolzwil (stanowiska 4 i 5) — palafitowe osady kultury Cortaillod k. Lucerny (Szwajcaria), złożone z domów prostokątnych, ustawionych rzędem wzdłuż brzegu jeziora, od lądu oddzielone palisadą. Stanowisko 3 jest eponimiczne dla grupy stanowisk wczesnego neolitu o charakterze Protocortaillod, z elementami ceramiki wstęgowej klutej i rossetskiej, datowane na V tysiąclecie B.C. [J.K.K.]

Ein Guev — kompleks stanowisk epipaleolitycznych nad Jez. Tyberiadzkim. W stanowisku I (kultura kebarskiej) znaleziono ślady budowli późnoemiankowej z kilkoma poziomami osadniczymi, w obrębie których odkryto też pochówek szkieletowy. Podobną późniankę, zaliczaną do kultury kebarskiej, z narzędziami geometrycznymi, odkryto na stanowisku III, natomiast w stanowiskach IV i XII znaleziono ślady osad kultury natufskiej. [J.K.K.]

El Cedral — otwarte stanowisko paleoindiańskie w stanie San Luis Potosi (Meksyk). Badania archeologiczne pozwoliły odkryć tu najwcześniejsze w Ameryce ślady osadnictwa z nielicznymi narzędziami otoczakowymi i ogniskiem otoczonym kośćmi, datowanymi na ok. 33-31 tys. lat temu. W młodszych warstwach odkryto wyroby odłupkowe, datowane na ok. 15 tys. lat temu. [J.K.K.]

El Jobo — zespół stanowisk otwartych położonych w dorzeczu Rio Pedregal (prow. Falcon, Wenezuela). Łącznie odkryto ponad 40 stanowisk, głównie subpowierzchniowych (płytko pod powierzchnią), w których dominują ostrza liściowate. Część stanowisk ma charakter pracowni, w których wyrabiano głównie ostrza oraz masywne odłupki. Najstarsze stanowiska, dla których charakterystyczne są ostrza typu *El Jobo*, można datować na ok. 14-12 tys. lat, młodsze na ok. 8 tys. lat temu. [J.K.K.]

El Kowm — oaza na Pustyni Syryjskiej 150 km na północny wschód od Palmiry), w miejscu zwanym Nadayieh Ain Askar; dostarczyła wyjątkowej sekwencji warstw kulturowych w osadach węglanowych związanych ze źródłami arteryjskimi. Najniższe warstwy, datowane na 370-350 tys. lat temu, zawierały ślady obozowisk zaliczonych do czterech faz kultury aszelskiej (w fazie D, ok. 480 tys. lat temu, znaleziono fragment czaszki *Homo erectus*), następnie zabytków kultury jabrudzkiej (mugharyjskiej) z okresu 320-270 tys. lat i humalijskiej (ok. 230 tys. lat temu). Najwyższa część sekwencji wskazuje na nawrót kultury aszelskiej (faza A), ok. 200 tys. lat temu. [J.K.K.]

El Paraiso — stanowisko preceramiczne na wybrzeżu Peru k. Limy, u ujścia rzeki Chillon (zwane też Chuquitanta). Złożone z czterech wielkich platform, na których stały budowle gliniano-kamienne. Budowle pełniły funkcje ceremonialne i mieszkalne. Ludność tej osady zajmowała się zbieractwem nadmorskim, polowaniami oraz uprawą dyni, fasoli i bawełny. Datowane na okres od 3 750 do 3 450 lat temu. [J.K.K.]

El Wad — jedna z grot w górach Karmel (Izrael). Najniższa warstwa (E) dostarczyła śladów kultury ahmaryjskiej (m.in. typowych ostrzy El Wad), wyżej leżące warstwy (D1, D2, C) — oryniaku lewantyńskiego. Osadnictwo natufskie (warstwy B1, B2) występuje także na rozległym tarasie przed jaskinią, gdzie znaleziono ślady kamiennych konstrukcji i liczne groby (ponad 80). [J.K.K.]

Erd — stanowisko środkowego paleolitu odkryte w kopalnym wąwozie k. Budapesztu (Węgry), pochodzące z ostatniego interglacjału. We wszystkich 6 poziomach osadniczych tego stanowiska stwierdzono wielkie nagromadzenia kości niedźwiedzi jaskiniowych, które mogą być śladem wyspecjalizowanych, masowych polowań na te zwierzęta. Fakt ten może świadczyć, że neandertalczyk w pewnych okolicznościach polował jednak na niedźwiedzie; nie przeczy to jednak teorii, że większość kości tych zwierząt w stanowiskach jaskiniowych jest związana z zamieszkiwaniem przez nie jaskiń i śmiercią naturalną w czasie snu zimowego. Liczne wyroby, głównie z kwarcytu, należą do kultury mustierskiej typu Quina, przypominającej technikę oddzielania odłupków od małych otoczaków zwaną pontyjską (od Pól Pontyjskich w okolicach Rzymu). [J.K.K.]

Erq el Ahmar — nawis w Judei k. Betlejem (Izrael), z 7 poziomami osadniczymi: od środkowego paleolitu (mustiersko-lewaluaski poziom H), przez ewolucję lokalną we wczesnogórnopaleolityczną kulturę ahmaryjską (warstwy F, E, D), aż do pojawienia się oryniaku lewantyńskiego (warstwa B). [J.K.K.]

Eynan-Mallaha — jedno z najważniejszych stanowisk kultury natufskiej k. Zefat w Izraelu. W dolnej warstwie znaleziono ślady rozległej osady z domami na planie kolistym, budowanymi z kamienia z zadaszeniami wspartymi na słupach drewnianych. Pomiędzy domostwami znajdowały się groby, spotykane też pod podłogami domów. Szczątki fauny potwierdzają, że ludność polowała na gazele i daniele oraz uprawiała rybołówstwo. [J.K.K.]

Ezero — tell eneolityczny oraz z epoki brązu, położony na Niz. Górnotrackiej k. Nowej Zagory (Bułgaria). Pierwsze trzy warstwy (IV-II) odpowiadają późnemu neolitowi i eneolitowi, najmłodsza (złożona z 13 poziomów zabudowy domami glinianymi na planie czworokątnym) — okresowi przejściowemu do epoki brązu. Stratygrafia Ezera pozwala na wyróżnienie w obrębie formowania się epoki brązu dwu okresów: starszego — odpowiadającego helladzkiej starszej epoce brązu I, oraz młodszego — helladzkiej starszej epoce brązu II. Na terenach leżących dalej na północ odpowiada to kulturze Cernavoda w Dobrudży. [J.K.K.]

F

Fère-en-Tardenois — otwarte stanowisko mezolityczne w dep. Aisne (Francja); łącznie ze stanowiskiem Coincy-l'Abbaye jest eponimiczne dla kultury tardenuaskiej. Przemysł kamienny, charakteryzujący się wysoko rozwiniętą techniką wiórową i mikrolitami (przede wszystkim ostrzami tardenuaskimi z płaskim retuszem podstawy), jest obecnie zaliczany do kultury Beuron-Coincy (lub kultury beurońskiej). [J.K.K.]

Franchthi — jaskinia w Argolidzie, z długą sekwencją górnego paleolitu w połączeniu z osadą neolityczną przed jaskinią na wybrzeżu morskim. Warstwy paleolityczne w jaskini rozpoczyna poziom oryniacki, a następnie seria warstw grawecckich (datowanych na ok. 20 tys. lat temu) oraz epigrawecckich (datowanych pomiędzy 13-10 tys. lat temu). Wraz z początkiem holocenu pojawia się osadnictwo mezolityczne, które kończy (ok. 7 000 lat B.C.) faza charakteryzująca się pojawieniem roślin uprawnych i zwierząt hodowlanych obok przemysłów mikrolitycznych typu mezolitycznego (z trapezami). Poczynając od schyłku plejstocenu, mieszkańcy jaskini odławiali na pełnym morzu tuńczyki oraz przywozili obsydian z wysp egejskich (Melos). Morskimi kontaktami transegejskimi można wytłumaczyć też pojawienie się u schyłku mezolitu elementów gospodarki wytwórczej. Podobnym kontaktom można przypisać pojawienie się ceramiki w neolitycznych warstwach przed jaskinią (wczesnoneolityczna ceramika monochromiczna, środkowoneolityczna ceramika gładka typu Urfirnis oraz późnoneolityczna ceramika typu „black burnished" (czarna wygładzana) oraz „matte painted" (matowa, malowana). [J.K.K.]

Fumane — jaskiniowe stanowisko paleolityczne w prow. Veneto (Włochy). Ponad warstwami mustierskimi występuje sekwencja oryniacka z okresu 40-30 tys. lat temu. Cechą charakterystyczną przemysłów oryniackich jest duża liczba bardzo smukłych ostrzy mikrolitycznych (przypominających ostrza Krema) oraz występowanie wielu muszli morskich używanych jako ozdoby. [J.K.K.]

Füzesabony — otwarte stanowisko wschodniej ceramiki linearnej na pn.-wsch. Węgrzech. Znaleziono w nim pierwsze długie domy słupowe, podobne do domów kultury zachodniej ceramiki linearnej. [J.K.K.]

G

Gabillou — jaskinia o długości ok. 30 m, położona w Sourzac (dep. Dordogne, Francja), z licznymi malowidłami naskalnymi. W kolejnych wnękach skalnych odkryto ok. 20 zespołów malowideł, głównie koni, bizonów i koziorożców, rzadziej byków. W głębokich partiach występują niedźwiedzie i lwy jaskiniowe. Opierając się na stylu malowideł oraz typie znaków geometrycznych, można wykazać pokrewieństwo tych wizerunków z malowidłami z Lascaux (styl III wg Leroi-Gourhana). [J.K.K.]

Gargas — jaskinia w Pirenejach we Francji; znaleziono w niej ślady osadnictwa górnopaleolitycznego, głównie grawecckiego, z rycinami typu Nouilles. Z okresem tym wiąże się wiele negatywowych odcisków rąk, z których część jest pozbawiona niektórych palców. Hipotezy o rytualnej amputacji wydają się mniej prawdopodobne niż zginanie palców w czasie wykonywania odcisku, zapewne w celu rejestracji określonych liczb. Znajdujące się w tej jaskini ryty i malowane wizerunki zwierząt (konie, bizony, jelki, koziorożce, mamuty) są prawdopodobnie późniejsze od kultury grawecckiej, jeśli wierzyć ich cechom przypominającym styl III wg Leroi-Gourhana. [J.K.K.]

Gatersleben — wczesnoneolityczna grupa kulturowa na terenie międzyrzecza Łaby i Soławy, wywodząca się z tradycji rössenskich z zdziałem wpływów lendzielskich. [J.K.K.]

Gomolava — duży tell kultury winczańskiej, znajdujący się u ujścia Sawy do Dunaju. Odkryto w nim warstwy fazy B i C kultury winczańskiej (m.in. z prostokątnymi domami słupowymi) oraz ślady osadnictwa kultury tiszapolgarskiej i badeńskiej (Kostolac). [J.K.K.]

Gönnersdorf — jedno z najlepiej zachowanych stanowisk magdaleńskich na terenie Nadrenii (k. Neuwied, w Niemczech). Pokryte popiołem z erupcji wulkanów Laacher See, jest datowane na ok. 12,6 tys. lat temu. Zachowały się w nim ślady trzech lekkich szałasów związanych z letnimi pobytami łowców koni (częściowo też reniferów). Jedna ze stref osadniczych dowodzi też pobytu łowców w okresie zimowym. Inwentarze kamienne, a także ozdoby z muszli kopalnych wskazują na związki z Basenem Paryskim. Bardzo liczne ryty antropomorficzne i zoomorficzne (najczęściej konii) na płytkach łupku (ponad 400), występują również statuetki antropomorficzne z kości słoniowej i poroży reniferów. [J.K.K.]

Gradesznica — neolityczne i eneolityczne osady wyżynne położone w okolicach Wracy (Bułgaria). Najstarsza z tych osad, Mało Pole, odpowiada fazie Karanowo I, młodsze — Łukanowo — kulturze Weselinowo, najmłodsze — Gradiszczeto — zawierało trzy warstwy kultury Gumelnita-Karanowo VI. [J.K.K.]

Grossgartach — eponimiczne stanowisko jednej z późnych grup zachodniego kręgu linearnego, położo-

ne k. Heilbronn w Niemczech. Odkryto tu rozległe cmentarzysko złożone z kilkuset grobów szkieletowych w jamach, wyposażonych w ceramikę, ozdoby i narzędzia kamienne. Grupa Grossgartach charakteryzuje się ceramiką zdobioną ornamentem kłutym, która zapowiada formy i motywy zdobnicze kultury rössenskiej. [J.K.K.]

H

Habasesti – wielka osada wyżynna kultury Cucuteni-Trypole w okolicach Jass (Rumunia). Złożona z 44 prostokątnych domów, ufortyfikowana dwoma fosami o głębokości do 2 m i szerokości do 5 m. Odpowiada fazie AJ kultury Cucuteni-Trypole. Odkryto też skarb wyrobów miedzianych i zawieszek z zębów zwierzęcych. [J.K.K.]

Hacilar – tell neolityczny nad jez. Burdur (zach. Turcja). Najniższe poziomy odpowiadają neolitowi preceramicznemu o wieku ponad 8 700 lat temu. W warstwach tych odkryto budowle mieszkalne z cegły suszonej na słońcu, o ścianach wypraw ionych i malowanych. Występują ślady uprawy zbóż (dwa gatunki pszenicy, jęczmień) oraz hodowli owiec lub kóz. Powyżej znajdują się warstwy neolitu ceramicznego (IX-VI) datowane na okres 7 700-7 400 lat temu, także z domami prostokątnymi z cegły nie wypalanej, niekiedy wzmacniane słupami drewnianymi. W bogatej, doskonałej technicznie ceramice występuje wiele form naczyń o gładkiej powierzchniach, początkowo monochromicznych, później malowanych motywami naśladującymi haft na tkaninach. Liczne statuetki antropomorficzne, głównie wizerunki kobiet, niekiedy ciężarnych lub w towarzystwie dzieci. W końcowej fazie (7 200-7 000 lat temu) pojawiają się domy prostokątne typu megaronu oraz sztuczne nawodnienie. Rozwój tellu kończy się wraz z pożarami przypadającymi na ok. 7 000-6 800 lat temu. [J.K.K.]

Hadar – formacja geologiczna występująca w zagłębiu Afar w Etiopii. Osiąga ok. 150-200 m miąższości i jest złożona z osadów fluwialnych, jeziornych i tufów wulkanicznych datowanych na okres pomiędzy 2,5 i 2,4 mln lat temu. W dolnych warstwach tej formacji odkryto szczątki najstarszego z australopiteków (*Australopithecus afarensis*, określanego też jako *Praeanthropus afarensis*). Młodsze części tej formacji, powyżej warstw z australopitekami, dostarczyły jednych z najstarszych wytworów kamiennych, datowanych na 2,6 do 2,4 mln lat temu, często wraz z makroszczątkami kręgowców, jednak bez znalezisk paleoantropologicznych. [J.K.K.]

Hagenbach, Neupotz – miasteczka w pd.-zach. Niemczech, w których, w dawnym korycie Renu odkryto wiele przedmiotów, głównie metalowych naczyń i ozdób, datowanych na III w. n.e. Jak się powszechnie sądzi, zostały one utracone w czasie przeprawy przez Germanów, powracających z jednej z wypraw na Galię, którzy po 260 r. n.e. pustoszyli obszary leżące na zachód od Renu. Wśród znalezisk z Hagenbach zwraca uwagę 128 cienkich, srebrnych blach wotywnych. Zamieszczone na niektórych z nich inskrypcje wskazują, że pochodzą one z jakiejś świątyni Marsa znajdującej się w pd. Akwitanii, na terenie Nowem Populi. Znalezisko z Neupotz, liczące ponad 800 przedmiotów, w większości umieszczonych w dwóch wielkich kotłach, składało się głównie z naczyń brązowych. Ponadto w jego skład wchodziły m.in. przedmioty żelazne (części wozów, narzędzia, łańcuchy), monety rzymskie oraz kilka mieczy. Wśród przedmiotów odkrytych w Neupotz są także znaleziska znacznie starsze – celtyckie miecze i greckie naczynia. Ich obecność wśród łupów, które wpadły w ręce Alamanów w drugiej połowie III w. n.e., wskazuje na to, że są to wota zrabowane ze świątyń rzymskich, w których znajdowały się przez kilkaset lat. Innym potwierdzeniem przez źródła archeologiczne wielkich najazdów Germanów (Alamanów, Franków) na rzymskie prowincje są znaleziska skarbów monet, ukrywanych w okresach zagrożenia przez mieszkańców Galii. [P.K.]

Hallstatt – miasteczko w Górnej Austrii u zach. brzegu jeziora o tej samej nazwie, nad którym (ok. 450 m ponad lustrem wody) znajdują się starożytne kopalnie soli i badane od pierwszej połowy XIX w. (1824-1831 i 1846-1863 oraz 1937-1939) eponimiczne cmentarzysko kultury halsztackiej. Ciągnące się wzdłuż pn. krawędzi Alp Wapiennych złoża solonośne o 45% zawartości czystej soli (Haselgebirge) były eksploatowane intensywnie metodami górniczymi od starożytności po czasy nowożytne. Najbardziej znana z tych kopalni w Hallstatt, eksploatowana zwłaszcza w młodszej epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza, składa się z trzech grup wyrobisk: wschodniego, północnego i zachodniego. W grupie wsch., o pow. 54 tys. m^2, znajdującej się na wys. 885-985 m n.p.m., zidentyfikowano 25 zespołów zabytkowych, z czego dostępnych jest dziś jedynie 12. Łączna długość chodników wynosi tu ok. 1 600 m, najgłębsze miejsce znajduje się natomiast ok. 200 m pod powierzchnią terenu. W okresie halsztackim eksploatowano w nich złoża o 70-84% zawartości czystej soli. W wyrobisku zwanym Kilb-Werk, w 1734 r. znaleziono „człowieka w soli", tj. dobrze zachowane zwłoki prehistorycznego górnika. Zostały one ponownie pogrzebane na cmentarzu w Hallstatt. Grupę pn. o pow. ok. 30 tys. m^2 na wys. 925-1 070 m n.p.m. tworzy 12 zespołów znalezisk. Najgłębszy punkt wyrobisk znajduje się tu 215 m poniżej powierzchni terenu. Na stanowiskach Appold-Werk i Grünerwerk natrafiono na zakonserwowane czapki futrzane, wory tragarskie, naczynia drewniane, szczapki na łuczywo. Na grupę zach. składa się natomiast 20, dziś już niedostępnych zespołów znalezisk, zajmujących ok. 72 tys. m^2. Długość halsztackich wyrobisk wynosi tu 1 400 m, zaś najgłębsze miejsce znajduje się ok. 330 m pod powierzchnią terenu. Halsztaccy górnicy eksploatowali złoże kilofami, a następnie transportowali bryły soli na powierzchnię w wielkich workach tragarskich o pojemności ok. 45 kg. Do oświetlenia służyły szczapki jodłowe i świerkowe powiązane lipowym łykiem w pęczki po 25-30 sztuk. Konserwacyjne właściwości soli sprawiły, że poza wyrobami z drewna i skóry w sztolniach zachowały się także liczne tekstylia. Specjalną odzież dla górników wykonywano z futer i skóry. W kopalniach zaobserwowano też ślady różnych wypadków i katastrof (obrywy, wdzieranie się wody), czego wyrazem są znajdowane szkielety i wspomniane zwłoki górnika zakonserwowane w soli.

Cmentarzysko halsztackie leży w pobliżu kopalni przy wylocie trudno dostępnej dolinki górskiej. Łącznie liczyło ok. 2 000 pochówków, z czego przebadanych zostało ok. 1 300. Największą partię (ok. 9 000 m^2, 980 grobów i ok. 19 500 zabytków) przebadano (J.G. Ramsauer i I. Engel) w latach 1846-1863. Najstarsze groby pochodzą z samego początku okresu HaC (ok. 800 r. p.n.e.). Większość pochówków reprezentuje starszą (HaC = 800-600 p.n.e.) fazę użytkowania cmentarzyska, dla której charakterystyczna jest obecność w inwentarzach długich mieczy, oraz młodszą (HaD = 600-500/450 p.n.e.), w której miecze halsztackie zostały zastąpione krótkimi sztyletami (głównie antenowymi). Pojedyncze pochówki, w tym znany grób 994 z mieczem o pochwie zdobionej scenami figuralnymi, pochodzą z wczesnego okresu lateńskiego (450-350 p.n.e.). Przeważają pochówki szkieletowe (55%) nad ciałopalnymi (45%). Szczególnie charakterystyczne są groby z „wannami glinianymi", w postaci kolistych lub owalnych, wylepionych z gliny niecek o podgiętych lekko brzegach. Zawierają one najczęściej bogato wyposażone pochówki ciałopalne. Wśród pogrzebanych na cmentarzysku halsztackim osobników wyróżnia się grupa (26%) wyposażonych w broń „wojowników". Są to zapewne pochówki przedstawicieli warstwy zwierzchniej w obrębie tej społeczności, tzw. właścicieli kopalni. Groby wojowników zawierają wyłącznie pochówki ciałopalne. Groby bez broni są natomiast zazwyczaj szkieletowe. Kontrola nad eksploatacją i dystrybucją soli w kopalniach halsztackich doprowadziła do nagromadzenia przez tę społeczność licznych dóbr materialnych, w tym przedmiotów importowanych z odległych terytoriów. Bogactwo wyposażenia grobowego odzwierciedla tu niewątpliwie stan zasobności majątkowej oraz rolę i prestiż społeczny zmarłych. Do szczególnie charakterystycznych elementów inwentarza należą naczynia brązowe, występujące często w grobach wojowników z długimi mieczami (w 19 zespołach aż 46% wszystkich naczyń z brązu). Był to więc obok miecza istotny miernik prestiżu. Liczba grobów ze sztyletami z młodszej fazy wynosi 38. Sztylety te były zapewne bardziej oznakami władzy i prestiżu niż środkiem walki. Funkcję broni pełniły w tym przypadku głównie włócznie o żelaznym grocie. Obok broni i naczyń brązowych wyróżnia się też biżuteria i części stroju (kolie paciorków, bransolety, szpile i zapinki).

Interesujące jest też rozmieszczenie grobów na cmentarzysku i skład socjalny grzebanej tu populacji. Groby wojowników z bronią otaczają bowiem kręgiem pochówki bez broni, w sposób symboliczny odzwierciedlając rolę, jaką zmarli pełnili za życia. Zwraca też uwagę prawie całkowity brak na cmentarzysku pochówków kobiet, dzieci i sędziwych mężczyzn. [J.Ch.]

Hamangia – stanowisko eponimiczne kultury neolitycznej występującej na czarnomorskim wybrzeżu Rumunii. Kultura ta charakteryzuje się ceramiką zdobioną odciskami wypełnionymi białą inkrustacją. Znane są z niej unikatowe w neolicie europejskim rzeźby z marmuru, będące prototypami rzeźb cykladzkich (np. postaci ludzkie siedzące z głową opartą na dłoniach – sławna figurka „myśliciela"). Największe cmentarzyska tej kultury odkryto w miejscowościach Cernavoda w Dobrudży rumuńskiej i Durankułak w Dobrudży bułgarskiej. [J.K.K.]

Hayonim – stanowisko jaskiniowe k. Akko w pn. Izraelu. Najniższe warstwy (D) reprezentują oryniak lewantyński, następnie występuje sekwencja warstw kebarskich (C) i natufskich (B). W tych ostatnich odkryto 6 okrągłych konstrukcji kamiennych oraz liczne pochówki we wnętrzu groty. [J.K.K.]

Herpály (tell Bereztyóújfalu) – stanowisko eponimiczne grupy Herpály na wsch. Węgrzech k. Debreczyna. Rozwój tej grupy przebiegał równolegle z kulturą nadciśnieńską i młodszymi fazami wschodniego kompleksu linearnego aż do początku eneolitu, kiedy to pojawiła się kultura tiszapolgarska. [J.K.K.]

Heuneburg – potężnie ufortyfikowany gród z późnego okresu halsztackiego i początku okresu lateńskiego, położony na zach., stromym brzegu Dunaju, pomiędzy miejscowościami Sigmaringen i Riedlingen (Badenia-Wirtembergia). Zajmuje on płaszczyznę w przybliżeniu trójkątnego wzniesienia o maksymalnych wymiarach 300×150 m. Najstarsze umocnienia (Heuneburg IVc) zostały zbudowane w pierwszym ćwierćwieczu VI w. p.n.e., w tradycyjnej technice dwukomorowego wału skrzyniowego wzniesionego w konstrukcji zrębowej. Znajdujące się pod ich osłoną kompleksy budowli (zagrody), w pd. części majdanu, były dodatkowo chronione palisadami i fosami. Współcześnie obok grodu funkcjonowało również osiedle obronne. W drugim ćwierćwieczu VI w. p.n.e. (bliżej jego połowy) gród został gruntownie przebudowany (Heuneburg IVb). Tradycyjne drewniano-ziemne umocnienia zastąpiono wówczas murem o wys. ok. 4 m, wzniesionym z gliny suszonej na słońcu, posadowionym na kamiennych podwalinach o wys. 0,6 i szer. 3 m. Zarówno technika budowy i budulec, jak i koncepcja architektoniczna wywodziły się z kręgu cywilizacji greckiej. Wieńczący wał z cegły mur pruski i wodoodporna zaprawa od frontu miały zapewnić niekorzystnemu wpływowi warunków atmosferycznych typowych dla strefy półoceanicznej. Pn.-zach., najbardziej broniona linia murów obronnych wzmocniona została dziesięcioma bastionami rozmieszczonymi co 10 m, zaś pd.-zach. – zapewne – trzema czworokątnymi wieżami. Koronę

murów zwieńczono blankami i być może krytym gankiem dla obrońców. Od strony pd.-wsch. (od brodu na Dunaju) do grodu prowadziła droga pnąca się serpentyną na wys. ok. 50 m. Usytuowaną po tej stronie bramę umieszczono w uskoku muru prostopadle do jego linii, zwiększając w ten sposób jej niedostępność. Od strony pd. gród był broniony podwójną fosą. W fazie funkcjonowania murów wzniesionych z cegły suszonej na słońcu, pięciokrotnie w sposób gruntowny, odnawiano wewnętrzną zabudowę grodu. Pomimo częściowej zmiany orientacji, zwłaszcza w fazie Heuneburg IVa, utrzymywały się zasadnicze tendencje — typowe dla świata śródziemnomorskiego — planowego, regularnego rozmieszczenia budowli. Ten etap istnienia osiedla kończy gwałtowna katastrofa i zniszczenie będące wynikiem oblężenia i zdobycia ok. lat 520-500 p.n.e. Śladem tych dramatycznych wydarzeń są szkielety (z ich części) mieszkańców grodu znajdowane w zgliszczach lub w ruinach murów obronnych.
Po tej katastrofie gród został odbudowany na podobnym planie z fortyfikacjami wzniesionymi w technice muru drewniano-ziemnego. Później był jeszcze dwukrotnie niszczony i wielokrotnie odbudowywany, by po ostatecznym zniszczeniu przez napastników w pierwszym ćwierćwieczu IV w. p.n.e. przekształcić się w otwarte osiedle, które funkcjonowało do drugiego ćwierćwiecza IV w. p.n.e.
Gród w Heuneburgu był siedzibą lokalnej dynastii wczesnocelтyckiej, której członkowie spoczywali na leżącej w odległości 2,1 km nekropolii Hochmichele. Największy ze znajdujących się tu kurhanów jest klasycznym przykładem „książęcego" grobowca typu późnohalsztackiego. [J.Ch.]

Hiperborejczycy (Hyperborejczycy — gr. hyperbóreios = północny), „pozapółnocni" („z tamtej strony Boreasza", tj. północnego wiatru) — legendarny lud umieszczany przez Greków gdzieś na północy Europy. Geografia grecko-rzymska lokowała ich za G. Ryfejskimi, których położenie nie jest znane. Niektórzy utożsamiali je z Alpami, inni np. z Uralem. W tradycji antycznej Hiperborejczycy uchodzili za szczęśliwy, szlachetny, długowieczny i wolny od wszelkich cierpień lud, żyjący w dostatku, w krajach o łagodnym klimacie i urodzajnej ziemi. Pełni cnót, wolni od chorób, syci życia, po jego spełnieniu sami szukali śmierci, skacząc ze skał do morza. Wiązano ich z kultem Apollina, który miał przenosić się do nich z Delf właśnie za pomocą północnego wiatru. Według tradycji zapisanej m.in. u Herodota (IV:33-35) Hiperborejczycy składali dary ofiarne w świątyni Apollina na Delos, przesyłając je za pośrednictwem innych ludów zamieszkujących między ich północnymi siedzibami a Egną. Informacja Herodota o przesyłaniu „ekswotów" hiperborejskich, owiniętych „w słomę pszeniczną" (!) — symbol osiadłych rolników (?), „z ręki do ręki", dowodzi istnienia w starożytności struktury powiązań międzygrupowych, usankcjonowanych („uświęconych") normami obyczajowo-religijnymi. Równie interesująca jest w tym kontekście wzmianka autora „Dziejów" o wysłaniu przez Hiperborejczyków z darami ofiarnymi na Delos „dziewic" Hyperoche i Laodike (kapłanek?) ze świtą pięciu mężczyzn (Perferów), co mimo legendarności przekazu sugeruje jednak istnienie bezpośrednich kontaktów między tymi środowiskami. [J.Ch.]

Hódmezövásárhely — kompleks stanowisk neolitycznych i eneolitycznych położonych nad dolną Cisą i Maroszą (Węgry). Był na owe czasy jednym z najintensywniej zasiedlonych regionów Niż. Węgierskiej. Występują w nim osady i cmentarzyska związane z kulturą kryszańską, winczańską, nadciśańską, a w eneolicie — kulturami tiszapolgarską i badeńską. Do najważniejszych stanowisk wielowarstwowych typu tellów należą Kökénydomb i Gorzsa. [J.K.K.]

I

Illerup — stanowisko bagienne z okresu wpływów rzymskich znajdujące się we wsch. Jutlandii, będące miejscem składania ofiar w wodach ówcześnie istniejącego jeziora. W przebadanej części (ok. 40% stanowiska) odkryto dotychczas ponad 15 tys. przedmiotów datowanych na młodszy i późny okres wpływów rzymskich. Większość znalezisk pochodzi z początków III w. n.e., za czym przemawia zarówno analiza form zabytków, jak i wyniki badań dendrochronologicznych, wskazujących, że drzewa użyte do wykonania desek tarcz znalezionych w Illerup zostały ścięte w pierwszych latach wspomnianego stulecia. Pozostałe znaleziska są znacznie młodsze, pochodzą z drugiej poł. IV w. n.e. Są to przede wszystkim przedmioty stanowiące uzbrojenie i wyposażenie wojowników — groty włóczni i oszczepów, miecze, tarcze, części stroju i ozdoby oraz przedmioty codziennego użytku, jak np. krzesiwa, noże, grzebienie. Dokładne badania umożliwiły w wielu przypadkach wyróżnienie zespołów zabytków stanowiących uzbrojenie i wyposażenie poszczególnych wojowników. Stanowisko w Illerup jest jednym z kilku znanych dotychczas miejsc składania ofiar z okresu wpływów rzymskich, w których znaleziono dary w postaci uzbrojenia i wyposażenia wojowników. Podobne stanowiska znane są z innych części Jutlandii, wysp duńskich, Olandii i pd. Szwecji (Nydam, Thorsberg, Ejsbøl, Illemose, Vimose, Skedemosse). Ich wielkie znaczenie poznawcze wynika m.in. z tego, że w części z nich zachowały się w doskonałym stanie przedmioty wykonane z materiałów organicznych, m.in. drewniane tarcze, ze śladami pokrywającego ich powierzchnię barwnika. W Nydam, w pd.-wsch. Jutlandii, znaleziono doskonale zachowaną łódź wykonaną z drewna dębowego, o dł. blisko 23 m, mogącą pomieścić 45 osób. Ofiarne stanowiska bagienne nie tylko dostarczają danych o wierzeniach mieszkańców północnoeuropejskiego Barbaricum i zestawach używanych przez nich

przedmiotów. Są także świadectwem zbrojnych konfrontacji ludów zamieszkujących ziemie położone w głębi Barbaricum, o których rzymskie źródła pisane nie zawierają żadnych wzmianek. Znaleziska z pierwszej poł. III w. n.e. z Illerup to uzbrojenie i wyposażenie pokonanych wojowników, którzy pochodzili z pd.-zach. rejonów Płw. Skandynawskiego, natomiast znaleziska z Thorsberg i z pn.-wsch. Szlezwika, świadczą o zwycięstwach tamtejszej ludności nad mieszkańcami obszarów leżących nad dolną Łabą. [P.K.]

Isernia-La Pineta — środkowoplejstoceńskie stanowisko otwarte w środkowopd. Włoszech. Dolny poziom kulturowy jest przykryty tufem wulkanicznym datowanym metodą argonowo-potasową na 736 tys.±4 tys. lat temu. Przemysł kamienny odłupkowy z narzędziami zębatymi małych rozmiarów; w jednym z sektorów stanowiska wzbogacony większymi narzędziami otoczakowymi. W sektorze tym występowały wyjątkowo liczne szczątki fauny: bizona, nosorożca, niedźwiedzia, starożytnego słonia i hipopotama. Obecność drobnych ssaków wskazuje na istnienie środowiska otwartego, stepowego, z niewielkimi kępami drzew. Specyficzny półkolisty układ bloków trawertynu może wskazywać na istnienie struktur mieszkalnych. [J.K.K.]

Isturitz — jaskiniowe stanowisko górnopaleolityczne w zachodnich Pirenejach (Saint-Marin-d'Arberoue, dep. Pyrenées-Atlantiques, Francja). Znane od XIX w. ze znakomitych znalezisk dzieł ruchomej sztuki kultury magdaleńskiej; odkrycia w głębszej partii północnego korytarza (tzw. salle d'Isturitz) wskazują na obecność wizerunków zwierząt rytych na blokach skalnych. Obecne badania w tej jaskini pozwalają poznać sekwencję warstw oryniackich, graweckich i solutrejskich, poprzedzającą obozowiska magdaleńskie związane głównie z fazą IV i V (wg A. Leroi-Gourhana). Z tym okresem związane są zdobione reliefami zwierzęcymi → bâton de commandement, → baguette, harpuny, ostrza i miotacze oszczepów. [J.K.K.]

Izvoare — wyżynne, wielowarstwowe stanowisko kultury Cucuteni-Trypole k. Piatra Neamt w Rumunii. Stanowi podstawę do podziału chronologicznego kultury Precucuteni (I-III), Protocucuteni (I-II) oraz Cucuteni A1. [J.K.K.]

J

Jabrud — kompleks stanowisk jaskiniowych w Syrii. W schronisku I odkryto 25 warstw dolnego i środkowego paleolitu; schronisko II zawierało 10 poziomów osadniczych środkowego i górnego paleolitu; schronisko III — 8 poziomów górno- i epipaleolitycznych. Najwcześniejsze warstwy zawierały odłupkowe przemysły dolnopaleolityczne typu tajackiego, późniejsze przemysły jabrudzkie (lub aszelsko-jabrudzkie), z którymi związany był epizod wiórowy, niesłusznie określany jako preoryniacki, i mustiersko-lewaluaskie. Górny paleolit był reprezentowany przez oryniak lewantyński, epipaleolit oraz przez różne warianty kultury kebarskiej i kultury natufskiej. [J.K.K.]

Jägerhaushöhle — stanowisko eponimiczne mezolitycznej kultury beurońskiej, położone k. miasta Beuron (Niemcy). Pozwoliło na wyróżnienie trzech faz tej kultury: A — datowanej na okres preborealny, B — na okres borealny, C — na okres atlantycki. We wszystkich poziomach występowały mikrolity geometryczne, głównie trójkąty oraz ostrza z podstawą z retuszem płaskim; w fazie C — także trapezy. Kultura beurońska była szeroko rozpowszechniona — od Francji po dorzecze środkowego Dunaju. [J.K.K.]

Jakuszowice — wieś k. Kazimierzy Wielkiej, gdzie w 1911 r. odkryto przypadkowo na głęb. prawie 6 m bogato wyposażony pochówek młodego mężczyzny. W jego grobie oprócz szkieletu konia znajdowało się wiele cennych przedmiotów, ozdób i części stroju oraz uzbrojenie. Ponadto w skład inwentarza grobowego wchodzą części rzędu końskiego. Większość zawartości grobu została przekazana do Muzeum Archeologicznego w Krakowie, pewna, bliżej nie znana część wyposażenia pozostała w rękach przypadkowych odkrywców tego pochówku. Grób z Jakuszowic należy do najważniejszych i najbardziej znanych znalezisk z wczesnej fazy okresu wędrówek ludów z ziem polskich. Jest on świadectwem powiązania w początkach V w. n.e. tych terenów z państwem hunskim, istniejącym w tym okresie w Kotl. Karpackiej. Wskazują na to m.in. wykonane ze złotej blaszki zdobiona okucia symbolicznego łuku refleksyjnego, tego typu jaki znany jest z bogatych grobów arystokracji hunskiej. Uznaje się, że pochowany w Jakuszowicach mężczyzna należał do grupy naczelników plemiennych pozostających w kontaktach z Hunami i adaptujących pewne zwyczaje możnowładców hunskich. O wysokiej pozycji mężczyzny pochowanego w Jakuszowicach świadczą ponadto inne znaleziska stanowiące wyposażenie jego grobu — masywny miecz z resztkami pochwy pokrytej złotą zdobioną folią, ozdoby i części bogato zdobionej uprzęży końskiej. Niespodal tego grobu znajduje się wielka osada, zamieszkała przez ludność kultury przeworskiej od młodszego okresu przedrzymskiego po wczesną fazę okresu wędrówek ludów, a więc przez ponad 600 lat. Zapewne w niej mieściła się siedziba władcy pochowanego w „książęcym" grobie. Osada w Jakuszowicach dostarczyła wielu znalezisk świadczących o zamożności jej mieszkańców, m.in. licznych importów rzymskich, wśród których zwraca uwagę licząca 110 egzemplarzy seria monet (srebrnych denarów). Zamożność ta wiąże się m.in. z rozwiniętą, różnoraką produkcją rzemieślniczą, którą trudniła się ludność osady jakuszewickiej (garncarstwo, obróbka metali kolorowych, w tym srebra i złota, bursztyniarstwo, rogownictwo, tkactwo). [P.K.]

Jarmo — wielowarstwowa osada neolityczna na przedpolu gór Zagros (Irak). Odkryto 16 poziomów osadniczych, część z nich preceramicznych (ponad

8 500 lat temu), część – wczesnoneolitycznych (8 500-8 300 lat temu). Domy o konstrukcji ścian glinobitej (typu pisé), posadowione na fundamencie kamiennym, charakteryzują się planem prostokątnym i mają wiele przylegających do siebie pomieszczeń. Bogate wyroby kamienne, obrabiane techniką piktażu (żarna, naczynia) oraz gładzenia (bransolety, paciorki). Krzemienny przemysł wiórowy z licznymi zbrojnikami sierpów osadzanych w oprawach kościanych za pomocą asfaltu (bitumu). W warstwach górnych pojawiają się naczynia glinjane zdobione ornamentami malowanymi oraz wielka ilość terakotowych statuetek zoo- i antropomorficznych. W całej sekwencji odkryto ślady dominacji hodowli nad łowiectwem; dużą rolę odgrywały uprawy zboża (jęczmień, pszenica). [J.K.K.]

Jean-Cros – schronisko podskalne w dep. Aude (Francja). Zawiera unikatową sekwencję wczesnego neolitu; schronisko było zasiedlane przez pasterzy z kręgu *impresso-cardium* podczas sezonowych wypasów zwierząt, którym towarzyszyło intensywne zbieractwo i myślistwo. [J.K.K.]

Jebel Irhoud – stanowisko w niszy krasowej, położone ok. 60 km na południe od Safi (Maroko). Odkryto w nim przemysł kamienny typu mustierskiego oraz dwie czaszki ludzkie, pierwotnie zaliczane do neandertalczyków, obecnie do archaicznych *Homo sapiens*. Wiek tego znaleziska nie jest dokładnie znany; zapewne pochodzi ono z okresu pomiędzy 80 a 50 tys. lat temu. [J.K.K.]

Jelisiejewiczi – otwarte stanowisko epigraweckie w okolicach Brianska (Rosja), datowane na ok. 17 tys. lat temu. Charakteryzuje się wielkimi nagromadzeniami kości mamutów oraz śladami konstrukcji mieszkalnych z kości mamutów. Obok przemysłu kamiennego stanowisko dostarczyło wiele fragmentów kości słoniowej z rytymi motywami „rybiej łuski" lub różnego rodzaju znakami geometrycznymi, a także figurkę Wenus nawiązującą stylem do tradycji wschodniograweckiej. [J.K.K.]

Jerycho – tell, zwany es-Sultan, położony na terenie Palestyny. Najniższe warstwy kultury natufskiej związane są z obecnością murów kamiennych gęsto otynkowanych niwelowanie terasy; w fazie protoneolitycznej pojawiają się konstrukcje z gliny i nie wypalanych cegieł. Faza związana z neolitem preceramicznym A (PPNA) dostarczyła architektury monumentalnej (mury zachowane do wys. 5,75 m i basztę o wys. 7,75 m), a także zabudowę w postaci rozmieszczonych na planie kolistym półrozmiatek ze ścianami glinianymi. Dużą rolę w tym czasie odgrywają gołowizna na gazelie, uprawiano też pszenicę i zbieractwo dzikiego jęczmienia. Po upływie pewnego czasu tell został zajęty przez grupę neolitu preceramicznego B (PPNB); wtedy pojawia się architektura na planie prostokątnym, z przylegającymi do siebie pomieszczeniami, z wewnętrznymi podwórzami, często z ogniskami. Pojawiają się pierwsze próby udomowienia kozy, świni i bydła; pierwotna uprawa jęczmienia, grochu i soczewicy. W warstwie neolitu preceramicznego B odkryto podobny typ architektury z nie wypalonej cegły. Pod koniec tej fazy pojawia się pierwsza ceramika, początkowo malowana w motywy geometryczne, później zdobiona motywami rytymi. Pomiędzy warstwami neolitycznymi a pochodzącymi z epoki brązu, w okresie IV tysiąclecia B.C., występują elementy architektury kamiennej; ceramika wykonana na koło garncarskim oraz nieliczne wyroby miedziane. Dopiero w epoce brązu powstaje na tym miejscu miasto o planowej zabudowie, otoczone murami z cegieł. [J.K.K.]

K

Kalambo Falls – wielowarstwowe stanowisko paleolityczne leżące na terenach w pobliżu sławnych wodospadów na pograniczu Zambii i Tanzanii. Sekwencja poziomów osadniczych rozpoczyna się schyłkową fazą kultury aszelskiej (ok. 200 tys. lat temu), przechodząc stopniowo w środkową epokę kamienia, reprezentowaną przez kilka poziomów kultury sangijskiej z okresu 100 tys. do 80 tys. lat temu, a w końcu kultury lupembijskiej. Na pograniczu plejstocenu i holocenu występują mikrolityczne przemysły późnej epoki kamienia. [J.K.K.]

Kalkriese – miejscowość leżąca w Niemczech na południe od Osnabrück, w której odkryto miejsce bitwy stoczonej przez wojska rzymskie pod wodzą Waruna z armią Cherusków, dowodzonych przez Arminiusza. Przebieg tej tragicznej dla Rzymian bitwy, stoczonej w 9 r. n.e., znany jest z opisu przekazanego przez Tacyta. Znaleziska z Kalkriese nie pozwalają wątpić, że jest to rzeczywiście miejsce klęski legionów Warusa w Lesie Teutoburskim. Świadczą o tym militaria i inne zabytki (m.in. monety), pochodzące sprzed roku 9 n.e., a także położenie tego stanowiska, odpowiadające dokładnie opisowi Tacyta. [P.K.]

Kamennaja Balka – kompleks otwartych stanowisk górnopaleolitycznych w basenie M. Azowskiego, datowany na ok. 15-13 tys. lat temu. Związany z kulturą epigrawecką strefy stepowej, częściowo o powiązaniach zakaukaskich. [J.K.K.]

Karanowo – tell niedaleko Starej Zagory (Bułgaria), w którym wyróżniono wszystkie główne etapy zasiedlenia Niz. Górnotrackiej: warstwy I-II – z wczesnoneolityczną ceramiką malowaną, zbliżoną do kultury Starčevo, III – kultura weselinowska, IV – kultura Kałojanowiec (zawiązująca do kultury winczańskiej), V – kultura Marica, VI – kultura Gumelnita (z eneolitycznąceramiką malowaną) oraz VII – kultura Ezero z przełomu eneolitu i wczesnej epoki brązu. [J.K.K.]

Kebara – jaskinia w górach Karmel k. Hadery w Izraelu. Dostarczyła sekwencji warstw mustiersko-lewaluaskich (V), górnego paleolitu (E, D) oraz epipaleolitu (C, B). W warstwach środkowego paleolitu odkryto ślady licznej fauny (*Bos*, daniel, nosorożec i gazela) oraz fragmenty czaszki i dwóch pochówków neandertalskich. Daty termoluminescencyjne wyznaczają ramy czasowe tych warstw w granicach 60 do 48 tys. lat temu. W warstwie E znaleziono wytwory kultury ahmaryjskiej z typowymi ostrzami El Wad, natomiast w warstwie D – kultury oryniackiej typu lewantyńskiego. Z warstwy C pochodzi kultura kebarska (dla której jest to stanowisko eponimiczne), a z warstwy B – kultura natufska. [J.K.K.]

Kietrz – jedno z największych zbadanych cmentarzysk typu pól popielnicowych, liczące ponad 3 600 grobów, położone na Górnym Śląsku k. Głubczyc. Związane z grupą śląską tzw. kultury łużyckiej, użytkowane było nieprzerwanie przez ponad tysiąc lat, od pojawienia się kultury typu mogiłowego (tzw. przedłużyckiej), tj. czasów przed połową II tysiąclecia p.n.e., aż po pojawienie się Celtów na ziemiach polskich w IV wieku p.n.e. Strefowy rozwój cmentarzyska daje możliwość śledzenia dynamiki zmian potencjału demograficznego populacji kietrzańskiej w poszczególnych fazach chronologicznych. Szczególnie charakterystyczny jest jej rozrost w fazie przejściowej od kultury typu mogiłowego do kultury typu pól popielnicowych (faza z grobami typu kietrzańskiego) oraz w fazie z tzw. ceramiką guzową przypadającej na III OEB wg Montelliusa. Kolejny okres dynamicznego rozrostu populacji wiąże się ze schyłkiem epoki brązu i odpowiada fazie HaB wg Reineckego. Bodaj szczytowy punkt rozwoju przypada jednak na początek epoki żelaza, kiedy to w obrębie populacji kietrzańskiej zachodzą istotne przemiany społeczno-polityczne i kulturowe. Ich wyrazem jest zerwanie z ciągłością dotychczasowego, strefowego rozwoju cmentarzyska i założenie nowej prowincji jakby w dyskontynuacji do starszej jego części, a także pojawienie się grobów komorowych typu halsztackiego i generalnie zjawisko halsztatyzacji modelu kulturowego. Szczególnie znamienne jest pojawienie się bogato wyposażonych grobów arystokracji rodowej (plemiennej?), będące zerwaniem z manifestowanym w obrządku pogrzebowym kultury łużyckiej egalitaryzmem społecznym i majątkowym. Po tym, szczytowym rozwoju populacji kietrzańskiej nastąpił gwałtowny kryzys, przypadający na początek fazy HaD (pierwsza połowa VI w. p.n.e.). Jest on wynikiem presji czynników zewnętrznych, związanych z niepokojami politycznymi wywołanymi infiltracją scytyjską, która na północ od Bramy Morawskiej objęła głównie obszary lewobrzeżnej części Śląska. Resztki populacji związanej z cmentarzyskiem w Kietrzu dotrwały do pojawienia się w tym rejonie Celtów. Wyrazem tego jest skupienie grobów ciałopalnych „typu łużyckiego" towarzyszące lateńskim grobom szkieletowym z LaB1. Następuje wówczas, podobnie jak na początku okresu HaC, ponowna reorientacja cmentarzyska i powstanie nowej, lateńskiej prowincji. Zapewne w okresie dominacji politycznej i kulturowej Celtów resztki ludności „łużyckiej" uległy tu pełnej latenizacji. [J.Ch.]

Kilk Koba – jaskiniowe stanowisko środkowego paleolitu k. Simferopola na Krymie (Ukraina). W dolnym poziomie kulturowym, datowanym na ostatni interglacjał, znaleziono wytwory z taubachenu, natomiast w poziomie górnym – wytwory z lokalnego wariantu kompleksu mikockiego. Odkryto częściowo zachowany pochówek neandertalczyka w jamie grobowej. [J.K.K.]

Klasies River Mouth – zespół jaskiń i nawisów położonych na wybrzeżu w Kraju Przylądkowym. Łączna sekwencja osadów (18 m) rozpoczyna się osadnictwem ze środkowej epoki kamienia, z okresu ok. 120 tys. lat, reprezentującym grupę Pietersburg. Ok. 90 tys. lat temu ma miejsce epizod z mikrolitycznymi tylczakami typu Howieson's Poort, po którym znów powraca ludność grupy Pietersburg, z którą związane są szczątki kostne archaicznego *Homo sapiens*, występujące na różnych etapach rozwoju tej grupy kulturowej. [J.K.K.]

Kniegrotte – jaskinia w Turyngii k. Dohritz (Niemcy); odkryto w niej liczne znaleziska magdaleńskie z okresu ok. 13-10 tys. lat temu. Przemysł kamienny z narzędziami mikrolitycznymi, którym towarzyszą harpuny i bogato ornamentowane zawieszki. [J.K.K.]

Kokoriewo – otwarte stanowisko górnopaleolityczne, położone na brzegu Jeniseju k. Krasnojarska. Odkryto 8 warstw kulturowych, datowanych na okres późnego glacjału (15-12 tys. lat temu), zaliczanych do tzw. kultury Kokoriewo, z narzędziami wiórowymi i licznymi kościanymi grotami oszczepów. Wśród szczątków fauny dominuje renifer. [J.K.K.]

Kombewa – specyficzna technika produkcji grubych odłupków z powierzchniami pozytywowymi po obu stronach. Odłupki te, w kulturze aszelskiej w Afryce, były wykorzystywane do produkcji zgrzebeł i rozłupców. [J.K.K.]

Koobi Fora – formacja geologiczna, szeroko rozprzestrzeniona na wschodnim brzegu jez. Turkana (pn. Kenia). Osiąga miąższość ok. 500 m; zbudowana głównie z osadów fluwio-deltaicznych i jeziornych, spoczywających na osadach wulkanicznych, datowanych na ok. 3,2 mln lat i pokrytych tufami datowanymi na ok. 1,9 mln lat temu. Inny poziom tufów w stanowisku KBS, datowanych na ok. 1,8 mln lat temu, dzieli tę formację na dwie części: dolną i górną. Cała seria szczątków hominidów pochodzi ze stropu części dolnej; reprezentują one zarówno *Homo habilis*, jak i *Australopithecus robustus*, a być może także *Australopithecus boisei*. Występują liczne poziomy archeologiczne, wyznaczone przez występowanie wytworów kamiennych i kości zwierzęcych. [J.K.K.]

Korbuna – osada kultury trypolskiej (fazy A2) w Mołdawii, w której znaleziono największy skarb wyrobów miedzianych (444 przedmioty, głównie siekiero-młoty, bransolety, płytki, wisiorki), którym towarzyszyły przedmioty kamienne (topory bojowe, figurki, paciorki) i kościane (figurki, zawieszki). [J.K.K.]

Korolewo – wielopoziomowe stanowisko środkowo- i górnoplejstoceńskie w serii lessów na Ukrainie Zakarpackiej (dorzecze górnej Cisy). Najniższe poziomy z narzędziami otoczakowymi (VIII, VII) datowane są

metodą TL na ok. 856 tys. lat temu, natomiast wyżej zalegające warstwy z przemysłami lewaluaskimi (VI-IV) na okres 360-150 tys. lat. Na uwagę zasługują też znaleziska z warstw Ia i II (50-44 tys. lat) z przemysłami o charakterze wczesnogórnopaleolitycznym, rozwiniętymi na podłożu technologii lewaluaskiej. [J.K.K.]

Kosoucy — wielowarstwowe, otwarte stanowisko leszczowe w Mołdawie, z sekwencją obozowisk epigrawedzkich z okresu 20-15 tys. lat temu. Znaleziono w nim wiele zdobionych przedmiotów z kości i rogu. [J.K.K.]

Kostenki k. Woroneża — kompleks otwartych stanowisk gornopaleolitycznych na terasach Donu. Do najbardziej znanych stanowisk należy zaliczyć: Kostenki 1 (stanowisko Poliakowa) z sekwencją warstw związanych z kulturą Streletskaja, oryniacką i późną fazą kultury grawedzkiej (kulturą kostenkowsko-awdiejewską). W tej ostatniej warstwie (1), datowanej na ok. 23-20 tys. lat temu, wystąpiły ślady wielkiej osady złożonej z jam-ziemianek, ułożonych owalnie wokół rzędu ognisk. Jest to najwcześniejszy przykład osady założonej według wcześniej określonego planu. W stanowisku Kostenki 2 (stanowisko Zamiatnina) odkryto wielką budowlę z kości mamuta oraz jeden pochówek męski; znaleziska te zaliczane są do specyficznej kultury schyłkowego glacjału (tzw. kultury zamiatnińskiej). W stanowisku Kostenki 6 (tzw. Telmanskaja) odkryto dwa poziomy kulturowe: dolne, zaliczane do wczesnej fazy wschodniej odmiany kompleksu grawedzkiego (ok. 26 tys. lat temu), i górne, przypominające kulturę jerzmanowicką na ziemiach polskich. Stanowisko Kostenki 15 (stanowisko Gorodcowa) jest wielopoziomowe, z interesującym poziomem dolnym, zaliczanym do bardzo oryginalnej kultury wczesnej fazy górnego paleolitu (tzw. kultury gorodcowskiej), datowanej na ponad 30 tys. lat temu. Kolejnym stanowiskiem są Kostenki 17 (stanowisko Spitsyna), z jeszcze jedną, bardzo oryginalną kulturą wczesnej fazy górnego paleolitu o technologii wiórowej (tzw. kultura spicyńska), także datowaną na ponad 30 tys. lat. Stanowiska kostenkowskie znane są z licznych dzieł sztuki ruchomej, która najczęściej występują w obozowiskach kultury kostenkowsko-awdiejewskiej (Kostenki 1 poziom 1, Kostenki 18), choć pojawiają się w stanowiskach innych jednostek kulturowych. [J.K.K.]

Kraków, ul. Spadzista (obecnie Hoffmana) — kompleks otwartych stanowisk grawedzkich na lessowym wzgórzu św. Bronisławy w Krakowie. W głównym obozowisku w sektorze B, datowanym na ok. 23-22 tys. lat temu, znaleziono wielką ilość kości mamutów, zalegających wtórnie na powierzchni obozowiska, w którym stwierdzono prawdopodobnie ślady dwóch okrągłych szałasów z kości mamutów. Obok odkryto letnie i jesienno-zimowe obozowiska łowców mamutów i kłów polarnych, a także wyspecjalizowane miejsca obróbki kamienia. Zob. ryc. 579. [J.K.K.]

Kraków-Nowa Huta — kompleks kilkudziesięciu stanowisk neolitycznych oraz stanowisk pochodzących z epok brązu i żelaza, badanych w czasie budowy kombinatu i miasta Nowa Huta (obecnie dzielnica Krakowa). Niektóre z nich są eponimiczne dla grup kulturowych kompleksu lendzielskiego (np. grupa pleszowska od stanowiska w rejonie Pleszowa), polgarskiego (grupa wyciesko-złotnicka od stanowisk w Wyciążu i Złotnikach na wschodnim obrzeżu omawianego kompleksu) i kultury badeńskiej (grupa zesławicka późnej fazy kultury badeńskiej, pokrewna grupie spiskiej). [J.K.K.]

Kraków-Zwierzyniec — otwarte stanowisko paleolityczne w lessowych osadach pokrywających wzgórze św. Bronisławy w Krakowie. Gleba interglacjalna (ok. 140-120 tys. lat) zawiera ślady kultury mustierskiej, gleby w obrębie dolnego lessu z okresu ok. 80-70 tys. lat — ślady kultury wschodniomikockiej, natomiast kompleks interpleniglacjalnych gleb (40-30 tys. lat temu) — obozowiska kultury szeleckiej i oryniackiej, częściowo przemieszczone przez soliflukcję. W tych poziomach występowały też wiórowe ostrza z tyłem łukowym, podobne do ostrzy typu Châtelperron w zach. Europie, reprezentujące tzw. kulturę zwierzyniecką (przejściową między środkowym i górnym paleolitem). [J.K.K.]

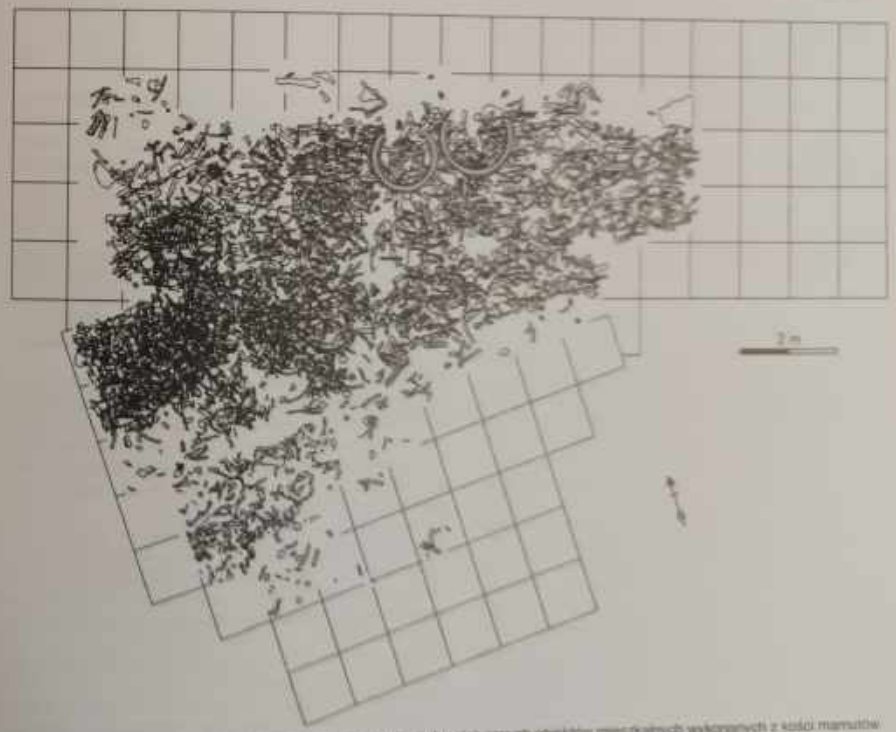
Krapina — stanowisko jaskiniowe środkowego paleolitu w pn. Chorwacji. W dolnych poziomach kulturowych związanych z ostatnim interglacjałem odkryto szczątki kostne neandertalczyków (ok. 20 osobników, w tym 6 dzieci). Silne połupanie i opalenie tych fragmentów może sugerować praktyki kanibalistyczne. Przemysł kamienny tej warstwy reprezentuje lokalna odmiana kultury mustierskiej typu La Quina. [J.K.K.]

Kryspinów — kompleks osadniczy składający się z osady i cmentarzyska, datowany na młodszy okres przedrzymski i okres wpływów rzymskich, odkryty w Kryspinowie k. Krakowa, u ujścia Sanki do Wisły. Na cmentarzysku tym odkryto ponad 120 ciałopalnych grobów datowanych od schyłku okresu przedrzymskiego (koniec I w. p.n.e.) po IV w. lub być może nawet po początki V w. n.e. W obrębie tej nekropolii znajdowało się 10 obiektów rowkowych o zarysie zbliżonym do kwadratu. W niektórych z nich znajdowały się nieliczne pozostałości stosu ciałopalnego. Na ogół w ich obrębie nie stwierdzono żadnych pochówków. Być może otaczały one groby umieszczone na powierzchni lub też wkopane na tyle płytko, że nie trafiono na ich ślady. Tego typu rowki datowane na okres rzymski są znane z kilku innych cmentarzysk z terenu Małopolski, a także z cmentarzyska w Kietrzu leżącego na Wyżynie Głubczyckiej. Wspomniane tu obiekty rowkowe interpretowane są jako świadectwo przeżywania się tradycji obrzędowości celtyckiej wśród ludności kultury przeworskiej. W pobliżu cmentarzyska, w odległości kilkunastu metrów znajduje się osada. Została ona założona w młodszym okresie przedrzymskim, zapewne około poł. I w. p.n.e. Najmłodsze materiały pochodzą z III w. n.e. Osiedle w Kryspinowie składało się z szeregu domów, na ogół o wymiarach ok. 3 × 5 m, niekiedy nieco większych. Zachowane ich dolne partie wskazują, że konstrukcja ich dachów i ścian opierała się zwykle na wielu słupach, różnej grubości, a ich nieregularny układ można interpretować jako świadectwo kolejnych napraw. Wśród znalezisk związanych z wczesnym etapem użytkowania osiedla, w okresie przedrzymskim przez ludność grupy tynieckiej, zwraca uwagę złoty celtycki stater muszlowaty. [P.K.]

Krzemionki Opatowskie — znajdujące się k. Ostrowca Świętokrzyskiego eneolityczne i wczesnobrązowe kopalnie tzw. krzemienia pasiastego z 9 polami górniczymi rozmieszczonymi na powierzchni 300 ha. Szyby prowadziły do galerii podziemnych. Główny okres eksploatacji był związany z kulturami pucharów lejkowatych i amfor kulistych, kiedy z krzemienia tego rodzaju wykonywano siekiery gładzone. [J.K.K.]

Kulna — stanowisko jaskiniowe środkowego i górnego paleolitu, położone w Krasie Moruwskim k. Blanska (Czechy). Najbardziej znane są warstwy środkowego paleolitu datowane na okres ostatniego interglacjału (warstwa 11) z elementami taubachenu oraz na okres wczesnej fazy ostatniego zlodowacenia (7) z elementami lokalnego wariantu kompleksu mikockiego. W warstwie 7a, najbogatszej w znaleziska, odkryto szczątki klasycznego neandertalczyka. [J.K.K.]

Kul-Oba — wielki wzniesiony z kamieni kurhan scytyjski (średnica 53 m) znajdujący się 6 km na zachód od Kerczu (gr. Pantikapaion) na Krymie, datowany na drugą połowę IV w. p.n.e. (340-320). Badany jeszcze w 1830 r., w trakcie badań częściowo obrabowany. Pod centralną częścią nasypu znajdowała się wzniesiona z ciosanego kamienia czworokątna (4,60×4,26 m) komora grobowa z krótkim (2,84 m) korytarzykiem od strony pn., nakryta tzw. fałszywą kopułą. Wysokość tej budowli, od kamiennej podłogi do płyty zamykającej sklepienie, wynosi 5,3 m. Wejście do komory (wys. — 2,49 m, szer. — 1,60 m) zawalone było kamieniami. Większą część komory grobowej zajmował niski (wys. 0,27 m) katafalk z drzewa cyprysowego lub jałowcowego o wymiarach 2,84×2,84 m. Był on podzielony w linii północ-południe na dwie części. W większej części katafalku umieszczono zwłoki zmarłego złożone w drewnianym sarkofagu. Był on zdobiony, utrwalonymi na płytach z kości słoniowej techniką wycinania, scenami z mitologii greckiej, a także typowymi dla symboliki scytyjskiej motywami zwierzęcymi (np. gryfowa pasa na ramionach) czy scenami rodzajowymi (np. Scyta spadający z konia). Mężczyzna

Ryc. 579. Plan rozmieszczenia kości mamutów oraz położenie hipotetycznych obiektów mieszkalnych wykonanych z kości mamutów

z sarkofagu miał na głowie spiczastą czapkę ozdobioną dwoma diademami z blachy z wytłaczanym ornamentem. Na jego szyi znajdowała się tzw. grzywna (złoty naszyjnik) zdobiona emalią i zakończona figurkami galopujących koni dosiadanych przez Scytów, zaś na rękach 5 złotych bransolet. W skład wyposażenia wchodził ponadto sztylet z rękojeścią i pochwą okutą złotą blachą ze sceną gonitwy zwierząt i pozłacany pagolennik z blachy (knemida). Pod czaszką zmarłego znaleziono 4 figurki przedstawiające Scytów oraz figurkę ze sceną picia przez dwóch Scytów bruderszaftu, a obok szkieletu złotą czarę z uszkami do zawieszania, zdobioną gęsto wizerunkami Gorgon, głowami Sylenów, lwów, delfinów, ryb, palmetami itp. W mniejszej przegrodzie katafalku znajdowała się broń władcy-wojownika, pejcz oraz 2 skipetary — berła. Obok katafalku, na linii wejścia, również głową skierowaną na południe, złożono — także w drewnianym sarkofagu — pochówek kobiety. Była ona wyposażona m.in. w złoty diadem oraz ciężki złoty naszyjnik zakończony figurkami przyczajonych lwów oraz 2 medaliony z wizerunkami Ateny i 2 zausznice złote będące arcydziełami greckiego jubilerstwa. W rękach złożonych między kolanami znaleziono słynny elektronowy kubek z wizerunkami Scytów. W pobliżu odkryto też zwierciadło brązowe ze złotą rękojeścią oraz srebrne wrzeciono. Zestaw biżuterii uzupełniały szerokie złote bransolety z wizerunkami gryfów rozszarpujących jelenie. Między pochówkiem władczyni a pogrzebanym wzdłuż pd. ściany komory grobowej głową na zachód wojownikiem znajdowało się 7 noży (w tym 6 z rękojeściami z kości słoniowej i 1 pokrytą złotą blachą). Obok pochówku niewolnika-konisznego w pd.-zach. narożniku komory odkryto kości konia, hełm i drugi nagolennik z pozłacanej blachy brązowej, złożone w kwadratowym zagłębieniu. W pobliżu wejścia do komory ustawiono cztery amfory z winem (jedna ze stemplem Thasos) i naczynia metalowe. Znajdują się wśród nich 3 srebrne kubki (2 z fryzami przedstawiającymi walki zwierząt, 1 z ptactwem wodnym i rybami), 2 rytony (jeden z zakończeniem w kształcie głowy lwa, drugi barana), 2 scytyjskie kotły brązowe (1 z kośćmi barana), kylix srebrny z grecką inskrypcją ΠΟΡΝΑΧΟ, 2 srebrne miednice i wielka taca. W kolanach znaleziono ponadto wiele wytłaczanych złotych blaszek, np. ze Scytą polującym na zająca, dwoma zwróconymi do siebie plecami łucznikami scytyjskimi, tańczącymi Menadami itd. Stanowiły one aplikacje paradnych strojów pogrzebanych w kurhanie władców. W trakcie badań grobowiec został obrabowany, a rabusie się w skrytce pod płytami podłogi znaleźli m.in. brązową, pokrytą złotem grzywnę, zakończoną głowami lwów, złote okucie sajdaka (zostało przez rabusiów pocięte i rozsprzedane) oraz złotą aplikację tarczy w postaci sylwetki odpoczywającego jelenia. Jedyną jej analogię stanowi egzemplarz z wczesnoscytyjskiego kurhanu Kostroma na Przedkaukazu, tyle że okaz kul-obski jest bardziej stylizowany, dodatkowo ozdobiony wizerunkami zwierząt oraz sygnowany literami PAI. Stanowi on klasyczny przykład symboliki zoomorficznej, której wzorce ideowe i plastyczne ukształtowały się jeszcze w centralnoazjatyckiej kolebce Scytów. Najsłynniejsze z kul-obskich znalezisk — elektronowy kubek, jest natomiast sztandarowym osiągnięciem rozwijającego się w koloniach greckich stylu będącego wyrazem dostosowania do gustów scytyjskich greckiego realizmu przedstawianych scen, których tematem stały się różne sfery życia scytyjskich wojowników. Fryz na kubku z Kul-Oba tworzą cztery sceny: wojownika relacjonującego coś wspartemu na włóczni władcy z królewską przepaską na czole, Scyty naciągającego łuk, wręcz „dramatyczny" obrazek wyrywania zęba i scena wiązania wojownikowi buta przez jednego z towarzyszy. Etnograficzna dokładność sceny i siła narracji czyni z tej kompozycji prawdziwe arcydzieło. Niezwykle bogaty inwentarz kurhanu Kul-Oba i jego estetyka pozwalają sądzić, iż pochowano w nim władcę lokalnego (krymskiego?) odłamu Scytów, który — zachowując właściwe światu koczowniczemu elementy tożsamości kulturowej — podlegał już silnej hellenizacji. [J.Ch.]

L

La Gravette — jaskiniowe stanowisko górnopaleolityczne w miejscowości Bayac w dep. Dordogne (Francja), eponimiczne dla kultury graweckiej. Mało precyzyjne (z dawnych wykopalisk) dane stratygraficzne pozwalają na wyróżnienie wczesnej fazy kultury graweckiej z tzw. flechettes (wiórki ze zwrotnymi retuszami marginalnymi), określanej też niekiedy mianem kultury Bayac, po której następuje klasyczna kultura grawecka z dużymi ostrzami graweckimi i różne grupy późnograweckie (np. z rylcami typu Noailles). Bogatym przemysłom kamiennym towarzyszy stosunkowo mało wyrobów kościanych i bardzo nieliczne przedmioty zdobione. [J.K.K.]

La Paloma — otwarte stanowisko preceramiczne na wybrzeżu Peru k. Limy, datowane na okres ok. 7 000-5 000 lat temu. Jedna z najwcześniejszych stałych osad w Ameryce Pd. opartych na zbieractwie morskim i rybołówstwie. Odkryto ślady ponad 50 szałasów i ok. 20 pochówków. Pod koniec zasiedlenia pojawia się uprawa roślin (fasola, dynia). [J.K.K.]

La Quina — stanowisko jaskiniowe środkowego i górnego paleolitu w dep. Charente (Francja). Stratygrafia znana z dawnych mało precyzyjnych badań obejmowała poziomy związane z kulturą mustierską typu La Quina, następnie kulturą mustierską z narzędziami zębatymi oraz kulturą oryniacką. W warstwach środkowopaleolitycznych odkryto szczątki co najmniej 27 neandertalczyków. [J.K.K.]

Lascaux — jedna z najbardziej znanych jaskiń z magdaleńskimi malowidłami naskalnymi, położona w Montignac (dep. Dordogne, Francja). Złożona z korytarza prowadzącego do tzw. rotundy, w której znajduje się pierwszy zespół malowideł (byki o dł. 4-5 m oraz zwierzęta fantastyczne tzw. licornes). Korytarz ten rozdziela się: w lewo prowadzi tzw. diverticule axiale, w którym po obu stronach występują wizerunki wielkich byków i krów, a także koni i renifera. Korytarz centralny zaczyna się zespołem wizerunków: z jednej strony „pływających" jeleni, z drugiej — bowidów i koni, obok licznych koziorożców oraz znaków geometrycznych. Korytarz ten prowadzi do najdalszej części tego piętra jaskini, czyli do tzw. gabinetu kotowatych, w którym znajdują się kolejne wizerunki koni i bowidów w oraz lwów i nosorożca. Bardzo specyficzne rysunki czarną farbą występują w dolnym piętrze jaskini, do którego dochodzi się pionową studnią w prawym korytarzu. Przedstawiają one np. nosorożca atakującego człowieka. Jest to jedna z rzadkich scen narracyjnych w sztuce paleolitycznej. A. Leroi-Gourhan zaliczył malowidła z Lascaux do stylu III; daty radiowęglowe określają powstanie tych dzieł sztuki na okres 17-16,5 tys. lat temu. Zob. ryc. 580. [J.K.K.]

Laugerie Haute — rozległy nawis skalny nad brzegiem Wezery w okolicy Les Eyzies (dep. Dordogne, Francja). Jedno z najważniejszych stanowisk dla podziału stratygraficznego górnego paleolitu zach. Europy. Najstarsze warstwy należą do kultury graweckiej (perigordyjskiej), następne do późnooryniackiej (tzw. Aurigniacien V, dziś niekiedy uważany za rodzaj grupy protosolutrejskiej), solutrejskiej i wczesnomagdaleńskiej. Na prawie wszystkich poziomach odkryto liczne ogniska i dobrze zachowane struktury obozowisk. [J.K.K.]

Lauricocha — stanowisko jaskiniowe w Kordylierze Raura w Peru (ok. 4 100 m n.p.m.). Dostarczyło ważnych informacji o rozwoju społeczeństw preceramicznych strefy andyjskiej w okresie 9 000-4 000 lat temu, głównie związanych z łowiectwem wielbłądowatych i jeleniowatych, produkujących różne typy ostrzy liściowatych, nawiązujących do form poprzedzających horyzont ostrzy „fluted". [J.K.K.]

Le Moustier — stanowisko eponimiczne kompleksu mustierskiego położone w dep. Dordogne (Francja). W obrębie osadów jaskiniowych, datowanych na okres wczesnej fazy ostatniego zlodowacenia, odkryto serię poziomów kulturowych. Dolne warstwy zawierały znaleziska tzw. grupy A kultury mustierskiej z tradycją aszelską (warstwa G datowana TL 55-50 tys. lat) oraz grupę B, z tradycją aszelską (warstwa H 46-42 tys. lat). Wyżej zalegały wyroby kultury mustierskiej z narzędziami zębatymi (warstwa J) i kultury mustierskiej typowej (warstwa I — ok. 40 tys. lat). Sekwencję kończyły poziomy kulturowe: Châtelperron i szyniacki (warstwy K, Ka. Warstwa J zawierała szkielet neandertalczyka, niestety odkryty w niezbyt jasnych oko-

Ryc. 580. Plan jaskini Lascaux z zaznaczonymi najważniejszymi malowidłami i rytami skalnymi: 1 — rotunda; 2 — „diverticule axiale"; 3 — apsyda; 4 — „studnia"; 5 — „gabinet kotowatych". Wg A. Leroi-Gourhana

licznościach przez szwajcarskiego antykwariusza O. Hausera i sprzedany do muzeum w Berlinie. [J.K.K.]

Le Portel — jaskinia w Loubens (dep. Ariège, Francja) z malowidłami paleolitycznymi. Malowidła występują w trzech paralelnych galeriach, łączących się w wielkiej sali. Dominuje temat koni i bizonów, do których dołączają niekiedy kozierożce i jeleniowate, a także rzadkie wizerunki antropomorficzne. Zaliczane do stylu III i IV wg Leroi-Gourhana. Badania wykopaliskowe dostarczyły znalezisk z warstw magdaleńskich z licznymi rytami zwierząt na płytkach kamiennych, a także znalezisk mustierskich. [J.K.K.]

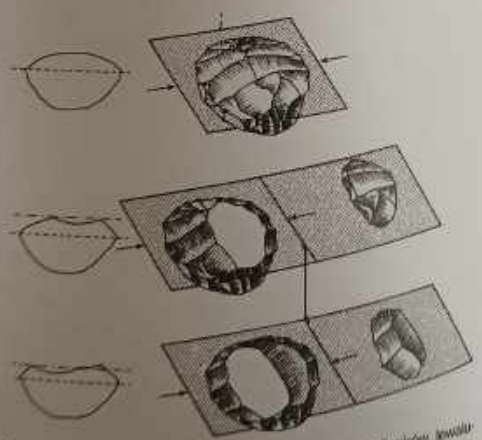
Lengyel — wyżynna osada eponimiczna dla kultury lendzielskiej, znajdująca się na pd. Węgrzech (komitat Tolna). Zbudowana na naturalnie obronnym wzgórzu; złożona z zabudowy mieszkalnej oraz cmentarzyska (ok. 20 grobów). [J.K.K.]

Lepenski Vir — wielopoziomowe stanowisko mezolitu i wczesnego neolitu na jugosłowiańskim brzegu Dunaju w rejonie Żelaznej Bramy. W dwóch dolnych kompleksach odkryto trapezowate konstrukcje kamienne, zawierające ogniska i pochówki. Do najbardziej oryginalnych znalezisk należą kamienne rzeźby głów ludzkich, nie mające żadnych analogii w mezolicie i wczesnym neolicie Europy. Były one podstawą wydzielenia lokalnej kultury Lepenskiego Viru w rejonie Żelaznej Bramy, związanej z późnym mezolitem o tradycji epigrawetckiej. Kultura ta jest znana z innych stanowisk na brzegu jugosłowiańskim (np. z Vlasac) i na brzegu rumuńskim Dunaju (np. ze Schela Cladovei, Veterani, Ostrovul Banului). Górna (III) warstwa Lepenskiego Viru wiąże się z wczesnoneolityczną kulturą Starčevo. [J.K.K.]

Lerna — tell z neolitu i epoki brązu, położony na Równinie Argolidy k. Argos (pd. Grecja). W najstarszych warstwach odkryto znaleziska z wczesnego neolitu: ceramikę malowaną i „tęczową", oraz przemysły makrowiórowe z obsydianu z wyspy Melos i krzemieni północnobułgarskich. Drugi etap osadnictwa reprezentują znaleziska ze środkowego neolitu z ceramiką typu Urfirnis i malowaną. Dalsze etapy zasiedlenia związane są z epoką brązu (okresem wczesno- i środkowohelladzkim) i zawierają relikty architektury kamiennej i fortyfikacji. [J.K.K.]

Leubingen — miejscowość w środk. Niemczech, na północ od Erfurtu. Znajdował się tu kurhan o średnicy 34 m i wys. ok. 8 m, zawierający pochówek „książęcy" kultury unietyckiej (ok. 1900 r. p.n.e.). Pod kamiennym nasypem ukryta była drewniana (dębowa), dwuspadowa komora grobowa, o konstrukcji krokwiowej, nakryta warstwą trzciny związanej zaprawą wapienną. Podłoga komory grobowej była wybrukowana, pokryta dranicami i wymoszczona matami z trzciny. Pośrodku komory leżał szkielet starego mężczyzny w pozycji wyprostowanej z głową na południe, zaś na nim, poprzecznie, szkielet 10-letniego dziecka (dziewczynki?) z głową na wschód. Przy prawym ramieniu mężczyzny znajdowały się złote przedmioty (2 szpile do spinania płaszcza, 2 pierścionki, skręt spiralny i bransoleta), zaś przy nogach brązowe (2 siekierki z brzegami, 3 dłutka, 4 sztylety) i kamienny topór z serpentynitu. W narożniku komory grobowej stało naczynie otoczone kamiennym kręgiem (jakby w palenisku). Pochówek z Leubingen, podobnie jak zespół z Helmsdorf, na północny zachód od Halle, czy kurhany z Łęk Małych (Wielkopolska) i inne, reprezentuje grupę grobów „książęcych" znanych zwłaszcza z pn. peryferii kultury unietyckiej. [J.Ch.]

lewaluaska technika — specyficzna technika produkcji odłupków o kształcie określonym przez sposób przygotowania rdzenia (n. pochodzi od stan. Levallois-Perret na przedmieściach Paryża). Technika znana już w rozwiniętej kulturze aszelskiej, ale główny jej rozwój nastąpił w środkowym paleolicie. Wyróżnia się kilka wariantów tej techniki: tzw. preferencjalny, w którym rdzeń przygotowany koncentrycznymi odbiciami służył do oddzielenia jednego owalnego odłupka; tzw. recurrent, w którym rozszerzając odłupnię na boki rdzenia uzyskiwano kolejno kilka odłupków o formie owalnej lub trójkątnej. Znane są też rdzenie lewaluaskie jedno- i dwupodstawowe, służące do oddzielania ostrzy (trójkątnych odłupków) oraz wiórów (prostokątnych, wydłużonych odłupków). Technika lewaluaska rozwija się w tzw. technikę protopryzmatyczną, zmierzającą przede wszystkim do produkcji wiórów. Różnica pomiędzy lewaluaską techniką produkcji wiórów, a techniką ich produkcji w górnym paleolicie polegała przede wszystkim na ograniczeniu, jakie w eksploatacji rdzenia lewaluaskiego stanowiły krawędzie boczne rdzenia. Uniemożliwiały one, łącznie ze spłaszczeniem odłupni, pełną eksploatację rdzenia.

Ryc. 581. Schemat przedstawiający produkcję odłupków lewaluaskich z przygotowanego rdzenia. Rysunek górny przedstawia sposób przygotowania rdzenia przez odbijanie odłupków od obu boków rdzenia, rysunki środkowy i dolny — oddzielanie kolejnych odłupków lewaluaskich (I i II serii), dla których ograniczeniem jest płaska powierzchnia odłupni rdzenia i jego przygotowane krawędzie boczne. Na przekroju (po lewej stronie) widać, że taka wypukła odłupnia (powyżej linii przerywanej) może być wykorzystana; pozostała część rdzenia jest odpadkiem

W górnym paleolicie eksploatację rozpoczynano od odbicia krawędzi rdzenia, co pozwalało na rozszerzenie eksploatacji na całą jego powierzchnię i tym samym na pełne wyzyskanie masy surowca kamiennego. [J.K.K.]

Locmariaquer — kompleks megalityczny w okolicy Carnac, w Bretanii (Morbihan, Francja). Złożony z wielkich dolmenów (tzw. Table des Marchands, Er-Vingle) i wielkiego menhiru zwanego Men-er-Hroeg (Kamień Czarownicy), o dł. 20 m i wadze 350 ton. Konstrukcje te zbudowane zostały na przełomie V i IV tysiąclecia B.C. [J.K.K.]

Los Millares — stanowisko eponimiczne kultury eneolitycznej, która występowała w pd. i pd.-zach. części Płw. Iberyjskiego. Położone w prow. Almeria, w Hiszpanii, jest osadą obronną z III tysiąclecia B.C., o potężnych murach wzmocnionych bastionami i wieżami, której towarzyszyło cmentarzysko, złożone z grobów typu tolosowego. Kulturę Los Millares charakteryzują liczne wyroby miedziane (siekiery, noże, sztylety, ciosła, szydła), produkowane na miejscu. Ceramika początkowo dość oryginalna, następnie charakteryzuje się formami nawiązującymi do pucharów dzwonowatych. [J.K.K.]

M

Majkop — wielki kurhan o wys. prawie 11 m, znajdujący się w pobliżu miasta Majkop na Kubaniu. Jego nasyp nakrywał obszerną jamę grobową o wymiarach 5,3×3,8 m, głęb. niecałe 1,5 m, o ścianach oblicowanych drewnem i flankowanych potężnymi słupami osadzonymi w narożnikach. Wnętrze jamy podzielone było przegrodą na dwie komory. W komorze południowej znajdował się główny pochówek, złożony w pozycji skurczonej głową na pd. zachód i posypany ochrą. Na szkielecie i wokół niego zalegały liczne aplikacje wykonane stempelkiem w złotej blasze (68 lwów w dwóch rozmiarach, 19 byków, 38 kółek, 10 podwójnych, pięciopłatkowych rozetek). Zapewne zdobiły one poszycie baldachimu, którym nakryto ciało zmarłego (?). Wśród licznych ozdób znaleziono tu m.in. azurowe kółka ze srebra i złota, złote zausznice i guzy, liczne paciorki z turkusu, karneolu i złota. Na czaszce zmarłego znajdowały się ponadto, założone jedna obok drugiej, dwie wąskie taśmy ze złota (diademy), 5 małych kółek złotych, 2 kółka ze złotego drutu i złote guzy. Po prawej stronie zmarłego ułożono obok siebie 6 wykonanych ze srebra i złota rurek o dł. 1,13 m, na których nasadzone były figurki byków (2 złote i 2 srebrne). Ruzki te pełniły zapewne pierwotnie funkcję „żerdzi" do baldachimu. Na wysokości kolan, po prawej stronie, złożono też kołczan ze strzałami, z którego zachowały się krzemienne, romboidalne i półksiężycowate grociki. Pod wschodnią ścianą pozostawiono 17 naczyń, z tego 14 ze srebra, 2 ze złota i 1 z kamienia, ale z nałożonym złotym okuciem szyjki i złotą pokrywką, zaś naprzeciw 8 nie zdobionych naczyń glinianych i cienkie srebrne kółka. W pd.-wsch. narożniku leżała przewiercona osełka, zielony kamień w złotej oprawie i wykonane z miedzi arsenowej: siekiera, motyka-kilof z poprzecznym otworem, topór z krzyżowo ustawionym ostrzem, nóż, 2 dłuta i siekiera kamienna.

Druga, północna połowa jamy, podzielona na dwie komory zawierała również pochówki (kobiece?) skurczone na boku o podobnej orientacji, posypane ochrą. Przy szkielecie we wsch. części znaleziono 2 zausznice ze złotego drutu ozdobione paciorkami z karneolu oraz naczynia miedziane: misę, wiadro, dzbanek i kocioł. Pochówek w zach. komorze był wyposażony w paciorki ze złota i karneolu oraz gliniane naczynie.

Najbardziej interesujące z tego zespołu znalezisk są dwa srebrne naczynia z rytym ornamentem figuralnym. Na jednym z nich, na tle górskiego pejzażu (wg niektórych odwzorowano tu pasmo Kaukazu), z dwoma drzewami i niedźwiedziem pomiędzy nimi, przedstawione zostały w dwóch rzędach zwierzęta krążące wokół jeziora: 2 byki, koń, lew, 2 antylopy, pantera, dzik i 2 ptaki. Na drugim naczyniu przedstawiono kroczące za sobą: 2 barany, byka i 2 pantery, przy czym na grzbiecie jednego z nich siedzi drapieżny ptak. Dwa kolejne ptaki kroczą za baranami. Dno tego naczynia zdobione jest rozetką z łuczków. Część wyrobów wchodzących w skład tego zespołu, zwłaszcza wizerunki na srebrnych kubkach, nawiązuje stylem do terenów Bliskiego Wschodu. [J.Ch.]

Malta — 1. Górnopaleolityczne stanowisko otwarte na terasie rzeki Biełaja, dopływie Angary k. Irkucka. Reprezentuje specyficzną kulturę wiórową górnego paleolitu Syberii, określaną jako Malta-Buret. Odkryto kilka konstrukcji mieszkalnych na planie okręgu, o fundamentach z kamieni i kości, z wewnętrznymi ogniskami. Na uwagę zasługują liczne figurki antropomorficzne (ok. 30) i wizerunki zwierząt (głównie ptaków). Th stanowisko lewców mamutów i renifrow jest datowane na początek zlodowacenia zartzańskiego (ok. 21-19 tys. lat temu). 2. Archipelag na M. Śródziemnym złożony z Malty i sąsiednich wysp (m. in. Gozo), miejsce wielu ważnych odkryć związanych z budownictwem megalitycznym. Fazę najstarszą, zwaną Zebbug, z przełomu IV i III tysiąclecia B.C., charakteryzują groby wycinane w skale. W fazie Mgarr — w początkach III tysiąclecia — pojawiają się pierwsze hipogea (groby typu kopułowego, do których prowadził korytarz) oraz świątynie kamienne. Rozwój tych świątyń, budowanych na planie liścia koniczyny, przypada na fazy Ggantija i Hal Saflieni (połowa III tysiąclecia B.C.). Pod koniec III tysiąclecia — na początku epoki brązu — pojawiają się świątynie kamienne o bardziej złożonych planach, których rozwój został gwałtownie przerwany na przełomie III i II tysiąclecia B.C. [J.K.K.]

Mariupol — ważne cmentarzysko eneolityczne na pd. Ukrainie, odpowiadające kulturze Średni Stog.

Zawiera ponad 120 pochówków w obrębie dużej, prostokątnej jamy o wymiarach 28×2 m. Szkielety w pozycji wyprostowanej, posypywane ochrą, wyposażone w narzędzia kamienne, buławy i ozdoby z kości i muszli. [J.K.K.]

Marktbreit — rzymski obóz wojskowy odkryty w Niemczech w miej. Marktbreit nad Menem, kilkanaście kilometrów na pd. wschód od Würzburga. Założony w czasach Oktawiana Augusta z dala od ówczesnej granicy dzielącej cesarstwo i Barbaricum, służył przez krótki czas jako miejsce koncentracji wojsk dowodzonych przez legata C. Sentiusa Saturninusa, przed podjęciem przez niego w 6 r. n.e. ofensywy skierowanej przeciwko markomańskiemu państwu Marboda, zajmującemu wówczas Kotl. Czeską. Drugie uderzenie na Markomanów miało nastąpić z południa, z terenu Panonii. Podbicie przez Rzym państwa Marboda zostało udaremnione na skutek wybuchu powstania plemion panońskich, które przez następne trzy lata angażowało siły militarne cesarstwa. [P.K.]

Maszycka Jaskinia — stanowisko kultury magdaleńskiej w okolicach Krakowa, w dolinie Prądnika; wysunięty najbardziej na wschód dowód najwcześniejszej ekspansji kultury magdaleńskiej (15-14 tys. lat temu), związanej z łowcami reniferów i suhaków. Znaleziska tzw. navettes (specyficznych opraw narzędzi kamiennych), a także zdobnictwo przedmiotów użytkowych (grotów kościanych i rogowych) ściśle nawiązują do grupy z navettes kultury środkowomagdaleńskiej. Odkryto też szczątki kostne ok. 16 osobników, zmarłych gwałtowną śmiercią; ich szczątki zostały pocwiartowane. [J.K.K.]

Ryc. 582. Przedmiot kościany rozszerzony na obu końcach (tzw. navette) pełniący funkcję rękojeści nagraniczonej drapaczki kamiennego. Na powierzchni widoczne zdobienie, interpretowane jako schematyczny wizerunek żeńskiego organu płciowego [fot. Janusz K. Kozłowski]

Ryc. 583. Fragment końskiego żebra pokrytego rytym ornamentem geometrycznym [fot. Janusz K. Kozłowski]

Mauran — otwarte stanowisko środkowego paleolitu nad górną Garonną (pd. Francja). Jest jednym z rzadkich w Europie Zach. miejsc masowego zabijania bizonów przez neandertalczyków. Odkryto dotychczas szczątki ponad 100 bizonów, które wykazują ślady ćwiartowania, wycinania części najbardziej przydatnych do konsumpcji i rozbijania kości długich dla zdobycia szpiku. [J.K.K.]

Meadowcroft — nawis skalny k. Pittsburga (Pensylwania). Unikatowa sekwencja obejmująca okres paleoindiański, która zgodnie z datami radiowęglowymi rozpoczyna się ok. 17 tys. lat temu i od początku zawiera ostrza liściowate. Jeśli daty te nie są postarzone przez spalanie kopalnego węgla, o czym ewentualnie mogłyby też świadczyć pyłki roślinności, zbyt „ciepłej" jak na maksimum ostatniego zlodowacenia, wówczas byłoby to najstarsze stanowisko z ostrzami liściowatymi na terenie Nowego Świata, wskazujące na bardzo wczesne początki horyzontu (kultury) Clovis. [J.K.K.]

Melka Kunturé — kompleks stanowisk paleontologicznych i archeologicznych położony w dorzeczu rzeki Awash, ok. 50 km na południe od Addis Abeby (Etiopia). W najwcześniejszych stanowiskach (Karré I i Gamboré I), datowanych na 1,7-1,6 mln lat temu, odkryto ślady kultury oldowajskiej i szczątków hominidów o niezbyt wyraźnej pozycji taksonomicznej. Wyżej zalegające stanowiska, np. Garba IV, zawierają ślady rozwiniętej fazy kultury oldowajskiej, natomiast cała seria młodszych stanowisk zalegających powyżej warstwy tufu datowanej ok. 1,1 miliona lat temu — bogate zespoły kultury aszelskiej. Wyjątkowe znaczenie tej grupy stanowisk polega na udokumentowanym przez ich sekwencję, ciągłym rozwoju kulturowym od właściwej kultury oldowajskiej do aszelskiej. [J.K.K.]

Mersin — wielki tell neolityczny i eneolityczny w Cylicji (pd.-wsch. Turcja). Najniższe poziomy neolityczne (33-28) charakteryzuje zabudowa małymi, kamiennymi domami na planie prostokąta i obecność ceramiki o ciemnej, błyszczącej powierzchni (DFBW). W wyższych poziomach (27-24) odkryto architekturę z cegły nie wypalanej oraz ceramikę zdobioną malowanymi „płomieniami". Wczesne poziomy eneolityczne (23-17) nawiązują do kultury halafskiej; występują w nich pierwsze wyroby miedziane. Warstwa 17 wykazuje ślady zniszczeń i pożarów. Dopiero na poziomie 16 występuje ufortyfikowana osada z ceramiką, o powiązaniach z płaskowyżem środk. Anatolii i z kulturą obeidzką. Związki te przetrwały w poziomach schyłkowo neolitycznych 15-14. [J.K.K.]

Meziriczi — otwarte stanowisko lessowe k. Czerkas na Ukrainie. Znane przede wszystkim z odkryć czterech najlepiej zachowanych budowli z kości mamuta, otoczonych ogniskami i strefami produkcyjnymi, ozdobionych z kości i rogu. Odkryto liczne przedmioty zdobione z kości i rogu, np. schematyczne statuetki antropomorficzne. Datowane na ok. 17-16 tys. lat temu, związane z lokalnym wariantem kultury epigrawerckiej strefy peryglacjalnej. [J.K.K.]

Mezyń — otwarte stanowisko lessowe k. Czernihowa na Ukrainie. Odkryto w nim unikatowy kompleks kilku naziemnych budowli z kości mamuta, otoczonych ogniskami, jamami zasobowymi oraz pracowniami krzemieniarskimi. Związany z kulturą epigrawecką strefy peryglacjalnej (ok. 15 tys. lat temu). Na uwagę zasługują szczególnie ozdoby stroju z kości słoniowej, m.in. bransolety i diademy zdobione ornamentem meandrycznym, oraz schematyczne figurki ludzkie. [J.K.K.]

Michajliwka — wielowarstwowe stanowisko eneolityczne w okolicach Chersonezu na Ukrainie. Dolna warstwa (I) odpowiada lokalnej grupie kultury Średni Stog, warstwy późniejsze zawierały ufortyfikowane osady kultury grobów jamowych. [J.K.K.]

miecze dziwerowane — miecze wykonane przy zastosowaniu skomplikowanej techniki, nazywanej potocznie damasceńską. Polegała ona na skuwaniu głowni z różnorodnego, celowo dobieranego materiału — cienkich prętów żelaza i stali o różnym stopniu naweglenia oraz wysokofosforowego żelaza. W wyniku precyzyjnego skuwania skręconych, przeplatających się prętów i pasm zróżnicowanego półsurowca na powierzchni głowni powstawał skomplikowany, regularny wzór, najczęściej w postaci pasm jodełek i rombów. Do tak uformowanej środkowej części głowni dokuwano ostrza poddawane często nawęglaniu i obróbce cieplnej. W efekcie uzyskiwano oręż bardzo wysokiej jakości, o głowniach elastycznych, a jednocześnie dostatecznie twardych. Miecze dziwerowane wyrabiane były przez Rzymian przede wszystkim w II i w I poł. III w. n.e. W tym też czasie napływały w dużych ilościach na tereny środkowo- i północnoeuropejskiego Barbaricum. [P.K.]

mikocka kultura — początkowo uważana za ostatnie stadium kultury aszelskiej, charakteryzujące się wydłużonymi pięściakami o grubej podstawie. Została zdefiniowana na podstawie inwentarza najwyższej warstwy stanowiska La Micoque (w dep. Dordogne, we Francji), którą odnoszono do wczesnej fazy ostatniego zlodowacenia. Ostatnie badania w La Micoque dowiodły, że pięściaki mikockie pojawiły się ponad 280 tys. lat temu i zapewne, co najmniej w Europie Zach., są współczesne późnej fazie kultury aszelskiej. Termin ten został też przyjęty na oznaczenie środkowopaleolitycznych przemysłów Europy Środkowowsch., charakteryzujących się występowaniem nie tylko pięściaków, ale też asymetrycznych noży-zgrzebeł, obrabianych dwustronnie (tzw. Keilmesser) oraz ostrzy liściowatych (tzw. Faustkeilblatter). Ostatnie odkrycia dowodzą, że podobne do wschodniomikockich przemysły występowały także w Europie Zach. (w Belgii i Francji), zarówno pod koniec przedostatniego, jak również we wczesnej fazie ostatniego zlodowacenia. [J.K.K.]

mikrolity → mikrolityczne narzędzia.

mikrolityczne narzędzia, mikrolity — kamienne narzędzia o małych rozmiarach (mniejsze od 2,5-3,0 cm), wykonywane zarówno z odłupków, jak i wiórków. Były najczęściej zbrojnikami wkładanymi w oprawy ostrzy kościanych, rogowych lub drewnianych. [J.K.K.]

Milovice — otwarte stanowisko górnopaleolityczne na stokach Gór Pawłowskich k. Břeclavia (Czechy). Najwcześniejsze ślady z okresu ok. 30 tys. lat dotyczą kultury oryniackiej. Następnie, w okresie 25 do 23 tys. lat temu, pojawia się osadnictwo graweckie z okrągłą konstrukcją szałasową z kości mamuta, której towarzyszył przemysł kamienny zbliżony do kultury graweckiej typu śródziemnomorskiego (różny od miejscowej kultury pawłowskiej). Z okresu ok. 22-21 tys. lat pochodzą nagromadzenia kości ok. 100 mamutów. [J.K.K.]

Mladeč — jaskiniowe stanowisko górnopaleolityczne k. Litovli na pn. Morawach (Czechy). Zawierało liczne szkielety ludzkie (dokładna liczba nie jest znana), obok wyrobów oryniackich, głównie kościanych (np. grotów oszczepów typu Mladeč), oraz bardzo niewielu wyrobów kamiennych. Znaleziska te są bardzo istotne dla wyodrębnienia środkowoeuropejskiego wariantu człowieka kromaniońskiego. [J.K.K.]

Mołodowa — wielowarstwowe stanowiska środkowo- i górnopaleolityczne na lessowej terasie Dniestru, w rejonie Kelmeny (Chmielnicki, Ukraina). Stanowisko Mołodowa I — sekwencja warstw środkowopaleolitycznych mustiersko-lewaluaskich, datowanych na ok. 50-40 tys. lat temu, z unikatową strukturą mieszkalną z kości mamuta. Stanowisko Mołodowa V — sekwencja warstw graweckich i epigrawieckich z okresu 30-10 tys. lat temu, związanych z najdłużej rozwijającą się w paleolicie górnym Europy kulturą mołodowską. [J.K.K.]

Mondsee — osada jeziorna, egzemplaryczna dla kultury eneolitycznej po. obrzeżenia Alp, położona w Górnej Austrii. Kultura ta uformowała się na podłożu kultury Cortaillod, z udziałem wpływów lendzielskich ze środk. Europy. Związany z nią był przypuszczalnie ośrodek produkcji wyrobów miedzianych. Stanowiska jeziorne (palafitowe) dostarczyły dużej ilości kościanych i drewnianych oprawek narzędzi kamiennych. [J.K.K.]

Monte Verde — otwarte stanowisko paleoindiańskie w okolicach miasta Llanquihue w Chile. Najwcześniejszy poziom kulturowy (I) z narzędziami otoczakowymi jest datowany na ok. 33 tys. lat temu. Młodszy horyzont, związany z kopalnym torfowiskiem, datowany na ok. 13 tys. lat temu, dostarczył unikatowego zespołu 12 prostokątnych konstrukcji mieszkalnych z pni drzew, które zawierały doskonale zachowane szczątki roślinne (m.in. jadalne owoce i korzenie) oraz kości zwierzęce, obok przemysłu kamiennego, typu otoczakowego i odłupkowego, a także liczne wyroby z drewna (oprawy narzędzi kamiennych, kopaczki, włócznie). [J.K.K.]

Moravany — kompleks otwartych stanowisk górnopaleolitycznych w okolicach Piesczan w zach. Słowacji. Najstarsze stanowiska związane są z późną fazą specyficznego wariantu kultury szelockiej, z dwustronnymi ostrzami trójkątnymi z wypukłą podstawą (tzw. groty typu Moravany-Dlha). Następną fazę stanowi późna kultura grawecka z ostrzami z zadziorem, reprezentowana przez stanowiska: Podkovica, Lopata (datowane na 22-21 tys. lat temu), Noviny, a także stanowiska w sąsiedniej Bance (Kopanica). Po maksi-

mum pleniglacjału pojawia się kultura epigrawecka znana z polsko-słowackich badań na stanowisku Zakovska (datowane na ok. 19 tys. lat temu). Ze stanowiska Podkovica pochodzi znana figurka Wenus z kości słoniowej. [J.K.K.]

Morin — stanowisko jaskiniowe w prow. Santander (Hiszpania). Bardzo bogata sekwencja stratygraficzna od poziomów mustierskich (szereg różnych grup z wczesnej fazy ostatniego zlodowacenia: kultura mustierska z narzędziami zębatymi, kultura mustierska z ciosakami typu afrykańskiego, kultura mustierska z tradycją aszelską i ponownie kultura mustierska z narzędziami zębatymi), przez przemysł Châtelperron i orynacki, datowany na ok. 29 tys. lat temu (z bardzo interesującą półziemianką ze śladami naziemnej konstrukcji słupowej i pochówkami, w których zachowały się odciski miękkich części ciała), aż do kultury graweckiej, datowanej na ok. 20 tys. lat temu. [J.K.K.]

Münchshöfen — eponimiczne stanowisko kultury eneolitycznej, położone na terenie Bawarii k. Straubing. Wpływy tej kultury sięgały do Austrii (w okolice Salzburga) i Czech. Ceramika zdobiona ornamentyką ściegu bruzdowego, inkrustowanego białą pastą, nawiązuje do tradycji epiroseńskich, jednocześnie mając powiązania z późnolendzielskimi grupami z Moraw i Czech (Bajč-Retz). Kultura ta dała też początek kulturze Altheim. [J.K.K.]

Mureybet — tell neolityczny położony nad środkowym Eufratem (Syria). W ponad 12 m nawarstwień stwierdzono obecność czterech głównych faz osadniczych: I — warstwy natufskie (Ia) i epinatufskie (Ib) z okresu 10,4-10,1 tys. lat temu, II i III — odpowiadające neolitowi preceramicznemu A (10,1-9,6 tys. lat temu) oraz IV — z okresu neolitu preceramicznego B (9 500-8 600 lat temu). Architektura do fazy IIIa opiera się na planie okręgu, natomiast w górnych poziomach — na planie prostokąta. W całej sekwencji dominują ślady gospodarki łowieckiej i zbieractwa dzikich zbóż; dopiero w fazie IV pojawia się udomowione bydło. [J.K.K.]

Mušov — kompleks stanowisk z okresu rzymskiego znajdujący się w Mušowie na Morawach, Czechy. W jego skład wchodzi rzymska „stacja", zajmująca wierzchołek wzgórza, otoczona fortyfikacjami (dobrze zachowaną fosą). W jej obrębie znaleziono pozostałości rzymskich budowli wzniesionych z kamienia i cegieł oraz liczne znaleziska broni, ozdób, ceramiki, monet i innych zabytków, świadczące, że w drugiej poł. II w. n.e. stacjonował tam oddział wojsk rzymskich. Wśród militariów zwraca uwagę m.in. fragment paradnego pancerza z napisem „LEG X". Związek stacjonujących tam żołnierzy z X legionem potwierdzają także stemple na cegłach („LEGXGPF"). Pobyt rzymskich żołnierzy w Mušovie potwierdzają odkrycia obozów marszowych: Mušov — stanowisko „Na piskách", w pobliżu wspomnianej „stacji", oraz w miejscowości Přibice, ok. 9 km od Mušova — oba datowane na drugą poł. II w. n.e. Stanowiska te są dowodem aktywności militarnej Rzymian na obszarach leżących poza granicami cesarstwa, w okresie wojen markomańskich toczonych z ludami środkowodunajskiej strefy Barbaricum w okresie panowania Marka Aureliusza. W tym samym regionie znajdują się stanowiska z okresu rzymskiego poświadczające intensywne osadnictwo miejscowej ludności germańskiej: ciałopalne cmentarzysko oraz „książęcy" czy wręcz „królewski" bardzo bogato wyposażony grób datowany na początki drugiej poł. II w. n.e. [P.K.]

mustierskie przemysły — kompleks jednostek kulturowych środkowego paleolitu (n. pochodzi od stan. Le Moustier w dep. Dordogne, we Francji), charakteryzujący się narzędziami wykonywanymi z odłupków produkowanych techniką mustierską (rdzenia krążkowatego) lub lewaluaską. Występuje na terenie Europy i zach. Azji, choć podobne zespoły narzędzi spotykane są też w Afryce. Rozwijał się od ok. 300-200 tys. lat temu do ok. 40 tys. lat temu. Na ogół identyfikowany jest z człowiekiem neandertalskim, choć podobne przemysły mogły być też dziełem archaicznych *Homo sapiens*, np. na Bliskim Wschodzie i w Afryce. Obecność i częstotliwość występowania różnych narzędzi (zgrzebeł, ostrzy, narzędzi zębatych) są podstawą podziału kompleksu mustierskiego (lub kultury mustierskiej) na wiele grup. [J.K.K.]

N

Nabta Playa — piaszczysta kotlina położona ok. 100 km na zachód od Abu Simbel w Górnym Egipcie; odkryto na niej znaczne zgrupowanie stanowisk późnopaleolitycznych i neolitycznych. Stanowiska neolityczne tworzą sekwencję z okresu od 8 200-7 100 lat temu; charakteryzują się stabilnością zasiedlenia i półziemiankowymi konstrukcjami mieszkalnymi oraz jamami zasobowymi. Sygnalizowana początkowo uprawa jęczmienia nie została potwierdzona. Przypuszczalnie wykorzystywano dziką odmianę sorgo oraz polowano na dzikie ssaki. Część krętorogich, szczególnie o małych rozmiarach, mogła być hodowana. Pojawiają się pierwsze ślady hodowli owiec lub kóz, które mogą być dowodem kontaktów z Bliskim Wschodem. Występuje ceramika zdobiona motywami odciskanymi, a przemysły krzemienne nawiązują do lokalnych tradycji epipaleolitycznych. Stanowiska badane z udziałem Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie. [J.K.K.]

nawis — inaczej schronisko podskalne: naturalne zagłębienie, najczęściej w dolnej części ściany skalnej, służące jako miejsce na obozowisko lub osadę prehistoryczną. Ślady takich obozowisk lub osad są zachowane w osadach detrytycznych, które osadzały się pod nawisem. [J.K.K.]

Nea Nikomedea — osada neolityczna na terenie Macedonii greckiej należąca do kultury Protosesklo. Odkryto szereg domów czworokątnych o ścianach jesz-

lepianych gliną, a także groby położone pomiędzy domami. Bardzo wczesna data radiowęglowa (8 200 lat temu, co odpowiada ok. 7 000 lat B.C.) sytuuje tę osadę wśród najwcześniejszych śladów neolitu europejskiego. [J.K.K.]

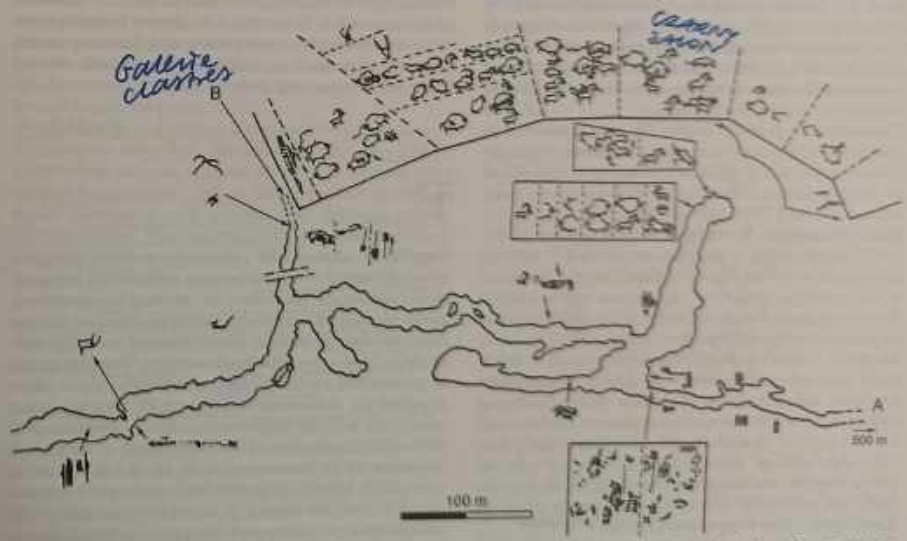
Nebra — stanowisko otwarte kultury magdaleńskiej na terenie Turyngii; dobrze zachowane ślady struktur mieszkalnych, datowane na okres Dryasu II. Odkryto w nim zabytki sztuki ruchomej, m.in. stylizowane statuetki postaci kobiecych, zawieszki i paciorki. [J.K.K.]

Nemrik — wielowarstwowe stanowisko neolitu preceramicznego w górnym dorzeczu środkowego Tygrysu (Irak). Badane przez polską misję archeologiczną (Uniwersytet Warszawski) w latach 80. Odkryto 5 poziomów użytkowych z domami okrągłymi, nieco zagłębionymi w poziom gruntu, o ścianach z gliny bitej, później z cegieł nie wypalanych. Na ostatnim poziomie odkryto domy zbudowane na planie zbliżonym do prostokąta. Przemysł kamienny z typowymi grotami romboidalnymi, obrabianymi retuszem płaskim, określany mianem przemysłu Nemrik. Bogate wyposażenie w żarna. W stanowisku odkryto okazy specyficznej sztuki w postaci kamiennych figurek zoomorficznych przedstawiających ptaki drapieżne, węże i lwy. Wprawdzie w szczątkach fauny dominują zwierzęta dzikie, ale występują też szczątki udomowionej owcy, kozy i świni. Nie potwierdzono obecności rolnictwa; prawdopodobnie uprawiano intensywne zbieractwo roślinne. Stanowisko datowane na 8 500-7 500 lat B.C. [J.K.K.]

Netif Hagdud — stanowisko neolitu preceramicznego A, położone w dolinie Jordanu ok. 13 km na północ od Jerycha. Odkryto w nim wiele domów kamiennych zbudowanych na planie owalu lub okręgu (o średnicy 4-5 m). Przemysł kamienny zachowuje tradycje natufskie, ale w gospodarce, obok łowiectwa (parzystokopytne i ptaki) i rybołówstwa, dużą rolę odgrywała uprawa jęczmienia. Liczne importy z terenu Anatolii (obsydian) i znad M. Czerwonego (muszle) potwierdzają rozległe kontakty mieszkańców tej osady. [J.K.K.]

New Grange — kompleks cmentarzysk megalitycznych w pd.-zach. Irlandii, określany też jako „Bend of the Boyne". Na przestrzeni ok. 4 km występuje tam ok. 30 budowli megalitycznych: dolmeny w formie portalu (portal dolmens), dolmeny z krótkim korytarzykiem, a także groby korytarzowe pod kolistymi nasypami kurhanowymi. W grobach tych występują pochówki szkieletowe i ciałopalne (najczęściej). Chronologia tych obiektów jest jeszcze dyskusyjna, choć najprawdopodobniej pochodzą z III tysiąclecia B.C. [J.K.K.]

Niaux — jaskinia w dep. Ariège z licznymi malowidłami i rytami naskalnymi. Grota ta ma ponad 2 km dł. i była w całości wykorzystywana przez ludność magdaleńską jako sanktuarium, ponieważ we wszystkich jej częściach widoczne są wizerunki zwierząt i znaki geometryczne, sięgające aż do trudno dostępnej „Galerie Clastres", wymagającej przepłynięcia podziemnego jeziora (sifonu). Najbardziej znany jest „Czarny Salon", z ponad 100 wizerunkami bizonów, koni i koziorożców. Bezpośrednie datowania węgla z malowideł

Ryc. 584. Plan jaskini Niaux z zaznaczonymi głównymi grupami malowideł skalnych: A — do wejścia ok. 500 m; B — zejście do głębokiego poziomu jaskini nazywanego „Galerie Clastres". Wg A. Leroi-Gourhana

pozwoliło umieścić ich powstanie w okresie 14-12 tys. lat temu. [J.K.K.]

O

odłupkowa technologia — sposoby odbijania odłupków od brył kamiennych (zwanych rdzeniami). Wyróżnia się technologie amorficzne, gdy odłupki odbijano w sposób niesystematyczny od nie przygotowanych rdzeni; technologie mustierskie — kiedy dośrodkowy kierunek odbić na rdzeniach krążkowatych ułatwiał uzyskanie odłupków trójkątnych, oraz technologie oparte na przygotowaniu rdzenia (lewaluaskie i im podobne), pozwalające na uzyskanie odłupków o z góry założonym kształcie. [J.K.K.]

Olduvai — wąwóz wyrzeźbiony przez erozję w zach. skarpie wielkiego rowu tektonicznego (ryftu) na terenie pn. Tanzanii. Wypełniają go eoliczne i wulkaniczne osady jeziorne, tworzące sekwencję warstw (Beds) I-IV. Podścielają je bazalty związane z erupcją wulkanu Ngorongoro ok. 2 mln lat temu. Najniższa (Bed I) seria osadów jeziornych zawierała liczne szczątki *Australopithecus boisei* i *Homo habilis*, a także 18 poziomów osadniczych kultury oldowajskiej. Warstwa druga (Bed II) dostarczyła 63 poziomów osadniczych, zaliczonych do kultury oldowajskiej i jej fazy rozwiniętej, a następnie kultury aszelskiej, której ewolucja trwała od ok. 1,6 mln lat do końca tworzenia się warstwy IV, czyli do ok. 0,5 mln lat temu. Specyfiką sekwencji Olduvai jest równoległy rozwój zaawansowanej kultury oldowajskiej i kultury aszelskiej, udokumentowany interstratyfikacją poziomów osadniczych z zabytkami kamiennymi tych kultur. [J.K.K.]

Olszanica — jedna z większych osad zachodniego kompleksu linearnego (ceramiki wstęgowej rytej), położona na zachód od Krakowa. Odkryto w niej ponad 20 długich domów z towarzyszącymi obiektami; datowana na okres 5 500-5 000 lat B.C. [J.K.K.]

Omo-Shungura, formacja — seria osadów jeziornych i deltaicznych, o dużej miąższości (ok. 1 000 m), przedzielonych wkładkami wulkanicznymi; położona w dolnym biegu rzeki Omo, w rejonach pogranicznych Etiopii i Sudanu. Osady te, silnie zaburzone zjawiskami tektonicznymi, datuje się na okres od ok. 3 do 1 mln lat temu. Z licznych stanowisk rozrzuconych w delcie rzeki Omo zebrano ponad 400 fragmentów szczątków kostnych zaliczonych do gatunków *Australopithecus robustus* (dawniej *Parnustralopithecus aethiopicus*) i *Homo habilis*. W wielu punktach odkryto ślady kultury oldowajskiej, datowane na 2,2 do 1,8 mln lat temu, współczesne zespołom zawierającym drobne odłupkowe narzędzia mikrolityczne, często wraz ze szczątkami fauny kręgowców. [J.K.K.]

Orce — basen sedymentacyjny w Andaluzji (pd. Hiszpania), który dostarczył najwcześniejszych śladów *Homo erectus* w Europie. W stanowiskach Fuente Nueva 3, Venta Micena i Barranco Leon odkryto niezbyt bogate zespoły narzędzi kamiennych, zalegające w kopalnych osadach jeziornych, wraz z fauną z pogranicza dolnego i środkowego plejstocenu. Datowania paleomagnetyczne ok. 1,8 mln lat temu są kwestionowane; wiek około 1 mln lat wydaje się najbardziej prawdopodobny. Nie potwierdzono występowania kości ludzkich w tych stanowiskach. [J.K.K.]

oryniak lewantyński — odmiana kultury oryniackiej charakteryzująca się typowymi dla tej kultury narzędziami kamiennymi (głównie drapaczami), wykonywanymi jednak nie z wiórów, lecz z odłupków. Odmiana ta występuje w okresie od 30 do 25 tys. lat temu, głównie na Bliskim Wschodzie, szczególnie na wybrzeżu syryjsko-palestyńskim. [J.K.K.]

ostrze liściowate — ostrze kamienne wykonane z odłupka, wióra lub płaskiej bryły kamienia, obrabiane retuszem płaskim, na ogół powierzchniowym. W rezultacie tej obróbki forma ostrza przypominała liść (np. laurowy, wierzbowy). Narzędzia te mogły być zarówno grotami oszczepów, jak i nożami. [J.K.K.]

otoczakowe narzędzia — prymitywne narzędzia kamienne, uformowane z otoczaków przez odbicie kilku odłupków z jednej lub z obu stron otoczaka. Na przecięciu negatywów tych odbić powstawała ostra krawędź. Jednostronne narzędzia otoczakowe są zwane chopperami, a dwustronne — chopping-toolami. [J.K.K.]

Owczarowo — tell eneolityczny położony w okolicy Targowiszte w środk. Bułgarii. Zawierał 13 poziomów osadniczych od kultury Marica aż do kultury Gumelnita-Karanowo VI. W warstwie 9 odkryto budowlę uważaną za świątynię, zawierającą miniaturową „scenę kultową" z postaciami ludzkimi i modelami ołtarzy ofiarnych z wypalonej gliny. [J.K.K.]

P

Paglici — stanowisko jaskiniowe w prow. Gargano w pd. Włoszech. Zawiera jedną z najbardziej kompletnych sekwencji paleolitu: od kultury mustierskiej, przez oryniacką, grawecką do epigraweckiej. Górna część sekwencji służyła jako stratotyp ewolucji włoskiej kultury grawecko-epigraweckiej. Powyżej kultury graweckiej z tylczakami z załamanym tylcem (warstwy 20-19, datowane na ok. 22-20 tys. lat temu) występuje kultura epigrawecka starsza z ostrzami liściowatymi (warstwa 17), z ostrzami z zadzierem (warstwy 16-10 datowane na ok. 16-15 tys. lat temu) oraz późna kultura epigrawecka (warstwy 7-1 datowane na 14-11 tys. lat temu). W warstwie graweckiej (3) odkryto pokryty ochrą pochówek młodzieńca, zawierający ozdoby stroju i narzędzia kamienne. W jaskini tej odkryto też malowidła naskalne (konie, negatywowe

odciski rąk), nawiązujące do sztuki graweckiej. [J.K.K.]

Parpallo — jaskiniowe stanowisko górnopaleolityczne k. Gandia (prow. Walencja, Hiszpania). Najniższe warstwy należą do kultury graweckiej; odkryto w nich liczne dzieła sztuki ruchomej na płytkach kamiennych (ryty i malowidła). Wyżej występowały warstwy solutrejskie, przechodzące w fazie końcowej w oryginalny przemysł określany jako solutrejsko-grawecki (lub jak dziś się to określa — epigrawecki — ok. 17,9 tys. lat temu), kontynuujący tradycje sztuki zoomorficznej na płytkach (wizerunki koni i saren). Młodsze osadnictwo reprezentuje kultura magdaleńska, głównie z okresu środkowego (ok. 13,8 tys. lat temu). [J.K.K.]

Parta — niski tell należący do grupy Szakálhát z kultury wschodniej ceramiki linearnej oraz kultury winczańskiej. W centralnej części tellu odkryto duży budynek (1,5×7 m) z rodzajem glinianej platformy i ogniskiem, otoczonymi czaszkami bydła i dwoma dużymi figurami glinianymi z głową ludzką i zwierzęcą. Jest to jedna z najstarszych świątyń neolitycznych w środk. Europie. [J.K.K.]

Pavlov — otwarte, lessowe stanowisko graweckie u stóp Gór Pawłowskich (okolice Břeclavia, Czechy). Kilkanaście struktur mieszkalnych z ogniskami, otoczonych bardzo licznymi) śladami obróbki kamienia (ponad 100 tys. wyrobów i odpadków z produkcji), w tym głównie z krzemienia morenowego pochodzącego ze Śląska, oraz kości. Z kości wykonywano liczne przedmioty ozdobne (zawieszki, bransolety, pierścienie, diademy). Bogato reprezentowane są wizerunki zwierząt i ludzi, rzeźbione w glinie, kamieniu i kości słoniowej. Na uwagę zasługuje ryt na ciosie mamuta, interpretowany jako rodzaj mapy topograficznej Gór Pawłowskich. Znaleziono też pochówek ludzki w pozycji skurczonej. Stanowisko jest datowane na okres 26 tys. do 24 tys. lat temu. [J.K.K.]

Pech Merle — jaskinia z malowidłami naskalnymi k. Cabreret (dep. Lot, Francja). Tworzy dwa piętra, z których w dolnym, długości ok. 300 m, odkryto kilka zespołów malowideł i rytów. Bliżej wejścia występują znaki punktowe oraz odciski rąk. Główna galeria zawiera znany fryz czarnofigurowy, przedstawiający byki, konie, mamuty i znaki. W części dalszych partii występują również malowidła mamutów, bizonów, a także rzadkie w sztuce naskalnej wizerunki kobiet ujętych z profilu i mężczyzny przeszytego strzałami. W najgłębszej partii jaskini występują odciski rąk oraz ryty przedstawiające m.in. głowę niedźwiedzia. Malowidła i ryty zaliczane są do stylu III wg Leroi-Gourhana; część z głównej galerii ewentualnie do stylu IV. Zob. ryc. 585. [J.K.K.]

Pekarna — jaskinia w Morawskim Krasie (Czechy), w której odkryto ślady obozowisk magdaleńskich, datowanych na okres Bölling (ok. 13 tys. lat temu). Najciekawsze są ryty na żebrach reniferów i koni, przedstawiające w sposób naturalistyczny konie i bizony, a także fragmenty kości z rytami niedźwiedzi i reniferów. Obok nich występują typowe dla późnej fazy kultury magdaleńskiej ostrza kościane i rogowe, harpuny i → bâton de commandement. [J.K.K.]

Petresti — stanowisko eponimiczne kultury ceramiki malowanej z przełomu neolitu i eneolitu, położone w Transylwanii w Rumunii. Dawniej określana jako kultura Ariuşd. Jednostka ta charakteryzuje się malowanymi czarną, czerwoną i białą farbą ornamentami w postaci meandrów lub spirali. Wykazuje powiązania z kulturą Herpály w dorzeczu Cisy i kulturą Precucuteni w Karpatach Wsch. [J.K.K.]

Peu Richard — osada wyżynna, otoczona koncentrycznymi fosami, położona w dep. Charente Maritime we Francji; stanowisko eponimiczne eneolitycznej grupy kulturowej (przełom IV-III tysiąclecia B.C. i III tysiąclecie B.C.). Kultura o tej nazwie znana jest z obszaru dorzeczy Żyzondy i Loary; sąsiadowała we wczesnej fazie z kulturą Artenac. Charakteryzują ją osady wyżynne, pochówki megalityczne (m.in. dolmeny), ceramika kanelowana; gospodarka rolniczo-hodowlana, przy małym znaczeniu zbieractwa i łowiectwa. [J.K.K.]

Pfyn — grupa kulturowa wczesnego eneolitu na pn. obrzeżeniu Alp, nazwana od stanowiska torfowego Pfyn-Breitenloo we wsch. Szwajcarii. Powstała pod wpływem kultury michelsberskiej, która nałożyła się na tradycje kompleksu Cortaillod-Chassey-Lagozza i postwstęgowe z grupy (kultury) Altheim. Datowana na I połowę IV tysiąclecia B.C. Podczas dość długiego rozwoju produkcja miedzi, jaką zajmowała się ta grupa, pozostawała pod wpływem kultury Mondsee, a następnie kultury Horgen. Znana z licznych osad palafitowych na wybrzeżach jezior szwajcarskich, w których występowały długie domy z tradycji wstęgowej lub mniejsze domy prostokątne (np. w Thayngen-Weier), budowane na grząskim gruncie na słupach. Ślady gospodarki wskazują na duże znaczenie hodowli. [J.K.K.]

Ryc. 585. Plan jaskini Pech Merle z zaznaczonymi głównymi grupami malowideł i rytów skalnych (wg A. Leroi-Gourhana)

Pietersburg — przemysł charakteryzujący południowoafrykańską środkową epokę kamienia, nazwany od powierzchniowego stanowiska w rejonie Pietersburg w Transwalu (RPA), najlepiej jednak reprezentowany w „Cave of Hearths", w pn. Transwalu. Przemysł ten charakteryzuje się produkcją odłupków i wiórów z rdzeni lewaluaskich (z zaprawą dośrodkową oraz dwupiętowych). Na odłupkach i wiórach występują często ślady użytkowania, rzadziej retusze boczne (lateralne), formujące rodzaj zgrzebeł, lub wierzchołkowe (dystalne), formujące rodzaj półtyłczaków. [J.K.K.]

pięściaki — narzędzia o owalnym lub migdałowatym kształcie, uzyskane przez dwustronną obróbkę brył kamiennych, czyli odbijanie odłupków na obu stronach bryły kamiennej; na przecięciu negatywów tych odbić powstawała ostra krawędź służąca do cięcia lub skrobania. [J.K.K.]

Pincevent — otwarte stanowisko magdaleńskie na brzegu Sekwany w pn. Francji. W osadach rzecznych odkryto cztery poziomy kulturowe, datowane na okres Dryasu II (ok. 12 tys. lat temu). Najlepiej zbadana dotychczas część stanowiska (sektor 36) stała się podstawą do opracowania modelu obozowiska z jednym lub trzema szałasami, centralnie położonym ogniskiem oraz różnymi strefami gospodarczymi i śmietniskowymi. Obozowiska takie były zasiedlane od początku lata do początku zimy. Ponad 99% kopalnej fauny to renifery. [J.K.K.]

Polianica — tell eneolityczny k. Targowiszte w środk. części Bułgarii. Najniższa warstwa odpowiada kulturze Marica, następne — kulturze Gumelnita-Karanowo VI. Interesujący jest plan zabudowy ułożonej wzdłuż krzyżujących się ulic i wpisanych w granice czworokątnej fortyfikacji. Ok. 200 m od tellu odkryto wielką nekropolię (ok. 25 grobów). [J.K.K.]

Potočka — wysokogórska jaskinia położona w Karawankach (Słowenia), na Górze Olševa (wys. 1 800 m n.p.m.). Odkryto w niej ślady letnich obozowisk łowców reniferów, z dużą ilością ostrzy kościanych typu Mladeč. Do niedawna przypuszczano, że ludność ta polowała na niedźwiedzie jaskiniowe. Stanowisko to jest eponimiczne dla trw. kultury olszewskiej, która jest grupą środkowoeuropejskiej kultury oryniackiej związaną ze schroniskami łowieckimi w rejonach górskich. [J.K.K.]

Předmostí — otwarte stanowisko górnopaleolityczne k. Přerova na Morawach. Badane jeszcze w końcu XIX w.; dostarczyło wielkiej ilości znalezisk grawweckich, m.in. znanych wizerunków postaci ludzkich, figurek zwierzęcych (np. mamutów) i ozdób z kości słoniowej. Najbardziej znanym, niestety słabo udokumentowanym, znaleziskiem był zbiorowy grób odkryty w 1894 r., zawierający szkielety 20 osobników (8 dorosłych i 12 dzieci), ułożonych przeważnie w pozycji skurczonej, pokrytych brukiem kamiennym i łopatkami mamutów. Główna część stanowiska pochodzi z okresu ok. 27-26 tys. lat temu i reprezentuje starszą i środkową fazę kultury pawłowskiej. [J.K.K.]

Q

Quafzeh — jaskinia położona k. Yzreel, w pn. Izraelu. Odkryto w niej sekwencję warstw mustiersko-lewaluaskich (L-F) oraz górnopaleolitycznych (E-C). Warstwy środkowopaleolityczne zawierały bogatą faunę z turem, jeleniem, danielem i nosorożcem oraz zgrupowanie pochówków (6 osobników dorosłych i 8 dzieci), w których znaleziono szkielety protokromaniończyków (lub archaicznych *Homo sapiens*). Niektóre pochówki były pokryte ochrą, a na piersi jednego z dzieci leżały poroża daniela. Warstwy te metodą termoluminescencyjną datowano na 100 do 90 tys. lat temu. Warstwy górnopaleolityczne dostarczyły zabytków kultury ahmaryjskiej. Fauna tych warstw była zdominowana przez gazele. [J.K.K.]

R

rdzenie — konkrecje lub okruchy skał łupliwych, od których zostały celowo przez człowieka odbite odłupki, służące jako narzędzia lub też przerabiane na narzędzia. Niekiedy w podobny sposób jak rdzenie formowano narzędzia; odłupki nie były wówczas celowym produktem, lecz odpadkami w procesie obróbki. Celowym produktem w tym przypadku było uformowane przez odbicie odłupków narzędzie, zwane rdzeniowym. Przykładem narzędzi rdzeniowych są m.in. narzędzia otoczakowe, pięściaki czy niektóre ostrza liściowate. [J.K.K.]

Rendina — otoczona rowem osada neolityczna k. Potenzy (pd. Włochy). Datowana na 5 100-4 500 lat B.C., złożona z półziemianek o wymiarach 8-12×4,5-4,0 m; dostarczyła ceramiki typu *impresso*, przemysłu kamiennego niewiórowego (częściowo z obsydianu z Wysp Liparyjskich). Gospodarka rolniczo-hodowlana z pszenicą, jęczmieniem, soczewicą i hodowlą owiec lub kóz. [J.K.K.]

Rio Seco — otwarte stanowisko preceramiczne k. Limy w Peru. Datowane na okres ok. 3 700 lat temu. Odkryto kilka konstrukcji kamiennych i dwie platformy, prawdopodobnie o funkcji ceremonialnej. Ponadto znaleziono w nim tkaniny bawełniane, wyroby kamienne i naczynia z kręgów wieloryba. [J.K.K.]

Rössen — eponimiczne stanowisko kultury późnej ceramiki wstęgowej klutej, które zawierało ok. 100 grobów, głównie szkieletowych i kilka ciałopalnych. Kultura rösseńska wywodzi się z grupy Grossgartach. Rozprzestrzeniła się na teren międzyrzecza Łaby i Soławy, Bawarii, Szwajcarii, a jej wpływy sięgały nawet Basenu Paryskiego na zachodzie i Kujaw na wschodzie. Znana głównie z cmentarzysk oraz stosunkowo niewielkich osad z długimi domami trapezowatymi. Ceramika,

obok ornamentów kłutych, charakteryzowała się rozwojem ornamentyki ściegu bruzdowego. [J.K.K.]

Rouffignac — jedna z najwcześniej odkrytych jaskiń ze sztuką naskalną w dep. Dordogne (Francja). Jest to wielki, bardzo rozgałęziony, system krasowy o łącznej długości korytarzy ponad 1 km. Zawiera kilkanaście zespołów rytów i malowideł przedstawiających najczęściej bizony, konie i mamuty, a także, choć rzadziej, koziorożce i nosorożce. Znaki geometryczne nawiązują do stylu IV wg A. Leroi-Gourhana, choć udział ilościowy wizerunków mamutów (ponad 100) wskazuje na starszy wiek stanowiska. [J.K.K.]

rozłupce — na ogół dwustronnie obrabiane narzędzia z odłupka lub z surowego fragmentu skały, przypominające pięściak. W przeciwieństwie do niego zamiast kłującego wierzchołka ma poprzeczną krawędź, uformowaną na przecięciu dwu naturalnych (nie obrobionych) płaszczyzn, ewentualnie na przecięciu dwu negatywów (płaszczyzn powstałych po odbiciu) odłupków oddzielonych poprzecznie do osi narzędzia. Są to narzędzia specyficzne dla kultury aszelskiej w Afryce. W późniejszych czasach podobne narzędzia, zwane ciosakami, były używane w mezolicie pn. Europy. [J.K.K.]

Rudki — kopalnia rud żelaza k. Nowej Słupi w G. Świętokrzyskich, w której odkryto ślady eksploatacji rud hematytu prowadzonej w okresie rzymskim. Z tego czasu zachowały się pionowe szyby, obudowane drewnianą konstrukcją na zrąb, sięgające do głęb. ok. 20 m, oraz poziome chodniki, o wysokości wynoszącej niewiele ponad 1 m, których stropy wzmacniano drewnianymi belkami. Wyeksploatowane poziomy wypełniano podsadzką, a dalszą eksploatację prowadzono na wyższych poziomach. Urobek transportowany był na powierzchnię ręcznie. W chodnikach znaleziono narzędzia, którymi posługiwali się ówcześni górnicy, m.in. drewniane łopaty i kliny. Zapewne kopalnia użytkowana była na początku III w. n.e., na co wskazują badania radiowęglowe. Jest to jedyne na terenie Barbaricum stanowisko, na którym stwierdzono eksploatację rud żelaza metodą górniczą. Według Tacyta („Germania") metodą tą posługiwali się Kotynowie, wiązani z ludnością kultury puchowskiej. [P.K.]

Rudna Glava — eneolityczna kopalnia miedzi we wsch. Serbii k. Boru. Odkryto ok. 30 szybów o głębokości do 3,2 m. Była eksploatowana w okresie młodszej fazy (D) kultury winczańskiej. [J.K.K.]

Ryżanovka — kurhan późnoscytyjski średniej wielkości (w XIX w. 7,5 m wys. i ok. 35 m średnicy), zwany Wielkim Kurhanem Ryżanowskim, położony w strefie leśno-stepowej, w górnym dorzeczu Bohu, ok. 150 km na południe od Kijowa. W 1887 r. w jego bocznej części odkryto pochówek młodej kobiety („księżniczki") złożony w paradnym stroju, obszytym złotymi aplikacjami (ok. 450 sztuk) i wyposażony w bogatą biżuterię oraz przybory toaletowe, a także serwis glinianych, brązowych i srebrnych naczyń greckiego pochodzenia. Wraz z „księżniczką" u wejścia do komory grobowej pogrzebano zapewne intencjonalnie uśmierconą dziewczynkę (służącą). W latach 1995-1996 pod centralną częścią kurhanu odkryto główny grobowiec, zawierający pochówek męski wyposażony m.in. w złoty naszyjnik zakończony figurkami lwów, jednosieczny sztylet z rękojeścią okutą w złotą blachę, 2 srebrne naczynia — kubek zdobiony scenami rozszarpywania byka i jelenia przez gryfy oraz kyliks (puchareк), ukryte w brązowym wiaderku, a także ofiarowany symbolicznie strój końcowy ozdobiony 140 złotymi aplikacjami. Komora grobowa, w której złożono „księcia" (Wodza), zaarantowana była z jednej strony na izbę mieszkalną (pośrodku wyciętą w lessowym podłożu model pieca, podłoga wyłożona plecionkami, ściany obite białą tkaniną), z drugiej zaś — najkosztowniejszy prowiant. Obok grobowych dla kozowatych brązowych kotłów do przyrządzania posiłków, wypełnionych mięsem baranim i końskim rozłożono na drewnianej tacy i na klepisku zapas mięsa końskiego (zady udźce) i wołowego. Tuż przy kotłach na drewnianej podstawce pozostawiono tlący się ogień, jakby dla symbolicznego zapalenia ognia. W pobliżu ustawiono też miednicę, zapewne z wodą dla umycia rąk przed i po posiłku. W narożniku komory grobowej, naprzeciw „stołu" ze szczątkami zmarłego „księcia" ustawiono równo przycięte pieńki pełniące funkcję stołków, na których pozostawiono greckie naczynia do spożywania posiłków (kantaros, półmisek). W pomieszczeniu grobowym ustawiono też 4 amfory z winem (ok. 100 l wina). W jednej z amfor pozostawiono też ryton — róg do picia wina okuty złotem i srebrem. W pobliżu dwóch z tych amfor znaleziono ponadto nie brzuszne z resztkami boru i czosnku oraz brązowy guzikowy dzbanek do wina — kyliks. Wspomniany stos kobiecy ułożono przed stołeczkami — „tronem", przygotowanym jakby dla władcy. Aranżacji pomieszczenia grobowego dopełniało kochlikowe ustawienie przed marami i uszkona zawieszona u sufitu, oddzielająca miejsce pochówku od pozostałej części pomieszczenia grobowego. Ekwipunek bojowy „księcia-wodza" stanowił wspomniany sztylet, 5 dzirytów i włócznia zawieszone w wiązce na ścianie komory grobowej oraz najdalej z lewej i strzałami ułożonymi przy lewym boku, a także 2 dodatkowe kolczany zawieszone nad głową i nogami zmarłego. U wejścia do komory grobowej, w stylu wojownika pochowanego [illegible] wojownika wyposażonego w kolczan oraz sejs włóczni, a w pobliżu uprzęży.

Centralny grobowiec rydzanowskiego kurhanu wykazuje złożone cechy chrześcijaństwa łączące ze sobą elementy symboliki właściwej dla społeczności koczowniczych (scytyjskich — irańskich) i osiadłej (rolniczej) ludności terenów leśno-stepowych. Wynikiem tu z długotrwałej koegzystencji obydwóch żywiołów w tym regionie i rozwoju procesów asymilacyjnych, leżących u podłoża takiego synkretyzmu. Badania radiowęglowe wykazały też, że Wielki Kurhan Ryżanowski pochodzi z czasów ok. połowy III w. n.e., a więc jest znacznie młodszy, niż datowany na koniec IV w. horyzont późnoscytyjskich grobowców arystokracji plemiennej. Taka pozycja chronologiczna dowodzi, że w strefie leśno-stepowej dość długo w głąb III w. p.n.e. przetrwały się scytyj-

skie ugrupowania etniczno-kulturowe, zachowujące swoją tożsamość w środowisku odcietym od świata cywilizacji greckiej, przez zajmujące stopniowo tereny stepowe plemiona sarmackie. [J.Ch.]

S

Sagvar — otwarte stanowisko epigraweckie na Węgrzech, na zachodnim brzegu Balatonu. Dwa poziomy kulturowe są datowane na okres ok. 19-18 tys. lat temu. W górnej warstwie odkryto ślady dwóch szałasów na planie okręgu, opartych na konstrukcji z poroży reniferów. Przemysł kamienny, zaliczany do sagvaranu, oparty głównie na złożach transdunajskich radiolarytów. [J.K.K.]

Saint-Michel-du-Touch — naturalnie obronna osada kultury Chassey u ujścia rzeki Touch do Garonny (Haute-Garonne, Francja). Ponad 300 jam różnego przeznaczenia oraz liczne bruki z przepalonych otoczaków. Częściowo otoczona palisadą, a częściowo dolinami rzek. Znaleziska szczątków roślinnych potwierdzają dużą rolę rolnictwa, uzupełnianego łowiectwem i rybołówstwem. W osadzie odkryto też wielką jamę (7,4×4 m) z podwójnym pochówkiem, wyposażonym w 12 naczyń, wyroby kamienne i ozdoby. [J.K.K.]

Salpetrière — stanowisko jaskiniowe w dolinie rzeki Gard (pd. Francja); znajduje się w nim jedna z podstawowych sekwencji górnego paleolitu w tym regionie. Po warstwach oryniackich i solutrejskich obserwuje się lokalną ewolucję kultury solutrejskiej (tzw. kultura salpetryjska), po której występują ślady osadnictwa kultury górnomagdaleńskiej. [J.K.K.]

Salzmünde — eponimiczne stanowisko eneolitycznej grupy kulturowej, położone w okolicach Halle nad Solawą (Niemcy); jest ona częścią kultury pucharów lejkowatych, związana ze stosunkowo późną jej fazą rozwojową. Znane są wyżynne osady obronne (np. Halle-Dölauer Heide) oraz cmentarzyska płaskie i pod kurhanami, z pochówkami w skrzyniach z płyt kamiennych, ewentualnie z desek drewnianych, niekiedy też na brukach kamiennych. Ceramika wykazuje pokrewieństwa do grupy baalberskiej (z której wywodzi się zapewne grupa salzmündzka) oraz pewne związki z grupą (lub stylem) walternienburskio-bernburskim (np. występowanie tzw. bębnów glinianych). [J.K.K.]

Sariśske Michalany — stanowisko późnej fazy wschodniej ceramiki linearnej, położone k. Prešova (wsch. Słowacja), najburdziej zbliżone do grupy Polski. Było zasiedlone również przez ludność kultury bukowogórskiej. [J.K.K.]

Sarnowo — cmentarzysko w okolicach Włocławka, złożone z 9 grobów kujawskich (z trapezowatymi nasypami o dł. 38-83 m), z których każdy zawierał po kilka grobów szkieletowych, wyposażonych w ceramikę i narzędzia kamienne. Pod nasypami grobów nr 7 i 8 odkryto ślady obozowisk najstarszej fazy kultury pucharów lejkowatych, datowane na drugą połowę V tysiąclecia B.C. [J.K.K.]

Sauveterre-la-Lemance (schronisko Martinet) — stanowisko eponimiczne kultury sowterskiej w dep. Lot-et-Garonne (Francja). W warstwach datowanych na okres preborealny odkryto przemysły kamienne z licznymi mikrolitami geometrycznymi (trójkąty, segmenty, ostrza sowterskie stromo retuszowane na obu bokach), a także wiórkami tylcowymi i drapaczami. Przeważa technika odłupkowa lub wiórowo-odłupkowa. Kultura sowterska była rozprzestrzeniona na terenie pn. Włoch i Francji. [J.K.K.]

Schussenried — określenie grupy kulturowej eneolitu, pokrewnej kulturze michelsberskiej, występującej na ograniczonym obszarze zach. Niemiec (Badenia, Wirtembergia). Nazwa pochodzi od stanowiska na dawnym brzegu jez. Feder k. Ulm (Niemcy). W formowaniu tej grupy istotną rolę odegrały tradycje epirisseńskie, wyrażające się motywami rytymi w postaci negatywnych wstęg. W młodszej fazie występują wyraźniejsze wpływy michelsberskie. [J.K.K.]

Seddin — miejscowość w Brandenburgii na północ od Poczdamu. W 1889 r. pod monumentalnym kurhanem o wys. 10 m i średnicy 85 m, obliczonym kamiennym wieńcem odkryto pochówek „królewski" ze schyłku epoki brązu (V OEB wg O. Montelliusa — IX/VIII w. p.n.e.), związany z młodszą fazą kultury łużyckiej. W kamiennej komorze o wys. 160-175 cm, zwieńczonej „fałszywym" sklepieniem, znajdowało się wielkie naczynie gliniane nakryte pokrywką, które zawierało z kolei brązową popielnicę o wys. 44 cm. W niej właśnie złożono przepalone kości 30-40-letniego mężczyzny, zaś w dwóch dalszych, glinianych popielnicach, spoczywały szczątki dwóch kobiet, jednej starszej, a drugiej znacznie młodszej. Ściany komory były wylepione gliną i pomalowane na czerwono i biało. W skład wyposażenia grobowego wchodziły m.in. kolejne naczynia gliniane i 3 małe naczynia brązowe, nasyjnik, 2 żelazne (!) szpile, brązowe paciorki spiralne, pierścionek, mała siekierka z tulejką, nóż oraz przybory toaletowe (pinceta, tzw. lancet, brzytwa i szeroki grzebień). Przy powszechnym egalitaryzmie i na ogół dość ubogim wyposażeniu grobów kultury łużyckiej w młodszej epoce brązu ten pochówek należy do najbogatszych w całej Europie Środk. [J.Ch.]

Selavac — jedno z większych stanowisk kultury winczańskiej w dolinie Vrbicy (Serbia), w postaci tellu o wys. 2,5-3 m i powierzchni dochodzącej do 15 ha. Większość warstw należy do późnej fazy kultury winczańskiej z przełomu VI-V tysiąclecia B.C. [J.K.K.]

Serra d'Alto — stanowisko eponimiczne kultury późnego neolitu z końca IV tysiąclecia B.C., rozpowszechnionej w całych pd. Włoszech, a także na Sycylii i Wyspach Liparyjskich, skąd zaopatrywano cały obszar w obsydian. Ceramika o formach kulistych, niekiedy z oddzielnymi uchami, z wieloma malowanymi motywami geometrycznymi (m.in. meandrami, trójkątami, wolutami, spiralami). Osady otwarte, złożone

głównie z półziemianek. Groby często wykuwane w skale. [J.K.K.]

Sesklo — tell neolityczny niedaleko Lariay w Tesalii (Grecja). Sekwencja stratygraficzna, obok dyskusyjnego poziomu preceramicznego, zawierała warstwy kultury Sesklo, Dimini i Rachmani, a także ślady osadnictwa z wczesnej epoki brązu. Dobrze zachowane osady należące do kultury Sesklo charakteryzowały się architekturą na fundamentach kamiennych, ze ścianami z nie wypalonej cegły. [J.K.K.]

Shanidar — jaskinia położona w górach Zagros w Iraku, na wys. 745 m n.p.m. Sekwencja warstw o miąższości ponad 14 m obejmowała kompleks D ze znaleziskami ze środkowego paleolitu (kultura mustierska typu Zagros), datowanymi radiowęglem na 50 do 44 tys. lat temu. W kompleksie tym odkryto resztki dziewięciu neandertalczyków. Kompleks C dostarczył śladów wczesnogórnopaleolitycznej kultury baradostyjskiej, datowanej pomiędzy 33 a 27 tys. lat temu. Kompleks B2 zawierał ślady kilkakrotnego pobytu ludności kultury zarzyjskiej, a kompleks B1 — ludności wczesnego neolitu preceramicznego z jamami zasobowymi i cmentarzyskiem złożonym z 26 pochówków. [J.K.K.]

Skhul — jaskinia (a ściślej nawis skalny) w górach Karmel k. Hadery w Izraelu. Zawierała warstwy kultury mustiersko-lewaluaskiej, której ewolucja była podobna do warstwy odkrytej w sąsiedniej grocie et-Tabun. W faunie dominuje tur oraz hipopotam, dzik, gazela i daniel. W warstwie B, datowanej metodą ESR w granicach 110-80 tys. lat temu, odkryto zgrupowania pochówków 7 osobników dorosłych i 3 dzieci zaliczanych obecnie do protokromanioczyków (lub archaicznych *Homo sapiens*). W wyposażeniu jednego z pochówków znaleziono żuchwę dzika. [J.K.K.]

Skorba — wielowarstwowe stanowisko neolityczne na Malcie. Najstarsze warstwy są datowane na koniec V tysiąclecia B.C. i związane z ceramiką typu *impresso*, a także z gospodarką rolniczo-hodowlaną. Młodsze warstwy z IV tysiąclecia B.C. zawierały ceramikę szarą i malowaną motywami geometrycznymi. W fazie końcowej pojawia się ceramika zbliżona do typu Diana z pd. Włoch. [J.K.K.]

Smilčić — otwarte, wielowarstwowe stanowisko neolityczne k. Zadaru (Chorwacja). Dolne poziomy zawierały zabytki wczesnoneolitycznej kultury *impresso-cardium*, natomiast górne — późnoneolitycznej kultury Danilo. Ważne dla definicji gospodarki rolniczo-hodowlanej we wczesnym neolicie w basenie Adriatyku. [J.K.K.]

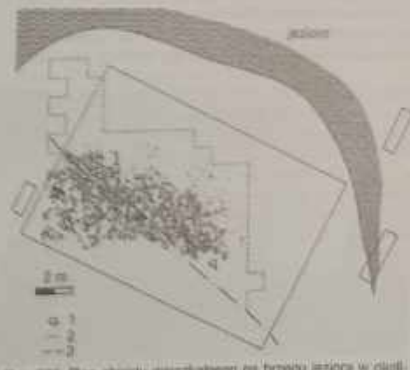
Soleilhac — stanowisko archeologiczne wcześniejsze od granicy Matuyama/Brunhes (powyżej 700 tys. lat), odkryte w osadach jeziornych w dawnym krajobrazie wulkanicznym k. Blanzac, nad górną Loarą (Francja). W stanowisku odkryto przemysł odłupkowy z kwarcu, łącznie ze szczątkami fauny z wczesnej fazy środkowego plejstocenu (słoń starożytny, jelenie, bowidy). Na szczególną uwagę zasługuje obecność kamiennej osłony od wiatru, najstarszej struktury mieszkalnej w Europie. Zob. ryc. 586. [J.K.K.]

Solutré — stanowisko otwarte górnopaleolityczne w miejscu zwanym Crot du Charnier (dep. Saône-et-Loire, Francja). Dolne warstwy zawierały kulturę oryniacką, nad którą leżało związane z kulturą gravetecką (ok. 24-22 tys. lat temu) wielkie nagromadzenie kości koni, będące efektem polowań na te zwierzęta, zapewne zapędzanych na skraj falezy skalnej. Warstwy solutrejskie, datowane na ok. 19,5 tys. lat temu, należą do eponimicznych dla tej kultury. [J.K.K.]

Spy — stanowisko jaskiniowe w prow. Namur w Belgii. Znane przede wszystkim z trzech szkieletów neandertalskich odkrytych w XIX w.; znaleziono je w warstwach ze śladami kultury mustierskiej z tradycją aszelską oraz z tradycją kultury mustierskiej typu La Quina. Wyżej zalegały warstwy górnego paleolitu (kultura oryniacka i kultura gravetecka). [J.K.K.]

Srednij Stog — stanowisko eponimiczne eneolitycznej kultury stepów zadnieprzańskich. Kultura ta wywodzi się z jednostek neolitycznych: kultury surskо-dnieprowskiej i dnieprо-doneckiej, zachowując podobne formy ceramiki zdobionej odciskami, m.in. sznura. Znana głównie z pochowków, pojedynczych lub zbiorowych, często pod kurhanami, w komorach drewnianych. Dość bogato reprezentowany jest przemysł miedziany (siekiery, bransolety, zawieszki, paciorki). Kultura Srednij Stog odgrywała istotną rolę w udomowieniu konia we wsch. Europie. W późnej fazie oddziaływała na eneolityczne kultury nad dolnym Dunajem, przede wszystkim na kulturę Coriteni-Trypole. [J.K.K.]

Star Carr — otwarte, torfowe stanowisko mezolityczne w Yorkshire (Anglia), eponimiczne dla jednej z wcześniejszych wczesnomezolitycznych jednostek Niziu Europejskiego; datowane na okres 9 600-8 500 lat temu. Dostarczyło przemysłu kamiennego z mikrolitami geometrycznymi (głównie trójkątami) oraz licznych wyrobów z kości i rogu (harpuny, ostrza, szydły). Do unikatowych należą zapewne drewniane wiosła. Odkryto

Ryc. 586. Plan obiektu mieszkalnego na brzegu jeziora w okolicach Soleilhac, dep. Haute-Loire, Francja: 1 — kamienie ułożone przez człowieka; 2 — granica wykopu archeologicznego; 3 — linia bloków skalnych w podłożu. Wg E. Bonifaya

liczne szczątki jadalnych, dziko rosnących roślin oraz fauny (tur, jeleń, łoś i dzik). [J.K.K.]

Starčevo — eponimiczne stanowisko kultury Starčevo, położone koło Pančeva w Serbii. W położonej na terasie rzeki osadzie odkryto wiele jam, których wzajemne relacje stratygraficzne pozwoliły wyróżnić cztery etapy rozwojowe tej kultury. [J.K.K.]

Stentinello — stanowisko eponimiczne kultury wczesnoneolitycznej w okolicy Syrakuz, na Sycylii (Włochy). Charakteryzuje się ceramiką zdobioną odciskami (m.in. muszli *Cardium*), tworzącymi trójkąty i wstęgi, a także zdobioną trójbarwnymi malowanymi wzorami, m.in. przypominającymi płomienie wychodzące z dna naczynia. Występuje też przemysł wiórowy, wykorzystujący obsydian liparyjski; liczne są kamienne żarnowe. W stanowisku eponimicznym oraz w Megara Hyblea odkryto fortyfikacje w postaci rowów i wałów ziemnych. Osady były zakładane u ujścia rzek, w pewnej odległości od brzegu morza. [J.K.K.]

Stična — wielki kompleks osadniczy kultury wschodniohalsztackiej (tzw. grupy dolnokrainskiej) na terenie Słowenii (między Lubljaną a Novym Mestem), składający się z wyżynnego osiedla obronnego i wielkiego cmentarzyska kurhanowego. Rozległy gród, zajmujący wzniesienie o wymiarach ok. 800×400 m, jest rozdzielony fortyfikacjami na część niżej i wyżej położoną, przy czym najwyższy punkt („akropol") został wyodrębniony dodatkową fortyfikacją. System fortyfikacyjny tworzył suchy mur wzniesiony z łamanego wapienia, brak natomiast wyraźnych śladów fosy. Do wnętrza osiedla prowadziły zapewne trzy bramy. Najstarsze fortyfikacje wzniesiono w początkach okresu HaC. Zostały one zniszczone na początku fazy HaD i w ciągu tej fazy były jeszcze dwukrotnie odbudowywane. Ostatecznie system obronny osiedla przestał funkcjonować w początkach okresu latenskiego.

Nekropolia składa się głównie z tzw. rodzinnych i rodowych kurhanów, otoczonych kamiennymi kręgami. W ich obrębie liczne groby (np. w kurhanie I — 183 obiekty) rozmieszczone były koncentrycznie wokół centralnej części, równolegle do obwodu kurhanu. Przeważają pochówki szkieletowe. Wśród niezwykle bogato wyposażonych niekiedy grobów wyróżniają się zwłaszcza zespoły z pancerzami brązowymi, inwentarze z elementami italskimi oraz „wschodnimi" (głównie typu Vekerzug) i pochówki z hełmami typu Negauer. Skład tych inwentarzy ilustruje wysoką dynamikę rozwoju cywilizacyjnego i różnorodność powiązań kulturowych tutejszych społeczności halsztackich z terenami ościennymi: Italią, Grecją, a także z Niziną Węgierską. [J.Ch.]

Stonehenge — kompleks megalityczny w hrabstwie Wiltshire w Anglii. Początkowo był to rodzaj okrągłej fosy (o średnicy 100 m), otaczającej drewniane konstrukcje, zbudowane w pierwszej połowie III tysiąclecia B.C. Później postawiono pierwsze głazy monolityczne (menhiry) i pojawiły się liczne jamy, być może zasobowe (przez niektórych uważane też za jamy posłupowe). Część z nich mogła być grobami ciałopalnymi typu jamowego. Dopiero później — na przełomie III-II tysiąclecia B.C. — zbudowano świątynię megalityczną, częściowo z kamieni importowanych z Walii (ponad 210 km), do której prowadziła droga procesyjna. Dalsze elementy dodano w epoce brązu. Zob. ryc. 587. [J.K.K.]

Ryc. 587. Centralna część megalitycznej budowli ze Stonehenge określana jako sarsen, odpowiadająca IV fazie rozwoju tego stanowiska. Struktura ta, otoczona ze wszystkich stron, na których spotykamy poziome płyty, jest datowana na ok. 3 400 lat temu i jest porównywana do trzy zwartej z kultura pucharowa, z którą związane były drugiej kamiennych konstrukcji w tym stanowisku

Strachów — osada kultury zachodniej ceramiki linearnej (wstęgowej rytej), badana w okolicach Wrocławia. Odkryto w niej 10 długich domów, wraz z przyległymi obiektami gospodarczymi, odpowiadające późnej fazie tej kultury; datowane na okres 5 300-5 000 lat B.C. Ponadto odkryto ślady osad lendzielskich i kultury pucharów lejkowatych. [J.K.K.]

Stradonice — oppidum (osiedle o charakterze protomiejskim) odkryte w miejs. Stradonice, ok. 30 km na pd. wschód od Pragi. Jeden z ważniejszych ośrodków celtyckich w Kotl. Czeskiej. Obejmuje ono obszar ok. 82 ha, pierwotnie otoczonych fortyfikacjami zbudowanymi z kamieni. Ze Stradonic pochodzą liczne znaleziska monet celtyckich, m.in. skarb z 200 złotymi egzemplarzami oraz inny, zawierający 500 monet srebrnych. Ponadto miejscową produkcję menniczą potwierdzają odkryte gliniane formy, w których wytwarzano krążki służące do wybijania z nich monet. W oppidum

tym stwierdzono ślady różnorakiej produkcji rzemieślniczej: kowalstwa, odlewnictwa metali kolorowych, wyrobów emalierskich, wyspecjalizowanego garncarstwa). Z najmłodszej fazy istnienia oppidum stradonickiego pochodzą liczne importy italskie, m.in. fragmenty amfor, części brązowej ramki pokrytej woskiem tabliczki do pisania, zapinki, naczynia brązowe. Upadek tego ośrodka w początku drugiej poł. I w. p.n.e. wiąże się z końcem osadnictwa celtyckiego w Kotl. Czeskiej. [P.K.]

Stranska Skala — stanowisko otwarte górnopaleolityczne na przedmieściach Brna (Czechy). Dolna warstwa kulturowa dostarczyła znalezisk kultury bohunickiej (datowanej na ok. 39-38 tys. lat temu), górna — z kultury oryniackiej, datowanej ok. 32 tys. lat temu. Sąsiednie stanowisko Stranska Skala IV, związane z kulturą epigrawecką i datowane na ok. 18 tys. lat temu, było miejscem uboju koni. [J.K.K.]

Strettweg — miejscowość w Styrii na terenie Austrii, gdzie w 1851 r., w czasie orki wydobyto wiele przedmiotów brązowych. Pochodzą one z ciałopalnego kurhanu z konstrukcjami kamiennymi, wchodzącego w skład cmentarzyska z okresu HaC. Wśród wielu efektownych znalezisk (m.in. 4 misy brązowe, brązowa czara na nóżce, siekierka z tulejką, części rzędu końskiego), wyróżnia się brązowy wózek kultowy. Ma on formę prostokątnej platformy o dł. 35 cm, na czterech szprychowych kółkach, zwieńczonej na rogach głowami bydlęcymi. Pośrodku platformy umieszczono figurkę nagiej kobiety, o wys. 22,6 cm, z szeroką przepaską przewiązaną w pasie, podtrzymującej rękoma nad głową płytką czarę posadowioną na czterech fordowanych, skrzyżowanych na kształt litery „x" kolumienkach. Zdaniem niektórych badaczy na czarze umieszczony był pierwotnie ozdobny kociołek czy misa z brązu. Postać kobiety ma przedstawiać „Wielką Matkę", boginię płodności i obfitości. Towarzyszy jej orszak złożony z mężczyzn, z których czterej (umieszczeni przy kolumienkach podtrzymujących czarę) to nadzy, konni wojownicy w spiczastych hełmach z dużymi okrągłymi tarczami. Pomiędzy nimi znajdują się po dwie postacie męskie, z których jedna trzyma w ręce podniesioną siekierę. W przedniej i tylnej części platformy umieszczono grupy składające się z dwóch męskich postaci przytrzymujących za rogi głowę konia z rozłożystym porożem jelenia. Symbolika wizerunków końskich z porożami jeleni pojawia się we wczesnej epoce żelaza (np. na naczyniu z Łaz k. Wrocławia), zapewne jako element zabiegów magicznych związanych ze społecznościami z otoczenia stepów. Najbardziej charakterystycznym przejawem tej symboliki jest paradna uprząż końska z wymodelowanymi porożami jeleni z kurhanu I w Pazyryku na Ałtaju. [J.Ch.]

Svodin — duża, wielofazowa osada kultury lendzielskiej w pd.-zach. Słowacji. Domy słupowe otaczały rondel (kolistą fortyfikację), którego wnętrze nie było zabudowane. Odkryto też kilkanaście grobów. [J.K.K.]

Szan-koba — stanowisko jaskiniowe, eponimiczne dla kultury szankobańskiej, występującej na granicy plejstocenu i holocenu na Krymie. Ślady tej kultury odkryto w wielopoziomowych stanowiskach górskiej części Krymu (m.in. Fatma-koba, Zamil-koba Buran Kaja, Altmowskij nawies). Kultura ta początkowo charakteryzuje się grubymi segmentami nawiązującymi do ostrzy azylskich i krótkimi drapaczami; w okresie Dryasu III zmniejszają się rozmiary mikrolitów i występują głównie trójkąty, natomiast we wczesnym holocenie — głównie trapezy. W środowisku kultury szankobańskiej występują też ostrza świderskie. Fauna reprezentowana przez jelenia, sarnę i dzika, którym początkowo towarzyszą jeszcze typowo plejstoceńskie gatunki: np. sajhak, jeleń wielkoroga, koń, osioł i bizon. [J.K.K.]

Szeleta — stanowisko jaskiniowe w G. Bukowych k. Lillafüred (Węgry). Dolna warstwa zawiesia znaleziska z wczesnej fazy kultury szeleckiej, datowane na ponad 40 tys. lat temu, oddzielone warstwami sterylnymi (być może ze śladami przejściowego pobytu grupy ludności oryniackiej), od warstwy górnej, późnoszeleckiej, datowanej na ok. 31 tys. lat temu. [J.K.K.]

T

Tabun (et-Tabun) — jaskinia w górach Karmel k. Hadery w Izraelu. Dostarczyła jednej z najdłuższych sekwencji stratygraficznych na Bliskim Wschodzie (miąższość osadów — 24,5 m). Spągowe warstwy odpowiadają odłupkowym przemysłom typu tajackiego (G), następnie kulturze górnoaszeleckiej (F), aszeleko-jabrudzkiej, zwanej też od położenia tej jaskini w Wadi Mughara — mugharską (E), a następnie trzem fazom kultury mustiersko-lewaluaskiej (D, C, B). W serii mustiersko-lewaluaskiej odkryto szkielet kobiety, której pozycja taksonomiczna (ma zarówno cechy archaicznych *Homo sapiens*, jak i neandertalskie), jak również pozycja stratygraficzna (warstwa C lub B?) nie jest pewna. [J.K.K.]

Taforalt — jaskinia we wsch. Maroku k. Oujda, w której odkryto długą sekwencję 18 poziomów kultury ateryjskiej (o wieku powyżej 35 tys. lat), a następnie kultury iberomauruzyjskiej. Warstwy późnoplejstoceńskie zawierały ponad 180 pochówków ludzkich. Poniewaź najniższy poziom kulturowy (35) zawierał etap przejściowy od kultury mustierskiej do ateryjskiej, jest to najpełniejszy zapis rozwoju kulturowego na terenie Maghrebu. [J.K.K.]

Taima-Taima — otwarte stanowisko paleoindiańskie k. Koro (prow. Falcon, Wenezuela). Odkryto w nim szczątki upolowanego mastodonta, w którego czaszce tkwiło ostrze liściowate typu El Jobo. Datowane pomiędzy 14-12 tys. lat temu. [J.K.K.]

talayotes — specyficzne typy budowli megalitycznych występujące na Balearach, a przede wszystkim na Majorce. Pierwsze ślady tej architektury pojawiają

się jeszcze w końcu IV tysiąclecia B.C., ale największy jej rozwój przypada na II tysiąclecie B.C. Początkowo są to megalityczne wieże, a następnie pod koniec II tysiąclecia duże osady złożone z kamiennych domów. Istotną rolę na początku rozwoju talayotes odgrywała kultura pucharów lejkowatych z wybrzeża Hiszpanii, później w epoce brązu następuje izolacja Balearów i rozwój specyficznych form architektury i kultury materialnej aż do początku epoki żelaza. [J.K.K.]

Ryc. 568. Konstrukcje megalityczne, tzw. talayotes na Balearach, okolice Arta na Majorce [fot. Janusz K. Kozłowski]

Tartaria — tell położony w Transylwanii k. Cluj (Rumunia); odkryto w nim warstwy kultury winczańskiej, Petreşti i Cetuleni. Najlepiej poznano zawartość jamy łączonej z późną kulturą winczańską, która zawierała figurki terakotowe i alabastrowe, bransolety z muszli *Spondylus*, przedmioty w kształcie kotwicy oraz trzy tabliczki gliniane ze znakami przypominającymi sumeryjskie pismo klinowe. Znalezisko to jest przedmiotem wielu kontrowersji, ponieważ wiek warstwy kultury winczańskiej odpowiada początkowi V tysiąclecia B.C., a więc wyprzedza znacznie tabliczki sumeryjskie, datowane na koniec IV tysiąclecia B.C. [J.K.K.]

Telermachay — stanowisko jaskiniowe na wysokim płaskowyżu Junin (ok. 4 400 m n.p.m.) k. San Pedro de Cajas (Peru). Sekwencja tego stanowiska ma istotne znaczenie dla wyjaśnienia początków udomowienia guanaco i wigonii: w warstwach datowanych na ok. 9 000-6 800 lat temu występują wyłącznie dowody polowań na te zwierzęta w stanie dzikim (towarzyszą im jeleniowate). Dopiero ok. 6 700-5 300 lat temu, wraz z szybkim wzrostem udziału wielbłądowatych, w faunie pojawiają się dowody udomowienia tych zwierząt. Faza przeceramiczna zarejestrowana w osadach tej jaskini trwa do ok. 4 600 lat B.P. [J.K.K.]

teli — w archeologii: termin arabski na oznaczenie pagórka utworzonego z nawarstwionych szczątków prehistorycznych lub historycznych osad ludzkich. Teli powstawały w określonych warunkach środowiskowych, w których szczątki glinianych budowli nie uległy rozmyciu przez deszcze lub zniszczeniu przez wiatry. Stąd teli występują głównie w krajach Bl. Wschodu i Europy Pd.-Wsch. Brak teli w poAfryce (poza doliną Nilu) wiązał się z niszczącym działaniem erozji eolicznej, natomiast w pozostałych częściach Europy — z rozmywaniem ruin domów glinianych przez deszcze oraz stosowaniem drewna w architekturze. [J.K.K.]

Temnata — jaskiniowe stanowisko paleolityczne k. Karlukowa, w pn. Bułgarii. Polsko-bułgarsko-francuskie badania w latach 80. odkryły sekwencję warstw środkowopaleolitycznych, datowanych na okres 180-67 tys. lat temu, oraz kulturę przejściową związaną z ewolucją technologii lewaluaskiej w górnopaleolityczną (ok. 50 tys. lat temu), wczesnego etapu kultury oryniackiej (ok. 45-40 tys. lat temu), późnego etapu kultury oryniackiej (ok. 33 tys. lat temu) i szereg warstw kultury graweckiej z okresu 30-21 tys. lat temu. [J.K.K.]

Tešetice — wielki kompleks osad neolitycznych na pd. Morawach k. Znojma (Czechy). Kolista fortyfikacja złożona z dwu koncentrycznych fos i palisad o średnicy ok. 55-60 m. W otoczeniu liczne jamy, zawierające materiał wczesnej fazy kultury lendzielskiej (morawskiej ceramiki malowanej) i kultury ceramiki wstęgowej kłutej. Rondel ten jest interpretowany jako miejsce kultowe. [J.K.K.]

Ti-n-Torha — kompleks nawisów skalnych w górach Tadrart Acacus, w pd. Libii. W stanowisku wschodnim (określanym jako „Two Caves") ceramika typu sahara-sudańskiego występuje z przemysłami typu epipaleolitycznego z okresu 9 000-8 000 lat temu. Ludność polowała wówczas na owce berberyjskie, gazele i zające. W stanowisku północnym występują wyroby neolityczne zbliżone do wczesnej fazy Nabta Playa w Egipcie wraz ze szczątkami udomowionego bydła; okres ten trwał do ok. 5 000 lat temu. [J.K.K.]

Tiszadob — stanowisko eponimiczne grupy Tiszadob-Kapušany (Węgry), późnej kultury wschodniej ceramiki linearnej. Drugie stanowisko tej grupy położone jest k. Prešova we wsch. Słowacji. Grupa ta odegrała istotną rolę w genezie kultury bukowogórskiej. [J.K.K.]

Tiszapolgár (Basatanya) — cmentarzysko eponimiczne kultury tiszapolgarskiej w eneolicie w dorzeczu Cisy (Węgry). Złożone z ponad 160 grobów szkieletowych, wyposażonych w ceramikę, wyroby kamienne i miedziane. Kultura ta występuje też we wsch. Słowacji (Tibava, Veľké Raškovce) i znana jest głównie z cmentarzysk. Związane z nią były ośrodki produkcji metalurgicznej w środk. Słowacji i zapewne w Transylwanii. [J.K.K.]

Tlapacoya — stanowisko paleoindiańskie na brzegach jez. Chalco w środk. Meksyku. Odkrytu w nim odłupkowe i wiórowe wyroby z kwarcytu oraz obsydianu, towarzyszące ogniskom i nagromadzeniom kości jeleniowatych; datowane na ok. 24-21 tys. lat temu. Znaleziono również ostrza liściowate z okresu ok. 15 tys. lat temu. [J.K.K.]

Torre in Pietra — stanowisko archeologiczne odkryte w osadach rzecznych i laguny morskiej w okolicach Rzymu; obejmuje sekwencję warstw kulturowych od ok. 430 tys. do ok. 100 tys. lat temu. Sekwencję rozpoczynają przemysły aszelskie z wydłużonymi, migdałowatymi pięściakami wraz z narzędziami otoczakowymi i odłupkowymi. Te ostatnie, ze względu na obecność wieloseryjnych retuszy stromych, przypominają okazy mustierskie. Sekwencja ta dokumentuje przechodzenie kultury aszelskiej w premustierską, z której prawdopodobnie wywodzi się środkowowłoski wariant kultury mustierskiej, tzw. pontynian. [J.K.K.]

Tournay — miasto w pd.-zach. Belgii, w którym w 1653 r. odkryto grób frankońskiego władcy Childeryka, zmarłego w 481-482 r., ojca twórcy potęgi państwa merowińskiego — Chlodwiga. Dokładne określenie czyje szczątki pochowano w omawianym grobie, było możliwe dzięki znalezisku pierścienia odkrytego wraz z innymi cennymi przedmiotami. Znajduje się na nim napis CHILDERICI REGIS, otaczający portret mężczyzny, niewątpliwie przedstawiający Childeryka. W skład wyposażenia grobu wchodziło ponadto uzbrojenie (długi miecz, *spatha* z bogato zdobioną, kosztowną rękojeścią, jednosieczny *sax*, topór oraz włócznia), ozdoby i części stroju — złota zapinka, złota, zdobiona almandynami sprzączka i złota bransoleta oraz liczne srebrne i złote monety rzymskie. W grobie znajdowały się szczątki drugiej osoby, zapewne żony Childeryka — Basiny. Obok umieszczono konia wraz z bogato zdobionym rzędem. Inne pochówki koni, w liczbie 21, odkryto w pobliżu grobu Childeryka. Pierwotnie znajdowały się one zapewne pod nasypem kurhanu przykrywającego pochówek władcy. Grób z Tournay, ze względu na swoje różnorodne wyposażenie i dzięki precyzyjnemu określeniu jego datowania, jest niezwykle ważnym znaleziskiem, wykorzystywanym do studiów nad chronologią początków okresu wędrówek ludów w Europie. [P.K.]

tradycja kulturowa — w archeologii: ciąg kultur (lub przemysłów) tworzących sekwencję czasową powiązaną wspólnotą podstawowych elementów gospodarki, kultury materialnej i symbolicznej. W kategoriach kultury „żywej" tradycja kulturowa odpowiada międzypokoleniowej więzi związanej z przekazywaniem określonych umiejętności i wiedzy. [J.K.K.]

Traian (Dealul Fintinilor) — wielowarstwowe stanowisko neolitu i eneolitu, położone na terasie rzeki Prut, w okolicach Piatra Neamt w Rumunii. Jest podstawą podziału chronologicznego neolitu rumuńskiej Mołdawii. W warstwach tego stanowiska występuje najpierw kultura ceramiki wstęgowej rytej, następnie Precucuteni i Cucuteni AB. W tej ostatniej warstwie odkryto i zbadano ponad 100 domów o kształcie prostokątu oraz kilka głębokich jam, zawierających szczątki osób złożonych w ofierze i rozbite naczynia, a także warstwy popiołu i ochry. [J.K.K.]

Trundholm — torfowisko w pn.-zach. Zelandii, na którym w 1902 r. odkryto przypadkowo w czasie orki elementy składowe, zdeponowanego w postaci uszkodzonej, brązowego wózka kultowego, datowanego na II okres epoki brązu wg. O. Montelinusa. Tworzy go żeliwokołowe podwozie o śr. 60 cm, na którym z przodu zamocowana była figurka konia, zaś z tyłu — pokryta złotą folią brązowa tarcza o wadze 1,55 kg. Została ona zmontowana z dwóch zespojonych na krawędziach, wypukłych krążków, wykonanych techniką odlewu. Powierzchnia tarczy jest bogato zdobiona ornamentem złożonym z motywów geometrycznych (m.in. koncentryczne kręgi, spirale), wytłoczonych w złotej folii. Przy krawędzi tarczy (od strony przedniej) znajduje się małe uszko. Figurka konia została odlana na glinianym rdzeniu. Jego głowa i szyja zdobione są ornamentem geometrycznym, którym zaznaczono oczy i przedstawiono elementy uździenicy. Ogon konia ma formę rurki, w której pierwotnie — za pomocą żywicznej szmoły — osadzono prawdziwe włosie. Resztki czarnej szmoły wypełniają też ornament koncentrycznych kółek wykreślających oczy. Na powierzchni figurki widoczne są ślady nadlewów brązowych („latania"). Pod szyją konia znajduje się niewielkie uszko. Być może służyło ono do połączenia, jakby rzemieniami wodzy, z uszkiem na krawędzi obniegniętej złotą folią tarczy, mającej zdaniem badaczy przedstawiać tarczę słoneczną. Symbolizowała ona bóstwo słoneczne, najwyższego boga nieba. Wizerunek wozu z tarczą słoneczną, z zaprzęgiem końskim jest częstym tematem scen figuralnych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza wiązanych z kultem słońca. Z uwagi na osadzenie w uszku z Trundholm figurki konia na podwoziu pojawiają się też poglądy, że przedstawiono tu dwa główne bóstwa: niebios — słońca i płodności — konia. [J.Ch.]

Tuc d'Audoubert/Trois Frères/Enlène — zespół głębokich jaskiń z pobytkami sztuki magdaleńskiej w dolinie Volp k. Montesquieu-Avantès w dep. Ariège (Francja). W kompleksie tym grota Enlène dostarczyła śladów osadnictwa z okresu środkowomagdaleńskiego i późnomagdaleńskiego (14-11 tys. lat temu) w postaci dobrze zachowanych półziemianek, ognisk i bruków kamiennych. Odkryto też unikatowy zespół płytek kamiennych (ok. 500 egzemplarzy) z rytami zwierząt. Pozostałe dwie jaskinie, leżące głębiej, były jedynie sanktuariami z malowidłami naskalnymi. W jaskini Trois-Frères znajdowało się kilkaset wizerunków zwierząt, głównie bizonów, koni i reniferów. W niektórych salach występują negatywowe odciski rąk (Galerie des Mains), znaki punktowe (Galerie des Points) lub wizerunki wielkich zwierząt kotowatych (Chapelle de la Lionne). Najbardziej znany jest rysunek „czarodzieja" — postaci ludzkiej w skórze zwierzęcej. Malowidła — postaci ludzkiej powstały w okresie stylu II, III i IV i cyfr z tej jaskini powstały w okresie stylu II, III i IV wg A. Leroi-Gourhana; większość z nich odpowiada magdaleńskim rytuałom na płytkach z groty Enlène. Najciekawsza z jaskiń jest osiągalna tylko przez podniesioną rzekę. Ponieważ w tej jaskini nie było sedymentacji od późnego plejstocenu, zachowały się więc unikatowe ścieżki stóp ludzkich, a nawet leżące na powierzchni rzeźby z gliny, przedstawiające bizony. [J.K.K.]

Twann — osada palafitowa z kantonu Berno (Szwajcaria), wielowarstwowa, użytkowana w okresie kultucaria), wielowarstwowa, użytkowana w okresie kultury Cortaillod oraz Horgen. Poszczególne fazy są dowodem krótkotrwałych i cyklicznych pobytów powracającej ludności rolniczej; potwierdza to interstratyfikacja osadów antropogenicznych i jeziornych. [J.K.K.]

tylczak — narzędzie kamienne wykonane z wióra lub częściej z odłupka, którego jedna krawędź została stępiona stromym retuszem (celem łatwiejszego osadzenia w oprawie lub trzymania w ręce podczas użytkowania). [J.K.K.]

V

Vallhagar — kompleks osadniczy na Gotlandii datowany od młodszego okresu przedrzymskiego po wczesną fazę okresu wędrówek ludów, składający się z osady istniejącej od II do VI w. n.e. oraz dwóch cmentarzysk. W osiedlu, zajmującym obszar ok. 10 ha znajdowały się duże domostwa, o wymiarach dochodzących do 32 × 8-10 m, o masywnych ścianach wzmacnianych luźno ułożonymi kamieniami, wzdłuż których wewnątrz budynków znajdowały się rzędy słupów podtrzymujących konstrukcje dachu. W pobliżu osady odkryto dwa cmentarzyska — ciałopalne z II i I w. p.n.e. z 43 grobami oraz większe (125 grobów), założone u schyłku epoki brązu, a użytkowane także w późniejszych okresach, po VI w. n.e. [P.K.]

Vaufrey (Abri Vaufrey) — nawis skalny w dep. Dordogne (n. pochodzi od nazwiska znanego francuskiego prehistoryka i paleontologa R. Vaufreya). W nawisie tym, ponad warstwami zawierającymi kulturę aszelską (XI), wystąpiła seria poziomów kulturowych o klasycznych cechach kompleksu mustierskiego: kultura mustierska grupy La Quina i typowa kultura mustierska (warstwy X-VI). Warstwy te, na podstawie fauny i oznaczeń TL, datowano na przedostatnie zlodowacenie (Riss). W konsekwencji, trwanie kompleksu mustierskiego przedłużono o ok. 100 tys. lat. [J.K.K.]

Venosa — kompleks otwartych stanowisk archeologicznych w rejonie Basilicata (Włochy Pd.). Rozpoczyna się przemysłami odłupkowymi z narzędziami otoczakowymi, datowanymi na ok. 640-620 tys. lat temu. W młodszych osadach serii rzeczno-jeziornych występują przemysły aszelskie wraz ze szczątkami fauny środkowoplejstoceńskiej (konie, jelenie, bowidy i hipopotamy). Poszczególne warstwy kulturowe są wyjątkowo dobrze zachowane i zawierają powierzchnie pokryte kamiennymi bruk ami. [J.K.K.]

Vértesszöllös — stanowisko archeologiczne w trawertynach, położone na pn. zachód od Budapesztu; datowane na ok. 350 tys. lat temu. Na kilku poziomach odkryto drobny przemysł odłupkowy z małymi otoczakami z jednostronnym ostrzem, obok fauny i szczątków kostnych *Homo erectus*. Poziomy archeologiczne są dobrze zachowane, ze śladami ognisk oraz odcisków stóp ludzkich i zwierzęcych. [J.K.K.]

Vésztö-Mágor — tell kultury nadciśnańskiej na Wielkiej Nizinie Węgierskiej. W kilku warstwach odkryto złożoną zabudowę domami na planie prostokąta, a na terenach nie zabudowanych — cmentarzyska, na których zmarłych chowano w drewnianych trumnach. [J.K.K.]

Villeneuve-Tolosane — imponująca osada kultury Chassey nad górną Garonną (Francja). Odkryto w niej okrągłe i prostokątne jamy (o rozmiarach 12×2,5 m); te ostatnie interpretuje się jako półziemianki. Zagadkowa jest obecność przepalonych otoczaków w przeważającej części jam, z których część interpretowano jako jamy zasobowe. Występuje duża ilość szczątków fauny, przede wszystkim bydła. [J.K.K.]

Villerest-Vigne Brun — największe otwarte stanowisko kultury graweckiej w zach. Europie (St. Maurice-sur-Loire, dep. Loire, Francja). Dobrze zachowane szczątki struktur mieszkalnych, zbudowanych z bloków kamiennych na planie okręgu o średnicy ok. 3-5 m. Datowane na ok. 24 tys. lat temu. Jest to jedyne na zachodzie Europy stanowisko, które przypomina duże obozowiska pawłowskie w środk. Europie. [J.K.K.]

Vinča — tell położony na przedmieściu Belgradu (Jugosławia), eponimiczny dla kultury winczańskiej. Badania odsłoniły ponad 10 m nawarstwień należących do tej kultury. Warstwy A i B, które wystąpiły nad ziemiankami kultury Starčevo, zalicza się do etapu Vinča-Turdaš, natomiast eneolityczne warstwy C i D — do etapu Vinča-Pločnik. [J.K.K.]

Vix — miejscowość k. Châtillon-sur-Seine (Côte-d'Or), we wsch. Francji, gdzie w 1953 r. odkryto słynny późnohalsztacki grobowiec książęcy datowany na ok. 500 r. p.n.e. Znajdował się on pod nasypem potężnego kurhanu o średnicy 42 m i wys. 6 m, zlokalizowanego u podnóża wzniesienia Mont Lassois. W drewnianej komorze o pow. 9 m^2 ujawniono pochówek 30-35-letniej kobiety, złożony w skrzyni rozebranego na części wozu. Zdjęte z osi cztery koła wozu owinięto w płótno i ustawiono wzdłuż wsch. ściany komory. Liczne brązowe okucia kół i skrzyni wozu wskazują na jego paradny charakter. Zmarła miała na sobie masywny diadem (czy raczej naszyjnik) o wadze 480 g, wykonany z 24-karatowego złota. Po zewnętrznej stronie odgiętych na zewnątrz gruszkowatych zakończeń, znajdują się figurki uskrzydlonego konia (Pegaza). Zdaniem niektórych badaczy wyrób ten pochodzi z warsztatów nadczarnomorskich kolonii greckich, powiązanych ze środowiskiem scytyjskim. Zestaw biżuterii uzupełniały bursztynowe i kamienne paciorki, bransolety z jetu i bursztynu, brązowe nagolenniki oraz siedem fibul. Wyróżniającym ten zespół elementem wyposażenia jest jednak serwis naczyń greckich, wśród których zwraca przede wszystkim uwagę potężny brązowy krater ustawiony w pn.-zach. narożniku komory grobowej. Jest to dzieło korynckich rzemieślników, o wadze 208,6 kg, wys. 164 cm i pojemności ok. 1 100 l. Przywieziono go tu zapewne w częściach i na miejscu zespawano, dopasowując oznaczone na złączach poszczególne elementy. Pod bogato zdobionym brzegiem krateru, na cylindrycznej szyjce przedstawiony jest taśmą wypukłego, ale wypłaszczonego reliefu korowód ciężkozbrojnych wojowników (hoplitów) i wozów bojowych (rydwanów) z czterokonnymi zaprzęgami. Również bogato zdobione imadła obramowane są od dołu popiersiem Gorgony oraz (od wnętrza) figurkami lwów. Pokrywa krateru zwieńczona była figurką kobiety przedstawionej w manierze charakterystycznej dla sztuki okresu archaicznego. Zestaw naczyń w serwisie uzupełniają: prosta srebrna misa, attycka czarnofigurowa czara (skyphos) z wizerunkami Amazonek walczących z wojownikami, podobne, ale nie zdobione naczynie, dzbanek (oinochoe) z dziobowatym wylewem, dwie etruskie czarki brązowe i połówka uszkodzonej czarki. Grobowiec z Vix jest związany ze znajdującym się na Mont Lessois osiedlem obronnym, o pow. 500×150×120 m, ufortyfikowanym wałem ziemnym, obliczowanym z obydwóch stron kamiennym murem. Intensywne zasiedlenie tego obiektu w późnym okresie halsztackim i w okresie lateńskim poświadczają niezwykle bogate znaleziska (ponad milion fragmentów ceramiki, w tym importowanej greckiej czarnofigurowej, setki wyrobów metalowych — m.in. ozdób, narzędzi, broni). [J.Ch.]

Ryc. 589. Groby symboliczne z cmentarzyska weklickiego: A — grób nr 4, B — grób nr 36 [fot. Ivan Ivanov]

W

Waldalgesheim — celtycki grób „książęcy" odkryty w miejs. Waldalgesheim, nad dolnym biegiem rz. Nahe (Nadrenia-Palatynat), datowany na początki drugiej poł. IV w. p.n.e. Pod kurhanem znajdowała się drewniana, otoczona kamieniami komora grobowa o wymiarach ok. 4 × 5 m, w której obok nie spalonych szczątków ludzkich znajdowało się bardzo bogate wyposażenie. W jego skład wchodziło południowowłoskie brązowe wiadro (situla), zapewne produkt warsztatów z Tarentu, miejscowej produkcji brązowy dzban, bogato zdobiony, złoty, masywny naszyjnik (torques), trzy złote bransolety, wiele ozdób brązowych oraz części wozu i rzędu końskiego. Od omawianego znaleziska pochodzi nazwa stylu waldalgesheimskiego, charakteryzującego się motywami roślinnymi, przedstawiającymi głównie spiralnie zwinięte wici. [P.K.]

Warna — jedno z największych cmentarzysk eneolitycznych w pd.-wsch. Europie, położone w Dewni k. Warny (wsch. Bułgaria); znaleziono w nim wiele wyrobów ze złota. Ogółem odkryto ok. 300 pochówków. Część należy do typu grobów symbolicznych (kenotafów) z maskami glinianymi, szczególnie bogato wyposażonych; pozostałe to męskie groby szkieletowe, wyposażone w przedmioty insygnialne (np. buławy, tarczki zoomorficzne, miedziane siekiery) oraz zwykłe pochówki szkieletowe w pozycji skurczonej, z wyposażeniem typowym dla kultury Gumelnita. Termin „kultura warneńska" jest używany niekiedy na oznaczenie lokalnego wariantu kultury Marica (określanego też mianem kultury Sawa) oraz Gumelnita-Karanowo VI. [J.K.K.]

Warwasi — jaskinia w górach Zagros (Irak) o dużej miąższości (5-6 m), z sekwencjami: warstw kultury mustierskiej (warstwy XN-CCC), wczesnego górnego paleolitu (kultura baradostyjska — warstwy F-LL) i epipaleolitu (kultura zarzyjska — warstwy A-O). Cztery poziomy osadnicze kultury baradostyjskiej pozwalają na najlepsze poznanie ewolucji tej kultury. [J.K.K.]

Weklice — birytualne cmentarzysko ludności kultury wielbarskiej leżące w pd.-zach. części Wyżeżyzny Elbląskiej, należące do centrum osadniczego, którego rozwój związany był z handlem bursztynem. Najstarsze odkryte na nim pochówki pochodzą z końca I w. n.e., najmłodsze są datowane na drugą poł. III w. n.e. Znalezione w Weklicach groby męskie są na ogół ubogo wyposażone lub też pozbawione darów grobowych. Bogactwem wyposażenia wyróżnia się natomiast wiele grobów kobiet, w których znaleziono nadany z części stroju (m.in. duże kolie z paciorków bursztynowych), przybory toaletowe, drewniane szkatułki, warzeczki z amuletami oraz naczynia, wśród nich importowane rzymskie misy *terra sigillata* i naczynia brązowe oraz szklane. W grobach szkieletowych ciała zmarłych

układano w linii północ-południe, z głową skierowaną ku północy, często w trumnach wykonanych z wydrążonej kłody. W młodszych fazach użytkowania cmentarzyska zmarłych układano na deskach lub też szalowano jamy grobowe drewnem. Niezwykłym odkryciem są groby, w których zmarli spoczywali w łodziach wykonanych z plecionej trzciny lub z kłód drewnianych. Takie pochówki z obszaru kultury wielbarskiej nie były dotychczas znane, a w całej strefie bałtyckiej w okresie rzymskim są niezmiernie rzadkie. Podobne typy grobów stwierdzono jedynie na Bornholmie. [P.K.]

Willendorf II — otwarte stanowisko górnopaleolityczne w pierzei nad Dunają w Dolnej Austrii k. Krems. W czterech dolnych warstwach znaleziono ślady kultury orynackiej (najwcześniejsza warstwa datowana na ok. 40 tys. lat temu); warstwy 5-9 kultury graweckiej pochodzą z okresu 30-24 tys. lat temu. Najbardziej znanym znaleziskiem jest pochodząca z warstwy 9 (późna faza kultury graweckiej) figurka kobieca, wyrzeźbiona z wapienia, tzw. Wenus z Willendorf. [J.K.K.]

wiórowa technologia — technika produkcji wydłużonych odłupków o krawędziach równoległych lub zbieżnych. Odłupki te uzyskiwano dzięki specyficznemu przygotowaniu rdzeni, odłupywanych na ogół od centralnie umieszczonej krawędzi (tzw. zatępiska). Silne zakolenie odłupni (czyli powierzchni, z której odbijano wióry) umożliwiało kontrolę nad szerokością odbijanych wiórów, a także sprzyjało efektywnemu wykorzystaniu całej masy rdzenia. Technika wiórowa, która pojawiła się w końcu środkowego paleolitu, rozwijała się w górnym paleolicie, mezolicie i eneolicie. Dzięki bardziej efektywnemu wykorzystaniu surowca kamiennego zdobyła przewagę nad techniką lewaluaską, w której również można było uzyskiwać wióry, lecz tylko kosztem znacznie większego marnotrawienia surowca. [J.K.K.]

wióry i wiórki — celowo produkowane regularne odłupki o równoległych lub lekko zbieżnych krawędziach. Ich długość co najmniej dwukrotnie przekraczała szerokość (najkrótsze od 2,5-3,0 cm). [J.K.K.]

wschodniomikocka kultura → mikocka kultura.

Z

Zambujal — obronna osada z eneolitu i epoki brązu w Portugalii (na północ od Lizbony). Wyróżnia się w niej pięć faz budowy, z których najstarsza przypada na drugą połowę III tysiąclecia B.C. W tej fazie trzy dziedzińce wewnętrzne otoczono niezbyt wysokimi murami. Wewnątrz dziedzińców znajdowały się niewielkie kamienne domy. Najstarsza, eneolityczna faza kontrastuje odpowiada specyficznej kulturze lokalnej o wyjątkowo bogatej wytwórczości miedzianej (m.in. siekiery, topory, szpile, ciosła). W ceramice występują formy wskazujące na kontakty z kulturą pucharów dzwonowatych. Bogato rozwinięty był też przemysł kamienny i kościany. Podstawą gospodarki była prawdopodobnie hodowla. [J.K.K.]

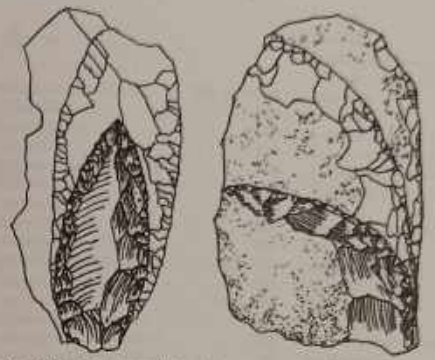
Zaskalnaja (Ak-Kaja) — zespół nawisów skalnych w górach Krymu (Ukraina). Każdy z 8 nawisów zawierał ślady wielokrotnego osadnictwa kompleksu mikockiego. W nawisie VI odkryto szczątki 5 neandertalczyków, które najprawdopodobniej pochodziły z pochówków intencjonalnych. Przemysł kamienny z tych stanowisk, charakteryzujący się dwustronnymi narzędziami asymetrycznymi i ostrzami liściowatymi, jest uważany za odrębny wariant wschodniego kompleksu mikockiego, określany jako akkajski (od tatarskiej nazwy tych stanowisk). [J.K.K.]

Zawi Chemi — stanowisko otwarte, położone przy grocie Shanidar w górach Zagros (Irak). W dolnej warstwie odkryto kilka jam oraz okrągłą budowlę z kamieni (m.in. żarnowych) i otoczaków o średnicy 4 m. Odkryto też składy zawierające kości skrzydeł ptaków drapieżnych (co najmniej 17 osobników) oraz 15 czaszek kozich. Mikrolityczny przemysł kamienny nawiązuje do lokalnej kultury zarzyjskiej; specyficzny dla tego stanowiska jest bogaty zestaw kamiennych moździerzy, żaren i innych wyrobów wykonywanych techniką piktażu. Bogaty jest też przemysł kościany, zawierający liczne ozdoby (zawieszki, paciorki) oraz unikatowe oprawy sierpów. Znaleziono kilka szkieletów, które wykazywały ślady trepanacji czaszek. Dolny poziom Zawi Chemi wyprzedza najwcześniejszy neolit preceramiczny tego obszaru, sięgając do ok. 10,8 tys. lat temu. W górnej warstwie pojawiają się już wyraźne elementy neolityzacji: udomowiona owca, ziarna uprawnej pszenicy i jęczmienia oraz gładzone siekiery kamienne. [J.K.K.]

zbrojniki — wyroby kamienne, którymi zbrojono wierzchołki lub krawędzie ostrzy strzał, harpunów lub noży; ich oprawy wykonywano z materiałów organicznych (drewna, kości, rogu). Zbrojniki, głównie małych rozmiarów, określa się jako mikrolity. Jeśli ich kształt jest zbliżony do figur geometrycznych (trójkątów, rombów, trapezów), wówczas nazywa się je zbrojnikami geometrycznymi, natomiast jeśli są to wiórki z krawędzią stępioną — zbrojnikami tylcowymi. Zbrojniki były osadzane w oprawach za pomocą lepiszcza, najczęściej z żywicy lub dziegciu. [J.K.K.]

Zengóvárkony — cmentarzysko i osada wyżynna kultury lendzielskiej na terenie Transdanubii (komitat Baranya, pd. Węgry). Jedno z największych cmentarzysk tej kultury (ponad 360 grobów), datowane na okres wczesnej kultury lendzielskiej z ceramiką malowaną. [J.K.K.]

zgrzebła — narzędzia wykonane za pomocą retuszy bocznych na odłupkach kamiennych; służyły głównie jako noże do krojenia mięsa. W miarę stępiania się krawędzi w trakcie użytkowania narzędzia te były ponownie retuszowane, w związku z czym ich kształt ulegał zmianie. Różne typy i kształty zgrzebeł, odkryte głównie w stanowiskach środkowego paleolitu, tylko częściowo odpowiadają zamierzeniom wytwórcy, zwyczaj są wynikiem stopnia zużycia i naprawy tych narzędzi. [J.K.K.]

Ryc. 590. Schemat przedstawiający proces transformacji zgrzebeł, w trakcie ich użytkowania, przez odnawianie retuszy (tzw. proces redukcji zgrzebeł). Po prawej stronie widać przekształcanie zgrzebła podłużnego w zgrzebło poprzeczne (transwersalne), po lewej stronie transformację zgrzebła lateralnego podwójnego (wykonanego na nieregularnym odłupku) w zgrzebło zbieżne (wg H. Dibble'a)

Zohapilco — wielowarstwowe stanowisko preceramiczne na wyspie na jez. Chalco (centralny Meksyk). W najstarszych warstwach, datowanych na 10-7 tys. lat temu, odkryto przemysły kamienne typu archaicznego. W okresie 7 000-4 250 lat temu występowały na tej wyspie społeczności preceramiczne, uprawiające łowiectwo i zbieractwo, sezonowo także wczesne formy kukurydzy i amarantusa. [J.K.K.]

Zwoleń — środkowopaleolityczne stanowisko otwarte w kopalnych dolinach w okolicach Radomia. Miejsce zabijania i ćwiartowania zwierząt, głównie koni. Datowane na ok. 80-60 tys. lat temu, związane z wschodnim kompleksem mikockim. Jedno z najdalej na północ usytuowanych stanowisk środkowopaleolitycznych z wczesnej fazy ostatniego zlodowacenia. [J.K.K.]

Ż

żelazo (surowiec i technologia obróbki) — przewaga żelaza nad brązem (czy miedzią) polega nie tylko na jego właściwościach technologicznych i zaletach związanych z możliwościami wtórnej obróbki (przekuwaniem, ostrzeniem itp.), ale przede wszystkim na dość powszechnej dostępności surowca wyjściowego, jakim są rudy tego metalu. W starożytności eksploatowano przede wszystkim tzw. rudy darniowe, a także błotne zawierające głównie limonit, rudę niskoprocentową o zawartości od 30 do 50% żelaza, występującą dość powszechnie w warstwach przypowierzchniowych. Naturalne wychodnie i warstwy rudonośne nie wymagały przy tym skomplikowanych technologii wydobycia, stąd rzadko sięgano — metodami szybów czy wyrobisk górniczych — do głębiej zalegających zasobów surowcowych. Proces uzyskiwania żelaza polegał na termicznym oddzieleniu względnie czystego metalu od skały płonnej i domieszek obniżających jego właściwości technologiczne. Choć nie jest znany dokładny przebieg procesu technologicznego stosowanego w początkach opanowywania tajemnic „czarnej metalurgii", to można sądzić, że „wynalazek" ten dokonał się jakby przy okazji procesów uzyskiwania i obróbki metali kolorowych (miedzi — brązu) w starych ośrodkach obróbki metalu. Miał on więc zapewne podobny przebieg i charakter. Konkrecje rudy rozdrabniano i sortowano (przepłukiwano?), usuwając gliniasto-piaszczyste zanieczyszczenia, oraz poddawano prażeniu, m.in. w celu oddzielenia niepożądanych domieszek, np. szczątków organicznych, siarki. Wytopu żelaza dokonywano początkowo być może nawet w zwykłych, otwartych ogniskach; głównie stosowano jednak specjalne piece zwane dymarkami. Paliwem był zmieszany z rozdrobnioną rudą węgiel drzewny. Po podgrzaniu pieca do temperatury ok. 1 300 C następowała redukcja tlenków żelaza i zmiana konsystencji metalu na plastyczną (półpłynną, ale nie ciekłą). Koncentrujący się w dolnej części dymarki metal w postaci łupki zanieczyszczonej żużlem, węglem drzewnym, nadawał się dopiero do dalszej obróbki. Polegała ona na wielokrotnym przekuwaniu podgrzewanej łupki w celu oddzielenia zanieczyszczeń i nadania żelazu odpowiednich walorów technologicznych. Niezwykle istotne dla pełnego ujawnienia i wykorzystania właściwości technologicznych żelaza było rozpoznanie i opanowanie zabiegów nawęglania i hartowania. Dzięki nim uzyskiwano przede wszystkim przedmioty (bądź ich części) o znacznej twardości. Samo nawęglanie polegało na wzbogaceniu w węgiel powierzchniowej warstwy przedmiotów stalowych (tj. o zawartości węgla nie większej niż 2%) przez obróbkę cieplno-chemiczną, czyli ich wygrzewanie w odpowiedniej temperaturze. Po zahartowaniu, czyli szybkim schłodzeniu przedmiotu, następowało zwiększenie twardości warstwy powierzchniowej spowodowane utworzeniem się martenzytu, czyli stałego roztworu węgla w żelazie, o większej objętości niż składniki stali przed hartowaniem. Zabieg hartowania był znany już w okresie szerokiego rozprzestrzenienia się technologii żelaza w XI w. p.n.e., ale efekt ten uzyskiwano w sposób nie kontrolowany i raczej okazjonalnie. Kontrolowane nawęglanie jest osiągnięciem stosowanym zasadniczo od początku I tysiąclecia p.n.e. [J.Ch.]

Żwaniec — wielka, wielofazowa osada kultury trypolskiej (głównie fazy C) w okolicach Kijowa (Ukraina). Istotna dla badań nad rozplanowaniem osad trypolskich ze względu na występowanie zgrupowań pieców garncarskich i innych dowodów istnienia specjalizacji rzemieślniczej w obrębie osad. [J.K.K.]

INDEKS

A

abaszewska kultura 275, 291-293
Abeuradar 168
Abri Romani 54
Abydos 317
Achemenidów, państwo 348
Achilleion 146
Achmylovo 356
Acholshausen 229
Addaura 105
adlerberska kultura 213, 220
Adrianopol 424
Aecjusz 425, 430
Afalou bou Rhummel 114
afanasjewska kultura 268
Afontowa Gora kultura 85
Agatyrsowie 384
ahmaryjska kultura 78
ahrensburska kultura 111, 123-124
Ai-Bunar 177
Ain Mansoura 64
Ain Metterchem 64
Aiud 234
Akicherios 397
Akrejit 455
Alamanowie 422, 430
Alanowie 356, 421, 423, 425
Alaryk 424
Alba Julia 234
Aldenhoven 160, 166
Aleksander Wielki 333, 397, 402
Alezja 401
Allerød 102, 108, 110, 122, 127
Allerød interstadial 26, 110
Alsen, wyspa 413
Altheim kultura 190
altoparanense 463
Alyattes 318, 324
aldy-bielska kultura 312, 321
Amage 334, 353
Ambigat 396
Ambronowie 400
Ameknia 141
Amersfoort 25
amfor kulistych kultura 196
Ammerman J. 152
Ammian Marcelin 418
ampajangense 463
Amri kultura 452
AMS metoda 93
Amsywariowie 419, 424
Amuq 139
Amwrosewka 104
ananińska kultura 297, 356
Anartowie 401
Anasazi kultura 461
Anau kultura 191
Andragoras 348
Andrefagowie 335
andronowska kultura 273, 286, 300, 351
Anetowka 104
anglosaskiej nowej archeologii metoda 20
Anglowie 419-420
Ankona 397
Antonin Pius 451
antropologiczna archeologia 20-21
Antygonos Gonatas 397
Anzabegovo-Vršnik 145, 153
Aorsowie 356, 421, 444
Apollo 11, jaskinia 115
Apollonia 365, 398
Aquae Sextie 401
Aralskie, Jezioro 71
Arbreda, jaskinia 90
archeobotanika 14
archeologiczne zespoły 14
archeozoologia 14
Arilysowie 318
Arene Candide, jaskinia 165, 168, 188
Areschima 456
Argodavie 398
Argissa, tell 143-144
Argiśtihinili 325
Ariapejtes 327
Arimaspowie 314
Arinwista 401
Arma del Stefanin, jaskinia 168
Arpad 225
Arsakes I 348
Artenac kultura 189
Arżan, kurhan 312, 349-350
Aspern 149
Assarhaddon 315, 317, 323
Assurbanipal 318, 324
Assurnacyrpal II 320
Aswad, tell 136, 139
Asyria 317
aszelska kultura 41, 43, 53, 63, 88
aszelska technologia 46, 47
aszelski przemysł 60
Aszód, stanowisko 164
Aśkenaz 319
Atapuerca TD-6 45-46
Ateas 322-323
Ateny 225
ateńska kultura 65, 112, 114
atlantycki okres klimatyczny 26
Atmonowie 422
Attyla 424
August, cesarz 355
Aurelian 422
australopitek 33
Australopithecus afarensis 33-34
Australopithecus africanus 33, 35
Australopithecus boisei 35-36
Australopithecus ramidus 33
Australopithecus robustus 33
Autariatowie 397
Awarowie 399, 426
Awisowie 419-420
Ayacucho 148
Azmak 176
Azraq, oaza 81
azylanizacja 109
azylska kultura 109, 122

B

baalberska kultura 195
Bahá-Mulla 1 348
Bacho Kiro, jaskinia 59, 90
Bad Bocham 227-228
Bad Frankenhausen 232
Badegoule, jaskinia 101
badeguleska kultura 105
Baden 183
badeńska kultura 183, 197-198
Bagor 453
Baillandong 147
bajtowska kultura 351
Balanovo 290
Balcary 188
balachnińska kultura 290
balanowska kultura 290
Banas kultura 453
Bantu 456
Bar-Yosef O. 136
Barnahut, masyw 79
barnahutyjska kultura 79-80
Barnikajewska, Jaskinia 71
Barca III 92, 158
Barranco Leon 45
Bassarski kultura 383
Basta 139
Bastarnowie 384
Bastarnowie 354-355, 384, 395, 398, 405, 411, 422
Bastarnowie-Peuxynowie 421
Bastador 348
Bataci 419
badeńska kultura 353
Bebleton 345
Beilgang 182
Belegit kultura 333
Belgowie 400
Belisarius 451
Bellowie 398
Belogradoc 317
Berberowie 448
Berekhat Ram 44
Beretyóujfalu-Herpály, tell 161
Bernanes 190
bernburska kultura 197
Bernham 49
Beryngia 26, 117
Beuron-Coincy kultura 160
beurońska kultura 123
Bhimbetka 130
Biache-St.-Vaast 51, 53, 55
biełogrudowska kultura 251
biskolerska kultura 284

Bilzingsleben 50-51
Binford L. 27
biozon 65
Bir el-Ater 141
Bir Kiseiba 61
Bir Sahara 61
Bir Tarfawi 130
Birbalsarpur 387, 392
Biskupin 188
Bisuglie 396
Biturygowie 317
Bitynowie 120
Blackwater Draw 463
blanczegrandenne 85
Blanchard 424
Sieda 119
Bluefish, jaskinia 466
Boca Chica kultura 166
Bochum-Hiltrop 58
Bockstein 58
bodrogkeresztszturska kultura 180-181
bogaczewska kultura 445
bolo-dniestrzańska kultura 161, 172
Bohunice 87
Bohuslau 344
Boian kultura 171, 176
Bojowie 396
Boker Tachtit 78
bolasy 36
Boleraz kultura 183
Bolgos 397
Bone, jaskinia 77
Bourmplaus, Jaskinia 62, 115
Boqueirao da Pedra Furada 118
Boranowie 423
Border, Jaskinia 63
Bordes F. 57
borealny okres klimatyczny 26
Bosporańskie Królestwo 444
Bowdów styl 142
Bozgrove 65
Bölling interstadial 26, 102, 106, 110
Brailita 182
brązu epoka 30
brązy arsenowe 202
Bremnas 395, 397
Brewerton kultura 462
Brno-Obřany 364
Broerup 25
Broname-Lyngby kultura 110
Bruktemwie 419, 423
Brunhes 23
Brzydzewy, jaskinia 88
brzydzeńska kultura 88
brzesko-kujawska kultura 165
Brzesć Kujawski 165
Bufumj-Hum III kultura 180, 206
Buch 227
Budakalasz 183
Budymowie 326, 335
bukowogórska kultura 158
Bull Brook 121
Burdur, jezioro 140
Burebisty 398
Burgundowie 420-421, 424, 430
Burowie 430
Burzah 453
Butuceni 160
Bylany 332
Byzantium

C

Cala Genovesi 105
Can Hassan 185
Canimar-Aguas Verdes kultura 466
Cap Blanc 108
Carev Brod 317
Carn 190
Carnero kultura 465
Casimcea 182
Casinarele 171, 176
Casper 121
Castanet 93
Castellieri kultura 236
Castello di Lipari 186
Cavalle-Sforza L. 152
Cave Bay 77
Cave of Hearths 61
Cayönü 139, 173
celtic fields 427
Celtowie 30, 380, 382, 384, 387, 396-397, 401, 403, 408
Center 183
ceramika grzebykowa 199
ceramika grzebykowo-dołkowa 297
ceramika impresso 145, 161
ceramika impresso-cardium 167
ceramika kanelowana 183
ceramika linearna Alföldu 158
ceramika malowana
Cucuteni-Gumelnita 171
ceramika ostrodenna 199
ceramika typu La Hoguette 160
ceramika typu limburskiego 160
ceramiki azbestowej kultura 292
ceramiki dołkowo-grzebykowej kultura 250
ceramiki impresso-cardium kultura 166
ceramiki kreskowanej kultura 416, 447
ceramiki sznurkowej kultura 294
ceramiki wielowałeczkowej kultura 275
ceramiki wstęgowej kłutej kultura 165
ceramiki wstęgowej rytej kultura 158-159
Cernavoda I-II-III kultura 182-183
Cezar 402
Chabesa 259
Chalco, jezioro 118-119, 150
chalkolit 29
Chamaci 419
Chamawiowie 423
Chapman J. 161
Chassey kultura 188-189
Chatal Höyük, tell 140, 164
Chateauneuf-les-Martigues 124
Chattowie 419, 424, 430
Chattuariowie 424
Chaukowie 419
Chauvet, jaskinia 90
Chazuariowie 419
Châteauneuf-les-Martigues 168
Châtelperron kultura 89
Chenjiawo 43
Cheruskowie 419, 423
Chez Serre, jaskinia 99
chiamska kultura 135
Childe G. 20, 151
Chilica 149
Ching-tsua 191
Chirochitia 139
Chłopice-Veselé kultura 209, 248
Choga Mami 184
chojnicko-pieńkowska kultura 125
chopper 36
chopping-toole 36
chorisan kultura 460
Chrisczci 53
chromatograficzne metody 14
Chufin 101
Chummi 200
chwałynska kultura 288
Ciemna, Jaskinia 58
Circea 145
Cishan 148, 192
Clacton-on-Sea 48
cleavers 40
Clovis ostrza 120
Cocina de los Aguas 169
Columnata 114
Combarelles 108
Cona 44
Contrebandiers, jaskinia 65
Coppa Nevigata 167
Coppens Y. 34
Cortaillod kultura 188, 196
Coslogeni kultura 219
Cosquer, jaskinia 100, 105
Costisa kultura 219
Cosumnes kultura 461
Cotnari 384
Cotofeni kultura 183, 218
Couronne 169
Courthezon, stanowisko 169
Cova de l'Or 169
Creswell Crags 110
Cris 153
Crisana 422
Cro-Magnon, grota 90
Cromer 46
Csongrad-Kettöshalom 182
Cucuteni kultura 178-179
Cucuteni-Trypole kultura 175, 178, 183, 195
Cueva Morin 56
Culebras 149
cykladzka sztuka 171
Cymbrowie 395, 400, 406, 421
Cyrta 450
Cyrus II 344
cywilizacja harappska 452
Czakati 71
Czapajewka 179
czarnoleska kultura 252, 262, 284

Czawdar-Kremikovci 153
czerhaskińska kultura 301
czerniachowska kultura 420, 439, 444-445
czernogorowska grupa 359
cziliktinska kultura 321
czirikrabatska kultura 348
człowiek lodowca 189
czojnowtinska kultura 292

Č

Čaka 229
Černyj Les 252
Červeny Kopec 46
Čičarovieс 162
Crvena Stijena, grota 54, 147, 167

D

Dacja 417
Dahowie 343, 348
Daków kultura 416
Daków, państwo 398, 421
Dali 73
Dalma kultura 185
Damajayabo-Couri kultura 465
Danilo kultura 187
danubian 151
Darion 160
Dariusz I 310, 325, 341, 345
Dark face burnished ware (DFBW) 183
Darta R. 38
Darwin K.R. 33
Darzau 431
datowanie absolutne 15
Decea Muresului 182
Decebal 398, 421
Decjusz 423
Dederieh 59
Dekili-Tash 185
Del Mar 118
Delf 397
Delson E. 34
dendrochronologia 17
Desert Culture
— kultura pustynna 461
desnańska kultura 111
Deverell Rimbury kultura 225, 242
Devni k. Warny 175
Dewnia 176
dębczyńska kultura 440
DFBW kultura 139
diakowska kultura 357, 416, 447
Diana kultura 186
Dibble H. 58, 80
Didanowie 420
Diofantos 334
Dionizjusz 397
Diophantos 353
Diuktaj, grota 86
diuktajska kultura 86, 119
Djebel Lakhdar 450
dniepro-doniecka kultura 181, 199
dnieprzańskie zlodowacenie 52
dnieprzańsko-dźwińska kultura 416, 447
Do Dimmi 457
Dohranicowce 103
Dolinska 258
Dolikstm-Kowrowo kultura 445
dolmenów kultura 258
Dolni Věstonice 98
dolnoniemeńska kultura 445
Dolnosław 176
Domebo 120
Domicjan 398, 417
Donau, zlodowacenie alpejskie 24
Donnerskirchen 376
Doornfontein 459
Dourgne, grota 168
Domós 104
Dromichaitas, państwo 384
Druzus 419
Dry Creek 132
Dryas II 110
Dryas III 110, 127
dryasowy okres 26
Dudesti kultura 171
Duvenseee kultura 124
dworcowska kultura 302
Dzar-kutan 71
dżetyńska kultura 191
Dżemdet Nasr kultura 253
Dzruzula, Jaskinia 71

E

Ederthal-Buhlen 56
Edanowie 317
Edanowie 401
Eduowie 24
eemski interglacjał 105
Egadzkie, Wyspy 53
Ehringsdorf 83
Ein Guev 441
Ejsbøl 229
El Argar kultura 178
El Cedral 135
el Chiam, jaskinia 141
El Gharab 64-65
El Guettar 184
El Halaf 65
El Harhoura, grota 484
El Hensal kultura 119
El Jobo 133
El Kab 141
El Kartein 43
El Kowm 184
El Obeid 149
El Paraiso 151
El Tarif 79
El Wad 141
El-Adam 68
El-Kowm, oaza 84
El-Wad, jaskinia 261
Elam
Elementeita kultura 458
Eleusis 422
Elstery zlodowacenie 24, 50
emilijska transgresja 25
eneolit 29
Epidaurus 365
epigrawecka kultura 101-102, 104-105, 123
epinatufska kultura 134
epipaleolit 29, 80, 84, 112, 130, 141
epoka kamienia późna 31
epoka kamienia środkowa 30
Erd 55
Erewan, jaskinia 71
Eridu kultura 185
Erg el-Ahmar, jaskinia 38, 78-79
Ertebölle kultura 125, 193
Este kultura 239, 380, 395
Etiowie 421
et-Tabun, jaskinia 68
Etruskowie 396-397
Eudoksos z Knidos 352
Eudanowie 419-420
Eynan-Mallaha 84
Ezechiel 318
Ezero-Karanowo VII kultura 178, 183, 202
Ezerowo 202

F

Fairbanks 132
falanga 372
Falita ostrza 81
Farowie 443
Fastil 420
Fatjanowo 290
fatjanowska kultura 290
Fatma-Koba 127
Feddersen Wierde 431
Federowiec, kompleks 110, 122
Fell, jaskinia 121
Fen kultura 73
Fenicjanie 382
Ferrassie 431
Ferrassie 93
Festus Avienus Rufus 189
Fiestra 395
Filip II 425
First Temperate Neolithic 151
fizeliz 14, 26
flaint ostrza 119
Folsom ostrza 120
Font Robert, jaskinia 99
Font-de-Gaume 108
Fontbouisse 189
Fontscheevade 51
Food-Vessel kultura 242
formatywny okres 32
Fourneau du Diable 101
Franchthi, jaskinia 143-144
Frankowie 423, 430
Frankowie 419, 424
Frysowie 45
Fuente Nueva 3

Fumane, jaskinia 90
Funche kultury 465
Fugol 361, 370
Fuzesabony 158, 383

G

Gabillou 168
Gafsa, oaza 130
Gajusz Flaminiusz 397
Gajusz Lucjusz 355
Gajusz Mariusz 450
Galahnik 145
Galazów, państwo 397
Galerpass styl 186
Galeriusz 444
Gallas, jezioro 61
Gallowie 395
Garumantowie 450
Gargas, grota 100
garnisko-barska kultura 392
Gaspa 200
Gatalos 353
Gatersleben kultura 195
gawska kultura 359-360
Gazel, grota 124, 166
Gánovce 307
Geci 397
Geissenklosterle, jaskinia 90, 92
Gejzeryk 426
Gelimer 426
Gelonowie 226
Gemeinlebarn 369
Genkajur styl 191
Gepidowie 420-421, 423-424, 426
Germanów reńsko-weseńskich kultura 429
Gerber 136
Gerher Benoz Yaagov 43
Getu-Dakowie 397
Getowie 386, 397
Getów kultura 416
Getuliowie 450
Gesla, jaskinia 79
Gigantija faza 186
Gigos 186
Gilgal 317
Gimbutas M. 136
Gimura, wyspa 175
Girla Mare kultura 143
Glasinac kultura 233
gliadenowska kultura 236
Glina III-Schneckenberg kultura 448
Gljaderuvskoje 208, 213
głazkowska kultura 357
Gobe V 302
Goci 334, 420-421, 424-425, 444
Gogu 456
Golasecca kultura 319
Gomer 239
Gomolava 319
Gongenyama 156, 383
Gongwengling 74
43
gorzechowska kultura 351
gorodecka kultura 357, 416, 447
Gotlandia 414
Gozo 186
Gönnersdorf 106
Gradesznica 175
Grainfollet 56
grawecki technokompleks 94
grebenicka kultura 127, 171
Grenšk 111
groby jamowych kultura 202, 266-267, 408
groby jednostkowych kultura 197
groby katakumbowych kultura 207, 259, 268-269
groby zrębowych kultura 276
grodzisk smoleńskich kultura 447
Gromatucha 200
gromatuchińska kultura 200
Grossa-Romstedt 412
Grossgartach grupa 166
Grossmugel 369
grodecko-zdołbicka kultura 248
Gruta do Caldeirao 169
Grzybowa Góra 111
Guanahatabey 32
Guangdong kultura 148
Guangxi kultura 148
Guaraguao 464
Guayabo Blanco kultura 465
Guestrow, wyspa 190
Guitarrero, jaskinia 148
Gumelnita kultura 158, 176
Gumelnita-Karanowo VI kompleks 177, 180, 182
Gumelnita-Kodžadermen kultura 176
Gundestrup 413
Gura Baciului 145
Günz-Mindel interglacjał 24
Gzina 232

H

Haarhausen 429
Hahnenti 178
hacherenux 40
Hacilar, tell 140
Hadar 36
Hadrian 36
Hadżi Muhammad 421, 451
hallsztacka kultura 185
halsztacka technika 184-185
Hallstatt 65
halsztacka kultura 208, 377, 388
halsztacki okres 208, 366, 374
Hamangia kultura 30
hamburska kultura 171
Hangzhou 110
Hannibal 148
Hanson 397
haouanet 121
Harapa 449
Harifs ostrza 452
Hariowie 82
Harpstedt-Nienburg kultura 420
Harudowie 412
Hasdingowie 400
Hassuna kultura 420, 422, 426
Hattusilus III 184
Hatvan 304
hatwańska kultura 210-211
Haua Fteah, jaskinia 210-211, 216
Hauslabjoch 66, 114
Häven 189
Hayonim 433
Healy Lake 79
Hekataios z Miletu 132
Helis 396
Helisiowie 398
Helweci 420
Helwekonowie 401
Hermanaryka, państwo 420
Hermionowie 424
Hermundurowie 418
Herodot 419-420, 432
382, 384, 387, 392, 396, 448, 450
Herpály kultura 161
Herulowie 420-421, 423-424, 426
Herytowie 304
Heuneuburg 373
Hieronim św. 397
Hilversum kultura 242
Hinkelstein grupa kulturowa 166
Hipokrates 352
Hippona 428
Hjørtspring 413
Hochmichele 369, 373
Hohlenstein-Stadel 92
holihradzka kultura 234, 362, 384
holocen 23, 26, 32, 111, 122
holsztyński interglacjał 24, 26
Homo antecessor 46
Homo erectus 30, 38-42, 44-46, 50-51, 60, 73, 75
Homo erectus/ergaster 30
Homo ergaster 39
Homo habilis 35, 37, 39
Homo heidelbergensis 46, 51
Homo neanderthalensis 73
Homo rudolfensis 38
Homo sapiens 30, 35, 41, 65, 67-69, 73, 114
Homo sapiens sapiens 60, 62, 87, 89-91, 93, 95, 97, 99, 101, 103, 105, 107, 109, 111, 152
Hopewell kultura 461
Hopkins D. 117
Horgen kultura 199
Hotchkiss kultura 461
Hotilor, jaskinia 180
Howell C. 34
Howiesons Poort przemysł 62
Hódmezövásárhely-Gorzsa, tell 161
Hódmezövásárhely-Kökénydomb, tell 155
Hódmezövásárhely-Gorzsa kultura 68
humalgska kultura 349
Hun-ny 420, 431
Hunowie 300, 334, 359, 424-426
Hoyuk 139
Hyotan-ana 74

I

iberomauruzyjska kultura 82, 114
Iberowie 382
Idantyrsos 310
igrekowska kultura 297
Illerup 441
Illirowie 365, 398
impresso-cardium kultura 168
Ingewonowie 418
Inismoes 443
Inuici 460
Inupiaci 460
Isolino di Varese, stanowisko 188
Issedonowie 314, 340, 344
Issyk 345
Istallósko, jaskinia 90
Istewonowie 418
Ittygran, wyspa 460
Iwato 129
iwieńska kultura 213, 250
Iwo Eleru 114
Izvoare 171

J

Jabrud 68
Jabrud II, grota 79
jabrudzka kultura 68
Jägerhaushöhle, jaskinia 124
Jahwe 319
Jakuszowice 439
jangielska kultura 126, 200
Jaramillo 16, 46
Jastorf 394
jastorfska kultura 394, 405, 411, 414, 431
Jazygowie 354-355, 359, 422, 444
Jean-Cros 168
Jebel Irhoud 65
jelisejewiczańska kultura 102-103
jelowska kultura 300-301
Jenne-Jeno 456
Jeremiasz 319
Jerycho 135
jerzmanowicka kultura 89
Jevišovice 183
Jędrzychowice 439
Jinniushan 73
Johanson D. 34
Jomon kultura 129, 147, 200
Joniczycy 396
Jordanes 418, 420, 424
jordanowska kultura 195
Juby II, królestwo 450
juchnowska kultura 416
Jugurta 450
Julian, cesarz 424
Juliusz Cezar 401
jurtikowska kultura 282
Justynian, cesarz 420, 431
Jutungowie 422, 430
Jyrkowie 388

K

Kairak-kum 71
kajakentsko-chorneczojewska kultura 263
Kakrej kultura 167
kalaferyjska transgresja 25
Kalambo Falls 41, 61
Kallatis 332
Kalojanowe kultura 170
kamieni żarnowych horyzont 132
Kamieniec 386
Kamienna Mogiła 369
Kamiennaja Bałka 164
Kamienskoje Gorodisce 323, 337
kamska kultura 126
Kanny 397
Kapadocja 313
kapsien kenijski 124
kapska kultura 130, 449
Kara-Bom, jaskinia 72, 84
Kara-Bura 71
Kara-Suk 288
Kara-Tenesz 65
Karain E, jaskinia 54
Karanowo, tell 153, 179, 178
karasukska kultura 288, 351
Karatajewo 276
karelska kultura 200
Kargopol 200
kargopolska kultura 200
Karkemisz 324
karpacka kultura mogiłowa 223
Karpowie 422-425
Karpów kultura 444
Kartagina 397, 426, 449, 451
Kasjusz Dion 355, 417, 429
Kassanier 397
kastelnowska kultura 124
Kašovo 104
Kaštanit 320
katakumbowa kultura 260
Khour-er-Razmia 450
Kebara, jaskinia 59, 70, 79, 80
kebarska kultura 80
Kelermes 332
Keos 186
Kharaneh IV 81
Khebek 452
khuisan grupa językowa 459
Khubuskia 317
Kietra 229, 235, 360
kijowska kultura 447
Kiik Ghul Mohammad 492
Kimmerowie 264-265, 313-314, 318-319, 324, 360, 371, 395
Kisapostag kultura 334
Kisrymow-Carlsheni kultura 244, 260
Kreik 49
klaktońskie inwentarze 61-62
Klassies River Mouth 401, 423
Klaudiusz II 354
Klaudiusz Ptolemeusz 143
Knossos, stanowisko 332
Knovis 332
knowiska kultura 393
kobylińska grupa 412
Kokorjewo kultura 95
Kolchida 315
Kolch 153
Kolomyjszczina 178
Komarowie 429
komarowska kultura 250-251
Kombewa technika 41
komornicka kultura 124
Kongemose kultura 125
Konso-Gardula 40
Konstantinowka 256
Konstantyn Wielki 444
Konstantynopol 424
Konti Fora 33, 35, 37
Konsulda, grota 77
Kopalny 158
koptjakowska kultura 309
Korbuna 179
Korman IV 104
Kors-Tere 457
Kortilewi II 47, 53, 67
korutowska kultura 296-300
Korpaco-Mya 90
Kostpe 76
Kostory 104
Kostina G. 20
kostelacka grupa 436
Kostelec 436
Kostenki 1 90
kostenkowsko-sungirska kultura 89
Kostobokowie 422, 443
Kostrowa 322
Kostrzyn kultura 221, 244
Kosala 454
Kotyrowie 401, 416, 420, 436
Kow Swamp 77
Kowalewo, tell 143
Köln-Lindenthal 160
Königsaue, jaskinia 162
Kreta 163
Krete-Cris 147, 172
kreina Hyksos 204
kreina Cezar 332
Krinow 160
Krupicy 54
krzewelicka kultura 179
Krivskij kultura 249
krymowski mezolityczny 54, 66
krymskaka kultura 128, 172
Krzemieniki Opatowskie 190
Kser Akil, grota 76-79
kubańska kultura 261
Kudaro 44
Kudlaro 371
Kukrek kultura 127, 172
Kuktia, jaskinia 262
Kuli kultura 452
kulturowo-cywilizacyjne teorie 20
Kunda-Lamanskij 126
kundajska kultura 126
Kura, rzeka 313
kurhanów karpackich kultura 443
kura-araksska kultura 262
353-354, 360
Kuszyt 456
Kwadowie 419, 422, 433
Kyaksares 324

kyjatycka grupa 359, 361
Kyme 364

L

La Ferrassie grupa 59, 64
La Gravette 81
La Jolla 118
La Madeleine 101
La Micoque 51, 58
La Mouillah 82
La Paloma 149
La Tene 396
Lagoza kultura 188, 236
Lakringowie 420
Langhnaj 453
Langweiler 160
Laoguantei 192
Lapa Vermelha IV 118
Lapita kultura 468
Larisa kultura 186
Lartet 93
Las Bakuński 164
Las Teutoburski 417
Las Vegas faza 148
Lascaux, grota 105, 108
Latamne 43
lateńska kultura 396, 407, 412
Laugerie Basse 107
lauriocha, jaskinia 148
Lazaret, grota 53
Le Cerisier 106
Le Lede du Gourp 169
Le Moustier 51, 59
Leakey M. 37, 40
lebjażska kultura 292
Lehner 120
Lehringen 54
Lemowiowie 420
lendzielska kultura 161, 163, 173
Lengyel 161
Leopardi 161
Lepenski Vir kultura 168
Lerna 128
Leroi-Gourhan A. 144
Les Eyzies-de-Tayac 19, 21, 107
leśna kultura (Woodland Cultures) 53
Leucate, stanowisko 461
Leukona I 169
Leuna-Hasseleben 330
lew jaskiniowy 433
lewaluaska technika 27
lewaluaski przemysł 54, 60, 71
Libby W. 71
Libijczycy 16
libijsko-kapska kultura 448
Lichterfelde 131
Licyniusz 227
limes Sarmaticus 444
Limeuil 444
Lindenmayer 108
lipicka kultura 121
Livencovka 443
Lixus (Larache), kolonia 276
Lizymach 449
Lizymach 333, 384

ljalowska kultura 199
Locmariaquer 190
Longgupe Wushan 38
Longobardowie 419-420, 426, 431
Longshan kultura 192
Los Gavilanes 149
Los Millares kultura 187-188, 239
Lovčičiki 227
luboszycka kultura 439
Lugiowie 417, 433
Lugiowie-Omanowie 420
lupembijski przemysł 64
Lussakert, jaskinia 71
Lutomiersk 227
Lužianky 163
Lygdamis 318

Ł

Łubowice 390
Łuka Wrublewieckaja 171
łupków z Taltheilei kultura 463
łużycka kultura 232, 378, 388, 392, 394

M

Maastricht-Belvedere 52
Madarovce 217
Madyas 324
Madzsarowie 359
madzsarowska kultura 217
Magadha 454
Magdaleńska Gora 369
magdaleńska kultura 101, 105
magellańska kultura 463
Maglemose kultura 124
magnetyzm normalny (Brunhes) 16
magnetyzm odwrotny (Matuyama) 16
Mairie à Teyjat 108
Majdanskoje 178
Majgrad 181
majkopska kultura 202, 256
Makapansgat 33, 38
Makaymanus 451
Malaja Zija 85
malakofauna 26
Malice 165
malicka kultura 165
Malta 186
Malta-Buret kultura 85
Malul Galben 90
Malwa kultura 453
Mahajmanskaja 85
Małopolska 100
matyszewska kultura 290
mamut 27, 72
Mangasi kultura 469
Manicuare kultura 464
Manimowie 420
Manna, królestwo 323
Manole 234
Marboda, państwo 420, 433
Marcellinus Ammianus 309
Marica kultura 171, 175, 185
Marievka 269
Mariupol 181
Marjanovka-Bondaricha kultura 252
Markkleeberg 53
Markomanowie 419, 422, 433
Marmarosz 422
Marobudum 433
Maros kultura 209-211, 216, 221
Marsowie 419
Marsygnowie 420
Martkopi 256
Mas d'Azil 109
Masalia 364
Masesayliów, królestwo 450
masłomęcka grupa 439
Massageci 323, 340, 343-344
Massalia 381, 396, 399
Massyliowie 450
Masynissa 450
Maszycka, Jaskinia 106
Mattiakowie 419
Matupi 114
Matuyama 24, 45
Mauer 46
Mauran 55
Maurjów, imperium 454
Maurowie 448, 450
McBurney Ch. 114
Meadowcroft 120
Medinet Habu 225
Medrasen 450
Mehrgarh 452
Meiendorf 110
Meillac kultura 466
Melanchlajnowie 333
Melaun kultura 239, 380
Melka Kunturé 37
Mellars P. 57
Menap, zlodowacenie kontynentalne 24
Meotowie 340
Merdivenli, grota 80
Meroe, królestwo 139, 185
Mersin 398
Mesambria 258
Mešoko 100
Meziriczi 32
mezoindiański okres 28-29, 122
mezolit 193
mezolit ceramiczny (paraneolit) 124
mezolit nordyczny 383
Mezőcsát grupa 102-103
mezyńska kultura 181
Michajliwka 53
Michajłowka 196
Michelsberg 196, 199
michelsberska kultura 334
Midosaikkes 213, 248
mierzanowicka kultura 61
mikocki kompleks 80
mikrolityczne narzędzia 127
mikrowiórowe kultury 35
milacka transgresja 33
Milankowie J. 444
Militarii-Chilia kultura

Milojčić V. 143
Milovice 98
milogradzka kultura 415
Mingečaur 254
Minusińska, Kotlina 271, 288, 301
Mitrydates VI Eupator 334, 354
Mladeč, jaskinia 90
mleczniki 181
moai 470
Modjokerto 42
Mohendżodaro 452
Mołočna, rzeka 269
Mołodowa I 56
Mołodowa V 104
mołodowska kultura 104
Mondsee kultura 190
Mont Lassoir 373
Monte Bégo 236
Monte Peglia 46
Monte Poggiolo 46
Monte Verde 121
Montelius O. 207
Monteoru kultura 219
monturense 463
Moravany 100
Moravany-Żakovskie 104
morawskiej ceramiki malowanej kultura 163
Morin, jaskinia 92
moszczyńska kultura 447
Movius H.L. 43
Moviusa linia 43, 71
Muaco 119
Muge kultura 124
Mugharet el-Zuttiyeh 68
Mungo, jezioro 77
Mureybet 134
Murray Springs 120
Muselievo-Kokkinopilos 59
Mushabi 82
mustierska kultura 53, 57, 65, 70-72
mustierska kultura typu La Ferrassie 57
mustierska kultura typu La Quina 57
mustierski przemysł 51
mustiersko-lewaluaska kultura 70, 78
mustiersko-lewaluaski przemysł 71
mustiersko-soańska kultura 71
muszabijska kultura 82
muszla sercówka Cardium edule 152, 166
Müller-Karpe H. 207
Münchshöfen 196
Mykeny 225

N

Nabta Playa 141
Naco 120
Nadaouiyeh Ain Askar 43
nadeiańskakultura 161-162, 165, 180
nadkazańska kultura 275, 296
Nagyrév kultura 209-211
Nahal Oren 84, 136
Nahanarwalowie 420
Nakeon 146
Nalczyk 186
Namazga-Depe 258
Nandrin J 191
Nanzhuangtou 151
Narew I, zlodowacenie kontynentalne 147
Narew II, zlodowacenie kontynentalne 24
Narietowie 24
Narva 420
narwiańska kultura 126, 199
Nasamonowie 450
natufijska kultura 83, 134
navettes 106
nawiny Bhimbetka 453
Nazas 364
Nderit Drift 114
Nea Nikomedea 114
neandertalczyk 30, 31, 54, 68-69, 84, 87-88, 91
neandertalczyków kultura 59
Neapol Scytyjski 333
Nelson Bay 115
Nemeci 419
Nemrik 9 107
neoeskimoski okres 32
neoindiański okres 32
neolit 28-29, 31, 147
neolit ceramiczny 29
neolit gasterski 31
neolit preceramiczny 29
Neolit saharyjski 141
Nerthus, bogini 419-420
Netif Hagdud 136
Neumowie 335
Nevali Cori 139
Neve David 82
Newestino 145
niedźwiedź jaskiniowy 27
niemeńska kultura 126, 199
Nikolskoje 202
Niloci 436
Niniwa 317, 322-324
Niscemi, grota 100
niziemiechajłowska kultura 269
Noailles 69
Nok kultura 427
Nombe 76
Nureja 395, 400
nosorożec włochaty 27
Nowa kultura 219, 233, 235, 251
Nevamordwińskoje 356
Nowadarilówka 161
nowokuskowska kultura 297
Nowopetrow 260
nowopetrowska kultura 260
nowotitorowska kultura 268
Numidowie 448
Nydam 440

O

obeidzka kultura 184-185
Obi-Rachmat 71
obo 65
Obobogo 457
Obre k. Sarajewa 167
Odessos 398
Odmut, jaskinia 147, 167
Odoaker 396, 426
Odrysowie, państwo 320
Ogzi-kiczik 71
okrzywska kultura 405, 407-408
Oktawian August 401, 417, 450
Olbia 384, 387, 398
Old Copper Culture 463
Old Crow, rzeka 118
Oldman River 118
oldowajski przemysł 40
Oldowaj, jezioro 16, 35-36, 45
Olenij Ostrow 126
Olszewski D. 60
olsztyńska grupa 445
Olbia 180
Olmo 37
Opatów 165
Opovo 158
Orce, rzeka 45
Orchomen, delfina 73
ornament nutowy 160
ornamentyka zeliszowska 160
ornamentyka impresso-cardium 166
Orsiles 384
ortiatska kultura 301
Ortosie 71
oryniacka kultura 78, 87, 90-92, 96
oryniak 90
oryniak lewantyński 78
Osa 128
osady wanowowe 16
osipowska kultura 200
Osowie 420
Ostrowa kultura 406
Ostrogot 426, 428
Ostrowsko-Pisarkowicy kultura 215
ostrowska kultura 221, 233
Otrakt 144
Ounan 115
Out of Africa hipoteza 60, 87
Owczarowo 170, 175
Owsiance 355

Ö

Önchil-Kowalwalem, tell 161
Önzergöland 415

P

Pa shungur 78
Pachamachay, jaskinia 148
Pagini, grota 105
Pair-non-Pair, grota 100
Pajonuwie 397
Pajonuwie 31
paleomidiański okres 28, 71, 78
paleolit

paleolit górny 29
paleolit starszy 29
paleolit środkowy 28
paleomagnetyczna metoda datowania 16
Palak 334
Parantropus 38
Parpalló, jaskinia 101
Parta 157
Partia 348
pasterski neolit 452
Pataud nawis 92
Patne 130
Pavlaud, jaskinia 92
Pavlov 97
pawłowska kultura 97
Pazyryk 348-349
pazyryksko kultura 321
Pech Merle 108
Pendimoun, grota 168
perigordyjska kultura 99
Periplos Massalski 399
Persaud 333
Persowie 326, 382
Petresti kultura 161
Petro-Swisztunowo 181
Pre Richard kultura 189
Perkakia 186
Pesel kultura 183
Pico-Iakabhegy 362
Pfyn 196
piaseczorska kultura 448
Piekary II 53
Pietersburg grupa 61
Pikimachay, jaskinia 119
pilińska kultura 223
Pincevent 196
Piano 120
plejstocen 22, 27, 31
plemiona Jueczy 349
pleniglacjał 60
Plinjusz 403, 421
Plinjusz Starszy 382, 417
pliocen 33
Płeśnik 180
poczepsina kultura 416, 447
podkarpacka kultura 248
Poggenwisch 110
Pointesti-Lukaševka kultura 395, 411, 416
Poisson 88
Pola Katalaunijskie 424
Poljada kultura 209, 236
Polenezja 424
Poliswanow Jar 178
Poljanica 175
Poljanica-Platu 170
Polsko Kosovo 384
poltawkińska kultura 271, 293
południowo-wschodniohalsztacka kultura 366
południowopolskie zlodowacenie 24
pomorska kultura 398
Pompejus Trogus 384
Pomponiusz Mel 418
postdepozycyjne procesy 12
postwurzedelskie kultura 208
postzarubinecki horyzont 447
potasowo-argonowa metoda 17
Poverty Point kultura 462, 466
pozdniakowska kultura 275, 294
pól popielnicowych kultura 222, 224, 227, 359, 365
północnoczukocka kultura 303
północnokaukaska kultura 259
późnego Uruk kultura 253, 256
późnokargopolska kultura 448
późnokatakumbowa kultura 275
późnotrypolska kultura 182
PPN A 134, 136-137
PPN B 134, 137, 139-140
Pre-Bolling interstadiał 26
preborealny okres klimatyczny 26, 122
Precuceteni kultura 171, 185
Predmosta 157
predynastyczny okres 141
preoryniak libijski 66
Preseskło 144
Priskos 424
Probuj 145
Probus 422-423, 444
prochorowska kultura 444
Prodromos 144
Prokopiusz z Cezarei 420
protogeometryczny okres 30
protolewaluaska technika 41
Protoseskło kultura 144-145
Protovillanova kultura 239
protowinczańska faza 159
przeworska kultura 405, 407, 412, 420, 436, 438, 443
Przedmości 98
Przeletic 46
Pseudo-Skylaks 352
Ptolemeusz 417, 420-422, 424
Publiusz Korneliusz Scypion 450
pucharowe kultury 199
pucharów drewnowatych kultura 188, 199, 209, 212, 241, 448
pucharów lejkowatych kultura 183, 194, 198-199
puchowska kultura 416
pustynna kultura 132
Pylos 225
Pyrene 382, 396
Pyrrus 397
Pytemsz z Massalii 399

Q

Quafzeh, jaskinia 68, 70
Quetta kultura 452
Qunsetra 59

R

Rachny-Pucsep horyzont 447
Radingaia 425
radiowęglowa metoda 16
radiowęglowe daty
Ranov V
Ras Shamra
Raškovce
Rawenna
rdzenia dyskoidalnego technika
Reinecke P
Reka Devna
Remedello kultura
Rendina
Reudygnowie
Réunion
Rheindorf
Rheindürkheim
Riazań
riazańska kultura
Rieste
Rimavska Sobota
Rio Grande
Rio Seco
Ripabianca di Monterado
Riss zlodowacenie
riski kompleks
Riwat
Río Gallegos
riogalleguense
Roc-de-Sers
Roksolanowie 334, 353, 355, 421, 423
Romanella
romanellien
Romino, grota
Romulus Augustulus
Rop
Rouffignac
Rovenia
Rössen
rösseńska kultura
Ruas
Rub-el-Khali
rudninska kultura
Rugiowie 420-421, 424
Rugiów, państwo
Runder Berg
runiczne pismo 313, 395
Rusa I
Rusa II
Ruse
Rusko
Ružbachy
Rzędkowice
Rzym

S

sabatinowska kultura 219, 225, 235, 279, 281
Saccopastore
Sagvar
sagvarska kultura
Sagyr
Sahul
Saint-Acheul
Saint-Michel-du-Touch
Sakowie
Sakowie-Haumawarga
Saleuta kultura
Salpetrière
Salpetrière, jaskinia
salzmündzka kultura
Samarra kultura 184-185
samborcki
sambijska kultura
Samborzec
samborzecko-opatowska grupa
Samnici
samuska kultura
San Dieguito horyzont
Sangiran
Sango Bay
Sao kultura
Sarata Monteoru
Sarduria II
sargatska kultura
Sargon II 313, 317
Sarmaci 331-333, 342-343, 352-353, 355-356, 399, 417, 426, 443
Sarmizegetuz
sartańskie zlodowacenie
sartynińska kultura
Saauwie
Satyr
Sauromaci 331-332, 340, 342-343, 353
Saurumatowie
Sauveterre-la-Lemance
sauveterska kultura
Sawa kultura
Sąspowo
Schela Cladovei
Schöningen
Schussenried
Sclayn jaskinia
Scythopolis
Scytowie 30, 264-265, 314-315, 317, 320-321, 323, 325-326, 334, 344, 353, 366, 386, 399
Soboruco-Mordan kultura
Seddin
Sefunim, jaskinia
Seggedim
Seine-Oise-Marne kultura 189, 199
sejmińsko-turbiński horyzont
Selavac
Seleukos II
Semnoci
Semnonowie 419-420
Senacherib
Sengavit
Senonowie
Sentoja
Septymiusz Sewer
Serra d'Alto
Servia, stanowisko 144, 146
Seskla kultura 144-145, 186
Sewan, jezioro
sferoid
Shamarka
Shanidar, jaskinia 59, 79
Shuidonggou
Shungura, jezioro
Shugha, jaskinia
Skalk I kultura
Sibiriacaicha, grota
Sidari, stanowisko
Sidonowie
Sierra de Tandil
Sierra Tamaulipas
Siga
Sigidunum
Sigynnowie
Silingowie 420, 426
sinantropus
Sinaxarieckan
sintasztińska kultura
Sintasta, rzeka
Sintašta-Arkaim, kultura
Siracy
Sitagroi
Sitalkas
Siuren, jaskinia
Sjara-oso-gol
Skelemnose
Skhal, jaskinia
Skilura
Skirowie 399, 424, 426
Skopasis
Skordyskowie
Slatina
Smiléci 147, 167
Smolensze 373, 396
seańska kultura
Solecki R.
Solhellac
soliflukcje
solutrejska kultura 101, 103
Somogyvár-Vinkovci kultura 208, 213
Sopot
Sopkhokhan
Sopron
Soroki-Triaśniecki Las
sosnicka kultura
Soufi Magoula
Sozudai
Spalnaca
Spandau, dzielnica Berlina
Spartani
Sperrings kultura
Średnij Stog
Średnij Stog II kultura 172, 181, 186
St. Cesaire, grota
St. Germain-la-Rivière
Stanica Nowosiedlce
Star Carr kultura
Starčevo
Starčevo kultura 128, 147, 156, 159
Starčevo-Karanovo-Kremikovci
starej miedzi kultura
staroberingijska kultura
starowiercko-kamna kultura
Stavropol
Steinheim
stelle
Stelmoor
Stentinello
Steekfontein
Stizna
Stolbasy (ang. Still Bay)
Stillfried
Stinowski
Stinke
Stitna 59
Strabon 373
stratygraficzna metoda 353, 417, 420, 422
stratygraficzne układy 15
Stratzing-Galgenberg 12
Straubing 92
strumieńska kultura 213, 220, 236
Strade 433
Strettweg 375
strzyżowska kultura 213, 348
Stylarbon 424
subatlantycki okres klimatyczny 36
subborealny okres klimatyczny 36
Subbotow 252
Sucha Mereszka 58
Sucha de Spa kultura 233
sudowska kultura 445
Suehi Nerwies 419
sulskaska kultura 135
Surma 450
Sunda 75
Sungir 69
Supleevo-Bakarevo-Gumno-Cernolucki kultura 180
surskie-dzierzgowska kultura 172
susłowska kultura 448
sungulska kultura 301
Svalin, stanowisko 164
Swanscombe 53
Swidrowie 402, 412, 419, 425-426, 431
syryjsko-transgresja 35
Syrakowo 433
Syrakusy 394, 397
Szatałłyn-Lubi kultura 181
Szer-Kobe 127
Szakalkut 159
Szagwar-Tiukowo, nad 181
szelenska kultura 56, 97
Szelenz, jaskinia 59
Szenna Valley 167
szwajcarska kultura 208
Szwajcarie kultura 401

Ś

Śpisz, grota 369
średniego rzędu kwarcu 31
środkowoeuropejska kultura 166
środkowoniemiecka kultura 442
środkowopolskie zlodowacenie 22
świderska kultura 111, 128
Świdnikowo 218
Świlon 267

T

Tabellaria-Tachengit technika 41
Tabun 70
Tacyt 417, 420, 422
Taforalt, grota 64-65

tagarska kultura 321, 351
Taglarska, Jaskinia 71
Taima-Taima 119
Tainowie 32
Takamori 45
Taktalbaj 235
Taliański 178
Tamar Hat 114
tandilense 463
Targowiszte 175
Tartaria 157, 175
Taš-Kurgan 293
Taubach-Ehringsdorf 51
taubachen 53
tayacen 53
tazabagabska kultura 274-275
Tebanczyey 397
Teberda 259
Tei kultura 319
Teius 384
Tejsejhajni 325
Telamon 397
Telermachay, jaskinia 148
Tell Arpachiyah 184
Tell es-Sultan 135
Tell Sawwan 184
Temet 141
Temnata, jaskinia 87, 90
teneryjska kultura 455
Tenere 455
Tenkterowie 455
Teodoryk 419, 423
Teodozjusz II 418, 426
termoluminescencyjna metoda 424
Termopile 18
terpy 397
Terra Amata 413
Tesik-Tasz, grota 47
Teutobod 38, 71-72
Teutonowie 317
Tevier, kultura 400
Thayngen 124
Thule kultura 441
Tia-Turba 666
Tiburn 141
Tichitt kultura 92
Tirat Carmel, jaskinia 403
Tiryns 78
Tisadob-Kapolnasy 225
tiszapolgarska kultura 158
Tiszapolgár-Basattanya 160
Tiszaszőllős 160
Tjilee horyzont 182
Tjitlengo 412
Tlapanaya 76
Togarma 76
Tolhaga 166
Tomyris 319
Tongaendong 85
toposowo-ormowa metoda 344
Tosaar 201
Tosteg 17
Trasi 71
Trasian 310-311
Tripil Cziuk 397
Trojan 171, 176
132
385-386, 399, 416-417, 421-422, 444, 451
trzaskowo-bagienne badania 14
Trakowie 397
Trawowie 317, 371
Trialeti 260
Trialeti kultura 260
Triballowie 397
Trinchera Dolina 45
Troada 317
Troja 225, 234
Trybokowie 419
Trynka 59
trypolska kultura 179, 268
trzciniecka kultura 250
Trzebnica 50
Tubantowie 419, 424
Tuc dAudoubert 108
Tuekla 348
Tukidydes 386
Tuluza 424
tumbien kultura 114
tumulusy 449
Turkana Boy 39
Turkana, jezioro 35
Turyngowie 425
Tutanchamon 304
Tuwa 312
Tyberiusz 450
tyniecka grupa 408
tyrreńska transgresja 25
Tyssagreci 358
Uenginli, grota 80
Umera de Sus 234
ajuloska kultura 349, 351
Ukpa 456
Uleki Asif 309
uluska kultura 88
Umm Dubaghiah kultura 184
Uedenheim 230
umiejska kultura 207, 209, 212
Union Pacific 120
Uptar 119
Ur, państwo 262, 313, 315
Urmia, jezioro 315, 323
Urnfelder 196
Uruk kultura 185
ustanowska kultura 202
Usoje kultura 171
ustiliuska kultura 303
Utyka, kolonia 449
Uzyptowie 419, 424
Uzun, jaskinia 167
Vaufrey
Vekerzug kultura
Venta Micena 381, 391, 39
Verbicioara kultura
Vercelle 4
Vértesszőllos 218, 22
Vészto-Mágor, tell 40
Vieil-Auzay 364
Villa Nova de São Pedro 9
kultura 18
Villabruna
Villanova kultura 18
Vimose 364, 38
Vinča-Pločnik 40
Vinča-Turdas 15
Vindja, jaskinia 15
Vix 3
Vlaska Przełęcz 369, 37
Vogelherd, jaskinia 16
Vosburg kultura 9
Vršnik 40
Vučedol-Zók kultura 208, 21
Vysokaja Mogila 20
Wadi el-Natuf 8
Wadi Halfa 6
Walens, cesarz 42
Wallace A.R. 7
Wallacea, Cieśnina 7
Wandalowie 420, 42
Wandalów, państwo 45
Wangionowie 41
Wanniusza, państwo 35
Warren, jaskinia 7
Warwarina Gora 8
Warwasi 7
Warynowie 419-42
wave of advance hipoteza 35
wczesnonagyrewska kultura 20
Wellejusz Paterkulus 41
Weneci 39
Wenedowie 42
Wenetowie 42
Wercholenskaja Gora kultura 8
Werzyngetoryks 40
Weron 42
wesselinowska kultura 17
Wessex kultura 34
Westbury-sub-Mendip, jaskinia 4
Western Pluvial 13
Lake Tradition 3
White T 35
Wicina 38
wielbarska kultura 408, 420, 439, 44
Wietenberg kultura 217, 222, 23
Willendorf II 9
willeńska kultura 115, 13
wiraszyska grupa 43
wiroańska kultura 160, 18
wiroańsko-wesselinowska kultura 18
Wirufaller kultura 44
Wisły zlodowacenie 2
Wiszniatski L. 7
Witaszkowa 38
Wizygoci 424, 42
Władimirowka 17
wojna punicka II 39
wołgo-kamska kultura 20
wołgo-okska kultura 12
wołosowska kultura 29
Worms-Rheingewann 16
wozniesienowska kultura 20
wschodniobałtacka kultura 362, 36
wschodniomikocka kultura 54, 30
wyciąsko-złotnicka grupa 18
wysocka kultura 23
Xenxsja 18
Xeropelia 305-30
Xianrendong 14
Yangshao kultura 147, 19
Yarimburgaz, jaskinia 5
Yfieh, jaskinia 79-8
Yiyuan 4
ymyjachtachskaja kultura 30
Yuanmou 4
Yue kultura 14
Yunxian 4
Yupikowie 46
zachodniobałtacka kultura 36
zachodniolitewska kultura 44
Zama 45
Zambujal 15
Zarajsk 10
zarubiniecka kultura 416, 44
zarzyjska kultura 13
Zaskalnaja (Ak-Kaja) 5
Zawi Chemi 13
Zdzieniec 23
Zebieg 18
Zelena Pećina 16
Zelieznow 16
Zengów-árkszeg, stanowisko 16
Zengpian 14
Zhoh kultura 45
Zhoukoudian, jaskinia 43-44, 7
Zimnicei 21
Zirgantirupas 3
Zoharpike 15
zolniki 219, 35
Zoppelon 33
Zwiernigorod-Hrymiów horyzont 44
Zweten 5

Y

Yangshao kultura 147, 191
Yarimburgaz, jaskinia 53
Yfieh, jaskinia 79-80
Yiyuan 43
ymyjachtachskaja kultura 302
Yuanmou 43
Yue kultura 148
Yunxian 43
Yupikowie 460

Z

zachodniobałtacka kultura 366
zachodniolitewska kultura 445
Zama 450
Zambujal 158
Zarajsk 100
zarubiniecka kultura 416, 447
zarzyjska kultura 137
Zaskalnaja (Ak-Kaja) 58
Zawi Chemi 137
Zdzieniec 231
Zebieg 186
Zelena Pećina 167
Zelieznow 160
Zengów-árkszeg, stanowisko 164
Zengpian 147
Zhoh kultura 452
Zhoukoudian, jaskinia 43-44, 73
Zimnicei 213
Zirgantirupas 37
Zoharpike 150
zolniki 219, 353
Zoppelon 333
Zwiernigorod-Hrymiów horyzont 442
Zweten 53

X

Xenxsja 186
Xeropelia 305-306
Xianrendong 147

W

Wadi el-Natuf 83
Wadi Halfa 65
Walens, cesarz 424
Wallace A.R. 75
Wallacea, Cieśnina 75
Wandalowie 420, 425
Wandalów, państwo 451
Wangionowie 419
Wanniusza, państwo 355
Warren, jaskinia 77
Warwarina Gora 85
Warwasi 79
Warynowie 419-420
wave of advance hipoteza 353
wczesnonagyrewska kultura 209
Wellejusz Paterkulus 419
Weneci 390
Wenedowie 421
Wenetowie 421
Wercholenskaja Gora kultura 86
Werzyngetoryks 401
Weron 424
wesselinowska kultura 170
Wessex kultura 342
Westbury-sub-Mendip, jaskinia 46
Western Pluvial 132
Lake Tradition 34
White T 350
Wicina 380
wielbarska kultura 408, 420, 439, 445
Wietenberg kultura 217, 222, 233
Willendorf II 90
willeńska kultura 115, 131
wiraszyska grupa 433
wiroańska kultura 160, 180
wiroańsko-wesselinowska kultura 180
Wirufaller kultura 441
Wisły zlodowacenie 24
Wiszniatski L. 71
Witaszkowa 386
Wizygoci 424, 426
Władimirowka 178
wojna punicka II 397
wołgo-kamska kultura 200
wołgo-okska kultura 126
wołosowska kultura 292
Worms-Rheingewann 166
wozniesienowska kultura 200
wschodniobałtacka kultura 362, 366
wschodniomikocka kultura 54, 308
wyciąsko-złotnicka grupa 181
wysocka kultura 232

BIBLIOGRAFIA

Ogólna

Arkheologija Frantsi. Ot paleolita do epokhi Merovingov. Kataleg vystavki, Leningrad 1982.

Avdusin D.A., Arkheologija SSSR, Moskva 1977.

Berciu D., Romania. Ancient Peoples and Places, London 1967.

Bukowski Z., Dąbrowski K., Śladami kultur azjatyckich, Warszawa 1978.

Bukowski Z., Dąbrowski K., Świt kultury europejskiej, Łódź 1971.

Camps G., Manuel de la recherche préhistorique, Paris 1979.

Champion T., Gamble C., Shennan S., Whittle A., Prehistoric Europe, Academic Press, London 1984.

Clark J.G.D., Archaeology and Society, Methuen, London-New York 1960.

Clark J.G.D., World Prehistory — an outline, Cambridge University Press, Cambridge 1962.

Clark J.G.D., Europa przedhistoryczna, Warszawa 1957.

Davnja istorija Ukraini, t. 1, red. P.P. Tolochko, Kiev 1994.

De Laet S. (red.), History of Humanity, t. I — Beginning of civilization, t. II — From the Third Millenium to the seventh century B.C., t. III — From the Seventh Century B.C. to the seventh century A.D., Unesco-Routlege, Paris-London 1994-1996.

De Laet S.J., The Low Countries. Ancient Peoples and Places, London 1958.

Dennel R., European Economic Prehistory, Academic Press, New York 1983.

Filip J., Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas, t. I i II, Praha 1966-1968.

Fox A., South West England. Ancient Peoples and Places, London 1964.

Garasanin M., Prahistorija na tlu SR Srbije, Beograd 1973.

Gedl M., Epoka brązu i wczesna epoka żelaza na terenie Europy, Kraków 1985.

Giot P.R., Briard J., Pape L., Protohistoire de la Bretagne, Rennes 1979.

Giot P.R., Brittany. Ancient Peoples and Places, London 1960.

Hagen A., Norway. Ancient Peoples and Places, London 1967.

Hesel W., Polska starożytna, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973.

Istorija na Bylgarija, t. 1, Sofia 1979.

Jażdżewski K., Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981.

Kaczanowski P., Kozłowski J.K., Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.), Wielka Historia Polski t. 1, Kraków 1998.

Kivikoski E., Finland. Ancient Peoples and Places, London 1967.

Klindt-Jensen O., Denmark. Before the Vikings. Ancient Peoples and Places, London 1957.

Kozłowski J.K., Kozłowski S.K. (red.), Człowiek i środowisko w pradziejach, PWN, Warszawa 1981.

Kozłowski S.K. (red.), Kultury i ludy dawnej Europy, PWN, Warszawa 1981.

Martynov A.I., Arkheologija SSSR, Moskva 1973.

Millote J.P., Thevenin A., Les racines des Européens: des origines aux Celtes, Le Coteau, Horwath 1988.

Mohen J.P. (red.), Le Temps de la préhistoire, t. I-II, SPF, Paris 1989.

Mohen J.P., La vie préhistorique, Faton, Dijon 1996.

Mohen J.P., Taborin Y., Les societés de la préhistoire, Hachette, Paris 1998.

Müller-Karpe H., Handbuch der Vorgeschichte, München 1968-1980.

Pittioni R., Die urgeschichtlichen Grundlagen der Europäischen Kultur, Wien 1949.

Pradzieje ziem polskich, red. J. Kmieciński, PWN, Łódź 1989.

Prahistoria ziem polskich, red. W. Hensel, Ossolineum, Wrocław-Warszawa 1975-1981.

Prahistoria ziem polskich, t. III. Wczesna epoka brązu, red. W. Hensel, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978.

Prahistoria ziem polskich, t. IV. Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego, red. W. Hensel, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979.

Savory H.N., Spain and Portugal. The Prehistory of the Iberian Penisula. Ancient People and Places. London 1968.

Scarre C., Fagan B.M., Ancient Civilizations, New York 1997.

Stone J.F.S., Wessex. Before the Celts. Ancient Peoples and Places, London 1957.

Tacyt, Dzieła, tłum. S. Hammer, Warszawa 1957.

Trump D., Central and Southern Italy. Before Rome. Ancient Peoples and Places, London 1966.

Urgeschichte des Österreichischen Raumes, Wien 1954.

Zwolski E., Kasjodor i Jordanes. Historia gocka, czyli scytyjska Europa, Lublin 1984.

Szczegółowa

Rozdziały I-II

Binford L.R., An archaeological perspective, Seminar Press, New York 1972.

Binford L.R., For theory building in archaeology, New York 1977.

Binford L.R., New perspectives in archaeology, Chicago 1968.

Clarke D.L., Analythical archaeology, London 1978.

Colea J., Archeologia doświadczalna, Warszawa 1977.

Daniel G.E., A hunderd and fifty years of archaeology, Cambridge 1976.

Djindjian F., Methodes pour l'archéologie, Paris 1991.

Donato G., Hensel W., Tabaczyński S., Teoria i praktyka badań archeologicznych, Warszawa 1982.

Galley A., L'archéologie demain, Paris 1986.

Gardin J.C., Une archéologie théorique, Paris 1979.

Hodder I., Orton C., Spatial analysis in archaeology, Cambridge University Press, Cambridge 1976.

Hodder I., Czytanie przeszłości, Poznań 1995.

Maetzke G., Pleszczyńska E., Tabaczyński S., Sekwencje stratygraficzne i problemy datowania stanowisk wielowarstwowych, „Archeologia Polski", t. 27, z. 1, 1982.

Models in Archaeology, red. D.L. Clarke, London 1977.

Schnapp A., L'archéologie aujourd'hui, Paris 1980.

Tabaczyński S., Kultura i kultury w problematyce badań archeologicznych, „Archeologia Polski", t. 21, z. 2, 1976.

Unconventional archaeology, red. R. Schild, Ossolineum, Warszawa-Wrocław 1980.

Urbańczyk P., O możliwościach poznawczych archeologii, „Przegląd Archeologiczny", t. 29, 1981.

Yellen J.E., Archaeological approaches to the present: models for reconstructing the past. Academic Press, New York 1977.

Rozdział III

Butzer K.W., Environment and Archaeology — an ecological approach to prehistory, Aldin, Chicago 1971.

Czwartorzęd — osady, metody badań, stratygrafia, red. L. Lindner, Wydawnictwo PAE, Warszawa 1992.

Metodyka badań osadów czwartorzędowych, red. E. Rühle, Wydawnictwa Geologiczne, Warszawa 1973.

Miskovsky J.C., Geologie de la préhistoire, Géopré, Paris 1987.

Leroi-Gourhan A., Renault-Miskovsky J., Approche écologique à l'Homme fossil, Paris 1978.

Labeyrie J., Le cadre paléoclimatique depuis 140 000 ans, „L'Anthropologie", t. 88, 1986.

Shackelton N.J., Opdyke N.D., Oxygen isotope and palaeomagnetic stratigraphy of equatorial Pacific core V28-238, Quaternary Research, t. 3, 1973.

Starkel L., The paleogeography of mid- and east-Europe during the last zold stage with west european comparisons. Philosophical Transactions of the Royal Society of London, t. B290, 1977.

Woillard G.M., Grand Pile pit-bog: a continous pollen record for the last 140 000 years. Quaternary Research, t. 9, 1978.

Rozdział IV

Childe G., The Dawn of European civilization, Routledge, London 1932.

Hawkes C.F.C., The Prehistoric Foundations of Europe, Methuen, London 1940.

Piggot S., Ancient Europe, Edinbourgh University Press, Edinbourgh 1965.

Philips P., The Prehistory of Europe, Allen Lane, London 1980.

Schobinger J., Prehistoria de Suramerica, Labor, Barcelona 1969.

Willey G., An Introducation to American Archaeology, t. I-2, Prentice Hall, New York 1966, 1971.

Rozdział V

Brain C.K., The Hunters or the Hunted, Chicago University Press, Chicago 1981.

Clark J.G.D., Les assemblages d'artefacts lithiques de Swartkrans, Transvaal, Afrique du Sud, „L'Anthropologie", t. 94, 1990.

Coppens Y., Le singe, l'Afrique et l'Homme, Fayard, Paris 1983.

Harris J.W.K., Decouverte du material lithique Oldowayen dans le rift des Afars, „L'Anthropologie", t. 90, 1986.

Leakey M.D., Olduvai Gorge:Excavations in beds I and II, 1960-1963, Cambridge 1971.

Leakey R., Pochodzenie człowieka, Warszawa 1995.

Shipan P., Etudes récentes sur le comportement des Hominides dans la grotte d'Olduvai, „L'Anthropologie", t. 94, 1990.

Howell C.F., Coppens Y., Inventory of remains of Hominidae from Pliocene/Pleistocene formations in the Lower Omo Basin, „American Journal of Physical Anthropology", t. 40, 1974.

The use of tools by human and non human Primates, red. A. Barthalet, J.Chavaillon, Oxford University Press, Oxford 1983.

Rozdział VI

Bonifay E., Vandermeersch B., Les premiers européens, CTHS, Paris 1991.

Burdukiewicz J.M., Pakiet M., Szynkiewicz A., Dane litostratygraficzne i malakologiczne z rejonu stanowiska paleolitycznego Rusko 42 gm. Strzegom, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne", t. 38, 1996.

Chavaillon J., Chavaillon N., Hours F., Piperno M., From the Oldowan to the Middle Stone Age at Melka Kountouré (Ethiopia) — understanding cultural changes, „Quaternaria", t. 21, 1979.

Gladilin V.N., The Korolevo Palaeolithic site: research methods and stratigraphy, „Anthropologie", t. 27, z. 2-3, 1989.

Gladilin V.N., Sitlivyj V., Aszel centralnoj Ewropy, Naukowa Dumka, Kiev 1990.

Gowlett J., Acheulian sites of the Central Rift Valley, Kenya. Proceedings of the VIII PCPOS, Nairobi 1980.

Isaac G., Olorgesaile — archaeological studies of a Middle Pleistocene lake basin, Chicago University Press, Chicago 1977.

Kretzoi M., Dobosi V., Vértesszöllös, Man, site and culture, Akademiai Kiado, Budapest 1990.

Mania D., Toepfer V., Vlcek E., Bilzingsleben I. Veroffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle, t. 32, 1980.

Mania D., Topfer V., Begegung mit dem Urmensch, Urania, Leipzig 1980.

Roche H., Brugal J.-Ph., Lefevre D., Ploux S., Texier J.P., Isenya état des recherches sur un nouveau site acheuléen d'Afrique, „African Archaeological Review", t. 6, 1988.

Villa P., Terra Amata and the Middle Pleistocene archaeological record of Southern France, University of California Publications, Los Angeles 1983.

Rozdział VII

Anissoutkine N.K., De nouvelles données sur le Paléolithique ancien en Moldavie, „L'Anthrpologie", vol. 90, z. 1,1967.

Baumann W., Mania D., Toepfer V., Eismann L., Die palaeolithische Neufunde von Markkleeberg bei Leipzig, Berlin 1982.

Bordes F., Typologie du Paléolithique ancien et moyen, Bordeaux 1961.

Bordes F., Leons sur le paléolithique, CNRS, Bordeaux 1984.

Bosinski G., Die mittelpaläolithische Funde im westlichen Mitteleuropa, Köln-Bonn 1967.

Conard N.J., Laminar lithic assemblages from the Last Interglacial complex in Northwestern Europe, „Journal of Archaeological Research", t. 46, z. 2, 1990.

Dibble H., The interpretation of Middle Palaeolithic scraper morphology, „American Antiquity", t. 52, 1987.

Dibble H., Mellars P., The Middle Paleolithic: adaptation, behaviour and variability, Philadelphia 1992.

Feblot-Augustins J., Mobility strategies in the Late Middle Palaeolithic of Central and Western Europe, „Journal of Anthropological Archaeology", t. 12, 1993.

Gabori M., Les civilisatinns du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural, Akademiai Kiado, Budapest 1976.

Fridrich J., Stredopaleoliticke osidleni Cech, Archeologicky Ustav CsAV, Praha 1982.

Kahlke H.D., Das Pleistozän von Weimar Ehringsdorf, Berlin, t. 1,2, 1974, 1975.

Marks A.E., Chabai V.P., The Middle Palaeolithic of Western Crime, „Etudes et Travaux de l'Université de Liege", t. 48, 1996.

Mellars P., The Neanderthal Legacy, Princeton University, Princeton 1996.

Stringer C., Gamble C., In search of the Neanderthals, Thames and Hudson, London 1992.

Sitlivyi V., Le Paléolithique moyen ancien: variabilité technologique, typologique et fonctionnelle „Préhistoire Européenne", t. 9, 1996.

Sitlivyi V., Le développement du Paléolithique ancien et l'apparition du Paléolithique moyen (aspects technologiques et typologiques), „Préhistoire Européenne", t. 7, 1995.

Trinkaus E., Shipman P., The Neanderthals: changing image of Mankind, Jonatan Cape, London 1993.

The transition from Lower to Middle Paleolithic, red. A. Ronen, BAR International Series, t. 151, 1982.

Rozdział VIII

Clark J.G.D., The Cambridge History of Africa, t. 1, Cambridge University Press, Cambridge 1982.

Klein R., Southern African Prehistory and Palaeoenvironments, Balkema, Rotterdam 1983.

Philipson W.D., African Archaeology. Cambridge World Archaeology, Cambridge University Press, Cambridge 1985.

Wendorf F., Schild R., Middle Stone Age sequence from Central Rift Valley, Ethiopia, PWN, Warszawa 1974.

Wendorf F., Schild R., Prehistory of the Eastern Sahara, Academic Press, New York 1982.

Rozdział IX

Bar Yosef O., The role of Western Asia in the Modern Human Origins [w:] Origins of the Modern Humans and the impact of Science. Transactions of the Royal Society, London 1992.

Derevianko A., Petrin V., Variante de la transition du Moustérien au Paléolithique tardif de l'Altai, Novosibirsk 1997.

Ikawa-Smith F., Early Paleolithic in South-East Asia, La Hague 1978.

Klein R.S., The Mousterian of the European Russia. Proceedings of the Prehistoric Society, t. 35, z. 4, 1969.

Marks A., Prehistory and Palaeoenvironments in the Central Negev, t. 1-3. Southern Methodist University, Dallas 1976-1983.

Liubin W.P., Rannij paleolit Kawkaza, Nauka, Moskwa 1989.

Ranow W.A., Kamiennyj wiek Tadzikistana, Duszanbe 1965.

Rust A., Hohlenfunde von Jabrud. K. Wachholz, Neumunster 1951.

Trinkaus E., The Shanidar Neanderthals, Academic Press, London 1983.

Vandermeersch B., Les Hommes fossiles de Qafzeh, CNRS, Paris 1981.

Wendorf F., Marks A., Problems in Prehistory. Africa nad the Levant. Southern Methodist University, Dallas 1975.

Rozdział X

Allen J., Golson J., Jones R., Sunda and Sahul. Prehistoric Studies in Southeast Asia, Melanesia and Australia, Academic Press, New York 1977.

Flood J., Archaeology of the Dreamtime, Collins, Sidney.

Jones R., East of Wallace's line: issues and problems of the Colonization of the Australian continent [w:] The Human Revolution, red. P. Mellars, C. Stringer, Edinbourgh University Press, Edinbourgh 1989.

Mulvaney D.J., The Prehistory of Australia, Thames and Hudson, London 1969 (II wyd. 1997).

White J.P., O'Connel J.F., A Prehistory of Australia, New Guinea and Sahul, Academic Press, Melbourne 1982.

Rozdział XI

Aurenche O., Cauvin J., Sanlaville P., Préhistoire du Levant. Les processus de changements culturels depuis les origines jusqu'au Vieme millénaire, „Paléorient", t. 14, z. 2, 1988.

Aurenche O., Evin J., Hours F., Chronologies du Proche Orient, „British Archaeological Reports, International series", t. 379, 1987.

Bar Yosef O., Valla F., The Natufian Culture in the Levant. International Monographs in Prehistory, Ann Arbor 1984.

Bar Yosef O., Belfer-Cohen A., The origins of sedentism and farming communities in the Levant, „Journal of World Prehistory", t. 3, z. 4, 1989.

Besancon J., Copeland L., Hours F., Tableaux de la Préhistoire libanaise, „Paléorient", t. 3, 1977.

Garrard A., Gebel H.G., The Prehistory of Jordan. British Archaeological Reports, International series, t. 598, 1988.

Smith P., Palaeolithic Archaeology in Iran. The University Museum, Philadelphia 1986.

Rozdział XII

Allsworth Jones P., The Szeletian and the transition from Middle to Upper Palaeolithic in Central Europe, Oxford University Press, Oxford 1986.

Boriskowski P.I., Paleolit SSSR, Nauka, Leningrad 1984.

Carbonell E., Vaquero M. (red.), The Last neanderthals and first anatomically modern humans. Cultural change and human evolution, Tarragona 1996.

Delporte H., Les Aurignaciens — les premiers hommes modernes en Europe, Maison des Roches, Paris 1998.

Desbrosse R., Kozlowski J.K., Hommes et climats à l'âge de mammouth, Masson, Paris 1988.

Dibble H., Montet White A. (red.), Upper Pleistocene Prehistory of Western Eurasia. University Museum, Philadelphia 1988.

Gamble C., The Palaeolithic settlement of Europe, Cambridge University Press, Cambridge 1986.

Graziosi P., L'arte dell'antica eta della pietra, Sansoni, Firenze 1956.

Hoffecker J.F., Wolff C.A. (red.), The Early Upper Palaeolithic. Evidence from Europe and the Near East. British Archaeological Reports, International series, t. 437, 1988.

Kozlowski J.K., La mutation. Etudes et Travaux de l' Université de Liège, t. 35, Liège 1988.

Kozlowski J.K., Les feuilles en pierre. Les industries à pointes foliacées du Paléolithique supérieur européen, Etudes et Travaux de l' Université de Liège, t. 42, Liège 1990.

Kozlowski J.K., L'art de la Préhistoire en Europe orientale, CNRS, Paris 1992.

Kozlowski J.K., Kozlowski S.K., Pradzieje Europy od 40 do 5 tys. p.n.e., PWN, Warszawa 1975.

Kozlowski J.K., Kozlowski S.K., La préhistoire de la Grande Plaine de l'Europe, „Archaeologica Interregionalis", t. 1, Kraków-Warszawa 1980.

Kozlowski S.K. (red.), The Magdalenian family from Maszycka Cave, „Jahrbuch der Romisch-Germanische Zentralmuseum in Mainz", 1996, z. 2.

L'art des Cavernes. Atlas des grottes ornées paléolithiques françaises, Paris 1984.

Leru-Gourhan A., Préhistoire de l'art Occidental, Mazenod, Paris 1971.

Mellars P. (red), The Emergence of modern humans. An Archaeological Perspective, Edinbourgh University Press, Edinbourgh 1990.

Otte M., 1982. Le Gravettien en Europe Centrale, Brugge 1982.

Praslow N.D., Rogaczew A.N., Paleolit Kostienkowsko-Borszewskogo rajona na Donu, Nauka, Leningrad 1982.

Rigaud J.Ph., Le Magdalénien en Europe, „Etudes at Travaux de l'Université de Liège", t. 43, Liège 1989.

Ringer A. (red.), Les industries à pointes foliacées d'Europe Centrale, Paléo, supplement 1, 1995.

Schild R., Terminal Palaeolithic of the North European Plain — a review of lost chances, potential and hopes, „Advances in World Archaeology", t. 3, 1985.

Soffer O., The Upper Palaeolithic of Central Russian Plain, Academic Press, Orlando 1985.

Svoboda J., Paleolit Moravy a Slezska, Brno 1994.

Taute W., Die Stielspitzengruppen im nordlichen Mitteleuropa, Köln-Graz 1968.

Valoch K., Le Paléolithique en Tchéquie et en Slovaquie, Millon, Grenoble 1997.

Rozdział XIII

Aumassip G., Le Bas-Sahara dans la Préhistoire, CNRS, Paris 1986.

Balout L., Préhistoire de l'Afrique du Nord, Arts et Metiers, Paris 1955.

Brandt S.A., The Upper Pleistocene and early Holocene Prehistory of the Horn of Africa, „African Archaeology Review", t. 4, 1984.

Camps G., Les civilisations préhistoriques du Maghreb et du Sahara, Doin, Paris 1974.

Cole S., The Prehistory of East Africa, Penguin Book, London 1964.

Deacon H.J., Geleijnse V., La préhistoire de l'Afrique du Sud, „L'Anthropologie", t. 89, 1985.

McBurney C., The Haua Fteah (Cyrenaica) and the Stone Age of the South East Mediterranean, Cambrige University Press, Cambridge 1967.

Rozdział XIV

Bandi H.G., Kozłowski J.K., Le problème des racines asiatiques du premier peuplement de L'Amerique, Societé Suisse des Americanistes — Bulletin, t. 45, Bern 1981.

Bryan A.L. (red.), Early man in America in a circum-Pacific perspective, Edmonton 1978.

Bryan A.L. (red.), New evidence of the Pleistocene peopling of the America, Maine 1986.

Freeman W.H. (red.), Ancient South Americans, San Francisco 1983.

McNeish R., Nelken Terner A., The Preceramic of Mesoamerica, „Journal of Field Archaeology", t. 10, z. 1, 1983.

Shutler R. (red.), Early Man in the New World, Beverly Hills 1983.

Rozdział XV

Bonsall E. (red.), The Mesolithic in Europe. Proceedings of the 3rd International Mesolithic Symposium, Edinbourgh University Press, Edinbourgh 1989.

Dikow W.N., Drewniejszyje kultury severowostocznoj Azji. Moskva 1979.

Fortea Perez J., Los complejos microlaminares y geometricos de Epipaleolitico Mediterraneo espanol, Salamanca 1973.

Gramsch B. (red.), Mesolithikum in Europa. Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam, t. 14-15, 1981.

Kozłowski S.K. (red.), The Mesolithic in Europe, Warsaw University Press, Warszawa 1973.

Kozłowski S.K., Pradzieje ziem polskich od IX do V tysiąclecia p.n.e., PWN, Warszawa 1972.

Rozoy J.G., Les derniers chasseurs. L'Epipaleolithique en France et en Belgique. Essai de synthèse, Charleville 1978.

Vermeersch P. (red.), Contribution to the Mesolithic in Europe, Leuven 1990.

Villaverde Bonilla V. (red.), Los ultimos cazadores. Trasformaciones culturales y economicos durante el Tardiglaciar y inicio del Holoceno en el ambiente mediterraneo, Alicante 1995.

Zvelebil M. (red.), Hunters in Transition, Cambridge University Press, Cambridge 1986.

Rozdział XVI

Bar Yosef O. (red.), The transition to agriculture in the Old World, „The Review of Archaeology, Special Issue", 1998.

Brsidwood R.J., Prehistoric Men. Scott, Freeman Ed.Glenview 1975.

Cauvin J., Naissance des divinités. Naissance de l'agriculture, CNRS, Paris 1994.

Childe G., New light on the most ancient Near East, Praeger, New York 1953.

Flannery K., The origins of agriculture, „Annual Review of Anthropology", t. 2, 1973.

Gebel H.G., Kozłowski S.K., Neolithic chipped stone industries of the Fertile Crescent, Ex Oriente, Berlin 1994.

Harris D.R. (red.), The origins and spread of agriculture and pastoralism in Eurasia, UCL Press, London 1996.

Henry D.O., From foraging to agriculture: the Levant at the end of Ice Age, University of Pennsilvania Press, Philadelphia 1989.

Kozłowski S.K., Eastern wing of the Fertile Crescent, „British Archaeological Reports", t. 760, 1999.

Price T.D., Gebauer A.B. (red.), Last hunters — first farmers: new perspectives on the prehistoric transition to agriculture, School of American Research Press, Santa Fe 1995.

Shaw T. et al. (red.), The Archaeology of Africa: food, metal and towns, Routledge, London 1993.

Smith B.D., The emergence of agriculture, Scientific American Library, New York 1995.

Ucko P.J., Tringham R., Dimbleby G.W.(red.), Man, settlement and Urbanism, Duckworth, London 1972.

Wendorf F., Schild R., Close A., Cattle keepers of the Eastern Sahara: The Neolithic of Bir Kiseiba, Southern Methodist University, Dallas 1984.

Rozdział XVII

Barker G., Prehistoric farming in the Europe, Cambridge University Press, Cambridge 1985.

Behrens H., Die Jungsteinzeit im Mittelelbe-Saale Gebiet, VEB, Berlin 1973.

Bokonyi S., History of domestic mammals in Central and eastern Europe, Akademiai Kiado, Budapest 1974.

Cahen D., Otte M. (red.), Le rubanée et le Cardial, Université de Liège, Liège 1990.

Chapman J., The origin of farming in South-East Europe, „Préhistoire Européenne", t. 8, 1994.

Comsa E., Neoliticul pe territoriul romainei — consideratii, Editura Academiei, Bucuresti 1987.

Guilaine J., Courtin J., Roudil J., Premiers communautés paysannes en Méditerranée occidentale, CNRS, Paris 1987.

Guilaine J. (red.), Pour une archéologie agraire, Armand Colin, Paris 1991.

Joussaume R. (red.), Megalithisme et societé, La Roche-sur-Yon 1982.

Kosse K., Settlement ecology of the Early and Middle Neolithic Körös and Linear Pottery cultures in Hungary, „British Archaeological Reports", Oxford 1979.

Kozłowski J.K., Kamieńska J., Entwicklung und Gliederung der Lengyel und Polgar -Kulturgruppen in Polen, PWN, Kraków 1990.

Kozłowski J.K., Van Berg P.-L., Atlas du Néolithique européen, t. 1, Europe orientale, Université de Liège, Liège 1992.

Kruk J., Gospodarka w Polsce Południowo-Wschodniej w V-III tysiącleciu p.n.e., Ossolineum, Wrocław 1980.

Kruk J., Milisauskas S., Neolithic economy in Central Europe, „Journal of World Prehistory", t. 3, 1989.

Lichardus J., Lichardus Itten M., Bailloud G., Cauvin J., La Protohistoire de l'Europe, Hachette, Paris 1982.

Mohen J.-P., Le monde des megalithes, Casterman, Paris 1989.

Raczky P., The Late Neolithic of the Tisza region, Budapest-Szolnok 1987.

Srejovic D., The Neolithic of Serbia — archaeological research 1948-1988, University of Belgrade, Belgrade 1988.

Srejovic D., Vinča and its World, Serbian Academy of Sciences, Belgrade 1990.

Tecocharis D. R., Neolithic Greece, National Bank of Greece, Athens 1973.

Tringham R., Hunters, fishers and farmers of eastern Europe 6000-3000 bc., Hutchinson University Library, London 1971.

Whittle A., Neolithic Europe — a survey, Cambridge University Press, Cambridge 1984.

Wiślanski T. (red.), The Neolithic in Poland, Ossolineum, Wrocław 1970.

Rozdział XVIII

Blance B., Die Anfange der Metallurgie aus der Iberischen Halbinsel, Mannverlag, Berlin 1971.

Chernysh E.N., Ancient metallurgy in the USRR:the Early Metal Age, Cambridge University Press, Cambridge 1992.

Demoule J.P., Guilaine J. (red.), Le Néolithique de France, Picard, Paris 1986.

Demoule J.P., Perlès C., The Greek Neolithic:a new review, „Journal of World Prehistory", t. 7, 1993.

Dumitrescu V., Bolomey A., Mugoseanu F., The prehistory of Romania from the earliest times to 1000 BC., Cambridge Ancient History t. 3, cz. 1, Cambridge University Press, Cambridge 1982.

Edmonds M., Richards C., Social life and social change: papers on the Neolithic of Atlantic Europe, Cruthne Press, Glasgow.

Fol A., Lichardus J. (red.), Macht, Herschaft und Gold: das Gräberfeld von Varna und die Anfange einer europäischen Zivilisation, Saarland Museum, Saarbrücken 1988.

Gimbutas M., The language of the goddess, Harper and Row, San Francisco 1989.

Gimbutas M., The civilization of the goddess, Harper and Row, San Francisco 1991.

Guilaine J. (red.), L'Âge du cuivre — civilisations à vases campaniformes, Hesperides, Paris 1986.

Ivanov I., La necropole chalcolithique de Varna et les cités lacustres voisines. Le premier or de l'Humanité en Bulgarie 5eme millenaire, Musées Nationaux, Paris 1989.

Jankowska D. (red.), Die Trichterbecherkultur — neue Forschungen und neue Hypothesen, Uniwersytet Poznański, Poznań 1993.

Kozłowski J.K., Machnik J., U zarania kulturowej jedności w Europie Środkowej (V-II tysiąclecie przed Chr.), Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU, t. 4, 1996.

De Laet S.J. (red), L'Europe à la fin de l'Âge de la Pierre, Vydavatelstvi CsAV, Praha 1961.

Lichardus J., Die Kupferzeit als historische Epoche, Habelt, Bonn 1991.

Lüning J., Die Michelsberger Kultur, ihre Funde in zeitlicher und raumlicher Gliederung. Bericht der RGK, t. 48, 1967.

Machnik J., Studia nad kultura ceramiki sznurowej w Małopolsce, Ossolineum, Wrocław 1966.

Machnik J., Kultury z przełomu eneolitu i brązu w strefie karpackiej, Ossolineum, Wrocław 1987.

Mohen J.-P., Eluere C. (red.), Découverte du metal, Picard, Paris 1991.

Renfrew C., Archaeology and language, Cape, London 1987.

Renfrew C., Les origines de l'Europe: la revolution de radiocarbone, Flammarion, Paris 1983.

Shennan S.J., Settlement and social change in Europe 3500-1500 BC, „Journal of World Prehistory", t. 7, 1993.

Todorova H., Kamenno-mednata epocha v Bulgarii, Naukata i Iskustvo, Sofia 1986.

Todorova H., Kupferzeitliche Siedlungen in Nordostbulgarien, Beck, München 1982.

Rozdział XIX

Bogucki P., Forest farmers and stockherders, Cambridge University Press, Cambridge 1988.

Buchvaldek M., Kultura se šnurovou keramikou ve stredni Evrope, Karlova Universita, Praha 1986.

Jankowska D., Społeczności strefy południowo-zachodniobałtyckiej w dobie neolityzacji, Uniwersytet Poznański, Poznań 1990.

Midgley M.S., TRB culture: the first farmers of the North European Plain, Edinbourgh University Press, Edinbourgh 1992.

Thomas J., Rethinking the Neolithic, Cambridge University Press, Cambridge 1991.

Wiślański T., Kultura amfor kulistych w Polsce Północno-Zachodniej, Ossolineum, Wrocław 1966.

Wiślański T., Podstawy gospodarcze plemion neolitycznych w Polsce Północno-Zachodniej, Ossolineum, Wrocław 1969.

Zvelebil M., Dolukhanov P.M., The transition to farming in eastern and northern Europe, „Journal of World Prehistory", t. 5, 1991.

Zvelebil M., Rowley-Conwy P., Transition to farming in northern Europe: a hunter gatherer perspective, „Norwegian Archaeological Review", t. 17, 1984.

Rozdział XX

Aberg N., Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie, t. V, Stockholm 1935.

Ancient Cultures of the Uralian Peoples, red. P. Hajdú, Budapest 1976.

Baudou E., Die regionale und chronologische Einteilung der jüngeren Bronzezeit im Nordischen Kreis, Stockholm 1969.

Benac A., Čović B., Glasinac I. Bronzezeit. Sarajevo 1956.

Beitrage zur Lausitzer Kultur, Berlin 1969.

Bona I., Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen, Budapest 1975.

Bradley R., The Passage of Arms, Cambridge 1990.

Bronasta doba na Slovenskem, Ljubljana 1987.

Bukowski Z., Studia nad południowym i południowo-wschodnim pograniczem kultury łużyckiej, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969.

Bukowski Z., Elementy wschodnie w kulturze łużyckiej u schyłku epoki brązu, Wrocław-Warszawa-Kraków 1976.

Bukowski Z., Pomorze w epoce brązu w świetle dalekosiężnych kontaktów wymiennych, Gdańsk 1988.

Butler J.J., Bronze Age connections across the North Sea [w:] Palaeohistoria, t. 9, s. 1-286, 1963.

Chernykh E.N., Gornoe delo i metallurgija v drevnejshej Bolgarii, Sofia 1978.

Conduruchi E., Dumitrescu V., Matei M.D., Harta arheologica a României, Bucuresti 1972.

Dąbrowski J., Epoka brązu w północno-wschodniej Polsce, Białystok 1997.

Dąbrowski J., Powiązania ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu, Wrocław-Warszawa-Kraków 1972.

Davnja istorija Ukrainy, red. P.P. Tolochko, Kiev 1994.

Dergachev V.A., Pamjatniki epokhi bronzy, Kishinev 1973.

De Laet S.J., Prehistorische Kulturen in het zwiden der Lage Landen, Wetteren 1974.

Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas, red. E. Plesl, J. Hrala, Praha 1967.

Fogel J., Studia nad zabytkami ludności kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły, Poznań 1979.

Fogel J., Brak ochrony i okazjonalna ludności kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły [w:] „Archeologia Polski", t. 26, s. 147-190, 1981.

Furmanek V., Pilinyer Kultur [w:] Slovenská archeologia, t. 25, s. 251-370, 1977.

Gaben An Die Götter. Schätze Der Bronzezeit Europas. Bestandkataloge, t. 4, Berlin 1997.

Gardawski A., Plemienna kultury trzcinieckiej w Polsce [w:] Materiały Starożytne, t. 5, s. 7-189, 1959.

Gaucher G., Mohen J.P., Lage du bronze dans le nord de la France, Amiens 1974.

Gediga B., Plemienna kultury łużyckiej w epoce brązu na Śląsku Środkowym, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967.

Gediga B., Motywy figuralne w sztuce ludności kultury łużyckiej, Wrocław-Warszawa-Kraków 1979.

Gedl M., Kultura przedłużycka, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975.

Gedl M., Kultura łużycka, Kraków 1975.

Gedl M., Stufengliederung und Chronologie des Gräberfeldes der Lausitzer Kultur in Kietrz [w:] „Prace Archeologiczne", t. 27, Warszawa-Kraków 1979.

Gedl M., Archeologia pierwotna i wczesnośredniowieczna. Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Europie, Kraków 1986.

Geneza kultury łużyckiej na terenie Nadodrza, red. B. Gediga, Wrocław 1977.

Geschichte der Urgesellschaft, red. H. Grünert, Berlin 1982.

Gimbutas M., Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe, Paris-Hague-London 1965.

Griesa S., Die Goritzer Gruppe, Berlin 1982.

Hachmann R., Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel — und südosteuropäischen Beziehungen, Hamburg 1957.

Handel, Tausch und Verkehr im Bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa, red. B. Hänsel, München-Berlin 1995.

Hänsel B., Beiträge zur Chronologie der Mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken, Bonn 1968.

Hänsel B., Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau, Bonn 1976.

Hensel W., Polska starożytna, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1988.

Hrala J., Knovizská kultura ve středních Čechach, Praha 1973.

Jażdżewski K., Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981.

Kaiser E., Der Hort von Borodino. Kritische Anmerkungen zu einem berühmten bronzezeitlichen Schatzfund aus dem nordwestlichen Schwarzmeergebiet, Bonn 1997.

Kalicz N., Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn, Budapest 1968.

Kemenczei T., Die Spätbronzezeit Nordostungarns, Budapest 1984.

Kossack G., Studien zum Symbolgut der Urnenfelder — und Hallstattzeit Mitteleuropas, Berlin (W) 1954.

Lewartowski K., Ulanowska A., Archeologia egejska. Grecja od paleolitu po wczesną epokę żelaza. Seria Podręczników IAUW, t. 2, Warszawa 1998.

Machnik J., Frühbronzezeit Polens, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977.

Machnik J., Kultury z przełomu eneolitu i epoki brązu w strefie karpackiej, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1987.

Malinowski T., Obrządek pogrzebowy ludności kultury łużyckiej w Polsce [w:] „Przegląd Archeologiczny" t. 14, s. 5-135, 1962.

Malinowski T., Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969.

Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas, red. B. Hänsel, Kiel 1968.

Morintz S., Contributii Arheologice la Istoria Traciei Timpuriu. Epoca bronzului in apatiul carpato-balcanic, Bucuresti 1978.

Moskwa K., Kultura łużycka w południowo-wschodniej Polsce, Rzeszów 1976.

Müller-Karpe H., Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, Berlin 1959.

Müller-Karpe H., Handbuch der Vorgeschichte, t. 3 — Kupferzeit, München 1974.

Müller-Karpe H., Handbuch der Vorgeschichte, t. 4 — Bronzezeit, München 1980.

Neugebauer J.W., Bronzezeit in Ostösterreich, St. Pölten-Wien 1994.

Niesiołowska-Wędzka A., Początki i rozwój grodów kultury łużyckiej, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974.

Novotná M., Svedectva predkov, Martin 1994.

Okulicz J., Pradzieje Ziem Pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e., Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973.

Okulicz Ł., Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.

Oldeberg A., Die ältere Metallzeit in Schweden, Stockholm 1974.

Patek E., Die Urnenfelderkultur in Transdanubien, Budapest 1968.

Petrescu-Dîmbovita M., Depozitele de bronzuri din România, Bucuresti 1977.

Plesl E., Lužicka kultura v severozapadnich Čechach, Praha 1961.

Południowa strefa kultury łużyckiej i powiązania tej kultury z Południem, red. M. Gedl, Kraków-Przemyśl 1982.

Sandars N.K., Bronze Age Cultures in France. The Later Phases from the Thirteenth to the Seventh Century B.C., Cambridge 1957.

Sarnowska W., Kultura unietycka w Polsce, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975.

Schubart H., Die Bronzezeit im Südwesten der iberischen Halbinsel, Berlin 1974.

Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa, red. B. Chropovský, Bratislava.

Trbuhović V.B., Problemi porekla i datovanja bronzanog doba u Srbiji, Beograd 1968.

Vasić R., Kulturne grupe starijeg gvozdienog doba u Jugoslviji, Beograd 1973.

Vinski-Gasparini K., Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, Zadar 1973.

Węgrzynowicz T., Kultura łużycka na Mazowszu wschodnim i Podlasiu [w:] Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne, t. 2., s. 7-126, 1973.

Wiklak H., Początki kultury łużyckiej w Polsce środkowej, Łódź 1963.

Zbornik posvečen Stanetu Gabrovcu ob šestdesetletnici, red. M. Blažon, Lubljana 1980.

Ziegert H., Zur Chronologie und Gruppengliederung der westlichen Hügelgräberkultur, Berlin 1963.

Rozdział XXI

Abakarov A.I., Davudov O.M., Arkheologicheskaja karta Dagestana, Moskva 1993.

Arkheologija Belarusi. Kamenny i bronzavy viaki, red. M.M. Charnjavski, A.G. Kalechyc, t. 1., Minsk 1997.

Berezanskaja S.S. Srednij period bronzovogo veka v severnoj Ukraine, Kiev 1972.

Berezanskaja S.S., Otroshchenko V.V., Cherednichenko N.N., Sharafutdinova I.N., Kultury epokhi bronzy na territorii Ukrainy, Kiev 1986.

Bratchenko S.N., Nizhnee Podone v epokhu srednej bronzy, Kiev 1976.

Bronzovyj vek stepnoj polosy uralo-irtyshskogo mezhdurechia, red. G.B. Zdanovich, Cheljabinsk 1983.

Chernjakov I.T., Severo-zapadnoe Prichernomore vo vtoroj polovine II tys. do n.e., Kiev 1985.

Djakovskaja kultura, red. Y.A. Krasnov, Moskva 1974.

Esajan S.A., Oruzhie i voennoe delo drevnej Armenii (III-I tys. do n.e.), Erevan 1966.

Gening V.F., Zdanovich G.B., Gening V.V., Sintashta. Cheljabinsk 1992.

Gimbutas M., Bronze Age cultures in Central and Eastern Europe, Paris-Hague-London 1965.

Kadrow S., Klochko V.I., Kosko A., Pustovalov S.Z., Rassamakin Y.Y., Videiko M.Y., Nomadism and Pastoralism in the Circle of Baltic-Pontic Early Agrarian Cultures: 5000-1650 B.C., Poznan 1994.

Kanivec V.I., Pochorskoe Pripolare, epokha rannego metalla, Moskva 1974.

Kiselev S.V., Drevnjaja istorija Juzhnoj Sibiri [w:] Materialy i issledovanija po Arkheologii SSSR, t. 9, Leningrad 1949.

Kozenkova V.I., Kobanskaja kultura. Zapadnyj variant [w:] Arkheologija SSSR t. 2-5, Moskva 1989.

Krupnov E.I., Drevnaja istorija Severnogo Kavkaza, Moskva 1960.

Makrowin V.M., Kultura plemen Severnogo Kavkaza v epokhu bronzy (II w. do n.e.), Moskva 1960.

Mezhdu Aziej i Evropoj. Kavkaz v IV-I tys. do n.e., red. Ju.Ju. Piotrovskij, Sankt-Peterburg 1996.

Mitrofanov A.G., Zheleznyj vek srednej Belorussii, Minsk 1978.

Moldavija i sosednie territorii v epokhu bronzy, Kishinev 1986.

Munchaev R.M., Kavkaz na zare bronzovogo veka, Moskva 1975.

Poselenija srubnoj obshchnosti, red. A.D. Pryakhin, Voronezh 1989.

Problemy arkheologii Urala i Sibiri. Sbornik statej posvjashchennyj pamjati Valerija Nikolaevicha Chernetova, red. A.P. Smirnov, Moskva 1973.

Sharafutdinova I.N., Stepnoe Podneprove v epokhu pozdnej bronzy, Kiev 1982.

Sunnagashev Y.I., Drevnejshie rudniki i pamjatniki rannej metallurgii v Khakassko-Minusinskoj Kotlovine, Moskva 1975.

Terenozhkin A.I., Predskifskij period na dneprovskom pravoberezhe, Kiev 1961.

Vadetskaja E.B., Arkheologicheskie pamjatniki v stepjakh srednego Eniseja, Leningrad 1986.

Vanchugov V.P., Belozerskie pamjatniki v severo-zapadnom Prichernomore, Kiev 1990.

Zagorulski E.N., Arkheologija Belorussi, Minsk 1985.

Rozdział XXII

Alekseev A.Y., Murzin V.Y., Rolle R., Chertomlyk. Skifskij tsarskij kurgan IV veka do n.e., Kiev 1991.

Archaologie Alpen Adria, red. M. Fuchs, t. 1, Klagenfurt 1988.

Arkheologiya Ukrainskoj SSR, red. I.I. Artemenko, t. 2, Kiev 1986.

Artamonov M.I., Sokrovishcha Sakov, Moskva 1973.

Aus den Schatzkammern Eurasiens Meisterwerke Antiker Kunst, Kunsthaus Zürich, 29. Januar bis 2. red. M. Karabelnik, Mai 1993.

Barth F.E., Biel J. i inni, Vierradige Wagen der Hallstattzeit. Untersuchungen zu Geschichte und Technik, Mainz 1987.

Benac A., Čović B., Glasinac II. Eisenzeit, Sarajevo 1957.

Bessonova S.S., Religioznye predstavlenija Skifov, Kiev 1983.

Brentjes B., Der Tierstil in Eurasien, Leipzig 1982.

Buck D.W., Die Billendorfer Gruppe, cz. I i II, Berlin 1977 i 1979.

Bukowski Z., Elementy wschodnie w kulturze łużyckiej u schyłku epoki brązu, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976.

Bukowski Z., Najstarsze znaleziska przedmiotów żelaznych w środkowej Europie a początki metalurgii żelaza w kulturze łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły [w:] „Archeologia Polski", t. 26, s. 321-401, 1982.

Bukowski Z., The Scythian Influence in the Area of Lusatian Culture, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977.

Bukowski Z., Dąbrowski K., Śladami kultur azjatyckich, Warszawa 1978.

Bukowski Z., Dąbrowski K., Świt kultury europejskiej, Warszawa 1971.

Chernenko E.V., Skifo-persidskaja vojna, Kiev 1984.

Chernenko E.V., Skifskie luchniki, Kiev 1981.

Chernenko E.V., Skifskij dospekh, Kiev 1968.

Chlenova N.L., Olennye kamni kak istoricheskij istornik, Novosibirsk 1984.

Chochorowski J., Die Vekerzug-Kultur — Fragen ihrer Genese und Chronologie [w:] „Acta Archaeologica Carpathica", t. 23, s. 99-161, 1984.

Chochorowski J., Die Vekerzug-Kultur. Charakteristik der Funde, Warszawa-Kraków 1985.

Chochorowski J., Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy Środkowej, Kraków 1993.

Czopek S., Południowo-wschodnia strefa kultury pomorskiej, Rzeszów 1992.

Dal Mille Al. Mille, Tesori e Popoli Dal Mar Nero, red. A. Arshan, C. Della Porta, Milano 1995.

Das Karpatenbecken und die Osteuropäische Steppe [w:] Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, red. B. Hänsel, t. 12, München-Rahden/Westf. 1998.

Die Hallstatt-Kultur. Bericht über das Symposium in Steyr 1980 aus Anlass der Internationalen Ausstellung des Landes Oberösterreich, red. C. Clemens, A. Eibner, Linz 1981.

Die Hallstatt-Kultur. Frühform europäischer Einheit. Internationale Ausstellung des Landes Oberösterreich 25. April bis 26. October 1980, red. D. Straub, Schloss Lamberg, Steyr, Linz 1980.

Dušek M., Dušek S., Smolenice-Molpir. Befestigter Fürstensitz der Hallstattzeit, Nitra 1984.

Dušek M., Die Thraker in Karpatenbecken, Slovenská archeológia, t. 22, s. 361-434, 1974.

Dušek M., Slovensko v mladšej dobe halštatskej, Slovenská archeológia, t. 19, s. 423-464, 1971.

Dudarev S.L., Iz istorii svjazej naselenija Kavkaza s kimmerijsko-skifskim mirom, Groznyj 1991.

Dvořák F., Kníže, pohřby na vozech ze starší doby železné, Praha 1938.

El'nitskij L.A., Skifija evrazijskikh stepej, Novosibirsk 1977.

Fol A., Političeska istorija na Trakite, Sofija 1972.

Galanina L.K., Grach N., Kellner H.J., Kossak G., Skythika, Vorträge zur Entstehung des Bosporanischen Reichs anläßlich einer Ausstellung der Leningrader Ermitage in München 1984, München 1987.

Galanina L.K., Die Kurgane von Kelermes [w:] Steppenvölker Eurasiens, t. 1, Moskau 1997.

Gedl M., Cmentarzysko halsztackie w Kietrzu pow. Głubczyce, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973.

Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine, red. R. Rolle, M. Müller-Wille, K. Schietzel, Schleswig 1991.

Grach A.D., Istoriko-kul'turnaja obshchnost' ranneskifskogo vremeni v tsentral'noj Azii [w:] „Arkheologicheskij Sbornik", t. 23, s. 30-35, 1983.

Grakov B.N., Rannij zheleznyj vek, Moskva 1977.

Grakov B.N., Skify, Moskva 1971.

Grjaznov M.P., Arzhan, Tsarskij kurgan rannieskifskogo vremeni, Leningrad 1980.

Haffner A., Die westliche Hunsrück-Eifel-Kultur, Berlin 1976.

Hallstatt a Býčí Skála, red. J. Poulik, Brno-Bratislava-Praha 1969.

Hallstatt a Býčí Skála, red. J. Poulik, Obrazová část, Brno-Bratislava-Praha 1969.

Il'inskaja V.A., Skify dnieprovskogo lesostepnogo levoberezh'ia, Kiev 1968.

Il'inskaja V.A., Terenozhkin A.I., Skifiga VII-IV w. do n.e., Kiev 1983.

Jettmar K., Lart. Des Steppes, Paris.

Joachim H.-E., Die Hunsrück-Eifel-Kultur am Mittelrhein, Köln-Graz 1968.

Juzhnaia Sibir' v drevnosti, red. D.G. Savinov, Sankt-Peterburg 1995.

Khalikov A.K.H., Prikazanskaja kul'tura, Moskva 1980.

Koczwenicy Ukrainy, red. J. Chochorowski, Katowice 1996.

Kossack G., Südbayern während der Hallstattzeit, Berlin 1959.

Krieger und Salzherren. Hallstattkultur im Ostalpenraum, red. W. Angeli, Mainz 1970.

Kromer K., Das Gräberfeld von Hallstatt, Firenze.

Kubczak J., Kurhany arystokracji scytyjskiej, Poznań 1978.

Kuklina I.V., Etnogeogragija Skifii po antichnym istochnikam, Leningrad 1985.

Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno, red. T. Węgrzynowicz, Warszawa 1995.

Kuznetsova T.M., Etjudy po skifskoj istorii, Moskva 1991.

Latyshev V.V., Izvestija drevnikh pisatelej o Skifii i Kavkaze, Vypuski 3(XXI) i 4(XXII), Sankt-Peterburg 1993.

Litvinskij B.A., Drevnie kochevniki Kryshi mira, Moskva 1972.

Lordkipsanidze G., Kolkhida v VI-II w. do n.e, Tbilisi 1978.

Louis M., Taffanel O. i J., Le premier âge du fer languedocien, cz. I-III, Bordighera-Montpellier 1955-1960.

Makhortykh S.V., Skify na severnom Kavkaze, Kiev 1991.

Mantsevich A.P., Kurgan Solokha, Leningrad 1987.

Meljukova A.I., Vooruzhene Skifov, Moskva 1964.

Merhart G. von, Hallstatt und Italien, Mainz 1969.

Mozolevskij B.M., Skifskij step, Kiev 1983.

Mozolevskij B.M., Tovsta Mogila, Kiev 1979.

Murzin V.Y., Proiskhozhdenie Skifov: osnovnye etapy formirovanija skifskogo etnosa, Kiev 1990.

Murzin V.Y., Skifskaja arkhaika severnogo Prichernomor'ja, Kiev 1984.

Naselenie Srednego Dona v skifskoe vremja, red. A.P. Smirnov, Moskva 1969.

Nebelsick L.D., Eibner A., Lauermann E., Neugebauer J.W., Hallstattkultur im Osten Österreichs, St. Pölten 1997.

Němec C., Wankeluv nález v Býčí Skále ve světle nejnovějších objevů, Blansko 1985.

New Archaeological Discoveries in Asiatic Russia and Central Asia, red. V.M. Masson, Sankt-Peterburg 1995.

Niesiołowska-Wędzka A., Początki i rozwój grodów kultury łużyckiej, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974.

Niesiołowska-Wędzka A., Procesy urbanizacyjne w kulturze łużyckiej w świetle oddziaływań kultur południowych, Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1989.

Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age, red. J. Davis-Kimbel, V.A., Bashilov, L.T. Yablonsky, Berkeley 1995.

Okulicz Ł., Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.

Olbrycht M.J., Parthia et ulteriores gentes. Die politischen Beziehungen zwischen dem arsakidischen Iran und den Nomaden der eurasischen Steppen, München 1998.

Ol'khovskij V.S., Evdokimov G.L., Skifskie izvajanija VII-III w. do n.e., Moskva 1994.

Ostoja-Zagórski J., Przemiany osadnicze, demograficzne i gospodarcze w okresie halsztackim na Pomorzu, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1982.

Parzinger H., Chronologie der Spathallstatt- und Frühlatène-Zeit. Studien zu Fundgruppen zwischen Mosel und Save, Weinheim 1989.

Parzinger V.H., Das Gräberfeld von Achmylovo und die relative Chronologie der frühen Anan'ino-kultur. Ein Beitrag zum Wandel von der Spätbronze-zur Früheisenzeit im Wolga-Kama-Gebiet [w:] Eurasia Antiqua, t. 4, s. 269-245, 1998.

Patek E., Westungarn in der Hallstattzeit, Weinheim 1993.

Patrushev V.S., Khalnikov A.Kh., Volzhskie Ananintsy, Moskva 1982.

Petrenko V.G., Ukrashenija Skifii VII-III w. do n.e. [w:] Arkheologija SSSR, t. 4-5, Moskva 1978.

Podborský V., Mähren in der Spätbronzezeit und an der Schwelle der Eisenzeit, Brno 1970.

Pogrebova M.N., Raevskij D.S., Rannie Skify i drevnij vostok, Moskva 1992.

Prahistoryczny gród w Biskupinie. Problematyka osiedli obronnych na początku epoki żelaza, red. J. Jaskanis, Warszawa 1991.

Problemy kultury pomorskiej, red. T. Malinowski, Koszalin 1979.

Pshenichnjuk A.Kh., Kul'tura rannikh kochevnikov juzhnogo Urala, Moskva 1983.

Raevskij D.S., Model' mira skifskoj kul'tury, Moskva 1985.

Raevskij D.S., Ocherki ideologii skifo-sakskikh plemen, Moskva 1977.

Rola oddziaływań kręgu halsztackiego w rozwoju społeczeństw epoki żelaza w Polsce Zachodniej na tle środkowoeuropejskim, Wrocław 1986.

Rudenko S.I., Vtoroj Pazyryskij Kurgan, Leningrad 1948.

Rybakov B.A., Gerodotova Skifija, Moskva 1979.

Schüle W., Die Meseta-Kulturen der iberischen Halbinsel, Berlin 1969.

Schlette F., Die Kunst der Hallstattzeit, Leipzig 1984.

Schlette F., Kelten zwischen Alesia und Pergamon, Leipzig-Jena-Berlin 1976.

Shchukin M., Na rubezke er, Sankt-Peterburg 1994.

Shramko B.A., Bel'skoe gorodishche skifskoj epokhi (gorod Gelon), Kiev 1987.

Simonenko A.V., Sarmaty Tavrii, Kiev 1993.

Skifija i Kavkaz, red. A.I. Terenozhkin, Kiev 1980.

Skify i Sarmaty, red. A.I. Terenozhkin, Kiev 1977.

Skify severnogo Prichernomor'a, red. E.V. Chernenko, Kiev 1987.

Skoryj S.A., Kimmerijtsy v ukrainskoj lesostepi, Kiev 1999.

Smirnov K.F., Sarmaty na Ileke, Moskva 1975.

Smirnov K.F., Savromaty, Moskwa 1964.

Soberski G., Warowny gród z epoki żelaza Biskupin, Bydgoszcz 1991.

Sprenger M., Bartoloni G., Die Etrusker. Kunst und Geschichte, München 1977.

Stepi evropejskoj chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremja, red. B.A. Rybakov, Moskva 1989.

Stepnaja polosa Aziatskoj chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremja [w:] Arkheologija SSSR, Moskva 1993.

Sulimirski T., Scytowie na Zachodnim Podolu, Lwów 1936.

Terenozhkin A.I., Moznlevskij B.N., Melitopolskij Kurgan, Kiev 1988.

Terenozhkin A.I., Kimmerijtsy, Kiev 1976.

Trésors d'Ukraine, red. J.-C. Dofing, Luxemburg 1997.

Trippett F., The First Horsemen, New York 1974.

Vasić R., The Chronology of the Early Iron Age in the Socialist Republic of Serbia, Oxford 1977.

Vasiliev V., Scitii agatirsi pe teritoriul României, Cluj-Napoca 1980.

Vinogradov V.B., Tsentral'nyj i Severo-Vostochnyj Kavkaz v skifskoe vremja, Groznyj 1972.

Vishnevskaja O.A., Kultura sakskikh plemen nizov'ev Syrdar'i v VII-V w. do n.e., Moskva 1973.

Voennaia arkheologiya. Oruzhie i voennoe delo v istoricheskoj i sotsial'noj perspektive, red. G.V. Vilinbakhov, V.M. Masson, Materialy Mezhdunarodnoj konferentsii 2-5 sentiabria 1998 g., Sankt-Peterburg 1998.

Vooruzhenie Skifov i Sarmatov, red. E.V. Chernenko, Kiev 1984.

Vulpe A., Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien [w:] Prähistorische Bronzefunde, t. VI, z.9, München 1990.

Vysotskaja T.N., Pozdnie Skify v jugo-zapadnom Krymu, Kiev 1972.

Rozdział XXIII

Albrectsen E., Fynske Jernaldergrave I-IV, København 1956-1971.

Almgren O., Studien über nordeuropäischen Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte, Stockholm 1923.

Altheim F., Geschichte der Hunnen, t. I-V, Berlin 1959-1962.

Baran V.D., Černjachivs'ka kul'tura, Kyiv 1981.

Behn-Blancke G., Gelleschaft und Kunst der Germanen, Die Thüringer und ihre Welt, Dresno 1973.

Bielenin K., Starożytne górnictwo i hutnictwo żelaza w Górach Świętokrzyskich, Kielce 1992.

Bichir R., Cultura carpica, Bucuresti 1973.

Bichir R., The Archaeology and History of the Carps from the Second to the Fourth Century A.D., BAR Supplementary Series 16, Oxford 1976.

Bohnsack B., Die Burgunden in Ostdeutschland und Polen, Leipzig 1938.

Bóna I., Das Hunnen-Reich, Stuttgart 1991.

Brfnstedt J., Nordische Vorzeit 3, Eisenzeit in Dänemark, Neumünster 1963.

Budinský-Krička V., Lamiová-Schmiedlová M., A late 1st century B.C. - 2nd century A.D. cemetery at Zemplin, Slovenská Archeologia XXVIII, s. 245-344, 1990.

Bursche A., Złote medaliony rzymskie w Barbaricum. Symbolika prestiżu i władzy społeczeństw barbarzyńskich u schyłku starożytności, Światowit Supplement Series A: ANTIQUITY, vol. II, Warszawa 1998.

Bursche A., Later Roman-Barbarian Contacts in Central Europe, Numismatic Evidence, Berlin (Studien zu Fundmünzen der Antike, tom 11) 1996.

Camps G., Les civilisations préhistoriques de l'Afrique du Nord et du Sahara, Paris 1974.

Chronological Problems of The Pre-Roman Iron Age in Northern Europe, red. J. Martens, Arkaeologiske Studier 7, København 1997.

Cunliffe B., The Celtic World, Lucerne 1990.

Cyhylyk V.M., Naselennja vjerhn'oho Podnistrovja perših stolit našoji ery (Plemena lypyc'koji kul'tury), Kyiv 1975.

Czarnecka K., Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej, Warszawa 1990.

Daicoviciu H., Dakowie, Warszawa 1969.

Dąbrowska T., Wczesne fazy kultury przeworskiej, Chronologia — zasięg — powiązania, Warszawa 1998.

Diaconu Gh., Tîrgsor. Necropola din secolele III-IV e.n., Biblioteca de Arheologie VIII, Bucuresti 1965.

Die Alamanen, Stuttgart 1997 (Begleitband zur Ausstellung 14. Juni 1997 bis 14. September 1997).

Die Germanen, red. B. Krüger, t. 1,2, Berlin 1978, 1983.

Die Numider, Reiter und Könige nördlich der Sahara, red. H.G. Horn, Ch.B. Rüger, Bonn 1979.

Die Römer an Rhein und Donau, red. R. Günther, H. Köpstein, Berlin 1975.

Die Rumer in Rheinland-Pfalz, red. H. Cüppers, Stuttgart 1990.

Dillon M., Chadwick N., Ze świata Celtów, Warszawa 1975.

Domański G., Studia z dziejów środkowego Nadodrza w III-I w. p.n.e., Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975.

Domański G., Kultura łuboszycka między Łabą a Odrą w II-IV wieku, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979.

Droberjar E., Studien zu den germanischen Siedlungen der älteren römischen Kaiserzeit in Mähren, Fontes Archaeologici Pragenses 21, Praha 1997.

Droberjar E., Od Plaňanských pohárů k Vinařické skupině (Kulturní a chronologické vztahy na území Čech v době římské a v časné době stehování národů), Sborník Národního Muzea v Praze, Acta Musei Nationalis Pragae LIII, s. 1-58, 1999.

Duval P.-M., Les Celtes, Paris 1977.

Eggers H.-J., Der römische Import im freien Germanien, Hamburg 1951.

Eggers H.-J., Zur absoluten Chronologie der römischen Kaiserzeit im freien Germanien, Jahrbuch des Romisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 2, s. 196-244, 1955.

Ellis P.B., Druidzi, Warszawa 1998.

Engelhardt C., Sønderjyske og fynske Mosefund bind I-III, København 1969.

Filip J., Keltové ve stredni Evropě, Praha 1956.

Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit, Nürnberg 1987.

Godłowski K., Der römische Handel in die Germania libera auf Grund der archäologischen Quellen [w:] Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa, Teil I. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-Hist. Klasse 143, s. 337-366, 1985.

Godłowski K., Okres lateński w Europie. Archeologia pierwotna i wczesnośredniowieczna, cz. IV, Kraków 1977.

Godłowski K., Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie wpływów rzymskich, Wrocław 1985.

Godłowski K., The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe, Zeszyty Naukowe UJ, Prace Archeologiczne II, 1970.

Godłowski K., Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia Słowian w V-VII w. n.e., Kraków 1979.

Godłowski K., Ziemie polskie w okresie wędrówek ludów. Problem pierwotnych siedzib Słowian [w:] Barbaricum I, s. 12-63, 1989.

Griechische und lateinische Quellen zur Frühgeschichte Mitteleuropas bis zur Mitte des I. Jahrtausends u. Z., cz. 1-4, red. J. Herrmann, Berlin 1988-1992.

Grosu V.I., Chronologija pamjatnikov sarmatskoj kul'tury dnjestrovsko-prutskogo mežduree'ja, Kišiniev 1990.

Herodot, Dzieje, thum. i oprac. S. Hammers, Warszawa 1959.

Historycy Cesarstwa Rzymskiego. Żywoty cesarzy od Hadriana do Numeriana (*Scriptores Historiae Augustae*), thum. H. Szelest, Warszawa 1966.

Ilkjaer J., Illerup Ådal t.1-8, Århus 1996.

Kaczanowski P., Importy broni rzymskiej na obszarze europejskiego Barbaricum, Kraków 1992.

Kaczanowski P., Kozłowski J. K., Najdawniejsze dzieje ziem polskich, Kraków 1998.

Kalkirese — Römer im Osnabrücker Land, Archäologische Forschungen zur Varusschlacht, red. W. Schlüter, Bramsche 1993.

Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonaugebiet vom Ausklang der Latène-Zivilisation bis zum 2 Jahrhundert, red. J. Tejral, K. Pieta, J. Rajtár, Brno-Nitra 1995.

Keller E., Zur Chronologie der jungkaiserzeitlichen Grabfunde aus Südwestdeutschland und Nordbayern, Festschrift für Joachim Werner I, München, s. 247-291, 1974.

Klindt Jensen O., Slusegårdgravpladsen, Bornholm fra 1. årh. f. til 5. årh. e.v.t., Jysk Arkaeologisk Selskabs Skrifter XIV, 1-2, 1978.

Koczownicy Ukrainy, red. J. Chochorowski, Katowice 1996.

Kokowski A., Grupa masłomęcka, Z badań nad przemianami kultury Gotów w młodszym okresie rzymskim, Lublin 1995.

Kolendo J., Świat antyczny i barbarzyńcy. Teksty, zabytki, refleksja nad przeszłością. Seria podręczników, t. 1,3, 1998.

Kontakte längs der Bernsteinstrasse (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt, red. Z. Wotniak, Kraków 1996.

Kostrzewski J., Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit, t. I, II, Leipzig-Würzburg 1919.

Kotula T., Afryka Północna w starożytności, Wrocław 1972.

Kotula T., Masynissa, Warszawa 1976.

Kruta V., Lessing E., Die Kelten, Freiburg 1978.

Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim, red. J. Gurba, A. Kokowski, t. 1,2, Lublin 1988, 1989.

Kultury archeologiczne i strefy kulturowe w Europie Środkowej w okresie wpływów rzymskich, red. K. Godłowski, Zeszyty Naukowe UJ, Prace Archeologiczne 22, 1976.

Kunisz A., Chronologia napływu pieniądza rzymskiego na ziemie Małopolski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969.

Kunow J., Der römische Import in der Germania libera bis zu den Markomannenkriegen, Neumünster 1983.

La noblesse romane et les chefs barbares du IIIe au VIIe siècle, red. F. Vallet, M. Kazanski, 1995.

Les Celtes, red. S. Moscati, Milano 1991.

Liana T., Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim, Wiadomości Archeologiczne 35, s. 429-491, 1970.

Lorrio A.J., Los Celtiberos, Madryt 1997.

Lund Hansen U., Himlingøje-Seeland-Europa. Ein Gräberfeld der jüngeren römischen Kaiserzeit auf Seeland, seine Bedeutung und internationalen Beziehungen, Nordiske Fortidsminder Serie B, 12, København 1995.

Lund Hansen U., 1987 Römischer Import im Norden, København.

Łowmiański H., Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e., t. I., Warszawa 1963.

Machajewski H., Materiały do badań nad obrządkiem pogrzebowym ludności grupy dębczyńskiej, Poznań 1993.

Machajewski H., Z badań nad chronologią dębczyńskiej grupy kulturowej w dorzeczu Parsęty, Poznań 1992.

Madyda-Legutko R., Zróżnicowanie kulturowe polskiej strefy beskidzkiej w okresie lateńskim i rzymskim, Kraków 1996.

Maenchen-Helfen O. J., Die Welt der Hunnen, Wiesbaden 1997.

Makiewicz T., Formy kultu bóstw domowych na terenie Europy w starożytności, Poznań 1987.

Mączyńska M., Wędrówki ludów. Historia niespokojnej epoki IV i V wieku, Warszawa-Kraków 1996.

Mogil'niki černjachovskoj kul'tury, red. E.A. Symonović, Moskva 1979.

Mogil'niki černjachovskoj kul'tury, red. V.V. Kropotkin, Moskva 1988.

Moreau J., Die Welt der Kelten, Stuttgart 1958.

Motyková-Šneidrová K., Zur Chronologie der ältesten römischen Kaiserzeit in Bohmen, Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte 5, s. 103-174, 1965.

Much R., Die Germania des Tacitus, Heidelberg 1967.

Neue Beiträge zur Erforschung der Spatantike im mittleren Donauraum, red.J. Tejral, H. Friesinger, M. Kazanski, Brno 1997.

Nowakowski W., Hic Suebiae Finis — concept of the border of the barbarous world at the East Baltic coast in the Roman Period [w:] Barbaricum 2, s. 218-230, 1992.

Nowakowski W., Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt, Marburg-Warszawa 1996.

Nowakowski W., Od *Galindai* do *Galindiae*. Z badań nad pradziejami bałtyjskiego ludu z Pojezierza Mazurskiego [w:] Barbaricum 4, 1995.

Okulicz J., Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e., Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973.

Okulicz Ł., Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.

Ondrouch V., Bohaté hroby z doby rímskej na Slovensku, Bratislava 1957.

Ölands järnåldergravfält volym I., red. M. Beskow-Sjöberg, Stockholm 1967.

Ölands järnåldergravfält volym II., red. U.E. Hagberg, B. Stjernquist, M. Rasch, Kalmar 1991.

Pazda S., Bezeski rejon starożytnej metalurgii żelaza (IV-V w. n.e.), Wrocław 1994.

Pazda S., Studia nad rozwojem i zróżnicowaniem lokalnym kultury przeworskiej na Dolnym Śląsku, Studia Archeologiczne 10, Wrocław 1980.

Peschel K., Anfänge germanischer Besiedlung im Mittelgebirgsraum. Sueben, Hermunduren, Markomanen, Berlin 1978.

Pieta K., Die Púchov-Kultur, Nitra 1982.

Pieta K., Liptovská Mara, Vcasnohistorické centrum severného Slovenska, Bratislava 1996.

Prahistoria ziem polskich t. IV, Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979.

Prahistoria ziem polskich t. V, Późny okres lateński i okres rzymski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981.

Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter, red. K. Godłowski, R. Madyda-Legutko, Kraków 1992.

Problemy kultury wielbarskiej, red. T. Malinowski, Słupsk 1981.

Rom an der Niederelbe, red. Ralf Busch, Neumünster 1995.

Rusanowa I.P., Symonowič E.A., Slavjane i ich sosedi v konce I tysjačeletija do n.e. — pervoj polovine I tysjačeletija n.e., Archeologija SSSR, Moskva 1993.

Salo U., Die frührömische Zeit in Finland, Helsinki 1968.

Römer im Osnabrücker Land. Die Ausgrabungen in Kalkriese, red. W. Schlüter, Schriftenreihe Kulturregion Osnabrück des Landschaftsverbandes Osnabrück e.V. Band 4, Bramsche 1991.

Ščukin M., Na rubeže er, Sankt-Petersburg 1994.

Stenberger M., Vorgeschichte Schwedens, Berlin 1977.

Steuer H., Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa, Gottingen 1982.

Stjernquist B., Simris. On cultural connections of Scania in the Roman Iron Age, Lund 1955.

Strzelczyk J., Goci — rzeczywistość i legenda, Warszawa 1984.

Strzelczyk J., Wandalowie i ich afrykańskie państwo, Warszawa 1992.

Sulimirski T., Sarmaci, Warszawa 1979.

Svoboda B., Čechy v době stěhování národů, Praha 1965.

Symposium. Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet, Bratislava 1977.

Śmiszko M., Kultury wczesnego okresu rzymskiego w Małopolsce Wschodniej, Lwów 1932.

Tejral J., Zur Chronologie der frühen Völkerwanderungszeit im mittleren Donauraum, Archaeologia Austriaca 72, s. 223-304, 1988.

Tejral J., Morava na sklonku antiky, Monumenta Archeologica XIX, 1982.

Tejral J., Die probleme der römisch-germanischen Beziehungen unter Berücksichtigung der neuen Forschungsergebnisse im niederosterreichisch-südmährischen Thayaflußgebiet, Bericht der Römisch-germanischen Komission 73, s. 378-475, 1993.

Uslar von R., Westgermanische Bodenfunde des ersten bis dritten Jahrhunderts nach Christus aus Mittel- und Westdeutschland, Berlin 1938.

Vakulenko L.V., Pam'jatki pidhi'rja ukrains'kych Karpat perŝoi polovyny I tysjačolittja n.e., Kyiv 1977.

Wenskus R., Stammesbildung und Verfassung, Das Werden der frühmittelalterlichen gentes, Köln-Graz 1961.

Werner J., Bemerkungen zur mitteldeutschen Skelettgräbergruppe Hassleben-Leuna. Zur Herkunft der ingentia auxilia Germanorum des gallischen Sonderreiches in den Jahren 259-274 n. Ch. [w:] Festschrift für Walter Schlersinger I, s. 1-30, Köln-Wien 1973.

Wielowiejski J., Kontakty Noricum i Pannonii z ludami północnymi, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.

Wielowiejski J., Życie codzienne na ziemiach polskich w okresie wpływów rzymskich (I-V w.), Warszawa 1976.

Wielowiejski J., Główny szlak bursztynowy w czasach Cesarstwa rzymskiego, Wrocław 1980.

Wielowiejski J., Die spätkeltischen und römischen Bronzegefässen in Polen, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 66, s. 123-320, 1985.

Wolfram H., Die Goten, Von den Anfängen bis zur Mitte des 6. Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie, München 1990.

Wolfram H., Germanie, Kraków 1996.

Woźniak Z., Wschodnie pogranicze kultury lateńskiej, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974.

Woźniak Z., Osadnictwo celtyckie w Polsce, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.

Rozdział XXIV

Agrawal D.P., The archaeology of India, Curzon Press, London 1982.

Allchin B.R., The rise of civilization of India and Pakistan, Cambridge University Press, Cambridge 1982.

Basham A.L., La civilisation de l'Inde ancienne, Arthaud, Paris 1978.

Fairservis W.Am., The roots of ancient India, Chicago University Press, Chicago 1975.

Jarrige J.-F., Le monde indien [w:] Le Grand Atlas de l'Archéologie, Ecyclopedia, Universalis, Paris 1985.

Jayaswal V., Palaeohistory of India, Agam Kala Prakshan, Delhi 1978.

Loofs-Wissowa H., Préhistoire et protohistoire du Sud-Est asiatique [w:] Le Grand Atlas de l'Archéologie, Encyclopedia, Universalis, Paris 1985.

Piggot S., Prehistoric India to 1000 BC, Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex 1950.

Sankalia H.D., Prehistory and Protohistory of India and Pakistan, Deccan College, Poona 1979.

Rozdział XXV

Clist B., Le Néolithique en Afrique centrale. Etat de question et perspectives en avenir, „L'Anthrpologie", t. 90, 1986.

Deacon J., Later Stone Age people and their descandants in Southern Africa [w:] Southern African Prehistory and Paleo-Environments, Rotterdam 1984.

Holl A., Economie et société réolithique du Dhar Tichitt (Mauretanie). Recherches et Civilisations, Paris 1986.

Lanfranchi R., Clist B. (red.), Aux origines de l'Afrique centrale, Libreville 1991.

Marliac A., L'âge du Fer au Cameroun septentrional: données chronologiques nouveiles sur le Diamaré, „Journal de Société Africaniste", t. 57, s. 1-2, 1982.

Marliac A., De la Préhistoire à l'Histoire au Cameroun septentrional, Orstom, Paris 1991.

Muzzolini A., L'art rupestre préhistorique des massifs centraux sahariens. Cambridge Monographs in African Archaeology, t. 16, Cambridge 1986.

Nenquin J., Contributions to the study of Prehistoric cultures in Rwanda and Burundi, Tervuren 1967.

Phillipson D.W., The Prehistory of Eastern Zambia, Nairobi 1976.

Van Noten F., The Archaeology of Central Africa, Graz 1982.

Rozdział XXVI

Damas D., Handbook of North American Indians, t. 5: Arcti, Smithsonian University Press, Washington 1984.

Dumond D.E., The Eskimos and Aleuts, Thames nad Hudson, London 1987.

Giddings J.L., 10 000 ans de l'histoire arctique, Fayard, Paris 1973.

Heizer R.F., Handbook of North American Indians, t. 8: California, Smithsonian Institution, Washington 1978.

Ortiz A., Handbook of North American Indians, t. 9: Southwest, Smithsonian Institution, Washington 1979.

West H.F., The Archaeology of Beringia, Columbia University Press, New York 1981.

Willey G.R., Phillips P., Method and Theory in American Archaeology, University of Chicago Press, Chicago 1958.

Bonavia D., Peru — hombre e historia, Edubanco, Lima 1991.

Chauchat C., Préhistoire de la côte nord du Pérou, Bordeaux 1992.

Hidalgo C. i in., Culturas de Chile, Andres Bello, Santiago 1989.

Jennings J.D., Ancient South Americans, Freeman, San Francisco 1983.

Manzanilla L. (red.), Estudios sobre las revoluciones neolitica y urbana, Mexico 1988.

Krzkiwski J.K., Preceramic cultures in the Caribbean, Kraków 1974.

Rouse I., Cruxent J.M., Venezuelan archaeology, New Haven 1963.

Schobinger J., Prehistoria de Sureamerica, Barcelona-Madrid 1988.

Rozdział XXVII

Ballwood P., The Polynesian. Prehistory of island people, Thames and Hudson, London 1978.

Garanger J. (red.), A la recherche des ancetres Polynesiens, Multipress, Papeete 1986.

Jennings J. (red.), The Prehistory of Polynesia, Harvard University Press, Cambridge 1979.

Mulvaney D.J., Golson J. (red.), Aboriginal Man and Environment in Australia, Australian National University Press, Canberra 1971.

Smith R.B., Watson W. (red.), Early Southeast Asia. Essays in Archaeology, History and Geography, Oxford University Press, Oxford 1979.

Griffin P., Estioko-Griffin A., Ethnoarchaeology on the Philippines Archaeology, t. 31, z. 6, 1978.

SPIS TREŚCI

Rozdział I: ARCHEOLOGIA I JEJ METODY . . . 12
Wytwory i typy . . . 13
Zespoły i kultury archeologiczne . . . 14
Datowanie w archeologii . . . 15
Osadnictwo i środowisko . . . 18
Stosunki społeczne i ideologia . . . 18
Rozdział II: ROZWÓJ ARCHEOLOGII I WSPÓŁCZESNE ORIENTACJE BADAWCZE . . . 20
Rozdział III: ZMIANY ŚRODOWISKA NATURALNEGO . . . 23
Rozdział IV: PERIODYZACJA PRADZIEJÓW . . . 28
Rozdział V: AFRYKAŃSKA PRAKOLEBKA LUDZKOŚCI . . . 33
Rozdział VI: POJAWIENIE SIĘ *HOMO ERECTUS* I ROZPRZESTRZENIENIE EKUMENY POZA GRANICE AFRYKI . . . 39
Pojawienie się *Homo ergaster / Homo erectus* na terenie Afryki . . . 39
Ewolucja kulturowa w dolnym paleolicie Afryki . . . 40
Rozprzestrzenienie się *Homo erectus* na tereny Azji . . . 41
Pierwsze zasiedlenie Europy . . . 45
Rozdział VII: CZŁOWIEK NEANDERTALSKI I ODRĘBNOŚĆ ROZWOJU KULTUROWEGO W ŚRODKOWYM PALEOLICIE EUROPY . . . 51
Starsza faza środkowego paleolitu . . . 51
Młodsza faza środkowego paleolitu (130-40 tys. lat temu) . . . 54
Rozdział VIII: ARCHAICZNY *HOMO SAPIENS* W AFRYCE I KULTURY ŚRODKOWEJEPOKI KAMIENIA . . . 60
Rozdział IX: ARCHAICZNY *HOMO SAPIENS* I EWOLUCJA KULTUROWA W PALEOLICIE ŚRODKOWYM AZJI . . . 67
Ewolucja kulturowa w środkowym paleolicie na Bliskim Wschodzie a zróżnicowanie populacji ludzkich . . . 68
Paleolit środkowy Azji Centralnej . . . 71
Paleolit środkowy Dalekiego Wschodu . . . 73
Rozdział X: EKSPANSJA *HOMO SAPIENS* DO AUSTRALII I POCZĄTKI ZASIEDLENIA NOWEJ GWINEI I TASMANII . . . 75
Rozdział XI: GÓRNY PALEOLIT AZJI . . . 78
Górny paleolit Bliskiego Wschodu . . . 78
Epipaleolit Bliskiego Wschodu . . . 80
Górny paleolit Azji Środkowej i Syberii . . . 84
Rozdział XII: EKSPANSJA *HOMO SAPIENS SAPIENS* DO EUROPY I ROZWÓJ GÓRNEGO PALEOLITU W EUROPIE . . . 87
Kultury przejściowe . . . 87
Kultura oryniacka i początki sztuki . . . 90
Kompleks grawecki i apogeum rozwoju paleolitu górnego w środkowowschodniej Europie . . . 94
Wpływ maksimum plenigiacjału na osadnictwo paleolityczne w Europie . . . 100
Postplenigiacjalny podział Europy . . . 102
Interstadiał Alleród i ponowna unifikacja Europy (proces azylianizacji) . . . 108
Ponowne zasiedlenie Nizu Zachodnioeuropejskiego w późnym glacjale . . . 110
Rozdział XIII: KULTURY PÓŹNEJ EPOKI KAMIENIA W AFRYCE . . . 112
Epipaleolit pn.-wsch. Afryki . . . 112
Epipaleolit Maghrebu . . . 114
Afryka Środkowa . . . 114

Afryka Południowa . . . 115
Rozdział XIV: PIERWSZE ZASIEDLENIE NOWEGO ŚWIATA . . . 116
Problem horyzontu przedliściowatego. Długa i krótka chronologia pradziejów Ameryki. . . . 118
Horyzont wczesnych ostrzy liściowatych . . . 118
Właściwe kultury paleoindiańskie (horyzont ostrzy typu fluted) . . . 119
Rozdział XV: KONIEC EPOKI LODOWEJ I ADAPTACJE POSTGLACJALNE . . . 122
Mezolit Europy . . . 122
Krąg zachodnioeuropejski . . . 122
Krąg północnoeuropejski (mezolit nordyczny) . . . 123
Krąg północno-wschodnioeuropejski . . . 124
Kultury epigraweckie wczesnego holocenu . . . 126
Mezolit Azji . . . 127
Wczesnoholoceńskie przedneolityczne kultury Afryki . . . 128
Archaiczne kultury Nowego Świata . . . 130
Rozdział XVI: POWSTANIE GOSPODARKI WYTWÓRCZEJ I GŁÓWNE CENTRA NEOLITYZACJI . . . 131
Bliski Wschód . . . 133
Afryka Północna . . . 134
Europa Południowo-Wschodnia . . . 141
Daleki Wschód . . . 143
Ameryka Południowa . . . 147
Meksyk i Ameryka Środkowa (Mezoameryka) . . . 148
Rozdział XVII: ROZPRZESTRZENIANIE SIĘ GOSPODARKI WYTWÓRCZEJZ PIERWOTNYCH CENTRÓW NEOLITYZACJI OBSZARU STAREGO ŚWIATA I JEJ ADAPTACJA DO WARUNKÓW ŚRODOWISKOWYCH UMIARKOWANEJ STREFY W EURAZJI . . . 150
Neolit pn.-wsch. Bałkanów i dorzecza Dunaju: kompleks z ceramiką malowaną i barbotinową oraz styl winczański . . . 151
Neolit naddunajski: ceramika linearna i adaptacja wzorców anatolijsko-bałkańskich do warunków środkowoeuropejskich . . . 153
Dalszy rozwój neolitu naddunajskiego — krąg lendzielsko-polgarski . . . 158
Dalszy rozwój neolitu wstęgowego w zachodniej części Europy Środkowej . . . 161
Neolit północnych wybrzeży Morza Śródziemnego . . . 165
Neolit dorzecza dolnego Dunaju i krajów nadczarnomorskich . . . 166
Rozdział XVIII: EPOKA MIEDZI W EUROPIE I NA BLISKIM WSCHODZIE . . . 170
Protocywilizacja epoki miedzi w pd.-wsch. Europie — bałkańsko-czarnomorski krąg eneolitycznych kultur z ceramiką malowaną . . . 173
Ekspansje wschodnioeuropejskich ludów stepowych w eneolicie i ich znaczenie w przemianach kulturowych w dorzeczu dolnego Dunaju i na Bałkanach . . . 175
Eneolit Bliskiego Wschodu i formowanie się wysokich cywilizacji na terenie Mezopotamii . . . 181
Eneolit zachodniego basenu Morza Śródziemnego i początki kultur megalitycznych . . . 183
Eneolit Azji Centralnej i Wschodniej . . . 185
Rozdział XIX: MEZOLIT CERAMICZNY, NEOLIT I ENEOLIT PÓŁNOCNEJ EURAZJI . . . 191
Niż Zachodnioeuropejski . . . 193
Europa Północno-Wschodnia . . . 193
Północna Azja . . . 199
Rozdział XX: HIPERBOREJCZYCY WIEKU SPIŻU — EPOKA BRĄZU POZA ZASIĘGIEM WYSOKICH CYWILIZACJI W EUROPIE . . . 200
Początki technologii obróbki brązu w Europie . . . 202
Klimat w epoce brązu . . . 202
Geografia złóż metali jako czynnik postępu cywilizacyjnego w epoce brązu . . . 203
Chronologia epoki brązu . . . 205

W centrum wydarzeń — początki epoki brązu na terenach Europy ogarniętych oddziaływaniami anatolijsko-bałkańskimi . . . 208
Emancypacja i konfrontacja rodzimych wzorców kulturowych — środkowa epoka brązu w centralnej i pd.-wsch. Europie . . . 214
Unifikacja bytu i idei — rozwój kultur pól popielnicowych w młodszej epoce brązu na terenie Europy . . . 222
W cieniu cywilizacyjnych centrów — wczesna i środkowa epoka brązu w północnej części Bałkanów i Italii . . . 235
Zagłębie surowcowe na peryferiach starożytnego świata — starsza i środkowa epoka brązu w zach. Europie . . . 239
Fenomen kwitnących peryferii — epoka brązu w pn. Europie . . . 243
Między Karpatami, stepem i ostępami leśnymi — epoka brązu na terenach Europy Środkowowschodniej . . . 247

Rozdział XXI: ŁOWCY I PASTERZE W DOBIE BRĄZOWEGO ORĘŻA — EPOKA BRĄZU NA OBSZARACH EURAZJI . . . 253
Na granicy dwóch światów — Kaukaz w epoce brązu . . . 253
U źródeł modelu cywilizacyjnego Wielkiego Stepu — epoka brązu na stepach Eurazji . . . 265
Za barierą lasu — epoka brązu w strefie leśnej Eurazji . . . 289
Wzdłuż rzek i obrzeży tajgi — epoka brązu na obszarze Syberii . . . 297

Rozdział XXII: ŻELAZNY ORĘŻ BARBARZYŃCÓW — WCZESNA EPOKA ŻELAZA POZA ZASIĘGIEM CYWILIZACJI KLASYCZNYCH . . . 304
Początki obróbki żelaza na terenie Europy . . . 304
Niespokojny świat nomadów — koczownicy Wielkiego Stepu w I tysiącleciu B.C. . . . 308
W cieniu koczowników — społeczności wczesnej epoki żelaza w strefie leśnej wschodniej Europy . . . 356
Cywilizacyjna szansa barbarzyńskiej Europy — kultura halsztacka i jej oddziaływania . . . 358
Pod presją koczowników — tereny karpacko-dunajskie we wczesnej epoce żelaza . . . 383
Biskupin i jego upadek — wczesna epoka żelaza na północ od Karpat i Sudetów . . . 387

Rozdział XXIII: OBSZARY BARBARICUM — POZA GRANICAMI CYWILIZACJI ŚRÓDZIEMNOMORSKICH . . . 396
Barbarzyńska Europa w młodszym okresie przedrzymskim . . . 396
Europejskie Barbaricum w okresie rzymskim i we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów . . . 417
Północno-zachodnia Afryka . . . 448

Rozdział XXIV: AZJA POŁUDNIOWA POZA GRANICAMI CYWILIZACJI DOLINY INDUSU I PRZED IMPERIUM MAURJÓW . . . 452

Rozdział XXV: PÓŹNA PREHISTORIA AFRYKI . . . 455
Późna prehistoria Sahary i Sahelu . . . 455
Epoka żelaza w Afryce Środkowej i Południowej . . . 456

Rozdział XXVI: MEZO- I NEOINDIAŃSKIE KULTURY NOWEGO ŚWIATA . . . 460
Kultury neoindiańskie Ameryki Północnej . . . 460
Późne kultury preceramiczne i wczesnoceramiczne Ameryki Południowej (poza zasięgiem cywilizacji andyjskich) . . . 463
Kultury mezo- i neoindiańskie basenu Morza Karaibskiego . . . 464

Rozdział XXVII: PÓŹNA PREHISTORIA AUSTRALII I PIERWSZE ZASIEDLENIE OCEANII . . . 467

HASŁA . . . 471

INDEKS . . . 517

BIBLIOGRAFIA . . . 528